

ВОЛОДАР НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕДАЛІ США
за досягнення в гуманітарних науках (2009)

Вільям Мак-Ніл

ПІДНЕСЕННЯ ЗАХОДУ

ІСТОРІЯ ЛЮДСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

VIAE
HUM
ANAE

Серія «VIAE HUMANAЕ»
Заснована в 2009 р. Випуск 2

Вільям Мак-Ніл

ПІДНЕСЕННЯ ЗАХОДУ
Історія людської спільноти

William H. McNeill

THE RISE
OF THE WEST

A HISTORY OF HUMAN COMMUNITY

WITH A RETROSPECTIVE ESSAY

Вільям Мак-Ніл

ПІДНЕСЕННЯ ЗАХОДУ

ІСТОРІЯ ЛЮДСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

З АВТОРСЬКОЮ РЕТРОСПЕКТИВНОЮ ПЕРЕДМОВОЮ

Друге видання українською,
уточнене й виправлене

Київ
Ніка-Центр
2011

УДК 930.85
ББК 63.3(0)-7
М15

Переклад українською за ред. Андрія Галушки, Ph.D.
(Оксфорд, Велика Британія)

Перекладачі:

О. С. Волинський, А. Галушка, Є. Т. Марічев,
д-р філол. наук Г. Е. Мірам, д-р фіз.-мат. наук В. К. Петров

Науковий редактор А. Галушка

Консультанти:

чл.-кор. НАН України О. П. Толочко, канд. географ. наук В. М. Самойленко

Редактор Г. В. Латник

«Піднесення Заходу» — головна праця відомого сучасного історика В.Мак-Ніла. У книзі всесвітня історія розглядається як єдине ціле й робиться спроба її інтерпретації на ґрунті концепції взаємопроникнення культур. Мак-Ніл дослідив розвиток індивідуальних суспільних і культурних традицій, але особливу увагу зосередив на процесах, за допомоги яких навички та технології поширювалися від однієї культури чи одного народу до іншої (іншого), що в такий спосіб вело до змін у структурі влади й у соціальній організації. При цьому контакти між різними культурними традиціями не завжди були однозначно позитивними для всіх учасників процесу, оскільки часто відбувалися в контексті воєнних зіткнень чи загарбань.

Розрахована на всіх, кого цікавлять проблеми всесвітньої історії.

Перше видання книги українською мовою побачило світ 2002 року в серії «Зміна парадигми».

Переклад здійснено за фінансової та експертної підтримки
міжнародного фонду «Відродження»

В оформленні обкладинки використано картину

Т. Дж. Баркера «Королева Вікторія дарує Біблію африканському вождю»
(1863 р.)

Переклад за виданням:

William H. McNeill *THE RISE OF THE WEST. A history of human community*

© 1963 by William H. McNeill

© Переклад. Видавництво «Ніка-Центр», 2001

© Оригінал-макет. Видавництво «Ніка-Центр», 2011

© Серія «VIAE HUMANAЕ». Видавництво
«Ніка-Центр», 2009

ISBN 978-966-521-595-0
ISBN 978-966-521-594-3 (Серія
VIAE HUMANAЕ)

ПЕРЕДМОВА

до другого видання українського перекладу (2011 р.)

Ступінь популярності перекладних наукових книжок визначається ситуацією в країні, якій адресується переклад. Може статися так, що одна з двох книжок на однакову тему здобуває широке визнання, а інша залишається відомою тільки вузькому колу фахівців.

Наприклад, книжка Ореста Субтельного «Україна: історія» (до появи якої у видавництві «Либідь» я був причетний) друкувалася масовими накладом чотири рази, внаслідок чого стала у нас у першій половині 1990-х рр. найпопулярнішим посібником для школи і вишу. Більш досконалий посібник Пола Магочі «Історія України» («Критика», 2007 р.) залишається маловідомим серед широких кіл читачів. Усе пояснюється просто: праця Субтельного з'явилася в потрібний час. До 1995–1996 рр. (коли науковці Інституту історії України НАН України вийшли в народ з двотомником «Історія України: нове бачення» за ред. Валерія Смолія) вітчизняні вчені не могли конкурувати з канадським професором українського походження. А тепер на книжковому ринку багато різних курсів вітчизняної історії і книжка П.Магочі загубилася серед них.

Подібною є ситуація з головними працями Арнольда Джозефа Тойнбі та Вільяма Мак-Ніла. Вони мають більш-менш однакову наукову вагу, але перша з них відома у нас кожному старшокласникові, а друга — тільки деяким фахівцям.

Справа не в накладках. Видавництво «Ніка-Центр» здійснило переклад книжки В.Мак-Ніла українською і надрукувало її в 2002 р. накладом у 1500 примірників. У 2004 р. ця праця вийшла в світ (у кооперації з московським видавництвом «Старклайт») російською мовою накладом у 1000 примірників. Якби були гарантовані замовлення, обидва видавництва збільшили б наклад.

Справа, отже, в попиті. «Ніка-Центр» перевидає тепер цю книгу В.Мак-Ніла на свій страх і ризик. Тому мені хотілося б привернути увагу української громадськості до неї обґрунтуванням висловленої вище тези про більш-менш однакову наукову вагу головних праць обох учених.

Жодною мірою не хочу протиставити одного з них іншому. Канадсько-американський історик В.Мак-Ніл є учнем англійського історика А.Дж.Тойнбі, він спирається в своїх дослідженнях на здобутки свого вчителя і зробив все для того, щоб ці здобутки, а також сама постать найавторитетнішого на планеті історика ХХ століття стали відомі людям¹.

¹ William H. McNeill. Arnold J. Toynbee: a life. — Oxford University Press, 1989. — 340 p.

Хотілося б, однак, щоб постать самого В.Мак-Ніла не затьмарювалася колосальним науковим доробком його вчителя тільки тому, що вони обидва обрали одну тему: осмислення шляху, пройденого людством за весь період його існування.

Дякувати Богові, професор-емерит Чиказького університету В.Мак-Ніл при доброму здоров'ї, хоча народився в далекому 1917 році. Але ж відомо, що до «живих класиків» ставляться зазвичай з немалою часткою скептицизму. Щоправда, Енциклопедія Британіка називає Мак-Ніла видатним істориком (*prominent historian*), а книгу «Піднесення Заходу», яка покриває собою всю писану історію людства, характеризує як таку, що здійснила великий вплив на теорію історичної науки. Та в Росії Мак-Ніла класиком не вважають. Його ім'я відсутнє в «Новом енциклопедическом словаре» (БСЭ), хоч А.Тойнбі там згадується. В Україні порівнянь між ними взагалі не можна зробити за відсутності пострадянських словників енциклопедичного типу.

Непопулярність В.Мак-Ніла на пострадянському просторі можна пояснити тим, що переклад книги «Піднесення Заходу» з'явився тільки на початку 2000-х рр., коли світоглядна порожнина вже була заповнена. Марксистсько-ленінську тріаду (історія КППС, політична економія, науковий комунізм) у шкільній і вишівській освіті заступила культурологія, в центрі якої перебувала цивілізаційна теорія А.Тойнбі. Ця теорія була визнана єдино правильним ученням, тому що колишні радянські люди не звикли до плюралізму думок. Їм важко призвичаїтися до глибокої ревізії теорії цивілізацій, яка запропонована в книзі «Піднесення Заходу». Як усі новонавренні, вони не прислуховуються до еретиків.

Хотів би поділитися з читачами, яким пропонується нове видання книжки В.Мак-Ніла, розповіддю про власну світоглядну еволюцію, яка ілюструє сказане вище. Вона відбувалася мірою того, як ставали доступними праці західних учених, присвячені теоретичним проблемам історичної науки. Одразу зауважу, що книжки В.Мак-Ніла «Піднесення Заходу» я в руках не тримав аж до моменту, коли виникла потреба написати цю передмову. Хоча видавництво «Ніка-Центр» надрукувало за декілька останніх років чимало колективних праць Інституту історії України, до створення яких я був причетний, мені не довелося побачити у них цієї книжки. Працюючи над передмовою, користуюсь одним-єдиним примірником видавництва.

У 1991 р. я придбав книгу А.Тойнбі «Постижение истории», надруковану московським видавництвом «Прогресс». Це був здійснений Д.Сомервеллом переказ перших десяти томів 12-томної праці Тойнбі. Видавництво скоротило переказ, щоб утиснути його в одну книжку. Повний текст надрукувало ківське видавництво «Основи» у двох томах у 1995 р. під назвою, яку дав праці сам автор, — «Дослідження історії». В 2006 р. цю працю вже в трьох томах надрукувало одне з петербурзьких видавництв.

Однотомник А. Тойнбі справив на мене колосальне враження. Читати його довелося кілька разів, щоб у голові зламалися засвоєні з дитинства стереотипи. Потім надійшла черга для інших перекладних праць, але Тойнбі був поза конкуренцією. У 1990-х рр. я почав викладати в університетах, не припиняючи праці в Академії наук, яка не могла тоді виплачувати зарплатню своїм співробітникам. На все не вистачало часу, і тому лікувати вражений марксизмом-ленінізмом світогляд доводилося «на ходу». Нерідко здобутки світової науки я засвоював на семінарах спільно з майбутніми магістрами Києво-Могилянської академії, яким читав курс методології історичного дослідження. А. Тойнбі нас усіх уражав формулою з двох слів, яка пояснювала динаміку історичного процесу — як позитивну (прогрес), так і негативну (регрес). Аби його відкриття механізму історичного розвитку стало зрозумілим, треба пояснити, що думали з цього приводу попередники вченого.

Прагнучи знайти смисл в суспільних змінах, античні мислителі розробили концепцію історичного круговороту за аналогією з явищами крутообігу в природі. Життя людства, як вони вважали, рухалося по замкненому колу, від розквіту до занепаду, і навпаки. У середньовічній Європі утвердилося провиденційне розуміння механізму історичного процесу. Вважалося, що все визначається Провидінням. Напередодні європейських революцій 1848–1849 рр. з'явився «Маніфест Комуністичної партії» Карла Маркса і Фридриха Енгельса. В ньому хода історії визначалась як боротьба класів. Основоположники марксизму закликали робітничий клас, який уже з'явився в економічно розвинутих країнах Заходу, встановити диктатуру, ліквідувати приватну власність і побудувати ідеальний лад, в якому кожна людина одержуватиме всі матеріальні й культурні блага за потребами.

На зламі XIX і XX ст. набули популярності ідеї соціального дарвінізму. Вслід за Гербертом Спенсером учені почали ототожнювати розвиток людства з біологічною еволюцією. Вони вважали, що людство, як і все живе на Землі, підпорядковується принципам природного відбору, коли у боротьбі за існування виживають тільки найпристосованіші до навколишнього середовища біологічні види.

І ось у середині XX ст. Арнольд Тойнбі в своїй праці «Дослідження історії» визначив механізм руху історичного процесу концептом «виклик-відповідь». Він твердив, у цілковитому узгодженні з очевидною істиною, що людські спільноти постійно стикаються з різноманітними викликами. Це може бути погіршення природних умов, агресія сусідів, стагнація економічної системи, консерватизм соціально-політичних інститутів тощо. Здатні відповісти на виклик спільноти живуть собі далі, а решта розчиняються в п'ятмі віків.

Концепт «виклик-відповідь» має форму безликої закономірності, схожої на дарвінівський механізм природного відбору. У цьому якраз і полягає його сила. Він не схожий на соціальний дарвінізм, який зво-

дить людське життя до тваринного. Навпаки, він є гімном Людині з великої літери. Бо геніальний тойнбіанський підхід до механізму руху історичного процесу представляє прогрес наслідком дій тієї людської спільноти, яка знаходить у собі силу визначити небезпеку, що їй загрожує, і знайти спосіб її знешкодження. Відповідно регрес представляється наслідком бездіяльності спільнот, які не знаходять адекватної відповіді на виклик.

Після античних часів людство відмовилося від уявлень про те, що його життя рухається по замкненому колу. Відтоді, хоч би якими були уявлення про механізм руху, одне залишалось безсумнівним: лінійна структура історичного процесу, рух від минулого до майбутнього. А це означало, що історія людства, яка є розповіддю про минуле, мусить бути поділена на етапи.

За радянських часів єдиною можливою періодизацією історії була формаційна теорія. К.Маркс поділив історію людства на суспільно-економічні формації залежно від стану розвитку товарно-грошових відносин: первіснообщинний лад, рабовласництво, феодалізм і капіталізм. У праці «До критики політичної економії» (1859 р.) він уперше дав розгорнуте визначення суспільно-економічної формації як сукупності продуктивних сил і виробничих відносин, тобто базису, на який накладалася надбудова. До продуктивних сил Маркс відніс предмети і засоби праці (засоби виробництва), а також саму людину з її вміннями та знаннями як виробника матеріальних благ. Під виробничими відносинами розумілися відносини між людьми з приводу власності на засоби виробництва, а також відносини за розподілом, обміном і споживанням матеріальних благ. Надбудовою вважалися форми і властивості, які структурували суспільство: держава з її установами, громадські організації, суспільна свідомість включно з національними почуттями й історичною пам'яттю. При капіталізмі, твердив К.Маркс, ринкова економіка досягає найвищого розвитку та починає заперечувати сама себе. Перехід до загальнонародної власності й позаринкового, тобто не опосередкованого грошима розподілу продукції, означав, за К.Марксом, встановлення комунізму. В уявленні основоположників марксизму комунізм був вінцем розвитку суспільства, останньою суспільно-економічною формацією.

Скільки себе пам'ятаю, мене завжди турбувало питання: що буде після останньої суспільно-економічної формації? Та я не міг піддавати сумніву справедливості формаційної теорії та приймав саме той підхід до історії, який закріпився в Радянському Союзі у спрощеному й вульгаризованому вигляді. Як відомо, у нас ставили в центрі всесвітньої історії Європу (хоч європоцентризмом грішили й немарксистки), а в центрі європейської історії — Росію. Тривалість формацій датувалася з точністю до доби. Вважалося, зокрема, що капіталізм розпочався в Росії з підписання царського указу про скасування кріпосного права, а соціалізм — з проголошення радянської влади. Керманичі Кремля навіть

за доби кризи ленінсько-сталінського ладу прагнули представити історію своєї країни як магістральний шлях у розвитку людства. Згадаймо емблему Московської олімпіади 1980 р., але не оперезаного кільцями симпатичного Мишку, а офіційну: п'ять кілець-континентів, з яких виростав стилізований профіль Спаської вежі Кремля.

У пострадянську добу в Україні та Росії набув широкої популярності інший спосіб структурування історичного процесу — за цивілізаціями. Якщо К.Маркс і Ф.Енгельс поклали в основу періодизації ступінь розвинутої ринкових відносин, то А.Тойнбі застосував комбінацію ключових показників — не менше десятка. Так він вийшов на поняття цивілізації та розрізнив в історії людства низку цивілізацій, частина яких існувала паралельно, а частина виростала з попередніх і замінювалася наступними.

Поняття цивілізації виявилось корисним, особливо в компаративних дослідженнях. У ньому фіксувалися портретні риси певної людської спільноти, аж до фізичних, хоч останні не є визначальними. Будучи вилученими зі свого природного середовища, представники іншої раси асимілювалися, тобто починали належати за мовними, культурними, релігійними й ментальними характеристиками до тієї цивілізації, в якій виховувалися.

І все ж таки, скинувши з себе гамівну сорочку формаційної теорії, я не став прихильником тойнбіанської теорії цивілізацій. На відміну від концепту «виклик-відповідь», яким описується об'єктивна закономірність, виокремлення цивілізацій є суб'єктивною дією. Кількість їх залежить від критеріїв, якими користується дослідник. Сам Тойнбі розрізняв в історії людства спочатку 19, потім 21 і, нарешті, 36 цивілізацій.

Що залишається, якщо відмовитися від такої суто суб'єктивної дії, як поділ історичного процесу темпоральними фішками на певні епохи — формації або цивілізації? Залишається сам історичний процес як плин часу з минулого в майбутнє. Позбавившись гамівної сорочки формацій і не прийнявши цивілізаційної теорії А.Тойнбі, я уявив собі історичний процес як потік, в якому можна розрізнити незмішувані струмені. На відміну від критеріїв, які ми створюємо у своїй свідомості, щоб відділити одну цивілізацію від іншої, такі струмені існують об'єктивно: технічний, економічний, політичний, етносоціальний, просторовий та ін. Вивчаючи ці сфери людського життя в динаміці, суспільствознавці поділили їх на етапи і дали кожному свою назву. Зокрема, техніко-економічний вимір історичного процесу уособлюють три стани суспільства — аграрний, індустріальний і постіндустріальний. Соціально-політичний вимір характеризується рухом від традиційного до громадянського суспільства. Просторовий вимір пов'язаний з переміщеннями населення, в яких можна розрізнити колонізаційні процеси, міграції та депортації.

Окрім виміри історичного процесу активно взаємодіють у плинні часу, внаслідок чого об'єктивно існує таке поняття, як епоха, тобто

сукупність характеристик певного суспільства протягом достатньо великого відрізка часу. Разом із тим об'єктивізується поняття цивілізації. Механізм цієї об'єктивізації якраз і покаже нам праця В.Мак-Ніла «Піднесення Заходу».

Цивілізаційна теорія А.Тойнбі є фундаментом, на якому побудована ця книжка. Разом із тим для Мак-Ніла кожна окремо взята цивілізація не є застиглою, через що відпадає така суб'єктивна дія, як пошук критеріїв для визначення її меж у часі та просторі. Історію людства вчений розглядає як цілісну в кожний часовий відрізок. Своє завдання він бачить в аналізі взаємопроникнення цивілізацій. Воно розглядається як постійний процес, що має вирішальний вплив на формування народів і держав.

Книжка Мак-Ніла не є популярним викладом всесвітньої історії за весь час її існування. Утім, вона цілком доступна для підготовленого читача. Аналізуючи окремі факти і явища, вчений групує їх у певній послідовності та виходить на первинні узагальнення, які використовуються для побудови більш складних логічних конструкцій. Так на очах читачів виникає картина цілісного світу. Перед ними розгортається мінливе минуле як хода історії з моментальними фотографіями стану окремих суспільств і всього людського суспільства на певних відрізках часу. Розповідь Мак-Ніла завжди переконлива, тому що він максимально відсторонений від суджень, які можуть здаватися суб'єктивними.

«Піднесення Заходу» з інтересом прочитають навіть ті, кого не дуже обходять питання теорії. Щоб бути переконливим у теоретичних побудовах, автор відібрав колосальний доказовий матеріал, який цікавий сам по собі.

І останнє зауваження. В.Мак-Ніл завершив роботу над книжкою майже п'ятдесят років тому. Чи застаріла вона? Звичайно, застаріла в деяких деталях, у чому зізнається й сам автор. Але ця книжка, як і фундаментальна праця Мак-Нілового вчителя А.Тойнбі, допомагатиме досліджувати закономірності розвитку людства ще не одному поколінню істориків.

Станіслав Кульчицький
Інститут історії України НАН України
липень 2011 р.
Київ

ЧОМУ ЦЮ КНИГУ ТРЕБА ПРОЧИТАТИ САМЕ ЗАРАЗ?

Передмова перекладача (2011 р.)

Тому що світ змінюється швидко і непередбачувано. Після руйнування Радянського Союзу, зникнення ядерного протистояння та двополярності, із швидким розвитком країн «третього світу» пробуксовують ті схеми прогнозування, які стали звичними за століття. Тут мимоволі згадуєш слова автора про те, що домінування Європи склалося лише в XV ст., та й то доволі несподівано.

Тому що в цій книзі є «недописаний розділ». Завершена в 1962 р. книжка «Піднесення Заходу» навіть сучасні для неї технології й політичні доктрини не поквапилися змонтувати в резюмуючий ряд. У ній не розглянуті ні Велика депресія, ні Друга світова війна, ні глобальний соціалістичний експеримент, ні вступ до епохи ядерної енергії і телебачення. Автор залишився вірний історії, а не публіцистиці, його футурологія обережна і тому переважно точна. З відстані в 60 років, — вже знаючи про розпад соціалістичної системи, про Інтернет, супутникові системи, генні технології, про несиметричні війни і наднаціональні юрисдикції, техногенні та ресурсні виклики — чи можна уявити розділ «Початок XXI століття» і скоригувати аксіоми, в яких змалку виховані сучасники? Принаймні, відновити логіку розвитку не з позицій поточних інтересів, а з позицій всієї історії.

Тому що в ній безліч прикладів, як відбувалися події в переломні моменти: і з волі правителів, і всупереч їй. Нескладно побачити, що основні рецепти подолання проблем у різні часи вже випробувані: ставка на вольове адміністрування, на ідеологічний ентузіазм, на технічний прогрес, на відродження традицій, на честолюбних вихідців з низів, на примирненя націй і вірувань. Одні країни виникають стрімко, всупереч усім канонам державної розбудови, і живуть потім століття. Інші будуються адміністративно талановито, у згоді з досвідом і логікою, але швидко руйнуються. Чи можна взагалі щось зробити з системною кризою країни або цілої субконтинентальної цивілізації? Відповіді, скоординовані по осях «вірогідне» і «реалізоване», радують різноманіттям.

Тому що ця книжка — чудовий претендент на електронну смарт-версію. Велика кількість матеріалу спонукає клікати на допомогу слабкому людському мозкові математично організовану електроніку. Щоб групувати подібне по категоріях, бачити невланне розмаїття криз

структурованість, системно перевірити історичні прецеденти, не згаявши найпотрібніший. Можливо, майбутнє книговидання і буде таким: на відміну від нинішніх цифрованих копій паперового (поступального) тексту з'являться книжки-системи: гіпертекстові, з розумним пошуком, вікі-відкриті для розвитку та об'єднані у всеісторичний простір-читання. «Піднесенню Заходу» знайшлося б у ньому почесне місце.

Тому що завтра і сама ця книжка буде вже іншою. Одні книги застарівають, не встигаючи за змінами у світі своїх читачів. Інші — випереджають свій час і потім довго живуть, поки світ наздоганяє їх. Треті — не залежать від зміни зовнішнього світу, не відстають від календаря і не забігають — читачі самі знаходять для них нове запитане розуміння. «Піднесення Заходу» — з третіх. Авжеж, не мусите читати її саме сьогодні, але завтра вона прочитається вже дещо інакше.

Олександр Волинський

ПЕРЕДМОВА НАУКОВОГО РЕДАКТОРА до першого видання українського перекладу (2002 р.)

Уперше «Піднесення Заходу» мені потрапило на очі майже десять років тому. Цікаво, що назва цього фундаментального дослідження є антитезою назви хрестоматійної праці Е.Гіббона «Історія занепаду та руйнування Римської імперії». У бібліотеці Центральноєвропейського Університету в Празі я, неквапом переглядаючи розділ книг з історії, взяв із полиці досить старий, добре виданий том. З назви (в оригіналі книга має заголовок «The Rise of the West» — «Схід Заходу») не було зрозуміло, про що, власне, ідеться. Пробігши поглядом кілька абзаців, я збагнув, що це варто прочитати уважно, і, як виявилось, мав рацію. Тоді я ще не знав, що книгу було відзначено Державною премією США з літератури, але не здивувався, довідавшись про це. Згодом я познайомився з іншими його працями, після чого було легко зрозуміти, чому Вільям Мак-Ніл, професор-емеритус Чиказького університету, вважається одним із найшанованіших і найвідоміших американських істориків і патріархом бурхливо ростучого напрямку світової історії.

Цікаво, що назви багатьох гарних книжок не завжди відповідають їхньому змістові. На думку спадає роман Дюма «Три мушкетери». Він же не про трьох мушкетерів, а про чотирьох друзів, а якщо бути доскіпливішим, то навіть про одного з них, не-мушкетера, — д'Артаньяна. А проте кожному, кому знайомі імена Атоса, Портоса і Арамиса, зрозуміло, чому син наполеонівського генерала назвав свою найвідомішу книгу саме так: без трьох мушкетерів не було б четвертого. «Піднесення Заходу» — теж не тільки про Захід, а про весь світ, на що вказує підзаголовок: «Історія людської спільноти». Власне, розвиток НЕ-західної цивілізації змальовується в книзі набагато детальніше. Передбачається, що факти європейської історії читачеві вже відомі.

Проте, як і в «Трьох мушкетерах», у назві відображено суть. Саме Захід (а Мак-Ніл відносить Східну Європу та Росію саме до західної цивілізації, безперечно, до її периферії, але й Америку він відносить до периферії західної цивілізації, принаймні на початку ХХ ст.) виявився в панівному становищі на нашій планеті, причому за сорок років, що минули після написання цієї книги, це панування тільки зміцніло. Але Мак-Ніл показує, що так було аж ніяк не завжди. Зовсім нещодавно, з історичного погляду, світ Заходу (Далекого Заходу Євразії, як його неодноразово називає автор) поступався за рівнем культурного та матеріального розвитку як цивілізації Середнього Сходу, так і Китаєві. Мак-Ніл показує, як європейські країни спромоглися вихопитися на

чоло, а також чому інші цивілізації не змогли втримати пальму першості. Цікаво, що свого часу Мак-Ніл був учнем і молодшим колегою Арнольда Джозефа Тойнбі, чия праця «Опанування історії» («A Study of History») з концепцією циклічного розвитку й колообігом локальних цивілізацій, які проходять крізь усі стадії такого розвитку, досить давно стала відомою в нас. Мак-Ніл, безперечно, багато що перебрав від свого вчителя, особливо прагнення охопити поглядом широку картину історичного поступу. Однак він радше скептично поставився до грандіозної історико-філософської схеми Тойнбі. У «Піднесенні Заходу» робиться наголос не на ізольованому розвитку тієї чи тієї цивілізації, а на взаємодії та взаємному впливові різних цивілізацій, що, на думку Мак-Ніла, і є рушійною силою історичного процесу.

Попри те, що контакти між різними культурними традиціями не завжди були однозначно позитивними для всіх учасників процесу, оскільки часто відбувалися в контексті воєнних зіткнень чи загарбань, різні народи розробили велику кількість комбінацій ідей, навичок і технологій, які могли придатися їхнім сусідам за змінених умов існування. Мак-Ніл досліджував розвиток індивідуальних суспільних і культурних традицій, але зосередив особливу увагу на процесах, за допомоги яких навички та технології поширювалися від однієї культури чи одного народу до іншої (іншого), що в такий спосіб вело до змін у структурі влади й у соціальній організації.

«Піднесення Заходу», написане на початку 60-х років ХХ ст., власне, являє собою тільки першу частину своєрідної трилогії. Дві інші книги (що їх Мак-Ніл назвав «розширеними примітками» до «Піднесення Заходу») — це «Епідемії і народи» («Plagues and Peoples»), яка вийшла друком у середині 70-х років ХХ ст., і «Прагнення могутності: Технологія, збройні сили і суспільство з 1000 р. н.е.» («The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society since A.D. 1000»), написана на початку 80-х років ХХ ст., на пікові «холодної війни». Ці книги розвивають проблеми та відповідають на запитання, поставлені в першій книзі. Власне, їх варто було б друкувати одним виданням.

У першій із цих книг наведено дослідження динаміки ендемічних і епідемічних захворювань у світовій історії. Контакти між народами різних спільнот вели не тільки до поширення навичок і технологій, а й до появи екзотичних захворювань у тих популяціях, де раніше їх не було. У всіх випадках епідемії руйнували наявний стан речей, а також призводили до порушення усталених зв'язків між культурами. На епідемії, за Мак-Нілом, покладається істотна відповідальність за занепад Римської імперії та імперії Хань у Китаї, за пережиті середньовічною Європою потрясіння в XIV ст., а надто — за майже безслідне зникнення цивілізації американських індіанців, що дало змогу європейцям заснувати колонії та утворити суспільства європейського типу у відданих землях. Водночас посилення імунітету до подібних захворювань

у людських популяціях, подальше скорочення смертності та викликаний цим демографічний тиск на суспільні структури в XVIII ст. привели до кризи Старого режиму в Європі, що втілилась у французькій революції 1789–1799 рр. і наполеонівських війнах.

У «Прагненні могутності» Мак-Ніл переніс свою увагу від мікропаразитів (хвороботворних мікроорганізмів) до макропаразитів — людей і спільнот, які способом організованого насильства встановлювали, підтримували та зміцнювали свою владу над іншими людьми. У «Піднесенні Заходу» він дуже детально зупинився на появі й поширенні способів ведення війни, технологіях виготовлення зброї та придатного для війни спорядження, адаптації їх до нових цілей і їхньому потенціалові для зміни наявного політичного або військового ладу. У книжці показано часто вирішальну роль поширення бронзової та залізної металургії, колісниць, верхової їзди протягом історичного процесу. Утім, з настанням нового часу цей аспект історії зник зі сторінок книжки. «Прагнення могутності» закінчує цю розповідь, долучивши до неї порох, вогнепальну зброю, моделі військової організації та комерціалізацію військового виробництва. Особливо цікаві його міркування про те, що без наполеонівських воєн і гарантованого протягом чверті сторіччя ринку збуту у вигляді державної закупівлі зброї промислової революція в Британії, яка потребувала небачених доти вкладень капіталу в нове обладнання та нову технологію, могла б і не відбутися, оскільки (у Мак-Ніла цього немає, але не можу не пригадати семінарів із марксистської діалектичної філософії) для якісного стрибка могло б забракнути кількісних змін у вигляді накопичення критичної маси нових продуктивних сил.

В авторській передмові до другого видання «Піднесення Заходу» Мак-Ніл із висоти минулих десятиріч критикував свій ранній твір із різних мотивів, яких я тут не перелічуватиму, але одна мішень його критики — це те, що в книжці не взяте до уваги значення економічного зростання та технологічних новацій у Китаї в період з 1000 р. до 1500 р. н.е. У «Прагненні могутності» чимало уваги приділено саме цьому моментові, щоб і з цього погляду зробити цю книжку доповненням до «Піднесення Заходу».

Українському читачеві цікаво буде дізнатися, що першу велику працю Вільяма Мак-Ніла, яка вийшла друком 1954 р., — «America, Britain and Russia: Their Co-operation and Conflict, 1941–46» («Америка, Британія і Росія: Їх співпраця і суперництво, 1941–1946 рр.»), було присвячено темі, що й нині привертає широку увагу. Мак-Ніл, який служив у американських збройних силах під час другої світової війни, ще тоді усвідомив значення Радянського Союзу (Росії — на Заході майже завжди вживають ці терміни синонімічно) у світових геополітичних розкладах. Він не мав і не має ілюзій з приводу сутності комуністичного радянського режиму, але цікаво бачити, як він у своїх книгах (читач може звернутися до останнього розділу «Піднесення Заходу») ставить Радянський

Союз і нацистську Німеччину в загальносвітовий контекст величезного посилення ролі державного апарату в житті людей у всіх розвинених, навіть демократичних, країнах.

Можливо, оскільки для американця поняття «Росія» і «степ» також синонімічні (як «Америка» і «прерії» для нас), він узявся до історії степових народів Євразії. Як можна помітити, у схемі історії, поданій у «Піднесенні Заходу», кочовим народам відведено вельми значне місце. Навіть монгольське завоювання, яке заведено розцінювати як однозначно негативне явище, з'являється у вигляді каталізатора для стрімкого європейського розвитку, оскільки завойовники (за Мак-Нілом) познайомили Західну Європу з технічними досягненнями китайської цивілізації (порохом і книгодрукуванням), що зробилися визначальними для настання нового часу, а також призвели до епідемії чуми в середині XIV ст., яка завдала страшного удару по засадах середньовічного устрою.

Українським читачам буде цікаво подивитися на історію своєї країни саме в такому ракурсі — як на історію частини великого євразійського степу. Крім того, книга Мак-Ніла має добре прислужитися як антидот на книги Льва Гумільова, що стали з певного часу модними: цілком тверезий погляд на роль Великого степу, причому без будь-якої містики, на взір «спалахів пасіонарності», які нібито є вислідом космічного випромінення з глибин Галактики. Цілком реальним спалахам людської активності відповідає цілком земне пояснення (нехай навіть не всі згодні з цими висновками).

Навіть якщо в підсумку «Піднесення Заходу» і оспівує триумф Заходу (хоч останній розділ вельми далекий від триумфування як такого), книга ця все ж підкреслено неєвропоцентрична. Схід Заходу подано як підсумок взаємодії дуже різних культур і чинників, що зазвичай стоять за межами усвідомленого впливу людей. Що особливо цікаво, книга перегукується з сьогоденням, причому в кількох напрямках. Найочевидніший — це прихована кризь десятиріччя полеміка з С.Гантингтоном, який став популярним і впливовим після виходу в 1996 р. його книги «Зіткнення цивілізацій і зміна світового порядку». Він пророкує глобальний конфлікт між різними цивілізаціями, що розвиваються в протистоянні одна одній. Мак-Ніл, погоджуючись із критикою Гантингтона (про що він пише в своїй рецензії на його книгу «New York Book Review») поширеної в середовищі еліти Заходу ліберальної загальнолюдської ідеології та з тим, що в наш час набуває особливої важливості прихильність до певних цивілізаційних типів, є, утім, набагато оптимістичнішим і вважає, що майбутнє — за подальшою взаємодією та злиттям цивілізацій (яке може бути зовсім нетотожним цивілізації сучасного Заходу). І ще одне невелике зауваження: Мак-Ніл взагалі не вважає православною цивілізацію, представлену переважно Росією (Україна, поза сумнівом, стоїть на стикові її з цивілізацією Заходу), чимось істотно окремим від Заходу й протиставленим йому цивілізаційно.

Читаючи книжку, не можна не відчути, що вона все-таки була написана давно. Не думаю, що сьогодні автор став би так відкрито стверджувати, буцім лише висока культура має істотне значення для історичного процесу. Але річ не в словах, а в тім, що істина в будь-якому разі лежить неподалік. При цьому автор не приховує своєї симпатії до простих людей, «гвинтиків» механізму історії, а часто його жертв. Але він дивиться на них відсторонено, і часом це ріже слух, нехай розумом і усвідомлюєш рацію Мак-Ніла.

Але це останнє невеличке зауваження все ж не повинне перешкодити читачам дістати задоволення від цієї цікавої, інформативної книжки, яка примушує замислитися, є добре написаною і, сподіваюсь, адекватно перекладеною.

Андрій Галушка, Вустер Коледж, Оксфорд

*Я намагаюся осягнути
та, якщо зможу, виправдати те,
як людина діє стосовно людини.**

Ця книга присвячується спільноті вчених,
яку в 1933–1963 рр. уособлював
Чиказький університет.

* Автор перефразовує цитату з «Втраченого раю» Джона Мільтона (книга 1), де вказано на прагнення виправдати те, що Бог вчиняє з людиною.

«ПІДНЕСЕННЯ ЗАХОДУ» ПО ДВАДЦЯТИ П'ЯТИ РОКАХ

Передмова автора до другого видання

Історики розглядають предмет свого дослідження крізь призму мінливого сьогодення, тому минувшина в їхніх працях також постійно змінює свої контури. І будь-хто з них, проживши досить довго, щоб перечитати власний твір через багато років, має бути готовий побачити ознаки тих неминучих зміщень, що їх додає час у розуміння історичних фактів. Ця банальна істина відкрилася мені 1988 р. на семінарі у Вільямс-коледжі, присвяченому моїй головній праці — книзі «Піднесення Заходу». Я читав там лекції у статусі запрошеного професора і перечитав цю книгу через двадцять п'ять років: зустрів зі старим другом — і старими привидами¹ — принесла радість і водночас розчарування.

Коли книга вийшла 1963 р., вона мала несподіваний успіх. Щедра похвала Г'ю Тревор-Ропера на сторінках «Нью-Йорк таймс бук ревью» та наближення різдвяних свят швидко перетворили її на бестселер, і відтоді вона постійно перевидається. Наклад дешевого видання в паперовій обкладинці (лише долар і двадцять п'ять центів за 828 сторінок!) розійшовся за рік, а загалом на сьогодні продано понад 75 000 примірників повноформатного видання.

Тепер, у ретроспективі, мені здається очевидним, що «Піднесення Заходу» треба розглядати як вираження післявоєнного імперського духу, що панував тоді в США. І обсяг, і концепція книги — це вияви своєрідного «інтелектуального імперіалізму»: всесвітня історія береться як єдине ціле, і робиться спроба її інтерпретації на ґрунті розробленої американськими антропологами в 30-ті рр. концепції взаємопроникнення культур. Книга «Піднесення Заходу» написана, виходячи з розуміння контакту з чужоземцями, які мають нові, невідомі знання та навички, як основного чинника, що сприяє історично значущим соціальним змінам. Природним наслідком такого підходу є висновок про те, що центри високої культури (тобто цивілізації), демонструючи сусідам свої привабливі новації, ставали для них своєрідними подразниками. Навколо їхніх менш розвинених народів прагнули освоїти новації і в такий спосіб досягнути до багатства і влади, до пізнання істини і краси — до всього того, що

¹ Коли я писав «Піднесення Заходу», то, повертаючись додому, щораз ішов повз в'яз із гілкою, відламану бурєю. Я бачив, як дерево повільно заліковує рану, а вилам вкривається буйною молодістю поростю. Я часто думав тоді: чи поталанить мені закінчити працю до того, як дерево залікує рану? Проте вийшло на те, що я здав рукопис до друку, і за рік дерево всохло, так і не зцілившись. Мені, отже, пощастило пройти повз здоровий в'яз із готовою — надрукованою книгою в руці.

дають блага цивілізації тим, хто їх має. Одначе спроби такого штибу неминуче пов'язані з необхідністю болісного і складного вибору між пристрасним бажанням наслідувати нове і не менш сильним прагненням зберегти й забезпечити ті старі звичаї та інститути, що відрізняють світ спраглих прилучитися до цивілізації від цивілізованого світу з продажною і несправедливістю, неминуче йому притаманними.

Другим природним наслідком концепції, згідно з якою контакти з чужоземцями були основним рушієм соціальних змін, є висновок про те, що контакти між цивілізаціями, які існували в той самий час, також мають бути основним об'єктом під час вивчення світової історії, оскільки саме вони покликані змінити суму і різноманітність знань і технологій, властивих кожній цивілізації, і вплинути на загальну картину взаємопроникнення культур. Навіть більше, тільки-но одна з цивілізацій унаслідок певної очевидної переваги своїх знань зможе вплинути на тих, з ким вона вступає в контакт, тканина світової історії почне, так би мовити, розростатися в одному напрямку; і таким чином, спостерігаючи сприйняття нових знань та ідей у віддалених куточках, історик зможе проникнути в суть цієї головоломки з окремих елементів і деталей, яка робить світову історію такою важкою для осягнення.

У період з 1954 р. по 1963 р., коли писалася ця книга, Сполучені Штати були, звісна річ, у розквіті своєї післявоєнної сили і мали значний вплив на інші країни завдяки багатству і технологічній перевазі. Тому моє бачення минулого може бути заперечене, як сама лише спроба логічного обґрунтування американської гегемонії, спроба спроектувати ситуацію післявоєнних десятиріч на всесвітню історію загалом і заявити при цьому, що аналогічна схема культурного домінування і проникнення існувала завжди. (Звісно, можна висунути очевидний контраргумент, указавши, що післявоєнна епоха була невід'ємною частиною світової історії та цілком узгоджувалася з минулими прецедентами, нехай навіть американці в той час цього і не усвідомлювали.)

Жоден історик не зможе заперечувати, що його бачення минулого віддзеркалює досвід його епохи, залежить від традицій і школи, несе на собі відбиток того часу і місця, в якому він жив. Однак я можу стверджувати принаймні таке: коли я писав цю книгу, то не мав ані найменшого уявлення про те, наскільки мій метод інтерпретації світової історії збігається із сучасним мені міжнародним становищем Сполучених Штатів. У ретроспективі можна, мабуть, стверджувати, що те тепле прийняття, з яким читачі зустріли мою книгу на початку 60-х рр., багато в чому пояснюється цим збігом. Але навіть якщо це й так, то ні я сам, ні критики не помітили тоді цієї схожості. Разюча схожість між моїм підходом до викладу історії людства і поточною роллю США на міжнародній арені, якщо тоді й помічалася взагалі, то лише на підсвідомому рівні.

У світлі того, як розвивалася історіографія за останні 25 років, друге заперечення мого підходу до інтерпретації минулого виглядає

ще очевиднішим. Книжка «Історія західної цивілізації» прагне «йти в авангарді звитяжних армій», розглядаючи історію з позиції переможців, з позиції привілейованих володарів, що майстерно кермують долями народів, мало переймаючись стражданнями жертв історичних змін. Це, поза сумнівом, відображення моїх особистих забобонів — сімейних, етнічних, класових та інших виявів самоідентифікації та досвіду, які зрештою привели до того, що я високо ціную плоди спільних зусиль людства, спрямованих на підкорення природного і соціального середовища та його організацію відповідно до своїх бажань. Користуючись отриманими в результаті благами, якими постійно користуємося всі ми, аж до найбідніших верств населення, ми повинні, як на мене, вшановувати тих, хто був першим у цьому починанні, і сприймати прогрес людства як дивну хроніку успішних діянь, навіть попри страждання, що супроводжували їх. Идеалом була б, певна річ, справедлива неупередженість у поцінуванні досягнень і втрат, супутніх кожному крокові людства. Я, безперечно, прагнув такої безсторонності, але те, що мені здається справедливим балансом досягнень і втрат, іншим може видатися жалюгідним виправданням тих (дорослих чоловіків), хто був керманичем великих світових цивілізацій.

Усі ці загальні міркування навряд чи виникли у мене на семінарі у Вільямс-коледжі. Скорше, протягом цього семінару з його напруженим графіком (розділ книги на тиждень) я дійшов малоприємного висновку про те, що окремі розділи моєї книги різняться за якістю. Найгіршим у цьому сенсі виявився розділ IV під заголовком «Піднесення космополітичної цивілізації на Середньому Сході в 1700–500 рр. до н.е.». Слідом за коротким вступом у цьому розділі зроблено спробу викласти військово-політичні перетворення, адміністративні системи, соціальну структуру, розвиток і збереження культурних цінностей у десятків народів та безлічі держав протягом дванадцяти сторіч. Тож розділ вийшов вимученим і фрагментарним — навіть терплячого і вдумливого читача він радше заплутає, ніж збагатить.

У розділі IV я припустився фундаментальної помилки, пожертвувавши хронологією задля тематичної організації матеріалу в невідповідному для цього регіоні. Я змішав дві епохи, що їх слід було б розглядати по-слідовно: бронзову добу воїнів на колісницях і правління аристократії, з одного боку, і залізну добу з її демократичнішими військовими інститутами і культурою — з іншого. Цю недолугу спробу важко виправдати. Нова інформація не внесла нічого істотного в те, що було відомо мені, коли я писав цей розділ. І ніякий новий досвід, набутий після 1963 р., не змінив мого ставлення до зародженого ще в давнину космополітизму на Середньому Сході. Це — найпростіший випадок неправильної організації матеріалу, що входить у суперечність із природним перебігом речей і тим затіняє простіший, правдивіший і адекватний спосіб інтерпретації історичних подій. Ба більше, саме поняття історичної послідовності

бронзового і залізного віків було відоме з літератури, і сьогодні я просто не можу уявити собі, чому я не застосував цього підходу для організації матеріалу цього розділу.

Ще одна вада негативно вплинула на структуру цього розділу, і ця вада, як на мене, дається взнаки і в подальших розділах книжки. Річ у тім, що в «Піднесенні Заходу» висловлено припущення, буцім окремі цивілізації утворюють реальні та значущі співтовариства і начебто взаємодія цих співтовариств визначає базову лінію розвитку всесвітньої історії. Однак у тому розділі, про який ідеться, я мав показати еліття окремих цивілізацій, що існували раніше, у нове космополітичне утворення, що охопило весь Середній Схід, але не усунуло локальних відмінностей. Ці відмінності були дуже істотними, оскільки після 2500 р. до н.е. на землях із природним зрошенням між заплавами річок Єгипту і Месопотамії виникло кілька проміжних супутніх утворень, що виявили всі ознаки цивілізації.

Відтак, оскільки я мислив у термінах окремих цивілізацій, цей історичний період виявився ними перенасиченим. Фрагментарний, уривчастий характер цього розділу можна пояснити прагненням розказати про кожного народ, у культурі якого знаходили своє відображення вибрані мною теми дослідження. Я мав би повніше сконцентрувати свою увагу на процесі космополітизації. Мені слід було б уважніше вивчити ті нові види діяльності, які об'єднували народи Середнього Сходу, і чіткіше їх схарактеризувати. Усе це вимагало нових підходів і концепцій, яких я на той час не мав і які вивчив згодом лише поверхово.

Іншої, менш прикритої, проте істотної похибки я припустився в розділі X, де розглядаються події світової історії в період 1000–1500 рр. н.е. У цьому випадку нові дані, отримані після 1963 р., відкрили перспективу об'єктивнішої та послідовнішої інтерпретації подій того часу на Євразійському континенті. У світлі нової інформації стає зрозумілим, чому я не відобразив провідної ролі Китаю і китайської цивілізації в цей період, а натомість зосередився на «Степових завойовниках і європейському Далекому Заході» (див. розділ X із такою назвою). У контексті нових знань мою похибку цілком можна вибачити. Сьогодні стало зрозумілим, що наголос, зроблений у книжці на степових завойовниках і піднесенні середньовічної Європи, відображав упередженість моєї освіти. Цей розділ — погляд на Євразію з наївної західної позиції. Виходить, що тюрки і монголи прискакали галопом звідкись зі сходу раптово і, так би мовити, незрозумілим чином, хоч я і вирізнув адміністративну систему, що зробила армії Чингізхана такими грізними. Проте я не спромігся зв'язати дивне зростання військової потуги кочовиків з тим фактом, що нові бюрократичні методи військової організації у монголів були напряму запозичені у китайців. Як наслідок, я знехтував чинник, що змінив баланс сил у світі в ту епоху, — розквіт китайської цивілізації, яка на

чотири-п'ять сторіч підняла культуру, добробут і міць Китаю на якісно новий рівень, що перевершив досягнення решти світу на той час.

До того ж я перебільшив вплив західного християнства, прагнучи знайти первні та передвісників піднесення європейської цивілізації у світові лідери після 1500 р. Загалом, таке прагнення досить виправдане, але цей матеріал краще було б дати як передмову до подальшого розділу. Інформація, наявна в 50-ті рр., мала дозволити мені зробити висновок про те, що, попри бурхливе зростання, західноєвропейська цивілізація все ж залишалася маргіальною щодо решти світу і їй годилося б приділити таку ж увагу, як становленню японської цивілізації в той самий період. Замість цього я поставився до татаро-монгольського завоювання та піднесення середньовічної Європи як до подій порівнянної значущості для світової історії. Я навіть відвів Китаєві друге місце серед цивілізованих жертв нашестя кочовиків, розглядаючи насамперед і детальніше зміни мусульманського світу, переважно тому, що мені про це було відомо більше.

Сьогодні, у ретроспективі цікаво зазначити, наскільки доступні для мене були і до 1963 р. деякі матеріали, що давали змогу скласти правильну оцінку китайської першості на світовій арені в період 1000–1500 рр. н.е. Зокрема, я користувався статтями Стефана Балажа про економічні перетворення в Китаї за епохи Тан² і бачив перші книги монументального дослідження Джозефа Нідема «Наука і цивілізація Китаю». Допоки, утім, Роберт Гартвелл не показав високого рівня чорної металургії та складної системи економічного управління в період династії Сун³, Йосинобу Сіба не подав цілісної картини економіки за епохи Сун⁴, а Марк Елвін не запропонував сміливої та вдумливої інтерпретації всієї минувшини Китаю⁵, справжнє значення перетворень у Китаї близько 1000 р. н.е. залишалося прихованим для мене.

Виправданням мені може служити те, що в історіографії попереднього покоління ще знаходили відображення традиційні оцінки історії Стародавнього Китаю. Тоді вважалося, що режим, не здатний контролювати найпівнічніші провінції Стародавнього Китаю, був за визначенням слабкішим за той, який існував, коли Китай був цілісною державою під владою справді гідного імператора. Оскільки в правління династії Сун (960–1279 рр. н.е.) Китай ніколи не контролював північних варварів і поступився їм на початку правління цієї династії своїми північними провінціями, вважалося, що ця епоха не належить до списку великих в

² Stefan Balazs, «Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der T'ang Zeit», *Mitteilugen des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin*, XXXIV: 21-25; XXXV (1932): 27-73.

³ Robert Hartwell, «Markets, Technology and Structures of Enterprise in the Development of Eleventh Century Chinese Iron and Steel Industry», *Journal of Economic History*, XXVI (1966): 29-58.

⁴ Yoshinobu Shiba, *Commerce and Society in Sung China* (Ann Arbor, 1970).

⁵ Mark Elvin, *The Pattern of the Chinese Past* (Stanford, 1973).

історії Китаю, хоча давно було визнано, що мистецтво й література як ніколи розквітли за правління цієї династії. Утім, цей небувалий розквіт не компенсував політичних втрат, а до Жака Герне⁶ ніхто, мабуть, не звернув уваги на те, що воєнні поразки армій династії Сун на степових кордонах пов'язані з поширенням китайських знань поза традиційні кордони Китаю і що ці знання порушили баланс сил спершу між Китаєм і його сусідами-кочовиками, а згодом і в усій Євразії, що невдовзі виявилось в успіхах воєнних походів Чингізхана.

Моя нездатність зрозуміти чільну роль Китаю в 1000–1500 рр. н.е. особливо прикра з погляду загальної організації матеріалу книжки «Піднесення Заходу» — якби я це розумів, книжку характеризувала б вишукана простота структурної організації. У справжньому його вигляді середня частина книжки «Євразійська культурна рівновага з 500 р. до н.е. по 1500 р. н.е.» базується на положенні про те, що середземноморські елліністичні цивілізації (500 р. до н.е. — 200 р. н.е.), Індія (200–600 рр. н.е.) і реінтегрований ісламом Середній Схід (600–1000 рр. н.е.) послідовно переживали стадії культурного розквіту, що забезпечувало кожній із цих спільнот певний період домінування серед народів Старого Світу. Якби я продовжив цю просту схему структурного розподілу минулого, додавши до неї розквіт і періоди гегемонії китайської цивілізації Далекого Сходу (1000–1500 рр.) і європейської цивілізації Заходу (1500–2000 рр.), книжка набула б точності та фактичної достовірності⁷, однак моє невігластво (і залишки «європоцентризму») перешкодили мені це зробити в 1963 р.

Це справді найбільша вада книжки. Звісно, є в ній інші місця, де нова інформація, отримана після 1963 р., робить зміст застарілим, але в інших випадках це майже завжди стосується деталей. Виняток становить у цьому сенсі лише Африка, де за останню чверть сторіччя було встановлено набагато складніший комплекс взаємовпливу народів і культур, аніж та картина, з якої я виходив, коли писав «Піднесення Заходу». І все ж Субсахарська Африка ніколи не була колыскою великої цивілізації; цей континент залишався і залишається досі на периферії світової історії. Тому, хоча короткі розділи, присвячені африканській історії, і містять застарілу й неадекватну інформацію, ця хиба не спотворює загальної картини минулого такою мірою, як це має місце в розділі X, де я не відобразив епохи світового лідерства Китаю.

Кажучи загалом, припущення про те, що контакти з іноземцями

⁶ Jacques Gernet, *Le Monde Chinois* (Paris, 1972).

⁷ Порох, книгодрукування і компас — три головні атрибути сходження Європи до світового лідерства після 1500 р. — були винайдені в Китаї й досягли Заходу в той час, коли політичне об'єднання Північної Євразії монголами зробило мандрівки на цьому континенті незвично безпечними, легкими й частими. Нідем (Joseph Needham, *Science and Civilization in China: The Gunpowder Epic* (Cambridge, 1967)) наводить відомості про тривалий період рівності технічних досягнень Європи та Китаю на ранніх стадіях розроблення технології виготовлення пороху й дає точніші відомості щодо проникнення цієї технології на Захід.

були головним рушієм історичних змін, і зараз видається мені слухним, а акценти, зроблені на базі цього припущення, — правильними, за винятком ігнорування ролі Китаю в період 1000–1500 рр. З цього погляду повторне прочитання книги «Піднесення Заходу» прославало мене у власних очах і підбадьорило. Попри всі її вади, це — добра книжка, і вона заслуговує на те, щоб уважати її важливою віхою на шляху розвитку такої історіографії, яку з усіма підставами можна було б назвати всесвітньою.

На іншому рівні, однак, мені здається, що ця книга має внутрішні хиби просто тому, що припускає існування помітно відокремлених цивілізацій як автономних соціальних утворень, взаємодія яких визначає ходу світової історії. Навіть саме значення терміна «цивілізація» не визначається, хоча слідом за В.Гордон-Чайлдом⁸ та іншими я вважав цивілізацією суспільство, де професійна спеціалізація вела до виникнення передових знань і технологій — адміністративних, військових, ремісничих, а також — літератури і мистецтва. Цього може бути і достатньо для змалювання ранніх цивілізацій, починаючи з неолітичних поселень, але цього замало для визначення географічних і соціальних меж у подальші епохи, коли виникло чимало цивілізацій і коли принаймні часткова професійна спеціалізація дуже широко розповсюдилася серед народів, які постачали сировину далеким цивілізованим країнам, але самі аж ніяк не могли вважатися цивілізованими.

З цим щільно пов'язане і питання про те, хто належить до цивілізації. Немовлята, очевидно, до неї не належать, доки не отримають свою соціальну роль. А як бути з бідними і неосвіченими, ролі яких щонайменше обмежені? А як бути з тими, хто живе на віддалі, хто підкоряється час від часу організаційній силі центру, але в іншому залишається чужим? А як усі ці різні знання, звичаї і погляди окремих носіїв цивілізації об'єднуються в більш або менш єдине ціле? Стверджуючи реальність такого об'єднання, я вдався до вислову «стиль життя». Але ця метафора з історії мистецтв — лише метафора, і вона абсолютно некорисна на практиці, оскільки стилістичну близькість встановити зовсім не просто, якщо йдеться не про предмети мистецтва чи інші матеріальні об'єкти, а про звичаї і погляди.

Можливо, істориків й не треба заглиблюватися в це питання. Якщо наполягати на точному визначенні термінів, то дослідження негайно переродиться на епістемологічні дебати, та з цього лабіринту навряд чи є вихід. Тому достатньо сказати, що цивілізації, поза сумнівом, здаються мені реальними утвореннями, що об'єднують значущими зв'язками мільйони людей на площі в мільйони квадратних кілометрів протягом багатьох сторіч. Але цивілізації не єдині актори на світовій історичній сцені, і в книжці «Піднесення Заходу» я недостатньо на цьому наголо-

⁸ V.Gordon Childe, *What Happened in History* (Harmondsworth, 1943).

шував. Дозвольте мені нині спробувати повніше пояснити моє теперішнє бачення питання.

Загальний письмовий канон і норми поведінки, оформлені в цьому каноні, є, імовірно, підґрунтям того, що ми розуміємо під цивілізацією. Але не було ще такого, щоб кожний мав доступ до цього канону. Вищий клас, вихований у душі поваги до великих книг, де зазначено, як мають поводитися люди, — ось верства, котра насправді визначає цивілізацію. Менш привілейовані верстви поділяють її ідеї більшою чи меншою мірою, але ніхто цілком не є їх утіленням — навіть найсуворіший мораліст. Повсякденна практика і здоровий глузд допевне потурають слабкостям як окремої людини, так і суспільної верстви, тоді як нижчі класи та маргінальні групи виробляють власні місцеві моральні кодекси і практичні норми з урахуванням правил вищого класу, підкоряючись їм, де це неминуче, і залишаючи за собою право дотримуватися власних звичаїв, де це можливо.

Однак, щоб утримувати цивілізацію від розпаду, у ній повинна відбуватися постійна циркуляція новин та їх тлумачень між окремими містами, регіонами, соціальними та етнічними групами, що становлять соціум. Неперервна циркуляція цих повідомлень потрібна для підтримки необхідного зв'язку в часі й просторі між частинами того єдиного цілого, яке вважається цивілізацією. Безперечно, можна бачити різні ступені цього зв'язку і рівень спільності характеристик знижується мірою просування до меж. Точні межі цивілізації на карті майже завжди будуть довільними, але «культурні градієнти» справді існують, і коли стає явно відчутним різкий спад впливу певної культурної традиції, така географічна межа стилю життя набуває визначеності, достатньої для практичних цілей.

Засоби транспорту і зв'язку, очевидно, мають особливе значення для передання повідомлень у межах сталої цивілізації — коли вони змінюються, змінюється і протяжність меж даної цивілізації. При цьому виникає нове явище: з удосконаленням засобів зв'язку різні цивілізації починають дедалі частіше й сильніше впливати одна на одну, оскільки за цих умов міра автономності й незалежності окремих цивілізацій починає меншати і нове космополітичне утворення — те, що його Валерстайн називає світосистемою⁹, — починає відігравати вирішальну роль у подальшому історичному розвитку. Цей процес я вельми невправно спробував викласти в розділі IV і цілком зігнував, розглядаючи тисячоліття християнської ери до 1850 р.

Отож, нарівні з помилками розділу IV, центральною методологічною хибою моєї книжки можна вважати той факт, що попри наголос на взаємодії між цивілізаціями, недостатню увагу приділено виникненню ойкуменічної світосистеми, в якій ми живемо сьогодні. Замість того,

⁹ Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, 3 vols. (New York, 1974-1988).

щоб організувати матеріал книги суто навколо ідеї розквіту спершу в одній, а потім в іншій окремо взятій цивілізації, я мав би приділити увагу ойкуменічному процесові. Як це треба було зробити, наразі неясно. Віддаючи належне автономності окремих цивілізацій (і решти менш істотних і розвинених світових культур) за два минулі тисячоліття, треба дати опис новонароджуваної світосистеми, що об'єднує дедалі більше людей по різні боки культурних меж.

Аби це мало успіх, потрібно скласти чітке уявлення про світосистему, що виникає: якою вона була в давнину на Середньому Сході, якою народжується вдруге в наш час, а потім показати, як ці дві системи перетиналися з локальнішими культурними спільнотами й цивілізаціями. З цього не випливає, що обидві ці світосистеми були однаковими. Оскільки кожна з них спирається на розвиток транспортно-комунікаційної мережі, технічні бази у них були, очевидно, дуже різними. А оскільки до того ж кожна світосистема виростає з політичних, військових і економічних інституцій, слід пам'ятати, що інституційна спадщина другого і першого тисячоліть до нової ери сильно відрізняється від спадщини першого і другого тисячоліть ери нової.

Якщо взяти світ після 1870 р., коли практично миттєві засоби передавання інформації та механічний транспорт почали чинити вплив на всесвітньому рівні, стане зрозуміло, що сучасна світосистема ґрунтується насамперед на економічному обміні та взаємодоповненні, а вже потім — на інституційних настановах, переважно військово-політичних, і на обміні ідеями, знаннями і смаками, який настає за зміною економічного і політичного стереотипу. Можна, напевне, припустити, що такий пріоритет економічного взаємовпливу існував і раніше аж до виникнення ранніх цивілізацій стародавньої Месопотамії, незважаючи на те, що такий взаємовплив протягом тривалого часу був обмеженим і зводився лише до стратегічно важливих елементів і предметів розкоші. Навряд чи ситуація могла б бути іншою, оскільки не можна було покладатися на товари з далеких країн для задоволення щоденних потреб за нерегулярного і вразливого тоді сполучення.

Міста, утім, були своєрідним винятком. Усі вони мали ввозити продукти харчування, а часто достатню кількість зерна важко було знайти на ближчій території. Здовго до виникнення ринкової системи постачання міст багато великих столичних міст залежали від довозу харчів із відносно далеких районів як частини позаекономічної системи зборів і податків. Скажімо, система каналів у Китаї спершу використовувалася для постачання харчових та інших продуктів для двору, імператорської армії та їх оточення, сконцентрованого в столиці. Аналогічним чином імперський Рим годував плебс зерном, що надходило від зборів у Єгипті й Північній Африці. Мекка і Медина, священні міста ісламу, залежали від довозу зерна з Єгипту в ранній період халіфату, а багато інших імперських і релігійних центрів зростали і розкошували за рахунок податків

і контрибуцій у формі харчових продуктів, що стягувалися з віддалених від них територій.

Можна без перебільшення сказати, що культурний розквіт і військова потуга ранніх цивілізацій залежали від накопичення в наказовому порядку харчових продуктів та інших товарів у столицях і релігійних центрах. Сама ідея автономної цивілізації ґрунтувалася на цьому давньому принципові поділу праці, коли більшість населення працювала на полях, а привілейована меншість, існуючи за рахунок результатів праці більшості у вигляді ренти й податків, отримувала блага цивілізації. Від самого початку, однак, ця проста поляризована система, складена з платників і споживачів податків, ускладнювалася існуванням певної кількості аутсайдерів, не обтяжених тягарем звичних податків і ренти, та купців, яким належала при цьому важлива роль постачальників тих необхідних рідкісних товарів, що їх не можна було отримати в наказовому порядку, оскільки такі товари були в місцях, куди не сягала влада правителів.

Одна з можливостей отримати ці рідкісні й відсутні в країні товари полягала в організації воєнного походу. Одним із найперших згаданих у літературних пам'ятках прикладів таких нападів може слугувати похід Гільгамеша до лісів Лівану, а воєнні виправи Саргона (Аккад, близько 2350 р. до н.е.) могли мати на меті захоплення запасів металів та інших стратегічно важливих товарів, відсутніх на алювіальних землях Месопотамії. Утім, застосування збройної сили для здобуття стратегічних товарів у місцях, недоступних для адміністрації та митарів, значно поступалося в ефективності товарообміну. Зокрема, накопичені запаси предметів розкоші, виготовлених фахівцями художніх ремесел для храмів і двору, можна було запропонувати для обміну володарям далеких земель, які могли мобілізувати робочу силу для видобутку руди, рубання лісу або вирощування збіжжя, необхідного цивілізованому центрові. У такий спосіб стародавні цивілізації створювали навколо себе коло торговельних партнерів, потреба яких у продукції майстерень цивілізованого світу була настільки ж значною, як і потреба останнього в сировині й колоніальних товарах. Навіть за глибокої давнини такі зв'язки поширювалися на багато сотень кілометрів. Регулярні каравани в'ючних тварин і рейси торговельних вітрильників зафіксовано вже в III тис. до н.е.; тоді ж склався й особливий юридичний статус купців, які супроводжували товари і перетинали різні політичні й культурні кордони.

Доки кожна цивілізація була пов'язана з певною системою постачальників, що використовували кораблі й каравани в'ючних тварин для довозу рідкісних товарів до місця продажу, поняття окремої автономної цивілізації можна вважати адекватною моделлю для викладу історичного процесу. Поряд із товарообміном відбувався обмін ідеями і технологіями, а час від часу траплялося, що варвари з околиць цивілізованого світу захоплювали центри цивілізації, оскільки суперечності між правлячою

верхівкою і пригнобленим населенням часто зводили нанівець чисельну перевагу, на яку завжди покладалися цивілізовані народи.

У давнину на Середньому Сході культурне взаємозбагачення народів, що жили в різних географічних зонах, розмовляючи різними мовами і маючи виразні культурні відмінності, привело до виникнення в період з 1700 р. до 500 р. до н.е. транснаціональної системи космополітичного типу. На відміну від транснаціональних систем, що виникли в останні сторіччя нашого тисячоліття, на Середньому Сході того часу зберігся пріоритет командно-управлінських структур у межах кордонів великих імперій, що постійно розширювалися, — Єгипетської, Гетської, Ассирійської, Вавилонської та Перської. Однак адміністративні структури збирання податків і данини, на яких ґрунтувалося існування цих імперій, взаємодіяли через системи товарообміну вздовж караванних і водних шляхів, які склалися раніше, ніж політичні структури цих імперій, і радіус досяжності яких виходив далеко за межі політичних кордонів. За таких умов купці та крамарі процвітали і навіть досягали певних вершин, використовуючи недосконалість системи податків і зборів, задовольняючи старі та нововиниклі потреби і збагачуючись за рахунок комерції.

Можна передбачити, що внаслідок такого процесу інтеграції мала б скластися окрема цивілізація, що охоплювала б велику територію, але, власне, подібна тим, з яких цей процес почався. Таке припущення я і висловив у «Піднесенні Заходу». За такого підходу, щоправда, ми не враховуємо релігійних, мовних і морально-етичних відмінностей, які збереглися в рамках посталих імперій, і применшуємо роль ринкових економічних відносин і торгівлі з далекими країнами для консолідації стародавнього Середнього Сходу та об'єднання його віддалених і політично незалежних країн. Ринкові відносини, сперті на свободу вибору, вигідно відрізнялися від старого способу нагромадження ресурсів за допомоги оренди і податків. Людина схильна працювати краще, якщо її не примушують. Тому якщо дати людям можливість вільно купувати, продавати і завдяки цьому задовольняти хоча б деякі потреби, то цілком вірогідним вислідом цього буде загальне зростання добробуту. Ці прості істини, як мені уявляється, почали проникати у свідомість людей у II тис. до н.е. і стали нормою протягом наступного тисячоліття принаймні на тій головній арені, де зароджувалася транснаціональна система, заснована на торгівлі, цебто на Середньому Сході, який ставав дедалі космополітичнішим.

Усе це лише побіжно згадується в «Піднесенні Заходу». Наприклад, я користувався епітетом «велике суспільство», кажучи про симбіоз ринково-товарних відносин і системи податків та оренди в Месопотамії в період Хаммурапі, але ця ідея не знайшла використання в моїй інтерпретації історії подальших сторіч і ніде більше в книжці не проявилася.

Мене занадто поглинула ідея цивілізації, тому я не віддав належного початковим ознакам зародження транснаціональної цивілізації.

Є підстави розглядати розквіт цивілізацій на Егейському (а пізніше — Середземноморському) узбережжі, а також в Індії після 1500 р. до н.е. як частину процесу становлення транснаціональної системи з центром на Середньому Сході. Історикам було відомо, що давні греки дуже багато запозичали від розвиненіших народів Азії та Єгипту. Щось подібне відбувалося також і в Північній Індії. У класичну епоху народи всіх трьох регіонів перебували в тісному і неперервному контакті, а невдовзі армії Александра завдали поразки персам; відтак македонці і греки стали правителями Середнього Сходу. Чому ж тоді не вважати греків одним із народів, що зробили внесок в утворення космополітичної транснаціональної цивілізації? Поза сумнівом, традиційна відповідь на це питання міцно пов'язана з тими подіями, які сталися пізніше, і є відображенням історичного антагонізму між християнством та ісламом, між індуїстською Індією та її мусульманськими правителями — хоча в подальші сторіччя торговельні та інші зв'язки, долаючи релігійні та культурні бар'єри, завжди зберігались і дедалі міцнішали.

Так чи так, залишивши осторонь причини, можна стверджувати, що я, ідучи за прецедентом, побудував виклад історичного процесу в I тис. до н.е. навколо трьох окремих і чітко окреслених цивілізацій: Середнього Сходу, Індії та Греції. Утім цей історичний процес із такими ж підставами можна було б зобразити і як поширення «великого суспільства» Середнього Сходу на інші країни з відмінною культурою. Якщо пристати на цю узагальнювальну позицію, то й Китай почав вписуватися до загальної системи після 100 р. до н.е., коли в'ючні каравани, що з'єднували Китай із Сирією, почали регулярно ходити Великим Шовковим шляхом. Навіть більше, у той же період караванний зв'язок доповнювався морськими перевезеннями, що зв'язували Середземномор'я з Індією та Індією з Китаєм.

Через два або три сторіччя процвітання ця транснаціональна спільність занепала, головню через те, що торговельними шляхами розповсюдилися небезпечні захворювання, призвівши до масової загибелі населення, особливо в Римській імперії та Китаї. Ці демографічні втрати проклали дорогу нашестю варварів, тож в історії Європи настав період варварства. Подібні, хоч і не такі похмурі, часи почалися й у Китаї після падіння династії Хань у 220 р. н.е. З іншого боку, судноплавство в Індійському океані та сусідніх морях не занепало, хоча наявної інформації недостатньо, щоб можна було говорити достеменно.

Попри настання періоду варварства і занепад найдавнішої транснаціональної системи, невдовзі з'явилися ознаки її відродження, подібно до того як на Середньому Сході відновлювалися далекобіжні зв'язки, перервані нашестям варварів залізного віку, що зруйнувало постання космополітичної спільноти бронзового віку. Ба більше, Середній Схід,

як і перше, став центром відродження: цьому сприяло одомашнення верблюдів — і у воїнів, і у купців завдяки цьому з'явився кращий засіб пересування. Згідно з Булліетом¹⁰, одомашнення верблюдів почалося на півдні Аравії, можливо, ще в 3000 р. до н.е., але набуло великого значення для цивілізованого світу тільки в IV–V ст. н.е. У той період на Середньому Сході верблюди витіснили колісні засоби пересування і стали основним засобом перевезення товарів також у Середній Азії, Північній Африці та прилеглих регіонах.

На верблюдах можна було перетинати непрохідні доти пустелі, а значення цього факту для культури і географічних відкриттів можна порівняти зі значенням освоєння океанських шляхів європейськими мореплавцями після 1500 р. Раніше недоступні місця стали відвідувати торговці з караванами верблюдів, тож відповідно розширився радіус торгівлі з цивілізованими країнами. Найсильніше зростання караванної торгівлі вплинуло на розвиток країн Аравійського півострова, Середньої Азії з її пустелями, на степових просторах на північ від Середньої Азії та в Африці в регіоні Сахари. Завдяки караванам ці країни змогли встановити набагато тісніші відносини з усталеними центрами цивілізації, передусім із Середнім Сходом і Китаєм. Унаслідок цих контактів у період між 500 р. до н.е. і I тис. н.е. почала складатися чіткіша, ніж раніше, транснаціональна світосистема, що поступово підривала культурну автономію окремих країн. Сильніше цей процес виявився в поширенні ісламу на крайні області Старого Світу.

Справді, поширення мусульманської релігії та відродження транснаціональної системи, яка не визнавала культурних кордонів, відбувалося паралельно, і, можливо, їх слід розглядати як два складники одного процесу. Безперечно, у перші сторіччя після виникнення мусульманської релігії її прихильники, які повірили в прозріння Мухаммеда, були лише однією з багатьох релігійних громад, що співіснували на Середньому Сході та сусідніх землях. Релігійний і культурний плюралізм, власне, диктувався настановами Корану, що проголошують терпимість до вірувань християн та юдеїв. Отже, цивілізація в центрах поширення ісламу являла собою мозаїку різних релігійних громад, що сповідували дивну свободу. Завоювання ісламських правителів, які супроводжувалися наверненням підкорених народів у мусульманство після 1000 р. н.е. і принесли іслам в Індію, Південно-Східну Азію, у більшість євразійських степових регіонів, на південний схід Європи і до значної частини Субсахарської Африки, привели до того, що ця мозаїка різних вірувань стала ще ряснішою. Тільки на околицях цивілізованого світу, у Китаї, Японії, а також на півночі й заході Європи збереглася соціальна і культурна однорідність.

Стійкий культурний плюралізм у зоні ісламського впливу підтримувався й за рахунок обмежень, що їх накладав ісламський закон на

¹⁰ Richard Bulliet, *The Camel and the Wheel* (Cambridge, Mass., 1975).

світську владу. Це зумовлювало більшу автономність торговельних і ринкових зв'язків, ніж за доісламської епохи. Купецька верства в системі взаємовідносин мусульманського світу рідко здобувала самоврядування, але при цьому мала повагу й у більшості випадків могла розраховувати на підтримку влади. Зрештою і сам Мухаммед, перед тим як стати пророком, був купцем, і тому важко собі уявити більш прихильне ставлення до купецтва, ніж у країнах ісламу.

Наступною віхою в історії становлення транснаціональної торговельної системи можна вважати ті запозичення, що їх зробив Китай в Індії та на Середньому Сході й застосував у своєму середовищі в умовах досконалішої транспортної системи. Китайці запозичили у народів Середнього Сходу чимало звичаїв, практичних правил і канонів моралі, що діяли у сфері місцевих і міжнародних торговельних відносин. Буддизм, що прийшов до Китаю торговельними шляхами Центральної Азії, був головним носієм ідей і моралі торговельних спільнот. (Конфуціанство, навпаки, зневажало комерцію: торговці вважалися паразитами, які живуть за рахунок спекуляції та не створюють ніяких матеріальних цінностей.)

Особливу значущість поширенню торгової моралі та світогляду в Китаї додавало те, що там уже існувала система судноплавних каналів, яка з'єднувала долину Хуанхе з ще ширшою територією долини ріки Янцзи. Цими каналами рухалися баржі й вантажні судна, перевозячи безліч різних товарів в умовах майже повної безпеки. Китайські канали прорили для потреб сільського господарства і збирання податків протягом кількох сторіч. У 605 р., коли завершилося будівництво Великого каналу, що з'єднав дві великі ріки, у Китаї постала система внутрішніх водних шляхів, що об'єднала райони з різними взаємодоповняльними ресурсами. Відтак за масштабом і значенням торгівлі Китай набагато перевершував Середній Схід та інші регіони світу. Впали старі бар'єри для товарної взаємозалежності регіонів і регіонального товарообміну. Встановився новий рівень ринкового обміну, за якого населення аж до малозабезпечених жителів сіл могло повністю розраховувати на те, щоб за рахунок товарообміну сплатити податки і задовольнити свої потреби в харчових продуктах і товарах першої потреби.

А втім, не варто й перебільшувати. Не кожний селянин міг дозволити собі купувати рис та обмежуватися, скажімо, розведенням шовкопряда — більшість усе ж таки харчувалася тим, що сама вирощувала. Але тільки поділ праці та спеціалізація могли забезпечити хай невелике, та все ж підвищення життєвого рівня. Поділ праці серед китайських селян і містян досяг рівня, до якого раніше піднімалася жодна інша цивілізація. Підсумком цього став розквіт ремесел і значне збільшення статків суспільства загалом. Одним із промовистих показників можна вважати подвоєння населення в період династії Сун. Крім того, китайські ремісники були вправніші за майстрів інших регіонів. Найважливіши-

ми прикладами китайських технологічних досягнень можна вважати шовк, порцеляну, порох і суднобудування, але було й чимало інших. Пожвавлена торгівля на незліченних ринках і величезні флотилії суден, що пересувалися мережею каналів, забезпечували циркуляцію товарів і давали змогу проводити обмін надлишків товарів між різними районами з небаченою доти надійністю і ефективністю.

Комерціалізація Китаю не обмежувалася рамками однієї держави. Інтенсивна торгівля з використанням караванних шляхів велася з іншими країнами; зріс і обсяг зовнішньої торгівлі з використанням морських шляхів: кораблі з китайськими товарами перетинали Індійський океан і доходили до Японії. Космополітична, транснаціональна система, раніше зосереджена навколо великих міст Середнього Сходу, сконцентрувалася тепер навколо нових центрів пожвавленого товарного обміну і досягала віддалених куточків Західної Європи та інших раніше недоступних місць, прикладом яких може служити Японія¹¹.

Історики, що вивчають середньовіччя, давно визнали роль зростання міст після 1000 р. н.е. і торгівлі прянощами, яка зв'язала європейських споживачів із постачальниками в далекій Індії. Вони, однак, ще не звиклися з думкою, що це лише частина процесу поширення та інтенсифікації транснаціональної системи, яка вже розповсюдилася майже на всю Євразію і велику частину Африки. Крім того, ні європейські, ні мусульманські історики не усвідомили того, що розквіт середньовічної європейської цивілізації після 1000 р. уможливило переміщення світового центру транснаціональної цивілізації з Середнього Сходу до Китаю. І в цьому немає нічого дивного, якщо врахувати той факт, що європейські медієвісти зосередилися на вивченні історії Англії та Франції, підсвідомо переносячи на історію всього людства ситуацію кінця XIX ст., коли Британія і Франція справді володіли майже цілим світом. Визнати за цих умов провідну роль Китаю було справді складно, попри свідчення Марко Поло.

Наступний важливий етап становлення сучасної світової системи вивчений краще. Відомий своїми працями в цій царині Імануїл Валерстайн уважав, що ця епоха почалася близько 1500 р. із великих географічних відкриттів і розвитку капіталізму. Великі відкриття справді змінили картину світової торгівлі та культурних зв'язків — Америку і незліченні океанські острови було долучено до розвитку єдиної всесвітньої системи. За дивовижно малий час у кілька десятиріч центр інновацій перемістився з Китаю на Атлантичне узбережжя Європи. І до 1500 р. капіталісти мали дивовижну самостійність у багатьох містах-державках Італії та Північної Європи, а коли політична система міст-держав занепала,

¹¹ William H. McNeill, *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force and Society since A.D. 1000* (Chicago, 1982). У розділі 2 викладено моє розуміння проблеми комерціалізації Китаю та його провідної ролі у світі в період з 1000 р. до 1500 р. У тексті є повніші посилання на літературні джерела.
3-11-642

деякі з монархій і молодих національних держав Європи, що заступили її, продовжували надавати комерсантам майже необмежену свободу розширення комерційної діяльності, тоді як у Китаї та більшості країн мусульманського світу переважали режими, що негативно ставилися до накопичення приватного капіталу. Прагнучи репутації добрих правителів, азійські монархи жорстко обмежували велике підприємництво драконівськими податками і регулюванням цін в інтересах споживачів. Отож, велике підприємництво, пізня гірничодобувна промисловість і великомасштабне сільськогосподарське виробництво зосереджувалися в Європі. Як наслідок, почався період піднесення західної цивілізації, що привів до її світової гегемонії.

Наукові дослідження, присвячені Китаю і спробам з'ясувати, чому династія Мін припинила морські експедиції після 1430 р., вельми незначні порівняно з кількістю наукових праць, присвячених освоєнню європейцями нових країн, відкритих мореплавцями. Порівняльний аналіз динаміки розвитку Китаю та Європи до і після переломного періоду — з 1450 р. по 1500 р. — ставить напередодні XXI ст. перед сучасними істориками цікаве питання: чи не обернеться незабаром на свою протилежність процес заміщення Далекого Сходу Далеким Заходом, який відбувся в XVI ст.?

Варто зазначити, утім, що розквіт Китаю після 1000 р. так само спирався на цивілізацію Середнього Сходу, як і успіх Європи на світовій арені після 1500 р. ґрунтувався на запозиченнях із китайської цивілізації. І якщо японське економічне диво після другої світової війни виявиться прелюдією до подальшого розквіту країн Азійсько-Тихоокеанського регіону, то цей розквіт, очевидно, спиратиметься на запозичення з європейської (і американської) цивілізації. Ця схема видається одним із найчіткіше позначених кліше у світовій історії. Вона також є і найреалістичнішою, оскільки жоден народ не може наздогнати і перегнати весь інший світ, не скориставшись передовими світовими досягненнями, а такі досягнення за визначенням концентруються у світових центрах процвітання й могутності, хоч би де вони були розташовані. Отож, будь-якому переміщенню географічного центру світової гегемонії має передувати запозичення з центрів, що склалися раніше.

Такого штибу флуктуації світової історії, що супроводжуються зміщенням центрів цивілізації, охоплюючи чимало народів і культур, і здаються мені нині тим аспектом всесвітньої історії, якого я повною мірою не врахував, коли писав «Піднесення Заходу». Навіть викладаючи історію сторіч, що слідували за 1500 р., я виходив із концепції окремих цивілізацій; я передбачав, що тільки після 1850 р. автономність окремих цивілізацій Азії порушилася і започаткувала глобальну космополітичну систему. Але річ у тім, що автономність окремих цивілізацій зазнавала руйнування і задовго до 1850 р., задовго до XV і навіть до X ст. Сьогодні я вважаю, що процес руйнування автономності окремих цивілізацій

спостерігався вже на самому початку історії цивілізацій як такий і його належить відображати паралельно з історією окремих цивілізацій та їхньої взаємодії.

Важко визначити, яким чином слід об'єднати в історичному викладі ці два аспекти минулого. Тільки в конкретних працях можна виробити оптимальний підхід, і розроблення такого комбінованого підходу має стати пріоритетним завданням серйозних істориків. Культурний плюралізм і диференціація є домінантними рисами історії людства, але за ними завжди видно спільність. Ця спільність виявилась у становленні такої світосистеми, яка переступила межі політичних і культурних кордонів, оскільки саме така система і була потрібна людству. Інакше кажучи, людство потребувало рідкісних і цінних товарів, яких не можна було отримати на місці, а згодом з'явилися і перспективи збагачення, що їх пропонувала система ринкового обміну, винагороджуючи зусилля тих, хто ефективно діяв в її рамках. Згодом, мірою того, як дедалі більше людей зв'язували свою діяльність із ринковим обміном, зростає і світосистема із зачаткового маргінального стану до тієї могутньої централізованої структури, яка притаманна нашому часові. Цей взаємний обмін і взаємна залежність чудово уживаються з культурною різноманітністю і, принаймні в наш час, — із політичним плюралізмом і конкуренцією. І всі ці різноманітні аспекти і становлять разом справжню всесвітню історію.

І нарешті, є ще один аспект людської діяльності, що заслуговує на увагу істориків. Це наша взаємодія і зіткнення з іншими видами, що становлять екосистему Землі. Сільське господарство — один із розділів цієї повісті. Інший можна присвятити коливанням захворюваності на різні хвороби. У світлі нових наукових знань і засобів боротьби проти хвороб, які ці знання нам дають, цю проблему можна подати по-новому. Епідемії негативно позначилися на розвитку світосистеми торговельного обміну протягом перших сторіч християнської епохи, а потім другий, менший за тривалістю, спалах епідемії стався у XIV ст., коли «чорна смерть» лютувала в Китаї, на Середньому Сході та в Європі. Важливо зазначити, що епідемії руйнували культуру і перешкоджали незалежному розвитку народів. Біда, що охопила корінне населення Америки після 1492 р., коли до них було занесено європейські та африканські хвороби, — один із драматичних, але не єдиний приклад¹². Поширення культурних рослин, свійських тварин, а також паразитів — інший бік екологічної історії, про яку історики ще погано інформовані¹³. Цей аспект екосистеми, подібно

¹² William H. McNeill, *Plagues and People* (New York, 1976) — досі найкращий огляд загального характеру з цього питання. Коротший есей, William H. McNeill, *The Human Condition: An Ecological and Historical View* (Princeton, 1980), дає попередню оглядову інформацію щодо взаємовпливу екології та історії людства.

¹³ Alfred Crosby, *Ecological Imperialism* (Cambridge, 1988) — варта уваги перша спроба заповнити цю прогалину.

до епідемій, також вплинув на економічну і політичну історію — через нього одні народи процвітали, інші — занепадали.

Ці аспекти історії людства, отже, також заслуговують на те, щоб посісти своє місце в серйозних історичних працях; ця інформація має бути долучена до викладу розвитку цивілізації як всеохопне явище, порівнянне за значущістю з процесом розвитку світової системи економічного взаємовпливу і культурного симбіозу.

Таке завдання може видатися надто складним, але не розв'язавши його, не можна адекватно викласти історію людства в усій її повноті. Завдання не видається мені нездійсненним. Інформація є — треба тільки зібрати її, впорядкувати і подати у вигляді чіткого й вичерпного опису взаємодії різних аспектів історії людства в сучасному її розумінні. Перед істориком завжди стоїть саме таке завдання, навіть коли він пише про окремі періоди і народи. Інформації, звісна річ, дуже багато, слід лише її дібрати, впорядкувати і подати в такій словесній формі, яка здатна викликати в уяві читача яскравий образ минулого. Це те мистецтво, яке історики завжди культивували, і нині його можна застосувати до викладу всієї минувшини людства з точністю й різноманітністю, набагато вищими порівняно з тим, що було досягнуто раніше, оскільки в наш час історична думка як ніколи раніше глибоко проникла в минуле планети, а концептуальні підходи досягли такого ступеня опрацьованості, що старі історичні праці, навіть такі відносно недавні, як ця книга, виявляються теоретично застарілими і непотрібними.

Вільям Мак-Ніл, Чиказький університет

ПЕРЕДМОВА

автора до першого видання

Цю книгу було задумано в 1936-му, розпочато в 1954-му і закінчено в 1962 р. У виносках здебільшого зазначено ті праці, до яких автор звертався під час написання книги; раніше використані джерела ідей та інформації не цитуються. Наслідком цього стала певна односторонність цитування: ті розділи, які стосуються європейської історії — сфери моїх наукових інтересів, майже позбавлені посилань. Істотний перекик властивий і змістові книги. Я розважив, що читач досить добре знає історію Заходу, тому, змальовуючи наше минуле, концентрував увагу на тих його аспектах, які зазвичай бувають висвітлені недостатньо, а більш відомі удостоював лише побіжної згадки або й зовсім проминав. Це робить мою книгу непридатною в сенсі навчального посібника і, як я принаймні сподіваюсь, адресує її інтелектуально зрілим освіченим читачам західного світу. Плекаю надію, що й представники інших народів виявлять у ній щось цікаве, але при цьому вони, імовірно, знайдуть у ній і місця з дуже докладним змалюванням відомих їм речей поряд зі сторінками, що містять неясну або неадекватну інформацію.

Розходження між тим, що відомо читачеві, та припущеннями автора завжди будуть джерелом диспропорцій такого штибу, а книга, в якій робиться спроба висвітлити таку величезну тему, як всесвітня історія, особливо часто спричинятиме нерозуміння. Однак лише тоді, коли читачі, узявши до уваги підхід автора, розвивають, інтерпретують і переусвідомлюють його відповідно до власних уявлень, беручи його на озброєння для розв'язання власних завдань, холодне та безпристрасне слово виповнюється життям. Якщо таке буде досить часто, книга, подібна до цієї, може стати справжньою подією в історії культури. Тому, аж ніяк не іронізуючи, я можу сказати, що сподіваюся на різноманітну критику широкої читацької аудиторії.

Книга «Піднесення Заходу» задумана як триєдність тексту, фотографій і карт, покликаних взаємодоповнюватися. У принципі, а можливо, і на ділі уважне вивчення кожної з цих ліній має давати своє, хоч і обмежене, уявлення про історію людського загалу, а поєднання цих компонентів книги їх взаємно збагачує.

Вільям Мак-Ніл
25 вересня 1962 р.

ЧАСТИНА I

ЕПОХА КУЛЬТУРНОГО
ДОМІНУВАННЯ
СЕРЕДНЬОГО СХОДУ
(ДО 500 Р. ДО Н.Е.)

Розділ I

НА ПОЧАТКУ

На початку людської історії була пітьма. Фрагменти кістяків, що нагадують людські, виявлено в багатьох різних частинах Землі, але вони мало що можуть сказати нам про предків людини. Фахівці з порівняльної анатомії та ембріології відносять представників виду *Homo sapiens* (людина розумна) до тієї ж групи приматів, що й безхвостих мавп, мартішок та бабуїнів. Але подробиці процесу еволюції людини не з'ясовано. Оброблені камені, глиняне череп'я та інші археологічні знахідки вкрай мало можуть розповісти нам про зниклі культури, хоча порівняння археологічних знахідок із різної глибини залягання дає змогу досвідченому археологові зробити досить повні висновки щодо поступового вдосконалення набору знарядь людини і судити принаймні про деякі аспекти людського існування за часів, які інакше були б цілковито недоступними. Втім, картина, що вимальовується внаслідок застосування подібних методів дослідження, дуже неясна, і немає нічого дивного в тому, що фахівці дотримуються істотно різних поглядів, а полеміка між ученими — радше правило, ніж виняток.

Черепи та інші кістки, знайдені в різних частинах Старого Світу, явно свідчать про те, що в геологічну епоху плейстоцен¹ виникла не одна, а кілька гомінідних (людиноподібних) форм життя. Використання дерев'яних і кам'яних знарядь властиве не тільки сучасним людям — незаперечні залишки матеріальної культури стародавньої людини було виявлено разом із синантропом у Китаї та, з меншою ймовірністю, з іншими гомінідами в Африці й Південно-Східній Азії. Синантроп за-

¹ Класифікація, що ґрунтується на кількох відомих сьогодні фрагментах кістяків, ненадійна, однак у світлі останніх знахідок, зокрема в Африці, правдоподібно видається така тривірнева родова класифікація:

Ранній плейстоцен (1 000 000–500 000 років тому)	Австралопітек
Середній плейстоцен (500 000–100 000 років тому)	Пітекантроп
Пізній плейстоцен (починаючи з 100 000 років тому)	Людина

У межах цих родів можна вирізнити підроди і види: наприклад, *людина* поділяється на *людину неандертальську*, *людину родезійську*, *людину розумну* та ін. Див. John Grahame Douglas Clark, *World Prehistory: An Outline* (Cambridge: Cambridge University Press, 1961) pp.16-25; S.L.Washburn and F.Clark Howell, «Human Evolution and Culture», in Sol Tax (ed.), *Evolution after Darwin* (Chicago: University of Chicago Press, 1960), II, 35-46.

лишив також сліди вогню біля входу до печери, де він жив, а в Європі неандертальцеві були відомі і знаряддя праці, і вогонь.

В Африці виявлено достатню кількість залишків гомінідів і людини, аби стверджувати, що основна колиска людства розташована на цьому континенті². Савана, яка сьогодні тягнеться широкою дугою на північ і схід від тропічних лісів Екваторіальної Африки, являє собою той тип середовища, в якому, вірогідно, сформувалися наші найдавніші предки. Це — зона мешкання великої дичини, територія з окремими групами дерев, розкиданими в морі трав; клімат савани відкидає ймовірність сильного похолодання. Втім, кліматичні умови, очевидно, істотно змінилися за останні півмільйона років, тож, можливо, що за часів, коли льодовики покривали частину Європи, рухома зона тропічної савани існувала в Африці, Аравії або Індії. Такі землі, де рослинна їжа могла бути доповнена тваринною, де серед дерев можна було ховатися вночі або в разі небезпеки, де клімат дозволяв обійтися без одягу, напевне, виявилися найсприятливішим докільлям для появи виду тварин, дитинчата яких були безпорадними від народження і так повільно дорослішали, що були важким тягарем для дорослих особин.

Справді, безпорадність людської дитини попервах крила в собі надзвичайно велику загрозу її виживанню як виду. Одначе цей вид містив такі механізми компенсації, які в процесі тривалої еволюції справді незбагненим чином обернули цю ваду на користь людству. Відкрилися широкі можливості для культурного, а не тільки суто біологічного розвитку. Згодом культурна еволюція привела до того, що людина як тваринний вид, попри свої відносно слабкорозвинуті зуби та м'язи, досягла безперечної переваги над усіма хижакками. Виходячи зі зрозумілого припущення про те, що люди вчили своїх дітей життєво необхідних навичок, можна стверджувати, що тривалий період немовлятства й дитинства дав змогу людським спільнотам зрештою піднятися над рівнем тварини, з якого вони починали. Оскільки ці навички містили достоту невичерпні можливості вдосконалення і накопичення досвіду, по деяким часі вони дали змогу людині опанувати не тільки тваринні, а й рослинні та мінеральні ресурси землі, дедалі успішніше пристосовуючи їх до своїх потреб.

* * *

Культурна еволюція, вірогідно, почалася серед протогомінідних предків сучасної людини. Елементи навчання молодняку можна помітити вже у багатьох типів вищих тварин; найближчі родичі людини у тваринному світі ведуть цілком усупільнений спосіб життя і постійно вдаються у спілкуванні до звукових сигналів. Ці особливості приблизно

² Див. John Desmond Clark, *The Prehistory of Southern Africa* (Harmondsworth: Penguin Books, 1959), pp.24-130 і далі; L.S.B.Leakey, «The Origin of the Genus Homo», *Evolution after Darwin*, II, 17-31; Robert Ardrey, *African Genesis* (London: Collins, 1961) — популярне, але й вельми інформативне джерело.

й були тим підмурівком, на якому пралюдські спільноти досягли високої мисливської майстерності. Чоловіки завдяки використанню мови та різних знарядь училися дедалі успішніше координувати свої дії, тож у них з'являлася можливість регулярно добувати велику дичину. Можна припустити, що за таких умов навіть після того, як мисливці вдосталь наїдалися, частина м'яса залишалася також для жінок і дітей. Це уможливило подальший розподіл функцій статей. Чоловіки могли дозволити собі відмовитися від нескінченного збирання ягід, коренеплодів та їстівних плодів, яке раніше становило основне джерело прожитку, і зосередитися на полюванні. Жінки ж, навпаки, продовжували збирання їжі, як і перше; зате звільнившись од суворой необхідності самозабезпечення продуктами харчування в повному обсязі, вони могли дозволити собі приділяти більше часу та уваги захистові й вихованню малолітніх дітей. Тільки в такій пралюдській громаді, де групи умілих мисливців забезпечували її членів основними продуктами харчування, стало можливим виживання слабких від народження і повільно ростучих дітей перших гомінідів, яких можна вже на повних підставах назвати людьми³.

Походження сучасних видів людини є однією з нерозв'язаних загадок археології та антропології. Можливо, що сьгоднішнє різноманіття рас є вислідом паралельної еволюції гомінідних родів до рівня людини в дуже віддалених і надійно ізольованих частинах Старого Світу⁴. Але ті розрізнені свідчення, що їх ми сьгодні маємо у своєму розпорядженні, можна з таким самим успіхом інтерпретувати і на користь протилежної гіпотези про те, що *людина розумна* з'явилася в якомусь одному центрі, а потім пройшла шлях расової диференціації в процесі міграції до різних областей Землі⁵.

Людина розумна з'явилася в Європі тільки близько 30 тис. років тому, після того як останні великі льодовики відступили на північ. Можна припустити, що вона прийшла із Західної Азії двома шляхами:

³ У біологічному плані відмітною ознакою людини було систематичне відставання в розвитку, що робило людське дитинча менш дорослим порівняно з дитинчам протолодини. Деякі риси дорослої людини також є інфантильними порівняно з відповідними рисами людиноподібних мавп: наприклад, надмірний розмір мозку в пропорції до всього тіла, недорозвинені зуби і надбрів'я. Але відставання в розвитку, звісно ж, означало триваліший період гнучкості, тож період навчання також можна було подовжити. Надалі розмах культурної, на протигагу суто біологічній, еволюції незрівнянно зріс, і людство стартувало в напрямі кар'єри надзвичайної як у біологічному, так і в історичному сенсі.

⁴ Див. Wilhelm Volz, «Die geographischen Grundlagen der menschlichen Rassenbildung», *Saeculum*, II (1951), 10-45. Автор вирізняє п'ять великих заселених областей Старого Світу: Європу, Західну Азію, Східну Азію, Субсахарську Африку, Південно-Східну Азію та Індію, — і робить припущення, що в кожному з цих головних регіонів під час останнього зледеніння виник окремих расовий тип.

⁵ Див. Carleton S. Coon, *The Story of Man* (New York: Alfred A. Knopf, Inc., 1954), pp. 41, 73, 195-215; William W. Howells, «The Distribution of Man», *Scientific American*, CCIII (September, 1960), 113-27.

один південніше, а інший північніше Середземномор'я⁶. Прибульці були вправними мисливцями, яких, поза сумнівом, звабили на європейські землі стада північних оленів, мамонтів, коней та інших трав'янистих, які паслися в тундрі та вузькій смузі лісів на південь від льодовиків, що відступали. Неандерталець, який мешкав у Європі раніше, зник із появою людини розумної. Можливо, прибульці винищили своїх попередників, а можливо, якась інша причина, наприклад епідемія, призвела до зникнення неандертальців. Не можна напевно сказати, що неандертальці та людина розумна не змішувалися, хоча в Європі не виявлено кістяків зі змішаними ознаками. В обох Америках, навпаки, людина розумна, схоже, прийшла на раніше незаселені землі, хоча час її появи там (можливо, 10 000–7 000 до н.е.) і навіть параметри кістяків перших представників цього виду в Америці залишаються нез'ясованими.

У тих зонах планети, де відступ льодовиків не спричинив таких радикальних змін довкілля, не виявлено майже ніякого прогресу в знайдених археологами знаряддях праці⁷. За доби пізнього палеоліту людська винахідливість могла проявитися переважно на просторах уздовж північного кордону євразійського живого світу, особливо ближче до його західної частини⁸. Тут порівняно суворий клімат і надзвичайно різноманітна флора і фауна створювали для людини суворі умови і кидали виклик її здатності пристосовуватися. Отже, очевидна якісна перевага європейського палеонтологічного матеріалу може бути пояснена не тільки випадковістю археологічних знахідок.

Судячи з усього, вже під час їх першої появи в Європі, племена людини розумної мали у своєму розпорядженні набагато ширший набір знарядь. Вироби з кістки, слонової кістки та оленячого рогу доповнювали набір кременевих (і, вірогідно, дерев'яних) знарядь, якими користувалися неандертальці. Знаряддям із кістки та оленячого рогу можна було надати такої форми, якої не можна було домогтися від обробки кремню. Такі корисні пристосування, як голки і вістря гарпунів, могли бути

⁶ Кістяки з характерними ознаками неандертальської та сучасної людини було виявлено в печерах на схилах гори Кармель у Палестині. Це може бути витлумачено так, що європеоїдний тип сучасної людини розвинувся на Середньому Сході з видів неандертальського типу в ті часи, коли льодовикові простори відділяли неандертальське населення Європи від іншої частини пралюдства. Див. F.Clark Howell, «The Place of Neanderthal Man in Human Evolution», *American Journal of Physical Anthropology* (n.s.), IX (1951), 409-12. Проте, якщо хтось вважає, що в процесі еволюції сучасні люди з'явилися раніше десь іще, ті самі знахідки можуть розглядатися як вислід змішання представників виду *сатієнс* із неандертальцями. Загадка лишається нерозв'язаною.

⁷ Hallam L.Movius, Jr., «Paleolithic Archaeology in Southern and Eastern Asia, Exclusive of India», *Cahiers d'histoire mondiale*, II (1954-55), 257-82, 520-53; J.G.D.Clark, *World Prehistory: An Outline*, pp.45-50.

⁸ На Далекому Сході лесові відкладення в Північному Китаї, імовірно, утворилися в епоху зледеніння і свідчать про тривалий період існування тундри в цьому регіоні. За таких кліматичних умов, природно, бракувало вологи для виживання рясної фауни, подібної до тієї, де могли полювати європейські мисливці періоду пізнього палеоліту.

винайдені тільки з використанням властивостей матеріалів, м'якших і пружніших, ніж кремінь. Секрет обробки кістки та оленячого рогу полягав у використанні спеціальних ріжучих інструментів із каменю. Схоже, що знаряддя для виробництва знарядь були вперше винайдені *людиною розумною*; володіння такими інструментами дає ключ до розгадки успішної пристосовуваності представників цього виду до умов Субарктичної Європи⁹.

Аналогічно з мисливськими племенами, що збереглися до наших днів, можна припустити, що люди епохи палеоліту жили невеликими ватагами від двадцяти до шістдесяти осіб. Такі спільноти цілком могли вести кочовий спосіб життя, повертаючись до своїх печер або інших постійних сховищ тільки на якусь частину року. Певно, що керівництво під час полювання передавалося одній людині, яка завоювала авторитет особистою вправністю і таланом. Можливо, існувала система відносин між ватагами мисливців, розкиданими на відносно великій території, або як мінімум розмежування мисливських угідь між сусідніми ватагами. Можливо, укладалися екзогамні шлюби, і різні громади об'єднувалися для проведення церемоній. Іноді могли відбуватися зіткнення, коли одна громада вдиралася на територію іншої. Є також деякі свідчення торговельних зв'язків на великих відстанях¹⁰, хоча часто не можна бути упевненим, чи дана знахідка принесена здалеку внаслідок обміну, чи ж була переміщена під час сезонних або інших міграцій.

Примітивні скульптурні зображення, незрозумілі знаки і приголомшливі фрески тварин у глибині кількох печер у Франції та Іспанії¹¹ слугують чи не єдиними вцілілими слідами вірувань і обрядів доби палеоліту. Наявним матеріальним свідченням тієї епохи не можна дати однозначне тлумачення. Можливо, в темних глибинах печер проводилися якісь церемонії, вельми ймовірно, що ритуальні танці, учасники яких одягалися в костюми, що зображували тварин. Можливо, метою таких церемоній було встановлення містичного зв'язку між мисливцем і його здобиччю, улещування духів тварин, а можливо, і прагнення збільшити їхнє поголів'я. Печери використовувалися для таких ритуалів, можливо, тому, що їх темні глибини, здавалося, дозволяли проникнути в черево Матері Землі, звідки вийшли люди і тварини і куди вони поверталися, але це — лише припущення¹².

⁹ Див. C.S.Coon, *The Story of Man*, pp.78-83.

¹⁰ J.G.D.Clark, *Prehistoric Europe: The Economic Basis* (New York and London: Methuen & Co., 1952), pp.241-81.

¹¹ «Известия», від 24 вересня 1961 р., повідомили про відкриття фресок із зображеннями тварин, подібними до виявлених у Франції та Іспанії, в печері в Уральських горах.

¹² Див. Gertrude Rachel Levy, *The Gate of Horn: A Study of the Religious Conceptions of the Stone Age and Their Influence upon European Thought* (London: Faber & Faber, Ltd., 1948), pp.3-70 — цікава спроба пояснення релігійних вірувань печерної людини.

Carlton Coon, The Story of Man, Plate V. Alfred A. Knopf, Inc. Фотографія Reuben Goldberg.

РУЧНЕ РУБИЛО ЕПОХИ ПАЛЕОЛІТУ

Цей обтесаний шматок кременю, вік якого, можливо, 500 000 років, було знайдено в Англії, на берегах Темзи. Довжина його 5,5 дюймів (14 см), а потовщений кінець досить гладкий для того, щоб людина могла втримати знаряддя в руці. З погляду сучасної людини, рубило нарівні з утилітарною становить і естетичну цінність. Навіть якщо його творець не думав про красу, викликає захоплення очевидна майстерність, з якою він обтесав шматок дикого каменю, аби виготовити таку збалансовану і симетричну зброю.

Головне місце, яке відводилося тваринам у наскельних зображеннях, слугує ще одним підтвердженням того, наскільки випадковим був успіх мисливців палеоліту. Їхнє існування залежало від складу і поголів'я дичини, який, своєю чергою, залежав від коливань екологічної рівноваги. Близько десяти тисяч років тому льодовики, які мільйони років періодично рухалися територією Європи і Північної Америки, почали свій останній відступ. Безліса тундра, бідні березові та ялинові ліси тяглися за смугою льодів на півночі, тоді як рясніші листяні ліси почали поширюватися в Західній Європі. Зміна середовища змушувала стада одних тварин переміщатися за своїм звичним середовищем на північ; густі ліси, що виникли, заселялися новими видами тварин, і полювання на них вимагало інших навичок.

Отже, близько 8000 р. до н.е. стиль життя людини, що переважав у Європі, зазнав змін¹³. Існують докази появи в Європі нових племен, що прийшли, імовірно, зі сходу. Невідомо, чи змішалися ці племена зі своїми попередниками, чи останні пішли за своєю звичною здобиччю на північ і схід, залишаючи майже незаселені землі¹⁴. Безперечно лише те, що прибульці істотно розширили набір знарядь людини палеоліту в Європі. Вони навчили виготовляти луки і стріли, риболовні сіті, човни-довбанки, сани та лижви, а також приручати собак, що використовувалися, імовірно, на полюванні.

Знахідки, що належать до періоду мезоліту (приблизно 8000–4500 рр. до н.е.), загалом не так вражають, як знахідки попередньої епохи палеоліту. Характерною ознакою виробів із кременю є їх менший розмір, а краса наскельних розписів, знайдених переважно в Іспанії, не така виразна. Однак було б неправильним припустити, що культура в тогочасній Європі переживала занепад. Навіть якщо на погляд нефахівця вістря стріли чи рибальський гачок виглядають не так переконливо, як гарпун, не можна заперечувати, що лук і стріли, а також рибальська волосінь можуть бути набагато ефективніші за гарпун під час добування їжі. Так само факт майже повної відсутності свідчень щодо існування вірувань в епоху мезоліту не доводить того, що релігія припинила панувати над розумом людей, або навіть того, що давніші релігійні традиції було забуто. Треба просто змиритися з тим, що нам це невідомо.

Протягом епох палеоліту і мезоліту людина вже перетворилася на

¹³ Аналогічні зміни, причому з тих же причин, сталися в лісовій східній частині Північної Америки: наступ лісів витрутив деякі з традиційних джерел харчування, натомість пропонуючи нові й змушуючи таким чином місцеві племена відповідно змінити спосіб життя. Див. Gordon R. Willey, «Historical Patterns and Evolution in Native New World Cultures», *Evolution after Darwin*, II, 120.

¹⁴ Принаймні вже в III тис. до н.е. великі простори Сибіру були заселені людьми, у фізичному сенсі схожими на мисливські племена Західної Європи епохи палеоліту. Див. Karl Jettmar, «Zur Herkunft der türkischen Völkerschaften», *Archiv für Völkerkunde*, III (1948), 13. Це наводить на думку, що принаймні частина населення Західної Європи йшла слідом за стадами тварин мірою зміни клімату.

ПЕЧЕРНИЙ ЖИВОПИС ЕПОХИ ПАЛЕОЛІТУ

Цей чорний буйвіл — одна з численних фігур, зображених на стінах печери поблизу Ласко, в південній частині Центральної Франції. Можливо, він виконаний мисливцями ла-мадленської культури, що жили в цьому регіоні приблизно 16 000 років тому. Навряд чи ми дізнаємося, навіщо вони спустилися в надра землі та створили свої картини в темних глибинах. Точність спостереження, правильно помічена характерна поза, навіть коли, як у цьому випадку, такі деталі, як ріг і вухо, зображені оптично неправильно, додають цим картинам чудової привабливої сили. У сучасного глядача такі образи створюють враження тваринної сили, прихованої, дивовижної, хоча, можливо, і загрозової. Ці почуття мають бодай почасти відображати емоційну неоднозначність відносин стародавніх мисливців та їхньої здобичі, яку творці картини намагалися втілити доступним для них чином.

царя тваринного світу в тому сенсі, що стала головним хижаком і найлегше пристосовувалася до зовнішніх умов. Одначе, попри вміння людей створювати і використовувати різні знаряддя, соціальну організацію та унікальну здатність нагромаджувати й передавати культурне надбання, їхнє виживання, як і перше, надзвичайно залежало від рівноваги в природі. Подальшим значним кроком на шляху людства до панування на планеті було відкриття засобів, що уможливили зміну природного довкілля з метою задовольнити свої потреби. Мірою одомашнення рослин і тварин, з розвитком методів створення ланів на природному місці лісів людина піднялася на новий рівень життя. З простого хижака, що панував над природою, вона перетворилася на організатора тваринного і рослинного світу, що оточував її.

Цей крок відкрив принципово нову фазу в історії розвитку людини. Спосіб життя хижака автоматично обмежує кількість його представників; тому великі хижаки, подібно до прадавніх людей і сучасних левів, із незалежних від них обставин залишаються відносно нечисленими у природі. Отже, ширші популяції з ознаками спеціалізації та суспільного розшарування, що визначаються кількістю своїх членів, могли стійко існувати тільки в спільнотах людей, які знайшли спосіб подолати природні обмеження, зумовлені їх минулим способом життя як хижаків. У цьому криється, можна сказати, принципова основа всіх революційних стрибків в історії людства. Справді, вся історія цивілізації пов'язана зі збільшенням виробництва продуктів харчування внаслідок розвитку рільництва і одомашнення тварин. Утім, за це доводилося платити дорого ціну, оскільки одноманітний обробіток землі в емоційному плані був нерівноцінною заміною скаженому захвату, крайньому напруженню сил і задоволенню тваринних інстинктів, що їх давало полювання. Отже, могутність людини від самого початку продемонструвала свою принципово подвійну природу. Справді, посилення влади над природою людей, котрі обробляли землю, та звільнення від попередніх обмежень доступних харчів означали водночас, що людина потрапила в постійну залежність від насіння, ґрунтів і погоди.

Археологічні відкриття, проте, небагато що можуть розповісти про цю принципову зміну в житті людини. Навіть первісні люди могли довільно змінювати розподіл і видоутворення певних рослин, що привертала їхню увагу. Мисливці, можливо, особливо цінили рослини, з яких можна було здобувати наркотики, стимулятори або отрути. Можливо, перші спроби скеровувати зростання і репродукцію рослин були пов'язані саме з такими видами, а не з пізнішими традиційними продуктами рільництва¹⁵.

Одомашнення рослин було процесом, а не подією. Генетичні комбінації та рекомбінації, схрещування культурних і диких різновидів,

¹⁵ Див. Edgar Anderson, «The Evolution of Domestication», *Evolution after Darwin*, II, 74-83.

селекція — свідомо і випадкова¹⁶ — означали, зрештою, незвичайно швидко біологічну еволюцію деяких видів рослин у бік їхнього ефективнішого симбіозу з людиною. У деяких випадках одомашнення заходило так далеко, що саме існування рослин залежало від дій людей — як у випадку з кукурудзою. І навпаки, виживання людини згодом стало меншою мірою абсолютно залежним від урожаю.

Є підстави гадати, що рільництво винаходили кілька разів. Той факт, що злаки доколумбівської Америки з ботанічного погляду дуже відрізнялися від рослин Старого Світу, для більшості дослідників слугує переконливим доказом незалежного зародження рільництва в Новому Світі¹⁷. Навіть у межах Старого Світу рільництво, можливо, зародилося як мінімум у двох різних регіонах. Найважливішим свідченням на користь цього є істотна відмінність, яка донедавна переділяла євразійське рільництво на дві яскраво виражені категорії. Польове рільництво, засноване на репродукції за допомоги насіння, переважало в Європі та на Середньому Сході, де основною сільськогосподарською культурою були злаки. З іншого боку, городнє рільництво з використанням розмноження шляхом пересадження паростків від батьківської рослини, переважало в більшій частині Азії та на островах Тихого океану, розташованих у зоні мусонів, де провідну роль відігравали коренеплоди¹⁸. Ці принципові відмінності могли бути наслідком незалежних відкриттів можливості вирощувати рослинну їжу завдяки цілеспрямованим діям людини. Можливо також, що зазначені були викликані просто кмітливим використанням у відмінних кліматичних умовах різної місцевої флори¹⁹.

¹⁶ Випалення лісів і чагарників, розпочате людиною, серйозно вплинуло на місцеві системи рослин, відкривши, наприклад, лісові території для однолітніх трав. Деякі з цих трав могли бути пращурами культурних злаків, що вирощувалися на Середньому Сході.

¹⁷ Не всі, проте, поділяють цю думку; деякі науковці вважають, що перепливаючи Тихий океан або перетинаючи Берингову протоку з Азії до Америки, можна було привнести ідею рільництва, незважаючи на те, що і без того незабаром мало початися або вже почалося культивування нових зернових рослин на базі американської флори. Див. Carl O.Sauer, *Agricultural Origins and Dispersals* (New York: American Geographical Society, 1952).

¹⁸ Рис, що вирощується на заливних полях і переважає на Азійському континенті й частині островів Тихого океану, лише частково відповідає визначенню «городньої культури». Він розмножується насінням, однак метод пересадження розсади робить його культивування дуже близьким до вирощування коренеплодів. Отож, рис, можливо, попервах розглядався як бур'ян на грядках коренеплодів і тільки згодом був визнаний самостійним цінним продуктом. Див. André G.Haudricourt and Louis Hedin, *L'homme et les plantes cultivées* (Paris: Librairie Gallimard, 1943), pp.91, 153.

¹⁹ Відмінності у принципах рільництва Старого Світу між підходом, заснованим переважно на вирощуванні коренеплодів вегетативним розмноженням, і способом, що культивується в північніших областях, коли вирощуються переважно зернові культури через висів насіння, було відтворено в обох Америках. Головними культурами північноамериканського рільництва були кукурудза, боби та гарбуз; на високогір'ях Південної Америки і на Карибських островах вирощувалися батат, картопля та всілякі інші

Зернове рільництво на Середньому Сході стало підґрунтям перших цивілізованих спільнот. Копітка робота археологів дає нам змогу дізнатися дещо про природні умови, які уможливили виникнення такого рільництва. На основі даних радіовуглецевого аналізу можна припустити, що розвиток рільництва в регіоні почався близько 6500 р. до н.е., коли континентальна Європа звільнилася від крижаного панцира, а кліматичні зони Землі, можливо, були приблизно там само, де й сьогодні. В Західній і Центральній Європі це спричинило появу густих лісів і відповідну заміну палеолітичного набору знарядь людини мезолітичним. Далі на південь посушливі пасати вже почали формування Сахари, Аравійської, Гедрозійської (південний схід Ірану) пустель і пустелі Тар у регіонах, які раніше були важливими центрами мешкання людей. Між цими областями пролягала перехідна зона, де пасати панували тільки частину року, а взимку атмосферні циклони приносили з атлантичними штормами цілющі опади. Це був регіон середземноморського клімату, в якому опинилася велика частина Середнього Сходу. Тут рослинний покрив був тоншим, ніж на краще зрошуваних землях на півночі; але все ж таки до того, як людина і приручені нею тварини спустошили ландшафт, на рівнинах росли окремі дерева, між якими навесні рясно зростали трави, що зникали в літню спеку і знов оживали під зимовими дощами. На відміну від рівнин, схили горбів і гір із навітряного боку були вкриті густими лісами, що затримували дощі.

Такий різноманітний ландшафт був винятково сприятливим для існування людини²⁰. На Середньому Сході природа пропонувала людям запаси їжі, яких не було в листяних північних лісах. Трави, що розмножувалися насінням, — предки сучасних культурних злаків, мабуть, росли в дикій флорі вісім-дев'ять тисяч років тому на височинах між Анатолією та горами Загрос (частина Іранського нагір'я), де й досі існують дикі різновиди пшениці та ячменю. Якщо припустити, що це так, то можна уявити, як із незапам'ятних часів місцеві жінки вишукували ділянки зростання трав пшениці та ячменю в період дозрівання насіння і збирали дикорослий урожай вручну або за допомоги найпростіших різальних інструментів. Вони могли поступово відкрити способи сприяння зростанню зернових, наприклад просапування; можливо, що задовго до розвитку рільництва у вузькому значенні цього слова було винайдено примітивні серпи для прискорення збирання врожаю.

коренеплоди. Чи є це просто відображенням пристосування до кліматичних умов? Або таке становище пояснюється тим, що рільництво в Америках було також відкрите двічі? Або двічі завезене туди?

²⁰ Він нагадував простори савани, які, можливо, були найдавнішою коліскою людини; різниця стосувалася тільки клімату, що характеризувався чіткішими сезонними перепадами температури. Схожість ґрунтується на тому, що тропічна савана розташована на півдні, а зона середземноморського клімату — на північній межі маршруту пасатів, які періодично, згідно з положенням Землі відносно Сонця, змінюють напрям, по черзі обпалюючи кожний регіон своїм посушливим диханням.

Вирішальною обставиною було усвідомлення збирачами дикорослих злаків того факту, що коли під час збирання частина насіння впаде на землю, урожай наступного року обов'язково зросте. Можливо, ця здогадка пов'язувалася з ідеєю духа зерна, його улещанням і з нагородою, на яку заслуговував благочестивий жнець, залишаючи духові частину врожаю. Другим проривом було відкриття, яке полягало в тому, що, розкидаючи насіння на відповідним чином підготовлений ґрунт, жінки могли створити лани зернових навіть там, де трави не виростили природно. Однак трудомістка практика зрихлення палицею і загортання висіяного зерна для захисту від птахів, імовірно, поширювалася повільно, навіть після того, як стало абсолютно зрозуміло, що такі зусилля будуть згодом винагороджені. Причина полягала в тому, що мисливці рідко затримувалися в одній місцевості настільки довго, аби можна було вдаватися до постійного обробітку тих самих ділянок землі.

І все ж, порівняно з попередніми темпами прогресу людства, рільництво на Середньому Сході розвивалося відносно швидко. З розширенням площ, зайнятих зерновими культурами, харчові ресурси збільшилися настільки, що люди свідомо відійшли від свого хижацького минулого. При цьому відпали обмеження чисельності й густоти населення, котрі раніше робили людину як вид відносно нечисленною в системі природної рівноваги²¹. Не можна з упевненістю назвати дату цього епохального переходу; до сьогоднішнього дня не виявлено неспростованих археологічних підтверджень. Але припустивши, що мірою того, як нові методи здобуття продуктів харчування доводили свою перевагу, вони поширювалися на Середньому Сході серед збирачів дикого зерна, і припустивши також, що збільшення харчових ресурсів викликало порівняно швидке зростання населення, можна зробити висновок, що таке найдавніше рільництво зародилося трохи раніше 6500 р. до н.е. Найдавніші виявлені залишки сіл, що виникли через необхідність вести осілий спосіб життя, який давав змогу обробляти лани й охороняти їх від диких тварин, датуються приблизно 6250 р. до н.е. (плюс-мінус 200 років), але в пізніші періоди їх стає дедалі більше²².

Імовірно, попервах масштаби рільництва на Середньому Сході були обмеженими, а працювали на землі жінки. Полювання залишалось заняттям чоловічого населення. Однак відкриття жінками навіть азів рільництва різко порушило крихку екологічну рівновагу в природі. Чисельність мисливців помітно зростає; дикі тварини, оточені ланами зернових культур, що швидко множилися, вірогідно, невдовзі були майже

²¹ Див. розрахунки в праці: Edward S. Deevey, Jr., «The Human Population», *Scientific American*, CCIII (September, 1960), 195-204, згідно з якими населення Землі внаслідок революції в рільництві в період між 8000 р. і 4000 р. до н.е. зросло приблизно в 16 разів.

²² Тут я наводжу дані та аргументи R.J. Braidwood у тому вигляді, як їх востаннє викладено в праці: «The Agricultural Revolution», *Scientific American*, CCIII (September, 1960), 130-48.

повністю винищені²³. Мірою того, як відбувалися ці зміни, рільництво помалу заступило полювання як основу прожиття суспільства. Чоловіки, чий луки значною мірою втратили свою корисність, мабуть, піддалися переконанням перебрати частину роботи в полі на себе — зведення огорож для захисту від тварин, збір урожаю протягом небагатьох дорожніх днів, коли зерно необхідно зібрати, доки воно не обсіплеться і не буде безповоротно втрачене; і нарешті, оскільки запаси харчу на рік стали залежати переважно від розміру оброблюваних ділянок, у деяких спільнотах чоловіки могли неохоче взяти в руки лопату або мотику і вийти на польові роботи пліч-о-пліч зі своїми подругами.

При цьому існувала й інша можливість. Чоловіки, мабуть, приручили частину звірів, на яких вони звикли полювати. Для кмітливих мисливців було логічним, стикнувшись зі скороченням поголів'я дичини, вдатися до захисту своїх потенційних жертв від інших хижаків і зберігати стада для власного використання в майбутньому. Та це все ще вельми відрізнялося від повного одомашнення, що передбачало експлуатацію тварин з метою використання їх молока, вовни і навіть крові.

Ніхто не знає напевно, як або через які етапи спосіб життя, заснований на полюванні та збиранні, поступився місцем іншому, що базувався на рільництві та скотарстві. Можливо, перші повністю приручені тварини використовувалися для заманування своїх диких родичів у розставлені мисливцями пастки. Інші можливості їх використання відкривалися людині поступово, зі зменшенням популяції диких звірів. Безперечно, новатори не могли передбачити, як приручення тварин змінить звичаї, що існували перше. Люди навряд чи усвідомили справжню причину змін, що настали, оскільки всі їхні відносини з тваринами були пронизані містичними уявленнями. Ритуальні офірування спійманих звірів були частиною релігій деяких народів, що жили з полювання; тому, можливо, захист і прогодування стад тварин, які могли стати потенційною здобиччю, через принесення регулярніших і більших жертв задля забезпечення успішного полювання, здавалися єдино правильною поведінкою в умовах ростучого браку дичини.

Можна стверджувати тільки те, що жителі Середнього Сходу справді змогли одомашнити кіз, овець, свиней і велику рогату худобу на ранній стадії розвитку сільського господарства. Таким чином, у них з'явилася можливість забезпечити постійний і, можливо, навіть ростучий рівень виробництва м'яса та інших продуктів тваринного походження. Орієнтовно одомашнення тварин могло початися навіть раніше, ніж розвиток рільництва привів до збільшення популяції людей, вищої за рівень, що відповідав способові життя хижака; але навіть у цьому разі наявність

²³ Є певні підстави вважати, що північноамериканські мисливці знищили декілька тваринних видів, яких загалом можна було б одомашнити, наприклад коня, порівняно недавно. Див. J.G.D.Clark. «New World Origins», *Antiquity*, XIV (1940), 128.

свійських тварин, очевидно, мала вельми незначний вплив на життя первісної спільноти, доки мисливці не виявили, що дичини стає дедалі менше. Якщо полювання приносить звичайну кількість здобичі, навіщо міняти спосіб життя, що увібрив досвід незлічених попередніх поколінь і освячений багатомісячною релігійною та моральною традицією?²⁴

Археологічні матеріали, знайдені на Середньому Сході, свідчать, що відтоді, як сільське господарство почало істотно впливати на життя людини, арсенал знарядь, який був у розпорядженні членів виниклих сільськогосподарських груп, стрімко розширився. Уявну раптовість появи нових знарядь в археологічних пластах частково пояснює випадковий характер відкриття археологічних артефактів. З іншого боку, в нових умовах повсякденного життя були потрібні інші знаряддя і методи роботи; тому реакція людей в ситуації, що склалася, могла бути порівняно швидкою. Можливо, кардинальні зміни, що втілились у переході від полювання до рільництва і скотарства, тимчасово звільнили творчі здібності людей від заков усталених уявлень. Природний опір прогресові на якийсь час ослаб, поки, після низки блискучих винаходів і перетворень, на базі старих методів не було створено новий, задовільний для умов, що виникли, спосіб життя, який, своєю чергою, сформував стабільну, сталу модель поведінки, характерну для сільської громади епохи неоліту.

Археологічні дані дають змогу отримати певне уявлення про технічний і матеріальний бік соціальних змін, що настали. На базі рільництва і скотарства зародилися броварство, ткацтво, гончарство і виробництво шліфованих кам'яних інструментів. Виявлено нечисленні стоянки догончарного періоду зі слідами заняття рільництвом їхніх мешканців. Але, поза сумнівом, для створення в примітивних сільськогосподарських комунах Середнього Сходу розвиненого арсеналу, що його археологи називають «неолітичними знаряддями», знадобилося кілька сторіч.

Після того як економічною основою життя спільноти стали зернові культури, неминуче сильно зросла залежність її членів від конкретного місця, на відміну від епохи господарства, що базувалося на полюван-

²⁴ Це — серйозний аргумент проти висунутої віденською школою етнологів гіпотези про те, що першими взяли за приручення тварин мисливці Північної Євразії (можливо, починаючи з північного оленя), а окультурення рослин розвинулося в областях, що лежали на південь від великої центральної гірської системи континенту. Відповідно до цієї теорії, що сформувалася на Середньому Сході та в Європі, метод сільського господарювання, що поєднував рільництво і тваринництво, розвинувся як наслідок взаємопроникнення цих давніших і спершу незалежних видів господарювання. З недавніх джерел, що обстоюють цю думку, можна згадати працю Carl J. Narr, «Hirten, Pflanzen, Bauern: Produktionsstufe», у книжці за редакції Fritz Valjavec, *Historia Mundi* (Bern: Francke, 1953), II, 66-100. Але все-таки найсерйознішим запереченням проти цієї теорії є відсутність достовірних археологічних свідчень на її користь. Тому з погляду логіки буде помилковим уважати, що спосіб життя сучасних первісних пастухів Сибіру і первісних городників Південно-Східної Азії обов'язково старший за складнішу систему господарювання стародавнього Середнього Сходу.

ні²⁵. Протягом сезону дозрівання принаймні частина населення мала охороняти лани від тварин; навіть у міжсезоння труднощі транспортування зібраного врожаю, а також необхідність обробляти наявні лани та розчищати нові прив'язували жінок спільноти до конкретного місця протягом майже всього року.

Із заснуванням постійних поселень уможливилось зберігання громіздкого, важкого і ламкого хатнього начиння. Глиняні горщики, наприклад, з успіхом заступили легші та менш довговічні посудини з тваринних шкур, глики з гарбузів і плетені з верби кошики. Попервах відхід од колишніх типів посуду був мінімальним. Здебільшого найдавніші керамічні вироби повторювали в глині форму кошиків і гарбузів. Це наштовхує на думку про те, що перші горщики було виготовлено тоді, коли постала потреба покрити кошики і гарбузи вогнетривким і водонепроникним шаром глини для приготування нової страви — каші зі злаків. Адже м'ясо можна було, зрештою, засмажити на дерев'яних рожнах, тоді як для приготування страв зі злаків потрібен був спеціальний посуд, вогнестійкий і водонепроникний водночас; одне слово, був потрібен горщик.

Найдавніші залишки одягу виявлені на стоянках епохи неоліту. Це ще не доводить того, що раніше одяг не був відомий, оскільки плетіння виробів із лози за часів палеоліту можна розглядати як прообраз виготовлення одягу і гончарної справи. Але до початку вирощування льону, використання волосся і вовни свійських тварин джерела волокон, імовірно, були дуже обмеженими, навіть якщо мистецтва прядіння і плетіння були вже відомі. Однак із розвитком рільництва й одомашнення тварин можливість виготовлення ниток настільки зросла, що плетена тканина стала невід'ємним складником нового способу життя.

Шліфовані кам'яні знаряддя, особливо сокири, є відмітною особливістю будь-якої неолітичної стоянки. Кремій розколювали і розшаровували так, щоб отримати гострі ріжучі краї. Такі шматки каменю ідеально підходили для виготовлення наконечників стріл, ножів і скребачок, що їх використовували мисливці, але кремій був дуже м'яким матеріалом, щоб здирати кору і зрізати гілки з дерев або рубати їх. Придатні до вживання сокири можна було виготовити тільки з міцніших порід каменю, які, проте, не піддавалися обробці традиційними для дроблення кременю методами. Розв'язанням проблеми стало застосування до твердіших матеріалів методів обтісування і шліфування, які протягом тривалого часу використовувалися для виготовлення знарядь із кістки та рогу. Наявність шліфованих кам'яних сокир та інших знарядь стала, отже, відмітною особливістю сільськогосподарських поселень, а розюча відмінність між цим знаряддям і ранішими знахідками з кременю стала

²⁵ Деякі сучасні дослідники вважають на цій підставі, що, можливо, перші сільськогосподарські комуні виникли серед племен, що жили з рибальства, оскільки подібна діяльність уже за часів мезоліту передбачала осілий спосіб життя.

Музей старожитностей Далекого Сходу (Ostasiatiska Museet), Стокгольм.

РОЗПИСНИЙ ГОРЩИК ЕПОХИ НЕОЛІТУ

Цей чудовий горщик знайдено під час розкопин неолітичної стоянки у провінції Ганьсу в Китаї. Завитковий орнамент, що прикрашає її, настільки близький до стилю неолітичної кераміки України та регіону нижньої течії Дунаю, що багато археологів на цій підставі вважають, що технологія виробництва подібних судин мала загальне джерело і згодом була рознесена на схід і захід напівкочовими племенами, що обробляли злакові культури.

причиною, що спонукала археологів назвати такі залишки «неолітичними» задовго до того, як став зрозумілим зв'язок між методом обробки знарядь і новими вимогами до них.

Спосіб життя перших рільницьких спільнот, власне, осілим не був. Унаслідок експлуатації тих самих угідь протягом кількох років їхня родючість падала, тому для підтримки рівня врожаїв доводилося час від часу залишати виснажені лани і вводити в користування ділянки цілинних земель. Землі, що були в розпорядженні стародавніх рільників, являли собою лісову гушавину, де тіністі крони дерев запобігали появі густого підліску. У цих місцях, після знищення дерев способом обдирання кори, ґрунт під ними ставав відносно відкритим і його було легко обробляти за допомоги палиці-копачки, лопати або мотики, рухаючись навколо уцілілих стовбурів дерев. Після одного-двох сезонів обробітку такої ділянки родючість ґрунту відновлювали, підпалюючи сухі гілки і стовбури дерев, а тоді розкидаючи попіл. Ґрунт природних луків, навпаки, було надзвичайно важко обробляти дерев'яними палицями-копачками; до того ж було практично неможливо запобігти проростанню диких трав крізь посіяні злаки та заглушення посівів бур'янами. Тому найдавніші рільники, подібно до піонерів Американського континенту XVIII ст., віддавали перевагу лісовій місцевості й підіймалися схилами пагорбів і вкритих деревами передгір'їв Середнього Сходу. Можливо, жителі «зрілих» сіл епохи неоліту практикували саме такий метод вирубно-вогневого рільництва з притаманним йому напівкочовим способом життя. Такий метод і досі застосовують первісні рільники в тропічних лісах і в субарктичних березових і ялинових лісах на периферії сільсько-господарського світу²⁶.

З розвитком сільського господарства на Середньому Сході типовими ставали змішані господарства, де поєднувалися вирощування зернових культур і тваринництво. Звісно, окремі господарства робили акцент на тому чи тому видіві діяльності. На невеликих височинах уздовж межі лісів, де луки й пасовища поступово переходили в пустелю, природні умови були сприятливими для скотарства; і вірогідно, подібно до Авраама, який залишив халдейський Ур «зі стадами і домочадцями»²⁷, багато груп людей до і після нього пройшли цей шлях.

Археологічних слідів, залишених пастушими племенами, обмаль, тому неможливо точно визначити, коли вперше виникли явні відмінності між скотарським і рільничим способом життя. Освоєння степу і пустелі було поступовим. Можливості кочового пастушого способу життя були усвідомлені достоту тільки після того, як подорож верхи стала звичайною справою, — це сталося не раніше 900 р. до н.е. На відміну від нього, найдавніші племена, що йшли за своїми стадами в пошуках пасовищ,

²⁶ J.G.D.Clark, *Prehistoric Europe: The Economic Basis*, pp.91-98.

²⁷ Книга Буття, 11:31.

також обробляли відповідні ділянки землі. Тобто можна говорити про те, що спершу скотарський і рільничий способи життя розрізнялися більше відмінністю акцентів на різних аспектах існування, ніж докорінно.

Імовірно, пасовищне скотарство в чистому вигляді існувало тільки у спільнотах, які залишалися мисливськими, допоки нові території, що їх освоювали тваринницькі племена, можливо, узурпуючи якусь частину звичних мисливських територій, не привернули їхньої уваги до нового способу життя. Навряд чи робота в полі приваблювала мисливців, тоді як у мистецтві випасу природно продовжувалися мисливські традиції. Тому, якби з якоїсь причини мисливцям довелося змінити усталені звичаї, неважко уявити, що вони легко могли перебрати на себе піклування про свійських тварин, але відкинути вирощування врожаю як заняття, не гідне вільної людини. Отож, пасовищне тваринництво усталилося на кордонах найдавніших центрів розвитку культури рільництва — у степах Європи та Центральній Азії, а також у Північній Аравії, де обробіток землі на природних пасовищах був надзвичайно утруднений²⁸.

Освоєння пасовищ пастушими племенами означало, що на Середньому Сході настав період співіснування двох стилів життя, якоюсь мірою залежних один від одного, що містили невичерпні можливості взаємовпливу. Як і сьогодні, пастухи старовини мали виганяти своїх тварин на скошені лани. Поза сумнівом, від самого початку вони мали вступати у відносини обміну із землевласниками, оскільки надлишки, що вироблялись обома групами, природно доповнювали одні інших. Мобільніше життя пастухів заохочувало їх виступати переносниками таких особливих і цінних товарів, як міцний камінь для сокир, мушлі для прикрас і різні нетривкі цінності, сліди яких не збереглися. І нарешті, постійне тертя між селянином і пастухом, що знайшло відображення в біблійній притчі про Каїна і Авеля, мало неодноразово захмарювати життя людей епохи неоліту спалахами насильства.

Спосіб життя спільнот мисливців, розкиданих на великих територіях, у головних рисах був схожим; завдяки своїм професійним навичкам вони були чудово пристосовані до навколишніх умов, тому навряд чи після контактів із сусідніми спільнотами мисливців могли з'явитися вагомні підстави змінити характер суспільного устрою. Однак із розвитком рільництва і пасовищного скотарства спосіб життя людської популяції загалом переділився на кілька напрямів. На історичній сцені з'явився новий могутній стимул до змін. Вийшовши на шлях перетворення довілля у своїх інтересах, людство переступило колишні обмеження для соціальних змін. Відтак почався захопливий процес руху в напрямі до сучасного рівня впливу людини на сили природи.

²⁸ Див. Karl Jettmar, «Les plus anciennes civilisations d'éleveurs des steppes d'Asie centrale», *Cahiers d'histoire mondiale*, I (1954), 775-76.

* * *

Для способу життя рільників і пастухів, порівняно з тим, що панував протягом попередньої поведінкової моделі мисливців, зміна пір року мала набагато більше значення. Основним чинником, що визначав життя людей, залежних від ланів і пасовищ, були зливи й посухи, що траплялися нерегулярно, але були пов'язані з сезонними ритмами в природі. Напевне, пори року на Середньому Сході у давнину були загалом такими ж, як нині, — іноді вони наступали раніше або пізніше, але завжди з яскраво вираженими ознаками. Сьогодні для цієї зони характерні зимові опади, що викликають бурхливий весняний розвиток рослинності, за яким настає пекуча літня спека. Ця зона розташована на південній межі циклонів, що приходять з Атлантики та іноді приносять із собою дощі. У роки рясних опадів дозріває багатий урожай, а на пасовищах зростають соковиті трави; посушливі роки означають голод для людей і тварин²⁹.

Тому немає нічого дивного в тому, що примхи погоди і зміни пір року лягли в основу релігійних уявлень неолітичних жителів Середнього Сходу. Творчий і руйнівний потенціал землі, дощу і сонця не міг пройти непоміченим; рільники відповідно змінювали свої релігійні обряди в надії переконати або примусити сили природи зважати на потреби людей. Раніші вірування, що обожнювали духів тварин і рослин, продовжували існувати, а ритуали, покликані улестити цих духів або збільшити їхню родючість, легко змішувалися з новими чи переосмисленими старими культами землі, неба і сонця, породивши в такий спосіб «релігії родючості» Середнього Сходу.

Докорінна зміна суспільних відносин, викликана переходом від полювання до сільського господарства, мабуть, порушила і неолітичні вірування. Оскільки жінки стали основними постачальниками харчів для громади, імовірно, зросли їхні незалежність і авторитет; численні свідчення, що дійшли до нас із глибини часів, кажуть про те, що часто в спільнотах епохи неоліту переважав матриархальний родинний устрій. Відповідно, поширення рільництва було повсюдно пов'язане з появою жінок-жриць і шануванням богинь³⁰. Сама земля, можливо, вважалася жінкою — прототипом Матері-Прародительки пізніших релігій, а численні керамічні фігурки жінок, знайдені в неолітичних розкопках, можливо, символізували родючу богиню-землю³¹. Крім того, кам'яні сокири (якими

²⁹ Напевно, природа Середнього Сходу не завжди була такою, як сьогодні. Ймовірно, багато в чому втрата води в регіоні пояснюється як вислід людської діяльності — порушення природного ґрунтового шару, що прискорювало ерозію та вимивання ґрунту в ріки. Але навіть якщо в VI або V тис. до н.е. тут було більше опадів, нерегулярність дощів мала становити постійну проблему для стародавніх рільників.

³⁰ Див. Robert Briffault, *The Mothers* (London: Allen & Unwin, Ltd., 1927), III, 45 і далі; Pia Laviosa-Zambotti, *Ursprung und Ausbreitung der Kultur*, trans. Ferdinand Siebert (Baden-Baden: Verlag für Kunst & Wissenschaft, 1950), pp.164-68.

³¹ Навпаки, боги чоловічої статі з'явилися в пізніші часи, коли політичні та інші

очищали дерева для облаштування ланів), священний вогонь (що удобрював ґрунт і підтримував вогнище), священні гори, дерева і камені, мабуть, відігравали певну роль у релігійних церемоніях людей неоліту. Справді, можна припустити, що простий перехід до нового арсеналу знарядь, створеного на основі відповідної зміни колишніх інструментів, а також інтелектуальний, емоційний і моральний аспекти нового сільськогосподарського суспільства невдовзі здобули своє пояснення в міфах, перетворилися на звичну повсякденну практику і наповнилися священним значенням.

Хоча головні аспекти релігійної практики, символів і ритуалів змістилися досить відчутно, все ж таки фундаментального відходу від раніших анімалістських вірувань мисливців палеоліту та мезоліту не сталося. Один аспект поведінки людей в епоху неоліту та їхніх релігійних переконань істотно змінився. З ритуального погляду це втілювалося в обожненні місяця, що було пов'язано з практичною потребою обчислення часу. Періоди зростання і спадання місяця були основою єдиного природного дня первісної людини календаря. Навіть більше, оскільки роги свійських корів нагадували півмісяць, первісні рільники почали пов'язувати божественну корову і богиню місяця з таємничою навичкою розраховувати пори року. Навряд чи ми коли-небудь дізнаємося деталі цих різноманітних химерних асоціацій³².

Важливість вимірювань і обчислень у сільськогосподарській практиці Середнього Сходу надзвичайно сильно вплинула на подальший розвиток суспільства і людської думки. Для мисливців не мали великого значення ні часові, ні просторові виміри. Життя складалося з навіперемінних бенкетувань і голоду, який можна було дещо віддалити, заморозивши чи насушивши м'яса в запас або створивши скромні запаси дикорослого насіння й коріння. Але час до наступного вдалого полювання не можна розрахувати, неможливо також зберегти їжу протягом певного періоду її передбачуваної нестачі. Рільникові все видавалося інакшим. Для нього основний ритм існування визначався зміною пір року, з їхніми постійними і передбачуваними періодами достатку та обмежень. Розподіл споживання зерна так, щоб його вистачило до наступного врожаю, створення запасу на випадок посушливого року, розрахунок необхідної для посіву кількості, скільки і коли скопати землі — усі ці та подібні способи передбачення та обчислень мав знати первісний селянин. Головним у таких розрахунках були основоположні знання про пори року — коли знову настає час сівби і збирання врожаю і знову замикається коло часу.

перетворення різко змінили соціальний устрій сільських громад раннього неоліту. Gertrude Rachel Levy, *Gate of Horn*, pp.86-88.

³² Зв'язок між великою рогатою худобою, місяцем і родючістю міг виникнути тільки після винаходу плуга, що зробило худобу основною тяговою силою для обробітку ґрунту.

Отже, в умовах Середнього Сходу мистецтво обчислень було невід'ємною та абсолютно необхідною частиною прожиття селянина.

Приблизні кількісні розрахунки, досить точні, аби оцінити, скільки насіння буде потрібно для засіву певної ділянки землі, можливо, не становили великої складності для перших рільників. Для розрахунків вони користувалися попереднім досвідом. Повний кошик насіння на поле, кошик або поле «ось такої величини» були досить точними оцінками. Точніші просторові виміри знадобилися людині аж тоді, коли вона опанувала широкомасштабне зрошування і монументальну архітектуру. Однак вимірювання часу становило тоді карколомну проблему; в умовах Середнього Сходу настання зимових дощів не завжди відбувалося однаково з року в рік. Випадкові літні або осінні зливи легко могли підштовхнути голодного селянина посіяти невідновлюваний запас насіння зарано, і тоді зерна сходили аж під зиму в період посухи. Той факт, що фази місяця не зовсім збігаються з сонячним роком, страшенно ускладнював завдання. Тільки коли люди навчилися спостерігати і правильно інтерпретувати сезонні рухи місяця, сонця і зірок, вони точно змогли визначати, на якому циклі місяця потрібно сіяти. Надзвичайна важливість точних сезонних розрахунків і водночас їхня складність служили головним стимулом інтелектуального і наукового розвитку на Середньому Сході³³. І тільки в період розквіту цивілізацій Шумеру та Єгипту це завдання було остаточно розв'язане створенням надійних календарів.

Тут потрібно зазначити, що в мусонній зоні Азії проблема вимірювання часу була набагато менш серйозною. За винятком периферійних районів, появу мусонів ні з чим не можна сплутати, а з поверненням дощів починається період зростання рослин. За такої ситуації виключено дуже ранню або запізнілу сівбу, а точний календар просто не потрібний. Можливо, не буде великим перебільшенням припустити, що відома байдужість до часу, властива цивілізації Індії, ґрунтувалася на цій фундаментальній відмінності рільничого циклу. Навпаки, надзвичайне значення, що його найдавніші рільники Середнього Сходу надавали вимірюванню часу, цілком могло вплинути на філософські засади західного і мусульманського світогляду, закоріненого в середземноморсько-середньосхідному минулому.

У сільськогосподарських громадах чоловіки втратили своє минуле лідерство часів мисливського способу життя. Поки дисципліна мисливської ватаги занепадала, політична організація найдавніших сільських поселень, мабуть, нагадувала анархізм, який відтоді повсюдно вважається ідеалом мирного селянського життя. Ймовірно, важливу форму соціального керівництва здійснювали служителі культу як посередники між безпорадним людством і непостійною родючістю землі. Із зникнен-

³³ Див. O. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1952), p.161.

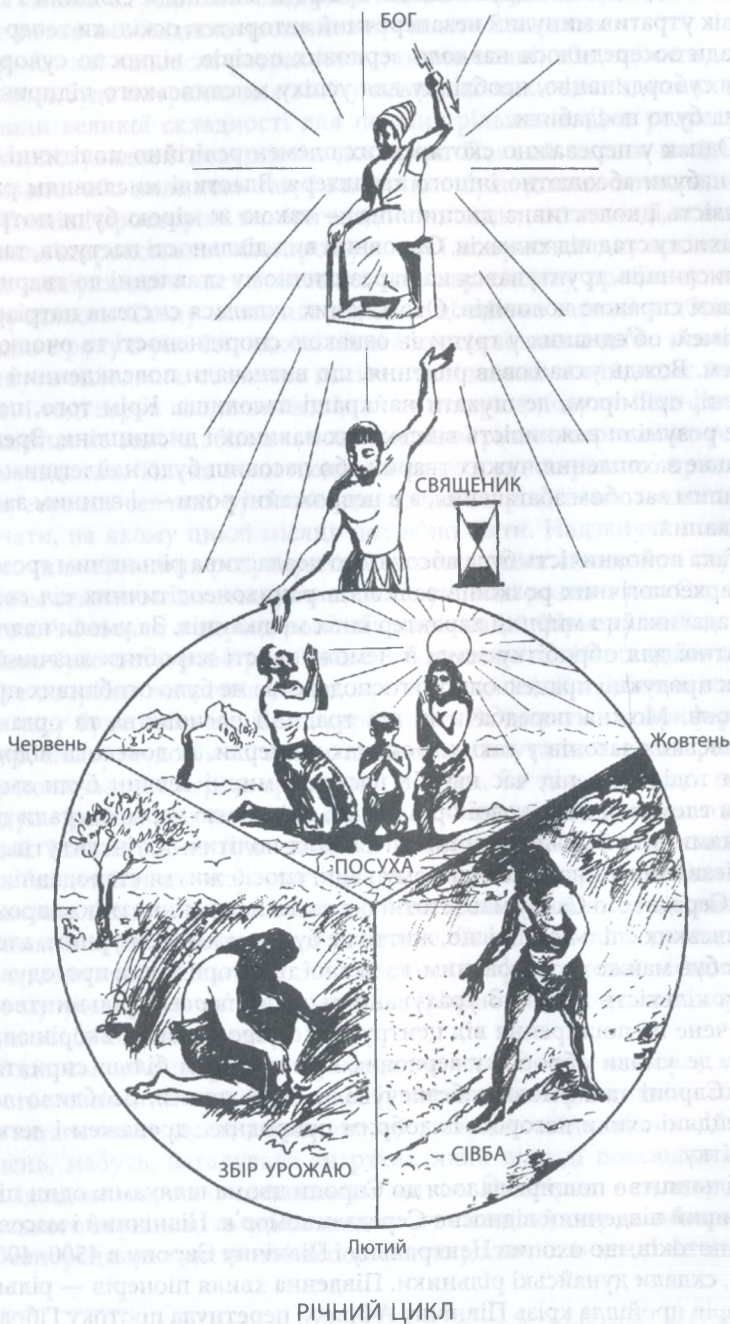
ням або відходом на другий план професії мисливця сильний і вмілий чоловік утратив минулий незаперечний авторитет; оскільки тепер життя громади зосередилося навколо зернових посівів, відносно сувору особисту субординацію, необхідну для успіху мисливського підприємства, можна було послабити.

Однак у переважно скотарських племен релігійно-політичні інститути набули абсолютно іншого характеру. Властиві мисливцям риси — сміливість і колективна дисципліна — такою ж мірою були потрібні й для захисту стад від хижаків. Основний вид діяльності пастухів, так само як і мисливців, ґрунтувався на паразитичному ставленні до тварин і залишався справою чоловіків. Отож, у них склалася система патріархальних сімей, об'єднаних у групи за ознакою спорідненості та очолюваних вождем. Вождь ухвалював рішення, що визначали повсякденний побут племені, приміром, де шукати найкращі пасовища. Крім того, пастухи добре розуміли важливість військових навичок і дисципліни. Зрештою, насильне захоплення чужих тварин або пасовищ було найлегшим і найшвидшим засобом збагачення, а в неврожайні роки — і єдиним засобом виживання.

Така войовничість була абсолютно невластива рільничим громадам. Дані археологічних розкопів залишків ранньонеолітичних сіл свідчать про надзвичайно мирний характер їхніх мешканців. За умови надлишку придатної для обробітку землі й неможливості виробити значний надлишок продукції працею одного господарства не було особливих причин для воєн. Можна передбачити, що традиції насильства та організації мисливських загонів у таких громадах відмерли. Їх довелося відродити тільки тоді, коли під час набігів пастухів мирні селяни були змушені ввести елементи військової організації, які, своєю чергою, стали передвісниками всіх без винятку цивілізованих політичних інститутів.

Незважаючи на властиві йому вади, спосіб життя стародавніх рільників Середнього Сходу мав істотні переваги над раннім типом прожиття мисливських спільнот. Звісно, життя не було таким безжурним, але прожиток був майже гарантованим, і з певної території могла прогодуватися більша кількість людей. З урахуванням таких переваг рільництво було приречене на поширення від центру свого зародження і вкорінювалося скрізь, де умови обробітку зернових культур були більш сприятливими. В Європі такі умови забезпечували легкі ґрунти, особливо лесові, та крейдяні схили пагорбів із добрим природним дренажем і легкі для обробітку.

Рільництво поширювалося до Європи двома шляхами: один північний, інший південний відносно Середземномор'я. Північний і масовіший із цих потоків, що охопив Центральну і Північну Європу в 4500–4000 рр. до н.е., склали дунайські рільники. Південна хвиля піонерів — рільників і скотарів пройшла крізь Північну Африку, перетнула протоку Гібралтар, після чого зустрілася і змішалася з дунайським потоком. Тут мисливські

племена, які жили раніше, не зникли. Вони зберігались у важкодоступних місцях у лісах протягом сторіч після того, як рільники зайняли вершини і схили пагорбів. Можливо, відбувалося і значне змішання населення двох типів; отож, мисливці могли іноді запозичити методи чужинців і асимілюватися в рільницьку спільноту³⁴.

Дуже схожа сільськогосподарська експансія мала місце в Казахстані та Центральному Сибіру приблизно через тисячу років після того, як перші рільники проникли до Західної Європи. Близько 2500 р. до н.е. мисливські господарства в цих регіонах почали поступатися громадам, які жили зі скотарства та рільництва. Гончарні вироби цих племен, що дійшли до нас, неспростовно свідчать про схожість системи їхнього господарювання з тією, яка розвинулася на Середньому Сході. Крім того, в розкопах знайдено невелику кількість бронзи, а в землях, багатих на руди, жителі деяких селищ споруджували примітивні шахти³⁵.

Наука не має у своєму розпорядженні майже ніяких свідчень поширення сільського господарства епохи неоліту в інших регіонах планети. В Індії на сьогодні не виявлено явних свідчень періоду, коли люди обробляли землю винятково за допомоги кам'яних і дерев'яних знарядь, хоча, з іншого боку, знаряддя неолітичного типу зберігалися в їхньому арсеналі протягом тисячоліть після початку застосування металу³⁶. Прецінь, майже немає сумнівів у тім, що рільництво і тваринництво середньосхідного типу проникли принаймні до Північно-Західної Індії та прислужились як підмурівок індської цивілізації³⁷. Натомість у Китаї, в долині Хуанхе, знайдено прямі археологічні сліди епохи неоліту. Типи гончарних виробів, виявлених під час розкопів давньокитайських сіл, мають чимало спільного з керамічним посудом, відомим за знахідками в західній частині степів — на півдні сучасної Росії та в Східному Ірані, що дає підстави припустити існування якихось відносин між неолітичними культурами цих двох регіонів. Відносно невеликий вік неолітичних знахідок у Китаї, що орієнтовно оцінюється 2400 р. до н.е., цілком узгоджується з гіпотезою про те, що напівкочові рільники, почавши

³⁴ C.F.C.Hawkes, *The Prehistoric Foundations of Europe to the Mycenaean Age* (London: Methuen & Co., Ltd., 1940), pp.87-134. M.Richard Pittioni, «Zur Urgeschichte des Bauerntums», *Anzeiger der oesterreichischen Akademie der Wissenschaften*, Phil.-Hist. Klasse, No.21 (1957), pp.326-341; J.G.D.Clark, *World Prehistory*, pp.119-29.

³⁵ Karl Jettmar, «Zur Herkunft der türkischen Völkerschaften», pp.14-15.

³⁶ Stuart W.Piggott, *Prehistoric India to 1000 B.C.* (Harmondsworth: Penguin Books, 1950), p.37; Robert Eric Mortimer Wheeler, *Early India and Pakistan to Ashoka* (London: Thames & Hudson, 1959), pp.80-92; D.H.Gordon, *The Prehistoric Background of Indian Culture* (Bombay: N.M. Tr ipathi, Ltd., 1958), pp.26-33.

³⁷ Це твердження ґрунтується на подібності гончарних виробів і мотивів мистецтва індської цивілізації з відповідними артефактами цивілізацій Ірану, Сирії та навіть Криту. Див. Heinz Mode, *Indische Frühkulturen und ihre Beziehungen zum Westen* (Basel: Benno Schwabe & Co. Verlag, 1944), p.131 і далі; Willibald Kirfel, «Vorgeschichtliche Besiedlung Indiens und seine kulturellen Parallelen zum alten Mittelmeerraum», *Saeculum*, VI (1955), 166-79.

своє просування з горбистих районів Середнього Сходу невдовзі після 6500 р. до н.е., освоївши родючі землі вздовж берегів рік і на лісистих схилах пагорбів на всій території Центральної Азії, імовірно, змішуючись із місцевим населенням на всьому шляху на схід, нарешті досягли долини Хуанхе і принесли сюди елементи рільницьких навичок Середнього Сходу. З іншого боку, деякі особливості неолітичних знахідок, виявлених у Китаї, найкраще можна пояснити, припустивши існування первісного рільницького суспільства на південь від Хуанхе. Найбільш промовистим фактом у цьому ряду є наявність рису, появу якого як культурного злаку зазвичай пов'язують із мусонними районами Азії³⁸. Схоже, що способи вирощування злаків, що зародилися в Центральній Азії, протягом III тис. до н.е. зіткнулися в Північному Китаї з іншим стилем рільництва, походженням із мусонної зони Азії; при цьому обидві культури взаємно збагатилися. Це є аргументом на користь гіпотези про те, що рільництво зародилось у двох окремих областях Старого Світу.

* * *

Задовго до того, як племена, що використовували палиці-копачки, мотики і лопати, досягли меж своєї сільськогосподарської експансії в Євразії, на Середньому Сході виникли інші, розвиненіші форми рільництва. Можливо, дедалі більша нестача придатних для обробітку земель змушувала чи підштовхувала селян до винаходу технічних новинок і вдосконалення культури рільництва. Зі зростанням населення первісних сіл рано чи пізно наставав час, коли всі родючі ділянки, що були в обробітку в членів конкретної громади, виснажувалися. Тоді поставала дилема: або перейти на нове місце, що, можливо, і вибирали деякі гро-

³⁸ Див. J.Gunnar Andersson, *Children of the Yellow Earth* (London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd., 1934), pp.184-87; C.W.Bishop, «Long-Houses and Dragon-Boats», *Antiquity*, XII (1938), 411-24; W.Eberhard, «Eine neue Arbeitshypothese über den Aufbau der frühchinesischen Kultur», *Tagungsberichte der Gesellschaft für Völkerkunde*, No.2 (Leipzig, 1936); Folke Bergman, *Archaeological Researches in Sinkiang* (Stockholm: Bokförlags Aktiebolaget Thule, 1939), pp.14-26.

Згідно з останніми дослідженнями китайських археологів, схожість між культурою розпису керамічного посуду в Північно-Західному Китаї та в Україні і Західній Азії не така значна, як було прийнято вважати. Можливо, вчені перебільшували схожість за рахунок добору конкретних зразків та ігноруючи загальну картину, отриману завдяки знахідкам із різних розкопів. Однак сьгоднішні вчені не можуть бути повністю вільними від впливу національної гордості й доктрин марксизму щодо стародавньої історії, які заперечують історичну важливість процесів міграції. Неупереджене обговорення останніх відкриттів див. Cheng Te-k'un, *Archaeology in China. I: Prehistoric China* (Cambridge: W.Heffer & Sons, 1959), pp.73-87 і далі.

Можливо, процес поширення методів рільництва і декорування гончарних виробів не вимагав масової міграції крізь усю Азію. Цілком імовірно, що місцеве населення, а надто зіткнувшись із продовольчою кризою, шукало нові джерела продовольства і запозичало методи обробітку ґрунту за допомоги мотики у сусідньої народності. Отже, вони виконували роль рільників-піонерів щодо племен, які мешкали далі від первинного центра поширення.

мади, або дедалі частіше повертатися на ті самі ділянки, значною мірою виснажені через регулярне збирання врожаю.

Вирішити проблему, з якою зіткнулися звичні до ведення вирубно-вогневого рільництва селяни, допомогли два основні винаходи. Перший — це оранка парів під зяб, а друге — тягловий плуг. Обидва винаходи тісно пов'язані між собою. Тільки справді ціною надлюдської праці можна було якісно підготувати значну площу парів, не використовуючи при цьому силу тварин. Однак після того, як комусь спало на думку прикріпити модифіковану лопату позаду однієї чи декількох тварин і використати їхню силу для оранки цілини, для звичайної родини стало відносно нескладно обробляти більше землі, ніж було потрібно для прожиття її членів. Тепер можна було залишати незасіяною частину підготовленої в такий спосіб землі, орати її кілька разів на сезон для видалення бур'янів і збереження вологи в ґрунті; при цьому родючість ланів підтримувалася як завгодно довго, хоч і на рівні, набагато нижчому за рясну врожайність цілинних земель, очищених від лісу.

Невідомо, як і коли було винайдено тягловий (лемішний) плуг. Його застосовували на Середньому Сході ще до 3000 р. до н.е.; примітивні плуги змальовано вже в стародавніх шумерських і єгипетських хроніках, що датуються приблизно тим же періодом. А от наскільки раніше того часу і де саме люди вперше успішно впрягли тварин у пристрій типу лопати, невідомо³⁹.

Можливо, сама собою ця технічна новинка не була такою вже видатною. Набагато раніше було винайдено ножний плуг, який, напевно, набув поширення водночас або незабаром після впровадження найдавніших методів обробітку землі за допомоги лопати і мотики. Ножний плуг — найпростіша модифікація звичайної лопати. Він забезпечений довгою, вигнутою на кінці ручкою (держалном), що дає змогу перевертати ґрунт, тиснучи на держално і не піднімаючи лопати. Кілочок під держалном слугує упором для ноги; в такий спосіб людина може прикласти свою вагу, вводючи лезо лопати в ґрунт під тупим кутом, що наближається до горизонтального⁴⁰.

Перетворити такий пристрій на тягловий плуг було просто. Все, що для цього потрібно, — налігач або шкіряна лямка, прикріплена до нижньої частини держална, і тварина, яку можна прив'язати до іншого кінця налігача. Велику рогату худобу можна було запрягти, просто прив'язавши налігач до рогів; і на деяких давніх шумерських і єгипетських пам'ятках зображено биків, які саме так тягнуть плуг⁴¹. Велику

³⁹ Paul Leser, *Entstehung und Verbreitung des Pfluges*, Anthropos Bibliothek, III, No.3 (Münster: Aschendorf, 1931), 568-69.

⁴⁰ Див. E.C.Curwen, *Plough and Pasture: The Early History of Farming* (New York: Henry Schuman, 1953), p.71.

⁴¹ Див. Paul Leser, *Entstehung und Verbreitung des Pfluges*, pp.551-60. Ослів та інших свійських тварин, що були в розпорядженні перших орачів, і досить великих, щоб тягти

рогату худобу, особливо биків, почали використовувати, отже, переважно як тяглових тварин. Ця обставина ще більше зміцнила в уяві давніх рільників зв'язок рогатих тварин із родючістю ланів⁴².

Перші плуги не мали відвалу для відгортання борозни. Вони просто краяли землю, розбиваючи поверхневий шар на грубі шматки, протягуючи плаский леміш під поверхню ґрунту. Зазвичай застосовувалася перехресна оранка, можливо, від самого початку. Отож, близька до прямокутної форма ланів майже завжди асоціюється з легкими плугами цього примітивного типу (сохами).

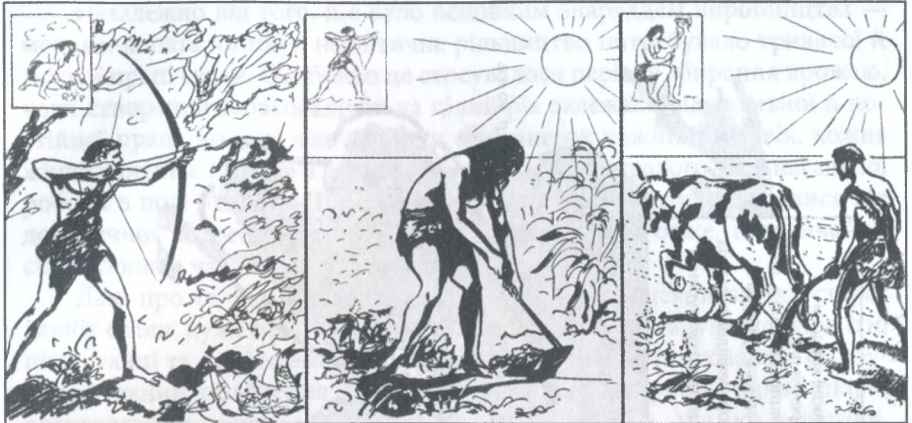
Принципові обмеження перших плугів частково визначали характер розселення людей. Через малу вагу і розмір знарядь ними складно було обробляти важкі ґрунти, особливо глинисті. Тому навіть після появи плуга стародавні рільники Європи, як і перше, віддавали перевагу лесовим, крейдяним і легким торфовим ґрунтам.

Використання тварин як тягової сили для обробітку землі стало істотним кроком уперед. Відтак можливості людини істотно розширилися, оскільки вперше вона використала джерело механічної енергії більш могутнє, ніж її природні м'язові ресурси. Використання тваринної сили також набагато сильніше зблизило тваринництво і рільництво. Змішаний тип селянського господарства, що об'єднував вирощування худоби та обробіток землі під злаки, відтоді став відмітною рисою сільського господарства Західної Євразії. Він давав змогу досягнути рівня життя або дозвілля, неможливого для людей, які переважно або цілковито покладалися тільки на власну м'язову силу.

Поширення оранки за допомоги тяглого плуга сприяло також розподілові ролей між статями в процесі господарювання. Полювання і догляд за худобою традиційно вважалися обов'язком чоловіків; тому, коли тварини вийшли в поле, чоловіки пішли за ними. Жінка втратила чільне становище в полі, а чоловік, ідучи за плугом, знову став основним годувальником. Тепер він дістав можливість змінити або відновити першість чоловічого начала в сім'ї та в громаді. На час появи перших письмових свідчень для всіх народів Середнього Сходу, що обробляли

плуга, не можна було запрягти так само просто; цікаво зазначити, що в Ірландії аж до XVII ст. н.е. коней зазвичай запрягали в плуг, вплітаючи їм у хвості батіг із верби. Charles Hughes, *Shakespeare's Europe: Unpublished Chapters in Fynes Moryson's Itinerary* (London: Sherratt & Hughes, 1930), p.214.

⁴² Автор праці: Eduard Hahn, *Die Entstehung der Pflugkultur* (Heidelberg: Carl Winter, 1909) стверджував, що винахід плуга стався під впливом релігійного ритуалу, спрямованого на підвищення родючості ґрунту. Нам здається, що цей аргумент ставить віз попереду коня, або точніше — плуг попереду бика! Релігійні обряди за своєю суттю консервативні та нелегко дозволяють новачі; логічніше передбачити, що легенди про родючість, які пов'язують рогату худобу з полями, з'явилися не до, а після винаходу плуга. Особисто мені ближча гіпотеза про те, що якийсь чоловік, якому постійно докоряла дружина за невиконання встановленої йому частини роботи в полі, став тим утомленим генієм, який уперше вигадав засіб, що дає змогу здійснити необхідний обробіток землі, зберігши свою чоловічу гідність господаря тварин!

ПОЛЮВАННЯ І ЗБИРАННЯ

МОТИЧНЕ РІЛЬНИЦТВО

ПЛУЖНЕ РІЛЬНИЦТВО

ПЕРЕРОЗПОДІЛ ГОСПОДАРСЬКИХ РОЛЕЙ МІЖ СТАТЯМИ

зернові культури за допомоги плуга, були характерними патріархальні сім'ї та провідна роль чоловіка в суспільстві; хоча чимало знахідок указують на сліди системи відносин, що існувала раніше, переконуючи, що не завжди і не скрізь було так. Характерне для зрілих релігій Шумеру та Єгипту кількісне зростання пантеону божеств чоловічого роду і жерців-чоловіків також можна пояснити новою роллю чоловіків у сільському господарстві. Зміни, що відбулися, імовірно, торкнулися політичної організації суспільства менше. Залишки системи управління, заснованої на неформальних рішеннях зборів старійшин, збереглися у стародавній Месопотамії⁴³; такий різновид «примітивної демократії» видається вірогідною моделлю ухвалення будь-яких рішень у давніх селах орачів.

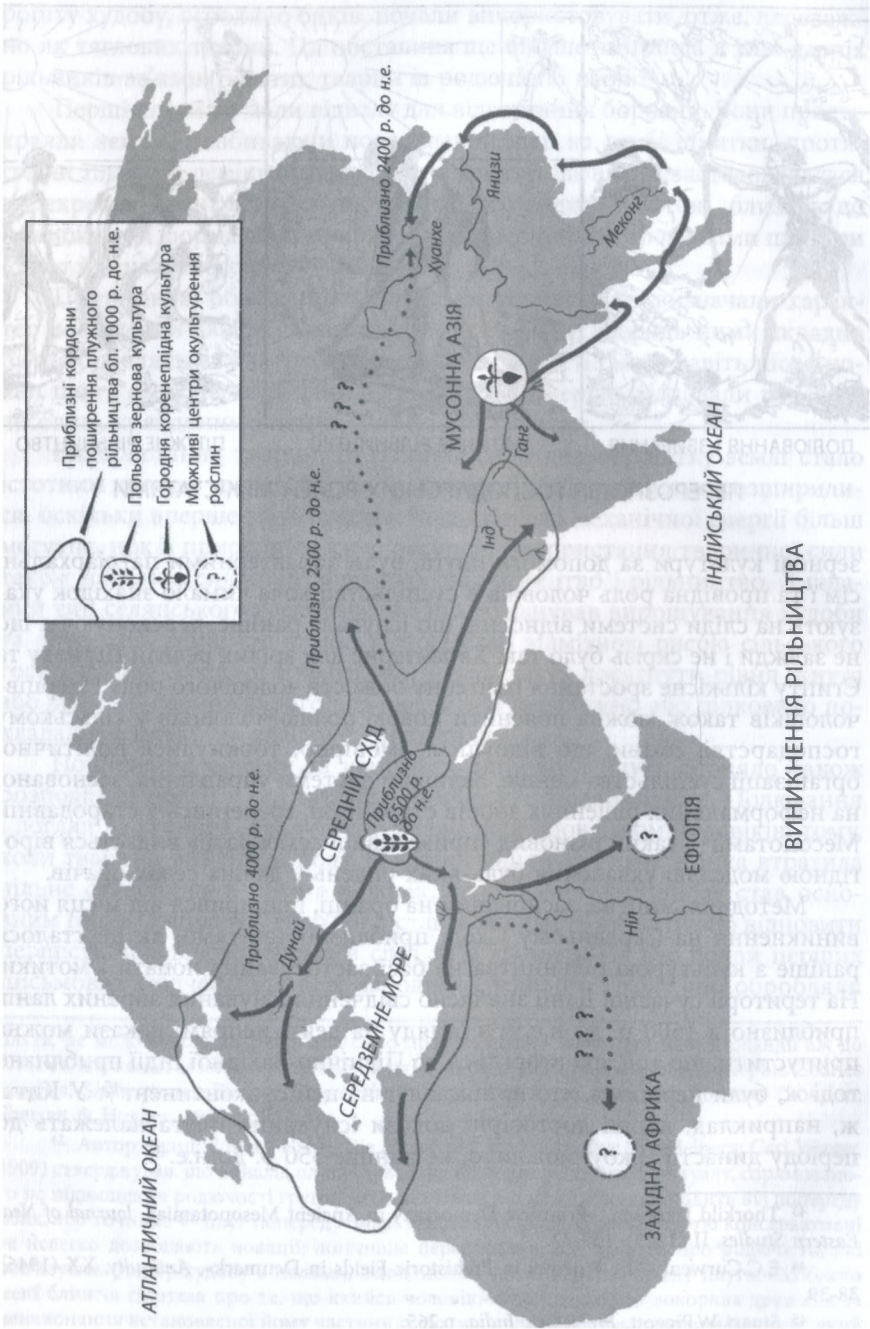
Метод рільництва, заснований на оранці, поширився від місця його виникнення на Середньому Сході приблизно так само, як це сталося раніше з культурою рільництва на базі застосування лопати і мотики. На території сучасної Данії знайдено свідчення існування зораних ланів приблизно в 1500 р. до н.е.⁴⁴; з огляду на деякі непрямі докази можна припустити, що арії, які вторглися до Північно-Західної Індії приблизно тоді ж, були першими, хто приніс плуг на цей субконтинент⁴⁵. У Китаї ж, наприклад, перші достовірні докази існування плуга належать до періоду династії Чжоу, можливо, не раніше 350 р. до н.е.⁴⁶

⁴³ Thorkild Jakobsen, «Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia», *Journal of Near Eastern Studies*, II (1943), 159-72.

⁴⁴ E.C.Curwen, «The Furrows in Prehistoric Fields in Denmark», *Antiquity*, XX (1946), 38-39.

⁴⁵ Stuart W.Piggott, *Prehistoric India*, p.265.

⁴⁶ C.W.Bishop, «Origin and Early Diffusion of the Traction Plow», *Smithsonian Institution Annual Report of the Board of Regents*, 1937, pp.531-47.

Незалежно від того, що було основним знаряддям виробництва — мотика, лопата чи плуг, неолітичне рільництво потребувало тривалої й тяжкої праці селян. Особливо це стосувалося періоду збирання врожаю, коли створення запасів харчів на цілий рік залежало від активної й постійної праці, до якої мав зробити свій внесок кожний чоловік, кожна жінка і дитина. Однак в інші сезони протягом тривалого часу нагальної роботи в полі не було. Ці періоди загишся, коли люди звільнялися від доконечної потреби добувати на прожиття, були, отже, надзвичайно сприятливим часом для розвитку культури.

Дані про те, яким було зароблене тяжкою працею дозволя стародавніх селян, дуже приблизні. Ми можемо тільки здогадуватися про їхні пісні, танці та інші ефемерні види мистецтва, як-от татуювання, фарбування тканин, різьблення і дерев'яна архітектура, вироби з пір'я і шкіри, виготовлення прикрас із недовговічних матеріалів. Уламки кераміки, кілька статуєток і зображень з обпаленої глини становлять найбільше із зібраних артефактів, а з реманенту найбільшу увагу привертають шліфовані знаряддя з каменю. Кілька шматочків міді, знайдених на розкопах сіл, знаменують собою зародження металургії. Ці фрагментарні свідчення вказують принаймні на зростання розмаїття і складності виробів неолітичних майстрів порівняно з роботами їхніх попередників.

Однак рівень цього вміння був обмеженим. Можливо, за винятком фахівців у галузі надприродного, навряд чи в поселеннях епохи неоліту були люди, які жили тільки з ремесла; переважно цьому присвячувався час у періоди між активними сільськогосподарськими роботами. Отже, в умовах села справді фаховий рівень майстерності був недосяжним. Розвиток таких спеціалізованих промислів був відмітною ознакою найдавніших цивілізованих міських спільнот, що постали на Середньому Сході ближче до кінця IV тис. до н.е.

* * *

Хронологічно поширення неолітичного рільництва та сільського способу життя в межах Старого Світу збіглося з періодом піднесення цивілізацій у долинах річок Євфрату, Нілу та Інду. З розвитком культури народи, що населяли ці долини, почали значно впливати на своїх сусідів, формуючи таким чином стиль життя в селах на широких просторах Євразії. Отже, тепер ми звернемося до історії цивілізацій річкових долин, а потім простежимо відлуння цього процесу в розвитку народів, що жили поруч з ними.

Розділ II

ПРОРИВ ДО ЦИВІЛІЗАЦІЇ
В МЕСОПОТАМІЇ

Після того, як на Середньому Сході було освоєно лісисті схили пагорбів із придатним для ріллі ґрунтом і внаслідок цього площа необроблюваних земель скоротилася, селяни, кількість яких дедалі зростала, почали розселятися в усіх напрямках. Долини великих рік, що котили свої хвилі з гір на південь до моря повз луки й пустелі, водночас вабили й лякали майбутніх поселенців. Тут було вдосталь риби і водоплавних птахів; родючі алювіальні ґрунти легко піддавалися обробітці, а багатий урожай фініків чудово доповнював переважно злаковий раціон. Однак із просуванням у нижчі широти й переселенням з гір у долини люди стикалися з тим, що дощів, які дарували цілющу вологу, ставало менше, аж поки, врешті, вони практично зникали. Сівба на м'яких мулистих ґрунтах, що залишалися після весняних розливів, не була складною, але щоб молоді пагони вижили під спекотним літнім сонцем, необхідно було знайти спосіб штучного зрошування полів.

І все ж таки незабаром після 4000 р. до н.е. в долинах нижньої течії Тигру та Євфрату з'явилися перші рільницькі поселення, порівнянні за розміром і рівнем розвитку з будь-яким селом у зоні природного дощового зрошення. Висновок очевидний: піонери рільництва в цих місцях мали навчитися подавати воду на свої поля. Безперечно, спершу зрошення проводилося в невеликих масштабах. Техніка іригації, напевно, вперше була використана вздовж берегів невеликих річок у тих районах, де вирощування врожаю традиційними методами виявлялося неможливим, оскільки водні потоки, зароджені на відносно добре зволжених пагорбах, потрапляли тут на пустельні низовинні землі Месопотамії¹. Тож перші вдалі спроби вирощувати врожай з використанням штучного зрошення відкрили нові можливості для членів перших рільницьких громад, що жили на широких просторах пустельних долин Тигру та Євфрату.

Можливо, попервах поселення в Нижній Месопотамії зосереджувалися на вузькій смугі землі вздовж берегів річок. Зрошення зводилося тут до прориття проходів у природному насипові, створеному відкладеннями після розливів уздовж річища, щоб пустити воду на землі, розташовані нижче цього насипу. Тільки після того, як рільники посунулися в гліб

¹ Див. Robert M. Adams, «Agriculture and Urban Life in Early Southwestern Iran», *Science*, CXXXVI (1962), 112-13.

території та віддалилися від водних артерій, для зрошення полів їм знадобилася більш розвинена система каналів і гребель.

Нове середовище мешкання різуче відрізнялося від лісної місцевості, де зароджувалося рільництво. Вилів риби і водоплавної дичини в мережах рік, боліт і ручаїв набував великого значення в житті поселенців. Так само важливим, причому вельми несподівано, ставало і тваринництво². За нових умов стало неможливим розселення у формі практично однакових і досить віддалених одна від одної сільських громад, оскільки у вузьких родючих долинах рік щільність населення сягнула доволі високого рівня, і це змушувало узгоджувати інтереси і погляди різних груп населення: рибалок, пастухів і рільників, які жили поруч.

Постала потреба в суспільних утвореннях більшого розміру, ніж це було можливо в звичайному неолітичному селі. Чвари, що спалахували при цьому внаслідок відмінностей професійних інтересів і за умов відносно високої щільності населення, сприяли появі верстви керівників, наділених владою вирішувати конфлікти. Дві особливості рільництва стародавньої Месопотамії дали змогу ефективно вирішити цю політичну проблему. По-перше, практично рівнинна і некам'яниста місцевість долини в нижній течії Тигру та Євфрату вельми полегшувала процес оранки³, що, своєю чергою, спрощувало завдання виростити на багатих алювіальних ґрунтах надлишок зерна, достатній для забезпечення харчами груп керівників. По-друге, щорічні повені приносили свіжий верхній шар мулу на поля, відновлюючи таким чином родючість ґрунту⁴, тому потреба в кочовому рільництві абсолютно відпадала. Так вирощений осілим населенням надлишок сільськогосподарських продуктів уможливив виникнення громад із чітко визначеними кордонами. Цими громадами керували чаклуни і шамани. Настав етап, коли кровну спорідненість —

² Удалини від цілющої вологи пейзаж Нижньої Месопотамії різко змінювався, і протягом більшої частини року місцевість являла собою випалену пустелю; однак із настанням періоду зимових дощів пустеля, хоч і ненадовго, вкривалася буйною рослинністю. Протягом решти року у вузьких перехідних зонах між болотами і пустелею в невеликій кількості виростали багаторічні трави. За повної відсутності свіжих кормів вівиці, кози та осли могли прогодуватися сіном.

³ Труднощі оранки нерівних або вкритих пнями полів істотно знижували цінність плуга для рільників, які використовували для підготовки нових ділянок метод вирубно-вогневого розчищення. Тож можливо, що плуг був винайдений тільки тоді, коли люди почали обробляти наносні землі. Якщо це так, то поширення оранки, як зазначалося вище, по всьому світові було одним із перших наслідків піднесення цивілізації. Однак доказів, які дають змогу зробити такий висновок, недостатньо. Див. Robert M. Adams, «Agriculture and Urban Life in Early Southwestern Iran», pp.112-13.

⁴ Протягом сторіч під час випаровування води, що використовується для зрошення, в ґрунті нагромаджується сіль. Можливо, це стало серйозною і, зрештою, нерозв'язною проблемою для Месопотамії; однак утворення солончаків відбувалося повільно, і попервах зміни не впадали в око протягом людського життя. Див. Thorkild Jakobsen and Robert M. Adams, «Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture», *Science*, CXXVIII (1958), 1251-58.

найдавнішу підвалину людського суспільства — було доповнено, а далі перевершено новим принципом консолідації суспільства: близькістю місць проживання⁵.

Особливості пустельного рельєфу вздовж берегів річок багато що пояснюють у процесах соціальної еволюції перших сільськогосподарських громад, що прийшли на просторі території долини в пониззях Тигру та Євфрату приблизно після 4000 р. до н.е. Географічні розміри нової зони мешкання також стимулювали винахідливість переселенців, водночас заохочуючи розвиток відносно інтенсивного транспортного сполучення і системи далекого зв'язку. Отож, зовнішні обставини не дозволяли першим поселенцям забути про необхідність налагоджувати контакти з іншими племенами. Човни і плоти могли без перешкод пересуватися річками, лагунами, струмками безпосередньо в межах регіону, а також ходити вздовж узбережжя затоки, відомої сьогодні як Перська, долаючи при цьому тільки природні труднощі — вітер і хвилі. На протилежному боці Месопотамії також не було географічних перешкод, які могли б закрити шлях караванам у гори, що оточували Месопотамську низовину з півночі, сходу і заходу. Відсутність в алювіальній зоні Нижньої Месопотамії каменю, будівельного лісу і металів також спонукала вирушати в подорожі на пошуки цих матеріалів. Для задоволення своїх потреб жителі долини мали або організувати експедиції з метою пошуку, виготовлення і постачання необхідних продуктів, або переконати сусідні народи обмінювати камінь, ліс і метали на надлишки виробництва в долині. З поглибленням спеціалізації в рамках суспільної організації населення долини обсяг торгівлі між мешканцями гірських і рівнинних районів збільшувався, водночас зростало значення торгівлі; міста, що зароджувалися вздовж берегів рік, ставали центрами перетину доріг і сприяли розвитку навколишніх регіонів.

Відтак з'явилася можливість гарантованого виживання в умовах порівняно високої щільності населення в річкових долинах Месопотамії. Наявність великої маси людей, своєю чергою, забезпечувала достатню кількість робочої сили, необхідної для зведення монументальних споруд, для щорічного розширення системи гребель і каналів, а також для виконання функцій, пов'язаних із забезпеченням транспортного сполу-

⁵ Можна тільки здогадуватися, як це відбувалося. З того очевидного факту, що все населення певної місцевості вклонялося тим самим божествам — повеней і гроз, можна дійти логічного висновку, що в підсумку плем'я, яке мешкало на певній території вздовж берега ріки, підкорялося посланцям самого бога на землі, *тобто* священикам. Але оскільки територіальні межі значно легше піддавалися зміні, ніж родинні зв'язки, нова засада соціального об'єднання надавала значно гнучкіші інструменти регулювання діяльності населення. Пройшовши через складності і видозміни протягом розвитку суспільства, така засада збереглася і в розвинених цивілізаціях. Зрештою це привело до того, що люди, які ніколи раніше не зустрічалися і, можливо, живуть на відстані сотень кілометрів, ставляться один до одного як товариші тільки тому, що живуть на території однієї держави.

чення на великих відстанях, зумовленого ускладненням способу життя населення Месопотамії.

Звичайно, зростання громад мало природні обмеження. Воду не можна змусити текти вгору, тому схили пагорбів неможливо було іригувати, а низинні ділянки не піддавалися осушенню від застійних болотних вод. Утім, за винятком трохи підвищених берегів річок, територія нижньої частини долини Тигру та Євфрату являла собою винятково рівну місцевість. Отже, можна було подавати воду штучними каналами на кілька кілометрів від берега, користуючись практично непомітним зниженням рівня землі вниз за течією. Однак такі вдосконалені канали мали істотну ваду: в роки невеликих розливів води могло не вистачити для зрошення віддалених ланів. А ще набагато небезпечнішими були роки надміру сильних повеней, коли основні дамби й канали могли бути зруйновані вщент; до того ж вряди-годи могутній Євфрат змінював русло, залишаючи населені території безсилями перед посухою, якщо люди не встигали вчасно пристосувати іригаційну систему до нових умов. Отже, з удосконаленням техніки зрошування дедалі складніше ставало підтримувати іригаційну систему в робочому стані, підвищувався також ризик випадкового руйнування. Так, за жорстокою іронією долі люди, які перебували в залежності від гребель і каналів, збільшували ризик періодичних катастроф тією ж мірою, як їхня майстерність створення безнапірних іригаційних систем наближалася до своєї технічної межі.

Сусідні племена також становили серйозну небезпеку для складних систем зрошення в Месопотамії. Суспільство, котре існувало завдяки воді, що текла каналом, який можна було перекрити за кілька кілометрів вище за течією від зрошуваних ланів, виявлялося надзвичайно вразливим перед загрозою воєнного нападу. Тому розташування вище за течією відіграло важливу стратегічну роль за будь-якої політичної та воєнної ситуації в Месопотамії, оскільки ті, хто жив нижче за течією, завжди неминуче залежали від тих, хто контролював подачу води.

Отже, розвиток рільництва з використанням іригації в долинах нижньої течії Тигру та Євфрату обмежувався як природними чинниками, так і причинами, пов'язаними з діяльністю людей; але перше ніж такої межі було досягнуто, постав новий спосіб життя людей, що характеризувався складністю системи суспільних відносин, багатством і загальним враженням фундаментальності, які виправдовують епітет «цивілізований». Приблизно між 3900 р. і 3500 р. до н.е. було повністю розкрито потенційні можливості рільництва на основі зрошування в Месопотамії, засновано поселення на рівнині Шумеру далеко на півдні; отож, успішно закінчилася початкова стадія розвитку сільського господарства і пристосування людини до нового навколишнього середовища. Потім близько 3500 р. до н.е. почався швидкий розвиток організацій, ідей, церемоній, ремесел, який тривав приблизно до 3000 р. до н.е. Розшифровані документи, що мали стосунок до тих часів, дають змогу чіткіше

увявити стародавнє суспільство. З цих джерел вимальовується щось уже досить давнє, сталє і достовірно зріле: шумерська цивілізація.

Наука не дає відповіді на запитання про те, хто такі шумери і звідки вони. Їхня мова не схожа на жодну з відомих мов, а за кістками не можна достеменно судити про расову належність. У релігії та мистецтві шумерів особливе місце відводилося тварині, і це дає підстави вважати, що частина населення колись займалася скотарством. За описами деяких традицій цього народу можна судити про те, що шумери прибули морським шляхом із півдня. Одначе ці ненадійні дані не дають змоги стверджувати, який конкретний регіон був їхньою прабатьківщиною⁶.

Уже перші документальні джерела свідчать про те, що долини Месопотамії були заселені різними народами. Можна припустити, що з освоєнням земель для сільськогосподарського використання сюди звідусіль спрямовувалися на поселення люди, як це відбувалося за часів, зафіксованих у хроніках. Найдавніші з наявних документів указують на те, що шумери жили поруч із народами, які говорили мовами семітської групи⁷. Вплив шумерів поширювався на південну частину території, семітські групи панували на півночі Месопотамії; однак у багатьох районах спостерігалось їх тісне змішання⁸. Попри неоднорідний склад населення, повелось називати цивілізацію, яка виникла тут, шумерською; адже саме цією мовою було записано старожитні хроніки, а в перших містах, які сформувалися в південній частині заплавної рівнини, переважало населення, яке говорило мовою шумерів.

Цивілізація шумерів була цивілізацією міст. З одного боку, різниця між шумерським містом і селом, яке розрослося, була невеликою, оскільки значну частину його населення становили селяни. Одначе розмірами і, передусім, структурно таке місто принципово відрізнялось від громад неолітичних сіл, оскільки технології, пов'язані з поданням води, від яких залежало саме існування людей, вимагали організованих зусиль міського населення. Замість обробітку невеликих ділянок силами однієї родини, як майже напевно робили жителі сіл епохи неоліту, шумери переділили зрошувані землі на великі лани, що належали богам та якими від його

⁶ У праці A.Parrot, *Archéologie mésopotamienne: technique et problèmes* (Paris: Albin Michel, 1953), pp.308-31 добре викладено огляд різних висунених із цього питання теорій.

⁷ Скрізь поширена двомовність, можливо, мала далекі наслідки для інтелектуального розвитку Месопотамії. Порівняно, наприклад, із мовою єгиптян, у письмових джерелах Месопотамії надивовижу мало місць, пов'язаних із чаклунством. Для письменних жителів Месопотамії, які знали принаймні дві абсолютно несхожі мови, було досить природно проводити відмінність між словом і поняттям, а також між словом і мовленням; схильність до абстрактного мислення, що виникала з цього, могла бути однією з передумов їхніх чудових математичних досягнень.

⁸ Thorkild Jakobsen, «The Assumed Conflict between Sumerians and Semites in Early Mesopotamian History», *Journal of the American Oriental Society*, LIX (1939), 485-95.

імені розпоряджалися жерці. Місто створювалося на базі однієї або кількох таких храмових громад.

Практичним вислідом такої системи землекористування було те, що шумерські трударі об'єднувалися в робочі бригади в кількисот, а може, і в кілька тисяч осіб. Користуючись найпростішими ручними знаряддями, ці бригади зводили та обслуговували великомасштабні іригаційні системи, необхідні для використання можливостей річки в повному обсязі. Уривчасті записи не дозволяють судити про деталі організації праці; можливо, у різних містах існували місцеві відмінності, про які сьогодні нічого не відомо. Глиняні таблички з Лагаша оповідають про те, що землю в цьому місті (а отже, і врожай) було переділено на три категорії: 1) лани, які належали богам та оброблялися від його імені; 2) лани, що орендувалися окремими жителями на рік; 3) лани, віддані жителям безкоштовно в постійне користування у вигляді наділів різного розміру⁹. Ми не маємо достовірних свідочств із інших міст.

Утім, очевидно, що жерці виступали в ролі керівників, ініціаторів і координаторів колективних дій співгромадян, без яких цивілізація шумерів не могла виникнути або довго проіснувати. Священнослужителі контролювали розподіл землі, тримали в порядку прикордонні знаки, стежили, аби істотна частина врожаю потрапляла до засік храмів, а також керували роботою бригад, які щороку чистили канали і зміцнювали дамби. Отож, колеги жерців було наділено дуже великою владою; щоправда, за це вони виконували для громади життєво необхідні послуги. Тільки священнослужителі могли розраховувати зміну сезонів, планувати прокладання каналів і вести рахунки, без чого ефективна координація діяльності громади була б неможливою. Ще важливішим чинником, який становив підмурівок влади жерців, був надприродний ореол, який оповивав тих, через кого великі боги зглянулися аж до спілкування з людьми. Маючи таку могутність, жерці вдосконалювали

⁹ Anna Schneider, *Die Anfänge der Kulturwirtschaft: Die sumerische Tempelstadt, Staatswissenschaftliche Beiträge*, Heft IV (Essen, 1920); A.Falkenstein, «La Cité-temple sumérienne», *Cahiers d'histoire mondiale*, I (1954), 791. На думку A.L.Oppenheimer, «A Bird's-Eye View of Mesopotamian Economic History», у праці Karl Polanyi et al., *Trade and Market in the Early Empires* (Glencoe, Ill: Free Press, 1957), pp.27-37, в умовах стародавньої цивілізації шумерів могли також зберегтися й сільськогосподарські громади, не залежні від впливу якоїсь церкви. Проте саме храмова громада була новим, істотним для розвитку цивілізації шумерів явищем із розподілом соціально-економічних ролей тією мірою, яку допускала тодішня суспільна система.

Цікаво зазначити, що ранні шумерські хроніки, відомі сьогодняшнім дослідникам, не містять згадок про племінну або засновану на кровній спорідненості суспільну організацію. Нам уявляється, що зазвичай територіальне об'єднання суміщалося з великими сімейними господарствами. З цього випливає, що до часу появи письмових пам'яток історія рільництва шумерів мала вже кілька сторіч, протягом яких племінні зв'язки, що існували перше, розпалися. По закінченні цього процесу сільські громади, що склалися з невеликих родинних господарств, стали тією суспільною сировиною, з якої вирости міста.

свої організаційні можливості як у питаннях практичного життя, так і в сфері релігійної діяльності, що дозволило суспільству шумерів піднятися на рівень примітивної цивілізації.

Мірою становлення храмових громад у Шумері склалися умови, за яких селяни продукували надлишок продуктів, достатній для прожиття контингенту фахівців, які могли дозволити собі не працювати в полі. Таке соціальне розшарування, яке лежить в основі будь-якої цивілізації, не є ні природним, ні автоматичним. Представники первісних цивілізацій сучасності рідко продукують більше, ніж їм потрібно в даний час; однак у стародавній Месопотамії десятки тисяч селян були переконані в необхідності працювати, аби прогодувати інших членів спільноти. Коріння неймовірної ірраціональності такої поведінки треба шукати в тому, що споконвіку існував страх, примушуючи людей жертвувати частину харчів ревнивим духам, аби вони не позбавили прожитку вічно голодне людство. У пізніших списках шумерських релігійних текстів прямо вказувалося на те, що людину було створено з метою звільнити богів від необхідності працювати для забезпечення свого існування. Отож, людина розглядалася як раб богів, зобов'язаний невпинно і старанно працювати під страхом неминучого покарання — повені чи посухи і подальшої голодної смерті. Безперечно, такі уявлення існували задовго до того, як були записані; можливо, тому і виникла практика накопичення зерна та інших продуктів у коморах храмів, де священники розпоряджались ними для задоволення потреб богів.

Кожний храм шумерів розглядався як житло конкретного божества в буквальному розумінні. Священники та інші служителі становили його челядь¹⁰. Їхнім щонайпершим обов'язком було прислужувати божественному повелителю, виконуючи церемонії та приносячи жертви. Вторинне завдання полягало у виконанні функції посередників між богом і його рабами-людьми: відкривати божественну волю, пом'якшувати гнів божества або визначати час, коли небеса благословляли важливі людські починання. Зі збільшенням багатства храмів зростали велич і складність священних обрядів. Зрештою, належне виконання храмових обов'язків стало важливим видом економічної діяльності, фахом не лише священників, а й ремісників.

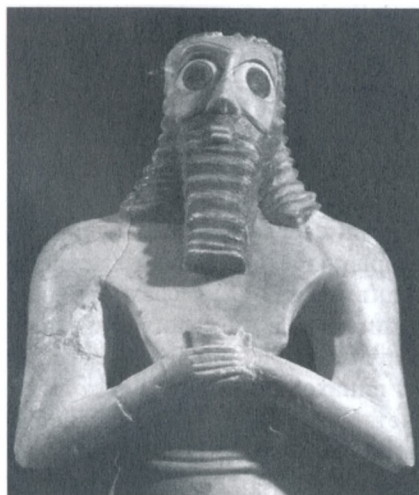
Така поведінка спиралася на припущення про необхідність улестити та заспокоїти бога, щоб він не наслав повінь, посуху чи хворобу, не підняв кровожерливого ворога проти свого народу. Таке нещастя досить часто вражало міста Месопотамії, що, імовірно, допомагало навіювати їхнім мешканцям тривогу щодо дій божественних сил, які часто поводилися примхливо, незрозумілим для людей чином. Недопущення випадкового збурення доброї волі богів, правильне пояснення знаків і

¹⁰ Див. F.R.Kraus, «Le Rôle des temples depuis la troisième dynastie d'Ur jusqu'à la première dynastie de Babylon», *Cahiers d'histoire mondiale*, I (1954), 519-21.

Інститут сходознавства, Чиказький університет (Oriental Institute, University of Chicago).

ВЕРХОВНІ ЖЕРЦІ ЧИ БОЖЕСТВА МЕСОПОТАМІЇ

Ці статуетки було виявлено в розвалинах стародавнього храму Тель-Асмар в Іраку. Вони належать до III тис. до н.е., одначе походять із віддалених районів Месопотамії. Відносно груба техніка виконання скульптур свідчить про сильне відставання в розвитку порівняно з більш розвиненими центрами шумерської цивілізації. Отже, ці скульптурні зображення зберегли давніший стиль і дають змогу скласти уявлення про рівень, що відповідав часові зародження цивілізації шумерів. Через застиглу незграбність фігур із руками, складеними в ритуальному, можливо молитовному, положенні, зі спрямованим угору поглядом величезних очей і через загальне враження напруженого очікування автор спромігся передати пристрасну схвильованість, з якою в ті далекі часи жителі Месопотамії прагнули догодити своїм вередливим богам, унаслідок чого створили найдавнішу цивілізацію на землі.

пророцтв, якими боги могли удостоїти людей, стали питаннями першорядної значущості. Тільки освічені й досвідчені жерці могли надати такі послуги простолюду.

Отож, нестабільність життя в ранніх шумерських містах гарантувала владарювання й могутність священнослужителям. Влада жерців як керівна сила суспільства, своєю чергою, забезпечувала підготовку фахівців у сфері управління та ремесел. У такий спосіб частину населення було повністю звільнено від аграрних обов'язків, і вона могла цілковито присвятити свій час іншим заняттям, що сприяло швидкому розвитку ремесел і знань у різних галузях. Щоправда, соціальне розмаїття, що зароджувалося, було реалізоване у вузьких рамках структури храмової громади.

Важко сказати, якою мірою селяни користувалися плодами поглиблення спеціалізації ремесел. Скоріш за все, протягом тривалого часу священнослужителі, а перегадом і солдати були для ремісників насамперед просто людьми, що споживали вироби, які вони виготовили. І все ж уже на початку цього процесу міг існувати якийсь товарообмін між селянами і ремісниками. В урожайний рік, навіть після виконання зобов'язань щодо бога, у селянина могло залишатися більше продуктів, ніж він потребував. Тому він міг обміняти зерно чи фініки на фахово виготовлені знаряддя чи горщики. Одначе такий обмін мав усе ж таки другорядний характер за умов храмової економіки, яка визначала життя шумерського суспільства і панувала над ним.

Сутність змін, що відбулися, полягала в тому, що вперше в історії людства в храмовій громаді шумерів було створено технічні можливості та психологічні стимули для продукування надлишку сільськогосподарської продукції з метою утримувати фахівців, котрі, як містяни до наших днів, стали творцями, охоронцями та організаторами цивілізованого життя.

* * *

Швидко, з історичного погляду, формування основних ознак шумерської цивілізації протягом періоду, що передував виникненню писемності (тобто до 3000 р. до н.е.), найяскравіше виявилось в розвитку мистецтва, оскільки основні форми і теми шумерського стилю були вже розроблені й досягли дивовижно зрілого рівня ще до створення перших хронік. Можливо, теологічний світогляд, властивий шумерам та їхнім наступникам у Месопотамії протягом описаного в писемних пам'ятках часу, оформився протягом того ж періоду становлення. Те саме стосується і сфери техніки: низка видатних винаходів — іригація, колісні транспортні засоби, судноплавство, металургія, випалена кераміка і гончарне колесо досить несподівано з'явилися в археологічних знахідках, належних до періоду перед виникненням писемності; натомість після її поширення значні відкриття припинилися. З іншого боку, у сфері по-

літичного управління та військової організації еволюція в Месопотамії тривала і в історичні часи, оскільки розквіт мілітаризованішої та більш світської держави різко змінив храмоцентричну економічну систему в цю давню історичну епоху.

Та навіть у найконсервативніших аспектах стародавньої культури Месопотамії протягом сторіч помітні невеликі, але постійні зміни. Це краще за все можна проілюструвати ретельним вивченням циліндричних печаток — мініатюрних творів мистецтва, що використовувалися для нанесення знаків власності на запечатані глеки. Тисячі таких печаток, що дійшли до наших днів і мають стосунок до всіх періодів, являють собою унікальне зібрання матеріалів для вивчення історії мистецтва Месопотамії. Найдавніші печатки, що належать до періоду, який передував появі писемності, характеризуються «дивною майстерністю»¹¹, подані на них сюжети збереглися протягом усього часу виготовлення таких печаток. Потім настав період зниження художнього рівня, можливо, внаслідок масового виробництва або звернення майстрів до інших галузей творчості після того, як були подолані початкові труднощі, пов'язані з конструкцією і технологією виготовлення печаток. Згодом спостерігалася низка видозмін стилю, частково під впливом незначних змін у техніці виробництва, частково через те, що вряди-годи відбувалося розширення репертуару сюжетів. Але загалом мистецтво виготовлення печаток залишалося практично незмінним, а сформовані на ранньому етапі його розвитку принципи завжди дотримувалися.

Попри те, що до нас дійшло значно менше документальних свідчень з історії інших видів шумерського мистецтва, вони, схоже, дотримувалися тих самих законів. Стилістичні особливості скульптури та коштовних прикрас склалися на ранній стадії розвитку; надалі відбувалися лише відносно незначні їх зміни. В архітектурі еволюція була істотною. Зокрема, до часу Третьої династії Ура, коли сформувалася класична форма зикурата (приблизно 2050–1950 рр. до н.е.), розміри храмів збільшилися, а складність їхньої конструкції істотно зросла. У ранньошумерському місті храм являв собою простий прямокутний будинок, призначений для бога і встановлений на підвищеній платформі, що слугувало, можливо, для захисту від повені. Згодом між рівнем землі та внутрішнім приміщенням святилища з'являлися додаткові рівні, що підіймали храм чимраз вище; паралельно збільшувалася територія навколо споруди, належної до храму, завдяки призначенням для культових цілей ділянкам. Однак принципово план храму залишався незмінним¹².

Не існує хронологічно неперервної послідовності документів, які

¹¹ Henri Frankfort, *Cylinder Seals* (London: Macmillan & Co., 1939), p.15.

¹² Див. Heinrich J. Lenzen, *Die Entwicklung der Zikurrat von ihren Anfängen bis zur Zeit der III. Dynastie von Ur* (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1942); Adré Parrot, *Ziggurats et Tour de Babel* (Paris: Albin Michel, 1949); Charles Leonard Woolley, *The Development of Sumerian Art* (New York: Scribner's Sons, 1935); A. Parrot, *Sumer* (Paris: Librairie Gallimard, 1960).

Інститут сходознавства, Чиказький університет (Oriental Institute, University of Chicago).

ВІДБИТОК ЦИЛІНДРИЧНОЇ ПЕЧАТКИ

Цей відбиток печатки, виявлений у Тель-Асмарі, належить приблизно до часу правління Саргона Аккадського. Він демонструє високий рівень майстерності, досягнутий різьбярами Месопотамії, які робили зображення на печатках. Такі відбитки можна віднести до мистецтва мініатюри: подана тут фотографія приблизно вдвічі більша за оригінал. Ба більше, фігури були не просто вирізані на твердому камені в дзеркальному відображенні, але гравійовані на зігнутій поверхні циліндра досить малого діаметра. Прокочуючи таку печатку на вологій глині, можна було створити нескінченно повторену послідовність фігур, що ілюструється зображенням антилопи, яке є на відбиткові двічі. Можливо, тут зображена якась сцена з міфології, але сучасній науці нічого про це не відомо.

висвітлювали б розвиток релігії в Месопотамії та які можна було б порівняти з колекцією циліндричних печаток. В описаний хроніками період (орієнтовно вже від часів зародження культури) верховні божества, що уособлювали вищі сили природи — небо, сонце, землю, воду і бурю, уявлялися шумерам в образі людини. Циклічна зміна сезонів пояснювалася за допомоги міфу про смертного бога рослинного світу, чий періодичний відхід у підземне царство спричиняв в'янення рослин, які відроджувалися з поверненням божества. Інші міфи описували створення світу, відкриття ремесел, що характеризують цивілізоване суспільство, родовід богів, а також відносини між людським і божественним¹³.

Професійні жерці з великим розмахом і бучно проводили грандіозні свята, що відповідали найважливішим моментам сільськогосподарського року. Храми перетворилися на значущі споруди, піднесені високо над містом, прикрашені багатим оздобленням, скульптурами і дорогими матеріалами. Під час урочистих церемоній прості люди були лише глядачами; однак у кожному помешканні була спеціальна ніша для зображень другорядних божеств шумерського пантеону, з якими люди спілкувалися безпосередньо. Парафіяни могли наблизитися до великого бога храму тільки у виняткових випадках¹⁴.

Як обрядовий бік культу, так і сама теологічна доктрина, можливо, викристалізувалися вже під час зародження шумерських міст і відтоді постійно супроводжували процес консолідації управління храмовими громадами з боку жерців, оскільки ці аспекти були взаємозалежними. Кожне місто розглядалося як власність певного божества, а його жителі — як раби цього божества. Але місцеві боги корилися колективній волі всього пантеону, який збирався кожного Нового року для визначення долі на майбутні дванадцять місяців і міг змінити рішення будь-якого божества, що входило до ради. Отож, піддані конкретного бога могли складати щонайбільшу шану своєму захисникові, однак згідно з найвищим рішенням його божественних суперників їх могла спіткати катастрофа. У таких випадках шумери вважали, що Енліл, бог урагану, виконуючи верховну волю, зруйнував те чи те місто відповідно до колективного рішення богів¹⁵. Отже, шумерська теологія переконливо по-

¹³ Див. S.N.Cramer, *Sumerian Mythology: A Study of Spiritual and Literary Achievement in the Third Millennium B.C.* (Philadelphia: American Philosophical Society, 1944), а також розділ, написаний Thorkild Jakobsen у праці: Henri Frankfort et al., *Before Philosophy* (Harmondsworth: Penguin Books, 1941), pp.137-99.

¹⁴ Див. Édouard Dhorme, *Les Religions de Babylonie et d'Assyrie* (Paris: Presses universitaires, 1945), pp.174-282.

¹⁵ Henri Frankfort et al., *Before Philosophy*, pp.229-31. У подальших міфах роль виконавця волі богів відводилася Мардукові, богу Вавилона; але майже напевно це трапилось вже в період, коли Вавилон мав панівне становище в ієрархії шумерських міст.

Важко утриматися від знади розглядати подібні відносини між божествами як віддзеркалення ранньої стадії політичного розвитку шумерського суспільства, коли головні рішення, можливо, ухвалювали збори громадян. Якщо це так, то такі міфи 6-11-642

яснювала злидні життя в нестабільних умовах зрошуваного рільництва в долині Тигру та Євфрату і, використовуючи твердження про те, що люди були рабами богів, нав'ювала їм думку про покору священикам.

Ми досить добре знайомі з виявами консерватизму в релігії та навіть у мистецтві; але в царині технології протягом усієї новітньої історії незмінно панував дух новаторства. Одначе за часів шумерів ситуація була іншою. На етапі виникнення поселень, коли ремісники започатковували професійну майстерність у різних галузях, коли розвивалося мистецтво іригації та створювалися технології отримання надлишкової сільськогосподарської продукції, коли бурхливо розвивалися торговельні зв'язки на великих відстанях, було зроблено або вперше застосовано в широких масштабах низку важливих винаходів. Протягом цих сторіч протописемного періоду було створено арсенал основних технічних засобів цивілізації Месопотамії, який згодом зазнавав лише незначних поліпшень.

Такий технологічний застій, безперечно, відобразив стабілізацію інших аспектів життя. Храмові громади зміцнилися настільки, що стали спроможні організувати виробництво, накопичення та розподіл матеріальних цінностей завдяки використанню таких винаходів, як писемність, плуг, колісні транспортні засоби, транспортні кораблі, а також бронзові знаряддя та зброя, і при цьому з'явилася можливість повністю задовольнити основні потреби людей. Життя набувало характеру застиглої священної рутини, яка не давала достатньо потужних стимулів для подолання сили суспільної інерції.

Але було б неправильно зробити висновок, що в той період не було жодних технічних удосконалень. Брак інформації про розвиток у деяких галузях, наприклад у суднобудуванні, не дає підстав для висновків; зате велика кількість матеріальних свідчень з інших галузей дозволяє сказати, що там, за збереження загальної застиглої картини, переважно відбувалися другорядні поліпшення. Так, на зорі розвитку цивілізації Месопотамії було реалізовано ідею використання в монументальному будівництві виготовлених із глини цеглин певного розміру і форми, і ця практика існувала протягом усієї історії великої цивілізації. Утім,

склалися до того, як політичні інститути набули відомих з історії форм. Див. Thorkild Jacobsen, «Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia», *Journal of Near Eastern Studies*, II (1943), 159-72. Якобсен виявив також деякі сліди «примітивної демократії» за часів Хаммурапі, що за умови правильного прочитання ним стародавніх текстів є серйозним підтвердженням висунутої ним тези. Та навіть якщо автор має повну рацію у своїх припущеннях, висунена ним концепція «примітивної олігархії» може бути так само вдалим описом запропонованої ним же моделі політичного ладу.

Інтерпретація Якобсоном міфів Месопотамії не є загальноприйнятою. На думку інших дослідників, пантеон шумерських богів сформувався тільки після того, як у Месопотамії встановилася монархія. Див. Anton Moortgat, «Grundlagen und Entfaltung der sumerisch-akkadischen Kultur» у праці за редакції Fritz Valjavec, *Historia Mundi*, II (Bern, 1953), p.239.

АЛЕБАСТРОВА ВАЗА

Ця ваза могла використовуватись у храмових церемоніях. Її знайдено в Уруці, вона належить до протописемного періоду. Висічений на посудині рельєф, можливо, зображує свято зустрічі Нового року. У верхній частині вази подано богиню, яка приймає дари від людей — своїх рабів, чиє призначення полягає в служінні богині; так само призначення вміщених доволу низу рослин і тварин — задовольняти бажання й потреби людини. Фігури людей у середній частині посудини замикають коло буття в тому вигляді, як його уявляли собі стародавні шумери. Отож, на цій вазі подано принципову структуру шумерської храмової громади.

Генеральне управління старожитностей, уряд Іраку (Directorate General of Antiquities, Government of Iraq).

розміри і форма певних будівель усе-таки змінювалися; варіювалися і конкретні розміри цеглин, із яких вони зводилися, завдяки чому точний розмір цеглин, що використовувались у будівництві, дає добрий метод для датування споруд.

Велика кількість виробів шумерських металургів, які дійшли до наших днів, свідчить про те, що майстри періоду виникнення писемності в Месопотамії були досить добре знайомі з бронзою. Однак у подальші часи знаряддя і зброя виготовлялися практично з чистої міді. Цей очевидний регрес (мідь м'якша за бронзу — сплав на її основі), можливо, був пов'язаний з браком олова; є підстави вважати, що за повторної появи бронзи, що належить до часу після закінчення правління Саргона (приблизно 2350 р. до н.е.), олово доводилося привозити навіть із Центральної Європи¹⁶. Попри ускладнення з постачанням сировини, надалі знаряддя, а надто зброя, виготовлені з металу, траплялися дедалі частіше. Згадана обставина більше, ніж будь-яка інша, свідчить про виникнення постійного стану війни між шумерськими містами. Війна диктувала зростання попиту на постачання металів, оскільки без металевих шоломів, щитів і наконечників для списів армія навряд чи могла витримати натиск відповідно спорядженого ворога. Однак зміни в кількості військового спорядження не супроводжувалися серйозним прогресом у конструкції зброї. І знову доводиться констатувати невеликі відхилення в межах практично незмінної традиції.

* * *

Дедалі ширше використання металу для виготовлення зброї свідчить про те, що незалежні шумерські міста-держави були не дуже спроможні підтримувати прийнятний порядок серед цивілізованих громад і захищати себе від набігів варварів. Подальший розвиток цивілізації в Месопотамії аж до приблизно 1700 р. до н.е. переважно був наслідком цього серйозного політичного дефекту способу життя шумерів, що сформувався перед 3000 р. до н.е.

Політичну нестабільність ранньошумерських громад великою мірою пояснюють географічні чинники. На відміну від Єгипту, в Месопотамії не було природних перешкод для завойовників; з усіх боків долина була відкрита для загарбників. Коли розташовані на рівнині міста почали багатіти, вони перетворилися на спокусу для варварів-грабіжників, що населяли навколишні території. При цьому ранньошумерські храмові громади, чия соціальна організація була зорієнтована на улецьання богів, а не на війну, опинилися в невігідному становищі, порівняно з войовничими пастушими племенами, і не могли реалізувати свою перевагу в живій силі, оскільки самий спосіб життя останніх виробляв військову (бодай напіввійськову) дисципліну та навички.

¹⁶ R.J.Forbes, *Metallurgy in Antiquity* (Leiden: E.J.Brill, 1950), p.251.

Відносини між містами також являли собою серйозну проблему. Доки громади були розділені нічийними ділянками боліт і пустель, серйозні конфлікти між ними не виникали. Справді, дивна однорідність протоісторичної шумерської культури є очевидним свідченням безперешкодних контактів і обміну досвідом між духовенством міст, що зароджувалися. Винятково високий у релігійному сенсі авторитет міста Ніппур і надзвичайна важливість, що її надавали в ранньошумерській теології його богові Енлілу, можливо, відображали часи, коли храми цього міста використовувалися для періодичних зустрічей жерців різних громад Шумеру¹⁷. Однак такі більш-менш гармонійні відносини різко змінилися після освоєння більшої частини легко зрошуваних земель Нижньої Месопотамії, коли лани сусідніх громад стали безпосередньо межувати. Оскільки не було ні інститутів влади для визначення кордонів між містами, ні законного способу розподілу води в періоди її нестачі, спільні кордони стали джерелом постійного тертя і породили хронічний стан війни.

До 3000 р. до н.е. війни між містами стали вже звичним явищем. Храмова громада була дуже малою і вузькоспеціалізованою адміністративною одиницею для того, щоб упоратися з усіма проблемами спільнот, що залежали від іригаційної системи, яка існувала в низинах практично по всій долині. Першим вислідом такого браку церковного управління була поява напівсвітської царської влади, що існувала нарівні з давнішою храмовою адміністрацією. Наука не має у своєму розпорядженні відомостей про те, як саме це сталося. За пізнішими переказами, після Великої повені боги подарували царську владу правителям Кіша; кілька монархів, які ввійшли в історію, визнавали престижність стародавнього титулу, іменуючи себе «цар Кіша» навіть після того, як місто абсолютно втратило політичний вплив¹⁸. Кіш розташовувався ближче до північних кордонів раннього Шумеру, в подальші часи його населення було здебільшого аккадомовним. Можливо, ідею «царської влади» — на відміну від храмового правління, яке видається суто шумерським явищем, — привнесли до Месопотамії нащадки пастуших семітських племен, які, вірогідно, в умовах зрошуваних річкових долин могли змінити традиційну форму племенного управління на територіальне царське правління¹⁹.

¹⁷ Див. Thorkild Jacobsen, «Early Political Development in Mesopotamia», *Zeitschrift für Assyriologie*, N.F., XVIII (1957), 104-10; Bruno Meissner, *Babylonien und Assyrien* (2 vols.; Heidelberg: Carl Winter, 1920-25), II, 6-8; Henri Frankfort, *Kingship and the Gods* (Chicago: University of Chicago Press, 1948), pp.216-17. Пор. з роллю дельфійського оракула в історії Стародавньої Греції.

¹⁸ A.Falkenstein, «La Cité-temple sumérienne», p.805.

¹⁹ Деякі фахівці вважають, що в мистецтві й архітектурі можна виявити сліди впливу аккадців на ранні суто шумерські стилі, і схильні зараховувати до володінь царя Кіша велику імперію, що простигалася від Перської затоки до середньої течії Євфрату. Див. Anton Moortgat, «Grundlagen und Entfaltung der sumerisch-akkadischen Kultur», p.235-39. Однак інші вчені, як можна судити, не менш проникливі, не помічають цих змін або,

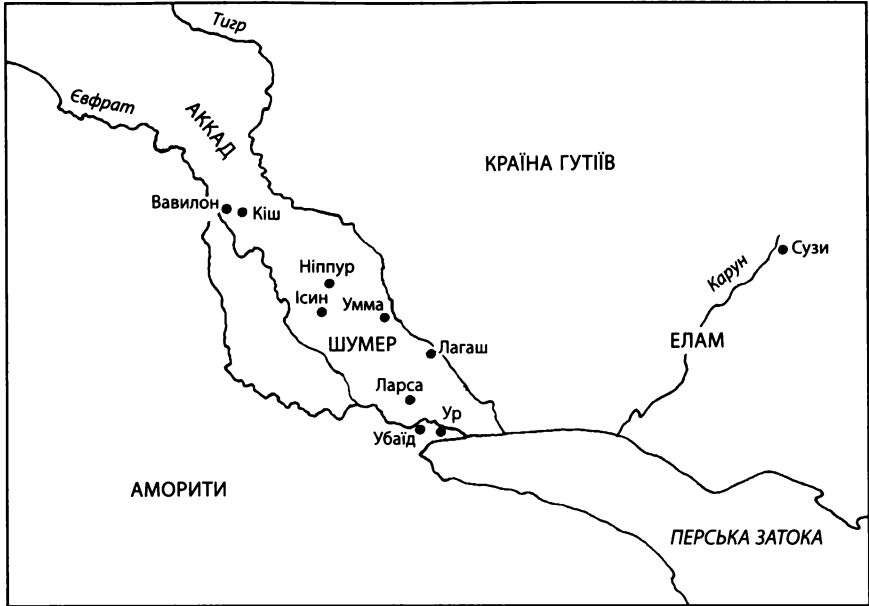
Незалежно від того, як виник інститут царської влади в Шумері, він зміцнився за рахунок накладення військових функцій на релігійно-політичну систему, що вже існувала. Влада воєначальника над його армією прислужилася як прототип влади царя над містом; а розквіт царської влади можна розглядати як процес, коли надзвичайні повноваження, делеговані монархові на час війни, стали звичайними і в мирному житті²⁰. Царі узурпували верховну військову і судову владу та створили свої двори за зразком божественних дворів храмових громад. Отож, царі зазіхнули на адміністративну владу колегій жерців; тому не викликає сумніву, що часто стосунки між монархом і священником були непростими. Імовірно, частіше вони таки домовлялися без тривалих суперек або відкритого застосування сили; однак відомо, що Урукагіна, правитель Лагаша (приблизно 2400 р. до н.е.), відкрито виступив проти жерців, запропонувавши бідним і слабким свій захист від гноблення їх жерцями, аби повернутися в такий спосіб до старих добрих часів. Та згодом узурпацію влади царями було освячено через міфи й ритуали, кульмінацією яких стала щорічна церемонія весілля царя та богині міста.

Мірою того, як стан війни ставав хронічним, інститут царської влади перетворювався на необхідність. Імовірно, до 3000 р. до н.е. концентрація політичної влади в руках однієї людини стала правилом у містах шумерів. Безперечно, наслідком цих змін було певне поліпшення місцевих засобів захисту від нападів варварів, насамперед тому, що вони збіглися зі спорудженням чималих мурів довкола міст. Утім, при цьому загострилася боротьба між самими містами, яка, можливо, поглинала дедалі більшу частину загальних ресурсів шумерів.

Очевидно, еволюція відносин між містами в III тис. до н.е. загалом нагадувала розвиток пізніших систем державності, про які є точніші історичні дані. Можна припустити, що чвари, які виникли на місцевому рівні між сусідніми громадами, згодом спричинили появу протиборчих союзів, до яких входила більшість цивілізованих міст на рівнині. Згідно із записами, що дійшли до нас, приблизно з 2500 р. до н.е. Лагаш і Умма стали центрами, навколо яких сформувалися ворожі союзи. Поступово повна незалежність, принаймні слабших міст, обмежувалася. Самі могутні володарі часто створювали крихітні «імперії», об'єднуючи під своєю орудою кілька громад; однак такі утворення були надто нестабільними і розпадалися за першого ж випробування. За такою схемою розвива-

точніше, не бачать підстав розглядати широкомасштабне проникнення семітських племен до заплави Євфрату як причину тих змін, що сталися. Див. T.Jacobsen, «The Assumed Conflict between Sumerians and Semites», p.285-95.

²⁰ Існування двох різних термінів для поняття «цар» у шумерській літературній традиції наводить на думку про існування двох джерел царської влади. Див. Thorkild Jacobsen, «Appraisal of Breasted and Childe on Mesopotamia», в *Human Origins*, загальному вступному курсі антропології, вибрані читання, серія 2 (мімеографічна копія; Chicago: University of Chicago Press, 1946), p.252.

СТАРОДАВНЯ МЕСОПОТАМІЯ

лися міста-держави Стародавньої Греції або Італії епохи Відродження; уривчасті свідчення, що їх сьогодні має в розпорядженні наука, дають підстави припустити, що схожим чином еволюціонували міста стародавнього Шумеру.

Хай там що, а імперське завоювання змінило політичне життя Месопотамії в другій половині III тис. до н.е.²¹ Лугальзаггісі з Умма був першим правителем, про якого відомо, що він об'єднав під своєю владою (приблизно 2375 р. до н.е.)²² більшість міст Шумеру; проте сталіше

²¹ Більшість розрахунків хронології Месопотамії зроблені відносно періоду правління Хаммурапі, дати якого, на жаль, не є незаперечними. Раніше вчені вважали, що Хаммурапі правив близько 2000 р. до н.е., проте останні археологічні відкриття в Сирії та інших місцях змушують багатьох дослідників думати, що це було пізніше — або на початку, або наприкінці XVIII ст. до н.е. З огляду на такі розбіжності серед фахівців доцільно запровадити штучну хронологічну віху відліку — 1700 р. до н.е. і асоціювати з нею Хаммурапі. Докладніше обговорення проблеми міститься в працях: Sidney Smith, *Alalakh and Chronology* (London: Luzac & Co., 1940); Benno Landsberger, «Assyrische Königsliste und "Dunkles Zeitalter"», *Journal of Cuneiform Studies*, VIII (1954), 31-45, 47-73, 106-33; Arnold Toynbee, *A Study of History* (New York and London: Oxford University Press, 1954), X, 171-212; Friedrich Schmidtke, *Der Aufbau der babylonischen Chronologie* (Münster: Aschendorff, 1952); P.van der Meer, *The Chronology of Ancient Western Asia and Egypt* (Leiden: E.J.Brill, 1955); André Parrot, *Archéologie mésopotamienne: technique et problèmes*, pp.332-445; Sabatino Moscati, «Nuovi Aspetti della Cronologia dell'Antico Oriente Anteriore», *Relazioni del X. Congresso Internazionale di Scienza Storiche*, II (1955), 167-98.

²² Можливо, ще до Лугальзаггісі з Умма його попередники також робили спроби

державне утворення з'явилося в наступному поколінні, після завоювань Саргона з Аккаду. Землі Аккаду розташовувалися вище за течією ріки, а його населення розмовляло семітською мовою, абсолютно не пов'язаною з шумерською. За давньою традицією, Саргон почав свою кар'єру як підचाший царя Кіша, що на північному краї Шумеру. На початку незалежної кар'єри завойовника Саргон, можливо, спирався на солдатів, набраних з-поміж його співвітчизників, жителів Аккаду. На той час Аккад являв собою перехідну зону між високорозвиненою цивілізацією півдня та довколишніми територіями, заселеними варварами. Завдяки цій обставині становище жителів Аккаду давало їм змогу поєднати звичаї варварів із технічними досягненнями цивілізованих сусідів і створити на цих підвалинах потужну військову організацію. Власне, Саргон був тільки одним із перших у довгій шерензі володарів, які створювали свої імперії, з успіхом застосовуючи схоже стратегічне становище на кордоні між цивілізованим і варварським світами.

Завоювання Саргона, очевидно, не спричинило серйозних змін у старих містах Шумеру. Храмові громади існували і далі, а місцеві царьки потрапили в залежність від поневолювача. Однаке кульмінацією діяльності Саргона в Аккаді стало надзвичайно важливе реформування. Цей регіон протягом тривалого часу зазнавав впливу шумерів; приблизно до часу приходу Саргона до влади цивілізація шумерів істотно зміцнилася в долинах середньої течії Тигру та Євфрату. Але в Аккаді вплив храмових громад ніколи не сягав рівня, що існував у Шумері. Племенні та кланові вожді, а не жерці, розпоряджалися переважно ланами і пасовищами Аккаду. Тим часом, із послабленням колишніх племенних зв'язків під впливом осілого способу життя й міських умов, виникло щось на кшталт особистої власності на землю. Існували храми подібно до того, як це було в Шумері, однаке бог був лише одним із багатьох землевласників, який подеколи залежав від економічної підтримки царя. Тож священнослужителі в Центральній Месопотамії ніколи не розпоряджалися землею практично одноосібно, як це, мабуть, мало місце в ранньому Шумері²³.

Таку різницю можна зрозуміти, взявши до уваги відмінний від шумерського шлях до цивілізованості, яким ішло суспільство Аккаду. Можна припустити, що члени семітських племен, головним в існуванні

встановити військову гегемонію в усій Месопотамії в тому чи тому вигляді. Однаке саме про діяння Лугальзаггісі збереглася велика кількість письмових свідчень. Див. Thorkild Jacobsen, «Early Political Development in Mesopotamia», pp.122-36.

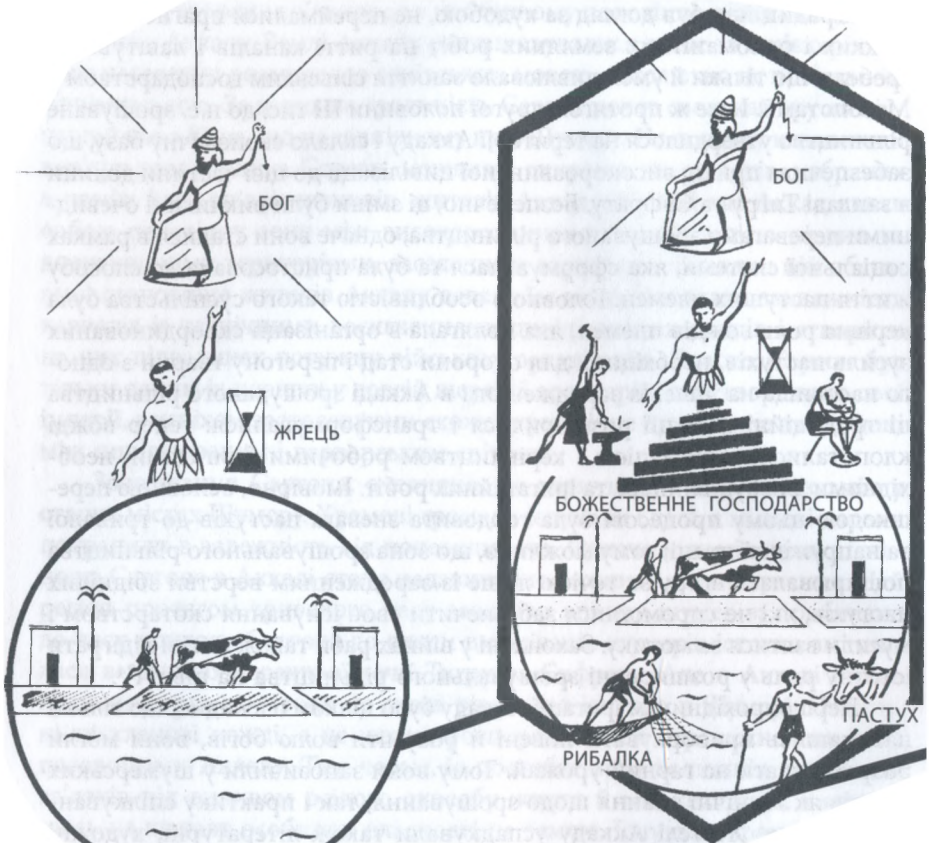
²³ Див. F.R.Kraus, «Le Rôle des temples», pp.524, 533-40; A.Falkenstein, «La Cité-temple sumérienne», pp.804-14. Мені не поталанило з'ясувати, яким чином царьки міст Шумеру забезпечували свій зиск. Можливо, вони обрали найлегший і найдоступніший шлях конфіскації частини прибутків храмів, залишивши жерцям рутинну роботу з управління землею та робочою силою. За пізніших часів царські зиски від торгівлі інколи досягали значного рівня. Див. W.F.Leemans, *Foreign Trade in the Old Babylonian Period* (Leiden: E.J.Brill, 1960), pp.55-56.

яких традиційно був догляд за худобою, не переймалися прагненням до тяжких і одноманітних земляних робіт на ритті каналів і лаштуванні гребель, що тільки й уможливило заняття сільським господарством у Месопотамії. І все ж протягом другої половини III тис. до н.е. зрошуване рільництво утвердилося на території Аккаду і склало економічну базу, що забезпечила прихід високорозвиненої цивілізації до цієї частини долини в заплаві Тигру та Євфрату. Безперечно, ці зміни були викликані очевидними перевагами зрошуваного рільництва; однак вони сталися в рамках соціальної системи, яка сформувалася та була пристосована до способу життя пастуших племен. Головною особливістю такого суспільства була керівна роль вождів племен, яка полягала в організації скоординованих зусиль пастухів, необхідних для охорони стад і перегону тварин з одного пасовища на інше. Із зародженням в Аккаді зрошуваного рільництва ці традиційні функції розширилися і трансформувалися: тепер вожді клопоталися мобілізацією і керівництвом робочими бригадами, необхідними для будівництва та іригаційних робіт. Імовірно, основною перешкодою цьому процесові була гордовита зневага пастухів до тривалої та напруженої праці; тому можливо, що зона зрошувального рільництва поширювалася вгору за течією лише із зародженням верстви збіднілих пастухів, які не спромоглися забезпечити своє існування скотарством і мусили взятися за мотику. Захоплені у війнах раби також могли відіграти істотну роль у розширенні зрошувального рільництва на північ²⁴.

Першопрохідникам іригації Аккаду було цілком очевидно, що тільки навчившись приборкувати повені й розуміти волю богів, вони могли розраховувати на гарний урожай. Тому вони запозичили у шумерських жерців як технічні знання щодо зрошування, так і практику спілкування з богами. Жителі Аккаду успадкували також літературні, художні й наукові традиції Шумеру, оскільки ці знання становили невід'ємну частину втручання духовенства у світське життя — необхідний складник успішних відносин із богами. Як здібні учні, аккадці сприйняли й повагу шумерів до традицій, що становлять підмурок будь-якої влади та майстерності. Отже, проникнення цивілізації до Аккаду не спричинило серйозних змін у художніх формах, що склалися в Месопотамії²⁵. Єдиним

²⁴ Не існує, однак, прямих доказів того, що жителі Аккаду використовували бранців у сільському господарстві. Див. A.Falkenstein, «La Cité-temple sumérienne», pp.793, 811. За Саргона військовополонених перетворювали на рабів, але, наскільки нам відомо, саме тоді рабство вперше перетворилося в Месопотамії на важливий соціальний чинник.

²⁵ Будь-яким подібним твердженням властива велика частка суб'єктивізму. Той факт, що залишки творів мистецтва (за винятком уже згадуваних печаток), що дійшли до нас, мають вельми фрагментарний характер, а тексти вцілілих творів літератури зазнали складної еволюції, яка починалася (але якою мірою?) від шумерських джерел, ще більше посилює непереконливість таких припущень. Деякі вчені вбачають значні зміни в мистецтві й літературі, що сталися за часів Саргона, як-от: Anton Moortgat, «Grundlagen und Entfaltung der sumerisch-akkadischen Kultur», pp.254-56. Однак цей погляд так само суб'єктивний, як і протилежний.

СІЛЬСЬКА ГРОМАДА,
приблизно 5000 р. до н.е.

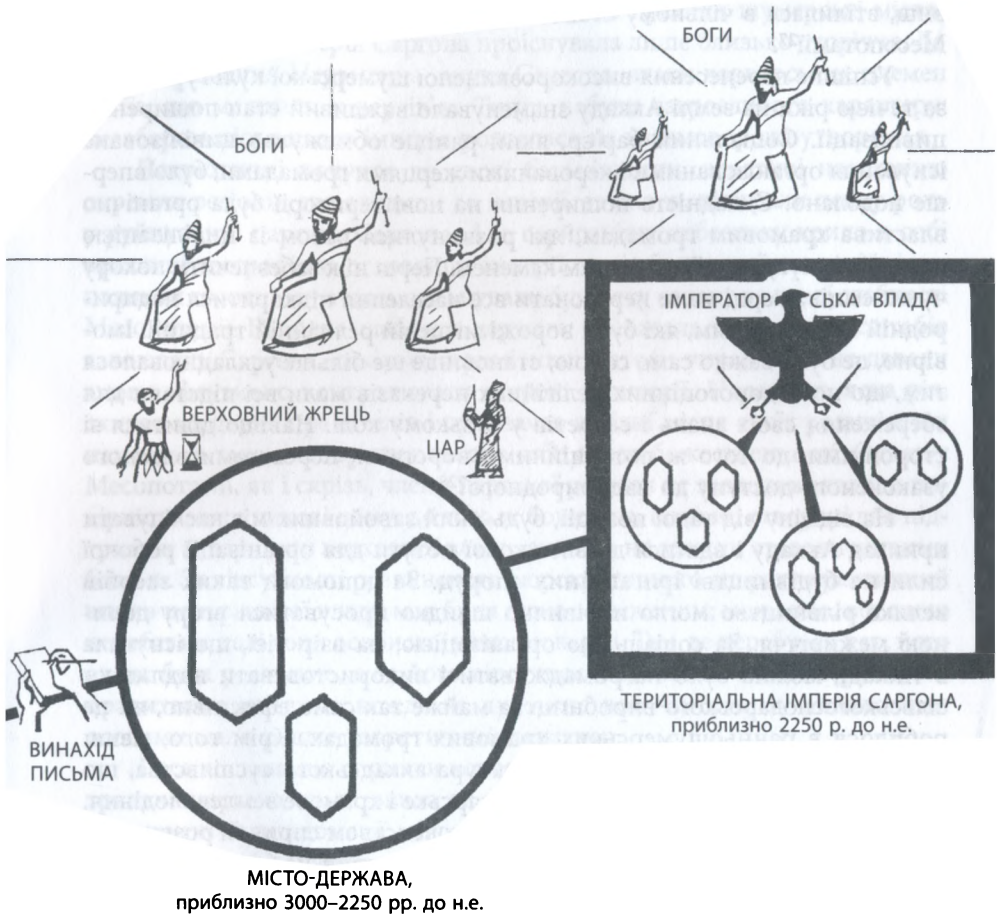
ХРАМОВА ГРОМАДА,
приблизно 3500–3000 рр. до н.е.

РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА

важливим винятком була мова, оскільки жителі Аккаду зберегли рідну семітську говірку, яка поступово стала звичним засобом спілкування в усій Месопотамії. Клиноподібні символи, що використовувалися в шумерському письмі, без великих зусиль трансформувалися в літери аккадського алфавіту²⁶. Натомість використання шумерської мови під час релігійних церемоній вимагало складання двомовних словників. Знаходження таких словників істотно полегшило сучасним дослідникам розшифрування шумерських текстів.

Процес розвитку аккадської — і водночас занепаду шумерської —

²⁶ Принцип, за яким «2» означає «два», «zwei», «deux» і т.д., заснований, власне, на принципі перекладу клиноподібних символів із мови на мову.

МЕСОПОТАМІЇ

мов відбувався поступово і закінчився тільки за п'ять сторіч після царювання Саргона. Натомість просування політичного та економічного впливу на північ, що символізувалося звитяжною діяльністю Саргона, ще аж ніяк не було завершено. Завоювання Шумеру Аккадом навряд чи мало характер раптового вторгнення величезної маси людей. Це скорше було постійне проникнення, повільне й поступове підкорення культури, що почалося ще на зорі розвитку цивілізації шумерів. Як вислід, незабаром після 2000 р. до н.е. культурний розвиток Аккаду досяг приблизно такого ж рівня, як той, що сформувався в Шумері внаслідок тривалої еволюції. Коли це сталося, чисельна перевага семітських народів, яка постійно посилювалася за рахунок просочення з прилеглої зони пасо-

вищ, втілилася в чільному становищі їхніх мов, яке досі зберігається в Месопотамії²⁷.

Успішне перенесення високорозвиненої шумерської культури вгору за течією ріки на землі Аккаду знаменувало важливий етап поширення цивілізації. Соціальний бар'єр, який раніше обмежував цивілізоване існування організованими і керованими жерцями громадами, було вперше подолано. Складність поширення на нові території була органічно властива храмовим громадам, які розвинулися разом із цивілізацією шумерів і слугували їй наріжним каменем. Перш ніж забезпечити покору чужоземців, жерці мали переконати все населення підкоритися надприродній владі та ідеям, які були ворожі місцевій релігійній традиції. Імовірно, це було важко само собою; становище ще більше ускладнювалося тим, що носії дорогоцінних релігійних переказів мали всі підстави для збереження своїх знань і секретів у вузькому колі. Навіщо ділитися зі сторонніми, до того ж потенційними ворогами, перевагами власного узаконеного доступу до надприродного?²⁸

На відміну від такої позиції, будь-який завойовник міг наслідувати приклад Аккаду і вдатися до військової потуги для організації робочої сили на будівництві іригаційних споруд. За допомоги таких засобів велике рільництво могло порівняно швидко просуватися вгору долиною межиріччя. За соціальною організацією, на взір тієї, що існувала в Аккаді, можна було нагромаджувати і використовувати надлишки сільськогосподарського виробництва майже так само ефективно, як це робилося в ранньошумерських храмових громадах. Крім того, менш жорстка та більш різноманітна структура аккадського суспільства, що об'єднувала племінне, індивідуальне, царське і храмове землеволодіння, а також поділ управління між царем і духовенством сприяли розвиткові цивілізації Месопотамії так, як за жодних обставин не було можливо в жорстко регламентованих храмових громадах Шумеру.

* * *

Царська влада імперського типу, що об'єднала міста рівнини і навіювала благоговійний страх прикордонним теренам, безперечно, являла

²⁷ Засолення земель, що відбувалося внаслідок випаровування води зі зрошувальних систем (що становить серйозну проблему для сучасного Іраку), завдало великої шкоди сільському господарству південної частини Месопотамії в період між 2400 і 1700 рр. до н.е. і, зрештою, практично знищило його. Можливо, цей занепад дав поштовх занепадові культури і мови шумерів. Див. Thorkild Jakobsen and R.M. Adams, «Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture», p.1252.

²⁸ Купці й торговельні колонії, що діяли від імені храмових громад Шумеру, могли, проте, передавати важливі елементи шумерської цивілізації варварським племенам. Ці групи купців могли мати абсолютно такий же цивілізаційний вплив на жителів Аккаду в середній частині долини Євфрату, який вони мали й в Ашшурі — центрі, розташованому далі на північ і навколо якого згодом сформувалася держава Ассирія. Щодо впливу шумерів на Ашшур до епохи Саргона див. A.T.Olmstead, *History of Assyria* (New York: Scribner's Sons, 1923), pp.15-16.

собою розв'язання політичних проблем, що вразили шумерські міста-держави. Проте імперія Саргона проіснувала лише близько сторіччя. До кінця правління Нарамсина, внука Саргона, атаки варварських племен гутіїв, що мешкали у верхів'ях Тигру, набули загрозливого характеру; незабаром після цього імперія розпалася на взаємоворожі утворення.

Патріотичні почуття до своєї батьківщини, властиві населенню окремих регіонів, що входили до імперії, звісно ж, відіграли певну роль у руйнуванні царства Саргона. Але серйознішу небезпеку крило в собі вразливе географічне становище імперії, з усіх боків якої потенційні нападники голодними очима пильнували будь-яку ознаку військової слабкості Месопотамії. Ще одна слабкість держави поставала з, власне, масштабів завоювань Саргона, оскільки примітивні методи управління не давали змоги ефективно контролювати широкі території. Нарамсин, ясна річ, скидав місцевих правителів і призначав на їхні місця своїх родичів; він намагався також створити навколо себе ореол божественності. Однак у Месопотамії, як і скрізь, члени царської родини не завжди виявляли покірність зверхникові дому; до того ж божества, штучно створені для підтримки авторитету верховної влади, аж ніяк не завжди ставали живими богами. За відсутності розвиненого бюрократичного апарату практичний вплив центральної влади мав бути дуже обмеженим; можливо, він сягав ненабагато далі зони особистої уваги монарха. Там, де перебував цар, його влада була реальною, а за його відсутності визнання влади верховного правителя місцевими вождями, духовенством чи іншими впливовими особами мало радше теоретичний характер.

І все ж сили, що сприяли консолідації імперії, існували й далі. Центральна царська влада впала не раніше, ніж відродилися старі методи ворожнечі й дипломатії між містами, створюючи таким чином нові можливості об'єднання через завоювання. В період безладдя практичні рамки влади, якими міг скористатися енергійний самодержець, поступово слабшали; відтак наступні царські правління Месопотамії виявилися успішнішими, ніж за Саргона. Утім, політична стабільність ніколи не була тривалою. З ослабленням імперії Месопотамії пропорційно зростала сила сусідніх народів і держав. Варвари, що опанували останні технології та вподобали відвідувати місця гульби Вавилону, були дуже небезпечними сусідами навіть для найсильнішої у воєнному плані імперії річкових долин; і щораз, коли центральна влада слабшала, вони були готові проникнути в серце цивілізації, щоб пограбувати або загарбати її.

Взаємодія цих доцентрових і відцентрових тенденцій пояснює зміни ритму в політичній історії Месопотамії. Завойовник, що прийшов, як-от Саргон, із областей на кордоні цивілізованого світу, справді міг установити дієздатну центральну владу; однак за кілька поколінь завойовники міняли свої воєнні звичаї на вільний і зніжений спосіб життя, властивий містам. Своєю чергою, ослаблення військової дисципліни і занепад бойового духу створювали передумови для повстання в самій імперії

Музей Лувру і фотоархів (Musée du Louvre and Archives photographiques), Париж.

ЗОБРАЖЕННЯ НАРАМСИНА ЯК БОГА І ЗАВОЙОВНИКА

Внук і спадкоємець Саргона вражає своїх ворогів в горах Загрос, розташованих далеко на північний схід від центру Месопотамії. Конічна форма гори, а також ниткоподібне зображення гілок листяних дерев свідчать про те, наскільки незвичними були такі особливості пейзажу для скульпторів Месопотамії кінця III тис. до н.е. Роги, на взір тих, якими увінчано Нарамсина, у мистецтві Месопотамії були відмітною рисою божеств. Отже, стела славила не тільки воєнну могутність царя, а й його божественне походження. Згодом, із появою в Месопотамії альтернативних основ існування імперської царської влади, такі вимоги до зображення царствених персон зникли.

або навали нових завойовників із прикордонних областей. Внутрішні заколоти часто збігалися з набігами одночасно з кількох напрямів; отож, із послабленням влади сильного завойовника могли наставати тривалі періоди смуту, що закінчувалися новим об'єднанням в імперію, яка випльувалася з сукупності протиборчих держав і народів.

Історії династій Месопотамії від Саргона до Хаммурапі легко вклалися в цю схему. Коли імперія Саргона занепала, гутії проникли в долину Межиріччя з північного сходу і утворили слабоцентралізовану державу, що проіснувала майже сторіччя. Внутрішній заколот перервав правління гутіїв, після чого протягом подальших ста років (приблизно 2050–1950 рр. до н.е.) в Шумері та Аккаді правила Третя династія Ура. Цей останній період політичної незалежності Шумеру знаменувався значним розквітом культури Месопотамії. Скульптура з каменю стала вишуканіша, було вперше записано багато усних традицій і міфів. Правителі Ура, напевно, створили досконаліші адміністративні методи, ніж їхні попередники. Написи свідчать про існування певної царської бюрократії, а от храми, схоже, контролювалися завдяки призначенню родичів царя на посади жерців²⁹.

Ослаблене низкою зіткнень із напівцивілізованими еламитами на сході та дикими аморитами на заході, володарювання Ура було повалене близько 1950 р. до н.е. Протягом подальших двох з половиною сторіч Месопотамія була політично роз'єднаною. Попервах владу приблизно переділили між протиборчими династіями, що утворилися відповідно в Ларсі та Ісині; однак невдовзі прибульці-аморити заснували третю державу-імперію навколо Вавилону. До того часу суспільний устрій, що характеризував цивілізоване суспільство, розповсюдився далеко за межі річкової долини Месопотамії, тож могутні й відносно стійкі політично царства межували зі стародавніми центрами, з яких почалося поширення цивілізації Месопотамії. Отож, баланс сил уже не залежав тільки від співвідношення сил усередині Шумеру й Аккаду, а визначався значно більшими державними утвореннями та ширшими територіями. Справді, старі шумерські міста, очевидно, перетворилися на пішаків на дипломатичній шахівниці, адже навіть владарі Ісина і Ларси зрештою стали залежати від допомоги аморитів і еламів.

Рівновагу сил не на користь міст долини наприкінці XVIII ст. до н.е. було порушено правителем аморитів Хаммурапі з Вавилону (приблизно 1700 р. до н.е.). Хаммурапі завоював і Ісин, і Ларсу; в такий спосіб, як це зробив до нього Саргон, об'єднав Месопотамію і змістив її політичний центр ще на крок на північ. Прецінь, безхмарне правління династії нового

²⁹ Зокрема, схоже, що храми стали економічно залежати від царських дотацій. Див. F.R.Kraus, «Le Rôle des temples», pp.524-33. Можна припустити, що землі, які належали храмам у шумерських містах, були конфісковані або оголошені царською власністю, позбавивши таким чином церкву її прибутків, окрім випадків, коли цар знову дарував їм деяку частину багатств.

завойовника тривало менше сторіччя, перш ніж повторився знайомий процес. Варварські племена каситів прийшли з півночі, накиннули державі аморитів виснажливу війну і потім повністю підкорили її (приблизно 1525 р. до н.е.). Втім, завоювання каситів не було простим повторенням попередніх перемог варварів. Воно виявилось частиною масштабнішого пересування народів, яке торкнулося всіх частин цивілізованого світу, від Криту до Єгипту та Індії, ставши істотною віхою в історії стародавньої цивілізації.

* * *

Якщо спробувати виявити в цьому скупченні подій головні тенденції розвитку цивілізації в Месопотамії, то, безперечно, відправним пунктом таких досліджень має стати пошук у військово-політичній сфері. Мешканці річкових долин рідко почувалися в безпеці й практично постійно відчували тиск необхідності зміцнювати оборонні споруди перед загрозою або в умовах війни. Практичним вислідом такого тиску було прискорення процесу політичної централізації. Тому не дивно, що під час правління Хаммурапі в чотирьох сферах суспільного життя Месопотамії сталися зміни, що мали далекі наслідки та були спрямовані на підтримку централізованої світської влади. Отже, назвемо ці аспекти: 1) створення імперської політичної теорії та ширшої політичної лояльності, на противагу крайнім виявам місцевих тенденцій, характерних для першої епохи Шумеру; 2) поява чиновництва та професійної армії; 3) вдосконалення методів адміністративного управління, особливо завдяки використанню письмового зв'язку; 4) розширення торгівлі між містами й між регіонами та виникнення самостійного класу торговців. Розгляньмо детальніше перелічені проблеми.

1. ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ ТА ЛОЯЛЬНІСТЬ. Основним ідеологічним принципом стародавньої Месопотамії була віра в божественне походження влади. Зрозуміла річ, що цей постулат міг бути використаний для виправдання будь-якого успішного посилення влади: звияжний завойовник самим фактом захоплення доводив свою обраність як інструмент здійснення волі богів. Згодом розвинулася дещо ускладнена політична теорія, можливо, вона належала до часу повстання корінного населення проти гутіїв (приблизно 2050 р. до н.е.). Згідно з цією теорією, «Земля», тобто цивілізований світ річкових долин, завжди була об'єднана під владою єдиного монарха; для підтвердження цього було відредаговано старовинні традиції й записи, внаслідок чого з'явився документ, відомий під назвою Список царів Шумеру³⁰. Така оброблена версія історичних

³⁰ Див. Thorkild Jakobsen, *The Sumerian King List* (Chicago: University of Chicago Press, 1939), p.140. Як заведено, думки вчених розходяться. Деякі з них схильні вважати достовірнішою теорію стародавнього походження вищої царської влади, що об'єднує всю «Землю», наприклад: Anton Moortgat. «Grundlagen und Entfaltung der sumerisch-akkadischen Kultur», pp.235-39. Не є також загальноновизнаним погляд про те, що Список царів і літе-

записів використовувалася центральним урядом як корисне знаряддя пропаганди; звідси з очевидністю випливало, що оскільки «Земля» завжди була об'єднана під вищою владою монарха, то було правильно і природно продовжувати цю традицію³¹.

Деякі з наймогутніших царів Месопотамії оголошували божественний статус особисто для себе, особливо за часів Третьої династії Ура (приблизно 2050–1950 рр. до н.е.). Однак цей винахід, можливо, запозичений у єгиптян, не прижився в Месопотамії; подальші правителі відмовилися від претензії на обожнення³². Проте царська влада оточувалася яскраво вираженим релігійним ореолом завдяки особистій участі царя в храмових церемоніях.

Непросто виявити переконливі докази розширення масштабів політичної відданості від рівня міста-держави на більші утворення. Однак з утратою фактичної незалежності, з піднесенням царських чиновників, які доповнювали або заступали місцевих бюрократів, коли набіги варварів стали повсюдними, довіра до колишніх міст-держав мала поступово згаснути. Є достатні свідчення того, що в пізніші часи існувала розвинена самосвідомість Вавилону, яка зберігалася навіть після того, як Вавилон поступився політичною незалежністю сильнішим імперіям, таким як Ассирія і Персія. Піднесення бога вавилонян Мардука до становища верховного божества є символом і показником такого розширення географічних кордонів лояльності, хоча немає явних доказів того, що ці зміни почалися раніше від часів Хаммурапі³³.

2. УТВОРЕННЯ ЧИНОВНИЦТВА ТА ПРОФЕСІЙНОЇ АРМІЇ. Перші правителі, такі як Лугальзагісі та Саргон, не мали апарату чиновників, який допомагав би їм керувати завойованими територіями. Саргон, що правда, мав чимало слуг, кількість яких, згідно з одним із записів, становила не менш як 5400 осіб, які «харчувалися разом із ним постійно»³⁴. Радше, це були переважно воїни. Звісно, в мирний час було непросто утримувати таку силу навколо персони царя; тільки добре організована система могла здійснювати одночасне масштабне постачання в одне місце їжі, зброї, одягу, необхідних для такої великої кількості людей. У Саргона

ратура Шумеру були записані за часів Третьої династії Ура. Деякі вчені вважають, що це відбулося на два сторіччя пізніше, за правителів Ісина. Див. Adam Falkenstein і Wolfram von Soden, *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete* (Zürich: Artemis Verlag, 1953), pp.11-13; F.R.Kraus, «Zur Liste der älteren Könige von Babylonien», *Zeitschrift für Assyriologie, N.F.*, L (1952), 47.

³¹ Henri Frankfort *et al.*, *Before Philosophy*, p.210.

³² Henri Frankfort, *Kingship and the Gods*, pp.301-2.

³³ Уже в III тис. до н.е. в написі, залишеному Урукагіноу, царем Лагаша (приблизно 2400 р. до н.е.), протиставлялися шумери і загарбники-варвари з країни гутіїв. Фрази з цієї таблички Торкільд Якобсен переклав (усно в 1958 р.) як доказ існування в шумерів почуття єдності, сильнішого, ніж відданість правителям окремих міст, які роздирали землю Шумеру на ворожі частини, як до, так і після Урукагіні.

³⁴ Bruno Meissner, *Babylonien und Assyrien*, I, 84.

такої організації не було; з іншого боку, розпуск військ і розміщення їх на деякій відстані від себе, вірогідно, могли призвести до втрати реального контролю над вояками. Напрошувалося рішення щорік проводити військові кампанії, оскільки на війні армія могла сподіватися прогнати себе сама і пожитися грабунком. Це лише припущення, однак воно пояснює невпинну військову активність, яка характеризувала правління як Саргона, так і його внука й наступника Нарамсина.

На час приходу до влади Хаммурапі ця дилема було розв'язано³⁵. Адміністративний апарат Хаммурапі був досить розвиненим, він дозволяв розосередити війська по різних пунктах, віддалених від місця перебування монарха і за необхідності закликати їх на службу. Його система була економічно досконалішою, ніж у Саргона, позаяк не доводилося робити вибору між накопиченням великих запасів в одному місці та існуванням завдяки постійним грабункам. Однак вона вимагала розвинутого чиновницького апарату для реєстрації імен, місця перебування та обов'язків тисяч воїнів.

Перші кроки в напрямі створення бюрократичної машини можна бачити в діях Нарамсина, який замінював місцевих царьків і головних жерців своїми родичами. Після такого примітивного старту царське чиновництво стало швидко розвиватися, аж доки за Хаммурапі царські судді, збирачі податків і гарнізонні начальники не з'явилися по всій імперії. Царський бюрократичний апарат зазнав значних змін, поглибилася спеціалізація окремих категорій чиновників. Назви багатьох посад дійшли до сьогоднішніх днів, хоча їх точні функції та ієрархія управління не зрозумілі³⁶. Під контролем такого активного царя, як Хаммурапі, було все аж до найменших деталей, це доводять сотні його листів. Під час правління менш енергійних монархів управління місцевими чиновниками з центру безумовно слабшало. Сама суть влади царя могла при цьому швидко зникнути, а територія ставала легкою жертвою нових набігів сусідів.

3. ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО УПРАВЛІННЯ. Управління з центру чиновниками і воїнами як військовими землевласниками, осілими на великій території, залежало від активного використання засобів письмового зв'язку. Звернення до листа для подолання відстаней таке звичне для нас, що важко уявити собі суспільство, де такий засіб зв'язку не був би природним. Утім, це не завжди було так; імовірно, жителі Месопотамії стали першими, хто пристосував письмові знаки для цієї мети.

Розвиток писемності у шумерів почався зі скотарських символів, якими позначалися надходження та видавання товару зі складів у хра-

³⁵ Уривчасті відомості дозволяють судити про те, що бюрократичне управління вперше стало справді ефективним у період Ура III.

³⁶ Bruno Meissner, *Babylonien und Assyrien*, I, 116-27.

мах. Прості піктограми та система числових позначок були достатні для обліку такого штибу — труднощі виникали лише тоді, коли було потрібно записати ім'я власника особистого рахунку, за яким відпускалися і приймалися товари. Можливо, що саме необхідність записувати імена примусила шумерських писарів зв'язати піктограми з певними звуками. Так чи так, а узагальнення цього принципу уможливило письмове відображення зв'язної мови. Однак протягом тривалого часу це відкриття не застосовувалося в повному обсязі. Письмо використовувалося головню для храмового обліку, рідше — для укладення окремих угод економічного характеру, та й годі.

Схоже, лише потреби централізованої влади привели до розширення сфери застосування письма. До певної межі владар може просто тримати в пам'яті свої домовленості з підданцями — навіть у сучасній бюрократичній системі є певна частка усних і письмово не зафіксованих угод на верхівці влади. Однак уже задовго до Хаммурапі система управління стала дуже складною, і одна людина була неспроможна тримати в голові всі її аспекти. Записи, до яких можна було згодом звернутися за довідкою, стали обов'язковим атрибутом управління. Записи про землеволодіння, про зобов'язання щодо окремих осіб, про присуди й урядові розпорядження додавали сили і значення державним діям на широких територіях протягом тривалого часу³⁷. Розроблення письма, придатного для передавання зв'язної мови, дало змогу також створити систему однотипного царського судочинства в межах держави. Кодекс законів Хаммурапі — чудовий приклад переваг письмового закону над усними правилами і звичаями³⁸.

4. РОЗВИТОК ТОРГІВЛІ ТА КУПЕЦЬКОГО КЛАСУ. Повсякденне життя селянської маси в Шумері й Аккаді мало в чому змінилося після встановлення централізованої політичної влади. Від прадавніх часів життя селянина зводилося все до тієї ж рутини: сівба і жнива, очищення

³⁷ Див. Ignace J. Gelb, *A Study of Writing* (Chicago: University of Chicago Press, 1952), p.61ff.; Thorkild Jacobsen «The Relative Roles of Technology and Literacy in the Development of Old World Civilization», *Human Origins*, selected readings for introductory general course in anthropology at University of Chicago (2d ed.; Chicago: University of Chicago Press, 1946), pp.245-49.

³⁸ Мабуть, немає рації розводитися про те, як централізоване виконання правосуддя посилює вплив далекої центральної влади, — це дає змогу представникам монархії безпосередньо впливати на долі та стан справ на місцях. Крім того, право апелювати до царя чи його представника в особі судді робить центральну владу кінцевою інстанцією в судових спорах населення загалом і підриває авторитет місцевої влади, яка чинить правосуддя, спираючись на суто місцеві закони і звичаї. Проте не можна з упевненістю стверджувати, що кодекс законів Хаммурапі широко використовувався для розв'язання судових справ. Знайдені й розшифровані протоколи судових процесів цього не підтверджують. Див. Wilhelm Eilers, *Die Gesetzesstele Hammurabis* (Leipzig: J.C.Hinrichs, 1932), pp.8-9. Це водночас не означає, що у стародавньому Вавилоні не існувало системи єдиного царського правосуддя, просто могли застосовуватися процедурні норми, які відрізнялися від законів Хаммурапі, записаних на знаменитій стелі.

Генеральне управління старожитностей, уряд Іраку
(Directorate General of Antiquities, Government of Iraq).

Музей Лувру (Musée du Louvre), Париж.

САРГОН АККАДСЬКИЙ І ХАММУРАПІ ВАВИЛОНСЬКИЙ

Припущення про те, що два скульптурні портрети, наведені тут, зображають двох найвідоміших монархів стародавньої Месопотамії, є суто умоглядним. Проте саме так їх мали б зобразити. Литя бронза, чудово пророблені деталі зачіски і бороди, гордовитий рот і вираз бундючного самоствердження (враження, що його якимсь дивом не знищили навіть грабіжники, безжалісно видерши коштовні камені, котрі колись слугували очима «Саргонові»; можливо, від цього воно навіть посилилося) подають модель у здоровішому, сильнішому віці порівняно зі створеною в граніті спокійнішою, сумнішою й, можливо, мудрішою особою «Хаммурапі» на малюнку праворуч. Зображення бороди, зачіски і опрацювання таких деталей, як брови, свідчить про неперервність художньої традиції, яка об'єднує дві скульптури. Одначе різко відмінне враження, яке справляють ці дві роботи, свідчить про великі виразні відмінності, можливі в рамках єдиного стилю.

зрошувальних каналів, виплата зборів і податків. Хто володарював над ними — царські чиновники, жерці храму чи місцеві землевласники, великого значення не мало, оскільки рільники особисто надто рідко спілкувалися з представниками монаршого двору або вищими урядовцями.

Однак ще перед правлінням Хаммурапі між більшістю населення та офіційними правлячими класами почала формуватися помітна, хоч і не дуже численна, проміжна суспільна група. Її становили професійні купці, що вели торгівлю з далекими територіями, частково за наказом держави, частково з власної ініціативи. За такого сильного правителя, яким був Хаммурапі, зовнішня торгівля, схоже, здійснювалася переважно від імені правителя, що дуже нагадує торгівлю від імені бога у стародавніх шумерських храмових громадах³⁹. І все ж таки навіть за Хаммурапі продовжувала існувати приватна торгівля, що регулювалася царськими дозволами.

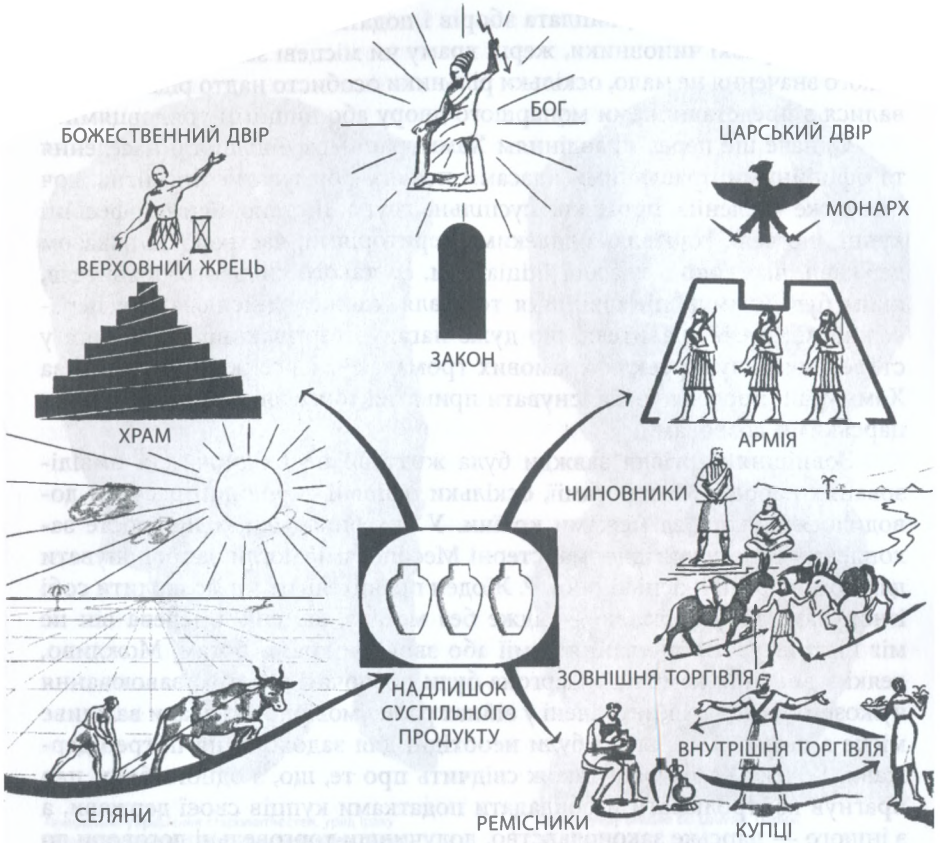
Зовнішня торгівля завжди була життєво необхідною для цивілізованих народів Месопотамії, оскільки основні сировинні ресурси доводилося шукати за межами країни. У тих випадках, коли просте захоплення було не вигідне, майстерні Месопотамії могли запропонувати для обміну різні якісні вироби⁴⁰. Жоден правитель не міг дозволити собі ігнорувати таку торгівлю — адже без металу, каменю і дерева він не міг підтримувати існування армії або зводити храми богам. Можливо, деякі з воєнних кампаній Саргона були розпочаті з метою завоювання чужоземних товарів; захоплені у війнах раби, імовірно, посідали важливе місце з-поміж його слуг і були необхідні для задоволення потреб держави. Кодекс Хаммурапі також свідчить про те, що, з одного боку, цар прагнув контролювати й обкладати податками купців своєї держави, а з іншого — царське законодавство, долучивши торговельні договори до своїх статей, захищало крамарську спільноту. Справді, існування єдиного закону і царських чиновників, відповідальних за його застосування, приносило неоціненну користь людям, професія яких вимагала від них вести торгівлю в географічно віддалених місцях.

Пам'ятки, що збереглися, дозволяють припустити, що професійні купці, які провадили торгівлю у великих обсягах, траплялися відносно зрідка, навіть за часів, коли держава надавала їм більше свободи, ніж це робив Хаммурапі⁴¹. Але самим характером своєї діяльності торговці, великі й дрібні, поступово змінювали колишні засади соціальної організації суспільства. Для того щоб купці могли торгувати в інших

³⁹ W.F.Leemans, *The Old-Babylonian Merchant: His Business and Social Position* («Studia et Documenta ad Iura Orientis Antiqui Pertinentia»), III [Leiden: E.J.Brill, 1950]), pp.113-21 і в інших місцях.

⁴⁰ Ліманс у своїй праці *Foreign Trade in the Old-Babylonian Period* навів перелік кількох видів товарів, у тім числі значної кількості реекспортованих виробів, в операціях із якими вавилонські купці виступали звичайними посередниками.

⁴¹ W.F.Leemans, *The Old-Babylonian Merchant*, pp.49-69.

ВЕЛИКЕ СУСПІЛЬСТВО ХАММУРАПІ

країнах, безліч ремісників мали виробляти товари, що експортувалися, чи обробляти сировину, що ввозилася. Навіть більше, всередині самого вавилонського суспільства торговці розподіляли і перерозподіляли місцеву продукцію. Поза сумнівом, царський уряд і храми завжди були головними споживачами чужоземних товарів; однак безліч приватних осіб — землевласники, чиновники або воїни — також купували ремісничі вироби, тоді як розвинений ринок зерна, риби та інших харчових продуктів годував міське населення стародавньої Вавилонської держави.

Зі зміцненням ринкових відносин формувалися нові принципи, що регулювали суспільне та особисте життя. Крім груп аграріїв, які існували раніше — хай то храмові громади чи поміщицькі господарства, — виникло менш однорідне і сильно розосереджене географічно «велике суспільство», представники якого мали безпосередній доступ до системи царського правосуддя і оподаткування, чії політичні погляди

були менш обмеженими, ніж ті, що переважали за часів, коли все цивілізоване суспільство складалося з селян, залежних ремісників і еліти, яка правила землями. Не служба богам, а задоволення потреб людей стало першою метою цього «великого суспільства», яке зароджувалося, хоча богам, певна річ, віддавалася їхня традиційна частка. Рішення, що визначали взаємовідносини між учасниками «великого суспільства», частково ухвалювали чиновники, судді, воїни, а частково — прості торговці й ремісники, причому дві останні верстви — в невеликому, але важливому секторі (наприклад, щодо якості, ціни, асортименту товарів). Безперечно, всі сторони таких суспільних відносин звичайно діяли відповідно до сталої традиції, але кожний з учасників міг змінити свою поведінку відповідно до власної вигоди. У цьому «великому суспільстві» відносно численні групи населення, розподілені по всіх соціальних рівнях і здатні ухвалювати ефективні рішення, діставали можливості для необмеженого зростання добробуту та постійного просування суспільними сходами. Досягаючи успіху, новатори знаходили послідовників; ніяка влада не могла перешкодити впровадженню нових методів, які накидалися під дією знеособленого ринку — тим паче, що спершу рушійні пружини ринку були оповиті завісою таємничості⁴².

Частка сільського господарства в загальному обсязі виробництва, звісна річ, як і перше, була переважною — про це свідчить збереження старих культурних форм, законсервованих організованим жрецтвом, яке охороняло традиційну доктрину і ритуали з послідовним консерватизмом. Проте розквіт «великого суспільства» ознаменував важливий етап розвитку цивілізованої соціальної структури і став поштовхом для нових важливих напрямів культурного розвитку в Месопотамії. Зокрема, перші пам'ятки письмової поезії та вищої математики належать до часу, коли в долині Дворіччя з'явилися ознаки настання епохи великого суспільства.

* * *

Коли техніка письма досягла рівня, що дозволяв фіксувати повсякденну мову, з'явилася можливість записати давні міфи і ритуальні тексти, які раніше передавалися усно. Це сприяло вдосконаленню ритуальних

⁴² Спроба Карла Поланї визначити характер торговельних відносин у стародавній Месопотамії, якщо я правильно розумію його зауваги, за суттю не суперечить тому, що викладено в цій праці. Проте далека торгівля, що здійснювалася на монопольних умовах на комісійних засадах, являє собою форму ринкових відносин: усі сторони обміну мають домовитися про те, що на що міняти, хоч би які еквіваленти були розраховані та хоч би як твердо вони були закріплені традицією чи юридично. «Об'єктивна» зміна цін залежно від змін пропозиції і попиту не видається мені необхідною характеристикою ринкових відносин, термін «ринок» у такому розумінні, як він використовується тут, також не передбачає подібних украй нестабільних відносин. Див. Karl Polanyi, «Marketless Trading in Hammurabi's Time» у праці Karl Polanyi et al., *Trade and Market in the Early Empires*, pp.12-26.

форм і полегшувало навчання молодих людей священних обрядів. Приблизно до 1800 р. до н.е. письмова література Месопотамії залишалася в цих вузьких і суворо консервативних межах; однак у період між 1800 р. і 1700 р. до н.е. з'явилися творці, які, подібно до Гомера і Гесіода у Стародавній Греції, взявши за основу давні легенди, створили нові великі твори мистецтва.

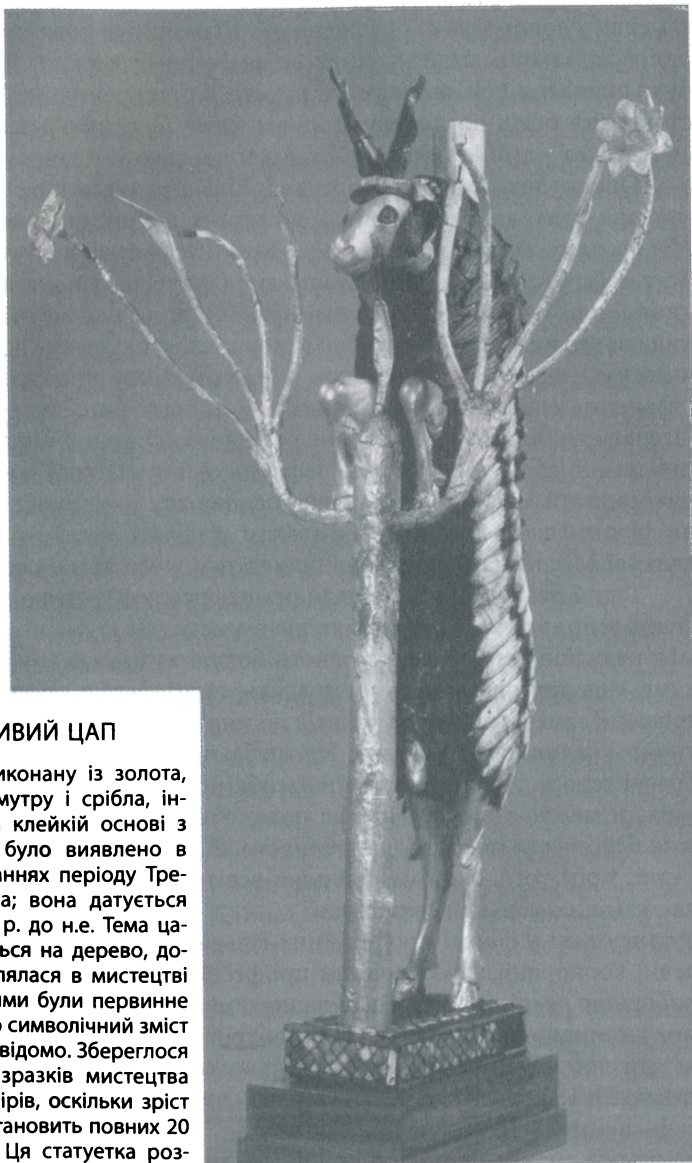
Двома основними пам'ятками літератури цієї епохи є «Оповідь про Гільгамеша» та «Оповідь про створення світу». В обох творах на базі різноманітного міфологічного матеріалу створено історію, що малювала цілком послідовну картину світу та місця людини в ньому. Центральна тема «Оповіді про Гільгамеша» розкрила марність усіх спроб людини уникнути смерті, навіть якщо вона походила від героя, котрий був «на дві третини богом і на одну третину людиною». «Оповідь про створення світу» являла собою велелюдне уславлення бога Мардука, верховного божества Вавилона. Для обґрунтування претензій Мардука на старшинство серед богів і людей автор присвятив близько половини поеми описові створення світу і ролі Мардука в цьому; друга ж частина була літургійним переліком імен і титулів бога. Попри пасажи, які можуть видатися дивними сучасному читачеві, головні теми поем — смерть і сотворіння — сьогодні, так само як і в давнину, навіюють трепет у думках і серцях людей. Якщо, читаючи, зробити подумки невелику поправку для сприйняття міфічної форми та іноді присутньої в поемах наївної примітивності сюжету, можна відчувати надзвичайне почуття спорідненості з авторами, які замислили і написали ці твори⁴³.

Обидві поеми заперечують адекватність загальноприйнятої тоді релігійної доктрини. «Оповідь про Гільгамеша» повставала проти несправедливості богів, що відмовили людям у дарі вічного життя; в «Оповіді про створення світу» стародавні міфи свідомо змінено для обґрунтування піднесення Мардука та його міста. Цей напрям дістав розвиток у третій поемі, іноді званій «Праведний страдник»⁴⁴. У манері, яку можна порівняти зі стилем викладу Книги Йова, описувалися муки ні в чому не винної благочестивої людини, яка з волі богів зазнавала невимовних страждань від огидної хвороби. Автор зробив висновок, що божий промисел незбагненний для людини; і все ж звичайна жалість дещо нерішуче бере гору наприкінці твору, коли стражденний відроджується для здоров'я і щастя.

Автор «Праведного страдника» виразно усвідомлював, що боги мали б ставитися до людей справедливо, а не грати ними на свій розсуд. Ця ві-

⁴³ Зразки літератури цього періоду, що містять переклад як «Оповіді про Гільгамеша», так і «Оповіді про створення світу», наведено в праці за редакції James B.Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1955), pp.60-119.

⁴⁴ Переклад англійською можна знайти в книжці S.H.Langdon, *Babylonian Wisdom* (London: Luzac & Co., 1923), pp.35-66.

ДОПИТЛИВИЙ ЦАП

Цю статуетку, виконану із золота, лазуриту, перламутру і срібла, інкрустованого на клейкій основі з гірської смоли, було виявлено в царських похованнях періоду Третьої династії Ура; вона датується приблизно 2000 р. до н.е. Тема цапа, що підіймається на дерево, досить часто траплялася в мистецтві Месопотамії. Якими були первинне призначення або символічний зміст цієї статуетки, невідомо. Збереглося небагато таких зразків мистецтва золотарів і ювелірів, оскільки зріст чудового цапа становить повних 20 дюймів (51 см). Ця статуетка розкриває сучасному глядачеві більш легкий і вишуканий бік цивілізації Месопотамії, ніж більшість інших творів мистецтва і літератури, що дійшли до нас.

Фонди Британського музею (Trustees of the British Museum).

ра життєствердним і оптимістичним чином сформульована в гімні богові сонця Шамашу, славленому за те, що він ніс людям справедливість, карав злі сили і допомагав скривдженим⁴⁵. Шамаш був богом, що дав Хаммурапі його закони, згідно з написом, висіченим у верхній частині стели, де було виявлено цей знаменитий кодекс; а поширення ідеї справедливого ставлення богів до людини цілком може бути пов'язане з розвитком ефективної адміністративної системи царського правосуддя⁴⁶.

Однак такий підхід був чужий більш ранньому релігійному світогляді; тому, коли внаслідок політичних потрясінь юридична система Месопотамії вкотре руйнувалася, до божеського суду було дуже далеко. За таких обставин допитливість породжувала тільки невіру. Тож не дивно, що починаючи приблизно з 1500 р. до н.е. жерці та писарі відкидали теологічні, космологічні й моральні міркування, зосереджуючись на складанні грубих довідників і тезаурусів, що поступово привело до створення енциклопедій наявних знань і доктрин. Учені відтіснила літературу; більше не знайшлося авторів, які наслідки поставили під сумнів або змінили стале релігійне трактування. Замість того, щоб використати міфи як літературну основу для створення епічних творів чи філософської драми, як це згодом зроблять греки, мешканці стародавньої Месопотамії задоволилися тим, чого вони вже досягли.

Такий результат підсумував процес розвитку, за якого період оновлення змінився застоєм, як раніше в мистецтві шумерів. Тісний зв'язок між релігійними діячами, з одного боку, і художниками та письменниками — з другого, можливо, пояснює припинення процесу мистецької еволюції саме в той період, коли, з погляду сьогодення, виникли перспективні можливості й питання. Не треба, втім, забувати, що в зображенні богів і героїв — чи словесними засобами, чи різцем скульптора — нове завжди межує з ерессю. Істина полягає в прадавній доктрині, а справжнє благочестя вимагає шанобливого збереження старовинних звичаїв і ідей. Крім того, система шкільної освіти стародавнього Вавилону всіляко зміцнювала цей священний консерватизм. Школи писарчуків були організовані у формі професійних гільдій і невдовзі перетворилися на ревні корпорації, що оберігали професійні стандарти та привілеї з непоборною ревністю. Для опанування тонкощів акадської та шумерської мов і клинописних символів були потрібні довгі роки навчання, що вже казати про математику і музику, які також входили до навчальної програми. До 1500 р. до н.е. завдання було спрощене створенням серії текстів і конспектів наявних знань; це давало майбутнім писарям легкий доступ до всього обсягу знань, що їх вони мали опанувати. Вилучені з канону

⁴⁵ Переклад англійською мовою наведено в праці Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, pp.387-89.

⁴⁶ Ця дискусія про літературу Месопотамії великою мірою спирається на елегантний виклад Торкільда Якобсена в книжці Henri Frankfort *et al. Before Philosophy*, pp.187-99, 223-31.

відомості не сприймалися серйозно і швидко прирікалися на забуття, тоді як усі суперечності та спірні місця в системі споконвічного знання Месопотамії затушовувалися завдяки майстерності укладачів і авторів підручників. Система освіти була спрямована на те, щоб внаслідок тривалого навчання письма гарантувати формування в кожного, хто закінчував навчання, беззастережного ортодоксального складу думок⁴⁷.

З огляду на таку організацію старовавилонської науки викликає ще більший подив той факт, що окремі автори віднайшли у своїх душах натхнення для створення величних епосів, які тогочасна система не стала б довго терпіти. Схоже на те, що обидві поеми з'явилися протягом короткого періоду інтелектуального і громадянського хитання, який приблизно збігся з часом, коли Хаммурапі поширив свою владу на старі міста Шумеру та Аккаду. Завойовники-аморити (амореї) на той час ще недалеко відійшли від свого кочового коріння; їхні наївні релігійні уявлення й поведінка могли заходити в суперечність із світовідчуттям більш цивілізованих жителів Аккаду і Шумеру. Ба більше, новий розквіт Вавилону логічно передбачав піднесення його бога Мардука до зверхнього становища над усіма іншими богами країни. Проте така узурпація верховенства Мардуком вимагала від жерців відступу від професійних принципів щодо втручання в стародавні міфи та священні оповіді. Тут вони досягли великих успіхів, про що промовисто свідчить «Оповідь про створення світу» — видатний пам'ятник їхнім безжалісним амбіціям і радикальному благочестю.

Важко виявити настільки ж очевидний мотив створення «Оповіді про Гільгамеша» чи «Праведного страдника». Проте на етапі політичних і суспільних змін, коли аморити змішувалися з народами, чия цивілізація була давнішою, і коли влада, багатство і релігійне керівництво переміщалися до нової столиці — Вавилону, підвалини традиційної релігії зазнали очевидних руйнувань. Мов студене море під тиском весняних потоків, закрижанілі вияви релігії набрякли і креснули; у старовинних формулюваннях відчувалася невідповідність часові; деякі автори за допомоги вдосконаленої техніки письма змогли зафіксувати це відхилення від попередньої традиції.

Утім, дух нешанобливості, як і умови, що покликали його до життя, довго не проіснував. Консерватизм жерців і писарів швидко пристосовувався до видозмінених старовинних традицій і твердо заборонив їх подальший перегляд. Копіювання, а не створення нового, вважалося істинним благочестям і науковим підходом; копіювання відповідно заохочувалося, на радість сучасним дослідникам, що виявили численні копії

⁴⁷ Вавилонські школи і «канонізація» вавилонської літератури розглядаються в таких працях: Adam Falkenstein, «Die babylonische Schule», *Saeculum*, IV (1953), 125-37; S.N.Kramer, «Schooldays: A Sumerian Composition relating to the Education of a Scribe», *Journal of the American Oriental Society*, LXIX (1949), 199-215; Adam Falkenstein und Wolfram von Solden, *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete*, pp.15-16.

великих епосів, різним чином скалічених, але настільки подібних, що можна використати один текст для заповнення прогалін в іншому.

Розвиток математики у Вавилоні, згідно з сьогоднішніми науковими уявленнями, відбувався за тими ж законами. Таблички, що датуються приблизно часом Хаммурапі, свідчать про використання елегантною 60-кової системи числення, заснованої на позиційному принципі значення цифри, відомому сьогодні як «арабська» система. Справді, єдиною вадою вавилонської системи запису чисел у XVIII ст. до н.е. була відсутність позначки для нуля. Ця система пішла від запису чисел, що використовувався для ведення рахунків; а її 60-кова основа пояснюється тим, що вавилонські важки для срібла — дуже важливого еквівалента вартості за доби Хаммурапі — мали значення, кратні шістдесяти. Приблизно тоді ж математика вихопилася за суто вжиткові межі; деякі таблички свідчать про теоретичний інтерес і досягнення в частині складних алгебраїчних відношень. Були відомі методи розв'язання квадратних рівнянь; стародавня математика вміла також братися до окремих видів рівнянь із ступенями вищих порядків. Основне місце в математиці Вавилону завжди відводилося числам та їхнім відношенням, на відміну від Греції, де наголос робився на геометрії.

Можливо, що, з огляду на випадковість знахідок, вцілілі пам'ятки розвитку вавилонської математики дають сильно спотворену картину. Проте заслуговує на увагу той факт, що після сплеску творчої активності приблизно під час правління Хаммурапі не спостерігалось ніякого прогресу аж до ери Селевкідів (312–63 рр. до н.е.), коли зіткнення з наукою Греції дало новий поштовх розвиткові вавилонської вченості. Період оновлення як у математиці, так і в літературі, імовірно, був нетривалим. Після того як небагато піонерів у математиці досягли значних успіхів, подальші покоління вавилонських писарів, схоже, перебували в стані самозаспокоєного задоволення отриманими процедурами обчислень. Так тривало понад тисячу років, аж доки геометрія греків не продемонструвала їм нові досягнення⁴⁸.

* * *

Піді́ємо підсумки: дві головні віхи характеризують досягнення Месопотамії до 1700 р. до н.е. По-перше, на базі організації життя селян навколо храмової громади стародавні шумери змогли створити умови для зародження цивілізації. Заснована на релігійному світогляді, але підтримувана також практичними послугами, що їх жерці храму надавали селянам, храмова громада дала змогу накопичити значний надлишок сільськогосподарської продукції та використала цей надлишок для забез-

⁴⁸ Див. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity*, p.19. Про розвиток математики у Вавилоні див. також M.E.Bruins, *Nouvelles découvertes sur les mathématiques babyloniennes* (Paris: Presses universitaires, 1951).

печення жерців і армії залежних ремісників. Така спеціалізація сприяла швидкому зростанню майстерності та ранньому формуванню художніх, інтелектуальних і технічних традицій. До кінця III тис. до н.е. храмові громади Шумеру були доповнені іншими, світськими типами аграрних суспільних систем, в яких землевласники посіли економічне становище, аналогічне тому, яке мали колегії жерців. Поміщики, отже, могли сконцентрувати багатство у власних руках не як представники божественних сил, а спираючись на військову потугу або традиційні прерогативи своєї провідної ролі в суспільстві.

Сільськогосподарські громади храмового або світського типу завжди залишалися головним суспільним осередком у стародавній Месопотамії. Ці громади були обрамленням, всередині якого жила і працювала велика частина населення; вони залишалися стабільними протягом поколінь, сторіч і тисячоліть — попри періодичні знищення повеннями, голодом чи війнами, але все одно спроможні так само швидко відновлюватися, — так вони дали цивілізації Месопотамії дивну однорідність і чудову здатність до відновлення після катастрофи.

Другим великим досягненням Месопотамії був повільний і поступовий розвиток менш жорсткої соціальної одиниці, «великого суспільства», що функціонувало немов рідина в проміжках між окремими сільськогосподарськими громадами і зв'язувало їх в єдине більше ціле. Ним також керували жерці, але меншою мірою. Крім того, організація суспільства ґрунтувалася також на законах, адміністративному управлінні, військовій потузі та об'єктивних ринкових відносинах. Порівняно з аграрними громадами, таке ширше співтовариство було набагато менш єдиним і вразливим перед загрозою значніших руйнувань. Спосіб життя «великого суспільства» безпосередньо впливав тільки на невелику частину населення країни і ніколи істотно не діяв на повсякдення селянських громад, що становили основу суспільства. Попри властиві йому вади й нестабільність, цей тип соціальної організації, особливо в його світських аспектах, згодом став першоосновою подальшого розвитку цивілізації в самій Месопотамії та, що важливіше, за межами цієї стародавньої землі.

* * *

Народи Месопотамії існували не у вакуумі: їх постійно оточували чужинці, які час від часу загрожували нападом і постійно пропонували товари для торгівлі. Близькість і разючі досягнення Месопотамії не залишилися непоміченими для цих народів. Од самого початку можна помітити процес взаємопроникнення, під час якого прикордонні народи повторювали досягнення Месопотамії або ж під впливом успіхів Месопотамії створювали власні суспільні й культурні системи. У наступному розділі ми простежимо етапи цього процесу.

Розділ III

ДИФУЗИЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: ПЕРША ФАЗА

А. ВСТУП

Сільськогосподарські села близькосхідного типу, що зародились у вигляді дрібних господарств близько 6500 р. до н.е., множилися й поширювалися на нових землях. Цей процес тривав протягом V–IV тис. до н.е., доки на 3000 р. до н.е. зернові господарства з'явилися в Європі, вздовж узбережжя Північної Африки, в Індії та на Іранському нагір'ї, і аж до Центральної Азії. У цих сільськогосподарських спільнотах відбувалися процеси соціального розшарування, які в особливих, екстремальних випадках (наприклад, у Месопотамії) приводили до виникнення цивілізації.

Месопотамія була найбільшою зрошуваною річковою долиною Середнього Сходу, розташованою поблизу центрів зародження сільського господарства. Цей факт, очевидно, і сприяв виникненню в цих місцях найсприятливіших умов для розвитку цивілізації. Коли стали очевидними ті можливості, що їх могла надати для розвитку сільського господарства ця долина, подальший розвиток цивілізації в ній прискорювався завдяки складному культурному взаємозбагаченню різних племен, що приходили сюди, витручаючи одні одних. Перші селяни Месопотамії не могли постійно господарювати на зайнятих ними землях, дотримуючись визначеного раз і назавжди порядку; як ми бачимо, постійне сусідство ворожих племен і тиск із їхнього боку змушували їх об'єднуватися та винаходити засоби виживання в цій складній обставі, яка потенційно обіцяла їм великі блага, доки в період між 3500 р. і 3000 р. до н.е. не виникло на цій землі те, що вже можна назвати цивілізацією.

Однак народження цивілізації не зупинило реактивних соціальних процесів у цьому регіоні. Навпаки, наявність у нижній течії Тигру та Євфрату такої могутньої, багатой і культурної спільноти забезпечила цим процесам тяглість. Потребуючи металів, деревини і каменю, що добувалися в далеких країнах, цивілізовані держави були вимушені або відряджати експедиції для заготівлі деревини, видобутку руди і каменю, або примушувати місцеве населення виконувати для них цю роботу. В обох випадках було встановлено тісні відносини між цивілізованими державами і менш цивілізованими територіями. Хоч би куди доходили торговці й солдати з Месопотамії, вони залишали по собі сліди соціальних змін. Отож, ті елементи цивілізації, які були прийнятними для місцевого населення і могли бути відтворені в контексті їхніх суспільних

структур, технологій і географічного середовища, мали тенденцію до повсюдного поширення.

З одного боку, це поширення звичаїв і техніки не було чимось новим. Од самого початку людської діяльності різні спільноти запозичали у своїх сусідів і пристосовували до себе способи виготовлення різних виробів. Однак цивілізоване суспільство багато чому вчило інших, але досить мало запозичало саме від народів, усе ще не цивілізованих. Ось чому суспільні процеси запозичення відбувалися в одному напрямку — від цивілізованих центрів до периферії рільницького світу. Так, в останній частині IV тис. і протягом усього III тис. у межах Старого Світу перебували в постійному русі два соціальні рубежі — рільницький між варварством неоліту та дикістю палеоліту й рубіж між «міським життям» і варварством.

Але поширення цивілізації не могло відбуватися в такий же спосіб, що й поширення хліборобських сіл. Відтоді як було набуто основні рільницькі навички, не існувало потреби в особливих умовах для обробітки нових ланів на незайманих землях. Відповідні ґрунти утворювали широкі пояси, і нові поселення могли розміщуватися на невеликій відстані від старих, формуючи більш або менш значну хліборобську зону. Інакше стояли справи з цивілізаціями, які у свій початковий період вимагали особливих географічних умов для процвітання — наявності зрошуваних алювіальних ґрунтів.

Іригація для ранньої цивілізації була життєво необхідною частково й тому, що давала простим рільникам можливість регулярно виробляти рільницький надлишковий продукт. Ще важливіше те, що, вимагаючи досить значної координації суспільних зусиль, іригація сприяла створенню суспільних механізмів концентрування харчових ресурсів у руках правлячої верхівки. І щойно певна правляча група здобувала право відбирати частину надлишку врожаю в хліборобів, дедалі більше людей можна було використати не тільки для риття каналів, а й для вдосконалення культу бога, воєнних операцій, спеціалізації ремісників, артистів і музикантів: іншими словами, для того, щоб творити цивілізацію.

Усе це було неможливе на ґрунті, зрошуваному лише дощем. Без річкового намулу та надійного зрошення було складно або неможливо отримати великий надлишок продуктів. Без обов'язкового застосування широкомасштабних колективних зусиль для риття каналів і зведення дамб правлячій верхівці було складно встановити контроль над будь-яким надлишковим продуктом.

Відтоді поширення цивілізації стало переривчастим; цивілізації «перестрибували» на порівняно великі відстані, переміщаючись із однієї зрошуваної річкової долини до іншої. Оскільки основні зрошувані долини відділялися одна від одної значними негостинними просторами, нові цивілізації, що поставали, були попервах взаємонезалежними. Місцеві суспільні інституції — звичаї, релігійні культури, політичні спільноти —

були головним матеріалом, з якого мали сформуватися нові цивілізації річкових долин. Однак у критичний період переходу до цивілізації, до того як було знайдено місцеві розв'язання проблем, притаманних створенню складного суспільства, існував етап, коли життєво важливим був чужоземний вплив, що прискорював і спрощував появу нових цивілізацій по всіх сприятливих районах у сфері впливу Месопотамії.

Усі потенційно зрошувані річкові долини лежать у межах рільницького світу IV тис. Деякі з них були порівняно невеликими, наприклад, долина річки Карун, яка нині тече в нижній частині басейну Євфрату, але в давні часи проклала собі незалежний шлях до Перської затоки. Ця річка разом із притоками стала основою для раннього розвитку цивілізації еламів, але її долина була настільки сполученою з ширшим комплексом Тигру та Євфрату, що незалежний попервах розвиток Еламу був незабаром поглинений культурою Месопотамії¹. Так само велике джерело води біля берегів ріки Йордан стало основою раннього піднесення міста Єрихон, ізольованого і порівняно маленького острівця високої культури серед моря варварства². Звісно, були й інші дрібні центри зрошуваного рільництва на Середньому Сході, маленькі міста, чії жителі навіть у IV тис. до н.е. спромоглися створити для себе принаймні основи цивілізованого способу життя. Але таким ізольованим центрам важко було захиститися від нападу варварів, і коли у II тис. до н.е. вони зіткнулися з блиском і могутністю цивілізацій Єгипту й Месопотамії, то були поглинені більшою космополітичною спільнотою, що поступово утверджувалася на Середньому Сході.

На околицях Середнього Сходу, однак, існували й три ширші річкові долини, вельми придатні для розміщення великих цивілізованих спільнот. Дві з них, долини Нілу та Інду, були освоєні близько 3000 р. до н.е., і цивілізації на їхніх берегах незабаром почали суперничати з цивілізацією Месопотамії. Третя периферійна річкова система — долини річок Сирдар'ї та Амудар'ї — не була, наскільки мені відомо, місцем якогось аналогічного раннього розвитку³, але, можливо, археологи ще зможуть виявити сліди й забутої цивілізації, яка зникла в цих долинах. Зрештою, відкриття цивілізації шумерів сталося лише в 1890 р., а цивілізація долини Інду була абсолютно невідомою до 1922 р.

Долини Сирдар'ї та Амудар'ї, не маючи виходу до відкритого моря, були набагато менш доступні впливові Месопотамії, ніж долини Інду та Нілу. Навіть у IV тис. до н.е. кораблі з землі шумерів пропливали Пер-

¹ George G. Cameron, *History of Early Iran* (Chicago: University of Chicago Press, 1936), pp.33-34; Clément Huart and Louis Delaporte, *L'Iran antique* (Paris: Albin Michel, 1943), pp.74ff.

² Kathleen M. Kenyon, «Jericho and Its Setting in Near Eastern History», *Antiquity*, XXX (1955), 184-94; Kathleen M. Kenyon, *Digging up Jericho* (London: E. Benn, 1957).

³ Sergei P. Tolstow, *Auf den Spuren der altchoresmischen Kultur* (Berlin: Verlag Kultur & Fortschritt, 1953), pp.73-100.

ською затокою до Аравії та Червоного моря, що мало вислідом стосунки зі стародавніми єгиптянами⁴. Хоча докази таких ранніх морських зв'язків між землями шумерів і долиною Інду відсутні, але ті ж капітани кораблів, які досягали Червоного моря, поза сумнівом, могли досягнути (можливо, і досягали) гирла Інду. Втім, між долинами Месопотамії та річок Сирдар'ї та Амудар'ї водного шляху не було. Оскільки суходільний транспорт був дорогим і небезпечним, незначні, але надзвичайно продуктивні контакти з цивілізацією шумерів, що прискорили створення цивілізацій у долинах Нілу та Інду, так і не змогли поширитися в північно-східному напрямі. Якщо це так, то відкриття в майбутньому забутих ранніх цивілізацій у долинах Сирдар'ї та Амудар'ї стає менш вірогідним.

Придатність долин Нілу та Інду для зрошуваного рільництва забезпечила піднесення цивілізацій Єгипту й Індії незабаром після 3000 р. до н.е., а спорадичні контакти з шумерською культурою прискорили цей процес. Однак лише тоді, коли народи Єгипту та Індії ступили на шлях створення самостійної цивілізації, вони стали справді доступні впливові шумерів. Уся монументальна архітектура не могла оптимально розвиватися, доки в місцевих громадах не з'явилися особистості, зацікавлені в будівництві великих споруд і здатні керувати необхідною робочою силою. Доти технічні моделі шумерів були непридатні до застосування. Навіть такий порівняно простий пристрій, як гончарний круг, котрий, як і монументальна архітектура, мабуть, був завезений до Єгипту з Месопотамії, не став узвичаєним на місцевому ґрунті, аж доки в Єгипті не з'явилися професійні гончарі, які були зацікавлені набувати й удосконалювати специфічні знання, необхідні для виготовлення посуду на гончарному крузі.

Зі встановленням в Єгипті та Індії їхнього власного унікального способу цивілізованого життя ці країни стали новими джерелами соціального впливу на менш розвинене навколишнє населення. Майже так само вплинула і продовжувала впливати на них цивілізація Месопотамії. Отож, збільшилися масштаб та інтенсивність взаємодії між первісними і цивілізованими спільнотами, а також прискорився темп соціальної еволюції як на всьому Середньому Сході, так і у віддалених регіонах.

⁴ Додинастичні кам'яні барельєфи кораблів месопотамського типу було знайдено у Ваді-Гаммат, сухій долині, що являє собою природний шлях між Верхнім Єгиптом і узбережжям Червоного моря. Такі кораблі, можливо, прибували не безпосередньо з Шумеру. Можливо, якісь посередники здійснювали плавання між берегами Аравійського півострова та узбережжям Червоного моря, але оскільки вони потрапляли під вплив цивілізації шумерів, це не суперечить фактові морських контактів між Шумером і Єгиптом, хоч би якими слабкими й випадковими ці контакти були. Див. Helene J. Kantor, «The Early Relations of Egypt with Asia», *Journal of Near Eastern Studies*, I (1945), 174-213; Helene J. Kantor, «Further Evidence for Early Mesopotamian Relations with Egypt», *ibid.*, XI (1952), 239-50. Суходільні сполучення між Шумером і Єгиптом також не повинні ігноруватися. Див. W.F. Albright, «Syrien, Phönizien und Palästina», in F. Valjavec (ed.), *Historia Mundi*, II, 339. 8-11-642

Ці процеси тривали доти, доки розвинене варварство, що крило в собі чимало легко відтворюваних елементів цивілізацій річкових долин, широко не розповсюдилося Європою та Азією. Археологи зазвичай іменують цей період історії людства бронзовим віком, який у Європі може бути віднесений приблизно до періоду між 1800 р. і 1000 р. до н.е.

Виникнення розвинуеного варварства глибоко змінило світову рівновагу сил. Цивілізоване населення стало більше, ніж будь-коли раніше, вразливе перед набігами варварів, які становили серйозну загрозу з огляду на володіння технікою та зброєю цивілізованої війни. Це глибинне перетворення того, що можна назвати «соціальним градієнтом» Євразії, виявилось незабаром після 1700 р. до н.е., і його можна вважати віхою, що знаменує закінчення першого періоду історії цивілізації.

Дозвольте тепер кинути швидкий погляд на ранні періоди єгипетської та індської цивілізацій річкових долин і простежити, наскільки можуть дозволити неповні наявні дані, який вплив ці цивілізації разом із цивілізацією Месопотамії справили на світ варварів.

Б. ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДОЛИН НІЛУ ТА ІНДУ ДО 1700 Р. ДО Н.Е.

1. СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

Порівняно з тисячолітнім розвитком цивілізації шумерів, розвиток єгипетської культури і суспільства був досить швидким і бурхливим. Але приголомшливий успіх ранніх єгиптян у побудові держави, розвитку релігійної системи, створенні нового мистецтва і, загалом, у формуванні унікального і дуже привабливого образу цивілізованого життя виявився важкою спадщиною для подальших поколінь. Спадкоємці першого, великого періоду історії Єгипту відчували свою нездатність поліпшити моделі, запропоновані предками, ба навіть зберегти досягнення минулого. Географічне положення країни забезпечувало незалежність від серйозного чужоземного втручання, і Єгипет не мав серйозних зовнішніх стимулів для нових походів, тож, попри чудовий початок, цивілізація Єгипту в деяких важливих аспектах почала відставати від суспільства Месопотамії, що розвивалося бурхливіше й послідовніше.

Найочевиднішим аспектом раннього розвитку Єгипту був політичний. Близько 3100 р. до н.е., коли величезні частини долини Нілу були, найвірогідніше, ще не розроблені, заболочені й пустельні, коли місцеві громади навряд чи піднімалися вище простого існування сіл неоліту, коли інтелектуальні й естетичні традиції Єгипту ще не були сформовані, країна об'єдналася під орудою єдиного правителя, традиційно відомого як Менес⁵. Попри подальші зміни династій, які, можливо, супроводжу-

⁵ Хоча точні дати не відомі, рання єгипетська хронологія викликає менше сумнівів, аніж месопотамська. Я використав приблизні дані з таблиці в праці: John A. Wilson, *The Burden of Egypt* (Chicago: University of Chicago Press, 1951), pp.vii-viii.

Музей Лувру (Musée du Louvre), Париж.

КАМ'ЯНИЙ НІЖ, ЄГИПЕТ

Ця зброя, знайдена в Джебель-ель-Араці в Єгипті, належить до пізнього додинастичного періоду. Держално зі слонової кістки, обидва боки якого показано на ілюстрації, свідчить про явний вплив Месопотамії. Праворуч — зображення тіл загиблих. З наближенням до леза вони змінюються зображеннями кораблів, вигляд яких нагадує кораблі на печатках Месопотамії; на кінці держална зображено величну картину двоюбою. Шумерські моряки, відвідуючи узбережжя Червоного моря, ймовірно, часто потрапляли в подібні ситуації з місцевими жителями. Інший бік держална повторює мотиви Месопотамії: бородань і два леви на задніх лапах обабіч нього — сцена, добре знайома з мистецтва Месопотамії; так само й зображення лева, що стрибає на спину своїй здобичі, — його видно трохи нижче виступу. Загалом різьблення справляє враження вмілої, але ще примітивної місцевої імітації високого мистецтва Месопотамії.

валися в деяких випадках короткими періодами заворушень, політичне об'єднання країни не порушувалося протягом приблизно 900 років.

Як же міг цар, зазвичай сильно потребуючи адміністративного апарату, так добре розвиненого в Месопотамії, зібрати велику державу воедино від самого початку історії Єгипту?

Багато в чому це явище, що здається аномальним, пояснюється географічним положенням. Пустелі дали єгипетській землі чітко окреслені кордони, що їх легко було захищати, а Ніл прислужився як головна природна опора і центральна система країни. Захист кордонів від чужинців навряд чи був серйозною проблемою для царя Єгипту. Звісно, проникнення лівійців із заходу й азійців зі сходу іноді вимагало воєнних дій на обширах усієї Дельти, траплялися й прикордонні сутички з нубійцями на півдні. Небезпека з боку варварів була незначною в III тис. до н.е. і не могла серйозно загрожувати величі фараона. Отже, один із найбільш руйнівних чинників у політичній історії Месопотамії для Єгипту був незначним.

Ранній розвиток країни в окрему державу перебував у прямій залежності від вільного судноплавства Нілом. Течія ріки несла човни на північ; і за щасливим збігом обставин вітри Єгипту дмуть переважно з півночі так, що рухатися вгору за течією досить легко під вітрилами. Контролюючи судноплавство, цар автоматично регулював усе основне пересування товарів і людей, а отже, мав засоби ефективного управління Єгиптом⁶. Правителі Месопотамії, навпаки, не могли скористатися природними умовами для захисту своєї централізованої влади і мусили повільно й важко створювати закони та бюрократичний апарат як штучну заміну надійного захисту, якого надавала Єгиптові природа⁷.

Соціальні чинники посилювали централізуючу дію географічного положення Єгипту. До 3100 р. до н.е. в Єгипті не існувало сильних і багатих інституцій, подібних до шумерських релігійних товариств і міст-держав. Райони (номи) визнавалися адміністративними поділами царства від ранніх часів; поділ на Верхній і Нижній Єгипет — на вузьку долину Нілу та болотисту рівнину Дельти — завжди залишався відомим фактом в офіційній номенклатурі. Ці поділи, можливо, ґрунтувалися на політичних реаліях, які передували об'єднанню двох царств, але влада місцевих священиків, вождів або царів-жерців була в доісторичному Єгипті слабкою порівняно з владою місцевих правителів у шумерів⁸. В

⁶ Hermann Kees, *Das alte Ägypten: eine kleine Landeskunde* (Berlin: Akademie Verlag, 1955), pp.50-56.

⁷ Тигр і Євфрат — бурхливі ріки; і хоча плоти й легкі човни могли просуватися вниз за течією в сезони, коли вода була не дуже високою і не дуже низькою для безпечного плавання, пливти вгору за течією було недоцільно. Отже, суходільний транспорт, який на широкій поверхні зрошуваної рівнини не був обмежений ніяким певним маршрутом, став звичним засобом перевезення товарів як на північ, так і на схід і захід.

⁸ До кінця не зрозуміло, як відбувався розвиток зрошувальних систем до завершення політичного об'єднання Єгипту: але є причина вважати, що їх головний роз-

іншому разі була б неможливою концентрація верховної влади в царському домі, що мала місце у Стародавньому царстві. Ба більше: якщо перекази правильно визначали першого царя Верхнього і Нижнього Єгипту як завойовника з пасторального півдня, то виняткові привілеї пізніх фараонів можна розглядати як вислід застосування до завойованого хліборобського населення широких повноважень, якими наділяла процвітаюча пасторальна громада свого вождя.

Наслідком раннього політичного об'єднання Єгипту було те, що, на відміну від Месопотамії, долина Нілу не мала великих міст, які служили б осередком високої культури. Рання єгипетська цивілізація була результатом зусиль царського двору, який розрісся так широко, що став, з певними особливостями своїх частин, містом-державою. Маючи змогу керувати працею великої кількості селян по всій країні, керівники та інженери царського двору змогли організувати спорудження величезних пірамід, а царські ремісники створювали вишукані твори єгипетської скульптури і живопису. Найбільше вражає те, що вони досягли цього успіху за кілька сторіч від початку цивілізації в долині Нілу.

Основною соціальною одиницею Єгипту залишалася сільська громада. У перші сторіччя історії Єгипту, очевидно, не існувало важливих суспільних посередників між селами і царським двором. Згодом деякі з основних храмів могли наймати групи прикажчиків, ремісників і службовців, у певному розумінні — за зразком Месопотамії. Але такі центри ніколи не досягали того значення в житті Єгипту, як їхні аналоги в Месопотамії. Місцеві магнати — більшість із них спершу царські адміністративні чиновники — відігравали значнішу роль, і з часу Першого проміжного періоду до Середнього царства (2200–1800 рр. до н.е.) такі аристократи-землевласники і дрібні князі могли служити своєрідним прошарком між жителями сіл і центральною царською владою. З погляду селян, це була просто зміна господаря. Організація сільського життя і

виток почався після, а не до завоювання Менеса. Якщо так, тоді стає зрозумілою все ще примітивна і нерозвинена природа місцевих релігійно-політичних інститутів. Див. J.A. Wilson, *The Burden of Egypt*, p.31.

Способи зрошування, що використовувались у Стародавньому Єгипті, ґрунтовно відрізнялися від тих, які застосовувалися в Месопотамії. До часів імперії єгиптяни не будували штучних каналів. Замість цього вони покладалися на природний розлив Нілу, утримуючи води за міцними дамбами, доки ґрунт достатньо не зволожувався, а відтак дозволяли воді стікати вниз за течією. За допомоги цього процесу усувалася небезпека штучного підвищення вмісту солі в ґрунті — проблема, нагальна для Месопотамії.

Метод «басейнового» зрошення потребував набагато менше земляних робіт, ніж метод, що побутував у Месопотамії; тихі, регулярні підняття і спади Нілу полегшували обслуговування зрошувальних систем. Це пояснює той факт, що єгипетські селяни мали досить часу і сил для будівництва пірамід. У ранній період розвитку Єгипту, щорік було кілька місяців після збирання врожаю й до підняття води в Нілі, коли зовсім або майже не було роботи, пов'язаної із землею. У Месопотамії, навпаки, в період між сезонами завжди тривала робота на дамбах і каналах. Див. Charles Singer (ed.), *A History of Technology* (Oxford: Clarendon Press, 1955) I, 535-55; Hermann Kees, *Das alte Ägypten*, p.22.

базова структура єгипетського суспільства сильно не змінилися. Містам у тому значенні, як у Месопотамії, — себто центрам ремесел і торгівлі, що існували незалежно від правлячого царського двору, — не судилося постати на єгипетській землі до епохи імперії, і навіть потім цих чужорідних утворень у суспільній структурі Єгипту було обмаль.

Ранній Єгипет скидався на велике співтовариство, організоване навколо храму, немовби перші правителі об'єднаного Єгипту запозичили соціальну систему шумерів і поліпшили її, розширюючи територіальну основу і долучаючи до неї повністю судноплавну довжину нижнього Нілу, автоматично вирішуючи в такий спосіб проблеми, які виникали через конфлікти між сусідніми державами на давнішій землі шумерів.

Принаймні у двох аспектах економічний і соціальний устрій Єгипту був схожий з раннім шумерським храмовим співтовариством. По-перше, основний поділ суспільства проходив між селянською масою і храмом. Той факт, що бог у Єгипті був утілений у правителів, тоді як у Месопотамії він уважався надлюдською істотою і віщав тільки через жерців, не затінює схожості між двома цивілізаціями. По-друге, торгівля і всі широкомасштабні економічні операції здійснювалися та контролювалися чиновниками храму. Час від часу фараон виряджав напіввоєнні експедиції до Сирії по лісоматеріали, на Синай по мідь, до Нубії по золото, до Пунту (нинішня територія Сомалі) по миро; в той час у межах країни добували граніт та інші мінерали з Верхнього Єгипту і таким же чином збирали данину до царської скарбниці. Якщо ці товари не були використані за прямим призначенням богом-царем для свого двору або спорудження гробниці чи інших споруд, вони розподілялися між придворними. Ранній економічний устрій шумерських релігійних громад, імовірно, був дуже схожим. Але в той час як у Месопотамії торговці та інші світські підприємці знаходили поле своєї діяльності в проміжках між окремими релігійними громадами, в Єгипті монолітний устрій Стародавнього царства цього не допускав.

Зрештою, монолітна структура мала б перешкоджати розвиткові єгипетської цивілізації. Але спершу вона давала певні переваги. Боже-ствений статус фараона додавав центральному уряду стабільності, якої ніколи не досягали в Месопотамії, оскільки доктрини релігії Єгипту надавали його богу-цареві таку владу над підданими, яка не мала аналога в країні, чії правителі, хоч і могутні, все ж не були божественними.

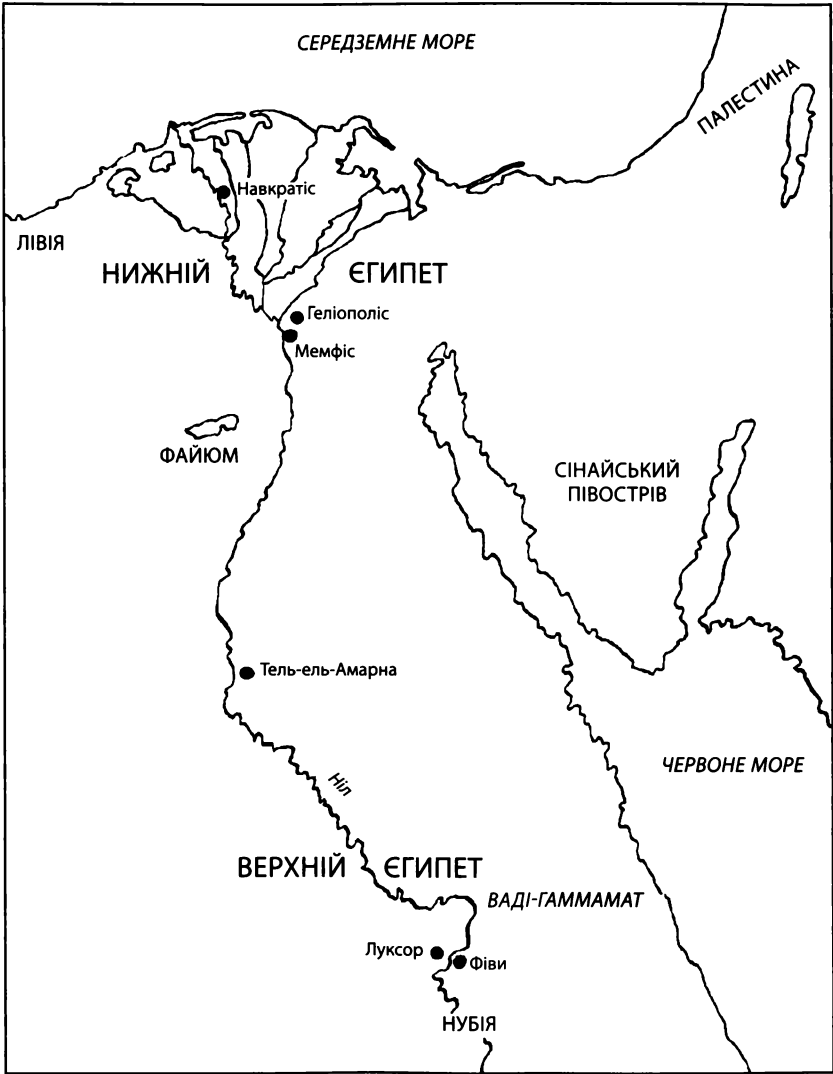
Передбачалося, що цар Єгипту, будучи богом, залишався безсмертним. Були необхідні й належні заходи для збереження його тіла і надання відповідного помешкання для його духа; відтоді з'явилися піраміди. За часів Стародавнього царства єгиптяни вірили, що звичайна людина, навіть найпобожніший священик чи могутній урядовець, не могла досягнути безсмертя сама собою. Життя після смерті залежало від забезпечення місця серед почту померлого царя. З цієї причини чиновники Стародавнього царства докладали чималих зусиль для будівництва своїх

гробниць настільки близько до царської могили, наскільки міг прихильно дозволити божественний правитель; і в написах на стінах таких гробниць наголошувалися заслуги померлого перед богом-царем, можливо, в надії, що безсмертний, хоча, імовірно, не дуже пам'ятливий, дух спочилого фараона зможе пригадати, наскільки справді необхідними для нього за життя були послуги покійного урядовця.

Життя після смерті, мабуть, становило головну турботу єгиптян. Оскільки вони були справді переконані, що їхні власні надії на вічне життя залежали від доброї волі фараона, стало досить легко навіть для монарха, віддаленого від своїх підданців, забезпечити беззастережну покору. Хто міг свідомо піддати себе гніву бога-царя, коли покарання за непокору було настільки радикальним, а винагорода за схвальну поведінку — такою приємною? У цьому, звісна річ, і криється таємниця Стародавнього царства. Замість того, щоб намагатися контролювати чиновників за допомоги закону і постійних послань на кшталт Хаммурапі, фараон Єгипту міг запропонувати тим, хто добре корився, вічне життя.

Навіть за найкращих часів Стародавнього царства було легко помітити сильну локалізацію суспільства. Цар і його двір були піднесені високо над селянством, але селянство було дуже сильно прив'язане до своєї місцевості. Крім центральної царської адміністрації, мало що зв'язувало одну місцевість з іншою. Найкращий доказ цієї глибокої централізації можна знайти в релігії Єгипту. Надзвичайна безладність єгипетського пантеону віддзеркалила існування різних місцевих культів, які зазвичай не мали тісного зв'язку і могли бути гармонізовані лише частково, навіть після того, як єдина політична влада об'єднала дві країни. Справді, надзвичайною єдністю і стилістичною взаємопов'язаністю в єгипетській цивілізації вирізнявся лише царський двір, а не населення загалом. У релігії ж — єдиній сфері, де в нашому дослідженні починають позначатися місцеві особливості, — ми стикаємося не зі взаємозв'язком, а з надзвичайним безладом.

Небагато відомо про історію Єгипту перших трьох династій (приблизно 3100–2650 рр. до н.е.). За тих часів вплив Месопотамії продовжував відігравати певну роль у розвитку єгипетської культури. Деякі твори мистецтва того періоду дуже ясно відтворюють шумерські мотиви; удосконалення в металургії, поширення гончарного крута і монументальна архітектура з цегли і глини несуть у собі вплив Месопотамії. Можливо, ідея фіксувати мову в писемності також походить із того ж джерела. Символи єгипетських ієрогліфів не мають жодного стосунку до клиноподібних знаків Месопотамії, ті та ті, поза сумнівом, були винайдені незалежно одне від одного. Але деякі дослідження недавнього часу показують, що окремі винахідливі особи могли створювати свою нову систему письма внаслідок контактів із письменними народами. Єгипетське письмо вже існувало на початку династичного періоду; ни-

СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ

ні практично неможливо виявити який-небудь більш ранній розвиток писемності. Тож можна припустити, що ієрогліфічний шрифт було введено відразу під впливом контактів із грамотою Месопотамії⁹.

⁹ Див. Ignace J. Gelb, *A Study of Writing* (Chicago: University of Chicago Press, 1952), pp. 72-81, 206-10, 214-15. Цілеспрямований винахід письма, не пов'язаного ні з чим раніше відомим, виявляється не так вже й рідкісне явище, коли люди — чи навіть одна сприйнятлива людина — без традицій письма стикається з чужим письмом. Відомі кілька прикладів такого стибу в американських індіанців в XIX і XX ст., а також в окремих

У будь-якому разі період запозичення був коротким. Єгипет відрізнявся від Месопотамії тим, що мав легкий доступ до будівельного каменю, поклади якого лежали вздовж пустельних укосів, обабіч долини Нілу по всій його довжині; за короткий час архітектори Єгипту навчилися використовувати можливості будівництва з каменю. Першу кам'яну гробницю було споруджено для одного з останніх царів Третньої династії (приблизно 2700 р. до н.е.). Після цього, за разуче короткий період часу єгиптяни опанували мистецтво будівництва з каменю і їхня архітектура набагато перевершила взірці Месопотамії. Найбільшу з великих пірамід було побудовано через півтора сторіччя після завершення раніше відомої гробниці з каменю; точність і вишуканість елементів цієї будівлі, а про її розміри годі й казати, — ніколи не були перевершені в подальші часи¹⁰.

Швидке опанування техніки будівництва з каменю було лише одним виявом загального піднесення; за час переломних сторіч майже всі аспекти культури Єгипту досягли своєї зрілості. Це сильніше за все виявилось у скульптурі й настінному живопису — двох мистецтвах, тісно пов'язаних з обробкою каменю.

У релігії, однак, не було єдиних загальноприйнятих визначень віри або ритуалу. Місцеві традиції були міцними і не могли бути поступово змінені навіть після того, як об'єднання країни під егідою єдиного бога-царя спричинило централізацію різних первісних культів і вірувань. Ще одна спроба примирити практику з логікою була необхідною, особливо з погляду фараона-бога. Правлячий монарх передусім знайшов собі місце серед богів, прибравши ім'я Гора — бога-сокола, ототожнюючи своїх царських і, згодом, безсмертних попередників з Озирисом, правителем царства мертвих. Гор і Озирис, можливо, походили з різних частин Єгипту. За їхніми характеристиками можна дійти висновку, що перший належав до кочового і порівняно войовничого минулого, тоді як другий виразно втілює інтереси рільницького населення, пануючи над порами

племен в Африці й Сибіру. Див. David Diringer, *The Alphabet: A Key to the History of Mankind* (New York: Philosophical Library, 1948), pp.150-57, для докладнішої інформації.

¹⁰ Somers Clarke and R.Engelbach, *Ancient Egyptian Masonry* (Oxford: Oxford University Press, 1930), pp.5-11 і далі. Значні відмінності в технології будівництва з каменю і цегли практично змусили єгиптян звільнитися від залежності від архітектурних взірців Месопотамії, тільки-но було ухвалено будувати з каменю. Глиняні цеглини мали бути маленькими за розмірами, щоб не пропускати багато повітря, тоді як основне завдання обробного каменю звичайних розмірів робить вигіднішим будівництво з таких великих брил, які тільки можна підняти. (Що більша брила, то менша площа поверхні пропорційно до її об'єму; отже, потрібно тесати менше каменю для досягнення потрібної висоти стіни.) Інші наслідки походять від різниці в розмірах. Геометричні візерунки, складені з цеглин, викладених різними гранями, були головною характерною рисою споруд Месопотамії, але це було неможливо зробити, використовуючи величезні кам'яні брили різних розмірів. Як заміна могли, наприклад, бути використані колони і споруди з перемичками вікон і дверей, яких не знала архітектура з глиняних цеглин.

року й оновленням рослинного світу¹¹. Ототожнення правлячого царя з Гором, а його попередників на троні — з Озирисом завжди існувало в історії Єгипту; але починаючи з П'ятої династії (2500–2350 рр. до н.е.) фараон почав також називати себе сином Ра — бога сонця. Ця ідея, безперечно, відображала вплив жерців храму Геліополіса; і стародавні хроніки справді свідчать про те, що П'яту династію було засновано жерцями Ра з того храму.

Із сучасного погляду важко усвідомити об'єднання сина Озириса, сина Ра і сокола Гора в трійцю, а потім ототожнення набутого багатолікого божества з особою фараона; і все ж ця плутанина властива єгипетській релігії. Поза сумнівом, більшість єгиптян не відчувала цієї несумісності, дотримуючись традиційних і освячених давниною релігійних доктрин і обрядів¹². Але в період боротьби єгипетської культури за своє історичне самовизначення місцеві мислителі були стурбовані розмаїттям міфів і ритуалів, прагнучи створити систему теологічних аргументів задля узгодження відмінностей і пояснення взаємовідносин між різними богами.

Три такі системи, що походять від могутніх і впливових храмів, відомі сучасним ученим, хоча деякі з фактів, що стосуються їх, — уривчасті. Всі три богословські школи намагалися створити своєрідну генеалогію богів, починаючи з першого творця світу через подальші божественні пари¹³. Жерці бога Пта з Мемфіса, імовірно, започаткували найбільш цікаву і хитромудру з цих спроб. Принаймні богослови з Мемфіса наділили бога Пта роллю творця світу, і загалом їхнє тлумачення несе явний відбиток «пропаганди» на користь Пта. Текст передає акт створення Пта світу як процес зачаття в його серці з подальшим виданням звуків його губами. Цими діями йому приписувалося створення не тільки матеріального світу, а й співтовариства богів і людей і принципів соціальних відносин поміж людьми. Діяльність Пта, імовірно, була моделлю справжньої ролі фараона в долях людей. Зрештою, думки і слова бога-царя привели до створення пірамід, наділили його відданих слуг вічним життям і змусили тікати варварів.

Проте зусилля щодо раціоналізації релігійних традицій Єгипту не

¹¹ Див. Joachim Spiegel, *Das Werden der altägyptischen Hochkultur* (Heidelberg: F.H.Kerle Verlag, 1953), pp.87-96.

¹² Зусилля захистити послідовність і єдність релігії Єгипту як вияв «міфопоетичного мислення», який показав «складність підходів» до вияву божественної сили, знайшли відбиток у книзі: Henri Frankfort's, *Ancient Egyptian Religion* (New York: Columbia University Press, 1948), pp.16-22 і далі. Див. також розділи в праці: Frankfort et al., *Before Philosophy* (Harmondsworth: Penguin Books, 1941).

¹³ Див. Adolf Erman, *Die Religion der Ägypter* (Berlin and Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 1934), pp.88-96 — у книзі подано прямий переказ; глибший підхід див. у працях: John A. Wilson in *Before Philosophy*, pp.59-70; Henri Frankfort, *Kingship and the Gods* (Chicago: University of Chicago Press, 1948), pp.24-35; Hermann Junker, *Pyramidenzeit: Das Wesen der altägyptischen Religion* (Einsiedeln: Benziger Verlag, 1949).

Генеральна дирекція старожитностей, Єгипетський музей (Director-General of Antiquities, Egyptian Museum), Каїр.

ЧЕРВОНА КЕРАМІЧНА ПЛИТА ФАРАОНА НАРМЕРА-МЕНЕСА

Ці рельєфи різко контрастують із наслідувальними візерунками на держалні ножа з Джебель-ель-Арака. Тут показано наступний етап у розвитку того, що згодом стало характерним стилем єгипетського мистецтва; цю плиту було виготовлено приблизно в період Першої династії, оскільки вона прославляє перемогу Менеса, який згуртував Єгипет в єдине царство. Плита також цікава тим, що вона, вірогідно, передує ієрогліфічному письму. Образотворчі елементи, з яких у подальшому було створено ієрогліфи, можна побачити, наприклад, у фігурі сокола зліва. Ця частина композиції навіть може читатися як ієрогліф.

Особливо повчальним є порівняння зображень тварин тут і на держалні ножа з Джебель-ель-Арака, оскільки відразу стають очевидними притаманна єгипетському мистецтву підвищена увага до композиції та байдужість до реалістичних деталей м'язів і жестів. Також тут добре проглядається принцип зіставлення розміру кожної фігури з її значущістю, наприклад, праворуч угорі, де зображений цар, який дивиться на порубані тіла переможених ворогів.

були систематичними. І хоча жерці Пта в царській столиці Мемфісі могли вивищувати свого бога над усіма іншими, були й інші жерці, віддані іншим богам в інших храмах, чия побожність спонукала їх протистояти будь-яким відхиленням від місцевих священних традицій. Отож, єгиптяни зрештою вибирали легший шлях сприйняття різноманіття усталених релігійних виявів і не намагалися переробити їх. Офіційна релігія легко сумістила логічно ніяк не сумісні доктрини; і розмаїття богів, добре узвичаєне, було змінене лише тоді, коли до влади доступилася нова династія, віддана своїм власним богам і культурам. Відтак, коли правителі Фів із Верхнього Єгипту закріпили свій контроль над усією країною, місцевий фівський бог — Амон перебрав владу, щоб невдовзі, сполучившись із богом сонця, стати Амоном-Ра. Але давніших великих богів не було усунено. Фараон і далі величав себе Гором, Озірис усе ще вважався безсмертним, змагаючись із Ра, і все розмаїття наявних місцевих релігійних традицій, навіть частково прихованих під поверховим уподібненням місцевих божеств до того чи того з великих богів, шанувалося місцевою владою.

Стійкість такого релігійного різноманіття можна зрозуміти тільки як наслідок життєздатності місцевих святинь і жерців, кожний із яких мав принаймні деяку незалежність від центрального царського уряду. Згідно з певними документами, можна припускати, що з часом влада декотрих жерців збільшилася за рахунок центрального уряду¹⁴. Одначе не стільки духівництво, скільки чиновники, що вийшли з покори, підірвали і зрештою знищили владу бога-царя.

Дивно не те, що існувала ця незалежність, а те, що її довго не помічали. Коли Стародавнє царство було на злеті, в період Четвертої та П'ятої династій (2650–2350 рр. до н.е.), Єгиптом, мабуть, правили відносно нечисленні чиновники. Більшість із них були родичами фараона. І всі вони як придворні бога-царя потрапляли в пряму залежність від його доброї волі щодо всіх привілеїв і почестей, які їм будь-коли надавалися в користування як у цьому, так і в подальшому житті. Згодом кількість чиновників зростала; їхнє очевидне збільшення мало послабити психологічні зв'язки між богом-царем і його слугами. Як міг дрібний чиновник, перебуваючи далеко від двору, так само впевнено мати надії на вічне життя, як і представник царського почту, якщо він був невідомий богові? Можливо, ще важливіше те, що склалася тенденція передавати посаду в спадщину. Це, звісно, перешкоджало просуванню талановитих і амбіційних людей і підтримувало неосвічених спадкоємців у високих рангах. Коли син наслідував батька у віддалених регіонах, мали дедалі зростати зв'язки з людьми тієї місцевості та її богами, допоки вони не знищили стару автоматичну покору центральній владі.

У підсумку адміністративна машина поступово розпалася. Розпад

¹⁴ John A. Wilson, *The Burden of Egypt*, pp.98-99.

почався під час Шостої династії (2350–2200 рр. до н.е.); перегодом місцеві магнати і князьки перебрали суверенну владу, а деякі з них претендували і на верховну царську владу, та не змогли захистити її від своїх противників.

Цей — Перший проміжний період (2200–2050 рр. до н.е.), відомий як період занепаду мистецтва. Масштаб монументального будівництва сильно скоротився, спостерігалася огрублість стилю та техніки з явно відчутними відмінностями залежно від місцевості¹⁵. Все це можна пояснити тим, що високе мистецтво раніше було продуктом царського двору. Однак у царині філософії й літератури цей період соціального безладдя сприяв зміцненню національних традицій Єгипту. Літописці, чие місце в соціальній ієрархії було серйозно підірване розпадом постійного уряду, брали в руки перо, аби засуджувати і протестувати проти того, що трапилося з єгипетською землею. Деякі літературні твори цього періоду, які збереглися, передають повний розпач; інші проголошують прагнення до насолод, а деякі шукають ґрунт для відновлення колишнього соціального порядку, наполягаючи на необхідності вдосконалювати особисті чесноти¹⁶.

Етичні принципи, висловлені авторами третьої групи, іноді викликали захват чужоземних учених¹⁷; але мораль, що її так відкрито накидали ці обурені літописці, так ніколи й не ввійшла до релігійної системи Єгипту. Соціальний розлад поступово було ліквідовано, ідеали, проголошені в тяжкі часи нестабільності, також поступово зникли, залишивши невеликий, хоча й помітний слід у цивілізації Єгипту¹⁸. Початковий консерватизм єгипетської релігійної системи, яка раніше безуспішно спробувала раціоналізувати себе в теології жерців Мемфіса, поглинув і цей вид нового літературного тлумачення засад людського життя, навіть не відчувши його впливу. Лише в одному сенсі розпад Стародавнього царства став причиною постійних змін у релігії: звідтоді надія на вічне життя більше так цілковито не залежала від зв'язків із богом-царем, а надавалася невеликому колу осіб за наявності в них відповідних гробниць і особистого майна з дотриманням черги.

Єгипетська література характеризувалася виразно приземленим

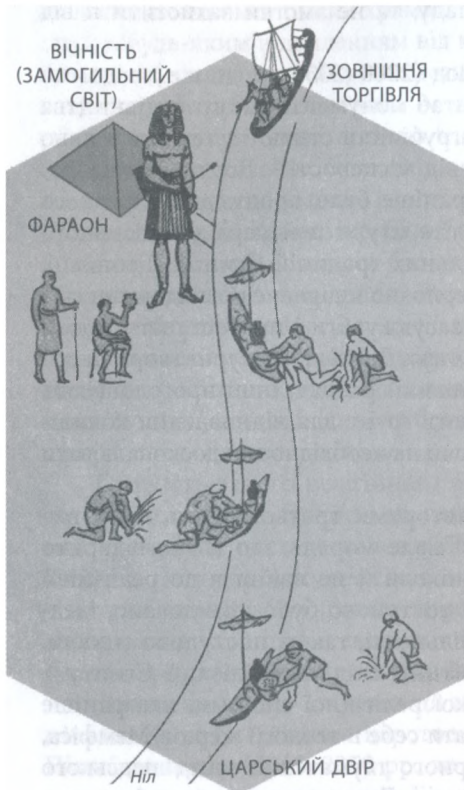
¹⁵ Див. William C. Hayes, *The Scepter of Egypt, Part I: From the Earliest Times to the End of the Middle Kingdom* (New York: Harper & Bros., 1953), pp.135-48.

¹⁶ Перекази цієї літератури можна знайти в праці: Adolf Erman, *The Literature of the Ancient Egyptians*, Aylward M. Blackman (trans.) (London: Methuen & Co., 1927), pp.75-108.

¹⁷ Див. James Henry Breasted, *The Dawn of Conscience* (New York and London: Scribner's Sons, 1935), p.207ff. Інші вчені в тих же текстах знаходили заклики до соціальної революції та класової боротьби, при цьому не применшуючи свого захоплення цими пам'ятками писемності: див. Joachim Spiegel, *Soziale und weltanschauliche Reformbewegungen im alten Ägypten* (Heidelberg: F.H.Kerle Verlag, 1950), pp.7-56.

¹⁸ John A. Wilson, *The Burden of Egypt*, p.124.

СТАРОДАВНЄ ЦАРСТВО

СЕРЕДНЄ ЦАРСТВО

ЕВОЛЮЦІЯ ЄГИПЕТСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

змістом¹⁹. Літературні твори були роботою писарів, що їх наймали для світських або майже світських завдань, і їхню увагу привертав передусім світ людей. Зокрема, правила поведінки для високих державних посадовців відігравали значну роль у літературі Стародавнього царства. Ці правила були створені для того, щоб показати молоді мистецтво досяг-

¹⁹ Священні традиції Єгипту не були збережені в письмових джерелах. Натяки на існування міфічних циклів існують у вцілених текстах; але грецький історик Плутарх, який жив у II ст. н.е., коли цивілізація Єгипту була вже справою минулого, був першим, хто відобразив зв'язну розповідь про один такий міф — історію Озириса, Ісиди й Гора. Сучасники знають цю історію тільки завдяки Плутархові — а це неточне і сумнівне джерело для елемента єгипетської релігії, який часто вважається таким, що був у центрі релігійної свідомості цілої цивілізації. Жителі Месопотамії почали записувати релігійні сюжети лише тоді, коли мова шумерів стала мертвою мовою, значення слів якої доводилося роз'яснювати. Ніякої схожої кризи системи передання інформації ніколи не було в Єгипті, тож єгипетські жерці не мали причини записувати священні секрети.

нення успіху, поваги до старших і правильної поведінки щодо молодших. Страху перед богом на взір Месопотамії в них просто не було. Навіть за тяжких часів, що настали за розпадом Стародавнього царства, єгипетські літописці зберегли образи непокірних і зарозумілих людей (а не богів), відповідальних за лиха та безладдя.

Приземленість єгипетської літератури переконливо вказує на контраст світоглядів у Єгипті й Месопотамії. Цю відмінність частково можна пояснити відносною захищеністю Єгипту як від нападів чужинців, так і від стихійного лиха²⁰. У країні, де боги були такими надійними у своєму заступництві, де регулярно ставався розлив ріки і де ворожі варвари ніколи несподівано не з'являлися на виднокраї, вчені літописці могли собі дозволити ігнорувати богів, крім певних випадків, передбачених ритуалом. Маючи можливість не дуже клопотатися про виживання в цьому світі, релігійна думка сконцентрувалася на досягненні безсмертя в наступному житті, а літературні твори могли з чистою совістю звертатися тільки до мирських турбот. Інша ситуація мала місце в Месопотамії, де природні та воєнні катастрофи були постійною загрозою й де боги вважалися то навмисно вередливими, то непередбачувано небезпечними, то надміру великодушними, але їх ніколи не ігнорували.

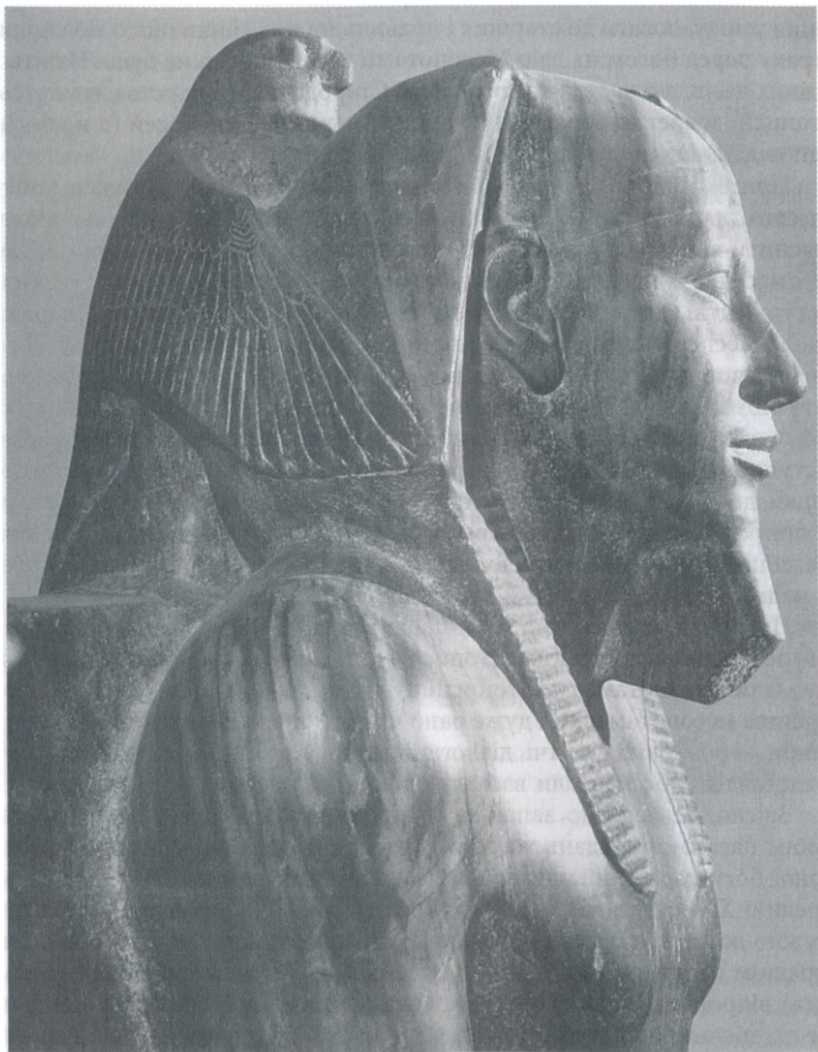
Провалля, що постало між усною міфотворчістю і письмовою літературою, дало єгипетським літописцям набагато більше свободи, ніж та, яку мали месопотамські літописці. Відтоді єгипетська література перевершила месопотамську, і дуже рано в ній з'явилися виразно приземлені жанри — розповіді, притчі, діалоги і пісні про кохання, — які були слабо представлені або не мали взагалі аналогів у Месопотамії²¹.

Звісно, безлад, що запав за руйнуванням Стародавнього царства, приніс багато страждань жителям Єгипту, й ідеал об'єднаної землі, покірної богу-цареві, ніколи не стирався з їхньої пам'яті. Нарешті десь у середині XXI ст. до н.е. місцевий правитель із Фів у Південному Єгипті оружно домігся влади та об'єднав країну знову, вступивши у володіння Середнім царством (2050–1800 рр. до н.е.)²². Ця нова династія (Дванадцята) відродила щось схоже на централізацію Стародавнього царства, але під цією зовнішньою схожістю ховалася істотна відмінність. Місцеві магнати і жерці не були усунені від управління. Вони залишилися при владі, здійснюючи посередницьку функцію між чиновниками царського двору і сільськими жителями. Центральна влада була менш високопоставленою та більш обмеженою. Робочу силу всього Єгипту більше не

²⁰ John A. Wilson, *The Burden of Egypt*, pp.12-13.

²¹ Див. T.Eric Peet, *A Comparative Study of the Literatures of Egypt, Palestine and Mesopotamia* (London: Oxford University Press, 1931), p.17 і далі.

²² Завоювання всього Єгипту з Фів схоже на завоювання Менесом у тому сенсі, що обидва правителі прийшли з півдня, з відносно відсталих прикордонних районів. Два об'єднання ілюструють переваги прикордонного володаря в боротьбі за владу серед дрібних цивілізованих держав. Див. вище зауваги щодо Саргона з Аккаду.

ХЕФРЕН, ВОЛОДАР ВЕРХНЬОГО І НИЖНЬОГО ЄГИПТУ

Ця сидяча статуя з діориту з храмової прибудови гробниці Хефрена в Гізі зображає царя-бога як у вигляді людини, так і у вигляді сокола Гора. Скульптор майстерно подолав внутрішню властиву такому художньому задумові незручність: крила сокола, захищаючи фараона, нерозривно з'єднують разом дві фігури, і велична суворість обличчя фараона підкріплюється спокійною поблажливістю сокола. Така скульптура символізувала, а символізуючи, можливо, допомагала також зміцнити і визначити всепанівну роль бога-царя у Стародавньому Єгипті. Майстерний і стилістично довершений витвір з'явився за доби Четвертої династії (2650–2500 рр. до н.е.), коли ресурси всього Єгипту використовувалися на спорудженні великих пірамід. (Піраміда Хефрена поступається за розмірами лише піраміді його безпосереднього попередника, відомого Геродотові під іменем Хеопс і єгиптологам під іменем Хуфу.)

рекрутували на спорудження гробниці для царя, так само як і офіційні доктрини більше не проголошували безсмертя, якого можна досягнути, маючи зв'язок із божественним царем у потойбічному житті²³. Зміна основ життя Єгипту була симптоматичною і в тому, що в мистецтві далі існувала маленька, але помітна відмінність у канонах, успадкованих від Стародавнього царства²⁴. Попри це, деякі енергійніші царі Дванадцятої династії зробили свою владу верховною на цілий Єгипет, хоча слабші особи легко випускали віжки правління з рук.

До 1800 р. до н.е. Єгипет знову втратив політичну згуртованість. Тому єгиптяни не спромоглися вчинити ефективний опір новому й незвичному феноменові в їхньому історичному досвіді: озброєним нападам чужоземців. Починаючи приблизно з 1730 р. до н.е. народність, звана гіксосами, перетнула пустелю Синаю і проникла в Єгипет, легко завойовуючи північні райони країни і накидаючи чужоземне панування, що проіснувало до 1570 р. до н.е.

Гіксоси були для Єгипту «порошинкою в оці». Жерці й можновладці Єгипту, давно звикши вважати себе значно вищими за всіх інших, виявилися підкорені огидними варварами-азіатами, які паплюжили їхні храми і нищили найдорожчі традиції. Цей життєвий досвід ґрунтовно змінив погляди єгиптян. Навіть після того, як новий цар прийшов з півдня, щоб звільнити обидва царства від ненависних гіксосів, єгиптяни більше не відчували себе в безпеці за своїми пустелями. Отже, нашествя гіксосів поклато край довгому періодові ізоляції Єгипту від іншого світу, і в наступному тисячолітті єгиптяни об'єднались у велику імперію, перемігши в складній боротьбі сил на Середньому Сході. З вигнанням гіксосів владики Єгипту почали епоху космополітичного правління в безпосередньому контакті та в умовах суперництва з іншою великою середньосхідною цивілізацією річкової долини — Месопотамією. Тепер ми залишимо єгиптян на цьому етапі, коли їхній унікальний спосіб життя майже змінився і вступив до фази ширших контактів.

Підіб'ємо підсумок: у певному сенсі досягнення Єгипту III тис. до н.е. перевершили все доти відоме. Єгипетське мистецтво та архітектура справляють набагато сильніше враження на наших сучасників, аніж щось подібне в Месопотамії. Етичні постулати, розвинені в певних літературних творах, також знаходять відгук у сучасних думках²⁵. І нарешті, не можна не захоплюватися рано сформованою політичною єдністю Стародавнього царства, так добре відображеною в простоті й монументальності великих пірамід.

Однак в іншому розумінні Єгипет відставав від досягнень Месо-

²³ John A. Wilson, *The Burden of Egypt*, pp.112-37.

²⁴ William C. Hayes, *The Scepter of Egypt*, Part I, p.154.

²⁵ Однак, що стосується літератури, то, судячи з переказів, мені здається, що «Оповідь про Гільгамеша» перевершує всі літературні твори Єгипту, які дійшли до нас.

потамії. Нічого на кшталт «великого суспільства» Месопотамії в долині Нілу не виникало. Різкий контраст між богом-царем і його двором, з одного боку, та сільськими жителями — з іншого залишився характерною рисою навіть у Середньому царстві, і незначна посередницька ланка — місцеві магнати та духівництво — не могла дати єгипетському суспільству тієї внутрішньої гнучкості, тієї різноманітності й тих можливостей, що крилися в устрої Месопотамії. Єгиптянам для великого царства забракло структурної бази, яку надали Месопотамії політична теорія, писані закони і клас багатих купців. Натомість уся структура управління — літописці, каменярі, архітектори, художники, чиновники і жерці — існувала за рахунок покірного селянства. У такому суспільстві важко було знайти простір для подальшого розвитку, і навіть розширені контакти з чужоземцями, які принесло з собою Нове царство, не дали змоги єгиптянам зробити більше, ніж просто потвердити дієвість старих ідей і, наскільки можливо, опиратися чужоземному впливові. Попри всю чужу для них, заплутану імперську політику, стародавні єгиптяни все ж ефективно зберігали свою духовну ізоляцію. Навіть після приєднання до Римської імперії вони залишилися окремим самотнім народом — охоронцем традицій старовини, який не створив нічого нового.

2. ЦИВІЛІЗАЦІЯ ДОЛИНИ ІНДУ

Цивілізація Єгипту мала значну схожість з іншою цивілізацією, яка виникла приблизно в той же час в Індії. Два великі міста та численні малі міста й села процвітали на берегах річки Інд та її приток у період між 2500 р. і 1500 р. до н.е. Мешканці цих поселень були знайомі з мистецтвом письма і застосуванням міді та бронзи; вони зводили монументальні споруди з червоної цегли, різьбили з каменю статуї та знаки на особливий зразок. Тобто, матеріальний аспект їхньої цивілізації був рівнозначний сучасним для них Месопотамії та Єгипту. Але через нестачу даних, особливо через те, що сучасні вчені не змогли розшифрувати писемність цієї цивілізації, мало що відомо про нематеріальні аспекти цієї цивілізації та абсолютно нічого — про її історичний розвиток.

Великі міста Мохенджо-Даро і Харappa постають перед нами цілком розвиненими, без будь-яких слідів поступового розвитку від примітивніших попередників. Підземні води зашкодили археологам розкрити глибокі шари на колишній території цих міст, а розкриті шари, які містили уламки багатьох сторіч, свідчили лише про занепад першого поштовху²⁶. Розкриті культурні шари в інших місцях також не дали ознак розвитку від первісного витoku до повного розвитку систематично спланованих міст, про що свідчать Харappa і Мохенджо-Даро²⁷. Лише виявлення в

²⁶ Stuart W.Piggott, *Prehistoric India to 1000 B.C.* (Harmondsworth: Penguin Books, 1950), pp.167, 200-201.

²⁷ R.E.M.Wheeler, *The Indus Civilization: The Cambridge History of India*, Supplementary

Месопотамії кількох індських печаток у такому контексті, який дозволяє дуже приблизне датування, дає вченим можливість назвати 2500–1500 рр. до н.е. приблизними тимчасовими рамками цивілізації Інду²⁸.

Існування торговельних відносин між Месопотамією та долиною Інду з 2500 р. до н.е. (або, можливо, за кількасот років перед тим) передбачає, що шумери, імовірно, відігравали певну роль на ранніх стадіях індської цивілізації, аналогічну до тієї, яку вони відігравали в Єгипті. Морські контакти з шумерами, можливо, надавали готові моделі та ідеї, що їх жителі Індії могли застосувати до особливостей своїх місцевих культурних традицій²⁹. У цьому разі піднесення цивілізації Індії, напевне, було швидким і потребувало щонайбільше кількох сторіч.

Незвичайно систематичне планування Мохенджо-Даро і Харалпи підказує інші висновки. Обидва міста були побудовані за зразком шахівниці³⁰. На західній околиці кожного з них на підвищенні була фортеця, споруджена над рівниною. Вони також мали великі зерносховища, споруджувані за задалегідь розробленим планом, так само як і геометрично сплановані квартали, вірогідно побудовані для поселення робітників. Усе це свідчить про наявність високоцентралізованого управління, яке збирало великий податок зерном і керувало робочими групами з розмахом, достатнім для будівництва цілих міст. Це також передбачає, що міста були розташовані відповідно до плану на раніше незабудованих землях. Мохенджо-Даро і Харалпа, отже, імовірно, були побудовані як столиці-близнюки вже об'єднаної та принаймні наполовину цивілізованої держави³¹.

Разюча подібність руїн свідчить про те, що політична структура цивілізації Інду була високоцентралізованою вже на ранньому етапі своєї історії. Дві столиці були розташовані на відстані 350 миль, а дрібніші поселення знайдені на відстані до тисячі миль від них. Трохи більше шістдесяті поселень, в яких були виявлені сліди цієї цивілізації, розта-

Volume (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), pp.8-14.

²⁸ Виявлення в Мохенджо-Даро кількох печаток, схожих на ті, що існували в Месопотамії близько 3000 р. до н.е., веде деяких науковців до висновків про ранішу появу індської цивілізації. Див. Heinz Mode, *Die indischen Frühkulturen, und ihre Beziehungen zum Westen* (Basel: Benno Schwabe & Co., 1944), pp.127-28. Однак важко повірити, що такі розвинені міста, як міста індської цивілізації, могли з'явитися так рано. Такі артефакти, як печатки, можливо, існували протягом кількох сторіч як цінна рідкість; або ж вони могли потрапити до Мохенджо-Даро з якогось району на окраїні Месопотамії, де старий стиль зберігся довше, ніж у центрі цієї культури.

²⁹ Heinz Mode, *Die indischen Frühkulturen*, pp.86-87, 128-38; R.E.M.Wheeler, *Early India and Pakistan to Ashoka* (London: Thames & Hudson, 1959), pp.100-104.

³⁰ Велику частину знахідок Харалпи було знищено в XIX ст., коли ґрунт із розкопів використовувався для насипу залізниць. Тому планування міста повністю невідоме, хоча, здається, воно точно відповідає такому ж плануванню міста Мохенджо-Даро.

³¹ Месопотамські міста, навпаки, мали криві й різновиді вулиці та будинки. Для порівняння можна навести паралель із геометрично правильним плануванням Вашингтона, Канберри чи Бразилії та кривою асиметрією вулиць Лондона, Парижа, Лісабона.

Фонд Британського музею (Trustees of the British Museum).

ПЕЧАТКИ ІНДСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Зв'язок між цивілізаціями Месопотамії та Індії виявляється в перших двох із цих печаток, оскільки ліву печатку було знайдено в руїнах шумерського морського порту Ур, а другу — в Мохенджо-Даро, одній з двох столиць-близнюків, де також було знайдено багато інших печаток подібного стилю. Очевидно, першу було привезено до Ура з району Інду, можливо, купцем. Третя печатка цікава іншим. Фігура з трьома особами, які сидять зі схрещеними ногами в оточенні тигрів, слонів та інших диких тварин, точно відповідає позі, що згодом асоціюватиметься з індійським богом Шивою в іпостасі Парупаті, володаря звірів. Така неперервність традиції демонструє збереження елементів культури долини Інду в пізнішому індуїзмі. Сучасні вчені не можуть прочитати написів на цих печатках.

шовані в заплавної долині Інду та його приток або вздовж узбережжя Аравійського моря дещо на південь — там, де гирло ріки Нарбада (Нармада). На всій цій досить широкій території³² не існує регіональних або місцевих культурно-стилістичних варіантів серед відомих археологічних знахідок. Раннє політичне об'єднання, аналогічне єгипетському, саме по собі пояснює таку однотипність.

Як така чимала держава могла бути організована і згуртована, неможливо навіть уявити. У другій половині III тис., коли цивілізація Інду була в розквіті, під час побудови її міст, здавалося, було приділено мало уваги захистові від озброєних нападів. Міських стін виявлено не було; знахідки зброї та озброєння виявилися нечастими, і бракувало деяких їх видів, добре відомих у Месопотамії³³. Отже, ця цивілізація була не військовою імперією, як імперія Саргона, а релігійною державою, як єгипетське Стародавнє царство, мабуть, зі схожою політичною системою.

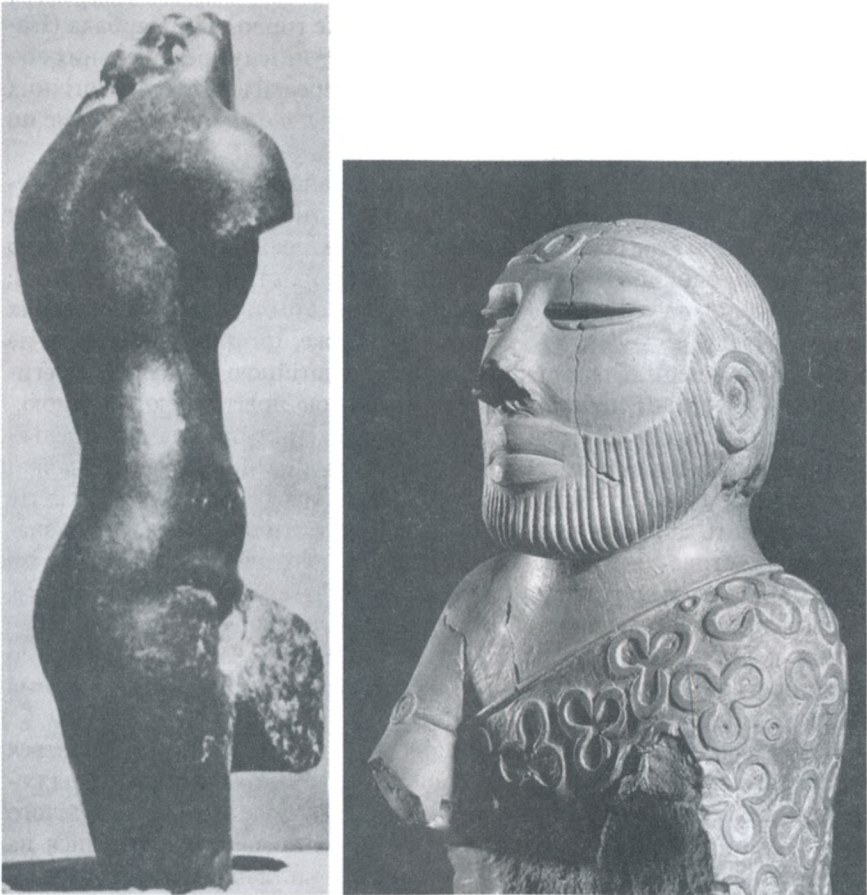
Якщо не брати до уваги досить великої кількості печаток із рельєфами, які іноді суперничають з кращими взірцями Месопотамії, художні знахідки долини Інду бідні. Навіть більше, кілька виявлених об'єктів демонструють запаморочливу розпорошеність стилів³⁴. Така ж невизначеність властива релігії цивілізації Інду. Жіночі статуетки, часто дуже грубі, іноді з демонстративно збільшеними статевими органами, мабуть, свідчать про культ родючості й поклоніння богині типу «Великої Матері». Культ дерева і фалічні символи вказують на те саме. Але без доступу до писемності неможливо відтворити міфологію, яка розкрила б значення окремих уцілілих образів і символів.

Життєздатність і соціальний порядок цивілізації Інду зберігається до повного руйнування двох її головних міст. Наприклад, у Мохенджо-Даро руйнівні повені час від часу робили необхідним відновлення цілого міста. Старі вулиці та споруди спершу повністю перебудовувалися на старий манер, але в останній період існування міста наново перебудовані стіни вже не відповідали межах вулиць, що існували раніше; і там, де перше були монументальні споруди, з'явилися неміцно зведені будинки з кепського матеріалу. Поза сумнівом, соціальний порядок, який зазвичай визначав і довго підтримував геометричну точність плану перших поверхів будинків міста, дещо послаб.

³² Цивілізована частина Єгипту простерлася не більш ніж на 600 миль уздовж Нілу; і заплавна рівнина Месопотамії, хоч і була ширшою, мала дещо меншу протяжність. Див. R.E.M.Wheeler, *The Indus Civilization*, pp.2-3.

³³ Наприклад, шоломи і щити, які були звичайною зброєю воїнів, у Месопотамії від самого початку III тис. до н.е. не виявлено. Див. R.E.M.Wheeler, *The Indus Civilization*, pp.52-56.

³⁴ Див. D.H.Gordon, *The Pre-historic Background of Indian Culture* (Bombay: N.M.Tripathi, Ltd., 1958), p.69. Навіть якщо, подібно до Гордона, хтось і заперечує автентичність кам'яних торсів із Хараппи та відносить їх до пізніших витворів буддійського періоду, похованих у глибших шарах, залишається різкий контраст між грубістю «портретних» голів і грацією танцівниці з бронзи, знайденої в Мохенджо-Даро.

Національний музей Індії (National Museum of India), Нью Делі.

СТАТУЕТКИ З ДОЛИНИ ІНДУ

Оголений торс зліва і грубо виконана, але гордовита фігура праворуч були виявлені відповідно в Харалпі та Мохенджо-Даро. Навряд чи ці статуетки можна віднести до тієї самої традиції або школи, і деякі вчені припускають, що торс може бути витвором пізніших часів — періоду буддизму. Неповні записи під час проведення розкопів не дають змоги підтвердити ні цю гіпотезу, ні альтернативний погляд, який полягає в тому, що ці дві фігури можуть представляти відповідно ранній і розвиненіший етапи розвитку скульптурної культури Інду. Гнучка витонченість однієї та гордовитість іншої становлять загадку для фахівців із культури Стародавньої Індії.

Можна тільки висловлювати здогадки щодо причин такого занепаду. Можливо, посуха і вирубання лісу зробили повені більш руйнівними, а рільництво менш продуктивним, ніж раніше³⁵. Але у світлі того, що ми знаємо про занепад Стародавнього царства Єгипту, можна спробувати віднести розпад індської цивілізації до внутрішніх політичних змін. Якщо з якоїсь причини вплив центрального уряду на підкорених жителів рівнини Інду послаб, то великі міста негайно мали постраждати, доказом чого і може бути занепад Мохенджо-Даро.

Вторгнення з гір до північних і західних частин країни могло зіграти деяку роль в ослабленні центральної влади³⁶. Останній удар, можливо, було завдано тоді, коли войовничі варвари, які розмовляли однією з індоєвропейських мов, що походила від санскриту, і які називали себе аріями, спустилися з гір, щоб спустошити долину Інду. З первісною люттю вони перетворили індські міста на купи задимленого каміння.

Хараппа і Мохенджо-Даро не були відновлені. Суспільний устрій, який колись підтримував життя цих двох головних міст, було повалено, і місце, де раніше стояв Мохенджо-Даро, поступово було зайняте чужоземними поселенцями. Коли головні міста і апарат управління були зруйновані так сильно, що зникли будь-які нагадування про існування цивілізації Стародавньої Індії, бідні села вижили. Можна передбачити, що саме населення цих сіл і передало подальшим поколінням головні ідеї релігії Стародавньої Індії, які пізніше яскраво виявилися в індуїзмі.

* * *

Варто запитати: чому цивілізація Інду розпалася під тиском варварів, а цивілізації Єгипту та Месопотамії, зазнаючи таких же нападів, вижили і згодом знову ствердилися? Можливо, кількість варварів була великою, а атаки — лютішими і жорстокішими, ніж у Єгипті й Месопотамії. Можливо, цивілізація Стародавньої Індії була крихкою, без глибоких зв'язків між населенням села і правлячою меншиною.

Наявні відомості не підтверджують тих чи тих припущень. Так, інформацію для роздумів можна знайти в «Рігведі»³⁷, деякі частини якої — наприклад, оповідь про те, як бог війни Індра атакував фортеці, оточені стінами, та безжально знищив своїх темношкірих ворогів, — можливо, стосуються періоду завоювання аріїв³⁸. Деякі тексти можна тлумачити як свідчення того, що арії ставилися до релігійних традицій народу Стародавньої Індії з відразою, зі священним жахом сприймаючи

³⁵ Див. обережний коментар R.E.M.Wheeler, *The Indus Civilization*, p.91.

³⁶ У праці: Stuart Piggott, *Prehistoric India*, pp.208-21 вказано на збільшення в останні періоди цивілізації Інду частки культурних знахідок походженням з Белуджистану.

³⁷ Учені вважають, що «Рігведа» містить найдавніші вцілілі тексти літератури санскритом.

³⁸ R.C.Majumdar (ed.), *The History and Culture of the Indian People: The Vedic Age* (London: Allen & Unwin, Ltd., 1951), pp.225-28, 360.

відвертість еротичних обрядів³⁹. Ба більше, «Рігведа» проясняє і той факт, що загарбники-арії мали відносно розвинену релігію та складну ієрархію духовництва, які, імовірно, сформувалися під впливом релігійних ідей шумерів і Вавилону⁴⁰.

Отже, є ймовірність того, що вторгнення аріїв супроводжувалося зударом двох протиборчих релігій. Можливо, ці завойовники заходилися систематично і з фанатичним завзяттям знищувати сліди ненависної для них релігії ворогів. Однак, якщо індська цивілізація була цивілізацією жерців, то ліквідація інституту жерців означала знищення суспільної установи, що створила і підтримувала цю цивілізацію. До того ж, якщо суспільство Інду, як і суспільство Єгипту періоду Стародавнього царства, не мало проміжного соціального прошарку між жерцями-царями в їхніх мурованих цитаделях і загалом рівноправним сільським населенням, то знищення інституту жерців означало б стрімку загибель індської цивілізації без найменшої можливості її відродження. Тільки окремі фрагменти стародавньої культури, зрозумілі й доступні сільським жителям, змогли після цього зберегтися. І так воно, напевне, і сталося⁴¹.

³⁹ Тлумачення відповідних уривків «Рігведи» є дискусійним. Деякі індійські науковці вважають, що у відповідних текстах лише засуджується надмірна хіть, але не критикується звичай доарійського населення. Див. R.C.Majumdar, *History and Culture of the Indian People: The Vedic Age*, p.187.

⁴⁰ Див. V.Gordon Childe, *The Aryans: A Study of Indo-European Origins* (New York: Alfred A.Knopf, Inc., 1926), I, 80-81; Louis Renou and Jean Fillozat, *L'Inde classique: Manuel des études indiennes* (Paris: Payot, 1974), p.516; Sir Charles Eliot, *Hinduism and Buddhism: An Historical Sketch* (London: Edward Arnold & Co., 1921), I, 60-61; James Hope Moulton, *Early Religious Poetry of Persia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1911), pp.37, 44-45. Крамарі й ковали, що подорожували з гірської частини Середнього Сходу степом на північ, напевно, багато чому навчили первісних індоевропейців. Наприклад, праїндоевропейське позначення міді походить від шумерського слова для позначення цього металу. Не тільки матеріальна, а й релігійна наука, яку давали представники, що не кажи, вищої, ніж степова, культури, були засвоєні, про що свідчить подібність індоевропейського і месопотамського пантеону, яка не могла бути випадковою. Пор. запозичення, зроблені Мухаммадом в юдео-християнської культури, з якою він, імовірно, стикався замолоду під час своїх купецьких контактів.

⁴¹ Порівняймо, наприклад, долю цивілізації американських індіанців, коли місцеві жерці та вожді були повернені в християнську віру іспанськими завойовниками й місіонерами.

Така сумна доля могла спіткати і староегипетську цивілізацію, коли долина Нілу зазнала набігу варварів, а двір фараона був єдиним носієм високої культури. Однак до того часу, коли гікосоі завоювали Єгипет і паплюжили святині та храми, вже існувала тонка, але життєздатна верства писарів і аристократів (тобто місцевих магнатів і землевласників), яка розділяла з двором фараона і жерцями місію збереження давньоєгипетських культурних традицій. Ця верства вижила під гнітом гікосів, оскільки ті потребували послуг збирачів податків і керівників. Збереження цієї верстви означало збереження разом із нею й культурних традицій Стародавнього Єгипту. Цей факт підтверджується успішним повстанням проти гікосів під проводом місцевого магната, правителя Фів, якому поталанило відновити засади втраченої цивілізації. Порівняймо також багаторазове відродження китайської культури після набігів варварів і руської культури після монгольського нашествия.

В. ПЕРЕНЕСЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДО РАЙОНІВ ДОЩОВОГО ЗВОЛОЖЕННЯ: МАЛА АЗІЯ І КРИТ

1. ВСТУП

На початку III тис. до н.е. суспільна організація і технічні засоби, доступні рільникам Середнього Сходу, залишалися настільки примітивними, що цивілізації могли виникнути тільки на штучно зрошуваних землях. Однак на кінець тисячоліття ситуація змінилася, оскільки незадовго до 2000 р. до н.е. чимало різних за культурою, проте взаємопов'язаних цивілізацій вкоренилися за межами вузьких територіальних кордонів заплавлених долин. Цей прорив пришвидшив розвиток цивілізації в кілька разів. Будь-який регіон, що мав у своєму розпорядженні досить родючу землю для сільського господарства, потенційно ставав місцем виникнення цивілізованого життя. Відтоді процес територіальної експансії цивілізації перетворився зі стрибкоподібного руху від однієї річкової долини до іншої на розтікання в неперервному просторі.

Як же стався перехід від зрошуваного до незрошуваного рільництва?

Тільки використовуючи весь арсенал уяви людини, можна отримати навіть найзагальнішу відповідь на таке запитання. Початковою формою цивілізації ми уявляємо суспільство більш або менш рівноправних рільників, які живуть сільськими громадами. З поширенням плуга хлібороби дістали можливість виробляти надлишок продуктів харчування, навіть на землях, що зволожуються лише дощами. Пар, ефективність якого підтримувалася завдяки знищенню бур'янів частою переоранкою, дав можливість постійно використовувати ті самі земельні ділянки і витрутив старий напівкочовий спосіб обробітку ґрунту. Отож, рільники як ніколи доти виявилися пов'язаними з певною територією. За відсутності зовнішніх чинників прості рільники через збільшення населення швидко споживали надлишок продуктів харчування, який з'явився внаслідок поліпшення техніки обробітку ґрунту. Так тривало, доки не встановлювалася нова рівновага⁴² між зростаючою кількістю населення і надлишками продуктів харчування. Отже, могло виникнути порівняно компактне рільницьке поселення, яке не породжувало посилення класових відмінностей, а також якихось кардинальних змін у способі життя суспільства⁴³.

Отже, якщо ми припустимо, що суспільство Інду дещо відставало в розвитку від Єгипту і залишалося організованим за зразком єгипетського Стародавнього царства до часу арійського завоювання, то нездатність високої культури цивілізації долини Інду до виживання відразу ж стане зрозумілою.

⁴² Тобто, коли технічні обмеження поступалися місцем браку вільної землі як головному чинникові, що стримував виробництво продуктів харчування.

⁴³ Наприклад, аналогічна ситуація склалася в ранньому Лаціумі, на території якого

Але хліборобські громади, розташовані в ареалі цивілізацій річкових долин, не могли жити суто своїм звичаєм. Війна й торгівля стали тими чинниками, котрі сприяли контактам із культурою народів, які населяли заплавні долини. Водночас громади жили під загрозою і часто завойовувалися племенами кочовиків, які долали межі рільницьких регіонів. Так рільники стародавнього Середнього Сходу опинилися між молотом і ковадлом, що істотно гальмувало культурний розвиток; зрештою, протягом III тис. до н.е. селяни виявилися підвладними чужоземним зверхникам. Ці обставини й підштовхнули розвиток цивілізації в районах дощового зволоження. Жорсткий, часто полярний соціальний поділ між поміщиками й селянами дозволив першим акумулювати багатство в такому розмірі, який за сприятливих умов дозволив утримувати корпус фахівців, здатних створювати і підтримувати незалежний стиль цивілізованого життя.

Не важко простежити, як загарбницькі війни кочовиків могли спричинити такий вислід. Бойова дисципліна, вироблена скотарями протягом кочового життя, давала величезну військову перевагу над роз'єднаними і миролюбними рільниками. Вояки, звиклі паразитувати на стадах худоби, дуже швидко усвідомили вигоду, яку вони могли отримати від перенесення цього паразитизму на людей, — коли вони натрапляли на громаду, достатньо багату, щоб задовольнити їхні потреби, і водночас майже беззахисну, щоб не вчинити опору. Такі громади змогли з'явитися за межами зрошуваних земель тільки після того, як почав широко застосовуватися плуг, що істотно збільшило врожайність на землях, зволожуваних дощами. Отож, поява розрізаних держав, керованих войовничими аристократами-землевласниками, відбувалася слід у слід із поширенням плуга⁴⁴.

Оскільки цивілізовані завойовники були менш схильні, ніж кочовики, оселятися серед віддалених хліборобських громад, їхнє нашествя значно менше позначалося на становищі місцевих жителів. Проте в обох випадках було сформовано клас місцевих магнатів, які претендували на частину виробленого рільниками продукту. Воєнне загарбання, що йшло з річкових долин, навряд чи почалося набагато раніше епохи Саргона (2350 р. до н.е.). Проте його армії, схоже, досягли Середземного і, можливо, Чорного морів, подолавши перевали гір Загрос на сході та проникши далеко вглиб від долини річки Тигр⁴⁵. Безперечно, хоч би де був великий володар, він вимагав данину натурою і відряджав своїх

вулканічний ґрунт був надзвичайно родючим. Див. Tenney Frank, *An Economic History of Rome* (2d rev. ed.; Baltimore, Md.: Johns Hopkins Press, 1927), pp.1-12.

⁴⁴ Можливо, поширення плуга було стимульоване ошадливими діями аристократів, оскільки краща техніка робила селян значно кориснішими для панів. Я, однак, не маю фактів на підтвердження цієї гіпотези.

⁴⁵ Точаться дискусії щодо реальних масштабів завоювань Саргона. Див. Sidney Smith, *Early History of Assyria to 1000 B.C.* (London: Chatto & Windus, 1928), pp.80-94.

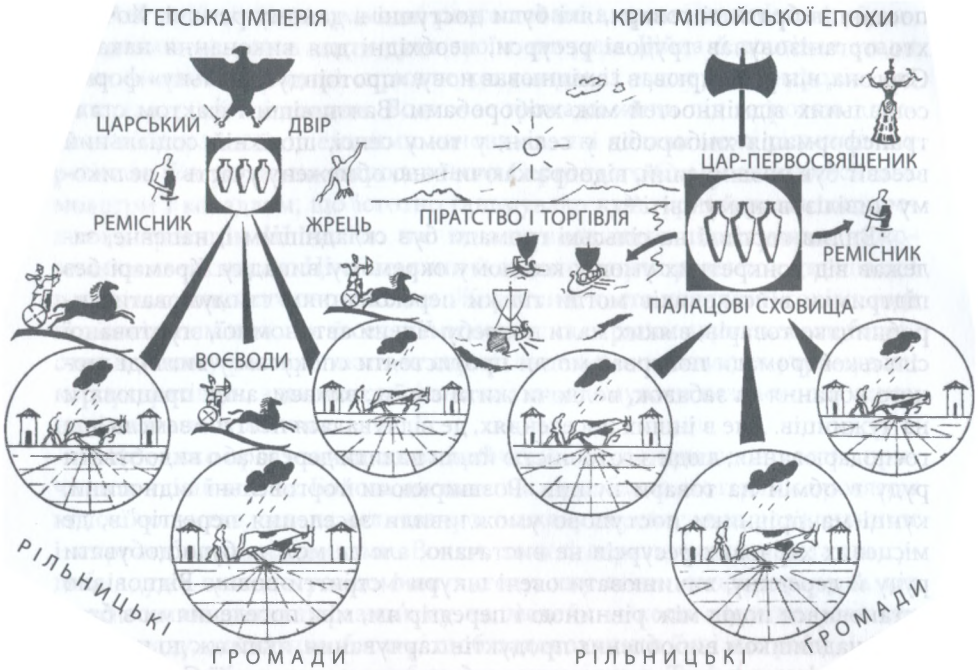
посланців брати ті товари, які були доступні в даному регіоні. Хоч би хто організував трудові ресурси, необхідні для виконання наказів Саргона, він розширював і зміцнював нову, «протоіндустріальну» форму соціальних відмінностей між хліборобами. Важливішим фактом стала трансформація хліборобів у селян, у тому сенсі, що їхній соціальний всесвіт був розширений, відображаючи їхню обмежену участь у великому цивілізованому світі⁴⁶.

Вплив торгівлі на сільські громади був складнішим і, напевне, залежав від конкретних умов у кожному окремому випадку. Крамарі без підтримки військовиків могли тільки переконанням стимулювати виробництво товарів, в яких мали потребу. Члени автономної, згуртованої сільської громади попервах могли протистояти спокусам у вигляді гарного вбрання та забавок, воліючи жити своїм звичаєм, аніж працювати на чужинців. Але в інших поселеннях, де відчувалася нестача земель для господарювання, люди з готовністю йшли валити дерева або видобувати руду в обмін на товари купців. Розширюючи торговельні відносини, купці-мандрівники поступово уможливили заселення передгір'їв, де місцевих харчових ресурсів не вистачало, але де можна було добувати руду й деревину, вичинювати овечі шкури і стригти вовну. Відповідно встановився поділ між рівниною і передгір'ям, між поселеннями з браком і надлишком вироблених продуктів харчування, який аж до нашого часу був фундаментальним для способу життя на території Середнього Сходу і Середземномор'я.

Населення передгір'їв стало частково залежати від постачання продуктів харчування з рівнини; так, на порубіжжі аграрного світу з'явилася нова рушійна сила. Навіть віддалені політичні конфлікти могли порушити складний обіг товарів, від якого залежало життя жителів передгір'їв. Щоразу, коли торгівля уривалася, вони були вимушені захоплювати силою те, чого не могли отримати завдяки обмінові. Якщо населення рівнин не було спроможне захиститися чи відновити взаємовигідну торгівлю, то такі рейди могли перетворитися на масштабні завойовницькі походи. Ось чому протягом усієї подальшої історії горяни суперничали з кочовиками в набігах і загарбанні рівнин.

Для вже підкорених завойовниками громад розвиток торгівлі тільки посилював їхню залежність. Не маючи можливості вирішувати свою долю, селяни були змушені працювати на чужоземних купців, які в обмін постачали їхнім знатним господарям предмети розкоші. Іншими словами, для войовничих аристократів торгівля збільшила можливості отримання прибутку від праці їхніх підданців. Вона так само дала можливість воїнам-варварам поцінувати плоди цивілізації. Якось дізнавшись

⁴⁶ Для цікавого обговорення питання про те, що значить бути селянином, див. Robert Redfield, *Peasant Society and Culture: An Anthropological Approach to Civilization* (Chicago: University of Chicago Press, 1956); Robert Redfield, *The Primitive World and Its Transformations* (Ithaca: Cornell University Press, 1953).

РОЗВИТОК ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ЗЕМЛЯХ ДОЩОВОГО ЗВОЛОЖЕННЯ

про багатства й чудеса далеких країн, загопи воїнів, прагнучи наживи і слави, тепер дедалі частіше нападали на саму територію ядра цивілізації. Внаслідок цього, незабаром після 2000 р. до н.е., цивілізовані народи Середнього Сходу зазнали нашествия напівварварських вождів із вельми віддалених аграрних регіонів.

Отож, дії цивілізованих торговців і завойовників, що сприяли встановленню чужоземного військового правління над хліборобами окраїнних регіонів у III тис. до н.е., бумерангом ударили по самих цивілізованих спільнотах. Протягом II тис. до н.е. цивілізовані рільники, а також селяни окраїнних земель, що стояли на нижчій стадії розвитку, виявилися затиснутими між кочовиками й горянами. Ще більшу небезпеку становили колишні кочовики чи горяни, які експлуатували селянські громади і мали достатньо ресурсів, щоб вкладати всі свої сили в прагнення війни і слави. Через це соціальний ландшафт Середнього Сходу став дуже складним. Кочовики, горяни, войовничі аристократи, селяни, ремісники, торговці й чиновники утворювали хисткий, але неминучий симбіоз.

Поступово загопи войовничих аристократів почали відігравати дедалі більшу роль на соціальній сцені. Однак насправді позиція будь-кого з них була внутрішньо нестабільною. У ранній фазі завойовницьких походів, коли здобувалися блискучі перемоги і захоплювалися аграр-

ні регіони, вояки напівварварських загонів беззастережно корилися владі вождя. Але ватажки переможних варварських загонів (або їхні нащадки) намагалися уникнути обмеження власної влади, неминучого після залучення принципів абсолютного та бюрократичного правління, вироблених у цивілізованих спільнотах. Тому суперечності між монархами і аристократами були звичайною справою. І коли з цієї причини у варварських військових загонах падала дисципліна, тоді відкривався шлях для нового завоювання, нових монархій, нових аристократів і нового зіткнення інтересів між централізованим володарем та його вимушеними прихильниками.

Попри позірну плутанину, ці зовні циклічні процеси політичного суперництва, консолідації та дезінтеграції передували більш повільним і значущим змінам. Влада й багатство правителів окраїнних земель спиралися на податки, мита і примусову працю селян. Це доповнювалося всілякими прибутками від торгівлі, від організації видобутку та експорту корисних копалин, а також торгівлі за власний рахунок. Царі також могли вимагати сплати за захист купецьких караванів, що перетинали їхню територію. З часом навколо царських дворів виникли громади ремісників. Вони виробляли товари на експорт і частково для місцевого попиту, що створювався царським придворним господарством. Так, соціальна структура окраїнних земель помалу вподібнювалася давньому культурному різноманіттю Месопотамської долини; відповідно рівень розвитку мистецтва і ремесла, властивий цивілізації, поширювався на нові території.

Іншими словами, приблизно до 2000 р. до н.е. «велике суспільство» Месопотамії започаткувало значну кількість напівцивілізованих спільнот, які лише частково були долучені до його політичної структури. Як ніколи доти, цей процес розвитку зміцнив зв'язок міст і сіл, пастухів і воїнів, купців і ремісників, попри відмінності та відстань між ними. Тепер сільські громади, що виникли в V–IV тис. до н.е. як самодостатні, могли безпечно існувати хіба що в найвіддаленіших територіях Середнього Сходу.

Утім, економічна, соціальна і культурна взаємозалежність перевищила всі межі політичного об'єднання. З цієї причини спільноти Середнього Сходу зіткнулися з проблемою, подібною до тієї, що колись постали перед містами-державами Шумеру. І поступово її було вирішено в той же спосіб. Як сталося в III тис. до н.е., коли міжусобні війни шумерських міст припинилися тільки після об'єднання долин Месопотамії в імперію, так само було і в II–I тис. до н.е., коли конфлікт між протидержавними територіальними державами Середнього Сходу вичерпався з появою набагато могутнішої державної структури — Перської імперії, яка об'єднала всі землі цивілізованого Сходу під єдиною владою.

2. МАЛА АЗІЯ

Картина розвитку цивілізації в прикордонних районах Месопотамії залишається неповною через брак докладної інформації. Однак археологія дозволяє частково з'ясувати умови, в яких жили люди в тих місцях. Наприклад, клинописні таблички, створені асирійськими купцями, можуть повідати про стан справ у Східній Анатолії близько 1900 р. до н.е. Тоді на цій території було безліч дрібних князівств; столиці декотрих уже тоді почали набувати рис міських поселень. Присутність постійних торговельних колоній, члени яких підтримували постійний зв'язок із партнерами в їхньому рідному місті Ашшурі, яке, своєю чергою, було віддаленим форпостом месопотамської цивілізації, доводить існування високоорганізованої міжнародної торгівлі. Остання стала носієм могутнього культурного впливу. Тому держава-імперія гетів, що виникла в Анатолії після 1800 р. до н.е., у своїх мистецтві, релігії та придворній літературі дуже сильно наслідувала месопотамські зразки⁴⁷. Однак імітація месопотамської техніки і стилю не привела до повної відмови від місцевих традицій. Радше, змішування культурних елементів варварів і цивілізації поступово створило похідні, але стилістично своєрідні культуру і суспільство гетів⁴⁸.

Цивілізація гетів була однією з кількох цивілізацій, що сформувалися на окраїнах Месопотамії приблизно в 2000 р. до н.е. Гурити, ханааней, асирійці, касити, еламіти сформували більш або менш розвинені цивілізації⁴⁹ та, за винятком ханааней, стали зародками могутніх у військовому аспекті держав. Навіть на віддаленому узбережжі Егейського моря троянці в 2000 р. до н.е. збудували невелике, але багате місто і користувалися деякими плодами цивілізації⁵⁰. Найімовірніше, багатство троянців з'явилося внаслідок експлуатації місцевих селян, але можливо, що морські перевезення і торгівля також зробили деякий внесок у процвітання міста. Троянська культура являла собою щось середнє між цивілізацією войовничих аристократів, таких як гети, і цивілізацією, заснованою на мореплаванні, основним прикладом якої можна назвати мінойський Крит.

⁴⁷ Гетська система письма зберегла деякі особливості месопотамського клинопису Третньої династії Ура (приблизно 2050–1950 рр. до н.е.). Це дає змогу вважати, що корінне населення Малої Азії навчилося писемності від тогочасних месопотамських писців.

⁴⁸ Висновки про джерела і походження цивілізації гетів ґрунтуються на таких працях: O.R.Gurney, *The Hittites* (Harmondsworth: Penguin Books, 1954); Margarete Riemschneider, *Die Welt der Hethiter* (Stuttgart: Gustav Kilpper Verlag, 1954); Eugène Cavaignac, *Le Problème Hittite* (Paris: Librairie Ernest Leroux, 1936).

⁴⁹ Можливо, до цього списку можна додати народи півдня Аравійського півострова. Див. Carl Rathjens, «Die Weihrauchstrasse in Arabien», *Tribus: Jahrbuch des Lindenmuseums*, N.F.II/III (1952-53), 290-95; Richard Le Baron Bowen, Jr., and Frank P. Albright, *Archaeological Discoveries in South Arabia* (Baltimore, Md.: Johns Hopkins Press, 1958), p. 87.

⁵⁰ Carl W. Blegen et al., *Troy* (Princeton, N.Y.: Princeton University Press, 1950), Vol. I, Part I, pp. 41, 204-13.

ГЕТСЬКИЙ БАРЕЛЬЄФ

Барельєф зображає царя (менша фігура праворуч), який звертається від імені свого народу до бога родючості. Межі впливу мистецтва Месопотамії без великих зусиль помітно в таких деталях, як фасон царського одягу і спосіб пластичного зображення бороди і волосся. Однак незграбність і кремезність постатей виразно характеризують барельєф як витвір гетів.

3. КРИТ

Нашестя народів з Малої Азії, можливо, знаменувало першу фазу розвитку мінойської цивілізації⁵¹. Відмінності між завойовниками і підкореними народами привели до початкового соціального розшарування на Криті. Однак відносна складність завдання нападу на острів означала, що воєнний стимул до створення цивілізації не міг діяти більш-менш постійно, як це було на материку. Навпаки, мінойці дісталися до цивілізації в інший спосіб. Багатство, нажите морською торгівлею, і стимули, переймиті ними в більш розвинених народів завдяки торгівлі, дозволив їм створити культуру і мистецтво, які можна спостерігати в руїнах Кносса.

Історія мореплавства на Середземному морі, вірогідно, почалася близько 4000 р. до н.е., коли поселення епохи неоліту вперше з'явилися на Криті⁵². Культурний вплив із материка більшою чи меншою мірою простежувався протягом тисячі років. Культурні шари, датовані початком III тис. до н.е., містять неспростовні свідчення економічних зв'язків із Єгиптом. Археологія не може пояснити, як виникли ці економічні зв'язки. Утім, незаперечним вислідом торгівлі Криту з Єгиптом та іншими країнами стала стимуляція соціальної нерівності між представниками класу торговців, з одного боку, і простими людьми — з іншого.

Хтось мав організувати вирубання лісу та експорт маслинової олії, які, імовірно, були основними продуктами міжнародної торгівлі Криту. І та людина, яка на це спромоглася, діставала стратегічну позицію в суспільстві, що дозволяло їй збільшувати власне багатство і зміцнювати владу.

Руїни — німі свідки історії — не можуть розповісти, як відбувалася внутрішня еволюція мінойського суспільства, однак археологічні знахідки свідчать, що приблизно 2100 р. до н.е. на острові виникла повноцінна цивілізація (середній мінойський період). Величний палац Міноса було збудовано приблизно тоді ж. Бронзові знаряддя праці та зброя почали входити в побут жителів, використання гончарного круга дало можливість виробляти прекрасні гончарні речі, з'явилося піктографічне письмо.

Беручи до уваги економічні зв'язки Криту з країнами Середземноморського узбережжя, не викликає здивування, що культура острова рясніє елементами, схожими з елементами інших культур регіону. По-

⁵¹ J.D.S.Pendlebury, *The Archaeology of Crete: An Introduction* (London: Methuen & Co., 1939), p.53. У праці: Sir Arthur Evans, *The Palace of Minos* (London: Macmillan & Co., 1921), I, 66 автор припустив, що на початку раннього мінойського періоду на Криті було єгипетське поселення. Мої коментарі про мінойську цивілізацію спираються на інформацію цих двох книг.

⁵² Оскільки жодних свідчень епохи палеоліту на острові знайдено не було, цілком можливо, що Крит залишався незаселеним доти, доки не був колонізований мореплавцями епохи неоліту.

мітно, що джерела релігії Криту походять із Малої Азії. Так, наприклад, мати-прародителька, богиня, відома з мінойського мистецтва, де вона символізувалася подвійною сокирою та асоціювалася зі священною змією та биком, мала схожість із божествами, яким поклонялися в Анатолії в історичний період. З іншого боку, в образотворчому мистецтві Криту можна знайти явні риси єгипетського впливу. Але невдовзі після первинного поштовху з берегів Нілу жителі Криту створили власний художній стиль, яскраві кольори і життєрадісний натуралізм якого вабить сучасних шанувальників мистецтва⁵³.

Доки не буде розшифровано ранні мінойські письмена, не можна з повною упевненістю визначити структуру суспільства на Криті. Той факт, що царські палати були не похмурими фортифікаційними спорудами, а розкішними палацами-лабіринтами довкола залу, який, імовірно, використовувався для релігійних церемоній, свідчить про те, що саме жерці, а не полководці, домінували в політичному житті Криту. Імовірно, багатство і влада правителів Кносса спиралася на зовнішню торгівлю та релігійні привілеї й майже не залежали від податків на землю і примусової праці. І якщо ці правителі контролювали торговельний флот, що курсував між Критом, Єгиптом, Левантом (загальна назва країн, прилеглих до східної частини Середземного моря. — *Прим. пер.*) і Західним Середземномор'ям⁵⁴, вони цілком могли мати достатньо багатства, щоб утримувати штат кваліфікованих ремісників, які будували і прикрашали їхній палац-храм, не пригноблюючи при цьому селян високими податками і примусовою працею. Принаймні в легкості, пишноті й витонченості мінойського мистецтва неначе віддзеркалюється вільніше й безтурботніше суспільство, відмінне від стародавніх Месопотамії та Анатолії. Але в цьому ми не можемо бути цілковито впевнені.

Можливо, немає нічого дивного в тому, що в мистецтві мінойського Криту знаходимо провісті духу свободи, що ним згодом характеризувалася цивілізація Стародавньої Греції. Пам'ять про мінойську таласократію (морську державу; володарку морів. — *Прим. ред.*) зберігалася протягом

⁵³ Цікава гіпотеза, яка, однак, вимагає подальшого доведення, полягає в тому, що як критський, так і індський художні натуралістичні стилі закорінені в неолітичній або принаймні в доцивілізаційній культурі розписної кераміки, що з'явилася на півночі Месопотамії та Сирії кількома сторіччями раніше, ніж сформувалися шумерська та єгипетська цивілізації. Див. Heinz Mode, *Die indischen Frühkulturen*, pp.137-38 і далі. Форма може викликати цікаві паралелі між художнім мотивом і релігійними символами індської та мінойської цивілізацій. Матері-богині, подвійні сокири, змії та бики — все це також є і в мистецтві долини Інду. Натуралізм деяких індських статуєток перегукується з натуралізмом Криту і, принаймні в одному випадку, немов передує грецькому класичному стилеві. Автентичність статуї, про яку йдеться, все ще, однак, викликає дискусію.

⁵⁴ Залишки мінойських виробів було знайдено навіть на острові Сардинія, причому в такому масштабі, що можна припустити, що купці організували торговельну колонію на цьому віддаленому острові, приваблені покладами міді, якою Сардинія славилася за античних часів. Див. C.F.C.Hawkes, *The Prehistoric Foundations of Europe* (London: Methuen & Co., 1940), p.156.
10-11-642

Іконографічний архів Епштейна (Epstein Print Library).

МОРЕ І ПАЛАЦ МІНОСА

Обидва зображення — восьминіг, що зивається, і деталь фрески зі стіни палацу Міноса в Кноссі на Криті — були, ймовірно, зроблені в XV ст. до н.е. На думку сучасного глядача, густо підведені й широко розкриті очі додають цій панії пустотливого або навіть лукавого виразу обличчя. Проте канони мінойського мистецтва не давали можливості давньому глядачеві дійти такого висновку від зображення очей анфас на обличчі в профіль, бо насправді художник прагнув передати в своєму творі піднесені почуття і божественний зміст. Однак якщо порівняти гетьську кремезність із витонченою жвавістю мінойських художніх канонів, то контраст одразу викаже фундаментальну різницю між суходільною військовою імперією II тис. до н.е. та веселішим, вільним життям, що його підтримувало, приносячи багатства, саме море.

усієї класичної епохи⁵⁵. Також класична грецька релігія успадкувала деяких богів і релігійні ритуали острова Крит⁵⁶. Попри те, що мінойські культурні традиції, сприйняті й перетворені греками, змогли влитися в основний культурний потік європейської історії, сама мінойська цивілізація, навіть у період розквіту, являла собою аналог тепличної рослини, потребуючи свого острівного положення, щоб існувати і розвиватися. Приблизно в середині II тис. до н.е. войовничі індоєвропейські племена вийшли в море й вдалися до піратства і грабунку. Мінойський флот виявився нездатним захистити свої кордони. Невдовзі високорозвинена цивілізація Криту занепала, майже одночасно з індською цивілізацією на іншому кінці цивілізованого світу того часу.

Ахейці, що зруйнували мінойську таласократію, навряд чи зробили це навмисно⁵⁷. Одначе, грабуючи купецькі кораблі й торговельні центри, вони, можливо, порушили обмін товарами, що підірвало економічну основу цивілізації на Криті. Отож, коли приблизно в 1400 р. до н.е. місто Кносс атакували і спалили якісь грабіжники, воно вже ніколи не було відновлене. Тільки з постанням більш воєнізованої грецької таласократії в VII–VI ст. до н.е. виникла друга морська цивілізація на Егейському морі.

Г. ВПЛИВ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ОКРАЇНИ АГРАРНОГО СВІТУ

Вище ми розглянули, як великі цивілізації річкових долин Месопотамії та Єгипту, об'єднавши зусилля з горянами й кочовиками з окраїн родючих земель, змогли викликати до життя цілу сукупність другорядних цивілізацій. Одначе твірна сила цивілізації на цьому не зупинилася. Віддаленіші народи також запозичували доступні їм досягнення цивілізації. Так само, як суходільні цивілізації II тис. до н.е. багато в чому відрізнялися від пов'язаної з морем культури Криту, так і суходільне поширення цінностей цивілізації до меж тогочасного світу радикально відрізнялося від поширення їх морським шляхом.

⁵⁵ Thucydides, I, 4.

⁵⁶ Martin P.Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion and Its Survival in Greek Religion* (2d rev. ed.; Lund: C.W.K.Gleerup, 1950).

⁵⁷ Розшифровані мінойські документи, написані лінійним письмом Б, які виявилися записами архаїчною формою грецької мови, доводять, що грекомовні володарі перебрали владу в мінойських містах у період останньої фази їх розквіту, не підриваючи засад цивілізації. Навіть більше, їхня присутність ніяк не відображена в неписьмових археологічних знахідках мінойської цивілізації. Див. Michael Ventris and John Chadwick, «Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives», *Journal of Hellenic Studies*, LXXIII (1953), 84–103; John Chadwick, *The Decipherment of Linear B* (Cambridge: Cambridge University Press, 1958).

1. МЕГАЛІТИЧНА ПРОТОЦИВІЛІЗАЦІЯ

Аби побачити повнішу картину історичного розвитку, треба розглянути піднесення критської цивілізації як частину ширшого процесу, що відбувався в приморських областях. Кораблі з Криту були не єдиними, що борознили води Середземного моря. Далеко на захід інший, менший за розміром, острів Мальта став головним центром широкої морської культури, яка, зрештою, вихопилася за межі Західного Середземномор'я — в Атлантику. Сліди цієї культури, звісна річ, знайдено археологами, проте їх надзвичайно важко витлумачити, оскільки єдині незаперечні сліди, залишені цими ранніми мореплавцями, — це надгробки та інші мегалітичні пам'ятки, розкидані вздовж Атлантичного узбережжя Європи та Африки, від Південної Швеції до пустелі Сахари.

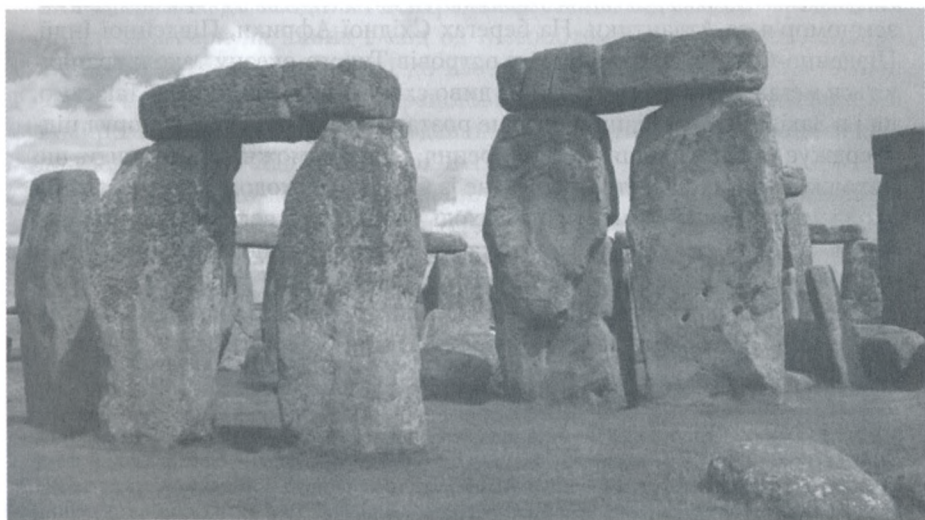
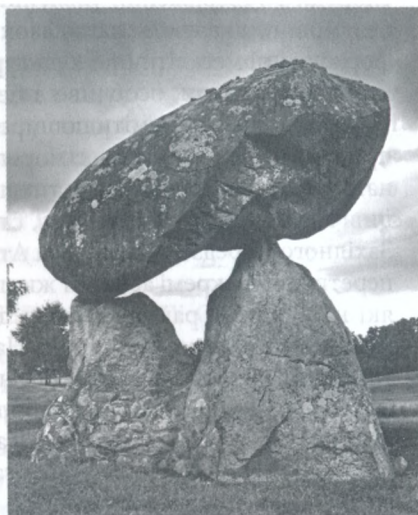
Давно точаться запеклі суперечки про те, як правильно витлумачити ці мегалітичні пам'ятки; причиною цього стали відмінності в їхніх типах і невизначеність дати їх спорудження. Можливо, первинною формою цих пам'яток були витесані з каменю надгробки, добре відомі на території, прилеглий до Егейського моря, тоді як простіші форми з'явилися в Західній Європі та розрізнялися від місцевості до місцевості, залежно від достатку і майстерності каменярів. Мальта, схоже, була метрополією, на яку в певному сенсі й спиралося це поширення мегалітів на захід. Цей острів став центром торгівлі між Східним і Західним Середземномор'ям. Кілька видатних храмів та інших споруд наштотують на думку, що острів мав також особливий священний статус⁵⁸. Принаймні мегалітичні надгробки в усьому розмаїтті форм були вельми поширені на островах і узбережжі Західного Середземномор'я і далі берегами Атлантики, сягаючи Франції, Британії та узбережжя Балтійського моря. Стиль життя, пов'язаний з мегалітичним, зберігся на віддалених Канарських островах аж до XIV ст. н.е.⁵⁹

Експансія мегалітичної культури, найвірогідніше, відбувалася паралельно з поширенням релігії, що обіцяла якусь форму потойбічного життя. Це припущення здається цілком імовірним, особливо якщо брати до уваги ті зусилля, яких потребувало спорудження гробниць. Ми не знаємо релігійної доктрини, яка схиляла простих селян Західної Європи витесувати гігантські кам'яні брили і транспортувати їх для будівництва надмогильних мегалітичних пам'ятників. Однак для спорудження великих пам'ятників, безперечно, було потрібно чимало людей⁶⁰. Кам'яні

⁵⁸ Themistocles Zammit, *Prehistoric Malta: The Tarxjea Temple* (London: Oxford University Press, 1931); John Davies Evans, *Malta* (London: Thames & Hudson, 1959).

⁵⁹ Dominick Josef Wölfel, «Die kanarischen Inseln, die westafrikanischen Hochkulturen und das alte Mittelmeer», *Paideuma*, IV (1950), pp.231-53; Leonardo Torriani, *Die kanarischen Inseln und ihre Urbewohner*, übersetzt von Dominick Wölfel (Leipzig: K.F.Koehler Verlag, 1940).

⁶⁰ Так само можливо, що місіонери мегалітичної релігії мобілізували місцевих жителів на видобуток каменю (або заготівлю деревини) і в такий спосіб сприяли торговим

ТРИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МЕГАЛІТИ

Ці фотографії частково передають розмаїття споруд, що їх прийнято об'єднувати під загальним терміном мегалітичних. Інтер'єр мальтійського храму, зображеного вгорі зліва, показує, що залишилися від доісторичної «материнської церкви», звідки мегалітичні місіонери, можливо, вирушали в морські подорожі до Західної Європи та Африки. Ірландський дольмен (вгорі справа) є типовішою мегалітичною спорудою, хоча цей конкретний екземпляр ефектніший за більшість інших. З іншого боку, кругові споруди з кам'яних колон, сполучених попарно масивними архітравами, як, наприклад, у Стоунхенджі, Англія, трапляються порівняно зрідка.

споруди і утвердження уявлень про потойбічне життя в центрі релігії, безумовно, вказують на зв'язок із єгипетською цивілізацією, однак у формуванні мегалітичної культури, поза сумнівом, були присутні й інші культурні впливи, особливо з берегів Егейського моря⁶¹.

Щоб чітко зрозуміти поширення мегалітів у Європі, треба уявити, як приблизно в 2500 р. до н.е. мореплавці, які мали певний набір навичок і надихнулися ідеями на взір тих, що переважали тоді в основних центрах цивілізації Середнього Сходу, створили перші поселення на узбережжі Західного Середземномор'я та Атлантики, де вони, своєю чергою, змогли перетворити окремі аспекти життя первісних племен рільників і рибалок, які населяли ці райони. Певне, територіальне поширення мегалітичної культури відбувалося мирно. Найвірогідніше, невеликі групи жерців і торгівців залучали на свій бік населення однієї невеликої території за одною, як це в подальшому робили їхні духовні наступники — ірландські ченці раннього середньовіччя. На кожному новому місці вони, можливо, пропонуючи безсмертя, привертали думки людей і могли спрямовувати їхню працю в нове русло.

Мегалітичні пам'ятки можна знайти не тільки на узбережжі Середземномор'я та Атлантики. На берегах Східної Африки, Південної Індії, Південно-Східної Азії та деяких островів Тихого океану також трапляються мегалітичні споруди, які на диво схожі з європейськими. Так само, як і в Західній Європі, прибережне розташування більшості споруд підтверджує морський шлях їх поширення; і цілком можна припустити, що походження цих пам'яток пов'язане із Середнім Сходом. Однак, попри схожі мегалітичні елементи на Заході та Сході, є велика різниця між ними — час їх створення. Новітні археологічні дослідження показують, що мегаліти Індії не могли бути споруджені раніше I тис. до н.е. І якщо творці мегалітів мігрували на схід від Індії, то могили і кам'яні споруди в Азії та на Тихоокеанському узбережжі мали б з'явитися ще пізніше⁶².

зв'язкам. Однак у гробницях не було знайдено ніяких металевих предметів; можливо, релігійний консерватизм витрутив метал із потойбічного світу. Ще один разючий факт полягає в тому, що головні скупчення мегалітичних споруд зосереджені саме в тих місцях, де були поклади металів, таких як мідь, олово, золото, і таких цінних речовин, як бурштин.

⁶¹ Можливо, тільки нечисленна еліта мала доступ до таємниць релігії та знань мегалітичної епохи. Однак у будь-якому разі спадкоємність місцевих гончарних стилів виразно доводить, що поширення мегалітичних ідей та обрядів не внесло або майже не внесло якихось помітних змін у повсякденне життя простих людей.

⁶² Див. Alphonse Riesenfeld, *The Megalithic Culture of Melanesia* (Leiden: E.J.Brill, 1950); Robert Heine-Geldern, «Die Megalithen Südostasiens und ihre Bedeutung für die Klärung der Megalithenfrage in Europa und Polynesien», *Anthropos* XXIII (1928), 276-315; K.P.Srinivasan and N.R.Banerjee, «Survey of South Indian Megaliths», *Ancient India*, IX (1953), 103-15; Christoph von Furer-Haimendorf, «Altindien», in Fritz Valjavec (ed.), *Historia Mundi*, II, 490-92. Видається можливим, що мегаліти в Азії були створені двома різними культурами і релігійними системами. Див. R.F.M.Wheeler, *Early India and Pakistan to Ashoka*, pp.150-69.

Тож схоже, що поширення мегалітичних обрядів і звичаїв на схід затрималося на 1500 років. Як це сталося, залишається загадкою⁶³.

На перший погляд, географічний розмах поширення мегалітів може викликати здивування, однак морські подорожі вздовж узбережжя Середземного моря та Індійського океану на примітивних суднах були цілком можливі, оскільки ці судна з легкістю можна було витягти на берег, коли загрожувала негода. Суходільні подорожі були зовсім іншою справою, і саме складність їх здійснення обмежувала вплив цивілізації до досить скромних меж річкових долин.

2. РОЗВИНЕНЕ ВАРВАРСТВО В ЄВРАЗІЙСЬКИХ СТЕПАХ

Спроби глибокого проникнення цивілізованих народів у бурхливе море варварських племен найвірогідніше були спричинені великою потребою в металі. Так, нубійське золото стимулювало проникнення єгиптян у долину верхнього Нілу, і, можливо, пошук металу на Деканському плоскогір'ї привів народи долини Інду в цей регіон. Але найзначущим напрямком експансії цивілізованих народів у III тис. до н.е. був північний напрямок, до західних і центральних степів. Від самого зародження цивілізації гори на північ і схід од Месопотамії завжди були найважливішим джерелом металів. І до 2500 р. до н.е. суходільні торговельні шляхи вже перетинали гірські райони Вірменії — можливо, найстаріший і найрозвиненіший центр стародавньої металургії — і просувалися далі до Малої Азії, на Кавказ і в гори Загрос.

У початковий період поширення металургії її розвивали мандрівні старателі й ковалі, які тримали секрети ремесла в таємниці, носили спеціальні відзнаки і мали майже священний статус у суспільстві людей, серед яких вони працювали⁶⁴. Ніщо не заважало цим первісним ремісни-

⁶³ Можливо, Східна Африка або південь Аравійського півострова були тими територіями, де представники мегалітичної культури тимчасово перебували в цей довгий період. Якись зміни в релігійних ученнях або вдосконалення в суднобудуванні, пов'язані з поширенням залізних знарядь праці, напевне, могли спричинити продовження експансії; на цей раз способом тривалих морських подорожей, а не тільки за допомоги каботажного плавання.

На додаток до вже названих книг, я використовував такі джерела з проблем мегалітичної епохи: C.F.C.Hawkes, *The Prehistoric Foundations of Europe*, p.159ff; V.Gordon Childe, *The Dawn of European Civilization* (4th ed.; London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1947), pp.208-18, 293-311, 316-20; C.Daryll Forde, «Early Cultures of Atlantic Europe», *American Anthropologist*, XXXII (1930), 19-100; Ernst Sprockhoff, *Die nordische Megalithkultur* (Berlin and Leipzig: Walther de Gruyter & Co., 1938), pp.150-53; Harold Peake and Herbert J.Fleure, *The Way of the Sea* (New Heaven: Yale University Press, 1929), pp.29-42. Щоб зібрати традиції релігії мегалітичної епохи, див. Hermann Baumann, *Das doppelte Geschlecht: Ethnologische Studien zur Bisexualität in Ritus und Mythos* (Berlin: Dietrich Reimer, 1955), а також Horst Kirchner, *Die Menhire in Mitteleuropa und der Menhirgedanke* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1955).

⁶⁴ Див. Ernst Herzfeld, *Iran in the Ancient East* (New York and London: Oxford University Press, 1941), pp.156-61; R.J.Forbes, *Metallurgy in Antiquity* (Leiden: E.J.Brill, 1950), pp.69-73.

кам подорожувати як на північ, так і на південь територіями рудоносних гірських районів. Дуже швидко варварські племена і степові вожді навчилися привітно зустрічати чужоземців, які знали секрети виготовлення таких необхідних речей, як металеві сокири, ножі та прикраси. Перші археологічні свідчення поширення металургії на північ у глиб степів належать до 2500 р. до н.е., коли вожді Кубанської долини, північніше Кавказьких гір, почали використовувати металеву зброю і прикраси⁶⁵. Протягом подальших сторіч технології цивілізованих народів, особливо ті, що їх можна було використати на війні, продовжували інтенсивно проникати до західних степів.

Точні географічні та хронологічні стадії цього процесу залишаються невідомими. Ще до того, як вплив цивілізованої війни і технологій набув значного масштабу в Північному Причорномор'ї, варвари-загарбники почали просуватися на захід до вкритої лісами Європи. Ці племена відомі археологам під назвою «культури бойових сокир». Їхній віддалений, але все ж реальний зв'язок із більш розвиненими культурами Середнього Сходу може бути проілюстрований тим фактом, що під час нашестя на Центральну Європу їхня типова зброя ще залишалася кам'яною, але мала форму шумерських металевих прототипів.

Хоча просування степових народів до Європи почали племена «культури бойових сокир», темп просування варварів значно зріс, коли подальші покоління познайомилися з виготовленням бронзи. Приблизно до 1700 р. до н.е. варвари, які мали технології виготовлення бронзи і розмовляли індоевропейськими мовами, досягли західних кордонів Європи, де на Атлантичному узбережжі зіткнулися з миролюбними представниками мегалітичної культури. Відповідно, завойовники сформували клас аристократів і перетворили корінне населення на своїх данників. Утім, мегалітична культура не зникла. Цілковито можливо, що найважливіші пам'ятники мегалітичної епохи, кільця з кам'яних колон, були споруджені за проектом завойовників, являючи собою втілення в камені кіл із дерев'яних колод. Імовірно, цей архітектурний стиль виник у Північній і Східній Європі й поширився на захід разом із індоевропейськими племенами⁶⁶.

Поширення цих войовничих культур радикально змінило життя в Європі. Замість миролюбних рільників і роз'єднаних мисливців і рибалок тепер в Європі домінували войовничі варвари, які знали технології виробництва бронзи. У лінгвістичній площині Європа була європеїзована в

⁶⁵ C.F.C.Hawkes, *The Prehistoric Foundations of Europe*, pp.221-22; V.Gordon Childe, *The Dawn of European Civilization*, pp.148-58.

⁶⁶ Harold Peake and Herbert John Fleure, *Merchant Venturers in Bronze* (New Haven: Yale University Press, 1931), pp 37-40; C.F.C.Hawkes, *The Prehistoric Foundations of Europe*, pp.314-16; V.Gordon Childe, *The Dawn of European Civilization*, pp.321-29. Вуглецевий тест шматочка деревного вугілля, знайденого в Стоунхенджі в Південно-Східній Англії, показав дату 1747 р. до н.е. плюс-мінус 275 р., що цілком підтверджує цю теорію.

тому сенсі, що варварські народи витрутили мови, поширені в ті часи на континенті⁶⁷. У глибинному історичному значенні войовничий характер бронзового віку дав європейському суспільству яскраво відмінні та стійкі межі. Європейці стали войовничими, вони шанують героїзм сильніше, ніж інші цивілізовані народи (винятком можна визнати тільки японців). І ці межі, закорінені в способі життя воїнів-кочовиків західних степів, становлять опору європейської спадщини аж до наших днів.

Розвинене варварство бронзового віку в Європі тільки непрямо було пов'язане з центрами цивілізації Середнього Сходу. Це сталося через те, що на шляху проникнення розвинутої цивілізації стояли важкопрохідні гори Анатолії та Кавказу. Але східніше, там, де Іранське плато дотикається до євразійських степів, не існувало таких природних бар'єрів, що, своєю чергою, не заважало просуванню месопотамської цивілізації. Починаючи з IV тис. до н.е. хліборобські поселення почали з'являтися на добре зрошуваних землях цього плато. Протягом II тис. до н.е. рільництво, схоже, посіло провідне місце на цій території⁶⁸. На землях між сільськими поселеннями жили варвари-кочовики, які в мовному аспекті були близькими до воїнів західних степів. Через посередництво хліборобських поселень ці кочовики почали підпадати під культурний вплив Месопотамії. Унаслідок цього приблизно на 1700 р. до н.е. утворився критично важливий сплав цивілізованої технології та сильного характеру варварів, що привів до появи, а можливо, тільки до вдосконалення, двоколісної колісниці, яка стала вирішальним чинником у всіх битвах на території Євразії того періоду.

Степові народи приручили коня приблизно в 3000 р. до н.е., попервах використовуючи його як їжу⁶⁹. Ідея запрягти коня (або конеподібних куланів) у колісний віз належала мешканцям Месопотамії та була відома ще раннім шумерам. Утім, шумерські чотириколісні вози були дуже повільними і неповороткими на полі бою, навіть якщо вони являли собою значне видовище в процесіях чи були корисними для перевезення вантажів. Кардинальні зміни в конструкції були необхідні для того, щоб гужовий транспортний засіб набув необхідної швидкості й маневреності та став грізною бойовою колісницею. Зокрема, легкі колеса зі шпичцями, що оберталися на жорстко закріпленій осі, та спеціальна полегшена збруя дозволили двоколісній колісниці стати тим, чим вона стала.

Новий спосіб ведення війни ґрунтувався на трьох елементах: колісниці, потужному збірному лукові та спорудженні простих квадратних земляних укріплень. Головна новація варварів полягала у використанні

⁶⁷ Крім Країни Басків на Піренеях.

⁶⁸ Karl Jettmar, «The Altai before the Turks», *Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm, Bulletin*, XXIII (1951), 142-43; Ernst Herzfeld, *Archaeological History of Iran* (London: Oxford University Press, 1935), pp.6-9.

⁶⁹ Franz Hančar, *Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit* (Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik), XI (1955), pp.542-44 і таблиця 12.

коней як тяглових тварин, і немає сумніву, що ця ідея, так само як і технологія обробки дерева і шкіри, необхідна для виготовлення коліс зі шпичками, зброї та маточин, походить із Месопотамії⁷⁰.

Збірний лук також не був зовсім новим видом зброї в II тис. до н.е.⁷¹, однак зручність його використання вкупі з колісницею додали йому нового значення. Дерев'яний лук, посиленний кісткою і сухожилками для більшої пружності, міг мати меншу довжину без втрати бойових якостей і дозволяв воїнові, стоячи в колісниці, на повній швидкості безперешкодно стріляти крізь її захисний парапет. Отже, група колісниць могла галопом пересуватися, одночасно стріляючи в будь-якому напрямі на полі битви. Навіть найдисциплінованіша і добре озброєна піхота II тис. до н.е. не могла протистояти хмарам стріл, випущеним із колісниць. Розсіюючи беззахисних піхотинців, колісниці могли вирішити долю будь-якої битви. Ця тактика була практично непереможною.

Армії, які дотримувалися старої тактики, могли завдати втрат загонам колісниць тільки тоді, коли воїни спішувалися або коні були розпряжені. Для попередження раптових нападів воїни, які завоювали весь Середній Схід, почали будувати прості польові укріплення, чотирикутні в плані⁷².

Почавши використовувати нову тактику, варвари-наїзники центральних степів стали справді небезпечними. Той факт, що їхній кочовий спосіб життя крив у собі соціальну традицію, яка поєднувала надзвичайне захоплення індивідуальною майстерністю в бою з політичною організацією, що давала всю повноту влади племінному вождеві, робив воєнну потугу кочовиків ще ефективнішою.

Нова тактика ведення війни сприяла зміні всієї соціальної рівно-

⁷⁰ Поступову еволюцію від суцільних коліс до шпичевих можна простежити по археологічних знахідках у Месопотамії; але поява легких, маневрених двоколісних колісниць видається одноразовою подією. Вірогідно, таке розв'язання проблеми маневреності й швидкості прийшло тільки після того, як були проаналізовані потенційні можливості використання колісниць у бойових діях. Можливо, це зробили воїни-аристократи з околиць районів Месопотамії, котрі були й власниками коней; саме вони були здатні створити транспортний засіб, безпосередньо пристосований для перевезення воїна, а не вантажів. Див. Franz Hančar, *Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit*, pp.548-51; Joseph Wiesner, *Fahren und Reiten in Alteuropa und im alten Orient (Der alte Orient, Band 38; Leipzig: 1939)*, pp.19-22; Richard LeFèvre de Noëttes, *L'Atelage et le cheval de selle à travers les âges* (Paris: Editions A.Picard, 1931), pp.21-35.

⁷¹ Існують неспіттвержені свідчення, що збірний лук був відомий ще за часів Нарамсина (2300 р. до н.е.). Див. Hans Bonnet, *Die Waffen der Völker des alten Orients* (Leipzig: J.C.Hinrichs, 1926), pp.138-39; W.F.Albright, «Mitannian Maryannu, "Chariot-Warrior" and the Canaanite and Egyptian Equivalents», *Archiv für Orientforschung*, VI (1930-31), 219. Однак збірний лук був відомий серед мисливців Монголії з найдавніших часів. Брак деревини спричинив використання кістки і сухожилків для виробництва зброї. Див. Karl Jettmar, «Hunnen und Hsiung-Nu — ein archäologisches Problem», *Archiv für Völkerkunde*, VI/VII (1951-52), 174-75. У будь-якому разі, збірний лук на Середньому Сході почав широко використовуватися тільки в II тис. до н.е. і тільки разом із колісницями.

⁷² W.F.Albright, «Mitannian Maryannu», p.219.

ваги в Євразії. Жоден народ або держава цивілізованого світу не міг устояти перед армією колісниць. Швидкі й часті завоювальницькі походи та міграція народів на континенті були викликані цією різкою зміною в рівновазі сил. Варварські племена завжди після завоювання змінювали життя підкорених народів, іноді кардинально, а іноді тільки поверхово. Цивілізовані народи були вимушені визнати воєнну перевагу своїх сусідів-варварів. Соціальний градієнт розвитку більше не складався гладко за старою схемою, як це було в III тис. до н.е., — від вершин цивілізації Середнього Сходу до її хліборобських околиць. Навпаки, відбувався зворотний процес, коли напівцивілізовані завоювальники масово вдиралися до старих центрів цивілізації. Так усі варвари-завойовники — касити в Месопотамії, гіксоси в Єгипті та мітанні в Сирії — засновували своє панування на перевазі в новій тактиці ведення війни.

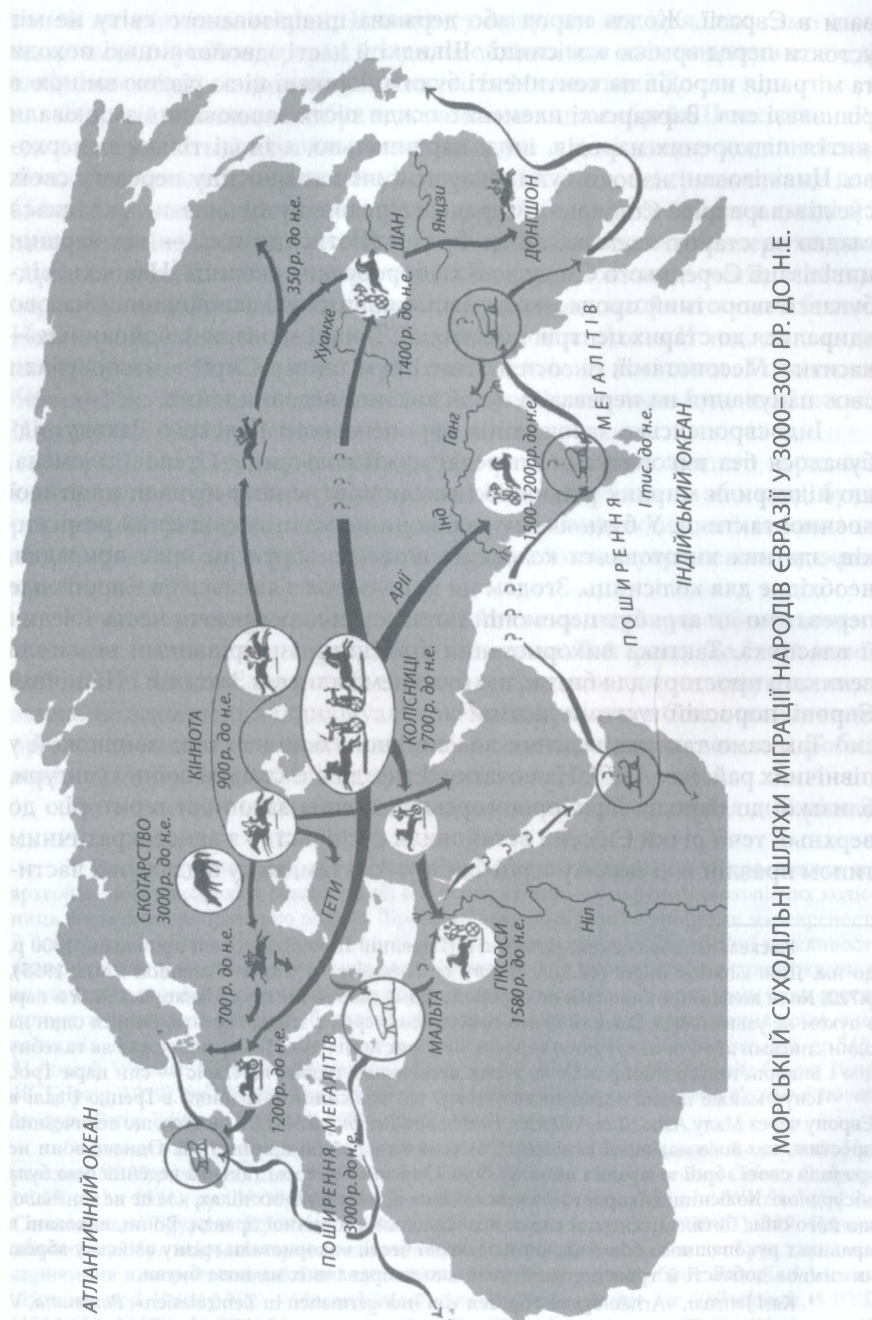
Індоевропейське завоювання європейського Далекого Заходу відбувалося без використання переваг армії колісниць. Степові племена, що підкорили мирних рільників і мисливців, не потребували новітньої воєнної тактики. У будь-якому разі вони не мали досвідчених ремісників, здатних виготовляти колеса на шпичках, зброю та інше приладдя, необхідне для колісниць. Згодом ця диво-зброя з'явилась і в Європі, але переважно як атрибут церемоній і статусу, підкреслюючи честь і велич її власника. Тактика використання колісниць із стрільцями вимагала великого простору для битви, що було неможливо в Західній і Північній Європі, порослій густими лісами⁷³.

Так само тактика ведення колісничного бою не стала звичною й у північних районах Азії⁷⁴. На початку II тис. до н.е. степові воїни культури, близької до народів Причорноморських степів, захопили територію до верхньої течії річки Єнісей і встановили суспільство з аристократичним типом правління в самому серці Сибіру. Але там, як і у віддалених части-

⁷³ Наскельні зображення, виявлені в Південній Швеції, датовані приблизно 1300 р. до н.е. Див. Charles Singer (ed.), *A History of Technology* (Oxford: Clarendon Press, 1955), p.722. Коли колісниця з'явилася на європейському заході, тактика її використання в парі з луком не узвичаїлася. Замість цього гомерівські герої, а згодом кельти, билися один на один списами або іншою ручною зброєю. Використання лука Гомер зображав як ганебну дію і використовував, зображаючи таких негативних героїв, як Паріс — син царя Трої.

Існує майже повна впевненість у тому, що колісники потрапили в Грецію і далі в Європу через Малу Азію. Див. Wiesner, *Fahren und Reiten*, pp.34-35. Здається, що величезний престиж, що його надавала колісниця, змусив європейців прийняти її. Однак вони не зрадили своєї зброї та правил ведення бою. Описана Гомером тактика ведення бою була абсурдною. Колісники використовувалися тільки в декоративних цілях, але це не означало, що його опис битви мікенської епохи позбавлений історичної правди. Воїни, виховані в правилах рукопашного бою і віддані кодексові честі, використали грізну азійську зброю як символ доблесті й транспортний засіб, що доправляв їх на поле битви.

⁷⁴ Karl Jettmar, «Arhologische Spuren von Indogermanen in Zentralasien», *Paideuma*, V (1950-54), 237-39. Див. також Roman Ghirshman's summury of S.V.Kisselev, *Drevniaia Istoria Iuzhnoi Sibiri* (2d ed. Moscow, 1951), «Histoire ancienne de la Sibirie du sud», in *Artibus Asiae*, XIV (1951), 169-89.

нах Північної Європи, завойовникам не було з чого збагачуватися. Коли були завойовані Середній Схід і частини Індії, голодні загарбники, напевне, звернули свої погляди на невеликі, але заможні аграрні території, що тяглися Центральною та Південною Азією від Персії через Східний Туркестан до ріки Хуанхе.

Археологічні дослідження цього регіону наразі не закінчені, тому неможливо точно сказати, чи проходили завойовники на колісницях оазами цього регіону⁷⁵. Однак у долині Хуанхе кінь із колісницею, збірний лук, бронзова зброя і прямокутні укріплення не просто були відомі, а й широко застосовувалися приблизно з 1300 р. до н.е.⁷⁶ Цей збіг у зброї й тактиці ведення бою дуже явний, щоб бути випадковим. Войовничі племена, що прийшли з кордонів Іранського плато або, можливо, зі Східного Алтаю, просуваючись від оази до оази, мали перетнути Східний Туркестан і вийти до долини Хуанхе, підкоривши неолітичних хліборобів, які населяли той регіон⁷⁷.

Розглядаючи триумфальний похід Азією, що тривав, можливо, більше 200 років, неможливо не відзначити лінгвістичні та етнічні зміни, які, найвірогідніше, сталися в лавах завойовників. Вояки з орд-переможниць селилися в захоплених оазах і, напевно, брали шлюб із місцевими жінками, а потім, через покоління, відряджали своїх синів у нові походи. Але не варто вважати, що індоевропейці колись підкорювали Китай. Крім того, навряд чи кількість завойовників була значною, оскільки їхній маршрут пролягав невеликими оазами басейну ріки Тарім, які, звісна річ, не могли прогодувати таку кількість людей і коней. Отож, малі розміри оаз і неможливість прогодувати нове покоління синів в їхніх межах мали стати потужним стимулом для продовження походів на схід.

Відсутність необхідних археологічних даних унеможливорює розуміння зв'язку між Західною Азією і Китаєм. Зв'язок між Азією та Індією видається значно зрозумілішим. Приблизно в 1500–1200 рр. до н.е. орди арійських колісниць і стрільців рушили на південь зі Східної Персії в напрямку долини річки Інд⁷⁸, де вони, користуючись своєю військовою перевагою, знищили індську цивілізацію.

⁷⁵ Результати досліджень було зібрано в каталозі нових знахідок у 1934 р. Folke Bergman, *Archaeological Researches in Sinkiang* (Stockholm: Bokförlags Aktienbolaget Thule, 1939). Я не виявив новіших досліджень із цього питання.

⁷⁶ Herrlee Glessner Creel, *The Birth of China* (London: Jonathan Cape, Ltd., 1936), pp.141-57; H.G.Creel, *Studies in Early Chinese Culture* (Baltimore, Md.: Waverly Press, 1937), pp.133-254; Cheng Te-K'un, *Archaeology in China, II, Shang China* (Cambridge: W.Heffer & Sons, 1960), pp.243-49.

⁷⁷ Мистецтво і кераміка столиці Шан в Аньяні також дають неспростовні докази зв'язків із культурою Месопотамії, хоча місцеві традиції розвивалися окремо. Див. Li Chi, *The Beginnings of Chinese Civilization* (Seattle: University of Washington Press, 1957), pp.25-29.

⁷⁸ Загалом, якщо вважати, що індську цивілізацію знищили арії, то напрошується припущення щодо ранішої дати, тоді як лінгвістична подібність між «Рігведою» та «Авес-

Такі широкі процеси завоювання, внаслідок яких окраїнні райони Месопотамії влилися в межі цивілізації, тривали, і з урахуванням місцевих особливостей охопили всю Євразію, від Атлантичного океану до Тихого. Соціальні відмінності між завойовниками і завойованими свідчать про те, що багатство нагромаджувалося й зберігалось, щоб підтримувати досягнення цивілізації в будь-якім пункті рільницького світу Євразії. Але це стосувалося тільки деяких особливо сприятливих місць. Безпосереднім результатом було те, що мілітаризація суспільства, породжена експансією степових кочовиків, часто мала руйнівний ефект, як-от в Індії. Неперервна війна, повсякденна жорстокість, груба експлуатація залежних селян — усе це рідко веде до створення нової цивілізації. Однак мілітаризм, що асоціюється із завоюванням кочовиків, додав новий вимір людського життя в тих регіонах Євразії, де щільність населення була достатньою, щоб завойовницькі походи себе виправдовували. Тільки віддаленим частинам південно-східних джунглів і арктичної півночі судилося уникнути впливу агресивного варварства в II тис. до н.е.

Агресивність євразійського суспільства зупинив розвиток цивілізацій морського типу. Вершники, що визнавали тільки вояцький кодекс честі, не могли ні зрозуміти, ні поважати купецький спосіб життя, маючи купців тільки за предмет легкої поживи. За таких умов деякі ранні морські торговельні шляхи були забуті й не використовувалися. Через небезпеку пограбування далекі морські подорожі припинилися. У I тис. до н.е. лише в Бенгальській затоці й південно-західній частині Тихого океану морське судноплавство збереглося у своєму колишньому вигляді, оскільки на узбережжі жили мирні племена, яких ще не торкнувся войовничий спосіб життя цивілізованих народів і кочових племен.

Однак у Північній і Центральній Євразії воєнно-політичні події перемістилися на суходіл і морські шляхи втратили своє колишнє значення. Дуже складний, неперервний і вічний процес культурної взаємодії був заглушений шумом баталій між народами, але все ж таки тривав. Зудари етносів породжували настільки великі соціальні зміни, що незабаром більш мирне населення Південно-Східної Азії почало виглядати на їхньому тлі анахронізмом. Постійна воєнна загроза ззовні не дозволяла жодному народові вести усталений спосіб життя. Водночас, попри періоди занепаду, спричинені війною та руїною, людство далі прагнуло цивілізованого життя, яке давало б упевненість і стабільність.

тою» свідчить про пізніший вихід із Персії. Якщо припустити, що героїчні пісні й гімни, датовані ранішим періодом нашестя, були перекладені діалектом пізніших завойовників і, отже, змішалися з іншими пізнішими священними текстами, склавши «Рігведу», то труднощі з датуванням можна подолати.

Розділ IV

ВИНИКНЕННЯ КОСМОПОЛІТИЧНОЇ
ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА СЕРЕДНЬОМУ СХОДІ
В 1700–500 РР. ДО Н.Е.

А. ВСТУП

Приблизно від 1700 р. до н.е. нашестя варварів викликали глибокі зміни на політичній і культурній карті Середнього Сходу; незабаром після цього домінування способів ведення війни з використанням колісниць надало наступові варварів надзвичайної стрімкості.

У 1700 р. до н.е. Сирію та Палестину було переділено між безліччю дрібних царств і міст-держав, а Єгипет перебував у стані анархії від часів падіння Дванадцятої династії. Жодна з цих держав не була спроможна ефективно протистояти вторгненню грабіжницьких орд — ані племен із південних пустель, ані північних горян. Ці орди попервах могли бути етнічно і мовно однорідними; але далі почало відбуватися злиття племен, які сильно відрізнялися походженням. Ось чому й досі залишається загадкою, яким було етнічне і культурне походження гіксосів, які спершу проникли до Єгипту й Палестини, а потім, близько 1680 р. до н.е., установили там постійне політичне панування.

Невдовзі й Месопотамія відчула на собі тиск таких загарбників. Централізована влада Хаммурапі не змогла протистояти періодичним раптовим набігам варварських гірських племен. Ці набіги набули серйозного характеру одразу після його смерті та тривали понад сторіччя, аж доки варвари-касити не встановили панування над більшою частиною Месопотамії близько 1525 р. до н.е. Каситські монархи, як і володарі гіксосів, спиралися на війська, що склалися з воїнів різних племен, належних принаймні до двох різних мовних груп.

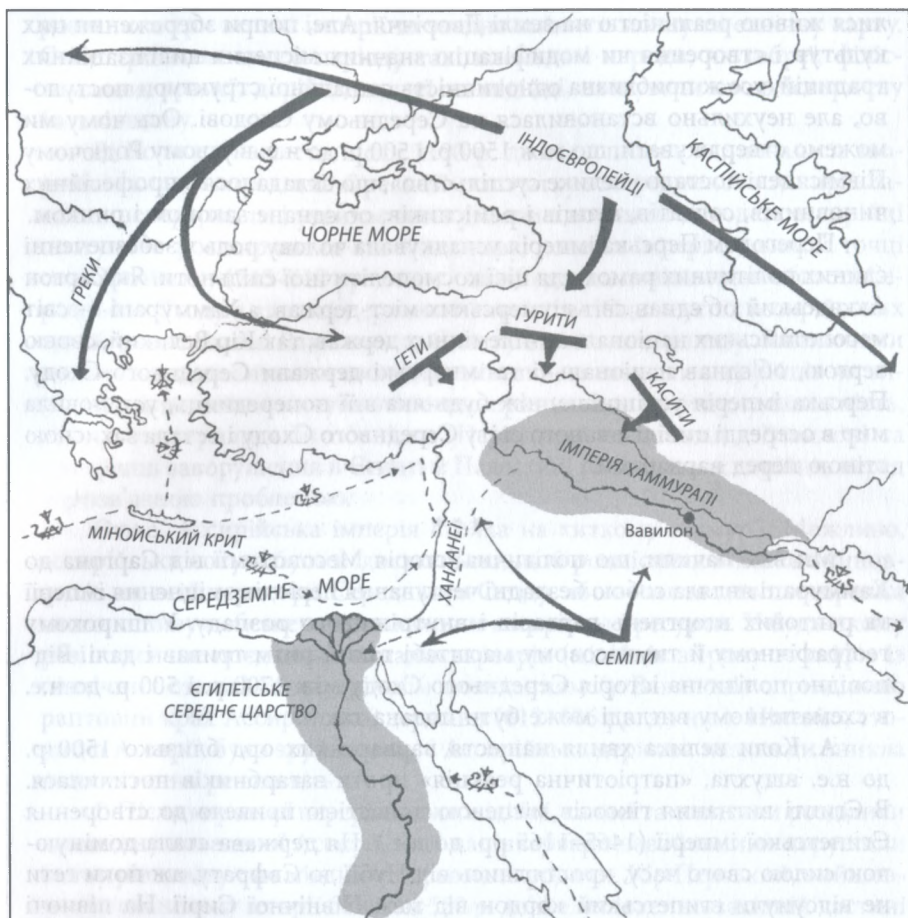
Загалом три групи загарбників об'єдналися у справі підкорення центрів цивілізації стародавнього Середнього Сходу. З південних посушливих степів прийшли племена, що розмовляли семітською мовою; з передгір'їв спустилися гурити й касити, а з віддаленішого степу прийшли племена, що розмовляли індоєвропейськими мовами. У нападі на цивілізоване суспільство рівнин індоєвропейські воїни, мабуть, з огляду на свою технічну перевагу, виражену в бойовому застосуванні колісниць, організовували і вели за собою гірські племена. Принаймні і каситською державою в Центральній Месопотамії, і новоутвореною імперією Мітанні в долині верхнього Євфрату керували царі, які поклонялися богам з індоєвропейськими іменами. Менш виразними є свідчення присутності індоєвропейських племен серед гіксосів. Загалом індоєвропейці, схоже,

були нечисленні. Як тонкий правлячий шар, вони хутко запозичили мови своїх союзників — гуритів, каситів чи семітів. Тому збереглися тільки слабкі сліди їхньої мовної самобутності¹.

Подальша небезпека варварських набігів і завоювання звузила, відсунула назад географічні межі цивілізованого життя на Середньому Сході. Месопотамія та Єгипет пережили ці потрясіння краще за інших завдяки більшій кількості населення і значним культурним традиціям, але за межами великих долин, де цивілізація усталилася менше, варварські атаки подеколи до ноги руйнували цивілізований устрій. Деякі міста були так винищені, що на їхньому місці залишилися безлюдні пустки. В інших випадках напівварварські народи обживали руїни розвиненіших спільнот. Проте за всієї жорстокості й тяжіння до грабунку, варвари переважно прагнули не руйнувати, а насолоджуватися чарівністю цивілізації. Поступово, мірою того, як нові завойовники осідали і починали захищати загарбане, відроджувалися міста і спосіб життя цивілізованого суспільства. На XV ст. до н.е. могутні цивілізовані держави, більшістю з яких правили нащадки загарбників-варварів, переділили родючі сільськогосподарські землі стародавнього Середнього Сходу та підтримували пошвавлені дипломатичні, комерційні та культурні відносини. Старі географічні культурні бар'єри було зламано, і на Середньому Сході почала виникати космополітична цивілізація, що охопила Єгипет і Месопотамію.

Ці зміни в організації народів повторили в набагато ширшому географічному і соціальному масштабі раніший розвиток месопотамського суспільства. Першими елементами цивілізованої політичної та соціальної організації в Месопотамії були храмові громади, що групувалися в численних незалежних містах-державах. Потім, після утворення і розпаду імперії Саргона (2350 р. до н.е.), більші політичні й соціальні утворення затьмарили міста-держави. Імперії або національно-племінні об'єднання в Месопотамії та прилеглих до неї областях стали головними дійовими особами політичних і воєнних подій; виникли нові соціальні та професійні групи, що зв'язали ці політичні одиниці у взаємозалежне «велике суспільство». Тож, на XV ст. до н.е. Месопотамська долина та її прикордонні області вже не були більш-менш самодостатнім місцем

¹ Див. T.Säve-Söderbergh, «The Hyksos Rule in Egypt», *Journal of Egyptian Archaeology*, XXXVII (1951), pp.53-71; Robert M.Engberg, *The Hyksos Reconsidered* (Chicago: University of Chicago Press, 1939); E.A.Speiser, «Ethnic Movements in the Near East in the Second Millennium B.C.», *Annual of American Schoos of Oriental Research*, XIII (1931-32), 13-54; Ignace J.Gelb, *Hurrians and Subarians* (Chicago: University of Chicago Press, 1944); Albrecht Götze, *Hethiter, Churriter und Assyrer* (Oslo: H.Aschehoug & Co., 1936); Theodore Burton-Brown, *Early Mediterranean Migrations* (Manchester: Manchester University Press, 1959), pp.63-76. Можливо, корисно порівняти подібну роль індоевропейських племен із добре відомою роллю норманів у європейській історії між 900 р. і 1200 р. н.е. В обох випадках можна говорити про те, що непересічна войовничість поєднувалася з такою ж непересічною здатністю до культурного пристосування.

СЕРЕДНІЙ СХІД БЛИЗЬКО 1700 Р. ДО Н.Е.

політичних подій. Натомість уся сільськогосподарська область Родючого Півмісяця — від Єгипту через Палестину і Сирію до Месопотамії — почала відігравати в розвитку цивілізації роль, яка вже по одному разові належала Месопотамії та (меншою мірою) Єгиптові, тоді як окраїнні області ширилися, поглинаючи малородючі краї пустелі на півдні та високогір'я і прилеглі степові зони на півночі. Навіть більше, на сході й на заході Іранське нагір'я та Анатолія вперше стали важливою складовою рівноваги сил.

Варварські нашествия з XVIII по XVI ст. до н.е. рішуче прорвали ізоляцію Єгипту від іншого світу. Звісно, він завжди залишався специфічною країною, яка ніколи надовго не полишала своїх богів і культурні традиції. Так само і в Месопотамії характерні форми релігії та мистецтва залиша-

лися живою реальністю на землі Дворіччя. Але, попри збереження цих культур і створення чи модифікацію значних місцевих цивілізаційних традицій, усе ж приблизна однотипність соціальної структури поступово, але неухильно встановилася на Середньому Сході. Ось чому ми можемо стверджувати, що між 1500 р. і 500 р. до н.е. в усьому Родючому Півмісяцеві постало «велике суспільство», що складалося з професійних чиновників, солдатів, купців і ремісників, об'єднане законом і ринком.

Переогодом Перська імперія успадкувала чоловічу роль у забезпеченні єдиних політичних рамок для цієї космополітичної спільноти. Як Саргон Аккадський об'єднав світ шумерських міст-держав, а Хаммурапі — світ месопотамських національно-племінних держав, так Кір Великий, своєю чергою, об'єднав національні та імперські держави Середнього Сходу. Перська імперія успішніше, ніж будь-яка з її попередниць, установила мир в осередді цивілізованого світу Середнього Сходу і встала захисною стіною перед варварами.

* * *

Ми вже бачили, що політична історія Месопотамії від Саргона до Хаммурапі являла собою безладні чергування періодів зміцнення імперії та раптових вторгнень варварів і внутрішнього розпаду. У широкому географічному й тимчасовому масштабі такий ритм тривав і далі. Відповідно політична історія Середнього Сходу між 1700 р. і 500 р. до н.е. в схематичному вигляді може бути подана так:

А. Коли велика хвиля нашестя варварських орд близько 1500 р. до н.е. вшухла, «патріотична реакція» проти загарбників посилилася. В Єгипті вигнання гіксосів місцевою династією привело до створення Єгипетської імперії (1465–1165 рр. до н.е.). Ця держава стала домінуючою силою свого часу, простягшись від Нубії до Євфрату, аж поки гети не відсунули єгипетський кордон від меж Північної Сирії. На півночі та сході «патріотична реакція» була менш вираженою, правителі Мітанні, каситів і гетів запозичили культурні традиції завойованих народів більшою мірою і з цього погляду перестали бути чужинцями. Проте царі Ассирії, які скинули панування Мітанні (близько 1380 р. до н.е.), швидко підняли свою державу до рівня першокласної військової потуги, досить сильної, щоб зруйнувати імперію Мітанні близько 1270 р. до н.е. і підкорити царство каситів. Ассирійці стали імперськими суперниками далеких гетів і єгиптян.

Б. Незабаром після 1200 р. до н.е. нова хвиля варварського нашестя ринула на цивілізовані народи Середнього Сходу і зруйнувала три наріжні камені міжнародної рівноваги сил, що була встановилася між Єгипетською, Ассирійською і Гетською імперіями. Отже, знову племена гир, пустель і степів змішалися в цьому русі. Ця друга хвиля нашестя виявилася менш спустошливою, ніж попередня, — ні Єгипет, ні Ассирія не були повністю розорені. Але сила і натиск були достатніми, щоб

розвалити три великі імперії та значно змінити мовну та етнічну карту. Саме протягом цього періоду такі племена і народи, як гебреї, філістимляни, арамеї, дорійці, халдеї та мідійці, заснували свою історичну батьківщину.

В. Коли це нашестя після 1100 р. до н.е. спинилося, почалася зворотна хвиля «патріотичної реакції», спочатку зосередженої в Ассирії. Завдяки неперервним і узвичаєним кривавим воєнним походам, ассирійці поступово розширювали свою державу, доки їх імперія у вищій точці свого розвитку (745–612 рр. до н.е.) не об'єднала цивілізовані області Середнього Сходу в єдиний державний організм. Однак успіх ассирійських армій у завоюванні Вавилону та Єгипту викликав відплату. Вавилоняни та єгиптяни, пам'ятаючи свою давню велич, зневажали ассирійців як вискочнів і, постійно відчуваючи свою принизливу політичну залежність, ніколи не корилися їм повністю. Періодичні повстання у Вавилоні та внутрішні заворушення в Єгипті й Палестині поставили ассирійців перед нерозв'язною проблемою.

Отже, Ассирійська імперія стояла на хиткому підмур'ї. Можливо, ассирійська потуга була недостатньою, щоб розмістити війська і чиновників на всій території Середнього Сходу, або зусилля для поширення свого впливу небезпечно виснажили ассирійські ресурси. У будь-якому разі класичне поєднання нападів варварів (мідійців з Ірану та скіфів із північних степів) із внутрішнім повстанням (у Вавилоні) спричинило раптовий крах Ассирійської держави (612–606 рр. до н.е.). Ніневію, столицю Ассирії, було зруйновано, і Ассирійська держава назавжди зникла як політична реальність.

Г. Після короткої перерви, коли мідійці, халдеї та єгиптяни розділили спадщину поваленої Ассирії, нові напівварвари-завойовники порушили хитку рівновагу сил між цими трьома народами. Кір Перський, вийшовши на авансцену історії близько 550 р. до н.е. у південно-західній частині Іранського плоскогір'я, стрімко підкорив велику частину Середнього Сходу. Коли його син і спадкоємець Камбіз завоював Єгипет у 525 р. до н.е., Перська імперія простяглася від Нілу до Амудар'ї.

Перське панування не знищило сепаратистських настроїв у Єгипті й Вавилоні, і небезпечні повстання часто спалахували в цих провінціях. Але перси, вірогідно, мали в своєму розпорядженні більшу військову потугу, ніж ассирійці, і щораз виявлялися здатні придушити заколот. Ба більше, їхні ассирійські попередники вже багато зробили для того, щоб зламати місцевий опір імперському пануванню, і навіть національна гордість Єгипту й Вавилону похитнулася після низки воєнних поразок. Так військова потуга персів, посилена торговельним і культурним обміном і важливими досягненнями в методах управління державою та створення комунікацій, дали Перській імперії відносну стабільність.

З досягненням такого результату політичний розвиток стародавнього Середнього Сходу дійшов до логічного, якщо не до історичного,

КОЛІСНИЦІ В ДІЇ

Художники трьох держав із північної околиці Стародавнього Сходу, які відносно пізно досягли рівня цивілізації, зобразили тогочасну диво-зброю — легку двоколісну колісницю; тут її, скорше, використано для полювання, ніж для серйозніших воєнних потреб. Зліва — золотий диск, знайдений у Рас-Шамрі, Сирія, можливо, має мітаннійське походження. В центрі — гетські візничі, які в XIV ст. до н.е. ще вивчали деякі тонкощі управління колісницями у своїх сусідів-мітаннійців, здається, без особливого успіху намагаються примусити своїх коней мчати на повну силу, тоді як унизу, на мікенській печатці, зображено такий несамопитий галоп, що здається, наче коні забули про зброю і про земне тягіння.

Henri Frankfort, *Art and Architecture of the Ancient Orient*.

Музей Лувру (Musée du Louvre), Париж.

Національний музей (National Museum), Афіни.

підсумку. Стародавній цивілізований світ був об'єднаний під єдиною владою, варварські окраїни ефективно утримувалися в шанобливій покорі. Але на своїх північних кордонах перси зіткнулися з проблемою, рішення якої виявилось за межами можливостей їхньої держави. Ще до епохи Кіра група невеликих грецьких міст-держав почала створювати цивілізацію, яка хоч і запозичила багато елементів у Сходу, але якісно відрізнялася від нього. Ця цивілізація незабаром стала дороговказною зіркою для народів Македонії, Фракії та Північного Причорномор'я, викликавши захват навіть у персів. Уже 479 р. до н.е. несподівані перемоги греків біля Саламіну й Платеї змусили персів стати в оборону. Через півтора сторіччя еллінізовані македонці та їх грецькі союзники вдерлися до Перської імперії та зруйнували її (334–330 рр. до н.е.), додавши новий і могутній культурний вплив, який поширився на стародавню цивілізацію Середнього Сходу.

Піднесення грецької цивілізації від становища периферійного відгалуження Середнього Сходу до рівного і навіть домінантного її суб'єкта означило поворотну віху в історії цивілізації. Ера переваги Середнього Сходу закінчилася — почалася епоха складних культурних взаємодій серед провідних цивілізованих спільнот Європи, Середнього Сходу, Індії та Китаю. В Євразії виникло щось на кшталт рівноваги культур, яка проіснувала до 1500 р. н.е., коли Європа почала доводити свою нову перевагу над усіма народами і культурами світу.

Звісно, будь-яка дата, що визначає закінчення ери переваги Середнього Сходу, не може не бути довільною. Але 500 р. до н.е. — це зручна дата, яка збігається з апогеєм могутності персів та їхнього впливу як на грецьких, так і на індійських кордонах Стародавнього Сходу, безпосередньо перед іонійським повстанням 499 р. до н.е., яке похитнуло могутність царя царів. Крім того, на 500 р. до н.е. цивілізації Греції, Індії та Китаю набули багатьох своїх відмітних особливостей. Розквітли грецьке мистецтво і філософія, Конфуцій у Китаї та Будда в Індії ввели в повсякденну загальноприйнятую практику багато з того, що характеризує китайську та індійську цивілізації.

Б. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ

Протягом 1700–500 рр. до н.е. рівновага сил між цивілізованими державами та їхніми сусідами-варварами ще посідала осередне місце у військово-політичній історії Середнього Сходу. Ця рівновага ніколи не була простою. Загалом, кількість населення, регулярна військова дисципліна, великі джерела матеріальних ресурсів і розвиток ремесел забезпечували переваги цивілізованим державам, але місцеві внутрішні повстання, що хронічно провокувалися невдоволенням деспотичними та іноді культурно чужими правителями або чиновниками, іноді більш

ніж покривали ці переваги. Навіть більше, варвари періодично виявляли велику гнучкість у винайденні або використанні нових методів ведення воєн. Так сталося в XVII ст. до н.е., коли народи з північно-східних країн Месопотамії поліпшили бойові колісниці, і таке ж важливе посилення ударної сили варварів, спричинене використанням залізної (точніше, сталевोї) зброї, допомогло підштовхнути другу хвилю нашествия (1200–1000 рр. до н.е.).

Технологія виплавляння заліза із залізняка стала загальноприйнятною і доступною близько 1400 р. до н.е. у Північно-Східній Анатолії, але ще довго нове ремесло залишалося секретним і місцевим². Слідом за руйнуванням імперії гетів (можливо, під ударами фригійських загарбників) близько 1200 р. до н.е. ковали Малої Азії, що раніше перебували під владою гетів, розселилися на широких просторах. Далі виробництво та обробка заліза почали набувати великого значення на Середньому Сході та в Європі, і в цих регіонах напівсталь заступила бронзу як основний збройний та інструментальний метал між 1200 р. і 1000 р. до н.е.³

Недороблена сталь тих часів рідко перевершувала бронзу й завжди піддавалася іржі. Важливість залізної металургії полягала в тому, що залізняк широко поширений у природі й порівняно дешевий; тож звичайні селяни могли дозволити собі сталеві лемеші плугів, серпи й коси. Такі інструменти значно полегшили працю та збільшили продуктивність сільського господарства. Загалом, стало можливим успішно обробляти важкі й кам'яністі ґрунти, які навряд чи можна було обробити кам'яним чи дерев'яним плугом. Нова доступність таких знарядь збільшила як географічні масштаби, так і продуктивність сільського господарства, від якого залежало життя міст і врешті самої цивілізації⁴.

² R.J.Forbes, *Metallurgy in Antiquity* (Leiden: E.J.Brill, 1950), pp.418-19. Техніка виготовлення заліза докорінно відрізнялася від техніки виготовлення бронзи. Новий метал неможливо було відливати, оскільки вироби виходили крихкими і непридатними до будь-чого. Замість цього, щоб отримати тверде і пружне лезо, його слід було розжарити до червоного, викувати й загартувати, і до всього для отримання хоча б «півсталевого» виробу, що міг би конкурувати з бронзою за міцністю й тривалістю використання, його необхідно було наситити вуглецем. Насичення досягалося приведенням у прямий контакт напіврозплавленого заліза з паливом (деревним вугіллям), що являло собою вуглець із домішками. Цей процес радикально відрізнявся від виплавляння міді й олова в тиглях під час підготування розплавленого металу до лиття. Отже, це було винаходом не просто нового металу, а й абсолютно нової технології металургії (R.J.Forbes, *Metallurgy in Antiquity*, pp.404-14).

³ Професор Сирил Сміт передбачив (усно, грудень, 1961), що, можливо, швидке поширення залізної металургії протягом цих сторіч було викликане запровадженням технології, за допомоги якої стародавні ковали, хай і несвідомо, могли контролювати зміст вуглецю, що дозволило отримувати продукт із такими характеристиками твердості й гнучкості, яких ніколи не міг мати бронзовий виріб. Чи не могло введення деревного вугілля як стандартного палива для виготовлення заліза поліпшити і нормалізувати продукт?

⁴ V.Gordon Chide, *What Happened in History* (Harmondsworth: Penguin Books, 1943), pp.175-76.

Більш явно і швидко нова металургія впливала на засоби ведення війни. Сталева зброя стала достатньо дешевою, щоб бути доступною для простих воїнів, і відразу зросло значення грубої чисельної переваги. Захищений сталевими латами, щитом і шоломом звичайний піхотинець дістав можливість протистояти стрілам навіть найелітніших колісничників і гідно відповідати ім. Отже, підсумок битви вже не вирішували маневри кількох десятків колісниць. Маса піхоти стала вирішальним чинником.

Відносно однорідні варварські племена, де кожен вояк був справжнім солдатом, стали першими в застосуванні всіх можливостей нового металу у воєнних цілях. Цивілізованим спільнотам виявилось важче використати нову військову технологію. Гонорові аристократи, правителі цивілізованого світу, рідко принижувалися до цього та й просто не наважувалися озброїти основну масу населення. Військова потуга цивілізації була підірвана гострим соціальним розшаруванням між воїнами-аристократами і невійськовим підкореним людом, який у багатьох випадках був настільки відчужений від своїх панів, що ставав активно або пасивно нелояльним. І тому немає нічого дивного в тому, що відсталі варварські племена змогли розбити колісничну армію гетів в Анатолії та мікенську цивілізацію в Греції, звівши ці області до рівня варварства.

Однак структура цивілізованого життя на теренах, ближчих до центру Середнього Сходу, виявилася міцнішою. І єгиптяни, і асирійці віддали свої імперські завоювання варварам, але врятували корінні території. Отже, два принципово важливі регіони цивілізації Середнього Сходу зберегли свою політичну автономію за часів, коли етнічна, мовна і політична карта драматично змінювалася по краях Родючого Півмісяця і найсильніше в його осередній частині, що з'єднує Єгипет з Месопотамією.

* * *

Ці технічні міркування можуть пояснити успіх варварського нашестя, яке перервало політичну історію стародавнього Середнього Сходу до кінця II тис. до н.е. Проте виникнення руху опору у вигляді «патріотичної реакції» має переважно пояснюватися психологічними чинниками. Збирачі податей і ренти ніколи не викликають симпатій у своїх жертв, і можна припустити, що варвари-повелителі рідко бували популярними серед поневоленого ними населення. Навіть більше, культурні відмінності між правителями і підкореними народами щодня давали місцевим вождям можливість мобілізувати народне невдоволення. Вивчення новітніх методів ведення війни, що дозволили варварам досягнути їхніх завоювань, дало змогу таким вождям учитись у своїх гнобителів і в такий спосіб поліпшити воєнні шанси повстань. І в той час, як військова потуга підкореного населення таким чином поліпшувалася, невидимі

ВІД БРОНЗИ ДО ЗАЛІЗА

процеси підточували сили чужоземних поневолювачів; для варварських воїнів та їхніх нащадків звичка до розкошів цивілізації означала втрату військової згуртованості й доблесті. Таке становище зумовило успіх «патріотичної реакції».

Історія Єгипту під володарюванням гіксосів дає яскравий приклад таких паралельних процесів. Останні правителі-гіксоси прийняли зовнішні вияви єгипетської цивілізації, тоді як місцеві повстанці здобули вирішальні перемоги тільки після того, як запозичили в ненависних чужоземних гнобителів техніку бойових колісниць і опанували її. З часу відновлення незалежності Єгипту фараони повели наступальні дії в Палестині й Сирії та простерли своє панування до меж Євфрату, тоді як еліту створеної за новим зразком єгипетської армії склали найманці та професійні візничі колісничі, яких переважно набирали з варварських племен, що мешкали на околицях єгипетського світу; за службу їм платили з прибутків, принесених військовою здобиччю та податками⁵.

Спираючись на глибокі традиції централізованої державної машини, єгипетські фараони створили військову організацію, що перевершувала будь-яку доступну варварським вождям або їхнім нащадкам. Фараонові колісничники були найманцями, яких можна було сконцентрувати в гарнізонних фортецях у стратегічних пунктах імперії та постійно підтримувати їхню високу боєготовність. Така сила, мов вигострене лезо, мала незаперечну перевагу над арміями ворогів, які мушили для кожної воєнної кампанії скликати нащадків звитяжних варварів із їхніх маєт-

⁵ Про єгипетську армію див. Adolf Erman, *Aegypten und aegyptisches Leben im Altertum*, neu bearbeitet von Hermann Ranke (Tübingen: J.C.B.Mohr Verlag, 1923) pp.649-57; George Steindorff and Keith C. Seele, *When Egypt Ruled the East* (rev.ed.; Chicago: University of Chicago Press, 1957) pp.90-93.

ків. Але якщо при цьому фараон утрачав особистий вплив на армію, це загрожувало реальною небезпекою швидкого руйнування дисципліни. Таке руйнування сталося за часів фараона Ехнатона (1380–1362 р. до н.е.), який присвятив себе релігійній реформі та не вважав воєнні акції необхідними для збереження імперії.

Після тяжкого для військовиків правління Ехнатона реорганізацію армії почав, узурпувавши трон, фараон Хоремхеб (1349–1319 рр. до н.е.), який сам був фаховим вояком. Войовничі фараони Дев'ятнадцятої династії (1319–1200 рр. до н.е.) скористалися з цієї реорганізованої ним армії для повторного завоювання Палестини і частини Сирії. Але стара військова перевага безповоротно зникла. Починаючи з 1280 р. до н.е. Єгипет був вимушений захищатися від дедалі запекліших набігів «народів моря» — войовничих мореплавців змішаного походження, що прийшли з півночі й заходу, та оснащених, принаймні до кінця тисячоліття, дешевою залізною зброєю. Єгиптяни тяжко постраждали від цього нашествия і після 1165 р. до н.е. втратили всі свої території, крім самої долини Нілу. Ідеально налагоджена професійна армія колісниць, що створила імперію, тепер застаріла, а відсутність залізняка в долині Нілу ускладнила єгиптянам використання переваг нової військової технології. Власне, вони навряд чи навіть зробили таку спробу. Єгипет утратив імперські амбіції та почав дотримуватися, наскільки це було можливим, політики ізоляції, сховавшись за пустелями, що його захищали⁶.

Ассирійці успішніше використали «патріотичну реакцію» в боротьбі проти варварів, які в XII–XI ст. до н.е. були дуже близькими до завоювання цивілізованих держав. Залізник був широко доступний в горах Північної Месопотамії, і ассирійським монархам у I тис. до н.е. було легко забезпечити солдатів зброєю з нового металу. Крім того, відносно широкий доступ до залізняка дав їм змогу збільшити армії до раніше небачених масштабів. Під час небезпеки ассирійські царі закликали на війну чоловіче населення своєї країни, і різка кількісна перевага ослілого населення дозволяла вести успішну боротьбу проти загонів варварів.

Перших солдатів було набрано з корінного селянського населення власне Ассирії, а місцева знать склала корпус напівпрофесійних офіцерів для цього війська. Але мірою того, як імперія збільшувалася в розмірах і воєнні кампанії почали вестися на далеких кордонах, корінних ассирійців уже не вистачало, аби поповнити лави солдатів. Це призвело до того, що для ассирійських царів політика збільшення розміру армії означала масове залучення до її складу військ завойованих держав у повному складі та призов до армії як рабів у межах країни, так і завойованих народів. Така практика сіяла лихо. На час падіння Ассирії (612 р. до н.е.) армія складалася з чужоземців і підданих, які не відзначалися глибокою відданістю своїм правителям.

⁶ John A. Wilson, *The Burden of Egypt* (Chicago: University of Chicago Press, 1951), pp.239-54, 258-60, 274.

Музей образотворчого мистецтва (Museum of Fine Arts), Бостон.

Головне управління античності та єгиптології (Soprintendenza alle Antichita-Egittologia), Турин.

ДВА ОБЛИЧЧЯ АССИРІЇ

Ці скульптури двох асирійських царів, Ашшурнасірпала (883–859 рр. до н.е., ліворуч) і Саргона II (722–705 рр. до н.е., праворуч) засвідчують відповідно релігійний консерватизм і безжальну адміністративну раціональність Асирійської імперії. Ашшурнасірпал зображений у ритуальній позі, що спостерігалася ще в ранніх шумерських статуєток і, подібно до них, занепокоєно чекає рішення богів, яке йому повідомлять жерці, чії традиції неперервно тягнуться із сивої давнини Шумеру. Грізний профіль Саргона II також має своє художнє коріння глибоко в минувшині Месопотамії, але традиція воєнних походів та імперського завоювання, яку він продовжував, руйнувала старі звички, звичаї та благочестя. Суперечність між жорстким консерватизмом і радикальним раціоналізмом, жерцем і царем, храмом і палацом перебувала в осередді писемної історії Месопотамії. Асирійці лише загострили старе протистояння до нових, нестерпних крайнощів; тут у камені повністю передано цю властивість їхньої імперії.

Брак твердого національного духу в асирійських арміях останнього сторіччя імперії пом'якшувався вмілою методичною організацією та дисципліною. Під час найшвидшого поширення влади Ассирії (середина VIII ст. до н.е. і пізніше) збройні сили було переділено на чотири основні роди військ: легку піхоту, важку піхоту, кавалерію (запроваджена близько 875 р. до н.е.) і вже застарілі колісничі. Піхота була, безумовно, найчисленнішою й складалася з регулярних військових частин. Крім того, асирійська армія поділялася на гвардію, постійні сили гарнізонної служби і резерв із демобілізованих ветеранів та інших осіб, які дістали землі в обмін на зобов'язання стати до військової служби під час небезпеки. Офіцерський корпус становив окрему верству Ассирійської держави, але вищі офіцери, схоже, набиралися винятково з вузького кола військових династій. Призначення на посаду та просування службовими щаблями регулярно проводилися від імені царя, і вступ на престол нового владика, що характерно, тяг пертурбацію вищого офіцера.

Майже нічого не відомо про асирійську тактику ведення бою. Але регулярні частини, здається, вже були на полях битв: розсипний бойовий порядок, мабуть, забезпечував більше свободи стрільцям і при цьому не давав ворожим стрілам легкої цілі. Скульптурні батальні сцени, що раніше прикрашали царські палаци, дають змогу припустити, що стрільці-піхотинці становили головну ударну силу. Кожного стрільця захищав важкоозброєний воїн-щитоносець, який мав також спис для рукопашної. Кіннота й колісничі посідали незначне за важливістю, але дуже почесне місце і використовувалися для переслідування розбитого ворога. Ассирійці домоглися великих успіхів у створенні різних важких муроломних і облогових знарядь, були майстрами облоги і штурму фортифікованих міст. До того ж, такі досягнення, як прокладання доріг для колісниць на пересіченій місцевості, перевезення людей і пристроїв через річки та прискорені марші на далекі відстані, що давали змогу заскочити ворога зненацька, були звичайною практикою, що відображала загальну перевагу асирійської військової організації.

Загалом, асирійська військова організація і система управління здаються нам надивовижу сучасними. Безперечно, стиль європейських армій останніх трьох сторіч, а також імперських армій Риму і Персії, багато в чому нагадує асирійський⁷. Винахід такого важливого інстру-

⁷ Перська військова організація спиралася на асирійські зразки. Перська армія, як і асирійська, була побудована за десятиричним принципом, від рою в десять воїнів до корпусу чисельністю 60 000 осіб, із командирами-персами на чолі всіх великих частин. Перські царі залучали до своїх імперських армій навіть більше різних національностей, ніж асирійські владарі. Див. перелік частин армії Ксеркса в 480 р. до н.е. у Геродота (книга VII, 60-88), який спирався на офіційні перські джерела.

В одному аспекті перси перевершували своїх асирійських попередників: вони призивали на військову службу єгипетські, фінікійські та грецькі кораблі й моряків, створивши військово-морський флот. Посиливши в такий спосіб свою військову потугу до меж, що набагато перевершували можливості, досягнуті асирійцями, перси

мента управління державою, як масова піхотна армія, був, безумовно, найбільшим досягненням, яке змушує нас віддати належне кровожерливим асирійцям, хоч би як ми ставилися до того, як саме цей інструмент використовувався⁸.

В. СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ

Відпливи і припливи народів і армій крізь родючі області Середнього Сходу між 1700 р. і 500 р. до н.е. спричинили поліпшення методів управління, необхідних для утримання разом частин великої держави. Цей прогрес, однак, часто уривався тривалими періодами виразного відкату до минулого, аж поки адміністративні методи Хаммурапі не були значно поліпшені Асирійською та Перською імперіями.

Воїни на колісницях, що прокотилися хвилею Середнім Сходом між 1700 р. і 1500 р. до н.е., заснували слабо централізовані «феодальні» держави. Переможці — ватажки військових загонів просто переділили завойовані землі між своїми головними соратниками. Увесь дух варварського суспільства робив іншу політику немислимою; цар, який намагався б зберегти для себе владу і прерогативи методами, що їх використав Хаммурапі, видався б тираном і узурпатором в очах своїх воїнів. Тому адміністративна машина, на якій Хаммурапі ґрунтував свою владу, була частково зруйнована або занепала.

По-перше, завойовники вважали, що їхні племінні та військові традиції не зазнаватимуть істотних змін. Війни триватимуть за знайомим сценарієм: коли цар вирішить піти в похід, він закличе своїх могутніх воїнів, які вирушать із власних маєтків зі зброєю та на колісницях, готові до нової кампанії. Але магнати-землевласники, знаючи, що їхня влада над широкими угіддями не зазнає ніякої небезпеки, легко обмінювали свій героїзм як на нові ідеї, так і на нові предмети розкоші, доступні їм як владарям і велителям цивілізованого населення. Такі люди не завжди доброзичливо ставилися до перспективи нової воєнної кампанії та аж ніяк не корилися автоматично царським наказам. Ухиляння від військової служби в провінціях збільшувалося одночасно зі зростанням

розширили свої завоювання на територію, значно більшу за ту, що досягли їхні попередники. Про військову організацію персів див. А.Т.Olmstead, *History of the Persian Empire* (Chicago: University of Chicago Press, 1948), pp.237-47; *Cambridge Ancient History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1926), IV, 270-76.

⁸ Про асирійську військову організацію див. Bruno Meissner, *Babylonien und Assyrien* (Heidelberg: Carl Winter, 1920), I, 89-114; Johannes Hunger, *Heerwesen und Kriegsführung der Assyrer auf der Höhe ihrer Macht* (Leipzig: J.C.Hinrichs, 1911). Відновлення значення піхоти як основи воєнних операцій відкрило можливості для більш демократичних форм управління державою, але тільки греки на краю Східного світу мали можливість змінити свої державні інституції в цьому напрямку. Характерна для Сходу монархічна, бюрократична традиція виявилася дуже сильною, щоб дати тріщину через зміни у військовій справі, які сталися на початку I тис. до н.е. внаслідок поширення заліза.

царських амбіцій; для царя, що правив міським населенням відповідно до традицій бюрократичного правління, завжди існувала спокуса відновити самодержавну владу, якою насолоджувалися його попередники на троні. Тому осідання звитязних військових ватажків серед цивілізованого населення неминуче закінчувалося напруженням між царем і знаттю.

Деталі таких процесів рідко трапляються в записах, що дійшли до нас. Кам'яна стела, знайдена у Вавилоні, свідчить, що щось схоже на царську прерогативу збереглося. Написи розповідають про те, що різні каситські монархи давали аристократам і рідше містам імунітет від царської влади та оподаткування. Ці дари явно роздавались у великій кількості; і слабкість Каситської держави в міжнародних зіткненнях, схоже, показує, як мало було дозволено центральній царській владі⁹.

Далі на північ на околицях цивілізації варварський тип феодального правління був успішнішим. Приблизно між 1600 р. і 1400 р. до н.е. царі Мітанні створили розлогу, хоч і слабо централізовану, державу, що поширила свою владу на північ Месопотамії, Сирію й, можливо, також частину Анатолії. У цих областях, де міське життя було ще слабким і де вимагалися постійні зусилля, щоб протистояти неперервним атакам варварів із степів і передгір'їв, вояцький дух і дисципліна, імовірно, розкладалися повільніше, ніж у каситському Вавилоні. Коли влада Мітанні, нарешті, ослабла і впала (близько 1380–1270 рр. до н.е.), інша феодальна та імперська держава, Гетська імперія, виросла на північно-західних закраїнах цивілізації Середнього Сходу. Занепад вояцького духу і дисципліни варварів охопив спершу каситів, потім мітанні й нарешті гетів, які ще в XIV ст. до н.е. навчилися правити колісницями у фахівців із Мітанні¹⁰.

Головним спадкоємцем цих варварських імперій став Єгипет; одначе фараони не запровадили жодних важливих адміністративних поліпшень. У межах самого Єгипту бог-цар мав багатовікову монополію на владу, яка була відновлена після вигнання гіксосів; але реалії уряду й адміністрації навіть у долині Нілу набували дедалі більшої схожості з відцентровими процесами, що відбувались у варварських монархіях того часу. Зокрема, багатство і привілеї кількох великих храмів підштовхували жерців до спроб створити теократичну «державу в державі»; крім того, постійна армія являла собою абсолютно новий інструмент влади, який іноді грав вирішальну роль у палацових інтригах і переворотях. Отже, привілейовані жерці та професійні військовики змінили внутрішні реалії єгипетського державного управління, хоча їхні старі форми і способи збереглися недоторканими.

За межами Єгипту Нубію на півдні долучили до адміністративної

⁹ Bruno Meissner, *Babylonien und Assyrien*, I, 127-29

¹⁰ Пор. аналіз розвитку у II тис. у Albrecht Götz, *Hethiter, Churriter und Assyrer*, pp.101-12 і далі.

структури Єгипетської держави, але на півночі, у Палестині та Сирії, фараони наслідували приклад варварів і залишали місцевих князів і володарів, вимагаючи від них тільки сплати данини і військових загонів для підкріплення єгипетської армії на час воєнних кампаній. Пряме безпосереднє єгипетське управління в цих провінціях було обмежене військовою сферою; у стратегічно важливих пунктах стояли гарнізони під орудою чиновників фараона¹¹. Ніщо схоже на правовий кодекс Хаммурапі або хоч би на його бюрократичну ієрархію адміністративних чиновників не зв'язувало азійські провінції Єгипту в ціле. Можливо, споконвічна єгипетська система управління, сперта, як це було на Нілі, на геологічні засади, що робили фараона богом на землі, не могла бути перенесена в чужі землі, де ні географічні умови, ні релігійні та культурні традиції не були сприятливими для цього. Єгипетська імперія в Азії ніколи не була чимось більшим, аніж просто зібранням роздроблених місцевих князівств.

* * *

Варварські держави, засновані в XII–XI ст. до н.е., у деяких важливих аспектах відрізнялися від своїх попередників XVIII–XVI ст. Достатність заліза демократизувала військове спорядження, тож розмах аристократичних імперій більше не відповідав військовим реальностям¹². Натомість племена і розбійницькі банди, що проникали на територію Середнього Сходу між 1200 р. і 1100 р. до н.е., засновували маленькі держави, де дрібні землевласники і селяни протистояли, хоча, урешті-решт, і марно, політичній централізації, міцно дотримуючись старовинних традицій загального рівноправ'я, які визначали цінність людини її силою і хоробрістю та успіхами в битвах.

Серед цих нових держав тільки Давньогребрейська була досить відомою, щоб можна було зрозуміти щось в її розвиткові. В епоху Саула (близько 1020 р. до н.е.) гегемонію керували, але не правили ними самодержавно, «судді», і різні племена лише вільно об'єднувались у

¹¹ Див. J.A.Wilson, *Burden of Egypt*, pp.181-85; Steindorff and Seele, *When Egypt Ruled the East*, pp.103-5.

¹² Поширення політичного місництва багато в чому полегшувалося також численністю покладів заліза, що унеможливлювало для небагатьох стратегічно розташованих монополістів контролювати торгівлю металом. Коли олово потрібно було привозити здалеку, для монархів і знаті було просто контролювати купців, але коли буквально сотні джерел металу існували в безпосередній близькості навіть до тієї частини Середнього Сходу, яка не мала родовищ залізняку, торгівлю металами, а також військову справу, було демократизовано, і місцеві племена та селяни могли більше не впадати перед аристократами, чие озброєння було тепер лише трохи кращим за їхнє власне, і держави, що мали величезні території, не могли процвітати, коли навіть відносно маленька частина місцевого населення могла зібрати військову потугу, приблизно рівну будь-якій, що її можна було б кинути проти них. Див. Fritz M.Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums* (Leiden: A.W. Sijthoff, 1938), I, 205-7.

своєрідний релігійний союз, час від часу збираючись на збори під проводом жерців святилища в Шило¹³. Ситуація в Палестині, можливо, була незвичайною тим, що гебреї, які вдерлися туди, мали хіба що незначну військову перевагу над атакованими ханаанськими племенами. Гебреї прагнули заснувати свої поселення на височинах і рільницьких околицях Південно-Східної Палестини, тоді як багатші узбережні рівнини займали оружно сильніші філістимляни, серед яких залізо було поширене набагато більше, ніж серед гебреїв¹⁴.

У землях, де загарбники мали більшу військову перевагу, вони утворювали привілейований клас; іноді, як, приміром, філістимляни, жили в містах і залишали працю в полі поневоленим тубільцям. У Сирії та Південній Месопотамії арамейські та халдейські завойовники, схоже, чинили так само, як і дорійці в Греції. Міста-держави і невеликі племінні союзи, отже, змінили імперські й феодальні методи управління, властиві епосі бойових колісниць. Цим маленьким політичним структурам була властива внутрішня нестабільність, оскільки боротьба проти сусідніх держав і народів досить швидко приводила до зосередження чимраз більшої влади в руках окремих військових вождів, які мірою свого успіху розбудовували дедалі більші держави з елементами професійної армії та адміністративної бюрократії.

Біблійна оповідь про піднесення Давньогебрейського царства за часів Саула, Давида і Соломона (1020–925 рр. до н.е.) дає яскраве уявлення про деякі деталі такого процесу серед давніх ізраїльтян. Народне невдоволення податками і трудовими повинностями, що їх вводила царська адміністрація, можна побачити в біблійній історії про гріх Давида — здійснений ним перепис свого народу¹⁵. Засудження пророком Натаном¹⁶ особистої поведінки Давида показує зіткнення між традиційним моральним кодексом і спокусами, що оточували можновладних монархів, які спиралися на професійні військові загони; останні складались як з ізраїльтян, так і, як свідчить ім'я Урії Гетіянина, з чужоземних найманців. За часів Соломона проникнення з Фінікії та Північної Сирії елементів цивілізованого державного управління і релігій було дуже активним. Але мірою того, як Давньогебрейське царство ставало цивілізованим, його правителі чимраз більше відходили від старих народних традицій і стандартів поведінки. Ця дедалі глибша тріщина змусила великих пророків VIII ст. засудити, в ім'я Ягве і чистоти релігії, неправедні новації, що походили від царів та їхніх слуг.

Поза сумнівом, розвиток Давньогебрейського царства був унікаль-

¹³ W.F.Albright, *From the Stone Age to Christianity* (Baltimore, Md.: Johns Hopkins Press, 1940), pp.214-17.

¹⁴ Див. Судді, 1:19: «І Господь був з Іудою, і Він дав йому у володіння землю пагорбів, але не вигнав мешканців рівнини, бо вони мали колісници із заліза».

¹⁵ II, Самуїл, 24:1-10.

¹⁶ II, Самуїл, 12:1-13.

ним у деяких аспектах; поза сумнівом, еволюція пророцької релігії не має паралелей ніде. Але такі сусідні держави як Дамаск, Тір, Хамат, Алеппо і Кархемиш, імовірно, пройшли більш-менш схожий шлях від племінних груп або локальних міст-держав до маленьких царств. Політичний розвиток під час залізного віку був схожим на процеси, що відбувалися в Шумері й Аккаді в III–II тис. до н.е. Але тепер цей розвиток відбувався набагато швидше: були під рукою вже готові зручні моделі цивілізованої адміністрації в таких державах, як Єгипет і Вавилон, які хоч і перебували в занепаді, але все ще вражали уяву. Честолюбні та енергійні царі завжди мали наготові зразки цивілізованої системи правління. Було легше запозичити оптом елементи бюрократичної системи Хаммурапі, ніж винаходити свою власну, тож одне покоління могло досягнути ступеня політичної інтеграції, порівнянного з тим, якого стародавня Месопотамія досягла тільки після тисячолітнього розвитку.

Політична консолідація та бюрократизація, звісно, не припинилися з появою низки централізованих, але територіально невеликих держав на Середньому Сході. Навпаки, військово-політичний тиск, який раніше допомагав централізованій царській адміністрації, діяв і далі, причому на ще більшому географічному просторі. Ассирійська держава стала величезною імперією, чия адміністративна інтеграція була рівною, а в деяких аспектах і перевершувала досягнення Хаммурапі.

За часів Тіглатпаласара III (745–727 рр. до н.е.) територію, на яку поширювався ассирійський вплив, було переділено на штучно створені провінції, керовані царськими чиновниками, які збирали податки, мобілізували людські ресурси до війська і на державні будівельні роботи, правили суд і підтримували постійний зв'язок із царським двором. На околицях імперії, де було важче насадити центральну владу, ассирійці перетворили місцевих правителів на васалів, але прагнули, як це мало місце згодом у Римській імперії, раніше чи пізніше перетворити васально-залежні держави на звичайні провінції.

Як і годилося спадкоємцям давньої вавилонської культури, ассирійці рано розвинули основи писемного права. Деякі ассирійські закони явно спиралися на відомий кодекс Хаммурапі, інші відображали грубіші та простіші умови й відносини. Ці закони, схоже, діяли в усіх провінціях імперії, створюючи таким чином загальну правову систему у вельми істотній частині Середнього Сходу. Однак у залежних державах місцеві закони продовжували існувати в усій своїй різноманітності.

Іншим важливим зв'язковим елементом в Ассирійській імперії була торгівля. Самі ассирійці не були дуже активними торговцями. У внутрішній торгівлі домінували арамеї, а в морській — фінікійці. Абсолютно зрозуміло, що навіть неідеальне заспокоєння величезного цивілізованого регіону сприяло комерції, і поширення чинності ассирійських законів на велику частину імперії, мабуть, мало схожу дію; але важливішим було те, що ассирійці створили шляхову систему, попервах призначену для

обслуговування військових потреб. У деяких місцях дороги були торовані каменем і досить широкі, щоб ними могли рухатися колісниці; а оскільки рух армій, власне, не відрізнявся від руху товарів, важливим вислідом створення таких шляхів стало значне полегшення далеких перевезень і розвиток торгівлі.

Постійну небезпеку для зусиль асирійських монархів із підтримки стабільності в імперії становили повстання в провінціях. Здатність асирійців поселяти страх, чим вони так гордовито пишалися у багатьох царських написах, не тлумила такої небезпеки, а в деяких випадках могла навіть посилювати опір через те, що повстанці, розпочавши спротив, чинили опір відчайдушно. Однак два адміністративні механізми, що їх асирійці використали, аби зменшити можливість успішних повстань, мали важливі наслідки для історії Середнього Сходу. Перший полягав у створенні воєнізованих поселень серед бунтівних народів. Такі поселення попервах, імовірно, організовувалися з асирійських безземельних селян. Але перед імперією постала проблема, яка полягала в тому, що перш ніж імперія досягла вершини своєї могутності, надлишок власне асирійських рільників для заснування таких поселень вичерпався. Тому мешканці нових воєнізованих колоній почали являти собою суміш представників різних народів, що спричинило тісні контакти різних культурних тенденцій. Другим запобіжним засобом, що до нього вдавалися асирійці, стало повне переселення бунтівних народів з їхніх рідних земель до віддалених частин імперії. Такі переселення обов'язково були глибоким потрясінням для традиційних соціальних моделей і гарантували змішування різних народів і традицій в масштабі набагато більшому, ніж цього можна було б досягнути в будь-якому іншому випадку.

Така політика, поряд із багатомовним складом асирійської армії, зростанням торгівлі й поширенням арамейської мови та письма як «лінгва франка» (*lingua franca* — змішана мова, складена з елементів романських, грецьких і східних мов, засіб міжнаціонального спілкування в Східному Середземномор'ї. — *Прим. пер.*), прискорила розвиток космополітичної культури Середнього Сходу. Ця культура багато черпала з різних місцевих традицій, але водночас більше чи менше приводила місцеві відмінності до певного спільного знаменника. Це зародження космополітизму було, можливо, найбільш сталим досягненням Асирійської імперії, але адміністративна й військова структури, у межах яких відбувався розвиток культури, самі собою також були значним досягненням, давши пізнішим імперіям Середнього Сходу і Середземномор'я переконливі моделі, що їх ті використали для розбудови власних систем управління¹⁷.

Перси здобули величезну користь від застосування асирійських

¹⁷ Зауваги про асирійську адміністрацію спираються на такі дослідження: Meissner, *Babylonien und Assyrien*, I, 130-46; A.T.Olmstead, *A History of Assyria* (New York and London: Scribner's Sons, 1923), pp.606-11; *Cambridge Ancient History*, III, 92-99,108.
12-11-642

методів державного управління, але тільки від часів царювання Дарія Великого (522–486 рр. до н.е.) перська урядова структура набула сталої форми. Кір і Камбіз мали дуже мало часу на щось, крім війни, і не встановили системи однотипного управління на завойованих землях. Навіть більше, Кір подбав про відновлення місцевих релігійних культів, сплундрованих його асирійськими попередниками. Можливо, його успіхи багато в чому завдячували такій політиці, яка дозволила йому грати роль визволителя не тільки щодо гебреїв, яких він звільнив із вавилонського полону, а й щодо інших народів.

Незабаром логіка імперії підштовхнула персів до повернення асирійських методів. Дарій, чий спадкові права на трон були спірними, не міг спирати свою владу лише на традиційну роль військового вождя, як це намагалися робити Кір або його син Камбіз¹⁸. Навпаки, він створив постійну бюрократію, запровадив в армії єдину ієрархію і видав зведення законів. При цьому він напряду запозичав із вавилонської та асирійської спадщини. Утім, Дарій увів одне значне поліпшення — він час від часу розсилав спеціальних інспекторів («цареве око»), які доповідали про стан справ у провінціях держави та про лояльність і компетентність місцевих чиновників¹⁹.

Наприкінці царювання Дарія, надто за часів його сина і спадкоємця Ксеркса (486–465 рр. до н.е.), перські царі ще виразніше були вимушені наслідувати асирійський приклад. Політика Кіра, надаючи широку автономію храмовим жерцям та іншим політико-релігійним інституціям, пропонувала готовий інструмент влади і фокусувала невдоволення, яким честолюбні місцеві лідери могли скористатися для організації заколоту. В останні роки царювання Дарія повстав Єгипет, слідом — Вавилон. Ксеркс помстився руйнуванням великого храму Мардука і розігнав його жерців, що здавна служили запорукою збереження давньої вавилонської цивілізації. Таке ж драматичне покарання спіткало Єгипет після іншого повстання в 343 р. до н.е., коли перси повністю розграбували всі головні храми цієї стародавньої землі та розігнали їхніх жерців.

Це руйнування храмових структур позначило момент практичного зникнення старих сепаратистських традицій цивілізацій Вавилона та Єгипту. Звісно, древні жерці вижили; але, принаймні в Месопотамії, спадковість було невинувато порушено. У наступних поколіннях вавилонські жерці більше не могли сміливо мотивувати свою велич авторитетом прадавньої старовини. Навпаки, вони вступили у взаємодію з навколишнім світом, активно переусвідомлюючи свою культурну спад-

¹⁸ Камбіз (530–521 рр. до н.е.) виявив приховані шпички в політиці релігійної терпимості свого батька, коли він нехтував релігійною чутливістю єгиптян, що спровокувало повстання в цій провінції, але його передчасна смерть на покоління відклала удар перських імперських інтересів і єгипетської ксенофобії.

¹⁹ Про перську адміністрацію див. А.Т.Оlmsted, *History of Persian Empire*, pp.119-34, 185-94; *Cambridge Ancient History*, IV, 184-201.

щину. Загалом, складна взаємодія між зороастризмом і вавилонськими релігійними темами та ідеями почала видозмінювати обидві релігії аж до їх злиття, навіть перед тим, як хвиля грецького впливу, принесена нашестям Александра (334–323 рр. до н.е.) на Схід, знаменувала нову культурну еру в Месопотамії.

З іншого боку, стара єгипетська культура збереглась у своїй захисній мушлі набагато довше. Навіть за правління Птолемеїв (323–30 рр. до н.е.), попри тиск, якого зазнавав єгипетський дух із боку еллінізованого населення, єгипетські жерці й селяни і далі жили своїм життям, як і перше. І хіба що на зорі римської епохи почали виявлятися ознаки плідної взаємодії між споконвічними єгипетськими і космополітичними елліністичними традиціями, після чого єгиптяни, як перше жителі Месопотамії, утратили свою стародавню культурну самосвідомість і поступово розчинились у величезній навколишній цивілізації, разом із іншим світом Сходу, реагуючи на ті самі культурні впливи й поступово знаходячи здатність до розвитку.

Г. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА

Якщо ми спробуємо кинути погляд із висоти пташиного польоту на соціальну структуру Середнього Сходу в 1770–500 рр. до н.е. і цей погляд охопить усі землі від кордонів Єгипту до Іранського нагір'я та від Анатолії до Перської затоки, то враження від побаченого можна буде висловити так: загальне піднесення та вирівнювання. Міста усталилися в областях, раніше заселених тільки племенами або сільськими громадами; принципи соціальної організації, раніше обмежені географічними рамками Месопотамії та прилеглих областей, охопили весь Середній Схід. Коротше, «велике суспільство» доби Хаммурапі пережило труднощі варварського нашестя й відродилося життєстійкішим, аніж раніше, поширивши вплив на весь обшир стародавнього Сходу.

Рільницьке село, як і за часів неоліту, залишалося тим базовим осередком суспільства, де минало життя більшості людей. У горах такі громади, мабуть, іще були відносно вільними, лише трохи зазнаючи політичного і культурного впливу розвиненіших рівнин. Аналогічно життя племен на краю пустелі залишалося незмінним од III тис. до н.е. Дух гордості й первісного рівноправ'я у варварів різко контрастував із почуттям психологічного відчуження від представників вищих соціальних верств, яке було характерним для гнобленого селянства цивілізованих рівнин, де задовго до 1700 р. до н.е. поміщики встановили свої домагання на працю рільника та частку врожаю. Вторгнення протягом подальших сторіч не внесли змін у ці взаємини, хоча мовні й культурні особливості верстви поміщиків мінялися відповідно до перебігу воєнних і політичних подій.

Початок використання заліза і поновлення варварського нашестя в XII–XI ст. до н.е. глибоко вплинули на життя селян Середнього Сходу. У ті часи загарбники-варвари приходили не як аристократи, що зручно влаштувалися в колісницях і прагнули встановити своє панування над сільськими виробниками, а як маса воїнів, озброєних сталевим зброєю і налаштованих мірою сил зберегти просте рівноправ'я своїх предків. Як наслідок, у деяких частинах Середнього Сходу виникло вільне селянство, що визнавало тільки дещо розмите племінне чи особисте підкорення військовим вождям і суддям.

Не можна сказати впевнено, як міграції під час залізного віку спричинили появу вільного селянства на Середньому Сході. У Вавилоні та Єгипті традиційна залежність від жрецтва, царської влади чи поміщиків збереглася без великих змін, і навіть у таких відсталих суспільствах, як ізраїльське, вимоги військових вождів щодо встановлення податків, постачання армії та трудових повинностей до 1000 р. до н.е. почали підривати незалежний статус і особисту свободу селянства. Політичні та військові чинники доповнювалися економічною диференціацією, яка ставала особливо важливою скрізь, де набували значення гроші²⁰. Це відбувалося тому, що комерційний розум і гроші породили лихварство, яке, своєю чергою, виявилось здатним дуже швидко зруйнувати вільні сільськогосподарські громади. У кепські роки незалежні селяни втрапляли в боргову кабалу і втрачали спершу свою землю, а потім і особисту свободу, а їхніми господарями ставали ті, хто зміг нагромадити гроші або насіння. Біблійні заборони на лихварство і засудження пророками багатства треба розуміти з урахуванням цих обставин²¹.

Допоки Ассирійська імперія не запанувала на більшій частині Середнього Сходу, там явно переважали великі маєтки і залежні селяни. Однак ассирійський закон пропонував залежним селянам деякий захист (наприклад, відсотки на позику врожаю могли нараховуватися тільки після того, як минала узгоджена дата повернення позики). І навіть раби мали деякі права перед законом, поряд із обов'язком служити у війську²². Можливо, деяке відлуння вільніших і рівноправніших часів знайшли ві-

²⁰ Карбування монет в європейському сенсі цього поняття було винайдене в Лідії, можливо, у VII ст. до н.е., одначе задовго до цього у Вавилоні та Ассирії метал відливали за стандартною вагою та іноді карбували на плитці знак, повідомляючи про вагу і пробу металу. За часів Хаммурапі срібні «шекелі» були переважним стандартом, хоча ще використовувався старіший стандарт — гур ячменю. За часів Ассирії металева валюта стандартної ваги ввійшла в загальний ужиток. Для менших деномінацій замість срібла використовували мідь, що значно полегшувало місцевий обмін під час операцій малого масштабу. За винятком дискової форми лідійських монет і того факту, що в Ассирії держава не монополізувала карбування монет, особливих відмінностей між ассирійськими і пізнішими лідійськими, грецькими і перськими грошима немає. Див. А.Т.Olmstead, *History of Assyria*, pp.536-38.

²¹ Наприклад, Amos, 2:6-8; 8:4-6.

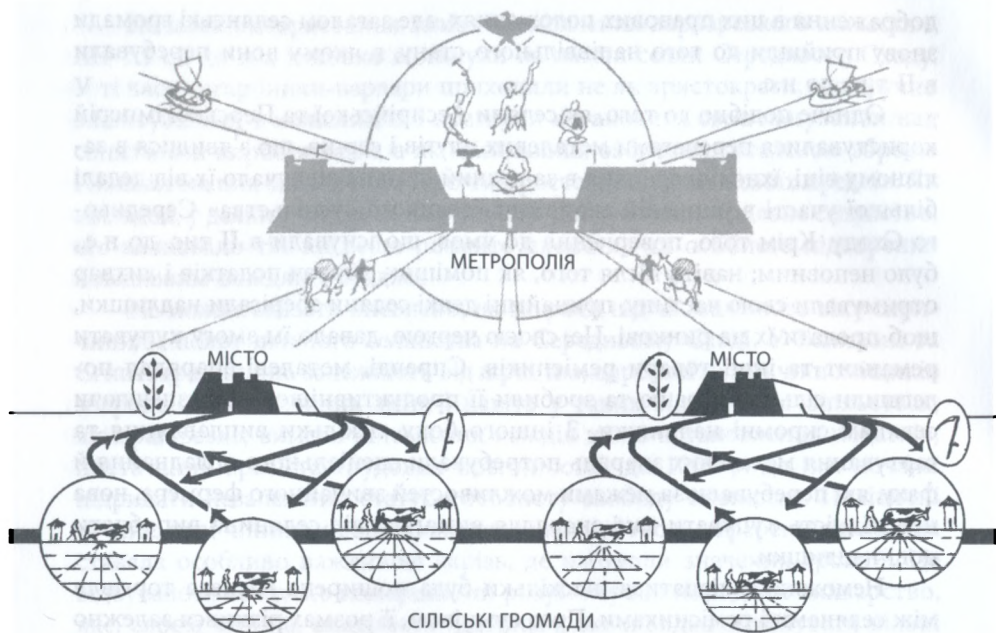
²² А.Т.Olmstead, *History of Assyria*, pp.510-24; *Cambridge Ancient History*, III, 98-99.

дображення в цих правових положеннях, але загалом селянські громади знову прийшли до того напіввільного стану, в якому вони перебували в II тис. до н.е.

Одначе подібно до того, як селяни Ассирійської та Перської імперій користувалися перевагами металевих плугів і серпів, що з'явилися в залізному віці, їхнє повернення в залежний стан не відлучало їх від дедалі більшої участі в ринковій економіці «великого суспільства» Середнього Сходу. Крім того, повернення до умов, що існували в II тис. до н.е., було неповним; навіть після того, як поміщик, збирач податків і лихвар отримували свою частину, принаймні деякі селяни зберігали надлишки, щоб продати їх на ринкові. Це, своєю чергою, давало їм змогу купувати реманент та інші товари ремісників. Справді, металеві знаряддя полегшили сільську працю та зробили її продуктивнішою, забезпечуючи селянам скромні надлишки. З іншого боку, оскільки виплавляння та гартування металевих знарядь потребували спеціального обладнання й фаху, які перебували за межами можливостей звичайного фермера, нова необхідність купувати такі знаряддя вимагала від селянина виробляти нові надлишки.

Неможливо дізнатися, наскільки була поширена місцева торгівля між селянами і ремісниками. Поза сумнівом, її розмах різнився залежно від часу і місцевості, але загалом, що більше селяни страждали від таких економічних явищ, як рента, податки і лихварські відсотки, то менше надлишків вони могли продавати на міських ринках. Але оскільки в I тис. до н.е. міське життя розвивалося, це передбачало можливість того, що селяни продовжували розпоряджатися деяким надмірним продуктом своєї праці, яким вони обмінювалися з міськими ремісниками і торговцями. Без такої місцевої циркуляції товарів між містом і селом і без зростання спеціалізації серед міських майстрів і селян-фермерів міста далі залишалися б насамперед адміністративними і релігійними центрами, якими вони були в II тис. до н.е. Той факт, що розмір і кількість міст зростали, свідчить про те, що майстри-ремісники почали обслуговувати не тільки аристократів-землевласників, а й селянські громади і простих містян.

Важливість такої спеціалізації не треба перебільшувати. Поза сумнівом, життя величезної частини селянства Середнього Сходу й далі минало в маленькому колі сільської громади, де не панували ринкові відносини і де містяни завжди залишалися чужими, яким навряд чи довіряли, навіть якщо вони й знали на таких корисних справах, як ковальська чи гончарна. Одначе залишається фактом, що селянство, поява якого знаменувала перший вияв цивілізації приблизно дві тисячі років тому, виявилось тепер міцно, нехай і на других ролях, залученим у «велике суспільство», що формувалося навколо найбільших міст цивілізації. Рільники більше не були самодостатніми, як у IV тис. до н.е., і не були просто жертвами аристократії, чия культура підтримувалася підне-

МІСЦЕВИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ БАЗОВИЙ РІВЕНЬ НА СТАРОДАВНЬОМУ СХОДІ

вільною працею селян, як наприкінці III і навіть у більшій частині II тис. до н.е. Навпаки, селяни самі помалу, але ґрунтовно стали приєднуватися до «великого суспільства», обмінюючи частину своїх надлишків на залізні знаряддя або інші товари, що були корисними для нових методів господарювання. Це дало змогу найгнобленішій суспільній верстві скромно, але реально здобувати вигоду з поділу праці між містом і селом.

Місцевий обмін товарами дав Середньому Сходу новий економічний базовий рівень. Навіть коли політичні або воєнні події переривали далеку торгівлю і примушували регіони спиратися на власні ресурси, соціальна та економічна структури давала змогу здійснювати поділ праці між містом і селом, між ремісниками і селянами. За таких умов міське життя ніколи не могло повністю зникнути, а з міським життям виникала можливість появи цивілізованої високої культури, навіть за умови, коли вишукані переваги міського життя були доступні тільки привілейованим верствам, які насолоджувалися більшим багатством і дозволяям, ніж ті, що були доступні простим майстрам-ремісникам. Культурні стилі й надалі змінювалися, а оригінальність і вишуканість високої культури Середнього Сходу з часом значно зростали. Але економічний поділ праці між містом і селом живив міцне соціальне лоно, де цивілізоване життя, навіть тимчасово перерване, могло відносно спокійно і швидко

відновитися. І попри всю поточну мінливість долі, Середній Схід ніколи не втрачав своєї ролі фундаментальної основи цивілізації.

Досягнення нових суспільного та економічного рівнів, що забезпечувало існування фахівців-ремісників, на всьому просторі родючих земель Середнього Сходу являло собою одне з головних досягнень в історії людства. У III тис. до н.е. цивілізація була неможлива в землях, зрошуваних тільки дощами. Потім цивілізація стала поширюватися із затоплюваних річкових долин, але в землях, де неможливо було налагодити зрошення, вона залишалася хиткою і слабо вкоріненою рослиною, що завжди залежить від мінливої концентрації багатства в руках вузького кола правителів, поміщиків або купців. Але в I тис. до н.е. злам того чи того політичного режиму, зникнення тієї чи тієї групи культурних поміщиків або порушення сталої мережі далекої торгівлі більше не загрожували зникненням міського життя, а з ним — послабленням економічної спеціалізації та складної соціальної структури, необхідної для зміцнення цивілізації. Цивілізація вкоренилася на Середньому Сході, нарешті повністю пристосувалась до земель із дощовим зволоженням.

* * *

Ринкова економіка, що проникла в села Середнього Сходу, діяла на різних рівнях. В основі лежав місцевий товарообмін між простими ремісниками і селянами. На другому рівні стояли ремісники і крамарі численних провінційних міст, які служили місцевим землевласникам, жерцям та іншим сановникам, забезпечуючи їх товарами місцевого виробництва і випадково завезеними предметами розкоші. На вершині стояли кілька комерційних і виробничих центрів, чия мережа торговельних відносин поширювалася по всьому цивілізованому світові та за його межі.

У центрі цієї мережі лежали міста Месопотамії, пов'язані одне з одним і з портами караванними шляхами, що їх асирійський і перський уряди часто поліпшували, роблячи з них постійні дороги. Вавилон був найбільшою метрополією регіону, але й багато інших стародавніх міських центрів Месопотамії продовжували процвітати в I тис. до н.е. За каситського й асирійського правління деякі з них мали царські дарчі грамоти, які гарантували значну автономію і різноманітні привілеї, що стосувалися навіть земель за межами їхніх міських стін. Містяни, наприклад, були абсолютно звільнені від служби в армії Ассирії, а місцеві міські збори й жерці продовжували керувати справами міст без значного впливу імперських чиновників. Навіть після долучення до Ассирійської, а потім Перської імперії такі спільноти залишалися практично тільки залежними містами-державами, данцями, абсолютно вільними від звичайної провінційної адміністрації.

Інші великі міста, що також мали привілеї, даровані імперським урядом, були в усіх напрямках від стародавнього месопотамського центру.

Поки існувала Ассирійська імперія, імперські столиці Ашшур і Ніневія були важливими місцями торгівлі й ремесел. Дамаск у Сирії став великою перевалковою станцією на шляху між Фінікією і Вавилоном; Кархемиш далі на північ від верхньої течії Євфрату відігравав ту саму роль у торгівлі з Анатолією. На південний схід Сузи вже були важливим торговельним містом задовго до того, як стали столицею Перської імперії, хоча інші перські міста, такі як Екбатани, Пасаргади і Персеполіс, здається, являли собою не більш ніж адміністративні центри. Як і багато міст Внутрішньої Анатолії, хоча Сарди, столиця Лідії, були відомі не тільки як комерційний і ремісничий центр, а й як фортеця і палацове місто. Уздовж узбережжя Анатолії чимало комерційних міст піднеслися приблизно після 900 р. до н.е., і ще через півтора сторіччя торгівля набула важливого значення по інший бік Егейського моря, у материковій Греції.

На східному березі Середземномор'я міста Фінікії стали важливими торговельними і ремісничими центрами приблизно після 1000 р. до н.е. Тір і Сидон набули провідної ролі в колонізації Західного Середземномор'я, і енергійні мореплавці принесли багатства середземноморських земель до їхніх портів. Моряки з Фінікії досягали Британії та відвідували Атлантичне узбережжя Африки²³. Фінікійська торгівля використовувала шляхи, що їх проклали мінойські та мікенські мореплавці, які сполучили варварські лісові окраїни Середземномор'я з майстернями цивілізованого суспільства.

В Єгипті перші міста, що були чимось більшим, ніж просто скупченням палаців і храмів, з'явилися за часів імперії (1465–1165 рр. до н.е.)²⁴. Мемфіс у вершині дельти Нілу та Фіви у Верхньому Єгипті були найбільшими з них, але в обох містах релігійні та палацові елементи продовжували домінувати над торговельним і мирським життям. У дельті Нілу виникли міста більш комерційного характеру, з яких найбільш відомий Навкратіс. Але показово, що Навкратіс знаний під своїм грецьким ім'ям, оскільки був заснований і значною мірою заселений греками. Самі єгиптяни зазвичай не були зацікавлені в міжнародній торгівлі та залишали таку діяльність чужоземцям.

Поза сумнівом, купецькі судна в II–I тис. до н.е. і далі борознили південні моря, сполучаючи Єгипет, Месопотамію та Індію. Завоювання Індії аріями, можливо, перервало на кілька сторіч таку морську торгівлю між субконтинентом і Середнім Сходом²⁵, але після перського завою-

²³ Можливо, що фінікійські кораблі навіть обігнули Африку, див. Herodotus, IV, 42. Одяг, забарвлений пурпуром із Тіра, був важливою статтею фінікійського експорту, разом із іншими предметами розкоші, такими як вино, вироби мистецтва з бронзи, скляні кубки. Імпорт із Середземномор'я та з берегів Атлантики становили, головню, сировина і раби. G.Contenau, *La Civilisation Phénicienne* (Paris: Payot, 1926), pp.298-308.

²⁴ J.A.Wilson, *Burden of Egypt*, pp.204-5.

²⁵ Кілька уривків у «Рігведі», схоже, натякають на знання про морські судна і торгівлю з далекими землями; але вона, імовірно, була дуже слабкою і не мала важливого

вання частини долини Інду Дарій виявив велику зацікавленість у розвитку морських комунікацій із цією віддаленою провінцією. Його успіхи, здається, були незначними, хоч остаточні дані про ранню комерційну історію морів і заток навколо Аравії явно недостатні²⁶. Використання верблюдів, яке дало змогу торговцям перетинати пустелю з меншими труднощами, ніж рухаючись уздовж довгої берегової лінії півострова, імовірно, спровокувало розпад (а можливо, тільки стагнацію) мореплавства в арабських водах у I тис. до н.е.²⁷

Як завжди, торгівля залучала до себе складні потоки культурного впливу. Як наслідок, у межах цивілізованого регіону Середнього Сходу тривало стирання місцевих відмінностей у культурі. За межами цього регіону, у напівварварському світі Індії й Греції та в іще більш варварських землях Західного Середземномор'я вплив культури виявлявся в підштовхуванні місцевого населення до наслідування, застосування і зміни всього, що вони знаходили привабливим у цивілізації Середнього Сходу, і в створенні власних стилів цивілізованого життя, другорядного, але істотно незалежного від старіших цивілізацій.

Отже, право і адміністрація Ассирійської та Перської імперій поряд із купецькими кораблями і караванами створили на всьому Середньому Сході «велике суспільство», порівнянне з тим, що існувало за часів Хаммурапі у вужчих кордонах Месопотамії. Тільки мала частина населення брала участь в цьому «великому суспільстві», а далека торгівля та активність центрального уряду торкалися тільки незначної меншості.

значення, див. працю за ред. R.C.Majumdar, *The History and Culture of the Indian People: The Vedic Age* (London: Allen & Unwin, Ltd., 1951), pp.396-97. Однак не треба забувати, що індійський і південний захід Тихого океану пережили «мегалітичну» культурну експансію в I тис. до н.е., що захопила Південну Індію, Південно-Східну Азію, деякі з островів на південному заході Тихого океану й поширилася на північ до Японії.

²⁶ Грецького капітана Скілакса Дарій відправив вивчити річку Інд і морський шлях, що сполучав її з іншими володіннями; і великий цар уважав доцільним завершення будівництва каналу між Нілом і Червоним морем, щоб дати змогу суднам пройти з Середземного до південних морів. Неясно, наскільки посилилася після цього торгівля. Канал Дарія принаймні невдовзі був занедбаний і занесений намулом. Хоча й відомо, що міста в Індії існували, вони могли бути радше релігійними та адміністративними центрами, ніж комерційними та індустріальними. Див. A.T.Olmstead, *History of the Persian Empire*, pp.144-47.

²⁷ Використання верблюдів як в'ючних тварин для транспорту почалося невдовзі після 1000 р. до н.е. Це значно збільшило рухливість кочовиків пустель і дало можливість як торгівлі, так і воєнним походам долати раніше непереборні географічні перешкоди, особливо в Північній і Центральній Аравії. У невеликій кількості верблюди були одомашнені невдовзі після 2000 р. до н.е., але тільки майже через тисячу років уперті тварини стали досить загальнодоступними, щоб вплинути на людське суспільство. Див. Joseph P.Free, «Abraham's Camels», *Journal of Near Eastern Studies*, III (1944), 187-93; Reinhard Walz, «Zum Problem des Zeitpunkts der Domestikation der altweltlichen Cameliden», in *Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft*, CI (1951), 29-51; Reinhard Walz, «Neue Untersuchungen zum Domestikationsproblem der altweltlichen Cameliden», *loc. cit.*, CIV (1954), 47-50.

Ось чому господарство метрополії та імперські політичні структури виявляли певну хиткість, на відміну від набагато стійкішого місцевого обміну між ремісниками й селянами, що гарантував виживання принаймні скромного міського життя навіть перед загрозою політичного або економічного лиха.

Д. КУЛЬТУРНИЙ КОНСЕРВАТИЗМ І ПРОГРЕС

З 1700 р. по 500 р. до н.е. в культурі Середнього Сходу відбувалася складна взаємодія між консерватизмом, що прагнув зберегти давні традиції, і космополітичними поривами до синкретичної взаємодії культур і нових ідей. Дух консерватизму переважав у Вавилоні та Єгипті серед жерців цих країн, які не вважали, буцім щось нове може бути гідне їхньої уваги. Синкретизм був наочніший у Сирії та Палестині, де стикались і взаємонакладалися культурні впливи Єгипту і Месопотамії. Такий синкретизм крив у собі комбінацію місцевих традицій з месопотамськими та єгипетськими мотивами в мистецтві й філософії, що врешті часто призводило до відсутності стильової єдності. Проте на далеких окраїнах цивілізованого світу, де місцеві традиції були сильнішими, а вплив цивілізаційних еталонів був не таким потужним, траплялися важливі культурні досягнення.

1. ВАВИЛОН

Каситське загарбання і тривалий період асирійського панування, що настав за ним, і, зрештою, повна втрата незалежності не спричинили значних змін у вавилонській культурі. За браком матеріалу, що дійшов до нас від каситських часів, можна тільки робити здогадки, але загальне враження про той час — наполегливе прагнення зберегти старі культурні традиції.

Вавилонський культурний консерватизм був частково викликаний тим, що дуже значне географічне поширення месопотамського способу життя до 1700 р. до н.е. стало для центру регіону своєрідним амортизатором проти впливу на суспільство абсолютно чужої культури. Перш ніж дістатися міст річкової долини, завойовники з навколишніх земель неминуче зазнавали певного впливу месопотамської цивілізації, оскільки вона вже була звичною за межами імперії. Тому касити й асирійці прийшли не як чужі зайди, а як родичі з глибини, загалом підготовлені до привітного прийняття і радикального посвячення в таємниці високої вавилонської цивілізації. Цей факт значно сприяв культурній стабільності у Вавилоні після 1700 р. до н.е., оскільки для художників, письменників і жерців Вавилона не виникло умов, що потребували б нового погляду на світ через вплив чужоземного високого мистецтва або літературної традиції. Вони могли дозволити собі благочестиво і

самовдоволено залишатися вірними старим моделям, що прийшли з давніх і кращих часів.

Глибоко консервативні жрецькі колегії та школи писарів і далі становили основу вавилонської культурної активності. Авторитет жрецтва зі зменшенням політичної незалежності навіть зріс, оскільки воєнні й політичні поразки можна було завжди витлумачити як божественний гнів і відтак вимагати ревнішого служіння богам. Тому, оскільки політичний суверенітет виявився в руках чужинців, увага корінного населення дедалі більш зосереджувалася на жрецьких корпораціях, особливо тих, хто служив Мардукові.

Народна релігія багато в чому залишалася такою ж, якою вона була в епоху Хаммурапі. Ритуал застиг у фіксованих формах, тому коли жерці заходилися ретельно розробляти відповідні версії гімнів, молитов і літаній для кожного церемоніального випадку, варіантним формам було дозволено піти в небуття. Протягом цього процесу давніша релігійна література, схоже, систематично очищалася від концепцій, які були образливими для правовірних прихильників Мардука. Наприклад, шумерські гімни, які згадували про божественність правителів, були або умисно замовчані, або просто забуті²⁸. Пізніша вавилонська релігія також прагнула посилити провідну роль головного бога пантеону, Мардука. Але спадщина стародавніх Шумеру й Аккаду була надто сильною, щоб дозволити з'явитися чомусь, що можна було б на повних підставах назвати монотеїзмом. Щонайбільше мав місце рух у такому напрямку.

Звісно, не було абсолютної кристалізації культурних форм. У мистецтві вбогі залишки каситського періоду демонстрували новини палацової архітектури, аж до використання колон і обпаленої цегли в створенні фігурних барельєфів. Але старі традиції релігійної архітектури ретельно зберігалися, і можна простежити лише незначні зміни в стилі скульптур. Там, де панували жерці, панувала й застигла сталість, пом'якшена лише випадковою недосвідченістю ремісника; нові художні відступи обмежувалися²⁹.

Проте й релігія сама не була застережена від новацій, усупереч незмінному фасадові традиційних церемоній, що проводилися за дорученням суспільства. За раніших часів особисті клопоти довіряли малим богам, з якими напряму спілкувався кожний глава сім'ї. Такі дрібні божества, можливо, замислювалися як посередники між людиною і вищими богами, що правили світом. Одначе за каситських і асирійських часів окремі люди дійшли переконання, що ефективніше зв'язуватися з божественними правителями світу напряму, звертаючись до вищих богів, використовуючи процедури ворожіння, які раніше застосовувалися лише

²⁸ Див. Adam Falkenstein und Wolfram von Soden, *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete* (Zürich: Artemis Verlag, 1953), pp.16-18.

²⁹ Henri Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient* (Harmondsworth: Penguin Books, 1954), pp.62-64.

для справ суспільних і державних. Отже, Мардук та інші боги пантеону виявилися в цьому сенсі демократизовані, універсалізовані й навіть до певної міри принижені необхідністю приділяти увагу дрібним справам людей. Жерці виявилися у вигащі, оскільки вони набували нової соціальної функції та джерела прибутків, виступаючи посередниками між приватними особами і високими богами³⁰, і при цьому їхня нова роль не зменшила віддавньої прерогативи жерців здійснювати публічні обряди.

Мабуть, тільки вищі класи суспільства підпали під вплив цих змін; хоч там як, а тільки багатий міг дозволити собі викласти плату, необхідну за заспокоєння релігійних страхів. Проте ця індивідуалізація вавилонської релігійної практики передбачала, що принаймні деякі особи усвідомлювали серйозні вади старої колективної релігії. У міському велелюдді Вавилону окрема особа не могла більше ідентифікувати себе з долею своєї соціальної групи, до якої вона належала: рідне місто, ремісничий цех і навіть родина більше не мали беззастережної влади над людськими почуттями. Але оскільки індивідуалізований погляд зміцнювався, це послабило й розмило цінності та ідеали месопотамської цивілізації. Якої втіхи міг безпорадний смертний шукати в доктринах традиційної вавилонської релігії, якщо поняття родини і міста більше не слугували відправними віхами взаємовідносин із богами?

Тож не варто дивуватися, що кілька літературних творів I тис. до н.е. передавали духовну втому, песимізм і безнадійний протест проти мінливості життя. Як приклад, можна навести поему, написану акровіршем, іноді її називають «Вавилонським Екклезіастом». Її написано в формі діалогу, де перший мовець плачеться над власними знегодами й люто викриває несправедливість людей взагалі. Він звинувачує богів за те, що вони сховалися від створеного ними світу та дають двозначні й мінливі відповіді на запитання, які їм ставлять, залишаючи благочестиву і добродійну людину беззахисною перед незаслуженими стражданнями. Співрозмовник спершу пропонує звичайні благочестиві відповіді, що пояснюють незбагненність божественних намірів, і переконує терпіти, але до закінчення поеми він виявляється переможеним і приймає ту ж думку про відсутність справедливості на землі й на небі³¹. Звісно, ніхто не може сказати, наскільки був поширений такий настрій у Вавилоні в

³⁰ У цьому випадку жерці наслідували зразок, що його запровадили царські судді до і протягом правління Хаммурапі, коли царська юрисдикція почала поширюватися не тільки на колективи, а й на окрему особу, і практична влада та вплив царського уряду наймовірно зросли. Так само зросли і прибутки від виплат і штрафів. Такі самі міркування можна використати, пояснюючи розширення жрецьких функцій до сфери особистого життя: жрецька влада над діями людей і їхніми думками розширилася, а їхні прибутки зросли через офірування різних внесків і пожертвувань від приватних осіб, які шукали божественної допомоги або керівництва.

³¹ Переклад можна знайти в праці: James B.Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1955), pp.438-40.

I тис. до н.е., але факт, що такі поеми були написані й збереглися, дозволяє припустити, що під поверхнею традиційного загальноприйнятого порядку і церемоній таївся справжній занепад. Зрозуміла річ, що автор цієї поеми, як і ті, хто читав і копіював її, знаходив мало задоволення в традиційній релігії та повсякденному житті.

Але інші шукали розради в спробах відновити погляди зниклої минувшини. Різні асирійські царі, особливо Ашшурбаніпал (668–626 до н.е.), розшукували древні глиняні клинописні таблички, копіювали їх і зберігали у великій палацовій бібліотеці; а Набонід (555–539 до н.е.), останній цар Вавилону перед завоюванням його персами, організував розкопи руїн стародавніх храмів, маючи намір відтворити старовинні плани, щоб за ними збудувати їхні точні копії. Зусилля в таких пошуках старожитностей передбачали наявність почуття внутрішньої невідповідності своєму часові, і в такий спосіб Ашшурбаніпал і Набонід сподівалися відновити втрачену впевненість у собі, зберігаючи знання й відновлюючи фізичні структури епохи, коли, як вони вірили, панували чесноти, загублені згодом.

Отож, характерною особливістю вавилонської культурної історії після 1700 р. до н.е. видається зовнішня скам'янілість, під якою ховався внутрішній розпад.

2. ЄГИПЕТ

Протягом тих же сторіч традиції стародавньої єгипетської цивілізації зазнавали набагато лютішого тиску, ніж будь-що, що походило від месопотамських, схильних до всесвітньої втоми інтелектуалів. Кінцевий підсумок багато в чому був тим самим — свідомий архаїзм, що маскував внутрішню невизначеність. Але до того, як єгипетська культура зайшла в цей глухий кут, правителі, жерці, художники й писарі Верхнього і Нижнього Єгипту уперше почали серйозно сприймати досягнення інших народів. Крах попередньої гоноровитої ізоляції проявивсь у бурхливому флірті з чужоземними манерами, звичками і звичаями, що настав за яскраво вираженою огидою до всього чужинського.

За часів Стародавнього і Середнього царств географічні перешкоди до зовнішніх контактів дозволяли мешканцям долини Нілу вважати себе незмірно вищими за інші народи³². Нашестя гіксосів і загарбання ними Єгипту різко похитнуло цю віру, а після їх вигнання дії Єгипетської імперії в Передній Азії унеможливили просте заперечення чужоземних

Пор. другу поему, в якій раб переконує свого пана «навчити бога бігти за собою наче собаку», відмовляючи йому в жертвоприносінах! *Там само*.

³² Торгівля з сусідніми країнами привела єгиптян до контактів із регіонами, що справді перебували на нижчому рівні культурного розвитку. Можливо, мінойський Крит був винятком, але оскільки таку торгівлю здійснювали переважно критські кораблі приблизно після 2100 р. до н.е., як здається вірогідним, єгиптяни здебільшого мало знали про досягнення критян і не прагнули дізнатися більше.

ідей і звичаїв. З розширенням торгівлі за доби імперії нововиниклі міста залучили чужоземних шукачів прибутку в самісіньке серце Єгипту, а водночас єгипетські армії рекрутувалися з сусідніх варварських народів.

За цих умов успадковані звичаї єгипетського суспільства виявляли надзвичайну вразливість. У теоретично безмежній владі царя-бога крилася серйозна небезпека — така ненормально величезна влада людини, що обожнювалася, яка традиційно підтримувала старе благочестя й етикет, могла бути з рівним успіхом використана і для того, щоб зруйнувати їх. Ба більше, як завойовник і захисник чужих земель і як головнокомандувач армії, що складалася переважно з чужоземних найманців, фараон постійно підпадав під вплив чужоземних новацій. Небезпека його відступництва була, отже, цілком реальною.

Фараон Аменхотеп IV (1380–1362 до н.е.), який прибрав ім'я Ехнатон, справді скористався своїми традиційними прерогативами, ставши найрадикальнішим царем-революціонером. Перейшовши в нову (або переусвідомлену) релігію сонячного диска, Атона, він придушив усі суперні культи богів і зробив поклоніння Атону й самому собі як синові Атона єдиною релігією в імперії³³. Революціонер-фараон закрив старі храми і заборонив ім'я Амона, наймогутнішого з-поміж старих богів, можливо, сподіваючись зруйнувати владу Амона за допомоги руйнування його імені. Але, демонструючи дух фанатизму, фараон надмірно натягнув нитку традиційної покірності, що давала йому його владу, і зрештою спровокував нерозсудливий зустрічний фанатизм серед послідовників традиційної релігії³⁴.

Доктрина атонізму передбачала, що сила божественного сонячного диска поширювалася рівно на всі народи, як у самому Єгипті, так і поза його межами. Такий універсалізм міг бути віддзеркаленням радикальної раціональної реакції на розмаїття релігійних уявлень людства — розмаїття нових обрядів боговідправи, що їх солдати єгипетських армій і чиновники могли спостерігати в дальніх землях, що ввійшли до складу імперії. Благочестиві й побожні розуми, стривожені таким різноманіттям, також були вражені безперечною присутністю в кожній частині світу сонця, яке сьє у своїй величі та захоплює своєю пишністю всіх людей.

³³ Фараон намагався відновити доктрину часів Стародавнього царства про те, що життя після смерті є дарунком фараона і не може бути отримане від будь-кого іншого. Загалом рух за встановлення культу Атона міг виникнути як новозаявлений і реформований старовинний культ геліопольського сонячного бога Ра. Якщо це так, передбачуване повернення до стародавньої чистоти виправдовувало радикальний відхід від недавнього минулого. Отож, як і за набагато пізніших часів європейської Реформації, революція підтримала ідею архаїки, щоб дійовіше заперечувати поточний стан.

³⁴ За життя Ехнатона не спалахнуло жодне повстання. Навіть воєнні негаразди на кордонах імперії не спровокували дійових протестів у Єгипті. Така пасивність віддзеркалювала своєрідну розгубленість консерваторів; за злою іронією в суспільному устрої, збудованому на покорі втіленню-бога-на-землі, старе благочестя можна було підтримувати, тільки скорившись фараонові у своєму зреченні.

Ясно, що це був істинний бог — незаперечний, універсальний, унікальний і корисний. Порівняно з ним, інші божества почали видаватися штучними, створеними людьми³⁵. Немає, однак, причин припустити, що кількість прихильників атонізму була більшою, ніж жменька, або що така віра могла б досягнути важливого значення без підтримки влади фараона. Принаймні цей рух припинився одразу по смерті Ехнатона, майже не залишивши по собі слідів.

Віра в Атона революційно позначилася на мистецтві й літературі, так само як і на релігії. Чоловим поняттям у реформації була концепція маат, або правди (істини і справедливості), в якій втілювався Атон. Ця концепція не була абсолютно новою для єгипетської думки, але застосування атонізму до мистецтва і літератури дало приклади часто приголомшливої відмінності від старіших традицій.

Атоністичне розуміння маат трансформувало культову архітектуру, оскільки обряди служіння маат були несумісні з таємними затишними кутками закритих храмів, як це завжди чинили жерці Амона. Тільки відкритий простір дворів, де можна було безпосередньо відчутися сонячні промені, були прийнятні для культу Атона, і архітектура нової столиці Ехнатона була задумана відповідно. У скульптурі й живописі атонізм надихнув створення вільнішого і натуралістичнішого стилю. Зображення природи і людини за концепцією маат вимагало рішучого — навіть перебільшеного — зображення особливостей самого Ехнатона. Слабкість руху атонізму характеризує те, що слабкі м'язи і надмірна худорлявість Ехнатона стали новим стандартом портретного зображення, відповідно до якого часто зображалися його придворні. Найзначущим розривом атонізму з єгипетською художньою традицією, судячи з усього, стала його відмова від ідеалів монументальності й незалежності від часу. Художники доби Ехнатона шукали можливостей зафіксувати швидкоплинні людські емоції й почуття. Тому часто Ехнатон і його сім'я зображалися в різьбленні неформальних позах, які навряд чи личили фараонові як утіленню бога.

Для літератури концепція маат означала необхідність прагнути правдоподібнішого передання повсякденної мови. Вислідом стала швидка еволюція словника і синтаксису єгипетського ієрогліфічного письма. Але збереглося багато старих зразків — у гімнах, що славили Атона, і надалі використовувалися традиційні фрази та епітети, а писемна мова зберегла більшість старих граматичних форм. Утім, новий дух можна відчутися в таких творах, як «Гімн Атонові», що прославляв усесилля й милосердя сонячного диска. Радість відчуття краси природи і відсутність нескінченно повторюваного переліку імен богів і їхніх міфічних

³⁵ Той факт, що сонячний культ уже існував у Єгипті та жерці Ра в Геліополісі знали про часи, коли про такого важливого бога, як Амон, навіть не чули, можливо, допоміг виникненню релігії Атона і приваблював нагадуванням про те, що це — культ істинного бога.

Інститут сходознавства, Чиказький університет (Oriental Institute, University of Chicago).

ЩО Є ІСТИНА?

Верхній малюнок на скрині, знайдений у гробниці Тутанхамона (1362–1349 рр. до н.е.), у витонченій манері показує фараона, який розсіює своїх ворогів. Знизу — барельєф, що зображає сімейне щастя фараона Ехнатона (1380–1362 рр. до н.е.). Контраст між двома сценами віддзеркалює вплив революції Атона. Зокрема, Ехнатон показаний сидячи під захисними променями Атона, сонячного диска, втілення маат, тоді як над головою Тутанхамона витончено кружляє сокіл Гор. Сім'ю Ехнатона подано в манері, що ображає традиційні поняття про божественність фараона, тоді як зображення Тутанхамона на скрині подає фараона, який грає, хай без особливого переконання, древню і цілковито традиційну роль воєначальника. Всупереч такому контрастові, обидві роботи виконано в рафінованому і дуже манірному стилі; це дозволяє припустити слабкість, що стояла за ними, і моральну невизначеність.

діянь слугувала відмітною ознакою цього твору з-поміж традиційних єгипетських гімнів³⁶.

Реформи Ехнатона торкнулися сфер діяльності ширших, ніж релігія та естетика, хоча лише вони вільно доступні сучасним науковцям. Можливо, релігійне протистояння між послідовниками Амона і Атона знаходило також вираз і в запеклій боротьбі між олігархією та абсолютизмом. Жерці Амона були тісно пов'язані з численними і впливовими аристократичними родинами, члени яких протягом поколінь мали монополію на високі посади в державі. Запроваджуючи зміни, пов'язані з культом Атона і новим жрецтвом, Ехнатон водночас підривав владу і привілеї цих родин. Його підтримували головні соціальні височини й солдати, тож здається можливим інтерпретувати рух атоністів як боротьбу між армією і жрецтвом за першість у державі. Оскільки чужоземці, які спиралися на сім'ю фараона, переважали в армії, боротьба велася між чужоземцями, які вели «підригну діяльність», і привілейованими місцевими уродженцями³⁷.

Тобто, реформи Ехнатона можна описати як гарячкові спроби привести єгипетське життя і думку в гармонію з космополітичним світом Середнього Сходу. Алогічність єгипетської релігії, застигла монументальність єгипетського мистецтва і жорстко закріплена соціальна структура єгиптян здавалися дедалі провінційнішими й архаїчнішими людям, які вже мали досвід пізнання розмаїття життя та вірувань, поширених у великому світі поза Єгиптом.

Проте, подібно до раціоналістичної мемфіської теології, що існувала більш як за тисячу років до викладених подій, загалом рух атонізму невдовзі послаб. Деякі зусилля для досягнення компромісу зі старим порядком були зроблені в останні роки правління Ехнатона, а його спадкоємець Тутанхамон зробив ще більші поступки. Але тільки-но фанатизм реформ атонізму послабнув, ніякий компроміс не став можливим, позаяк жерці та знать, чий привілеї зазнали таких рвучких атак, не заспокоїлися, допоки сліди цієї релігії, яку вони розцінювали як чужоземні підступи, не було викорено в Єгипті³⁸. Армія досить легко уклала мир із ре-

³⁶ Приписування універсальної та вищої влади єдиному богові можна знайти і в деяких інших гімнах часів імперії. Легкий шлях синкретизму (і можливо, природне прагнення до перебільшення чеснот бога) привели людей до піднесення влади Амона-Ра або якогось іншого бога, що охоплює цілий світ, без необхідності навіть припустити, що інші божества спільно не мають юрисдикції та влади у своїх сферах. Відкидаючи божественність усіх, крім Атона і фараона, атонізм зробив більший крок до монотеїзму, ніж рання єгипетська релігія; але слово «монотеїстичний», яке буквально передбачає існування тільки одного бога, можна легко знайти в релігійних текстах, створених як до, так і після ереси Ехнатона. Приклади таких текстів можна знайти в праці: J.V.Pritchard, *Ancient Near Texts*, pp.365-69. «Гімн Атонові» наведено там само (pp.370-72).

³⁷ John A.Wilson, *The Burden of Egypt*, pp.206-8.

³⁸ Нові бригади каменярів було кинуте на знищення імені Атона, так само як раніше вони знищували ім'я Амона. Палац Ехнатона і храми було зруйновано, а його

Фонди Британського музею (Trustees of the British Museum).

Генеральна дирекція старожитностей, Єгипетський музей (Director-General of Antiquities, Egyptian Museum), Каїр.

Головне управління античності та єгиптології (Soprintendenza alle Antichità-Egittologia), Турин.

НАСТРОЇ ЄГИПТУ

Відмінності в єгипетському мистецтві можуть бути продемонстровані цими трьома різко відмінними портретами. Самовпевнена усмішка Аменхотепа III (1417–1379 рр. до н.е.; вгорі ліворуч), що перетворилася в наступному поколінні на сумне замислене обличчя його сина і спадкоємця Ехнатона (1380–1362 рр. до н.е.; вгорі праворуч), а менш ніж за сторіччя перейшла в зумисно архаїзоване зображення Рамсеса II (1290–1223 рр. до н.е.; внизу, ефективно символізує трансформацію єгипетського погляду на релігійну революцію, здійснену Ехнатом. Самовдоволену впевненість в імперській перевазі Єгипту над цілим світом можна прочитати в портреті Аменхотепа, тоді як обличчя Ехнатона передає його неохитний пошук нетлінної істини, а замкнена в собі байдужість пози Рамсеса втілює відхід єгиптян у власне минуле — відхід, який став найяскравіше вираженим за часів занепаду їхньої імперії.

акцією. Принаймні коли командував армією Хоремхеб узурпував трон (1349 р. до н.е.), то він зосередився на порятункові спадщини імперії в Азії, залишивши внутрішні справи повністю в руках жерців Амона та їхніх союзників.

Відтоді, хоч офіційно фараон залишався богом, він став богом-маріонеткою, а нитки тримали в руках жерці Амона. Було неможливо розпочати жодне важливе підприємство без поради оракула Амона, тому жерці, які інтерпретували відповіді оракула, набули величезного впливу. Армія залишалася рівно важливою силою в державі, й уряди-годи між жерцями і солдатами виникали тертя. Одначе загалом панували жерці. Відтоді офіційні зусилля були спрямовані на збереження старих форм і придушення всіх новацій, особливо тих, що відгнали чужоземством.

Культурні зміни, що супроводжували атоністичний переворот, не могли бути так легко викоренені, а можливо, противники атонізму, хоч і скинули його, усе ж не хотіли знищувати повністю. Крайнощі пішли з мистецтва, і відбулося часткове повернення до давніших традицій. Певні вільніші стилі, що процвітали за Ехнатона, існували й далі, а нова ієрогліфіка використовувалася в літературі та написах на монументах. Але загалом рівень художніх досягнень знизився. Гігантизм у скульптурі та архітектурі відтрусив тонку майстерність, особливо за Рамсеса II (1290–1233 до н.е.), коли слава імперії цілеспрямовано відтворювалася, попри те, що Єгипет утратив свою раніше незаперечну владу в Азії та розділив її з такими своїми противниками, як гети й асирійці.

Після остаточної втрати всіх своїх завоювань в Азії (близько 1165 р. до н.е.) в Єгипті сталися невеликі, але відчутні зміни. Мірою того, як країна опускалася до становища другорозрядної держави, а торгівля переходила до рук чужоземців, єгиптяни чимраз більше звертали свій погляд на самих себе і на своє минуле. Архаїзм знайшов вираження в імітації (іноді дуже майстерній) стилю Стародавнього царства в архітектурі, скульптурі й живопису. Крім того, менш помітно — мовби під поверхнею подій — у культурі Єгипту спостерігалися важливі зміни. Деякі написи, що збереглися, дають змогу припустити посилення особистої побожності й вислову особистої вдячності або покаяння певному індивідуальному богові. Безсмертя було демократизоване — єдиною умовою блаженного потойбічного життя стала готовність удатися до відповідного заклинання та магічних формул, написаних і вкладених до труни людини, щоб дати душі весь необхідний захист від небезпек потойбіччя³⁹. Такому розвитку можна знайти аналогії з більш індивідуалістичним поглядом на світ, який тоді ж знайшов утілення й у Вавилоні. Але традиційне благочестя дозволило набагато слабші зміни в Єгипті порівняно з Месопотамією.

нову столицю покинуто назавжди. Археологи мали величезні переваги, розкопуючи відносно непошкоджене місто, коли вони почали розкопки в Тель-Амарні, де була столиця Ехнатона.

³⁹ Див. J.B.Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, pp.34-36, 380-81.

Єгипетська доктрина, на відміну від доктрини Вавилону, запропонувала блаженство безсмертя як розраду для втомлених од світу, і ця надія підтримувала єгиптян навіть у важкі часи.

3. ЗЕМЛІ МІЖ ЄГИПТОМ І МЕСОПОТАМІЄЮ

Період з 1700 р. по 1200 р. до нашої ери — час колісниць і феодалних імперій — побачив злиття месопотамських, єгипетських і єгейських культурних впливів у прибережних областях Леванту. Це була інтернаціональна доба, коли царі обмінювалися багатими подарунками, створювали різні союзи, видаючи заміж своїх дочок і регулярно листуючись один з одним аккадським клинописом. Навіть зарозумілі єгиптяни вели своє дипломатичне листування й зберігали архіви, використовуючи аккадський клинопис.

Із просуванням до віддаленіших областей там, де всевладні царські двори надавали підтримку мистецтву, виникли напівсамостійні стилі мистецтва і літератури. Розкопи на місці столиці гетів в Анатолії, наприклад, відкрили важкий і дещо незграбний скульптурний стиль, що, поза сумнівом, походив од месопотамських прототипів. Але гетські скульптори не змогли вийти зі стадії грубого, енергійного і по-своєму привабливого учнівства. Вони ще долали технічні проблеми створення кам'яних скульптур і тільки починали позбуватися впливу чужоземних моделей, коли нашестя XII ст. до н.е. зруйнувало владу їхніх царських покровителів. Після цього гетське мистецтво розчинилося серед гірших провінційних стилів⁴⁰. Гетська література також значною мірою залежала від месопотамських зразків і використовувала клинопис, яким гетські писарі власною мовою нотували міфи про своїх рідних богів⁴¹.

Про культуру Мітанні можна сказати досить мало, поки не буде знайдено столицю того царства і проведено там розкопки, але кілька чудових зразків скульптури, особливо зображення тварин, показують зв'язок із пізнім асирійським мистецтвом⁴².

Жодної подібної стилістичної незалежності не виникло ближче до центру Середнього Сходу. Сирійське мистецтво II тис. до н.е. запропонувало дивовижну строкату суміш із єгипетських, єгейських і месопотамських елементів, де не видно ні стилістичної цілісності, ні витонченої майстерності⁴³. Сирійська література того періоду досягла набагато більшого. Глиняні таблички, знайдені на місці стародавнього Угарита (біля сучасного Бейрута), укриті записами епічних циклів про діяння богів, царів і героїв. Ці поеми нагадують певні месопотамські міфи,

⁴⁰ Див. колекцію фотографій, яка ілюструє це питання, у Margarete Riemschneider, *Die Welt der Hethiter* (Stuttgart: Gustav Killper Verlag, 1954).

⁴¹ Перекази можна знайти в праці: J.B.Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, pp.120-28.

⁴² Див. Albrecht Gotze, *Hethiter, Churriter, und Assyrer*, pp.183-85.

⁴³ Див. Henri Frankfort, *The Art and Architecture of Ancient Orient*, pp.139-63.

але в деталях вони своєрідні й характерні саме для Сирії, а віршування багато в чому передре пізнішим гебрейським псалмам⁴⁴.

У XIV ст. до н.е., коли записувалися ці таблички, Угарит був космополітичним торговельним центром. Тут використовувалися принаймні шість чужоземних способів письма — аккадський, шумерський, гетський, гуритський, єгипетський і кіпрський. Місцевим писарям було важко не заплутатися в такому різноманітті писемностей, кожна з яких використовувала по кілька десятків і навіть сотень різних знаків. Система написання потребувала спрощення, і писарі Угарита з честю розв'язали це завдання. Зазнавши безлічі чужоземних впливів і не маючи місцевих літературних традицій, вони вільно експериментували з радикальним спрощенням, яке узгоджувалося з банальним завданням запису комерційних контрактів та інших утилітарних документів місцевою семітською мовою. У підсумку угаритські писарі зменшили кількість знаків, необхідних для запису їхньої рідної мови, до тридцяти. Цей процес був далеко не унікальним для Угарита — в усім осередді Родючого Півмісяця така система спрощення запису була прийнята для різних мов у той же період⁴⁵.

Такі спрощені системи письма уможливили поширення письменності серед ширших верств населення, ніж раніше. Це була фундаментальна зміна, що викликала важливі зрушення в структурі й жорсткій організації суспільства загалом. Довгі роки зусиль були потрібні для опанування мистецтва письма, і здібний студент цінував здобуту науку. Справді, як ще можна було зберегти мудрість минулого? Як ще охороняти заповітні людські та божественні таємниці від цікавих? Небагато випускників такої школи, витративши роки на навчання, могли зберегти здатність мислити свіжо або ставити питання про ідеї, так незбагненно пов'язані з цими складними значками.

Ці складності не були важливішими для людей, які розглядали писемність як корисний інструмент для обліку своїх повсякденних справ. Як і стародавній шумерський клинопис, що виник із символів для обліку, у II тис. до н.е. спрощені абетки тривалий час використовувалися просто для комерційних або інших практичних цілей. Аж до X ст. до н.е. власне літературні тексти зберігали вірність священній складності старого письма.

⁴⁴ Таблички, знайдені в Угариті, викликали величезний інтерес науковців, оскільки вони дають найповніший, навіть єдиний, опис природи ханаанської релігії родючості, яка в подальші віки конкурувала з культом Ягве гебреїв. Перекази див. J.B.Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts*, pp.129-55; і Cyrus H.Gordon, *Ugaritic Literature: A Comprehensive Translation of the Poetic and Prose Texts* (Rome: Pontificium Institutum Biblicum, 1949). Для обговорення пор. G.A.S.Kapelrud, *Baal in the Ras Shamra Texts* (Copenhagen: G.E.C.Gad, 1952).

⁴⁵ Тридцять знаків можна було вивчити так само просто, як сучасний алфавіт; щоправда, відмінність між голосними визначалася не так легко, і цю прогалину мав заповнити читач, виходячи зі свого знання мови. Це було не важче, ніж розбиратися зі складнощами англійського правопису.

Друга важлива зміна в механізмі письма сталася до кінця II тис. — це було використання папірусних сувоїв або шкір тварин і, можливо, також інших матеріалів, таких як воскові таблички або дерев'яні дощечки, як загальноприйнятого матеріалу для писання⁴⁶. У цьому процесі Єгипет посідав чільне місце. Папірусні сувої виготовлялися й використовувалися для письма від часів Стародавнього царства⁴⁷, а спеціальну форму рукописного шрифту ієрогліфів було вироблено для зручного руху руки з пензлем. Нетривкість папірусу перешкоджає з'ясувати, як швидко нотування рукописним шрифтом поширилося за межі Єгипту. Але написи, що дійшли до нас на глиняних черепках, показують, що до 1300 р. до н.е. запис рукописними шрифтами вже звично існував у Палестині й Сирії. Використання глиняних черепків для запису абсолютно звичайних подій може свідчити про те, що письменність сягнула і нижчих соціальних шаблів⁴⁸.

Утім, було б помилковим припустити, що в II або навіть у I тис. до н.е. спрощення письма раптово змінило життя і свідомість Середнього Сходу. Безперечно, фінікійські та арамейські купці вели записи для обліку своїх справ — але так само чинили й вавилоняни за тисячу років до них. Писемність залишалася доступною здебільше консервативним жерцям і писарям. Хоча й не тільки їм. У тривалій перспективі виявилось достатньо кількох виняткових подій, аби змінити культурні контури Середнього Сходу. Коли письмо почали використовувати для нотування думок пророків і бунтівних особистостей, чиї висловлювання вихоплювалися далеко за встановлені й дозволені рамки, у традиційному благочесті й освіті вивільнився могутній і багатосторонній фермент. Пророцтва й протести, критика наявних традицій, радикальні думки про нові стандарти справедливості могли породити тільки обмежене в часі й просторі заворушення, оскільки їхній вплив обмежувався можливістю поширення голосу та пам'яттю безпосередніх слухачів. Але коли таке виявлення почуттів стало записаним, палка поезія Амоса, Єремії, Ісайї або Заратустри набула неймовірно посиленого резонансного звучання, діставши можливість впливати на безсловесні мільйони всього навколишнього світу способом, якого абсолютно не передбачили люди, які так пристрасно проповідували і пророкували. Якби писемність залишалася монополією привілейованої кліки, палкі слова пророків, які так вільно атакували встановлені звичаї, ніколи не були б записані. Отож, демократизація освіти, що втілилась у спрощенні знаків письма, має розглядатися як великий поворотний пункт в історії цивілізації.

⁴⁶ Глиняні таблички використовувалися в Месопотамії аж до I ст. н.е., але задовго перед тим менш громіздкі, але не такі тривкі матеріали почали домінувати навіть у Месопотамії, повністю витрутивши клинопис на її окраїнах.

⁴⁷ Stephen R.K.Glanville, *The Legacy of Egypt* (Oxford: Clarendon Press, 1942), p.137.

⁴⁸ W.F.Albright, *From Stone Age to Christianity*, pp.192-93.

* * *

Варварське нашествя в період з XIII по XI ст. до н.е. принесло кілька важливих змін на культурну сцену Середнього Сходу. Сирія ще залишалася плавильним тиглем регіону, і коли міста Фінікії запанували в морській торгівлі Середземномор'я, ремісники Тіра й Сидона почали випускати металеві вироби, що являли собою суміш слабо засвоєних мотивів і стилів, майже такі самі, що були в їхнім ремеслі за два чи три сторіччя доти. Так само, як і в раніші часи, основні нові стилі в мистецтві були породженням царського двору.

У XIII ст. до н.е. в асирійському мистецтві виникли характерні особливості, які витримали випробування часом протягом усього імперського періоду. Тонку майстерність у зображенні тварин, особливо левів, а також використання простору між фігурами задля концентрації уваги на головних дійових особах сцени можна побачити на деяких зображеннях, гравійованих на ранніх печатках. Згодом, коли асирійські царі шукали можливості прославити свою велич будівництвом палаців і навіть заснуванням абсолютно нових міст, скульптори успішно перенесли ці традиційні мініатюри на повнорозмірні різьблені барельєфи з каменю. Ці барельєфи були і своєрідним видом історичного документа. Виконані з особливої нагоди, вони, зазвичай, зображали певні події воєнних походів або полювання, а незвичайні пейзажі й ландшафт нагадували про особисті великі справи монарха, який шукає слави. Деякі сцени живо відтворюють несамоовитість і паніку битв, але «фірмовий» виріб асирійського мистецтва — це зображення сцен полювання, на яких дивним чином передано і гордість мисливця, і силу й страждання поранених тварин. Асирійська палацова скульптура була світським мистецтвом. Тому вона не залежала від старих месопотамських традицій; ніякі благочестиві прецеденти і старі моделі не обмежували митців, що досягали вищих вершин творчості⁴⁹.

І все ж таки межі асирійських культурних новацій були дуже вузькими. Літературні записи свідчать, що могутні царі на барельєфах водночас були заручниками жерців, які, виступаючи оборонцями стародавніх традицій та інтерпретаторами оракулів, контролювали діяльність монархів до найменших подробиць⁵⁰. Асирійські жерці, схоже, були настільки ж могутніми в державі, як і їхні сучасники у Вавилоні, і так само налаштованими на збереження минулого, котре якщо й не померло, то очевидно згасало⁵¹.

⁴⁹ Мотиви з інших художніх традицій, наприклад єгипетський крилатий сонячний диск як емблема божественності, також інколи використовувалися, хоча й були повністю поглинені новим, пристрасним і реалістичним стилем.

⁵⁰ Henri Frankfort, *Kingship and the Gods* (Chicago: University of Chicago Press, 1948), pp.253-55.

⁵¹ За імперської доби культ Ашшура навряд чи відрізнявся від культу Мардука та був явно змодельований на основі вавилонського культу.

Інститут сходознавства, Чиказький університет (Oriental Institute, University of Chicago).

Фонди Британського музею (Trustees of the British Museum).

ЦАРІ ЛЮДЕЙ І ТВАРИН

Співчуття, виявлене Мільтоном (у «Втраченому раї») до сатани, схоже, може знайти тут прецедент у почуттях безіменних асирійських скульпторів, які зобразили силу і страждання левів, жертв полювання їхніх царствених володарів. Такі виїзди були заміною війни і водночас готуванням до неї, про що нам нагадує присутність двох солдатів-піхотинців на верхньому барельєфі.

На владу жерців може вказувати той факт, що асирійські монархи, будучи творцями такої раціональної та могутньої держави, якої ще не бачив світ, усе ж намагалися благочестиво зберегти найменшу йоту й титлу релігії та вчення, що дістались у спадок від Шумеру та Вавилону. Справді, багато літературних і релігійних доктрин відомі тільки завдяки асирійським копіям, що їх систематично збирали царські писарі та бібліотекарі. Кількість нових творів була малою. Тільки царські аннали, зародок історичної літератури, вихоплювалися за межі давніх літературних прецедентів, дозволивши сучасним ученим реконструювати асирійську хронологію з точністю, недосяжною для раніших періодів. Щодо решти, то асирійські література, релігія і наука повністю поділяли консерватизм Вавилону тих часів.

Коли халдейські правителі Вавилону розділили з мідійцями домінування на Середньому Сході, стародавня столиця пережила короткий період поновленої величі. Відроджену імперську могутність міста було повністю відображено в мистецтві. Навуходоносор (604–562 рр. до н.е.), подібно до своїх асирійських попередників, споруджував величезні монументальні будівлі та звів для себе чудовий палац. Нижня частина мурів палацу Навуходоносора, яка тільки й уціліла до наших часів, прикрашена яскравими глазурованими плитками, з яких викладено рельєфні фігури. Ми не можемо сказати, чи збігаються ці фризи з давнішими вавилонськими зразками, оскільки зовнішня обробка монументальних споруд ранішого часу не збереглася⁵².

Перське мистецтво було суворішим. Найвиразнішим з-поміж зразків, які дожили до наших часів, є палац Дарія в Персеполісі. Істотна схожість з асирійським придворним мистецтвом видається очевидною, хоча старі сюжети і символи переродилися на щось нове. Особливості цього мистецтва частково залежать від використання персами нових елементів, таких як колони, що так виразно здіймаються над руїнами Персеполіса⁵³. Важливішим є те, що художники Перської імперії прагнули показати силу й гідність великого царя не через звитяжні подвиги, як це робили асирійці, але символічно подаючи абстрактний взаємозв'язок між володарем і його підданцями в статичних, але іноді дивовижно гармонійних композиціях. Художники з Іонії та інших областей імперії працювали в палаці в Персеполісі; попри їхнє різноплеменство, їхній спільний витвір виявився взірцем божественної врівноваженості, наповненим особливим духом Персії⁵⁴.

⁵² Фантастичні тварини, які становлять головний елемент як фризів у палацах Навуходоносора, так і храмів, у всій композиції, схоже, повністю відповідають духові стародавнього Шумеру.

⁵³ Такі колони можуть являти собою перенесення в камінь мотиву стовбура дерева, що використовувався в первісній архітектурі.

⁵⁴ Henri Frankfort, *Art and Architecture of the Ancient Orient*, pp.215-33.

Музей Передньої Азії, Берлінський міський музей (Vorderasiatisches Museum, Staatliche Museen zu Berlin).

МУРИ ВАВИЛОНА

Ці чудові леви прикрашали мури палацу Навуходоносора у Вавилоні. Рання загибель його імперії та палацу зберегла цю частину стіни під купою уламків верхніх поверхів. Опорядження з різнокольорової глазурованої цегли здавна було притаманне месопотамській архітектурі, але тільки катастрофа, що сталася з палацом Навуходоносора, дала змогу очам наших сучасників знову натішитися блиском, який сяяв там, де сьогодні залишилася заповнена купа битої цегли.

Як і асирійці, перси в період імперії не були пасивними спадкоємцями старих релігійних літературних традицій. Асирійська культура датується III тис. до н.е., коли виникло місто Ашшур як аванпост шумерської цивілізації, і до падіння своєї імперії асирійці зберігали повагу до Вавилону і до півдня, де були джерела їхньої культури. Навпаки, коли перси завоювали Середній Схід, вони тільки-но вийшли зі стану варварства. Вони не мали писемності до часів Кіра, і найраніший перський шрифт — спрощений клинопис — ніколи не став засобом запису важливих літературних творів.

Однією з причин, що стримували розвиток перської літератури за доби Ахеменідів (550–330 рр. до н.е.), було широке використання ними арамейської мови для письмового спілкування. Ця семітська мова, що ввійшла в цивілізований світ у XII ст. до н.е. і прийняла для письма спрощений алфавіт, на взір фінікійського, за часів Асирійської імперії заступила аккадську як мову міжнаціонального спілкування на Середньому Сході. Відчуваючи брак писарів, які знали перську, Ахеменіди використали арамейську як найбільш відповідну для управління віддаленими територіями і залишили за своєю рідною мовою лише роль засобу побутового усного спілкування.

Тому перська літературна традиція асоціюється не з двором Ахеменідів, а з релігійним рухом, пов'язаним з ім'ям Заратуштри (Зороастра), однак «Авеста», священне писання зороастризму, не було записане в його нинішньому вигляді до IV–VI ст. н.е. Доти священне писання зазнало процесу складної еволюції, стадії якого для нас абсолютно невідомі⁵⁵. Тільки маленький фрагмент «Авести», «Гати», був складений до чи протягом VI ст. до н.е. «Гати», можливо, походять від тих віршів, які декламував перед слухачами Заратуштра, але їхня мова настільки сповнена граматичної невизначеності, що сучасним перекладачам надзвичайно важко шукати значення деяких уривків і передати літературну силу оригіналу⁵⁶.

У будь-якому разі, вірші Заратуштри були важливі радше з релігійного, ніж із літературного погляду. У цьому вони були породженням свого часу, бо трансформація релігійної свідомості, що повністю вийшла на авансцену в VI ст. до н.е., за своїм значенням далеко перевершила всі інші культурні досягнення стародавнього Середнього Сходу.

⁵⁵ Jack Finegan, *The Archaeology of World Regions* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1952), pp.75-76, 110, 113. Інша частина «Авести» створювалася пізніше і загалом усе зведення розвивалося до своєї справжньої форми за володарювання парфян (250 р. до н.е. — 229 р.), зокрема за доби Сасанідів (229–651 рр.) в історії Персії.

⁵⁶ James Hope Moulton, *Early Religious Poetry of Persia* (Cambridge, 1911), pp.80-85. Англійський переклад «Гат» можна знайти в праці: J.H.Moulton, *Early Zoroastrianism* (London: Williams & Norgate, 1913), pp.344-90.

4. ЗОРОАСТРИЗМ ТА ЮДАЇЗМ

Від шумерських часів культурне життя Середнього Сходу було поляризоване між духовним і мирським, між храмом і палацом, жерцем і придворним. Протягом II тис. до н.е. важливі культурні досягнення були світськими, тоді як релігія залишалася твердиною консерватизму і застою. I тис. до н.е. становило протилежну картину, коли релігійні новації затулили найпрекрасніші досягнення придворних митців. Релігійні доктрини, що здобули світове визнання та пов'язувалися з іменами Заратуштри і гебрійських пророків, існували ще довго після того, як чудові палаци Ніневії та Суз перетворилися на руїни, а імена їхніх можновладних творців забулися.

В Єгипті й Месопотамії жорсткий консерватизм панував у всіх сферах, пов'язаних із релігією. Однак на окраїнах цивілізованого світу жодна глибока прихильність до давніх звичаїв не сковувала думки, і в деяких землях, де змішувалися супротивні культурні традиції, мислителі намагалися відповісти на велике запитання про те, що таке людська доля і що таке бог. Одним із таких місць була Східна Персія, де зіткнулися месопотамський та індійський впливи і виник зороастризм. Другим регіоном був Ізраїль, де протистояли єгипетська і месопотамська цивілізації та де набув своєї форми юдаїзм. Третім, менш важливим і менш відомим регіоном була Мала Азія, де стрілися та злилися месопотамська й егейська культури і виник культ Орфея. Історія орфізму настільки темна і незрозуміла, що краще не обговорювати це вчення, а лише зазначити, що в центрі цієї релігії стояли очищувальні обряди, покликани забезпечити потойбічне життя⁵⁷. Зороастризм та юдаїзм заслуговують на ретельнішу увагу.

Походження зороастризму дискусійне. Далекі попередники мідійців і персів періоду імперії сповідували, схоже, деякі давні форми релігії, що визначалася як «Рігведа» і містила культ деяких утілень природних сил і духів, що протегували окремим ремеслам і місцевостям⁵⁸. Коли перси перейшли до осілишого, сільськогосподарського способу життя, а культурний вплив Месопотамії став інтенсивнішим, їхня стара релігійно-етична система, вироблена для суворіших пастуших форм життя, важко пристосовувалася до нових умов. Можливо, це відкрило шлях прийняттю зороастризму серед іранців за часів Ахеменідів⁵⁹.

Ми не знаємо майже нічого певного про історичного Заратуштру.

⁵⁷ Можливо, це вчення схоже на мегалітичну релігію, що обговорювалася вище.

⁵⁸ Приблизно зіставні релігійні ідеї були, схоже, загальними для багатьох індоєвропейських племен і могли розвинутися з раніших форм варварської релігійності як результат непрямого контакту з пантеоном стародавнього Шумеру, чий боги бурі, сонця і неба не випадково подібні до арійських, грецьких та інших індоєвропейських божеств.

⁵⁹ Eduard Meyer, *Geschichte des Altertums* (Stuttgart: J.C.Cotta, 1910), III, 101, ужив епітет «сільськогосподарська» до батьківщини Заратуштри; зрозуміло, що пророк мав що сказати скотарським ордам, які грабували осілі поселення на східних теренах Ірану

Коли він жив і де проповідував — думки про це розходяться дуже широко, і навіть взаємовідносини між зороастризмом і релігією ахемідських монархів є предметом суперек. І тільки в одному досягнуто загальної згоди — думка Заратуштри, а іноді і його власні слова, збереглися в «Гатах». Утім, численні неясності та несистематизований характер цих віршів утруднюють інтерпретацію.

Проте слова Заратуштри збереглися. В одному з віршів він згадав про своє навернення у віру, коли Ахура Мазда (інакше Ормузд, тобто бог мудрості) вперше повідомив йому істину віри⁶⁰. Головну тему цього повчання можна передати цитатою:

«Я назву те, що найсвятіший оповів мені, словом, якому смертним краще коритися. Він, Ахура Мазда, сказав: “Ті, хто за словом моїм віддають йому [Заратуштри] слухняністю, досягнуть благоденства та безсмертя силою доброго духу...”

У безсмерті буде душа праведних радісною, вічними будуть муки брехунів. Так волею своєю встановив Ахура Мазда»⁶¹.

Покірність Заратуштри та Ахура Мазді складалася з дотримання скромних культових обрядів, де виголошення гімнів і молитов мало головне місце, тоді як криваві жертви були прямо заборонені. Але церемоніальний аспект релігії, який поширився скрізь у подальшому, у «Гатах» не акцентувався. Наголос ставився на тому, як поводитися в цьому світові. Заратуштра закликав своїх послідовників до боротьби, якщо необхідно — зі зброєю в руках, проти послідовників брехні, тобто проти прибічників нереформованої поганської релігії та сил зла взагалі.

Заратуштрова концепція Ахура Мазди була абстрактною й піднесеною:

«Той, хто від початку подумав: “Хай сповняться благословенні простори світлом”, той своєю мудрістю створив правду... Я осяг тебе, о Маздо, в моїх думках. Ти, який перший і останній, — ти батько доброї думки... і також судія справ життя»⁶².

Однак Заратуштра не вірив, що світ був тим місцем, де істина і добродетель правлять відповідно до бажання Ахура Мазди. Навпаки, він розглядав Всесвіт як сцену, де ведуть боротьбу добро і зло. Практична сила проповідей Заратуштри полягала в тому, щоб спонукати людей підтримувати добро і жити життям, натхненним ангелоподібними духами-персоніфікаціями — доброю думкою, правдою та іншими, що їх Мазда створив, аби вони допомагали йому в його боротьбі проти брехні. Людині, що обрала добро і діяла праведно, Заратуштра обіцяв процвітан-

(де, можливо, жив Заратуштра). Іноді Заратуштра ставив знак рівності між силами зла й ордами кочовиків.

⁶⁰ Yasna 43:11.

⁶¹ Yasna 45:5-7. Цю цитату також взято з перекладу «Гат» у Moulton, *Early Zoroastrianism*, pp.344 ff.

⁶² Yasna 31:7-8.

ня в цьому житті та безсмертя після. Він також, напевне, проповідував пришествя судного дня, коли сили Ахура Мазди здобудуть остаточну перемогу, після чого потік розплавленого металу очистить землю і сили зла будуть скинуті, щоб вічно зазнавати страшних мук.

Один елемент послання Заратуштри явно випадає із загальної гармонії його абстрактної теології — це ставлення до худоби. Поза сумнівом, ця особливість його вчення закорінена в далеких первісних часах, коли життя перських племен оберталось навколо їхніх черед⁶³. Але такі пережитки — виняток. У більшості випадків Заратуштра рішуче і цілеспрямовано поривав із релігійними обрядами свого часу. Різні пасажі в «Гатах» засуджували поганські релігійні обряди, такі як криваві жертви і ритуальне пияцтво⁶⁴, але Заратуштра ніколи не передбачав, що таким засудженням він тільки очищав старі релігійні традиції. Він ненавидів богів старого перського пантеону, яких розмістив серед духів зла, що служили брехні. Він бачив самого себе фундатором нової релігії, якого надихнув безпосередньо Ахура Мазда і керували добра думка та інші ангели⁶⁵.

Хоча релігія Заратуштри за межами розселення перського народу ніколи широко не сповідувалася, ніщо в його вченні не робило такий розвиток подій неминучим. Навпаки, він адресував своє послання всьому людству. В одному пасажі пророк благав Ахура Мазду впорядкувати світ відповідно до божественного плану й «дати мені мову з твого рота, щоб я міг навертати всіх суцхих людей»⁶⁶. Ані народ, як це було у ранніх гебрійських пророків, ані окрема людина не були для Заратуштри релігійною одиницею виміру — він мав справу з усім світом як зі сценою, де розігрувалася божественна драма.

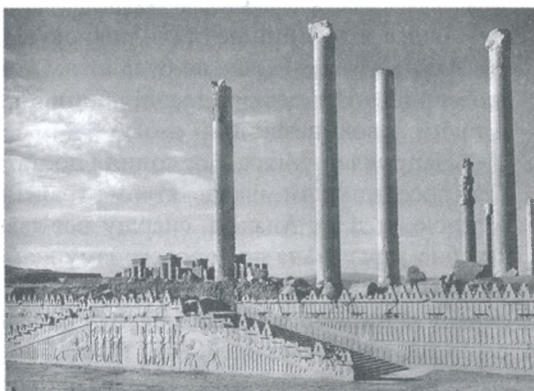
Універсалістські аспекти вчення Заратуштри дають змогу припустити, що він жив за тих часів, коли слабшали племінні зв'язки, коли знання про великий світ проникали на перські нагір'я та коли міфи й ритуали традиційної релігії більше не задовольняли потреби чутливих

⁶³ Наприклад, в одному з віршів Заратуштри душа бика благала Мазду захистити велику рогату худобу на землі від люті людей і демонів. Мазда пропонував проповідь Заратуштри як засіб зменшити несправедливість, від якої потерпала душа бика. Спершу душа бика не вдовольнилася «бездіяльними словами безсилої людини... коли я прагну когось, хто наказує могутньо», але заспокоїлася, коли Заратуштра молився про добре життя і мир для биків: «О Ахура, тепер допоможи нам, ми готові у всьому служити тобі». Yasna 29:1-11. Це може бути інтерпретовано як метафоричний опис концепції Заратуштри про його місію — захищати мирних мужів та їхню череду від грабіжників-кочовиків. Уривки з «Гати» — мов відлуння з дуже далекого минулого, а образ душі бика нагадує духів тварин із палеолітичного мистецтва.

⁶⁴ Див., наприклад, Yasna 32:12, 44:20.

⁶⁵ У його повному запереченні старої віри, а також і в деяких інших аспектах його думки — тобто в матеріальних і духовних формах, в яких він уявляв собі нагороду за покірність Ахура Мазді, — Заратуштра явно нагадував Мухаммеда.

⁶⁶ Yasna 31:3.

КОЛОНИ ПЕРСЕПОЛІСА

Навіть у руїнах палаці Дарія здаються величними і вражають. Урочистий спокій скульптурних фризів контрастує як з пронизливим завзяттям сутички, характерним для асирійського палацового мистецтва, так і з квітчастою візерунковістю полив'яних цеглин Навуходоносора. Навіть коли скульптори Дарія вирішували заповнити якийсь куточок знайомим месопотамським сюжетом лева, який нападає на свою жертву (його тут можна побачити на парадних сходах, а також великим планом вище), вони надавали своїй композиції геральдичного характеру, додаючи новий і не схожий ні на що раніше відома перський акцент навіть запозиченим формам мистецтва. Крилата постать нижче зліва — верховне божество Заратуштри — Ахура Мазда. Скульптор прагнув зобразити Ахура Мазду, який сам був відхиленням від суворого зороастризму, використовуючи давній месопотамський (можливо, врешті, навіть єгипетський) мотив крилатого сонячного диска.

і допитливих сучасників. Загальна витонченість, етичне піднесення, абстрактність і загальність доктрини Заратуштри передбачають пізніший період, можливо, VI ст. до н.е., коли мідійці і перси перебували під збушливим впливом месопотамської цивілізації та, принаймні частково, підпадали під вплив універсалістських та індивідуалістських тенденцій тогочасного цивілізованого світу⁶⁷.

Якщо Заратуштра проповідував за часів Кіра, коли перська влада хутко поширилася на вже повністю цивілізований світ, нова релігія мала ще зберігати силу нового прозріння, аби Дарій і Ксеркс приписували свою владу волі Ахура Мазди. Ми не можемо сказати, наскільки широко перси прийняли зороастризм; можливо, попервах це була віра вузького кола аристократів і придворних. Якщо це справді так, то становище нової релігії було вельми хистким — серед Ахеменідів тільки Дарій і Ксеркс використали відверто зороастрійську мову для своїх написів. Згодом мідійські жерці й маги, які не визнавали і різко відкидали деякі доктрини Заратуштри, почали відігравати значну роль при дворі. Далі під впливом месопотамських ідей тривала подальша модифікація релігії при перському дворі. Цар Артаксеркс II (404–359 рр. до н.е.), наприклад, запровадив культ статуй у храмах, що було несумісним як із зороастризмом, так і з переконаннями магів.

Та все ж ці зміни не стали повною відмовою ні від зороастризму, ні від Ахура Мазди. Радше це була низка компромісів, спрямованих на те, щоб прищепити деяких древніх богів до гілки зороастрійської теології в такий доволі незвичний спосіб⁶⁸.

Наприклад, Мітра, бог сонця і постать старого перського пантеону, став посередником між людством і трансцендентним, безтілесним Ахура Маздою, тоді як Анахіта, спершу пов'язана з ріками і водою, була незграбно зарахована до зороастризму як богиня родючості.

Усупереч усім історичним непевностям немає сумнівів, що серед персів за часи епохи їхньої першої імперії стався швидкий і глибокий розвиток релігійних ідей. Заратуштра доклав сил, аби дати релігійний зміст новому світові, що відкривався перед його народом, і в цьому він виявився разуче успішним. І хоча чимало його доктрин були перероблені й спотворені подальшими поколіннями, вони залишилися жити в розумах людей. Учення Заратуштри глибоко впливало на релігійні ідеї та забарвило поведінку персів, які правила цивілізованим світом. Самого цього факту було достатньо, щоб привернути до його ідей увагу різних народів імперії. Зороастризм був тісно переплетений із впливом

⁶⁷ Учення Заратуштри явно було сформульоване до правління Дарія, який зійшов на престол 522 р. до н.е., оскільки вже один із ранніх написів Дарія використовує зороастрійську термінологію. Це дає міцний *terminus ante quem* (межу, до якої — *лат.*) для діяльності Заратуштри, але не більше.

⁶⁸ Цей процес можна порівняти з розвитком учення про Христа і поклоніння Діві Марії в християнській традиції.

інших релігійних традицій, найбільше з юдаїзмом, який зіграв набагато більш важливу роль у світовій історії, ніж та, яку могла запропонувати порівняна мала кількість тих, хто в подальші сторіччя звертався до Заратуштри як до фундатора нової віри⁶⁹.

* * *

Важко визначити вплив зороастризму на юдаїзм. Поза сумнівом, відмінності між двома релігіями досить значні. Поступовий розвиток юдаїзму контрастував із раптовістю прозріння зороастризму, і замість самотньої постаті, що підноситься над усіма іншими і затьмарює їх, гебреї мали багато пророків, розкиданих у часі протягом шести сторіч. Хоч і Заратуштра, і гебрейські пророки перебували під впливом свого національного минулого, Заратуштра явно заперечував перську релігійну спадщину; натомість гебрейські пророки постійно зверталися до чистішої прадавньої релігії, яку, на їхню думку, вони відновлювали. Нарешті, навряд чи можна знайти різкішу відмінність, аніж у національних успіхах перського та гебрейського народів; тоді як перси завоювали світ, гебреї втратили свою обітовану землю. Тому гебрейські пророки мусили боротися з величезною національною катастрофою, і людські страждання, які випали на їхню долю, набагато перевершували все, що мав пояснювати Заратуштра.

Але також видно й істотну схожість між двома релігіями. Наприклад, фарисейська доктрина очікування Судного дня, коли зло буде вигнане і влада Бога постане в усій її величі, в основі дуже схожа із зороастрійською есхатологією з її вірою в безсмертя як винагороду за праведність і відплату за гріхи. Певна річ, неможливо встановити, чи виникла ця концепція в юдаїзмі внаслідок впливу загального релігійного духу доби, чи була прямим, можливо, навіть несвідомим, запозиченням із зороастризму. У деяких деталях — наприклад, віра в ангелів — здається, не виникає сумнівів у прямому впливі зороастризму⁷⁰.

Такі збіги, як ці, у доктрині підтримуються різною схожістю соціального і психологічного підґрунтя зороастризму та юдаїзму пророків. Заратуштра, схоже, проповідував громадам, що перебували в процесі пристосування давніх звичаїв до сільськогосподарського і цивілізованого стилю життя, коли сприйняття цивілізованого способу існування було ускладнене наявністю двох суперницьких моделей — месопотамської

⁶⁹ Додатково до книг, цитованих вище, досліджуючи зороастризм, я звертався до Ernst Herzfeld, *Archaeological History of Iran* (Oxford: Oxford University Press, 1935), pp.40-43; Ernst Herzfeld, *Zoroaster and His World* (2 vols.; Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1947); H.S.Nyberg, *Die Religionen des alten Iran* (Leipzig: J.C.Hinrichs, 1938); A.T. Olmstead, *History of the Persian Empire; Cambridge Ancient History*, IV, 205-21; Maneckji N.Dhalla, *History of Zoroastrianism* (New York: Oxford University Press, 1938); R.C.Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism* (New York: G.P.Putnam's Sons, 1961).

⁷⁰ Див. J.H. Moulton, *Early Zoroastrianism*, pp.286-331; W.F.Albright, *From Stone Age to Christianity*, pp.275-80.
14-11-642

та індійської. Соціальне підґрунтя гебрійських пророків було таким самим. Їхній народ теж переходив од кочового способу життя до осілого сільськогосподарського протягом лише кількох поколінь, тоді як суперництво двох — месопотамського та єгипетського — стилів цивілізованого життя позбавляло обидві ці культури престижу незаперечного авторитету. Це були, схоже, ідеальні обставини для інтелектуального відкриття. Стикаючись із новими умовами вдома і з різними моделями за кордоном, допитливі мислителі шукали не просто підтвердження для усталених поглядів або запозичення ідей для реального задоволення. Була потреба в рефлексивному переусвідомленні, поєднанні елементів старого і нового, споконвічного і запозиченого, особистого і традиційного в емоційно переконливе і логічно прекрасне ціле. І Заратуштра, і гебрійські пророки з таким успіхом розв'язали це завдання, що їхні ідеї вже ніколи не припиняли впливати на свідомість людей.

* * *

Біблійна традиція твердить, що Авраам, прабатько гебрійського народу, близько 1950 р. до н.е.⁷¹ вирушив із шумерського міста Ур на північ до Харрана, а звідти до Палестини. Ця історія має розумне обґрунтування, і, можливо, Бог Авраама походив од сімейного божества, одного з маленьких богів стародавнього Шумеру⁷².

Однак виникнення гебрійської релігії має датуватися часом виходу з Єгипту. Тільки частина (можливо, дуже мала) гебрійського народу, яка тимчасово перебувала в Єгипті, вийшла в пустелю десь близько XIII ст. до н.е. під проводом Мойсея. Раптова зміна стилю життя від невільної праці на громадських роботах до поневірянь у пустелі — поза сумнівом, сталося повернення до древнього кочового способу життя — потребувала твердого закону для управління в нових умовах. Роки перебування в Єгипті стерли старі звичаї, а крім того, послідовники Мойсея, можливо, належали до різних родів, не маючи єдиного традиційного лідера та організації.

Природно, що встановлені Мойсеєм закони мали прибрати релігійної форми, тож немає потреби піддавати сумніву докладний біблійний опис того, як після вдалої втечі з Єгипту (виходу) Мойсей зійшов на гору Синай для спілкування з Ягве і повернувся з простим зведенням законів — Десятьма заповідями. Прийняття народом заповідей стало

⁷¹ Ця дата ґрунтується на обчисленнях на основі біблійної генеалогії.

⁷² Див. Leonard C. Woolley, *Abraham: Recent Discoveries and Hebrew Origins* (New York: Scribner's Sons, 1936); Jack Finegan, *Light from Ancient Past: The Archaeological Background of Hebrew-Christian Religion* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1946), pp.57-61. Дата виходу Авраама з Ура, як це впливає з біблійної генеалогії, відповідає кінцеві Третьої династії в Урі. Такий збіг додає правдоподібності біблійній історії.

їхньою угодою (заповітом) із Ягве, визнавши верховну владу якого, вони здобували натомість божественне заступництво⁷³.

Коли плем'я, яке реформував Мойсей, осіло в Палестині серед інших гебрейських племен, релігія Ягве і закон Мойсея запропонували повноцінну об'єднанчу основу для більшої спільноти. Інші племена, які тільки-но вийшли з пустелі, імовірно, не мали писаного закону, постійної жрецької організації чи остаточно розробленої релігії. За умов завоювання та первинного заселення Палестини вони невдовзі відчували необхідність у такому доповненні до традиційної племінної організації та звичаїв і, побачивши у спорідненого племені, яке жило поруч, таку вже готову систему, прийняли релігію Ягве і зробили її своєю власною⁷⁴.

Перехід до сільського господарства спричинив у способі життя зміни, пов'язані з глибокими політичними і релігійними наслідками. З політичного погляду потреба захисту від кочових сусідів на сході та від грізних філістимлян на заході в XI ст. до н.е. привела до виникнення давньогребеїської монархії. У релігійному сенсі культ Ягве дедалі поступався культам родючості, які існували в Ханаані до прибуття гебрейських племен. Зрештою, Ягве був богом пустелі та війни, і коли життя почало залежати від сільського господарства, то здавалося природним звернутися до інших божеств — скажімо, до Ваала, — які давно довели свою силу, збільшуючи родючість полів.

⁷³ Вихід, 18:13-20:17; 24:1-8. Біблійна оповідь, звісно, становить складну мозаїку, що майстерно збрала різні традиції та записи. Я не хочу сказати, що Десять заповідей виходу, 20:2-17, точно відтворюють закон Мойсея, хоча, можливо, це й так. Звісно, закони Мойсея, вміщені між 18 і 24 розділами, переважно виникли набагато пізніше, ставши відображенням тих часів, коли гебреї перейшли до осілості й сільського господарства.

Дуже складне і багато в чому спірне питання про те, чи був Мойсей монотеїстом, тобто, чи був Ягве єдиним істинним Богом, а всі інші боги — фальшивими ідолами, чи в ранні дні свого існування релігія Мойсея просто вважала Ягве єдиним богом, що захищав і судив свій народ, тоді як інші боги порядкували справи інших народів. Припущення, наведене в праці: W.F. Albright, *Archaeology and the Religion of Israel* (Baltimore, Md., 1946), pp.117-18, здається переконливим, хоча навряд чи остаточною. Олбрайт уважав, що Мойсей, який, можливо, був знайомий з єгипетською релігійною думкою XIII ст. до н.е., міг замислити свого Бога як єдиного, універсального Бога, який править над усіма людьми. Таке розуміння було чітко виражене в єгипетській релігії часів імперії. Потім, коли космополітизм бронзового віку поступився місцем локалізові залізного віку, а взаємини між віддаленими областями і народами обірвались у XII–XI ст. до н.е., на думку Олбрайта, універсалістські релігійні погляди були заступлені й переважно витручені ідеєю про те, що Ягве, Бог Ізраїлю, був просто одним із багатьох богів, що протегували своїм народам. За цією гіпотезою, утвердження недвозначного монотеїзму гебрейськими пророками VIII ст. до н.е. і наступних сторічч настало тільки тоді, коли суспільні зв'язки і політика знову прославили могутні імперії та привели чужоземні народи в безпосередні контакти, так що доля однієї нації стала залежати від дій інших народів і держав.

⁷⁴ За цією гіпотезою, Бог Авраама і Бог Мойсея не пов'язані або майже не пов'язані один з одним. Історія патріархів, що збереглася в перших книгах Старого Заповіту, може бути переглядом і повторною інтерпретацією подій гебреями, які не були в Єгипті, щоб узгодити ці історії зі зрослим впливом релігії Мойсея.

Роль Ягве як національного бога війни зберегла його вплив і культ, оскільки часто було необхідно закликати його на допомогу в битвах проти сусідніх народів. Тому війни, котрі дозволили Саулові встановити монархію, мали безпосереднім вислідом піднесення культу Ягве, і навіть при тому, що Давид⁷⁵, Соломон⁷⁶ та їхні спадкоємці в окремих царствах — Ізраїлі та Юдеї — виявляли гостинність до чужоземних культів, релігія Ягве залишалася живою і повною енергії. Зокрема, Ягве за загальною згодою посідав місце лідера серед інших богів у часи загальної небезпеки.

Цивілізація в усіх її аспектах стала доступною гебрейському народові в дні монархії. Зрозуміло, заборона Мойсея на зображення ідолів загальмувала розвиток мистецтва⁷⁷, але досягнення гебрейської літератури більш ніж заповнили цю прогалину. Старі традиції, найімовірніше, переважно усні, були організовані в сюжетно-тематичні оповіді — історії про патріархів, Мойсея, Ісуса Навина і про суддів Ізраїлю. Найвиразнішою і найяскравішою була створена по свіжих слідах історія про Давида та його могутніх воїнів⁷⁸. Репутація Давида як співака і Соломона як мудреця, безперечно, сприяли розвиткові ліричної поезії та гностичної літератури за часів монархії, але важко сказати, які з псалмів і висловлювань, що дійшли до нас, можуть бути датовані цим раннім періодом.

Історичні записи гебреїв були злиті з релігією Ягве, рука якого, як уважалося, керувала подіями. Спеціальна роль Ягве як бога битв означала, що його влада найяскравіше виявлялась у військовій і політичній сферах. Біблійна оповідь про вихід із Єгипту дає яскравий приклад переконання, що Бог виявляє себе через історію. Він міг бути у вигляді пасма диму вдень і вогню вночі, але він найбільш переконливо виявив себе через звільнення свого народу від гноблення фараона.

Як божество, що спрямовує перебіг історії, Ягве був унікальний на Середньому Сході. Інші боги війни були водночас і богами природи, наприклад, як у стародавньому Шумері, богами бурі. Їхній культ легко зливався з обрядами родючості, оскільки буря — це не тільки грім і руйнування, а й дощ, який дає нове життя рослинам. Ягве не був схожий на таких богів. Його культ виразно протистояв релігії ланів. Незалежно від обставин, старі рани, отримані під час конфлікту між пустельним

⁷⁵ Давид, можливо, побудував імперський культ в Єрусалимі, спираючись на вже наявні інші чужоземні моделі як доповнення до його власного особистого зв'язку з Ягве. Див. Ivan Engnell, *Studies in Divine Kingship in the Ancient Near East* (Uppsala: Almqvist & Wiksell Boktryckeri, A.B., 1943), pp.173-77; і за редакції Н.Н.Rowley, *The Old Testament and Modern Study* (Oxford: Clarendon Press, 1951), pp.189-200, 294.

⁷⁶ I Царі, 11:8.

⁷⁷ Коли Соломон розпочав будівництво храму в Єрусалимі, він не міг спиратися на споконвічні традиції спорудження таких будівель, і тому запрошені фінікійські майстри внесли в цю споруду фінікійські, єгипетські й вавилонські елементи. W.F.Albright, *Archaeology and the Religion of Israel*, pp.142-55.

⁷⁸ Збереглася в II Самуїлі, 9-20.

богом битв і сільськими божествами Ханаану, ніколи не могли бути повністю зцілені.

Пророки стали головними виразниками релігії Ягве в ранньому давньогребейському суспільстві. За Саула і Давида пророцтва були екстатичним і груповим явищем. Танцями і співом викликали стан трансу, який уважався знаком прямого спілкування з Богом, і людина, яка могла впадати в такий транс, викликала благоговіння, що надавало їй статус майже святого. Громада щораз шукала в таких людей ради, коли треба було вирішувати складні питання щодо подій, в яких Бог, вірогідно, міг бути зацікавлений.

Кажучи від імені Ягве, пророки висували його домагання на виняткове вшанування і боролися з культом Ваала. Водночас як представники старого культу релігії пустелі вони вступали в конфлікт з усіма новаціями осілого суспільства. Спираючись на силу позірної святості й на внутрішню переконаність, вони викривали монархію і несправедливість багатих і можновладних⁷⁹. Так пророки виступали як особливо привілейовані представники бідних класів у суспільстві, яке тоді зазнавало дедалі сильнішого розшарування.

У VIII ст. до н.е. пророча традиція значно змінилася. Місце груп екстатичних святих посіли окремі пророки, які відчували, що Ягве надихнув їх на викриття соціальних зловживань і релігійного безчестя, що вони й робили в пристрасно-поетичній формі. Амос (близько 750 р. до н.е.) був одним із таких найбільш ранніх літературних пророків, чії пророцтва дійшли до нас, а за ним швидко пішли Осія і перший Ісайя. Після них літературна пророча традиція тривала до часів автора Книги Даниїла (близько 150 р. до н.е.). Ці пророки успадкували від попередників ореол святості, принаймні почасті. Слова пророка не можна було нехтувати навіть царям або жерцям, дії яких вони засуджували. Бідні та гноблені, чийм думкам і почуттям часто давали форму та напрям висловлювання пророків, безперечно, уважно до них прислухалися і серйозно сприймали прогнози, зроблені так багатозначно в ім'я Ягве, навіть коли безпосередні події не підтверджували провіщених пророком бід.

Головна тема ранньої пророчої літератури була простою. Ягве був справедливим, але суворим Богом, який вимагав від людини праведної поведінки і карав тих, хто порушував його заповіді. Але ізраїльтяни зрадили свій заповіт з Ягве, забули його закон і почали слугувати фальшивим богам. Отже, мало статися лихо — день Ягве, коли він розгляне гріхи людей, і страхітлива велич Бога проявиться над цілим людством.

⁷⁹ Дивись історію Натана і Давида, яка слугує добрим прикладом позиції пророків, спрямованої проти монархії, навіть якщо, можливо, вона не історична. Історія Ілії та його перемоги над жерцями Ваала ілюструє, наскільки сильними та ефективними могли бути дії пророків, спрямовані на захист релігії Ягве, навіть якщо ці дії суперечили волі монарха та його двору. Згодом, за Єремії та першого Ісайї, опозиція перенесла пророчу традицію на можновладців.

Пророки не мали чіткого уявлення, в якому вигляді настане день Ягве, але багато пророків уявляли цей день як воєнне й політичне руйнування царств Ізраїлю та Юдеї.

Така думка мала на увазі, що Ягве контролює долю не тільки обранців, а й цілого людства. Якщо асирійці, наприклад, завойовували Ізраїль, то це був Ягве, який дозволив асирійським арміям покарати ізраїльтян за їхні гріхи. У такий спосіб пророки поширювали ідею про те, що Бог виявляє себе через історію, щоб довести своє панування над усім світом. Захищаючи і звеличуючи силу Ягве, вони відкидали геть домагання всіх інших божеств і культів і проголошували монотеїзм у найясніших і найвиразніших формах.

Утім, пророки проголошували справедливість і милосердя Бога, а не саму його силу, аргументуючи його втручання в людські справи бажанням захистити праведного і покарати того, хто чинить зло. Таке поєднання всеосяжної сили та абсолютної праведності вело до логічної кульмінації прагнення релігійного універсалізму та етичного індивідуалізму, яке було очевидним в інших релігіях Середнього Сходу в той самий період. Але інші народи, пов'язані традиційним визнанням множинності богів, не могли прийняти монотеїзм, не відмовившись від своєї релігійної спадщини. Релігійні мислителі Ізраїлю та Юдеї мали тут перевагу — той факт, що Ягве завжди був ревним Богом, непримиреним антагоністом місцевих культів родючості й вимагав виняткового вшанування для себе, зробив перехід до радикального монотеїзму дуже легким. Було потрібне лише незначне переусвідомлення свого національно-релігійного минулого, щоб Ізраїль та Юдея вільно і цілковито долучилися до вдосконалення монотеїстичних ідей, що вже наповнювали Середній Схід. Давньогребейські пророки VIII ст. до н.е. використали цю стратегічну можливість на повну потугу.

Логіка справді потребувала монотеїзму. Ні Ягве, ні інше божество чи божества не могли просто зберігати місцеву вищість за доби, коли доля націй і народів залежала від дій далеких Ассирії та Єгипту. Неймовірно, що давньогребейські пророки могли б обстоювати свої погляди на всеосяжну силу Бога так чітко й виразно, якби не існувало таких політичних умов. Але хоча час наклав свій відбиток на розвиток давньогребейської релігії, форма виразу пророцтв у словах і пристрась, з якою вони були вимовлені, залежали від індивідуального людського досвіду в контексті гребейського національного минулого.

Взаємодію між релігією та політичним розвитком ясно проілюстрували кілька важливих стадій, що їх пролинув новонароджений юдаїзм. Політична катастрофа сталася 721 р. до н.е., коли асирійці захопили царство Ізраїлю і переселили багато знатних родин у вигнання. Під впливом такого явного справдження пророцтва у вцілілому Юдейському царстві виникла група релігійних реформаторів. Приблизно через сторіччя ці реформатори набули сили і впливу, коли цар Йосія (638–609 рр.

до н.е.) провів енергійну кампанію очищення релігії Ягве і викоренив сліди всіх інших культів. Реформатори сконцентрували культ Ягве в Єрусалимському храмі й поклали обов'язок виконання обрядів на жерців, які погоджувалися з кращими прецедентами старої, незіпсованої релігії. Ці зусилля вимагали збирання й кодифікації всіх доступних релігійних записів, і можливо, саме цьому подальші покоління завдячують існуванням книги Другого закону та фіксацією більшої частини Старого Заповіту в його нинішньому вигляді⁸⁰.

Але всупереч реформам, відображеним у Другому законі, Юдеї судилося повторити долю Ізраїлю. Цар Йосія ледве спромігся зберегти свою незалежність, і відразу після його смерті царство визнало владу Вавилону. Потім після заколотів, що їх частково надихали пророки, обіцяючи божественну допомогу, цар Навуходоносор захопив і зруйнував Єрусалим і переселив велику частину міських жителів до Вавилону.

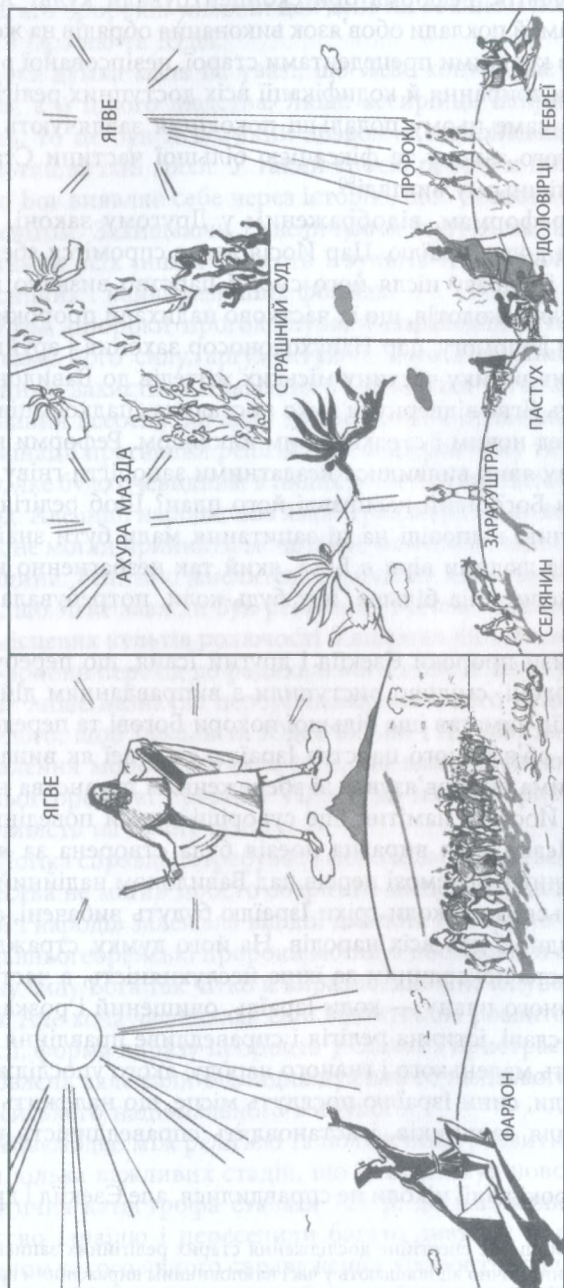
Неспроможність Ягве відвернути лихо поставила спадкоємців пророчих традицій перед новим і страхітливим викликом. Реформи на засадах Другого закону явно виявилися нездатними запобігти гніву Бога. Чого ж ще вимагав Бог? Який насправді його план? Щоб релігія Ягве не зникла, переконливі відповіді на ці запитання мали бути знайдені. Не можна чекати від людини віри в Бога, який так незбагненно кинув людину саме тоді, коли вона більше, ніж будь-коли, потребувала його допомоги.

Під час цієї кризи пророки Єзекїїл і другий Ісайя, що перебували у вавилонському полоні, сміливо виступили з виправданням дій Бога щодо людини. Єзекїїл вимагав ще більшої покори Богові та передбачав відновлення згодом об'єданого царства Ізраїлю та Юдеї як винагороди. Падіння Єрусалима він пов'язував зі збереженням поганства навіть після реформ царя Йосії та намітив ще суворіші норми поведінки на майбутнє. Другий Ісайя, чия виразна поезія була створена за життя Кіра Великого, побачив у перемозі персів над Вавилоном надійний знак того, що наближається день, коли гріхи Ізраїлю будуть вибачені, а слава Бога стане очевидною для всіх народів. На його думку, страждання гебреїв були не просто покаранням за їхню неслухняність, а частиною великого божественного плану — коли Ізраїль, очищений і розкаяний, буде відновлений у славі, істинна релігія і справедливе правління устеляться скрізь. Замість маленького і гнаного народу, якого упосліджують більш щасливі народи, сини Ізраїлю посядуть місце, що належить їм за правом, як світло для язичників, і встановлять справедливість у всіх кінцях землі⁸¹.

Звісно, такі широкі надії ніколи не справдилися, але Єзекїїл і другий

⁸⁰ Цікаво зазначити, що це енергійне дослідження старих релігійних записів та їх систематизація і збереження точно відповідають у часі найповнішим вираженням архаїзму в Єгипті та Месопотамії. Див. W.F. Albright, *From Stone Age to Christianity*, pp.241-44.

⁸¹ Ісайя, 42:1-9; 49:1-13.

ЮДАІЗМ ПРОРОКІВ

ЗРОАСТРИЗМ

МОНОТЕІЗМ МОЙСЕЯ

АТОНІЗМ

РОЗВИТОК МОНОТЕІЗМУ

Ісайя внесли новий емоційний тон в юдаїзм. Пророцтво в раніші часи мало характер обвинувачення, і день Ягве нечітко вимальовувався попереду як час жакливого вироку. Тепер була надія — завжди віддалена, але така, що ніколи не забувається, — настане день, коли після драматичного очищення людство справді стане свідком встановлення Царства Божого на землі. З вірою в таке майбутнє легше було переживати тяжкі випробування й розчарування. Хоч як парадоксально, справді побожна людина могла відчувати насолоди від страждань — пропорційно до зростання теперішньої жорстокості лиха день кінцевого встановлення справедливості здавався ще більш неминучим.

Така есхатологічна надія була цілком сумісна зі складністю правил ритуальної чистоти. За умов мегаполісу Вавилону такі правила були дуже корисні психологічно, щоб зберегти спосіб життя маленької однорідної громади. Завдяки їм обряди громади вигнанців дозволяли її членам зберігати свою самосвідомість і особливий етнос у самісінькому серці Вавилону. Навіть більше, коли Кір зламав імперську міць Вавилону і гебреї почали звільна повертатися до Єрусалима, ритуальні настанови, розроблені Єзекіїлем та ін., стали готовим планом для нового суспільного життя.

Вигнанці, повертаючись, спершу сподівалися на відновлення царства Давида під проводом якогось із нащадків царського роду, але цей рух невдовзі зайшов у суперечність із перською владою та був придушений. Згодом храм став осередком і єдиним об'єднавчим чинником для боротьби і вимог гебрейської громади в Палестині. Але громада вигнанців, які повернулися, розквітла тільки тоді, коли Неемія (444 р. до н.е.) та Езра (397 р. до н.е.) реорганізували культ Ягве в Єрусалимі. І все ж цей частковий успіх замало відповідав широким очікуванням, спертим на день Ягве, і надія на його прихід залишалася дуже сильною, готовою яскраво спалахнути повстанням проти чужоземної влади, щойно з'явиться кандидат на роль месії — помазаника божого.

Слід наголосити і два інші аспекти праці як Єзекіїла, так і другого Ісайї. Єзекіїл, як ніхто з його попередників, надавав особливого значення особистому ставленню до Бога, що, поза сумнівом, було відповіддю на послаблення громадської солідарності поміж вигнанців, що розчинилися серед великих міст Вавилонії. Ця індивідуалізація релігійної відповідальності та ритуалу несла в собі зародок майбутнього, як і другий аспект — акцент Ісайї на батьківській любові Бога та його терпінні, з яким він ставиться до тих, хто йде проти його волі. Образ суворого судді та пристрасного ревного Бога ранніх пророцтв був доповнений більш доброзичливою концепцією божества, яка поглинула старіші концепції логічно несумісним, але психологічно більш переконливим чином.

Так, на 500 р. до н.е. релігія Ягве зазнала трансформації, що збагатила її та дала змогу стати надалі світовою релігією. Юдаїзм уже не був плеємним культом, як у дні Мойсея, але закон і доктрина вима-

гали універсальної законності, визнання того, що всі супротивники юдаїзму помиляються. Ба більше, через гостру потребу, що виникла під час вигнання, культ Ягве вижив навіть без свого центру — храму в Єрусалимі — та без певного територіального місцеперебування. Хоч би де збиралися вірні, вони могли молитися, співати псалми і читати Святе Письмо, що зберегло доктрини і сподівання гебрейської релігії живими в умах і серцях її послідовників. Юдаїзм і далі міцно спирався на концепцію обраного народу, об'єднаного в Богові особливим наверненням у віру, яке відділило його від решти інших і створило колективну і корпоративну основу розвитку віри в те, що Бог персонально наглядає за моральними і ритуальними діями кожного.

Універсалізм та індивідуалізм у релігії були пристосовані до національного ґрунту, успадкованого від примітивнішої епохи. Відтак для людини стало можливим серйозно міняти спосіб життя і культуру, але залишатися вірною релігії своїх батьків. І хоча поганські обряди були заборонені благочестям, широке розсіяння в пізніші часи неминуче привело гебреїв до імітації всіх видів місцевих звичаїв.

Проте така асиміляція більше не містила в собі відступництва. Релігія стала окремим елементом у загальному культурному комплексі, і гебреї могли зберігати свою віру в той час, як більшість інших елементів цього комплексу набували забарвлення того суспільства, куди вони потрапляли.

Тут мало місце нове явище — релігія, яка жила власним життям, незалежним від географічного розташування і світської культури. Це досить схоже на наші часи і навіть може здаватися природним. Але за стандартами ранніх віків, коли релігія і загальний стиль життя були частиною одне одного і водночас невіддільні від специфічної спільноти, яка мешкала в більш-менш зафіксованих географічних межах, новий ідеологічний характер юдаїзму був, звісно, незвичним і новаторським⁸².

Емоційна енергія, проникливість і літературні особливості Старого Заповіту навряд чи потребують доказів. Рідко можна знайти поезію, порівнянну з поетичністю другого Ісайї; те саме слушне і щодо псалмів, і щодо такого літературного твору, як Книга Іова. З інтелектуального погляду, прозоріння, яскраво виражені в догматичних твердженнях і гнівному осудові, можуть видаватися недостатніми заміниками міркувань, і

⁸² На додаток до книг, цитованих окремо, я консультувався з питань розвитку гебрейської релігії в таких джерелах: Julius A. Bewer, *The Literature of the Old Testament* (rev. ed.; New York: Columbia University Press, 1938); J.M.P. Smith, *The Prophets and Their Times* (2d rev. ed.; Chicago: University of Chicago Press, 1941); A.T. Olmstead, *History of Palestine and Syria to the Macedonian Conquest* (New York, London: Scribner's Sons, 1931); W.F. Albright, *The Archaeology of Palestine* (2d rev. ed.; Harmondsworth: Penguin Books, 1956); Eduard Meyer, *Geschichte des Altertums*, II, 187-362; III, 157-221; Eric Voegelin, *Order and History, I: Israel and Revelation* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1956); Adolphe Lods, *Histoire de la littérature hébraïque et juive depuis les origines jusqu'à la ruine de l'état juif* (Paris: Payot, 1950).

якщо сучасні вчені точно інтерпретують спрямованість декларацій пророків, ця несприятлива оцінка також засвідчується практично, оскільки політичні пророцтва завжди виявлялися хибними. Однак пророки Ізраїлю та Юдеї прагнули розв'язати дилему, що стояла перед усією релігійною думкою Західної Азії, — як виправдати несправедливість страждань, що їх Бог посилає навіть праведній людині. У Месопотамії, як ми вже бачили, розв'язання цієї проблеми не було знайдене, що спричинило посилення релігійного розчарування. В Єгипті, після витручення атонізму, різко посилився архаїчний релігійний формалізм. Але в думках гебрейських пророків пристрасне прагнення заступило відчай, і надія на прихід месії та Царства Божого на Землі давала могутню розраду в лихі дні.

Це переконання і дивовижна поетичність, з якою воно було висловлене, стали основною частиною європейської культурної спадщини, і не можна не захоплюватися людьми, які створили його настільки міцно. За часів, коли цивілізація Середнього Сходу рухалася в напрямку ще слабкого космополітизму і коли загинання вразило дві стародавні цивілізації Єгипту та Вавилону, релігія і література гебреїв виявили неординарну силу та енергію. І цей могутній вплив на уми й серця, що унікально поєднав релігійний універсалізм з індивідуалізмом і націоналізмом, став підґрунтям сили юдаїзму і секретом майбутньої зміни світу під його впливом.

Розділ V

СТАНОВЛЕННЯ ПЕРИФЕРІЙНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ В ІНДІЇ, ГРЕЦІЇ ТА КИТАЇ В 1700–500 РР. ДО Н.Е.

А. ВСТУП

Протягом кількох сторіч, слідом за вторгненням варварських племен бронзовому віці, поступово сформувалися три нові цивілізації Євразії.

В Індії та Греції, по краях стародавнього цивілізованого світу, нові цивілізації чимало запозичали в індських і мінойських предків, які мешкали раніше на цих землях, щось — від варварів, які підкорили цих предків, і від сусідніх цивілізацій Середнього Сходу. Однак ні відмінність коріння, ні відмінність елементів, що становили основу індійської та грецької культур, не перешкоджали, а радше сприяли виявам їхньої справжньої самобутності. Цивілізація Середнього Сходу, яка потроху ставала дедалі одноріднішою, і в Індії, і в Греції виявилася оточеною територіями з новим і різноманітним устроєм життя. У той же період на східному краї Євразії, в Китаї, зародилася нова, третя цивілізація. Китай був значно надійніше ізольований від зіткнень із варварськими племенами, ніж Індія або Греція, але ця ізоляція ніколи не була повною. Китай уже від середини II тис. до н.е., хай лише зрідка і почасти, долучався до процесу євразійської взаємодії та взаємопроникнення культур.

Для кожної з цих новоутворених цивілізацій своєрідною вихідною віхою стали нашестя варварських племен у XVIII ст. до н.е. і подальших сторіччях. Усі три цивілізації з'явилися завдяки взаємопроникненню культур місцевих рільників і завойовників, які вторглися на колісницях в їхні землі. Отже, спільність багатьох відмітних особливостей цих культур, що виникли паралельно, не є простим збігом. VI ст. до н.е. було свідком початку життєвого шляху Будди і Конфуція та появи першнів раціоналістичної філософії в Греції. До 500 р. до н.е. в Індії та Греції були вже розвинені найважливіші соціальні інститути: кастова система (можливо) і (точно) міста-держави (поліси). У Китаї, мабуть, через порівняну ізольованість цієї країни, розвиток соціальних інститутів відбувався повільніше, тож родові й державні бюрократичні відносини під час розвитку китайської цивілізації потрапили в центр уваги лише з пануванням династії Хань (202 р. до н.е.).

Зрозуміла річ, що подальше зростання добробуту і вдосконалення суспільного ладу в Індії, Греції та Китаї спричинили величезні зміни. Проте, до 500 р. до н.е. найважливіші напрями розвитку і в Індії, і в

Греції були вже визначені, і вже майже повністю намітилися характер і напрями розвитку китайської цивілізації.

У розвої культури мало не до того самого часу Середній Схід міцно втримував першість у всій ойкумені. У період, що передував перським війнам, архаїчна грецька культура чимало запозичила у Сходу. Розквіт самої грецької культури знизив її сприйнятливість до чудес і премудростей Сходу. Вірогідний вплив Середнього Сходу на культуру Індії куди проблематичніший, але мистецтво обробки заліза та алфавітне письмо майже напевно потрапили до Індії з давнішого центру.

Що ж до Китаю, то це — особливий випадок, але тільки до певної міри. Величезні простори, степи, гори й пустелі створювали значні перешкоди для розвитку зв'язків між долиною ріки Хуанхе і Середнім Сходом. Прямі й регулярні контакти між країнами, переділеними Центральною Азією, встановилися лише в I ст. н.е., коли могутні військові імперії, що виникли на територіях Китаю та Ірану, проклали повз оази Центральної Азії Великий Шовковий шлях. Морський шлях, що з'єднував Середній Схід із Грецією та Індією, схоже, не дозволяв у I ст. до н.е. сполучити Китай з Індією та Середнім Сходом. Тому на тій стадії, коли китайська культура ще тільки складалася та була найбільш сприйнятлива, із західної частини Азії до східної проникали лише ті елементи культури, які могли бути перенесені нерозвиненими і войовничими варварськими племенами. Такими елементами виявилися бронзова зброя і кінні колісничі. Тонші матерії, такі як алфавіт, були не до снаги варварам і не подолали географічних бар'єрів. На той час, коли бар'єри були зруйновані, а сталося це у II ст. до н.е., і китайці змогли познайомитися з принципом алфавітного письма, їхня мова і традиції зміцніли настільки, що алфавіт уже не зміг заступити ієрогліфічне письмо.

Отож, культура Китаю попервах підпадала під вплив моделі цивілізації Середнього Сходу значно менше, ніж культура Індії чи Греції. Тому розвиток цивілізації після 1500 р. до н.е. відбувався скорше двома, ніж чотирма шляхами. Культури Середнього Сходу, Індії та Греції утворювали єдиний географічний континуум із трьох основних сегментів і сполучних шляхів. Тим часом китайська цивілізація стояла осібно і залишалася ізольованою на Далекому Сході. Подальший розвиток історичних подій, однак, засвідчив, що життєвий уклад, який склався в Індії та Греції 500 р. до н.е. внаслідок взаємопроникнення культур, порівнянний за рівнем розвитку та історичною значущістю із середньосхідним прототипом з укладом, що склався у віддаленому Китаї.

У цьому можна розрізнити подвійне биття пульсу історії на великих історичних відтинках часу. За епохи цивілізацій річкових долин культура Месопотамії прискорювала і стимулювала розвиток культур Єгипту та Індії доти, доки не було досягнуто того рівня досконалості й гармонії, за якого подальше запозичення ззовні стало природним чином зникати. Близько тисячі років, між 2700 р. і 1700 р. до н.е., пролинули за умов

зразкової рівноваги, протягом яких розвиток цивілізацій у Месопотамії, Індії та Єгипті відбувався в різних напрямках, корячись власним внутрішнім імпульсам. Баланс світових сил змінювався повільно аж до завершальних сторіч III тис. до н.е. і перших сторіч II тис. до н.е., коли почався розвиток суспільних формацій на зрошуваних дощами землях, особливо на територіях, що межували з Месопотамією. Однак явний занепад стародавніх цивілізацій річкових долин почався лише після 1700 р. до н.е., коли варвари, які населяли сусідні степові території та були озброєні відповідно до останніх досягнень технологій того часу, вдерлися в межі найстаріших цивілізацій.

Як уже зазначалося в попередньому розділі, хаос і руйнування, що їх несли вторгнення варварів, стали поштовхом до повільного утворення на Середньому Сході космополітичної цивілізації. За тієї ж епохи на закраїнах рільницької Євразії, в Північній Індії, Греції, в Північному Китаї формувалися інші культури з іншим ладом життя. І так само, як культура Стародавнього Єгипту і культура долини Інду дістали значний поштовх од спорадичних контактів із Месопотамією, велична культура Середнього Сходу в 1700–500 рр. до н.е. стимулювала зусилля народів Індії, Греції та Китаю до створення нової цивілізації. До 500 р. до н.е. найважливіші межі всіх периферійних цивілізацій уже сформувалися. І тому, як це вже мало місце в III тис. до н.е., на території всієї ойкумени встановилася ефективна, хоч і не стійка, політична і культурна рівновага. Зросли географічні масштаби розвитку і збільшилися часові періоди. За цієї епохи рівновага культур тривала майже дві тисячі років, аж доки експансія Європи в новий час не порушила споконвічного балансу у світі.

Б. ФОРМУВАННЯ ІНДІЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Історія Індії до 500 р. до н.е. вкрита темрявою. Результати археологічних досліджень рясніють прогалинами, і до останнього часу наукові дослідження літературних джерел мали переважно вузько філологічний характер. Гімни і ритуальні тексти «Вед» і пов'язаної з ними літератури кидали слабкий промінь на питання, що цікавлять істориків. Справді, епічні поеми, що дійшли до нас, і книги «переказів» містять лише генеалогії царів і оповіді про героїв, але й ті прибрали форму, в якій були записані на початку християнської ери. Залишки справжніх відомостей про багатовікову історію приховані в цих текстах під церковним благочестям і призводять до неймовірної плутанини через повну відсутність хронології.

Позбавлений хронологічних віх туман стародавньої історії Індії створює серйозні перешкоди для істориків-дослідників. Ведичний канон, вірогідно, набув свого нинішнього вигляду після 600 р. до н.е.¹, але навряд

¹ R.C.Majumdar (ed), *The History and Culture of the Indian People: The Vedic Age* (London: Allen & Unwin, Ltd., 1951), p.227.

ЗВ'ЯЗКИ МІЖ НАЙДАВНІШИМИ СВІТОВИМИ ЦИВІЛІЗАЦІЯМИ

чи можна дізнатися точно, коли була створена та чи та його частина. Оскільки ведична література належала до усного виду творчості, вона зазнавала значних спотворень, коли передавалася усно з покоління в покоління, від учителя до учня². Мовні форми «Вед» залишилися застиглими відтоді, як повелося вважати, що ретельне збереження найдавніших словесних конструкцій є неодмінною умовою дієвості ритуалу. Тому й мова «Рігведи», що становить основу ведичної літератури, цілком одноманітна. Не існує жодних лінгвістичних критеріїв, які дозволяли б відрізнити раніше створені тексти від пізніших³. Отже, «Веди», хоч і дають поживу філологам, істориків видаються похмурою трясовиною.

Утім, деякі віхи найдавнішої індійської історії цілком помітні. Безпосередні наслідки нашествия аріїв свідчать, що це була героїчна епоха, порівнянна з мікенським періодом в історії Стародавньої Греції. Можна не сумніватися, що ніякі Мікени внаслідок розкопів в Індії не були і не будуть знайдені, оскільки не існує ніяких письмових свідчень того, що арії зводили свої фортифікаційні споруди з каменю або цегли. Але події найбільшого індійського епосу, «Магабхарати», концентруються навколо

² Коли в XVIII ст. доскіпливі західні науковці спробували заглибитися в обряди «Вед», їхньою першою турботою було знайти брахмана, який міг би продиктувати священні тексти писареві. Це майже напевно був не перший випадок, коли тексти були записані, але що відомо абсолютно точно, так це те, що «звичаю записувати тексти», такого знайомого дослідникам середньовічної Європи, в Індії не існувало. Передання індійських саг у записі, а не усно вважалося менш прийнятним, оскільки запис уважався низькою формою для священних текстів. Оскільки лише усне передання і запам'ятовування могли дати учневі справжнє розуміння, письмові джерела зазвичай не використовувалися освіченими людьми, які зберігали в пам'яті ведичні тексти для літератури.

³ Можна виявити лише деякі зміни граматичних конструкцій, що відрізняють останню книгу «Рігведи» від іншого тексту, що свідчить про те, що її тексти набули остаточної форми перегадом.

історії війни між двома коаліціями високородних колісничників. Їхні бойові дії, цілком у дусі «Гліади»⁴, являють собою рукопашні двобої, протягом яких боги раз по раз з'являються, аби словом і справою допомогти своїм улюбленцям. Такі епізоди «Магабхарати» можуть бути сприйняті як літературне відображення подій аристократичної войовничої та варварської епохи. Але конкретні події, які, можливо, і прислужилися основою для створення епічної поеми, не можуть бути відновлені. Навіть більше, текст набув остаточної форми після такої тривалої еволюції, що «Магабхарата» ніяк не може вважатися надійним джерелом конкретної історичної інформації⁵.

За героїчної епохи високородні колісничники панували і на полі бою, і в політиці, але на VI ст. до н.е. вони своє панівне становище втратили. Знаючи еволюцію військової тактики і соціальної структури на Середньому Сході та в Європі, можна передбачити, що причиною цього стала поява зброї, виготовленої із заліза⁶. До VI ст. до н.е. способи ведення війни в Індії ґрунтувалися переважно на застосуванні піхоти і кавалерії. А колісницям на полі бою відводилася лише номінальна, хоча вельми почесна роль.

Як і на Середньому Сході, зміни у військовій справі відкрили нові напрями для політичного розвитку. У працях ранніх буддистів можна виявити первні аристократичної та республіканської форм правління, порівнянні з ранніми містами-державами Греції. Таких спільнот, що процвітали в передгір'ях Гімалаїв, схоже, було чимало. Але на широким

⁴ Практика, однак, виявилася раціональнішою в Індії. Оскільки основною зброєю був лук, колісничники, щоб виграти битву, мали влучно стріляти з лука на скоку. Та й як могло бути інакше, адже арії прийшли до Індії зі Східної Персії, де й було, мабуть, винайдено тактику стрільби з лука з колісниць.

⁵ «Магабхарата», в тому чи тому вигляді, з'явилася не пізніше 400 р. до н.е., але сучасна редакція, яка встигла просякнутися жрецьким благочестям, може бути датована лише 200–400 рр. н.е. Це нагадує перероблення і переусвідомлення достойниками християнської церкви поезії Гомера як алегорії, з метою перетворити її на апологію християнської доктрини. Від цих зусиль дух поеми зник майже безслідно. Див. N.K.Sidhanta, *The Heroic Age of India: A Comparative Study* (New York: Alfrred A.Knopf, Inc., 1930), pp.48-49. Різні спроби датувати війну Бхарата десь між 1400 р. і 900 р. до н.е. ґрунтуються на припущенні про надійність генеалогії різних царів, викладеної в Пуранах, і на підрахунку середньої тривалості царювання. Див. F.E.Pargiter, *Ancient Indian Historical Tradition* (London: Oxford University Press, 1922), pp.179-83; Majumdar, *History and Culture of the Indian People*, pp.268-69.

⁶ Геродот, VII, 65, зазначив, що стріли лучників в індійських військах армії Ксеркса мали залізні наконечники. Це — перше точно датоване свідчення використання індіями заліза, однак, немає сумніву, що цей метал був відомий в Індії задовго до 480 р. до н.е. У «Атхарваведі» згадуються мечі, виготовлені з чорного металу, і немає сумнівів, що цей метал був залізом. Якщо припустити тепер, що зміст цього тексту залишився достатньо незмінним з 800 р. до н.е., це зсуне час опанування мистецтва обробки заліза до IX ст. до н.е. Див. Narayanachandra Bandyopadhyaya, *Economic Life and Progress in Ancient India: Hindu Period* (2d ed.; Calcutta: University of Calcutta Press, 1945), I, pp.156-59; D.H.Gordon, «The Early Use of Metals in India and Pakistan», *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, LXXX (1950), 55-78.

рівнинах по берегах великих річок, таких як долина Гангу, від VIII ст. до н.е. почали переважати держави з монархічним ладом. Війни і завоювання, адміністративне об'єднання, створення фортифікаційних споруд у стратегічно важливих пунктах і, можливо, розгортання великомасштабних іригаційних робіт — усе це сприяло зміцненню царської влади. На VI ст. до н.е. такі монархії або змогли встановити панування над переважно малими державами з республіканським ладом, або самі були поглинені іншими монархіями⁷.

Ці політичні зміни супроводжувалися зміщенням центру суспільного життя Індії на схід, від долини Інду до рівнин Гангу. Деталі проникнення аріїв і завоювання Східної та Південної Індії абсолютно невідомі, і навіть загальні контури цього процесу, а про дати годі й казати, вкриті темрявою. Можливо, це сталося тому, що смуга джунглів не вельми вабила завойовників до появи залізних сокир та інших знарядь, що полегшують рубання лісу та подальший обробіток суцільно пронизаного корінням ґрунту. Отож, у широких масштабах розчищення джунглів під сільськогосподарські угіддя почалося, вірогідно, лише близько 800 р. до н.е.⁸ Через два сторіччя долини у верхній і середній частині Гангу стали найактивнішими центрами культурного життя Індії, де й постали наймогутніші царства.

Посилення таких царств, що з'явилися в долинах Гангу, як Кошала і Магадха в VII і VI ст. до н.е., мабуть, були типовим випадком, коли правителі захоплювали позиції на периферії цивілізованого суспільства, що давало змогу створювати більші й самодержавніші володіння, ніж це можливо в патріархальних центрах, де антагонізм аристократії та претензії духовенства були союзниками в протидії царській владі. До того ж вологі кліматичні умови в долинах Гангу сприяли прискореній політичній консолідації. Мусон приносив достатньо води, тому рис давав найбільші врожаї та став основним продуктом, що культивується в регіоні. Але для досягнення більшої врожайності рису необхідне було зрошування; а це, своєю чергою, потягло необхідність будівництва каналів і гребель, що було до снаги тільки великій кількості людей, яких могла організувати для розв'язання цього завдання лише усталена висока влада. Мабуть, на початку VI ст. до н.е. правителі царств у долинах Гангу схвалили будівництво місцевих зрошувальних систем, що спричинило надзвичайне

⁷ Про політичний розвиток Індії див. Majumdar, *History and Culture of the Indian People?* pp. 425-33, 482-88; *Cambridge History of India* (Cambridge: Cambridge University Press, 1922); Paul Masson-Ourscl *et al.*, *Ancient India and Indian Civilization* (London: Kcgan Paul, Trench, Trubner & Co., 1934), pp.88-105; Hermann Goetz, *Epochen der indischen Kultur* (Leipzig: Verlag Karl Hiersemann, 1929), pp.83-88; T.W.Rhys Davids, *Buddhist India* (New York: G.P.Putnam's Sons, 1903), pp.1-34.

⁸ Див. Walter Ruben, *Einführung in die Indienkunde* (Berlin: Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1954), p.103.
15-11-642

посилення царської влади з огляду на гарантовану можливість контролювати повсякденне життя і потреби рільників⁹.

У долинах Інду, навпаки, іригація була розвинена слабо. Не рис, а пшениця і ячмінь були головними зерновими культурами. Їх можна було виростити порівняно простими методами. Поля, виснажені багатозрозовим врожаєм, можна було просто на роки залишати під паром, доки родючість ґрунту не відновлювалася достатньо, щоб розпочати новий цикл. За таких умов долини Інду залишалися порівняно малонаселеними, а держави — відповідно малими і розפורшеними. Отже, зростання міст у долинах Інду було на стадії становлення. Урбанізація, що починалася в долинах Гангу, мала лише слабкі аналоги в північно-західній частині субконтиненту¹⁰.

Ремесло і торгівля набули в Індії особливої важливості після 800 р. до н.е., коли поновилися зовнішні зв'язки з Вавилоном. Торговельні судна курсували водами Інду і Гангу і, можливо, перетинали Індійський океан, аби відвідати варварські країни сходу Африки і Південно-Східної Азії. Уже існували професійні торговці й провідники караванів, якщо таке визначення підходить для їхніх занять; але такого важливого стимулу торгівлі, як карбування монет, не існувало аж до VI ст. до н.е. Грошові відносини виникли лише як побічний результат завоювання Пенджабу персами¹¹.

Оскільки племінні зв'язки поступилися територіальному підпорядкуванню, а рільництво повільно заступило скотарство, старі племінні й аристократичні зв'язки, властиві суспільному устроєві аріїв, слабшали. Способами місцевого завоювання, царських подачок або внесення деяких змін у стародавні племінні зобов'язання вільних воїнів-аріїв примусили нести службу і сплачувати податки¹². Внаслідок цього скоротився розрив між простими аріями і представниками поневолених ними народів.

⁹ Мабуть, перше надійне свідчення щодо царського нагляду за зрошувальними роботами датується тільки роками Чандрагупти (321–297 рр. до н.е.). Хоч іригація в порівняно невеликих масштабах була відома навіть за часів «Рігведи», треба зважати, що був потрібний значний час для досягнення того рівня розвитку, за якого могли бути виконані керовані адміністрацією Чандрагупти складні й трудомісткі іригаційні роботи. Див. *Cambridge History of India*, I, 417, 475; Majumdar, *History and Culture of the Indian People*, p.399; N.Bandyopadhyaya, *Economic Life and Progress*, pp.130–31.

¹⁰ Побічним чинником, що посилював військову владу царів долини Гангу, було те, що на цих територіях було простіше ловити слонів із метою їх подальшого приручення. Це врівноважувало можливості постачання коней до регіону Інду з півночі. Як випало пересвідчитися згодом Александрові Македонському, ненавчені коні настільки лякалися слонів, що ставали абсолютно непридатними на полі бою. Див. Rhys Davids, *Buddhist India*, pp.266–67.

¹¹ Див. N.Bandyopadhyaya, *Economic Life and Progress*, pp.169–90, 220–29, 253, 255–63; Majumdar, *History and Culture*, pp.396–98, 461–62; *Cambridge History of India*, I, 135–37, 198–219. До того як в Індії було введено карбування монет, як засіб обміну використовувалися намиста із золота і срібла.

¹² Можливо, як це було на Середньому Сході, чималу роль відіграла боргова за-

Між простим арієм і селянином неарійського роду зберігалися лише залишкові формальні відмінності¹³.

Хоч і парадоксально, але таке зрівнювання виявилось, мабуть, могутнім стимулом для розвитку одного з відмітних і специфічних інститутів Індії — каст. Расова погорда арійських завойовників була незламною, і вони зверхньо дивилися на поневолені темношкірі народи Індії. Мірою того, як прості арії опускалися до соціального статусу упосліджених темношкірих народів, вони, вірогідно, дедалі енергійніше чіплялися за вірування і звичаї, які закріплювали їхню відмінність від неарійців¹⁴.

Принаймні три додаткові елементи сприяли формуванню кастової системи. Першим була концепція ритуальної чистоти, яка містила складне табу проти тілесних контактів із нечистими людьми, а надто проти їжі, якої такі люди торкалися. Це особливо наголошувалося в санскритських текстах. Буддійська література свідчила, що ця концепція була відома мало не від часів Будди¹⁵. Саме ритуальна чистота вирізняла жрецьку касту брахманів з-поміж усіх інших.

Не менш важливим у створенні кастової свідомості було почуття спільності інтересів, що збереглося серед доарійського населення. Оскільки вплив аріїв в Індії посилювався, поза сумнівом, місцеві спільноти були вимушені підправляти давні звичаї на угоду могутнім завойовникам і в багатьох випадках мусили платити своерідну данину. Але колишні соціальні зв'язки, що виникли в племінних і селянських спільнотах, не зникали. З іншого боку, забобони аріїв створювали серйозні перешкоди для змішаних шлюбів із темношкірими тубільцями. Усе це і привело до того, що деякі групи серед підкореного населення зуміли зберегти свою самобутність. Такі спільноти і стали прототипами каст¹⁶.

Нарешті, третім елементом кастової системи було положення, вперше чітко сформульоване ще в коментарі до «Вед», відомому як «Брахмани», яке зводилося до того, що все суспільство самі боги переділили на чотири касты. Перша — брахмани, чий повсякденний обов'язок здійснювати жертвоприносини та інші релігійні церемонії. За ними — кшатрії, які мали воювати і правити. Потім — вайш'ї, які мали право посідати різні високооплачувані посади. І на нижньому рівні сходів — шудри, на долю яких, особливо тих, хто носив релігійне тавро, залишалася чорна праця.

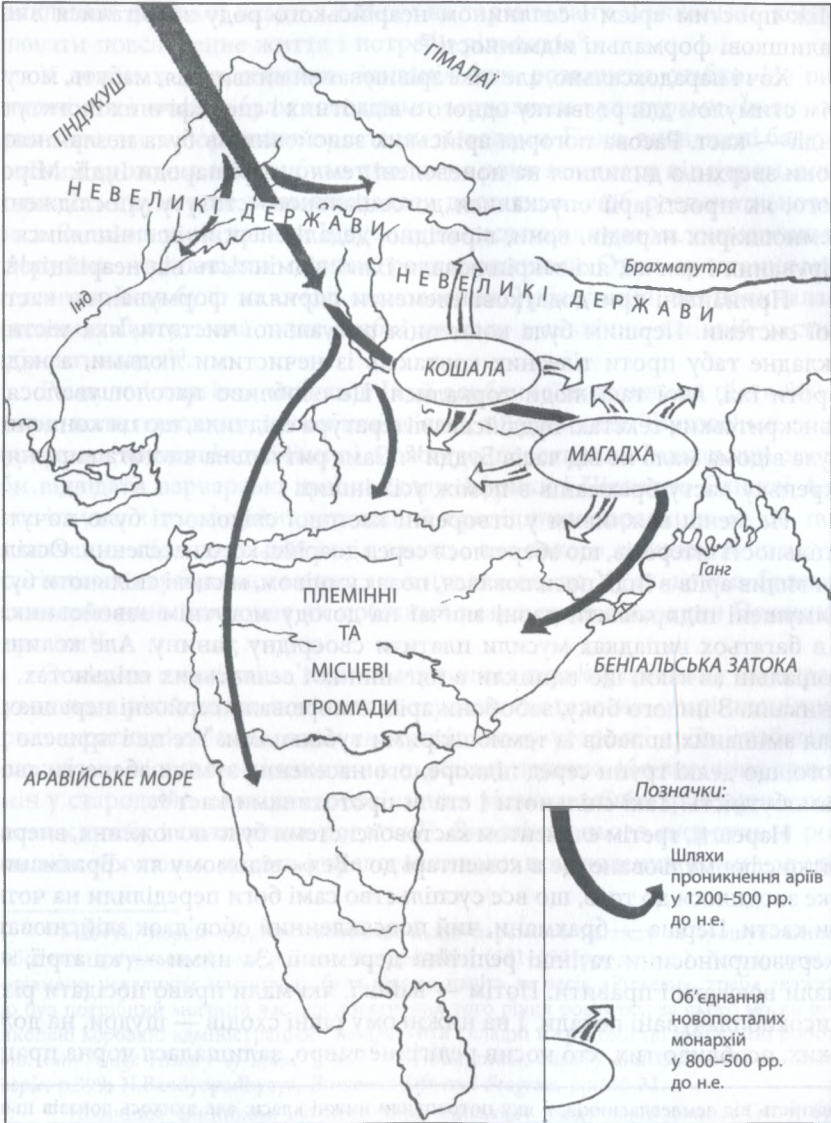
лежність від землевласників, в яку потрапляли нижчі класи; але якихось доказів цього я не маю.

¹³ *Cambridge History of India*, I, 128-29.

¹⁴ Аналогічне ставлення до негрів серед «бідних білих» на півдні Сполучених Штатів Америки добре відоме.

¹⁵ Richard Fick, *Die soziale Gliederung im nordöstlichen Indien zu Buddhas Zeit* (Kiel: C.F.Hacseker, 1897), pp.24-39.

¹⁶ *Cambridge History of India*, I, 129. На території штату Ассам, та й на іншій території Індії, племінні групи, що входять до складу індійського суспільства, і досі формують нові касты. Див. J.H.Hutton, *Caste in India: Its Nature, Function and Origins* (Cambridge: Cambridge University Press, 1946), pp.101, 186.

СТАРОДАВНЯ ІНДІЯ

Перші три з цих каст становили арії, четверту — неарії. Брахманічна література наголошувала як на спадкоємному характері належності до каст, так і на ієрархічних відносинах між самими кастами.

Практика ніколи не відповідала такій кастовій теорії. Правителі й воїни ніколи добровільно не корилися брахманам. Окрім того, й окремим

особам таланило подеколи долати кастові бар'єри¹⁷. Вводилися термінові поправки до теоретичного чотирикастового взірця, що обґрунтовували поділ на підкасти і створення проміжних каст; утім, часом обходилося без обґрунтувань. Усе ж теорія, нехай не дуже відповідаючи соціальній практиці, нарощувала вплив і, можливо, відповідала за акцент на соціальну вищість каст, що згодом стало важливою частиною суспільної системи¹⁸.

У наші дні в Індії замість чотирьох каст можна нарахувати тисячі, якщо вважати кастою соціальну групу, членам якої дозволено укладати шлюби між собою й гуртом їсти. Безліч каст, проте, було організовано з дотриманням усіх правил і норм, і дисципліна серед їхніх членів дотепер підтримується загрозою вилучення будь-кого, хто порушує традиції каст¹⁹. Каста, до якої належала людина, визначала її соціальний всесвіт. Стандарти особистої поведінки, а також можливості особи в ділових стосунках з іншими, залежали від каст і більш-менш певних ієрархічних відносин між самими кастами в межах суспільства. Як наслідок, було досягнуто поєднання переваг життя всередині невеликої групи людей, що перебувають у тісному міжособовому контакті, з фактом існування в значно більшому і вільнішому, але позаособистісному суспільстві.

Як і майже все інше в далекому минулому Індії, хронологія становлення кастових принципів залишається нез'ясованою. Ніхто не міг би сказати впевнено, коли саме з'явилися касты. Зрозуміло, однак, що багато із сучасних каст утворилися порівняно нещодавно і ядром їх формування були професійні групи²⁰. Крім того, в усіх подальших завоюваннях Індії було, часом і нечітко усвідомлене, прагнення вписатися в наявну систему. Наприклад, британська громада в Індії утворювала щось вельми схоже на касту, хоч особи, які вирушали з Англії до Індії, не мали доти ніякої кастової самосвідомості (в тому значенні слова, яке існує в Індії). Справді, тільки-но поділ на касты було визнано природною та неминучою формою організації людського суспільства, система продемонструвала необмежену гнучкість. Старі касты могли розпастися на дві та більше нових; професійні угруповання, які за своєю природою, можливо, і не були попервах цілком однорідними, швидко ставали новими кастами, тільки-но самі люди, які входили до них, визнавали свої угруповання кастами. І дійсно, будь-яка група «чужаків» рано чи пізно виявлялася вимушеною відповідати основним обмеженням касты на шлюб і споживання їжі просто тому, що специфічні звичаї їхніх сусідів неминуче міняли їхні власні.

¹⁷ Majumdar, *History and Culture*, pp.451-52, 507-10; Fick, *Die soziale Gliederung*, pp.1-8.

¹⁸ J.N.Hutton, *Caste in India*, pp.155-56, 164.

¹⁹ *Ibid.*, pp.41-96.

²⁰ Формування касты, яка об'єднала працівників автомобільного сервісу, закінчилося лише кілька років тому.

На 500 р. до н.е. складна кастова система, що існує в сучасній Індії, оформилася лише в загальних рисах. Її первні з'явилися, звісна річ, набагато раніше — імовірно, ще в період перших контактів між аріями і тубільцями (якщо припустити, що доарійське суспільство ще задовго до цього не було переділене на щось на кшталт каст)²¹. Період між 700 р. і 500 р. до н.е., коли роль міст в Індії починала швидко зростати, був, імовірно, критичним для принципів кастової системи. У міському середовищі змішалися особи дуже різного походження, і всі вони, імовірно, могли міняти свій статус набагато вільніше, ніж у подальшому. Можливо, лише по деяким часі після 500 р. до н.е. принципи касту здобули впевнену перемогу і в містах, але в сільській місцевості суворі й неухильні кастові правила діяли, мабуть, ще від часів Будди²².

Те, що касту (або протокасту) відігравали величезну роль у структурі індійського суспільства загалом, мало важливі політичні наслідки. Відносну недовговічність індійських держав та імперій на історичних відтинках часу можна частково пояснити тим, що відданість особи щодо територіально визначеної держави була непорівнянно слабшою проти відданості територіально невизначеній касті. Віддане служіння колективі, яке так виразно виявлялось у територіальній державі, характерній для європейської історії, було немислиме в суспільстві, де першорядним соціальним угрупованням виступали касту. Ну, а якщо глибинна самосвідомість людини повністю визначалась її кастовою належністю, правителі та державні посадові особи могли щонайбільше розраховувати на роль неприємних зайд, а в гіршому — на роль гнобителів і тиранів,

²¹ Грецький посланець Мегасфен, який відвідав двір Чандрагупти наприкінці IV ст. до н.е., згадував сім груп, подібних до каст, що на них, за його словами, було переділене індійське суспільство. Він зазначав також, що шлюби між різними групами заборонялися. Переклад нотаток Мегасфена і коментар до них можна знайти в книжці N.K.Dutt, *Origin and Growth of Caste in India* (London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Ltd., 1931), pp.280-94. Також у буддійській літературі згадується багато груп каст. Див. Fick, *Die soziale Gliederung* і далі.

²² Громади селян Середнього Сходу були з багатьох поглядів порівнянні з індійськими кастами. Людина, яка народилася в селі, рідко залишала його. Чітка грань переділяла мешканців села і «чужинців»; для членів громади були суворо визначені можливості та плани на майбутнє; і навряд чи менш суворим кодексом визначалися їхні стосунки з чужинцями. Але в міських загалах Середнього Сходу така спільність колективних інтересів мала тенденцію до руйнування. Міські гільдії Середнього Сходу і професійні асоціації, можливо, іноді були схожі на касту. Але обмеження на змішані шлюби і на вибір співтрапезників ніколи не набували сили закону ні в селі, ні в місті; і людина могла розпроцатися з успадкованим статусом куди легше, ніж в Індії, де належність до касту вважалася природною, необхідною і непорушною.

Можливо, це було зумовлене расовим розмаїттям і розмаєм культур народів, що населяли Індію. Разом із заборонами, пов'язаними з поняттям спалювання обрядів, це зміцнювало у сільських жителів або племен, які населяли ліси, почуття спільності колективних інтересів і дозволило таким загалом, як касту, зберегтися навіть у міському середовищі.

чий запити й дії мали лише віддалений зв'язок із життєво важливими відносинами підданих.

За таких обставин правителі й політики мали набагато менші можливості в Індії, ніж на Середньому Сході чи в Європі. Влада держави над думками й почуттями підданих, хоч і не обов'язково над ними самими, була значно слабшою. Через те війна й політика стали порівняно малозначним клопотом небагатьох професійних військовиків; отже, ці питання могла оминати література тим легше, що вони були не дуже істотними й у повсякденному житті. Такого штибу прогалини в індійській літературній традиції вельми специфічні та завдають танталових мук історикам, яким потрібно, щоб політична і хронологічна структури були зрозумілішими, оскільки вони розглядають ці питання з професійного погляду.

* * *

Було б помилкою гадати, що касты в Індії є абсолютно автономними або ізольованими соціальними групами. Щоденний процес спілкування членів різних каст очевидно вимагав взаємного і вельми складного коригування. Навіть більше, спільність деяких ідей і поглядів на природу речей об'єднали касты в певне реальне культурне ціле. Без такої спільності напрямів розвитку виявилось б стільки, скільки й каст, і індійська цивілізація не змогла б існувати як єдине ціле. Але індійська цивілізація існує, і єдність їй забезпечує релігія. Навіть у ХХ ст. святий в Індії може досягнути таких вершин влади, про які жоден стародавній правитель або завойовник не міг і мріяти. Однак успіх Ганді, досягнутий у недавньому минулому, виник не сам собою, а був вислідом невтомної праці безлічі святих, що жили до нього, тих, хто формував традиції індійської цивілізації. Дії правителів, воїнів, торговців і ремісників — груп, які відіграли важливу роль у розвитку культур Середнього Сходу і провідну роль у розвої Греції, означали не так уже й багато на землі Будди і Ганді.

Безперечно, ця відмінність могла бути досить ілюзорною, оскільки майже все, що відомо нам про ранню індійську цивілізацію, ми знаємо з документів, переданих жерцями і ченцями. Але й це по-своєму симптоматично, оскільки вказує на особливу роль релігії й на те, що прагнення до святості відіграє в житті Індії величезну роль. Одного разу в історії Індії світська література процвітала, про що, власне, і свідчить «Магабхарата», але світські традиції були або втрачені, або забуті, а можливо, просто поглинені релігійною літературою. Справді, всепоглинальна сила індійської релігії навряд чи могла бути більш переконливо продемонстрована дивною структурою «Магабхарати». Адже, немов устриця з Малабарського узбережжя, яка огортає й перетворює на перлину піщинку, котра її непокоїть, релігійні поети Стародавньої Індії відгукнулися на славолюбство героїчної війни, вбравши її споконвічну жорстокість у шати релігійних настанов і алегорій, затінивши центральну для поеми тему братовбивчої війни.

Як міг дух грубих воїнів арійських племен, знаних своєю непохитністю в здоланні ворогів силою зброї, змінитися настільки, що жерці та святі спромоглися задавати тон інтелектуального життя Індії та виявити претензії на чільне місце в суспільстві? Чому, іншими словами, ідеали й мораль аріїв розвивалися в напрямку, настільки відмінному від того, що переважав у Європі?

Не можна не визнати, що в цьому питанні залишається чимало загадкового, але два чинники допомагають з'ясувати специфіку розвитку культури Індії. Перший чинник — це кліматичні умови. Формування індійської культури і самого ставлення до життя відбувалося головню не в Північно-Західній Індії, де клімат був подібний до клімату Середнього Сходу, а на рівнинах Гангу, які протягом усього року зазнавали домінуючого впливу мусонів. У такому кліматі відкриваються зовсім інші можливості, ніж у сухішому й суворішому кліматі Середземномор'я. Наприклад, велика частина літератури, що вплинула глибинним чином на культуру Індії, була створена в лісових скитах, де святі жили настільки аскетично, що багато хто обходився взагалі без будь-якого одягу, прагнучи лише релігійного пізнання та осяяння. Аскетичні крайнощі, що на них такі люди себе прирікали, неминуче призвели б до швидкої смерті в холоднішому кліматі, і мудрість, яку вони мали передати своїм допитливим учням, не можна було б збагнути в країнах, де взимку падав сніг або температура опускалася нижче нуля. По-друге, доарійське населення Індії не могло не мати своїх власних культурних традицій, хоча їх форми і відповідні інституції невідомі. Багато з того, що зумовило специфіку індійської цивілізації, цілком вірогідно, виникло внаслідок трансформації доарійських традицій. Така трансформація була необхідна, аби пристосувати наявні тоді традиції до відповідних настанов і схильностей аріїв, що привело врешті-решт до виникнення абсолютно нової форми культури²³.

Точні дати в хронології релігії Стародавньої Індії не можуть бути вказані аж до народження Будди (датується приблизно 485 р. до н.е.). Розходження в релігійних поглядах, що його можна помітити в літературі,

²³ Як приклад того, як це могло відбуватися, розгляньмо духовний статус брахманів. Брахмани вважали, що з-поміж інших каст їхня є найвищою, і неодноразово беззастережно твердили, що вони мають бути прирівняні до богів. Такі бундючні претензії, можливо, походили від того, що в давні часи жерці індійської цивілізації й справді могли мати привілеї високого соціального статусу. Бачачи, яке високе становище мають жерці в тубільців, жерці аріїв, вірогідно, і самі починали претендувати на посилення своєї влади, поліпшення соціального статусу і добробуту. Ідейна зброя, що дозволяла обстоювати подібні вимоги, була завжди під рукою і полягала у вірі в магичні сили жерців, що існувала серед доарійських народів.

У праці: F.E.Pargiter, *Ancient Indian Historical Tradition* (London: Oxford University Press, 1922), pp.303-11 автор навіть стверджував, що головні родини брахманів ведуть своє походження від доарійських народів. Ця думка спирається на вивчення Пуран і на таку їх інтерпретацію, яка отожднює арійські царства з неарійськими в цьому заплутаному викладі подій далекого минулого.

яка дійшла до нас, відбувалося в різні часи, серед різних соціальних груп і в багатьох регіонах Індії. Крім того, навіть і тоді, коли школи філософської думки знаходили належну форму, вони не тлумили старих доктрин і ритуалів. Навпаки, розпочинався вельми складний процес взаємодії та узгодження між старими й новими релігійними поглядами. Серед такої невизначеності й плутанини науковці довго не могли розрізнити чотири стадії розвитку індійської релігії. Ця схема є прийнятною, якщо тільки не забувати, що це — логічна реконструкція процесу, а не його точний хронологічний опис.

Зібрання гімнів, відомі як «Рігведа», — найдавніший пласт пам'яток індійської літератури, що дійшов до нас. Боги «Рігведи» являли собою досить плутану персоніфікацію природних сил і явищ природи, а саме: сонця, грому, світанку, вогню і священного п'яного напою — *соми*. Відправи культу, хоч і розроблені до найдрібніших деталей, були винятково простими: на розташованому поза житлом і неподалік від вогню вівтарі відбувалося ритуальне офірування тварин і принесення богам дарів, таких як *сома* і *ghi* (перетоплене масло). Хоча людям і було відомо, що боги могутні, а часом примхливі, вони навряд чи сильно відрізнялися один від одного. Багато з гімнів можуть бути зрозумілі узагальнено як молитва, звернена до бога, але з тим же успіхом допускають конкретне тлумачення як заклик, звернений до фізичного об'єкта, що використовується в ритуалі. Можливо, відсутність будь-яких художніх образів цих богів і була однією з причин такої невизначеності. Принаймні пізніші покоління мали можливість змінювати уявлення про богів без явних відхилень від букви і духу ведичних гімнів. Така пластичність очевидна в деяких частинах «Рігведи», де й було закладено метаморфічний плюралізм пізнішої індійської релігії, яка вільно об'єднує воедино різних богів пантеону²⁴.

Оскільки ведична релігія в ранній її формі мало підходила селянам, які вели осілий спосіб життя, то, коли арії перейшли до осілого життя, в якому сільське господарство відігравало дедалі більшу роль, а військова справа, навпаки, вже не посідала чільного місця, реконструкція доарійських релігійних ідей, можливо, зацікавила їх набагато більше. Принаймні ведичних богів обтісували і підганяли, доки вони цілком не влаштовували жерців, майстерних у виголошенні ритуальних текстів і виконанні ритуальних дій. Натяки на таку трансформацію є і в самих «Ведах». Справді, у нинішній формі «Вед» подано скрупульозний виклад виконання гімнів у літургійних церемоніях; але докладний виклад зміненої доктрини перенесено до коментарю, відомого як «Брахмани»²⁵. У «Брахманах» роль богів «Рігведи» незначна. Тенденція зливати різні

²⁴ Sir Charles Eliot, *Hinduism and Buddhism: An Historical Sketch* (3 vols.; London: Edward Arnold & Co., 1921), I, 56-58.

²⁵ M. Winternitz, *A History of Indian Literature* (2 vols.; Calcutta: University of Calcutta Press, 1927-33), I, 158-63.

божества воедино особливо виявляється в тому, що видатна роль надається богам Праджапаті, який постає вже повелителем усього живого і творцем всесвіту. Акт жертвоприношення розглядається тепер як відтворення Праджапаті та, отже, як мікрокосмічне відтворення всесвіту. Звідси випливало, що жерці, які чинили жертвоприношення, були вищими, ніж самі боги, причому це твердження не тільки явно викладене в тексті, але на ньому робиться наголос²⁶.

Жерці-брахмани, що декларували претензії такого кшталту, утворювали закриті і привілейовану касту, до якої могли належати тільки сини брахманів. Від брахмана вимагалася гідна сану поведінка, а крім того, він мусив завчити принаймні одну з «Вед» і засвоїти мету і значення жертвоприношення, викладених у «Брахманах». Замість жрецьких послуг брахмани звільнялися від контролю з боку світської влади, оподаткування, а також від будь-яких настирливих претензій; крім того, вони отримували щедрі дари й винагороди. Жрець, який твердив, що містив у собі всіх богів, не міг, звісно, дозволити собі погодитися на менше.

Два аспекти розвитку цього процесу заслуговують на особливу увагу. По-перше, брахман був освіченою людиною і свою освіту здобував, сидячи біля ніг наставника, який знав напам'ять точні формулювання священних текстів. Усі інструкції були усними, що вимагало тренування пам'яті; й особистості, відомі широтою і точністю пізнань, природна річ, збирали навколо себе великі групи учнів, які прагнули знань; так виникали неформальні школи.

По-друге, поява шкіл забезпечила інституційні рамки, які заохочували і навіть вимагали необхідного і найдокладнішого тлумачення священних текстів, а також створення додаткового коментарю до них, тим паче, що з розвитком розмовної мови ясність текстів постраждала. Найраніший коментар — «Брахмани» — був вислідом діяльності саме таких шкіл. Вони втілювали найсміливіші домисли, що не стримуються жодними історичними чи філологічними пізнаннями або вимогами відповідності з певними традиційними концепціями теології. Справді, вигадання нових ідей і фантастичних пояснень старих ритуалів було обмежене тільки винахідливістю і жвавістю мови письменників. Безсумнівно, було б помилкою плутати неймовірний достаток їхніх доктрин із поширеною на той час релігією або з тим, як її реально сповідували в суспільстві.

²⁶ Можливо, варто наголосити на двох визначеннях: «Брахман, який веде свій рід від Ріші (тобто, провидця і автора ведичних гімнів), справді є всіма богами»; «Брахман — найвище божество». Вони виходять із Сапапатха Брахмана, XII, 4, 4-6, і закону Ману, IX, 319 відповідно, на що вказано у M. Winternitz, *A History of Indian Literature*, I, 200.

За словами папи римського Іннокентія III: «...Навіть великим ученим не слід зневажливо казати про простакуватих священиків, оскільки вони удостоєні високого духовного сану. Бо сказано у Святому Письмі: "Про Богів не лихослов" [Вихід, 22:28]. Це стосується священиків, яких називають богами через високий духовний сан і високе їхнє становище». *Letter to the Faithful at Metz*, trans. Saul Levin from J.P. Migne (ed.), *Patrologiae Cursus Completus*, CCXIV (Paris: 1890), p.697.

Є серйозні підстави вважати, що брахмани ніколи не мали незаперечної переваги в суспільстві та такого високого соціального статусу, на якого претендували. І старійшина аристократичного клану, і цар, і воїн могли поважати їх, могли навіть побоюватися їхньої магічної сили, але навряд чи могли дозволити переконати себе в тому, що їм доведеться поступатися екстравагантним вимогам вискочнів-жерців²⁷.

Є й інші докази того, що дійсність аж ніяк не відповідала претензіям брахманів. Про це свідчить сам процес розвитку індійської релігії. Декларовані школами брахманів божественна влада духовенства і прихильність до ритуалів не могли довго залишатися безальтернативними доктринами. Учення, що проголошувало відхід до усамітненого аскетичного життя в джунглях, де засоби пізнання релігійної істини і шлях до святості відлюдник вибирав собі сам, мабуть, було альтернативним складником релігійного життя Індії від доарійських часів. Так чи так, аскетизм став неодмінним атрибутом суспільного життя Індії ще до початку VI ст. до н.е. Надзвичайна святість аскетів набула широкої популярності, і вони наvertsали нітрохи не менше послідовників, аніж високоосвічені брахмани. Так виникла інша, більш або менш свідомо суперницька, школа, де прагнення пізнати релігійну істину було вільним від прямих зв'язків із давніми ведичними текстами. Літературний внесок цих лісових шкіл — трактат, відомий як «Упанішади». Учення «Упанішад» знаменує третю стадію розвитку індійської релігії.

Хоч «Упанішади» безсистемні за формою і вчення їх протягом тексту змінюється, навіть найбільш ранні з текстів розробляють низку тем, відмітних саме для цієї доктрини. У цих текстах заперечується необхідність жертвоприносин і жрецьких обрядів; метою релігійного життя проголошується стан «осаяння», досяжний лише через опанування езотеричного знання, а не правильним виконанням ритуальних дій. Опануванню такого знання мали сприяти напуття і практика стримання, але, власне, все зводилося до аскетичних методів і завершувалося містичним досвідом, який за самою своєю суттю не міг бути переданий словами.

Що ж до самих слів, то тексти «Упанішад» являють собою спробу осягнути цей досвід. Багато з концептів, які згодом стали осереддям пізнішої форми індуїзму, ясно виражені тут уперше: зокрема, концепти *брахмана*, *атмана* і *карми*. Ці терміни не можуть бути точно перекладені, бо навіть у найближчих еквівалентах неминуче несуть відзвук європейської релігійної та філософської думки. Ми можемо, звісно, розуміти *брахман* як «універсальну духовну реальність, приховану за відчуттями», і порівнювати *атман* до людської душі. Але все ж таке наближене глумачення санскритських значень не залишає нам жодної можливості

²⁷ Свідчення конфліктів між класами воїнів і жерців у стародавньому індійському суспільстві наведено в Majumdar, *History and Culture*, pp.280-82; Pargiter, *Ancient Indian Historical Tradition*, p.176; Hutton, *Caste in India*, p.135.

зрозуміти твердження «Це є Ти», а саме, що *брахман* і *атман* є те саме²⁸. Точно так само *карма* означає і «дія», і «гріх», хоча й особливого роду, і криє в собі вади як мислення, так і моральності.

Метою, якої прагли і мудреці, і святі, був містичний екстаз, через якого можливо збагнути тотожність між *брахманом* і *атманом*. *Карма* була перешкодою, яка віддаляла або відхиляла *атман* убік від досягнення містичного єднання з *брахманом*. Крім того, *карма* спадкувалася, оскільки душі, як уважалось, були безсмертними, і з ними в кожне нове народження переносилася *карма*, накопичена в минулих життях. Самодисципліна, аскетичні вправи та усні напуття могли допомогти *атманові* позбутися своєї *карми* і відкрити шлях до його остаточного звільнення від перешкод, що їх породжує матеріальність земного тіла з його чуттєвими бажаннями. Тоді *атман* зміг би сполучитися з *брахманом* цілком, повністю і назавжди. Отже, межа релігійних прагнень могла бути досягнута без жерців, жертвоприносин і дій будь-якого штибу²⁹.

Такі доктрини усвідомлено кидали виклик філософії брахманів, яка робила акцент на ритуалі жертвоприносин і прерогативах каст. Усе ж із характерною для них здатністю до пристосування брахмани недовго ставилися до «Упанішад» як до еретичного твору. Хоч «Упанішади» ніколи не вважалися такими ж священними книгами, як «Веди», вони, однак, стали визаною і важливою частиною релігійного канону індуїзму. Хоч як парадоксально, внутрішньо характерна для них нечіткість та езотеричний характер учення допомогли брахманам прийняти їх із більшою легкістю. «Упанішади» могли безпосередньо впливати лише на інтелектуальну еліту, і брахмани відвели місце таким людям у своїй системі понять, висунувши ідею, що відлюдництво і досягнення святості без напуття жерців можливі для людини на схилі її життя, якщо вона у свої активні роки з повагою ставилася до жерців і виконала нормальні родинні зобов'язання. Але коли буддисти і джайністи почали популяризувати увялення, схожі з викладеними в «Упанішадах», та оголосили, що

²⁸ Численні алегорії в «Упанішадах» ілюструють значення вислову «Це є Ти». Наприклад, діалог між царем Аруні та його сином Светакету:

«Ці ріки течуть на схід і на захід, вони беруть джерело в морях сходу і морях заходу, і потоки їх повертаються до моря знов. І вони стануть морем і не зможуть стати нічим іншим. І ніхто не скаже: ось ця річка, а ось інша. Так і з усіма живими. Вони виникають із сущого, і не відають, з чого виникли і чим стануть вони в цьому житті, як не можуть відати того і лев, і вовк, і вепр, хробак або метелик, і комар, і мошка. Надприродне дає життя всьому світові. Це є суще, це Same. ЦЕ Є ТИ, Светакету». Див. *The Upanishads*, trans. Swami Prabhavananda and Frederick Manchester (Mentor Pocket ed.; New York: New American Library of World Literature, 1957), p.90.

²⁹ У спробі вирізнити найістотніші положення доктрини «Упанішад» я спирався на праці: Winternitz, *A History of Indian Literature*, I, 247-67; Eliot, *Hinduism and Buddhism*, I, 71-86; S.Radhakrishnan, *Indian Philosophy* (2 vols.; New York: Macmillan Co., 1927), I, 137-267; Arthur Berriedale Keith, *The Religion and Philosophy of the Vedas and Upanishads* (Oxford: Oxford University Press, 1925), II, 440-600.

ці уявлення мають стати єдиною нормою релігійного життя, компроміс між брахманами і прихильниками нової доктрини унеможливився.

Зрушення у філософському світогляді, які дістали складний і розлогий виклад в «Упанішадах», були вельми радикальними. У полі зору ведичної релігії були цілком земні орієнтири: добробут, довголіття і здоров'я як винагорода, що її можна чекати за належні відносини з богами. Книга «Брахмани» лише трохи відрізнялася щодо цього, доповнюючи матеріальну винагороду запевненням, що скрупульозно виконані жертвоприносини гарантують наступне народження в безсмертному тілі. Але «Упанішади», зневажаючи прості земні задоволення, оголошували особисте знищення у всесвітньому брахмані вищою нагородою за праведне життя.

Судити про причини такої зміни надто складно, оскільки про устрій суспільства у Стародавній Індії відомо дуже мало. Аскетичні методи і віра в те, що за допомоги аскетичної дисципліни можна досягнути дивної сили, виникли, можливо, ще за доарійських часів. Та все ж, щоб пояснити «Упанішади», треба зрозуміти причину краху старих і найвніше систем цінностей. Причина такого краху зрозуміла: у VII–VI ст. до н.е. вільний аристократичний режим життя, що знайшов політичне втілення в племінних республіках і дрібних державах Північної Індії, руйнувався під тиском зростання міст і самодержавних централізованих і бюрократизованих монархій³⁰. Як повелася б за таких обставин обдарована людина зі шляхетної родини, і яка доля чекала б на неї у світі, де колишній соціальний статус виявився б зруйнованим? Деякі, ясна річ, пішли б за переможцями і почали б служити висхідним монархіям. Але особливо непокірні й чутливі душі, вірогідно, віддали б перевагу іншому способові життя і знайшли волю особливого гатунку в аскетизмі, втечі в ліси, де їхні метафізичні роздуми про природу і значення містичних трансів знайшли б форму текстів «Упанішад»³¹.

³⁰ Скористаймося грубою аналогією і розглянемо, що могло б трапитися в Афінах у VI ст. до н.е. з ідеалами калокагатії, якби чужоземна держава, скажімо, Персія, втрутилася б у справи Афін і навмисними політичними діями підняла височнів і чужоземців до вершин влади, підриваючи соціальне та економічне становище аристократії. Така можливість призвела б до повного паралічу афінського поліса, і афінська культура, звісна річ, почала б шукати інших напрямів, відмінних від тогочасних. Коли в IV ст. до н.е. аристократію Афін спіткав удар значно меншої сили, один із найшляхетніших за родоводом аристократів, Платон, підтримував, хоч і неохоче, трансцендентальну філософію, ідеали якої не багато чим відрізнялися від ідеалів «Упанішад» чи буддизму. Про політичне розчарування Платона див. у його VIII Посланні.

Про конфлікт між індійською аристократією та бюрократичним апаратом див. Majumdar, *History and Culture*, p.432. Існує переказ, імовірно, аж ніяк не безпідставний, про те, що один із царів знищив аристократичний клан, в якому був народжений Будда, ще за життя Гаутама. T.W.Rhys Davids, *Buddhist India*, p.11.

³¹ У подальші сторіччя основним методом досягнення містичного трансу було управління диханням, унаслідок чого таланило, стримуючи дихання, знизити вміст кисню в крові нижче рівня, що забезпечує нормальну свідомість. Без будь-якого спеціального

Таке перенесення розв'язання мирських проблем до духовної сфери стало специфічною рисою індійської цивілізації, що відрізняло її від сусідів і сучасників в Європі та на Середньому Сході. Аж до VI ст. до н.е. розвиток індійської культури не дуже відрізнявся від того, що відбувалося в інших країнах. Процес пристосування звичаїв войовничих арій до аристократичного й сільськогосподарського укладу життя тубільців багато в чому був схожим на той, що відбувався на Середньому Сході та в Європі. Утім, коли аристократичні родини долин Гангу зазнали гніту з боку централізованих та абсолютних монархій, їхня відповідь виявилась унікальною, оскільки на засадах аскетичних методів, які були, імовірно, відомі місцевому населенню і в доарійські часи, вони, власне, сформулювали нові містичні ідеали. Знайшовши літературну форму в «Упанішадах», ці ідеали невдовзі привернули і міських мешканців, які позбулися свого коріння, тих, для кого подолання особистих нещастя і невизначеності новоявленого урбанізму стало нагальною проблемою. Отримуючи харчі від біженців із квітучих міст, відлюдники джунглів пропонували інституційну структуру, в межах якої могла розвиватися найвитонченіша аскетична містика. Царський двір і ринок співробітничали з відлюдниками, поспішаючи надати форму видатному оригінальному релігійному світоглядові, спроможному задовольнити розум філософічною витонченістю, а серця — містичним екстазом.

Думки й почуття, висловлені в «Упанішадах», популяризували два духовні вожді, які жили в останній чверті VI ст. до н.е. Роки їхнього життя точно невідомі, але встановлено, що вони були сучасниками, і мабуть, почали свою діяльність незадовго до (або незабаром після) 500 р. до н.е.³² Їхні проповіді й саме їх життя започаткували найбільші й найважливіші релігійні течії, ознаменувавши четверту, за нашою класифікацією, стадію розвитку релігії в Індії.

Джайністи та буддисти кинули виклик обрядовості брахманів і знайшли масовий відгук. Справді, через два сторіччя після смерті Будди Індія, здавалося, була на грані того, щоб стати країною буддизму. Одначе

тренування звичайна людина, стримуючи дихання до меж, коли ним ще може управляти свідомість, виявилася спроможною викликати запаморочення; але тренування дозволяло досягнути і значно більш дивних візуальних і психічних результатів під час тривалішого кисневого голодування мозку. Можливо, навіть цілком імовірно, що управління диханням і було фундаментальною методикою, яка прислужилася підмурівком як «Упанішадам», так і аскетизмові в Індії доарійського періоду.

Культурні та історичні наслідки фактів такого штибу, пов'язаних із фізіологією, були величезні. Аскетизм та інспіровані (або принаймні посилені) ним видіння, викликані кисневим голодуванням, тією чи тією мірою вплинули на релігійну практику не тільки індусів, а й мусульман, християн і навіть китайців, що сповідували буддизм.

³² Дата смерті Будди відома з точністю до кількох років і припадає десь на 485 р. до н.е. Що ж до Магавіри, то відомо лише, що дата його смерті, відповідно до різних переказів і систем датування, припадає на період між 527 р. і 477 р. до н.е. Див. Winternitz, *History of Indian Literature*, II, Appendix I; Jack Finegan, *Archaeology of World Religions* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1952), pp.197-99, 248.

брахманізм вижив і, зрештою, почав боротися з противником його ж зброєю, перетворюючись на те, що прийнято називати індуїзмом. Індуїзм увібрав чимало положень та ідеалів, які були висловлені в «Упанішадах» і стали популярними завдяки проповідям джайністів і буддистів.

З поширенням і остаточним формуванням джайнізму та буддизму окреслилися найстійкіші відмітні риси світогляду індійської цивілізації. До кінця VI ст. до н.е. сформувалися всі елементи того, що згодом було вдало названо «федерацією культур, відомою під ім'ям індуїзму»³³, і пізніші зміни ніколи вже не порушували цю фундаментальну структуру.

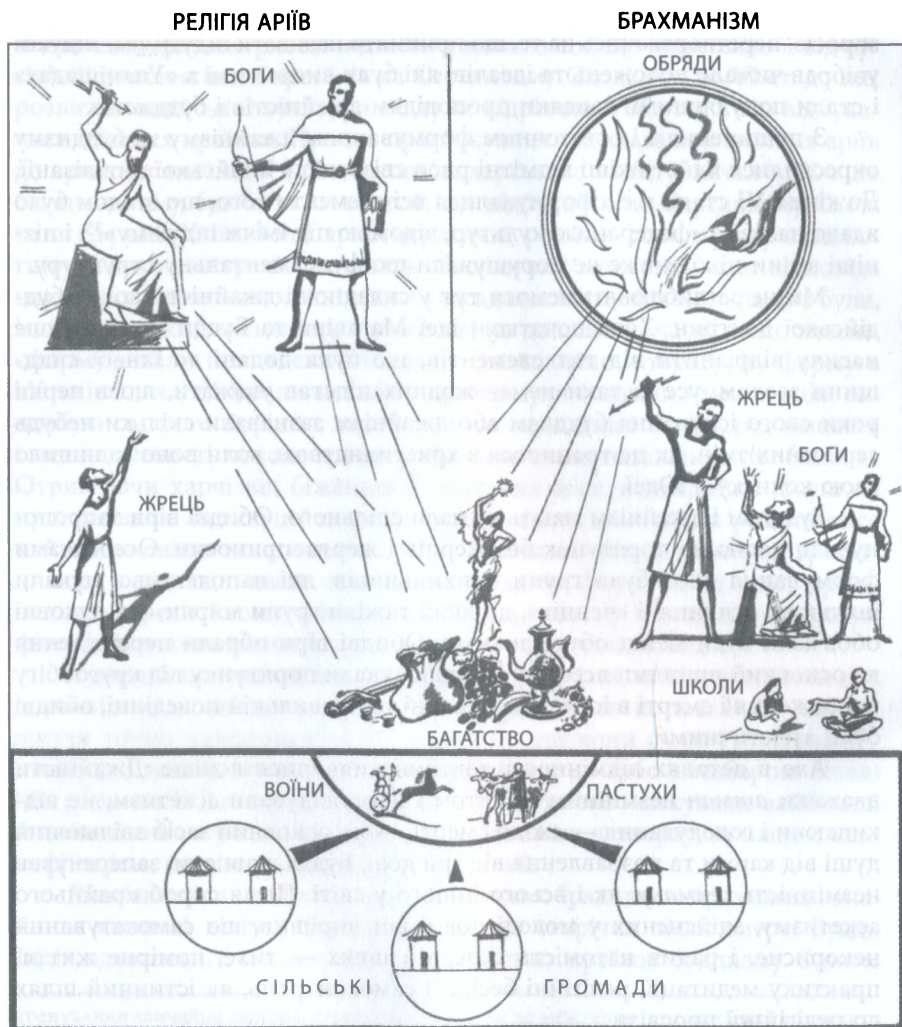
Ми не заглиблюватимемося тут у складнощі джайністської та буддистської доктрин. Хоча початкові ідеї Магавіри та Будди можна лише насилу відрізнити від тих елементів, що були додані до їхньої спадщини згодом, усе ж таки немає жодних підстав уважати, що в перші роки свого існування буддизм або джайнізм зазнавали скільки-небудь серйозних змін, як це трапилося з християнством, коли воно залишило свою колиску в Юдеї.

Буддизм і джайнізм мають чимало спільного. Обидві віри запропонували надію на порятунок без жерців і жертвоприносин. Осередками формування обох були групи прихильників, які наполегливо шукали шляхи до осяяння, і «ченців», до яких тяжіли групи мирян, чії духовні обов'язки були менш обтяжливими. Обидві віри обрали перевтілення як основний принцип всесвіту, обидві шукали порятунку від кругообігу народження і смерті в істинному знанні та правильній поведінці, обидві були атеїстичними.

Але в деталях відмінності доктрин виявилися ясніше. Джайністи вважали *атман* незмінним об'єктом і проповідували аскетизм, не відкидаючи і голодування — аж до смерті, — як основний засіб звільнення душі від карми та позбавлення від гри долі. Будда, навпаки, заперечував незмінність *атману*, як і всього іншого у світі. Після спроб крайнього аскетизму, здійснених у молоді роки, він вирішив, що самокатування некорисне, і радив натомість середній шлях — тихе, помірне життя, практику медитації, релігійні бесіди і самоконтроль, як істинний шлях до релігійної просвіти.

Доктрина буддизму, розвиваючись, ускладнювалася і зрештою стала хитромудрою настільки, що будь-якого неофіта могла вкинути у відчай. Усе ж центральна ідея Гаутами Будди про те, що неминучою складовою будь-якого існування є страждання, що справжнє знання і праведне життя можуть це страждання припинити, видається досить простою. Запропонований ним спосіб звільнення не здається безнадійно заплутаним. «Благородний восьмеричний шлях» до осяяння складається з систематичного вдосконалення, правильного розуміння, правильного прагнення, правильної думки, правильної мови, правильної дії, правиль-

³³ Вислів узято з книжки N.K.Bosc, «Caste in India», *Man in India*, XXXI (1951), 113.

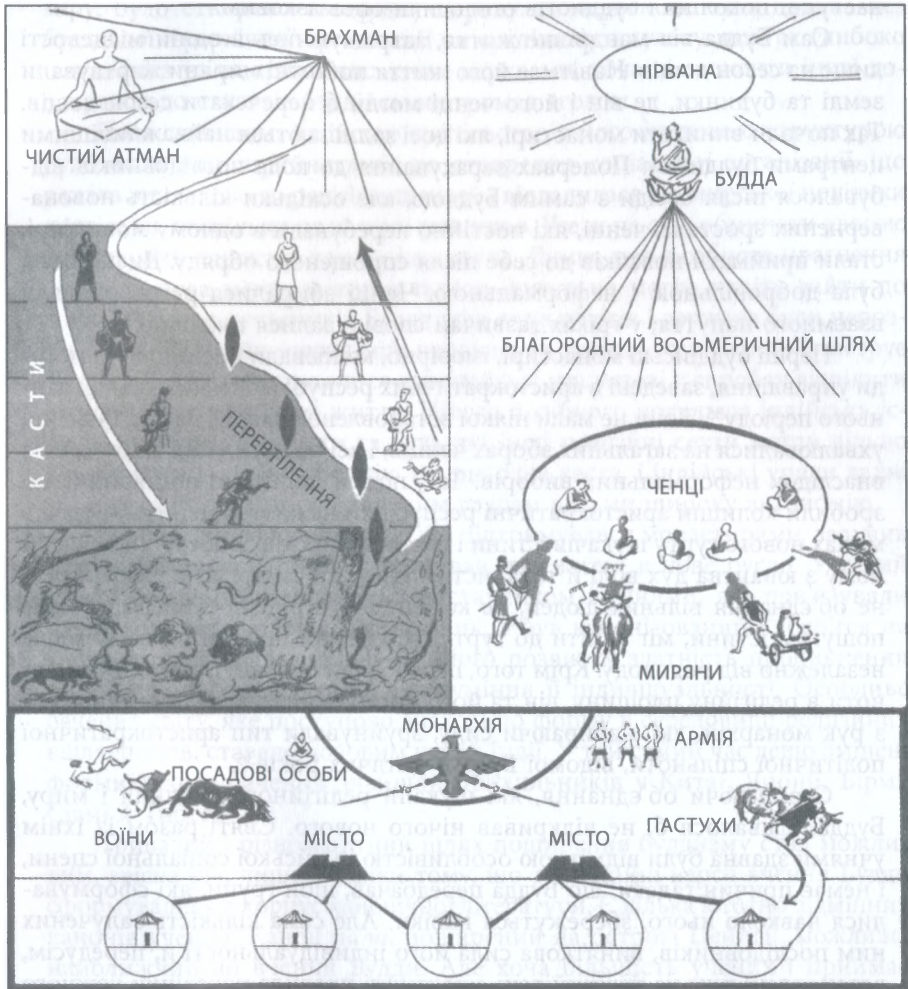
ІНДІЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

ного зусилля, правильного способу життя і правильної концентрації. Безумовно, Будда і не намагався пояснити точно, що саме розуміє під словом «правильний» у цих фразах. Він учив радше власним прикладом; відтак рання буддійська література здебільшого складалася з історій самого Будди (часто надприродних), його діянь і висловлювань.

Проте постать Будди стала настільки істотною для індійської та світової історії аж ніяк не через його доктрину, тим паче, що вона надалі

«УПАНИШАДИ»

БУДДИЗМ

І СВИТОГЛЯДИ

зазнала вельми серйозних змін³⁴, а завдяки розробленій ним практиці досягнення осяяння. Причому цей процес відбувся без наперед спланованої мети. Найвірогідніше те, що послідовники Будди, день у день стикаючись із звичайними проблемами, зверталися до Будди, щоб почути

³⁴ Популярний буддизм навряд чи відповідає тому абстрактному та безособовому баченню всесвіту, що його вчені приписують (маючи на те досить серйозні підстави) самому Будді.
16-11-642

його думку, і він поступово й потроху створив набір прецедентів, якого наступні покоління буддистів оголосили обов'язковим.

Сам Будда вів мандрівне життя, затримуючись в одній місцевості лише на сезон дощів. Навіть за його життя побожні миряни жертвували землі та будинки, де він і його ченці могли б перечекати сезон дощів. Так почали виникати монастирі, які досі залишаються найважливішими центрами буддизму. Попервах зарахування до кола послідовників відбувалося після бесіди з самим Буддою, але оскільки кількість новонавернених зростала, ченці, які постійно перебували в одному монастирі, стали приймати новачків до себе після спрощеного обряду. Дисципліна була добровільною і неформальною. Ченці збиралися регулярно для взаємного напуття; у гріхах зазвичай сповідувалися публічно.

Перші буддійські монастирі, імовірно, копіювали дисципліну і методи управління, заведені в аристократичних республіканських кланах раннього періоду³⁵. Вони не мали ніякої встановленої ієрархії влади. Рішення ухвалювалися на загальних зборах ченців, і всі призначення відбувалися внаслідок неформальних виборів. Так, попри політичні обставини, які зробили колишні аристократичні республіки нежиттєздатними, Будда в межах нового гурту шукачів істини і святості спромігся зберегти відомий йому з юнацтва дух волі й товариства. Цим він створював демократичне об'єднання вільних людей, де кожен, хто серйозно присвятив себе пошукам істини, міг увійти до гурту буддистів і посісти в ньому місце незалежно від родоводу. Крім того, переводячи основні принципи спільноти в релігійну площину, він та його послідовники зуміли вислизнути з рук монархій, які, набираючи силу, зруйнували тип аристократичної політичної спільноти, відомої Будді з дитячих років³⁶.

Створюючи об'єднання, які шукали релігійного осяяння і миру, Будда, здавалося б, не відкривав нічого нового. Святі разом із їхнім учнями здавна були відмітною особливістю індійської соціальної сцени, і немає причин гадати, що Будда передбачав, ніби групи, які сформувалися навколо нього, збережуться навіки. Але сама кількість залучених ним послідовників, виняткова сила його індивідуальності й, передусім, встановлені ним на кожний день практичні правила поведінки кожного члена спільноти — усе це разом забезпечило єднання його послідовників на всі подальші покоління³⁷.

³⁵ Ця думка спирається на інформацію, яку я знайшов у Ernst Waldschmidt, «Indien in vedischer und frühbuddhistischer Zeit», in Fritz Valjavec (ed.), *Historia Mundi*, II, 545.

³⁶ Якщо вірити благочестивим історіям, Будда за народженням був принцом аристократичного клану республіки. Незважаючи на тертя між такими державними утвореннями і монархіями, що міцніли, деякі з царів долини Гангу активно протегували першим буддійським об'єднанням. Можливо, деяких правителів спокушали надприродні можливості, але крім того, чернечі громади, вочевидь, відігравали і роль запобіжного клапана, бо завдяки їм багато незадоволених могли знаходити цілком аполітичний вихід політичному розчаруванню, стаючи ченцями.

³⁷ Це можна порівняти з роллю св. Бенедикта у створенні монастирів християн-

У такий спосіб, імовірно, без якогось заздалегідь продуманого наміру, було створено своєрідну церкву. Попервах це була церква без будь-якої ієрархічної організації чи суспільного культу, які так глибоко пов'язані з усіма християнськими церквами, хоча ці елементи іноді додавалися до статутів буддійських громад згодом.

Поза сумнівом, індійське суспільство з його кастовою структурою було особливо сприйнятливим до створення соціальної організації, що тяжіла винятково до релігійних цілей і віддалилася від мирської політики настільки, наскільки це взагалі можливо. Усе ж не слід обминати увагою винятковий характер такого інституту. Думка про особисте прагнення святості поза межами нормального життя не могла навіть зайти до голів грецьких сучасників Будди, для яких релігія і держава були нероздільними. Постійне тертя між церквою та державою в Європі ілюструє труднощі, з якими стикалися європейські мислителі у спробах відділити релігію від інших сфер життя. Нічого подібного подальша індійська історія не знала. Буддисти та будь-які інші релігійні секти могли вільно вписатися в індійську релігію як ще одна каста, і індійські уряди ладні були дати всім таким соціальним групам вельми широку автономію.

Буддійський спосіб життя, що підтримувався монастирями, залучив мільйони прихильників і спрямував їхні життя в нове русло. У такий спосіб той тип відносин між наставником і учнями, які пов'язували Будду і його послідовників, не зник, а був канонізований і зберігся на тисячоліття³⁸. Набула надзвичайного розвитку здатність проникнення в сутність окремої людини і розуміння її індивідуальності. Особливе бачення світу, яке поступово знаходило форму в середовищі релігійних відлюдників, ставало чоловічим у всій Індії. У той самий час дещо змінені форми такого бачення знайшли прихильників у Китаї, Японії, Бірмі, Сіамі й Тибеті.

Тривалий і різноманітний шлях поширення буддизму став можливим, звісна річ, лише завдяки тому, що традиційні версії вчення Будди сформувалися в корпус канонічної літератури. Є кілька істотно відмінних канонів учення. Канон *пали*, поширений на острові Цейлон, можливо, найближчий до вчення Будди. Але хоча більшість учених і приймає окремі фрагменти цього канону як досить точні версії проповідей Будди, неможливо встановити, де закінчується історія і починаються домисли. Постаць Гаутами Будди була дуже давно оповита надприродною аурую; і подальші покоління шанували його як бога й рятівника, що явно суперечило засадам його первинної доктрини³⁹.

ського світу.

³⁸ Сучасні індустріальні корпорації запозичали подібні відносини від приватних підприємств, що передували їм, або від товариств, що склалися в економічній історії Європи. Практичні наслідки ділової співпраці, власне, мало чим відрізнялися від практичних результатів на основі популярних релігійних спільнот, першими прикладами яких були, мабуть, буддисти і джайністи.

³⁹ Мої думки про життя і вчення Будди спираються на такі праці: Eliot, *Hinduism* 16*

Індійська культура з багатьох поглядів ще була в процесі формування, коли Будда і Магавіра вже померли. Невідомо, наприклад, жодного твору образотворчого мистецтва, що дає змогу точно датувати настання ери буддизму, а позаяк прихильникам брахманізму не були потрібні ні храми для відправлення церемоній, ні статуї для поклоніння, можна передбачити, що всі види мистецтва того часу зводилися до різьблення по дереву і тих художніх технік, які нездатні протистояти руйнівній силі часу. Політична організація країни також була ще далека від стабілізації. Велика частина сільської місцевості тоді була вкрита джунглями, а Південна Індія жила власним життям, про яке фактично нічого не відомо. Не треба також забувати, що не буддизм, а змінений до загальнодоступної форми брахманізм, відомий як індуїзм, став урешті-решт переважною релігією в Індії, тож і після того, як буддизм остаточно сформувався, релігійний розвиток країни аж ніяк не зупинився.

Іншими словами, індійська цивілізація в V ст. до н.е. була сповнена життєвих сил, і перед нею проліг довгий шлях історичного розвитку. Проте напрям зростання і деякі його рамки до того часу, коли Будда помер, були вже визначені. Найважливіший суспільний інститут — кастова структура — та основні положення релігійного світогляду, які дали напрям розвитку всієї подальшої індійської історії аж до нашого часу, вже виявилися. Відтак окреслилися найважливіші відмітні риси індійської цивілізації.

В. ФОРМУВАННЯ ГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Про стародавню історію Греції відомо набагато більше, ніж про цивілізацію, що виникла в той же час в Індії. Основні події грецької історії можуть бути приблизно датовані від 1500 р. до н.е., а на VI ст. до н.е. — найважливіший період формування грецької та індійської цивілізацій — історичні події та особистості в житті тогочасної Греції почали вимальовуватися з такою чіткістю, яка немислима для того ж історичного періоду на території, що пролягає на південь від Гімалаїв.

Цей факт можна частково пояснити тим, що район Егейського моря підтримував набагато тісніші, ніж Індія, контакти з ранішими цивілізаціями Сходу. Часто археологічні знахідки, які стосуються Стародавньої Греції, можна датувати по предметах, завезених із Середнього Сходу, а в деяких випадках в єгипетських і гетських письмових джерелах є записи про контакти з народами Егейського моря. Саме ці джерела, виявлені на Середньому Сході, а не пам'ятки, залишені самими греками, дають змогу скласти досить точну хронологію подій у Греції II тис. до н.е.

and Buddhism, I, 127-345; Winternitz, *A History of Indian Literature*, II, 1-423; T.W.Rhys Davids, *Buddhism: Its History and Literature* (New York: G.P.Putnam's Sons, 1896); S.Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, I, 581-611.

Істотною причиною нашої кращої обізнаності з давньогрецькою історією є той інтерес, який виявляли до неї греки, на відміну від своїх індійських сучасників, складаючи історичні документи. «Людина — створіння суспільне», — сказав Аристотель, і це визначення найкращим чином підходить для Стародавньої Греції, де установи полісів (міст-держав) охоплювали майже всі потреби і запити людини. Індійські мислителі, навпаки, були абсолютно байдужими до тимчасових і подієвих аспектів реального життя, опікуючись категоріями нескінченного в його внутрішніх і зовнішніх виявах. Як наслідок, в індійських літературних пам'ятках надзвичайно мало даних про соціальні умови і політичні події, тоді як греки винайшли світські історичні хроніки і політичну теорію.

На відміну від письмових пам'яток Індії, культурні цінності греків були зосереджені навколо реального життя індивідуума й суспільства, та історія мала для них певне значення. І все ж послідовний виклад подій грецької історії стає можливим тільки в V ст. до н.е. Але й тоді на історичній сцені домінували Афіни і Спарта, а інші держави залишалися в їхній тіні. Ранній період грецької історії можна відтворити лише в загальних рисах, залишивши чимало нез'ясованого.

1. ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК

Не існує ні археологічних, ні літературних джерел, які засвідчували б, коли грекомовні племена почали заселяти Балканський півострів. Можливо, перші такі групи досягли території сучасної Греції вже незабаром після 2000 р. до н.е.⁴⁰ Однак протягом кількох сторіч як на самій території Греції, так і на островах Егейського моря культура розвивалася зі значним відставанням порівняно з культурою Криту.

Починаючи приблизно з 1600 р. до н.е., на території Греції вкоренився розвинутіший життєустрій, що спирався на кілька великих укріплених центрів, таких як Мікени. Ця культура зазнавала значного впливу мінойської цивілізації Криту; багато творів мистецтва того періоду неможливо відрізнити від творів критської культури тієї епохи. Утім, є підстави вважати, що багато інших аспектів життя на півострові значно відрізнялися від тих, що домінували на Криті. Зокрема, чимало зразків зброї, знайдених під час археологічних розкопів поблизу могутніх фортифікаційних споруд, що панували над містами мікенської епохи, не відповідають тим, що застосовувалися на Криті. Очевидно, в Мікенах правила воїни, а не жерці-царі⁴¹.

Становлення цивілізації на материковій частині Греції вимагало зна-

⁴⁰ Поява грекомовних воїнів на території сучасної Греції була частиною значно масовішого процесу переселення народів, унаслідок якого мистецтво виплавлення бронзи та індоєвропейські мови поширилися на всю територію Європи.

⁴¹ Про зв'язки критської та мікенської культур див. Helene J. Kantor. *The Aegean and the Orient in the Second Millennium B.C.* (Archeological Institute of America, Monograph No. 1 [Bloomington, Ind.: Principia Press, 1947]).

чної політичної та економічної централізації. Для могутньої фортифікації в Мікенах, а про менші міста годі й казати, було потрібне об'єднання зусиль великої кількості людей. Сьогодні неможливо встановити, як саме такої централізації було вперше досягнуто. Можливо, завойовники, пов'язані військовою, гартованою в боях, дисципліною, захопивши країну, переділили її на «питомі князівства» між ватажками, однак не можна відкинути, що концентрація влади відбувалася поступово; зрештою влада зосередилася в руках правителів Мікен.

Так чи так, однією з основ соціальної структури Мікен була аристократія, що вийшла на чоло під час воєнних дій. Колісники з'явилися в Греції приблизно в середині II тис. до н.е.; деталі конструкції та зброя підказують висновок, що прототипом для них були колісники, прийняті на озброєння в Сирії⁴². Можливо, що групи хоробрих заморських завойовників (хоч би й міфічний цар Пелопс) передали грекам нову тактику ведення війни або ж ремісників, які вміли виготовляти колісники, було захоплено під час набігів на береги Леванту. Так чи так, а внаслідок появи нової технології могла з'явитися й аристократія чи, принаймні ще більше зміцнився вплив тих, хто міг виготовляти спорядження бойової колісниць.

Отже, розвиток Мікен був схожий на розвиток цивілізацій Середнього Сходу. Як і держави каситів, мітанні, гетів і гіксосів, Мікенське царство також спиралося на колісничну аристократію, що походила з варварських племен. І так само, як завойовники Середнього Сходу запозичали й адаптували культуру підкорених ними більш цивілізованих країн та їхніх сусідів, мікенська культура у своєму розвитку почала наслідувати зразки найближчої культури — критської — і швидко за своєю зовнішні атрибути цієї цивілізації⁴³.

Існує, однак, принципова відмінність в устрої суспільства в Мікенському царстві й державах гетів, каситів або мітанні. Останні були простими суходільними народами, тоді як правителі Мікен невпинно освоювали море, і мікенці панували на ньому не тільки як торговці, а й як пірати. Шляхи мікенських мореплавців пролягали досить далеко. Контакти з Малою Азією, Кіпром, Левантом і Єгиптом були широкими та інтенсивними. Сліди перебування уродженців Мікен були виявлені в таких віддалених землях, як Сицилія, Сардинія. Є також не цілком достовірні свідчення про їхнє перебування в Іспанії та Британії⁴⁴. Нині

⁴² Eugen von Mercklin, *Der Rennwagen in Griechenland* (Leipzig: Druck von Radelli and Hilde, 1909), pp.1-2.

⁴³ Критські ремісники, можливо, захоплені під час воєн, а можливо, приваблені царськими милостями, імовірно, саме й були авторами багатьох творів мистецтва з тих, що були знайдені на материковій частині Греції. У творах мікенської культури важко виявити принципові відмінності від стилю критської культури аж до періоду, наступного за руйнуванням Кносса, яке сталося приблизно в 1400 р. до н.е.

⁴⁴ *Cambridge Ancient History*, II, 459; Pierson Dixon, *The Iberians of Spain and Their*

важко судити про переважні зайняття мікенських мореплавців — піратство чи торгівлю, тим паче, що в ті часи відмінність між піратами і купцями була вельми тонкою. Але не можна не наголосити такої обставини: поки Єгипет залишався могутньою військовою імперією, тобто аж до XIV ст. до н.е., немає жодних свідчень того, що мікенський флот брав участь в якихось операціях, крім мирних торговельних рейдів уздовж Левантійського узбережжя. Тому не можна відкинути, що перекази про «володарювання Міноса на морях», які збереглися в пам'яті греків, стосуються тієї епохи, коли могутній і добре організований флот критян тримав піратство в Егейському морі під контролем. Однак приблизно після 1400 р. до н.е. флот критян занепав, і з материкової Греції вихопилися морські пірати і грабіжники. Кнос і сам, можливо, став жертвою набігів з моря, що їх чинили мешканці материка. Аналогічним чином мікенські мореплавці цілком могли виявитися з-поміж тих «народів моря», які здійснювали набіги на узбережжя Єгипту наприкінці XIII ст. до н.е.⁴⁵ Можливо, що й гомерівська «Іліада» була відлунням одного з таких ризикованих набігів, цього разу в північно-східному напрямі, до Трої біля Дарданелльської протоки, який традиційно (і доволі точно?) датується 1184 р. до н.е.

Імовірно, багатства, здобуті за морем, були тим цементуючим чинником, який згуртував Мікенське царство. Тільки маючи у своєму розпорядженні значні запаси золота та інших цінностей, верховний правитель Мікен міг винагороджувати своїх прихильників і соратників із тією свободою, якої вони від нього чекали, і лише продумана щедрість могла дозволити правителю утримувати військо настільки сильне, щоб не боятися можливої протидії з боку васальних князів. Але коли заворушення в Єгипетському і Гетському царствах почали перешкоджати торгівлі й, отже, зменшувати прибутки Мікенського царства, правителі Мікен вирішили захопити силою те, що раніше могли здобувати більш мирними засобами⁴⁶.

Relations with the Aegean World (Oxford: Oxford University Press, 1940), pp.18-21.

⁴⁵ Остаточну відсіч морським набігам було дано приблизно в 1190 р. до н.е., коли спільними діями армії та флоту фараона було розбито і суходільні, і морські угруповання, що чинили набіги з півночі. Ті з піратів, які вціліли, знайшли притулок у Палестині, де згодом і утворили відоме з Біблії плем'я філістимлян, давши етнічну назву землі, де вони оселилися. Див. A.R.Burn, *Minoans, Philistines and Greeks, B.C. 1400-900* (London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., 1930).

⁴⁶ Це можна розглядати як окремий випадок загальнішої та простішої закономірності у відносинах жителів височин і долин Середнього Сходу і Середземномор'я, яка вже обговорювалася раніше. Відмінність полягає лише в тому, що аж ніяк не брак їжі спонукав мікенських «вікінгів» до набігів. Вони кидалися в бій задля престижу й розкоші, які дозволили б верховному правителю Мікен підтримувати владу і велич, роздаючи золото, бронзу і рабів своїм прибічникам. Тому не стільки прості селища, скільки міста, центри розвинутої цивілізації були справжньою метою загарбників. Так само, як селища, розташовані на вершинах, виявлялися в маргінальному становищі щодо долин, міста Мікенського царства були в маргінальному становищі порівняно з багатшими і

ВРАТА МІКЕН

Це був головний вхід до фортеці Агамемнона, спорудженої на вершині крутого пагорба. Він був звернений у бік родючих рівнин Аргоса і давав змогу контролювати шлях через гори на північ до Коринфської затоки. Стоячи на задніх лапах, леви нагадують добре відомий ще в мистецтві Месопотамії мотив. Масивність фортечних мурів, як і сама конструкція воріт — якщо воїн не був шульгою, то біля воріт міг бути атакований з боку, не прикритого щитом (тобто зверху правого муру фортеці, показаного на фото). Усе це свідчить про войовничий характер мікенського суспільства.

Однак у перспективі масове звернення до насильства підірвало владу верховного царя. Кожне розорене місто означало менше коштів для підтримки апарату централізованої влади. Невдалі кампанії, як, наприклад, та, що була розв'язана проти Єгипту на початку XII ст. до н.е., мали вкоротити князям і царькам бажання починати нові війни. Зрештою, після провалів воєнних походів, коли скарбниця верховного володаря порожніла, можливість заколоту з боку розчарованих прихильників, а тим паче суперників, ставала дедалі реальнішою. У подальшій історії Греції заворушення, що виникали через подібну соціальну напруженість і безвладдя, змогли значно полегшити менш розвиненим варварським племенам на сусідніх територіях, таким як дорійці, задачу — вдертися на землі Мікенського царства і зруйнувати його. Можна зробити висновок, що мікенські царі, сподіваючись здобути могутність, зважилися на грабіжництво і розбій, але зрештою втратили й саме царство.

Так чи так, але незабаром після 1200 р. до н.е. дорійці, які прийшли з півночі, розграбували великі цитаделі та зруйнували Мікенське царство⁴⁷. Це вторгнення спричинило великомасштабну міграцію, яка тривала мало не до 1000 р. до н.е. і, поза сумнівом, привела до змішання і неодноразових повторних міграцій населення. Самі дорійці осіли переважно на територіях поблизу стародавніх центрів Мікенського царства, можливо тому, що там вони знайшли найпривабливіші трофеї та найродючіші ґрунти. Зрештою, найродючіші землі Пелопоннесу, Криту й Південно-Західної Малої Азії виявились у дорійців, тоді як інші менш придатні для рільництва території дісталися іншій частині населення Греції, чії предки володіли землями Греції задовго до того, як їх захопили дорійці. Наприклад, Аттика стала «іонійською», те саме сталося й з низкою міст в осередковій частині Малої Азії, розташованих уздовж узбережжя Егейського моря. У цих містах, де в період нашествя дорійців знайшли притулок біженці з грецьких земель, із рудиментів стародавньої культури помалу почалося становлення нового стилю життя, який урешті-решт і увінчався класичною грецькою культурою.

Стрімкий розвиток Іонії стався частково завдяки її географічному

розвиненішими містами Середнього Сходу. Цілком імовірно, що джерелом розкошів Агамемнона були аж ніяк не ресурси його країни, а багатства інших земель, здобуті внаслідок воєн і торгівлі з ними. Іншими словами, політична централізація за мікенської епохи була можлива лише завдяки паразитичним зв'язкам із старшими і розвиненішими культурами — спершу з цивілізацією Криту, а згодом і з містами узбережжя Леванту. Напрошується порівняння взаємовідносин розвинених цивілізацій з імперіями, що виникли в степовій зоні, починаючи від епохи сюнну (III ст. до н.е.) і аж до XVIII ст. н.е., тобто до того часу, коли епідемія віспи та армія Китаю зруйнували останню степову державу — конфедерацію калмиків.

⁴⁷ Вторгнення дорійців збіглося в часі або сталося невдовзі після того, як у Греції з'явилися зброя та знаряддя, виготовлені з заліза. З можливими соціальними наслідками таких змін ми вже знайомі з історії Сходу, мається на увазі демократизація військової тактики і локалізація політичної влади.

положенню, яке полегшувало постійні й тісні контакти з високорозвинутою культурою Сходу. Можливо також, що саме по інший бік Егейського моря найкраще збереглися залишки високорозвинутої мікенської культури. Іонійське (або, можливо, еолійсько-іонічне) походження поем Гомера — краще тому свідчення. Можна без великих зусиль виявити, що в цих поемах зберігся відгомін культури епохи Мікенського царства, і вони репрезентували останній розквіт поетичної традиції, закоріненої в епосі, яка передувала вторгненню дорійців⁴⁸.

Іншим стимулом швидкого розвитку іонійської культури було те, що в чужому і потенційно ворожому середовищі виникала нагальна потреба соціальної та політичної єдності. Біженці — прибульці з різних земель, із різним сімейним ладом і традиціями — мали порвати з минулим і почати життя спочатку хоч би вже тому, що сам переїзд за море уривав зв'язки з колишнім суспільним устроєм⁴⁹. Отже, грецьким поселенцям в Іонії мимоволі доводилося виявляти чималу гнучкість, коли йшлося про становлення політичних і соціальних умов, за яких вони мали надалі жити. Унаслідок цього процесу їм пощастило закласти підвалини того, що привело до створення найважливішого інституту культури Греції — поліса⁵⁰.

Поліс був фундаментальним осередком як у культурі Греції, так і в культурі Риму. Фізично він являв собою селище або місто, оточене сільськогосподарськими угіддями і хліборобськими господарствами. Політично це було суспільство, кероване суддями і законом; психоло-

⁴⁸ Див. Martin P.Nilsson, *Homer and Mycenae* (London: Methuen & Co., 1933); Denys L.Page, *History and the Homeric Iliad* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1959); M.I.Finley, *The World of Odysseus* (New York: Viking, 1954).

⁴⁹ У праці: A.J.Toynbee, *A Study of History* (London: H.Milford, Oxford University Press, 1934), I, 84-100 можна знайти чимало тонких і проникливих зауваг щодо соціальної гнучкості мігрантів, вимушених оселитися за море.

⁵⁰ Протягом цілого сторіччя після нашестя дорійців, яке слушно можна назвати «темним», багато що в розвитку Іонії та прилеглої частини узбережжя Малої Азії, як, проте, і все, що відбувалося на материковій частині Греції, залишається нез'ясованим. Археологічні розкопки, зокрема ті, що велися на території «Старої Смирни», свідчать, що перші грецькі поселенці в Іонії селилися компактно, на той випадок, якби довелось відбивати напади ворожих тубільців, і зазвичай на півострові або в таких місцях, які легко було захищати. Потреба взаємного захисту примушувала їх селитися неподалік одне одного, і згодом такі компактні поселення перетворилися на міста. Безнастанна небезпека, що загрожувала з боку корінного населення, день у день гуртувала іонійців дедалі більше, можливо, навіть сильніше, ніж військово-політичні структури міст або полісів. Для порівняння зазначимо, однак, що темпи урбанізації та утворення політичних структур полісів набагато випереджали ті, що на материкові. Зокрема, поселення біженців із материка попервах були досить розпоросшеними та об'єднувалися племінними і сімейними зв'язками. В Іонії, навпаки, родинні зв'язки були розірвані після втечі за море, і якщо хтось потребував допомоги в захисті від корінних жителів, мимоволі доводилося створювати нові політичні зв'язки замість родинних. В Іонії ця проблема вирішувалася створенням територіальної одиниці — поліса. Цікаве обговорення ранньої історії Іонії можна знайти в праці: Carl Roebuck, *Ionian Trade and Colonization* (New York: Archaeological Institute of America, 1959), pp.24-41.

гічно — самодостатня група громадян, винятково дорослих чоловіків із привілейованої частини населення, до якої не могли входити не тільки чужі, а й жінки, діти і раби. Поліс, досягши вищої стадії розвитку, повністю керував життям своїх громадян. Економіка й політика, мистецтво, література і філософія були майже повністю в його веденні.

Гірський характер місцевості, поза сумнівом, сприяв виникненню невеликих політичних утворень. Але географічно цей чинник навряд чи був визначальним, оскільки в історії Греції відоме виникнення полісів, переділених територіально (як, наприклад, Афіни і Спарта), натомість не переділені географічно родючі лани переділялися між різними полісами політично (як це було, приміром, із Беотією та Ахайєю)⁵¹. Отже, не географія, а соціальні умови та інституції становили відмітні риси поліса.

Коли переселення народів, спричинене вторгненням дорійців, припинилося, сільське господарство на території Греції стало стабільнішим. Уже не було потреби обробляти поля до повного виснаження, а потім зніматися з насидженого місця. Було знайдено способи багаторічного обробітку ґрунту, і якщо вже подібні вдосконалення було введено, з'явилися умови для осілого способу життя. Мірою того, як верхівка племені перетворювалася на аристократів-землевласників, відмирили племінні зв'язки і суспільство поступово розпадалося на окремі родини⁵².

Однак існувало чимало проблем, що їх окремі родини поодиночі вирішити не могли. Однією з них була особиста безпека. У ті далекі часи покаранням за злочин могла бути лише помста або самого потерпілого, або його родичів. Але кровна помста часто виходила з-під контролю і виявлялася руйнівною для обох сторін. У цьому, можливо, і крився найсильніший стимул для створення відповідних суспільних інституцій, оскільки в самих ворожих груп нерідко виникала потреба розв'язати суперечку третейським способом. Традиційно роль миротворців покладалася на вождів племен, інакше розбрат ставив під загрозу згуртованість одноплемінників. Цей аспект традиційної влади племінних вождів не був

⁵¹ Республіки Північної Індії в VI ст. до н.е. і деякі міста-держави Середнього Сходу, розквіт яких припав на початок I тис. до н.е., багато в чому нагадували грецькі поліси. Але ці спільноти були зруйновані вже на ранній стадії великими територіальними монархіями, тоді як грекам протягом перських воєн 493–479 рр. до н.е. поталанило успішно протистояти зовнішній загрозі. Це стало можливим завдяки їхньому периферійному становищу щодо центрів цивілізацій Середнього Сходу і залежності перської армії від постачання морем. Подібних географічних переваг протополіси Індії та Середнього Сходу не мали. У цьому сенсі географічний чинник виявився набагато істотнішим, аніж це я зазначив у тексті.

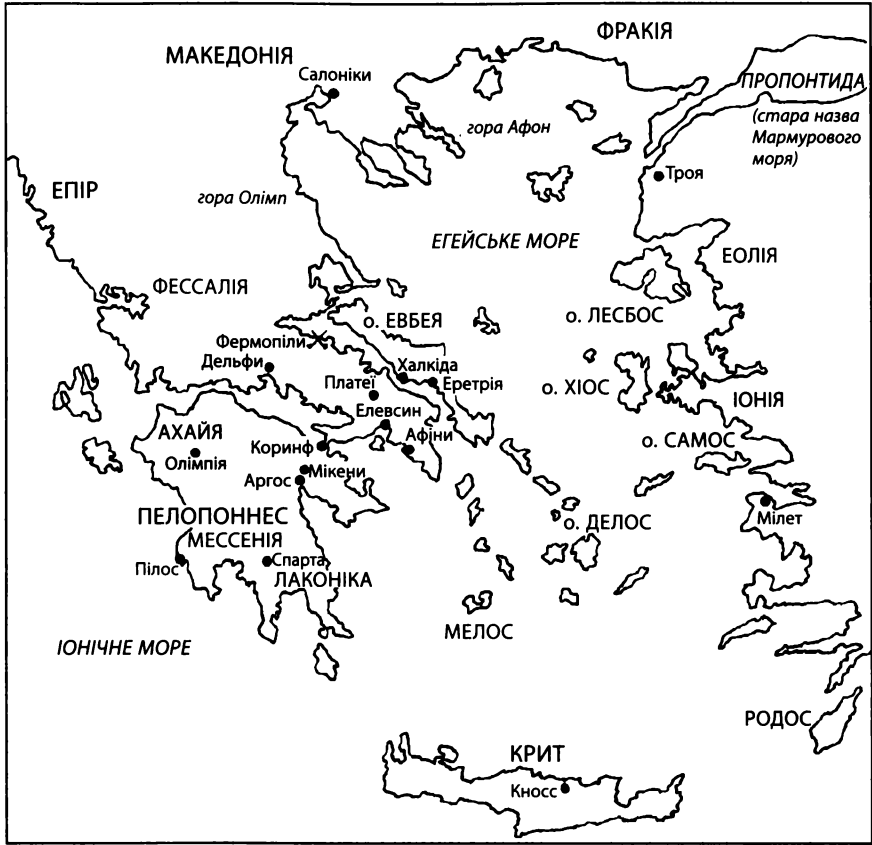
⁵² У деяких областях материкової Греції могла зберегтися, хоч і в слабкій формі, мікенська організація суспільства та подібний до мікенського адміністративний апарат, і майже напевно це сталося в Іонії. Можливо, це спостерігалось і в Аттиці. Зокрема, згідно з легендою, Тезей був першим, хто об'єднав землі в епоху Мікенського царства, і Кодр, який царював після нього, зміг зібрати війська цілої Аттики для опору дорійцям. Рудименти мікенської структури устрою суспільства можна побачити і в тому, що жителі Аргоса претендували на чільне становище в Пелопоннесі.

повністю втрачений і після численних масових міграцій, хоч і не зовсім зрозуміло, як могли царі поширити свою владу на такі великі відстані й дати раду непокірним родинам. Можливо, силу царським рішенням додавало те, що вони ухвалювалися спільно з якоюсь радою, що складалася з осіб, які мали довір'я і конкретно вирішували, що саме слід зробити в тому чи тому випадку. Незгода чи відкрита непокора однієї зі сторін, що брали участь у тяжбі, мали в цьому випадку призвести до застосування сили з боку не тільки царя, а й членів його ради, які в цьому випадку без особливих вагань могли застосувати зброю.

Іншою суспільною функцією було керівництво війнами. Про військово-організацію греків у період з 1000 р. по 600 р. до н.е. майже нічого не відомо, однак ми знаємо, що ближче до кінця цього періоду кіннота відіграла вирішальну роль в їхній тактиці ведення війни. Вершники мали безліч переваг: вони могли швидко змінювати позицію і з'являтися в несподіваному для противника місці, не даючи піхоті часу перешикувати бойові порядки. Щоправда, лише люди з чималим достатком могли стати вершниками, оскільки природний трав'яний покрив на луках Греції був вельми обмеженим і майже цілорічно коней доводилося годувати зерном. Тією ж мірою, як кіннота в битвах була ефективнішою від піхоти, зростав і вплив знатних землевласників на життя суспільства.

Баланс сил на ранньому етапі суспільства в Греції визначався тенденцією об'єднань найвпливовіших родин із метою обмежити царську владу. Уже на ранньому етапі це привело до створення апарату радників царя, членами якого призначалися лише вихідці з впливових родин. Ба більше, оскільки не було повної впевненості, що колегія суддів завжди і в усіх випадках служитиме інтересам землевласників, загальна рада всіх впливових землевласників почала збиратися частіше, щоб активніше брати участь в ухваленні найважливіших рішень. Немає сумніву, що в різних державах ці процеси значно різнилися в деталях, але на VIII ст. до н.е. найвпливовіші аристократи узурпували велику частку царської влади. В Афінах, наприклад, було скасовано право спадкувати царську владу і сам цар став не більш ніж суддею, що призначався на визначений термін, причому його функції були переважно релігійними. Інші судді розв'язували юридичні чи військові питання, тоді як складений з аристократів ареопаг здійснював загальний нагляд за процесами в суспільстві.

Шляхетні родини, які брали активну участь в управлінні полісом, почали селитися неподалік адміністративних будівель, і це поступово стало визначати характер центру міста. Такий центр, якого спершу окреслювали з міркувань безпеки, починав притягувати митців або крамарів, хоча ці групи населення попервах і не грали значної ролі в суспільстві. Тому й стиль життя міста поперед визначала аристократія, а не купці чи ремісники. Ця обставина наклала сильний відбиток на життя всіх грецьких міст. Ще багато сотень років навіть у найактивніших торговельних і

СТАРОДАВНЯ ГРЕЦІЯ

ремісничих центрах ідеали особистого і суспільного життя, що виникли в аристократичному середовищі, залишалися незмінними⁵³.

Минав час, і престиж знання почав зростати й за межами міст. Відтоді, як населення Греції стало осілим і вдалося до рільництва, вожді племен діставали, мабуть, найбільші наділи землі. На VII ст. до н.е. в багатьох областях Греції перенаселеність стала серйозною проблемою. Селянські наділи дрібніли, і в неврожайні роки бідним господарям до-

⁵³ Це відрізняло міста Греції від тих, що виникали в Північній Європі наприкінці середньовіччя. Громадянськими лідерами і суддями в середньовічних містах були торговці, чий моральні ідеали були далекі від тих, які сповідувала аристократія, що складалася із землевласників. А позаяк найвидатніші твори культури, починаючи з давніх часів, досі створюються переважно в містах і населенням міст, ця відмінність у житті стародавніх і сучасних міст внесла подеколи невлімовим, але глибинні відмінності в культуру цих двох епох. Ремісництво, наприклад, ніколи не шанувалося високо ні в Римі, ні в Греції, тому й заняття мистецтвом неминуче мало відтінок чогось негідного.

водилося брати зерно і харчі в борг у багатших сусідів. Розплачуватися вони мусили або своєю землею, або своєю свободою, яку втрачали, не повернувши боргу. Навіть якщо неврожайні роки йшли поспіль, знатні землевласники були захищені вже тим, що мали багато землі, а тому виявлялись і тут у вигіднішому становищі та ще більше збагачувалися, даючи в борг⁵⁴. Унаслідок цих процесів ворожнеча між класами загострювалася й призводила до жорстоких зіткнень у багатьох містах. Однак біднота не могла нічого виграти від цих конфліктів, оскільки не тільки економічна, а й військова перевага була на боці знаті.

Серйозні зміни в тактиці ведення війни на кілька сторіч відтягли подальшу поляризацію грецького суспільства між розкішною аристократією та гнобленою, зубожілою рештою населення, тобто до схеми устрою суспільства, притаманної Середньому Сходові. У другій половині VII ст. до н.е. і особливо в VI ст. гопліти — важкоозброєні піхотинці — стали вирішальною силою на полі бою, майже повністю заступивши кінноту. Здатна злитися в єдину масу фаланга — правильний бойовий порядок добре навченої та монолітно-маневреної піхоти — могла протистояти кавалерії, а тим паче розтрити на полі бою кепсько організовану піхоту. І хоча в діях регулярних військових формувань не було нічого нового для військової справи ні Греції, ні Середнього Сходу⁵⁵, поєднання щільних бойових порядків, важкого озброєння і, передусім, суворо узгоджених дій фаланги підняло ефективність дій грецької піхоти на недосяжну висоту.

У своєму довершеному вигляді фаланга складалася з вісьмох шеренг, які стояли настільки близько одна до одної, що щит кожного воїна частково прикривав зліва сусіда в шерензі. Не відомо точно, чи формувалася фаланга так само від свого виникнення. Але на початку VI ст. до н.е. міць добре навчених і добре озброєних фаланг із тисяч воїнів, які діяли мов один і підтримували узгодженість руху гучним співом ритмічних переможних пісень — пеанів, здавалася нездоланною, і на полі бою фаланга неодноразово це доводила⁵⁶. Кіннота не могла ні протистояти натискові фаланги, ні зруйнувати її бойові порядки. І лише тоді, коли таланило атакувати з флангів або тилу, кіннота виявилася ефективною.

Ці зміни мали фундаментальні наслідки для соціального устрою суспільства. Найважливішу базу гегемонії аристократії було, зрозуміла

⁵⁴ Ці процеси, можливо, відбувалися тоді, коли до грецької військової справи було долучено кавалерію, що додало знанням у грецькому суспільстві ще більшої ваги.

⁵⁵ Пригадаймо, наприклад, що так Ахілл шиковав порядки своїх мирмидонян (*Iliad*, II, 683-85); крім того, і армія ассирійців формувалася з опорою на регулярні піхотні частини.

⁵⁶ Переваги важкоозброєної та добре навченої піхоти були, мабуть, уперше продемонстровані в тривалій війні між Халкідією і Еретрією, що точилася в середині VII ст. до н.е. Після цього нова тактика швидко поширилася в усій Греції, оскільки була настільки ефективною, що жодне місто не змогло б вижити, не опанувавши її.

Головне управління старожитностей
Кампанії (Soprintendenza alle Antichità della
Campania), Неаполь.

ФАЛАНГА

Перша з цих грецьких ваз датується кінцем VII ст. до н.е., коли фаланга була ще нововведенням, тоді як другу, менш пошкоджену, розписали, мабуть, по двох поколіннях. На верхньому знімку показано дві шеренги фаланги, що атакують на повний хід, але суворо тримаючи крок, тоді як кіннота охороняє фланги бойового порядку. У реальному бою задні шеренги фаланги зближувалися з передніми, утворюючи єдину, злагоджену людську масу. Художнику, який розписував вазу, довелося з суто творчих міркувань переділити шеренги і показати тільки дві з них. Деталі важкого озброєння піхотинців (гоплітів) — шоломи, щити, списи й наколінники — виразніше помітно на нижній ілюстрації.

Зібрання старожитностей (Antikensammlungen), Мюнхен.

річ, підірвано, коли на полі бою запанувала важкоозброєна піхота. Ще важливішим був психологічний ефект, пов'язаний з тим, що для вміння тримати стрій, швидко і точно маневрувати воїни фаланги потребували тривалої підготовки. У шерензі всі були рівними, і життя кожного бійця залежало від стійкості товаришів, що стояли обіч. Захист майна або соціального статусу вже не міг відігравати колишньої головної ролі, оскільки винагороджувалися лише хоробрість, стійкість і дисципліна. Усе це, поза сумнівом, виховувало почуття рівності й солідарності в громадян, які були бійцями фаланги. Ба більше — на вояків, що навчалися тактики нового строю, невпинний вишкіл, ритмічні рухи багатьох шеренг під спів і музику справляли сильний гіпнотичний вплив аж до підсвідомого відчуття достатку й приносили почуття солідарності.

Природна річ, що такі настрої воїнів у фаланзі не могли не позначитися на загальних моральних принципах у Греції. Стиль життя аристократів став уважатися варварським, не гідним справжніх греків. За гідну людину і громадянина мали того, хто вів скромне життя, був незалежним господарем, котрому вистачало землі, аби жити гідно, придбати спис, щит і шолом, хто не втрачав мужності на полі бою. Цей ідеал громадянина швидко поширився і став загально визнаним, багатство і пишнота почали втрачати свою привабливість, і наприкінці VI ст. до н.е. навіть найбагатші з аристократів воліли жити й одягатися просто. Почесним стало спрямовувати багатство не на визивну розкіш, яка ще в VII ст. до н.е. уважалася незмінним атрибутом шляхетного походження, а на фінансування суспільних будинків і установ. При цьому багаті люди незмінно демонстрували, що вони аж ніяк не бажають тринькати гроші на власні примхи. Так дух рівності й солідарності став відрізняти стиль суспільного життя Греції від стилю, прийнятого в інших країнах⁵⁷.

Застосування у військовій тактиці фаланги мало далекосяжні соціальні й політичні наслідки. Що більшою була фаланга, то сильнішим ставав поліс; ця обставина стимулювала демократизацію суспільства. Справді, тепер соціальна система, за якої заможні громадяни могли розширювати свої земельні володіння за рахунок менш забезпечених співгромадян, доводячи їх до крайніх злиднів і навіть рабства, ставала неприйнятною. Зубожіння кожного з громадян, ведучи до зниження його статусу в суспільстві, зменшувало міць фаланги, послаблювало місто, а отже, знижувало безпеку всіх його громадян. Тому і в Афінах, і в Спарті (а тільки про ці два міста ми знаємо хоч щось більш-менш точно) наприкінці VII і на початку VI ст. до н.е. було вжито необхідних заходів, щоб обезпечити свої фаланги від розпаду.

Спарта вирішила проблему організації підтримки боєздатності фаланги, запровадивши закони (або конституцію) Лікурга. Можливо, еди-

⁵⁷ Греки класичної епохи відчували це деяким центром провалля, що відділяло еллінів від варварів. Див. Thucydides, I, 6, і Herodotus, VI, 207.

ною метою цієї конституції, запровадженої наприкінці VII ст. до н.е., було зробити фалангу якомога сильнішою і якомога численнішою. Конституція містила закони щодо обов'язкового проходження кожним із громадян системи військових навчань протягом усього активного періоду життя. Спартанці цілеспрямовано вилучали при цьому будь-які згадки про майновий або соціальний стан громадян, і навіть офіційно називалися вони «гоморої», тобто рівні. Фактично кожний здоровий громадянин мав стати професійним солдатом, і тільки позбавлені прав і раби звільнялися від служби і мусили обробляти землю, щоб годувати громадян. Завдяки навчанням, в яких громадяни проводили весь свій час цілорічно, фаланга Спарти стала кращою в Греції. Проте острах щодо розбещення громадян у разі зіткнення з вільнішим життям за межами Спарти, а також жах перед можливим бунтом у тилу не дозволяли вождям Спарти використати військову перевагу для встановлення панування над іншими містами Греції. Замість цього вони створили вільний союз-місто, що функціонувало під їхнім суворо консервативним проводом.

В Афінах проблему боекдатності своєї фаланги також вирішували досить радикально, але це не призвело до загальної мобілізації та переведення всього чоловічого населення на казармене становище. Натомість було запроваджено спеціальну посаду судді з особливими повноваженнями, які дозволяли вносити зміни в чинні закони. Суддею був призначений Солон. Насамперед він заборонив продаж у рабство за борги та, анулювавши борги тих, хто був проданий в рабство, зробив їх знову вільними громадянами. Так було усунено найзначнішу нерівність, що існувала серед громадян Афін, і відновлено силу фаланги⁵⁸.

Отже, фаланга була школою, яка створила грецький поліс. Ця школа зупинила на початковому етапі прагнення аристократії до розкошів і замінила його ідеалами помірності в усьому, що стосувалося зовнішніх виявів особи. Вона затвердила, а можливо, і взагалі створила вперше, ідеальне ототожнення особистих інтересів з інтересами поліса. Зрештою, вона значно розширила клас громадян, які могли брати активну участь у справах поліса; при цьому гопліти, які захищали своє місто на полі бою, вже ніяким чином не могли бути відчужені від участі в справах суспільства. Вони і не були відчужені. Закони Солона, наприклад, надавали гоплітам право виступати як апеляційним суддям під час оскарження рішень, винесених судами аристократів, а в Спарті закони Лікурга давали право асамблеї гоплітів обирати всіх суддів. У цьому випадку право голосу в розв'язанні державних питань, яке раніше належало винятково знаті, було передано ширшому класові громадян — усім, хто міг екіпіруватися для служби в армії. «Гоплітське виборче право» залишалося недоторканим аж до V ст., а в багатьох містах Греції — значно довше.

⁵⁸ Практичні наслідки цієї реформи виявилися вже за два покоління, коли афіняни змогли відбити острів Саламін у своїх сусідів із Мегари.
17-11-642

Не кожному громадянину вистачало коштів, щоб екіпіруватися всім необхідним, тобто купити меч, щит, шолом і спис. Багато хто для цього був бідним, а метал — дорогим. До того ж було чимало й таких, хто просто мандрував Грецією, не належачи ні до якого поліса, або ж залишив своє місто, нехтуючи громадянськими правами і маючи за краще жити як чужоземець. Зі збільшенням щільності населення міст їхня роль у формуванні громадської думки зростала, тож ще до того, як право голліта стало звичним ідеалом, на політичній сцені, особливо в таких торговельних центрах, як Афіни, Коринф і Мілет, з'явилася нова впливова сила.

Людина, яка не мала достатнього наділу землі, мусила знаходити інші засоби існування. Був лише такий вибір: вдатися до ремесла чи емігрувати за море. Обидва способи виживання часто доповнювали один одного, тим паче, що новоутворені колонії, які попервах імпортували багато товарів з батьківщини, згодом самі починали виробляти зерно та інші продукти на експорт. У середині VIII ст. до н.е. відбувалися як зростання еміграції, так і розквіт ремесел. Містам в іонічній частині Греції, особливо Мілетові, належала провідна роль у колонізації, а Коринф, Халкіда та Еретрія слідували за ним. Колонізація тривала приблизно з 750 р. по 550 р. до н.е. Після цього періоду подальша колонізація наразилася на опір Карфагена та етрусків, які закрили західне узбережжя Середземномор'я для грецьких колоністів. Однак у той же період часу вельми успішна комерційна діяльність у старих грецьких містах уже дозволяла навіть безземельним громадянам знаходити засоби для гідного існування, не віддаляючись від рідних місць на значні відстані.

Схема комерційної діяльності, розроблена в ці два сторіччя, мала фундаментальне значення як для грецької історії, так і для історії Риму. Перше грецькі рільники виробляли всі необхідні для життя продукти самотужки, продаючи лише стільки, скільки було необхідно для купівлі знарядь, зброї та інших виробів із металу. Тепер у значній частині Греції і саме рільництво було поставлене на комерційну основу. І хоча зерно залишалося головним продуктом сільського господарства, дедалі більше зусиль потрібно було витрачати на вироблення досить цінних і легко транспортованих продуктів, таких як вино і маслинова олія. Вино, звісна річ, було незамінним на бенкетах. Маслинова олія мала ширше застосування: не тільки як добра добавка до бідної на жири їжі мешканців Середземномор'я, а й могла прислужитися як мило, крім того, вона була найдоступнішим паливом для світильників. Тож не варто дивуватися, що варварські народи щедро розплачувалися зерном, металами, деревиною та іншою сировиною за вино та олію Греції.

Попри очевидні вигоди виноградарства і вирощування оливкових дерев, поширення цих культур відбувалося досить повільно. Навіть у регіонах зі сприятливими кліматичними умовами жителі не були знайомі з процесами обрізання лози і щеплення, а також культивуації. Усе

це вимагало чималих сил і утруднювало поширення й вирощування винограду та оливкових дерев. Не менш важливим чинником було й те, що до першого врожаю мало проминути кілька років. Мало хто з рільників міг пожертвувати кількарічним врожаєм менш цінних культур задля майбутнього врожаю винограду чи оливок. В Аттиці, наприклад, новий стиль товарного виробництва на селі істотно поширився не раніше 560 р. до н.е., коли тиран Пісистрат запровадив систему вигідних державних кредитів для рільників, які вирощували на своїх землях виноград і оливкові дерева.

Перехід до комерційного рільництва дав величезні переваги таким передовим містам, як Мікени, Еретрія та Афіни. Власне, експортуючи вино і маслинову олію, ці міста отримували набагато більше зерна (і різних видів сировини), ніж могли виробити самі на своїх землях. Навіть більше, виробництво вина та олії давало змогу грекам розширити загальну площу оброблюваних земель, оскільки виноград можна було добре вирощувати навіть на кам'янистих схилах. Отже, комерційне рільництво могло забезпечити засобами існування набагато більше людей, ніж це будь-коли щастило зробити в рамках натурального господарства, і в містах з'явилася можливість розвитку економіки принципово нового типу.

Перехід до комерційного рільництва посилив демократичні тенденції, закладені тактикою фаланги, та унаочнив відмінність соціального ладу Греції й Середнього Сходу. Комерція в містах Середнього Сходу мала великий досвід у виробництві й торгівлі такими товарами, як одяг і вироби з дерева та металу. Харчові продукти для цих міст постачали прилеглі райони, переважно у вигляді економічно непродуктивних рент і податків. Тому рільники Середнього Сходу являли собою селянство, що мало досить слабкі комерційні зв'язки з містом. Велика частина рільників сприймала містян як чужинців і визискувачів, що, загалом, було аж ніяк не безпідставним. Навпаки, у Греції рільники, продукуючи вино та олію, необхідні для комерційної діяльності міста, шанувалися як справжні громадяни. Вони відігравали провідну роль у політичному житті, брали безпосередню участь у воєнних діях як бійці фаланги та, як інші жителі передмістя, забезпечували продуктами місто.

Отож, ринкові відносини в Греції проникли в суспільну свідомість значно глибше, ніж на Середньому Сході, і значно сильніше згуртували все населення в єдину політичну структуру. Характерною рисою Середнього Сходу була пасивність рільників, які байдуже ставилися до будь-яких політичних змін і не вбачали в зміні правителів жодного сенсу для себе. У Греції, навпаки, рільники були життєво зацікавлені в усіх державних процесах і активно до них залучалися. Мабуть, у цьому й полягав секрет успіху воєнних кампаній греків, і хоча в Геродотовому порівнянні воїна-перса, якого гнали на бій канчуками, з грецьким вояком, який бився з власної волі, чимало перебільшення, була в нім і частка правди.

Для більшості грецьких міст комерція не відігравала першорядної ролі. Більшість із них, як, наприклад, Спарта, були передусім аграрними центрами, де право гопліта та інші подібні реалії суспільного ладу вважалися нормами як особистого життя, так і політики. Водночас такі міста, як Афіни, ставали центрами торгівлі й ремесел. Ці міста зазнавали подальших політичних колізій, оскільки мірою того, як чисельність ремісників, художників і скульпторів у них зростала, ці прошарки прагнули повніше брати участь у суспільному житті. У багатьох мешканців міст, а надто в моряків і ремісників, бракувало коштів, аби придбати спорядження гопліта. Їхнє невдоволення подеколи діставало підтримку тих збіднілих землевласників, які на своїх невеликих ділянках не могли виростити врожай, достатній для пристойного життя. Ці заворушення нерідко призводили до встановлення тиранії в містах Греції в період з VII по VI ст. до н.е.

Тиран — це людина, яка захоплювала владу завдяки військовому перевороту і правила, не зважаючи на закони. Більшість тиранів обдаровували бідних за рахунок багатих, а інколи взагалі конфіскували великі земельні володіння і розподіляли їх між тими, хто не мав власності. Тим часом тиранія аж ніяк не гарантувала безпеки. Вірус беззаконня нелегко було знищити, і верства воїнів фаланги, яка становила військовий кістяк держави, мабуть, щораз прагнула відновити втрачений контроль над справами держави. Тому тиранія ніколи не здобувала слави на війні, і тиранам були потрібні найманці, щоб захистити себе від співвітчизників. Ця внутрішня слабкість пояснює ту пасивність, з якою грецькі міста на території Малої Азії, де тиранії були особливо поширені, підкорилися спершу Лідії, а потім і імперії персів. Проте в материковій Греції спартанці перебрали місію наприкінці VI ст. до н.е. скидати тиранів скрізь, де вони могли цього досягнути. Мабуть, саме доблесті фаланг спартанців треба завдячувати, що на початок війни з персами в європейській частині Греції не залишилося жодного тирана.

Однак дії Спарти проти тиранів не могли ні змінити, ні усунути ті соціальні умови, які сприяли їхньому приходові до влади. Два шляхи лежали перед тими містами Греції, які на той час стали центрами торгівлі: або подальше гноблення бідних верств населення олігархічними урядами з обмеженим виборчим правом, або радикальні зміни у бік подальшої демократизації, що не обмежувалася б виборчим правом гопліта. У Коринфі обрали перший шлях, але олігархи не могли самотужки втримуватися при владі та значною мірою залежали від військової підтримки Спарти, тому ефективність їхніх дій щодо власного поліса була паралізована поділом громадян на два непримиренно ворожі угруповання. Інший шлях обрали в Афінах. Після повалення тиранії Пісистратидів у 510 р. до н.е. тут почався радикальний рух у бік демократії. Навіть ті громадяни, які зовсім не мали землі, здобули право голосу в справах держави, діставши можливість брати участь у народних зборах і засіданнях судів. Але та-

кий громадський устрій виявився вельми нестійким, і до того як 483 р. до н.е. Фемістокл вирішив, що необхідно значно збільшити морський флот Афін, служив лише знаряддям зведення порохунків між окремими аристократами і аж ніяк не віддзеркалював балансу сил в афінському суспільстві. Проте коли в Афінах було збудовано могутній флот, де веслярами були громадяни цього міста, безземельні громадяни Афін, чиею єдиною власністю були лише міцні м'язи, дістали можливість брати участь у військових операціях поліса. Як веслярі на триремах, вони такою ж мірою забезпечували своє місто, як і голпліти. Тому їхнє право бути почутими в народних зборах зміцніло. Справді, в V ст. до н.е. веслярі флоту Афін, а отже, і ті верстви населення міста, з яких вони рекрутувалися, почали відтручувати з політичної сцени рільників-гоплітів.

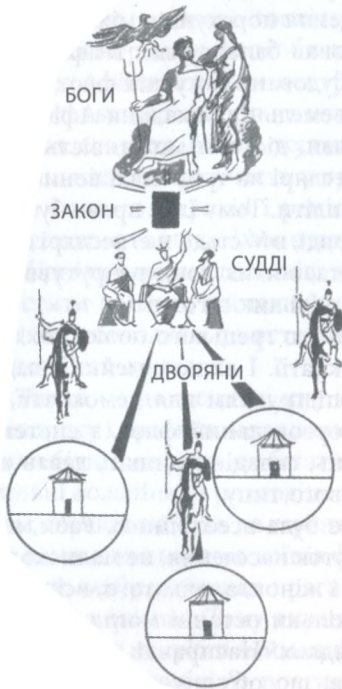
Якщо фаланга була початковою школою грецького поліса, то флот став вищою школою її розвиненої демократії. І якщо сімейний наділ і сімейне рільництво були економічним підґрунтям для демократії, що трималася в межах права голпліта, то торговельний флот, з системою потрібних для його існування майстерень, складів і ринків, давав економічну базу радикальній демократії нового типу.

Проте грецька демократія ніколи не була всеохопною. Раби, які в багатьох містах становили чималий відсоток населення, не мали жодних політичних прав. Прав було позбавлено і жінок, а крім того, всіх чужоземців, які жили в грецьких містах, оскільки останні могли отримати громадянство лише у виняткових випадках. Насправді, уявлення, за якими громадяни — це замкнена група, що об'єднується глибокими родовими зв'язками, зберігалось в Греції і після 500 р. до н.е. Громадяни завжди залишалися привілейованою верствою, яка ніколи не охоплювала всього дорослого чоловічого населення поліса.

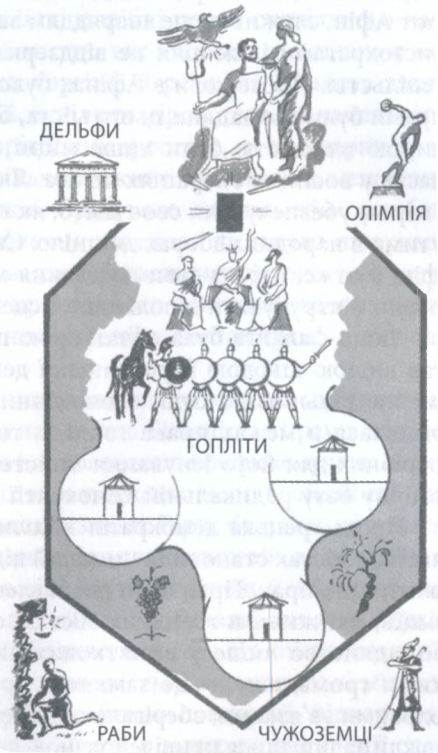
Ідеали, встановлені аристократією, і далі переважали в полісах з радикальною демократією. Добродесний громадянин мусив мати достатньо вільного часу, інакше він не зміг би відвідувати засідання суду, асамблеї та релігійні свята і, що найважливіше, підготувати себе до того, щоб зі зброєю в руках захищати власне місто. Фізична праця не вважалася неприйнятною для справжнього громадянина, якщо він залишав достатньо часу для політичної діяльності. Принципи, що визначали справжнього громадянина, були простим зліпком з ідеалів, притаманних аристократам попередніх епох. Власне, скромніші суспільні класи не знайшли нічого відповіднішого для себе, ніж перенести на новий ґрунт старі ідеали аристократів, замінивши лише прагнення до особистої величі, таке властиве героям Гомера, на прагнення до величі поліса.

Сільська громада, що складалася з дрібних незалежних рільників, залишалася політичним ідеалом щонайменше до IV ст. до н.е. Самі афіняни були схильні вважати будь-яку діяльність, пов'язану з ремеслами і торгівлею, небажаним відхиленням від ідеалу. Можна припустити, що межею бажань середнього громадянина, що служив веслярем на флоті

ПЛЕМІННА АРИСТОКРАТІЯ
В 1100–800 РР. ДО Н.Е.

ПОЛІС У 800–500 РР. ДО Н.Е.

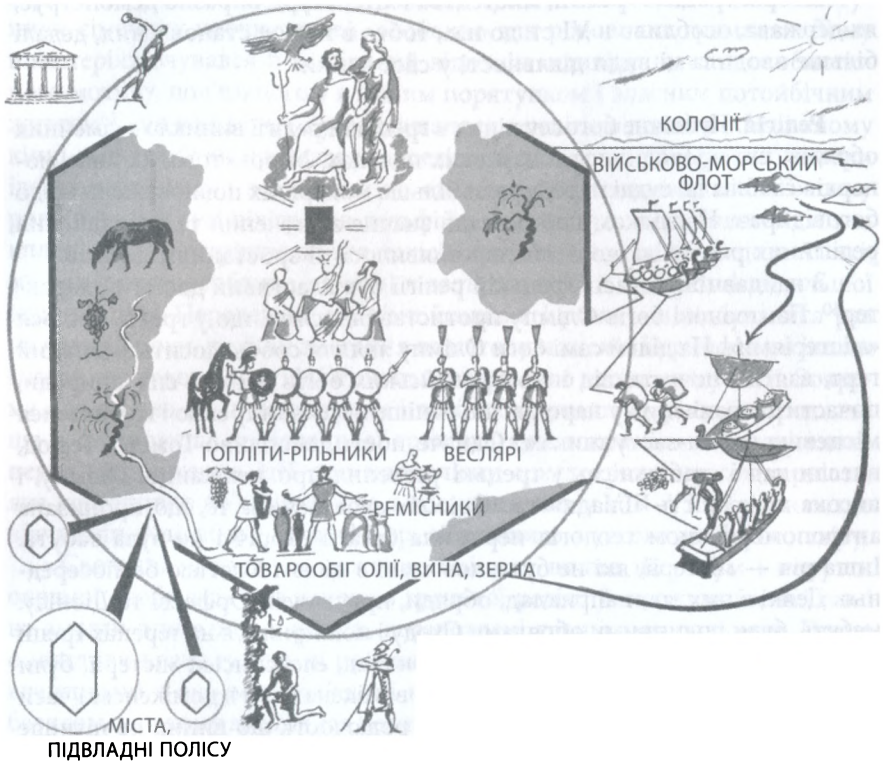
РОЗВИТОК ГРЕЦЬКОГО

Афін, було скласти собі статок, здобувши більше трофеїв в якійсь вдалій війні, потім купити наділ землі й зажити життям, гідним вільної людини і громадянина. Ні доля ремісників, ні фінансовий хист на ринковій площі не могли викликати поваги в Стародавній Греції⁵⁹. Ба більше, в VI–V ст. до н.е. навіть володіння землею могло викликати чималі підозри, якщо не було повної впевненості, що власник слугує всім своїм багатством на користь держави.

Коли грецькі поліси досягли вершини розвитку, їхній вплив на своїх громадян став надзвичайно сильним, проникаючи в усі сфери життя. По-

⁵⁹ Сільське господарство в Греції було винятково сезонним, і по кілька місяців на рік рільники залишалися практично вільними від робіт. Тому їм було неважко поєднувати свою працю з вільним часом, необхідним справжньому громадянину, тоді як ремісники, особливо ті, що працювали відрядно, навряд чи могли дозволити собі втратити бодай день на справи поліса. Можливо, частково тому ремісничували переважно раби й чужоземці, поки велика частина громадян Афін була вкрай залежною від потреб поліса у веслярах, судових засідателях та ін. Див. *Old Oligarch*, I, 2-3.

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТА ІМПЕРСЬКИЙ ПОЛІС У 500–404 РР. ДО Н.Е.

СУСПІЛЬСТВА

літика багато в чому заступала життя як таке, і для особистих інтересів, власне, не залишалося майже нічого. У демократичних Афінах уважалося цілком природним, що час, багатство і всі духовні спрямування громадян цілковито присвячені справам держави, не кажучи вже про Спарту, яка за вимогами та обмеженнями, накладеними на життя своїх громадян, залишила далеко позаду всі сучасні тоталітарні держави. Однак така відмова від особистого життя, мабуть, приймалася з власної волі та без примусу, оскільки, на відміну від нинішніх часів, громадяни самі були державою. Кожен громадянин міг на ділі відчутти, що держава не ворожа його інтересам і не накинута ззовні, а є узагальненим продовженням його власної волі та прагнень. За таких умов суспільний досвід поділяли всі громадяни, що розкривало нові грані людського характеру, вивільняючи певну колективну енергію, що, мабуть, і привело до небувалого розквіту класичної культури Греції.

2. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ

Історія грецької релігії, мистецтва і літератури виразно демонструє, як держава, особливо в VI ст. до н.е., тобто в період становлення, дедалі більше вводила ці види діяльності у свої рамки.

Релігія. Публічне богослужіння в грецькій релігії виникло з сімейних обрядів, що проводилися в царських палацах. Мірою того, як сила монархів слабшала, судді перебирали більше монарших повноважень щодо богівідправ. Наслідком цього стало значне збагачення та ускладнення релігійних ритуалів, що особливо виявилось зі зростанням держав.

З найдавніших часів грецькій релігії був властивий двоїстий характер⁶⁰: Пантеонові богів Олімпу протиставлялося те, що у греків звалось «містеріями». На ділі й самі боги Олімпу являли собою досить змішаний гурт, взятий почасти від індоєвропейських богів небес і сил природи, почасти запозичений у народів, які раніше населяли Грецію і вклонялися місцевим богам-заступникам. Однак поети, особливо Гомер і Гесіод, внесли лад і стабільність у грецькі уявлення про мешканців Олімпу, і висока художність «Ліади» та «Одіссеї» забезпечила те, що пронизана антропоморфізмом теологія пережила багато сторіч і не була забута. Інша річ — містерії, які не були пов'язані з цією теологією безпосередньо. Деякі з них, як, наприклад, обряди, присвячені Орфеєві та Діонісу, мабуть, були родинними обрядами Сходу і поширилися на теренах Греції в VIII або VII ст. до н.е. Інші, як, наприклад, елевсинські містерії, були явно місцевого походження і з'явилися в Мікенах або в домікенські часи та були, можливо, пов'язані з культом родючості, що виник не пізніше III тис. до н.е., тобто практикувалися рільниками ще в епоху неоліту.

Поліс успішно тлумив визивні суперечності грецької релігії, об'єднуючи містерії та богів Олімпу, не вдаючись при цьому до інтелектуального синтезу, а запроваджуючи нові обряди. Публічне богослужіння, що славало мешканців Олімпу, сусідувало з велелюдними святкуваннями містерій, і принаймні у двох випадках вони взагалі зливалися в ціле. Таке єднання символізували загальні ходи під час великих панафінеїв. Установлені (або принаймні затверджені) тираном Пісистратом обряди поклоніння богині Афіні, головній серед богів-олімпійців покровительці міста, починалися, проте, біля святилища в Елевсині, де проводилися містерії на честь великої Деметри, і закінчувалися в Акрополі, в серці Афін. Подібно до цього, театральні видовища, що були частиною свят на честь Діоніса в Афінах, брали сюжетами відомі мотиви з грецької міфології, попервах абсолютно чужі старовинному культові Діоніса. Отже, хоча це й не було здійснено формально, держава все ж таки знаходила способи узгодження несумісних джерел грецької релігії.

⁶⁰ Див. Raffaele Pettazzoni, «Introduction to the History of Greek Religion» у його праці: *Essays on the History of Religion*, trans. H.S.Rose (Leiden: E.J.Brill, 1954), pp.68-80.

Щоправда, не всім різновидам грецької релігії щастило вписатися в рамки, встановлені полісом. Пишні публічні свята аж ніяк не заступили сімейних урочистостей, особливо для родовитих громадян. Тому в містеріях вчувався й особливий відгомін індивідуального, особистісного мотиву, пов'язаного з власним порятунком і власним потойбічним життям⁶¹, що вже ніяк не узгоджувалося з релігією держави. На іншому кінці спектра були представлені релігійні установи, що проголошували ідеї панеллінізму і закликали до єднання всіх грецьких міст. Головну роль у цьому русі відігравав дельфійський оракул, жерці якого істотно впливали на внутрішнє життя полісів протягом усього VI ст. до н.е. і які, зокрема, були особливо помітні в заступництві й підтримці подальшої колонізації⁶². Паралельно з Олімпійськими іграми, які відбувалися раз на чотири роки, подібні змагання влаштовувалися в Коринфі та в інших містах, що також мало відбиток панеллінського напрямку в релігії. Зокрема, під егідою богів деякі греки і далі сповідували старі ідеї, народжені ще в середовищі стародавньої грецької аристократії, і спостерігалось певне відродження ідеї про надполісну аристократичну солідарність, яка нерозривно об'єднувала весь грецький світ у VIII–VII ст. до н.е., що відчували учасники і глядачі ігор, зібравшись з усього грецького світу.

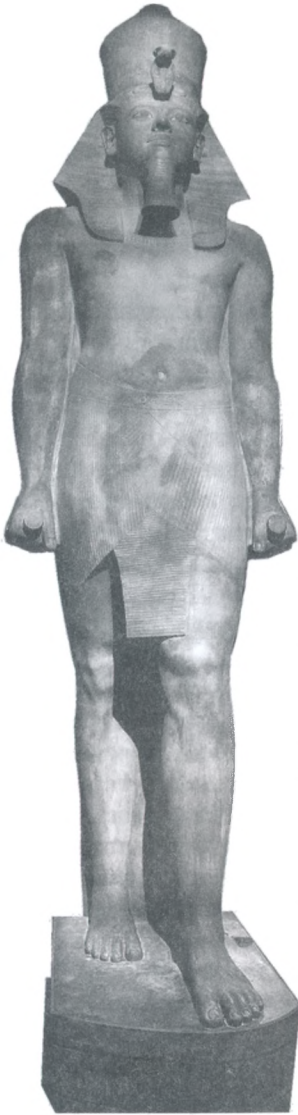
Сьогодні навряд чи можливо оцінити вплив на розум і почуття окремої особи всіх цих аспектів грецької релігії й тих культів, які так і не змогли вписатися в рамки, встановлені грецькими полісами. Проте є підстави вважати, що ні побожність окремих осіб, ні релігійні свята, влаштовані в окремих сім'ях, ні навіть панеллінські свята не були тим базисом, на якому зводилися величні монументи давньогрецької культури. Саме встановлена полісом релігія стимулювала будівництво грецьких храмів, розвиток драматичного мистецтва в Афінах, і лише ці аспекти давньогрецької культури змогли подолати час і заслужити поцінування від наступних поколінь. Принаймні в цьому сенсі значення офіційної релігії незмірно вище за значення тих вірувань і релігійних течій, які більш або менш успішно протистояли юрисдикції поліса.

Мистецтво. На ранньому етапі розвитку розквіт школи скульптури в Греції завдячує заступництву аристократії. Легко припустити, що перші грецькі скульптури зображали цілком конкретних осіб⁶³ і слугували як для ушлявлення богів, котрим ці статуї були присвячені, так і тих осіб, які ці статуї замовляли. Зовсім не пустою забавкою є спроби роздивитися в химерних костюмах і відчужених «архаїчних усмішках» скульптурних

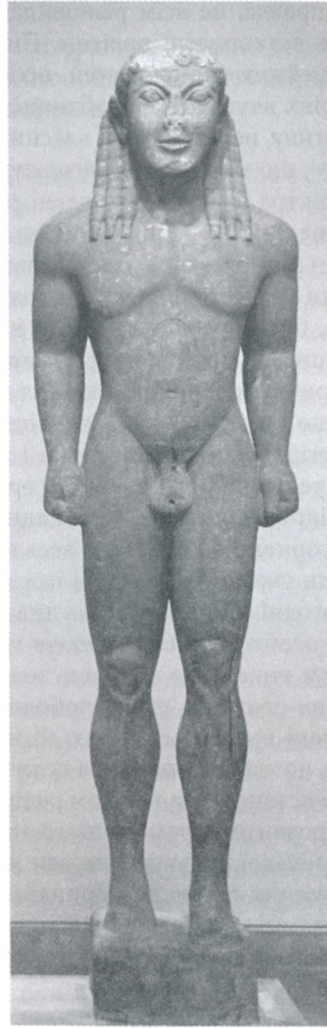
⁶¹ Імовірний характер релігії епохи мегаліту обговорювався раніше.

⁶² Престиж оракула зазнав невиправної шкоди, коли 480 р. до н.е. він висловився на користь персів, і ніколи згодом повністю відновити його вплив уже не судилося.

⁶³ Gisela A.M.Richter, *Kouroi: A Study of the Development of the Greek Kouros from the Late Seventh to the Early Fifth Century B.C.* (New York: Oxford University Press, 1942), pp.3-4; W.Deonna, *Dédale, ou la statue de la Grèce archaïque* (Paris: E. de Boccard, 1930), I, 56-59.

Інститут сходознавства, Чиказький університет (Oriental Institute, University of Chicago).

Дельфійський музей (Delphi Museum), Дельфи, Греція.

ГРЕЦЬКИЙ ПЕРІОД УЧНІВСТВА

Ці скульптурні зображення показують, наскільки значним був вплив Єгипту на стиль пластичного мистецтва Греції на ранньому етапі його розвитку. На ілюстрації ліворуч показано статую Тутанхамона (1362–1349 рр. до н.е.). Поза фігури стала характерною для традиційного єгипетського мистецтва не менш ніж за тисячу років до того, як ця скульптура була виконана. На той час, коли греки лише опановували кам'яне різьблення і тільки бралися до зображення фігур на повен зріст, єгипетським митцям уже був доступний значно виразніший стиль. Щоб пересвідчитись у цьому, достатньо порівняти ці два зображення. Деталі фігури праворуч, що датується 590 р. до н.е., і навіть незграбне відтворення зачіски вказують на явне наслідування старої та суворо регламентованої єгипетської традиції. Неприкрита оголеність грецької скульптури, скоріш за все, шокувала б єгиптян, але вона відображала звичаї гімнастичних залів греків.

дівчат, що прикрашають Акрополь, віддзеркалення грації та елегантності аристократичного життя тих днів, які передували добі зумисного спрощення та статечної суворості, що стали надалі нормою для поліса.

Тоді ж монументальне грецьке мистецтво починало поступово вписуватися в рамки, встановлені полісом. Повний розквіт у грецькому суспільстві настав лише після 500 р. до н.е., хоча храми та інші монументальні споруди почали будувати в Греції вже в VI ст. до н.е. Такі будівництва завжди мали загальнонародний характер, і в багатьох випадках храми зводилися як житла богів чи богинь — покровителів поліса. Скульптори шукали нові або масштабніші завдання, декоруючи стіни і фронтони храмів, і, як і перше, створювали статуї для їх внутрішнього оздоблення.

Отож, поки скульптори опановували техніку і встановлювали канони свого мистецтва, держава дедалі більше замовляла їхні твори. Ця обставина глибоко вплинула на створення грецького стилю в мистецтві. Реалістичний портрет, який згодом став відмітною особливістю римського мистецтва, в ті часи інтересу не викликав. Навпаки, завданням грецьких скульпторів було відтворити узагальнений образ ідеальної особи і надати людських рис образам богів. Ба більше, сакральний характер монументальних громадських споруд вимагав точної відповідності канонічним архітектурним взірцям⁶⁴. Ці обмеження, накладені на фантазію і винахідливість, змушували архітекторів концентруватися на деталях декору, пропорціях і симетрії, що додало грецьким храмам вишуканої краси. Рання грецька архітектура навряд чи могла б досягнути такої досконалості й художньої простоти, якби вона була абсолютно вільна у виборі планів і фасадів, як її сучасники в Ніневії та Персеполісі.

Основною особливістю грецького мистецтва, що відрізняла його від попередників Середнього Сходу і від послідовників в Римській імперії, був його державний характер. Хоча далеко не всі особливості грецького мистецтва можна витлумачити, спираючись на цю тезу. В архаїчній скульптурі раннього періоду можна чітко розрізнити наслідування єгипетських зразків. Одначе мірою того, як греки опановували майстерність обробки каменю, вони, прагнучи досягнути максимальної природності й пластичної виразності, звільнялися від умовності єгипетського мистецтва. Причина розвитку цієї тенденції навряд чи в тому, що грецьке мистецтво більше набувало суспільного характеру. Можливо, причиною того, що грецькі майстри вдавалися до натуралізму, було враження, яке на них справляли поеми Гомера, де боги були зображені дуже схожими на людей. Не можна відкинути, одначе, що вони досягли подібної майстерності тому, що могли щодня спостерігати в гімнастичних залах

⁶⁴ Використання багатьох деталей грецької архітектури можна витлумачити як імітацію в камені раніших дерев'яних конструкцій. Закінчення бантин та інших конструкцій, що мали раніше суто функціональне призначення, були скрупульозно передані в камені, але вже як декоративні елементи.

Лувр. Відділ музею Осера (Musée du Louvre, Depot du Musée d'Auxerre), Париж.

Музей Лувру (Musée du Louvre), Париж.

Музей Акрополя (Acropolis Museum), Афіни.

СТАНОВЛЕННЯ ГРЕЦЬКОГО СТИЛЮ

Ці три жіночі фігури ілюструють звільнення грецької школи скульптури від наслідування єгипетських зразків і виникнення технічно довершеного, високоестетичного й самобутнього грецького стилю. Перша з цих статуй виконана в найраніший період і датується приблизно VII ст. до н.е. У ній можна виразно розрізнити відгомін єгипетського стилю. В центрі — так звана Гера Самосська (датується приблизно 575 р. до н.е.) вже виявляє гармонійну гнучкість, не властиву мистецтву Єгипту. Поєднання декоративних зборок одягу і натуралістичного зображення людської фігури, що згодом стане відмінною рисою грецької скульптури, у цій статуй не виявляється, але його вже ясно видно в третій фігурі, виконаній близько VI ст. до н.е. Багатство драпірування та відчужена архаїчна усмішка цієї афінської «дівчини з Акрополя» відображають аристократичну епоху в історії Греції, коли цю статую було виконано.

оголене людське тіло в русі. Але тепер про це можна тільки здогадуватись, і рушійні сили, що скеровували розвиток мистецтва Греції (як, утім, й інших великих мистецтв) назавжди залишаться загадкою⁶⁵.

Література. «Іліада» та «Одіссея» — найраніші й найвидатніші грецькі поеми з усіх, що дійшли до нашого часу. Обидві вони, як і твори Гесіода, не мають нічого спільного з ідеологією поліса. Однак ці твори, особливо поеми Гомера, відіграли провідну роль у всій подальшій культурі Греції. «Іліада» оспівувала аристократичні й героїчні ідеали, лють і насолоду життям, при цьому в поезії виразно чути трагічний мотив, неминучість смерті й невідворотність долі, яка в грецькій поезії починала вважатися неодмінним елементом людського існування. Герої Гомера билися задля власної слави і задля здобичі. Герої класичної епохи, принаймні теоретично (нехай це не завжди траплялося на практиці), мали битися, щоб принести славу й багатство полісові, але в іншому ідеалі Гомера залишалися практично незмінними.

Лірична поезія Греції також була продуктом аристократичної епохи, однак вона практично не підпала під вплив дисципліни поліса. У ранній поезії переважали особисті, а часом і автобіографічні мотиви, при цьому багато з віршів були виповнені нестримною впевненістю в собі, притаманною аристократії. З іншого боку, були й такі поети, як Тіртей, який присвятив свій поетичний хист уславленню рідного поліса — Спарти і стройовим пісням, під які крокували новостворені фаланги. У цих піснях він у вельми пишних висловах оспівував самопожертву задля

⁶⁵ Якщо дозволити собі передбачити, хоч я і не цілком упевнений, що таке припущення слушне, що початковий поштовх кожному виду мистецтва дає зоровий досвід майстра, то паралелізм мінойського і класичного грецького мистецтва може бути витлумачений так. Будь-які спроби опанувати нову техніку чи засоби вираження для відображення візуального досвіду спершу, здебільше, приречені на неуспіх через брак майстерності. У суспільстві, ізольованому від інших культур, а отже, і від інших стилів мистецтва, ці перші спроби відобразити реальність на свій лад будуть досить незграбними, але водночас те, що починалося з невдалих проб якомога точніше відбити реальність, може, навпаки, привести до створення системи умовності нереалістичної традиції в мистецтві.

Однак ті, хто має справу з нереалістичними або незавершеними стилями, може вирішити, що не так уже й складно створити власний стиль. У таких спробах передавання зовнішнього світу неминуче розвиватиме нові технічні можливості й удосконалюватиме майстерність, що зрештою може допомогти створити реалістичний стиль надзвичайно високого рівня. Як Крит, так і Греція мали тісні культурні зв'язки з усіма державами Середземного моря. Тому митці всіх цих держав мали можливість вивчати й опанувати різні стилі, внаслідок чого і могли бути створені шедеври реалістичного мистецтва.

Така інтерпретація, втім, залишає без відповіді наступне питання. Деякі стилі досягли досконалості саме на шляху спотворення видимої реальності, наприклад, скіфський «звіриний стиль». Отож, можна лише стверджувати, що, хоча точне відтворення реальності й було справжньою метою художників, ті з них, хто мав можливість вивчати різні стилі з відхиленням від реалістичного зображення, виявилися наполегливішими в удосконаленні реалістичного стилю, ніж ті, яких цієї можливості було позбавлено.

держави. У тому ж політичному ключі, але стриманішому тоні, афінський законодавець Солон висловив у віршах свою концепцію закону і справедливості, які стали основою конституційної реформи, що її він провів у Афінах.

Проте загалом поезія не підпала під значний вплив поліса переважно тому, що становлення всього розмаїття форм поетичного мистецтва (за винятком драми) відбулося ще перед тим, як поліс здобув контроль над думками і почуттями громадян. Хоча виявилось можливим пристосувати поетичні ідеали до ідеології міста-держави, чому, безперечно, сприяв той факт, що поліс чимало запозичив у ідеології аристократів колишніх часів. Цей зв'язок був обопільним, чари поезії сильніше за будь-що інше могли забезпечити виживання ідеалів аристократії в дедалі демократизованішому світі поліса. Виховане на поезії Гомера грецьке суспільство класичної епохи не могло не шанувати героїчного бачення світу, яке з такою силою звучало в цих віршах.

Що ж до прози, то до 500 р. до н.е. вона розвивалася досить мляво. Виняток становлять лише твори Гекатея, чії збірки географічних відомостей і оповідей про подорожі й далекі країни не дійшли до наших днів. Його прозаїчні твори збереглися лише у фрагментах і переказах у книгах пізніших античних авторів.

Філософія. До VI ст. до н.е. щонайменше дві проблеми в гомерівському погляді на світоустрій непокоїли грецьких філософів. Першим із них був зв'язок і відносини між долею та богами Олімпу. В одних віршах Гомера Зевс проголошувався всемогутнім, а в інших — сам виявлявся підвладним долі. Друга проблема була пов'язана з тим, що Гомер приписував мешканцям Олімпу забагато суто людських слабкостей. Для представників грецького суспільства класичної епохи, де правочинство було підняте на новий щабель після створення нормативного законодавства та інституцій права, було неприйнятним, як Гомер зобразив небожителів. Боги в його поемах невпинно влаштовували колотнечі, шахраювали і дурили один одного, точнісінько так, як звичайні люди, при цьому їхні сумнівні моральні нахили не зустрічали належного осуду.

Вади теології Гомера були лише частиною тієї плутанини, яка панувала в релігійній традиції Греції аж до VI ст. до н.е. через змішання різнорідних, а часом і несумісних, міфів. До того ж у Греції не було офіційно призначених священнослужителів, які могли б виправити чи бодай притлумити ці суперечності. Публічні боговідправи здійснювали обрані судді, які, будучи людьми, що опікувалися водночас і практичною політикою, навряд чи мали схильність до абстрагованих роздумів. Отож, у Греції не було ніяких представників влади, повноважних тлумачити простим громадянам світобудову та її надприродні аспекти. Ці проблеми взагалі не бралися до уваги та були віддані на розсуд окремих осіб.

За архаїчної епохи поети сміливо заходилися пояснювати все, що

вимагало пояснення. Їх уважали провидцями, осяяними божественною силою, та оповивали аурою пошани, якщо не благоговіння. На відміну від жерців Сходу, грецькі поети мали долати дві перешкоди у спробах систематизувати світ богів і людей.

По-перше, слід було прагнути витонченості й досконалості своїх віршів, аби вони легше запам'ятовувались і щоб до них важче було внести виправлення. Тому ідеї попередніх поколінь не просто було змінювати і пристосовувати до потреб нового часу, не зашкодивши їхній поетичній силі. Покоління східних жерців могли в бездоганно благочестивій формі інтерпретувати, змінювати і прикрашати зміст священних стародавніх текстів, припасовуючи його до поточних смаків і поглядів, але такі мислителі, як Ксенофан і Геракліт, які знали напевно, що саме сказали Гомер і Гесіод, вимушені були засудити й оголосити брехливими твердження своїх великих попередників. Натомість не можна не зазначити, що мілетські філософи змогли уникнути винесення подібних вердиктів, тактовно ігноруючи поетичну традицію загалом.

По-друге, грецькі поети не належали до певної організованої корпорації, яка захищала б свої права, але, залишаючись одинаками, вони були не в змозі утвердити свою монополію на істину. Східні жерці, виконуючи священні ритуали і виспівуючи тексти стародавніх міфів, спиралися на низку своїх попередників, від яких вони перебрали знання і повноваження. Грецькі поети мали лише власне натхнення, власні думки і власну уяву.

Тож ті з греків, хто був наділений допитливим розумом і схильністю до роздумів, не могли спиратися на якусь організовану доктрину чи систематизовану міфологію, що дали б їхнім почуттям і думкам орієнтири в навколишньому світі. Однак, коли вони почали подорожувати і торгувати з Середнім Сходом, то познайомилися з приголомшливими теологічними й космологічними системами та дістали чимало корисних знань. Природа речей настільки вразила уяву греків, що вони створили нову науку — філософію. Фалес Мілетський (585 р. до н.е.), що вважається творцем грецької філософії, вірогідно, вивчав геометрію в Єгипті й навчився застосовувати її на практиці. Його ідея про те, що вода є первинною субстанцією, нагадує одне з положень давньовавилонської космології, де воду вважали першим елементом творення. І справді, доктрини, що їх приписують Фалесові, можна вважати своєрідним переусвідомленням міфології стародавнього Вавилону, з тією визначальною різницею, що Фалес усунув із цієї концепції істотний елемент східної космології — богів.

Однак, якщо грецька філософія почалася зі спроб підправити на основі знань, запозичених на Середньому Сході, конструкції, зведені поетами, то не минуло багато часу, як деякі з філософів, подібно до грецьких скульпторів того часу, остаточно звільнилися від чужоземного впливу, набувши повної свободи для власних роздумів.

Школа філософії, що постала в Іонії наприкінці VI ст. до н.е., звернула увагу на проблеми земного існування і спробувала виявити у фізичних явищах загальні закономірності. Ці зусилля значно просунули вперед той напрям думки, яким ішов ще Гомер (або його безіменні попередники), привносячи порядок і субординацію в пантеон Олімпу; бо Фалес, Анаксимандр і Анаксимен насмілилися скинути гомерівських антропоморфних богів і піддати аналізу зміст і природу іншого гомерівського персонажа — долі⁶⁶. Наскільки дозволяють судити фрагменти їхніх праць, що дійшли до нас, за стилем мислення мілетські філософи навряд чи набагато обігнали попередників-поетів. Замість виваженої аргументації їхнім звичайним методом було просте твердження, але принаймні Анаксимандр започаткував суворіші правила обґрунтування тверджень⁶⁷.

Іонійська філософська школа почала розвиватися в істотно іншому напрямі, відкинувши віталістичні принципи. Попри деякі відмінності релігій Середнього Сходу, всі вони сходилися в тому, що природні процеси корилися волі надприродних істот. Всесвіт інтерпретувався в уяві людини таким чином, що все у світі відбувалося завдяки поривам бога або духа, на взір тих, що їх мали люди у повсякденному житті, і ці пориви примушували всі явища відбуватися саме так, як вони відбувалися. Але іонійські філософи витрутили богів зі своєї концепції, вважаючи, що всесвіт підпорядковувався суворим законам, а, отже, був пізнаваним. Хоча вони й припускали, що душа або духи могли існувати, але вважали, що душі, як і все інше, корилися законам світобудови⁶⁸.

⁶⁶ Див. F.M.Cornford, *From Religion to Philosophy: A Study in the Origins of Western Speculation* (London: Edward Arnold, 1912), p.144.

⁶⁷ John Burnet, *Early Greek Philosophy* (4th ed.; London: A. and C.Black, Ltd., 1930), pp.53-54.

⁶⁸ Можливо, атеїзм Будди і наполеглива відмова Конфуція розумувати про божественне (або про життя після смерті) породили схожий напрям думки і в їхніх сучасників в Іонії. Усі вони, хоч і кожний по-своєму, відвернулися від богів. Іонійських філософів цікавило, як влаштовано світ, і вони намагалися пізнати закони природи. Будду абсолютно не цікавили фізичні закони, і він прагнув усунути ся зі світу, який видавався іонійцям настільки привабливим. Конфуцій обрав зовсім інший шлях — він цікавився лише буттям людини і прагнув відновити норми поведінки і закони, які керували людським суспільством, властиві старовині. Він не шукав обґрунтування принципів, що керували суспільством, у природі речей, як це намагалися зробити його іонійські сучасники в IV ст. до н.е., коли грецька філософія могла вже не приймати світ поліса як щось безумовне або дане згори. Отож, конфуціанський шлях (дао), буддійська нірвана і грецькі закони природи істотно відрізнялися одне від одного, попри те, що всі вони у спробах пояснити світ і визначити місце людини в цьому світі відкинули концепцію бога (чи богів), що домінувала у світогляді Середнього Сходу.

Вражає, що переконливість погляду, притаманного Середньому Сходові, виявилася настільки сильною, що незабаром мислителі Індії та Заходу знову повернулися до теологічної інтерпретації світу. Роблячи це, і християнські, і мусульманські спадкоємці грецьких та індійських філософів не намагалися приховати атеїстичних коренів цієї спадщини. Навпаки, вони, кожний на свій лад, намагалися поєднати старе й нове розуміння світу

Відтоді інтелектуальна традиція всіх цивілізацій, що підпали під вплив культури Стародавньої Греції, несла на собі відбиток фундаментальної ідеї про те, що ключем до розуміння світу є пізнання законів природи. Християнським і мусульманським ученим, філософам і теологам постійно доводилося брати до уваги концепцію іонійців про відносини суб'єкта і закону, і вони майже завжди погоджувалися, що закони природи, принаймні частково, захищають всесвіт від свавілля непередбачуваної божественної волі.

Безперечно, багато чинників сприяли такому значному і ґрунтовному відхиленню від старої схеми людського мислення. Контакти з Середнім Сходом і знайомство з життям варварських племен привели до відходу іонійських мислителів від релігійних доктрин тієї доби; при цьому, відмовившись від гомерівської теології, вони зберегли його концепцію безособової та невблаганної долі, що тяжіє і над людьми, і над богами, керуючи і тими, і тими. Одначе, щоб виявити вирішальний чинник, доведеться знову звернутися до устрою поліса. У VI ст. до н.е. в Іонії всі справи і вчинки людини контролювалися, і цілком успішно, безособовими, безумовними та байдужими до особи — і, як можна було сподіватися, справедливими — законами. Зрозуміла річ, закони природи, котрі правила всесвітом загалом, що їх, як гадали іонійські філософи, вони переважно опанували, нагадували закони, котрі правила полісом, і нечутно скеровували життя самих філософів. Отож, основна концепція грецької філософії часу становлення може розглядатися як наївна, але вельми плідна проекція діяльного впорядкованого поліса на весь всесвіт.

Мислителі старовини, як греки, так і варвари, проектували власне життя на буття всесвіту⁶⁹. Але за давніх часів людина практично в будь-якому суспільстві залежала від примх природи чи свавілля влади, а скорше від того й того водночас, оскільки кількість їжі, що її продукувала громада, залежала від мінливої погоди, а добробут загалом істотно залежав від налаштування хай і далекого, але могутнього володаря. Та й самому життю постійно загрожувала небезпека через одвічні нашествия й епідемії, тож будь-яка картина світобудови, яка не ґрунтувалася б на нестійкості й непередбачуваності, властивих самій природі речей, нео-

(буддисти навіть обожнювали цілком атеїстичну особистість Гаутама), і, поза сумнівами, такі спроби компромісу не змогли обійтися без значних натяжок у логіці викладу. До цього процесу не залишилися байдужими навіть холодні й прагматичні конфуціанці. Майже тоді ж даоські філософи висунули віталістичну (яка була не цілком теїстичною в західному розумінні) доктрину, протиставивши її конфуціанству, а буддизм розвинув цю тенденцію на сім-вісім сторіч пізніше.

⁶⁹ Попередники Гомера, наприклад, явно моделювали правління Олімпом, взявши за взірець Агамемнона, який украй невдало правив Мікенами. Нічим не відрізнялися від них і шумерські жерці (або їхні попередники), змодельювавши приблизно в IV тис. до н.е. пантеон богів Месопотамії на кшталт «примітивної демократії» (або олігархії) селищ долини Тигру та Євфрату.

дмінно мала видатися абсурдом. Але в таких вільних і квітучих містах, як Мілет, життя й добробут громадян залежали переважно від їхньої власної активності й діяльності, регульованої законом. Загроза голоду в разі неврожаю перестала бути страхітливою після того, як торговельні судна могли за необхідності привозити до міста зерно з інших країн. Доля мілетців була в їхніх власних руках, і ніякий володар не міг цього змінити. Навіть мінливість воєн можна було нейтралізувати, зміцнюючи дисципліну і вдосконалюючи вишкіл громадян-воїнів.

Отож, поліс ставав певним буфером між долями своїх громадян і примхами свавільних сил природи. Він захистив громадян від свавілля суддів і правителів, а, крім того, завдяки постійним військовим навчанням звів до мінімуму небезпеки воєн. Громадяни поліса були, наскільки це взагалі здавалося на ті часи можливим, захищені від свавілля сторонньої волі, але їхнє життя суворо регулювалося законом. Тому навряд чи варто дивуватися, що деякі з громадян були схильні вважати, що й цілий всесвіт може подібним чином підпорядковуватися суворим законам. Ця неймовірна здогадка змінила на всі подальші часи напрям думки в Греції, а потім і в усій Європі. Хоча цей факт сам собою непересічний, ще дивніше, що закони природи, попри все нагромадження випадковості, мабуть, існують⁷⁰.

Якщо іонійські філософи повністю підтримували закони поліса, припускаючи, що вони поширюються навіть на всесвіт, то піфагорійська школа, яка розвивалася головно в Італії та на Сицилії, може вважатися повним антиподом іонійської, оскільки її центральною ідеєю був відчайдушний протест проти тотальної, але неадекватної опіки над життям суспільства з боку поліса. Сам Піфагор залишив рідний острів Самос і оселився (приблизно в 525 р. до н.е.) в Кротоні на півдні Італії, де заснував товариство, або союз, братів духу, які були заглиблені в турботи про святість і порятунок власної душі. Отже, Піфагор був радше реформатором релігії, ніж шукачем мудрості в прямому розумінні. Проте відмінність була вельми невизначеною, оскільки передбачалося, буцім він учив, що оволодіння знаннями — кращий шлях очищення душі. Ідучи цим шляхом, він та його однодумці змогли зробити чималий внесок у розвиток математики, хоча й не обходили очищення душі постом та іншими видами аскетизму⁷¹.

⁷⁰ Мабуть, це був єдиний випадок в історії, коли здогадка виявилася настільки успішною і вчасною. Навіть найоптимістичніші прихильники іонійської школи були б вражені тим, як немудрована проекція законів грецького поліса на закони природи розвинулася в природні науки сучасності.

⁷¹ Можливо, Піфагорові були відомі деякі положення індійської філософії та релігії. Це принаймні могло б пояснити те, що деякі доктрини «Упанішад» мають багато спільного з таким маловідомим явищем, як піфагорійство. Відомо, що за часів юності Піфагора Самос мав широкі торговельні зв'язки з Єгиптом і що в Мемфісі приблизно з 500 р. до н.е. постійно жила колонія індійських купців. Не можна вилучити й суходільні контакти, що могли відбуватися через перський двір, який правив і деякими грецькими

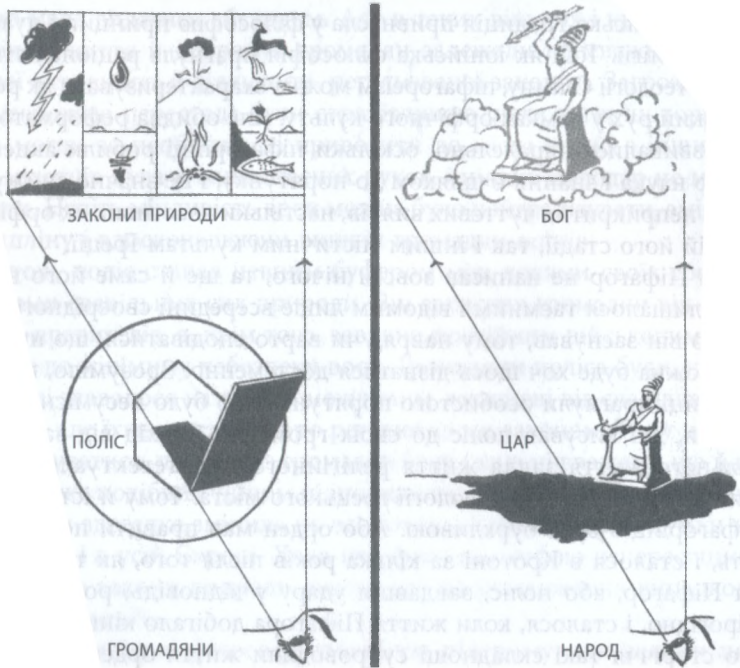
Піфагорійська традиція привнесла у філософію принципи дуалізму грецької релігії. Тоді як іонійська філософія прагнула раціоналістичної реформи теології Олімпу, піфагореїзм можна схарактеризувати як реформаторський рух у рамках орфічного культу. Але обидва реформаторські рухи розвивалися паралельно, оскільки піфагорійці робили акцент на тому, що наука і знання є шляхом до порятунку, і це значно знижувало цінність неприкритих чуттєвих виявів, настільки властивих як орфізмові на ранній його стадії, так і іншим містичним культурам Греції.

Сам Піфагор не написав зовсім нічого, та ще й саме його вчення довго залишалося таємним і відомим лише всередині своєрідного ордену, якого він заснував, тому навряд чи варто сподіватися, що про його життя можна буде хоч щось дізнатися достеменно. Зрозуміло, втім, що піфагорійці прагнули особистого порятунку, що було несумісно з тими вимогами, які висував поліс до своїх громадян. Відхід від заведеного суспільного життя задля життя релігійного та інтелектуального був неприпустимий у межах ідеології грецького міста. Тому й історія ордену піфагорійців була бурхливою. Або орден мав правити полісом, що, мабуть, і сталося в Кротоні за кілька років після того, як там влаштувався Піфагор, або поліс, завдавши удару у відповідь, розсіяв орден, як, вірогідно, і сталося, коли життя Піфагора добігало кінця. Протягом цілого сторіччя такі складнощі супроводили життя ордену, поки сповнені підозрінь громадяни та ревні судді нарешті не розсіяли останні громади піфагорійців.

Подібні співтовариства без жодних ускладнень могли вплестися в німічну канву індійської політичної та соціальної організації, але тотальний контроль поліса над життям громадян робив цей процес немислимим у Греції. Тому ми маємо право вважати, що існування ордену піфагорійців знаменувало перший зафіксований в європейській історії конфлікт між церквою і державою.

Проте, зіткнення ордену з ідеалами, що панували у Стародавній Греції, не змогли відвернути глибинного впливу піфагорійської школи на весь подальший перебіг думки в грецькій філософії. Прагнення особистого порятунку і святості, зусилля, спрямовані на залучення до божественного, прагнення безсмертя, причому скорше для себе, ніж для суспільства в цілому, — усі ці людські сподівання не могли бути задоволені у вузьких рамках ідеології грецького поліса. Піфагор спробував усунути ці вади, вдосконалюючи та раціоналізуючи орфізм, примушуючи філософію-релігію повернутися обличчям до життя. Він набагато випередив свій час, і філософія стала на цей шлях лише за доби еллінізму і Римської імперії, коли жорсткі рамки поліса втратили велику частину своєї психологічної цінності. Однак філософи двох подальших сторіч —

та індійськими провінціями. Див. Nilakanta Sastri, «Ancient Indian Contacts with Western Lands», *Diogenes*, No.28 (1959), pp.44-57.

ПОРІВНЯННЯ СВИТОГЛЯДУ ГРЕЦІЇ ТА СЕРЕДЬОГО СХОДУ

Емпедокл і елеати в Італії та Платон в Афінах — відчули на собі вплив піфагорійської доктрини і спробували уберегти філософію від асиміляції з ідеологією поліса. Можливо, частково і з цієї причини філософія стала однією з найважливіших рушійних сил розвитку грецької культури за часів, коли суто місцеві інтереси окремих полісів почали перешкоджати розвиткові грецької цивілізації.

* * *

На 500 р. до н.е. греки цілком досягли успіху в створенні нового і привабливого стилю життя. Чільна інституція — поліс — міцно вкоренилася в суспільному житті, і найважливіші відмітні риси грецької культури змогли знайти своє вираження. Грекам, що жили в V ст., залишалося тільки вдосконалювати і доводити до логічного завершення те, підмурівок чого був уже закладений у VI ст. до н.е.

Отже, ґрунт, на якому згодом розквітла грецька цивілізація, був уже підготовлений. Цей ґрунт тією чи тією мірою був опертям і для розвитку всіх європейських культур, що виникли далі. Грецьке мистецтво й література, суспільні інститути і стиль мислення стали своєрідними зразками і нормами для західної цивілізації; ці норми мінялися з плином часу, але ніколи не відкидалися повністю.

Найістотніша особливість європейського суспільства — абсолютна першість територіального принципу порівняно з іншими принципами соціального об'єднання, — закорінена у грецькому полісі, де він був поставлений на таку висоту, якої майже ніколи не досягали потому. Навіть становлення християнства, що мало східне коріння, відбувалося переважно на території Греції, причому перші християни створювали свої обряди, запозичаючи традиції містичних релігій, частина з яких була в Греції під заборонаю, а інші являли собою елемент громадського богослужіння. Християнство звернулося до тієї сфери людської свідомості, яку грецький поліс щосили прагнув придушити: прагнення особи до власного порятунку та індивідуального спілкування з Богом. Але навіть тут не можна не помітити відбитку, залишеного полісом: для церкви, як і для ордену піфагорійців, що передував їй, назавжди збереглося прагнення стати державою в державі. Зростання впливу церкви приводило, отже, до подвійної відданості Граду Господньому та місту від миру цього, причому обидві сторони в претензіях до особи повторювали вимоги, вперше висунені в містах-державах Стародавньої Греції.

Г. РОЗВИТОК ЦИВІЛІЗАЦІЇ КИТАЮ В ПЕРІОД ДО 500 Р. ДО Н.Е.

Стимулюючий вплив ідей і технічних досягнень, розвинених на Середньому Сході, який дав могутній поштовх культурам Індії та Греції, лише подеколи, здолавши простори Азії, сягав Китаю. Важливість місцевих традицій у формуванні власне китайського стилю життя була істотно вищою. І це не дивно. Непроникні пустелі, неприступні гірські хребти і відстань у три-чотири тисячі миль відділяли долину ріки Хуанхе, де зародилася китайська культура, від стародавньої цивілізації Середнього Сходу. Подолання цих перешкод ускладнювалося ще й соціальним бар'єром, який виник приблизно в 1700 р. до н.е., коли відчайдушна сміливість і безглузда жорстокість войовничих варварів унеможливили будь-які пересування між оазами на всій території Центральної Азії саме тоді, коли китайська культура тільки починала знаходити свою форму.

Проте розвиток Китаю відбувався аж ніяк не у вакуумі. Як ми вже бачили, культура рільництва, що виникла ще за неолітичного періоду і вже на 6500 р. до н.е. була розвинена і вдосконалена на Середньому Сході, несподівано швидко поширилася по всій території Азії. При цьому сталося злиття з іншою культурою рільництва, що виникла в мусонній частині Азії. Ще одним свідченням культурних зв'язків із Західною Азією є поява в Китаї (приблизно з 2000 р. до н.е.) нового типу декоративного розпису кераміки, який мав чимало технічних і стилістичних рис, притаманних керамічним виробам неолітичного періоду, що їх було знайдено в археологічних розкопках на Середньому Сході та в Східній Європі⁷².

⁷² Можливо, тими, хто привніс цей тип розпису кераміки в культуру Китаю, були

Натомість, хоча такого стибу контакти й були, китайська культура незмінно зберігала самобутність. І цілком показово, що глибинна незалежність розвитку культури, притаманна Китаєві, не дозволила механічно скопіювати прийняту на Середньому Сході екстенсивну систему обробітку землі. Навпаки, було розвинено власну систему городнього рільництва, засновану на інтенсивних методах. Використовуючи запряжку волів, людина могла сама зорати плугом порівняно велику територію. Таку запряжку використовували на Середньому Сході ще до 3000 р. до н.е., однак не існує жодних надійних свідчень, які вказували б на те, що така запряжка використовувалася в Китаї до IV ст. до н.е.⁷³ Поза сумнівом, особливості ґрунтів і кліматичних умов Північного Китаю багато в чому пояснюють, чому плуг не став звичним у Китаї. Лес і алювіальні ґрунти долини Хуанхе цілком дозволяли обійтися мотикою й лопатою, натомість дощів було обмаль, і це робило штучне зрошування необхідним, а екстенсивне рільництво (для якого тільки й була потрібна оранка) порівняно малоприсадибним⁷⁴. Так чи так, є чимало доказів того, що повсякденне життя більшості китайців, зайнятих у сільському госпо-

біженці, які намагалися знайти там притулок від племен «культури бойових сокир», апогей якої припав приблизно на 2000 р. до н.е. Див. Ludwig Bachhofer, *A Short History of Chinese Art* (London: B.T.Batsford Ltd., 1947), p.19.

⁷³ C.W.Bishop, «Origin and Early Diffusion of the Traction Plow», *Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution*, 1937, pp.531-47. Навіть якщо упряж із плугом і використовувалася в Китаї до IV ст. до н.е., абсолютно очевидно, що методи обробітку землі, які переважали на той час у Китаї, жодною мірою не зазнали віянь, які на Середньому Сході та в Європі спричинили другу аграрну революцію.

⁷⁴ Схоже, що в Китаї довго відмовлялися від опанування будь-яких способів обробітку землі за допомоги плуга з тієї причини, що природні умови Китаю були абсолютною іншими. Сільські громади в оазах Центральної Азії могли без великих зусиль обійтися без таких пристроїв, використання яких вимагало ще й чималої кількості корму для волів. До того ж там у багатьох поколіннях була можливість постійно освоювати нові землі, що могло тільки сприяти збереженню способів обробітку землі, вироблених ще за неоліту.

У певному розумінні долина Хуанхе була найбільшою і найвіддаленішою на Схід оазою Центральної Азії. Плуг там, мабуть, міг застосовуватися лише на зорі розвитку методів обробітку землі, коли орні землі переважно залишалися неосвоєними. Однак на той час, коли технологія оранки землі плугом досягла меж Китаю (скоріш за все північним шляхом, через степи), власні методи обробітку землі там уже міцно засвоїлися. Появу плуга в Сибіру можна датувати V ст. до н.е. Див. Tamara Talbot Rice, *The Scythians* (London: Thames & Hudson, 1957), p.125.

Зрештою плуг (з упряжкою азійських буйволів, а не биків) остаточно узвичаївся і почав відігравати значну роль у сільському господарстві Китаю, однак тваринам належала лише допоміжна роль. Сільське господарство Західної Євразії, навпаки, повністю (або майже повністю) залежало від використання тяглової сили тварин. Ще одна відмінність, пов'язана з цим питанням, полягає в тому, що китайці, на відміну від жителів Західної та Північної Євразії, уникали використовувати в їжу молоко тварин та інші молочні продукти.

Вельми цікаві зауваження про переваги і проблеми використання тварин у сільському господарстві можна знайти в огляді Fred Cottrell, *Energy and Society* (New York: McGraw-Hill, 1955), pp.20-23.

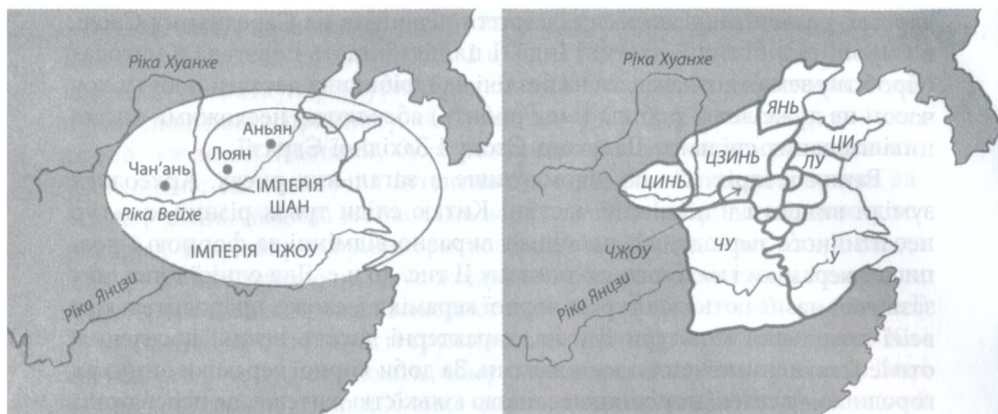
дарстві, разуче відрізнялося від життя рільників на Середньому Сході, в Європі та в більшій частині Індії. І ця відмінність полягала в методах обробітку землі, позначалася на безлічі найдрібніших деталей побуту, хоч часом не дуже явно, робила (і ще робить) абсолютно несхожими життя цивілізованих спільнот Далекого Сходу і Західної Єврози.

Рання історія Китаю відома лише в загальних рисах. Археологи зуміли виявити в північній частині Китаю сліди трьох різних культур неолітичного періоду, що найбільш виразно відмінні за формою і розписом кераміки і належать до початку II тис. до н.е. Для однієї з них, яку зазвичай називають культурою чорної кераміки і, схоже, прародительською всієї подальшої культури Китаю, характерні досить великі поселення, оточені захисними земляними валами. За доби чорної кераміки виникли городища, населені порівняно великою кількістю жителів, де переважала практично повна рівноправність членів громади. Кошти для існування ці громади добували завдяки інтенсивному городньому рільництву, але при цьому не мали спеціальних навичок, які вимагали б поділу праці⁷⁵.

Про джерела і шляхи появи цивілізації можна тільки здогадуватися. Історична традиція згодом оголосила династію Ся першим людським (а не божественним) урядом Китаю, однак археологам не пощастило знайти нічого, що можна було б упевнено віднести до цього періоду, відомого лише з легенд і переказів. Зовсім інакше стояла справа з наступною династією в китайській традиції — Шан (інакше Инь; існування її традиційно датується періодом 1766–1122 рр. до н.е. або, за уточненою хронологією, 1523–1028 рр.). У місті Аньян, яке вважається відповідно до китайської традиції третьою та останньою столицею династії Шан, було проведено масштабні та ретельні археологічні розкопки. У знахідках, датованих періодом 1300–1000 рр. до н.е., можна виявити змішання елементів, похідних від епохи культури чорної кераміки, з елементами стилю, що звичайно асоціювався на Середньому Сході з цивілізацією загарбників, які прийшли із зони степів: запряжені кінями колісниці, бронзова зброя і військове спорядження, чотирикутне планування міст, що нагадує табір колісничників. Важко втриматися від припущення, що загони колісниць вдирались і на територію Китаю і що китайці, як і їхні сучасники в Месопотамії та Єгипті, чимало перейняли від культури загарбників⁷⁶.

⁷⁵ Див. J.G.Andersson, «Researches into the Prehistory of the Chinese», Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm, *Bulletin*, XIV (1943), 7-298; Li Chi, *The Beginnings of Chinese Civilization* (Seattle: University of Washington Press, 1957); Cheng Te-K'un, *Archeology in China*, I: *Prehistoric China* (Cambridge: W.Heffer & Sons, 1959). Деякі науковці вважають, що культура чорної кераміки мала чимало спільного з західною культурою, однак більшість дотримуються протилежної думки. Див. Max Loehr, «Zue Ur- und Vorgeschichte Chinas», *Saeculum*, III (1952), 46-52; H.G.Creel, *Birth of China*, pp.44-49.

⁷⁶ Хоч я й сказав, що від такого припущення важко утриматися, слід визнати, що багато китайських фахівців енергійно заперечують припустимість такої гіпотези. Див. H.G.Creel, *The Birth of China*, pp.50-51. Заперечення, хоч і значно менш палкі, можна

ІМПЕРІЯ ШАН І ЧЖОУ

ПРОТИБОРЧІ ЦАРСТВА

СТАРОДАВНІЙ КИТАЙ, 1500–221 РР. ДО Н.Е.

Період династії Шан був періодом правління родової аристократії, коли високородні воїни підпорядкували собі порівняно беззахисних рільників. Аристократи захоплювалися полюванням і билися під проводом чинного правителя. Велика частина території Північного Китаю ще залишалася болотистою і зазнавала щорічних повеней через розлиття Хуанхе. Можна впевнено сказати, що племена варварів мешкали досить близько від території царства Шан. Можливо, що саме інтенсивні методи сільського господарства, значною мірою визначаючи в ті часи життя суспільства, були поширені на високогірних рівнинах у прикордонних районах Північного Китаю та в долинах середньої частини ріки Хуанхе та її приток. Гори й болота відділяли один придатний для сільського господарства регіон від іншого, і важко уявити, що правитель, який

знайти і в Cheng Te-K'un, *Archaeology in China*, II, *Shang China* (Cambridge: W.Heffer & Sons, 1960), pp.243-49.

Поза будь-яким сумнівом, гіпотеза про спадкоємність між культурою епохи неоліту і археологічними знахідками в Китаї, що їх відносять до часів династії Шан, анітрохи не зменшує ймовірності завоювання Китаю воїнами, які володіли тактикою бою на колісницях, уперше розробленою на степових окраїнах Месопотамії. Аналогічно знайдені під час археологічних розкопів примітивні й незавершені за формою предмети, виготовлені зі сплавів, склад яких схожий на бронзу, аж ніяк не доводять, що китайські ремісники з провінційних міст винайшли та освоїли обробку бронзи незалежно від майстрів Середнього Сходу.

Але існує певна складність у встановленні зв'язку і спадкоємності культури Китаю і культури степових воїнів-колісничників. Складність ця полягає в тому, що художній стиль як предметів епохи чорної кераміки, так і культур степових воїнів має мало спільного зі стилем епохи Шан. Див. Max Loehr, «Zue Ur- und Vorgeschichte Chinas», pp.54-55; Cheng Te-K'un, *Archaeology in China*, II, 236. Цю складність, однак, можна обійти, якщо припустити, що ремісники часів династії Шан, виготовляючи предмети з бронзи, відтворювали в металі мотиви, запозичені з різьблення по дереву, оскільки предмети, виготовлені з дерева в Китаї в епоху неоліту, до наших днів не збереглися.

царював в Аньяні, міг мати значну владу над князями інших областей Китаю⁷⁷.

Розкопами в Аньяні встановлено, що в цьому місті були особливі ремісничі квартали, але не виявилось нічого, що нагадувало б гроші, якщо не вважати мушлі каурі, які цілком могли слугувати мірою вартості товару⁷⁸. Лише наявність великої кількості предметів, які могли потрапити до цих країв здалеку — мушель каурі, нефриту тощо, — дає явні свідчення на користь існування далекої торгівлі. Жодних висновків щодо соціального статусу ремісників за результатами розкопів зробити не можна. Можна припустити, однак, що і купці, і ремісники навряд чи мали велику вагу в суспільстві, будучи цілковито залежними від високородних поміщиків, для яких і призначалися вишукані вироби з бронзи та інші предмети розкоші⁷⁹.

Такі міркування ведуть до висновку, що структура шанського суспільства була в основному схожа на ту, що переважала на ранніх рівнях розвитку цивілізації в регіонах дощового зволоження Західної Азії. Та все ж за своєю суттю культура часів династії Шан була саме китайською. Іншими словами, всі розвинені в Китаї за доби Шан стилі й форми в релігії, літературі й мистецтві були джерелами тих ідей, мотивів, знань і майстерності, які живили китайську культуру протягом усього її історичного розвитку.

Релігія за часів правління династії Шан була своєрідним синтезом поклоніння пращурам і природі. Боги ототожнювалися з могутніми силами природи — річками, вітром, землею та ін. Ці боги згадувалися в письмових джерелах епохи Шан поряд з іншими божествами, чії імена не дозволяють досить ясно визначити ні їхні функції, ні міру їхньої могутності. Але такі боги трапляються в записах набагато рідше, ніж духи предків, до яких зверталися за порадою з безлічі питань і чії можливості допомагати або шкодити своїм нащадкам уважалися вельми значними⁸⁰.

Мистецтво епохи Шан представлено безліччю виробів із бронзи, виявлених розкопами поблизу Аньяна та інших міст. Це справжні твори мистецтва, вони вражають віртуозністю своїх творців. Орнамент, зде-

⁷⁷ Cheng Te-K'un, *Archaeology in China*, II, 195-212; O.Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches* (Berlin and Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 1930), I, 89-93; Henri Maspero, *La Chine antique* (Paris: E. de Boccard, 1927), pp.36-55.

⁷⁸ H.G.Creel, *Birth of China*, pp.68-69, 90-94.

⁷⁹ Cheng Te-K'un, *Archaeology in China*, II, 109-76.

⁸⁰ Наші уявлення про другорядну роль богів, які керували силами природи, цілком можливо, є простим наслідком того, що кількість записів, котрі дійшли до нас, із згадками про цих богів, вельми обмежена. Записи, що збереглися і містять пророцтва жерців, були зроблені на мушлях або вирізані з кістки. Про аспекти релігії епохи Шан, не пов'язані з усілякими пророцтвами жерців, залишається тільки здогадуватися. Про релігію епохи Шан див. також: H.G.Creel, *Birth of China*, pp.174-216; Cheng Te-K'un, *Archaeology in China*, II, 213-25.

більшого зооморфний, виконаний з такою точністю і витонченістю, що викликає непідробний захват у сучасних колекціонерів. Можливо, що декоративне мистецтво епохи Шан, яке було настільки ж високою мірою витонченим, наскільки й умовним, запозичало композицію та елементи зооморфного орнаменту з давнішої традиції різьблення по дереву, яка існувала в цих місцях раніше. Справжня природа окремих мотивів і донині є спірною⁸¹, але не викликає сумнівів, що форма деяких ритуальних посудин епохи Шан чимало успадкувала від північнокитайської культурної традиції чорної кераміки.

Символи, якими жерці епохи Шан записували свої пророцтва, мають багато спільного з сучасним китайським письмом. Справді, вся методика і всі принципи письма доби Шан знайшли своє розвинене продовження в пізнішому письмі Китаю⁸². Основа китайського письма була ідеографічною, і його ідеограми не мають нічого спільного ні з якими іншими видами письма, відомого нині. Історичний аналіз дає змогу простежити, як письмо розвивалося і вдосконалювалося. З усього, що відомо нині, можна виснувати, що письмо в Китаї виникло і розвивалося самостійно, однак цілком можливо, що сама ідея того, що мову можна звести до зорових символів, потрапила до Китаю із Західної Азії⁸³.

⁸¹ Відмітною особливістю китайського мистецтва обробки бронзи є «маска» тварини, переділена надвое вздовж середньої лінії, причому парні елементи «маски», такі як роги, вуха тощо, розташовуються окремо і дзеркально симетрично, а вся «маска» об'єднується непарним елементом, таким, наприклад, як рот. Це змушує думати про перенесення на округлу поверхню бронзового виробу чогось на кшталт тотемних стовпів американських індіанців із північного заходу Тихоокеанського узбережжя. Одночасне зображення лівого і правого виду збоку того самого об'єкта на тотемних стовпах схематично нагадує орнаменти китайської бронзи епохи Шан. Стилістична схожість китайської бронзи і мистецтва американських індіанців наголошувалася неодноразово. Можливо, що джерелом цієї схожості є те, що мешканці Тихоокеанського узбережжя Азії та Америки успадкували деяку загальну культурну традицію. Див. *Osvald Siren, A History of Early Chinese Art: The Prehistoric and Pre-Han Periods* (London: Ernest Benin, Ltd., 1929), p.20 and Plate 21. Слід зазначити також відому схожість між мотивами китайських орнаментів і скіфським мистецтвом; див. *Gregory Borovka, Scythian Art* (New York: Frederick A. Stokes Co., 1928), pp.82-89, отже, не можна відкинути, що майстри китайської бронзи запозичали деякі елементи орнаменту звіриного декоративного стилю в мешканців степів. Не можна відкинути також і зворотний процес, а саме, що скіфи перейняли «звіриний стиль» у китайських майстрів. Див. *Ludwig Bachhofer, A Short History of Chinese Art*, p.28; див. також *Creel, Birth of China*, p.121. Мені, однак, видається привабливішою теорія, яка передбачає, що джерелом орнаментального стилю, що його китайці, скіфи й північноамериканські індіанці розвивали кожний у своєму напрямку, було різьблення по дереву у творах мистецтва, виконаних майстрами якоїсь давнішої культури. Однак зробити остаточний висновок у цьому питанні було б вельми необачно.

⁸² *Creel, Birth of China*, pp.159-60.

⁸³ Див. докази на користь поширення впливу мистецтва письма в Єгипті, наведені вище.

Російський учений С.П.Толстов стверджує, що в межиріччі Амудар'ї та Сирдар'ї він виявив написи, споріднені з написами еламів і культури долини Інду, які належать приблизно до того ж історичного періоду. Якщо ця гіпотеза слушна, то завойовникам,

Хоч би якою була істина (а оскільки загальні ідеї не залишають археологічних слідів, ми її, імовірно, ніколи не дізнаємося), зрозумілим залишається одне: китайське письмо, що виникло за епохи Шан і розвилось в подальші епохи, є унікальним. Воно як таке є віддзеркаленням і всього характеру початкового етапу китайської культури. Хоч би який вплив чинив на її становлення Середній Схід і хоч би які технічні новації привнесли в неї завойовники, застосування цих запозичень було за своєю природою суто китайським. На відміну від гетів і греків докласичної епохи, китайці не намагалися наслідувати розвиненіші стилі в мистецтві та не переймалися витонченими філософськими ідеями, народженими за межами Китаю. Либонь, сусіди Китаю і не могли запропонувати нічого, гідного наслідування. Отже, на ранній стадії китайська культура була вимушена звернутися до власних обмежених ресурсів. Утім, наполегливо працюючи на базі, створеній предками за доби неоліту, і використовуючи при цьому деякі мотиви мистецтва сусідніх народів, що жили в степових регіонах, вони крок за кроком просуvalися шляхом створення власної культури.

* * *

Епоха Шан, поза найменшим сумнівом, являла собою найважливіший етап в розвитку китайської культури. Але класичний період китайської історії, коли ідеї, що стали базисними на подальші два тисячоліття, знайшли свою форму, настав уже після того, як династію Шан було скинуто. Незадовго до 1000 до н.е.⁸⁴ загарбники з долини ріки Вейхе (територія сучасної провінції Ганьсу) утворили нову династію, Чжоу, яка попри всі випробування змогла втримати владу до 256 р. до н.е. Період її правління розпадається на два різко відмінні етапи. Протягом майже двох сторіч столиця імперії Чжоу була в західній частині Китаю, і влада імператора, найвірогідніше, охоплювала майже всю північ країни. Однак 771 р. до н.е. столицю захопили варвари; імператора, який правив на той час, було страчено, а централізовану систему влади зруйновано⁸⁵.

які вдерлися на колісницях до Китаю, цілком могло бути відомо, що писемність як така в принципі можлива. Lbd. Karl Jettmar, «Zur Herkunft der türkischen Völkerschaften», *Archive für Völkerkunde*, III (1948), p.18. Див. також I.J.Gelb, *A study of Writing*, pp.217-220; David Diringer, *The Alphabet: A Key to History of Mankind* (New York: Philosophical Library, 1948), pp.98-106.

⁸⁴ У літературній традиції досі існують дві не узгоджені між собою хронології ранньої історії Китаю. Одна з них датує початок правління династії Чжоу 1123 р. до н.е., інша — 1051 р. до н.е. Сучасні дослідники схильні прийняти пізнішу дату, деякі наполягають навіть на 1000 р. до н.е., однак повної згоди в цьому питанні досягнути поки що не поталанило. Події, що відбувалися після 841 р. до н.е., датуються обома хронологіями однаково, і сучасні вчені знаходять тут мало мотивів для дискусій, це є своєрідним свідченням високої оцінки китайської історичної думки, що змогла охопити майже трьохтисячолітній проміжок часу.

⁸⁵ Падіння Західного царства Чжоу, цілком можливо, сталося внаслідок загального порушення військово-політичних відносин, яке відбулося в усій Північній і Центральній

Музей старожитностей Далекого Сходу (Ostasiatiska Museet), Стокгольм.

Музей старожитностей Далекого Сходу (Ostasiatiska Museet), Стокгольм.

Музей старожитностей Далекого Сходу (Ostasiatiska Museet), Стокгольм.

Смітсонівський інститут (Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art), Вашингтон.

ПОЯВА КИТАЙСЬКОГО СТИЛЮ В МИСТЕЦТВІ

Чотири посудини, показані на малюнках, демонструють спадкоємність стилю між мистецтвом епохи неоліту і розвиненої цивілізації Китаю. Посудини епохи неоліту — зліва. Форма першого і декоративний геометричний орнамент другого повторюються і на посудинах праворуч, що їх фахівці відносять до періоду династії Шан. Ізоляція Китаю від інших цивілізацій із хоч трохи розвиненими культурними традиціями, здатними спонукати китайців змінити їхній власний стиль, відображена в прямій, без будь-якого відхилення, дорозі розвитку, поданій тут. Неважко помітити, що ремісники в Китаї, використовуючи досить обмежений набір мотивів орнаменту, змогли досягнути разуючої витонченості й філігранності декоративної обробки, що стало відмінною рисою культури епохи Шан.

Для більшої безпеки нащадок царського роду перемістив трон до Лояна, одного з найважливіших центрів китайської цивілізації. Однак влада імператора в новому царстві (відомому як Східне царство Чжоу, на відміну від ранішого, Західного царства Чжоу) була суто номінальною і фактично перейшла в руки різних князівських родин.

Коли воїни Чжоу вперше вдерлися в межі царства Шан, це були брутальні вояки, які пройшли сувору школу прикордонних воєн із ворогами-варварами, землі яких оточували майже всю територію Китаю. До того ж вони нерідко укладали союз із варварами і користувалися з їхньої допомоги, підкорюючи Китай. Однак Чжоу, як і інші окраїнні народи, підпали під вплив культури Шан задовго до того, як їхні війська вдерлися на землі Шан, тому й за правління династії Чжоу китайська цивілізація продовжила розвиватися неперервно.

Саме за часів Чжоу набула своєї форми китайська література. Хоча неможливо сумніватися, що безліч сюжетів, які виникли ще на ранніх етапах правління Чжоу, багато разів використовувалися в класичній літературі Китаю і в пізніші часи, проте література — вельми ненадійне джерело для тих, хто намагається досягнути ту епоху. Остаточної форми китайська класика набула в післяконфуціанський час, а доти китайські літератори без найменших докорів сумніння вносили в старовинні тексти власні додатки, зміни, скорочували те, що вважали за потрібне скоротити, та інтерпретували їх на свій розсуд. Єдиною літературною пам'яткою, яка приблизно зберегла хоч щось від своєї колишньої форми, знайденої 500 р. до н.е., є Книга пісень («Шицзін»), що містить більше трьохсот дуже розмаїтих поетичних творів. Частина з них, мабуть, прості селянські пісні. Інші були створені в аристократичних колах та оспівували героїські вчинки, деякі являли сатиру на князів та аристократів, але велика частина — то любовна лірика, власні жалі й скорботи. Як і навіщо ці збірки пісень було поєднано, не зовсім зрозуміло⁸⁶; але цитування їх у всіх відповідних для цього випадках невдовзі стало ознакою справжньої освіченості. Ба більше, в подальші сторіччя пісням нерідко давали вельми вільну інтерпретацію на алегоричний зразок, пропонуючи бачити в них більше, ніж написано.

Надійніші, хоч і обмежені відомості про розвиток культури Китаю дають ритуальні бронзові посудини часів династій Шан і Чжоу. Вони принаймні не зазнавали редакцій і виправлень подальшими генераціями. Протягом усього періоду Шан форма посудин неухильно вдосконалювалася, а їх декоративна обробка ставала дедалі витонченішою, але

Євразії як наслідок появи нової тактики воєнних дій з використанням кавалерії та повною повністю розвинутого кінного кочівництва.

⁸⁶ За традицією прийнято вважати, що сам Конфуцій добирав тексти для книги і розташував їх у тому порядку, в якому ця книга дійшла до наших днів, але щодо цього є серйозні сумніви, див., наприклад, H.G.Creel, *Confucius: The Man and the Myth* (New York: John Day Co., 1949), p.102.

незабаром після приходу до влади Чжоу пишність відтрутив суворіший стиль. Почавши із запозичення лише деяких форм і мотивів мистецтва епохи Шан, стиль Чжоу, проминувши декілька етапів розвитку, і сам досяг надмірної химерності, підготувавши тим ґрунт для зустрічного розвитку стилю в бік декоративної спрощеності⁸⁷.

Вражає, наскільки історія мистецтва узгоджується з тим, що нам відомо про суспільну й політичну історію Стародавнього Китаю. Мірою того, як мистецтво бронзового лиття ставало дедалі витонченішим, саме суспільство царства Шан дедалі більше занепадало. Нехитрий стиль раннього періоду правління династії Чжоу, з його спрощеною формою і вузьким набором мотивів декоративного орнаменту, відповідав спрощенню звичаїв загалом і відправлення стародавніх релігійних культів зокрема. Знов-таки, пік досконалості бронзового лиття за епохи династії Чжоу припав саме на роки краху Західного царства Чжоу (771 р. до н.е.). Протягом подальших сторіч, коли політична влада поступово переходила до рук сонму дрібних князьків з їхніми крихітними державками, в мистецтві виникло безліч різних стилів, кожний з яких претендував на власне бачення і розуміння того, що є простота і гармонія пропорцій. Лише після 550 р. до н.е. Конфуцій упорядкував основні засади моралі Китаю. Як це часто буває, історія мистецтва з незбагненною точністю віддзеркалила всі суспільні й політичні зсуви⁸⁸.

На початку правління династії Чжоу було закладено ті ідеї та реформовано ті державні інституції, які стали нормативними для подальших поколінь. Абсолютно очевидно, що вони заклали основи для розвитку політичної думки і привнесли щось нове в релігію Китаю, що додало їй і нового звучання. Утім, ні релігія, ні політика, а поготів мистецтво за династії Чжоу не зазнали жодних руйнівних змін, що урвали б зв'язки з попередньою цивілізацією Шан. Навпаки, китайці лише реорганізували свій спадок і настільки дбайливо вносили до нього свої зміни, що новації органічно вписалися в тканину колишньої структури.

Засади політичної теорії, що домінувала в Китаї аж до повалення маньчжурської династії Цин у 1911 р. н.е., мабуть, були закладені ще за доби Чжоу. За цією теорією, Тянь (або Небо) вручає повноваження на правління будь-кому, хто стоїть при владі, одначе будь-коли повноваження можуть бути анульовані так само таємничо, як і були надані⁸⁹. Ця ідея мала два важливі наслідки. По-перше, оскільки Небо дарувало імператорові всі землі, імператор, призначений Небом, природно ставав законним загальним володарем або принаймні мав ним стати. Теза про

⁸⁷ Bachhofer, *A Short History of Chinese Art*, pp.28-54.

⁸⁸ Тут подано простий парафраз міркувань, викладених у Bachhofer.

⁸⁹ Важко втриматися від спокуси і не прийняти версію Крила про те, що ця теорія, яка стверджує, буцімто імператорові влада дається самим Небом, була просто пропагандистським інструментом для виправдання поширення влади династії Чжоу на царство Шан. Creel, *The Birth of China*, pp.367-75.

те, що всі народи — і китайці, і варвари — мусять підкоритися єдиному синові Неба, стала фундаментальною для всіх подальших політичних теорій і звеліла розцінювати розділення Китаю як жахливий злочин — і моральний, і політичний. Ця догма значно полегшила консолідацію імперії під орудою всіх наступних династій і робила її набагато згуртованішою, ніж можна було б досягнути самою лише військовою потугою. З іншого боку, впевненість у покорі імператорові Китаю всіх і вся та переконаність, що йому дозволено поводитися з усіма іншими як із варварами, сильно ускладнила відносини Китаю з цивілізованішими й могутнішими країнами на всі майбутні часи.

Другим наслідком політичної теорії Чжоу стало те, що імператор як обранець Неба може посідати своє місце, лише доки він спроможний довести, що цього справді бажає Небо. Тому багато поколінь китайських мислителів із неослабною ревністю прагнули дати відповідну інтерпретацію того, що найважливіше, аби правитель країни міг уважатися гідним. Зазвичай вони доходили висновку, що Небу люб'язне принесення жертв, а також скрупульозне і регулярне здійснення інших ритуалів. Вони також доходили висновку, що Небо радіє з високої моралі володаря та його доброго правління. Порушення і того, і того таїть величезну небезпеку для країни — повені й голод, чому і, в гіршому випадку, анулювання божественних повноважень на правління для царственої династії на всі часи.

Ця теорія правління, додаючи законності загарбанням інших держав та їх поневоленню, все ж обмежувала застосування військової потуги. Навіть після 771 р. до н.е., коли централізована влада стала ефемерною, цей ідеал влади й далі існував у свідомості. Ця теорія, що набула подальшого розвитку в працях Конфуція, не припинила слугувати консолідації імперії, водночас обмежуючи владу імператора в Китаї в усі подальші часи.

Складна космологічна система доповнювала багато аспектів політичної теорії. Земля вважалася подобою Неба, яке, своєю чергою, було оселею духів предків і втіленням ідеалів порядку. Імператор як син Неба був ланкою, що з'єднувала обидва царства. І так само, як небеса оберталися навколо Полярної зірки, так і справи земні мали осереддя свого руху імператора. Спираючись на цю засадничу ідею, вчені розробили систему відповідності небесних і земних явищ, яка багато в чому була схожа на астрологічні теорії Заходу⁹⁰. Але ці нові віяння в китайській релігії мало позначилися на культурі шанування предків і не витрутили

⁹⁰ Чи завдячують чимось китайські астрономи астрономам Вавилону — питання спірне. Див. Joseph Needham, *Science and Civilization in China* (Cambridge: Cambridge University Press, 1954), I, 151-52. У деяких питаннях Чжоу демонстрували знайомство з ідеями Вавилонії, наприклад, увівши семиденний тиждень замість десятиденного, що мав місце за династії Шан. С. W. Bishop, *Origin of the Far Eastern Civilization* («Smithsonian Institution War Background Studies», No.1 [1942]), p.23. Однак думка про зв'язок між

Музей Вікторії та Альберта (Victoria and Albert Museum), Лондон.

Смітсонівський інститут (Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art), Вашингтон.

Смітсонівський інститут (Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art), Вашингтон.

СТАРОВИННА КИТАЙСЬКА БРОНЗА

Ці три бронзові посудини, що використовувалися під час релігійних церемоній, демонструють зміни стилю в порівняно вузьких рамках традиційних форм, які визначаються самим призначенням цих посудин. Разючий контраст між предметами зліва свідчить про тенденцію до спрощення декоративних елементів, яка виникла після підкорення Китаю царством Чжоу. Посудину на малюнку праворуч угорі виготовлено пізніше, коли знову почала домінувати декоративність стилю.

богів землі, річок і гір⁹¹. Шанування старих богів залишилося докорінно колишнім, однаке людські жертви та інші жорстокі обряди епохи Шан припинилися.

Держава Чжоу за своїм ладом була феодальною монархією. Зви-тяжний імператор переділив завойовані землі між своїми родичами й союзникам, а ті, своєю чергою, дарували наділи вірним соратникам, кожен з яких мав і власну «клієнтелу». Для захисту від зовнішніх ворогів ці шляхетні клани зводили захисні споруди навколо своїх поселень, багато з яких згодом переросли в міста. Коли врожай було зібрано, вони поверталися до цих поселень, щоб провести зимові місяці під захистом земляних валів⁹². Населення підкорених земель мусило платити данину, однаке самі простолюдини, скоріш за все, були підлеглі власним громадським вождям і установам влади, які більшою чи меншою мірою не мали стосунку до завойовників.

Попервах імператор Чжоу мав можливість з власної волі вилучати землі в норовливих шляхетних землевласників. Але згодом можливість позбавити права на володіння землею почала наражатися на безліч релігійних заборон і вже ні сам імператор, ні, поготів, хтось інший не наважувався зазіхати на батьківщину своїх підданців. Якщо могутні духи предків і справді охороняли землі впливових знатних родів, жодна розважлива та обережна людина не намілилася б викликати їхній гнів спробою викоренити законний рід. Ці вірування до певної міри могли стримувати злобу і лють, допомагали уникнути кровопролиття в локальних зіткненнях високородних сімей. І хоча такі засади жорстко обмежували права імператора, вони водночас охороняли його владу від узурпації.

У царстві Чжоу існували дві традиції, що стримували притаманні феодальній системі відцентрові тенденції. По-перше, всі родовиті піддані зобов'язані були негайно надавати воєнну допомогу своєму безпосередньому патрону, якщо він починав війну, і мали брати участь у релігійних ритуалах і церемоніях при його дворі. Менш звичною була традиція відряджати старших синів з аристократичних родів до столиці, де вони мали навчатися разом зі спадкоємцем престолу. В імператорській школі майбутній монарх мав змогу близько познайомитися з деякими з тих, хто згодом мав стати найвпливовішим із його васалів. Тривале

земними і небесними подіями трапляється ще в записках жерців епохи Шан. Див. Cheng Te-K'un, *Archeology in China*, II, 225.

⁹¹ Цікаво зазначити, що за епохи Чжоу поклонялися переважно богам чоловічого роду, тоді як за династії Шан шанували переважно богинь. Bishop, *Origin of the Far Eastern Civilization*, p.41. Утім, слід зазначити, що зміна статі богів, яким поклонялися, аж ніяк не рідкісне явище, як це могло б здатися.

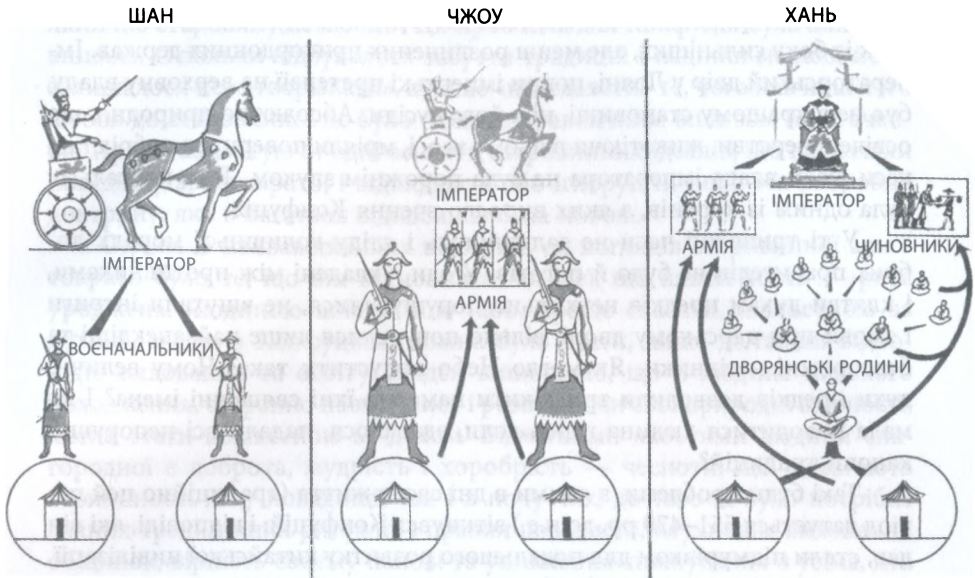
⁹² Таку інтерпретацію «системи полів і джерел» можна знайти в книзі Wolfram Eberhard, *Conquerors and Rulers: Social Forces in Medieval China* (Leiden: E.J.Brill, 1952), pp.6-9.
19-11-642

перебування в столиці виховувало в шляхетних васалів вірноповідданські почуття щодо царственного дому. Молодших синів і дітей з менш знатних сімей відправляли до подібних шкіл у провінції. Навчання відбувалося за однією програмою: стрільба з лука та управління колісницею, ритуали й церемонії, письмо і рахунок. Тривало воно десять років, достатньо довго, щоб ученя став часткою однорідної аристократії Чжоу⁹³.

Після того як династія Західного Чжоу припинила існування в 771 р. до н.е., більше десятка князів фактично (хоч і не юридично) переділили поміж себе верховну владу в країні. Політична історія подальших сторіч ілюструє ті переваги, які дає державі її близькість до кордону: усі без винятку держави, що були розташовані на кордонах Китаю, стали могутніми. Підкорюючи варварські країни, що межували з ними, і залучаючи їх до кола китайської цивілізації, ці країни розвивалися так стрімко, що вже незабаром почали затмарювати військову потугу своїх раніше прилучених до цивілізації сусідів, розташованих ближче до осереддя імперії, де подальша територіальна експансія ефективно стримувалася зусиллями дипломатії та балансом сил. Навіть коли імперська влада остаточно зійшла нанівець, китайці зберегли сильне почуття спільності в протистоянні варварам, що їх оточували. Це знайшло політичне вираження в зусиллях, яких вони вжили задля того, щоб хоч якось компенсувати відсутність єдності імперії, внаслідок чого виникла згода князів, покликана підтримувати мир у всіх державах Китаю. Ці зусилля були аж ніяк не марними протягом VIII–VII ст. до н.е., і навіть коли вибухала війна між китайськими державами, вона не завдавала надто тяжких руйнувань, оскільки пощастило виробити своєрідний кодекс честі, який забороняв тотально нищити переможеного.

Але на VI ст. до н.е. з'явилися явні ознаки порушення як балансу сил, так і кодексу честі. Успішне функціонування згоди князів завжди залежало від визнання першості тієї чи тієї держави над іншими, і коли, як це не раз траплялося, з'являвся новий претендент на першість, неминуче виникав новий ланцюг усобиць. Із тієї ж причини вся система руйнувалася остаточно, коли в VI ст. до н.е. чотири могутні прикордонні держави одночасно заявили свої претензії на чільну роль у всьому Китаї. Відтак сталася низка зударів, переважно на територіях порівняно слабких центральних держав. Війна набувала хронічного характеру, і її інтенсивність зростала так само швидко, як забувався кодекс честі.

⁹³ Henry Maspero, *La Chine antique*, pp.131-32. Якщо порівняти феодалізм у Китаї з феодальним ладом в Європі або зі схожою соціальною організацією суспільства імперії Хаммурапі у Вавилоні, то важливе місце, яке відводиться для навчання письма та релігії, виглядає абсолютно унікальним. І це було справді необхідно, оскільки ніяких окремих релігійних прошарків, на взір жрецтва Месопотамії чи середньовічної церкви в Європі, в Китаї не існувало. Тому аристократія у своєму навчанні не могла обмежитися винятково військовими мистецтвами. Кожен аристократ у Китаї мав сам ставати своїм власним жерцем, коли йшлося про жертвоприносини його предкам.

РОЗВИТОК СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ КИТАЮ В ПЕРІОД З 1500 Р. ДО Н.Е. ДО 220 Р. Н.Е.

Утім, неперервний розбрат у китайському суспільстві не тільки не послабив географічної експансії культури Китаю, але навіть пришвидшив її. Зігнані війною з насиджених місць біженці та безстрашні шукачі пригод стали мимоволі поширювачами ідей і традицій китайської культури в сусідніх варварських країнах. Унаслідок цього процесу півострів Шаньдун і узбережні рівнини на північний схід від них були повністю залучені до сфери китайської цивілізації. Порівнянне за масштабом просування сталося на всіх північних і західних кордонах Китаю. Найзначніше просування відбулося на півдні, де долина Янцзи та узбережні області обабіч її дельти поступово повністю перебудувалися на китайський лад. Відтак варвари, в такий спосіб долучені до китайського суспільства, зробили чималий внесок у китайську культуру. Наприклад, стародавня китайська поезія багато чим завдячує царству Чу, розташованому на півдні, території, де раніше мешкали варвари⁹⁴; у тих же краях зародилися деякі нові ідеї, що згодом прийняли форму даосизму.

Однак, якщо крах старого політичного устрою і приніс певні переваги Китаєві, то для невеликих його держав поблизу старих центрів китайської цивілізації, а саме в середній частині та пониззях Хуанхе, все відбувалося абсолютно інакше. Починаючи з VI ст. до н.е. їхня доля дедалі більше зводилася до ролі пішаків у великій грі. Їхні території безперервно

⁹⁴ Arthur Waley, *The Temple and Other Poems, with an Introductory Essay on Early Chinese Poetry* (New York: Alfred A. Knopf, Inc., 1923), p.12.

заснавали вторгнень, вони відчували безсоромний і зухвалий політичний тиск із боку сильніших, але менш розвинених прикордонних держав. Імператорський двір у Лояні, попри імперські претензії на верховну владу, був не в кращому становищі, ніж його сусіди. Абсолютно природно, що освічені верстви, животіючи в цьому хаосі, мріяли повернути добрі старі часи, коли влада імператора не була порожнім звуком. Така ностальгія була одним із коренів, з яких виросло вчення Конфуція.

У ті тривожні часи не залишилось і сліду колишньої моралі, добрих правителів не було й поготів. Угоди, укладені між противниками, і клятви духам предків неухильно порушувалися, не вщухали інтриги і змови при царському дворі, вільно почувалися лише найзапекліші та безсоромні негідники. Як могло Небо допустити таке? Чому величні духи предків дозволили тривожити намарно їхні священні імена? І як мала поводитися людина гідна, коли, здавалося, падали всі непорушні канони традицій?

Такі були проблеми, з якими в дні свого життя (традиційно цей період датується 551–479 рр. до н.е.) зіткнувся Конфуцій; і відповіді, які він дав, стали підмурівком для подальшого розвитку китайської цивілізації. Однак, як це сталося й з усіма іншими великими наставниками людства, вельми складно відділити факти від легенди і відокремити його власне вчення від тих вставок, якими прикрасили його подальші покоління. І навіть його праця «Лунь Юй», чи «Бесіди і думки» (*Analects*), яку прийнято вважати найбільш автентичним поданням учення Конфуція, не може бути прийнята цілковито як виклад його власних думок⁹⁵.

Утім, деякі висновки можна зробити впевнено. На минувшину, на славні, давно минулі часи Конфуцій завжди озирався з неприхованим теплом. Саме старі часи підказували йому, як має бути влаштоване життя. У «Бесідах і думках» цитуються його слова до співрозмовника: «Я передаю, але не створюю; я вірю в старовину і люблю її»⁹⁶. Але як мала поводитися людина, що ставилася з любов'ю до старовини, у світі,

⁹⁵ Основні результати і висновки можна знайти в: H.G.Creel, *Confucius: The Man and the Myth*, pp.7-11, див. також Arthur Waley, *The Analects of Confucius* (London: Allen & Unwin, Ltd., 1938), pp.13-26.

⁹⁶ Тут і далі цитати з «Бесід і думок» подано за працею: Arthur Waley, *The Analects of Confucius* (London: Allen & Unwin, Ltd., 1938). (У тих випадках, коли автор наводить вислови самого Конфуція, їх подано з використанням російського перекладу, зробленого безпосередньо з китайської В.Кривцовим: Древнекитайська філософія. — М.: Мысль, 1972. — Т.1. — С.153. — Прим. пер.).

Конфуцій стверджував, що його ідеї та ідеали — не щось інше, як переказ принципів, запропонованих Танем, князем Чжоу-гун. Згідно з традицією, князь, брат фундатора династії Чжоу, став регентом імперії під час малоліття спадкоємця престолу, щоб придрушити заколот, а потім використав своє становище, аби закласти нові установи і впорядкувати уряд, перш ніж передати владу своєму племінникові. Є деякі підстави вірити, що Конфуцій не був далекий від істини, уважаючи себе духовним спадкоємцем Чжоу-гуна, який міг справді мати істотний особистий вплив на розвиток інститутів династії Чжоу.

який цю старовину не любив? Ця проблема для Конфуція була найголовнішою. Оскільки відбувалося забуття традицій і падіння моралі, йому залишалося не «створювати», а лише «передавати» те, чого навчила його любов до старовини, і це було єдиним практичним впливом його вчення. Проте, акцентуючи одні аспекти старовинних ідеалів, що визначали поведінку аристократії, і відкидаючи або ігноруючи інші, він розробив доктрину, яка в багатьох відносинах була новою.

Одним із найважливіших відступів од поглядів старовинної аристократії було те, що він відмовився від ідеї, що шляхетність — риса уроджена. Людиною шляхетною (або, краще сказати, шляхетною за духом), згідно з Конфуцієм, можна було стати, лише діставши відповідні виховання та освіти. Звідси випливало, що й людина низького походження, старанно навчаючись і розвиваючи свої природні здібності, могла стати шляхетною за духом. Відмітними якостями людини благородної є доброта, мудрість і хоробрість — чесноти, що вимагають стриманості як у поведінці, так і в почуттях, до того ж було потрібне знання традиційних ритуалів і правил поведінки, неухильне виконання обіцянок, вірність своєму панові та уникнення спілкування з усіма, хто цих якостей позбавлений⁹⁷. Людина благородна має знаходити задоволення, навіть просто розвиваючи в собі ці риси⁹⁸. «Мудрий не складає собі сумнівів, людинолюбець не складає собі смутку, сміливець не складає собі страху»⁹⁹. Але істинним покликанням людини шляхетної є участь в управлінні країною. Як і згодом Платон, Конфуцій протягом усього життя страждав від того, що правителі й політики не бажали ні прийняти його принципи, ні призначити його міністром, аби він сам міг утілити свої принципи в життя. Він, як міг, заспокоював себе думкою, що добродесність сама собі нагорода, спроможна принести втіху і в злиднях¹⁰⁰. Але ні сам Конфуцій, ні його послідовники нічого не могли протиставити власній тезі про те, що виявити себе благородна людина може лише в управлінні державою¹⁰¹.

Утіленням основних ідей учення Конфуція стало поняття *дао*¹⁰². Передати точно значення цього терміна навряд чи можливо, і хоча Конфуцій уживав його досить часто, сам він не дав йому чіткого визначення. Однак ясно, що *дао* — це вдосконалення всієї добродесності,

⁹⁷ *Analects*, IV, 5; VI, 4; VII, 7; IX, 7.

⁹⁸ *Analects*, IV, 17, 18; VI, 25; VII, 24, 36; VIII, 8, 16; IX, 24.

⁹⁹ *Analects*, IX, 28; Див. IV, 14.

¹⁰⁰ *Analects*, IV, 8, 9.

¹⁰¹ *Analects*, VII, 32.

¹⁰² Цей термін можна перекласти як «шлях», і якщо зберегти в цьому слові всю безліч відтінків, які воно має, воно цілком прийнятно передає значення поняття *дао*. Цей термін мав основоположне значення і для іншого напрямку китайської філософії — даосизму, що особливо цікаво, позаяк адепти цієї школи були найнепримиреннішими критиками конфуціанства.

властивої шляхетній людині. Схоже, що Конфуцій вірив, ніби життя відповідно до дао — це життя згідно з волею Неба. Можливо, вкладаючи власне значення в це поняття, він брав за взірць звичаї, що панували в добродесній благородній сім'ї, та намагався перенести цю схему на політичний устрій держави¹⁰³.

Доктрина Конфуція вочевидь суперечила старовинним аристократичним звичаям, та ще й у самих засадах. Він засуджував насильство і майже не приділив уваги навчанню військових мистецтв, яке завжди було найважливішою статтею традиційного навчання. Етикет, першорядна для Конфуція і близька його серцеві концепція, наказував уникати застосування сили в усіх випадках, за винятком екстраординарних. Схоже, що він вірив у можливість правити за допомоги «поступливості і ритуалу»¹⁰⁴, тобто відповідно до правил доброго тону, завжди поступаючись шляхом старшим за положенням. Будь-які інші методи правління, уважав він, неминуче призведуть до нескінченних інтриг, змов і як наслідок до спалахів насильства — невиліковних хвороб політичного життя тих часів.

Конфуцій переінакшив старі звичаї на новий лад, відкинувши спрощені вірування, буцім щедрі та правильно виконані обряди жертвоприносин забезпечать заступництво духів предків і гарантують успіх у справах земних. Він учив, що добродесня — саме собою нагорода, але з сумом зазначав при цьому, що ніяке добродесня не може гарантувати успіх у цьому світі. Та й як він міг заперечувати, що для втілення його ідей необхідна ще й політична влада? Коли йому доводилося торкатися таких тем, як вплив духів на життя людей, він завжди був малослівним і стриманим. Не варто сумніватися, що він вірив у їхнє існування, однак слушно й те, що він рішуче відмовлявся обговорювати теологічні й метафізичні питання. А от церемонії жертвоприносин та інші ритуали були невід'ємною частиною життя благородної людини, і тому ігнорувати їх було неможливо, але до цього питання він мав власний підхід. Світ людини та її мораль завжди стояли у Конфуція на першому місці, тому різного ґатунку міркування про волю Неба і життя після смерті він просто залишав осторонь¹⁰⁵. Таке прагнення обійти питання віри, що похитнулася за тих часів, створювало прогалину в ученні Конфуція, яку постаралися сповна використати адепти даосизму, вельми майстерні в метафізичному теоретизуванні. Однак те, що Конфуцій прагнув уникати питань такого штибу, цілком узгоджувалося з правилом ніколи не

¹⁰³ H.G.Creel, *Confucius: The Man and the Myth*, p.125. При цьому сам Конфуцій ніде, в тому числі в «Бесідах і думках», не наголошував на необхідності суворо дотримуватися синівської шанобливості. Можливо, він уважав, що це само собою зрозуміло, однак його послідовники вважали за необхідне наголосити цей аспект дао особливо.

¹⁰⁴ *Analects* IV, 13; див. XII, 1. (Вислів Конфуція має важливий значеннєвий відтінок, тому ми визнали за можливе навести його повністю: «Якщо за допомоги поступливості не можна керувати державою, то що ж це за ритуал?», див. Кривцов В. Древнекитайская философия. — Т.1. — С.149. — Прим. пер.)

¹⁰⁵ *Analects* V, 12; VII, 20; XI, 11.

випускати з поля зору практичні результати та їхні наслідки, передусім те, що гідна людина повинна вміти гідно управляти.

Що ж до власної кар'єри, то Конфуцій уважав, що вона завершилася повним крахом. Він ніколи не мав достатньої влади і навіть не міг цілком розпоряджатися власним життям; схоже, що вдосконалення власного добродія було єдиною його розрадою в тяжкі хвилини. Але з часом стало очевидним, що його вплив на політичне життя був набагато сильнішим і тривалішим, аніж вплив багатьох могутніх монархів, оскільки його ідеї виявилися своєрідним каталізатором розвитку тих державних інституцій і того напрямку думки, які, зрештою, сформували китайську цивілізацію. Послідовники Конфуція — часом біля керма державної влади, а частіше ні — продовжували впливати на суспільне життя Китаю навіть через два сторіччя після його смерті (в 479 р. до н.е.). Прецінь, лише після того, як унаслідок довгих і кривавих воєн династії Хань поталанило знов об'єднати держави Китаю в єдину імперію (в 202–209 р. до н.е.), вчення Конфуція остаточно утвердилось як інструмент державного управління. І відтоді аж до наших днів¹⁰⁶ доктрина Конфуція не втратила впливу на державне життя Китаю.

До того часу, коли найсміливіші мрії Конфуція почали справджуватися, його послідовники встигли внести чимало поправок у доктрину свого вчителя, однак і на всіх цих змінах лежав незнищений знак старого майстра. Його ідеал істинно благородної та гуманної людини, яка керується традиційною і водночас глибоко індивідуальною етикою, яка не розкидається на теологічні спекулювання, піклується про збереження пристойності, неохоче вдається до насильства, ставить своєю головною метою збагнення істинного шляху — дао, залишився неперевершеним. Саме такі благородні люди, нехай і не цілком відповідаючи конфуціанським ідеалам, правили Китаєм протягом більш як двох тисячоліть, зберігаючи стабільність і єдність китайської політики й культури. Обмаль на світі людей, яким історія спорудила б пам'ятник, порівнянний у своїй величі з цим.

Д. ЗМІНИ У СВІТІ ВАРВАРІВ НА 500 Р. ДО Н.Е.

Консолідація старої космополітичної цивілізації на Середньому Сході й стрімке зростання нових цивілізацій у Греції, Індії та Китаї набагато посилили різнобічний вплив цих культур на країни варварів. Чималу частку в історії Греції, Індії та Китаю становлять події, пов'язані з поширенням власної культури і стилю життя цих цивілізацій на території варварських країн. На 500 р. до н.е. до Південної Індії, Центрального і

¹⁰⁶ Варто пригадати хоча б те, що й Мао Цзедун починав своє навчання в студентські роки з класичних праць Конфуція та його послідовників і лише в зрілому віці, коли йому виповнилося 27 років, почав вивчати марксизм.

Південного Китаю та практично на все узбережжя Чорного та Середземного морів уже проникла або почала проникати культура цивілізованих країн.

Тільки на прикладі узбережних зон Чорного і Середземного морів можна детально простежити послідовні етапи цього процесу. Спершу поширення культури в цьому регіоні відбувалося завдяки трьом народам — фінікійцям, етрускам і грекам. У період від 800 р. по 550 р. до н.е. велика частина узбережних територій Чорного й Середземного морів потрапила до сфери впливу тієї чи тієї з цих цивілізацій, і швидкий розвиток торгівлі сполучив усе Середземноморське узбережжя з розвиненішою культурою Східного Середземномор'я. Нерідко слідом за розвитком торгівлі наступала й колонізація. Фінікійці та греки створювали колонії за зразками міст-держав своєї батьківщини, а етрусські міста, які, можливо, були (хоча, можливо, і ні) створені біженцями з Малої Азії, дещо нагадували поселення фінікійців і греків¹⁰⁷. З утворенням цих спільнот на територіях, де мешкали варвари, почали поширюватися й досягнення цивілізації — письмо, високе мистецтво, монументальна архітектура, які згодом поширилися в глиб Європи та Африки.

Хоча на 500 р. до н.е. кордони цивілізації значно розширилися, за їх межами ще залишалось п'ять величезних регіонів, що зберігали дикі звичаї та стиль життя, властивий варварам. Три з них у Східній півкулі (або Старому Світові): 1) Субсахарська Африка й Абіссінське нагір'я; 2) мусонні ліси Південно-Східної Азії та острови Індонезії поблизу цієї зони; 3) степова і лісова зони Північної Євразії. Крім того, залишалися і відділені океанами від Старого Світу материка: 4) Австралія; 5) Північна та Південна Америки.

Археологічні розкопи на цих територіях відбувалися з різною інтенсивністю, і тому дуже рано судити про вплив на розвиток їхніх культур, якщо такий взагалі мав місце, цивілізації Євразії в I тис. до н.е. Австралія, безперечно, залишалася ізольованим світом і в 500 р. до н.е., і багато сторіч опісля. Життя в Субсахарській Африці, мабуть, також не було доторкнуте соціальними бурями з півночі. Археологи встановили лише незначне за географічними масштабами поширення культури Єгипту на території Нубії (сучасний Судан)¹⁰⁸. Ситуація в Південно-Східній Азії

¹⁰⁷ Див. M. Pallottino, *Gli Etruschi* (Rome: Casa Editrice Carlo Colombo, 1939), pp.43-72, 129-54. Luisa Banti, *Die Welt der Etrusker* (Stuttgart: Gustav Kilper Verlag, 1960), pp.132-35.

¹⁰⁸ H. Alimen, *Préhistoire de l'Afrique* (Paris: Éditions N. Boubée & Cie, 1955); Sonia Cole, *The Prehistory of East Africa* (Harmondsworth: Penguin Books, 1954), pp.271-85; Diedrich Westermann, *Geschichte Afrikas* (Cologne: Greven, 1952), pp.3-20. Слід, однак, зазначити, що хронологія доісторичного періоду Африки встановлювалася здебільшого на здогадках. Наприклад, цілком можливо, що «мегалітичний» вплив у районі мису Гвардафуй і Західної Африки відчувався задовго до 500 р. до н.е. Див. Dominik Josef Wölfel, «Die kanarischen Inseln: die westafrikanischen Hochkulturen und das alte Mittelmeer», *Paideuma*, IV (1950), 231-53. Торгівля Карфагена з країнами вздовж Атлантичного узбережжя Африки, мабуть, охоплювала території, що тягнулися вглиб аж до берегів Ріо-де-Оро, а можливо, і далі.

в період до 500 р. до н.е. також залишається нез'ясованою. Найдавніше письмове джерело з відомостями про цей регіон датується II ст. н.е. і належало до того часу, коли китайські завойовники і дипломати встановлювали контакти з частково індуїзованими державами на півночі Бірми, в Аннамі та Кохінхіні (історичні регіони сучасного В'єтнаму. — *Прим. ред.*). Питання про те, наскільки раніше цього періоду встановився вплив Індії на ці території, залишається нез'ясованим¹⁰⁹. Археологічні знахідки свідчать, що ще задовго до того, як виникли тісні контакти цих країн із культурами Індії або Китаю, розвиток морських торговельних зв'язків забезпечив достатнє накопичення матеріальних засобів, що підготували підмурівок для виникнення центрів протоцивілізацій на південному узбережжі Китаю і на півночі В'єтнаму¹¹⁰.

Однак, хоч би що додали подальші археологічні дослідження і відкриття до знань нинішнього дня про доісторичну культуру Південно-Східної Азії та Екваторіальної й Південної Африки, навряд чи можна сумніватися, що такі континенти, як Австралія та обидві Америки, з культурного погляду залишалися відсталими. Сюди не докотилося навіть відлуння змін, що стрясали світ, які радикально змінили саму модель розвитку цивілізації в Євразії. Що ж до лісостепової зони Євразії, то тут ми бачимо абсолютно протилежний випадок. У XVIII ст. до н.е. озброєні бронзою варвари на колісницях принесли вельми драматичні наслідки для цивілізованих країн на всьому Євразійському континенті. Повторне порушення балансу військових сил між цивілізованими народами і мешканцями степів, що сталося майже тисячу років опісля, приблизно в IX–VIII ст. до н.е., призвело до істотно менших за значенням потрясінь, і

Золоті копальні, мов магніт, вабили до себе карфагенські кораблі, при цьому, однак, переважала «тиха» торгівля, коли кожна зі сторін після здійснення операції прагнула непомітно піти, щоб уникнути небажаних прямих контактів з іншими торговцями. Див. V.H.Warmington, *Carthage* (London: Robert Hale Ltd., 1960), pp.59-66.

¹⁰⁹ Монументи мегалітичного періоду в Південній Індії, Південно-Східній Азії та на деяких островах західного узбережжя Тихого океану свідчать про певний зв'язок цих віддалених одна від одної територій ще в I тис. до н.е.

¹¹⁰ D.G.E.Hall, *A History of South East Asia* (New York: St Martin's Press, 1955), pp.7-9; C.W.Bishop, «Long-Houses and Dragon-Boats», *Antiquity*, XII (1938), 411-24; Wolfram Eberhard, *Kultur und Siedlung der Randvölker Chinas*, pp.326-31; G.Coedès, *Les États hindouisés d'Indochine et d'Indonésie* (Paris: E. de Boccard, 1948), pp.25-26. Цю протоцивілізацію Південно-Східної Азії, названу культурою Донгшон за місцем, де проводилися археологічні розкопки, в деяких аспектах можна порівняти з ранньою цивілізацією Криту. Проте, на відміну від критської цивілізації, культура Донгшон виявилася недовговічною і не змогла досягнути високого рівня розвитку. До того ж через географічне положення їй не поталанило уникнути фатальних для неї зіткнень із військами сусідньої держави — Китаю, яким тоді правила династія Хань. У цьому можна знайти щось спільне з долею цивілізації скандинавських вікінгів. Див. A.J.Toynbee, *A Study of History*, I, 340-60. Традиції мореплавства зберігалися на острові Борнео і на островах Індонезії ще не одне сторіччя і втілилися в колонізації Мадагаскару на зорі християнської ери. Див. George Peter Murdock, *Africa: Its Peoples and Their Culture History* (New York: McGraw-Hill, 1959), pp.45, 212-16. Можливо, що занепад цивілізації Полінезії в I тис. н.е. стався з тих же причин.

їхні наслідки, а також географічний розмах походів степових кочовиків, виявилися скромнішими.

Вирішальною обставиною в цьому випадку стало те, що степовикам поталанило опанувати їзду верхи настільки, що руки вершників могли залишатися вільними досить тривалий час; це дозволяло їм вести стрільбу з лука навіть на всьому скоку.

Коли й де було застосовано нову тактику кінного бою, можна лише припустити. Відомо, що їздити верхи намагалися ще в III тис. до н.е., однак це були лише окремі спроби. Проте успішне застосування бойових колісниць і те, що правити конем без сідла, гнущечки і стремен було вельми складно, надовго відтрутили на другий план такий простий спосіб використання швидкості коня, як верхова їзда. Те, що звичним сюжетом різьблення на месопотамських печатах в XIII ст. до н.е. стали кентаври, наводить на думку, що кіннота для степовиків також перетворилася на звичну справу. Але визначну роль у житті степових племен та в їхній військовій стратегії верхова їзда набула лише в IX ст. до н.е.¹¹¹ Землі Ірану, прилеглі до зони степів, де за дев'ять сторіч перед цим було сконструйовано колісницю та вироблено тактику бою на них, мабуть, і були тим центром, де виник новий і довершеніший засіб використання коней¹¹².

Джигітування було лише частиною тієї майстерності, яку мусив опанувати кожен мешканець степу. Кочовикам для їзди верхи довелося розробити й виготовити відповідні зброю та одяг (власне, штани) і, крім того, винайти харчування, що не залежало (або майже не залежало) від продуктів сільського господарства. Лише в цьому випадку вони могли практично без перешкод переганяти свої величезні стада з луки на луку, долаючи щороку сотні кілометрів у пошуках відповідних пасовищ.

Перехід до кочового життя вимагав докорінних змін у житті раніше розрізаних спільнот, що населяли степи Європи та Центральної Азії. Але це було лише прелюдією подальших змін, що порушили військову і суспільну рівновагу в Євразії. Коли кочові племена остаточно сформувалися, то природним чином почали формуватися кавалерійські загони, що стали згодом такою могутньою загрозою для життя цивілізованих країн, з якою ті ніколи раніше не стикалися.

Мистецтво верхової їзди, поза будь-яким сумнівом, забезпечило племенам скотарів значні військові переваги. Коні були в кожного з них і, сівши верхи зі зброєю, кочовик негайно перетворювався на кіннотника. Стрімкість коней, що мчали на повну силу, дала вершнику захист, до-

¹¹¹ Franz Hančar, *Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit*, pp.551-63; William Ridgeway, *The Origin and Influence of the Thoroughbred Horse* (Cambridge: Cambridge University Press, 1905), pp.94, 98. У цих працях наведено аргументи на користь того, що був потрібен чималий час, аби верхова їзда стала звичним явищем, оскільки перші породи свійських коней не були досить витривалими, щоб довго витримувати вагу вершника.

¹¹² Franz Hančar, *Das Pferd*, p.555; Karl Jettmar, «Archaeologische Spuren von Indogermanen in Zentralasien», *Paideuma*, V (1950-54), pp.236-37.

Фонди Британського музею (Trustees of the British Museum).

РЕВОЛЮЦІЯ В ТАКТИЦІ КАВАЛЕРІЇ

Ассирійський барельєф, викарбуваний на стінах палацу Ашшурбаніпала (668–625 р. до н.е.) в Ніневії, являє вельми експресивне і досить раннє художнє зображення вершників, які, мабуть, зайняті радше полюванням, ніж війною. Неважко помітити, що спорядження вершників ще не цілком відповідає новому стилеві їзди, зокрема, їхній одяг, схожий на спідницю, навряд чи був зручним для їзди верхи. До того ж відсутність стремен сильно обмежувала рухливість вершника та його можливості для маневру, коли він був змушений пустити повід, щоб натягнути лук. Коні мали бути дуже добре навчені, щоб без команди зберегти незмінними швидкість і напрям руху.

статній, аби не потребувати металевих обладунків та іншого дорогого спорядження. Тому майстерність і доступна кочовикам зброя (щоб убити людину, кам'яні наконечники стріл були цілком придатні) дозволяли їм успішно чинити набіги навіть на держави, армія яких мала набагато сучаснішу зброю. Отож, уперше вся територія євразійських степів на повен свій простір перетворилася на гігантський розплідник воєків, які могли будь-якої миті вчинити напад на цивілізовані країни з усіма шансами на успіх¹¹³.

Кіннота кочовиків мала змогу просуватися набагато швидше і на значно більші відстані, ніж будь-які інші види військ, із легкістю долаючи шлях по будь-якій місцевості й перетинаючи річки. Ця кочова армія являла собою всього лише дорослих чоловіків племені або об'єднання племен, що пересувалися день у день так, як звичайно пересувалися кочовики, але позбавлених тягара жінок, дітей і стад. Якщо вони зустрічали менш мобільного противника, то могли здійснювати свої набіги практично безкарно. І тільки зустріч із подібним до них військом або відсутність корму для коней могли втримати їх від грабежу.

Історія I тис. до н.е. дає чимало свідчень переваги армії степовиків у битвах. Зрозуміла річ, що країни Середнього Сходу через свою близькість до того географічного центра, де зароджувались і формувались ці армії нового типу, мусили прийняти удар першими. І справді, є чимало асирійських письмових свідчень масових вторгнень кочовиків, що почалися ще до VII ст. до н.е.¹¹⁴, це дає нам змогу судити і про те, які зміни сталися в житті мешканців степів. Тоді орди кіннотників, яких греки називали кіммерійцями, що сформувалися на території нинішнього півдня Росії (зауважимо, що автор уживає термін «Росія» на позначення території Російської імперії або Радянського Союзу, тобто ширше, ніж його сучасне вживання. — *Прим. ред.*), почали здійснювати спустошливі глибинні рейди по всій Малій Азії. Можливо, ці набіги кіммерійців були вимушеними, оскільки вони зазнавали серйозного тиску з боку інших племен — скіфів, які близько 700 р. до н.е. рушили зі своєї центральноазійської батьківщини на захід¹¹⁵ і зуміли відбити в кіммерійців ситі пасовища на півдні Росії. Кінні армії скіфів, своєю чергою, пішли за кіммерійцями на південь, де стали головною ударною силою коаліції, яка зруйнувала Асирійську імперію в 612 р. до н.е. Отже, кардинальні

¹¹³ Незайве нагадати також про те, що в XIII ст. до н.е. можливість виплавляти дешеву сталь значно підвищила боєздатність піхоти варварів. Цікаві матеріали і висновки з історії кочових племен від кіммерійців до гунів можна знайти у праці E.D. Phillips, «New Light on the Ancient History of the Eurasian Steppe», *American Journal of Archaeology*, LXI (1959), 269-80.

¹¹⁴ Свідчення Геродота, хоч їх автентичність і ставиться під сумнів, також не можна відкинути.

¹¹⁵ Karl Jettmar, «The Altai before the Turks», *Museum of Far Eastern Antiquities*, Stockholm, *Bulletin*, XXIII (1951), pp.154-55.

зміни в житті степових кочовиків призвели до краху Ассирії, що, своєю чергою, сприяло стрімкому піднесенню Персії¹¹⁶.

Мідяни й перси, що успадкували землі Ассирійської імперії, не були увільнені від обов'язків із захисту цивілізованих суспільств Середнього Сходу від нового кочового нашествия. Попри загальну перевагу у військовій потузі, правителям із династії Ахеменідів це завдання виявилася ледве під силу, про що можна судити із загибелі Кіра (530 р. до н.е.) під час походу на схід і провалу європейської кампанії Дарія проти скіфів (512 р. до н.е.). Території Ірану, що межували зі степовою зоною, були особливо вразливими. І тільки використання кінноти найманців, набраних із кочовиків, дозволило Ахеменідам забезпечити північні та східні межі імперії від набігів¹¹⁷.

В Європі за часів варварства виникнення кінного кочівництва також мало цікаві наслідки. На початку VI ст. до н.е. скіфи створили на нинішньому півдні Росії могутню, хоч і не монолітну, імперію і поширили своє панування далеко на захід аж до рівнин теперішньої Угорщини. Як і їхні перські побратими й супротивники, вони проголосили себе правлячою верствою, якій мали коритися всі, хто мешкав на захоплених землях. Але на відміну від персів, скіфи й далі вели напівкочовий спосіб життя, дотримуючись внутріплемінної дисципліни¹¹⁸.

Першими, хто опанував мистецтво верхової їзди в Західній Європі, були кельтські племена, і їхній експансії з півдня Німеччини на всю Північну Європу значною мірою сприяло опанування нової кінної тактики. Своім озброєнням, однак, кельти відрізнялися від степових кочовиків — їхньою звичайною зброєю був не лук, а довгий дворучний меч¹¹⁹.

Що ж до поширення нової тактики на схід, то тут багато залишається нез'ясованим. Племена, які віддали перевагу новому способу кочового життя, навряд чи могли знайти щось привабливе на сході, де клімат був надзвичайно суворим. Тож до Монголії верхова майстерність діставалася досить довго, мірою того як плем'я за племенем запозичали його у своїх західніших сусідів¹²⁰. Знадобилося, мабуть, не менше чотирьох сторіч,

¹¹⁶ M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (Oxford: Clarendon Press, 1922), pp.35-44.

¹¹⁷ Karl Jettmar, «The Altai before the Turks», pp.156-57.

¹¹⁸ Rostovtzeff, *Iranians and Greeks*, pp.35-44.

¹¹⁹ Про експансію кельтів див. Henri Hubert, *Les Celtes et l'expansion celtique jusqu'à l'époque de la Tène* (Paris: La Renaissance du livre, 1932). Про значення кельтської кінноти див. William McGovern, *The Early Empires of Central Asia* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1939), pp.46-48. Чому на заході Європи не прищепилася зброя степових кіннотників і чому кельти віддали перевагу мечам перед луками, залишається незрозумілим. Можливо, однією з причин стало те, що територія Західної Європи була суцільно вкрита лісами й болотами. У листяному ж лісі ефективність лука обмежена і треба розраховувати на рукопашну сутичку. Не меншу роль могли також відіграти давні прихильності й забобони, не підвладні ніякій логіці.

¹²⁰ Karl Jettmar, «Zur Herkunft der türkischen Völkerschaften», Archiv für Völkerkunde,

перш ніж цей процес було завершено, оскільки в китайських письмових джерелах перші згадки про кінноту у варварських племен на північно-західних закраїнах датуються IV ст. до н.е.¹²¹

Із появою в жителів монгольських степів юрт із розбірним каркасом, критих чорною повстю, Китай виявився перед тією ж військовою загрозою, що й Середній Схід за три сторіччя до того. Царство Цинь на північному заході Китаю першим зазнало удару. Попервах набіги кочовиків не були ні достатньо організованими, ні масованими, щоб подолати оборону Китаю. Проте їхні удари були настільки відчутними, що змусили правителів Цинь перебрати тактику кочовиків і перебудувати свою армію за їхнім зразком, зробивши її ядром кінних стрільців. При цьому нова тактика бою дозволила не тільки стримати набіги кочовиків, а й прославила царство Цинь над його суперниками в самому Китаї, що зрештою дозволило правителю Цинь об'єднати Китай і стати в 221 р. до н.е. його імператором¹²².

Але те, що повноцінну кінну армію було створено в Монголії лише на IV ст. до н.е., аж ніяк не означало, що лише тоді країни Далекого Сходу вперше відчули на собі силу кінних воїнів. Матеріали археологічних розкопів містять багато незрозумілого і не дають змоги скласти остаточну думку щодо цього. Зокрема, чимало суперек викликає проблема скіфського «звіриного стилю» в мистецтві. Утім, за всіх розбіжностей неможливо заперечувати, що скіфський стиль мав чимало характерних рис, властивих китайському мистецтву, і те, що мистецтво епохи Чжоу демонструвало багато особливостей скіфського стилю. Навіть більше, на величезній частині узбережжя від Південного Китаю до Північного В'єтнаму виявлено безліч знахідок, що демонструють різку схожість із предметами, або знайденими у далеких від цього регіону Причорноморських степах, або тими, що надійшли до музею з невідомих джерел¹²³.

III (1948), 16-17; K.Jettmar, «The Altai», 148-50; B.Rubin, «Das neue Bild der Geschichte Eurasiens», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, N.F. II (1954), 106-7.

Тут запрошується аналогія з поширенням у XVI–XVII ст. н.е. навичок верхової їзди серед американських індіанців, які жили на Великих рівнинах. В останньому випадку можна впевнено сказати, що новий стиль життя прищепився не завдяки завоюванню, а завдяки запозиченню навичок і досвіду. Слід зазначити, що поширення цих навичок також пододало кліматичний градієнт на шляху до суворіших земель. Однак в Євразії, порівняно з Північною Америкою, цей градієнт був серйозніше виражений, оскільки в останньому випадку просування на північ до Великих рівнин супроводжується лише пониженням температури і скороченням сезону визрівання трав, тоді як просування євразійськими степами на схід до Монголії супроводжується до того ж істотнішим чинником — різким зниженням норми річних опадів.

¹²¹ W.McGovern, *Early Empires of Central Asia*, pp.100-101.

¹²² Прихід до влади правителя Цинь дає класичний приклад того, як багато може виграти воєначальник від самої лише демонстрації військової потуги. З іншого боку, зростання цієї сили як у царстві Цинь, так і в Перському царстві, можна розглядати як природну реакцію на загрозу, що виникла з боку кавалерії кочовиків.

¹²³ Gregory Borovka, *Scythian Art*; M.I.Rostovtzeff, *The Animal Style in South Russia and*

Як інтерпретувати цей факт, поки що не зовсім зрозуміло. Можливо, скіфські племена, що жили поблизу Алтаю, опанувавши мистецтво верхової їзди, використали своє розміщення поблизу тодішньої (VIII до н.е.) крайньої східної межі поширення нового кінного кочівництва для здійснення набігів на оази Східного Туркестану, ідучи вірогідним шляхом завойовників-колісничників. Не можна відкинути, що однією з причин падіння династії Чжоу в 771 р. до н.е. виявилось саме таке стрімке і раптове вторгнення. Приблизно тоді ж інші загони вершників могли проникнути через провінцію Сичуань у глиб країни аж до південного узбережжя Китаю¹²⁴.

Згідно з цією гіпотезою, лише через одне чи два покоління, припинивши набіги на Китай, скіфи повернули своїх коней на захід і ввійшли в історію, зударившись із письменними народами Середнього Сходу. Таку затримку можна пояснити тим, що на шляху на захід скіфам спершу доводилося вступати в зіткнення саме з тими войовничими кочовими племенами, у яких вони, мабуть, перейняли навички верхової їзди. Лише після того, як скіфам поталанило підкорити ці племена чи об'єднатися з ними, що посилило б їхній військовий потенціал, вони змогли рушити на захід. Але незабаром вони опинилися на розлогих і багатих пасовищах нинішнього півдня Росії. Вони швидко перемогли киммерійців, які населяли ці землі, і ми можемо припустити, що зробили осереддя свого проживання теперішні землі України, давши спокій Китаєві та залишивши тільки незначний ар'єргард на території Центральної Азії.

* * *

Хоч би як це вражало уяву, але не можна відкидати, що політичні потрясіння, обмін новітніми технічними досягненнями і різноманітними сюжетами декоративного мистецтва, що відбулися слідом за набігами скіфів, можливо, не обмежилися винятково Старим Світом. Є чимало різноманітних свідчень на користь того, що людина перетинала величезні простори Тихого океану ще в дохристиянські часи. Ця гіпотеза дозволяє пояснити схожість багатьох знахідок, виявлених археологами в Перу і Мексиці, з тими, що були зроблені на узбережжі Південно-Східної Азії¹²⁵.

China (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1929); Ludwig Bachhofer, *A Short History of Chinese Art*, p.46; Robert Heine-Geldern, «Das Tocharerproblem und die pontische Wanderung», *Saeculum*, II (1951), 225-55; Karl Jettmar, «The Altai before the Turks», 148-56.

¹²⁴ Це припущення спирається на здогадку Джеттмара, викладену в його статті «Алтай до нашестя тюрків», і навряд чи може вважатися цілком обґрунтованим. Лише після ретельних археологічних досліджень у Східному Туркестані та Західному Китаї це припущення, як і гіпотеза про те, де пролягали шляхи загонів бойових колісниць у попередньому тисячолітті, можуть бути прийняті або знехтувані. Те, що оази в басейні ріки Тарім на периферії Китаю заселені народом, який спілкується індоєвропейською мовою (тохарською), можливо, є спадщиною скіфських набігів. Див. René Grousset, *L'Empire des steppes*, p.79. Можливо, в тому, що ця мова дожила до наших днів, полягає єдине реальне підтвердження такої інтерпретації викладених подій.

¹²⁵ За хронологією, запропонованою в праці Robert Hiene-Geldern, «Die asiatische

Порівнюючи види рослин і сільськогосподарських культур на обох узбережжях Тихого океану, можна припустити, що насіння або живці цих рослин були перевезені людиною ще за давніх часів¹²⁶.

Маючи на увазі, що європейці були неспроможні перетнути Атлантику аж до 1000 р. н.е. і протягом п'ятьох подальших сторіч не змогли створити постійних поселень на протилежному березі Атлантики, думка про те, що жителі Азії перетинали набагато ширші простори Тихого океану ще в дохристиянську еру, може видатися абсурдною. Але ця гіпотеза буде не такою вже неймовірною, якщо брати до уваги ось такі міркування. По-перше, підкорення Європи варварами в бронзовому віці згубно вплинуло на мистецтво мореплавства, що розвивалося ще з мегалітичного періоду, і нове покоління мореплавців з'явилося в Європі лише за доби скандинавських вікінгів¹²⁷. Натомість, попри те, що культура мешканців Канарських і Азорських островів (до того часу, коли їх у XIV ст. н.е. відкрили європейці) була на рівні кам'яного віку, доводиться зробити висновок, що навіть вельми примітивні народи, які належали, схоже, до мегалітичної культури, могли випадково або цілеспрямовано

Herkunft der sudamerikanischen Metalltechnik", *Paideuma*, V (1954), 347-432, поширення різноманітних мотивів у мистецтві та нових технологій по островах Тихого океану стало особливо актуальним невдовзі після того, як гіпотетичні племена степових кочовиків досягли південного узбережжя Китаю, що сталося приблизно в VII ст. до н.е. Можливо, напівварварська культура Донгшон змогла створити ґрунт для поєднання місцевих навичок навігації та відчайдушного авантюризму, виховавши із недавніх вихідців із Центральної Азії, які зовсім недавно навчилися триматися в сідлі, гурт безстрашних мореплавців. Зміна звичаїв міняла й соціальні відносини; можливо, безпрецедентні за океанські експедиції були одним із відгуків на проблеми, що виникали.

Утім зовсім не обов'язково приймати при цьому припущення Гіне-Гелдерна про те, що вже тоді було налагоджено двосторонній рух Тихим океаном. Якщо навіть єдиний човен і перетнув Тихий океан, а скоріш за все, це могло статися, коли віднесені штормом у відкриті води люди скеровували свої судна до найближчого берега, щоб не повертати назад, тим паче, що судна ці були вкрай недосконалими, аби рухатися проти вітру й долати океан у будь-якому бажаному напрямі, то це все, що потрібно для пояснення схожості між знахідками на узбережжі Південно-Східної Азії та берегах Америки. Можна не сумніватися, що такі авантюристи могли набути важливого значення лише за надзвичайних обставин. Однак, якщо індіанці Мексики чи Перу змогли на той час розвинути свою цивілізацію до досить високого рівня, то передова технологія (наприклад, уміння виготовляти вироби з міді та бронзи), а також наділені магічною силою мотиви й сюжети творів мистецтва, що їх мали при собі відчайдушні мореплавці з Південної Азії, цілком могли бути інкорпоровані в місцеву культуру. Навіть рідкісні й випадкові контакти могли стати причиною справді революційних змін у місцевих технологіях і стилях мистецтва.

¹²⁶ George F. Carter, «Plant Evidence for Early Contacts with America», *Southwestern Journal of Anthropology*, VI (1960), 161-82; George F. Carter, «Plants across the Pacific», *Society for American Archaeology, Memoirs*, No.9 (1953), 62-72.

¹²⁷ Збереження мегалітичних традицій мореплавства в Ірландії уможливило морські подорожі ірландців у перші сторіччя християнства. Відкриття і перша колонізація в Ірландії стали одним із найдраматичніших і повністю задокументованих відкриттів цих сторіч. Міфи про «Острів Святого Брендана», можливо, є своєрідним відображенням контактів з іншими островами Атлантики, а можливо, навіть з Америкою.

Osvald Siren. Art ancien.

МИСТЕЦТВО КИТАЮ ТА ІНДІАНЦІВ АМЕРИКИ

Зліва — три предмети, виготовлені в Китаї, а праворуч для порівняння — зразки з Центральної Америки. Схожість між ними настільки велика, що навряд чи може розглядатися як випадкова. Такі паралелі (хоч і не завжди настільки різючі) зустрічаються раз по раз. Важко пояснити таку подібність без контактів між цими цивілізаціями.

здійснювати далекі подорожі Атлантикою, і навіть могли відрядити своїх мореплавців, чи занесених туди штормами, чи втікачів від якої-небудь небезпеки, крізь усю Атлантику аж до берегів Нового Світу¹²⁸.

По-друге, навігація в океані відрізняється, і принципово, в різних частинах його узбережжя. Європа розташована на одній з найбільш штормових і незручних для навігації ділянок океанського узбережжя, уявлення європейців про океанське плавання тривалий час формувалися їхнім досвідом плавання Північною Атлантикою. Однак у нижчих широтах, особливо там, де вітри цілорічно дмуть незмінно в одному напрямі та практично з однією потугою, подорож океаном мала виглядати абсолютно інакше. Невеликі й примітивні суденця: плоти, каное, плетені з гілок і обтягнуті шкірою рибальські човни, — могли безпечно долати величезні відстані тихими і спокійними водами, маючи вельми примітивне оснащення: вітрило, киль, стерно, причому не потребувалося особливих навичок, аби пливати проти вітру¹²⁹.

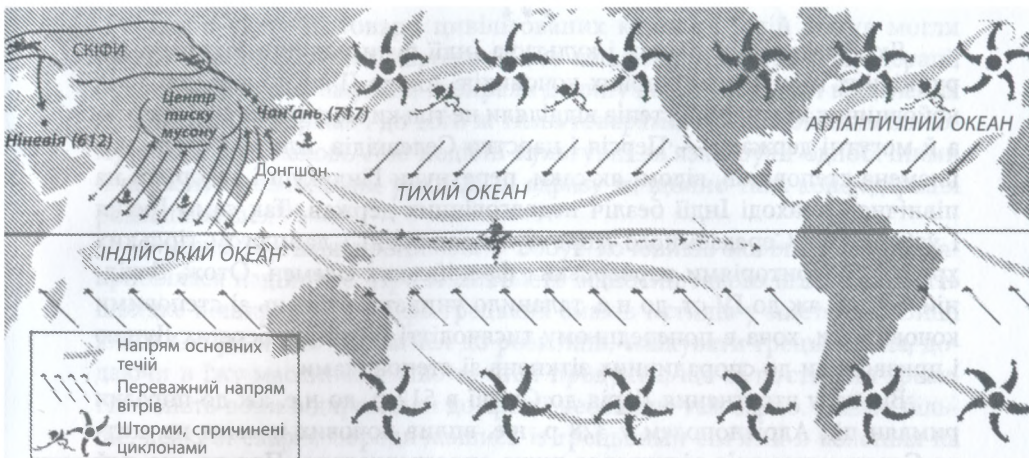
В Атлантиці ж, навпаки, постійні вітри (пасати) переважають у широтах пустелі Сахари (вона, як з'ясувалося, і виникла через ці вітри), де донедавна могли існувати лише нечисленні та слабозрозвинені племена, нездатні створити мистецтво мореплавства¹³⁰.

Але в Тихому океані все складалося набагато сприятливіше для

¹²⁸ Міфи ацтеків про людей вищої культури, що прийшли з заходу, можуть свідчити про трансатлантичні подорожі таких людей. Про стан культури на Канарських островах у той період, коли вони були відкриті європейцями, див. Dominik J. Wölfel, «Die kanarischen Inseln: die westafrikanischen Hochkulturen und das alte Mittelmeer», *Paideuma*, IV (1950), 231-53.

¹²⁹ Навіть Північна Атлантика не була абсолютно нездоланною для примітивних судів. Кілька легких ескімоських човнів з людьми в XVII ст. перетнули частину Атлантичного океану, що переділяє Гренландію і Шотландію. Див. Ian Whitaker, «The Scottish Kayaks and the 'Finnmen'», *Antiquity*, XXVIII (1954), 99-104. Відомі також схожі за значенням і засвідчено справжні історії, що відбувалися вже за недавніх часів, про японських рибалок, які були захоплені штормом і мимоволі перетнули Тихий океан у північній його частині. Це ще раз доводить, що навіть у північній частині океани не являли собою нездоланної перешкоди між Америкою та Азією. Див. Andrew Sharp, *Ancient Voyagers in the Pacific* (Wellington, N.Z.: Polynesian Society, 1956), p.60. Звісно, стародавнім примітивним суднам було легше перетинати океан в його спокійніший частині. Шарп наводить переконливі доводи на користь того, що полінезійці могли вільно долати між островами Тихого океану дистанції в 200–300 миль. Із цього не випливає, що не робились і довші подорожі, коли задумане плавання зривалося і не щастило у встановлений час досягнути островів, які мали, на думку мореплавців, уже з'явитися на обрії. Шарп, навпаки, із завзятістю перелічує численні випадки саме таких походів, що траплялися з екстремальної потреби, в той короткий період, коли європейці тільки почали проникнення до Океанії, а місцеве населення продовжувало морські подорожі як звичайно.

¹³⁰ Лише після того, як європейці освоїли моря вздовж Сахарського узбережжя Африки, сталося відкриття Америки іспанцями. Колумб знав чимало про вітри й течії в Атлантиці, щоб спрямувати кораблі не просто на захід, а трохи південніше, взявши курс на Азорські острови, слушно зваживши, що з урахуванням течій його судна підуть суворо на захід. Див. S.E. Morison, *Admiral of the Ocean Sea* (Boston: Little Brown & Co., 1942), I, 265-70.

УМОВИ НАВИГАЦІЇ ДЛЯ ПРИМІТИВНИХ СУДЕН

мореплавців. Узимку пасати дмуть на родючі землі Південного Китаю, а влітку вони змінюються так само постійними мусонами в протилежному напрямку. Отож, узбережжя Південно-Східної Азії було набагато зручнішим відправним пунктом для далеких океанських експедицій. До того ж, як ми вже пересвідчилися, мистецтво мореплавства на узбережжі Південного Китаю досягло високого рівня ще за сторіччя до того, як цей регіон увійшов до сфери впливу китайської цивілізації.

Якщо брати до уваги не тільки відстані, що відділяють материки від Америки, а й ті труднощі, з якими доводилося стикатися мореплавцям у Тихому і Атлантичному океанах, то виявиться, що значно ширші простори Тихого океану становили для суден менш серйозну перешкоду, ніж води Атлантики. Контакти цивілізацій, переділених Тихим океаном, були технічно здійсненні, і можна припустити, що мореплавці, вирушаючи з Азії (і можливо, зупиняючись на островах, що лежали на їхньому шляху, як це згодом робили полінезійці), мали більше можливостей привнести елементи своєї культури до Нового Світу. Проте, хоч ізоляція Америки й не була повною, контакти з нею були вельми обмежені й мали спорядичний характер, а тому й американські індіанці мало що змогли перейняти в цивілізації Старого Світу. Через відсутність стійких контактів цивілізації в Андах і Мексиці розвивалися уповільнено, а тому не змогли досягнути того рівня пристосування до навколишнього середовища і управління ним, якого досягли їхні сучасники в Євразії¹³¹.

¹³¹ Про перші транстихоокеанські контакти див. добірку статей М. W. Smith, *Asia and North America: Trans-Pacific Contacts*, Society for American Archaeology, *Memoir*, No.9 (1953). Саму можливість таких контактів відкидають більшість американських антропологів, а обстоюють переважно німецькі етнологи, такі, наприклад, як Гіне-Гелдерн або Вальтер: Walter Krickeberg, *Altmexikanische Kulturen* (Berlin: Safari Verlag, 1956), pp.568-75. При 20*

* * *

Як культура Греції, так і культура Індії були надійно захищені від руйнівних вторгнень степових кочовиків. Аж до II ст. до н.е. Індію від войовничих мешканців степів відділяли не тільки могутні гірські хребти, а й могутні держави — Персія і царство Селевкідів. Але в II ст. до н.е. племена степовиків, відомі як саки, перетнули Гіндукуш і створили на північному заході Індії безліч недовговічних держав. Так само Греція і узбережжя Середземного море були захищені і ланцюгом гірських хребтів, і територіями варварських фракійських племен. Отож, Західній Європі аж до IV ст. до н.е. таланило уникати зіткнень зі степовими кочовиками, хоча в попередньому тисячолітті битви на берегах Дунаю і призводили до спорадичних зіткнень зі степовиками.

Від часу вторгнення Дарія до Скіфії в 512 р. до н.е. аж до поразки римлян під Адріанополем у 378 р. н.е. вплив кочових племен на життя Середземномор'я відчувався лише опосередковано. Про те, що цей вплив мав лише маргінальний характер, можна судити вже з того, що європейці не спромоглися навіть пристосувати свою воєнну тактику до відбиття кіннотних атак кочовиків. У бойових діях і греків, і римлян кавалерія відігравала доволі скромну роль, а стрільці в них практично не брали участі. Натомість основою європейського військового мистецтва починаючи з VII ст. до н.е. і аж до IV ст. н.е. було маневрування дисциплінованих піхотних загонів у щільних бойових порядках¹³².

Народи степів, що чинили такий сильний і з далекими наслідками вплив на життя цивілізованої Євразії, починаючи з VIII ст. до н.е. самі виявилися вельми сприйнятливими до благ і досягнень цивілізації, однак лише до тих, що відповідали умовам кочового життя. Зокрема, вони цілком змогли оцінити і перейняти металеву зброю та одяг, але залишили без уваги монументальну архітектуру і вищу математику.

цьому жодна зі сторін суперечки, яка набуває подеколи вельми емоційного характеру, не розглядає серйозно умови навігації тих часів у Тихому океані: напрям вітрів і течій, рівень майстерності мореплавців і можливості примітивних суден. Результати, отримані Туром Гейердалом [Thor Heyerdahl, *American Indians in the Pacific* (Stockholm: Bokförlaget Fornta, 1952)], увели ці аргументи в дискусію, але обговорення технічних деталей мореплавання полінезійців у праці Шарпа (Andrew Sharp, *Ancient Voyagers in the Pacific*, pp.60-61 і далі) досить переконливо спростовує доводи Гейердала, який стверджував, що за давніх часів плавання в Тихому океані було можливе лише в одному напрямі — від Америки на захід.

¹³² Тактика раптового та блискавичного кавалерійського удару, використана Александром Македонським, являла собою радше виняток. Тактика македонців формувалася в битвах на їхніх північних кордонах проти фракійських та інших племен, завдяки чому кордони Македонії простяглися до берегів Дунаю. Це, зрозуміла річ, привело до прямих контактів македонців зі степовими кочовиками. Однак вершники армії Александра не були стрільцями. Скорше можна казати, що Александр пристосував для своєї кавалерії тактику фаланги: атакувати стрімко і душити противника неухильним просуванням уперед. Отож, кіннотники Александра Великого були просто фалангерами, яких пересадили у сідло.

Грубо кажучи, товари цивілізованих країн та їхній вплив могли проникати до степових народів двома шляхами. Могутні конфедерації орд кочовиків загрожували і збирали данину навіть із вельми віддалених цивілізованих держав і до того ж тими товарами, які відповідали їхньому власному смакові. Але подібні культурні зв'язки були однобічними й паразитичними, вони уривались одразу ж, щойно така конфедерація розвалювалася¹³³.

Мирна торгівля проникала в побут кочовиків повільніше, але закріплювалася надійніше. Про можливість відносин такого ґатунку свідчить швидке поширення у Скіфії грецьких смаків і стилів у мистецтві. Вищі класи Скіфії могли вдаватися до розкошів, смакувати грецькі вина, додаючи в їжу маслинову олію та інші продукти, що їх постачали греки. Натомість вони відправляли до Греції необхідне там зерно. Навіть більше, деякі зі скіфів, породичавшись із грецькими сім'ями в колоніях на Чорноморському узбережжі, і самі набували респектабельного нальоту грецької культури¹³⁴.

Скіфи також слугували сполучною ланкою між цивілізованими країнами і віддаленими землями варварів на півночі та сході. До VII ст. до н.е., мабуть, існував добре налагоджений торговельний шлях, що брав початок від гирла Дону, пролягав через Південний Сибір і досягав передгір'їв Алтаю. Цим шляхом, либонь, і везли все те золото, на яке такі багаті скіфські могили. Іншим шляхом везли золото з Алтаю на північний захід Китаю¹³⁵. Обсяг товарів, що їх перевозили такими далекими торговельними шляхами, був, напевне, невеликим, а самі перевезення навряд чи відбувалися регулярно, однак мали величезний вплив на цивілізації віддалених регіонів. Цей вплив обмежувався, втім, тими аспектами культури, що їх неписьменні кочовики, виступаючи передавальною ланкою, були спроможні сприйняти.

Та й не всі регіони євразійських степів були рівною мірою здатні сприйняти вплив досягнень цивілізації. У Монголії та на прилеглих до неї територіях розвиток сільського господарства був практично неможливим. Малі водні ресурси та як вислід малі врожаї змушували місцеве населення вести старий кочовий спосіб життя. Вплив кліматичних умов у цих регіонах був настільки значним, що закривав для місцевого населення геть усі шляхи для подальшого розвитку. Утім, на західному кордоні степової зони опадів випадало достатньо для сільського господарства, і в деяких областях воно справді розвивалося досить успішно,

¹³³ Див. Wolfram Eberhard, «Der Prozess der Staatenbildung bei mittelasiatischen Nomadenvölker», *Forschungen und Fortschritte*, XXV (1949), 52-54.

¹³⁴ Див. Herodotus IV, 78-80, де Геродот розповідав про те, як цар скіфів був убитий своїми підданими через свої претензії бути в усьому схожим на грека.

¹³⁵ G.F.Hudson, *Europe and China* (London: Edward Arnold & Co., 1931), pp.27-45; Gregory Borovka, *Scythian Art*, p.29; Karl Jettmar, «The Altai before the Turks», 145-48, 154-56; George Vernadsky, *Ancient Russia* (New Haven: Yale University Press, 1943), pp.56-74.

щоб могли виникнути спільноти з розвинуеною соціальною структурою. До того ж кочовикам, які мешкали в європейській частині степової зони, було набагато легше запозичити й опанувати досягнення цивілізації, ніж мешканцям Далекого Сходу, до яких предмети культури могли дійти лише у вигляді данини, якщо взагалі доходили.

Однак суворий клімат, що визначав життя монгольських степів, давав їхнім мешканцям і певні переваги. Загартовані жорстокими зовнішніми умовами, вони мали воєнну перевагу перед змарнілими західними сусідами, що втратили смак до битв настільки, наскільки були прив'язані до комфорту і спокусу осілого життя. Одним із наслідків цього стало тривале поетапне просування кочовиків зі сходу на захід, що почалося із захоплення скіфами нинішнього півдня Росії, досягло свого апогею в XIII ст. н.е., за часів монгольського нашествия, і тривало до кінця XVIII ст., коли племена калмиків, рятуючись від китайської армії, знайшли притулок у Росії. Протягом двох з половиною тисяч років, що розділяють країни віхи цього процесу, це нашествя тривало з неослабною частотою, являючи собою найсильнішу загрозу для політичного життя Європи. Кочовики, плем'я за племенем, неухильно просувалися на південь і захід, витручаючи своїх менш войовничих противників, захоплюючи багаті пасовища для худоби чи оголошуючи себе правителями всіх місцевих рільників. Безперечно, багато племен при цьому безслідно зникали.

* * *

Лише після того, як кінне кочівництво поширилося до східних меж азійських степів, соціально-економічний розвиток степової частини Євразії почав відновлюватися і приходити в норму. Це трапилось майже сторіччя після 500 р. до н.е., а в Китаї, мабуть, період відновлення затягся на ще триваліший час. Рубіж, що знаменував кінець однієї ери в історії людства і початок іншої — за нього в цій праці взято 500 р. до н.е., — вибраний, зрозуміла річ, досить довільно. Але якщо цей рубіж розглядати не як безумовний і чіткий кордон, ця дата, безперечно, означає певний переломний момент, після якого в історії людства сталися фундаментальні зміни. Після цього рубежу лідерство Середнього Сходу в розвитку культури почало слабшати і спливати в минуле, лідерство Європи все ще лежало у віддаленому майбутньому, і протягом двох тисяч років чотири провідні цивілізації розвивались у своїх напрямках, іноді впливаючи одна на одну, іноді щось одна в одній запозичаючи, і постійно зазнаючи набігів кочовиків. Але з 500 р. до н.е. і аж до 1500 н.е. розвиток кожної цивілізації підпорядковувався власній логіці та відбувався окремішньо.

Аналізові ери культурної рівноваги в Євразії присвячено другу частину цієї книжки.

ЧАСТИНА II

ЄВРАЗІЙСЬКА
КУЛЬТУРНА РІВНОВАГА
В 500 Р. ДО Н.Е. — 1500 Р. Н.Е.

ЗАГАЛЬНЕ ВВЕДЕННЯ

Цивілізації подібні до гірських ланцюгів, які зростають і, проходячи крізь вічність геологічних періодів, повільно, але неминуче руйнуються під дією сил ерозії до рівня навколишньої місцевості. У масштабах коротших проміжків людської історії цивілізації також схильні до своєрідної ерозії. Під дією особливого збігу обставин одні цивілізації починають згасати, натомість інші сходять до культурних висот, запозичаючи і засвоюючи в той чи той спосіб досягнення попередниці. І все ж гори й цивілізації народжуються та помирають лише в межах періодів, що їх визначають геологія, палеонтологія або всесвітня історія. У масштабах коротших історичних проміжків цивілізації є надійними орієнтирами. Наскільки міцнішим були ті чи ті цивілізації, стає зрозумілим лише за порівняння культурної карти Євразії в 500 р. до н.е. з аналогічною картою, що передає стан цих цивілізацій дві тисячі років потому.

На початку V ст. до н.е. в Євразії існували чотири чітко виражені регіони «високого піднесення» цивілізації. Найзначущим із них було старе, частково зруйноване плоскогір'я Середнього Сходу, де залишки стародавніх культур зрівнялися в дещо занепалому космополітизмі Перської імперії. З цим стародавнім центром межували два молодші регіони з різкішими перепадами висот. Один із них був сконцентрований навколо Егейського центру з пасмами в Італію та Сицилію, інший вписався в межі долин Інду і Гангу на півночі Індії. Далеко на сході та майже ізольовано лежало Китайське культурне нагір'я, неквапливо зростаючи в розвиткові до специфічних форм своєї зрілості.

Дві тисячі років потому загальна картина, що визначає вигляд Євразії, залишилася тією ж. Збереглися ті самі чотири головні культурні регіони, і хоча кожний з них розширився територіально і значно змінився внутрішньо, в їхнім підґрунті добре було помітно особливості, закладені ще за два тисячоліття. Ця спадковість, що зберігалася протягом приблизно вісімдесяти поколінь, свідчила на користь хисткої, але реальної культурної рівноваги в межах Євразії. Саме ця незмінність у співвідношенні культур достоту визначала цю еру світової історії.

Така рівновага завжди була хисткою, а надто на Середньому Сході, де три з чотирьох євразійських цивілізацій стикалися одна з одною, при тому, що степовий ареал варварів лежав одразу ж на північ від них. Саме в цьому чоловічому регіоні розігрувалися основні історичні драми нашого двохтисячорічного періоду. Попервах еллінізм у особі Александра Великого та його спадкоємців перейшов у наступ на східну цивілізацію і часом, здавалося, загрожував їй повним знищенням. Водночас еллінізм

виборов міцні позиції в Європі, де владою Римської імперії, вже вільної від національних забобонів, вплив елліністичної цивілізації було поширено до найвіддаленішої Британії.

Раніше, ніж експансію еллінізму в модифікованих і змішаних формах, характерних для Римської імперії, було зупинено, проти неї піднялася реакція на Середньому Сході та спричинила важливий процес інфільтрації ідей і відносин зі Сходу безпосередньо в серце еллінізму. Одночасно могутнє, хоча й без значних воєнних акцій, розширення індійської цивілізації почало змінювати євразійський культурний баланс. Поширення буддизму крізь Центральну Азію північно-східним шляхом до Китаю та Японії було одним із аспектів цього розширення; іншим чинником було могутнє поширення культури Індії з-посеред порівняно примітивних спільнот Південної Індії та Південно-Східної Азії¹.

З початком ісламської ери «східна реакція» набула нової динаміки. Ісламське перевтілення цивілізації Середнього Сходу визначило нове просування цього стародавнього регіону до культурної зверхності в Євразії. Між 632 р. н.е., коли помер Мухаммед, і приблизно 1500 р., коли Західна Європа справді наздогнала і випередила іслам, мусульманський світ постійно розширювався, хоч і не без періодичних локальних поступок за рахунок християнського світу та індуїзму. У той час мусульмани на вернули в іслам жителів африканської савани та більшість мешканців євразійського степу, караванними маршрутами крізь Центральну Азію проникли до Китаю й водночас, здійснюючи далекі плавання, поширили місцеві варіанти ісламської культури у Східній Африці, Південно-Східній Азії, в Індонезії та на Філіппінах.

Отже, неодноразово в 500–1500 рр. н.е. відбувалися періодичні зсуви кордонів між цивілізаціями Середнього Сходу, Індії та еллінізму, загрожуючи порушити рівновагу між чотирма культурними полюсами Євразії. І все ж динамізм еллінізму, а потім Індії та ісламської цивілізації ніколи не руйнував наявного балансу; ані змішання окремих елементів різних цивілізацій, ані їхня близькість ніколи не заступали неперервності всіх трьох різних культурних традицій.

Китай лежав поза межами бурхливого центру ойкумени. Крім того, приблизно між 600 р. і 1000 р. н.е. цивілізовані способи життя почали розвиватися в Японії, Західній Європі й на Русі. Відповідно до їх осо-

¹ Такий двоїстий характер поширення індійського впливу виявляв виразну подібність до дуалізму ранньої елліністичної експансії. Відбиток індійського впливу на Китай і Японію аналогічний елліністичному відбиткові на цивілізації Сходу — відбиткові неглибокому, навіть коли він сприяв відкриттю нової сторінки в історії цих країн. На противагу цьому, вплив обох цивілізацій — еллінізму в західному напрямі, в Європу через Середземномор'я, та Індії на схід, крізь Бенгальську затоку, був набагато істотнішим, оскільки типи місцевих культур виявлялися дуже слабкими, щоб протидіяти привабливості цих цивілізацій. Паралель можна завершити зазначенням того факту, що слабкі відлуння еллінізму досягали Китаю (вияв цього переважно можна вбачати в буддизмі), а відображення індійського стилю благочестя, мабуть, було введено в елліністичний світ під маскою християнства.

бливого розташування всі ці чотири суспільства уникли в повному обсязі тих потрясінь, які супроводжували основні культурні бурі епохи. І все ж жодне з них не було повністю ізольоване, і кожне виразно демонструвало прагнення до географічної експансії. Так, китайський стиль цивілізації поширився в південному напрямі та в глиб континенту, створюючи колоніальні області в Кореї, Аннамі, Тибеті й Туркестані. Японська культура, напівзалежна від Китаю, поширилася на північний схід від Японських островів. Протягом того ж періоду західноєвропейська цивілізація просунулась у східному напрямі за Ельбу, на північ до Скандинавії, на захід до кельтської частини Атлантичного узбережжя Європи і на південь, до Іспанії та Італії. Організацією хрестового походу європейці навіть зробили спробу, хоча й зі скороминущим успіхом, встановити межу своєї колоніальної сфери вздовж Леванту й узбережжя Егейського та Чорного морів. Розширення Русі було менш вражаючим, бо спершу центри піратства й торгівлі, навколо яких сформувалася Руська держава, були широко розкидані по руслах річок. Зростання Руської держави протягом цих сторіч тому і складалося з великих, але скромних за значенням територіальних набутків. Відбувалося воно через проникнення рільників від первинних поселень на берегах рік на широкі лісові простори Східноєвропейської рівнини.

Ці процеси збіглися з експансією і територіальним закріпленням завоювань мусульманських та індійських цивілізацій у центрі континенту. Тож нічийні землі між окремими євразійськими цивілізаціями звузилися або навіть зникли, а щільність контакту між євразійськими спільнотами явно набула тенденції до посилення, хоч і спорадичного. Після II ст. до н.е. китайський та індійський впливи перекривалися на певних територіях, наприклад, у регіоні, якого згодом було відповідно названо Індокитаєм, але через кілька сторіч, як ми вже бачили, до них долучився й ісламський вплив як результат культурної взаємодії крізь південні моря.

Два інші торговельні шляхи зв'язували головні цивілізації Євразії. Перший із них пролягав від оази до оази крізь Центральну Азію та повторював маршрут регулярних караванів ще II ст. до н.е., коли декілька імперій у цьому регіоні налагодили під своєю охороною і оподаткуванням Великий Шовковий шлях між Китаєм і Левантом. Другий, пізніший, але також досить древній шлях пролягав відкритими просторами степів, де кочові племена іноді грабували своїх південних цивілізованих сусідів, а іноді й торгували з ними.

Інтенсивність руху вздовж цих маршрутів час від часу змінювалася, але істотним було те, що внаслідок таких переміщень відбувався культурний обмін. Взагалі, якщо вилучити випадки зсунення культурних кордонів на основних територіях унаслідок воєнних акцій, то взаємні запозичення між цивілізаціями Євразії були випадковими, вибірковими і мали порівняно мале значення. Допоки кожна з чотирьох основних

цивілізацій залишалася приблизно на одному рівні з сусідніми, цивілізована людина рідко знаходила причину відмовитися від традицій своїх предків на користь закордонної новації. Лише коли загроза зовнішнього завоювання або внутрішнього розпаду створювала небезпеку усталеним інституціям, представники будь-якої з цих чотирьох цивілізацій демонстрували далекосяжну сприйнятливність щодо невластивих цій країні шляхів.

Найпівнічніший шлях між цивілізаціями Євразії, ведучи крізь степ, мав трохи більше, ніж інші, значення для культурного обміну. Це відбувалося з тієї причини, що кочовики становили серйозну воєнну загрозу для всіх рільницьких народів у межах польоту їхніх стріл аж до середини XVII ст. н.е. Будь-яке місцеве послаблення відкривало степовикам шлях до набігів або завоювання порівняно великих областей.

Так, Східна Європа, Китай, Середній Схід і північний захід Індії неодноразово були спустошені або загарбані, і навіть віддалений і вкритий лісами далекий захід Європи раз по раз зазнавав ран від абсолютно незвичних для нього степових орд, на взір очолених Аттілою гунів.

Завоювання кочовиків, власне, рідко мали велике значення, оскільки варвари квапилися засвоїти якомога більше з культури своїх підкорених підданців. І все ж нашестя кочовиків і неодноразове завоювання ними сусідніх територій іноді провокували далекосяжні наслідки. Це твердження особливо слушне для Середнього Сходу, де турецьке панування змінило ісламське суспільство після 1000 р. н.е. і спровокувало новий спалах воєнної експансії, наслідком якого стало проникнення віри Мухаммеда глибоко в Європу та Індію. Крім того, степові народи часто формували нові культурні утворення через змішання елементів з окремих традицій різних цивілізацій. Так, імперія кочовиків Чингізхана прив'язала Китай до інших євразійських цивілізацій сильніше і глибше, ніж весь попередній розвиток, а турки Османської імперії в Європі та Великі Моголи в Індії більш або менш свідомо змішували іслам із місцевими культурними традиціями в довільних пропорціях.

Євразійська культурна рівновага в 500–1500 рр. н.е. була суходільною. Кожна цивілізація, крім захисту від внутрішньої смуги і боротьби з цивілізованими сусідами, мусила мати постійну прикордонну варту для захисту від набігів кочовиків. Контакти морем при цьому залишилися порівняно незначними.

* * *

Одночасно з початком християнської ери цивілізовану форму розвинули спільноти в Перу й Мексиці. Але порівняно з їхніми євразійськими сучасниками ці відсталі в розвиткові спільноти назавжди залишилися слабкими і багаті в чому схожими з культурами, які процвітали в Месопотамії, Єгипті й долині Інду в III тис. до н.е. У загальному контексті світової історії американські цивілізації розвинулися з таким спізнанням,

що не мали шансів протистояти європейській агресії. З цього погляду американські цивілізації були мертвонародженими і виступали пасивно, лише як жертви в історії піднесення Заходу.

Те саме можна сказати про домусульманські культури Африки. До VII ст. н.е., чи близько цього, кілька африканських спільнот на заході африканської савани і на південь від Сахари просунулись у своєму розвитку до протоцивілізації; а перегодом й інші спільноти вздовж гірських хребтів Східної Африки пішли цим шляхом. Ці культури, однак, ніколи не були незалежними від основних цивілізацій Євразії та ніколи не досягали рівня, що дав би їм змогу довго протистояти ісламському та європейському завоюванню, яке випало на їхню долю починаючи з XV ст.

Що ж до іншого населеного континенту, Австралії, то вочевидь, що він залишався повністю ізольованим, поза колом взаємодії цивілізацій, до XVIII ст. н.е.

Проблема того, як виразно і зрозуміло подати те, що, власне, є вельми складною історією, і при цьому мінімально спотворити істину, що вона постає в цій, середній частині книги «Піднесення західної цивілізації», є більш ніж складною. У першій частині книги завдання було набагато простішим (також буде воно простішим і в третій частині), оскільки там розглядалися періоди, де струна історії тягнулася, головню, з єдиного центра культури.

За доби євразійської культурної рівноваги такої простої структури вже не існувало. Кожна з чотирьох основних цивілізацій розвивалася більш або менш вільно у своєму власному напрямкові. Культурні впливи та взаємні інтереси основних цивілізацій перетинали варварський світ на шляху з однієї цивілізації до іншої. Чи можна звести таку складну картину до єдиної сюжетної лінії?

Моє рішення полягало в тому, щоб спершу змалювати якомога повніше основні центри, які визначали культурний баланс Євразії, або центри, що порушували цю рівновагу в послідовні проміжки часу, а потім звернути увагу на окраїнні області, змальовуючи їх побіжніше. За такого викладу можна перебільшити роль Середнього Сходу та близьких до нього за духом районів Східного Середземномор'я і півночі Індії. Підставою для цього може слугувати той факт, що коли межі цивілізацій, що суперничали та постійно пересувалися в цьому регіоні, змінювалися досить швидко, це починало загрожувати культурній рівновазі Старого Світу. Можливо, що під час розгляду історії людства в тривалій перспективі ці зміни в осередді Євразії мали менше значення, ніж постійний і неухильний наступ цивілізацій на варварство. Саме цей наступ і створював численні та внутрішньо багатоманітні різновиди окремих світових цивілізацій. При цьому зростання частоти контактів між ними готувало шлях для вражаючого глобального об'єднання цивілізацій, яке і сталося протягом останніх трьох або чотирьох сторіч.

Утім, виведення на передній план експансії окремих цивілізацій і побудова світової історії на цій основі створює певні труднощі. Зокрема, щоразу, коли географічні сфери двох чи більше цивілізацій стикаються або накладаються, у тлумаченні ситуації виникає постійна небезпека повторення або спотворення події. Навіть більше, щоб наголосити унікальність кожної окремої цивілізації і трактувати її контакти і зіткнення як вимушені (чи навіть як випадкові), необхідно злегка «затемнити» головне джерело соціальних змін у межах окремої цивілізації, можливо, найважливіше джерело, навіть у цю епоху — стимул, викликаний зовнішнім контактом.

Тому частина II цієї книги викладається способом, який видається меншим із двох лих: спираючись на рівновагу культур (про яку завжди пам'ятатимемо), пропонується розглядати порушення цієї рівноваги на прикладах окремих історій різних цивілізованих суспільств.

Розділ VI

ЕКСПАНСІЯ ЕЛЛІНІЗМУ
В 500–146 РР. ДО Н.Е.

Грецький стиль цивілізації, організований і виражений у головній своїй інституції — місті-державі, на початку V ст. до н.е. охоплював вельми невелику географічну область. Навіть у вузьких межах самої Греції області, що не мали виходу до моря, наприклад, такі як Аркадія, можна було тільки умовно назвати цивілізованими; а Фессалія була лише перехідною областю, на північ і на захід від якої мешкали грекомовні варвари. Але вже за кілька сторіч еллінізм, що сильно змінився, поширився по всій території Середземномор'я, проник у глиб Європи на Твід, Рейн і Дунай. Елементи еллінізму накладалися на стародавні цивілізації Середнього Сходу і проникали далі, в Індію, а згодом його відлуння, слабкі, але цілком розпізнавані, зазвучали й у віддаленому Китаї.

Таке швидке поширення було разючим для цивілізації, яка в 500 р. до н.е. географічно виявилася настільки обмеженою. І справді, таке порушення євразійської культурної рівноваги внаслідок поширення еллінізму може бути розцінене як головна історична подія в проміжку між 500 р. і 200 р. до н.е. Але оскільки процеси експансії крили в собі як асиміляцію чужих культурних традицій, так і соціальні перетворення в самому еллінізмі з далекосяжними наслідками, то вже в IV ст. до н.е. наступальний порив почав вичерпуватися.

Коли еллінізм подолав початкову замкненість міст-держав, постав новий грецький космополітизм, який об'єднав і значно модифікував соціальні зв'язки суспільств, що історично виникли у «великому суспільстві» стародавньої Месопотамії. Політична і соціальна структура грецької цивілізації, отже, поступово ввібрала давніші моделі східних цивілізацій. Унаслідок цього процесу багато особливостей грецької культури розмилися, дедалі більше замінюючись ідеями і відносинами спорідненими, а інколи й просто запозиченими від стародавніших цивілізацій Середнього Сходу.

Остаточне завоювання Греції Римом у 146 р. до н.е. зручно визначити як екватор у розвитку еллінізму. У той час Схід ще не був готовий прийняти ідеї еллінізму, і проникнення його як на Далекий Захід, так і на Далекий Схід залишалось справою майбутнього. І все ж дух грецької цивілізації згас саме тоді, коли римський орел остаточно зруйнував усі засади грецького суспільства, можливо, лише за винятком ілюзорної незалежності окремих міст-держав. Так батьківська оселя класичної

культури спорожніла, і в цій порожнечі залишилися самі лунки руїни політичних форм суспільного устрою, безлюдне село і зубожіле місто, а також витончена й вишукана висока культура, тепер більше занепокоєна пошуком того, як витерпіти життя людини, котра втратила все, що мала, ніж прагненням і далі жити з правдою, красою, свободою чи з будь-яким з ідеалів, які колись знайшли таке гідне і витончене вираження в греків.

Здається абсолютно природним перервати цей розділ на тому місці, де еллінізм проминув половину шляху свого розвитку. У цій точці його глибока культурна індивідуальність почала розчинятись у природнішому, але набагато менш привабливому соціологічному та інтелектуальному середовищі.

А. РОЗКВІТ ГРЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ В 500–336 РР. ДО Н.Е.

1. ВСТУП

Коли Ксеркс, син Дарія, успадкував перський трон у 485 до н.е., йому дісталися дві важливі військово-політичні проблеми. Першою і нагальною була проблема повстання в Єгипті, що його армія Ксеркса придушила тільки після жорстокої боротьби. Другою була безпека східних кордонів уздовж Егейського моря. Як джерело постійної нестабільності, ця проблема виникала через відмову грецького світу по інший бік моря визнати перське панування. Крім того, Ксеркс успадкував від своїх попередників Кіра, Камбіза і Дарія войовничу традицію, яка вимагала зробити внесок у розширення імперії за рахунок загарбання нових земель. Ще Дарій був відданий ідеї зміцнити престиж Персії та розширити свої володіння за рахунок грецьких територій. Тому відразу після придушення Єгипту Ксеркс мобілізував армію і флот для завоювання Греції.

Багато хто з греків, укупі з обізнаними і мудрими дельфійськими верховними жерцями, розуміли, що навіть союз грецьких міст-держав не зможе на рівних протистояти силі перської армії. Однак, попри будь-що, нашвидку створена коаліція з понад 20 грецьких полісів, яку до того ж послабляло багатонаачальство і невизначеність у стратегії, всупереч усім логічним очікуванням спромоглася дати рішучу відсіч військам персів. Протягом кількох подальших років воєнна ініціатива повністю перейшла до греків. Серія наступальних кампаній під афінським проводом, що тривала до 448 р. до н.е., звільнила всі грецькі (ще й деякі негрецькі) егейські міста від влади персів.

Для греків наслідки цієї перемоги були так само значущими, як і сама перемога. Спарта, яка раніше визначала силу Греції, замкнулась у консервативному застої, розпізнавши небезпеку своєму внутрішньому, властивому імперії, суспільному ладові¹. Афіни (у точнішій транскрипції

¹ Див. життєвий шлях спартанського царя Павсанія, який командував грецькими

Атени. — Прим. ред.), однак, обрали повністю протилежний курс — ризикуючи всім і не відмовляючись ні від чого. До греко-перських воєн Афіни не були серед найуспішніших і могутніх грецьких полісів. Однак після цих воєн, і значною мірою саме завдяки їм, Афіни стали центром усього, що було найактивнішим у грецькій цивілізації. Економічно Афіни домінували в торгівлі на території всього Східного Середземномор'я і Чорного моря; політично вони сформували та очолили грізну конфедерацію міст-держав, які успішно перемогли персів, і часом здавалося, що Афіни стали центром усього грецького світу. Їхні культура, література і мистецтво затьмарили все, що будь-коли було створене доти на території Греції. Саме Афіни внесли в еллінізм нові, довершені форми вираження, які поступово стали стандартом для всіх грекомовних теренів. І справді, розквіт Афін протягом півсторіччя в період між вигнанням персів з Європи й початком Пелопоннеської війни в 431 р. до н.е. був, імовірно, найяскравішим утіленням епохи золотого віку в історії².

Опертям небувалого злету в розвиткові Афін став їхній флот, створений незадовго перед греко-перськими війнами, коли Фемістокл переконав афінян спільними зусиллями профінансувати спорудження нового флоту за рахунок прибутків від нових родовищ срібла в Аттиці. Дві сотні трирем, найсучасніших на той час воєнних суден, дали Афінам змогу відіграти вирішальну роль у війні. Поразка перського флоту в битві біля Саламіну в 480 р. до н.е. змусила велику частину перської армії відійти назад до Азії через брак постачання³. До того ж домінування афінського флоту уможливило ведення війни і по інший бік Егейського моря, і це привело до звільнення з-під перського володарювання грецьких міст у Малій Азії. До того ж, завдяки контролеві Афін над Егейським і прилеглими морями, торговельні шляхи Східного Середземномор'я почали пролягати переважно крізь грецький порт у Піреї.

Розвиток флоту мав кілька важливих наслідків для Афінського поліса. По-перше, це зміцнило демократію в Афінах, а також закріпило звичку до агресивної зовнішньої політики. На флоті найбідніші громадяни відігравали основну роль, оскільки веслярам, які вели судна в битву,

військами в битві біля Платеїв (479 р. до н.е.) і мріяв використати перемогу для створення власної імперії. Зазнавши невдачі, він помер від голоду, коли спартанці ув'язнили його в храмі, де він попросив притулку.

² Населення Афін за так званого золотого віку не перевищувало чверті мільйона осіб. Кількість дорослих чоловіків у Афінах, імовірно, становила приблизно 35–50 тис. напередодні Пелопоннеської війни, а повне населення Аттики становило приблизно 250–350 тис., з яких трохи менше половини були рабами і позбавленими цивільних прав чужоземцями. Див. Julius Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1886), pp.99-101; A.W.Gomme, *The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.* (Oxford: Basil Blackwell, 1957), Appendix: «The Citizen Population of Athens during the Peloponnesian War».

³ Для гідної захвату реконструкції так заплутано викладених Геродотом історичних подій див. George B.Grundy, *The Great Persian War* (London: John Murray, 1901).

крім сильних м'язів, не було потрібно ніякого спорядження⁴. Отож, демократична форма правління в Афінах надзвичайно зміцнилася, оскільки кожний із громадян Афін, навіть занадто бідний, аби стати гоплітом, міг піти на престижну військову службу як весляр. Крім того, агресивність Афінського поліса тільки зростає, коли плата веслярам і воєнна здобич стали необхідною, або принаймні бажаною, статтею доходу надзвичайно великої кількості афінських громадян⁵. На цьому тлі стає зрозумілою причина безжалісних і неперервних воєнно-морських акцій Афін, які внесли жахливий хаос в античний світ із 480 р. по 404 р. до н.е.

По-друге, мірою того як громадяни Афін зіткнулися з новими умовами життя і дивними звичаями нових місць, що відбувалося завдяки як їхнім експедиціям до нових заморських територій, так і внутрішньогрецьким міграціям, місця розселення греків ставали комерційними центрами всього Східного Середземномор'я, а місцеві, традиційні вірування і стосунки зазнавали швидкої ерозії. Багато суспільних і соціальних

⁴ Тренованість веслярів у бою була надто важливою, оскільки, тільки веслуючи синхронно і за командою, що задає ритм веслярам, корабель міг випереджати і перевершувати в маневреності ворога. Оскільки військово-морська тактика афінян передбачала використання корабля як таран проти кораблів противника на перпендикулярному курсі, усе залежало від швидкості й маневреності як кожного судна окремо, так і руху ескадри в цілому.

Тренування злагоджених зусиль під час веслування були загалом подібні до тренування піхотинців у складі бойових фаланг. Але фактично від команд кораблів вимагали більш високої дисципліни — кожний весляр, сівши на лаву, мав діяти наосліп, як частина машини, і не міг зупинитися попри будь-яку небезпеку для нього. Дисципліну серед веслярів також не можна було підтримувати за рахунок звичайної жорстокості, властивій рукопашному бою. І все ж, попри все це, на тлі підкорення капітанові та стерновому ясно простежувалося індивідуальне прагнення кожного з членів команди до спільного успіху.

Була, утім, одна життєво важлива зміна. Оскільки фаланга була єдиним родом військ поліса, військове навчання і почуття згуртованості громадської думки йшли поруч. Коли виник другий рід військ, позначилася потенційна тріщина між важкоозброєними піхотинцями (гоплітами) і веслярами. Поки афінський флот воював переважно за морем і його перемоги прямо не впливали на рільників, котрі становили основу бойової фаланги, ця тріщина була незначною. Але тільки-но протягом Пелопоннеської війни агресивність Афін, сконцентрована, головню, в її флоті, призвела до страждань фермерів-гоплітів через окупацію ворожими військами частини Аттики, напруження між заможними гоплітами і незаможними веслярами загострилося.

⁵ Швидко збільшення чисельності населення не залишало дрібним афінським землевласникам жодного вибору, хіба що звернути свій погляд за межі Греції з метою отримати додатковий заробіток. Ферма батька вже не могла прогодувати родини кількох синів. Аристотель у своїй праці (*Constitution of Athens*, 24) підрахував, що під час Пелопоннеської війни кількість веслярів, внесених до платіжної відомості, становила близько 20 тис. Не всі вони, звісна річ, були громадянами полісів. Однак, якщо брати загальну кількість афінян, які брали участь у війні, а це — 35–50 тис., що, імовірно, становило максимальну кількість афінських громадян у 431 р. до н.е., то стає зрозуміло, наскільки населення Афін залежало від щорічних військово-морських експедицій і за який рахунок поповнювався бюджет багатьох родин. Високу інтенсивність зростання населення ілюструє і той факт, що приблизно 10 тис. родин емігрували з Аттики до колоній (клерухій) між 479 р. і 431 р. до н.е.

інститутів, а також система зв'язків між верхівкою і пересічним людом, землевласниками та безземельними селянами, рабами і вільними громадянами зазнали надзвичайно сильних змін, а нові ідеї щодо людського життя і місця людини у всесвіті набули поширення. І все це відбувалося зі зсувом колишніх суспільних орієнтирів.

І все ж цілих півсторіччя, до тяжких часів і остаточної поразки в Пелопоннеській війні (431–404 рр. до н.е.), яка поклала край розквітові Афіні і вивела на поверхню внутрішні конфлікти, раніше притлумлені добробутом, відмова від колишніх шляхів і відносин здавалася багатом афініям скорше своєрідним звільненням, аніж утратою. Бідність безземельних громадян Афіні полегшувалася розподілом багатства імперського грабування, податей і торгівлі. Здавалося, що не існує меж, яких би не досягли афіняни. Відданість кожного громадянина примноженню величі та слави Афіні здавалася гідним ідеалом для людської боротьби, ідеалом достатньо всеосяжним для того, щоб розвивати й використовувати кращі риси громадян з усіх верств.

Іншими словами, протягом кількох коротких, але яскравих десятиріч було продемонстровано успіхи настільки значні, що майже для всіх афініян отримана в спадщину законодавча база і набір етичних цінностей утворили фундаментальні засади для всього подальшого життя. А втім, хоча підвалини суспільного устрою залишалися непорушними, нові контакти з широким і різноманітним навколишнім світом спонукали допитливих мислителів переусвідомити природу всесвіту і людини. З емоціями, надійно пов'язаними зі звичною соціальною структурою, і з розумом, звільненим від зобов'язань щодо якихось надміру догматичних поглядів, афіняни були ідеальним полем для культурного поступу. Поцінування від усіх наступних поколінь лише підтверджує, наскільки повно вони змогли використати свої можливості.

2. ПОЛІТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ У 500–336 РР. ДО Н.Е.

Політична історія грецьких міст-держав у V–IV ст. до н.е. являла собою класичний приклад того, як розподілений між містами суверенітет, наявний за умови рівноваги сил між ними, може розвинутися через низку нестабільних союзів до гегемонії окремої прикордонної держави⁶.

⁶ Вірогідний аналог такого розвитку в ранній історії Месопотамії вже було згадано вище. Поза сумнівом, такий перебіг подій — це сюжет міждержавної політики, він повторюється, і світ, імовірно, ще не раз його побачить. Однак задля справедливості слід визнати, що цей грецький прецедент викликає певну гордість. Неповторна чарівність сторінок Геродота, сукупно із суворим стилем історії Фукидіда і красномовством Демосфена, дозволяє нам повніше і яскравіше уявити і перейнятися критичними періодами політичного розвитку Греції. І це дає нагоду зробити певні політичні висновки щодо можливості повторення аналогічних процесів у інших місцях і в зовсім інші часи. Усе це додає вивченню класичної історії Греції те особливе інтелектуальне збудження, доступне навіть для відносно позбавленого уяви розуму, як казав лорд Актон: «не тягарем на пам'яті, але просвітою душі». John Emerich Edward Dalberg, Lord Acton, *Lectures on*

Суверенний грецький поліс переміг із небувалим успіхом у перських війнах. Дивовижний результат вторгнення Ксеркса в 480 р. до н.е., на думку Геродота (484–424 до н.е.), беззастережно довів, що під захистом богів вільні люди, об'єднані в міста-держави, можуть не боятися ніякої воєнної небезпеки ззовні. Виникла також віра в розвиток вищої мужності громадян поліса і досягнення звитяжнішої суспільної величі, ніж цього можна було чекати за самодержавства⁷. І все ж у глибині цього феномена лежав парадокс, який незабаром став очевидним — надмірне піднесення одного поліса призводило до зменшення свободи і величі його сусідів. Ще в VI ст. до н.е., за гегемонії Спарти на Пелопоннесі, постало питання про те, де законна межа свободи кожного поліса в міжнародних справах (тобто у взаємовідносинах між полісами). Це питання стало актуальним після 466 р. до н.е., коли Афіни почали перетворювати союз міст на імперію зі структурою податків і мита⁸, хоча спершу він створювався як вільна ліга для захисту від персів.

Отож, афінський імперіалізм дуже швидко й рішуче прагнув реалізувати брак ідеального уявлення про поліс, успадкованого ще з VI ст. до н.е. При цьому навіть поразка Афін не вирішувала цієї дилеми; хоча Спарта та її союзники вступили в Пелопоннеську війну (431–404 рр. до н.е.) з декларованою метою відновлення свободи греків, практичний результат був абсолютно іншим. Після 404 р. до н.е. Спарта, перемігши, почала втручатися в справи інших міст навіть свавільніше, ніж Афіни; Фіви і Македонія згодом чинили так само. Щиро кажучи, окремий суверенітет безлічі маленьких міст-держав не був реальним у період, коли створені величезні армії та флоти можна було підтримувати тільки даниною і грабуванням. І все ж навіть у III ст. і II ст. до н.е., попри окремі успішні зусилля об'єданого уряду, грецький партикуляризм виявлявся дуже сильним, аби реалізувати стійкий союз чи допустити управління ззовні. Лише абсолютна воєнна перевага Риму поклала край внутрішнім війнам.

Пелопоннеська війна прискорила процес як поширення, так і занепаду грецької культури. Те, що починалося в 431 р. до н.е. як локальна війна на материковій Греції, поширилося на інші області, оскільки для боротьби кожна зі сторін шукала союзників скрізь. Перемога над Афінами стала можливою тільки після використання Спартою військово-

Modern History (London: Macmillan & Co, 1906), p.317. Див. коментарі А.Дж.Тойнбі щодо специфічного впливу класиків Греції на сучасне мислення в А.Дж.Тойнбі, *The Tragedy of Greece* (Oxford: Clarendon Press, 1921), pp.8-15.

⁷ Цією темою пройнято твори Геродота, але див. також спеціально звернену до Ксеркса промову Демарата, VII, 102-4.

⁸ Афіни, отже, стали, можливо, навіть в очах корінних греків, «містом-тираном», що порушувало споконвічні права і свободи греків, які їхні батьки блискуче захищали в битвах коло Саламіну та Платеїв. Див. слова Перикла, записані Фукидідом: Thucydides, ii, 63.

вої потуги персів. Інші території на периферії — Сицилія й Південна Італія, Фракія, Македонія, Епір — також були залучені до війни, вони часто ставали безпосереднім місцем битв або постачали найманців і забезпечували стратегічні бази. Отже, залучення на свій бік перських сатрапів і фракійських королів, рад племен дикого Епіру або міських зборів Сицилії та Південної Італії — все це сукупно злилося в систему дипломатичного і військового балансу, з точкою рівноваги на території Егейського басейну. А оскільки той же басейн був центром еллінської культури, чужі народи, яких війна звела з цією цивілізацією, зазнали в якийсь спосіб її впливу. Перські можновладці, такі як юний Кір Молодший, наймані воїни з варварської Акарнанії (Епіру), сицилійські греки, які обернули на рабів залишки афінської експедиційної армії та, за легендою, звільняли тих, хто міг продекламувати вірші Еврипіда: всі вони, а також багато інших захоплювалися досягненнями греків і запозичали безліч елементів афінської культури.

І все ж у самому серці грецької цивілізації Пелопоннеська війна докорінно змінила політичне життя. У багатьох містах-державках наслідком труднощів воєнного часу було те, що почуття громадянської згуртованості виявилось деформованим, ба навіть зруйнованим. Те, що сталося, не можна передати краще, ніж словами Фукидіда:

...весь еллінський світ здригнувся; скрізь була боротьба між народними вождями, які волали до афінян, та олігархами, які закликали на владу лакедемонян [себто спартанців]. У мирний час не було ні причини, ні бажання робити такі запити; але в період війни можливість залучити союзників стає як ніколи бажаною, причому все це будь-яка зі сторін робила, щоб отримати найбільшу вигоду для себе і завдати максимальної шкоди супротивникам...

Нашестя бід насадило в усіх еллінських країнах усілякі беззаконня. Простоту древніх, для яких честь була понад усе, висміяли й відкинули; суспільство почало ділитися на ворожі табори, де ніхто не довіряв своїм товаришам⁹.

Грецькі міста-держави вже ніколи цілковито не одужали від таких потрясінь. В Афінах після війни підозра і взаємна ненависть переділили суспільство на групи, відокремили багатих від бідних¹⁰. Подібне відбувалося і в інших грецьких містах.

⁹ Цитується за перекладом англійською R.Crawley's, iii, 82, 83.

¹⁰ Безземельні громадяни і ті, чий земельні наділи були надто малі й ледве забезпечували прожитковий мінімум, вірогідно, важко переносили втрату прибутку від військової та імперської служби, яка в V ст. допомагала підтримувати їхні сім'ї. Однак втрати серед населення протягом Пелопоннеської війни були настільки великими, що ті, хто залишився живим, мали можливість якось зводити кінці з кінцями. Згодом було вжито заходів для запобігання швидкому зростанню населення, характерному для по-

Стара концепція громадянства за Периклом, з його вимогами рівності для кожної людини, не могла повноцінно функціонувати. Індивідуалізм, політична пасивність і почуття особистого відчуження від суспільства поширилися скрізь. Кар'єра Ксенофонта (приблизно 430–355 до н.е.), афінянина, який ризикував у самому серці Азії як найманець на службі у Кіра Молодшого і який згодом віддалився від активного життя в маєтку Пелопоннесу, добре ілюструє ослаблення зв'язків грецького поліса, так характерне для IV ст. до н.е. Сповнений розпачу епілог його історії Греції, можливо, віддзеркалює поширену втому і розгубленість серед нового покоління, для якого старий ідеал поліса більше не міг становити цінності, і водночас, вони не могли скласти собі ніякої моральної та політичної альтернативи. Про битву біля Мантиней (362 р. до н.е.)¹¹ Ксенофонт записав:

Результат битви був абсолютно протилежний тому, якого всі чекали... кожна зі сторін заявляла про свою перемогу, попри те, що жодна з них не отримала ні найменшого надбання до своєї території, ні нових союзників, ні володінь, порівняно з тими, що вони мали перед битвою. Після битви, всупереч очікуванням, загальний неспокій і хаос у еллінському світі лише збільшилися. Однак я не маю наміру вести далі свою розповідь і залишаю цю можливість тим історикам, яким заманеться написати про те, що за цим відбулося¹².

В Афінах, єдиному грецькому полісі, про якого ми більш-менш добре інформовані, вже в IV ст. до н.е. спостерігався процес поділу функцій, що їх у V ст. виконувала єдина цивільна громада. Професійні воїни і полководці дедалі більше опікувалися суто військовими проблемами, і цей процес почався ще за Пелопоннеської війни. Професійні оратори і демагоги захопили контроль над міськими зборами. Фінансисти виконували вельми непросте завдання складання збалансованого державного бюджету.

Привабливість минулого періоду розквіту і минулої могутності Афін усе ще мала деякий відгук серед афінян, однак навіть красномовство Демосфена (помер 322 до н.е.) було не більше, ніж роздмухуванням слабого жару з вмираючих вуглинок грецької цивілізації. Згуртована в 500 до н.е. місцева громада згодом перетворилася на набагато вільніше, з явно вираженим космополітизмом, але значно менш енергійне суспільство.

рівняно багатих днів імперської величі, наприклад залишення новонароджених немовлят напризволяще. Див. А.Н.М.Джонс, «The Social Structure of Athens in the Fourth Century B.C.», *Economic History Review*, VIII (1955), 141-55.

¹¹ Битва, яка урвала короткий період верховенства Фів у Греції та в якій загинув син Ксенофонта.

¹² *Hellenica*, vii, 5. A.J.Toynbee (trans.), in *Greek Historical Thought* (New York: New American Library, 1953).

Виняткова людська енергія, яка, власне, і привела Афіни до процвітання, вже ніколи не відродилася з минулою силою. І все ж форми культурного вираження, які з'явилися в Афінах протягом V ст. до н.е., збереглися і активно використовувалися як зразки багатьма подальшими поколіннями, додаючи таким чином відбиток незвичності грецької цивілізації та забезпечуючи її вічну привабливість у майбутньому.

3. ВДОСКОНАЛЕННЯ ГРЕЦЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ФОРМ

Трагедія. Хоча «пісні цапів» співали в архаїчну епоху в багатьох містах Греції, славлячи популярного, хоч і з кепською репутацією, бога Діоніса, однак тільки в Афінах із цього поганського ритуалу народилося високе мистецтво. Індивідуальний геній небагатьох поетів, поряд із багатством, яке дало змогу впорядкувати театральний кін, принципово уможливили такий розвиток. Однаково важливою і водночас винятково рідкісною в людській історії рисою тогочасного театру було досягнення широкого взаєморозуміння між драматургом і публікою. Цьому сприяла виняткова згуртованість грецького суспільства — згуртованість, яка втілювалася в діонісійських фестивалях і в інших подібних публічно-релігійних дійствах, кожне з яких уже саме було виразною, драматичною, постійно оновлюваною виставою.

Релігійна спрямованість грецького мистецтва давала трагікам традиційний сюжет — те, що ми сьогодні називаємо міфом. Але самі греки розцінювали його як прадавні історичні оповіді, збережені поетами в несистематизованій, а іноді й суперечливій, формі. Ритуал, од якого бере початок трагедія, також визначив обов'язкову умовність драматичного видовища, таку як хор, маски акторів, стилізована музика і хореографія. Неспроможність відновити всі ці положення грецької драми привела сучасних учених до наголошення драматургічної ідеї вистави; але спершу основний акцент був у впливі на глядачів ритмів музики і танцю, а також візуальних ефектів, що їх створювали одягнуті в маски актори, рухаючись перед розфарбованими декораціями¹³. Протягом V ст. до н.е. афінська трагедія була збагачена безліччю новацій. Софокл, наприклад, запропонував увести ступінчасті розмальовані декорації для тривимірної ілюзії, а запровадження такого нового стилю співу, як «соло», пов'язане з поставою пізніх п'єс Еврипіда¹⁴. Інша тенденція в еволюції драми, про яку ми знаємо, полягала в збільшенні кількості акторів, що одночасно з'являються на сцені, і відповідно в зменшенні значення хору.

Усі ці нововведення протягом V ст. до н.е. змінили вигляд афінської трагедії на сцені вельми істотно, і все ж традиція театральної дії з високим ступенем умовності залишилася, по суті, незмінною. На-

¹³ Сучасна опера, якщо прибрати музику, костюми і сценографію, дає, наскільки ми знаємо про це, зразкове уявлення про грецьку драму.

¹⁴ D.W.Lucas, *The Greek Tragic Poets* (London: Cohen & West, 1950), pp.41, 48.

віть невтомний у творчих пошуках Еврипід (484 або 480–406 до н.е.), залишаючи змістом своїх п'єс зазвичай сюжети міфів, зберіг і хор, і інші традиційні атрибути трагедії. На початку і в середині сторіччя традиційні рамки античної трагедії дозволяли Есхілові (525–456 до н.е.) й Софоклові (495–406 до н.е.) вільно висловлювати свої думки і при цьому приємно збуджувати і тішити аудиторію, смаки якої мінялися залежно від загальноприйнятих традицій і умовності. Обидва вони змогли звільнити й поглибити мистецтво трагедії без руйнування того ритуалу, який релігійно поєднував авторів з їхніми глядачами. Скоріш за все, ні Есхіл, ні Софокл не знали докорів сумління через те, що їхні твори були досить вільною інтерпретацією старовинних міфів, оскільки так було необхідно для задоволення драматичних цілей. При цьому, однак, традиційні уявлення про відносини між богами і людьми залишилися найважливішим моментом у творах кожного з них. Можливо, моральне і теологічне значення цих трагедій, що їх так ретельно вивчають сучасні вчені, залишалися недоступними для більшості аудиторії. Але ці ж аспекти трагедії були своєрідною присмакою для розумного і витонченого глядача, тоді як добре всім знайомий (і цікаво обіграний) сюжет сукупно з ритмом, піснею і кольоровими ефектами здатен був захопити будь-якого пересічного громадянина.

Твори Еврипіда, однак, згодом покинули знаходити розуміння в глядача і почали втрачати популярність, оскільки інтелектуальний світ його героїв був значно віддалений від побуту і переживань простих громадян. З цієї причини він більше не міг висловлювати свою думку повністю і вільно в рамках традиційних форм¹⁵. Він став виливати свої почуття, наповнюючи п'єси карикатурами на богів і героїв, кепкуючи з них на межі блюзнірства.

З виникненням провалля між інтелектуальною елітою та рештою населення можливість ставити трагедії в душі більшості великих афінських драматургів V ст. практично зникла. Коли передові мислителі більше не могли поділяти ідей і світогляду суспільства загалом і почали давати інші тлумачення популярним поняттям, збагачуючи їх у світлі власного, особистого досвіду, суспільний театр уже не дозволяв викласти зі сцени високі й серйозні ідеї. Отож, у IV ст. нові трагедії практично вже не створювалися, а їх місце на сцені зайняли відроджені класичні п'єси. Тогочасні поети сконцентрувалися на комедії — драматичній формі, що зневажає серйозні ідеї та наголошує дотепність, видовищність, характер і захоплюючу інтригу, викликаючи інтерес усіх верств афінського суспільства¹⁶. Дослідження релігійних і моральних ідей, що його раніше

¹⁵ Попри посмертну популярність, яка затьмарила всіх його попередників, прийнято вважати, що серед сучасників Еврипід не був добре прийнятий афінською публікою. Його ідеї гостро критикували тогочасні забобони і не вписувалися в догми і звичаї тогочасного суспільства, щоб набути значного поширення.

¹⁶ Спостерігається різкий контраст між грубими політичними сатирами «старих

публічно проводили поети і драматурги, тепер перейшло у виняткове ведення закритішої для широкої маси філософії.

Філософія. Афінську філософію прийнято вважати спадкоємицею трагедії. Читаючи ранні твори Платона, неможливо не помітити в них явних ознак драматургічного твору. Форма діалогу¹⁷ — це лише зовнішній вияв глибокої близькості Платона до драми, оскільки він вніс у IV ст. до н.е. обговорення того типу політичних і етичних проблем, над якими билися великі трагіки ще в V ст. до н.е. Інтелектуальна значущість Платона стала можливою, оскільки, на відміну від Еврипіда, він не мусив догоджати масовій аудиторії, а міг звернутися до незалежної інтелектуальної еліти. Така публіка була, внаслідок її походження, вільною від рамок обмежень поліса. Скрізь, де були чуйні та вдумливі голови, знайомі з аттичною мовою, діалоги Платона могли розраховувати на гідне сприйняття.

Афіни не були центром ранньої грецької філософії. Але приблизно в середині V ст. місто стало центром нового вчення — софістики. Софісти навчали своїх учнів навичок і знань, необхідних для подальшого розвитку демократії поліса. Їхній величезний внесок у розвиток грецької філософії — внесок, якого вони зробили спільно з елеатами Італії, — полягав у відкритті того факту, що мова допускала можливість аналізу і маніпуляцій за певними логічними правилами, що не потребували доказів¹⁸. Звісна річ, що точно визначити характер і природу вчення софістів сьогодні досить важко, оскільки лише незначна частина їх праць дійшла до нашого часу, але слід зазначити, що Платон дав їм далеко не схвальну оцінку. Тільки аналізуючи вплив стилю і методів софістики на такі постаті, як Фукидід і Еврипід, і активно використовуючи уяву, що вихоплюється за межі суто доказових фактів, можна хоч якоюсь мірою наблизити розуміння прихильності до софізму молоді Афіни у 450–431 рр. до н.е.

Софісти почали викладати мистецтво, за допомоги якого будь-яка честолюбна особа, навіть низького походження, могла навчитися майстерності впливу на аудиторію та управління спільнотою завдяки

комедій» і майже повною відсутністю політичних тем і політиків у комедіях, написаних після Пелопоннеської війни. Це також добре ілюструє всеосяжний, або майже всеосяжний, занепад поліса і набагато ширший розвиток приватної сфери життя порівняно з будь-яким періодом за правління Перикла.

¹⁷ Платон не винаходив діалогу. Він, імовірно, просто знайшов йому нове застосування. Див. Leon Robin, *La Pensée hellénique, des origines à Épicure* (Paris: Presses Universitaires, 1942), p.11.

¹⁸ Елеати, Парменід (народився близько 514 до н.е.) і його учень Зенон (близько 480–430 до н.е.) зараховували себе до тих, чії логічні висновки були логічними парадоксами. Можна сумніватися в тому, що їхні висловлювання будь-коли сприймали всерйоз суспільство чи навіть самі автори. Але поряд із їхнім химерним інтелектуальним методом прості твердження іонійців і Піфагора здавалися грубими і недостатніми.

належному використанню слів. Крім того, софісти стверджували, що володіють методом усного роздуму з чіткими правилами аргументації, з опертям на який людина здатна досягнути всі таємниці всесвіту, маючи особливий характер і певний запас інформації. Почути і зрозуміти глибину відомої фрази Протагора (близько 480–410 до н.е.) «Людина є мірою всіх речей», побачити обмеженість традиційних афінських понять про богів, світ, а також про місце людини в цьому світі, особисто усвідомивши нові істини, позбутися забобонів минулого — усе це вкрай захоплювало і, передусім, звільняло. Гостра і пристрасна думка Фукидіда є основним доступним нам доказом того, як такі вчення розкривали нові аспекти людської суті, для того щоб вивчати і надихати нові, точніші й тонші, визначення принципів людських відносин.

І все ж на кінець V ст. до н.е. руйнівні наслідки словесного раціоналізму стали явними. Софісти піддали сумніву самі основи життя поліса. Якщо закон є змогою слабких проти сильних і якщо етика не більше, ніж суспільний договір, як твердили деякі з них, то стає очевидним, що почуття самозречення і жертвності для добра поліса, властиве поколінням минулого, було насправді самообманом. У цій ситуації реальна людина мала бачити прозоро цей обман і, наскільки це було безпечно, коритися природним імпульсам, а не брати до уваги загальні цілі або суспільне благо. Такі доктрини були особливо привабливі для вищих верств Афін, які мусили рік у рік вносити значні суми на утримання армії та флоту, а під час ухвалення доленосних політичних і військових рішень не мали вирішального слова і змушені були коритися думці більшості. Доктрини софістів, отже, забезпечили олігархам зручні виправдання інтриг і насильства, за допомоги яких вони скинули демократичну форму правління спочатку в 411, а потім і в 404 р. до н.е.

Незабаром демократію було відновлено; утім, залишилася проблема пошуку системи цінностей, яка могла б заступити стару, котра примітивно ототожнювала особу з полісом. Вищі верстви, ставлячись недовірливо й підозріло до народної маси, більше не могли сприймати некритично місто та його лідерів. І при цьому політична кар'єра була закрыта для будь-кого, хто не хотів лестити народові та плазувати перед поширеними забобонами. Як при цьому могло бути досягнуте добродесне життя? І як мають бути керовані окрема особа і суспільство загалом? Це були ті питання, що їх Платон (427–347 до н.е.) ставив сам собі та оминувати які не міг. Платон завжди залишався громадянином поліса, афінянином, який вдумливо спостерігав події дещо осторонь. За народженням (він твердив, що походить від царів Афін) і освітою Платон уважав себе гідним правління, але його темперамент не дозволяв йому піти на компроміс із власними принципами для перемоги в боротьбі за сильний політичний вплив.

Сократ (469–399 до н.е.) являв собою в певному розумінні альтернативу відчуженості Платона від афінського суспільства. Роки своєї зрі-

лості він із небувалою ораторською майстерністю витратив на критику неuczтва і зарозумілості демократичних лідерів і зрештою був страчений за упередженим обвинуваченням у розтлінні молоді та неповазі до богів. Проте Сократ слугував своєму місту і як гопліт, і як мировий суддя. І якщо не його думка, то його дії задовольняли стандарти тих днів, чого Платон ніколи не міг досягнути.

Зображений Платоном портрет його шановного вчителя такий незаперечний, що наша концепція історичного розуміння творчості Сократа, можливо, завжди перебуваючи під впливом цього опису, буде безнадійно деформована. Думка Ксенофонта і пародії Аристофана досить сильно контрастують із цим портретом. Можливо, для самих сучасників Сократа не було достоту зрозуміло, у чому справді полягали його ідеї, оскільки він спеціалізувався на спростуванні домагань на людську мудрість і не погоджувався майже ні з яким позитивним твердженням. Проте абсолютно ясно, що Сократ був радикальним консерватором. Як політик, він був помірним консерватором і, подібно до будь-якого олігарха, вважав, що Афінами мають керувати добродесні й мудрі особи, однак у визначенні мудрості й добродесності Сократ був радикальнішим і вкладав у ці поняття більше, ніж шляхетність походження і пристойну освіту. В інтелектуальному плані він був консервативним і у своїй вірі в абсолютність добра і зла не визнавав їх наслідком суспільного договору. Але в спробах піддати ці абсолютні категорії раціональному визначенню та усвідомленню Сократ виступав як радикал. Такими парадоксами сповнене все його релігійне вчення: консерватор у шануванні авторитетів і зовнішніх форм благочестя — «І не забудьте віддати півня Асклепію!»¹⁹ — він чув і божественні голоси, і впадав у транс, і відкидав віру в традиційних богів своєї країни.

І все ж таки консерватизм Сократа був поверховим, зате добре простежувався його глибокий радикалізм. А Платон завів парадокс іще далі; радикалізм його рецептів для лікування афінського поліса, як це сформульовано в «Республіці» або навіть у пізнішій м'якшій версії — «Законах» — був настільки безкомпромісним, що не кожний читач міг одразу визнати консервативний характер ідеального поліса, до якого підводили радикальні роздуми автора. І все ж переділений на три частини за спадковою класовою ознакою, соціум «Республіки» відповідав суворому поділові грецького суспільства VI ст. до н.е. на рабів і чужоземців, які працюють, громадян поліса, які воюють за своє місто, і аристократію, яка, власне, і керує державою.

Хоч особисто для Платона політична проблема завжди залишалася центральною, інші аспекти його філософії згодом привертали навіть більше уваги, ніж за його власної епохи. Імовірно, він заснував свою Академію, сподіваючись сформувати нове покоління державних діячів,

¹⁹ Phaedo, 118.

які з новими знаннями були б здатні реформувати не тільки Афіни, а й інші грецькі міста-держави²⁰. І все ж у більш зрілі роки в таких діалогах Платона, як «Тимей», «Філеб», «Теетет» і «Парменід», він виглядав як політик, який не вірив у свої сили й знайшов бліду заміну політичного життя в самодостатніх роздумах і розумуваннях. Та все ж Платон набагато більшою мірою, ніж будь-хто інший до нього, сполучив інтелектуальні береги різних частин грецького світу. Він зробив це так ґрунтовно і з такою неперевершеною майстерністю, що мало кого можна порівняти з ним за внеском у подальший розвиток основних тем і завдань як грецької, так і всієї європейської філософії. Те саме можна сказати і про введення Платоном більшості філософських термінів.

Подальші покоління природно додали особливого наголосу специфічним аспектам філософії Платона за рахунок інших положень його вчення. Пізня антична філософія вхопилася за повторюваний час від часу дуалізм висловлювання Платона, коли він викладав антитезу між душею і тілом, ідеєю та її об'єктом, знанням і думкою, буттям і становленням. У такій версії платонізм рано і глибоко ввійшов у християнську традицію, у межах якої й відбувався розвиток усїєї подальшої європейської цивілізації. Отже, трансцендентний світ ідей, який, імовірно, для самого Платона ніколи загалом не був сформульований у закінчену концепцію і від якого, мабуть, він віддалився в останні роки свого життя²¹, став історичним серцем платонізму, що впливає на розуми людей багатьох сторіч. У цьому (ймовірно, дещо скоригованому) значенні Платон заслужено може посісти місце зовсім поряд із такими великими вчителями людства, як Будда, Конфуцій, Христос і Мухаммед²².

²⁰ Див. David Grene, *Man in His Pride: A Study in the Political Philosophy of Thucydides and Plato* (Chicago: University of Chicago Press, 1950), p.100. Схожість кар'єр Конфуція і Платона разюча. За життя обидва вони не відбулися як політичні діячі, але по смерті стали глибоко шановними вчителями імперської бюрократії.

Спекулятивний елемент був у Платона, звісно, значно більшим, аніж можна було б чекати для періоду ранньої грецької філософії. Усе ж його практичний успіх, хоч і менш міцний, ніж у Конфуція, був, поза сумнівом, реальний. За чотири-п'ять сторіч по смерті Платона для правителів усього еллініського світу стало звичним, готуючи себе до служби, здобувати хоча б поверхові знання основних принципів філософії, які не були в прямому сенсі пов'язані з Платоном, але вели походження від платонізму. При цьому, як конфуціанство відійшло від первинних засад свого творця, перш ніж запанувало в Китаї, так і стоїки значно переробили вчення Платона.

²¹ Parmenides, 129-37.

²² Подібність між елементами філософських доктрин платоніків і буддистів — наприклад, відчуженість від усього земного, трактування світу відчуттів як такого, що відіграє роль зависи між людиною і трансцендентальною істиною, — порушує питання про можливі історичні контакти між індійськими і грецькими духовними вченнями до періоду еллінізму. Хоч і не існує жодних прямих доказів на підтримку цієї гіпотези, але див. E.J.Urwick, *The Message of Plato* (London: Methuen & Co., 1920), pp.15-42; K.A.Nilakanta Sastri, «Ancient Indian Contacts with Western Lands», *Diogenes*, No.29 (1959), pp.49-50. Відсутність будь-яких згадок про відвідування індійцями світу греків або відомостей про повернення грецьких мандрівників з Індії з розповіддю про філософську і релігійну

Надзвичайне багатство, насиченість і витонченість думки Платона мали на увазі, що його праці звернено до невеликої аудиторії освічених та інтелектуально розвинених слухачів. По смерті Платона аудиторія шанувальників філософії складалася переважно з тих землевласників, які, втративши традиційну роль лідерів поліса, часто опинялися без діла. Такі люди не могли бути задоволені станом речей. Інтелектуальна освіта, яку софізм привніс у грецький світ, робила таке багатство для них нестерпним. Філософія тому ставала дедалі потужнішою і водночас підступнішою зброєю і розглядалася як своєрідний кодекс поведінки для знання, яке втрачало і свою традиційну соціальну функцію, і релігійні переконання предків. У такому соціальному середовищі напруженість між імпульсом, що наказував іти за велінням розуму за будь-яких обставин, і бажанням вірити в гуманізм світу людей ніколи не була глибоко схована.

Конфлікт між цими протилежностями багато що пояснює в подальшій історії грецької філософії. Попервах домінувала прихильність до причинності й жадібне прагнення абсорбувати, організовувати, зрозуміти та інтерпретувати дедалі ширші обсяги інформації. Скептицизм наступників Платона в Академії та велич нової системи знань учня Платона Аристотеля хоч і конкурували між собою, але все ж поділяли спільну думку про те, що здоровий глузд є єдино прийнятним орієнтиром серед таємниць нашого світу. Поглинання нової й нової інформації швидко вело до спеціалізації: вирізнення природничих наук із філософії, а також появи філології, риторики, критики з інших галузей знань. Решта, визначена як професійна філософія, поступово втрачала контакт із суміжними сферами знань. Отже, філософи ізолювали себе від тих стимулів, які забезпечували надходження нових даних їхнім попередникам. Основне коло професійних інтересів філософії почало стискатися навколо проблем формування певного етичного кодексу, для обґрунтування якого була необхідна підтримка будь-якої метафізичної, фізичної чи епістемологічної доктрини. Оскільки цей процес практично завершився у II ст. до н.е., філософія в Греції стала якоюсь мірою заміником релігії, до того ж не дуже якісним, бо практично всі елліністичні філософські школи того часу відкидали емоційний чинник.

Прецінь, ще до того, як грецька філософія виробила кодекс благородних і не дуже далеких від героїчних етичних норм, праці Аристотеля (384–322 до н.е.) увели в грецьке мислення царину знань і суворий здоровий глузд, які безпосередньо конкурували з багатьма положеннями вчення Платона. На відміну від свого великого вчителя, Аристотель був

сфери життя саме собою не доводить того факту, що такі контакти не були можливі. З іншого боку, можна вважати, що аристократи, які залишилися без спадщини, такі як Будда і Платон, природно, розвивали своє мислення в приблизно паралельних напрямках, зумовлених подібністю зовнішніх чинників, коли місцева правляча еліта і аристократичне суспільство руйнувалися новими соціальними і політичними силами.

не людиною поліса, а професійним мислителем. Перебіг політичного життя Афіні становив для нього лише цікавий предмет вивчення і практично не торкався його емоцій. Зрештою, він не був уродженцем Афіні і відчував до цього хіба що просту прихильність, утім, як і до Стагіри, міста свого народження. Отож, Аристотель почав свою роботу там, де Платон вимушений був закінчити свою — остронь великих міст, де можна було цілком присвятити себе отриманню знань як самодостатньої цінності.

Масштабність і внутрішня велич праць Аристотеля, безперечно, гідні захвату. Він, як ніхто раніше, наблизився до узагальнення суми всіх знань того часу; його суворий раціоналізм подав деякі злети фантазії Платона просто як пустощі. Однак Аристотель не мав ані блиску, ані поетичності Платона: іноді здається, що Аристотель радше «розумна машина», ніж людина. З іронії долі сама безмірність досягнень Аристотеля (сукупно з прямолінійністю і часто дратівливою прозаїчністю робіт, що збереглися) призвели до його набагато меншого подальшого впливу, ніж у Платона. У межах його власної системи світорозуміння Аристотель дав відповіді майже на всі поставлені запитання. Учні могли тільки захоплюватися працями вчителя або клопотатися заповненням тих прогалів, що їх він залишив відкритими; цим переймався, наприклад, Теофраст, розвиваючи свою класифікацію рослин. Усі життєво важливі проблеми і наболілі питання дістали зважені й розумні пояснення у працях Аристотеля — ніщо справді важливе не минуло уваги. Послідовникам Аристотеля просто не стало роботи — протягом кількох сторіч, не маючи гідних тем для обговорення, вони зникли, дозволивши залишитися творам свого вчителя незаслужено забутими.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що первинний розвиток грецької філософської думки, який відбувався в межах полісів (спершу лише іонійських), потім розширив коло задач, що розглядалися, і набув нового стимулу до розвитку в працях елеатів і софістів. Уже у творах Сократа і Платона філософські висновки почали вихоплюватися далеко за рамки структури поліса; з приходом Аристотеля крила філософських ідей розкрилися, щоб охопити світ загалом, однак і в його творах простежувався вплив соціуму, з якого він походив. Ця вже піднесена над категоріями поліса інтелектуальна традиція незабаром сформувала себе в межах нової, якщо так можна визначити, спільноти — спільноти багатих і схильних до інтелектуалізму представників еллінського світу. Філософи, втративши всі реальні надії на виправлення суспільства чи навіть претензії вплинути на нього, дедалі більше концентрували увагу на розгляді питань особистого життя, звичаїв і моральності.

Золотим віком грецької філософії був період виходу її за рамки поліса, коли методи логічної аргументації були вже досить довершені, а величезні масиви нової інформації вимагали розгляду і опанування. Але коли обсяги інформації стали дуже великими, нарівні зі спеціалізацією,

що дедалі поглиблювалася, почав розвиватись і скептицизм. Природною реакцією на такий перекіс філософської традиції було те, що люди починали шукати опору в практичних кодексах поведінки. Отже, чудово побудована система першого покоління філософів стала призначатися для розробок із дедалі меншим пошуком інтелектуальності, де етичне повчання почало відігравати центральну роль, і це при тому, що ідеал істини в кінцевому підсумку був основою в холодному і висушеному раціоналізмі всіх елліністичних філософських шкіл.

Історія і риторика. Дослідження Геродотом із Галікарнаса (помер 425 до н.е.) явищ земних і божественних були настільки незвичними і настільки сильно відрізнялися від здійснених поетами і філософами попередніх епох, що саме він сформував новий літературний жанр — історію. Завдяки численним подорожам як грецьким світом, так і Сходом Геродот набув широких знань про перекази минулого, а його ґрунтовний і майстерний виклад греко-перських воєн зберіг багато з того, про що він чув.

Як і перші іонійські філософи, Геродот цікавився насамперед світом природи, але більше його розмаїттям і дивовижами, ніж філософською узгодженістю і впорядкованістю явищ. Як і трагічні поети, він переймався богами та їхнім ставленням до людей; але набагато більше, ніж поети, Геродот був зачарований відмінностями в поданні людиною божества, яке він бачив у різних країнах, а не підтвердженням релігійних істин. При цьому Геродот був схильний до високої моральності та обережно зазначав, що надмірна людська зарозумілість тягне надприродне покарання.

Епічний характер оповідання, використаний Геродотом, який не просто нагадував Гомера, а й багато в чому наслідував його, згодом перейшов у самостійний стиль викладу. Його віра в цінності грецького способу життя дозволяла йому рівною мірою віддавати «заслужену славу» варварам і вказувати на «незрілість Еллади» порівняно з древньою мудрістю Сходу. Бачення Геродотом греко-перських воєн як процесу боротьби між свободою і рабством зробило його книгу оптимістичною присягою ідеалам поліса, ідеалам того суспільства, в якому він жив. Геродот висловлював своє захоплення досягненнями Афін, можливо, значно більше, ніж інші греки. Та обставина, що за всієї упередженості в трактуванні історичних фактів Геродот досі залишається авторитетом у гуманітарних науках, є чудовою даниною батькові історії.

Хоча роки життя Фукидіда (помер близько 400 до н.е.) і більшості його відомих сучасників частково збігаються, він дихав абсолютно іншою інтелектуальною атмосферою. Афінський аристократ і водночас полководець афінського поліса, Фукидід ріс у тісному контакті з потоком нових учень, який був вельми бурхливим у V ст. до н.е. Риторська і логічна дисципліна софістів сформувала як стиль, так і суворість критеріїв зна-

чужості, що їх він застосував у своїй історії Пелопоннеської війни. Його ретельний розгляд фактів і зусилля, докладені до виявлення реальних причин тих потрясінь, які Пелопоннеська війна принесла в грецький світ, можна подати як свідому спробу перенести методи медицини Гіппократа на державу. Точність діагнозу і вміння викликати довіру до свого розгляду приватних подій як вияву закономірностей загальніших явищ приводить у захват і додає творам Фукидіда якостей, про які він сам сказав: «Книга, написана не для скороминущої нагороди, але на віки»²³.

На відміну від Геродота, Фукидід був аж до самої кінці жителем поліса. Ніхто не може читати його перелік бідувань Сицилійської експедиції без почуття надзвичайного жалю і не відчувати страху від змалювання того, як Афінська імперія крок за кроком просувалася до своєї невблаганно трагічної кульмінації. Фукидід, імовірно, у занепаді рідного міста вбачав трагедію, у повному Аристотелевому розумінні цього слова — падіння, викликане жахливою вадою, а саме неприборканою жадібністю афінян, — і підніс до трагічних масштабів велич зусиль обох протиборчих сторін²⁴. Такий драматичний підхід навіть більше, ніж глибокий аналіз і вправна риторика, надав історії Фукидіда незвичайну емоційність і особливу інтелектуальну силу.

В певному сенсі, як життя Фукидіда, так і його книга містили вимушене прощання з тісним світом маленьких міст. Немає жодної впевненості в тому, що він будь-коли повертався до Афін після того, як його політичні противники, поклавши на нього відповідальність за значні воєнні прорахунки, вигнали його з Аттики (в 425 р. до н.е.). І водночас його книга змальовує та аналізує болісний розпад почуття прихильності до рідного міста під ударами Пелопоннеської війни. Наслідки такого розпаду для історії стають зрозумілі у творах Ксенофонта (431–354 до н.е.), який взявся продовжити оповідь Фукидіда. Як літератор, більш зацікавлений у красі мови та дієвості моралі, ніж в аналізованні соціальних відносин, що дедалі ускладнювалися, Ксенофонт був провісником подальшого застою і зведення жанру історичного листа до розділу риторики.

* * *

Поки грецькі поліси не втратили остаточно свого колишнього суверенітету, риторика відігравала важливу роль у політичному житті міста. В Афінах IV ст. до н.е. рішення, наприклад, іще ухвалювали народні збори. Риторика посідала значне місце і в судах, оскільки збори суддів голосували за вирок або виправдання, спираючись на веломовність сторін. За всеохопного відособлення та професіоналізації життя в IV ст. до н.е. виголошення і написання промов стає сферою діяльності спеціально підготовлених ораторів, для яких красномовство і здатність

²³ I, 22.

²⁴ Див. F.M.Cornford, *Thucydides Mythistoricus* (London: Edward Arnold & Co., 1907).

вселяти довіру зрештою стала самоціллю. Безперечно, Ісократ (436–338 до н.е.) і Демосфен (384–322 до н.е.) намагалися примусити риторикі слугувати високим політичним і етичним цілям. Але на III ст. до н.е., коли політичні питання вирішувалися частіше не в публічних дискусіях, а на таємних радах царів і полководців, за веломовністю і витонченістю слів оратори прагнули приховати відсутність змісту. Риторика стала мистецтвом заради мистецтва, стиль — самоціллю, а слова, замість того, щоб слугувати керівництвом до дії чи вікнами, розкритими в істину, почали цінитися самі по собі.

Монументальне мистецтво. У V ст. до н.е. монументальне мистецтво Греції було майже повністю суспільним. Архітектори застосовували традиційні методи і задовольнялися уточненням пропорцій і вдосконаленням деталей обробки. І все ж ніхто з тих, хто відвідав афінський Акрополь, бачив Парфенон і милувався прикрасами Ерехтейона, не міг сказати, що все це були дрібниці. Разюча чіткість будов сама собою справляє могутнє враження на глядача, і цього ефекту грецькі архітектори V ст. до н.е. досягли з унікальною — чи майже унікальною — майстерністю.

Скульптори, на противагу архітекторам, легко відмовилися від наслідування ранніх моделей, розвиваючи майстерність композиції й техніку створення анатомічно правильних фігур. Цю майстерність, як щодо окремої скульптурної постаті, так і щодо скульптурних груп на фронтонах і фризах, ніколи вже не було перевищено. Хоча випробування часом не витримала більшість оригінальних скульптур V–IV ст. до н.е., все ж таки їх залишилося достатньо²⁵ для наукової реконструкції історії мистецтва Греції. Як і в інших сферах, Афіни створювали найбільші художні цінності, але скульптори інших міст, зокрема Аргоса і Сикіона, були для них гідними суперниками.

Фідій з Афін (помер близько 432 до н.е.) був визнаний у наступних поколіннях найвеличнішим грецьким скульптором. Такі його шедеври, як культові статуї Афін в Парфеноні та Зевса в Олімпії, для нас безповоротно втрачені, оскільки золото і слонова кістка, якими вони були опоряджені, спричинили їх більш раннє знищення. Утім, літературні змалювання дещо свідчать про його праці; фрески, які збереглися в Парфеноні, були вирізані під наглядом Фідія та, імовірно, за його ма-

²⁵ Дуже обмежена кількість оригінальних скульптур V ст. до н.е., доступних сучасному дослідникові, доповнюються незліченними копіями пізніших часів, що їх поширили в греко-римському світі александрійці й інші торговці творами мистецтва. Художні здобутки цих копій варіюються в широких межах. Відслідковування «родоводу» скульптур у глибокого минулого, аж до класичних оригіналів, та реконструкція з використанням різних копій того, на що це могло б бути схожим, становить основу фаху істориків класичного мистецтва. Відсутність оригіналів при цьому відкриває шлях до нічим не обмеженої винахідливості.

люнками. Статуї богів Фідія були традиційні з того погляду, що вони мали всі належні їм міфологічні атрибути й символи²⁶. Але нам також відомо, що велич і краса його культових скульптур в Афінах і Олімпії додавала щось до загальноновизнаної релігії²⁷. Божества зображалися більш спокійними, могутніми і природними постатями, ніж це велося в традиційній міфології. Отже, Фідій, подібно до трагіка Софокла, був здатний дати інше тлумачення традиціям, причому в манері, спроможній задовольнити думку досвідчених і критично налаштованих своїх сучасників. При цьому він справляв глибоке враження на людину подальших часів, для якої антропоморфна релігія ранньої Греції стала не більш ніж чарівним міфом.

Скульптори IV ст. до н.е. перетворили статуї богів на прекрасні, практично людські постаті — витончені, іноді чуттєві, але без аури тієї божественної величі, яка завжди оточувала культові скульптури Фідія. Гермес, створений Праксителем (близько 385–320 до н.е.), одна з небагатьох оригінальних статуй роботи великого скульптора, що збереглися цілковито неушкодженими, добре ілюструє зміну ставлення скульптора до божественного, яке достоту аналогічне нешанобливому поведженню Еврипіда з мешканцями Олімпу. У IV ст. до н.е. скульптура вже стала мистецтвом, яке усвідомлювало себе, прагнуло віртуозності та драматичних ефектів із досконалою майстерністю. Хоча вся майстерність навряд чи компенсувала скульпторам утрату їхньої колишньої ролі як суспільних посередників між богами і людьми.

Висновок. Велика епоха класичної Греції закінчилася 338 р. до н.е., коли битва біля Хероней вперше явно продемонструвала незаперечну військову перевагу Македонії. Відтоді ідеал суверенітету для кожного окремого поліса, якого давно вже зберігали, більше порушуючи, ніж дотримуючись, зійшов до рівня ностальгійного, хоча все ще сильного відчуття туги за минулим. Автономія окремого міста-держави перестала бути втіленим у практиці правом вибору, поновлюючись лише на короткі проміжки часу, коли зміни в об'єднаннях великих держав давали змогу тимчасово поновити партикуляризм полісів.

Такі зміни на політичній сцені мали згубні наслідки для багатьох сторін культурного життя Греції. Ніхто не міг навіть сподіватися вплинути поодиночі на заплутаний і мінливий баланс військово-політичних сил III–II ст. до н.е. Тож відчуття свободи і пов'язане з нею визнання особистої відповідальності перед суспільством було послаблено і навіть стерто. Як ніколи, провалля, що виникло між освіченими класами і більшістю населення, посилювало депресивний психологічний ефект

²⁶ Анекдот про Фідія розповідає, що перед відкриттям статуї Зевса в Олімпії він заявив, що мав намір втілити того Зевса, якого зобразив Гомер. Див. E.A.Gardiner, *A Handbook of Greek Sculpture* (rev. ed.; London: Macmillan & Co., 1909), p.262.

²⁷ Quintilian (I ст. н.е.), *Inst. Orat.* XII, 10, 9.
22-11-642

Зібрання старожитностей (Antikensammlungen), Мюнхен.

Фото Alinari.

ДВА АСПЕКТИ КЛАСИЧНОЇ ГРЕЦІЇ

Менада, що в екстатичному танці уславлює Діоніса, репрезентує ту грань класичної грецької цивілізації, яка постійно перебувала в конфлікті з олімпійськими ідеалами, вираженими Праксителем у його знаменитому Гермесі. Уже згодом, коли класична цивілізація досягла художнього апогею, поліс був здатний прийняти обидва ці аспекти грецької культури. У період, коли розписувалася ця ваза (незабаром після 500 р. до н.е.), успіх поліса в придушенні емоційних спалахів поклоніння культу Діоніса був іще не гарантований, але за часів, коли Пракситель різьбив свого Гермеса, серед освічених верств вірування в олімпійських богів уже згасали. Тому дві подані тут ілюстрації віддзеркалюють культурну еволюцію греків від грубої, нерозвиненої сили до благородного, піднесеного і дещо розніженого стилю життя.

втрати політичної незалежності міст. Уся складність і багатство грецької філософії та літератури, якими так захоплюватимуться подальші покоління, стали повністю доступними лише для тих, хто для свого задоволення міг підвищувати власну освіту і насолоджуватися ними. Очевидно, певна іронія притаманна всім великим досягненням людства, але та легкість, з якою греки в V–IV ст. до н.е. розвинули успадковану в рудиментарній формі культуру своїх предків, утілилась і в тому, з якою швидкістю розпалися соціальні зв'язки, що стимулювали і підтримували їхній творчий потенціал.

Цей соціальний паразитизм не повинен, однак, зменшувати ні нашого захоплення від величчя культурних досягнень стародавніх греків, ні безумовного схиляння перед ними. Невелика частина людей визначила інтелектуальні, літературні й художні форми пізньої класичної античності та глибоко вплинула на європейську цивілізацію, яка в подальші часи стала домінувати на всій планеті. Це чимало, але величчя V–IV ст. до н.е. важким тягарем лягла на наступників. Проблема в тому, що такі довершені культурні моделі було важко поліпшити і вже абсолютно неможливо їх забути.

Прецінь, спершу ці обмеження не відчувалися. Ще існувало достатньо нескорених світів, далеких недосліджених обривів, майбутніх перемог і слави, яких слід було прагнути. Ці збудливі можливості з'явилися як наслідок надзвичайної географічної експансії еллінського світу за часів Александра Македонського та його спадкоємців.

Б. ЕЛЛІНСЬКЕ ПРОНИКНЕННЯ ДО ВАРВАРСЬКОЇ ЄВРОПИ

Вторгнення Македонії в серце Греції саме було побічним продуктом, утіленням певних аспектів поширення еллінської цивілізації на північ від Егейського моря. Адже тільки після того, як цар Філіпп (правив у 356–336 рр. до н.е.) зміг організувати свою армію за грецькою моделлю, чисельна перевага македонців змогла ефективно впливати на події, що відбувалися на грецькій політичній арені. І все ж поширення еллінізму на північ і в глиб віддалених регіонів, таких як Македонія, вимагало прив'язки до нового соціального і економічного середовища, докорінно відмінного від того, де виникла і розквітла грецька культура.

У V ст. до н.е. вияви вищих досягнень грецької культури були зосереджені лише в містах, не дуже далеких від морського узбережжя. Афіни, як і їхні попередники Кнос і послідовниця Венеція, були заручені з морем. Без істотних прибутків з-поза моря громадянські заворушення та кричуща бідність VI ст. до н.е. могли бути зменшені лише за рахунок еміграції; зрозуміла річ, що при цьому Афіни ніколи не стали б справжнім центром тяжіння, на якого вони перетворилися для талановитих і здібних людей усього грецького світу.

Це було зумовлене тим, що технологічні чинники суворо обмежували можливості античного світу в продукуванні матеріальних цінностей. Велика щільність населення могла підтримуватися за рахунок власного виробництва продуктів харчування тільки на зрошуваних землях. Лише колективним використанням вигідних умов торгівлі — олія та вино в обмін на зерно²⁸ — або прямою експлуатацією слабкіших спільнот, завдяки примусовому зборові данини та грабункам, значна кількість громадян могла підтримувати скромний чи навіть задовільний рівень матеріального існування, необхідний для участі в культурному житті Греції.

Відсутність достатньо дешевого транспорту передбачала, що ніякі міські спільноти, хоч би якими великими вони були, не могли б себе утримувати в глибині території. Отже, тільки знову запущені процеси соціальної диференціації, завдяки яким цивілізовані суспільства вперше і виникли на зрошуваних землях у II тис. до н.е., могли зберегти чудовий плід грецького міського життя в областях, досить віддалених від моря. Чужоземні завойовники або місцеві вожді племен, що стали збирачами податей, однаке, знайшли спосіб сконцентрувати продуковане на місцях багатство у своїх руках. Передусім вони використали його для придбання грецьких предметів розкоші та поступово почали утримувати певну кількість місцевих майстрів і фахівців (вони часто жили згуртовано в провінційних містах), які могли б надавати товари і послуги так само, як це робилось у трудових спільнотах приморських міст.

Грецькі колонії були основними посередниками в поширенні предметів розкошів із метрополії. Торговці з міст-колоній були готові та прагнули розширювати свою торгівлю, просуваючись у глиб територій у будь-яке місце, де можна було б отримати метал, деревину, зерно та інші цінності. Виробництво цих товарів зазвичай організовували місцеві вожді та власники земель, і в них дуже швидко розвинувся потяг до грецьких вина, олії та тканин. Характер такого обміну засвідчують знахідки грецьких ваз на таких далеко розкиданих територіях, як Болгарія і Південна Росія, Центральна Італія і Південна Франція. У низці випадків торгівля стимулювала глибший інтерес до грецької культури з боку частини варварів; але якщо елементу страху або примусу не було, то велика частина людей була готова змінити свої ідеї або звички тільки зовні.

Утім грецька цивілізація поширювалася не тільки мирними засобами. У V і на початку IV ст. до н.е. греки мали повну перевагу над усіма своїми суперниками в організації армії та военній тактиці. Навіть перед Пелопоннеською війною перські сатрапи щедро вихваляли своїх непокірних сусідів, запрошуючи їх як найманців²⁹. Але саме македон-

²⁸ Перевага цього обміну полягала в тому, що кількість землі та праці, необхідної для виробництва такої кількості вина й олії, була меншою, і звичайно набагато меншою, ніж кількість землі і праці, необхідна для виробництва кількості зерна, на яке їх можна було обмінати.

²⁹ H.W.Parke, *Greek Mercenary Soldiers* (Oxford: Clarendon Press, 1933), pp.14-15.

ські царі найуспішніше сприйняли грецькі військові методи, причому не наймаючи грецьких воїнів, позаяк македонцям бракувало для цього грошей, а закликаючи македонських селян на військову службу до царських фаланг, озброєних і навчених за грецьким взірцем³⁰. Комбінуючи масу фаланги з ударною силою традиційної кінноти, набраної з македонської знаті, цар Філіпп створив армію, рівної якій не було ні в Греції, ні будь-де у світі.

Еллінізація Македонії не була винятково військовою. Уже в V ст. до н.е. царський двір Македонії претендував на грецьке походження й навіть запросив кількох осіб, відомих літературною діяльністю, зокрема Еврипіда. Сам Філіпп безпосередньо знайомився з політичними методами, військовим мистецтвом і культурою Греції протягом трьох років своєї юності, що їх він провів у Фівах як заручник; саме він запросив Аристотеля у вихователі до свого сина Александра. І справді, грецька культура проникала в Македонію переважно через царське оточення.

Попервах грецький вплив становив потенційну небезпеку для македонської монархії, оскільки греки вже давно звели своїх царів до осіб, які носять титул номінально, або просто їх скасували. На початку IV ст. до н.е. навіть було зроблено спробу групи македонських міст, під впливом грецьких іммігрантів, що жили там³¹, повалити монархію і замінити її на грецький кшталт союзом міст. Спартанське воєнне втручання зумовило крах цієї спроби (379 р. до н.е.); надалі македонські міста завжди залишалися покірними своїм царям.

Кінець IV ст. до н.е. минув у процесі подальшої еллінізації македонського суспільства, який відбувався паралельно з посиленням монархії. Життя при дворі та служба в царській армії прищеплювали молодій македонській знаті смак до надмірностей і розкошів грецького життя. Такий життєвий досвід, імовірно, навіть більше, ніж самі лише плата за службу та воєнна здобич, вабив македонську аристократію до царського двору; лише одного разу побачивши привабливіше життя, молоді вельможі назавжди зрікалися лютої провінційної клановості, яка в попередні часи робила македонську знать такою непокірною³². Колосальна прива-

³⁰ Македонські піхотинці мали довші списи, ніж було прийнято у греків, і це давало можливість їх фаланзі вражати противника з більшої відстані. Отож, Філіпп не просто запозичив військові методи греків, а й поліпшив їх. Див. F.E.Adcock, *The Greek and Macedonian Art of War* (Berkeley: University of California Press, 1957), pp.50-51 і попередню виноску. Філіпп наймав також певну кількість греків, переважно для гарнізонної служби. Див. Parke, *Greek Mercenary Soldiers*, pp.155-64.

³¹ Stanley Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria: Their Relations to Greece from the Earliest Times down to the Time of Philip, Son of Amyntas* (Oxford: Oxford University Press, 1926), pp.80-86.

³² Див. віденський стиль бароко, що його використовувала династія Габсбургів не тільки для завдань Контрреформації та в монументальному мистецтві, а й у вишуканих театралізованих видовищах, шляхетній музиці та для елегантних паній — усе це робилося, щоб приборкати провінційне угорське дворянство в XVII і XVIII ст.

бливість еллінізму придворної культури і становила справжню причину того надзвичайного політичного успіху царя Філіппа, який забезпечив йому лояльність знаті під час переустрою армії.

Еллінізація ж македонських селян і простих солдатів була неможливою ні за часів Філіппа, ні згодом. Надзвичайні військові успіхи Македонії породжували серед широкої маси населення презирство до слабких греків. До настання ери римського панування, коли військові поразки збили пику македонців, внутрішні області країни були основними постачальниками воїнів до фаланг. Громади цих областей характеризувалися майже повною рівністю своїх членів, за якої неможливим було процвітання справжніх міст. Особисте багатство, достатнє для того, щоб підтримувати еллінізований стиль життя його власника на належному рівні, навряд чи існувало в Македонії, оскільки до традиційних привілеїв аристократії не входив збір величезних податей. Тільки цар, з його прибутками від військової здобичі, від використання лісів і копалень, міг тримати біля себе елліністичний загальний придворних. І навпаки — і це було те, що справді прив'язувало аристократію до монархії, — частково еллінізований македонський вельможа міг жити так, як йому хотілося, тільки якщо служив монархові.

Македонія не була, звісна річ, єдиною варварською державою, яка набула політичної значущості, засвоївши багато рис еллінізму. Царство одрисів у Фракії розвивалось у тому ж напрямку, коли завоювання Філіппа обмежило його зростання; невдовзі й Епір пішов слідами Македонії. Уздовж берегів Чорного моря, як у Боспорському царстві на Азові, так і у Віфінії на півночі Малої Азії, у IV ст. до н.е. спостерігався розквіт елліністичних династій.

Існування в Центральному Середземномор'ї трьох високорозвинених культур-суперниць — Греції, Карфагена та етрусків ускладнювало поширення цивілізації, але не перешкоджало йому. Конфлікт переважно точився в Сицилії, де грецькі міста протягом більш як двох сторіч без особливої напруги боролися проти імперського Карфагена. Це відбувалося доти, доки римляни з усією їхньою військовою потугою вступили в першу Пунічну війну (264–241 рр. до н.е.) і перетворили Сицилію на першу римську провінцію. Додатковий театр військових дій існував певний час уздовж західного узбережжя Італії, де протистояли етруски і греки. Однак перемога греків у морській битві біля Кум (приблизно 473 р. до н.е.) змусила етрусків відступити з території Кампанії, і це, імовірно, остаточно зумовило втрату етрусського контролю над Римом. Після цього Латинський союз під проводом Риму формувалася своєрідний буфер між греками і ворожими щодо них етрусками³³.

³³ Зростання могутності Риму в ранній період його історії було надто повільним. У той час коли Александр Великий підкоряв Персію, Рим контролював тільки області Лаціо й Кампанью в західній і осередковій частинах Італії. Як і слід було чекати від рільницького за суттю суспільства, блиск і розкіш цивілізації етрусків і греків були

Етруски, Карфаген, а також грецькі міста Південної Італії та Сицилії підтримували торговельні відносини як поміж себе, так і з іншими, відсталішими спільнотами на західному узбережжі Середземного моря. Однак ці західні країни цивілізованого світу не були в змозі самі підтримувати тісні відносини з країнами Східного Середземномор'я. І Карфаген, і етруски відносно пізно познайомилися з художніми стилями грецького мистецтва через заїжджих греків або в процесі наслідування місцевими майстрами досягнень грецької класики. До середини IV ст. Карфаген, як і Персія, гідно поцінували якості грецьких найманців. На III ст. до н.е. аристократи Карфагена вже знали грецьку мову і, вірогідно, запровадили децицію грецьких ідей до своєї, абсолютно особливо влаштованої, консервативної та досить жорстокої релігії. І все ж один лише факт визнання Карфагеном і етрусками деяких цінностей грецької цивілізації не дозволяє вповні зарахувати їх до сім'ї елліністичних народів. В Етрурії місцевий стиль життя зберігався під еллінізованою оболонкою³⁴, і аристократична республіка на півночі Африки залишалася справжньою спадкоємицею фінікійської культури навіть тоді, коли сама Фінікія вже вступила до фази еллінізму³⁵.

Отож, хоч у період між 500 р. і 336 р. до н.е. грецька культура беззаперечно була найактивнішою культурною течією в центральному Середземномор'ї, перемога над її суперниками була далека від цілковитої, при тому, що на військово-політичному рівні грецька цивілізація в цих місцях утримувалася лише ціною великої напруги.

Порушення політичного і культурного балансу в Західному Серед-

тоді ще чужі майбутній столиці середземноморського світу. Але пов'язане це було не з браком зовнішнього впливу, а з можливістю вибору. Здобувши політичну незалежність 509 р. до н.е., Рим відкинув модель цивілізації етрусків з їхнім традиційним монархічним типом устрою суспільства. Але прихильники добре перевічених шляхів розвитку завдяки аристократизмові свого походження не були схильні до легкої переорієнтації курсу і відчували певну тугу за втраченою монархією. Отож, жорсткий егалітаризм економічних обставин, дедалі більша потреба в завоюванні нових земель, зумовлені прагненням кожної сім'ї мати свій наділ, і правління аристократії, яке виявилось ефективним, оскільки попередня соціально-економічна структура суспільства залишилася незайманою, вирізняли республіканський Рим з-поміж навколишніх народів. Наслідки поділу суспільства на верстви в процесі долання цивілізацією стадії швидкої соціальної диференціації послабили конкурентів Риму і в такий спосіб підготували шлях до швидкої експансії Риму в Італії та поза її межами. Таке штучне і навмисне зволікання з процесом внутрішнього формування державного устрою привело до того, що Римська держава стала сильнішою і загартованішою, ніж більш розвинені суспільства, такі як Етрурія, Карфаген і навіть Македонія, чого ніяк не можна було передбачити.

³⁴ Грецький вплив на культуру етрусків може виявитися значною мірою применшеним, оскільки етруські джерела досі залишаються нерозшифрованими. Див. у основній експозиції Gisela M.A. Richter, *Ancient Italy: A Study of the Interrelations of Its Peoples as Shown in Their Arts* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1955), pp.1-33.

³⁵ Stéphane Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord*. IV: *La civilisation carthaginoise* (Paris: Hachette, 1920), pp.190-93, 484-86 і далі; B.H. Warmington, *Carthage* (London: Robert Hale Ltd., 1960), pp.134-35.

земномор'ї не впливали істотно на грецьку цивілізацію аж до кінця III ст. до н.е. Однак в економічній сфері поширення на великі області технологій, пов'язаних із більш високою грецькою цивілізацією, підривало значення егейської серцевини грецького світу. Фракія і грецькі міста Північного Причорномор'я поступово набули тих виробничих навичок, які в V ст. були сконцентровані переважно в таких містах, як Афіни або Коринф. Аналогічний процес відбувався і на Заході в грецьких і етрусських містах. Також підричним для економіки Греції виявився розвиток виробництва вина й олії на Сицилії, у Південній Італії і на карфагенських теренах півночі Африки. Підривав грецьку економіку і розвиток виноградарства в Центральній Італії, Фракії, Віфінії та в Криму.

Оскільки ці процеси посилювалися, режим торгівлі, що раніше забезпечував накопичення багатства в кількох великих егейських містах, зруйнувався. Більшість окраїнних територій почали використовувати сприятливий обмінний курс вина та олії до зерна. Це призвело до радикального економічного занепаду центру грецької цивілізації³⁶. Погіршення рівня життя нижчих класів приводило до посилення впливу найманої армії, яка ставала дедалі помітнішим учасником подій на грецькій сцені. Запеклі громадянські зіткнення, які паралізували багато грецьких міст у IV ст. до н.е., стали природним, хоч і сумним, відгуком на зникнення економічного процвітання.

Наслідки експансії грецької культури і грецьких методів господарювання були з цієї причини скорше негативними для тих спільнот, які попервах і сформували грецьку цивілізацію. Внутрішні смути, неперервні й часто просто-таки варварські міжусобні війни поряд із падінням рівня життя створили всі передумови для встановлення македонської гегемонії. І все ж, коли Александр використав владу для того, щоб спрямувати енергію грецького суспільства назовні, коли він відкрив широкий і достоту незнайомий світ Сходу грецьким і македонським підприємцям, ефект від усього цього був подібний обвалові дамби. Слідом за Александром Великим тисячі, а можливо, і сотні тисяч греків переселилися на Схід, шукаючи добробуту. Вислід такої експансії виявився набагато глибшим, аніж могло бути внаслідок простого оружного загарбання земель.

В. ЕЛЛІНІЗАЦІЯ СХОДУ В 500–146 РР. ДО Н.Е.

1. ВІЙСЬКОВИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТИ

У варварській Європі зіткнення з вищою елліністичною культурою не могло бути повністю усвідомлене до початку порівняно повільного та болісного процесу економічного й соціального диференціювання. Саме

³⁶ Автор праці: M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World* (Oxford: Clarendon Press, 1941), I, 104-25 зібрав хоч і уривчасті, але досить переконливі доводи на користь цього узагальнення.

цей процес підготував соціальне середовище, у межах якого вигоди цивілізації могли бути поціновані та оплачені. Для поширення грецької культури на Схід таких перешкод не існувало. Соціально розшароване суспільство Сходу було вже достатньо зрілим і багатим, а розвинений клас правителів, землевласників і торговців налаштований використати грецькі вироби і навички щораз, коли вони виявлялися якісно вищими від місцевих еквівалентів. Уже в IV ст. до н.е. грецькі вина та олія в досить великих кількостях використовувалися в Єгипті й Леванті³⁷, хоча, звісно, віддаленіші від торговельних шляхів області залишалися значною мірою поза такою торгівлею. Співвідношення між ціною і кількістю грецьких товарів було ще замалим, аби завозити їх до областей, далеких від морських і річкових шляхів, хоча окремі черепки ваз із Аттики, датовані IV ст. до н.е., було знайдено в Ірані. Прецідь, загалом торговельне проникнення греків до широких внутрішніх областей Перської імперії почалося лише після завоювання Александром Македонським цих територій і утворення перших грецьких колоній у глибині Азії.

Грецькі солдати-найманці доповнювали роль грецьких торговців як посланців, що несли грецьку цивілізацію на Схід. І все ж військові й політичні відносини, зумовлені залученням перського золота для оплати грецьких найманців, були досить складними. З одного боку, готовність греків воювати на перські гроші на боці тих чи тих сатрапів Малої Азії зробила персів третейськими суддями протягом усієї Пелопоннеської війни і після неї. Але водночас престиж грецьких найманців був настільки високим, що багато перських правителів, і навіть сам великий цар, прагнули гарантувати надійність своєї влади, наймаючи охоронців із греків. Це означало, що повстання, які дедалі частіше збурювали Перську імперію протягом IV ст. до н.е., почали набувати, як і в Греції, характеру громадянських воєн. При цьому фалангам найманців відводилася головна роль, натомість війська з місцевих воїнів відігравали вторинну і часто непримітну роль. Отже, коли Александр напав на Персію, то найчисленнішими військами і найвправнішими полководцями, з якими йому довелося воювати, були греки³⁸.

У такому світлі приголомшливий успіх Александра видається радше не розривом, а логічною кульмінацією тривалого процесу взаємозба-

³⁷ Незвичайне те, що в торгівлі переважали оптове постачання і вузька спеціалізація товарів. В одному з великих центрів торгівлі на узбережжі Сирії — Аль-Міні — археологи виявили склади, де привізний глиняний посуд з Аттики був запасений (разом із виробами місцевих майстрів) у досить великій кількості. Увесь посуд — світильники, глеки з широкими шийками чи з вузькою горловиною тощо — був розсортований по різних приміщеннях. Усе це вказує на торговельні операції з великими партіями товару. Див. M.Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, I, 85ff.

³⁸ H.W.Parke, *Greek Mercenary Soldiers*, pp.23-41, 57-62, 105-12, 165-69, 177-85. Перські правителі часто виявляли недовіру, причому безпідставну, до грецьких воєначальників, які стали до них на службу. Це сильно послаблювало опір просуванню Александра в Малій Азії та, можливо, до певної міри сприяло його перемозі біля Граніку.

гачення культур Греції та Сходу. До нападу на Персію в 334 р. до н.е. Александр відкрито проголосив себе захисником еллінізму, а його армія складалася з військ міст грецької конфедерації, чільником якої він був. Він також відновив місцеве самоврядування грецьких міст Малої Азії, а на територіях, що були завойовані надалі й де грецький вплив був невеликим, він свідомо і послідовно виступав проводирем грецької цивілізації, часто влаштовуючи свята в традиційному грецькому стилі. Та й сама армія Александра була своєрідною пересувною греко-македонською державою, оскільки постійно робила переходи всією Західною Азією. Однак важливішою для майбутнього була політика Александра із заснування грецьких міст, з усіма інституціями влади та особливими привілеями, вздовж кордонів його імперії. Найбільше цих міст було зосереджено у Східній Персії, де захист від набігів степових племен був головним і постійним завданням. Але з усіх цих міст Александрія Єгипетська, розташована на іншому, південно-західному краю імперії, процвітала більше за інших.

Після смерті Дарія III, останнього царя з роду Ахеменідів, вбитого його віроломним оточенням 330 р. до н.е., Александр змінив свою роль самозваного заступника еллінізму, висунувши претензії й на перський престол.

Він також прагнув зв'язати персів, македонців і греків на рівні правлячої верхівки своєї імперії. І щоб підкреслити серйозність своєї політики, сам одружився зі знатною персіянкою, а після повернення з Індії організував одруження десятих тисяч своїх воїнів із перськими жінками в Сузах.

У віці 33 років, менш ніж через дванадцять років після початку вторгнення до Персії, Александр помер. Саме так він зміг уникнути поразки — не поразки на полі битви (боїтися цього він мав мало підстав), а поразки своїх переконань щодо того, як поводитися з численними і відмінними один від одного народами, котрі він завоював. Навіть Александрові було не під силу довго зберігати популярність серед єгиптян і вавилонян, які зустріли його як визволителя від гноблення Персії, а водночас приборкувати ворожу пиху персів і македонців, різними способами забезпечувати єдність греків.

Полководці Александра, які після зіткнення за першість зрештою переділили його імперію, були більше не в змозі вести колишню політику щодо підкорених народів. Узурпатори, які не мали законних прав на владу, чужинці серед загарбаних народів, вони повністю залежали від лояльності й покорі рядового складу македонської армії. Зневажання думки пересічних воїнів легко могло спричинити або дезертирство, або заколот, здатний зруйнувати навіть найперспективнішу кар'єру за одну ніч. Македонські солдати, недолюбуючи греків і зневажаючи азійців, бажали неможливого: вони вимагали встановити на нових територіях правила і звичаї, принесені ними з рідних македонських країв, і при

цьому кожний з них хотів мати таку кількість здобичі й багатств, яку можна було уявити хіба що уві сні.

Тому успішними правителями були ті з македонців, які щедро оплачували службу своїх солдат і дотримувалися царського стилю життя, зберігаючи при цьому побратимсько-грубуваті манери військового табору. За винятком батьківщини, ворожнеча між греками і македонцями згодом зникла. На територіях нових елліністичних монархій місця вистачало всім. Македонські царі відчайдушно потребували вміння греків керувати людьми та ефективно використовувати економічні ресурси нових територій. Тільки так можна було здобувати кошти на утримання армії, від якої прямо залежала міцність їхньої влади.

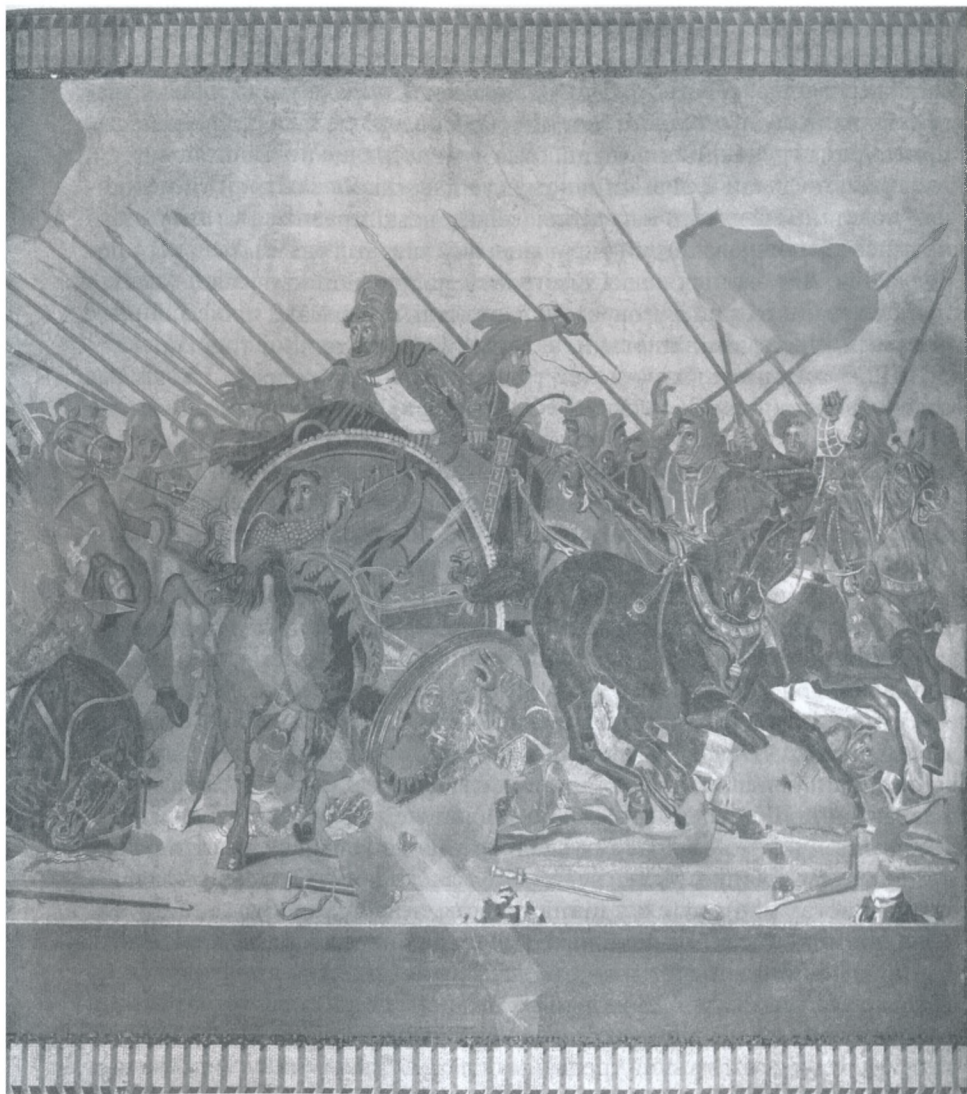
Після 281 р. до н.е., коли встановилася хоч якась рівновага в боротьбі між полководцями Александра, його імперію було переділено на три великі держави: царство Селевкідів у Західній Азії, Птолемеєве царство в Єгипті й Македонія Антигонідів у Європі. Ці три царства охоплювали територію, що лише трохи поступалася за розмірами імперії самого Александра. Становище грецьких міст-держав було аж ніяк не найпростішим: номінально в більшості випадків вони були вільні, але фактично всі тією чи тією мірою корилися одній із трьох великих елліністичних монархій.

Адміністративні системи цих нових держав були тісно пов'язані з устроєм спільнот, що раніше існували на тій території. У Македонії тривала еллінізація вищих класів суспільства і розвиток грецького способу життя в містах; однак сільська місцевість здебільшого залишалася вільною від цього впливу аж до римських завоювань³⁹. Правління в царстві Єгипту епохи Птолемеїв являло собою раціонально організований і, можливо, ще більш безжально-ефективний варіант стародавньої системи фараонів. Птолемеї монополізували розподіл основних сільськогосподарських продуктів, розширили і взяли під контроль іригаційні споруди, організували з безпрецедентною ретельністю систему оподаткування. На території царства Селевкідів діяла вільніша адміністративна система, побудована за дещо зміненим зразком колишніх перських сатрапій. Нічого подібного до тотального контролю над поселеннями та окремими особами, як у царстві Птолемеїв, неможливо було створити на таких широких і різноманітних територіях. За такого розмаїття форм організації суспільства, як дрібні князівства, храмові держави і просто міста-держави, всім керувала місцева адміністрація, яка збирала і виплачувала данину центральній владі. Персія, а ще раніше Ассирія, керувалися схоже.

Утім, македонське завоювання істотно вплинуло на структуру і

³⁹ Можливо, населення Македонії значно зменшилося після масової еміграції частини молоді, яка рушила на Схід у пошуках добробуту. Принаймні армія Антигонідів була значно меншою, ніж армії Філіппа і Александра, а найманці відігравали в ній набагато важливішу роль, аніж це було раніше.

Головне управління старожитностей Кампанії (Soprintendenza alle Antichita della Campania), Неаполь.

ЕКСПАНСІЯ ЕЛЛІНІЗМУ

Ліворуч статуя Мавсола, сатрапа Карії в південно-західній частині Малої Азії (377–353 рр. до н.е.), демонструє варварський тип вбрання, увічнений у суто грецькій манері. Фактично найвідоміших грецьких скульпторів найняла вдова Мавсола прикрасити прекрасну могилу її улюбленого чоловіка: звідти й походить сучасний термін «мавзолей». Таке мирне проникнення грецької цивілізації на нові території було доповнено завоюванням Александра. Зображена угорі сцена показує Александра на чолі його кавалерії в битві біля Ісси (333 р. до н.е.) в момент, коли перський цар Дарій III повертає свою колісницю і рятується втечею від шаленого натиску македонця.

форми зовнішнього вияву соціального життя Сходу. Величезні юрми голодних греків і міцних македонських переселенців, що емігрували зі своєї перенаселеної батьківщини на нові землі, породжували пильну увагу східних народів до елліністичного способу життя. Така привабливість, притаманна грецькій цивілізації, була зумовлена ще й тим становищем, яке греки посідали в елліністичному суспільстві. Як захід проти можливих повстань місцевого населення, македонські правителі Єгипту і Азії навмисно заповнювали свій управлінський апарат людьми грецького походження. Але аж ніяк не всі іммігранти мали офіційні посади; багато з них були зайняті в обслуговуванні й торгівлі, працювали професійними лікарями, вчителями, атлетами, акторами, архітекторами тощо.

Щоб зменшити витрати на утримання постійних армій і водночас задовольнити потреби солдат, здебільшого вихідців із селян, які кинули рідні землі в пошуках кращої долі на чужині, і Птолемеї, і Селевкіді організовували солдат у спеціальні військові колонії, де вони отримували чималі земельні наділи в тимчасове користування з умовою повернутися до лав армії на першу вимогу. У межах володінь Селевкідів (але не в Єгипті) такі військові колонії нерідко виростали в розвинені міста з устроєм життя на грецький зразок. Із царського дозволу, а іноді й за його активного сприяння в цих містах створювалися звичайні для грецьких міст інститути влади: виборна суддівська колегія, рада, збори громадян.

Жителі цих та інших елліністичних міст являли собою суміш із людей різних етносів. У містах, які міцно стояли на ногах і справді процвітали, більшість городян, скорше за все, мали аж ніяк не грецьке походження. Щоправда, громадянські привілеї переважно давалися лише тим із них, хто за правом успадкування або завдяки освіті посідав суспільне становище, рівне грекам або македонцям. Оскільки привілеї громадянства мав неабияку цінність, вона невдовзі здобула велику популярність з-поміж місцевої знаті таких великих міст, як Антіохія чи Сузи, — прийняття громадянства давало можливість прилучитися до грецького стилю життя. Ці та інші міста, нові й старі, ставали острівцями еллінізму в східному морі, де більшою чи меншою мірою відтворювався спосіб життя, притаманний грецьким полісам. Принаймні це відбувалося в середовищі вищих класів, які мали всі права громадянства⁴⁰.

⁴⁰ Гарні суспільні будівлі, гімназії, театри, храми сукупно з оборонними спорудами, системою водопостачання та впорядкованими гаванями стали характерними для кожного поважного міста. Планування більшості міст того часу мало лінійний характер з двома головними вулицями під прямим кутом, що переділяли місто на чотири сектори. Головні суспільні будівлі розташовувалися в центральній частині міста, але асамблея, магістрати і суди завжди були не тільки органічною частиною міста, а й об'єктом виставлення напоказ.

* * *

До македонського завоювання ядром цивілізації Середнього Сходу були Месопотамія, Сирія та Єгипет, а Персія та Анатолія залишалися на периферії. Александр справді сполучив Егейське узбережжя та Малу Азію з давнішим центром цивілізації, тоді як Північна Індія на сході та землі Центрального Середземномор'я на заході стали сторожовими теренами для нової елліністично-орієнтальної цивілізації.

Звісно, це був час переважання культурного розмаїття. Мішанина різних стилів грецької культури та суспільних інституцій, просте додання одного до іншого сплїталось з середньосхідним розмаєм, навіть без того строкатим і заплутаним. Процес еллінізації вищих класів у країнах Сходу, можливо, ніколи не заходив досить глибоко. І все ж Греція та Схід ставали в той час, як ніколи, пов'язані разом. Події, що відбувалися в Сирії чи Єгипті, у Персії чи Анатолії, власне в Греції чи в Македонії, глибоко впливали одні на одні. Згодом Рим і Карфаген, а також держави Північної Індії дедалі більше залучалися до військово-політичних мереж активних економічних центрів по берегах Егейського моря і Східного Середземномор'я.

У межах цього центрального району довга низка воєн і частих дипломатичних конфліктів додала елліністичній політиці сумних складнощів. Птолемеї та Селевкіді періодично боролися за контроль над Південною Сирією і Палестиною; Македонія і Єгипет перебували в подібному конфлікті за право контролювати Егейське узбережжя. Попервах ефективна централізація єгипетської адміністрації поряд із фінансовими ресурсами, забезпеченими її податковою системою, давали Птолемеям у цьому регіоні низку значних переваг над її біднішими та менш організованими суперниками. Однак на кінець III ст. до н.е. в Єгипті настав різкий спад активності, зумовлений розростанням корупції та бюрократичним свавіллям системи, що почала придушувати виробника, якого перші Птолемеї так дбайливо вирощували і так безжалісно експлуатували.

Вільніша з погляду внутрішньої структури держава Селевкідів також зазнала плетениці внутрішніх потрясінь. На самому початку її історії кілька віддалених провінцій царства оголосили свою незалежність. Спершу Пергам у західній частині Малої Азії, а потім і Парфія на південний схід від Каспійського моря і Бактрія на далекому північному сході — усі вони відпали протягом III ст. до н.е., а в першій половині II ст. до н.е. і гебрейська держава Маккавеїв пішла за ними. Але, попри всі ці події, царство Селевкідів виявляло певну гнучкість, абсолютно відсутню в єгипетських Птолемеїв. Двоє з пізніх селевкідських правителів, Антіох III (227–187 рр. до н.е.) і Антіох IV (175–163 рр. до н.е.)⁴¹

⁴¹ Кар'єра Антіоха III (Великого) добре відома передусім від Полібія, а життя Антіоха IV Епіфана, злого генія Книги Маккавеїв, до кінця не з'ясоване. Тільки зібравши окремі уривки відомостей і написи на монетах, можна дійти висновку, що саме його довірені люди та родичі скинули незалежну грецьку династію Бактрії та покляли край

на деякий час повернули втрачені раніше чималі східні території, хоча жоден із них не був здатний протистояти римській силі на одному своєму фланзі або усунути наполегливий, хай слабо організований, тиск парф'ян на іншому⁴².

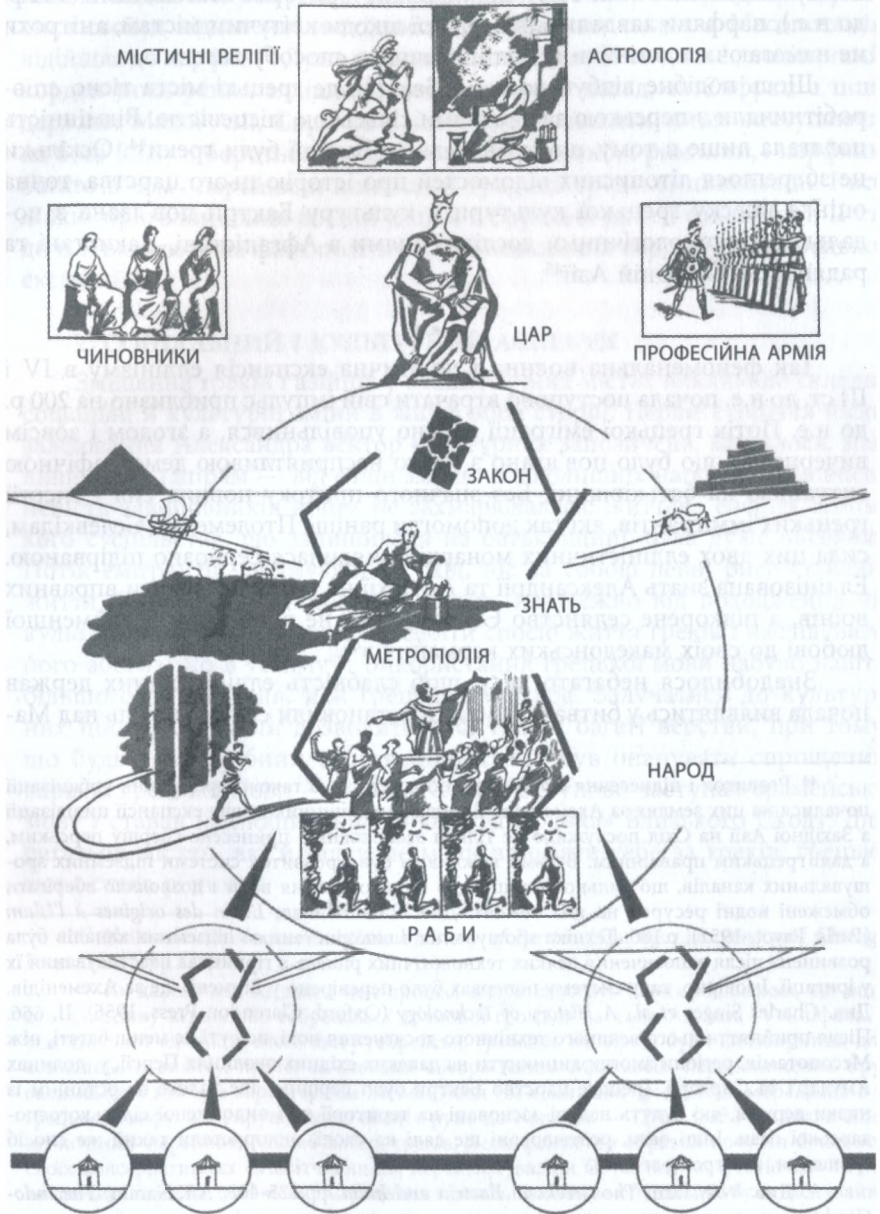
Історія ж дрібніших держав тієї епохи робить завдання відновлення деталей політичної історії еллінізму надзвичайно складним. Буферні держави виникали в Греції, Юдеї та Малій Азії — скрізь, де перетнулися сфери впливу трьох основних монархій того часу⁴³. На півночі еллінського світу розвивався ланцюжок дрібних прикордонних царств, таких як Епір, Віфінія, Понт. Їхній розвиток повторював процеси, що відбувалися в Македонії V–IV ст. до н.е., де тривало узвичаєння грецької культури в царському околі та середовищі помісної аристократії. Царство Пергама, через його осередкове розташування в північно-західній частині Малої Азії, було еллінізоване глибше і мало у своєму складі кілька важливих грецьких міст. Під енергійним управлінням Атталідів Пергам досяг високого рівня процвітання.

З послабленням царства Селевкідів в Азії виникла низка нових держав. Із них Галатія і Каппадокія в Малій Азії залишалися значною мірою варварськими аж до римської доби. Але Парф'янське царство, засноване приблизно в 247 р. до н.е. перськомовними племенами, що мешкали в степах поблизу Каспійського моря, являло собою цікавий симбіоз елліністичних міст і монархії, який мав у певному сенсі феодальний характер. Загалом складається враження, що правителі Парфії прихильно ставилися до міст: один із ранніх правителів навіть називав себе «філелліном» (другом греків. — *Прим. ред.*). Парф'янські царі були надзвичайно активними в питаннях прибутків; вони оподаткували торговельні каравани, що сполучали всі головні міста в Західній Азії; можливо, що, захоплюючись грецькою культурою, вони знаходили в ній щось корисне і для себе особисто. Принаймні хоча основу їхньої військової

загарбанню Індії, що його ця династія розпочала за кілька років до того. Для захоплючої реконструкції цих невідомих розділів історії еллінізму див.: W.W.Tarn, *The Greeks in Bactria and India* (Cambridge: Cambridge University Press, 1951), pp.181–224. Зазначимо, однак, що реконструкція подій, наведена в цих джерелах, не є безперечною, див. A.K.Narain, *The Indo-Greeks* (Oxford: Clarendon Press, 1959), pp.53–57.

⁴² Значні коливання влади Селевкідів на географічно зайнятих територіях, імовірно, відображають той факт, що елліністичні міста тоді вважали за краще бути під владою Селевкідів, аніж під будь-яким іншим сюзереном. Жителі цих міст відкривали свої ворота арміям під прапорами Селевкідів, і це робило відвоювання міст Селевкідами досить легким, тоді як їхні суперники мусили виборювати міста одне за одним, розоряючи їхні околиці та руйнуючи налагоджені торговельні зв'язки, що змушувало правителів міст йти на дуже не вигідні угоди з володарями степів — парф'янами, саками, бунтівними сатрапами, або ще з будь-ким.

⁴³ У самій Греції зусилля для створення федеративних об'єднань, достатньо сильних, аби нарівні суперничати з великими державами, мали деякий успіх. Але як Греція загалом ніколи не була схильна до об'єднання, так і окремі грецькі держави не здатні були створити єдиний фронт перед зовнішньою загрозою.

ЕПОХА ЕЛЛІНІЗМУ

потуги становила перська знать, вони надавали елліністичним містам повну автономію. Саме тому, підкоривши територію Месопотамії (141 р. до н.е.), парфяни завдали мінімальної шкоди квітучим містам, анітрохи не намагаючись змінити їх елліністичного способу життя.

Щось подібне відбувалось і в Бактрії, де грецькі міста тісно співробітничали з перською за звичаями сільською місцевістю. Відмінність полягала лише в тому, що правителями Бактрії були греки⁴⁴. Оскільки не збереглося літописних відомостей про історію цього царства, точна оцінка внеску грецької культури в культуру Бактрії пов'язана з подальшими археологічними дослідженнями в Афганістані, Пакистані та радянській Середній Азії⁴⁵.

* * *

Так феноменальна воєнна і політична експансія еллінізму в IV і III ст. до н.е. почала поступово втрачати свій імпульс приблизно на 200 р. до н.е. Потік грецької еміграції значно уповільнився, а згодом і зовсім вичерпався, що було пов'язано з надто несприятливою демографічною ситуацією на батьківщині. Без значного притоку повних сил і енергії грецьких іммігрантів, які так допомогли раніше Птолемаєм і Селевкідам, сила цих двох елліністичних монархій виявилася серйозно підірваною. Еллінізована знать Александрії та Антіохії не могла постачати вправних воїнів, а підкорене селянство Єгипту і Азії не відчувало ні найменшої любові до своїх македонських керманичів⁴⁶.

Знадобилося небагато часу, щоб слабкість елліністичних держав почала виявлятися у битвах. Римляни встановили свій контроль над Ма-

⁴⁴ Розвиток і піднесення сільського господарства, а також зародження урбанізації почалися на цих землях за Ахеменідів. Вирішальним чинником для експансії цивілізації з Західної Азії на Схід послужило не тільки заспокоєння, принесене спершу перським, а далі грецьким правлінням. Вельми важливим був і розвиток системи підземних зрошувальних каналів, що сильно зменшувало випаровування води і дозволяло зберігати обмежені водні ресурси на цих землях. Див. R.Ghirshman, *L'Iran des origines à l'Islam* (Paris: Payot, 1951), p.180. Техніка зрошування з використанням підземних каналів була розвинена після запозичення деяких технологічних рішень з гірництва і застосування їх у іригації. Імовірно, таку систему попервах було перевірено у Вірменії ще за Ахеменідів. Див. Charles Singer et al., *A History of Technology* (Oxford: Clarendon Press, 1956), II, 666. Після прийняття цього великого технічного досягнення нові, по суті не менш багаті, ніж Месопотамія, регіони змогли виникнути на далеких східних околицях Персії, у долинах Амудар'ї та Сирдар'ї. Грецьке царство Бактрії було першим, але далеко не останнім із низки держав, які будуть надалі засновані на території цієї видовженої сільськогосподарської оазі. Інші оазі, розташовані ще далі на сході, використали такий же спосіб зрошення, але трохи згодом.

⁴⁵ Див. W.W.Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, pp.225-408, A.K.Narain, *The Indo-Greeks*.

⁴⁶ Птолемеї виявили це після битви біля Рафії в 217 р. до н.е., яку вони за допомоги фаланги, набраної з корінних єгиптян, виграли тільки для того, щоб виявитися перед загрозою руйнівного заколоту звияжних єгипетських солдатів, які повернулися додому. Пор. досвід гіксосів, які правили Єгиптом більш ніж за тисячу років перед тим.

кедонією і Грецією з різницею легкістю в період між 200 р. і 146 р. до н.е. Майже водночас, у період з 165 р. по 128 р. до н.е., Селевкіді поступилися своїми віддаленими східними провінціями сакам, а Месопотамія відійшла до парфян⁴⁷. Дуже швидко, на середину II ст. до н.е., політичний кордон поширення еллінізму було відсунено назад, за Євфрат; а інші держави Малої Азії, Сирія та Єгипет, могли вижити, лише виступаючи на боці Риму в боротьбі проти Парфії. Безумовно, і римляни, і парфяни багато в чому перейняли цінності й традиції грецької цивілізації. І все ж їхні приголомшливі воєнні успіхи в боротьбі проти еллінізму в II ст. до н.е. вказують на факт політичного виснаження першої стадії грецької експансії.

2. СОЦІАЛЬНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ

Змішання греків і азійців у елліністичних містах викликало складні соціальні й культурні зміни в житті обох сторін. Перше сторіччя після завоювання Александра вектор культурних запозичень, здавалося, мав лише один напрям — від еллінізму до навколишніх народів. Самовпевненість завойовників нічим не захмарювалася; життєва енергія грецького суспільства, що залишилося на батьківщині, була дуже високою. Потік емігрантів, прямуючи на схід, ніс за собою певні риси способу життя. Вищі класи елліністичних міст, незалежно від походження чи культурного рівня, прагнули засвоїти спосіб життя греків і наслідувати його абсолютно в усьому⁴⁸. Використання грецької мови набуло навіть більшого поширення, ніж грецька культура. Залучатися до культурних цінностей могли дозволити собі тільки багаті верстви, при тому, що будь-який дрібний торговець здатний був опанувати спрощений варіант грецької мови — *койне*. Койне поступово заступав арамейську мову і ставав найпоширенішою «лінгва франка» Близького Сходу. Для багатьох містян, які й гадки не мали видавати себе за греків, грецька мова стала рідною⁴⁹.

⁴⁷ Neilson C. Debevoise, *A Political History of Parthia* (Chicago: University of Chicago Press, 1938), pp.21-28.

⁴⁸ Як далеко міг би зайти цей процес, добре ілюструє Книга Маккавеїв, що описує поведінку керівників гебрійської храмової громади за часів Антіоха IV Єпіфана. З усіх спільнот елліністичного світу гебрійські громади, імовірно, були найзакритіші для зовнішнього впливу, проте, за словами автора Книги Маккавеїв, первосвященик Єрусалимського храму з характерним іменем Ясон (ім'я ватажка аргонавтів, мореплавців із грецького міфу, що вирушили по золоте руно до Колхиди. — Прим. ред.) закликав співвітчизників перейняти спосіб життя греків. Ясон фактично образив почуття більшості своїх консервативних співвітчизників, перейменувавши Єрусалим на «Антіохію» та намагаючись перейняти більшість грецьких звичаїв. Особливо бурливим було заснування гімназіумів, де він і його товариші вправлялися у спорті в «протиприродному» стані, тобто на грецький зразок, оголеними. II Maccabees 4:7-15. Edgar J. Goodspeed (trans.).

⁴⁹ Кращі докази цього факту містяться в юдейських джерелах. Септуагінта, грецький переклад юдейського П'ятикнижжя, зроблений у III ст. до н.е., став для гебрів тим самим, чим переклад Біблії королем Яковом став згодом для англословних християн: 23*

І все ж, попри явне нерівноправ'я в культурних контактах Греції та Сходу, протягом цих десятиріч соціальна структура самої Греції активно пристосовувалася до тих моделей, які завжди були характерними для Сходу. У той період міста Греції, як і азійські міста, здебільшого були під контролем олігархів, причому навіть там, де, як, наприклад, в Афінах, формально збереглося демократичне правління. Мало досліджені економічні чинники заохочували зростання великих господарств, де орні землі обробляли наймити або раби, тоді як традиційні рільники з їхнім правом родинного успадкування землі поступово зникали. Пролетаріат, зубожівши, купчився в містах. Темпи зростання заробітної платні не встигали за інфляцією, спричиненою щедрими витратами Александром золота Перської імперії; будь-яка людина, повністю залежна від платні, мусила жити в крайніх злиднях⁵⁰. Постачання продовольства, яке для всіх великих грецьких міст здійснювалося з-за кордону, породжувало серйозні проблеми, оскільки навіть незначні зміни в постачанні зерна призводили до величезних коливань цін і навіть короточасні його зупинки могли спричинити серйозний локальний голод.

За цих обставин спостерігалася тенденція до зростання багатства невеликої частини населення і зубожіння решти. Саме з цієї причини дедалі частіше було чути революційні заклики до списання боргів і перерозподілу земель, що призвело до кількох потужних повстань нижчих класів, особливо сильних у Спарті наприкінці III ст. до н.е. І в кожному випадку зовнішня інтервенція придушувала ці рухи. Однак ставало зрозуміло, що самими лише репресіями розв'язати проблеми грецького суспільства неможливо. Багатство і бідність, освіта і невігластво тягли на абсолютно різні шляхи. Наукове знання й заботони, багата вишуканість і страхітливі злидні, щедро оплачувані суспільні посади і милостиня жебракам — усе це існувало поруч у грецьких містах. Натомість сільська місцевість була повністю полишена на наймитів і рабів⁵¹.

За наших демократичних часів стало легко шкодувати про соціальні перетворення, які здійснювалися в головних містах Греції за доби еллінізму. Звуження соціального кола тих, хто вповні був залучений до вищих досягнень культури Греції, було, втім, неминучим наслідком географічного поширення цивілізації. При цьому безжалісна військова та економічна експлуатація Середземноморського узбережжя невеликим

кінцевою версією тексту Святого Письма. Про переважання грецької мови навіть у самій Палестині див. Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews* (2d ed., Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1952), I, 185-87.

⁵⁰ Мало не єдині відомості про розміри заробітної платні та цін протягом того періоду виходять із храмових звітів у Делосі, що їх копітко проаналізували кілька вчених. Див. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, I, 235-36.

⁵¹ Для досконалішого вивчення соціальних і економічних умов у грецьких містах див. W.W.Tarn and G.T.Griffith, *Hellenistic Civilization* (3d ed., London: Edward Arnold & Co., 1952), pp.79-125.

Егейським центром грецької цивілізації стала неможливою. Не можна було повторити те, що чинили Афіни за часів їхньої економічної величі.

Фактично справа полягала в тому, що обмежені можливості старовинних технологій робили сам процес поширення цивілізації вельми дорогим. Лише тоді, коли основна частина населення працювала та була позбавлена основних прав, вузьке коло привілейованих здобувало комфорт і вільний час, необхідний для створення і підтримки високого рівня культури. Ця соціальна модель ери еллінізму не була, загалом, новою, хоч би якими тяжкими були окремі аспекти її вияву.

У V ст. до н.е. об'єднані суспільні організми, і передусім Афіни, колективно експлуатували слабші народи і за рахунок цього підтримували почуття соціальної єдності й рівності з-посеред власних громадян. Далекі від каяття щодо свого визискування афіняни, як, утім, і вся інша Греція, пишалися досягненнями своєї колективної майстерності в експлуатації праці інших народів. За елліністичної доби колективна і корпоративна експлуатація поступилася місцем експлуатації приватними особами (яка, загалом, має помірніший характер) сусідніх і, здебільшого, менш цивілізованих народів. Іншими словами, нетрудові прибутки надходили тепер передусім від орендної плати за землю, а не від данини; а прибуток від торгівлі, який раніше мав велике значення в економіці Афін, став досить сумнівним і лише допоміжним засобом накопичення багатств, необхідних для підтримки умов цивілізованого життя.

Як механізм концентрації багатства в кількох руках процес переходу до індивідуального і місцевого виробництва, а також еллінізації внутрішніх областей вельми пришвидшився. Тепер стало очевидним, що грецький спосіб життя був невіддільний від специфічних і дуже складних географічних і соціальних умов, які й породили його. Для варварів було, зрештою, набагато простіше запозичити досягнення грецької цивілізації, якщо для цього вони не мусили будувати нові Афіни! Цілком досить було відповідної орендної платні та деякої формальної освіти.

На противагу, зміни в соціальній структурі еллінського суспільства мали на увазі постійну і неминучу присутність варварів навіть у самому серці класичного світу. Селяни, раби й ремісники, створюючи комфорт своїм панам, але будучи абсолютно позбавлені реальної участі в інтелектуальних і соціальних процесах світу своїх добродіїв, легко опинялись у пригнобленому стані. За цих обставин перед вищим правлячим класом поставала гостра моральна дилема. Деякі з представників знаті відчували справжні докори сумління від зіставлення свого життя з життям знедолених; інші ж намагалися утруднити шлях угору для тих, хто бажав досягнути привілейованого аристократичного кола. Географічне розосередження більш-менш цивілізованих спільнот мало також вторинний психологічний ефект послаблення соціального здоров'я. За доби розквіту Афін різні підкорені й залежні групи грецького суспільства жили поза морем, а привілейовані громадяни групувалися в порівняно

невеликій області, з обмеженим доступом, підтримували один одного і стимулювали у творчому використанні багатств і дозвілля. Після того як землевласники, розселившись на більшій території, успадкували грецьку культуру, це внутрішнє коло стало розмитішим, а кожна окрема особа ізольованішою. Тільки деякі з головних еллінських міст — Александрія, Афіни, Сиракузи, Пергам, Родос, а надалі й Рим — здатні були концентрувати достатню кількість цивілізованого населення, здатного забезпечити необхідний рівень взаємного стимулювання і моральної підтримки.

Але навіть у цих великих містах суспільство освічених містян, чий фізичні потреби були повністю задоволені за рахунок праці рабів і хто мав достатній рівень прибутків або державне утримання, здатне забезпечити цивілізоване життя, відчували брак того, чим із надлишком володіли менш витончені й набагато жорстокіші афіняни часів Перикла. Тогочасна гармонічна єдність розуму та емоцій, поєднаних для спільної справи й добробуту, була вже неможлива. Долею розуму став розвиток філософії та наукових знань; емоції ж, не обмежені умовністю, при цьому переходили всі межі дозволеного⁵². Але високі й серйозні прагнення, поєднання в одне раціонального та емоційного аспектів людської особистості — усе це було далеким від софістики, урбанізації, космополітизму та індивідуалізму елліністичного світу. За тих часів (які цікаво схожі на наші нинішні) окремі особи не мали причин витратити свою енергію задля суспільного служіння. При цьому верхівка зазнавала також і браку релігійності, спроможної підтримати її в періоди особистої кризи. Вона покладалася переважно на досить прагматичні й раціоналістичні філософські концепції, а також на шляхетність правил пристойної поведінки.

* * *

Швидкість, з якою всі ці зміни відбувалися в грецькому світі, не слід перебільшувати. За часів першої хвилі завоювання, коли грецька зброя і грецька культура, здавалося, так блискуче довели свою перевагу над єдиним цивілізованим суперником, з яким вони зіткнулися, у суспільстві переважав дух авантюризму і сильного збудження. Нові землі давали грекам змогу не тільки розселятися і правити на нових територіях, не тільки приносили нечувані доти багатства, здобуті торгівлею чи грабунком. Багаж греків поповнювався і новим досвідом, здобутим під час подорожей і пригод; також було отримано й нові знання, що їх згодом засвоєно. Греки знаходили нову свідомість, яка надалі реалізовувалась у вигляді нових пісень і оповідей, виникала нова аудиторія для грецьких митців — скульптори й архітектори, художники та актори знайшли нову аудиторію, знайшли своїх споживачів лікарі та атлети, учителі й

⁵² Подібно до багатьох інших занять, мистецтво кохання також стало професійним. Популярність багатьох куртизанок конкурувала з популярністю професійних атлетів і акторів.

ЗМІНИ У ГРЕЦЬКОМУ СВІТОГЛЯДІ

акробати. Обмеженість уявлень минулого, коли Афіни чи Спарта, Коринф чи Фіви здавалися їхнім мешканцям центром і вершиною всього цивілізованого світу, тепер залишилася в минулому. Пустив коріння дух космополітизму, і людина з доброю грецькою освітою могла почуватися мов удома в будь-якій місцині цивілізованого світу.

У цьому просторому, багатому і діловому суспільстві культурна діяльність була інтенсивна і мала широкий розмах. Пергам і Александрія конкурували з Афінами як культурні й наукові центри, де честолюбно збиралися всі досягнення грецького світу і найближчих земель. І все ж у поцінуванні класичної античності з боку подальших поколінь пізніші досягнення елліністичної культури ставляться нижче порівняно з результатами V–IV ст. до н.е. Саме з цієї причини людям нашої епохи складно незалежно оцінювати досягнення еллінізму. Оскільки лише крихітна частка величезного масиву елліністичного мистецтва і літератури дійшла до наших днів, є певний ризик помилитися в такому дуже суворому вирокові, зробленому за такого обмеженого набору даних. Утім, оцінки на основі сучасного художнього смаку загалом сходяться на тому, що пізній класичний період поступався своєму попередникові.

Вражаючою особливістю еллінської культури був високий ступінь її організації. В Афінах процвітали чотири філософські школи — академічна, епікурейська, перипатетиків і стоїків. Кожна з них проводила

більш-менш регулярні навчання, кожна мала у своєму розпорядженні бібліотеки і місця для лекцій. Музей у Александрії та бібліотека в Пергамі були державними установами, де оплачуваний штат виконував літературні й наукові роботи. Майже кожне з грецьких міст мало систему освіти на суспільних засадах. І хоча початкову освіту забезпечували опікуни та батьки, вищий освітній рівень давався в гімназіях, які часто утримувалися коштом державних податків або приватних пожертв. Навіть більше, суспільна освіта, яка раніше майже повністю присвячувалася військовим дисциплінам, була значно розширена викладанням грецьких звичаїв, літератури, філософії та риторики⁵³.

Очевидно, було природним, що коли інтелектуальна і художня сфери життя виявилися так добре організованими, джерело безпосередності й невичерпних емоцій стало пересихати. І тільки в ділянках знання, де був потрібний лише інтелект як такий, досягнення еллінізму залишалися бездоганними.

У літературі проводилася величезна робота з редагування і впорядкування текстів авторів класичних творів; особливо цим славилася Александрія. Але водночас із тим, як рука науковця залишала дедалі більший слід на літературі, нові твори ставали штучними, вимученими, сповненими посилянн і адресованими лише тим, хто мав повноцінну літературну освіту. Витонченість таких творів породжувала і протилежність у формі грубих, а часто й непристойних пародій — мімів. Аналогічно мімам, у піднесених чертогах філософії — але поза філософськими школами — грубі кініки проголошували неповагу до розуму, а надто до витончених дискутувань і спокійного життя благородних філософів⁵⁴.

Монументальне мистецтво чинило опір процесові цієї масової організації приблизно до 100 р. до н.е., коли було відкрито наукові й технічно можливі методи копіювання скульптур і архітектурних прикрас⁵⁵. За

⁵³ Див. А.Н.М. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian* (Oxford: Clarendon Press, 1940), pp.220-26. Організація системи освіти являє один із прикладів поширених професійних асоціацій у елліністичному світі. Наприклад, професійні актори були об'єднані в організацію з досить складною структурою, яка перебрала основні функції з охорони і визначення термінів наймання діонісійських акторів під час виступів у різних містах і державах. Ці професійні союзи і торговельні асоціації, імовірно, відтворюють у мініатюрі більшість суспільних інститутів грецьких полісів — ради місцевого самоврядування, магістратури, суди, релігійні установи тощо. Оскільки збите від початку єдністю міської території коло осіб зі спільними інтересами розпалося, окремі особи, імовірно, прагнули відтворити відчуття особистої причетності до великого соціального організму через організацію професійних асоціацій, моделюючи їх за зразком виборних міських органів. Пор. подібний соціологічний характер ранніх буддійських монастирів, про якого йшлося в розділі V.

⁵⁴ Усі ці суперечності, звісна річ, віддзеркалювали поляризацію грецького суспільства на бідних і багатих.

⁵⁵ Про геометричні принципи й підручні пристрої (тривимірні пантографи), завдяки яким створювалися копії скульптур в античні часи, див. цікаву дискусію в: Gisela M.A. Richter, *Ancient Italy*, pp.105-16.

старих часів скульптура чи будинок створювалися з приводу якихось пам'ятних дат або на честь певних богів, а інтенсивність цих робіт була не дуже високою, що давало змогу скульпторам і архітекторам не втрачати майстерності. Тепер майстерність і віртуозність у цій сфері досягли небачених висот, а широкий діапазон робіт і розмаїття стилів привели до того, що скульптура могла бути виконана в реалістичній, драматизованій або ідеалізованій манері, а будинки споруджувалися з дотриманням дорійського, іонійського або коринфського стилів. Усі ці стилі, хоч і різнилися, але мали явно грецьке походження; і автор такого скульптурного шедевра, як Перемога (Ніка) Самофракійська, був, поза сумнівом, гідним спадкоємцем будь-кого, навіть найвеличнішого з-поміж своїх попередників.

Об'єднання інтелектуальних зусиль і досвід опанування світу повністю окупились у природознавстві. Греки елліністичної епохи були чудовими математиками, географами, астрономами і медиками. Фізика і хімія — засадничі науки тогочасної Європи — були розвинені трохи слабкіше, можливо тому, що в цих науках, крім розуму, було потрібно ще попрацювати руками, а це погано узгоджувалося зі ставленням до праці тогочасної еліти⁵⁶.

Евклідова геометрія (приблизно 300 р. до н.е.) була розроблена задовго до того, як учені Александрії отримали відомості про досягнення вавилонських математиків і астрономів. Однак розвиток грецької астрономії багато в чому завдячував вавилонянам, які вже в VIII ст. до н.е. могли письмово фіксувати рух небесних тіл. За допомоги цих записів вавилонські астрономи IV і III ст. до н.е. математично досліджували закономірності явищ, які спостерігали, — наприклад, періодичність затемень і чисельні значення координат, що визначали точний шлях Місяця і Сонця.

Самі вавилоняни не намагалися пояснити рух небесних світил, які спостерігали, з використанням геометрії. Але тільки-но грецьким астрономам стали доступні переклади текстів із даними про спостереження вавилонян, вони негайно спробували створити геометричну модель, яка могла б із бажаною точністю пояснити рух небесних тіл. Перші такі спроби належали Евдоксу Кнідському, сучасникові Платона. Після дискусії, яка тривала два з половиною сторіччя і під час якої пропонувалися й відкидалися різні моделі руху (у тім числі з геліоцентричною)⁵⁷,

⁵⁶ Архімед із Сиракуз (загинув 212 до н.е.) становив виняток із цього правила. Оскільки він був водночас і математиком, і інженером, то сформулював основний принцип гідростатики, який у фізиці досі має його ім'я (закон Архімеда).

⁵⁷ Аристарх Самоський (близько 310–230 до н.е.) був найвідомішим захисником геліоцентричної теорії, яка стверджує, що Земля та інші планети рухаються навколо сонця. Незабаром цю теорію було відкинуто на підставі вельми вагомих геометричних доказів з огляду на відсутність видимого зоряного паралакса, але сама ідея повністю ніколи не відкидалася.

Музей Лувру (Musée du Louvre), Париж.

Метрополітен-музей образотворчого мистецтва, Фонд Роджерса (Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund).

ВІК ЕЛЛІНІЗМУ

Ці скульптури відображають дистанцію між вищими і нижчими класами елліністичного світу і роблять це з усвідомленим, майже ностальгійним, артистизмом. Стара крамарка, зігнута не тільки під вагою свого кошика, а й під тягарем прожитих років, має мало спільного з прекрасною Перемогою (Нікою) Самофракійською, такою гордовитою і сміливою, з неземним тріумфуванням від можливості завойовувати нові світи. Стилiстична виртуозність, яка пов'язує ці дві статуї, очевидна. Моральна позиція, яка дозволяла високому мистецтву знаходити сюжети в потворності міської бідності, віддає залишкову данину чуттєві громадянської єдності, яке колись так міцно гуртувало громадян полісів.

Гіппарх Нікейський (близько 186–126 до н.е.) розробив схему, що стала класичною. На думку Гіппарха, Землю оточують кілька кришталевих (і тому невидимих) сфер, кожна з яких обертається навколо неї. Зворотний хід планет він пояснював як результат складного комбінованого руху сфери, у центрі якої Земля, і меншого обертового епіциклу, що підтримує планету в обертанні навколо рухомої точки на поверхні першої сфери. Будь-які нові уточнені спостереження можна було б пояснювати в рамках цієї системи, додаючи новий епіцикл (якщо треба, то в межах попереднього епіциклу), щоб описати і, отже, узгодити з експериментально спостереженим рухом планети. Вайлуватість такого небесного механізму (складність якого, зрозуміла річ, лише зростала надалі) була врівноважена геометричною точністю, з якою робилися регулярні виправлення доступного для спостерігача планетарного руху.

Можливо, що найважливіший результат усіх цих досліджень полягав у розвитку точніших методів вимірювань. Саме ці результати еллінських астрономів пережили своїх творців: це поділ часу на години, хвилини та секунди, аналогічний поділові кола на градуси, хвилини та секунди. Було створено систему сферичних координат, яка дозволяла точно зафіксувати будь-яку точку в небі чи на землі та вирахувати такі визначальні астрономічні величини, як тривалість дня чи року, розмір Землі, Сонця, Місяця, а також відстані між ними. У деяких своїх обчисленнях античні астрономи досягли точності, майже ідентичної з тією, що є прийнятною сьогодні в астрономічних вимірюваннях; в інших, наприклад у визначенні розмірів Сонця і Місяця, вони істотно помилялися. Але, попри всі ці помилки і принципово невірну концепцію небесної механіки Гіппарха, астрономія досягла дуже високого ступеня точності й математичної витонченості.

В астрології, як і в астрономії, об'єднання грецьких і східних елементів виявилось вражаюче плідним. Із свого центру зародження в Александрії астрологія широко охопила весь елліністичний світ і стала наскрізним елементом концепції зв'язку людини і всесвіту. Початкова ідея була ще вавилонською: небо і земля співвідносяться між собою так, що небесні події знаменують земні явища. Античні астрологи застосували цей давній підхід в абсолютно новий спосіб, переносючи прогнози, зроблені для зірок, на індивідуальні людські життя. Вони робили це, вважаючи, по-перше, що розташування планет та інших небесних тіл у мить народження людини визначає її подальше життя. Крім того, розвиваючи деякі греко-єгипетські забобони, вони вважали, що кожне певне розташування світил має і певне значення. Астрологія зберігала життя математичної астрономії в усі наступні сторіччя. Ретельні обчислення, що показували положення планет у певний день, хай навіть багато років тому, необхідні були, щоб астрологи мали дані, на яких вони могли б спирати свої пророцтва; до того ж була спонука постійно

вдосконалювати точність обчислень, оскільки вважалося: що точніші початкові обчислення, то вагомішими будуть настанови астролога⁵⁸.

Александрія запропонувала іншу розраду стражденим — поклоніння Серапісу⁵⁹. Серапіс був міським богом Александрії, навмисно введеним до пантеону таких богів, як Озирис, Зевс і Мардук ще за першого Птолемея. Культ пропонував порятунок і вічне життя тим, хто за допомоги особливих ритуалів ототожнював себе з богом. Звісно, древні таїнства Греції певною мірою були інтегровані в цю релігію; але переважали єгипетські культу поклоніння, а надто доктрина блаженного безсмертя. Попри еклектичний і офіційний характер цієї релігії, величезна кількість жителів Александрії (а згодом і уродженців інших міст) пристала до віри в те, що всемогутнє божество може звільнити їхні душі з тенет долі й піднести після смерті в обшири блаженної вічності.

Поклоніння Серапісу не було унікальним; одні релігійні таїнства дали розвиток давнішим орфічним джерелам, інші коренилися в анатолійських чи сирійських традиціях, конкурентних щодо єгипетських культур. Але людина, вихована в грецькій інтелектуальній традиції, не могла з легкістю піддатися мракобіссу цих релігій. Таким людям філософія пропонувала альтернативу релігії: чітку картину світу, недвозначно непривітну до почуттів людини, але набагато прихильнішу до її розуму.

І все ж де в чому елліністична філософія мала глибоко поразковий характер. Дві основні філософські школи, епікурейці і стоїки, використали чудово вигострену бритву грецької логіки, щоб геть відбити бажання прагнути будь-чого, навіть істини чи логічності. Згідно з обома доктринами, ідеально мудра людина має стати вільною від зовнішнього світу настільки, щоб, піклуючись лише про власний спокій, внутрішньо залишатися вільною і невразливою, навіть перед найсуворішим із усіх етичних випробувань — несподіваною прихильністю долі — саме тому, що мудрець ні від чого не залежний.

Дотримуватися цього погляду за часів політичних і соціальних переворотів було ні ганебно, ні нерозважливо. І все ж, відкидаючи і придушуючи емоції, філософи йшли проти природи людини. Їхні док-

⁵⁸ Для вельми гострої дискусії з цього питання див. працю: O. Neugebauer, «The History of Ancient Astronomy: Problems and Methods», *Journal of Near Eastern Studies*, IV (1945), 1-38.

⁵⁹ Серапіс фактично був одним із божественної трійці, до якої входили також єгипетська богиня Ісіда і менш значуща постать бога Апіса (Серапіс, як божество, в елліністичному Єгипті був запроваджений ще в IV ст. до н.е. Птолемеєм I Сотером за посередництва Манефона і Тимофея, жерців з Афін. В образі Серапіса зливалися постаті Озириса й Апіса. Він уважався богом родючості, богом мертвих, велителем стихій, аж до розливів Нілу, богом Сонця. Також шанувався як бог-цілитель і вішун. Греками ототожнювався з Зевсом, Аїдом, Посейдоном, Асклепієм. Незважаючи на те, що шанування нового бога було задумане для зближення корінного єгипетського і прийшлого еллініського населення, його шанували переважно в греко-римському середовищі. Його зображення схожі з зображеннями Зевса, у них немає впливу якоїсь єгипетської традиції).

трини могли залучати людей лише сильного природного розуму, або тих небагатьох, кому доля фактично дала в житті лише все найкраще. Елліністична філософія, отже, стала для правлячих класів еквівалентом набагато привабливішої емоційно-релігійної містики. Коли римське завоювання порушило спокій елліністичного знання, коли безжалісні воїни винищили їхні сади, розграбували їхні багатства та вбили друзів, філософія благородства зів'янула, а містичним східним релігіям дісталось просторе поле діяльності.

* * *

З 146 р. до н.е., коли Македонія стала римською провінцією, а Греція — залежною від Риму територією, енергія, з якою греки опанували Схід, зникла; науковий, літературний і філософський творчий потенціал значною мірою занепав. Східні уявлення про підпорядкування особистого і національного надприродним силам, керованим, якщо це можливо, молитвами чи ритуальними діями, стало переважним, заступивши раціональний, допитливий і доскіпливий дух Еллади. Безумовно, Близький Схід носив елліністичне вбрання: залишилися чудові міста з їхніми гімназіями й театрами, грецька мова залишалася засобом спілкування освіченої верхівки суспільства і деякої частини низів. Та все ж дух суспільного життя змінився. Реакція східних традицій почала виявляти свою силу за грецьким фасадом суспільства. Сила елліністичної експансії вичерпалася.

Римське завоювання допомогло завершити ці зміни. Усе ж, попри знамениту фразу Горація про полонених греків, які взяли в полон переможців⁶⁰, еллінізм у модифікованому, розбавленому вигляді став іншим, доживаючи останні, осінні дні свого життя, не тільки в межах Римської імперії, а й на Сході, серед парф'ян, саків, кушан і навіть серед далеких китайців.

⁶⁰ *Epistolae*, 2, 1, line 156.

Розділ VII

ЗАВЕРШЕННЯ ФОРМУВАННЯ
ЄВРАЗІЙСЬКОЇ ОЙКУМЕНИ
В 500 Р. ДО Н.Е. — 200 Р. Н.Е.

А. ВСТУП

Легіонери, які 146 р. до н.е. розграбували Коринф і продемонстрували грекам усю глибину політичної безпорадності їхніх колись славетних міст, були не першими і не останніми римськими мародерами, що ринули на елліністичний світ. Протягом подальших понад ста років воєначальники і губернатори, збирачі податків і авантюристи всіх гатунків із Заходу шукали багатства і слави за рахунок елліністичних народів. Унаслідок цього процесу римське правління було поширене на всі землі Східного Середземномор'я, а грецькі землі втратили більшу частину накопичених ними багатств. Багато грецьких міст, зокрема ті, що були в Егейському центрі грецької цивілізації, зазнали удару, від якого ніколи вже не оговталися. Почалося різке скорочення населення; стало очевидним, що енергія народу, яка піднесла грецьку культуру так високо, вичерпалася.

У 128 р. до н.е., через вісімнадцять років після римського завоювання Греції, діяльний китайський дипломат на ім'я Чжан-цань, подорожуючи на захід до долин Оксу і Яксарту (назви Амудар'ї та Сирдар'ї, прийняті в римлян. — *Прим. пер.*), зі здивуванням виявив східні околиці близькосхідної цивілізації. Після цього китайці час від часу підтримували торговельні й дипломатичні контакти з Центральною Азією аж до 101 р. до н.е., коли китайські армії, що пішли слідами Чжан-цаня, підкорили низку оаз, які тяглися аж до самої Сирдар'ї. Це величезне розширення китайського володарювання на захід привело до встановлення регулярного караванного маршруту між Китаєм і Близьким Сходом — виник Великий Шовковий шлях¹.

¹ Див. Albert Herrmann, *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien* (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1910), р.1-7 і карту наприкінці книги. Звісно, успішне функціонування Великого Шовкового шляху залежало від складних політичних, воєнних і економічних умов на всій його довжині. Але існував й інший чинник — спосіб пересування, який мав особливо важливе значення. Тільки бактріан, або, іншими словами, двогорбий верблюд, міг успішно перевозити великі кількості товарів через суворі й холодні пустелі, що переділяють Китай і Середній Схід. При цьому наука організації та проведення каравану була настільки ж складною, як і мореплавство. Не існує точних відомостей про те, коли двогорбих верблюдів було приручено. Вони були відомі, хоча радше як дивовижа, ще за Ахеменідів (див. зображення бактріана в Персеполісі серед

Майже тоді ж рішуче освоювалися морські маршрути Індійського океану. Ще від часів варварських вторгнень бронзового віку (1500–1200 рр. до н.е.) прибережні князьки, не гребуючи піратством, становили загрозу для каботажу в Аравійському морі та сусідніх водах Перської затоки й Червоного моря. Попри ці труднощі мореплавці, які були на службі у правителя Єгипту Птолемея II, пройшли весь морський шлях до Індії приблизно до 120 р. до н.е. Подальші політичні чвари в Єгипті, що увінчалися римським завоюванням Єгипту (30 р. до н.е.), не зашкодили збереженню нещодавно відкритого маршруту для подальшого використання. Тільки-но греко-римські мореплавці ознайомилися з регулярністю сезонних напрямів мусонних вітрів Індійського океану, вони набралися хоробрості й посунули до Індії коротшим шляхом (не гаючи часу на проміжні зупинки) крізь неозорий водний простір. До I ст. н.е. прямі рейси Аравійським морем — від Аденської протоки до південних країв Індії — стали звичайною справою. Як наслідок, переходи між Середземномор'ям та Індійським океаном виявилися значно дешевшими і швидшими — це істотно збільшило потік товарів між цими регіонами, що проходив крізь Александрію Єгипетську. Торгівля з далекими країнами була опорою процвітання Александрії навіть тоді, коли основна територія держави в долині Нілу зазнавала економічного занепаду під римським правлінням.

Коли мореплавці Індійського океану опанували мистецтво плавання під мусони Аравійського моря, вони почали проникати дедалі на схід. І ось уже на східних берегах Бенгальської затоки заповзятливі торговці встановили контакти з іншими мореплавцями, що прийшли з південного узбережжя Китаю. Отже, Китай установив зв'язок з Індією морем, причому сталося це приблизно тоді ж, коли й Середземномор'я налагодило контакти з Індією (хоча, можливо, це сталося трохи раніше)². До II ст. н.е. (а може, і раніше) не пов'язані доти між собою ділянки морських переходів між Римом і Китаєм — від Єгипту до Південної Індії, від Південної Індії до Малайї, від Малайї до Китаю — злилися в одну, більш-менш неперервну мережу торговельних шляхів. Утворилася

інших екзотичних дарунків). Китайці знали домашню форму верблюда, можливо, уже в V ст. до н.е. і вже точно після 221 р. до н.е. Переклад із *T'ai ping yü lan* 901/6/b, зрєлений Цю Енши.

Поширення на захід аравійського (одногорбого) верблюда відбувалося приблизно тоді ж або трохи раніше і мало таке ж важливе значення в освоєнні жарких пустель Західної Африки. Аравійські верблюди були досить численними і відігравали помітну роль в ахемідській Персії, але не були поширені в Північній Африці до епохи еллінізму, а на заході Африки — до римських часів. Див. W.W.Hyde, *Ancient Greek Mariners* (New York: Oxford University Press, 1947), pp.184-85; Stéphane Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord* (Paris: Hachette, 1920), IV, 139; Herodotus, VII, 83-86; Xenophon, *Anabasis*, VI, 1.

² Китайський історик Бань Гу датував відкриття морських контактів з Індією царюванням імператора У-ді (140–86 рр. до н.е.), але не зазначив точної дати.

система сполучень, що повністю перекрили весь простір південних морів від Африки до Південного Китаю³.

Отже, в останні десятиріччя II ст. н.е. Китай свідомо вступив у регулярний контакт з іншими цивілізаціями Євразії. Організація торговельних шляхів як морем, так і суходолом швидко зв'язала чотири великі культури континенту. До всього іншого, розташовані в центрі Євразії величезні пасовища забезпечили третій шлях зв'язку, який особливо позначився не на торговельних, а на військових підприємствах. До IV ст. до н.е. кочове конярство опанували вже всі степові племена. Бурхливі з'ясування стосунків цих племен поміж собою, а також із цивілізаціями на південь від них, постійно породжували воєнно-політичні конфлікти, що збурювали континент від краю і до краю. Отож, Євразійська ойкумена виявилася злученою воедино як ніколи раніше.

Цю подію можна порівняти лише з набагато відомішим змиканням світової ойкумени в XVI–XVIII ст. н.е., коли європейські дослідники, торговці й місіонери систематично відкривали нові землі та острови по всій земній кулі для західноєвропейського підприємництва. Зрозуміла річ, що європейська експансія відбувалась у більших географічних масштабах, відтак і політичні, соціальні та культурні наслідки її були драматичнішими, ніж у попередній період. У сторіччя між 200 р. до н.е. і 200 р. н.е. чотири основні цивілізації Євразії були приблизно на одному рівні технологічного розвитку і чуттєвого сприйняття світу. З цієї причини в кожній з них не сталося радикальних змін усталеного способу життя через силове накидання інших культурних норм. Культурні запозичення, що з'явилися внаслідок цього першого формування Євразійської ойкумени, обмежувалися добровільно прийнятими елементами. Отже, заповзятливість стародавніх мореплавців, воїнів і провідників караванів не створювала нічого схожого на переверот у сучасному розумінні, з його руйнуванням культурної автономії та цілісності неєвропейського світу. Навпаки, баланс євразійських культур залишався таким же, як і перше.

Утім, перше змикання ойкумени внесло важливі зміни до загального перебігу ЄВРАЗІЙСЬКОЇ історії. Дві області, що раніше перебували на краю цивілізованого світу, стали центрами нових торговельних маршрутів: Південна Індія і річкові долини обабіч Гіндукушу. Напевне, не випадково обидва ці регіони стали місцем важливих культурних новацій

³ Див. Mortimer Wheeler, *Rome beyond the Imperial Frontiers* (Harmondsworth: Pelican, 1955), pp.141-86; E.H.Warmington, *The Commerce between the Roman Empire and China* (Cambridge: Cambridge University Press, 1928), pp.1-34; W.W.Hyde, *Ancient Greek Mariners*, pp.169-232; J.J.L.Duyvendak, *China's Discovery of Africa* (London: Arthur Probsthain, 1949), pp.7-12; K.A.Nilakanta Sastri, «The Beginnings of Intercourse between India and China», *The Indian Historical Quarterly*, XIV (1938), 380-87; G.F.Hudson, *Europe and China* (London: Edward Arnold & Co., 1931), pp.53-102; Radhakumud Mookerji, *A History of Indian Shipping and Maritime Activity* (London: Longmans, Green, 1912), pp.116-41 і далі.

у подальші два-три сторіччя. Схоже, що саме Південна Індія стала колицкою культів Шиви і Вішну. Саме ці культури визначили згодом характер індуїзму. Що ж до буддизму махаяни, то він, імовірно, сформував свої визначальні риси саме в районі Гіндукушу.

Виникнення творчого потенціалу культури завжди можна було очікувати там, де торгівля та урбанізація давали змогу людям різних культур зустрічатись і змішуватися. Але ні Південна Індія, де арійці та дравіди зіткнулися з культурою Східного Середземномор'я, ні Центральна Азія, де перетнулися китайська, індійська, грецька культури, а також культури Середнього Сходу і номадів, не породили чогось, що могло б бути названо новою цивілізацією. У цих регіонах внутрішній консерватизм і зовнішня привабливість стародавніх усталених євразійських форм культури швидко притлумили незалежне зростання нових форм цивілізованого життя. Проте і Південна Індія, і Центральна Азія змогли передати на спадщину, злити воедино і виробити певні зміни в елементах стародавніх культур таким чином, що виникли абсолютно нові явища, які могли бути сприйняті, відкинуті чи перетворені далі давнішими цивілізованими спільнотами відповідно до місцевих умов.

Загалом, окремі елементи елліністичної цивілізації в період з 200 р. до н.е. по 200 р. н.е. привертати увагу та були прихильно прийняті набагато більшою мірою, ніж досягнення будь-якої іншої світової культури. Історія мистецтва дає нам ясні свідчення того, як індійський і китайський художні стилі того періоду зазнали саме глибокого впливу грецької скульптури. У релігії та науці виявився паралельний процес, хоч і менш вражаючий. Наприклад, буддизм махаяни демонстрував вплив на нього релігійних елліністичних концепцій, а індійська й китайська астрономія та астрологія запозичали численні елліністичні елементи, хоча при цьому, певна річ, збереглися важливі місцеві особливості. Глибокий відбиток еллінського впливу на Рим і землі Західної Європи можна не обговорювати, оскільки в період поширення в цьому напрямі грецька культурна модель не мала серйозних конкурентів. Тому навіть після того, як історичне Егейське осердя втратило творчий потенціал, елліністичне культурне сяриво, немов світло давно згаслої зірки, і далі поширювалося на далекі терени цивілізованого світу ще протягом двох або трьох сторіч.

Але в той час, як ідеї і методи, започатковані на орбіті грецької культури, широко розходилися Євразією, інші великі цивілізації також не стояли на місці. Справді, сприйняття й перероблення елементів спершу грецьких були самі по собі ознакою асимілятивної енергії з боку індіців і китайців; жодна зовнішня сила не примусила б їх прийняти чужинські нововведення. Крім того, підкорюючи та обертаючи у власну віру численних варварів, і Індія, і Китай швидко розширили географічний простір, на якому переважав їхній власний стиль життя. Водночас різні нововведення й надалі з'являлися в межах їхніх споконвічних те-

риторій. Причому відбувався цей процес без зазіхання на визначальні риси стилістичної єдності, уже досягнуті кожною з цих цивілізацій у попередні часи.

Перш ніж аналізувати основну тенденцію культурних змін, що відбулися внаслідок змикання Євразійської ойкумени, необхідно окремо розглянути розвиток цивілізацій Азії та крайнього заходу Європи в період, що передувався початкові цих змін.

Б. ЕКСПАНСІЯ І РОЗВИТОК НЕЕЛЛІНІСТИЧНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ ЄВРАЗІЇ У 500–100 РР. ДО Н.Е.

1. ІНДІЯ

Місцем вияву найбільшої активності індійської цивілізації в V ст. до н.е. була долина Гангу, де могутні централізовані царства перебували в процесі руйнування старих племінних і аристократичних державних утворень. Долина Інду, частина якої тоді була під владою Персії, залишалася політично роздробленою і соціально консервативною, хоча різні впливи з Близького Сходу — як-от карбування грошей — проникали в Індію саме звідти. Південь, про якого відсутні письмові згадки, можливо, зазнавав поступової ариїзації за рахунок контактів із культурно розвиненішою північчю.

Коли Александр почав вторгнення до Індії (327 р. до н.е.), гангське царство Магадха вже підкорило велику частину Північно-Східної Індії. Трохи згодом Чандрагупта Маурій (правив у 322–298 рр. до н.е.) об'єднав долини Гангу та Інду в єдину велику імперію, центром якої стало царство Магадха⁴. Його онук Ашока (правив приблизно в 273–232 рр. до н.е.) довів розміри імперії до максимуму, контролюючи територію майже всієї Індії за винятком невеликої області на крайньому півдні. Наступники Ашоки виявилися неспроможними зберегти єдність цього широкого володіння, яке незабаром розпалося на менші, можливо, ворогуючі держави. Приблизно в 185 р. до н.е. узурпатор відняв трон Магадхи в останнього правителя з династії Мауріїв. Водночас або передо загарбники з північного заходу — спершу грецькі правителі Бактрії, а потім племена саків і кушанів — додали політичним подіям в Індії нового характеру. Ці завойовники не підкоряли всієї Індії; їхнє правління лише зрідка поширювалося на області поза Пенджабом. На півдні та сході інші держави, кордони і навіть назви яких зараз важко з упевненістю визначити, переділили спадщину Мауріїв.

⁴ У 305 р. до н.е. Чандрагупта схилив Селевка I передати йому індійські завоювання Александра. Надалі ці два правителі підтримували сердечні дипломатичні стосунки. Чандрагупта або його син, імовірно, одружився з селевкідською принцесою; можна навіть припустити, що його знаменитий спадкоємець, Ашока, був нащадком цього браку. Див. K.H.Dhruva, «Historical Contents of the Yugarupana», *Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, XVI (1930), 35.

Хронологічна невизначеність унеможлиблює точне відтворення послідовності подій протягом цих сторіч. Проте зрозуміло, що індійська культура і далі розвивалася в напрямі, уже визначеному раніше. Вивчення і передання літератури в усній формі за часів Будди (народився приблизно 486 до н.е.) були нормою, а звичай фіксувати тексти на папері набував інтелектуального респекту дуже повільно⁵. Усні форми творчості надавали індійській літературі великої гнучкості. Нові ідеї та акценти, прикрашання чи замовчування вносилися до старих текстів майже непомітно, коли від одного майстра до іншого передавалася учням мудрість минувшини. Лише сакральні тексти, на взір «Веди», або загальноновизнані й незаперечні класичні твори, такі як граматики санскриту Паніні, уникли цих багатогранних змін, передаючись через покоління.

Усна традиція індійської літератури ускладнює використання методів текстологічної критики, які є звичними для західних шкіл аналізу розвитку мислення. Наявні рукописи, датування яких належить до порівняно недавніх часів, являють собою багатомістові нашарування, цілі поклади свідчень розвитку усної літературної творчості. Не існує надійного способу виявити походження цих літературних джерел — які з них збереглися незмінними з давніх часів, а які є відносно новими — через відсутність дат будь-яких частин досліджуваного рукопису. Тож хронологія та автентичність усієї ранньої індійської літератури є предметом принципово нерозв'язної дискусії.

Попри таку невизначеність, тексти, що збереглися, свідчать, що брахманізм перебував у обороні принаймні з V ст. до н.е. і до закінчення періоду правління Ашоки. Поза сумнівом, старе ведичне вчення з його ретельним опрацюванням у «Брахманах» і «Упанішадах» і далі вивчалось у брахманських школах. Було зроблено нові коментарі до стародавніх текстів та їх стислі виклади — сутри (сутра, у буквальному значенні — зв'язна нитка), які намагалися пристосувати традиційну доктрину вчення до ширшого спектра ритуальних і повсякденних обставин, серед яких перебував побожний брамін. Крім того, дедалі більше розходження між розмовною мовою і сакральною мовою «Веди» спонукало до життя гідну подиву, навіть подекуди знадто складну, лінгвістичну науку. Великою пам'яткою нової науки граматики санскриту Паніні, написана, імовірно, у IV ст. до н.е. Ця книга кодифікувала правила класичного санскриту — мови, не ідентичної тій, що нею написано «Веди», але яка походить безпосередньо від неї⁶.

⁵ Санскритські терміни «книга», «перо», «чорнило» мають грецьке походження. Це дозволяє припустити, що письмова традиція виникла в Індії тільки після знайомства індійців із грецьким книжковим ринком. Див. A.L.Basham, *The Wonder That Was India* (London: Sidgwick & Jackson, 1954), p.230.

⁶ Крім текстів для навчання і священних писань, існувала, ясна річ, і усна форма героїчної літератури на санскриті, що улещувала смак царів і воїнів. В особливих ритуальних дійствах священнослужителі-брахми декламували вірші, які походили від цієї

Взагалі схоже, що брахманам було важко пристосуватися до змін на соціальній сцені Індії. Розбудова міст, де крамарі й ремісники жили поруч із людьми соціально вищими за правом народження, кепсько узгоджувалася з дотриманням обрядів і заборон брахманістської релігії. Різні сутри прямо забороняли, наприклад, подорожувати суднами, та й у «Вед» не було жодних настанов для життя в міському середовищі. Про міста сутри або мовчали, або говорили зневажливо⁷.

Буддійські письменники подавали набагато різноманітніші зображення індійського суспільства. Купці з їхніми мандрами в далекі краї були позитивними героями численних повчальних і релігійних оповідей. Подібні сюжети становили велику частину буддійської літератури; але в цих творах збережено лише випадкові сліди гордості й почуттів, пов'язаних із ритуальною чистотою походження, такою характерною для брахманістських записів. Скоріш за все, це визначається тим, що буддизм (як і джайнізм) апелював переважно до міського населення Індії. Той факт, що ранні буддійські ченці проповідували мовою вулиць і не вдавалися до такої темної та напіввархаїчної мови, як санскрит, очевидно, допоміг їм завоювати масового слухача.

Основною проблемою як для буддистів, так і для джайністів виявилось чітке визначення своїх догматів віри. Записи, що збереглися, містять ясні відлуння суперечок і розколів, що стрясали обидві ці релігії. Визнання святого письма незаперечною нормою було б природним способом обмежити богословські суперечки. Однак індійські буддисти з характерною для них пристрасстю створили кілька збірок священних текстів, але так і не спромоглися створити остаточного канону, а про те, щоб установити, яка з численних версій даної легенди чи проповіді була єдино вірною, годі й казати⁸. Імператор Ашока, схоже, спробував внести деякий лад у тогочасну плутанину, скликавши вище духовництво до себе на раду; але якщо це й так, він не вважав за потрібне згадати про таку раду у своїх знаменитих указах, викарбуваних на камені. Ці укази становлять єдине незаперечне джерело датування подій того періоду.

Ці написи, викарбувані на каменях і колонах і відомі як укази Ашоки, кажуть нам про те, що імператор перейшов у буддизм після юнацького розчарування в надміру жорстоких традиційних методах управління дер-

світської традиції, щоб уславити й висвятити предків своїх благородних заступників. Від такого злиття світських і релігійних літературних жанрів згодом утворилася індійська епічна поезія.

⁷ Див. *Cambridge History of India*, I, 237, 240, 248; A.L.Basham, *The Wonder That Was India*, p.231.

⁸ Версія священних буддійських текстів, записаних мовою палі, однією з розмовних діалектів, поширених за життя Будди, імовірно, містить більш давній та автентичний матеріал, аніж інші збірки. Проте пізніші вставки робились і до Палійського канону принаймні до 500 р. н.е., а припинились лише тому, що еволюція розмовної мови в Індії зробила мову Палійських текстів мовою посвячених і отже, сакральною, що нелегко піддається втручанню.

жавою. На початку свого царювання Ашока вдерся до останньої значної індійської держави, яку не завоював його дід, і після кривавої боротьби підкорив її. Після цього він відмовився від воєнних дій на користь духовних завоювань та організував мережу місій для поширення буддизму, як у власних, так і в сусідніх землях⁹. Доти буддизм успішно поширювався східними та південними околицями арійської Індії, де брахманізм мав лише деякий вплив серед корінних народів¹⁰. Місіонерські акції Ашоки утвердили його в усій Індії та на Цейлоні, а також щонайменше створили для нього плацдарм у Центральній Азії.

Релігія, що здобула підтримку Ашоки і для поширення якої він зробив так багато, до того часу вже досить сильно відрізнялася від учення метафізичного песимізму та етичної дисципліни, яке, імовірно, проповідував Гаутама Будда. До споконвічного ядра вчення було додано слаборозвинений масовий культ, зосереджений навколо ступ (святилищ), споруджених над рештками святих¹¹ в інших священних місцях. Колони й дерева, що втілюють дерево, під яким Будда досяг просвітлення, також часто пов'язувалися зі ступами.

Способом таких модифікацій буддизм поступово влився в середовище старовинних місцевих обрядів. Для святилищ і божеств іншого, не буддійського, походження вшановування реліквій легко прибрало буддійські форми, а сам характер зображень Будди дедалі більше набував надлюдського вигляду. Найбільші храми й місця поклоніння почали пов'язуватися зі знаменними датами в житті Будди або створюватися навколо місць збереження його решток, які, згідно з божественною традицією, були переділені по кількох ступах одразу ж по його смерті. Надалі поширення культу відбувалося завдяки побожності Ашоки, який побудував безліч нових ступ навколо земних решток Будди в різних частинах своїх розлогих володінь.

За державної підтримки і з культом, доступним для найпересічнішого розуміння, буддизм став вельми поширеною в Індії релігією. Для

⁹ Місії відряджалися (можливо, 255 р. до н.е.) до двору Селевкідів і Птолемеїв, до правителів Македонії, Епіру і Кіренаїки (сучасна Лівія), але ніяких еллінських записів про їх прибуття не збереглося.

¹⁰ Nalinaksha Dutt, *Aspects of Mahayana Buddhism and Its Relation to Hinayana* (London: Lozac & Co., 1930), pp.14-21. На додаток до традиційних релігійних центрів у долині Гангу, де проповідував сам Будда, мабуть, досить рано виник й інший центр на заході Індії, у царстві Аванті. Можливо, що саме тут Палійський канон священних буддійських писань набрав своєї остаточної форми. Див. *Cambridge History of India*, I, 184-85; A.L.Basham, *The Wonder That Was India*, p.391.

¹¹ Форма і план побудови буддійської ступи походять від простих могил. Схоже, що ідея ступи полягала в шануванні решток померлого. Для святого створювали насип із спеціальною порожниною, що давала живим безпосередній доступ до джерела святості. Очевидно, звідси й походить кругла баня ступи з доступом крізь вузький прохід до невеликого внутрішнього приміщення, де й покоїлися реліквії. Див. A.L.Basham, *The Wonder That Was India*, pp.262-63.

самого Ашоки і, можливо, для більшості його одновірців учення і ритуал буддизму були пов'язані з високим і всеосяжним етичним законом. Основна тема вирізьблених на камені указів Ашоки підтверджує це: повчання закликали підданців чинити відповідно до дхарми. Його, Ашоки, власне визначення дхарми, як це засвідчено в Указі другої колони, було таким: «Дхарма — благо. Але з чого складається дхарма? Вона складається з небагатьох гріхів і багатьох чеснот, благості, великодушності, правдивості й чистоти»¹². Якщо розглядати це визначення детальніше, то дхарма, у розумінні Ашоки, вимагала терпимості та взаємної поваги від різних релігійних груп у його царстві, а також утримання від убивства тварин і людей. Він заборонив офірувати тварин, привівши вимоги державної влади в протистояння зі старими ведичними ритуалами, які передбачали такі жертви. Сам Ашока відмовився від полювання й війни, цих традиційних спортивних змагань царів у Індії, як, утім, і в інших землях.

Як релігійна людина Ашока, певна річ, був однією з найяскравіших особистостей Індії, котрі будь-коли перебували на троні. Але він був також і імператором із зазіханнями на світове панування, і в цій якості він, як його батько і дід, насамперед заслуговував на епітет «філелліна»¹³. Ідея всесвітньої імперії, очевидно, прийшла в Індію з ахеменідської Персії. Археологічні дані дають конкретні докази схожості між палацами в Персії та в імперії Мауріїв. Як приклад, можна навести палац Мауріїв у Паталіпутрі, що його було побудовано навколо великого залу з колонами абсолютно в стилі Персеполіса. Ще цікавіші дані свідчать про вельми близьку подібність скульптури Мауріїв із перськими (та й грецькими) зразками¹⁴.

Грецька концепція пріоритету держави над усіма аспектами діяльності окремої людини, імовірно, також приваблювала правителів Мауріїв, і вони, можливо, намагалися встановити ефективне бюрократичне правління, подібне до правління Птолемеїв у Єгипті. І все ж щодо реальності основних подій у період правління Мауріїв існує значна невизначеність, оскільки автентичність основного джерела даних про правління Мауріїв, «Артхашастри», вельми сумнівна¹⁵. Та незалежно від того, чи справді

¹² N.A.Nikam and Richard McKeon (eds.), *The Edicts of Asoka* (Chicago: University of Chicago Press, 1959), p.41.

¹³ Цей епітет дав королеві «Паліботри» (тобто цареві столиці Мауріїв, Паталіпутри) грецький історик Діодор Сицилійський (I ст. до н.е.), II, 60.

¹⁴ Справді, скульптори, які різьбили левів, що вінчають стовпи Ашоки, можливо, були грецькими або перськими майстрами, запрошеними двором із метою запровадити в Індії техніку кам'яної скульптури. Див. Niharrajan Ray, «Mauryan Art», у K.A.Nilakanta Sastri, *Age of the Nandas and Mauryas*, pp.356-61. Відомі укази Ашоки, викарбовані на камені, також є запозиченням ахеменідських звичаїв; навіть у деталях ці написи збігаються з відомими Бехістунськими текстами, вирізьбленими за наказом Дарія Великого.

¹⁵ Точиться гостра полеміка з цього питання. Стверджується, що цю книгу написав брахман на ім'я Каутильє, який служив першим міністром при Чандрагупті та, за легендою, багато зробив для успішного захоплення влади й подальших перемог свого

Департамент археології, уряд Індії (Department of Archaeology, Government of India).

ІНДІЯ АШОКИ

Енергійно окреслені вусаті леви з Сарнатхи на малюнку зліва помітно відрізняються за стилем від більш ніж м'яко виконаного бика з Рампурви, праворуч. Обидві статуї попервах увінчували колони, споруджені імператором Ашокою в III ст. до н.е. Нижче зліва відбиток печатки з Мохенджо-Даро, який передбачав запозичення основного мотиву і, можливо, навіть пластичної ідеї зі стародавньої культури долини Інду. Навпаки, в задумі й виконанні капітелі з левами ясно простежуються джерела Середнього Сходу і навіть еллінізму. Втім, скульпторам Ашоки не становило труднощів комбінувати іншокультурні запозичення з місцевими традиціями і мотивами — що на практиці добре проілюстровано буддйським «колом закону», яке прикрашає цоколь, де розташовані леви, та середземноморським за походженням мотивом пальмети, що розцвітає під ногами бика.

Департамент археології, уряд Індії (Department of Archaeology, Government of India).

ця книга змальовує звичаї управління, що існували в державі, «Артхашастра» несе на собі сильний відбиток елліністичних ідей. Зокрема, учення про те, що царському закону належить найвищий пріоритет, відкидало священну традицію та звичай і не було притаманним ані більш ранній, ані подальшій індійській традиції¹⁶. Ми, імовірно, повинні інтерпретувати

«Артхашастру» не стільки як змалювання повсякденної практики, а радше як збірник порад для правителя про те, як максимізувати свою владу¹⁷. Розглянуту в такому світлі «Артхашастру», як і адміністративні та воєнні зусилля Мауріїв взагалі, можна інтерпретувати як спробу впровадити в непокірне соціальне тіло Індії греко-перське розуміння верховної влади, протиставленої всім іншим формам людського об'єднання¹⁸. Але на практиці правління Мауріїв, поза сумнівом, ґрунтувалося на давніших традиціях, що існували в царстві Магадха. І хоча Чандрагупта та його послідовники, можливо, були засліплені блиском елліністичної концепції правління, існував традиційно індійський прошарок суспільства, погляди якого, зрештою, і стали переважати в цьому питанні¹⁹.

Підіємо підсумки: розвиток Індії до часу вторгнення Александра Великого демонстрував проходження курсу, устанвленого в V ст. до н.е., а може, і раніше. З виникненням нових тісних взаємин між Індією та елліністичним світом, які настали за походами Александра та з піднесенням у самій Індії «філеллінської» династії Мауріїв, чужорідний вплив на індійське суспільство, хоча й відносно поверховий, став очевидним. Царське оточення протегувало західному стилю в мистецтві та, можливо, греко-перським переконанням у політиці й у методах управління державою. За межами двору, однак, чужоземний вплив, схоже, був незначним іще протягом тривалого часу після епохи Мауріїв, аж доки триваліші

правителя. Підсумування аргументів «за» і «проти» походження Мауріїв наведено в К.А. Nilakanta Sastri, *Age of the Nandas and Mauryas*, pp.190-201. Безвідносно до її, себто «Артхашастри», походження, остаточної форми ця книга, скоріш за все, набула раніше 300-х рр. Див. A. Berriedale Keith, *A History of Sanskrit Literature* (London: Oxford University Press, 1928), p.461.

¹⁶ «Щоразу, коли священний закон заходить у суперечність із розумним законом [або, за іншими переказами, — королівським законом], рішення ухвалюватиме верховна влада...» *Arthashastra*, III, 1, цитується за R. Shamasastri, *Kautilya's Arthashastra* (Mysore: Wesleyan Mission Press, 1929), p.171. Альтернативні перекази запропоновані п. Шамасастрі (Shamasastri).

¹⁷ Див. «Володар» Макиавеллі.

¹⁸ Див. думку К.А. Nilakantai Sastri: «...система адміністрації Мауріїв, подібно до мистецтва Мауріїв, була в деяких своїх частинах вельми екзотичною — її можна розглядати як певну інтермедію, яка зруйнувала перебіг нормального самобутнього розвитку». *Age of the Nandas and Mauryas*, p.190.

¹⁹ Аналіз статуй чітко відображає янусоподібну двоїстість суспільства Мауріїв — головні міста Ашоки з їхніми левами в західному стилі співіснували з містами, що викликають у пам'яті відбитки печаток, зроблених іще за стародавньої цивілізації долини Інду.

та інтенсивніші економічні й військові контакти з Середземномор'ям не спричинили глибокого проникнення елліністичного та римського впливу в індійське суспільство загалом.

2. КИТАЙ

У 500–100 рр. до н.е. Китай був замкнений у власних межах. До відкриття Великого Шовкового шляху в I ст. до н.е. суходільний і морський зв'язки між Китаєм і Західною Азією були настільки незначними, що не залишили помітного сліду ні в одному з кінцевих пунктів цього маршруту. І все ж ці сторіччя були часом великого літературного та інтелектуального піднесення в Китаї, періодом, коли сформувалася класична китайська інтелектуальна традиція.

Використання письма для запису творів літератури і для навчання стало нормою в Китаї ще до Конфуція (помер 479 до н.е.), тож існування мінливої усної традиції не утруднює роботу сучасному історикові, на відміну від вивчення Індії. Ще з часів Ханьської династії китайці з великим ентузіазмом самі провадили історичні дослідження та вправлялись у красному письменстві, причому зберегли досить точні хронологічні записи. Саме тому китайську історію вивчено набагато краще за індійську. Утім, виникає значна невизначеність в інтерпретації старовинних китайських текстів; самі записи протягом сторіч неодноразово редагувалися і не завжди можуть прийматися як достеменні. Навіть більше, саме розмаїття вцілілих матеріалів доволі ускладнює завдання з'ясувати основний напрям розвитку Китаю, і це при тому, що політичну історію подано нам із неперевершеною точністю, яка надає можливість досить неупереджено робити соціологічні узагальнення.

Між V і II ст. до н.е. феодальне суспільство періоду ранньої династії Чжоу було знищене. Виникла набагато складніша суспільна система, у рамках якої чиновники, науковці та купці поступово почали відігравати таку ж важливу роль, як і давніші класи селян і землевласників. У суспільстві відбувалися дві вирішальні зміни: по-перше, розвивався новий тип землеволодіння, який заступав старий феодальний лад; по-друге, з'являлися і швидко зростали бюрократичні адміністративні системи при численних правителях. Усі ці зміни були пов'язані між собою; їх можна розглядати як аспекти розпаду старого соціального ладу з його ієрархічним поділом корінного населення від завойовників Чжоу, які попервах трималися окремо від своїх підданців. Сплітаючись із новими змінами, тривали розвиток грошової економіки, поява купців, ринків, зростання міст і як наслідок посилення соціальної мобільності.

Деякі сучасні дослідники використовують термін «піднесення дворянства», щоб схарактеризувати зміни в землеволодінні, які відбувалися в Китаї в період між епохою Конфуція та утворенням ранньої Ханьської династії. Мабуть, суть змін полягала в тому, що відносини, побудовані на жорсткіших економічних засадах між поміщиками й селянами, по-

сіли місце традиційних, ієрархічно вибудованих взаємин між вождями та їхніми підданцями. Як цей процес відбувався насправді, достеменно невідомо. Але безперечно, що одним із чинників була поява грошей і зростання ринкових відносин. Крім того, для посилення влади і збільшення прибутку аристократія Чжоу заходила призначати довірених збирачів для безпосереднього стягнення орендної плати з селянських сімей²⁰ замість традиційної схеми збору податі з сільського старости.

Іншим чинником був військовий. Феодальну систему старого типу становили нащадки первинних загарбників племені чжоу, які за звичаєм, але ніяк не автоматично, мали коритися своєму правителю. Тому розмір і військова потуга феодальних армій були сильно обмеженими. Правителі, прагнучи збільшити військову потугу, почали поповнювати свої армії за рахунок селян. Мірою цього процесу велика частина чжоу поступово втратила свій привілейований статус і злилась із загальною масою населення. З іншого боку, саме так відбувалося значне збільшення могутності деяких із найактивніших князів, як усередині власних володінь, так і щодо зовнішніх суперників.

Але тільки-но зміни традиційних зв'язків у військовій і економічній сферах стали загально визначеними, постало питання: яка частина старої феодальної ієрархії, маючи у своєму розпорядженні нові адміністративні методи управління, може на практиці скористатися плодами збільшення своєї реальної влади і багатства? Збирачі податків і військові загони дрібних дворян утворювали бюрократію в мініатюрі. Але вони лише точно копіювали структуру верхівки феодальної піраміди, де князі, прагнучи багатства і влади, намагалися створити могутню бюрократію, здатну збирати податки і приводити армію в бойовий порядок у масштабах більшої території. І якби пізні імператори з династії Чжоу не були б безпорадними маріонетками, центральна влада могла б домогтися того ж результату. Очевидно, що прагнення поміщиків вичавити з селян якомога більший потік товарів і послуг заходило в суперечність із бажанням місцевого правителя збільшити збір податків і поповнити армію великою кількістю воїнів, оскільки джерело реалізації цих спрямувань було те саме. Унаслідок цього різке зіткнення інтересів, не регульоване більше ні законами, ні традиціями, остаточно руйнувало стару ієрархічну систему Чжоу. І ніщо, крім грубої сили, уже не було здатне запобігти остаточному розпадові.

Ці сторіччя історії характеризуються постійними і дедалі кривавішими війнами, унаслідок яких багато аристократичних родів Чжоу було винищено або вигнано. Їхні землі перейшли у володіння до вискочнів, які були готові, з одного боку, коритися верховній владі князя і справно

²⁰ Цих людей, які перебували щодо жителів села в становищі чужинців і наглядачів, можна було набирати з дрібних бродячих крамарів, котрі вже з огляду на свій промисел були звичні до в такий же спосіб знеособленого і відірваного від сільських звичаїв ставлення до своїх постачальників і покупців.

платити податки, а з іншого — уже вільні від пережитків старого феодального суспільства з його ієрархічними традиціями та обов'язками. Так, до 300 р. до н.е., коли значно зміцнілий клас нових землевласників — дворян — сплив на поверхню і почав відігравати провідну роль, у новому суспільстві мало чого залишилося від колишніх благородних традицій династії Чжоу²¹.

Зміцнення князівських династій багато в чому було полегшене вдосконаленнями в системі комунікацій і передусім — створенням мережі каналів, які, щоправда, набули особливого значення в Китаї тільки після 500 р. до н.е.²² Поява каналів інтенсифікувала розвиток сільського господарства і поширила його на нові землі завдяки вдосконаленням у зрошувальних та осушувальних системах. Канали, крім того, здешевили перевезення великої кількості товарів на значні відстані. Сумарний ефект від експлуатації каналів був справді величезним. Сам ландшафт змінився: раніше сільське господарство було обмежене певним типом місцевості, головню пагорбами, з добрим природним дренажем. Згодом завдяки каналам та іригаційним роботам колишні земельні угіддя просто розчинились у величезній кількості нових оброблюваних земель на землях Північного Китаю, які раніше затоплювалися. Наслідки цього процесу для князівської влади були разючими. Уведені в культивування землі розглядались як новозавойовані й тому управлялися поза рамками старих феодальних відносин, тобто надходили безпосередньо в розпорядження князівської скарбниці. Ба більше, мережа каналів і доріг, поступово розширюючись по рівнинах, уможливила концентрацію великої кількості товарів у великих містах, а це привело, своєю чергою, до спроможності утримувати додаткову кількість чиновників і солдатів. І нарешті, удосконалення системи комунікацій вплинуло на торгівлю й виробництво, що привело до появи нових джерел князівських прибутків у формі податків і митних зборів²³.

²¹ Див. Wolfram Eberhard, *Conquerors and Rulers: Social Form in Medieval China*, pp.8-17; Henri Maspero, *La Chine antique*, pp.134-37; Marcel Granet, *Chinese Civilization* (New York: Barnes & Noble, 1951), p.234. Термін «піднесення дворянства», звісна річ, запозичено з соціальної історії Англії періоду Тюдорів. Паралелі уявляються досить близькими, щоб уживання терміна принесло користь.

²² Karl A. Wittfogel, «The Foundations and Stages of Chinese Economic History», *Zeitschrift für Sozialforschung*, IV (1915), 40-42.

²³ Важливість, що її надавали водному господарству в Стародавньому Китаї, стала предметом наукової суперечки. Карл Вітфогель детально розробив теорію, суть якої зводилася до того, що азійський деспотизм являє собою особливий і відрубний тип громадської організації, спільний для Індії, Китаю та окремих частин Середнього Сходу, і що цей деспотизм базується на гідротехніці — зокрема, на спорудженні каналів та іригації. Див. його докладні роз'яснення з цього приводу в праці: Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1957). Подібно до багатьох теорій з широкими узагальненнями, ця теорія, схоже, страждає від прагнення пояснити багато однією причиною; ідеї Вітфогеля, принаймні щодо Китаю, дістали різке заперечення в багатьох інших учених, наприклад, Eberhard,

Коли прикордонні князівства показали, чого централізована влада може досягнути завдяки широкому освоєнню нових територій, навіть найслабші й найменші князівства Центрального Китаю почали проводити схожу аграрну політику. Це вирішило справу не на користь місцевої знаті, оскільки її майновий стан був недостатнім для вживання ефективних заходів із контролювання повеней. Одначе перемога князів виявилася багато в чому ілюзорною, оскільки зміцнення їхньої влади всередині власних князівств призводило до дедалі жорсткішої боротьби проти ворожих князів. Згодом багатомісячні війни привели до зникнення одного князівства за іншим; урешті-решт, 221 р. до н.е. Ши-хуанді, правитель князівства Цинь, став політичним і військовим володарем усього Китаю.

Князівство Цинь мало звичайні переваги держави, яка розташована на краю цивілізованого світу; його військова майстерність була вигострена школою жорстоких прикордонних сутичок із кочовими ордами північного степу. Оскільки князі Цинь витрачали величезні сили на прикордонну боротьбу проти степовиків, самі вони, власне, залишалися, як і перше, наполовину варварами. Зокрема, їхні жорстокі методи боротьби і готовність зневажати китайські суспільні й політичні традиції істотно відрізняли їх від більш цивілізованих суперників.

У певному сенсі Цинь Ши-хуанді намагався повторити досягнення перших імператорів династії Чжоу²⁴. Він рішуче позбувся архаїчних форм правління і поширив владу Цинь на всю територію Китаю. Приблизно на вісім сторіч раніше династія Чжоу проводила схожу жорстку політику. Прецінь, рівень виробництва і громадської організації тих днів зумовив, що Чжоу встановили систему управління, в основі якої лежав феодалний лад у поєднанні з більш-менш автономним життям сільської громади, що зберегла широкий спектр усталених місцевих звичаїв. Режим Цинь був абсолютно іншим: це була централізована, воєнізована і бюрократизована система, принципово (хоч і не завжди на практиці) однотипна в усьому Китаї.

Ши-хуанді провів у Китаї важливі реформи. Він переділив країну на провінції та префектури, керовані цивільними й військовими чиновниками, підлеглими суворій ієрархічній системі. Цей принцип, добре відомий у багатьох сусідніх із Цинь князівствах, був збережений і всіма подальшими правителями Китаю. Своїм декретом він запровадив нову стандартизовану систему правопису, засновану на каліграфічному стилі, прийнятому в князівстві Цинь, і ця реформа з подальшими спрощеннями, прийнятими наступними поколіннями, заклала підмурівок китай-

Conquerors and Rulers, pp.18-51; Henri Maspero and Jean Escarra, *Les institutions de la Chine* (Paris: Presses Universitaires, 1952).

²⁴ Фактично царство Цинь охоплювало той самий регіон, звідки походила династія Чжоу, — долину Вей.

ської писемності²⁵. Ши-хуанді організував також грандіозні громадські роботи, з яких найвідомішою було спорудження Великого Китайського муру, а найважливішою — організація ретельно розроблених систем дорожньої та поштової служб. Усе це стало надбанням історії Китаю на багато подальших сторіч²⁶.

Утім, згодом китайське суспільство відкинуло багато положень, властивих династії Цинь. Ідея Ши-хуанді про те, що як імператор він наділений абсолютною владою, чия воля здатна відкинути будь-які звичаї, норми етикету або пристойності, заходила в суперечність із ученням Конфуція. І справді, щоб придушити вчення, які підривали його режим, Ши-хуанді наказав 213 р. н.е. знищити всі праці Конфуція і деяких інших авторів, за винятком офіційних списків, що перебували в імператорських архівах. Послідовники Конфуція ніколи не пробачили цього і згодом систематично ганьбили ім'я Ши-хуанді у своїх історичних творах²⁷.

Мабуть, навіть така могутня держава, як Цинь, не змогла до кінця змінити підвалини старого китайського суспільства, і авторитарний режим Ши-хуанді згодом утратив популярність. Після його смерті 210 р. н.е. невизначеність щодо спадкування престолу дала поштовх заколотів. Після короткої, але бурхливої війни правителем Китаю став Гао-цзи — воєначальник, який раніше був дрібним чиновником. Отже, 202 р. н.е. було засновано нову династію Хань.

Попервах Гао-цзи пішов на компроміс із феодалним принципом розбудови держави і визнав автономію правителів кількох князівств, які колись існували протягом тривалого часу. Однак поступово він усунув більшість правителів цих князівств, і згодом централізована та організована за типом Цинь бюрократична держава знову посіла своє колишнє місце. Це була, утім, нова держава; повернення до безжалісного милітаризму і централізації часів династії Цинь не сталося. Насправді, Гао-цзи своїм успіхам багато в чому завдячував продуманій і м'якій політиці щодо підлеглих, суперників і підданців. Ядро нової ханьської бюрократії склали соратники Гао-цзи, які свого часу сприяли йому; що-правда, поповнення еліти здійснювалось і за рахунок «людей із чудовою

²⁵ Певна річ, використання пензля для письма, що стало звичним відтоді, є значним досягненням порівняно з бамбуковою паличкою, якою користувалися раніше. Рухи пензля, проте, відрізнялися від рухів жорсткої палички, і це спричинило відповідно зміни в стилі написання ієрогліфів. Див. O.Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches* (Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1931), I, 239.

²⁶ Великий мур з'єднав разом кілька мурів, які були споруджені раніше і могли протистояти набігам кочовиків із північного степу. Так само система доріг об'єднала старі дороги і дала Китаєві, так би мовити, центральну нервову систему, тобто можливість усім без винятку швидко та безпечно пересуватися на великі відстані. Канали були призначені для повільнішого пересування важких вантажів, а дороги — саме для швидкого руху.

²⁷ Ці зауваги про циньське об'єднання Китаю взято передусім із праці: Derk Bodde, *China's First Unifier: A Study of the Ch'in Dynasty as Seen in the Life of Li Su* (Leiden: E.J.Brill, 1938).

репутацією та очевидною доброчесністю»²⁸. Фактично це були дворяни, а протягом двох подальших поколінь до них долучилися люди, виховані на конфуціанській класиці та сформовані згідно з конфуціанськими ідеалами.

Поза сумнівом, сильне прагнення до мирного життя, що виникло після стількох років війни, сприяло консолідації та зростанню могутності династії Хань. Здавалося, що стан єдиної держави — єдино прийнятна річ для країни, посіченої на дрібні князівства протягом останніх 500 років. Імперський уряд, зазвичай м'який і гнучкий, шанував ученість і забезпечував класові землевласників провідну роль як в офіційному, так і в неофіційному житті країни, мав загальну підтримку. Унаслідок цього, навіть коли після смерті Гао-цзи в 195 р. до н.е. спадкоємцем став неповнолітній, а потім узагалі немовля, така груба палацова інтрига, спровокована тимчасовим вакуумом в імператорському палаці, не похитнула могутності й авторитету династії в країні загалом.

Відновивши сили після міжусобної боротьби, династія Хань спрямувала зусилля Китайської імперії проти конфедерації кочових племен сюнну, яка на той час набирала сили на північному заході. Слабші народи Південного Китаю також відчували на собі військову потугу Ханьської імперії²⁹. Протягом тривалого царювання У-ді (140–87 рр. до н.е.), прозваного «войовничим імператором», потужність об'єднаної Китайської імперії неодноразово демонструвалася в грандіозних масштабах. Під її прапорами китайські вояки підкорили оази Центральної Азії та забезпечили безпосередній контакт між Китаєм і цивілізацією Західної Азії. Завоювавши частину Кореї, У-ді розчистив шлях для проникнення китайської культури до цієї країни та Японії. Крім того, унаслідок підкорення Аннаму (сучасний В'єтнам) і походів до Юньнаня Китай вступив у зіткнення з культурою Індії. Отож, як ми вже бачили, саме ця стрімка й широка експансія китайського впливу і привела до остаточного формування ойкумени на початку I ст. до н.е.

Царювання У-ді, крім того, визначило важливий поворот у культурному житті Китаю; саме він у 136 р. н.е. оголосив конфуціанство³⁰ офіційною державною релігією. Філософія Конфуція почала впливати дедалі істотніше на імператорський двір ще з часів Гао-цзи, тож У-ді

²⁸ Переклад едикту 196 р. н.е., на якого посилання в праці: Homer H. Dabs (trans.), *The History of the Former Han Dynasty by Pan Ku* (Baltimore, Md.: Waverly Press, 1938), I, 18.

²⁹ Імператор Цинь уже показав, на що здатний об'єднаний Китай, відтіснивши на північ від Жовтої річки кочовиків і поширивши владу Китаю на південь, до узбережжя. І навіть після падіння потуги Китайської імперії ці південні регіони залишилися в межах території, що контролювалася династією Хань. Про завоювання династії Цинь див. O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, 228-29.

³⁰ Це, імовірно, сталося того ж року, коли У-ді прийняв пропозицію знаменитого вченого Дун Чжунсю про те, що «все, що вихоплюється за рамки шести дисциплін або мистецтв Конфуція, має бути вилучене з подальшого розгляду». Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy* (Peiping: Henri Vetch, 1937), I, 403.

лише скріпив імператорською печаткою результат тривалого процесу зміни свідомості китайців. У подальші сторіччя консервативна й гуманістична орієнтація конфуціанства вплинула вкрай сприятливим чином на дворянство Китаю. Як спадкоємців і наступників класу феодалів Чжоу, саме їхнє життя схилило їх на бік тієї філософії, яка раціоналізувала і вдосконалила старовинний лицарський кодекс поведінки. Навіть більше, конфуціанська концепція освіти ніколи не випускала з уваги основних цілей навчання правлячої еліти. Тож коли за династії Хань офіційна кар'єра стала місцем реалізації честолюбства людини, навчання за канонами конфуціанства, яке в прямій формі було націлене на добір найбільш лояльних і обдарованих посадовців, мало очевидну перевагу перед іншими більш абстрактними чи суб'єктивістськими філософськими школами.

Повернення прихильного ставлення до конфуціанства за династії Хань означало скасування заборони на поширення творів Конфуція, яка була чинною за династії Цинь. Це, очевидно, потребувало копіткої праці вчених над відтворенням старовинних манускриптів із використанням різних джерел, як письмових, так і усних³¹. Зусилля, вкладені у відновлення, а також трактування конфуціанської класики дало китайській науці літературно-історичний досвід, який ще й досі не втратив своєї актуальності³². Втім, така дивна спадкоємність у вивченні архаїчних текстів мала і негативні аспекти. Дух старовини, що обмежувався здебільшого трактуванням канонічних текстів, запанував у інтелектуальному житті Китаю; сміливіший політ думки, яким подеколи характеризувалися минулі віки, швидко занепав.

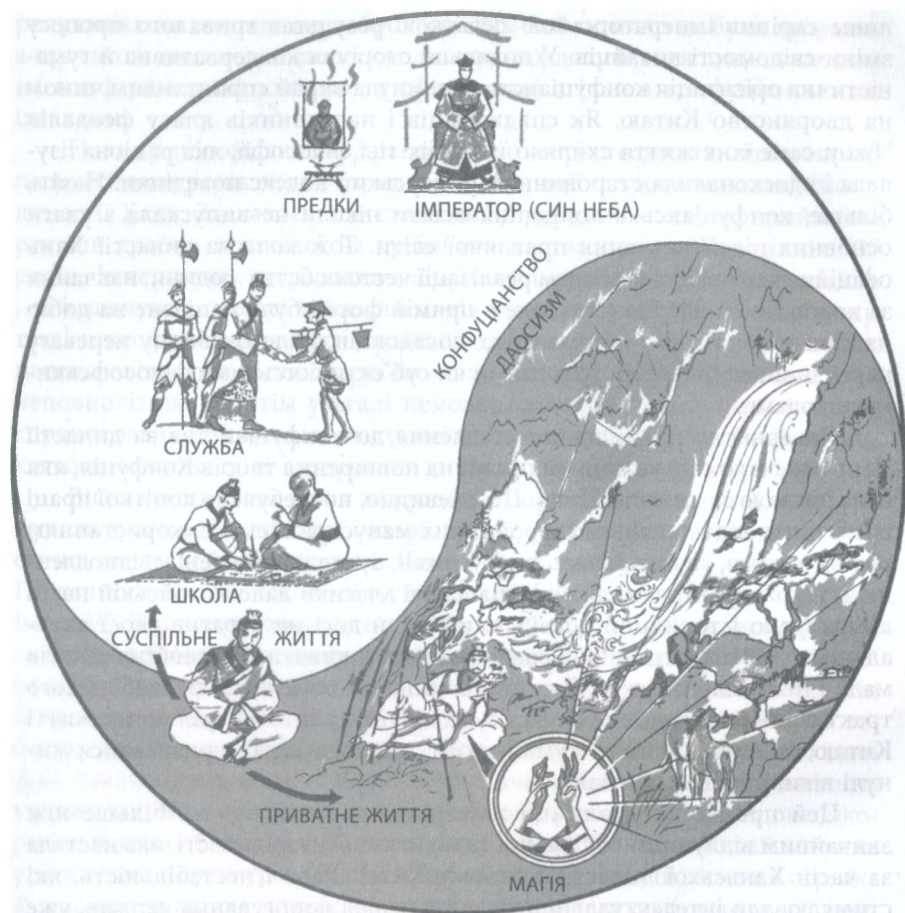
Цей процес кристалізації наукових традицій був не більше ніж звичайним відлунням соціальної та політичної стабільності, яка настала за часів Ханьської династії в усьому Китаї. Хаос і нестабільність, які стимулювали інтелектуальні зусилля в період ворогування держав, уже не дошкуляли китайському суспільству так, як раніше. Класична спадщина Конфуція була справді разуючою, і знання її відкривало звабливі можливості в просуванні державними ієрархічними шаблями. Отже, стимул до запровадження радикальних або енергійних інтелектуальних новацій просто випаровувався³³.

Але перш ніж китайська думка втратила свою сміливість, вона змогла досягти помітного розквіту, порівнянного за своєю багатоманітністю та витонченістю ідей лише з досягненнями Греції та Індії. Згодом китайські історики почали розрізнявати шість основних китайських філософських

³¹ Старі тексти в будь-якому разі потребували редагування, оскільки запровадження нового каліграфічного стилю з використанням пензля зробило давніші рукописи недоступними навіть для вчених.

³² Див. Derk Bodde, *China's First Unifier*, p.166.

³³ Пор. аналогічну трансформацію грецької філософії в елліністичний період, а надто за часів Риму.

СВІТ В УЯВІ КИТАЙЦІВ

шкіл: конфуціанство, моїзм, даосизм, легалізм, логізм та інь-ян. У такій класифікації є певна частка довільності — за докладнішого розгляду можна помітити не тільки розмитість меж кожної з цих філософських шкіл, а й значні взаємні запозичення. Вільний виклад основних положень цих учень — справа вельми ризикована. Річ у тім, що зміна стилю письма в епоху Цинь невдовзі призвела до того, що зроблені перше записи стали незрозумілими до кінця навіть фахівцям. Тому стародавні філософські тексти редагувалися, потім редагувалися повторно відповідно до переконань конфуціанців періоду династії Хань; їхній початковий зміст, на відміну від традиційних інтерпретацій цих творів конфуціанськими вченими, зазвичай ставиться під сумнів³⁴.

³⁴ Як показано в праці: Joseph Needham, *Science and Civilisation in China*, II, 109-

Мабуть, необхідно зазначити, що китайське філософське мислення виявляло сильну практичну жилку — хоча така думка цілком може виникнути через відбір старовинних текстів ханьськими вченими, які визначали, який з текстів має бути збережений, а який ні. Однак конфуціанство, моїзм і легалізм були насамперед зацікавлені в зміцненні суспільства від політичних і суспільних страждань, які особливо виявилися в період ворогування держав. Моїсти створили надзвичайно дисципліноване напіввійськове об'єднання, готове застосувати зброю, коли сила слова виявлялася недостатньою³⁵. Легалісти, своєю чергою, не тільки забезпечили Ши-хуанді юридичною доктриною, яка реабілітувала його безжалюбні воєнні заходи, а й підготували керівний склад, що проводив цю політику. Даосизм і адепти школи інь-ян також прагнули збільшити свою владу і вплив, однак, вельми незвичайним способом, а саме: спробами за допомоги магічних сил маніпулювати силами природи. Протягом своїх експериментів вони розробили складні вчення (на сьогодні значною мірою втрачені) про космологічні, матеріальні, психологічні явища. Здається, лише логісти дозволили собі розкіш суто інтелектуальної діяльності, не спрямованої на здобуття кінцевого результату в очікуваному майбутньому; у своїх пристрастях до парадоксального висловлення вони нагадували грецьких сучасників з елеатичної школи.

З усіх цих філософських шкіл тільки конфуціанство і даосизм залишили вкарбований слід у китайській культурі. Однак мірою офіційного визнання і конфуціанство поступово утворило рудиментарний культ, в якому шанували Мудреця (Конфуція. — *Прим. пер.*) як фундатора істинного вчення, звеличуючи його більш, ніж просто велику людину³⁶. Побудоване на основі вчення «П'яти класичних книг»³⁷, авторство яких було помилково приписане самому Конфуцієві, і збагачене книгою Мен-цзи (371–289 до н.е.; китайський філософ, відомий і як Менцій. — *Прим. пер.*), а також творами і тлумаченнями інших численних, але маловідомих учених, конфуціанство, що сформувалося в період раннього правління династії Хань, виявилось спроможним увібрати елементи філософських шкіл, що суперничали з ним. Збалансовано зв'язавши все це разом здоровим глуздом, конфуціанство було ефективно канонізоване за допомогою стародавньої поезії. І хоча політична доктрина самого Конфуція була значною мірою залишена без змін, Мен-цзи надав їй чіткішого патерна-

11, виникають різючі відмінності в значенні тих самих даосистських текстів у різних сучасних перекладах.

³⁵ Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy*, I, 81–84.

³⁶ Це сталося, утім, не раніше 59 р. н.е., коли імператор наказав усім школам приносити жертви Конфуцієві, тож його культ у той час виразно відрізнявся від загальноприйнятого культу предків більшості китайських родин. Див. J.K.Shryock, *Origin and Development of the State Cult of Confucius* (New York: Century Co., 1932), p.103.

³⁷ Це такі книги: І-цзин («Книга змін»), Цю-цзин («Книга історії»), Синь-цзин («Книга поезії»), Чжоу-лі («Книга обрядів»), Цзюнь-цю («Аннали весни і осені»).

літського відтінку, доводячи, що головне обґрунтування для існування правлячої еліти полягає в тому, щоб забезпечувати добробут народу³⁸.

Прецедент, звичай предків, добродесність і синівське благочестя; імператор, який править із гідністю, оточивши себе освіченими придворними; суспільство, де кожна людина посідає своє законне місце і не вивисується за рахунок приниження іншої людини, — ось що вважалося ідеалом. За довгий період китайської історії реальне наближення до нього відбувалося тією мірою, в якій людська завзятість спроможна реалізувати будь-який ідеал. Глибинний консерватизм конфуціанства поряд із вражаючою ґрунтовністю його вчення, багатство його літератури, а також фундаментальні освітні й політичні інститути, фундовані для його довічного продовження, — усе це разом забезпечило Китаєві дивовижну стабільність, яка безперешкодно провела його крізь усі династичні зміни і легко поновлювала імперську структуру держави знову і знову. Жодна інша велика цивілізація старовини не мала такої дивної історії.

Даосизм відіграв абсолютно іншу роль у житті Китаю. Він був більш прихильною до особистості, навіть більш анархічною доктриною, зверненою до конкретної людини незалежно від її офіційного статусу. Людина, яка проводила життя в праці на власній землі та мала достатньо часу для спілкування з власною душею, знаходила даосизм особливо привабливим, оскільки він давав їй змогу багато досягнути і сподіватися на можливість упоратись із загадковими силами природи³⁹. У середовищі таких утаємничених словесний парадокс і гіпербола, а також спроби подовжити життя і залучити надприродні сили, злилися з більш філософськими аспектами вчення. Власне, даосизм запропонував поетичну альтернативу прозаїчному здоровому глуздові й холодній стриманості конфуціанства. Одна й та сама людина могла дотримуватися обох філософських учень водночас без жодного зусилля, оскільки конфуціанство було придатне для суспільного використання, а даосизм — для приватного життя та особистих питань. Так, анархічні та індивідуалістичні елементи даосизму, які зробили «даосистську організацію» суперечністю за визначенням⁴⁰, зазначають, що китайці звикли виказувати емоції в приватному порядку, на відміну від інших цивілізованих спільнот, які

³⁸ Fung Yu-lan. *A History of Chinese Philosophy*, I, 111-13.

³⁹ Можливо (хоча з огляду на похибку значення даосистських текстів не можна твердити з упевненістю), що даосисти в період ворогування царств якоюсь мірою висловлювали сподівання нижчих класів, зокрема нижчих верств суспільства Південного Китаю, де примітивне життя сільської громади залишалося без змін більше, ніж будь-де в країні. Саме тому і могло здатися, що даосизм пропонував саму модель, що дає найбільшу надію для реорганізації всього суспільства. Див. працю: J. Needham, *Science and Civilization in China*, II, 98-121, де даосистів зображено як примітивних комуністів. Бракувало тільки Маркса, щоб з його діалектикою пояснити їм їхнє ж місце у світовій історії.

⁴⁰ Даосистські монастирі існували в Китаї, але вони виникали тільки як реакція на виклик до випробувань, що було характерним для виявів буддійського мислення ранніх сторіч християнської ери.

органічно з'єднали цей процес із релігією. Саме цим і можна пояснити той факт, що державне правління в Китаї могло існувати протягом більш як двох тисяч років без публічної підтримки та емоційно могутньої релігії. Отож, попри майже полярні протилежності акцентів цих учень, конфуціанство і даосизм становили єдине ціле, взаємодоповнюючи і збагачуючи одне одного, на кшталт двох половинок символу інь-ян.

3. ДАЛЕКИЙ ЗАХІД: РИМ І ЗАХІДНА ЄВРОПА

В 336–146 РР. ДО Н.Е.

Жителі Західної Європи звикли до того, що їхню історію виносять на перший план; отож, не буде зайвим наголосити на маргінальному характерові римської та європейської історії в період між IV і III ст. до н.е. Тільки зі 146 р. до н.е. римська Італія і Західне Середземномор'я почали залучатися до того піднесення розвитку цивілізації, що давно вже було притаманне елліністичному світові. І коли завоювання Сходу разом із соціальним розшаруванням на батьківщині підготували умови для сприйняття зовнішніх культурних цінностей, пишнота цієї чужинської величної споруди виявилася настільки переважною, що здатна була стлумити незалежну римську культуру — але не раніше, ніж латинська література додала щось важливе до елліністичної симфонії.

Експансія елліністичного стилю життя в напрямку західних земель, населених варварськими і напівварварськими народами, точно відповідала процесам, які відбувалися приблизно тоді ж по кордонах інших цивілізованих спільнот. Так, північноіндійська цивілізація пустила коріння на півдні ще за часів Ашоки (помер 232 до н.е.), і в подальші сторіччя Південна Індія демонструвала значну незалежність культурних традицій і прагнення до самостійного розвитку на противагу землям Західної Європи. Схожим чином, після приходу до влади династії Цинь (221 р. до н.е.), відбувалася експансія Китаю на південь, що поширила вплив китайської цивілізації на широкі нові території, тоді як на сході в період між III і I ст. до н.е. Корея і Японія почали створювати власні варіанти культурних систем, що базувалися переважно на китайських моделях. Навіть на Близькому Сході, де коріння цивілізацій ішло в глибину віків, а можливості для експансії були надто обмеженими, у ці сторіччя відбувався процес урбанізації в східному напрямі, у долини Амудар'ї та Сирдар'ї, під орудою, як ми вже зазначали раніше, правителів-греків, і, отже, він ніс на собі загальний відбиток еллінізму.

І все ж існувала одна серйозна відмінність, оскільки Рим, завоювавши території власне Греції, хутко взяв під свій контроль також приблизно половину стародавнього східного світу. Порівняно з крайнім еллінським Заходом, південь Індії, а також східні й південні окраїни Китаю були політично пасивними. Коли Рим створив військову потугу, рівної якій не було на всій території Середземномор'я, народи, що потрапили під

вплив індійської та китайської культур на території Азії, були порівняно мирними і не тільки не могли підкорити своїх цивілізаторів, а й навпаки, були підкорені ними⁴¹. Отож, якщо розвиток будь-якої з окраїнних цивілізацій Євразії привів до відмінності між старим центром цивілізації та новими «колоніальними» регіонами, то політичне панування культурної колонії еллінізму над його центром породило абсолютно особливий тип суспільства.

Початковий етап піднесення Римської імперії можна розглядати як приклад успішної тубільної реакції проти зовнішнього впливу. Розташування Риму між центрами грецького та етрусського впливу в Італії дало йому перевагу перед конкуруючим центром тубільної реакції, який виник з-посеред самнітських племен далі на півдні. Але навіть при цьому знадобилася довга і кривава війна проти Самнітської конфедерації (343–290 рр. до н.е.), що створила передумови майбутнього римського панування в Італії. За поразкою самнітів настало підкорення Римом Етрурії. Після цієї перемоги Рим спромігся порівняно легко встановити контроль над грецькими містами Італії, попри невдачі, що спіткали його в першому зіткненні з елліністською військовою машиною в усій її потугі, представленій армією царя Пірра з Епіру (282–272 рр. до н.е.). Тож на 265 р. до н.е. уся Італія на південь від Апеннін визнала римське панування.

Завоювання і політичне об'єднання Італії стало підмур'ям подальших перемог Риму. Для Італії, щільно заселеної рішучим і сильним селянством, була характерною фактична єдність усіх верств суспільства, чого так наочно бракувало на елліністичному Сході. Саме тому після звитязного поширення своєї влади над усією Італією Рим дістав у своє розпорядження надійний запас військової потуги, причому набагато більший, ніж могла виставити будь-яка супротивна держава. Навіть після того, як обезземелення селян під час другої Пунічної війни проти Карфагена (218–202 рр. до н.е.) принесло соціальну напруженість на півострів, кількість і витривалість італійських солдат, що походили з селян, і надалі давали римським полководцям повну перевагу над їхніми противниками.

Контраст між за давним індивідуалізмом грецьких міст і відносною легкістю, з якою Рим об'єднав усю Італію у своєрідну мережу союзників,

⁴¹ Культурний кордон Китаю також, безперечно, змінювався внаслідок війн проти степових кочовиків, та й підкорення всього Китаю династії Цинь відбувалося озброєними методами, відпрацьованими в прикордонних зіткненнях зі степовиками. Відносини царства Цинь і центру китайської цивілізації було вельми схожими на відносини Риму та елліністичного світу, але імперія Цинь не пережила свого фундатора. В Японії китайська культура також зіткнулася з народом, що мав, як і народи Європи, воєнну традицію. До XVI ст. н.е. Японія не робила жодних тривалих і серйозних зусиль для того, щоб повторити подвиг Риму. Але на той момент розходження між китайською і японською культурами було набагато глибшим, аніж у випадку неосвіченого римського селянина, що вперше роззявив рота на розкіш Коринфа.

відбивав живучість в Італії вільних і порівняно гнучких кантональних і племінних федерацій. Верховна влада, яка ніколи не була суворо локалізована на певній території або персоніфікована, як у грецьких містах-державах, але швидше розподілялася між родинними, територіальними, федеральними, релігійними і військовими об'єднаннями, могла бути надалі консолідована в певну надфедерацію, контрольовану сенатом і римським народом без замаху на будь-які глибокі італійські почуття лояльності. Можна бути впевненим, що грецькі міста Італії не могли так легко відмовлятися від власної незалежності, і коли з приходом Ганнібала, здавалося б, виникла деяка альтернатива, частина з них мала за краще зрєктися вірності Римові. Але коли Карфаген перестав бути для Риму серйозним суперником (202 р. до н.е.), виразна перевага в силі численних народів Італії під орудою Риму не залишила грецьким містам жодних можливостей для вияву невдоволення.

Перша і друга Пунічні війни (264–202 рр. до н.е.) зробили Рим імперією. Протягом першої з них римляни вперше анексували заморські провінції, які не ввійшли до італійської системи союзів. Друга Пунічна війна на додаток спричинила значні зміни всередині самого італійського суспільства. Роки нескінченних воєн зірвали з насиджених земель колишніх селян, що стали вояками, а безробітний міський пролетаріат, який згодом почне відігравати важливу політичну роль, потягся до Риму. Водночас відбувався безпрецедентний для римлян процес збагачення сенаторів і відкупників (збирачів податків у провінціях).

Оскільки на той час у римському суспільстві відбувалася надзвичайно швидка економічна диференціація населення, «нові римляни» нової столиці середземноморського світу відчули привабливість витонченості й розкошів Греції. Викликаючи відчай прихильників старого римського способу життя, таких як Катон, звичаї елліністичних міст поступово почали просочуватися до міста на Тибрі. Це «просочення» незабаром переросло в справжню повінь, коли після 146 р. до н.е. здобич із підкореного Коринфа, зокрема й численні твори мистецтва, було доправлено до столиці імперії. Так Рим, здобувши перші політичні перемоги як поборник простої селянської вдачі та борець проти морального занепаду чужоземної цивілізації, зрештою сам ускочив до звабної пастки тієї ж таки цивілізації в її елліністичній формі. Глибока іронія полягала в тому, що воєнні успіхи Риму над цивілізованішими, але політично й соціально роз'єднаними народами Східного Середземномор'я призвели до швидкої асиміляції римської соціальної структури зніженим і жалюгідним Сходом, що його римляни так зневажали.

Хоча зростання Римської імперії й визначало розвиток території елліністичного Близького Сходу в той період, Рим, однак, був не єдиною силою, що поширювала свій вплив на цей простір. На північ від Альп племена кельтів, розсіяні в середній течії Дунаю, поступово завойовували навколишні території, рухаючись від півострова Мала Азія до атлан-

тичного узбережжя Європи⁴². Цивілізований світ уперше відчув силу цих варварів, коли вони прорвалися в долину річки По в IV ст. до н.е. і спустошили Балкани перед заселенням Малої Азії в III ст. до н.е. Утім, попри грізну силу в битвах, кельти дивним чином зазнали невдачі у створенні бодай частково стійкої масштабної військово-політичної організації. Коли ж кельти застигли у своєму аристократичному спокоєві, спертому на експлуатацію переможених народів, вони хутко втратили свою первісну військову потугу. Як найманці й союзники Карфагена, вони були серйозною небезпекою для Риму, однак після поразки Ганнібала вже не становили якоїсь загрози для Італії. Затиснуті на півночі між людними німецькими племенами, чия бідність перетворювала конокрадів на героїв, і римськими арміями на півдні, чия дисципліна швидко перетворювала колишніх селян на легіонерів, кельтська військова аристократія виявила, що на 150 р. до н.е. військовий баланс у регіоні виразно склався не на її користь.

Таке становище прирєкло кельтську культуру на раннє вимирання, за винятком фрагментів, що збереглися лише на дальніх західних кордонах Європи, уздовж Атлантичного узбережжя, де вплив влади і культури Риму ніколи не був домінуючим. І все ж між IV і I ст. до н.е. кельти створили своєрідну протоцивілізацію, утілену, головнo, у розвиненій усній літературі: частково світській з прославленням давніх героїв, частково жрецькій з елементами релігійної доктрини, космології та культом безсмертя. Спільноти жерців і бардів зберігали й розвивали цю літературу, а також забезпечували правосуддя і пророкували майбутнє. Підтримуючи таємні зв'язки незалежно від племінних кордонів, кельтські релігійні громади надали певної єдності кельтській культурі в Західній Європі⁴³.

Друїди Британії, Галлії та Ірландії, мабуть, проповідували віру, що являла собою певний синтез індоєвропейських форм поклоніння та давніших традицій бронзового віку, типу релігії мегалітів. Західноєвропейська цивілізація, можливо, виросла б саме з цих джерел, якби середземноморська цивілізація не виявилася настільки близькою і величною. Але сталося так, що середньовічні легенди про короля Артура і небагато літературних джерел, які збереглися від ранньої християнської культури Ірландії (з IV по VII ст.), являють собою мало не єдиний приклад досягнень кельтської культури, причому навіть та форма, в якій ці літературні джерела дійшли до нас, значно змінена елементами середземноморської культури, головним із яких було християнство⁴⁴.

⁴² Кельтське завоювання почалося в VIII ст. до н.е. і тривало, щонайменше, до II ст. до н.е.

⁴³ Галльські друїди, наприклад, звично йшли до Британії для вивчення незрозумілих положень своєї релігії. Юлій Цезар, *Записки про Галльську війну*, VI, 13.

⁴⁴ У цих нотатках про кельтів я скористався консультаціями з такими працями: Henri Hubert, *Les Celtes depuis l'époque de la Tène* (Paris: Renaissance du livre, 1932), pp.223-26;

В. ЄВРАЗІЙСЬКА ОЙКУМЕНА В 100 Р. ДО Н.Е. — 200 Р. Н.Е.**1. ПОЛІТИЧНИЙ І СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК**

Поява китайського гарнізону у Ферганській оазі в 101 р. до н.е. практично ліквідувала географічну нішу, яка доти відділяла Китай від сучасних йому цивілізацій Західної Азії. Менш як за 40 років після цього кордони Римської імперії досягли верхів ів Євфрату і згодом залишалися тут майже незмінними, попри постійні конфлікти Риму з Парфією. Надалі, у I ст. н.е. (а можливо, і раніше), посилення Кушанської імперії остаточно замкнуло зв'язок між Парфією та Китаєм, довершуючи створення низки цивілізованих імперій, що тепер простяглися крізь усю Євразію від Атлантичного до Тихого океану. Уздовж усього цього поясу цивілізаціям Євразії протистояли кочові племена, чії постійні набіги й міграції, мов океанські хвилі, розбивалися на зовнішніх кордонах осілих спільнот. Тож протистояння з кочовиками було настільки важливим, що політична історія Євразійської ойкумени значною мірою може бути витлумачена як результат зсувів точок тиску з боку степових народів на різні сегменти цивілізованого світу.

* * *

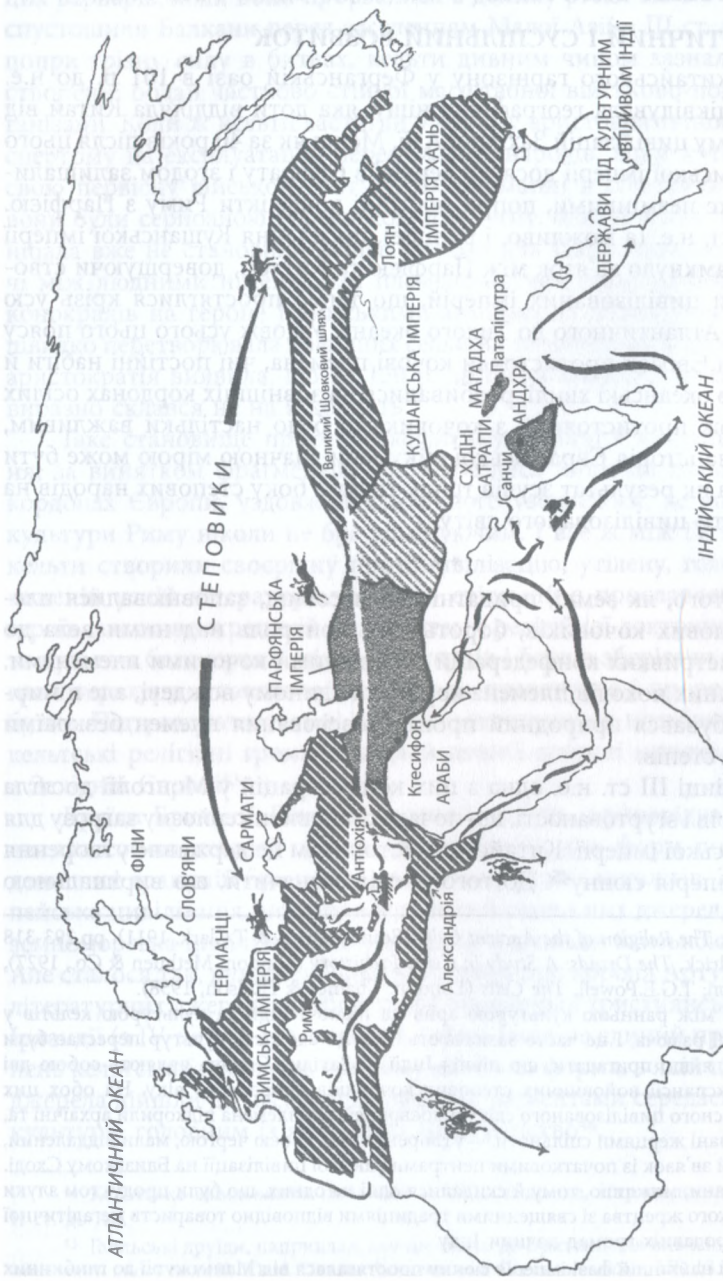
Мірою того, як землі, придатні для пасовищ, заповнювалися племенами степових кочовиків, боротьба за контроль над ними вела до утворення нетривких конфедерацій між різними кочовими племенами. Під час воєнних походів племена корилися єдиному вождеві, але в мирний час відбувався природний процес розсіювання племен безкраїми просторами степів.

Наприкінці III ст. н.е. одна з цих конфедерацій у Монголії досягла таких розмірів і згуртованості, що почала становити серйозну загрозу для самої Китайської імперії. Китайським історикам це державне утворення відоме як імперія сюнну⁴⁵. До того ж слід зазначити, що вирішальною

J.A.MacCulloch, *The Religion of the Ancient Celts* (Edinburgh: T. & T.Clark, 1911), pp.293-318 і далі; T.D.Kendrick, *The Druids: A Study in Celtic Prehistory* (London: Methuen & Co., 1927), pp.194-211 і далі; T.G.E.Powell, *The Celts* (London: Thames & Hudson, 1958).

Паралель між ранньою культурою аріїв на півночі Індії та культурою кельтів у Західній Європі разюча, і це часто зазначають. Але ця схожість культур перестає бути такою дивною, якщо пригадати, що північ Індії та Західна Європа являють собою дві крайні межі експансії войовничих степових кочовиків бронзового віку. На обох цих флангах тогочасного цивілізованого світу індоевропейські племена підкорили архаїчні та, імовірно, керовані жерцями спільноти — утворення, які, своєю чергою, мали віддалений, проте реальний зв'язок із початковими центрами ранньої цивілізації на Близькому Сході. Друїди і брахмани, можливо, тому й скидалися одні на одних, що були продуктом злуки індоевропейського жрецтва зі священними традиціями відповідно товариств мегалітичної культури і стародавніх громад долини Інду.

⁴⁵ У своїй найвищій фазі імперія сюнну простягалася від Маньчжурії до глибинних районів Центральної Азії та панувала над мешканцями оаз на величезних просторах від Китаю до Сирдар'ї, так само як і над кочовими ордами аж до Аральського моря. У

АТЛАНТИЧНИЙ ОКЕАН

СТЕПОВИКИ

ІНДІЙСЬКИЙ ОКЕАН

ПЕРШЕ ЗМИКАННЯ ЄВРАЗІЙСЬКОЇ ОЙКУМЕНИ

ДЕРЖАВИ ПІД КУЛЬТУРНИМ
ВПЛИВОМ ІНДІЇ

в процесі консолідації нової імперії стала воєнна кампанія імператора Цинь проти зухвалих, але абсолютно роздроблених політично кочових племен — сусідів Китаю⁴⁶, бо 214 р. н.е. Ши-хуанді витрутив племена, що стали ядром конфедерації сюнну, з Внутрішньої до Зовнішньої Монголії. На нових територіях вигнані племена створили чітко налагоджену військово-політичну структуру, засновану на абсолютній покорі військовому лідерові та суворій підпорядкованості традиційної міжплемінної ворожнечі важливішій відданості військовій конфедерації.

Поза сумнівом, потугу нової військової організації було попервах перевірено на непокірних племенах Зовнішньої Монголії; але з раптовим початком громадянської війни в Китаї після смерті Ши-хуанді 208 р. до н.е. сюнну швидко повернули свої колишні пасовища у Внутрішній Монголії та взялися до далеких рейдів у глиб китайської території. Після тяжкої та майже катастрофічної кампанії новий китайський імператор Хань був вимушений укласти договір, за яким уся територія Монголії відходила під контроль імперії сюнну; крім того, Китай став виплачувати певну данину на користь нової варварської держави⁴⁷.

федерацію було об'єднано чимало різних етнічних груп, відмінних за расовою та мовною належністю. Основна група цих народів, скоріш за все, говорила тюркською мовою і, імовірно, мала якийсь стосуюнок до гунів пізньої європейської історії. Це питання неясне і спірне, оскільки між останніми китайськими записами про просування сюнну на захід у II ст. н.е. і повідомленнями про появу гунів у Південній Росії наприкінці IV ст. н.е. є великий проміжок — як хронологічний, так і географічний. У проміжку між цими датами існували широкі можливості для розпадів і відновлень військових союзів і альянсів між невеликими групами кочовиків, у кожному з яких будь-яка кочова «держава» розсіювалася степом на час перегону худоби на нові пасовища. Отже, спадкоємність військово-політичних об'єднань, відомих китайцям як сюнну, і аналогічного союзу, що його європейці знали як гунів, дуже сумнівна. Див. William M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, pp.87-121, 467-70; E.A. Thompson, *A History of Attila and the Huns* (Oxford: University Press, 1948), pp.43-46; Franz Altheim, *Reich gegen Mitternacht: Asiens Weg nach Europa* (Hamburg: Rowohlt, 1955), pp.27-29.

⁴⁶ Пор. обережну реакцію варварів на проникнення Саргона з Аккаду до прикордонних областей Месопотамії, що згадувалася вище.

⁴⁷ Дипломатична угода, укладена 200 р. до н.е., відображала те, що сьогодні ми можемо розглядати як звичайні, «нормальні» взаємини між Китаєм і кочовиками. Зрозуміла річ, що подеколи ці угоди порушувалися — або Китаєм для розгрому кочовиків, що набирали силу, або степовиками, що намагалися завоювати частину чи навіть увесь Китай. Однак «нормальність» відносин регулярно підтверджували обидві сторони. Зусилля щодо об'єднання степу і китайського сільськогосподарського світу в єдину політичну одиницю ніколи не мали успіху. То одна, то інша половина такої складної держави регулярно відділялася. Це відбувалося тому, що або завойовники-кочовики починали поступово асимілюватися і ставати чужими для одноплемінників, що залишилися пастухами, або китайські воїни, вимушені жити й воювати як кочовики, виходили з покори імператорському оточенню, далекому й чужому для них.

Довговічність цих нормальних відносин визначалася набором взаємних вигод, що їх мали обидві сторони від укладеної угоди. Китайська данина дозволяла військовому правителеві орди по-царськи утримувати свій двір і, що, можливо, було набагато важливішим, давала йому спосіб тримати найближче оточення в лояльності й слухняності, нагороджуючи його коштовними дарунками — шовками, виробами з благородних металів

Утворення та швидка розбудова нової військової імперії на території Монголії серйозно загрожували степовим народам далі на заході. Імперія сюнну не відчувала ні політичних, ні географічних перешкод на шляху до практично безмежного воєнного поширення в бік степу. Будь-яка воєнна перемога просто означала захоплення нових земель і розширення пасовищ, а також збільшення військового ресурсу імперії за рахунок приєднання нових племен. Звісно, чинник відстані все ж накладав певні обмеження на розміри імперії: за надзвичайно примітивної поштової системи накази верховного вождя не могли бути ефективними для керування областями імперії, віддаленими на тисячі миль. Крім того, якщо імперія кочовиків прагнула досягнути тривалої згуртованості, звичка до виконання таких наказів мала прищеплюватися через передавання місцевої влади особі, чия влада ґрунтувалася б не на тому, що особа була традиційним ватажком місцевого племені, а на призначенні безпосередньо верховним військовим правителем. Усі ці положення були розвинені імперією кочовиків достоту лише в XIII ст. н.е., коли монголи панували не тільки над усім євразійським степом, а також і над хліборобськими районами в Китаї, на Середньому Сході та Європі. Однак у II ст. н.е. імперія сюнну була багато в чому примітивною і нестійкою структурою.

Після першого спалаху завоювань у період 209–174 рр. до н.е. ватажки завойовників незмінно виявляли, наскільки складно контролювати союзні племена, чії вожді корилися наказам здебільшого лише тоді, коли вважали, що могли здобути з цього безпосередню користь.

Хай би там що, а військова потуга цієї першої великої імперії східних степів спричинила широкомасштабне переселення народів, бо втеча була єдиною альтернативою підкоренню. Багато кочовиків підкорилися, але деякі визнали за краще тікати до багатших і недостатньо захищених земель на заході й на півдні. Їхній рух дав поштовх хвилі міграцій, яка охопила всю Євразію. Отже, унаслідок політичної консолідації сюнну в Монголії вперше степовий градієнт виявився на повну силу.

* * *

Протагоністами подальших політичних потрясінь стали персько-мовні народи, бо саки і кушани в Афганістані та Індії, парфяни в Персії та сармати в Південній Росії, схоже, розмовляли перськими діалектами. Утеча цих народів із центральноазійських степів звільнила цей простір для тюркськомовних племен⁴⁸, натомість їх завоювання відсунуло політичні кордони еллінізму назад до Євфрату.

та іншими предметами розкоші. З китайського погляду, такі дари були дешевою формою страхування від набігів зі степу. Див. працю: Owen Lattimore, *The Inner Asian Frontiers of China* (New York: American Geographical Society, 1940), де наведено детальніший аналіз цих багатовікових взаємин і залежність їх від географічних чинників.

⁴⁸ Вплив степового градієнта повернув назад потік, що привів раніше перших

Подробиці, а іноді й загальна картина цих міграцій і завоювання, на жаль, нечіткі. Хронологічна невизначеність оточує центральну подію всієї драми, консолідацію Кушанської імперії⁴⁹, що тимчасово закрила кордон між Персією та степом для нових вторгнень кочовиків і внаслідок цього створила політичний клімат, сприятливий для караванної торгівлі, яка зв'язала Індію, Китай і Близький Схід міцніше, ніж будь-коли. Однак загальна канва подій видається досить виразною. Ні Рим, ні Китай на обох краях ойкумени не були глибоко зачеплені воєнними й політичними процесами, що відбувалися в степах, аж до кінця II ст. н.е. Розвиток цих держав, отже, тримався, головню, на внутрішньому балансові сил; разючу подібність між римською і ханьською історією можна віднести за рахунок подібності соціальних структур двох імперій.

Посеред Євразії, однак, хвилі, підняті імперією сюнну, були відчутні вельми гостро, коли масоване вторгнення племен юечжи⁵⁰ і саків привело до зміни політичного режиму в Східній Персії. Помітною жертвою цього переселення народів стало Греко-Бактрійське царство⁵¹. Парфія витримала натиск набагато успішніше. Хоча початковий шок від набігів саків примусив парфянських монархів послабити руку над Месопотамією (яку вони лише недавно завоювали у Селевкідів), за царя Мітрідата (123–87 до н.е.) ця держава знову піднеслася. У підсумку багато сакських князьків визнали зверхність Парфії, а на західних кордонах Мітрідат зміг побудувати могутню імперію, що об'єднала Західну Персію з Месопотамією й Вірменією. Більш як через сто років на східних кордонах Парфії виникла Кушанська імперія. Консолідація кушанських сил виштовхнула

селян-рільників, потім колісниці та, зрештою, вершників-кочовиків із заходу на схід крізь оази та степи Азії. Так, запущена в II ст. до н.е. етномова течія діяла протягом близько 1600 років і завела спершу тюрків, а потім монголів далеко на захід. Цей рух потім знов звернув назад уже за нових часів, із колонізацією та завоюванням Сибіру й Середньої Азії росіянами.

⁴⁹ Науковці в оцінках початку кушанської ери наводять дати від 80 р. до н.е. і до 278 р. н.е. Див. Louis de la Vallée Poussin, *L'Inde aux temps des Mauryas et des barbares, Grecs, Scythes, Parthes, Yuetchi* (Paris: E. de Boccard, 1930), pp.343-74. Найостанніше дослідження, з яким я ознайомився, обережно припускає, що консолідація імперії сталася близько 46 р. н.е.; утім, надійного підтвердження цьому, як і перше, немає. Roman Ghirshman, *Bégram: Recherches archéologiques et historiques sur les Kouchans* (Cairo: Institut Français d'Archéologie Orientale, 1946), pp.118-24.

⁵⁰ Племена, відомі під цим ім'ям китайським історикам, тікали з сучасної провінції Ганьсу близько 165 р. до н.е. Вони спершу влаштувалися в районі річки Ілі в нинішньому Казахстані, а потім перекочували далі на захід до сучасного Афганістану, де, імовірно, частина їх становила ядро Кушанської імперії. До наукового обігу не ввійшло ніякої іншої назви для юечжи, хоча китайський термін може спричинити помилку, якщо буде застосований для позначення перськомовного народу. Див. Berthold Laufer, *The Language of the Yüe-chi or Indo-Scythians* (Chicago: R.R.Donnelley & Sons, 1917); Sten Konow, «On the Nationality of the Kusanas», *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, LXVIII (1914), 85-100.

⁵¹ Кілька грецьких правителів ще утрималися протягом сторіччя після цього на південь від Гіндукушу.

орди саків із Бактрії до Індії, де вони створили кілька дрібних держав. Кушани, однак, незабаром пішли за своїми переможеними ворогами на південь і підкорили велику територію Північно-Західної Індії, на додачу до своїх володінь із північного боку гір⁵².

Консолідація Кушанської імперії спричинила відхилення маршрутів степових міграцій на півночі. Відтак орди сарматів, прорвавшись у простір між Каспійським морем та Уральськими горами, витіснили частково еллінізованих скіфів із багатих пасовищ до Південної Росії та на нижній Дунай. Унаслідок цього римські легіони, розквартировані на Дунаї, 172 р. н.е. уперше зустріли носіїв повністю розвинутого степового способу ведення війни — сарматів⁵³. Але саме незадовго до першої документованої сутички між римськими і сарматськими воюками стався розпад найпершого джерела військово-політичного збурення в степах, бо імперія сюнну, не витримавши напруження довгих воєн проти китайців і під тягарем внутрішніх чвар, упала близько 160 р. н.е. під ударами нового завойовника, що прийшов із земель, північніших від Монголії⁵⁴. Але нова звитяжна конфедерація кочовиків не пережила свого фундатора; племена східного степу повернулися назад до стану військової розпорошеності, що дало їхнім сусідам перепочинок більш як на сторіччя.

* * *

Два аспекти цивілізованого відгуку на ці степові міграції заслуговують на увагу. По-перше, відступ елліністичного володарювання з Месопотамії та Персії не призвів до викорінення елліністичної культури в цих землях. Парфянський двір був сам, принаймні на поверхні, еллінізованим⁵⁵, і царі дали дотримувалися «філеллінської» політики щодо міст своєї імперії. Навіть напівварвари-саки, коли зіткнулися з необхідністю правити країною з усталеними міським життям та сільським господар-

⁵² Перебіг цих подій вельми незрозумілий, і хронологію встановлено незадовільно. Серед племен, що вторгалися до Індії, явно були як парфяни, так і саки, — можливо, тому, що деякі саки продовжували вважати себе парфянськими підданими. Більшість із сакських князівств було згодом приєднано до Кушанської імперії; але деякі правителі далеко розміщених держав (сатрапи Удджайна) пережили кушанів і, можливо, ніколи не визнавали над собою ніякої чужої влади, хіба що в найбільш загальному значенні. Див. *Cambridge History of India*, I, 563-85; La Vallée Poussin, *L'Inde aux temps der Mauryas*, pp.261-328.

⁵³ Див. Michael I.Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, pp.113-46.

⁵⁴ Ця подія, імовірно, позначає першу появу монгольських племен на історичній сцені. Див. René Grousset, *L'Empire des steppes* (Paris: Payot, 1939), pp.73, 93-94.

⁵⁵ Згідно з Плутархом, «Життя Красса», 33, царі Парфії та Вірменії, щойно скріпивши союз династичним шлюбом, дивилися виставу п'єси Еврипіда «Вакханки», коли посланники з поля битви під Каррами кинули на сцену відрубану голову Красса. Див. Nelson C.Debevoise, *A Political History of Parthia* (Chicago: University of Chicago Press, 1938), p.93.

ством, вирішили спиратися на елліністичну культуру, щоправда, тією мірою, як це дозволяло їхнє невишукане виховання⁵⁶.

По-друге, парфяни змогли витримати, а потім і повернути назад натиск кочовиків, виробивши нове поєднання озброєння і тактики, ефективне проти степових кінних стрільців. Визначальною зміною було виведення породи високих, сильних коней, здатних нести обладунки, достатні, щоб зробити і коня, і вершника практично невразливими для стріла⁵⁷. Загін кіннотників-панцирників може спокійно стояти, перечікуючи напад кавалерії степовиків, відповідаючи стрілою на стрілу, аж поки не вичерпаються стріли і не втомляться коні нападників, коли остання вирішальна атака з великою ймовірністю зможе зломити бойовий дух і розсіяти військо степових агресорів. Важка кавалерія рідко могла наздогнати легких степових коней; але панцирні загони були здатні закрити доступ степовим стрільцям будь-куди і зробити їхній відступ неприємно квапливим. Так уведення важкої кінноти — або катафрактів, як їх згодом назвали візантійці, — установило досить точну рівновагу між степовим і цивілізованим способом ведення війни. Кочовики не зуміли запозичити новий цивілізований тип обладунку, оскільки відкритий степ не дав достатнього корму для того, щоб утримувати великих коней⁵⁸.

⁵⁶ Римляни, що вижили в Галлії епохи Меровінгів, становили грубу паралель із ситуацією в Бактрії за панування саків.

⁵⁷ Експерименти з обладунком для захисту від кінних стрільців стали проводити незабаром після того, як зародилася тактика степової легкої кінноти. Геродот повідомляв, наприклад, що масагети, які населяли приблизно той самий регіон, звідки згодом прийшли парфяни, захищали своїх коней металевими нагрудниками в 530 р. до н.е. Див. Геродот, т.1, 215.

Отже, у I ст. до н.е. новиною була не сама ідея, але масштаб, в якому було використано захисний обладунок, і сила коней, що дала змогу панцерній кінноті зберігати життєво необхідну рухливість, навіть під тягарем важкого металевого захисту. Одна з теорій свідчить, що великого коня Східної Персії було виведено схрещуванням різних порід. Див. W.W.Tarn, *Hellenistic Military and Naval Developments* (Cambridge: Cambridge University Press, 1930), pp.77-83. З іншого боку, відкриття, що коней можна годувати запасеною люцерною і в такий спосіб забезпечувати їм повноцінне харчування протягом усього року, може цілком задовільно пояснити виведення породи великих, сильних коней. Із китайських джерел ясно, що чудові «потючі кров'ю» коні Східної Персії, які здавалися настільки цінними для імператора У-Таячи, що він спеціально відрядив експедицію до Ферганської долини, аби здобути коней новітньої породи, харчувалися люцерною, яку потім спеціально завезли до Китаю (разом із виноградом) зі зворотною експедицією (101 р. до н.е.). Див. W.P.Yetts, «The Horse: A Factor in Early Chinese History», *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, IX (1934), 231-55.

⁵⁸ У західній частині степів, яка краще зволожувалася, цей чинник був не таким істотним; і сармати справді утримували досить велику кінноту нового типу. Можливо, у цьому полягала їхня головна перевага над скіфами.

Далі на схід престиж (і краса) великих коней зробили їх предметом розкоші, якого вождь прагнув мати попри навіть вельми великі витрати. На Алтаї вождів ховали як із низькими степовими конячками, так і з великими кіньми. Дослідження вмісту шлунків цих коней (можливе, оскільки вічна мерзлота добре зберегла рештки) засвідчило, що їх годували зерном — їжею, призначеною для людей! — а стан їхніх копит вказував на

Аналогічно, цивілізована кавалерія не могла заходити далеко в степ без того, щоб самій запозичити (як китайці, власне, і зробили) тип легкої кінноти кочовиків. Унаслідок цього настала тисячолітня патова ситуація, коли кожний тип кавалерії мав вирішальну перевагу в рідному оточенні, але не міг проникнути на терени суперника, за винятком поодиноких випадків, коли військова організація і соціальна згуртованість однієї чи іншої сторони протистояння слабшали⁵⁹.

Протягом чотирьох сторіч між 200 р. до н.е. і 200 р. н.е., коли парф'яни й кушани були в авангарді розроблення і вдосконалення цивілізованого озброєння, спроможного зустріти військовий виклик, кинутий степовиками, Китай мав порівняну стабільність. Попри те, що У-ді був у захваті від «потіючих кров'ю» перських коней, імператори династії Хань дійшли висновку, що новий тип важкої кавалерії є дуже дорогим, аби утримувати такий рід військ у великому масштабі, оскільки і великих коней, і люцерну можна було розводити, тільки віддаючи під це виробництво землі, вилучені з продукування харчів для людей. Вони мали за краще вести війну на теренах ворога, посилаючи в степ армії верхи на степових конях, подібно до військ ворога⁶⁰.

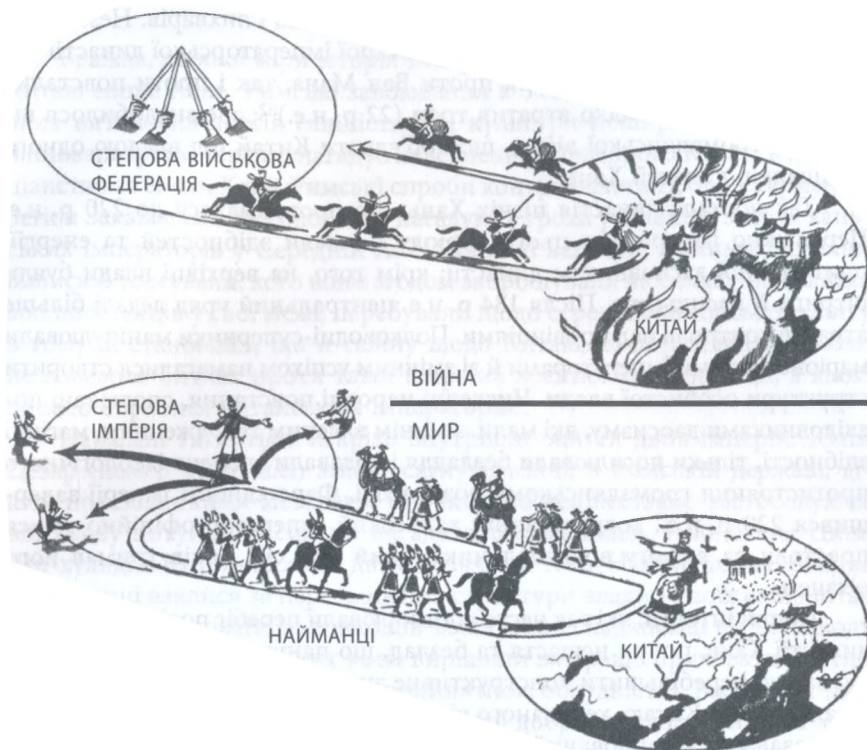
те, що їх утримували в стайнях. Див. Tamara Talbot Rice, *The Scythians* (London: Thames & Hudson, 1957), p.71.

⁵⁹ Максимальна ефективність катафрактів залежала від стремен, що дали вершникові міцну посадку на коні та дозволили тактику таранного удару. Кіннотники, здатні атакувати зі списами напереваги (як середньовічні рицарі в Західній Європі),кладаючи в удар вагу коня і вершника, були спроможні зломити будь-яку ворожу армію, якщо тільки вона не вдавалася до тієї ж тактики.

Схоже, що це — великий винахід західноєвропейської військової думки, де старі забобони проти лука залишалися аж до часів битв при Кресі (1346 р.) та Азенкурі (1415 р.). Перські та візантійські катафракти не переймалися такими забобонами і регулярно застосовували луки в бою, лише час від часу вступаючи в рукопашну сутичку. Проте наскальний барельєф епохи Сасанідів доводить, що перські катафракти також могли атакувати зі списами напереваги. Можливо, отже, що європейський рицар був результатом не стільки західного нововведення, скільки нездатності Заходу освоїти весь арсенал військового мистецтва катафрактів.

Питання про те, коли й де було винайдено стремена, досить неясне. Лінн Вайт у праці: Lynn White, *Medieval Technology and Social Change* (Oxford: Clarendon Press, 1962) віднесла перше застосування стремен до Індії; інші дослідники (з вельми слабкими доказами) приписують це степовим кочовикам. Єдиним достовірним фактом є тільки те, що стремена вперше поширилися в V–VI ст. н.е. як у Китаї, так і в Європі. Див. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, p.130; Tamara T. Rice, *The Scythians*, p.50; E. H. Minns, *The Scythians and Greeks* (Cambridge University Press, 1913), p.250; Charles Singer (ed.), *A History of Technology*, II, 556–57.

⁶⁰ Див. Berthold Laufer, *Chinese Clay Figures. Part I: Prolegomena on the History of Defensive Warfare* (Chicago: Field Museum of Natural History, 1914), pp.218–34. Як у будь-якій прикордонній області, за яку тривала наполеглива боротьба, по обидва боки кордону між Китаєм і сьоню виникла верства людей, для яких війна була головним родом занять і які мали набагато більше спільного одне з одним, аніж із мирним населенням у тилу. Нерідко траплялося, що вояки перекидалися на бік ворога як в одному, так і в іншому напрямі; знані полководці могли зазвичай розраховувати на теплу учту в таборі ворога і на нову командну посаду, тепер уже проти своїх недавніх друзів, якщо вони

КИТАЙ І СТЕП

Ці прикордонні війни, утім, глибоко не зачіпали внутрішніх справ Китаю. Політична єдність країни залишалася незламною; політичний і соціальний баланс, вироблений за перших імператорів династії Хань, існував без істотних змін до 9 р. н.е. Того року надзвичайно енергійний придворний інтриган Ван Ман скористався своїми шлюбними зв'язками з імператорською родиною, щоб узурпувати трон. Потім він затіяв щось на взір революції, зверненої в минуле, проголосивши повернення до справжніх чи вигаданих звичаїв періоду Чжоу на протигагу перекрученням пізніших режимів Цинь і Хань. Одначе під прикриттям цього фундаменталістського конфуціанства Ван Ман не соромився підробляти старовинні тексти, виправляючи або «доповнюючи» їх, коли це йому було вигідно⁶¹. Його реформи мали несподіваний результат; оскільки він дискредитував усталений порядок, спровокувавши тим масове се-

того побажають. Між вояками прикордоння виробився кодекс рицарської поведінки; а рішучий лідер, атакуючи на чолі своєї армії, викликав захват як у своїх, так і у ворогів. Приклади, що підтверджують ці міркування, див. у праці: W.M.McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, pp.130-302.

⁶¹ Наскільки тривалим виявився вплив змін, унесених до конфуціанських текстів

лянське повстання проти поміщиків, чиновників і лихварів. Незабаром прихильники громадського порядку і старої імператорської династії виступили зі зброєю в руках як проти Ван Мана, так і проти повсталих селян. Ван Ман швидко втратив трон (22 р. н.е.)⁶²; але знадобилося ще 14 років громадянської війни, щоб об'єднати Китай під владою одного з нащадків династії Хань.

Так постала династія пізніх Хань, що протрималася до 220 р. н.е. Переважно імператори цього періоду не мали здібностей та енергії, притаманної засновникам династії; крім того, на верхівці влади буяли інтриги й насильство. Після 184 р. н.е. центральний уряд дедалі більше втрачав контроль над провінціями. Полководці-суперники маніпулювали маріонетковими імператорами й зі змінним успіхом намагалися створити структури особистої влади. Численні народні повстання, очолювані послідовниками даосизму, які мали, за їхнім власним твердженням, магічні здібності, тільки посилювали безладдя і додавали елемент ідеологічного протистояння громадянському розбратові. Фарс єдності імперії завершився 220 р. н.е., коли останній ханський імператор офіційно зрікся престолу на вимогу воєначальника, який уже сім років тримав його в'язнем.

Попри інтриги, які так часто спотворювали перебіг політичних подій династії Хань, попри нещастя та безлад, що панував наприкінці династії, важко перебільшити конструктивне значення періоду Хань загалом. Ідеал єдиного Китаю, керованого відповідно до конфуціанського вчення, був назавжди закарбований у китайській ментальності майже чотирма сторіччями, протягом яких ханські імператори (принаймні теоретично) слугували цьому ідеалові. У той ж період було практично встановлено історичні кордони Китаю. Протягом кількох поколінь солдати, чиновники і вчителі ввели широкі області на південь від ріки Янцзи в межі ареалу поширення китайської культури; крім того, ханські завоювання в Кореї, Середній Азії та Монголії спрямували могутній потік китайського впливу на ці прикордонні землі. Іншими словами, за династії Хань Китай став Китаєм у політичному і географічному сенсі; і досі китайці пам'ятають про це, називаючи себе в розмовній мові «дітьми Хань»⁶³.

за доби Ван Мана, залишається спірним; але ймовірно, що їх сліди збереглися в тих версіях, які дійшли до пізніших часів.

⁶² Він зустрів смерть, сидючи на троні з усіма регаліями, сподіваючись, можливо (якщо він справді твердо вірив у конфуціанську доктрину), що прості солдати, які рвалися відрубати йому голову, розгубляться, опинившись у його монаршій присутності та серед величної обстановки.

⁶³ Ці міркування про політику Хань ґрунтуються на працях: W.Eberhard, *A History of China* (London: Routledge & Kegan Paul, 1948), pp.71-105; O.Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, 358-431; Pan Ku, *The History of the Former Han Dynasty*, Homer H.Dubs (trans.), 3 vols. (Baltimore, Md.: Waverly Press, 1938-55).

* * *

Вражає, до якої міри історія імператорського Риму нагадує історію Китаю епохи Хань. Римські завоювання в Західній Європі, за допомоги яких витончена версія елліністичної культури поширилася на чималі напівварварські терени, нагадує навернення Південного Китаю в конфуціанство за епохи Хань. Римські спроби контролювати Аравію, Вірменію, регіон Закавказзя і Месопотамію нагадують трохи успішніші заходи ханських імператорів у Середній Азії. Північні варвари, з якими римляни билися й торгували, кого вони згодом запрошували як солдат-найманців або поселенців у свої межі, перебували щодо середземноморського світу в тому ж становищі, що й сюнну щодо Китаю, хоча римлянам ніколи не довелося битися проти такої широкої воєнної конфедерації, з якою випало боротися китайським імператорам.

Паралелі тягнуться й крізь внутрішнє життя двох імперій. Юлій Цезар (помер 44 до н.е.) зміг досягнути влади в Римській державі, діючи позазаконними методами і практично неприховано застосовуючи військову потугу, що сильно нагадувало становище, завойоване Цинь Ши-хуанді в Китаї майже за два сторіччя до того. Навіть більше, обидва ці вискочні взяли за перетворення структури влади у своїх спільнотах без найменшої поваги до тонкощів закону; їхні спадкоємці після періоду поновлених громадянських воєн вирішили за краще приховати чистий військовий деспотизм за більш прийнятною облудністю. Так Август (помер 14 н.е.) заспокоїв почуття політичної добропорядності в Римі «відновленням республіки» (27 р. до н.е.), при цьому, однак, продовжуючи контролювати справи держави з позиції верховного військового командувача; а от перші імператори династії Хань доповнювали і підтримували перемоги своїх армій посиленнями на заповіді конфуціанства.

Римська імперська бюрократія за спадкоємців Августа страждала від недуг, властивих також і імперії Хань, — палацові інтриги, систематичний податковий гніт і корумповане чиновництво. Ностальгічний класицизм епохи Марка Аврелія Антоніна (121–180 рр. н.е.) з його шануванням Стародавньої Греції, також мав свою аналогію в Китаї, де конфуціанські вчені беззастережно вихваляли династії Чжоу і навіть раніші династії. Нарешті, грубий мілітаризм Септимія Севера (193–211 рр. н.е.), який здобув пурпурову імператорську мантию на гребені громадянської війни, нагадував режими, що встановлювалися китайськими воєначальниками пізнього періоду Хань.

У підґрунті цих паралелей була істотна схожість соціальної структури. Як у Римській імперії, так і в Китаї над суспільством домінувала верства освічених землевласників, що жили на ренту від своїх заміських маєтків. В обох імперіях цей клас постачав чільні кадри державної адміністрації та виявляв поважне завзяття щодо військової служби і кар'єри. Справді, спосіб життя римського аристократа II ст. н.е., який жив у місті, збирав податки на користь центрального уряду, організовував розваги

та елегантні бенкети, нерідко писав белетристику або філософські есеї і виховував у собі тонкий смак до мистецтв, — разуче скидався на спосіб життя його китайського аналога, якщо не звертати увагу на радикальну відмінність у формах, в яких знаходила традиційне втілення їхня відповідна культурна спадщина. Статус селян і пересічних містян — перші мусили платити важкий оброк тим, хто посідав вище становище в суспільстві, а другі мали улашувати смаки багатих землевласників — також був дуже подібним в обох імперіях.

Існували, звісна річ, і важливі відмінності. Римська імперія вирізнялася культурним плюралізмом. У Східному Середземномор'ї панівна грецька традиція вбирала величезну орієнтальну спадщину, яка вийшла на перший план, коли в перших сторіччях нової ери спалах греко-римської цивілізації занепав; тоді як на Заході латинська версія елліністичної культури ніколи не змогла повністю асимілювати всі складні аспекти і зваби грекомовного Сходу. У ханському Китаї, навпаки, уся імперія була підпорядкована єдиній культурній традиції; місцеві варіації не відігравали значної ролі.

Інша важлива відмінність полягала в ролі сім'ї. Прихильність до родичів, навіть другого і третього ступеня спорідненості, високо стояла на шкалі чеснот у Китаї; широко розгалужені родинні клани фундаментували велику частину китайського політичного життя. Конфуціанський акцент на синівській пошані та на важливості того, щоб виростити синів, які могли б ушанувати пам'ять покійних предків, також сприяв піднесенню сім'ї та надав китайському дворянству зручну соціальну структуру, яка забезпечувала життя вищої верстви. Усього цього не було в римському суспільстві, де переважав порівняно радикальний індивідуалізм, тому окремі особи залишалися сам на сам із державою, маючи в проміжку лише напрочуд нечисленні та слабкі суспільні ланки⁶⁴.

Третій важливий контраст між Римом і Китаєм полягав у тому, що римське сільське господарство було набагато менш інтенсивним, аніж сільське господарство Китаю. Зрошення в Римській імперії застосовувалося рідко, за винятком Єгипту й інших місць, де воно здавна становило підмурівок способу життя⁶⁵. Унаслідок цього родючість ґрун-

⁶⁴ У сільській місцевості відносини статусу, що склався за незапам'ятних часів, та особисті зв'язки в сільській громаді різко змінювали індивідуалізм, характерний для греко-римських міст. Навіть у самих містах ремісники та інші професійні групи формували гільдії, що виконували як економічні, так і, що не менш важливо, соціальні функції. Релігійні асоціації, одним із прикладів яких були ранньохристиянські громади, також відігравали важливу роль. Отже, твердження, наведене в основному тексті, чинне, власне кажучи, лише щодо вищого класу греко-римських міст. Разюча нездатність цього класу до біологічного самовідтворення може бути віднесена за рахунок розкладу сімейних та інших зв'язків, що знищило сенс продовження роду і виховання дітей. Інші чинники (хвороби, гарячі лазні) могли, проте, відігравати вирішальну роль у процесі біологічного самогубства римської аристократії.

⁶⁵ Виняток становила Північна Африка, де майстерне застосування водної ме-

тів залишалася порівняно скромною; відповідно кошти для утримання імперської держави були обмеженими. Навіть за часів Августа селянство імперії несло значний податковий тягар, а кількість римських солдатів і чиновників дедалі зростала. Це додавало Римській державі пізнішої епохи дещо незбалансованого характеру з надмірною верхньою частиною державної піраміди і призвело до того, що в разі краху держави після вторгнення варварів було практично неможливо відновити бюрократичний централізований режим правління. Навпаки, у Китаї послідовно поширювалося зрошування, а разом із ним інтенсивний і відносно високопродуктивний спосіб сільського господарювання. Отож, китайці вірогідно, були спроможні дозволити собі утримання дедалі більших імперської бюрократії та армії. Точно відомо, що їм було порівняно легко відновлювати апарат ефективного централізованого управління попри катаклізми, що неодноразово траплялися внаслідок варварських завоювань⁶⁶.

Слабкість римського сільського господарства врівноважувалася помірною торговельною і промисловою силою. Стара схема зв'язків, за якої області, що виготовляли вино та олію, експортували ці продукти туди, де були менш сприятливі умови для такого виробництва, як і перше, становила хребет римської комерції. Попервах Італія, а потім Іспанія і Галлія стали важливими центрами вирощування винограду та оливок, тоді як Єгипет і Північна Африка почали спеціалізуватись у постачанні зерна до столиці імперії. Однак, подібно до того, як це раніше сталося в Греції, поширення оливкового рільництва на нові землі спричинило різке падіння добробуту в старіших центрах комерційного сільського господарства. Так, наприкінці I ст. н.е. невідворотний економічний занепад, який так сильно вразив Грецію в елліністичний період, охопив Італію⁶⁷. Навпаки, китайська економіка епохи династії Хань не виявляла істотних ознак міжрегіональної спеціалізації, тому кожна провінція мала набагато більш замкнену економіку, значно ближчу до автаркії, ніж будь-яка з римських провінцій. Це дало Китаєві куди більшу стійкість,

ліорації, яку вперше впровадили на цих землях карфагеняни, надзвичайно широко розповсюдилося провінцією за римських часів. Див. R.M. Haunwood, «Roman Africa», у Tenney Frank (ed.), *An Economic Survey of Ancient Rome* (Baltimore, Md.: Johns Hopkins Press, 1948), IV, 48-49; Charles Singer et al., *A History of Technology* (Oxford: Clarendon Press, 1956), II, 670, 678.

⁶⁶ Культурна однорідність Китаю, на противагу плюралізовмі римського суспільства, також мала важливе значення, сприяючи успіху неодноразових спроб відновлення Китайської імперії.

⁶⁷ До II ст. н.е. оборот економічних ресурсів у Римській імперії можна схематично подати так: на податки зі східних провінцій держава утримувала легіонерів, розквартированих уздовж імперських кордонів на Рейні та Дунаї. Ці гроші переходили від армії до землевласників Галлії та Іспанії, що постачали вино, олію та якусь кількість зерна, необхідну для солдатського раціону. Землевласники, своєю чергою, витрачали гроші на придбання ремісничих товарів зі східних провінцій, таким чином замикаючи цикл.

Фотоархів музею Ватикану (Archivio Fotografico dei Musei Vaticanei).

Фонди Британського музею (Trustees of the British Museum).

ВИЩА ТОЧКА ЕЛЛІНІЗМУ, СХІД І ЗАХІД

Деметрій, цар Бактрії (близько 190–160 рр. до н.е.), зображений на монеті в головному уборі у вигляді слона, що символізує його перемоги в Індії. Напис на реверсі монети: «Цар Деметрій». Розквіт Греко-Бактрійського царства, що осідлало Гіндукуш,

становить вищу точку елліністичного політичного панування в Центральній Азії. Через півтора сторіччя, далеко на Заході, консолідація Римської імперії, досягнута Августом (27 р. до н.е.), практично поклала край війсьній експансії могутнього Риму. Як портрет Деметрія в химерності його головного убору відображає навколишнє оточення Індії, так і військово вбрання Августа відображає римське оточення. Але досить очевидна загальна серцевина елліністичного стилю — як це точно демонструє подібність між позою Августа і постаттю Зевса на реверсі монети Деметрія.

бо ретельне поєднання частин у єдине ціле, необхідне для підтримки міжнародної торгівлі, не було життєво важливим для сільськогосподарської економіки, тоді як без обороту податків і товарів від одного кінця Середземномор'я до іншого ні римська армія, ні римська бюрократія не могли довго протриматися.

Нарешті, не були схожі умови в землях, що лежали за межами кордонів двох держав. Германські й сарматські племена, що нападали на Рим, ніколи не об'єднували свої сили в єдину конфедерацію, подібну до конфедерації сюнну; однак їх численність сильно ускладнювала зусилля Риму, спрямовані на їх асиміляцію. Навіть більше, володіння Парфії, що прилягали до східних кордонів Римської імперії, були щільніше заселені та культурно набагато розвиненіші, ніж у будь-кого з сусідів, з якими доводилося мати справу Китаєві. Звісно, степові сусіди Китаю становили цілком реальну воєнну загрозу, але їхній успіх незмінно супроводжувався подальшим поступовим долученням до китайського політичного організму. У випадку Риму, проте, на звитяжних завойовників не чекали асиміляція та романізація, як це згодом показали франки й араби.

Отже, порівняння двох великих імперій, що процвітали по обидва боки ойкумени між 200 р. до н.е. і 200 р. н.е., показує, що структура Китаю була набагато стійкішою, ніж структура Риму. Подальші події, звісна річ, засвідчують такий висновок; але міркування щодо краху Риму та відродження Китаю повинні почекати до наступного розділу. Тепер залишається обговорити ті культурні зміни, що сталися в Євразійській ойкумені в епоху її першого змикання.

2. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК І ОБМІН

Мистецтво. Труднощі перекладу автоматично ізолюють літературу та інтелектуальні аспекти культури від сусідів. Для подолання цих бар'єрів необхідне свідоме зусилля, оскільки воїни й купці, які зазвичай першими встановлюють зв'язки між різними спільнотами, навряд чи бувають сильно зацікавленими в книгах і вченнях. Не зовсім так у образотворчому мистецтві, позаяк не потрібно жодної підготовки, щоб скласти ціну новому незвичайному стилеві в мистецтві⁶⁸. З цієї причини контакти між чужими культурними традиціями майже напевно будуть відображені скоріше й виразніше в образотворчому мистецтві, ніж у видах мистецтва, сильніше пов'язаних із мовою. Змикання Євразійської ойкумени в I ст. н.е. наочно ілюструє це правило: найбільш явні запо-

⁶⁸ Звісно, для повного розуміння кожного окремо взятого стилю справді необхідні широкі знання культурної основи, з якої цей стиль виріс, і розуміння символічного значення, утіленого в прийнятій умовності й у тематиці зображеного у творах мистецтва. Але таке знання не є необхідною умовою для захоплення, відтворення й запозичення — можна вказати на вплив, що його справляє африканська скульптура на деяких сучасних західних художників і скульпторів, які практично повністю нехтують магічно-релігійними віруваннями, що жили в це мистецтво в його споконвічному середовищі.

зичення були в образотворчому мистецтві, особливо в скульптурі, тоді як сліди такої взаємодії в літературі та філософській думці видаються набагато менш виразними і часто є дискусійними.

Наріжним каменем ойкумени була Бактрія, де стискалися і перепліталися щупальця елліністичного, індійського, китайського й перського стилів цивілізації. Грецькі царі правили країною до 135 р. до н.е., тоді як деякі їхні спадкоємці протрималися на індійському боці гір протягом іще одного сторіччя. Можновладці саків і кушанів, що пішли за греками, самі не додали нічого істотного до культурної спадщини цієї землі, але задля прибутку вони протегували торгівлю. Каравани, що човникували між Китаєм і Східним Середземномор'ям або Індією, зазвичай могли розраховувати на сприятливе прийняття в Бактрії. Отож, у містах і заїжджих дворах регіону регулярно зустрічалися люди, які належали до різних культурних традицій, і це перетворило Бактрію на активний культурний центр між 100 р. до н.е. і 200 р. н.е.

По обидва боки Гіндукушу було виявлено гідні захвату залишки творів мистецтва. Деякі з ранніх монет Греко-Бактрійського царства, що переважно датуються III ст. до н.е., являють приклад найбільш художньо завершених зразків портретної нумізматики всього елліністичного періоду і передбачають наявність кваліфікованих граверів, які повною мірою знали на елліністичних скульптурних традиціях⁶⁹. Значну кількість скульптур, позначених сильним елліністичним або римським впливом, було також знайдено в Гандхарі, на південь від Гіндукушу. Деякі дослідники навіть вважають, що самі творці були греками; однак у тих випадках, коли таланить ідентифікувати, що саме зображено, часто виявляється, що це — скульптурні портрети буддійських святих і праведників. Малодоречне використання пози Аполлона для зображення Будди рідко виявлялося справді успішним, але значення скульптур Гандхари далеко вихоплювалося за межі їхнього власне стилістичного успіху. Головне, про що точиться суперечка, — чи дали елліністичні прототипи істотний творчий стимул скульптурним стилям Індії та Китаю? Відповідь на це запитання залежить від того, наскільки можна розібратися з неясностями датування: якщо мистецтво Гандхари датується I ст. до н.е., то його вплив на скульптуру Індії великий і незаперечний; однак якщо це феномен, породжений кушанським царським двором II ст. н.е., то від нього можна відмахнутися як від другосортної мішанини стилів, що вже існували. Це питання викликає великі спори, і його неможливо закрити, спираючись на наявну інформацію⁷⁰.

⁶⁹ Існують окремі зяючі прогалини в археологічному матеріалі, особливо в Афганістані, де ніколи не велися розкопки на території Балха, колишньої столиці Греко-Бактрійського царства. Певно, що ці розкопки могли б виявити зразки повномасштабних скульптур, що належали до тієї ж традиції.

⁷⁰ Дослідники дійшли з цього питання діаметрально протилежних висновків, причому почуття національної гордості тільки посилювало їхні розбіжності. Див. A.Foucher,

Музей Альберта і Вікторії (Victoria and Albert Museum), Лондон.

Метрополітен-музей образотворчого мистецтва, Фонд Кеннеді (Metropolitan Museum of Art, Kennedy Fund).

СКУЛЬПТУРНІ СТИЛІ ГАНДХАРИ І КИТАЮ

Голова Будди на малюнку зліва — дивовижно вдалий зразок скульптури Гандхари, де, схоже, ефективно злились елліністичний та індійський стилі. Датування ця знахідка не має, але деякі дослідники відносять її до V ст. н.е. Будда на малюнку праворуч датований, згідно з написом на ньому, 477 р. н.е.; це — один із найбільш ранніх прикладів буддистської скульптури з Китаю. Греко-індійський вплив явно простежується в таких деталях, як зачіска і вираз обличчя; але китайський або середньоазійський художник, який вирізьбив цю статую, перетворив те, що раніше було реалістичним зображенням брижів одягу, на декоративний орнамент. Як гандхарський, так і китайський скульптори прагнули зобразити прихильне божество, а для цієї мети натуралістична, врешті елліністична, культурна спадщина майже нічого не значила. Звідси — стилістична трансформація, що мала близькі паралелі як за часом, так і за духом, в подібному переході від греко-римського до візантійського стилю в мистецтві, який стався в Егейському центрі самого еллінізму.

Однак ідея, що індійська скульптура дістала істотний творчий стимул від елліністичних моделей, ґрунтується не тільки на датах знахідок із Гандхари. Задовго до епохи Александра Індія мала зв'язки із Середземномор'ям. У III ст. до н.е. Ашока познайомив Індію з кам'яними монументами і скульптурами, декотрі з яких могли бути створені майстрами з Персії. Протягом наступних двох сторіч торговельні зв'язки з елліністичними містами в багато разів зросли, а завоювання Північно-Західної Індії греками, саками й кушанами принесло на індійський ґрунт суміш елліністично-перської культури. За таких обставин індійські каменярі та скульптори мали широкі можливості познайомитися на власні очі з доробком елліністичних і римських майстрів, що виразно демонструють археологічні знахідки досить значної кількості завезених до Індії статуеток⁷¹. Оскільки виготовлення кам'яних скульптур у Індії почалося за епохи Ашоки, індійські скульптори не були пов'язані жодною старовинною і священною традицією, а тому могли енергійно і творчо відповідати на стимул, яким для початківців була навіть другосортна мініатюрна копія елліністичного шедевра.

Індійська відповідь не була лише рабським наслідуванням, принаймні не більшим, ніж в архаїчних грецьких скульпторів, які з точністю відтворювали єгипетські зразки. Радше, як і в грецькому випадку, контакт із високорозвиненим і приголомшливим чужоземним мистецтвом прискорив дозрівання корінного стилю, в якому художній успіх залежав від

L'Art greco-bouddhique du Gandhara (нове видання, Paris: E.Leroux, 1951); Ludwig Bachhofer, *Early Indian Sculpture* (2 vols.; New York: Harcourt, Brace & Co., 1929); Benjamin Rowland, *The Art and Architecture of India* (London: Penguin Books, 1953); W.W.Tarn, *The Greeks in Bactria and India* (Cambridge: Cambridge University Press, 1951); H.Ingholt, *Gandharan Art in Pakistan* (New York: Pantheon Books, 1957). Розбіжності цих авторів кореняться частково в недостатності наших знань про еру саків і кушанів, але, головне, — у різних оцінках спорідненості між скульптурами Гандхари та їхніми грецькими і/або римськими прототипами.

⁷¹ Після II ст. до н.е. масове виробництво скульптур і статуеток стало звичайною справою в Східному Середземномор'ї з використанням механічних методів для повномасштабного відтворення відомих зразків, а також копій, що відливалися для менш значних виробів. Торгівля статуями була, звісна річ, зорієнтована, головне, на римський ринок на Заході; але ніщо не перешкоджало заповзятливому торговцеві спробувати успіху також і в Індії. Можливо, саме таким шляхом досягли Індії деякі з виявлених археологами зразків мистецтва Середземномор'я.

У I ст. н.е., коли торгівля між Римом та Індією досягла свого піку, уздовж узбережжя Індії вирости, мов гриби, постійні торговельні станції, де жили купці з Римської імперії. Одна така станція неподалік більш пізнього французького торгового поселення Пондішері на південно-східному узбережжі Індії зовні скидалася на невелике римське провінційне місто з форумом і храмами. Унаслідок цього очевидно, що вже в I ст. н.е. в цих краях була достатня кількість «пакка сахібів» (справжніх достойників — мається на увазі індійський вислів для англійських колоніальних чиновників. — *Прим. ред.*), які намагалися привезти з собою якомога більше зі свого звичного життя, у тому числі незначні зразки творів мистецтва. Див. R.E.M.Wheeler, «Arikamedu: An Indo-Roman Trading Station on the East Coast of India», *Ancient India*, II (1946), 17-124; Mortimer Wheeler, *Rome beyond the Imperial Frontiers* (Harmondsworth: Penguin Books, 1955), pp.173-78.

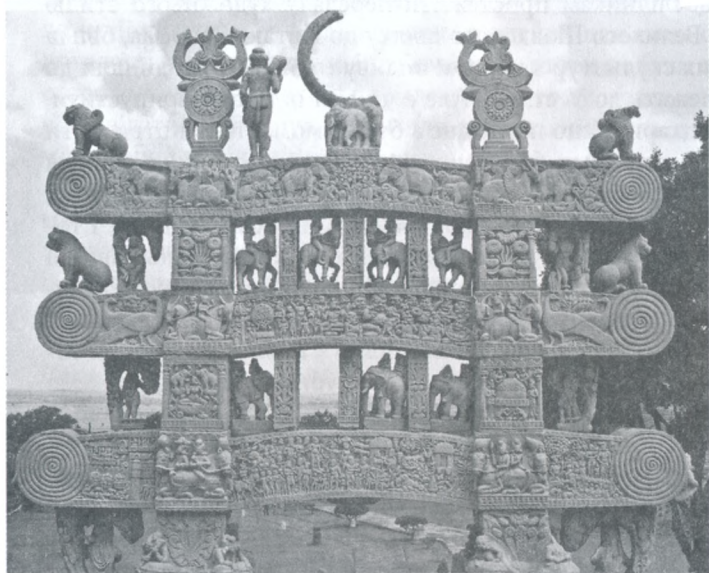
того, наскільки митець спромігся відійти від чужоземних зразків. Швидкість, з якою індійський скульптурний стиль розвинувся від перших ізольованих зразків епохи Ашоки до прекрасного розквіту Великої ступи в Санчи лише за два сторіччя потому, схоже, підтверджує слушність такого міркування. У Санчи немає явного сліду елліністичного впливу: чужоземний стимул уже виявився успішно переробленим у загальну натуралістичну форму, яка зберігала в найзагальнішому вигляді зв'язок із грецьким мистецтвом, але вже повністю відрізнялася від нього чи від будь-якої іншої чужоземної художньої традиції.

Зв'язок між елліністичним і римським мистецтвом та мистецтвом Центральної Азії й Китаю зрозуміліший, оскільки археологічні відкриття дають змогу дослідникам простежити передачу художнього стилю Гандхари вздовж Великого Шовкового шляху до Китаю. Зокрема, більш ранні з китайських скульптур з виявом впливу еллінізму, які дійшли до нас, зазвичай належать до V ст. н.е. Але є чималі підстави припустити, що мистецтво Гандхари, тісно пов'язане з буддизмом, стало потрапляти до Китаю разом із першими буддійськими місіонерами, які дісталися туди вже в I ст. н.е.⁷² Буддійське мистецтво спершу залишалося так само чужим для китайської культурної традиції, як і сам буддизм, і тому воно не могло бути відразу ж асимільовано. За епохи Хань давніші китайські бронзові орнаменти зі звіриних масок змінилися геометричними візерунками, що їх найчастіше використовували для прикрашання зворотного боку бронзових дзеркал. Порівняно з ними скульптурні зображення людей і тварин залишалися досить грубими. Тому ми можемо припустити, що буддійське мистецтво Гандхари та Центральної Азії, з його скульптурами в натуральний чи навіть більший розмір, сильно розфарбованими й золоченими, справило на китайських спостерігачів враження справжнього прозріння⁷³. Так чи так, але згодом мистецтво Китаю зазнало трансформації, сприйнявши — як завжди, з тільки йому властивим акцентом — трансценденталізований натуралізм (а також деякі декоративні деталі) греко-індо-буддійського мистецтва.

Отже, скульптура Східного Середземномор'я вплинула на стиль мистецтва цивілізованих народів ойкумени в період між 100 р. до н.е. і 200 р. н.е. Безперечно, грецькі зразки змінювалися мірою того, як вони перетинали Азію: художні умовності виявлялися невірною сприйняти-ми, брижі тоги перетворилися просто на лінійний візерунок, а надміру

⁷² У середині V ст. н.е. урядове гоніння на буддизм виявлялося в широкому й систематичному руйнуванні буддійських храмів і творів мистецтва. Це може пояснити той факт, що до наших днів не дійшли раніші зразки цього мистецтва. O.Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, II, 203.

⁷³ Див. міф, створений пізніше, аби пояснити прибуття буддизму до Китаю, де йшлося про те, що імператор Мін-ді в 61 (або 65) р. н.е. побачив уві сні золоту людину, і цей сон спонукав його відрядити слуг до Індії, щоб довідатися про Будду. O.Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, 407.

ВЕЛИКА СТУПА В САНЧИ

Загальний вигляд Великої ступи в Санчі в Індії показує її планування з чотирма прикрашеними входами під центральну баню, де вміщено мощі Будди, що додає цьому місцю особливої святості. Фотографія скульптурної прикраси північних воріт дає уявлення про багатство і складність композиції, частково суто декоративної, частково складеної зі сцен із життя Будди. Деталь (праворуч унизу) литих воріт натякає на чуттєвість індійського життя і на релігійність, що завжди протистояла аскетичній традиції, такій помітній у літературі.

людський біль елліністичної традиції перевтілювався в незворушних Будд, чії статуї передають світогляд, надзвичайно далекий від язичництва Середземномор'я. Коротше, культурне запозичення вело, як звичайно, не до механічного копіювання, а до метаморфози — адже мірою того, як чужі елементи долучалися до нового культурного середовища, вони неминуче набували значення і символічного навантаження, відмінних від тих, що мали попервах.

* * *

Зона степів також переносила художні сюжети Євразією. Від Східної Європи до Східного Сибіру всі степові народи зробили свій внесок у «звіриний стиль», що вперше з'явився в VII або VI ст. до н.е., коли кочовий спосіб життя степових народів досяг зрілості. Цей «звіриний стиль» запозичив деякі елементи від цивілізованої традиції — наприклад, сармати надавали перевагу поліхромним виробам, що нагадували мистецтво Персії, яке, своєю чергою, було передане європейським варварам і стало одним із джерел європейського середньовічного мистецтва. Аналогічно відбувалася обмежена взаємодія мистецтва Китаю і кочовиків уздовж східного кордону степів. За самою природою степового життя мистецтво кочовиків могло втілитися тільки в прикрашанні легких у переміщенні невеликих об'єктів. Із такого коріння не могло постати повномасштабне монументальне мистецтво⁷⁴.

Релігія. Цивілізовані народи Західної Євразії, що жили під владою Римської, Парфянської та Кушанської імперій, переважно задовольнялися створеними багатьма поколіннями культурними інституціями і традиційним способом життя своїх земель. Еллінізована знать римських міст, аристократи-барони перської глибинки та арійська правляча верхівка Індії — усі вони вели багатий і, звісно, привабливий спосіб життя, якого прагнули захищати і зміцнювати. Усі вони досягли в цій справі великого успіху.

Однак для інших соціальних верств традиції цивілізації в їхньому суспільстві важили набагато менше. Селяни, що становили більшість населення кожного цивілізованого суспільства, були лише слабо пов'язані з культурою своїх велителів. Натомість місцеве сільське життя і вікові ритми полів, а також магічні ритуали і святкові обряди вибудовували набагато простішу, але й стабільнішу культурну традицію, ніж та, що була відома правлячим класам. Гноблені селяни не чинили жодної серйозної протидії високій культурі Індії, Середнього Сходу або Європи,

⁷⁴ Про мистецтво сюнну див. René Grousset, *L'Empire des steppes*, pp.59-62; про сарматське мистецтво див. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, pp.181-208; Rostovtzeff, *The Animal Style in South Russia and China* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1929).

Метрополітен-музей образотворчого мистецтва (Metropolitan Museum of Art), дарунок Henry S. Marquand, 1883.

Галерея Епштейна (Epstein Gallery).

СКІФСЬКИЙ І КИТАЙСЬКИЙ «ЗВІРИНИЙ СТИЛЬ»

Ілюстрація угорі подає зразок мистецтва скіфських ювелірів; інші два предмети були зроблені руками бронзових справ майстрів Китаю епохи Хань. Верхні дві ілюстрації зображають тигрів — один скіфський, інший китайський. Схожість між ними видає наявність зв'язків між художньою традицією степів і Китаю, які належать ще до VIII–VII ст. до н.е. З іншого боку, мініатюрний дракон, що біжить, демонструє абсолютно інший стиль зображення тварин, стилізація якого ближча до пізнішого китайського мистецтва.

Галерея Епштейна (Epstein Gallery).

хоча їхнє вилучення з мозаїки кожної з цих цивілізацій і крило в собі потенційну слабкість.

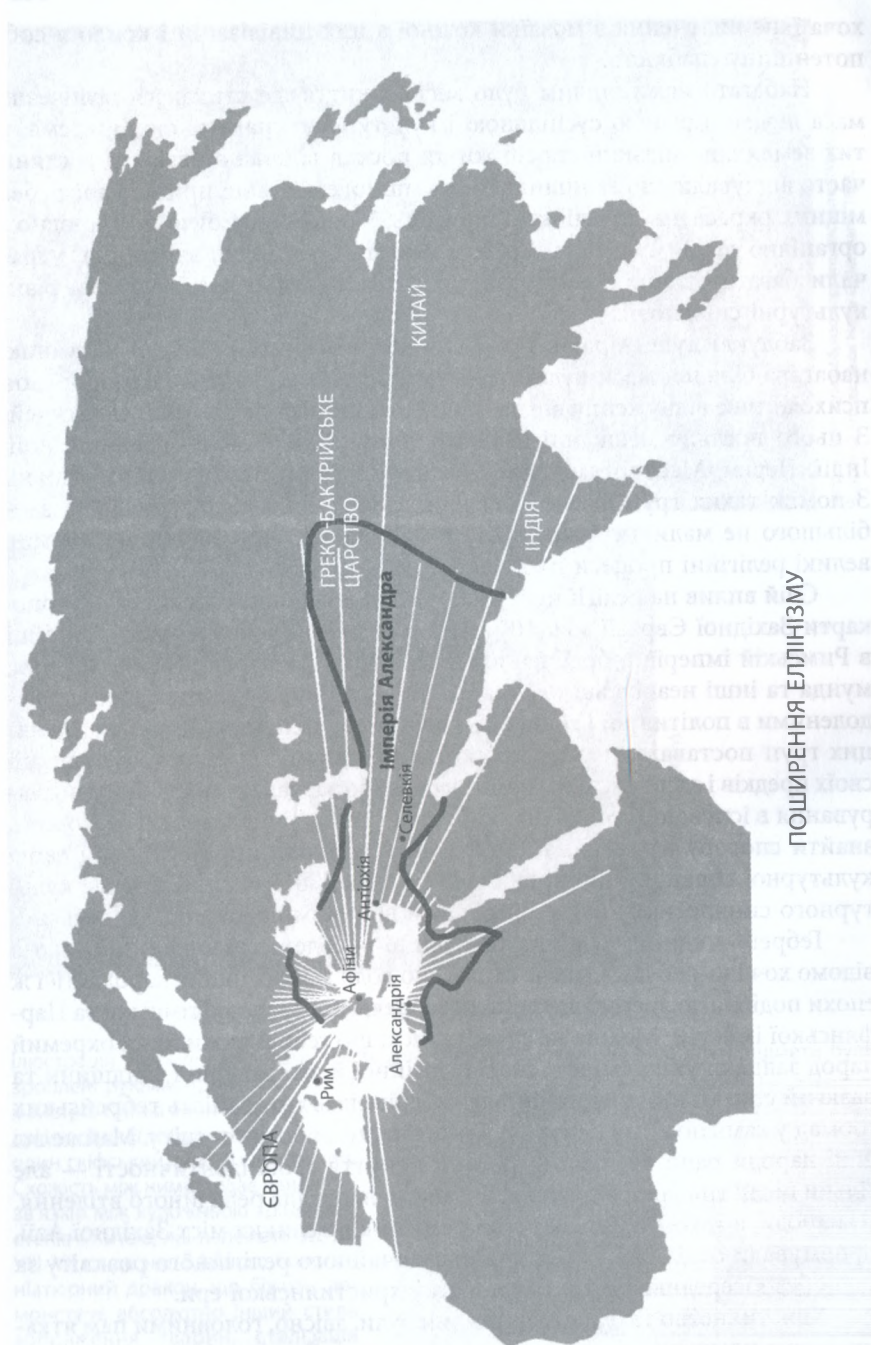
Набагато важливішим було міське життя, де стикалася величезна маса людей з різною суспільною і культурною спадщиною. Зокрема, у тих землях, де міський спосіб життя постав відносно недавно, містяни часто відчували, що залишилися без міцної емоційної прихильності, без міцних окреслень поведінки і вірувань, яких можна було б природно і органічно дотримуватися. Люди в такому становищі, звісна річ, утрачали багато етичних засад, які звичайно переділяють людей на різні культурні спільноти.

Заблуклі душі з рабів і ремісників римських міст були частиною набагато більшої маси культурно знедолених, які раптом виявили своє психологічне відчуження від панівних релігійних і культурних цінностей. З цього погляду мешканці великих торговельних міст Середньої Азії, Індії, Персії, Месопотамії та й самого Риму всі були в одному човні. З-поміж таких груп людей, для яких політичні й культурні межі здебільшого не мали значення, знайшли поживне середовище переломні, великі релігійні процеси цього періоду.

Свій вплив на релігійну історію мав також інший аспект культурної карти Західної Євразії між 100 і 200 р. н.е. Єгиптяни, гебреї та сирійці в Римській імперії; гебреї, вавилоняни і греки в Парфії; греки, дравіди, мунда та інші неарійські племена Індії — усі вони були так чи так знедоленими в політичній і соціальній структурі суспільств, де жили. Члени цих груп поставали перед вибором: або відкинути культурні традиції своїх предків і засвоїти чужоземні звичаї, або зазнавати постійного розчарування в існуванні, коли їхні найбільші споконвічні цінності не можуть знайти способу вираження. Переусвідомлення та пристосування своєї культурної спадщини до нових умов, а також неминучий процес культурного синкретизму були природним відгуком на такі обставини.

Гебреї — єдиний з таких політично гноблених народів, про якого відомо хоч що-небудь. Однак схоже, що доля деяких інших народів тієї ж епохи подібна до знегод, що випали гебреям під владою Римської та Парфянської імперій. Можна не сумніватися, що гебреї вижили як окремий народ завдяки унікальності своєї релігійної й літературної спадщини та разючій соціальній дисципліні, яка зберігала згуртованість гебрейських громад у самісінькому центрі чужого, і часто ворожого, світу. Майже всі інші народи рано чи пізно втратили почуття своєї ідентичності — але тільки після тривалої боротьби, яка часто набувала релігійного втілення. Ці народи, а також раби і верстви ремісників великих міст Західної Азії, сформували соціальні умови для надзвичайного релігійного розквіту за часів безпосередньо до і після початку християнської ери.

Християнство та буддизм махаяни були, звісно, головними пам'ятками цього розквіту, але аж ніяк не єдиними. Безліч містичних релігій процвітали в межах Римської імперії. В Індії релігійні секти і рухи були

ще різноманітнішими, бо саме протягом цих сторіч із древнього брахманізму почав зростати індуїзм, виявляючись у переусвідомленні прадавніх культів місцевих богів. На підставі надзвичайно ненадійних відомостей можна припустити, що подібний релігійний пошук був і в Месопотамії, однак головні вияви релігійного новаторства в цьому древньому регіоні належать до трохи пізнішого періоду (III–VI ст. до н.е.).

Як і зороастризм, юдаїзм і орфізм попередніх сторіч, нові релігійні рухи зароджувалися в місцях, де стикались і взаємодіяли дві (чи більше) культурні традиції. Християнство виникло в Палестині, Сирії та Анатолії, де перепліталися гебрейська, грецька, перська і (хоч і набагато слабше) індійська культури; індуїзм розвивався з особливою енергією в Південній Індії, де культура загарбників-аріїв і (набагато слабше) греко-римська культура стикнулися зі споконвічною дравідською традицією, а буддизм махаяни набув своєї зрілої форми в Північній Індії, де стрілися індійська, перська і грецька культури. Таке різноманіття давало величезний запас побожних ідей і сюжетів, з яких могли розвинутися нові релігії.

Істотну подібність між християнством, буддизмом махаяни та індуїзмом можна пояснити перехресним запозиченням із раніше більш-менш незалежних та ізольованих релігійних традицій. Але не можна відкидати і незалежний паралельний винахід, бо якщо суспільні та психологічні обставини життя підкорених народів і міського дна в усіх частинах Західної Азії були приблизно подібними, то можна чекати виявлення близьких паралелей і серед релігійних рухів, які виникли та процвітали в такому соціальному казані. Так і сталося, позаяк три основні риси, наявні в усіх головних релігійних рухах того періоду, відділяли їх од усього, що відбувалося доти.

По-перше, християнство, буддизм махаяни та індуїзм дійшли згоди в тому, що головна мета людського життя — це порятунок. Усі три релігії обіцяли своїм послідовникам вічне життя та блаженство після смерті⁷⁵, хоча передумови досягнення такого блаженства, теоретичні змалювання небес і самого потойбічного життя істотно різнилися. Давнішу концепцію про те, що релігія потрібна для підтримки добрих взаємин із надприродними силами, не було забуто; утім, зсунувся акцент — із короткострокових практичних переваг, очікуваних у цьому житті, на вічне блаженство небес, де буде вгамовано всі жалі цього світу⁷⁶.

⁷⁵ У цьому не було нічого нового, оскільки єгипетська і мегалітична релігії, а про орфізм годі й казати, давали своїм прихильникам такі надії за тисячі років перед тим. Однак «порятунок» був новацією в тому сенсі, що раніші релігії вважали, буцімт замогильне життя — це, власне, продовження життя земного, можливо, з деяким неминучим обмеженням його повноти. Нові релігії порятунку, навпаки, уважали, що замогильне життя криє в собі радикальну зміну та поліпшення суспільства, тому тільки обрані та душі, які очистилися, можуть розділити вічне життя.

⁷⁶ Не можна перебільшити психологічну силу такої оцінки людського існування. Кожний, хто народжений у традиції однієї з цих релігій, лише з величезним жалем може відкинути розраду, що її пропонує таке пояснення місця людини у всесвіті.

По-друге, усі нові релігії Західної Азії були егалітарними в тому сенсі, що будь-яка звичайна людина могла виконувати вимоги і брати участь у ритуалах, що вважалися необхідними для порятунку. Ще важливішим було те, що жінок допускали до участі в релігійних службах нарівні з чоловіками, і вони так само вважалися придатними до порятунку. Це було величезне джерело сили, бо в минулому жінки майже неминуче вилучалися з гурту повноправних учасників релігійних систем. Нові форми богослужіння, отже, пропонували їм надію відходу від нерівноправності й нерівності, з якими вони стикалися в повсякденному житті. Тому навряд чи дивно, що жінки були найбільш благочестивими та енергійними прихильниками нових релігій; до того ж, використовуючи свій вплив на дітей, вони могли забезпечити порівняно швидко поширення нових вірувань.

Третьою спільною рисою була концепція бога-рятівника, який був і людиною, і водночас за своєю природою охоплював всесвіт. Такий рятівник, як стверджувалося, винагороджував своїх послідовників порятунком, дозволяючи їм ототожнювати себе з ним, і таким чином безпосередньо поділяти його силу та безсмертя або передаючи свою гідність чи силу, яка була механістичніше задуманою, але достатньою, щоб забезпечити порятунок вірянина, який був гідним її. Провалля між всюдисущим, всемогутнім, усезнаючим божеством і безпорадною людиною було подолане за допомоги концепції бога-людини, бога, який своєю вільною волею втілювався в людській подобі, щоб вести людей до порятунку. Христос і Мітра, Вішну і Шива, незліченні бодхісатви буддизму махаяни — усі вони мають ці характеристики.

Логічно неможливо поєднати трансцендентне божество і втіленого бога. Аналогічно монотеїзм і політеїзм можуть бути логічними протилежностями. Однак на практиці такі несумісності добре поєднуються. Християнство, як і буддизм махаяни та індуїзм, було монотеїстичною релігією в тому сенсі, що приписувало всю могутність і славу Богові-Рятівнику, Творцеві та джерелу життя; однак усі три віри залишили місце для поклоніння меншим надприродним істотам — святим і ангелам у християнській традиції, місцевим богам і духам, приписаним до почту того чи того втілення верховного божества, в індійській традиції. Загалом, християни як спадкоємці суворішого та менш толерантного монотеїзму юдейської релігії були трохи обережнішими, ніж індуїсти чи буддисти в тому, щоб дозволити меншим об'єктам поклоніння забирати увагу від поклоніння верховному божеству. Утім, попри сумніви богословів, ранньохристиянське благочестя швидко ввібрало шанування святих, по суті аналогічне поклонінню місцевим божествам, поширеному як в індуїзмі, так і в буддизмі махаяни. Відмінність, отже, полягала більше в теорії, ніж у практиці. Але теоретична відмінність приводила до істотних наслідків, оскільки подальша історія християнства знаменувалася неодноразовими спробами очистити віру викориненням ідолопоклонницьких звичаїв, тоді

як індійські релігії, від самого початку діставши теоретичну санкцію на будь-яку форму місцевих культів попри будь-які грубі та дивні звичаї, були застраховані від таких вірозахисних криз⁷⁷.

Християнство відрізняла від сучасних йому індійських релігій також тільки йому властива особлива історичність світогляду. Християни вважали створення світу, пришестя і Страшний суд унікальними подіями, що вносять зміст і надію до звичайного земного життя. На противагу такому історичному, тимчасовому поглядові, буддисти й індуїсти створили космологічну систему, в якій незлічені світи нескінченно повторюють кругообіг творення та руйнування. Божественні втілення помножилися, досягши фактично нескінченності, тож ніяка єдина божественна подія не могла мати того значення для буддистів або індуїстів, яке християни вкладали в пришестя Христа.

Нарешті, такі релігії, як християнство і буддизм махаяни, можна відрізнити від численних вірувань, що конкурували з ними, за акцентом на моральності. Від адептів Серапіса й Исиди, наприклад, а також деяких індуїстських культів не вимагалось істотно змінити свій звичайний спосіб життя, аби досягнути порятунку. Магічних ритуалів було для цього цілком достатньо. Але буддизм і християнство пов'язували вічний порятунок з етичним кодексом, якого слід було дотримуватися в цьому світі, щоб досягнути досконалості у світі наступному. Етичні орієнтири, поряд з ефективною церковною організацією, дали цим двом релігіям набагато сильніші важелі впливу на своїх послідовників, аніж могли здобути звичайні ритуалістичні релігії. Такий відчутний знак на повсякденному житті громади вірян так само чи навіть більше, ніж будь-які доктринальні переваги, зумовив непорівнянний успіх християнства та буддизму махаяни.

ХРИСТІЯНСТВО. У точному сенсі християнство зародилося разом із проповіддю та смертю Ісуса з Назарета близько 27–30 рр. н.е. Утім, багато що з проповіді Ісуса було не більше ніж підкресленим і енергійним ствердженням ідей, які були вже знайомі юдаїзмові тієї доби. Від часів правління Антіоха IV Епіфана (175–163 рр. до н.е.), що спричинив повстання своїми спробами еллінізувати єврейські релігійні обряди, та Маккавеїв, які заснували незалежну єврейську державу в Палестині (168–142 рр. до н.е.), очікування месії, який принесе Царство Боже на землю, привертало живу увагу євреїв. Одначе залишалось невіршеним, ким саме буде цей месія. Дехто сподівався звияжного монарха,

⁷⁷ Це розходження зародилося в далекому минулому. Жерці аріїв, схоже, також намагалися викоренити місцеві культу. Але брахмани незабаром виявили, що краще піти на компроміс із сільськими забобонами, і стали виправдовувати існування таких культів доктриною, що якась частина абстрактного божества присутня в кожному релігійному культі. З іншого боку, християнська теологія успадкувала старе юдейське тертя між Ягве і ваалами Ханаана; подібно до юдеїв, християни не змогли ні усунути, ні повністю виправдати шанування святих та інші місцеві релігійні звичаї.

який відновив би царство Давида; інші чекали надприродну істоту, яка прибуде на вогненних крилах на схилі часів, коли небеса розчохнуться, щоб виявити невимовну славу Божу⁷⁸. Скрутні умови життя в Палестині (яка потрапила в залежність від Риму після 63 р. до н.е.) переконували дедалі більшу кількість гебреїв, що Бог не може дозволити такій несправедливості тривати довго. Виникли особливі угруповання, на кшталт тих, про які оповідають кумранські сувої з берегів Мертвого моря; їхні члени перебували в стані постійної готовності до кінця світу, прагнучи уникнути будь-якої скверни, щоб Бог не відніс їх до негідних увійти до Його царства в день Страшного суду.

Тісно пов'язаною з цими месіанськими поглядами була ідея, яку проголошували переважно фарисеї, що праведники можуть чекати або особистого безсмертя, або воскресіння в плоті в День Господній. Це вчення, в якому вчувалися перські та елліністичні впливи, відкидали інші гебреї, котрі не знаходили підстав для таких переконань у Законі і Пророках; але відсутність підстав у Святому Письмі не завадила вкоренитися цій доктрині, такий привабливий для людини в смутний час, у гебрейському суспільстві.

Гебреї, які жили за межами Палестини, заклали підмурівок християнства в іншому аспекті. Живучи далеко від Єрусалима, вони не мали можливості регулярно чинити відправи в Храмі. Тому вони зберегли релігійні звичаї, уперше розроблені під час вавилонського полону, які дозволяли проводити обряди на місці. На додачу до сімейних обрядів, що мали велике значення, гебреї діаспори підтримували звичай збиратися щотижня для спільного читання Святого Письма, текстів у супроводі роз'яснення змісту. Особливі будівлі, де відбувалися такі зустрічі, — синагоги перетворилися на центри діяльності гебрейських громад. Ці синагоги стали тим зерном, з якого виростили християнські церкви.

Крім того, що стала інституційною колицкою, гебрейська діаспора розчистила шлях християнству, започаткувавши культурне зближення гебреїв і греків. Гебреї діаспори неминуче підпадали під вплив ідей і звичаїв світу елліністичних міст. Багато гебреїв розмовляли грецькою як рідною і приймали до своїх громад чимало навернених язичників. Але навіть після прийняття юдаїзму ці неофіти часто зберігали старий стрій думок і почуттів. Ця ситуація, а також загальний тиск навколишнього загалу надали багатьом гебрейським громадам напівеллінізованного характеру; і не бракувало людей, подібних до Філона Александрійського (20 р. до н.е.), які прагнули збагнути юдаїстські релігійні переконання в термінах грецької філософії. Таке зближення між гебреями і греками

⁷⁸ Перські, а надто зороастрійські, сюжети були особливо помітними в образах, що використовувалися для опису кінця світу. Гебреї Вавилона, можливо, були особливо активними в тому, щоб внести ці переконання в юдаїзм, оскільки вони ближче за інших стояли до перських релігійних дискусій.

вторувало шлях переходу християнства від становища гебрійської секти до релігії, що залучала більшість вірян із язичницького середовища.

Однак після того, як було належним чином враховано всі події та процеси, що передували появі християнства, залишилася центральна унікальна іскра. Цю іскру дав гурт галілеян дуже скромного походження — передусім сам Ісус, а також Петро та інші апостоли. Ісус, вірогідно, був надзвичайною особистістю. Його повчання та особистий приклад кидали виклик його відданим послідовникам жити відповідно до абсолютно безкомпромисного етичного ідеалу — «Підстав другу щоку»; «Люби ближнього свого як самого себе»; «Чини з іншими так, як ти хотів би, щоб чинили з тобою», — що проповідувався з усім напруженням почуттів, породженим пристрасним передчуттям неминучого кінця світу. Проповідь Ісуса: «Покайтеся, бо близьке вже Царство Небесне», — звісно, викликала сильні почуття з-поміж його безпосередніх учнів і розігрівала месіанські сподівання серед набагато ширшої аудиторії. За постійного для тогочасної Палестини стану гострої соціальної напруженості не було нічого дивного ні в тому, що проповідь Ісуса могла викликати заворушення в Єрусалимі, ні в його арешті та страті за богохульство і підбурення до заколоту.

Що справді дивно, так це те, що його вчення пережило його смерть. «Діяння апостолів» зберегли розповідь з усіма ознаками достовірності про те, як кілька найближчих до Ісуса послідовників зібралися в кімнаті й раптом відчули, як на них зійшов Святий Дух; усі вони стали абсолютно переконаними в тому, що їхній Учитель, який щойно помер на хресті, перебуває з ними. Це була подія, якої ніхто з присутніх не зміг забути ні за що й ніколи, причому вона була настільки сама собою непересічна, що не потребувала прикрашення вигадкою під час переказу. Після того як вони пережили такий емоційний вибух, який згодом повторився, хіба могли вони сумніватися, що Ісус із Назарета, син теслі, був справді месією і невдовзі повернеться зі славою? І хто, маючи такий досвід, міг утриматися від того, щоб розповідати іншим про це, попереджаючи про друге пришествя, допомагаючи їм приготуватися до нього і розтлумачуючи знаки й підтвердження того, що Ісус справді месія? Проповідуючи та навчаючи, викликаючи Святий Дух у зібраннях вірян, коли згадувалися і славились епізоди з попереднього життя месії серед людей, маленьке ядро послідовників Ісуса, які спершу об'єдналися разом, швидко збирало навколо себе нових членів, утверджувалося в своєму розумінні всіх приголомшливих і дивовижних подій, свідками яких вони разом були⁷⁹.

⁷⁹ У подальшій християнській історії сектантські групи неодноразово відтворювали всі незвичайні психічні вияви, що так міцно гуртували перші християнські громади. Люди, чие повсякденне життя було повне розчарування, легко впадали в стан колективного збудження. За таких обставин пристрасна релігія давала заміну, при цьому сама бувши на межі, масовому насильству. Переслідування ранніх християн і пізніші атаки

Наступний великий поворотний пункт у історії християнства спирається на діяльність св. Павла. Народжений у Малій Азії, в елліністичному місті Тарс, Павло був людиною, яка належала широкому світові, а зовсім не простим галілеянином, як дванадцять апостолів. Благочестивий, освічений і енергійний гебрей, він був серед перших гонителів неосвічених і блюзнірських сектантів, що проповідували воскресіння месії на вулицях Єрусалима. Однак на шляху до Дамаска, де він мав підштовхнути місцеву гебрейську громаду до боротьби проти нового вчення в їхнім середовищі, Павлові було видіння Ісуса Христа, і він перейшов у віру, переслідувачем якої раніше був. Побачивши Його, Павло став проповідувати воскресіння Христа; розмовляючи грецькою з аудиторіями, які засвоїли грецький спосіб думок і звороти мови, він, природна річ, привніс виразний елліністичний елемент у вчення. Неминучий кінець світу, що супроводжуватиме друге пришестя Христа, залишився в центрі християнського вчення; але ще сильніший відгук у слухачів-язичників мало підтвердження з вуст самого Павла того, що Ісус Христос справді встав із труни. Такий Спаситель міг справді бути спроможний підняти й інших із могил, якщо вони в нього твердо віритимуть і віддано слухатимуть йому.

Одразу ж у християнських громадах за межами Палестини стало питання щодо того, чи залишається Закон Мойсея обов'язковим до виконання. Відповідь Павла полягала в тому, що Христос відкинув Старий Заповіт, відкривши новий шлях до порятунку. Інші послідовники Христа вважали, що традиційні гебрейські звичаї мають залишатися. Це питання викликало перший серйозний доктринальний конфлікт у християнській спільноті, і, як буває в суперечці між людьми, кожна з яких переконана у своїй думці, ні Павло, ні Варнава, який прийшов з Антіохії, щоб обговорити проблему (можливо, 40 р. н.е.), не змогли переконати іншу сторону. Схоже, було досягнуто згоди, що кожна громада триматиметься того курсу, який її лідери вважатимуть правильним; на практиці це означало, що Павло і його послідовники знайшли родючий ґрунт для своєї проповіді серед язичників, тоді як палестинські християнські громади залишалися дрібною сектою в юдаїзмі, оскільки для гебреїв розходження між грандіозними месіанськими очікуваннями і тим, чого Ісус досяг у своєму житті, були занадто великими, щоб переконати тих, хто ще не ввійшов до християнської громади і не відчув на собі силу Святого Духа.

Мірою того, як покоління апостолів старіло й помирало, ставало очевидним, що треба записати їхні спогади про справи і вчення Ісуса. Із цих спогадів, доповнених благочестивими домислами, спрямованими

християнами язичників, як-от Іпатія (помер 415 н.е.), досить свідчать про близькість у Римській імперії релігійного збудження й люті натовпу. Ближча до нас історія сект, як середньовічних, так і нового часу, дає безліч таких прикладів.

на те, щоб показати, як епізоди життя Ісуса підтверджували месіанські пророцтва й очікування, виросло Євангеліє. Християнські громади також знайшли корисне і авторитетне роз'яснення вчення в листах Павла, надісланих ним деяким із церков, які він установив. Було долучено й інші твори, найважливішим з яких стало апокаліптичне бачення наближення кінця світу, що дістало назву книги Об'явлення, поки близько 200 р. н.е. не виник канон Святого Письма, визнаний усіма християнськими громадами богонатхненним. Це був Новий Заповіт, читання якого стало важливою частиною християнського богослужіння. Гебрейське Святе Письмо було також долучене як частина християнської спадщини, попри випадки проти гебреїв, що їх робили деякі з новонавернених із спекулятивним складом мислення, вбачаючи неприйнятний антропоморфізм і етичну грубість у деяких частинах Старого Заповіту.

У 66 р. н.е. у Палестині спалахнуло масове повстання, що живилося месіанськими надіями, подібними до тих, які розпалював сам Ісус. Рим надіслав війська для відновлення порядку; у наполегливій і безжальній війні Єрусалим було взято, а Храм зруйновано (70 р. н.е.). Це потрясіння розсіяло чи зруйнувало християнські громади Палестини; їхні залишки або влилися в більші християнські спільноти за межами Палестини, або повернулися в лоно юдаїзму. Ранні зв'язки між християнством та юдаїзмом було таким чином розірвано; і нова віра вийшла на шлях підкорення греко-римського світу, борючись не тільки проти поганських вірувань, а й проти самого юдаїзму.

Оскільки новонавернені неминуче приносили до ранніх християнських громад свій язичницький менталітет, християнство поступово стало більш схожим на інші елліністичні релігії. Однак неможливо було стлумити найважливіші відмінності, що походили з юдейської коліски релігії. Підкреслена нетерпимість до всіх інших вірувань і згуртована громада були найважливішими з цих відмінностей. Успішне поширення раннього християнства багато в чому ґрунтувалося на системі добродійних закладів, через які віряне допомагали одне одному, і на ритуалі щотижневих зборів для читання Святого Письма, хвали Ісусові та (спершу) загальної трапези в пам'ять про таємну вечерю. Це все були варіації загальноприйнятих звичаїв у синагогах, пристосовані для поширення раннього християнського вчення. Метою було створення згуртованої спільноти одновірців, котрі розглядали б навколишній світ переважно як чужий і просотаний злом, але у своєму колі могли б натішитися товариством, особливою суспільною дисципліною та пристрасною надією на майбутнє, що здавна було властиво юдаїзму.

Християнство поєднало ці риси юдаїзму з ученням, краще пристосованим до світовідчуття греків, і з ритуалами, вільними від настанов і заборон, образливих для греків. Ніякі інші містичні релігії Римської імперії не могли запропонувати нічого кращого. Благородна етика, священні тексти, записані народною мовою, але підкріплені древніми пророцтвами,

тепле почуття братерства серед вірян, обіцянка вічного та блаженного життя, доповнена яскравим очікуванням швидкого повалення земної несправедливості — усе це неухильно притягувало масу бідних і знедолених у великих містах Римської імперії та поза її межами⁸⁰.

Народження християнства — одна з центральних драм історії людства. Величезний вплив Ісуса і кількох простих сільських жителів Галілеї на подальші покоління людства вражає уяву. Успіх апостолів у подоланні очевидної поразки всіх їхніх надій на хресті та в переусвідомленні всього свого досвіду сам собою є надзвичайним, але ще більш надзвичайні його гігантські наслідки; і новий акцент, зроблений у християнському вченні св. Павлом, був не менш важливим для майбутнього. Дії, думки і почуття цього маленького гурту глибоко вплинули на дії, думки і почуття сотень мільйонів людей. Вони впливають досі, впливатимуть і в досяжному майбутньому, бо життєдайна сила християнської віри, надії та любові, разом із не менш могутніми силами християнської нетерпимості й заботону, аж ніяк не виснажилася.

БУДДИЗМ ТА ІНДУЇЗМ. Невизначеність ранньої християнської історії не йде ні в яке порівняння з невизначеністю, яка оточує еволюцію індійських релігій. Безсумнівно, головною причиною такого стану речей є фундаментальна позаісторичність індійського світогляду: час і місце не мають жодного значення для тих, хто звично перебуває в присутності нескінченного.

Перше покоління послідовників Будди зберегло пам'ять про життя і вчення свого вчителя майже так само, як учні Ісуса. Але буддійський писемний канон ніколи не було визнано закритим, тож віровчення й надалі сприймало нові ідеї та зміну старих протягом тисячі років після Гаутами. Те саме слушно і щодо індуїзму, з тією відмінністю, що, не маючи певного фундатора, він звільнився від пут історії від самого початку. Індійських сект завжди було багато, але зазвичай вони знаходили можливим мирно співіснувати, оскільки до істини вело чимало шляхів і ніхто в індійському контексті не наслідкував вважати, що лише йому одному вручено ключі до порятунку. Постійна тісна взаємодія між різними релігійними групами Індії робить історію вірувань досить заплутаною.

Попри всю невизначеність, зрозуміло, що в період між 100 р. до н.е. і 200 р. н.е. народний індуїзм почав викристалізовуватися з поєднання священного брахманізму, одвічних сільських культів і нової концепції втіленого бога, що має силу врятувати інших. Тоді ж стало очевидно, що буддизм не спромігся заволодіти думками всього населення Індії.

⁸⁰ Успішна місіонерська діяльність у Месопотамії, Вірменії, Ефіопії та Індії почалася дуже рано, хоча деякі дослідники піддають сумніву дати, що їх дають церкви цих земель легендам про своє заснування. Див. Johann Peter Kirsch, *Die Kirche in der antiken griechisch-römischen Kulturwelt* (Freiburg: Herder & Co., 1930), I, 135-38; Kenneth Scott Latourette, *A History of the Expansion of Christianity. Vol.I: The First Five Centuries* (New York and London: Harper & Bros., 1937), pp.100-108.

Занепад буддизму в Індії стався тому, що він ніколи не пропонував індійським мирянам повної релігії. Ранній буддизм не знав жодних ритуалів, пов'язаних із народженням і смертю, шлюбом, хворобою або іншими критичними віхами в особистому житті людини; також не були розвинені й буддійські ритуали для суспільних потреб. Тільки чернечим громадам буддизм давав повний і ретельно розроблений спосіб життя. Прості люди могли підтримувати віру тим, що приносили милостиньку ченцям або медитували в ступах та інших священних місцях, аби на них зійшла частина святості. Правителі та багатії могли будувати священні споруди або освічувати населення, замовляючи статуї, що прославляли життя Будди. Але брахмани, маючи напоготові ритуали та священні замови для запобігання небезпеці або зменшення завданої шкоди, усе ж були потрібні для повсякденних криз у житті. Цей елементарний факт забезпечив виживання буддизму в Індії, попри енергійну атаку, яку вели з VI ст. до н.е. буддизм і джайнізм на жертвоприносини і претензії жерців.

Пропонуючи свої послуги широкій громадськості як фахівці з ритуалу, брахмани поступово пристосувалися до переконань людей, яким вони слугували. Як нині, так і тоді, села Індії заселяли люди, які розмовляли різними мовами і мали різну культурну базу. З незапам'ятних часів селяни зберігали і вдосконалювали шанування безлічі богів і духів, деякі з них мали вигляд людини, деякі — тварин абощо. Ідентифікуючи місцеві божества з постатями ведичного пантеону, брахмани примирили ці культури з ведичною релігією і прищепили сільському благочестю деякі вищі метафізичні міркування, перебрані з оригінальної арійської релігії.

Поступово дві постаті — великі боги Шива і Вішну — перейняли складну суміш властивостей і міфів, доки не стали верховними божествами індуїзму, які суперничають, але й взаємно доповнюються. Не схоже, що цикли міфів, пов'язані воедино вченням про аватари, згідно з яким Вішну і (імовірно, аналогічно) Шива втілювалися постійно в різних формах, виникли у вигляді, що нагадує класичний, раніше IV–VI ст. н.е. Численні божества, названі аватарами великих богів, раніше мали повноправне існування; індійці й далі шанували десятки, якщо не сотні, інших божеств, які не знайшли місця в культурах Вішну чи Шиви. Маючи перед собою практичне завдання забезпечувати релігійні потреби людей, які шанували таку безліч божеств, брахмани почали розглядати кожне мале божество як часткове втілення всесвітньої духовної суті, що виявляється відповідно до рівня розуміння своїх прихильників. Така амальгама може бути названа індуїзмом, хоча краще залишити цей термін для пізнішої епохи, коли систематичніший пантеон і особливий містичний культ додали деякої форми такому переплетенню місцевих релігійних уподобань.

* * *

У тривалій перспективі буддизм не встояв проти індуїстського синтезу високої метафізики і низького забобону. Але перед тим, як розпастися на безліч течій, з яких вони вийшли, індійські буддійські секти зазнали далекосяжних змін, що пристосували їх до емоційних потреб мирян, які не мали можливості чи бажання прийняти суворість монастирського режиму.

Ідеал раннього буддизму полягав у розумовій і фізичній дисципліні, що досягала вершини в містичному досвіді, визначенім як розчинення себе, або нірвана. Окремі особи, що досягли такого стану, називалися архатами, і вважалося, що вони уникали колеса перевтілень. Але протягом приблизно двох сторіч від початку християнської ери з'явилася й знайшла підтримку серед буддистів досить відмінна від цієї концепція вищої мети релігійного життя. Деякі вчителі почали вважати, що замість пошуку егоїстичної мети розчинення особистості й досягнення чеснот архата святі люди мали втриматися від досягнення нірвани, щоб допомогти іншим, більш грішним і заблуканим людям, зійти сходами перевтілення і врешті уникнути страждань буття. Таких релігійних подвижників було названо бодхісатвами, і вважалося, що вони населяють свої власні небеса, чекаючи на той час, коли самі визнають за можливе досягнути власного завершального перевтілення і нірвани.

Невідомо, як точно сталося це радикальне зсунення акценту в буддизмі. Тиск мирян, які не могли або не хотіли коритися дисципліні, потрібній для перетворення на архата, але прагли порятунку, міг бути одним із елементів такої трансформації. Можливо, іншим була конкуренція з боку відроджуваних культів Вішну і Шиви: напевно, деякі деталі діянь і здібностей, що їх згодом приписали різноманітним бодхісатвам, були запозичені в міфології, що оточувала ці два великі індуїстські божества.

Дискутування щодо природи самого Будди теж допомогло сформувавши нове вчення. Гаутами Будді здавна приписували надприродні й дивотворчі здібності, поки, з плином часу, сама особистість Гаутами втратила своє значення. Термін «Будда» став використовуватися для позначення трансцендентного принципу основи світобудови; тим часом утілення Будди примножилися, поки власне Будда у VI ст. до н.е. не перетворився просто на окремих випадок складнішої буддології. Міркування про те, які попередні життя можуть підготувати особистість до втілення в Будду, привели до концепції бодхісатви, тобто Будди *in potentia*. Бодхісатви, своєю чергою, набули всесвітнього масштабу, їхня кількість зростає нескінченно, і навколо деяких із них виросла складна міфологія. Нарешті, у буддизм було допущено ритуал молитви, поклоніння й самопошвяти тому чи тому бодхісатві. Така перетворена форма буддизму, названа махаяною, або великою колісницею, стала релігією, що пропонувала

особистий порятунок і була цілком спроможна суперничати з іншими релігійними культурами за увагу і шанування простих мирян.

Серед махаяністів ідеал особистого розчинення як кінцевої мети духовного життя став поступово згасати. Щоб уникнути бентежної пороженчї нагорї своїх сходів перевтілень, богослови махаяни приписали множинну суть утіленням Будди. Коли одна суть може сягнути нїрвани і старомодно розчинитися, інші залишаються як всесвітні принципи, щоб допомагати людству на шляху до порятунку. З типово індійським розмахом буддїйська думка постулювала не одного, а сотні, тисячі і, урешті — нескінченну кількість таких рятівників — стільки, скільки піщинок у Гангу, згідно з одним із текстів, — на чю допомогу звичайні віряне можуть сподіватись у своїх молитвах. Не лише ченці, а й будь-яка людина, хоч би якою слабкою і грїшною вона була, може сподіватися поступово звернути на шлях Будди і після належної кількості перевтілень стати бодхісатвою, ба навіть самим Буддою.

Деякі з найраніших послїдовників учення махаяни, схоже, мешкали в Південній і Східній Індїї; утім, нове вчення набуло найбільшого розмаху на північному заході. Дуже ймовірно, що Канїшка, кушанський імператор II ст. н.е., протегував буддизм махаяни. Не виникає сумнівів, що ця віра проникла в Середню Азію під час перших сторіч християнської ери і звідти розповсюдилася вздовж Великого Шовкового шляху аж до Китаю⁸¹.

Попри радикальні відмінності між махаяною і консервативнішою хінаяною (малою колїсницею), ченці — прихильники обох цих форм буддизму мирно співіснували, часто в одному монастирі. Розходження доктрин не розглядалося як протистояння, і деякі з писань хінаяни досягли Китаю разом із потоком махаяни. Успїх махаяни спирався, безперечно, на те, що він пропонував теплішу надїю мирянам — купцям і бідним ремїсникам, — які в їхньому тогочасному втіленні могли тільки молитися за власний порятунок і мірою можливості уникати грїха. Одначе на Цейлоні та в Бірмі утрималося старіше вчення, можливо, тому, що в тих бідніших землях урбанїзація, яка породжувала потяг до порятунку в позбавленій коріння маси суспільства, ще не зайшла дуже далеко.

* * *

Трансформація буддизму, що втілилась у створенні вчення махаяни, була настільки ж радикальною, як і та, що сталася з християнством, коли воно залишило свою колїску юдаїзму та вийшло в греко-римський світ. Навіть більше, в обох випадках напрям змін був аналогічним: більш ранні акценти було доповнено та поступово замінено народною релїгією, яка пропонувала високі етичні принципи в цьому світі та надїю

⁸¹ Дати, коли деякі тексти махаяни було перекладено китайською, дають єдиний *terminus ad quem* (найпізнішу можливу дату) поширення махаяни в Індїї.

на порятунок у іншому. Буддологія, з її багатьма рятівниками, загалом нагадує христологію: центральною для обох була ідея про божественне втілення.

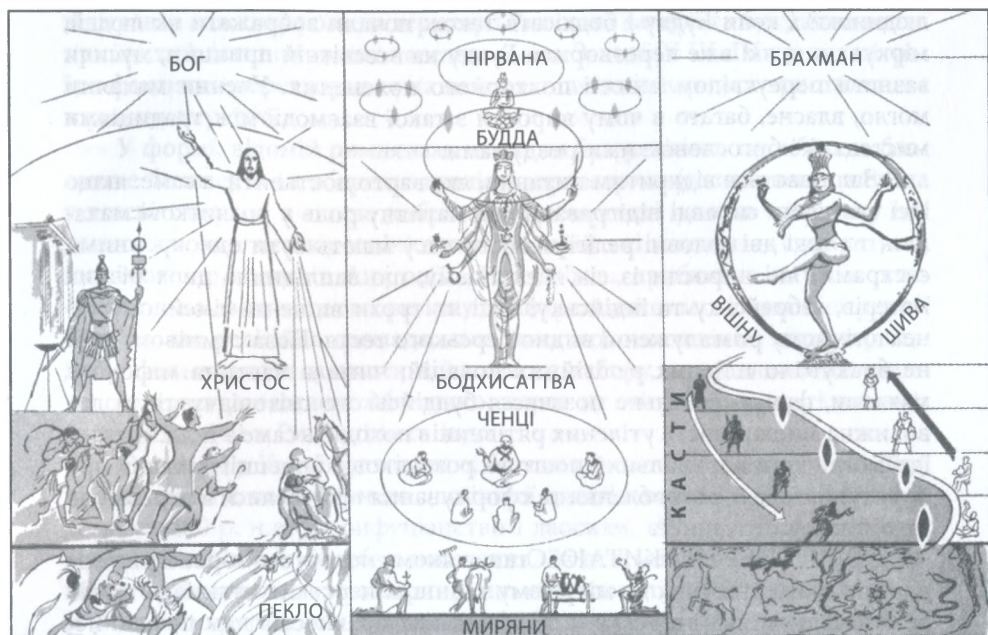
Щось більше, ніж просто подібність суспільних умов, мало бути у земель, де сформувалися ці релігії. Проте більшість дослідників буддизму тільки побіжно згадують про те, що перські або елліністичні ідеї могли вплинути важливим чином на розвиток махаяни. Поза сумнівом, деякі деталі не минули уваги істориків: наприклад, постать майбутнього Будди, Майтреї, цікаво нагадує Мітру⁸². Один-два бодхісатви мали чіткі перські риси, показуючи, що індійський письменник, який створював ці оповіді, можливо, запозичав випадки та описи з перської релігії. Однак такі деталі не значніші, ніж поява Будди під ім'ям Варлаама в християнській агіографії в VII ст. н.е.

Центральна ідея і християнства, і буддизму махаяни полягає в концепції божественного Спасителя або рятівників, які набули людської подобу, щоб указати людству шлях до блаженного життя після смерті. Давно визнано, що християнська сотеріологія (учення про Спасителя) походить, головню, з грецької філософії; можливо, те саме слушно і щодо буддизму махаяни. Існувала достатня можливість такої інтерпретації грецької думки індійською. Наприклад, один із грецьких царів Північної Індії на ім'я Менандр (II ст. до н.е.) здобув у індійських колах репутацію вченого-філософа. Про це свідчив буддійський релігійно-філософський діалог, в якому він виступав протагоністом⁸³. Після часів Менандра існували тісні торговельні контакти між Індією та елліністичними містами Східного Середземномор'я; і хоча купці не були філософами, вони цілком могли передати ті народні релігійні переконання, які лежали в основі християнської сотеріології⁸⁴. Отже, слушно припустити, що вчення ма-

⁸² Сама ідея про рятівника, який з'явиться в майбутньому, можливо, проникла як в юдаїзм, так і в буддизм із перських джерел. Однак есхатологія не відігравала значної ролі в буддійській філософії, оскільки люди, звикши міркувати про множинність світів і рятівників, не могли надавати надмірного значення наближенню кінця одного, окремо взятого, світу, в якому вони за збігом обставин живуть, або навіть приходові наступного Будди з нескінченної низки його втілень.

⁸³ Книга називається *Milindapaha*, перекладено як *The Questions of King Milinda* (T.W.Rhys Davids [trans.] in F.Max Müller, *The Sacred Books of the East* (Oxford: Clarendon Press, 1890-94), Vols.XXXV-XXXVI). Святий, що відповідав на питання Мілінди, чернець Нагасена, був, можливо, однією з головних постатей, що розвинули вчення махаяни. Однак питання про історичність діалогу навіть не ставилося.

⁸⁴ Ретельне дослідження напрочуд значних слідів, залишених у індійській літературі яванами, тобто греками, можна знайти в праці: Sylvain Levi, «La Grèce et l'Inde d'après les documents indiens», *Revue des études grecques*, IV (1891), 24-25. Див. також Gauranga Nath Banerjee, *Hellenism in Ancient India* (2d ed.; Calcutta: the author, 1920); Eugene F.A. comte Goblet d'Alviella, *Ce que l'Inde doit à la Grèce* (Paris: Leroux, 1987); Richard Fick, «Die buddhistische Kultur und das Erbe Alexanders des Grossen», *Morgenland Darstellungen aus Geschichte und Kultur des Ostens*, Heft 25, 1933; K.A.Nilakanta Sastri, «Ancient Indian Contacts with Western Lands», *Diogenes*, No.28 (1959), pp.52-62.

ХРИСТИАНСТВО

БУДДИЗМ МАХАЯНИ

ІНДУЇЗМ

СВІТОВІ РЕЛІГІЇ

хаяни могло бути істотно стимульоване елліністичними переконаннями. Але ми, скорше за все, ніколи точно не дізнаємося про це, оскільки хоч би які зв'язки через культурні межі існували між людьми скромного соціального походження — крамарями, моряками, караванниками і т.д., — вони не залишили записів про свої контакти з чужоземцями⁸⁵.

Історія мистецтва також підтримує гіпотезу про те, що християнство та буддизм махаяни, можливо, поділяють елліністичну сотеріологічну тенденцію. Відбиток еллінізму набагато чіткіший на буддійському мистецтві, ніж на буддійській теології, оскільки найраніші портрети Будди і бодхисатв явно ґрунтуються на елліністичних прототипах. Грецький звичай зображати богів і героїв у вигляді людей мав служити популяризації ідеї про божественне втілення серед неосвічених і незвичних до абстрактних роздумів людей. Для витонченого грека або римлянина II ст. н.е. статуя Аполлона могла бути просто гарним твором мистецтва; для індійця вона вимагала складного пояснення: як бог може бути

⁸⁵ Деякі центральні постаті в розвитку вчення махаяни — Ашвагхоса, поет, драматург і буддійський мораліст, і Нагарджуна, витончений філософ буддизму, — традиційно пов'язувалися з двором Канішки. Цей двір отримував істотний прибуток від митних зборів із купців, що перетинали царство; і головні торговельні центри царства мусили постійно утримувати мішувату суміш людей найрізноманітнішого географічного походження. Див. R.Ghirshman, *Bégram*, pp.150-54.

людиною? І коли Будду і бодхісатв також почали зображати як людей, міркування, які вже перетворили Будду на всесвітній принцип, мушили зазнати переусвідомлення і повторного пояснення. Учення махаяни могло, власне, багато в чому вирости з такої взаємодії між традиціями мистецтва і богословськими роздумами.

Залишається відкритим питання, яке варто поставити, а саме: якщо ідеї еллінізму справді відігравали формативну роль у розвиткові махаяни, то тоді дві головні релігії нашого часу мають бути однокровними сестрами, які виростили із сім'я еллінізму, що запліднило двох різних матерів, гебрейську та індійську; тоді як трохи вище на сімейному генеалогічному розгалуженні видно перського тестя. Поза сумнівом, Індії не бракувало плідних релігійних новацій; чимала частина міфології махаяни, фундаментальне позачася буддійського світовідчуття та дивовижна множинність утілених рятівників походять саме з Індії. Грецькі ідеї могли дати вирішальний поштовх розвиткові концепції махаяни про порятунок; але їх розроблення та сформування відбувалися в переважно індійському оточенні⁸⁶.

РЕЛІГІЇ ПЕРСІЇ І КИТАЮ. Стан, в якому перебував зороастризм за парф'ян, його стосунок до мітраїзму та інших перських культів, а також релігійна політика і вірування парф'янських правителів нам просто невідомі⁸⁷. Деякі монети дають підстави вважати, що окремі парф'янські правителі облишили заступництво щодо грецьких звичаїв і наголошували на споконвічній перській релігії⁸⁸. Ми знаємо, що культ Мітри

⁸⁶ Для цих міркувань про витоки індуїзму та буддизму махаяни я використав такі джерела: Edward Conze, *Buddhism: Its Essence and Development* (New York: Philosophical Library, 1951); Edward J. Thomas, *The History of Buddhist Thought* (2d ed.; New York: Barnes & Noble, 1951); Nalinaksha Dutt, *Aspects of Mahayana Buddhism and Its Relation to Hinayana* (London: Luzac & Co., 1930); A. Berriedale Keith, *Buddhist Philosophy in India and Ceylon* (Oxford: Clarendon Press, 1923); Helmut von Glasenapp, *Die fünf grossen Religionen* (Düsseldorf-Cologne: Eugen Diederichs Verlag, 1951), Vol. 1; Har Dayal, *The Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature* (London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1932); Emil Abegg, *Der Messiasglaube in Indien und Iran* (Berlin and Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 1928); Paul Masson-Oursel et al., *L'Inde antique et la civilisation indienne* (Paris: Albin Michel, 1951); Paul Levy, *Buddhism: A «Mystery Religion»?* (London: Athlone Press, 1957); A. L. Basham, *The Wonder That Was India*; Helmut von Glasenapp, *Der Buddhismus in Indien und in Fernem Osten* (Berlin, Zurich: Atlantis Verlag, 1936).

⁸⁷ Roman Ghirshman, *L'Iran des origines à l'Islam* (Paris: Payot, 1951), pp. 228, 239-43; R. C. Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism* (New York: G. P. Putnam's Sons, 1961).

⁸⁸ Така зміна політики, можливо, відображала тертя між частково еллінізованими містами і сільською місцевістю, що мала набагато виразніший перський характер, приаманний Персії та частині Месопотамії з моменту македонського завоювання. Царі, що спиралися на міста проти завжди непокірної перської аристократії, протегували міську культуру, яка зберігала відбитки еллінізму, тоді як монарх залежав від підтримки провінційних поміщиків і, скорше за все, скочувався до зороастризму чи якоїсь модифікації цієї древньої віри як до знаку своєї перської самосвідомості. Схоже, тертя і вагання набули крайніх виявів за Сасанідів; а розкол між сунітами і шиїтами в ісламі поніс відгомін подібних соціальних суперечностей у пізніші часи.

відігравав важливу роль на території Римської імперії та був давно тепло прийнятий латиномовним населенням на Заході. У III–IV ст. н.е. мітраїзм фактично перетворився на найсильнішого суперника християнства в римському світі.

У формі, відомій римлянам, мітраїзм був релігією, що обіцяла блаженне безсмертя та зберегла дуалізм зороастризму, визнаючи силу зла у всесвіті нарівні з силою добра. Але до перської основи мітраїзму додалися месопотамські, елліністичні та сирійські мотиви — синкретизм, що, імовірно, виник в Анатолії в I ст. до н.е., приблизно за часів римського завоювання цього регіону. Найуразливішим місцем цієї релігії було те, що релігійна громада мала винятково чоловічий характер, що добре вписувалося в життя військового табору, але кепсько пасувало до суспільства загалом. Можливо, через це мітраїзм, урешті, не зміг утвердитися ні в Римі, ні десь-інде.

Ситуація в Китаї була іншою, бо там не сталося сплеску релігійної новотворчості, характерного для іншої цивілізованої Євразії між 100 р. до н.е. і 200 р. н.е., а конфуціанство і даосизм, як припускають, відповідали релігійним потребам населення. За пізньої династії Хань конфуціанство розрослося в доктрину, що охоплювала, крім етичних засад, учення про природний і духовний світ. Як державні, так і сімейні ритуали містили шанування Мудреця (Конфуція), і конфуціанство в такий спосіб набувало деяких рис державної релігії⁸⁹. Утім, ці зміни навряд чи можна назвати нововведеннями. Вони радше мали характер консолідації, коли вчення, раніше розроблені іншими китайськими течіями, переважно інь-ян, було долучено до офіційного конфуціанства.

Лише наприкінці II ст. н.е., коли імперія Хань стала хилитися до падіння, у Китаї виявилися ознаки релігійного розбрату. Наприклад, даосизм почали асоціювати з народними рухами, спрямованими проти влади, хоча жодна зміна в доктрині, здається, не супроводжувала таких політичних виявів. Тоді ж буддизм пустив коріння в Китаї. Однак його головні успіхи припадали на епоху вже після падіння династії Хань, коли вторгнення варварів і внутрішні чвари зруйнували старий суспільний лад Китаю і підготували розуми людей до вчення, зовсім чужого для ранішої китайської думки⁹⁰.

ПІДСУМКИ. Релігійні пошуки підкорених народів і втрата коріння міським населенням Західної Азії в перші сторіччя християнської ери позначили глибоку зміну в історії людства. Зліт християнства, індуїзму та буддизму махаяни пропонував світогляд, що дозволяв людям сприймати будь-які лиха, що випадали на їхню долю, з певним оптимізмом, оскільки, за кожним із цих вірувань, цей світ — лише переддень світу

⁸⁹ Див. Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy*, II, 7-132; John K. Shrylock, *Origin and Development of the State Cult of Confucius* (New York: Appleton-Century, 1932).

⁹⁰ Зрештою, християнство підкорило Римську імперію за схожих обставин.

іншого. Руйнування імперських держав, що дозволило змикання ойкумени, фактично прискорило прогрес цих релігій. Вони розцвітали під час смуту, оскільки були готові запропонувати розраду всьому суспільству, як попервах пропонували розраду бідним і гнобленим.

Суспільства попередніх епох не знали нічого подібного до таких релігій порятунку. Можливо, пророчі та екстатичні релігійні рухи X–VIII ст. до н.е. в Анатолії та на землях Східного Середземномор'я були приблизно порівнянною реакцією на розпад цивілізованого суспільства тих часів. Але така паралель тільки наголошує, наскільки цивілізований світ розвинувся між X і I ст. до н.е., оскільки, за важливим винятком пророчого юдаїзму, такі рухи ранішого періоду не досягли успіху в створенні інститутів із доктринами, здатними впливати на життя людей протягом багатьох поколінь і сторіч. Єгипетська релігія з її поступовою демократизацією безсмертя, жрецькою організацією та химерною міфологією, можливо, ближче за інших підійшла до передчуття акцентів і організаційного устрою вищих релігій; і все ж єгиптяни вважали, що потойбічне життя поступається земному існуванню; а місіонерського імпульсу, настільки характерного для християнства та буддизму, у них не було зовсім. Натомість, розуміння релігії як пов'язаної з певним географічним пунктом, як дорогоцінного дару особливого народу, додало єгипетській і майже всім іншим релігіям старовини глибоко парохіального характеру, діаметрально протилежного акцентованому універсалізові релігій порятунку.

Християнство, індуїзм і буддизм махаяни являли собою, можливо, першу справді задовільну адаптацію людського життя до знеособленості й людської байдужості, переважної серед великих скупчень людей. Релігії природи, що персоніфікували сили землі та неба, були здатні задовольнити психологічні потреби селян, пов'язаних близькими та особистими соціальними зв'язками зі своїми побратимами. Державні релігії були адекватні для ранніх цивілізованих народів, що мали практично однорідний культурний багаж і міцне особисте ототожнення з громадськими й політичними структурами. Але тільки-но така однорідність і згуртованість цивілізованого суспільства руйнувалася, офіційні та державні релігії не могли задовольнити зрослою кількістю безрідних особистостей, щонайбільше ледве здатних витримувати відчуження від будь-якого співтовариства. Ми спостерігали, як вавилонська релігія виявилася неспроможною задовольнити такі потреби⁹¹; і греко-римська релігія міста-держави також виявила ті самі вади, коли міста-держави покинули бути згуртованими, психологічно самодостатніми громадянськими всесвітами.

Щоб забезпечити спокій свідомості у великому місті, де щодня доводиться мати справу з незнайомцями, а бідні та багаті населяють різні

⁹¹ Див. також книгу Іова.

культурні світи, і де безособові сили, такі як державний примус або ринкові зміни, болісно й непередбачувано втручаються в повсякденне життя, було потрібне щось більше, ніж поклоніння силам природи чи державна релігія. Знання про рятівника, який піклується та охороняє кожну людську порошинку, що пливе з волі хвиль серед таких мас людей, і впевненість у майбутньому житті, де буде віддяка за все зло і страждання цього світу, безперечно, давали величезну допомогу людям перед загрозою труднощів чи катастроф. Крім того, сама релігійна громада, згуртована загальною вірою і добродійністю, пропонувала життєво важливу заміну первинної спільноти, в якій усі взаємини були особистими, з якої виросло людство і до якої, мабуть, людські інстинкти залишилися ґрунтовним чином пристосовані. Навіть якщо ми оминемо питання доктринальної істини чи помилки, залишиться очевидним, що християнство, індуїзм і буддизм махаяни озброїли людей успішніше, ніж досі, для життя в цивілізації мегаполісів⁹². Можливо, отже, що народження релігій порятунку забезпечило (і вже напевне полегшило) виживання й відродження суспільства великих міст.

3. ІНШІ АСПЕКТИ ВИСОКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ ЄВРАЗІЇ В 100 Р. ДО Н.Е. — 200 Р. Н.Е.

Попри переважання нових процесів у релігійній сфері на теренах між ними, серцевина ойкумени — Китай, Індія і Рим — залишалася переважно консервативною. Чужинські ідеї та звичаї нітрохи не вабили освічених людей у цих цивілізаціях, які вже мали цілком задовільний власний культурний багаж і могли нехтувати всім, що йому не відповідало.

На Середньому Сході ситуація була іншою. Космополітична цивілізація цього регіону настільки постраждала від ударів Александра та його спадкоємців, що виявилася тенденція її розпаду на окремі складники — єгипетський, месопотамський, гебрійський, перський. Кожна з цих культур окремо мала пристосуватися до безцеремонного вторгнення спокусливого еллінізму. Ні єгипетська, ні месопотамська жрецька вченість не витримали такого удару. Вавилонянин Берос (близько 250 р. до н.е.), який переселився на єгейський острів Кос, де він переказав грецькою астрономічну та історичну спадщину жерців Мардука, і Манефон, який зробив те саме для своєї рідної єгипетської традиції приблизно в той же

⁹² Згодом, ясна річ, такі релігії поширилися далеко за межі міських поселень, оскільки відповіді, які вони давали на запитання, що постійно виникають у житті людини, були також прийнятні для тих, чиє буття не було так атомізоване, як у містах, де ці релігії вперше виникли. Натомість існування вищих релігій полегшило й посилило подальше зростання міст, пом'якшивши соціальне тертя і підтримуючи етичну солідарність між усіма верствами і групами (за умови, що вони належали до однієї віри) на вищому рівні, ніж можна було б досягнути без таких релігій.

період, являли собою останній подих інтелектуальної енергії жрецьких традицій. Стародавні релігії Месопотамії та Єгипту, уже неспроможні вижити самотужки, вступили до фази далекосяжної трансформації, зливаючись із грецькими ідеями й формами, у східні містичні релігії, якими був виповнений світ Римської імперії починаючи з I ст. до н.е. З Єгипту походив культ Ісиди і Серапіса; Месопотамія породила науку астрологію. У таких змінених і замаскованих формах, отже, частина стародавньої мудрості Середнього Сходу продовжувала існувати; але групову самосвідомість цих двох традицій було втрачено назавжди.

З іншого боку, гебреї були здатні зберегти незалежність своєї культурної традиції навіть за умов ще однієї політичної катастрофи. Під час повстання 66–70 рр. н.е. римські армії зруйнували в Єрусалимі Храм і знищили його жерців. Повне зникнення гебрейських селян в Юдеї внаслідок другого Палестинського повстання (132–135 рр. н.е.) також не змогло похитнути підмур'я юдаїзму, оскільки міські громади діаспори збереглися. Загалом, месіанський рух, через якого спалахнули нещасливі повстання 66 р. і 132 р. н.е., згас; на швидке пришествя месії вже не сподівалися; і великі надії минулих днів утілились у вчених коментарях до юридичних, філософських і полемічних аспектів Святого Письма. Храм заступили школи рабинів, оскільки було необхідно підготувати фахівців застосування Закону і пророків до повсякденного життя. У найважливіший із цих шкіл у Галілеї⁹³ було затверджено канонічний текст юдаїстського Старого Заповіту в II ст. н.е. Отож, юдаїзм і надалі залишався живою релігією та під орудою вчених рабинів виявився здатний вчинити опір як еллінізмові, так і християнству⁹⁴.

Персія перебувала десь посередині. Певна річ, перська літературна традиція зберегла деяку спадкоємність між часом Заратуштри і відродженням національної культури за Сасанідів після 226 р. н.е. Але там також був значний синкретизм, як засвідчує абсолютно туманний літературний та інтелектуальний родовід «Авести», священного письма зороастризму доби Сасанідів⁹⁵.

Підбиваючи підсумки, залишається зазначити, що космополітизм стародавнього Середнього Сходу розвалився як культурно, так і політично в період між 100 р. до н.е. і 200 р. н.е. Елліністичні та індійські впливи поширилися регіоном; вторгнення степових кочовиків додали до тієї мішанини свіжого варварського елемента; відтак отриманий культурний синкретизм знайшов вияв, головню, у релігії.

⁹³ Населення цієї області не було вигнане після великої війни 132–135 рр.

⁹⁴ Salo W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews* (2d ed.; Philadelphia: Jewish Publication Society, 1952), II, 89–128.

⁹⁵ Jacques Duchesne-Guillemin, *Ormazd et Ahriman, L'Aventure dualiste dans l'antiquité* (Paris: Presses Universitaires, 1953), pp.55–134; H.S. Nyberg, «Die Religionen des alten Iran», *Mitteilungen der Vorderasiatische-ägyptischen Gesellschaft*, Band 43 (Leipzig: J.C. Hinrichs, 1938); R.C. Zaehner, *Dawn and Twilight of Zoroastrianism*.

* * *

Ніякої такої фрагментації не сталося у римському світі. Тут традиції давньогрецької та елліністичної цивілізацій підтримувалися, хоч і з меншою енергією. Грецька філософія, риторика, історіографія та красне письменство набули латинських паралелей; при цьому латинська мова сформувала словниковий запас, необхідний для передання високої культури грецького Сходу різним народам Західного Середземномор'я. Велику роботу з пристосування грецької вченості до латинської мови й темпераменту провели в I ст. до н.е. Цицерон (помер 43 до н.е.) і Катулл (помер близько 54 до н.е.). У наступному поколінні Вергілій (помер 19 до н.е.), Горацій (помер 8 до н.е.) і Лівій (помер 17 н.е.) забезпечили латинській літературі ідеальне втілення. Згодом мир, що панував у імперії, та спокійне життя знатного римлянина не сприяли створенню серйозних інтелектуальних або художніх творів. Узяв гору дух дилетантизму і (частково) архаїзму, ненадовго перерваний лише історичними працями Тацита (помер близько 117 н.е.).

II ст. н.е. стало свідком скромного відродження грецької літератури (Плутарх, помер близько 120 н.е.) і дуже впливової кодифікації давньогрецької науки в працях Галена (помер близько 200 н.е.) з медицини і Птолемея (помер після 161 н.е.) з астрономії та географії. Подальшим поколінням здавалося, що неможливо перевершити досконалість і математичну витонченість астрономії Птолемея та широкий, проте систематичний, характер медицини Галена, і тому ці праці якоюсь мірою спричинили уповільнення розвитку грецької науки. Акцент досліджень зсунувся у бік метафізичних і (частково) богословських питань, і це додатково подіяло в тому ж напрямку.

Закони природи, проаналізовані з математичних і описових позицій Птолемеєм і Галеном, мали риси цікавої та, можливо, не зовсім випадкової схожості із законами держави та природи, виробленими поколіннями римських юристів. Римська юриспруденція досягла вершини в працях таких правознавців, як Ульпіан і Папініан, які жили наприкінці II ст. н.е. і на початку III ст. н.е. Концепція об'єктивного закону, застосовуваного до справ людей, однак у злагоді з природою та розумом, причому незалежно ні від божественного прозріння, ні від людських примх і пристрастей, була властива лише Римові й суспільствам, що походили від римської цивілізації. Інші цивілізовані народи, безперечно, мали закони і зведення законів, але їхні закони зазвичай охоплювали лише питання кримінальні або державні, залишаючи особисті відносини на особистий розгляд або на розгляд за звичаями⁹⁶. Римське право, розроблене в космополітичному середовищі імперії, спробувало класифікувати і з'ясувати

⁹⁶ Долучення приватних взаємовідносин до сфери чинності римського права, поза сумнівом, було успадковане від тоталітаризму ранньої полісної організації, що підносила територіальну державу вище за будь-які інші людські зв'язки.
28-11-642

правила для величезної кількості громадянських і приватних ситуацій. Поняття майна, договору, власності — речей настільки невіддільних від нашого повсякденного життя, що ми ледве помічаємо їх існування, — здобували дедалі точніші визначення, тож конкретні суперечки можна було звести до судового позову та розв'язати відповідно до наперед відомих правил через юридичний процес. Для складного, урбанізованого та індивідуалізованого суспільства переваги такої юридичної системи були величезними, оскільки відтоді можна було безпечно мати справу з незнайомцями, знаючи, що конфлікти буде розв'язано навіть у незвичайних випадках. Жодна зі стародавніх цивілізацій не створила правової системи, порівнянної з римською за загальністю й детальністю. В інших місцях місцеві звичаї, груповий дух, сімейні традиції відігравали набагато більшу роль, залишаючи при цьому чимало простору для особистого свавілля правителів і чиновників.

Важко перебільшити значення римського права для подальшої європейської цивілізації. Коли в Західній Європі після XI ст. знову почали розвиватися міста, уже був наготові значний корпус римського права. Моделі, що їх він запропонував для перетворення хаотичного звичаєвого права, яке діяло в Європі доти, автоматично сприяли, стабілізували і відкрили нові горизонти для міського життя і ринкової активності⁹⁷.

В Індії період від 100 р. до н.е. по 200 р. н.е. збігся з бурхливим розвитком мистецтва і літератури, що просувалися до свого «класичного» вираження в період імперії Гуптів (320–535 рр. н.е.). Дві великі епічні поеми індійської літератури, «Магабхарата» і «Рамаєна», до 200 р. н.е., імовірно, майже набули своєї остаточної форми; а літературний санскрит, заснований на граматичних настановах Паніні, уже перетворився на справжню, нехай штучну, літературну мову. Утім, хронологічна невизначеність не дає можливості приписати більшість із літературних пам'яток класичного санскритського мистецтва й літератури певному періодові ні до, ні після 200 р. н.е. Отже, найкраще залишити їх обговорення до наступного розділу, незважаючи на ризик применшити досягнення Індії до епохи Гуптів.

⁹⁷ Навіть більше, співвідношення між людськими законами, природними законами і науковими законами природи завжди було близьким. Той, хто зник, що закон керує однією сферою життя, легко міг узятися за пошук законів, що діяли і в інших сферах. Див. міркування, наведені вище, щодо іонійської філософії та законів поліса. І навпаки, у суспільствах, де закони не діяли так повно, як римські, люди з набагато меншою ймовірністю могли замислюватися над закономірностями, що виявляються в неживій природі. Отже, ідея про те, що сучасна наука багато чим зобов'язана римському праву, зовсім не є фантастичною. Див. порівняння між китайським і європейським ставленням до закону, як людського, так і наукового, у праці: Needham, *Science and Civilization in China*, II, 518-83.

* * *

Принаймні в Китаї ми не наражаємося на хронологічні труднощі; за епохи Хань було проведено успішну консолідацію безлічі успадкованих китайських традицій під егідою тепер уже офіційного конфуціанства. Як побічний продукт розроблення календаря, зросли знання з математики та астрономії⁹⁸, але літературні та філософські дослідження й далі посідали чолове місце в інтелектуальному житті Китаю. Для таких досліджень головне значення мала текстуальна автентичність; це питання відповідно викликало серйозну суперечку між прихильниками шкіл «Нового тексту» і «Старого тексту»⁹⁹. Крім дрібних різночитань, школи переділяло питання про те, наскільки є припустимим дозволяти поняттям інь-ян та пов'язаним із ними впливати на їхнє тлумачення конфуціанства. Учені школи «Старого тексту» відкидали таке перекручення вчителя, а вчені школи «Нового тексту» прагнули читати поміж рядками в пошуку натяків і символічних значень за поверховим (іноді досить тривіальним) значенням класичних текстів. Крім учених суперек, яких не бракувало, дискусія привела до створення першого систематичного словника китайської мови, структурованого відповідно до коріння ієрогліфів (цей принцип діє й досі).

За доби Хань досягла зрілості китайська історіографія. Сима Цянь (145–86 до н.е.) у своїй багатотомній історії Китаю (і навіть усього світу, відомого китайцям) установив рамки, в яких китайська історія існує до цього дня. Сима Цянь визнав і зробив канонічною теорію про те, що кожна династія була встановлена особливо добродійним правителем, а потім поступово втрачала це добродія, поки небесам не уривався терпець і вони не замінювали її наступною династією. Ця ідея мала давнє коріння в Китаї; але Сима Цянь був першим, хто вклав факти історії в ці рамки; завдяки його успіхові така схема стала обов'язковою для подальших істориків. Крім канви політичних подій, організованих за цим принципом, історія Сими Цяня містила відступи на теми музики, жертвоприносин, фонтанів, військової справи, описуючи їх розвиток від зародження і до часу життя історика. Інші відступи розповідали про життя древніх родів Китаю, тоді як найбільш об'ємна частина склада-

⁹⁸ Різні системи календаря стали засобами політичної боротьби, особливо під час узурпатора Ван Мана (9 р. до н.е.). Унаслідок цих суперек пізня династія Хань запровадила новий календар, астрономічно точніший, ніж календар Ван Мана. Див. Wolfram Eberhard, «Contributions to the Astronomy of the Han Period, III», *Harvard Journal of Asiatic Studies*, I (1936), 194–241. Для докладного, хоч і дуже спеціального і організованого тематично викладу китайської математичної астрономії див. Joseph Needham, *Science and Civilization in China*, III, 1–461.

⁹⁹ Перша спирала своє розуміння конфуціанської класики на текстах, відновлених на початку епохи Хань після того, як заборону, накладену імператором Цинь на книги Конфуція (213 р. до н.е.), було знято; прихильники школи «Старого тексту», з іншого боку, твердили, що вони спираються на достовірніші версії, записані древнішим ієрогліфічним письмом і датовані часом до знищення книг Конфуція.

лася з біографічних есеїв про видатних осіб. Праця Сими Цяня з'єднала розмах Геродота з точністю Фукидіда (щодо наміру, якщо не завжди щодо виконання); а його приклад створив форму, за якою відливалася вся подальша історіографія Китаю¹⁰⁰. Відтак наступний значний історик епохи Хань — Бань Гу (32–92 н.е.) у сенсі точності дотримувався зразка свого попередника, складаючи історію ранньої династії Хань¹⁰¹.

Ми набагато менше знаємо про інтелектуальне підпілля епохи Хань. Схоже, його складали даоські мудреці, які проводили досліди з отримання еліксиру, здатного забезпечити владу і довге життя, ба навіть безсмертя. Частина термінології та концептуальних засад пізнішої європейської та арабської алхімії, схоже, походила звідси. Але поширення алхімії на захід, так само як і рух астрології на схід, стало значним лише після 200 р. н.е. Консерватизм ученості був таким, що навіть коли торговельні зв'язки робили інтелектуальні контакти можливими, не відбувалося жодного серйозного обміну ідеями, доки сильні соціальні потрясіння не змінили перебіг життя в Китаї, Індії та Європі.

* * *

Технологія була трохи менш (але тільки трохи) консервативною. Відбувались істотні міграції корисних рослин і тварин, але майстерність і секрети ремісників поширювалися лише зрідка. Так, наприклад, знайомство з бавовною, цукровою тростиною і курми, яких уперше зробили свійськими в Індії, прийшло як до Китаю, так і до Західної Євразії тоді, коли Китай познайомив Західну Євразію з абрикосом, персиком, можливо, також цитрусовими, вишнею і мигдалем. Натомість китайці імпортували люцерну і певну кількість інших культурних рослин, а також великих перських коней¹⁰².

Мандрівникам було відносно просто привозити з собою додому насіння екзотичних рослин; але вміння й секрети виробництва не можна легко здобути і перевезти. Так чи так, а фахові ремісники, що працювали на експорт, і купці, заклопотані міжнародною торгівлею, як можна припустити, не мали бажання сприяти поширенню на нових землях технічних знань. Ось чому промислова, або протопромислова, технологія в той період становила географічно статичну картину¹⁰³.

¹⁰⁰ Про Симу Цяня див. Burton Watson, *Ssu-ma Ch'ien: Grand Historian of China* (New York: Columbia University Press, 1958). Уривки з його праць переклав Едуар Шаванн: див. Édouard Chavannes, *Les Mémoires historiques des Ssuma-Ts'ien* (5 vols.; Paris: Leroux, 1985-1905).

¹⁰¹ Гомер Дабс переклав уривки з твору Бань Гу: Pan Ku, *The History of the Former Han Dynasty*, trans. Homer H. Dubs (3 vols.; Baltimore, Md.: Waverly Press, 1938-55).

¹⁰² Charles Singer et al., *A History of Technology*, II, 199; Roman Ghirshman, *L'Iran des origines à l'Islam*, p.256; Alphonse de Candolle, *The Origin of Cultivated Plants* (New York: D.Appleton & Co., 1902).

¹⁰³ Китайські винахідники могли мати особливо важливе значення, а водночас — бути особливо неповороткими. Див. J.Needham, *Science and Civilization in China*, I, 240-43.

Римські водяні млини і технологія виготовлення скла, схоже, були кращими у світі. Індійська сталь мала особливу якість, тож римляни її цінували, але не могли витопити; китайський шовк вивозився до Індії, на Середній Схід і до Риму, але секрети його виробництва залишались у межах Китаю до VI ст. н.е.¹⁰⁴. Римська військова технологія, особливо мистецтво облоги й фортифікації, дуже цінилася в Індії, а може, навіть у Китаї¹⁰⁵; імовірно, що римські кораблі вивели суднобудування у водах Індійського океану на новий рівень, що уможливило дивовижну заморську експансію індійської культури в перші сторіччя християнської ери¹⁰⁶.

Загалом, однак, дуже мало відомо про історію технологій, щоб можна було намалювати задовільну загальну картину. Відмінності були надто помітними, але спеціальні знання і навички кожного з цивілізованих суспільств — приблизно рівними. Звісно, скрізь переважала ручна праця, оскільки неживу енергію лише тільки-но спромоглися поставити на службу у водяних млинах, переважно для того, щоб молоти зерно.

Скрізь у цивілізованому світі багатство ґрунтувалося на сільському господарстві. Переважну більшість населення цивілізованих держав становили селяни; можливо, головна демаркаційна лінія полягала між землями, де зрошування давало сільському господарству здатність підтримувати високу щільність населення, і менш населеними землями, де врожай завжди залежав від нестійких, замалих, а іноді й надмірних, опадів. Поки в Західній Європі не винайшли сільськогосподарських методів, спроможних упоратися з болотистими рівнинами, рільництво там було зосереджене на височинах або підґрунтях, які особливо добре висихали (таких, як лес і крейда). Тому сільське господарство крайнього заходу ойкумени відставало від сухіших багатих земель Середземномор'я і Середнього Сходу; ніде в зоні дощового зволоження сільське господарство не могло зрівнятися щодо врожайності зі зрошуваними долинами Китаю, Індії та Середнього Сходу.

Увесь цей обмін ідеями і навичками залежав від свідомих дій людей, а тому стримувався байдужістю, неуцтвом і неухважністю. Такі перешкоди не могли стримати поширення хвороботворних мікроорганізмів. Інфекції, раніше відомі лише в одній частині Старого Світу, зрозуміла річ, могли подорожувати з торговельними суднами і караванами з одного краю Євразії на інший і назад. Але в цьому питанні переважає невизначеність, оскільки ще не було критичного дослідження наявної інформації. Тому будь-які твердження як про історію хвороб, так і про зростання

¹⁰⁴ Charles Singer *et al.*, *A History of Technology*, II, 57, 322, 593-601; G.F.Hudson, *Europe and China* (London: Edward Arnold & Co., 1931), pp.68-102, 120-22.

¹⁰⁵ Sir Mortimer Wheeler, *Rome beyond the Imperial Frontiers*, p.160; Homer H.Dubs, *A Roman City in Ancient China* (London: China Society, 1957).

¹⁰⁶ Ця гіпотеза ґрунтується на одній фразі про «чудово збудовані кораблі яванів» (тобто іонійців, або греків узагалі) у ранній тамільській поезії Південної Індії. Див. Wheeler, *Rome beyond the Imperial Frontiers*.

або спад населення стародавнього світу можуть ґрунтуватися лише на здогадках. Індійські документи не дають даних навіть для здогадок; але огляд мережі каналів стародавньої Месопотамії дозволяє припустити, що населення в цьому важливому регіоні досягло максимуму між III і VI ст. н.е.¹⁰⁷ Китайські та римські джерела відомі порівняно добре і вказують на раніший максимум населення, близько I ст. н.е. Серйозні епідемії стали чинником падіння населення як у Римській імперії, так і в Китаї; тому, схоже, не варто дивуватися, що ці суспільства, розташовані по краях ойкумени, постраждали сильніше від нових і невідомих хвороб, аніж Середній Схід, для якого торговельні зв'язки з далекими кінцями Старого Світу не були новиною і де, можна припустити, місцеве населення виробило частковий імунітет до хвороб, усе ще здатних спустошити беззахисне населення Далекого Сходу і Далекого Заходу¹⁰⁸.

Епідемії інфекційних хвороб, викликані змиканням ойкумени, отже, частково зумовлюють¹⁰⁹ радикальне зниження народонаселення, що перетворилося на постійну проблему за доби Римської імперії та набуло катастрофічних масштабів у III ст. н.е.¹¹⁰ Схоже, сталося також істотне

¹⁰⁷ Thorkild Jacobsen and Robert M.Adams, «Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture», *Science*, CXXVIII (1958), 1251; Robert M.Adams, «Agriculture and Urban Life in Early Southwestern Iran», *Science*, CXXXVI (April, 1962), 116-19.

¹⁰⁸ Тяжкість, з якою нова хвороба може вразити біологічно беззахисне населення, була неодноразово проілюстрована протягом змикання ойкумени європейцями, коли матроси та інші заносили такі хвороби, як кір чи навіть звичайна застуда, у середовище індіанців Америки, ескімосів, полінезійців, після чого тубільці масово помирали від хвороб, що їх європейці мали за дріб'язкові. Очевидно, європейське (та азійське) населення здобуло свій імунітет, зіткнувшись із цими хворобами раніше, причому цей біологічний процес проходив через одну з важливих стадій у перші сторіччя християнської ери. Про епідемії див. Georg Sticker, *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre*, Band I, erster Teil: *Die Geschichte der Pest* (Giessen: Alfred Töpelman, 1908); W.H.S.Jones, *Malaria: A Neglected Factor in the History of Greece and Rome* (Cambridge: Macmillan & Bowes, 1907); Benno von Hagen, *Die Pest im Altertum* (Jena: Gustav Fisher, 1939). Про Китай див. K.Chimin Wong and Wu Lien-teh, *History of Chinese Medicine* (Shanghai: National Quarantine Service, 1936), pp.53-138. У жодній із цих праць, однак, не розглянуто наявних даних із метою дістати відповіді на важливі питання; і справді, серйозний огляд історії інфекційних хвороб у минулому є справою майбутнього.

¹⁰⁹ Оскільки теоретичне розуміння проблем народонаселення залишається незавершеним навіть для нового часу, коли нам доступні досить точні дані про те, що сталося, було б смішно стверджувати, що можна зрозуміти, від чого залежали зростання і спад населення в давнину. Крім нових тяжких хвороб, були й інші чинники, що підірвали чисельність населення Римської імперії. Різні статеві збочення, а також звичай приймати дуже гарячі ванни (згубні для чоловічого сім'я), також можуть пояснити, чому вищі верстви римського суспільства поступово вироджувалися, тоді як економічна і психологічна невпевненість впливала на зниження народжуваності серед селян і ремісників. Відносно важливість і практичний вплив цих та інших чинників просто не можна адекватно поцінувати.

¹¹⁰ Про фундаментальну важливість падіння кількості населення в римській історії див. провокативні міркування в праці: Arnold Hugh Martin Jones, *Ancient Economic History: An Inaugural Lecture Delivered at University College, London* (London: H.K.Lewis, 1948).

скорочення населення Китаю в період пізньої династії Хань¹¹¹; варварські вторгнення, що стали масовими як на Далекому Сході, так і на Далекому Заході в III–IV ст. н.е., могли частково посилити демографічну кризу і за римським *limes* (лінія укріпленого римського кордону — величезні вали — найбільший археологічний об'єкт Центральної Європи; 568 км від Кобленца на Рейні до Регенсбурга на Дунаї. Уздовж цієї лінії починаючи з 44 р. до н.е. імператором Траяном та його наступником Адріаном було зведено 60 великих кам'яних фортів (на одну когорту, або алу), не менш як 900 сторожових веж і безліч малих фортів, укріплень тощо. — *Прим. пер.*), і за Великим Китайським муром¹¹².

¹¹¹ Див. Hans Bielenstein, «The Census of China during the Period 2-742 A.D.», *Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm, Bulletin*, XIX (1947), 125-63.

¹¹² Різке скорочення населення крило в собі шанс на самовиправлення, оскільки падіння продуктивності, що наставало за ним, переривало або зменшувало далеку торгівлю, особливо тому, що вона переважно оперувала предметами розкоші. Але мірою того, як контраст між різними частинами світу меншав, ми можемо припустити, що передання хвороб також знижувало, таким чином обмежуючи, імовірно, головний чинник скорочення цивілізованого населення крайніх пунктів ойкумени. Ті, хто виживав, зберігали імунітет, і отже, повторний контакт із хворобою у віддалених частинах Євразії вже не мав таких спустошливих наслідків, як у II–IV ст. н.е.

Розділ VIII

НАТИСК ВАРВАРІВ
І ВІДПОВІДЬ ЦИВІЛІЗАЦІЙ
У 200–600 РР. Н.Е.

А. ВСТУП

На 200 р. н.е. еллінізм майже повністю втратив свій порив до експансії. Ні сусіди, ні мешканці далеких земель більше не знаходили нічого гідного захвату, ні поготів чогось, що варто було б запозичити зі способу життя розманіжених греко-римських нащадків. Традиція конфуціанства в Китаї теж проминула період подібного, хоч і менш вираженого, занепаду. Конфуціанство також було переважно пов'язане з верствою поміщиків і чиновників; холодна помірність і доброчесний консерватизм конфуціанської витонченості слабко узгоджувалися з епохою внутрішніх чвар і варварських вторгнень, що настали слідом за падінням династії Хань.

Індія, навпаки, вступила в добу дивної культурної експансії як на своїй території, так і поза її межами. За династії Гуптів (близько 320–535 рр. н.е.) індійське мистецтво і література досягли свого золотого віку; трансцендентна духовність, здавна характерна для індійської цивілізації, почала впливати потужним чином на чужоземців. Поширення буддизму махаяни суходолом до Центральної Азії, Китаю, Кореї та, зрештою, до Японії було найвражаючою демонстрацією експансивної потужності індійської культури тієї доби. Але таке ж масове просування відбувалось і морськими шляхами, бо саме в ті сторіччя, коли буддизм здобував свої великі перемоги на північ од Гімалаїв, індійський дух морського підприємництва зміцнив низку держав, чия висока культура безпосередньо походила з Індії, у Південно-Східній Азії та в Індонезії. У Персії та в Східному Середземномор'ї, де панували релігії-суперниці, індійські культурні моделі наразилися на значно більший опір. Але й там учення неоплатонізму та гностицизму відчували виразний індійський вплив; дисципліна індійських аскетів могла зробити внесок у розвиток того виду містицизму, який встановився в середовищі християнських ченців; та й менш виразний, але всепроникний дух світозречення, характерний для раннього християнства й деяких із його основних суперників (наприклад, маніхейства), також чимось зобов'язаний поштовхові, здобутому з релігійних уявлень, панівних у Індії.

Якщо зосередитися лише на русі ідей, а надто на змінах у релігії, то Індія відіграла провідну роль у всій Євразії між 200 р. і 600 р. н.е. Однак якщо натомість замислитися про політичні або військові справи,

то критичним видається зовсім інший географічний вузол — довгий кордон між цивілізованими та варварськими народами від гирла Рейну крізь увесь континент аж до гирла Амуру. Баланс сил обабіч цього кордону рішуче змінився наприкінці IV ст. н.е., спричинивши вельми істотні мовні й демографічні зрушення в далеких одна від одної частинах Євразії.

На Далекому Заході загони варварів і кочові орди вдерлися до Римської імперії. Схожі, хоч і менш численні, групи вторглися до Північного Китаю. В обох регіонах завойовники заснували низку недовговічних держав і поступово набули деяких рис культури своїх загарбаних підданців. На VI ст. початковий імпульс цих вторгнень вичерпався; у Китаї стало можливим відновлення єдності імперії. Але паралельні зусилля Юстиніана на римському заході привели лише до ефемерного успіху; імперія, яку він частково відновив, розвалилася знову під ударами нової навали варварів. Лише після того, як латинський християнський світ (у IX ст. н.е.) прийняв на озброєння перський різновид важкоозброєної кінноти, цивілізовані (або напівцивілізовані) народи Далекого Заходу змогли зупинити варварську припливну хвилю та почати зустрічний рух експансії (X–XI ст. н.е.).

З військового та політичного погляду, отже, Персія була визначальною зоною ойкумени. Задовго до 200 р. н.е. цивілізовані перси розробили ефективні методи оборонної кінної війни і встановили суспільно-політичні інституції, спроможні втримувати страхітливу потугу кінних латників на всій території держави, де вони перебували в постійній готовності дати стійку відсіч нападам кочовиків. Повільно і з небажанням європейці пристосовували свої засоби захисту й суспільні системи під перську модель. Ця системна перебудова породила в Європі те, що ми знаємо як середньовіччя. На Сході вплив Персії на Китай був порівняно слабким; але саме ефективність перської оборони проти степовиків захистила Індію від вторгнення, зробивши в такий спосіб внесок у процвітання індійської культури за доби Гуптів.

Поява кількох нових стилів життя в регіонах, окраїнних щодо до старих центрів євразійської культури, була важливою рисою періоду 200–600 рр. н.е. Ірландія, Ефіопія та Японія стали центрами нових і (принаймні потенційно) незалежних цивілізацій. Причина зрозуміла: мірою того, як згасали торговельні зв'язки між головними цивілізаціями Євразії, окраїнним землям доводилося спиратися майже винятково на власні ресурси. Припинення або сильне послаблення контактів із зовнішнім світом дозволило місцевим народам виробити свої стилі життя, при цьому використовуючи ті елементи цивілізації, що їх вони запозичили протягом попереднього, більш космополітичного часу, коли була можливість подорожувати до інших країн¹. Натомість у Новому

¹ Класична грецька цивілізація оформилася за істотно подібних обставин, коли

Світі виникли цивілізації, які нагадували стародавній Шумер. Але поки що не можна сказати визначено, чи дістали мешканці Перу та Центральної Америки безцінний поштовх із Старого Світу, на кшталт Ірландії, Ефіопії чи Японії.

* * *

Оскільки всесвітня історія набула такого багатоаспектного характеру між 200 р. і 600 р. н.е., дуже ускладнився її впорядкований виклад. У цьому розділі Євразію довільно переділено на дві частини. Тож спершу розповідається про розквіт і експансію індійської цивілізації та її вплив на Південно-Східну Азію та Китай; а потім розглядаються події в Західній Євразії й трансформація громадської організації та культури, що відбулася в тих землях, які зазнавали постійного тиску і нападів варварів. Розділ завершується деякими міркуваннями з приводу змін, що відбувалися на окраїнах цивілізованого світу. Така структура, мабуть, надто акцентує поділ ойкумени між індійською та перською сферами впливу і применшує зв'язки Індії з Середземномор'ям і Персією з Китаєм. Утім, таке подання матеріалу видається найпридатнішим, аби кинути світло на дійсність, навіть якщо при цьому її умовно викривлено.

Б. РОЗКВІТ ІНДІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В 200–600 РР. Н.Е.

Між III ст. і VII ст., а надто під час імперії Гуптів (320–570 рр. н.е.), культура Індії досягла свого повного і витонченого вираження, яке залишалося нормою та ідеалом для подальших поколінь. Ця епоха стала свідком остаточного злиття між арійсько-брахманською культурною традицією та елементами культури, що походили від доарійського населення країни. Водночас індійці тріумфально відповіли на культурні стимули, отримані в попередню епоху від елліністичного світу та з Персії. Отож, епоха Гуптів більше нагадувала зрілу силу середніх років, аніж безтурботну витонченість юності. То був золотий вік Індії.

1. ПОЛІТИЧНІ ТА СУСПІЛЬНІ УМОВИ

Кушанська імперія, що являла собою в I і II ст. н.е. наріжний камінь ойкумени, не пережила власного успіху. Активна військова потуга сасанідської Персії (з 224 р. н.е.) змусила кушанські області на північ від Гіндукушу визнати перську зверхність; тоді ж влада кушанів у Північній Індії розсипалася. Можливо, самі собою зміни були не дуже великими: місцеві правителі, у чиїх руках була сконцентрована майже вся влада, просто припинили складати церемоніальну шану кушанським царям і платити данину.

загарбники залізного віку зруйнували космополітизм ранньої цивілізації Середнього Сходу, яка, принаймні на своїх околицях, містила басейн Егейського моря.

У всій Індії в III ст. н.е. переважала подібна ж політична роздробленість. Однак ідеал загального, імперського правління, утілений колись у державі Мауріїв, продовжував жити — цей факт, імовірно, полегшив зліт імперії Гуптів протягом наступного сторіччя. Ядро держави Гуптів лежало в долині нижнього Гангу, або поблизу Бенгалії. Цей регіон ще залишався на краю індійського суспільства, коли перший значний правитель династії Гуптів, Чандрагупта I (320–330 рр. н.е.)², як і багато прикордонних володарів, скористався зі свого стратегічного становища для консолідації влади над більшістю держав долини Гангу. Його спадкоємці, Самудрагупта (330–380 рр. н.е.) і Чандрагупта II (380–415 рр. н.е.), поширили владу Гуптів на всю Північну Індію — від Бенгальської затоки до Аравійського моря і від Гімалаїв до Декану.

У більшості випадків ці завоювання не супроводжувалися поваленням династій і держав. Зазвичай імператори Гуптів залишали місцевим правителям владу, але примушували їх відвідувати імперський двір, платити данину і щонайменше в деяких випадках приймати постійного представника імператорського двору як резидента. Області, безпосередньо прилеглі до спадкових земель Гуптів, увійшли до складу імператорського домену; утім, Гупти не намагалися поширити своє централізоване правління за межі середньої течії Гангу. Безсумнівно, така м'яка політика щодо підкорених правителів сприяла експансії Гуптів. Вона мала додаткову перевагу відповідності етичним принципам політичної теорії брахманізму, які свідчили, що доброчесний воїн зобов'язаний зберегти переможеного ворога (або члена сім'ї ворога) при владі³.

Утрачено всі подробиці про воєнні кампанії, які привели до створення імперії; але навряд чи воєнні дії були занадто жорсткими. Література свідчить про вдосконалення кодексу рицарської поведінки, який міг зробити війну в Індії в цей період практично безпечною для мирних жителів і не дуже небезпечною для самих учасників бойових дій. Безперечно, експансія влади Гуптів знаменувала початок періоду незвичайного світу в Індії. За винятком набігів кочовиків — гунів-єфталітів, які проломили перський кордон і протягом короткого часу спустошували північ Індії близько 460 р. н.е., — не збереглося записів про війни майже до кінця V ст. Декан і Південна Індія ніколи не стали частиною володінь Гуптів; але п'ять-шість держав, що переділили між собою ці області, схоже, співіснували без особливих конфліктів; усі вони підтримували

² Його ім'я санскритом ідентичне імені фундатора імперії Мауріїв; щоб уникнути плутанини в англійській мові, ім'я пізнішого фундатора імперії прийнято писати через дефіс.

³ 320 р. н.е. знаменував перший рік ери Гуптів, згідно з указом Чандрагупти I, виданим, можливо, з приводу коронації. R.C.Majumdar et al. (eds.), *The History and Culture of the Indian People* (Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan, 1954), III, 2.

³ A.L.Basham, *The Wonder That Was India* (London: Sidgwick & Jackson, 1954), p.126.

торговельні та дипломатичні зв'язки з імперією Гуптів на півночі. Отже, V ст. н.е., що ознаменувалося воєнними поразками та небаченими смухами і в Європі, і в Китаї, було сторіччям дивовижного спокою в Індії. Під покривом цього світу класична ера індійської культури впевнено і спокійно досягла розквіту.

Миролюбність епохи Гуптів видається дивною, порівняно з хронічними чварами, що супроводжували тогочасний розпад єдиної політичної влади в Європі. Миролюбність Індії можна пояснити, по-перше, остаточним приборканням лютого звичаю варварських загонів, принесеного аріями в Індію майже за два тисячоліття до змальовуваної епохи; по-друге, заміною його на етичний кодекс поведінки та на систему цінностей, створену брахманами, яка дістала назву індуїзму. Ці дві причини насправді — два боки однієї медалі, оскільки згасання ідеалу стародавнього воїна було лише одним із аспектів ширшого процесу культурного синтезу, що привів до брахманського індуїзму, — синтезу, що означав додання нового змісту, який часто походив із доарійських джерел, у мову та культурні норми аріїв.

Сторіччя славних лицарських звитяг, за яким слідували приблизно 80 років подвигів більше на ложі кохання, ніж на полі битви, досить рідко траплялися в історії цивілізації, щоб не викликати нашого захоплення. Визнання того, що головною причиною цього небаченого обмеження насильства було поширення ефективної влади в індійському суспільстві, не повинне зменшувати нашого захвату. Хто був на троні, хто кому складав шану і платив данину, важило дивовижно мало для населення загалом, аж поки варвари, на кшталт гунів-ефталтів, не проникали за північні гірські хребти. Соціальні зв'язки, що скеровували повсякденне життя простих людей, залишалися практично не зачеплені лицарським кодексом і врочистістю церемоніалу царів та імператорів, оскільки Гупти не намагалися переробити індійські політичні інституції на тоталітарніший елліністичний або перський кшталт, як, можливо, спробували зробити Маурії. Натомість вони були терпимі до всієї збереженої з незапам'ятних часів багатоманітності індійського суспільства. Це означало змиритися з істотним розпиленням влади в середовищі розмаїтих, освячених традицією, жорстких рамок каст, сект і місцевих звичаїв.

Численні самоврядні корпорації, що становили тканину індійського суспільства, вводили жорсткі практичні обмеження на центральну владу. Індійські села зазвичай мали широку автономію і вирішували свої справи без особливого втручання ззовні. Імператорські урядовці оподатковували врожай, а часом примушували місцеве населення до громадських робіт; і все ж селяни часто були невідконтрольними місцевим поміщикам⁴.

⁴ Китайський прочанин Фу-сянь, який відвідав буддійські святині й монастирі за правління Чандрагупти II, був вельми здивований легкістю та обмеженістю імперської адміністрації та схвально відгукувався про свободу і процвітання простолюддя: «Люди численні й щасливі; вони не зобов'язані реєструвати свої родини або годити чиновни-

Таку ж широку автономію та імунітет від зовнішнього контролю мали гільдії, міста, судді та храми. Інститут каст, схоже, повністю розвинений до часів Гуптів, забезпечував нежорстку, але ефективну координацію між міріадами суспільних угруповань. Було точно встановлено ранжир каст; звичні норми поведінки як усередині, так і за межами кожної каст давали більш-менш чітку настанову про те, як слід поводитися в усіх звичайних життєвих ситуаціях представникам усіх верств населення Індії.

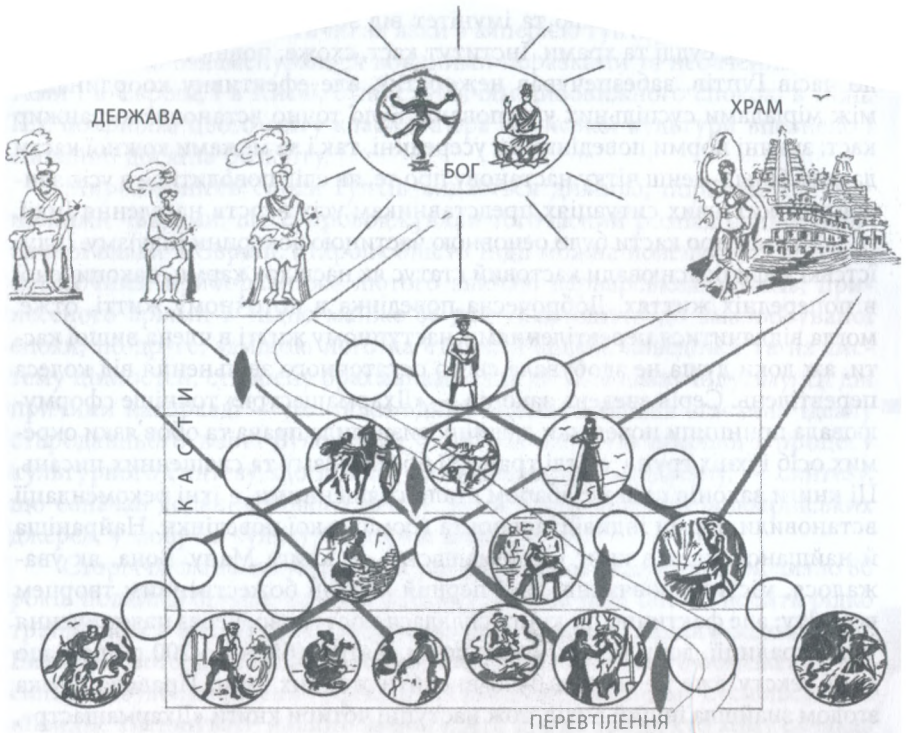
Учення про касту було основною частиною доктрини індуїзму. Індуїстські міфи пояснювали кастовий статус як наслідок карми, накопиченої в попередніх життях. Добродесна поведінка в поточному житті, отже, могла віддячитися перевтіленням у наступному житті в члена вищої касту, аж доки душа не здобувала свого остаточного звільнення від колеса перевтілень. Серія зведень законів — «Дхармашастри» точніше сформулювала принципи поведінки людини, визначила права та обов'язки окремих осіб і їхніх груп у світлі традиції брахманізму та священних писань. Ці книги законів самі незабаром стали священними, а їхні рекомендації встановили норми індивідуальної та громадської поведінки. Найраніша й найшанованіша з книг «Дхармашастр» — книга Ману. Вона, як уважалося, містила повчання, дані першій людині божественним творцем всесвіту; але фактично ця книга склалася поступово, через накопичення усної традиції, доки не стала настільки святою (близько 200 р. н.е.), що до її тексту вже не можна було вносити жодних змін. Правова думка згодом знайшла інший вихід, тож наступні чотири книги «Дхармашастр», розвиваючи й іноді модифікуючи матеріал і принципи книги Ману, оформилися протягом наступних чотирьох-п'яти сторіч.

Порівняно поверховий характер індійських правителів був добре показаний у цих зведеннях законів. Вони розглядали релігійну владу і владу державну як те саме. Вищим джерелом закону були «Веди», за якими в низхідному порядку йшли коментарі до «Вед», звичаї та приклади святих, і найнижче були просто особисті схильності. Царські укази зазвичай розглядалися як окремий випадок особистих схильностей, хоча дві з пізніших книг «Дхармашастр» визнавали, що рішення царя на практиці було остаточним⁵.

Практичний вплив «Дхармашастр» на індійське суспільство був величезним. Навіть нині вони являють собою керівництво для життя простих людей і могутню противагу владі. Проголошені божественними з походження, їхні розпорядження, звісно, переважали будь-які людські

кам і їхнім правилам... якщо вони хочуть іти, то йдуть; якщо хочуть залишитися, то залишаються». J.H.Legge, *Record of the Buddhistic Kingdoms, Being an Account of the Chinese Monk Fa-hsien's Travels* (Oxford: Clarendon Press, 1886), pp.42-43.

⁵ R.C.Majumdar et al., *History and Culture of the Indian People*, II, 254-57, 335-59; M.Winternitz, *Geschichte der indischen Literatur* (Leipzig: Amelangs Verlag, 1920), III, 479-504; Arthur Berriedale Keith, *A History of Sanskrit Literature* (London: Oxford University Press, 1928), pp.439-48.

СТРУКТУРА ІНДІЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

закони і (бодай теоретично, якщо не завжди на практиці) могли ввести дії навіть найбільш абсолютних із правителів Індії в чітко окреслені рамки. Незалежно від особистого благочестя, індійські монархи часто виявляли, що безпечніше і мудріше, принаймні про людське око, дотримуватися принципів, записаних у цих священних зведеннях законів⁶.

Особлива жорсткість політичної інфраструктури індійського суспільства, незадовго до цього зміцнена священною санкцією теорії брахманізму, означала, що для Індії небагато важили окремі випадки політичної географії. Не вельми переймався будь-хто за межами безпосередньо царського кола тим, кому корилася певна область, — монархові чи його супернику. Ось чому злеті й падіння індійських держав залишили вкрай мало слідів у історичних документах. Для вивчення історії імперії Гуптів історикам доводиться спиратися на виклад подорожі Фу-сяня і

⁶ Мораль державного управління, виражена в «Дхармашастрах», різко відрізняється від тієї, що міститься в «Артхашастрі». Можливо, аморальні методи досягнення влади, що їх рекомендувала «Артхашастра», описують те, що справді відбувалося в Індії, достовірніше, ніж настанови «Дхармашастр». Дуже мало відомо про управління індійськими державами, щоб можна було робити загальні висновки.

деякі інші китайські джерела, а також на деякі цейлонські, тибетські й арабські хроніки. Індійські матеріали, що дійшли до нас, навіть організовані хронологічно за допомоги чужоземних джерел, містять у край мало даних. Монети і обмежена кількість написів дають деяку інформацію; але прямих згадок політичних подій в індійській літературі замало як для Гуптів, так і для менш уславлених династій.

2. КУЛЬТУРНІ ДОСЯГНЕННЯ

Література, філософія, релігія, мистецтво і наука доби Гуптів сформували модель для всіх подальших індійських зусиль у цих сферах. Навіть більше, крім філософії, досягнення Гуптів часто розцінюються індійськими та іншими вченими як найвищі досягнення індійської культурної традиції.

Важливо зрозуміти, що навіть у ту творчу епоху новації не здобували дуже великої пошани. Ученість утілювалась у створення коментарів до стародавніх текстів або намагалася внести зміни й доповнити ці тексти під гаслом відновлення початкового змісту. Художня література не могла уникнути створення нового, але мала за краще скористатися науковою і великою мірою штучною мовою, санскритом, аніж будь-яким із пракритів — літературних версій розмовних мов того часу. Важливі й стародавні тексти, що мали авторитет, і надалі передавалися усно, оскільки вважалося, що істинне знання може передаватися від учителя до учня за допомоги слова прореченого і запам'ятованого. Корпус наукової та художньої літератури, отже, являв собою лише надбудову над серцевиною істини, що передавалася усно, а не щось закінчене саме по собі.

Мова. За епохи Гаутами Будди і протягом кількох подальших сторіч велика частина індійської літературної творчості була спрямована на широку аудиторію. Поза сумнівом, усні скарги брахманів ніколи не були загублені, оскільки якась частина великої санскритської літератури, укупі з «Ведами», «Брахманами» та «Упанішадами», завжди вивчалася й запам'ятовувалася тими, хто ставав на шлях жерця. Але на додачу, а в певному сенсі й на противагу цій брахманській санскритській традиції існувала література пракритами. Вона була особливо асоційована з буддистами і джайністами, які писали притчі, проповіді й вірші мовами, близькими до народних говірок.

Однак ці форми популярної літератури після II ст. н.е. почали в'янути⁷. Санскрит, колись витручений у вчені кола брахманів, по-

⁷ Треба зробити виняток для тамільської мови, однієї з дравідських мов Південної Індії. Тамільська мова знайшла літературну форму за епохи Гуптів і ніколи не переставала бути важливим засобом письмового передавання інформації.

До країни тамілів знання про арійську Індію та елліністичне Середземномор'я проникло в попередні сторіччя у вигляді чужих, але захопливих сюжетів. Подальший розквіт тамільської літератури і мистецтва був подібний до весни, молодості й анітрохи

вернувся з тріумфом, і навіть буддисти та джайністи почали писати богословські й теоретичні праці санскритом — стародавньою мовою своїх суперників. Із царини науки санскрит поширився на сферу державного управління. Уряд Мауріїв використовував як мову адміністрації один чи кілька пракритів; але написи і монети Гуптів несуть санскрит; можна передбачити, що мовою адміністрації була ця ж архаїчна, проте зрозуміла мова⁸.

Відродження санскриту після шести або семи сторіч вигнання на вчені закраїни суспільства було справді чудовим. Воно свідчило про престиж і вагу традицій брахманізму та довело ефективність численних освітніх установ у країні, які підготували не тільки жерців, а й чимало мирян до знайомства з ученою мовою індуїстського писання. Можливо, не меншою мірою воно відображало поступове зосередження буддизму за стінами монастирів, що залишало брахманам вулиці, де колись проповідував Гаутама. Тільки на Цейлоні буддійські письменники продовжували використовувати один із пракритів; але палі був настільки ж науковою мовою на Цейлоні, наскільки санскрит — в Індії. Частково тому пізня література на палі сильно нагадує санскритську, набуваючи форму дедалі вченіших коментарів до священних текстів.

Література. Багато шедеврів староіндійської усної літератури набули остаточного вигляду за часів Гуптів. Найважливішими з них є дві великі епічні поеми — «Магабхарата» і «Рамаєна». Обидві поеми походять від старовинних балад і героїчних пісень. В якийсь період декламація цих пісень перетворилася на частину релігійного ритуалу жертвоприносин; відтак жерці-брахмани стали спадкоємцями корпусу поезії, який, вірогідніше, брав початок від цілком мирських бардів і воїнів.

Різні географічні та інші посилення роблять очевидним, що в «Магабхарату» вносилися доповнення навіть близько 400 р. н.е.; утім, основна частина поеми набагато давніша; деякі строфи, можливо, дійшли без змін від II тис. до н.е. Аналогічно тому, як грецька героїчна поезія кристалізувалася навколо сюжету про Троянську війну, сюжет цієї поеми ґрунтується на розповіді про боротьбу між спадкоємцями трону невеликого індійського князівства. Але «Магабхарата» містить надзвичайно різноманітні частини, більшість із яких лише слабо пов'язана з основною сюжетною лінією. Народні казки і примітивні міфи зливаються з

не нагадував зрілий культурний синтез санскритської Індії; однак, як побачимо, таміли зробили важливий внесок у поширення цивілізації, зокрема в релігію решти Індії, а надто між 600 р. і 1000 р. н.е., коли місцеву культурну автономію Південної Індії затьмарили велич і зрілість північних досягнень. Пор. відносини між ірландським християнством і латинським християнством в той же період.

⁸ Література санскритом завжди залишалася усною, тож мова ніколи не втрачала роль розмовної для освічених брахманів. Це означало, що люди, не здатні зрозуміти розмовну мову один одного, часто могли порозумітися санскритом. Пор. роль латини в середньовічній Європі або роль англійської мови в сучасній Індії.

роздумами про космологію, богослов'я та чесноти брахманів; раз по раз дія надовго сповільнюється, поки триває чимала розповідь про події, не пов'язані ні з місцем, ні з часом основного сюжету, щоб проілюструвати певну думку. За такої складності (поема майже в три з половиною рази довша, ніж уся Біблія) основний сюжет часто зникає з очей на сотні сторінок. Загальний ефект схожий на враження від одного з храмів Південної Індії, суцільно покритого статуями, які повністю приховують форму будівлі, але захоплюють око та уяву.

Структурна слабкість не завадила «Магабхараті» отримати і зберегти величезну популярність у Індії аж до наших днів. Так само, як Гомер для греків, «Магабхарата» зафіксувала в народній свідомості поняття про богів та їхні взаємини; але, на відміну від епосів Гомера, пов'язаних структурною і теологічною єдністю, «Магабхарата» криє в собі ідеї та сюжети на будь-який смак, від найпростіших і найвічних казок до парадоксального пантеїзму уривка, відомого як «Бхагавад Гіта»⁹.

Поема «Рамааяна» коротша, ніж «Магабхарата», але також дуже довга. Вона розповідає про пригоди героя Рами і про його дружину Сіті. Поема порівняно зв'язна; велика частина «Рамааяни» може належати одному авторові. Як і «Магабхарата», вона вішнуйтська, оскільки Рама оголошується аватаром цього бога. Але явні релігійні пасажи та моральні повчання менш важливі, ніж живе і дуже людяне зображення героя та його вірної дружини. Вони знаходять відгук у серцях усіх людей, і тому серед індійців «Рамааяна» не менш популярна і значуща, ніж «Магабхарата».

Популярність цих двох поем була такою, що епічні поеми стали звичайною формою індійської дидактичної літератури. Зведення законів («Дхармашастри») і велике зібрання легенд і переказів, відоме як «Пурани», було записано в поетичній формі в епоху Гуптів; і навіть безжалісно-практичний трактат «Артхашастра» теж записано в такій формі.

В основі зафіксованих письмово за епохи Гуптів версій цих літературних творів лежав довгий процес усного передання й трансформації. Інакше стояли справи з драматургією на санскриті й з придворною поезією, більшість творів яких мають авторів і, схоже, від самого початку були записані.

⁹ «Гіта» являє собою діалог між Арджуною, головним героєм «Магабхарати», і його візником Кришною, де Кришна пояснює всю природу людини і всесвіту, відкриває, що він є аватаром Вішну, та обіцяє Арджуні порятунк. Навіть у досить скромних рамках «Гіти» знаходять відображення суперечливі доктрини; але містичний тон поеми забезпечує єдність, яка, на думку її шанувальників, переважає логіку. Див. Franklin Edgerton, *The Bhagavad Gita, Translated and Interpreted* («Harvard Oriental Series», Vols. XXXVIII-XXXIX [Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1944]).

Не існує задовільного перекладу «Магабхарати» англійською мовою. Однак перекази уривків, щоб дістати уявлення про ціле, можна знайти в працях: Edward P. Rice, *The Mahabharata: Analysis and Index* (London: Oxford University Press, 1934); S. C. Nott (ed.), *The Mahabharata of Vyasa Krishna Dwaipayana: Selections* (New York: Philosophical Library, 1956).
29-11-642

Витоки санскритської драматургії невідомі¹⁰, хоча можна припустити, що досягненню зрілості цією формою мистецтва посприяли важливі елліністичні впливи в Індії. Принаймні санскритський театр уживав деякі технічні терміни грецького походження, і мандрівна трупа мімів або танцюристів з Александрії була достатньо відома, щоб залишити кілька згадок у індійській літературі. Але до часу, до якого належать найраніші з п'єс, що дійшли до нас, канони індійської драматургії вже сформувалися і не відображали безпосередньо своїх грецьких попередників¹¹.

Драматичні вистави в III і IV ст. були справою придворних. Кажуть, що царі династії Гуптів самі писали п'єси; до наших днів дійшли кілька творів, що приписуються монархам. «Магабхарата» і «Рамаєна» дали індійським драматургам більшість їхніх сюжетів; але коло придворних, для якого вони писали, відображене в їхнім виборі тем: історії кохання, усіялка плутанина тощо. Калідаса, який, схоже, був пов'язаний з двором Чандрагупти II (380–415 рр. н.е.), підніс санскритську драму на її вищу вершину. Його стиль був простим, але витонченим, із виразними метафорами, вправно виписаними персонажами й добре розробленими, хай неглибокими, сюжетами. Його ліричним поезіям, що іноді вражають навіть у перекладі, притаманні ці ж риси. Наприклад:

Я бачу твоє тіло у гнучкій гусені, твій погляд — в очах боязкої лані,
Твої щоки подібні до місяця, твої кучері — до павиного хвоста,
У дрібній хвильці на річковому плесі я бачу твої погляди скоса,
Але ні, моя любо, ніде мені не побачити тебе всю¹².

Придворна поезія і драма створювались і після часів Калідаси; але багата на прикраси мова незабаром стала річчю в собі, тож деякі з пізніх поем санскритом більше скидалися на загадки-акровірші, ніж на звичайну оповідь¹³.

Проза за часів Гуптів була представлена романами, що переважно розповідали про кохання і пригоди царствених персон. Тоді ж анонім-

¹⁰ Найраніший із тих, що дійшли до нас, драматичний уривок — буддійська розповідь про звертання двох послідовників Будди датований близько 100 р. н.е. Найраніші п'єси санскритом, що повністю дійшли до нас, імовірно, датовані IV ст. н.е., саме перед часом Калідаси, визнаного майстра санскритської драматургії та придворної поезії.

¹¹ Природа і масштаб грецького впливу на драматургію санскритом залишаються предметом гарячих суперек. Див. огляд у праці: A. Berriedale Keith, *The Sanskrit Drama* (Oxford: Clarendon Press, 1924), pp.12-77.

¹² Із найвідомішої поеми Калідаси «Хмарний гонець». Англійський переклад взято з праці: A.L. Basham, *The Wonder That Was India*, p.420. (Український виклад через англійську. — Прим. пер.)

¹³ Поет Бхаті (VII ст. н.е.) так закінчив один із своїх віршів: «Цей вірш можна зрозуміти лише тоді, коли є коментар; досить сказати, що моя любов до вчення перетворила мою поезію на насолоду для мудреця, тоді як дурень залишиться ридати від того, що не зможе її зрозуміти». Цитується за A.B. Keith, *History of Sanskrit Literature*, p.116.

ний автор «Панча Тантри» довів до досконалості мистецтво байки про тварин. Цей збірник байок був у VI ст. перекладений перською, а потім набув поширення в мусульманському і християнському світі¹⁴.

На протигагу придворній, витонченій санскритській літературі епохи Гуптів, тамільська поезія того періоду була прямішою і народною. Найраніші з тамільських віршів, що дійшли до нас, були зібрані в антології близько 500 р. н.е., але є результатом розвитку давнішої — на кілька сторіч — традиції усної народної творчості. Вірші цих антологій про почуття звичайних людей — селян і торговців, рибалок і воїнів — складено у вельми реалістичній і неприкрашеній манері. Способи внутрішнього римування спершу зробили просодію (ритм і розмір) тамільської поезії абсолютно неподібною до канонів поезії санскритської; але зсув просодії в напрямку санскриту та запозичення тамільською мовою багатьох слів, що тривали протягом VI ст. н.е., свідчать про проникнення брахманської вченості на південь.

Епічна поезія мала такий високий престиж у санскритській літературній традиції, що тамільські поети мірою того, як більше знайомилися з санскритом, відчували необхідність створити власну епічну поезію. «Гімн про браслет», тамільська епічна поема про царську кривду і особисту трагедію, здається (принаймні у перекладі) набагато сильнішою і вищою художньо, ніж знамениті санскритські епічні поеми, які, можливо, частково її надихнули¹⁵.

Найбільш чудовими і впливовими тамільськими віршами були екстатичні гімни, що їх складали мандрівні святі, ушлавлюючи Вішну або Шиву. Подібно до тамільської епічної поезії, ці гімни виникли зі злуки індуїстської санскритської традиції з тамільською усною народною творчістю. Але хоч боги, які надихнули ці гімни, давно були відомі в Північній Індії, тамільські співаки передали виразно інший релігійний настрій. Гаряча і взаємна любов між божеством і його шанувальником була основною нотою. Почуття особистої малості, злите з радісною чарівністю божественної ласки, і насолода містичного бачення божественної особи були темами цих пісень, які згодом поширилися з теренів тамілів по всій Індії та додали зрілому індуїзмові його емоційного тону¹⁶.

Релігія і філософія. Індуїстська релігія, виражена доктринально в таких творах, як «Магабхарата», «Рамаяна» і «Дхармашастри», та емо-

¹⁴ Сучасне порівняльне літературознавство дає приклади дослідження того, як передавалися ці сюжети. Про огляд результатів див. А.В.Keith, *History of Sanskrit Literature*, pp.357-59.

¹⁵ Переклад англійською V.R.R.Dikshitar, *The Lay of the Anklet* (Oxford: Oxford University Press, 1939).

¹⁶ R.C.Majumdar et al., *History and Culture of the Indian People*, III, 326-40; див. зразки переказів у A.L.Basham, *The Wonder That Was India*, pp.330-31. Внесок тамільської емоційності в індуїстське благочестя дає ще один приклад того, як підкорена (або напівпідкорена) культура виявляє незвичайну релігійну активність.
29*

ційно посилена екстазом авторів тамільських гімнів, в епоху Гуптів змітала на своєму шляху всі перешкоди. Самі імператори були послідовниками й заступниками відродженого і переглянутого брахманізму, переважно його вішнуйтської гілки. Схоже, більшість простих індійців також знайшли своє місце в просторій системі індуїзму, який надавав духовний прихисток і щиро забобонним селянам, і найбільш ученим мислителям.

Зрештою, навіть мірою того, як він здобував свої найбільші перемоги за кордоном, у себе на батьківщині буддизм звузився до становища відчуженої багатой секти. Комфортабельне життя в забезпечених буддійських монастирях, як можна припустити, не сприяло тому, щоб ченці проповідували з-поміж народу, як це робили Гаутама і його перші послідовники. Замість цього, як можна судити, ченці епохи Гуптів присвячували своє життя вченому розробленню доктрини і тривалій полеміці зі своїми опонентами-брахманами. Така діяльність, що втілилася в ретельнім богословським розробленні вчення, мала певне значення в Китаї, де на верненні буддисти з ентузіазмом перекладали ці тексти китайською, при цьому додаючи напівканонічного статусу «темним» місцям. Але в Індії буддизм дедалі більше відгороджувався від широкої маси населення.

Джайністи, чий успіх у масі ніколи не був таким великим, як у буддистів, схоже, пройшли схожу еволюцію, хоча джайнізм із Індії ніколи повністю не зникав. Аж до сьогодні він залишається важливою малою сектою, що підтримується здебільшого багатими групами торговців.

За епохи Гуптів у кожному з головних релігійних таборів постали визнані філософські школи. З них лише шість індуїстських шкіл не зникли, бо філософія джайнізму невдовзі загасла, а буддизм зник. Філософи-індуїсти намагалися впорядкувати народні релігійні звичаї. Зокрема, дедалі ширше вшановування Вішну і Шиви кепсько, принаймні на перший погляд, поєднувалося зі старим ведичним пантеоном, тоді як рафінований теїзм «Упанішад» мав мало спільного і з тим, і з тим. Було зроблено спроби пояснити численні суперечності, але принаймні до VIII ст. і появи філософії Шанкари так і не було досягнуто остаточного узгодження різнорідних елементів індуїстської спадщини.

Наука. Найпомітнішою з усіх індійських наук була граматика, а також пов'язані з нею царини мовознавства, як-от лексикографія і метрика. Граматика санскриту постала з необхідності виробити загальні правила для полегшення брахманам запам'ятовування священних текстів «Вед». Паніні (близько IV ст. до н.е.) дав санскриту класичну форму; але пізніші граматики доповнювали й коментували його текст протягом наступної тисячі років. Мірою того, як санскрит перетворився на вчену мову, вивчення граматики стало необхідною умовою будь-якого наукового дослідження. На час Гуптів, однак, принципи було розроблено настільки, що граматика санскриту вже не зазнавала жодних

істотних змін¹⁷. Відтак увага змістилася до інших царин мовознавства, породивши трактати щодо розмірів санскритської поезії, а також закінчення знаменитого словника священної мови, що став стандартним для подальших віків.

Індійська медицина також мала глибоке коріння. Починаючи з ведичних часів закляття та магія, а також ліки й хірургія були в індійському арсеналі медичних засобів; натомість філософські доктрини тіла й душі, поряд із релігійними поняттями про космологію, демонів і божества, панували в медичній теорії. Три класичні праці індійської медицини дійшли до наших днів: одна належить, імовірно, до I ст. н.е., одна — до IV ст. н.е., ще одна — до VII–VIII ст. н.е. Найраніша з них, написана Чаракою, — досить заплутаний і несистематичний каталог хвороб і способів лікування, зібраний із різних, іноді суперечливих, джерел. Абсолютно інший характер має підручник, написаний Сусрутою (IV ст. н.е.), — стислий, добре організований довідник, що задав тон усім пізнішим індійським медичним трактатам. На відміну від Галена, Сусрута визнавав, що хірургія є частиною лікарського мистецтва, і навіть радив спостереження за трупами для вивчення анатомії, хоча вимоги ритуальної чистоти запобігали можливості розтину¹⁸.

Хоч індійські та грецькі медичні ідеї мають певні паралелі, які можуть відображати більш ранні професійні контакти при дворі Ахемідів, основна частина індійської медицини розвивалася незалежно. Не так було з астрономією, оскільки за доби Гуптів грецька математична астрономія і пов'язана з нею астрологія радикально революціонізували індійські поняття в цих дисциплінах. Однак нова астрономія не повністю заступила колишні анімістські тлумачення рухів небесних тіл, і ті змішувалися зі складними математичними обчисленнями в індійських астрономічних текстах¹⁹.

Індійська математика почалася зі зведення правил про спорудження вівтарів або подібних до них конструкцій для жертвоприносин. Але не схоже, що існувала спадкоємність між текстами, що викладають ці правила, та пізнішими, більш формальними математичними трактатами. Найранішу з математичних праць, що дійшли до нас, написав Ар'яхата 499 р. н.е. як посібник до астрономічних обчислень. Велику частину з

¹⁷ Дві найважливіші граматики цієї епохи були працями буддиста і джайніста, кожний з яких написав твір, де не було жодного прикладу з брахманістської літератури. Див. R.C.Majumdar et al., *History and Culture of the Indian People*, III, 319–20.

¹⁸ Henry R.Zimmer, *Hindu Medicine* (Baltimore, Md.: Johns Hopkins Press, 1948), pp.46–59, 175–76; Jean Filliozat, *La Doctrine classique de la médecine indienne, ses origines et ses parallèles grecques* (Paris: Imprimerie Nationale, 1949), pp.199–215 і дані; A.B.Keith, *History of Sanskrit Literature*, pp.513–15.

¹⁹ Індії досягла не Птолемеєва александрійська астрономія, а більш рання, менш розроблена та більш різнобічна версія. Дані примушують припустити, що двір Сасанідів відіграв роль посередника. Див. Otto Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity*, pp.160–61, 167–69, 178, 180.

математичного апарату Ар'ябхати було запозичено в греків, хоча він зробив кілька власних нововведень, наприклад унікальну систему цифрових символів. Він також, схоже, був знайомий з десятковою системою рахунку, вдосконаленою введенням символу для нуля; але сам він не використав це позначення²⁰.

У подальші сторіччя араби визнали за індусами честь відкриття цифр, що їх європейці називають арабськими. За відсутності якихось чітких даних, що доводять інше, певно, що арабська традиція містить зерно істини і що індійська математика й справді вдосконалила систему позначення чисел, що використовується нині в усьому світі. Найраніше посилання на використання такої системи датується 269–270 рр. н.е.²¹

Довгострокові наслідки такого поліпшення як у спрощенні повсякденних ринкових транзакцій, так і в складних наукових дослідженнях важко перебільшити. Удосконалення десяткової системи числення, що зробила всі звичайні арифметичні підрахунки дивовижно простими, можна вважати, разом із винаходом літерного письма, однією з найважливіших віх в інтелектуальному розвитку людства.

Мистецтво. Кращі зразки скульптури й живопису епохи Гуптів були надихнуті буддизмом. Це може видатися дивним, з огляду на відступ буддизму, що характеризував цю епоху. Однак цей факт знаходить пояснення, оскільки художники, що працювали на замовлення багатих буддійських монастирів, мали за плечима повні п'ять сторіч художньої традиції, на яку вони спиралися і звідки черпали надзвичайно майстерну техніку як скульптури, так і малюнка. Поєднання багатства, художньої традиції та вміння траплялося рідко. В Індії Гуптів таке поєднання породило такі шедеври, як фрески печери Аджанти, Будду з Сарнатхи, елегантний торс бодхісатви з Санчи, що являє собою візуальний еквівалент витонченості поезії Калідаси.

²⁰ Туманна і надто стисла віршована форма робить інтерпретацію значення праці Ар'ябхати дуже невизначеною. Див. переклад і коментарі в праці: Walter Eugene Clark, *The Aryabhata of Aryabhata* (Chicago: University of Chicago Press, 1930).

²¹ Я маю цю інформацію завдяки усній розмові з лікарем Девідом Пінгрі (1962 р.), чия книга *Yavanajataka* of Sphujidhvaja має незабаром вийти друком і привернути увагу науковців до цієї дати. Найраніше свідчення, відоме досі, містилося в трактаті Ар'ябхати, датованому 499 р. н.е. Див. G.R.Kaye, *Indian Mathematics* (Calcutta and Simla: Thacker, Spink & Co., 1915); A.V.Keith, *History of Sanskrit Literature*, pp.523-28.

Варто нагадати, що вавилоняни знали розрядну систему числення і передали її елліністичній математиці. Деякі вавилонські тексти навіть уживали точку для позначення нуля, але тільки в проміжній, а не кінцевій позиції, тобто можна було однозначно записати 202, але не 220. Останній крок, що його, схоже, було зроблено в Індії близько III ст. н.е., полягав у тому, щоб узагальнити вживання нуля, а водночас — звільнити десяткову систему числення від незручної домішки шістдесяткової системи. Змішання десяткової та шістдесяткової систем було характерним як для вавилонської, так і для елліністичної астрономії, і західна математика досі має певні незручності в кутових вимірюваннях. Див. O.Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity*, pp.3-22.

Музей Альберта і Вікторії (Victoria and Albert Museum), Лондон.

МИСТЕЦТВО ІНДІЇ ЕПОХИ ГУПТІВ

Контраст між витончено виконаним торсом бодхісатви з Санчи зліва та грубішим барельєфом праворуч, що зображає Вішну в одній з його міфологічних інкарнацій, символізує різницю між витонченою придворною культурою Гуптів і ще грубуватим, але сповненим енергії й почуття індуїзмом провінції. Будівля, що також знаходиться в Санчи, являє собою ранній приклад індуїстської храмової архітектури. Її прості контури виявляють основну (можливо, створену під впливом еллінізму) структуру, яку пізніші архітектори прикрасили і дещо приховали.

Мистецтво індуїзму не досягло такого стилістичного успіху, попри те, що індуїзм був релігією як двору, так і провінції. Індуїстська іконографія не мала стародавньої традиції; крім того, поліморфізм індуїстських богів ставив художників перед найскладнішою проблемою. Вірогідно, знадобилися чималі творчі пошуки, поки не було знайдено задовільне пластичне подання Вішну, Шиви та інших божеств. Не вельми зграбна індуїстська скульптура, що дійшла з часів Гуптів, достоту засвідчує таку думку²².

Ранній брахманізм не потребував храмів. Обряди арійської релігії проводилися на спеціально освяченому для якогось випадку місці просто неба; крім того, ведична традиція відсутності зображень божеств відмирала протягом тривалого часу. Проте, мірою того як їхні божества дедалі більше набували рис особистості, було тільки природним чекати від індусів прагнення візуалізувати їхні божества в скульптурі, а також бажання поставити такі зображення в гідних їх за величчю спорудах. Звідси постала храмова архітектура.

Священна архітектура індуїзму не мала очевидного зв'язку з круглими в плані буддійськими ступами²³. Індуїстські храми будувались у вигляді глухої, без вікон, прямокутної камери, де вміщувалися культові зображення, до яких вів належним чином опоряджений вхід²⁴. Згодом архітектори додали над камерою шпиль і поступово приховали простоту первинної форми за безліччю другорядних прикрас. Проте, як і в багатьох інших аспектах індійської культури, ця загальна схема, досягнута в епоху Гуптів, залишилася відтоді основою індуїстської храмової архітектури.

Інші аспекти індійської культури. Древні індійці визнавали три головні мети, яких має прагнути людина: дхарма, або праведність; арта, або практичне знання; кама, або кохання²⁵. Досі огляд індійської культури майже винятково торкався питань, що належать до першої з цих трьох категорій. Безперечно, придворна література епохи Гуптів не обминала кохання; на цю тему навіть створювалися спеціальні трактати. Ми можемо припустити, що в повсякденному житті вищі верстви, як

²² Під час розгляду історії індійського мистецтва треба завжди мати на увазі систематичне іконоборство мусульманських завойовників у Північній Індії. Можливо, що індуїстське мистецтво, досконаліше, ніж пам'ятники, які дійшли до нас і розташовані переважно в Південній Індії, існувало в Північній Індії в епоху Гуптів.

²³ Печерні храми, вирубані в скелях, існували в Індії до появи окремо збудованих храмів. Вони зазвичай прямокутні в плані та завершуються на далекому кінці апсидою. Вони разюче нагадують римські базиліки, але, можливо, ця подібність випадкова, бо схоже, що печерні храми виникли від з'єднання круглого приміщення ступи з східним залом. Див. Benjamin Rowland, *The Art and Architecture of India*, pp.69-71.

²⁴ Деякі з ранніх споруд разюче нагадують у загальному плані грецькі храми, наприклад храм 17 у Санчі; можливо, грецька архітектура певним чином вплинула на індійську.

²⁵ A.B.Keith, *A History of Sanskrit Literature*, p.450.

і, можливо, усе населення, практикувало мистецтво кохання з меншою сором'язністю та щонайменше з такою ж всеохопною інтенсивністю, як пропагує сучасна масова культура Заходу. Подібним же чином практичні навички у Стародавній Індії досягли високого рівня розвитку, від скромних ремісників до вершин музики, танцю і державного управління.

Слід визнати, що практична й еротична грані індійської культури були помітними і важливими частинами цілого і при цьому набагато менше схильними до ідеалів брахманізму та аскетизму, ніж можна припустити, читаючи тогочасну літературу²⁶. Переходячи до чудової географічної експансії індійської культури, що відбулася за доби Гуптів, варто пам'ятати, що тяжіння індійської цивілізації частково ґрунтувалося на розкоші, витонченості й відвертій чуттєвості індійського життя. Аскетична релігійна доктрина не вичерпувала всіх аспектів індійського життя, хоча вона й залишила набагато помітніші сліди в літературі.

В. ЕКСПАНСІЯ ІНДІЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ У 200–600 РР. Н.Е.

У той час коли Римська і Китайська імперії страждали від внутрішніх потрясінь і нападів варварів, а Персія стримувала атаки степових кочовиків, індійська цивілізація досягла повного розквіту. Поширення індійської культури за династії Гуптів, можливо, підтримували індійські купці й проповідники, котрі докладали таку енергію для розширення сфери індійського впливу, якої вони ніколи не виявляли ні перше, ні згодом. Результатом їхньої діяльності стало значне проникнення індійської цивілізації до країн Південно-Східної Азії та не менш разуче проникнення індійської культури до країн Центральної Азії та Китаю. Ідеї та звичаї індійської культури набули певного поширення навіть у землях Східного Середземномор'я, усупереч антипатії християнської церкви щодо індуїзму та буддистської релігії.

Експансія індійської культури дуже відрізнялася від ранньої експансії еллінізму в одному сенсі — оружье підкорення земель і народів майже не відігравало такої ролі, як за поширення еллінізму; купці й пророки перебрали роль армій Македонії та Риму. Унаслідок цього розширення сфери впливу індійської культури відбувалося вздовж торговельних шляхів, зокрема вздовж морських шляхів до Південно-Східної Азії, на острови Індонезії та вздовж караванних шляхів крізь оази Центральної Азії до Північно-Західного Китаю.

²⁶ Неприборкана сексуальність могла, власне, бути головною причиною появи та існування індійського аскетизму, оскільки крайнощі почуттєвих насолод і огиди до еротизму часто йдуть пліч-о-пліч. Індійська храмова скульптура адекватно засвідчує, що вільне і відкрите вираження сексуальності визнавалося релігією поряд із так високо звеличеним у літературі аскетизмом. Особлива соборність індуїзму виявилася в успіхові, з яким він долучив неприхований секс до лона релігії, що контрастує з підкреслено пуританськими акцентами християнської, мусульманської та конфуціанської традицій.

1. ПІВДЕННО-СХІДНА АЗІЯ

Зв'язок між Індією та землями Південно-Східної Азії був дуже давнім. Спільні елементи в археологічних знахідках в обох областях, датовані доісторичним періодом, дозволяють припустити, що індійці та їхні сусіди підтримували хоч і обмежені, але реальні зв'язки Бенгальською затокою в доарійські часи²⁷. Ранні докази ширших контактів датуються першими сторіччями християнської ери, коли купецькі судна з індійських портів²⁸ почали відвідувати береги Бірми, Малайї, Індонезії, Сіаму (Таїланду) та Індокитаю. У той час ці області населяли мирні народи, які були знайомі з навичками вирощування рису, користувалися човнами і плотами, але не мали продуманої політичної організації та вираженої системи культури, яка могла б протистояти спокусам цивілізації. Цих людей було легко переконати, що прибульцям, котрі мають великі судна з добрими мореплавними якостями та дивних богів, знайомі секрети могутньої магії, яку треба опанувати якнайшвидше. Легенди про основу індуїзованих держав цієї області, збережені китайськими джерелами, дозволяють припустити, що індійські купці й мандрівники через шлюби встановлювали родинні відносини з чільними сім'ями в цих землях, посідаючи провідне становище серед корінного населення.

Археологи виявили в Південно-Східній Азії значну кількість санскритських написів і творів індійського мистецтва. Написи повідомляють, що протягом IV і V ст. н.е. кілька держав на материках і на островах об'єдналися навколо королівських дворів, чия культура і атмосфера були цілком індійськими. Мірою того, як привабливі можливості досягнути тут слави і багатства стали добре відомі на Індійському субконтиненті, уже не лише прості купці, які були першими в цьому русі, але й брахмани і воїни почали у великій кількості мігрувати Бенгальською затокою, що спричинило могутнє посилення індійського впливу на правителів столиць у Південно-Східній Азії та на їхніх придворних.

Хоча буддисти відігравали важливу роль на початкових етапах індійського проникнення до Південно-Східної Азії, більшість правлячих династій та їхніх васалів стали шанувальниками Шиви за часів Гуптів; можливо, ритуал і концепції цієї гілки індуїзму були співзвучні раннім релігійним переконанням корінних жителів. До того ж, культ Шиви,

²⁷ G.Coedès, *Les États hindouisés d'Indochine et d'Indonesie* (Paris: E. de Boccard, 1948), pp.23-28; H.G.Quaritch Wales, *The Making of Greater India* (London: Bernard Quaritch, 1951), pp.47-83.

²⁸ Деякі з перших подорожей, відправним пунктом яких були індійські порти, можливо, здійснили купці та шукачі пригод із Середземномор'я. Кілька римських виробів, що датуються II ст. н.е., було знайдено в Хохінхіні (Південний В'єтнам); у китайській історії є згадка про візит послів од Марка Аврелія в 166 р. н.е., які досягли Китаю, рухаючись південними морями. Coedès, *Les États hindouisés*, p.38. Однак після II ст. н.е. торгівля між областями Східного Середземномор'я і Південною Індією зійшла нанівець через загальний занепад римського світу; індійські купці хутко взяли під свій контроль торгівлю зі сходом (навіть якщо вони не самі проклали їй шлях).

підкреслюючи магічну роль правителя в збільшенні родючості полів, можливо, допомагав місцевим королям консолідувати свою владу над старшиною родів і селищ. Культові статуї та інші твори мистецтва, привезені з Індії, додавали форми цим новим політико-релігійним ідеалам. Тільки орієнтовно після 600 р. н.е. королівська влада стала підтримувати розвиток місцевої скульптури і кам'яної архітектури, і це стимулювало розвиток варіацій на головні теми індійської спадщини місцевими майстрами. Матеріали, що дійшли до нас із раніших часів, дозволяють припустити існування цілком колоніальної атмосфери при королівських дворах Південно-Східної Азії, де королі й придворні прагнули підкреслити свою владу, знатність і високе становище не заохоченням місцевого мистецтва, а завезенням кращих із можливих копій автентичних індійських оригіналів.

Величезна більшість населення в Південно-Східній Азії тільки непрямо підпадала під вплив індійської культури, що походив од дворів правителів. Сільське життя багато в чому йшло так само, як і раніше, змінившись щодо ролі королівської влади тільки тим, що зростали збір податків і панщина. Утім, хоча поширення індійського стилю, можливо, було суто поверховим, можна цілком певно припустити, що географічна область, яка підпала під індійський вплив — від Борнео до Суматри і від Індокитаю до Бірми, — далеко перевершувала європейські території, що їх Римська імперія долучила майже так же поверхово до орбіти еллінізму.

Отже, розширення сфери індійської культури на північ уздовж узбережжя Індокитаю привело до того, що індійська і китайська цивілізації зустрілися. Звісно, їхнє протиборство було нетривалим, бо коли Китай вийшов зі стану розпаду, в якому він перебував після падіння династії Хань, і відновив імперську експансію на Аннам (Північний В'єтнам), пряий вплив Індії вже зменшувався в більш віддалених кордонах Великої Індії, створеної поза межами метрополії в період Гуптів. Відновлення впливу доіндійських культурних традицій відіграло свою роль у цих змінах; до того ж комерційна енергія індусів у VII ст. стала швидко вичерпуватися, і конкуренти-мусульмани почали витручувати індійських купців з південних морів. Отже, відступ Індії з Південно-Східної Азії створив деяку подобу буферної зони між культурними областями Індії та Китаю. Ця буферна зона є й досі, але це відбувається тільки тому, що початкове індійське проникнення стимулювало народи Південно-Східної Азії підніматися до рівня цивілізації старожитніших сусідів, заповнюючи в такий спосіб попередній соціополітичний вакуум, що впадав у вічі²⁹.

²⁹ На додачу до книг, які цитувалися окремо, я консультувався: R.C.Majumdar, *Ancient Indian Colonization in South East Asia* (Baroda: University of Baroda Press, 1955); Majumdar, *The History and Culture of the Indian People*, II, 651-58; III, 631-44.

За доби Гуптів індійські кораблі, безперечно, вивчали узбережжя Африки і вели там торгівлю; етнологи знайшли різні сліди їхнього перебування там. Поза сумнівом, народи Суданської Африки аж до Гвінеї на заході, схоже, зобов'язані головним елементом свого сільського господарства індійським та індонезійським кораблям і поселенцям, які, можливо, на початку християнської ери ввели в побут на Африканському континенті такі культури, як ямс, таро і банани³⁰.

2. СХІДНЕ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я, ПЕРСІЯ ТА ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ

Індійське торговельне і культурне проникнення в Південно-Східну Азію збіглося в часі з послабленням торговельних зв'язків з Єгиптом. Погіршення становища в римському світі через епідемії та війну вже саме могло бути принциповим чинником, що стримував торгівлю в регіоні Червоного моря; але новоутворені арабські та ефіопські держави також обмежували цю торгівлю, вимагаючи величезні мита з купецьких кораблів, що намагалися пройти крізь Баб-ель-Мандебську протоку³¹. Натомість, хоча прямий торговельний зв'язок між Індією та Середземномор'ям було зруйновано, поінформовані кола Александрії виявляли велику жваву цікавість до мудрості та здібностей «гімнософістів» з Індії.

Не треба далеко шукати причин спершу дивного хронологічного зсуву між апогеями економічного та інтелектуального спілкування між Індією і Середземномор'ям. Це — виразність абстрактної індійської думки, аскетизм, за допомоги якого індійські святі досягали містичних видінь, пропонували життєві моделі та світогляд, які узгоджувалися з концепціями благородних філософів греко-римського світу і підтримувалися ними. За часів, коли жорстоке насильство та епідемії руйнували соціальну структуру римського світу і коли різні релігії порятунку змагалися за визнання простого народу, оптимістичний раціоналізм грецької філософської традиції виглядав надто невідповідним, пояснюючи по-

³⁰ Той факт, що Мадагаскар населений переважно людьми, які розмовляють індонезійською мовою, чиї предки мали мігрувати Індійським океаном з Борнео чи інших індонезійських островів, є яскравою демонстрацією можливостей простих суден перевозити людей на великі відстані спокійними південними морями. Скоріш за все, мігранти пливли вздовж узбережжя Південної Азії, а не прямо перетинали відкритий океан; але поки що не було виявлено слідів їхніх проміжних стоянок, якщо такі існували. Див. George Peter Murdock, *Afrika: Its People and Their Culture History* (New York: McGraw-Hill, 1959), 212-71; James Hornell, «Indonesian Influences on East African Culture», *Journal of the Royal Anthropological Institute*, LXIV (1934), 325 і далі; G.W.B.Huntingford, «The Hagiolithic Cultures of East Africa», *Eastern Anthropologist*, III (1950), 119-33.

³¹ Коли мито стало дуже високим, товари до Перської затоки могли доправляти караванами. Розквіт Пальміри в III ст. н.е. був частково викликаний рухом на цьому торговельному шляху, але він був зруйнований 273 р. н.е., і подальші тривалі війни між римлянами і персами мали перервати торгівлю на тривалий період навіть ефективніше, ніж паразитизм держав, які контролювали Баб-ель-Мандебську протоку.

точні події. Як могла розсудлива людина сприйняти, скажімо, стоїчну доктрину переваги природного права, коли примха і випадок так явно визначали дії римських політиків-божевільних, тоді як імперію стряса-ли громадянська війна, численні узурпації влади, нашествя варварів. У такі періоди індійська містична філософія, що прямо обґрунтовується надраціональним баченням трансцендентального буття, якого кожний адепт міг досягнути через відповідний курс тренування і самодисципліни, здавалося, пропонувала вірний шлях до істини. Головною особою в процесі пробудження контактів між грецькою та індійською високоінтелектуальними традиціями, схоже, був Амоній Саккас (помер 242 н.е.), який, можливо, сам був родом з Індії та, імовірно, учив Плотіна (помер 270 н.е.), великого реставратора язичницької філософії, та Оригена (помер 253 чи 254 н.е.), першого методичного богослова християнської церкви. У будь-якому разі, багато з найважливіших доктрин Плотіна співзвучні «Упанішадам», тоді як цілком реальне платонівське коріння його філософії сприймається як більш віддалене³².

У межах християнської традиції сліди індійського впливу менш помітні. Догматична релігія, яка з посиланням на божественне прозріння проголосила монополію на істину, не могла визнати наявності зовнішнього впливу. Немає жодних очевидних доказів того, що християнство, коли воно в перші сторіччя нової ери повільно зростало з доктринальних дискусій, запозичило щось важливе з індійської думки. Різні інші східні вірування, поширені в римському світі — особливо гностицизм, — мабуть, були відкритішими для індійських ідей, хоча на гностицизмі також дуже помітний перський відбиток³³.

З іншого боку, те, що можна назвати стилем святості в християнстві, вельми скидалося на звичаї та уявлення, поширені в Індії. Екстремальним виявом християнського прагнення до святості є приклад сирійських святих-стовпників, які показали в деталях своєї аскетичної поведінки індійський вплив³⁴. Важливішим є питання: чи зазнало християнське чернецтво цілісного впливу традицій індійських аскетів? Навряд чи

³² Див. Émile Bréhier, *La Philosophie de Plotin* (Paris: Boivin & Co., 1923), pp.107-34; Jean Filliozat, *Les Relations extérieures de l'Inde* (Pondicherry: Institut Français d'Indologie, 1956), pp.27-30, 51-58.

³³ Донедавна майже не було відомо справжніх джерел, що дозволяли вченим вивчати думки гностиків за допомогою чогось менш темного, ніж християнська полеміка. Після другої світової війни разючі рукописи, знайдені в Єгипті, відкрили абсолютно нові можливості, але політичні та інші обставини перешкодили їх негайному і повному використанню. Див. Jean Doresse, *The Secret Books of Egyptian Gnostics* (New York: Viking Press, 1960); Eva Meyerovitch, «The Gnostic Manuscripts of Upper Egypt», *Diogenes*, No.25 (1959), 84-117; Robert M. Grant, *Gnosticism and Early Christianity* (New York: Columbia University Press, 1959); Hans Jonas, *The Gnostic Religion: The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity* (Boston: Beacon Press, 1958).

³⁴ Див. Hippolyte Delehaye, *Le saints stylites* (Brussels: Société des Bollandistes, 1923), pp.cxci-cxcv.

можна очікувати документальних підтверджень щодо запозичень; усе ж популярні історії про чесноти індійських святих могли подати християнським ченцям ідеї та допомогу в їхньому власному прагненні святості та блаженства³⁵.

* * *

У Вавилонії та Персії перші сасанідські монархи (після 226 р. н.е.) протегували відродженому зороастризмові як частині повторного ствердження перської культурної незалежності. Як наслідок, Персія та Месопотамія, на відміну від Китаю, не змогли стати родючим полем для місіонерської діяльності буддистів. Почуття гордості не могло дозволити персові сприйняти індійські культурні моделі, доки ті не набули ефективного місцевого маскування. Це нічого не прояснює в культурній і релігійній історії Персії та Месопотамії, які залишаються загадковими всупереч зусиллям сучасних науковців реконструювати доктрини та організацію сасанідського зороастризму і таких вірувань, що суперничали з ним, як маніхейство і маздакізм. Ми можемо припустити, однак, що індійські мотиви були виразнішими на теренах Сасанідів, аніж виявлялися на римських теренах. Навіть більше, у східній частині Перського царства буддистські монастирі продовжували цілком плідно діяти, як діяли за Кушанської імперії та, можливо, ще раніше. Далі на схід Великим Шовковим шляхом у басейні ріки Тарім буддизм активно діяв між 200 р. і 600 р. н.е. Під егідою буддистських монастирів змішана культура, в якій індійські елементи зберігали чільне значення, поширилася крізь усю Центральну Азію та вплинула на величезні маси самого Китаю³⁶.

³⁵ Важливість індійського впливу на чернецтво та інші аспекти християнського благочестя як сліпо приймалися, так і нерозсудливо заперечувалися. Див. короткий виклад наукових думок, зібраних у праці: Henri de Lubac, *La Rencontre du Bouddhisme et de l'Occident* (Paris: Aubier, 1952), pp.9-27. Думка про значний індійський вплив на християнство була дуже поширена 50 років тому. Див. Richard Garbe, *India and Christendom: The Historical Connections between Their Religions* (LaSalle, Ill.: Open Court Publishing Co., 1959); Ernst Benz, «Indische Einflüsse auf frühchristliche Theologie», *Akademie der Wissenschaften und Literatur (Mainz), Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*, No.3 (1951), pp.172-202; Mircea Eliade, *Le Yoga* (Paris: Payot, 1954), p.412; Karl Heussi, *Der Ursprung des Mönchtums: Geistesgeschichte des antiken Christentums* (Munich: Carl Beck Verlag, 1955), I, 523-29.

Гебрійські громади аскетів, такі як у Кумрані, та біблійні повідомлення про стародавніх пророків, які перебували в пустелях, явно пропонували християнським ченцям інші та дуже важливі моделі. Але гебрійські прецеденти, наскільки я знаю, ніколи не визнавали, що підсумком аскетичної поведінки є блаженне бачення Бога, чого прагнули індійські аскети. Ба більше, психічні явища, викликані постом та іншими фізичними обтяженнями, не видавалися самі собою безпомилковим баченням божества. Індійські прецеденти та інтерпретації таких експериментів із теологічного і трансцендентального поглядів могли, проте, бути важливим абсолютним ключем для перших християнських містиків. Мені здається, у такому дещо загальному (і поза можливістю довести) значенні індійський вплив на раннє християнство був надзвичайно важливим.

³⁶ Roman Ghirshman, *Bégram*, p.100; Sir Aurel Stein, *On Central Asian Tracks* (London:

3. КИТАЙ

У Китаї прийняття буддизму й відображення індійської культури вражає тим, що цей складний процес тривав близько чотирьох сторіч і супроводжувався тонкими взаємодіями між індійськими ідеями та старими китайськими традиціями, зокрема даосизмом. Головною обставиною, яка зробила Китай готовим серйозно прийняти буддизм, став болісний розпад інституцій імперії династії Хань і виразна марність конфуціанського шляху, який так дійово сполучався з цими інституціями за епохи Хань. У час, коли запекла боротьба різних угруповань навколо трону попервах спричинила перше соціальне повстання тяжко гноблених селян (початок 184 р. н.е.), а потім призвела до політичної роздробленості, коли узурпатори, загарбники-варвари і місцеві військові вожді заходилися виборювати спадщину імперії, конфуціанські повчання здавалися дедалі відчуженішими від політичної реальності. Занепокоєні голови стали шукати інші способи пояснення всесвіту³⁷.

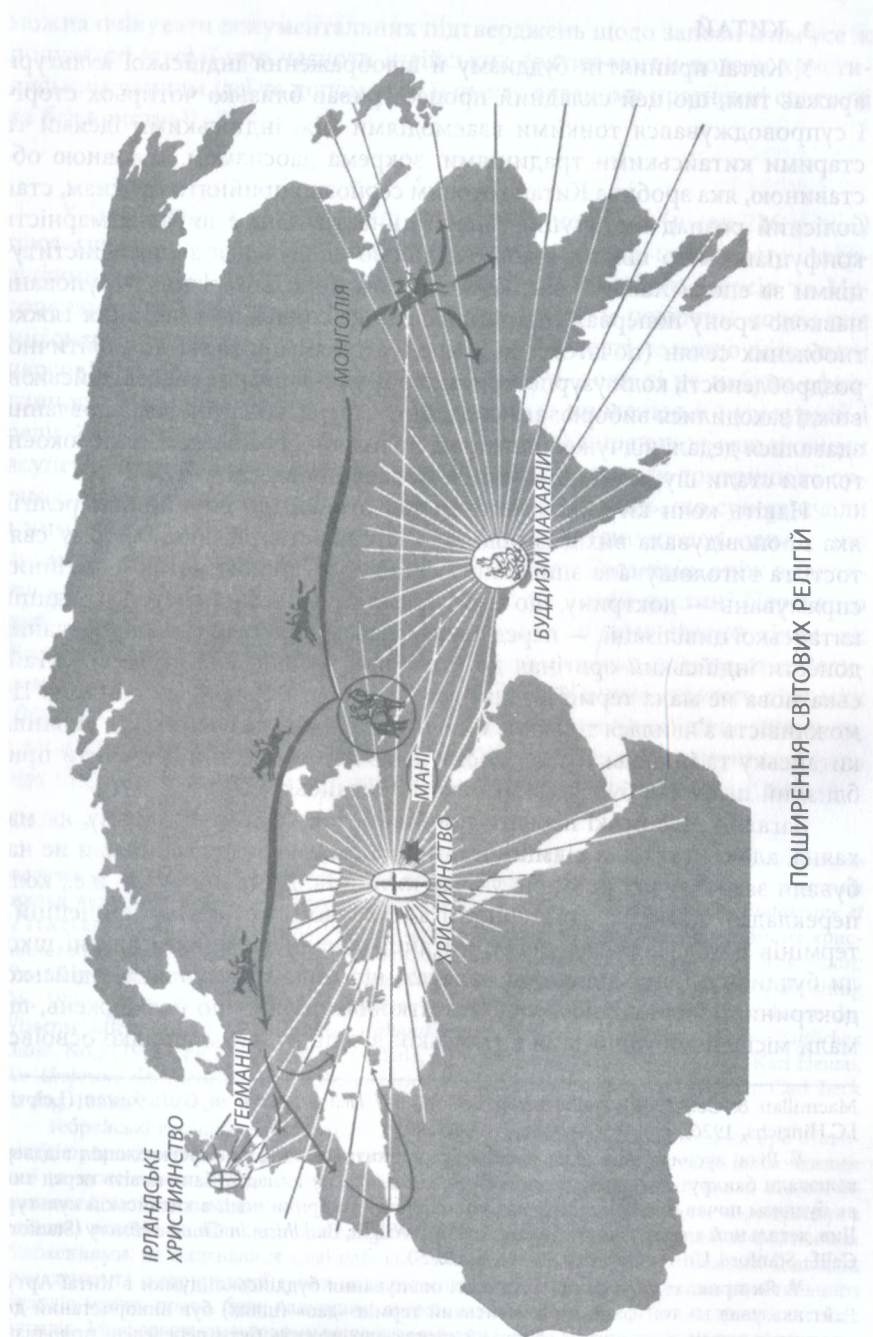
Навіть коли китайці вже були підготовані до сприйняття релігії, яка проповідувала вихід із родини й суспільства як вищу форму святості та виголошувала знищення особистості вищою метою релігійних спрямувань — доктрину, що була прямо протилежна системі традицій китайської цивілізації, — перед перекладачами постало складне завдання донести індійський оригінал до можливих китайських адептів. Китайська мова не мала термінів, здатних передавати буддійські поняття. Ця можливість з'явилася тільки в V ст. н.е., коли кілька вчених, що вивчили китайську та індійську мови достатньою мірою, змогли здійснити приблизний переклад буддійських текстів китайською³⁸.

Загалом китайські неопіти прийняли таку форму буддизму, як махаяна, але сектантські відмінності в індійському буддизмі ніколи не набували загрозливих розмірів у очах китайців. До кінця IV ст. н.е., коли перекладачі досягли майстерності адекватного перекладу концепцій і термінів індійського буддизму, китайці почали розвивати власні школи буддизму. Вони ділилися по ознаках, що мало стосувалися індійської доктрини, повертаючись як до початкового пункту до розходжень, що мали місце в добуддійській китайській думці. Буддизм швидко освоївся

Macmillan & Co., 1933); Aalbert von LeCoq, *Auf Hellas Spuren in Ostturkestan* (Leipzig: J.C.Hinrichs, 1926).

³⁷ Різні зусилля для поживлення старих китайських філософських шкіл віддзеркалювали банкрутство конфуціанського вчення періоду династії Хань навіть перед тим, як буддизм почав просуватись у вакуумі, що його створили події в китайській культурі. Див. детальний аналіз, даний у праці: Arthur F.Wright, *Buddhism in Chinese History* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1959), pp.20-30.

³⁸ Як приклад початкової труднощі опанування буддійської думки в Китаї Артур Райт вказував на той факт, що китайський термін «дао» (шлях) був використаний для передання термінів «дхарма», «бодха» і «йога», що можуть бути переведені приблизно як «праведність», «просвітлення» і «дисципліна». Arthur F.Wright, *Buddhism in Chinese History*, p.36.

на китайській культурній сцені. Як це буває, нове і спершу чуже світо-розуміння індійської віри мусило знайти порозуміння з різними течіями, що вже існували в китайській культурі, від конфуціанства і даоської філософії до місцевих селянських чаклунських звичаїв. Буддизм виявився неймовірно успішним у проникненні на всі рівні китайського суспільства, від сповненого церемоній імператорського двору та медитацій поміщиків до скромних ритуалів селян, які просто прагнули збільшити родючість своїх полів. Але мірою пристосування до старовинних китайських форм буддійські доктрини і методи водночас розширювали і переоцінювали традиційні китайські почуття та прагнення.

Мистецтво було найбільш чутливим і доступним способом взаємодії між зовнішніми індійськими і корінними китайськими особливостями в межах буддизму Далекого Сходу. Великий престиж, що його від самого початку мав у Китаї греко-індійський стиль мистецтва, надихав благочестивих палігримів повертатися з Індії та Центральної Азії зі справжніми образами Будди та бодхісатв із міфології махаяни. Проте на VI ст. н.е. виникло характерне китайське буддійське мистецтво, в якому зображення фігур у китайському вбранні та з китайськими обличчями почало узгоджуватися з індійською умовністю зображення жестів і орнаменту³⁹. Результат часто був дуже дійовим, і досягнутий у такий спосіб синтез можна розглядати як показник ширшого синтезу між буддійським і добуддійськими культурними стилями, що поступово виникав у Китаї після 500 р. н.е. Велич і спокій буддійських монастирів, тривале навчання конфуціанськи освічених людей, магичні маніпуляції даоських відлюдників, церемоніал двору, дисципліна армійських таборів і виснажлива праця селян — усе це ввійшло в змінену соціальну і культурну рівновагу, що знайшла політичне втілення в повторному об'єднанні Китаю під владою династії Суй у 589 р. н.е.

Степовики-завойовники також внесли деякі елементи в реорганізовану китайську цивілізацію VI ст. н.е. Різномовні племена⁴⁰, які спустошували північ Китаю після 311 р. н.е., мали свої культурні традиції та не завжди були сповнені пристрастного бажання перебрати китайські звичаї. У IV ст. деякі правителі Північного Китаю, можливо, підтримували буддизм як захист своєї власної культурної незалежності від стародавньої цивілізації Китаю⁴¹, але поступово, мірою досягнення компромісу між буддизмом і власними традиціями Китаю, така можливість зникла. Так чи так, на VI ст. н.е. варварські правителі півночі абсолютно покитаї-

³⁹ Див. Laurence Binyon, «Chinese Art and Buddhism», *Proceedings of the British Academy*, XXII (1936).

⁴⁰ Серед загарбників, що нападали на Північний Китай, були поширені монгольська, тунгуська, тюркські й тибетські мови, і часто військові союзи охоплювали різномовні групи. Див. O.Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, II, 54-117 як стислий виклад найзаплутанішої історії сторіччя.

⁴¹ Artpur F.Wright, *Buddhism in Chinese History*, p.57.

лися та більше не хотіли бути культурно відчуженими від китайського суспільства. Тому внесок варварів у нову культурну рівновагу Китаю був обмежений такою важливою, але тонкою матерією, як звичка до покори воєначальникам, скорше самодержавна, ніж конфуціанська пристойність періоду Хань, визначення імператорської влади, а також така зовнішня обставина, як використання стремени для їзди верхи.

Політична роздробленість Китаю в 220–589 рр. н.е. не завадила географічному розширенню ареалу китайської культури. Відступ ханських залог із оаз Центральної Азії зовсім не обмежив спрямований на захід вплив Китаю; сприйнятливість до буддійських потоків, що просувалися на схід крізь ці самі оази, навіть посилювала культурні зв'язки між Китаєм і Центральною Азією. Аналогічним чином різні варварські завойовники Північного Китаю намагались об'єднати частину степу та свої нові китайські території під однією владою. Це також посилювало китайське культурне проникнення до такої ж високої міри, як тоді, коли китайську культуру навколишнім народам накидали ханські армії. У Південному Китаї велика робота з колонізації та окультурення провадилася спокійно, майже непомітно і втілилася в такому остаточному результаті, як доведення долини ріки Янцзи до економічного і культурного рівня півночі.

У напрямку на схід, у Кореї та Японії, китайський приклад став знаходити родючий ґрунт мірою того, як політичні й соціальні установи цих регіонів розвивались і ускладнювалися до рівня цивілізації. Буддійські ченці стали основними переносниками високої китайської культури до Японії та Кореї, але місцеві правителі хутко збагнули, що перебрання інституцій китайської цивілізації може посилити їхню владу, і тому їхні двори перетворилися на важливі центри китайського впливу. Співпраця між правителями й місіонерами утвердила буддизм як подібність державної релігії в кожній із держав Корейського півострова в 372–528 рр. н.е. Подібні процеси почалися в Японії в 522 р. н.е., коли перші важливі буддійські місії досягли архіпелагу. Так Японія і Корея ввійшли до кола цивілізованих народів, глибоко долучилися до культурного різноманіття Далекого Сходу. Китайська модель, за всієї її важливості, ніколи не заступала місцевих особливостей, що зробило Японію назавжди, а Корею частково настільки відмінними від Китаю, що їх можна вважати окремими цивілізаціями.

* * *

Повне засвоєння індійського буддизму культурою Далекого Сходу і відродження китайських політичних і культурних спрямувань визначило кінець індійської культурної експансії вздовж торговельних шляхів Центральної Азії. Набіги варварів на північ Індії, під час яких були пошкоджені або зруйновані деякі важливі центри буддійської місіонерської діяльності, прискорили повний поворот культурної тенденції, який

почався, коли династія Тан (618–907 рр. н.е.) розпочала завоювання Центральної Азії. Внутрішні зміни, що звели індійський буддизм до важкозбагнених розумувань ченців, які комфортабельно відгородилися від навколишнього світу, перекрили струмінь місіонерського натхнення при самісінькому джерелі⁴². Однак перед тим, як сила індійської культурної експансії досягла свого апогею (близько 600 р. н.е.), вона змогла вкласти нові важливі елементи в культурну спадщину більш ніж половини людства.

Г. ПІВНІЧНИЙ КОРДОН. ПРОРИВ ВАРВАРІВ І РЕАКЦІЯ ЦИВІЛІЗОВАНОГО СВІТУ В 200–600 РР. Н.Е.

До кінця VI ст. н.е. нове варварське нашествя вщент розбило світ, якого пестила цивілізація Гуптів. Гуни-ефталіти⁴³ захопили Центральну Азію, вдерлися до Північно-Західної Індії та зруйнували зв'язки між Індією і Далеким Сходом. Ми вже зазначали їхнє перше вторгнення до Індії (455 р. н.е.), яке не мало великих наслідків, але між 490 р. і 549 р. н.е. ефталіти встановили гегемонію над великими територіями Північної Індії, здійснюючи далекі набіги і залишивши багато буддійських монастирів у руїнах. Імперію Гуптів уже ніколи не було відновлено. У 549 р. н.е. Індію було кинуто у вир політичної роздробленості та безладдя, що іноді переривався, але ніколи не усувався, появою час від часу успішних завойовників, таких, як Харша (601–641 н.е.), який створив недовговічну імперію на північному заході Індії.

1. ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Вторгнення ефталітів до Індії було тільки однією з подій набагато масштабнішого руху людей степами Євразії з глибоким проникненням до прилеглих лісових і сільськогосподарських зон. Міграції германських племен на Далекому Заході були частиною того ж процесу, до якого належала окупація варварами півночі Китаю. Тільки Персія Сасанідів і Східний Рим були здатні хоч якось протистояти натискові варварів і залишилися острівцями цивілізованого життя в центрі ойкумени⁴⁴.

Отже, коли індійська цивілізація, що ринула з півдня, додавала нові

⁴² З утратою еллінізмом здатності залучати навернених він виродився у витончену забаву для вищих класів греко-римського світу.

⁴³ R.Ghirshman, *Les Chionites-Hephtalites* (Cairo: L'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1948), p.115. Продовжує існувати невизначеність у лінгвістичному визначенні походження цієї орди. Гіршман уважав, що вони розмовляли перською мовою; у старіших дослідженнях їх називали «тюрко-монголами». Див. René Grousset, *L'Empire des steppes*, p.110.

⁴⁴ Південний Китай і Південна Індія також залишалися вільними від атак варварів, але це було зумовлене радше географічною віддаленістю, ніж військовою чи політичною потугою.

складові до культурної спадщини Центральної Азії та Китаю та меншою мірою Персії та земель Східного Середземномор'я, жителі степів впливали не менш сильним чином на цивілізацію з півночі, випробовуючи її оборону на міцність, захоплюючи слабкі терени і спонукаючи імперію Сасанідів і Східний Рим поліпшувати свої військові установи. Разом ці два впливи, один переважно релігійний, інший військовий, створювали форму подальшої євразійської історії до арабського завоювання.

Відповідно до географічних особливостей степового градієнта Зовнішня Монголія залишалася головним центром, звідки виходило розсіяння кочовиків між 200 р. і 600 р. н.е. Із цього регіону біля середини IV ст. новий військовий союз племен, відомих китайцям як жужани, ринув, мов лавина, степом. У вищій точці своєї влади жужани контролювали широку смугу територій від Маньчжурії далеко на захід до озера Балхаш або навіть далі. Тим часом інші народи-кочовики проникли на рівнини Північного Китаю. Союз тюркськомовних племен Тоба правив Північним Китаєм між 386 р. і 554 р. Зміцнення імперії Тоба блокувало порівняно коротку дорогу зі степу до Китаю, через що подальша експансія кочовиків на захід уздовж степу стала неможливою.

У той час, коли на Далекому Сході мали місце ці події, зміни подібного масштабу відбувались і далі на захід уздовж кордону між варварами й цивілізацією. Імперія парфян довго відчувала сильні відцентрові тенденції. Щоразу, коли всього лише середньоенергійний і не дуже агресивний цар сходив на трон, поміщики та місцеві князьки перських околиць починали заворушення. У 226 р. один із таких магнатів на ймення Ардашир кинув успішний виклик своєму парфянському сюзеренові та скинув його, а потім довів здатність установити своє ефективне панування в усіх регіонах, які раніше були лише слабо об'єднані під егідою Парфянської монархії. Заклик до перської гордості, до відродження і реорганізації зороастризму як державної релігії поряд із чіткішим визнанням аристократичних привілеїв — усе це було покликане до посилення влади Ардашира. Успіх цієї комбінації виявився таким великим, що заснована ним династія Сасанідів правила більше чотирьох сторіч і більшу частину цього періоду виявилася вправнішою щодо стримання степу на своїх кордонах, аніж Рим чи Китай.

Отже, поки Персія та Месопотамія насолоджувалися відносно безпекою своїх кордонів, внутрішня структура Римської держави виявляла ознаки серйозної кволості. Громадянська війна між 193 р. і 197 р. н.е. привела до влади першого «солдатського імператора» та була лише прелюдією до поневірянь 235–285 рр. н.е., коли постійна боротьба між кандидатами на імператорський трон уможливила вторгнення варварів, що супроводжувалося надзвичайної сили епідемією. Спричинене нею різке скорочення населення послабило силу римського опору в той самий час, коли зріс тиск варварів на кордони імперії.

На Далекому Заході, уздовж течії Рейну, від часів Тацита (близько

100 р. н.е.) германські племена почали інтенсивніше опановувати сільське господарство. Їхня чисельність зростала попервах без змін у військовому етосі, успадкованому від ранішого скотарського способу життя⁴⁵. Уздовж нижньої течії Дунаю сарматів, які панували над найбільшою західною частиною євразійського степу від II ст. до н.е., заступили орди готів, що на початку III ст. н.е. переселилися на південь із Прибалтики до Чорного моря. Як годилося завойовникам, готи (й інші східні германські племена) залишалися вірними скотарському способу життя, хоч і запроваджували елементи сільського господарства. На думку римлян, германські хоробрість і войовничість, до того ж сперті на численність племен на Рейні та їхню мобільність на Дунаї, могли призвести до біди.

Утім, нічого подібного до почуття єдності серед германських племен не існувало. Вони билися одне з одним із тією ж готовністю, що і з римлянами. Германські поселенці, допущені на римські території за договорами, були готові захищати свої нові землі від побратимів-германців, навіть якщо це означало коритися римському правлінню. Розбрат з-поміж германських племен, а також наявна, хай навіть дещо ослабла, імперська самосвідомість римлян дали змогу таким імператорам-воїнам, як Децій, Клавдій Готський, Авреліан і Діоклетіан, приборкати і повернути назад варварське вторгнення в III ст. н.е.

Відновлена машина Римської держави витримувала випробування часом протягом ста років (285–395 рр. н.е.), головно, завдяки розширеним ресурсам, що їх жорстокий примус зробив доступними для державних цілей загалом і для підтримки армії зокрема. Але додаткова потуга, досягнута за допомоги примусу, була обмежена. Навіть посилена підтримкою християнської церкви, а також швидким окультуренням германських найманців і жителів порубіжжя, Римська імперія виявилася неспроможною швидко відновлювати сили перед загрозою біди, оскільки більшість її суб'єктів уважали уряд деспотичним, жорстоким, жадібним і чужим. Тому в V ст. місцеві воєнні поразки в західних провінціях зумовили розпад римської влади в латиномовній половині імперії. Тільки в грекомовних провінціях збереглася спадкоємність Римської держави, багато в чому завдяки видатним оборонним якостям столиці, заснованої Константином (помер 337 н.е.) на місці стародавньої Візантії, поки й вона не впала 1204 р.

Безпосередньою причиною остаточного падіння Риму на Далекому Заході були гуни, які раптово з'явилися у Східній Європі. Можна тільки робити припущення про причини тієї стрімкості, з якою степ вивергав

⁴⁵ Пор. стан латинського населення Італії за 800 років до цього, коли воно також щойно опанувало постійне сільське господарство і вирішило проблему швидкого зростання народонаселення веденням успішних воєн і завоюваннями, що зрештою привело до виникнення Римської імперії. Римську державу, що розглядається в такому світлі на Заході, було зруйновано тими ж силами, які створили її.

цю орду⁴⁶. Але в 374 р. н.е. гунни завдали швидкої поразки остготам на Дніпрі, після чого вестготи тікали і шукали притулку на південному березі Дунаю. Гунни згодом створили величезну імперію кочовиків із центром на Середньодунайській рівнині в Угорщині. У подальші десятиріччя Італія і Галлія, а також народи Балканського півострова зазнали лиха від набігів гунів, і по всій Європі цілі народи з жахом корилися новим завойовникам або тікали від них. Проте після смерті Аттіли (453 р. н.е.), останнього великого воєначальника гунів, розбрат усередині орди і повстання підкорених народів зруйнували й цю імперію ще швидше, ніж вона виникла. Залишки гунів знайшли собі притулок уздовж римських кордонів або відступили в східному напрямі на нижній Дон, де вони відновили свій старий спосіб життя і стали однією з багатьох подібних груп, що займають степові землі Євразії.

Через гунське спустошення римський уряд утратив контроль над своїми західними провінціями, і низка германських варварських королівств, наступників Західної Римської імперії, виникла в Італії, Галлії, Іспанії, Британії та Північній Африці. Подібно до інших варварів — завойовників цивілізованих земель, германці прагнули зберегти свою звичну племінну організацію, водночас наслідуючи багате, легке і вишукане життя вищих класів Риму. Отже, родові вожді, що захопили маєтки, перебрали роль римських поміщиків і благодійників перед місцевими землевласниками, водночас підтримували образ звияжних воїнів перед своїми дружинниками, побратимами-воєками. Поєднати такі якості було складно, оскільки наявність самої лише римської пихи могла відштовхнути від них германських воїнів і зруйнувати їхню військову владу. І навпаки, якщо звичай військової дружини дозволяв грабїж і насильство, то така жорстокість могла розсіяти селян, чия праця тільки й становила цінність маєтку. Прагнення племінних царків зберегти податки та інші можливості, що їх давала римська державність, і при цьому не втратити своїх традиційних племінних привілеїв у межах германського співтовариства були явно несумісними. Такі гібридні держави були перехідними, і жодна з них не протрималася досить довго⁴⁷.

⁴⁶ Раптове вторгнення гунів до Європи майже збіглося в часі з вторгненням ефталтів до східних областей держави Сасанідів. Перша вказівка на появу ефталтів у сільськогосподарських районах верхньої Амудар'ї (стародавня Бактрія) датується 371 р. н.е. Того року Шапур II перський досяг угоди з ефталтами, згідно з якою орда визнавала його сюзереном і на неї покладався обов'язок захищати цю частину Сасанідського домену в обмін на право управляти цією, ще досить багатою, землею. Див. R.Ghirshman, *Les Chionites-Hephtalites*, p.82.

Такий дивний хронологічний збіг може свідчити про те, що переміщення народів у межах центрального степу, імовірно, почалося в регіоні, де виникла конфедерація жужанів, і витрутило як гунів, так і ефталтів з їхніх звичних пасовищних земель.

⁴⁷ Важлива географічна відмінність заявила про себе протягом V ст. У північно-західних регіонах Римської імперії вологий і прохолодний атлантичний клімат робив середземноморський стиль сільського господарства непродуктивним. У цьому регіоні

Варто зазначити, що ці події в Європі мали цікаві паралелі на Сході. Гібридна соціальна структура германських варварських королівств була дуже схожа на імперію ефталтів у Бактрії та Північній Індії (371–576 рр.), де грубі варвари правили цивілізованими народами в культурний спосіб і водночас прагнули зберегти свої військову дисципліну і шаленство натиску. Імперія Тоба в Китаї (386–534 рр.) також була багато в чому заснована на подібних гібридних засадах⁴⁸.

Паралелі ведуть і далі, оскільки руйнування держав-наступників сталося в той самий час (середина VI ст. н.е.) у кожному куточку ойкумени і, по суті, впливало з істотно схожих процесів. Скрізь до гри залучалися три чинники: 1) послаблення військової дисципліни та бойового духу варварів перед звабами цивілізованого чи бодай напівцивілізованого життя; 2) відновлення сили цивілізованих імперій, принаймні частково, за рахунок патріотичної реакції проти чужоземних загарбників; 3) зростання ефективної політичної організації серед зовнішніх варварів, які атакували держави-наступниці на одному фланзі, тоді як відроджені цивілізовані імперії атакували їх на іншому.

Головними дійовими особами цієї драми в Європі були франки і Східна Римська імперія. За Хлодвіга (481–511 рр.) та його сина франки утворили могутню військову державу, засновану на зростанні щільності сільськогосподарського заселення прирейнських земель. Сила франкських атак, отже, була набагато більшою, ніж у порівняно маленького війська готів і бургундів, з якими вони зіткнулись у Галлії. Вторгнення франків із півночі було доповнене періодичними воєнними кампаніями імператора Юстиніана (527–565 рр.), який прагнув відновити єдність Римської імперії. До складу його військ уперше ввійшли невеликі, але грізні загони важкоозброєних катафрактив-латників, тому в технічному сенсі військові сили Юстиніана набагато перевершували будь-які війська західних германських королів, що їх останні могли вивести на полі бою. Миттєвий успіх (як у Північній Африці) або тривала й методична облога, якщо противник ховався в укріпленнях (як у Італії), характеризували війни Юстиніана на Заході. На час його смерті римські армії відвоювали північ Африки, Італію і частину Іспанії та привели ці області до покори імперії, яка тепер правила з «Нового Рима» Константина на Босфорі. Одначе велику частину Галлії задовго до цього (507 р.) захопили франки.

На Далекому Сході династія Суй перевершила досягнення Юстиніана-

кістяк устрою римського життя зламався раніше від вторгнення германців, агрокультура яких була краще пристосована до місцевого клімату. Римські поселення в Британії та на землях нижньої течії Рейну були знищені, поступившись місцем суто германському стилеві життя. Гібридний тип суспільства в «королівствах-наступниках» здобув перемогу тільки на далекому півдні, де римське населення було стійкішим, а германська окупація — слабшою.

⁴⁸ Wolfram Eberhard, *Das Toba Reich Nordchinas: eine soziologische Untersuchung* (Leiden: E.J.Brill, 1949).

на возз'єднанням Китаю в 589 р. Утім, ця перемога була б неможливою без підтримки зовнішніх варварів, які допомогли китайцям зруйнувати конфедерацію жужанів у 552 р. Ці воєнні дії уможливили створення нової конфедерації кочовиків у східному степу, де чільну роль відігравали тюрки. Нова тюркська імперія (Тюркський каганат), звісна річ, становила загрозу для Китаю, як раніше конфедерація жужанів. Але чвари між двома гілками тюркського правлячого роду в 572 р. переділили орду на східну й західну половини. Після цього китайська дипломатія втримувала східних тюрків од нападів розсудливим піднесенням дарів, поєднуючи їх із таємною підтримкою внутрішнього розбрату в самій орді.

У Середній Азії така ж драма досягла кульмінації 567 р., коли західні тюрки об'єдналися з імперією Сасанідів, щоб розбити ефталітів. Унаслідок розділу захоплених багатств західні тюрки отримали оази на схід від Сирдар'ї. Це істотне збільшення їхнього багатства стало одним із чинників, який стимулював сварку зі східними тюрками, котрі задовольнялися меншими успіхами і не могли сподіватися досягнути чогось подібного, поки залишалася сила Китаю⁴⁹.

Отож, у другій половині VI ст. на Середньому і Далекому Сході склалося нове співвідношення сил між цивілізованими і варварськими імперіями, яке проіснувало близько трьох сторіч. Хоча династія Тан заступила династію Суй 618 р. н.е., а Сасаніди після низки самовбивчих воєн проти Візантії відкрили шлях мусульманським народам, в обох регіонах відновлені й знову зміцнілі цивілізовані імперії, немов гребля, успішно стримували степовиків до X ст. Одначе це не стосувалося Європи, де свіжі хвилі варварського нашестя хутко знищили досягнуте Юстиніаном на Заході, навіть змусили його спадкоємців відмовитися від контролю над переважною частиною Балкан. Первинний центр зруйнування сталого порядку новою міграційною хвилею знов був розташований у степу. Новий войовничий народ, який вдерся до цивілізованого світу, рятуючись від переміщень народів у Центральній Азії, відомий у європейській історії як авари⁵⁰; вони поставили свої шатра на Угорській рівнині 567 р. і звідти, подібно до гунів, почали робити далекі набіги, змусивши лангобардів захопити Італію, слов'ян юрмами рушити на Балкани і дозволивши булгарам, іншому племені кочовиків, установити панування на нижньому Дунаї.

2. НАСЛІДКИ МІГРАЦІЙ

Міграції варварів із III по VI ст. прискорили три загальні процеси, кожний з яких вніс глибокі зміни до стилю життя скрізь у Євразії. Пер-

⁴⁹ René Grousset, *L'Empire des steppes*, pp.110-15, 124-30; Ghirshman, *Les Chionites-Hephtalites*, pp.83-134.

⁵⁰ Немає єдиної наукової думки про те, чи були авари залишками конфедерації жужанів або ефталітів. Див. Grousset, *L'Empire des steppes*, pp.226-27.

шим, і вельми важливим, було прийняття варварськими народами різних стилів цивілізованого способу життя. Друге: цивілізовані спільноти в Євразії (укупі з Китаєм) були вимушені модифікувати свою військову, політичну і соціальну системи через запровадження багатьох особливостей, що їх ми звикли означати в європейській історії як середньовічні. Третє: релігія, посівши центральне місце в особистому й суспільному житті, додала радикально нового характеру високим культурним традиціям як Риму, так і Персії, і торкнулася китайської цивілізації подібним, хоч і менш сильним, чином. Кожний із цих чинників вимагає деяких уточнень.

Залучення варварів до цивілізації. Історія цивілізації — це історія експансії надзвичайно привабливих культурних і соціальних моделей і взірців через навернення варварів до стилів життя, що їх вони вважали кращими за власний. Між III ст. і VII ст. Індія і Китай відігравали роль цивілізаторів, що можна розглядати як нормальний процес: Індія — наverting варварів у нову віру, але не відкриваючи їм брам, а Китай — окультурюючи племена, які спершу змогли прорватися на питомий китайський ґрунт. Однак уздовж східних кордонів держави Сасанідів і в набагато більшому масштабі на європейському Далекому Заході тиск варварів майже поглинув цивілізоване життя. Це й не дивно, оскільки до того часу цивілізація в цих регіонах обмежувалася тонким шаром поміщиків, чиновників і купців, тоді як, принаймні в Європі, чисельність варварів, що вторглися, була порівняно великою. Тож, у Західній Європі та Центральній Азії здатність цивілізованого суспільства ввібрати і переінакшити загарбників була недостатньою і варварський компонент у здобутому сплаві був помітнішим, аніж будь-де⁵¹.

Але навіть тут тісні контакти з розвиненішими народами швидко змінювали спосіб життя варварів. Ефталіти, наприклад, хоч і переслідували індійську релігію та руйнували священні споруди під час своїх набігів за Гіндукуш, але робили це в ім'я власної віри — сонячної релігії, що походила, можливо, з примітивного перського культу Сонця. Вони дозволяли існувати і навіть протегували буддиське мистецтво у своїй державі, заснованій на північ від гір, де вони запровадили мережу постійної адміністрації, карбували монету й відкривали для себе переваги торгівлі. І можливо, якби їхня імперія не впала під ударами тюрків і

⁵¹ Нашестя XVIII–XV ст. до н.е., які зруйнували мінойську та індську цивілізації, але тільки підкорили цивілізовані суспільства Середнього Сходу, де в чому схожі з описаними тут. Ці події вже повторились у війнах XII–X ст. до н.е., коли мікенська, гетська і, можливо, інші менш відомі малі цивілізації були знов відкинені до рівня варварства.

Ще одне тисячоліття цивілізованого життя не минуло марно, тож у III–VII ст. н.е. цивілізовані спільноти протистояли атакам варварів успішніше, з меншими втратами і відновлювалися швидше, ніж це було можливим у більш ранні сторіччя.

Сасанідів у VI ст., вони змогли б створити державу на кшталт Кушанського царства, чії території захопили⁵².

Турки, що заступили ефталтів у Центральній Азії та в межиріччі Амудар'ї й Сирдар'ї, були досить примітивні щодо культури, коли вперше явили світові свою військову потугу. Але ще до втрати політичної єдності вони, імовірно, сприйняли елементи зороастрійської релігії з Персії, розвивали торгівлю з навколишніми областями і зробили своїм надбанням деякі елементи розкоші сасанідської цивілізації⁵³.

У такий спосіб орди гунів привели слов'ян і германців із північних європейських лісів у безпрецедентно тісний контакт із цивілізацією Середземномор'я. Золото й інші цінності, що їх східноримські імператори платили Аттілі як данину, завжди поверталися назад на південь як плата за різні предмети розкоші, до яких навіть у лютих гунів швидко розвинувся смак. Римські купці почали вважати варварські території благодатним полем для своїх гездів, бо до них залучалася чимала кількість золота. Рух торгівлі між Римом і варварськими землями, нарівні з воєнними операціями, мали тенденцію тісніше з'єднувати разом два регіони⁵⁴.

Готи, які нещодавно (III ст. н.е.) завоювали степи північного і західного узбережжя Чорного моря, виявилися сприйнятливішими до римської цивілізації, ніж германці з прилеглих до Рейну лісів. Коли вони несподівано зіткнулися з римським способом життя, готи самі ще були в процесі становлення власного стилю життя в нових степових умовах. Цей факт, поряд із гострою диференціацією між аристократами та простолюдям, посиленою скотарським способом життя, дозволив римським предметам розкоші закріпитися серед готів набагато легше, ніж серед більш недосвідчених франків на Заході. Крім того, ще до проникнення остготів за римський кордон єпископ Ульфіла (помер 383) навернув їхніх лідерів у аріанський різновид християнства, а також перекладом уривків з Біблії готською мовою урочисто започаткував германську літературу. До кінця V ст. православну форму християнства прийняв король франків Хлодвіг і примусив зробити те саме своїх підданців (496 р.); поширення християнства в Британії почалося на сторіччя пізніше (за 596 р.). Франки і готи мали рівні можливості для спілкування з римською християнською культурою, і відставання в християнізації франків більш ніж на сторіччя

⁵² Реабілітацію держави ефталтів здійснено у праці: R.Ghirshman, *Les Chionites-Hephtalites*, pp.115-34.

⁵³ Grousset, *L'Empire des steppes*, pp.131-32.

⁵⁴ Детальний опис табору Аттіли дав Приск, який відвідав його як член римського посольства. Він засвідчив притягальний вплив римської цивілізації за межами Риму. Див. E.A.Thompson, *A History of Attila and the Huns* (Oxford: Clarendon Press, 1948), pp.161-83. Жива картина держави Аттіли, збережена таким чином, може бути архетипом багатьох інших, по суті подібних, ставок кочовиків, які виникали до і після Аттіли в степовій зоні та чії воєнні успіхи привели їх до зрощення з цивілізацією — китайською, Середнього Сходу, Європи.

свідчило про те, як затято вони чинили опір проникненню чужинської облудності прикрас і чужої їм побожності⁵⁵.

Проте, хоч би яким поверховим було навернення в християнство германських князів і королів⁵⁶, прийняття християнства принесло з собою не тільки церкви і монастирі, а й літературу і загальне ознайомлення з традиціями римської та християнської цивілізацій. Поряд із грецькими й сирійськими торговцями християнські місіонери стали піонерами цивілізації в усьому римському світі⁵⁷. Звісно, загальний рівень культури в Західній Європі знизився, але саме спрощення і варваризація римської цивілізації дозволили їй перетнути дунайсько-рейнські кордони, які від часів Августа захищали висококультурні центри Середземномор'я. Водночас консолідація германських держав і соціальна диференціація германського суспільства підготували ґрунт для прийняття спрощеної форми латинської християнської цивілізації. На час Хлодвіга Рейн став не кінцевою станцією, а віссю германсько-римської культурної амальгами, з якої згодом розвинулася західна цивілізація.

Зміна військових і політичних установ цивілізації в Західній Євразії. Три сторіччя правління варварів у Північному Китаї дуже мало змінили політичні й військові установи епохи династії Хань. Коли завойовники покитаїлися, вони самі відновили уряд і військову адміністрацію. Це сталося тому, що ці установи, розвинені за династій Цинь і Хань, самі набули своєї форми під тиском степу і тому чудово відповідали завданням охорони кордонів від кочовиків. Далі на захід Персія та Візантія були вимушені пристосовувати успадковані форми суспільства, державного управління і способи ведення війни до завдання захисту від атак варварів.

Персія набагато раніше від Риму почала зміни у своїх збройних силах, оскільки парфянське вторгнення (III ст. до н.е.) спричинило розвиток нового роду військ — важкоозброєних кіннотників, або катафрактів, які вирішували завдання ефективного захисту від легкої кавалерії кочовиків. Організація та утримання таких військ поставили серйозну проблему перед цивілізованими суспільствами — сильні коні й фахово

⁵⁵ Пор. стійкий консерватизм, з яким старий Рим чинив опір грецькій цивілізації, та не менший консерватизм «Біблійного поясу» Сполучених Штатів (штати на півдні й середньому заході, де сильний вплив протестантських фундаменталістів).

⁵⁶ Варварські королі мали достатньо причин запрошувати християнських місіонерів, оскільки ті проголошували серед племен божественність і прерогативи влади набагато більші за ті, що їх допускали племінні звичаї. Вожді племен, що прийняли християнство, могли розраховувати на підтримку церкви в боротьбі проти консерваторів, які в політиці перешкоджали перетворенню військового лідерства на постійне територіальне королівське правління, а в релігії залишалися вірними старим богам.

⁵⁷ Цей феномен не обмежувався Західною Європою. За часів Юстиніана, наприклад, Кавказький регіон був долучений до християнського світу, а на півдні в IV ст. було християнізовано Ефіопію.

виготовлена зброя були дуже дорогими, а катафракти потребували довгих тренувань для ефективного володіння своїм складним озброєнням. Можливо, парфяни були першими, хто вирішив цю проблему у «феодальний» спосіб, який згодом став звичним для всієї Західній Євразії. Суть системи полягала в тому, що окремі сільські громади віддавались у володіння воїнам, які таким побитом отримували достатній прибуток і вільний час, щоб екіпіруватися, тренуватись і навчити, можливо, певну кількість слуг на важкозбройних вершників, готових до негайної місцевої оборони і здатних, за наявності дійової центральної адміністрації, збиратись у великі загони для значних операцій. Але воїни в їхніх маєтках могли як не відповісти на заклик короля, так і відмовитися коритися зверхникам у полі. Тому руйнування дійової центральної адміністрації завжди було реальною небезпекою для держави, яка в такий спосіб підтримувала своє військо панцерної кінноти.

У державі з квітучою торгівлею обкладені податками міста могли фінансувати утримання царської найманої армії, що давало можливість урівноважити відцентрові сили. Постійна армія, оснащена як кращі з феодальних сил, звісно, могла тримати потенційних бунтівників у шанобливому застереженні та примушувати найчестолобніших місцевих аристократів коритися царським наказам. Така подвійна система була характерна для військового режиму імперії Сасанідів. Ця організація суспільства, яка зв'язувала воедино царя, магнатів, нижчу знать, містян і навіть селян, переходила від царювання до царювання⁵⁸.

З цього погляду режим Сасанідів мало відрізнявся від Парфії. Але ідентифікація царського уряду з офіційною релігією — зороастризмом і з духовенством, яке не тільки керувало релігійними справами, а й активно допомагало в здійсненні судових та інших функцій адміністрації, була явищем новим і, можливо, допомагала стабілізувати й посилити центральну владу. Перший сасанідський монарх Ардашир (226–241 рр.) походив із роду жерців. Він, можливо, навіть був зобов'язаний швидкістю і повнотою своїх успіхів активній підтримці, наданій йому жерцями стародавніх перських культів⁵⁹, які відчували, як ніколи раніше, сильну

⁵⁸ Детально див. Arthur Christensen, *L'Iran sous les Sassanides* (2d ed., Copenhagen: E. Muskaard, 1944). Месопотамія була осердям міського життя в Парфії та імперії Сасанідів. Останні дослідження показують, що зрошувальна система та інженерне мистецтво водних споруд досягли там максимального розвитку за Сасанідів: розгалужена система каналів, складні шлюзи й водогони, головні магістральні канали, які перетинали менші потоки. Зрошування та організація господарства вимагали створювати й підтримувати систему на рівні, якого раніше ніколи не досягали в Месопотамії, навіть за Аббасидів. І поки китайці в період династії Тан не відкрили великий канал між ріками Хуанхе і Янцзи, подібних виявів майстерності у водній інженерії не існувало ніде у світі. Див. Thorkild Jacobsen and Robert M. Adams, «Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture», *Science*, CXXVIII (1957), 1253-57.

⁵⁹ Релігійна ситуація в Месопотамії за часів Парфії залишається дуже темною. Відомо тільки те, що коли Ардашир почав своє завоювання, у перських землях не було

Смітсонівський інститут
(Smithsonian Institution, Freer
Gallery of Art), Вашингтон.

САСАНІДСЬКІ ВОЇНИ

Срібний кубок угорі та сильно пошкоджений барельєф унизу зображують сцени з життя сасанідських монархів, які вдаються до того, що їм найбільше личить: до полювання та війни. Протягом сторіч вирізьблені на камені зображення дуже постраждали від вітрів і дощів, але все ж таки досить чітко показують середньовічну лицарську тактику, увічнену тут у III ст. н.е. Срібний кубок зберігся досить добре для демонстрації того, що, подібно до своїх асирійських попередників, сасанідські лицарі не користувалися стременами і, на відміну від своїх двійників на Далекому Заході, не вважали нижчим від своєї гідності користуватися луком і стрілою.

загрозу з боку буддизму і християнства, що поширювалися на їхній території.

Спадкоємці Ардашира на перському троні були поблажливі до різних релігійних експериментів, можливо, тому, що зазнавали труднощів у контролі зороастрійського духівництва й аристократії, з якою ті були тісно пов'язані. Але врешті Сасаніди завжди поверталися до віри своїх предків. Вони не могли відштовхнути від себе перську знать, від чиеї доблесті попервах залежала воєнна безпека держави і суспільства. Міське населення імперії — якому парфяни протегували більше, ніж знаті країни, — могло розпочати заворушення. Проникнення християнства, розквіт вавилонського юдаїзму, а надто релігійний рух, асоційований з іменами Мані та Маздака, свідчить про сильне невдоволення містян. Але тільки коли чвари між царем і аристократією досягали надзвичайної сили, сасанідський монарх міг надати заступництво тій чи тій міській релігії свого царства. Союз трону і віваря був дуже цінним, аби без потреби відкидати його, оскільки давав релігійну підтримку королівській владі, а це покріплювало державну стабільність, якої навряд чи можна було досягти в інший спосіб⁶⁰.

Середньовічні характеристики Персії Сасанідів вражають подібністю до європейської історії й тим, як перемоги сасанідських армій над кочовиками⁶¹ зробили їх моделлю спочатку для Візантії, а через Візантію для Європи, де озброєна кавалерія аристократів стала основою місцевої оборони на цілу тисячу років після розвитку такої системи в Персії.

* * *

Між III ст. і VI ст. римські установи працювали дедалі гірше. Тільки під час пізнього періоду правління Юстиніана (527–565 pp.) залишки Римської імперії на Сході досягли перського рівня стабільності в межах держави і військової потуги за її межами. У воєнній сфері постійні конфлікти з персами та загарбниками з Дунайських степів змусили Східний Рим відкинути старовинну піхотну традицію європейського Заходу і скопіювати перську важку кінноту. Великомасштабні зміни у військовій сфері, пов'язані з впровадженням нового виду кінноти, почалися тільки

жодного зороастрійського культу, жодної релігійної доктрини. Див. Ghirshman, *L'Iran des origines à l'Islam*, pp.282-86; H.S.Nyberg, *Die Religionen des alten Irans* (Leipzig: J.C.Hinrichs, 1938), pp.404-10.

⁶⁰ Тривале правління сасанідських монархів становило різкий контраст із серією зрадницьких убивств імператорів, характерною для римської історії III–IV ст. н.е. Тільки після того, як римляни прийняли ідею підтримки релігії державою, зменшилася частота повстань і вбивств імператорів, оскільки релігія почала виступати проти небезпеки узурпації.

⁶¹ Дрібномасштабні рейди кочовиків, які регулярно проривали римський захист уздовж Дунаю, у Персії відбивали місцеві сили збройних знатних кавалеристів. Прорив крізь місцевий захист перських околиць, такий як штурм Бактрії ефталітами, вимагав великих зусиль.

після періоду правління Константина (324–327 рр.), хоч експерименти з такою формою військової організації проводилися і раніше⁶². На час Юстиніана вбраний в обладунки вершник зі списом і луком став чоловічим елементом римських армій⁶³.

Навіть після того, як катафракти стали головною військовою силою римлян, імперський уряд ніколи не зміг вирішити проблему їхньої кількості. Політично було небезпечно створювати військову аристократію за перським зразком і дозволяти командирам ескадронів набирати й утримувати особисті загони катафрактів за рахунок здобичі від успішних воєнних кампаній. Навіть переможні полководці зазнавали труднощів у підтриманні потоку здобичі в достатній кількості⁶⁴, і необхідність отримання такої здобичі навіювала їм спокусу перенести воєнні дії від безплідних і непривабливих кордонів імперії на життєво важливі центри, куди вабив імператорський трон і де багаті міста та оброблені поля являли собою звабливу мету для солдатів. Така система явно загрожувала «генеральською хворобою», від якої загинула Західна імперія, але коли імператор Маврикій (582–602 рр.) спробував подолати цю небезпеку, виплачуючи арміям утримання з імперської скарбниці⁶⁵, гостра нестача імперських фінансів і політичні складнощі унеможливили збереження потрібної кількості катафрактів на варті вздовж кордонів.

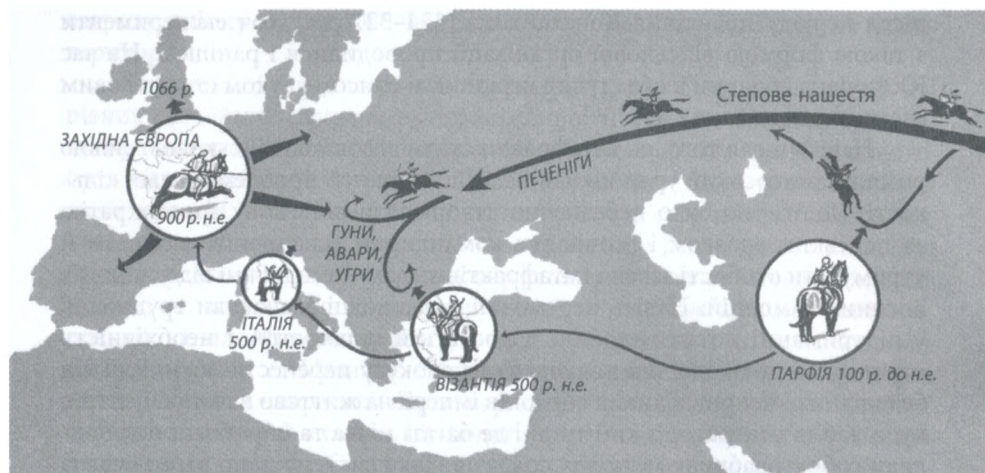
Дилема, що стояла перед римським урядом, була простою, але болючою. Катафракти розташовувалися там, де вони справді могли перешкоджати рейдам загарбників і де імперський контроль над ними був слабким. Існували три доступні організаційні альтернативи — воєнізовані поміщики (перська модель), приватні загони професійних грабіжників на контрактній основі з урядом (модель Юстиніана), прикордонні сили, чию оплату (принаймні теоретично) здійснював імперський уряд, але які на практиці корилися окремому воєначальникові, чії амбіції могли виявитися дуже близькими до бажання надіти імператорський багрець (модель Августа), — й усі вони були однаково небезпечним для центральної влади. Візантійські імператори воліли залишити свої суходільні кордони на ласку постійних малих набігів і проникнення

⁶² Такі експерименти сягають днів Аріана (117–138 рр.). Ефективність сарматських озброєних вершників привернула увагу римлян під час воєн Траяна на Дунаї. Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (Stuttgart: J.B.Metzler Verlag, 1899), s.v. cataphracta.

⁶³ Детально див. Robert Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung* (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1920), pp.314-37 і далі.

⁶⁴ Велізарій, найвідоміший із цих воєначальників, утримував (згідно з Прокопієм, «Війна з готами», III, 1, 20) 7000 наблужених. Його загальні сили для нападу на Північну Африку в 533 р. н.е. становили 15000 осіб, але справді ефективним родом військ були тільки 5000 кавалеристів.

⁶⁵ Steven Runciman, *Byzantine Civilization* (London: Edward Arnold & Co., 1933), p.139.

ПОШИРЕННЯ ВАЖКООЗБРОЄНОЇ КІННОТІ

варварів — факт, який пояснює дивовижно непримітне, але масивне етнічне вирівнювання на Балканах, коли маленькі слов'янські племена мігрували на південь, поступово відтручуючи корінне населення⁶⁶.

Війни проти персів (572–630 рр.) драматично показали слабкість Візантійської держави в способах ведення бойових дій на суходолі. Усупереч перешкодам, які мали виникати через необхідність діяти далеко від своєї держави на, імовірно, ворожій території, перські армії двічі досягали самого Константинополя (610 р., 626 р.), завоювали Палестину та Єгипет. Попри це, Візантійська імперія надовго пережила імперію Сасанідів, яка стала жертвою мусульманської хвилі. Візантійська довговічність спиралася на потужність флоту, який неодноразово рятував столицю і давав імперським суходільним силам обмежену, але критично ефективну стратегічну мобільність, з якою не могли зрівнятися суто суходільні, на взір перських, сили. Отже, візантійці ніколи не мали достатньо потути для охорони своїх кордонів на суходолі, але доки їхній флот залишався достатньо сильним, аби підтримувати армію, ці дві імперські сили завжди виявлялися здатними захистити життєво важливі центри держави⁶⁷.

⁶⁶ Центральний уряд, звісна річ, усвідомлював небезпечний у плані захисту стан кордонів і робив спроби вирішити проблему, примушуючи людей, які жили вздовж кордонів, будувати фортеці та ставити в них гарнізони. Теорія передбачала, що такі укріплені пункти могли б затримати загарбників до підходу головних мобільних сил війська — катафрактів, які й проженуть ворога геть. Але тільки справді масовані атаки були здатні наразитися на гвардійську імператорську кавалерію; дрібні набіги могли безпечно обійти такі перешкоди.

⁶⁷ Перевагу морських сил було широко продемонстровано під час кампанії Юстиніана в Західному Середземномор'ї, а найдраматичніше — під час воєн Іраклія проти

Як до замітника суто військової охорони кордонів візантійські правителі вдавалися до дипломатії та всіляких дарувань. Ця політика часто була дешевшою, ніж утримання армії, настільки сильної, щоб вона могла впоратись із зовнішньою загрозою, і мала здаватися безпечнішою імператорам, котрі знали, як багато їхніх попередників знайшли смерть від рук повсталих солдатів, які охороняли кордони. Навіть більше, данина, яку платили варварам, дозволяла мирному населенню й торговцям із візантійських міст підтримувати свою соціальну перевагу в добу, коли міські класи в Месопотамії та Персії поступилися своїми позиціями аристократам-поміщикам⁶⁸.

Перський вплив на Візантійську державу не обмежувався військовою сферою. Від часів Діоклетіана (284–305 рр.) правителі Римської імперії цілеспрямовано копіювали особливості перського придворного ритуалу та монаршої пишності. Серед таких запозичень були знаки правителя — скіпетр і діадема, а ще — вимога до всіх, хто наближається до трону, упасти ниць⁶⁹. Діоклетіан, селянин походженням, здається, дивився на ці емблеми не стільки з думкою про особисті амбіції, скільки сподіваючись, що така атрибутика схилить навколишніх до благоговіння, заохотить покірність і, можливо, перешкодить зрадницькому вбивству; але його наступники в IV ст. і V ст. дедалі серйозніше сприймали придворну помпезність і ритуал.

Після навернення в християнство Константина всі римські імператори аж до Юліана (361–363 рр.) були християнами і тому надавали підтримку релігії, лідери якої поспішали прославити цезаря як утілення Христа на Землі⁷⁰, якщо тільки вони не вважали його архіеретиком і ворогом істини. Ці зміни в імперському стилі також ставили Рим у один

персів (610–630 рр.), коли імператор залишив свою обложену столицю, проплив уздовж берега Чорного моря, щоб напасти на персів із тилу й, зрештою, змусити їх відступити. Див. Archibald R. Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean, 500–1100* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1951), pp.3–53.

⁶⁸ Арабське завоювання Сирії та Єгипту позбавили Візантію її багатих міст; і в царювання Лева III Ісавра (717–741 рр.) сільські райони Анатолії почали, принаймні у певному сенсі, підноситися над міськими центрами, що залишилися на узбережжі Егейського і Чорного морів. Ці зміни зробили Візантію ще більше схожою на імперію Сасанідів. Досить цікаво зазначити, що більш або менш ефективна охорона кордонів в Анатолії стала можливою тільки після реформ, проведених Левом III, які спричинили появу класу військовиків-землевласників, подібних до дрібної перської знаті, що складала найчисленніший елемент у польовій армії Сасанідів.

⁶⁹ Стіл одягу, котрі, як і мистецтво, слугують чутливим індикатором культурних тенденцій і запозичень, також орієнталізувались у IV ст., коли довгополий одяг заступив римські тоги. Див. Kondakov, «Les Costumes orientaux à la cour byzantine», *Byzantion*, I (1924), 7–49.

⁷⁰ Див. Eusebius, *Life of Constantine*, III, 10: «[Константин] сам пройшов крізь середину зборів подібно до посланця Бога в шатах, блискучих, наче вони були з променів світла».

ряд із Персією⁷¹, де на початку правління Сасанідів церква й держава так само двозначно переплелися одна з одною.

У дні Константина і тривалий час після нього християнство переважало як релігія містян, без зв'язку з аристократією або сільською місцевістю, що було характерним для зороастризму в Персії. Отже, християнізація імперії посилювала позиції містян у римському суспільстві. Утрата всіх провінцій, де міста були надто нечисленними і слабкими, щоб витримати тягар римської бюрократичної адміністрації, ще більше закріпила цю рівновагу. Повну протилежність являла собою держава персів, яка фундаментально залежала від військової підтримки сільської аристократії, і становлення релігій в обох імперіях відображало й підтверджувало цю основну відмінність.

Підсумуємо: перси стримували воєнний тиск зі степу радикальніше й успішніше, ніж римська Візантія. Це сталося не тільки тому, що сильніший і триваліший тиск варварів на кордони персів вимагав радикальнішого регулювання і така потреба виникла набагато раніше, а й також тому, що невійськове міське населення відіграло в римському суспільстві велику роль. По берегах Середземного, Егейського і Чорного морів мореплавання підтримувало торгівлю в більшому масштабі, ніж це було можливим на внутрішніх територіях, де транспорт був, певна річ, дорожчим. Протягом усього часу, поки Візантія втримувала східне узбережжя Середземного моря, містяни зберігали соціальне лідерство, а міське населення було спроможне тільки почасти пристосовувати свої політичні й військові установи до зразків, що їх уперше так ефективно застосували перси.

Культурні зміни в Персії та Римі. Час настільки грубо повівся з монументами й письмовими пам'ятками імперії Сасанідів, що встановити культурні досягнення того суспільства навряд чи можливо. Світська література, якщо така існувала, повністю зникла, а твори мистецтва, котрі збереглися, майже всі постраждали від руйнівної дії часу. Навіть релігійна думка, яка визначала інші аспекти високої культури Сасанідів, розбилася на окремі й суперечливі фрагменти. Звісна річ, що двір Сасанідів прагнув повернення до стародавньої Персії та наслідував Ахеменідів у релігії й мистецтві, а можливо, і в інших сферах. Персія та Месопотамія не могли замикатись у своїх географічних кордонах, оскільки вони були на перетині доріг ойкумени, де купці й прочани з далеких місць юрилися по базарах, обмінювалися бувальцями та хизувалися мудрістю і майстерністю. Свідомий архаїзм придворного кола був лише острівцем у морі культурного синкретизму, який, принаймні

⁷¹ Ані Константин, ані його наступники свідомо не моделювали римських релігійних інститутів за перськими зразками. Релігійність зростала всюди; і Константин, наче грубий солдат, яким він фактично був, імовірно, вирішив, що християнський Бог приніс йому перемогу біля Мільвієва моста (312 р.), а тому заслуговував на увагу і почесі.

іноді, також був свідомим. Як і в разі інших міських цивілізацій, яким бракувало коріння в сільській місцевості, результати були грандіозними і штучними як у теології, так і в архітектурі: мусульманські завойовники перервали внутрішню традицію в VII ст., так само як раніше перемоги Александра зруйнували високу культуру Ахеменідів.

Характерне безпосереднє сусідство архаїзму з синкретизмом знайшло добре відображення в мистецтві, хоча його зразки дійшли до нас фрагментарно. Для зведення палаців, цих головних пам'яток мистецтва Сасанідів, використано старовинну месопотамську техніку цегельної архітектури й у деяких випадках відроджено декоративні мотиви Ахеменідів; але основний план складала банеподібні та склепінчасті інтер'єри, що провістили деякі характерні риси візантійської архітектури, з еліптичними фасадами з колон чи арок, які не мали стосунку ні до внутрішнього плану, ні до конструкційних особливостей будівлі. Прохолодні, виповнені мерехтливим світлом, вони пропонували сховок від месопотамського сонця та чарували око стінними розписами або мозаїкою (нині непоправно втраченими); аудієнц-зали все ж таки могли показати позитивний бік цього загалом еkleктичного і незграбного стилю⁷².

Сасанідські монархи також наслідували своїх попередників Ахеменідів різьбленням гігантських кам'яних скульптур у скелях неподалік Персеполіса, але стиль цих робіт видає сильну схожість зі скульптурою пізньої Римської імперії⁷³ та з індо-буддійським мистецтвом Східної Персії та Центральної Азії.

Індія дала сасанідським вельможам дві такі знамениті розваги в години дозвілля, як шахи та байки про тварин із «Панча Тантри», які поширилися в Персії в VI ст. У 529 р., коли Юстиніан довів своє християнське благочестя закриттям афінської Академії, яку Платон заснував більш як тисячу років до того, Хосров I (531–579 рр.) запросив залишених без притулку філософів до свого двору. Але розрізнені уривки інформації, на взір цієї, не дають реконструювати світський аспект сасанідської культури, що водночас якимось примиряла грубих і пихатих сільських перських баронів і відповідала найвибагливішому культурному смакові великих міст, як-от столиця Ктесифон на Тигрові.

У Персії Сасанідів, як і скрізь у ойкумені того часу, культурний і соціальний рухи набували релігійних форм. Протистояння архаїзму, що шукав можливість відродити зороастризм часів Ахеменідів, і синкретиз-

⁷² Див. Oscar Reuther, «Sassanian Architecture» in Arthur Usham Pope, *A Survey of Persian Art* (London and New York: Oxford University Press, 1938), I, 493ff. Індо-буддійські елементи також можна знайти в деяких залишках сасанідської архітектури.

⁷³ Не дивно, що багато сасанідських пам'яток були збудовані греками, захопленими в полон або вимушеними в інший спосіб поставити своє мистецтво на службу персам. Див. Steven Runciman, *Byzantine Civilization*, p.259. Для всебічного вивчення наукових аргументів поборників іранської та римської першості у візантійському стилі див. Q.M.Dalton, *East Christian Art* (Oxford, Clarendon Press, 1925), pp.68-89.

му, що натхненно намагався об'єднати істини кожної віри в одну велику і кінцеву, визначали релігійні спрямування міського населення, при цьому і релігійний консерватизм перських баронів, якого важче документувати, можливо, також відіграв важливу роль у релігійно-політичній рівновазі періоду Сасанідів.

Оскільки Месопотамія і Персія містилися на перехресті доріг ойкумени, тут прагнули утвердитися прихильники всіх провідних релігій. Буддисти надійно влаштувались у Східній Персії, де головні монастирі й постійно діючі освітні центри процвітали так само, як за часів Кушанського царства. Головний шлях буддійських місій у Китай пролягав крізь східні області імперії Сасанідів, якщо тільки вони не зароджувалися всередині самої імперії.

Гebreї Месопотамії, які вижили після того, як Навухудносор переселив до цих земель їхніх предків, виявляли надзвичайну релігійну активність у IV–V ст. Вавилонські рабини вплинули на середньовічне гебрейство, склавши версію Талмуду, яка стала авторитетнішою та загальноновизнанішою, ніж попередня палестинська версія⁷⁴.

Гebreйські громади в Месопотамії готували ґрунт для християнства, що швидко знайшло опору в містах держави Сасанідів, як це було і в Східній Римській імперії. Як і в Римській Сирії, у Месопотамії арамейська мова суперничала з грецькою як засіб пропаганди християнства. До V ст. диспути про доктрину вірного розуміння взаємозв'язку божественного і людського в природі Христа величезною мірою загострили цей мовно-культурний розкол. У християн також були труднощі у визначенні їхнього ставлення до держави Сасанідів, яка то терпіла їх, то переслідувала, то просто не довіряла їм як потенційним агентам християнської (після 324 р.) Римської імперії. Саме в сасанідський період стався остаточний поділ константинопольської та перської християнських церков, коли через внутрішній розбрат і поступову ерозію грецького елементу в месопотамській церкві несторіанська доктрина⁷⁵ почала домінувати поміж християн Персії.

Буддизм, юдаїзм, християнство — усі ці релігії прийшли в державу Сасанідів з-поза її меж, а тому розглядались як непрохані гості. Ще за елліністичного періоду древні служителі культу Мардука вдавались до астрології; відтак стародавня віра зороастрійців стала мішаниною з різних усних традицій, що збереглися мертвою мовою храмових жерців, серед яких аристократичне походження означало більше, ніж інтелектуальна культура. Ардашир, фундатор династії Сасанідів, походив із такого

⁷⁴ Salo Wittmayer Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, II, 204–9, 294–98.

⁷⁵ Попервах проголошене в 428 р. н.е. Несторієм Сиріянином, новообраним патріархом константинопольським, несторіанство стверджувало, що Марія була матір'ю Ісуса тільки в його людській частині, тому її не можна сприймати як «Феотокос», «Богоматір». Ефеський собор 431 р. н.е. офіційно піддав анафемі цей погляд на сутність Богоматері, поширений і підтримуваний переважно в Сирії серед арамейськомовних християн.

жрецького роду і прагнув відродити славу часів Ахеменідів, підносячи віру Заратуштри. Це, однак, викликало проблему: як поєднати традиції, виниклі в різних зороастрійських храмах, що глибоко різнилися? Зусилля (здійснені за підтримки Ардашира) щодо звірки цих традицій, аби вирішити, які з них мали б увійти до канону і стати підґрунтям єдиної доктрини та ритуалу, породили проблему підтвердження автентичності. До того ж аргументи поборників нового офіційного культу суперечили контрверсіям прихильників іншої, витонченішої віри, а порівняно недосконалі положення сільського, аристократичного, вкритого пилом часу зороастризму, що набрався сміливості заявити про свою перевагу, не мали достатнього ґрунту для ефективної протидії.

Ця проблема знайшла цікаве розв'язання за часів Шапура I (241–271 рр.), сина Ардашира та його наступника. З одного боку, Шапур підтримував зороастрійських жерців у їхнім прагненні виправити всі очевидні невідповідності в інтелектуальній спадщині долученням до «Авести» частин, запозичених із грецької та індійської філософії, що пропонували цінні доповнення до старовинних зороастрійських істин. Можна було б чекати, що майстерний переклад і компіляції створять священний канон, який далеко перевершить християнські та буддійські священні писання, але логічні та історичні невідповідності спотворили кінцевий результат⁷⁶. Утім, Шапур мав і іншу тятюву для лука. Він також надавав милість і підтримку новому пророкові, Мані (216–277), який з інтелектуальною віртуозністю, разюче схоже на його попередників-гностиків, проповідував доктрину, в якій сміливо сполучив зороастрійські, буддійські та християнські мотиви⁷⁷.

Суть прозріння Мані безцеремонно була по сприйняттю персів:

⁷⁶ Практично всі енциклопедичні матеріали, прищеплені до зороастрійського священного писання, було згодом загублено, і нові тексти, що не використовувались у літургії, незабаром зникли з пам'яті.

R.C.Zaehner передбачив, що грецька філософія влилася в зороастрійські інтелектуальні кола за часів Шапура. Такий цікавий феномен, як перетворення етичного принципу Аристотеля про призначення на дійову особу космічної драми творення, вийшов унаслідок процесу культурного синкретизму. Див. R.C.Zaehner, *Zurvan: A Zoroastrian Dilemma* (Oxford: Clarendon Press, 1955), pp.250-51 і далі. Мої нотатки про культуру і суспільство Сасанідів переважно засновуються на матеріалах цієї книги, а також на всебічному дослідженні цього ж автора див. R.C.Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism* (New York: G.P.Putnam's Sons, 1961), pp.175-321; A.Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*.

⁷⁷ Як і багато християн-гностиків, Мані розглядав Ісуса загалом як надприродну особистість; його доктрина традиційно класифікувалася християнами як форма ереси, однорідна з монофізитством. F.C.Burkitt, *The Religion of the Manichees* (Cambridge: Cambridge University Press, 1925), p.71; Hans H.Schraeder, «Der Manichäismus nach neuen Funden und Untersuchungen», *Morgenland*, XXVIII (1936), 99; H.C.Puech, *Le Manichéisme, son fondateur, sa doctrine* (Paris: Musio Guimet Bibliothèque de Diffusion, 1949), pp.82-83 і далі.

Переусвідомлення Христа Мані разюче нагадувало історію перетворення реального Гаутами, яку ввели в буддизм учителі махаяни. Але індійська традиція релігійної терпимості прийняла махаяну як форму буддизму, тоді як учення Мані відразу було сприйнято християнами як повна ересь.

пророк твердив, що світ — це поле битви між силами Питьми і Світла, і закликав слухачів стати на сторону Світла. Він розвинув цю ідею в ретельно розроблену космологію, що пояснювала всі етапи і способи, за допомоги яких Питьма створила світ, змішавши фрагменти Світла і вкинувши їх до в'язниці матерії. Учення з великою точністю показувало кроки, якими два космічні антагоністи знов відділяться один від одного, принісши таким чином кінець світу. У своїй космогонії Мані знайшов досить місця для Заратуштри, Ісуса, Будди та інших божественних помічників людства, кожний з яких, проголосивши нового пророка, прагнув виявити ті самі релігійні істини, але був неправильно зрозумілий послідовниками, і людська похибка створила різні символи віри, ті, що існували за часів Мані⁷⁸. Отже, Мані називав себе людиною, що повертає світ до первинної істини, загубленої раніше. Він абсолютно відкидав думку про те, що його наука в чомусь нова.

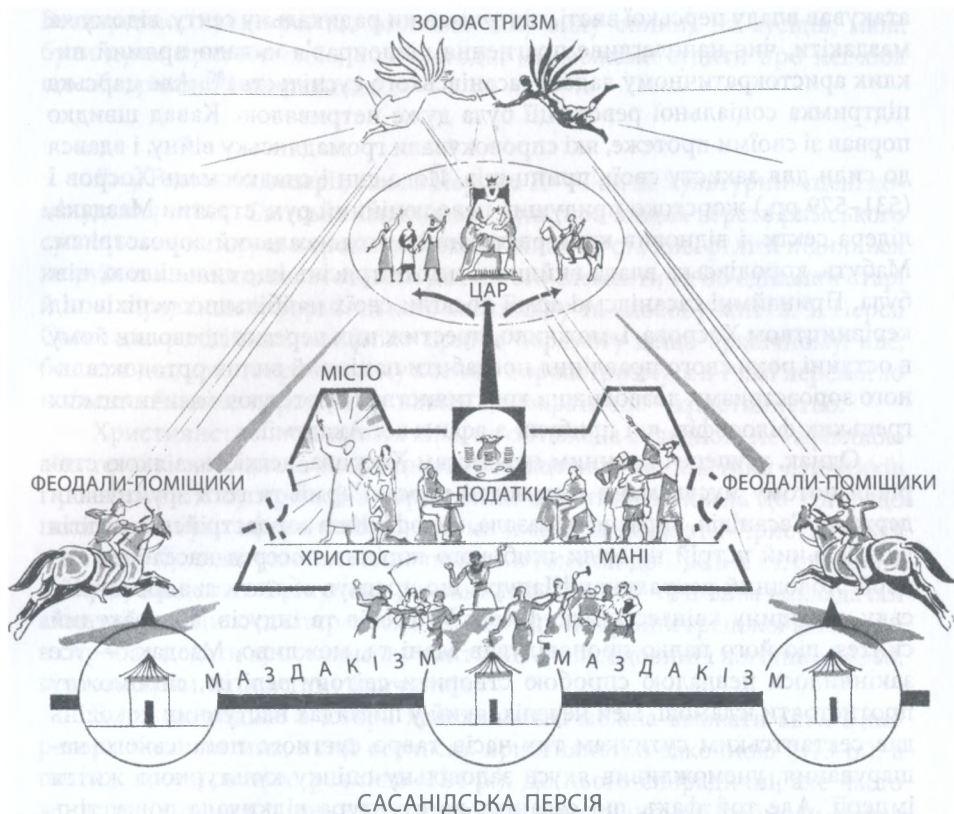
Мані був не просто пророком і метафізиком; він також дбав про практичний бік заснування церкви. Він установив точну ієрархію релігійних діячів і переділив своїх послідовників на «обраних» із суворою та аскетичною дисципліною і «слухачів», які підтримували «обраних» дарами і мали користь із того, що святість, таємні знання і релігійні чесноти останніх слугували спокутуванню гріхів «слухачів». Проникливий пророк також установив відповідні ритуали, що крили в собі спільний спів гімнів, сповідь і обряди відпущення гріхів. Детальні етичні інструкції та правила поведінки для «слухачів» і «обраних» склали цю великою мірою систематизовану релігію, яку Мані, як казав він сам, приніс для просвіти всього людства.

Широкий відгук, якого дістало вчення Мані за його життя, не дивний — він мав царську підтримку і стверджував віру, що містила істини противників, щоб очистити їх від людських похибок і непослідовності традиції. Але традиційних перських жерців було нелегко збороти, і коли Шапур I помер, Мані втратив царський захист. Непримиренні ортодокси зороастризму відновили вплив при дворі (можливо, укупі з реакційною перською аристократією)⁷⁹. Зрештою, Мані помер у в'язниці. Його по-

⁷⁸ Як пророк із високою самосвідомістю, Мані прагнув запобігти будь-яким таким перекрученням своєї доктрини, для попередження яких створив власне священне писання й дав суворі розпорядження проти неавторизованого копіювання. A.Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, pp.198-99.

⁷⁹ Жерці зороастризму скеровували свій гнів не тільки проти Мані, який звинувачив їх у спотворенні істинного значення пророцтв, але також і проти християн, гебреїв, буддистів і брахманів. Див. R.C.Zaehner, *Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, pp.186-90.

Особливу гостроту подіям додавала сектантська сварка в самому зороастризмі між сміливішим синкретичним крилом — зурванізмом — і жорстко консервативним, антиінтелектуальним, ортодоксальним маздакізмом. Лютий сектантський розкол був природним наслідком спущеного з припону духу теологічного теоретизування в зороастризмі. Християнська теологія в тому ж сторіччі показала таку саму плідність. Для винахідливої реконструкції різних зурваністських доктрин див. працю: R.C.Zaehner, *Zurvanism*.

слідovníки пішли в підпілля, але довго зберігали значний вплив у містах Месопотамії.

Процес накидання ортодоксального зороастризму населенню держави Сасанідів тривав недовго, оскільки спроба припинити в такий спосіб релігійні заворушення не мала успіху. Драматичні вагання в царській релігійній політиці відобразили двозначне становище правителів, які сильно залежали від зороастрійських жерців і перських баронів, з якими ідентифікувалося доктринально-консервативне жрецтво. Охорона інтересів цієї соціальної групи, непокоя якої загрожувала громадянською війною, повстаннями в провінціях і підривала міць держави, спричиняла відчуження міського населення, що виявляло малу зацікавленість в ортодоксальному зороастризмі.

Однак енергійніші сасанідські монархи регулярно намагалися врівноважити владу часто зарозумілого зороастрійського жрецтва, підтримуючи його противників — міські релігії, і навіть християнство, попри його римську забарвленість. Цар Кавад (правив у 485–498 і 500–531 рр.) зробив найзначніший з таких експериментів. На початку свого правління Кавад

атакував владу перської знаті, підтримавши радикальну секту, відому як маздакіти, чиє наполегливе прагнення рівноправ'я кидало прямий виклик аристократичному ладові сасанідського суспільства⁸⁰. Але царська підтримка соціальної революції була дуже нетривалою. Кавад швидко порвав зі своїми протеже, які спровокували громадянську війну, і вдався до сили для захисту своїх принципів. Його син і спадкоємець Хосров I (531–579 рр.) жорстоко придушив революційний рух, стратив Маздака, лідера секти, і відновив консервативний ортодоксальний зороастризм. Мабуть, королівська влада вийшла з цих потрясінь іще сильнішою, ніж була. Принаймні сасанідські армії досягли своїх найбільших успіхів під керівництвом Хосрова, і, можливо, престиж цих перемог дозволив йому в останні роки свого правління послабити панівний вплив ортодоксального зороастризму, дозволивши християнство і протегуючи язичницьких грецьких філософів, які прибули з афінської Академії.

Однак, усупереч воєнним перемогам Хосрова, легкість, з якою сторіччя потому мусульмани перемогли перські армії та геть зруйнували державу Сасанідів, виразно показала, що офіційна зороастрійська релігія і соціальний устрій не мали глибокого коріння посеред населення імперії. Холодний розрахунок Шапура, що прагнув збагатити зороастрійську спадщину квінтесенцією філософії греків та індусів, абстрактний синтез, що його палко проповідував Мані та, можливо, Маздак, — усе закінчилося невдалою спробою створити світову релігію, спроможну протистояти ісламові. Цей неуспіх, який у поглядах наступних поколінь дав сектантським сутичкам тих часів тавро суєтного поганського нашарування, унеможливив якусь задовільну оцінку культурного життя імперії. Але той факт, що сасанідська культура відкидала довгу тінь за межі своєї батьківщини, має схилити дослідника до милосердя в оцінюванні її значення. З послабленням індійського впливу близько 400 р. н.е. оази Центральної Азії потрапили в культурну залежність від імперії Сасанідів. Перські християни самі залучали послідовників у Індії; у Римській імперії обидва найбільш непоступливі суперники християнства — маніхейство і мітраїзм — прийшли з Персії. Маніхейство зберегло певну вагу навіть після IV ст. н.е., що промовисто засвідчують «Сповіді» св. Августина (430 р. н.е.), а мітраїзм сформувався в Малій Азії, де зустрілися і частково наклалися грецький і перський культурні світи, і зберіг свій вплив на римські армії на заході аж до їх зникнення.

⁸⁰ Противники маздакізму звинувачували його в тому, що він передбачав спільне володіння власністю і жінками. Недавні дослідження дозволяють припустити, що це було лише прагнення змінити сасанідські класові й сімейні звичаї проголошенням нових шлюбних і спадкових законів, які могли б зруйнувати першість аристократії в суспільстві. Див. працю: R.P. de Menasse, «L'Église mazdéenne dans l'empire sassanide», *Cahiers d'histoire mondiale*, II (1955), 561–62. Також див. давнішу позицію: A.Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, pp.337–40 і марксистський погляд у праці: Ottokar Klima, *Geschichte einer sozialen Bewegung im sassanadischen Persien* (Prague: National Czechoslovak Academy, 1957).

Безперечно, культура, що виявила таку силу впливу на сусідів, мала бути дуже привабливою, хоч сьогодні ми можемо судити про неї хіба що абстрактно і теоретично.

* * *

Як у Римській імперії, так і в Персії в II–VI ст. на культурній сцені домінувала релігія. Світська язичницька культура вищих верств римського суспільства загинула в громадянських війнах III ст.; нові релігії піднялися на руїнах язичництва, всотавши деякі його елементи та об'єднавши старі й нові вірування у формі чіткого світогляду та способу життя. У Персії Сасанідів релігійний конфлікт приніс перемогу дещо архаїчному, але, безперечно, аристократичному вченню зороастризму, а в Римі перемогло набагато ближче народові та навіть демократичне⁸¹ християнство.

Християнство виникло як віра, не обтяжена складною метафізикою або теологією. Однак необхідність захищатися від критики язичників і розв'язувати суперечки в середовищі християн привела до того, що поступово було сформульоване чітке зведення догматів. Християнську доктрину було вперше системно подано в Александрії, де в II ст. створили духовну академію. Оригенів (близько 182–253/254) та іншим викладачам академії доводилося спиратись на концепції й терміни грецької філософії в спробах подати християнську доктрину в послідовній і логічній формі, відповідаючи на критику язичників.

Великою подією в історії християнства можна вважати акти імператора Константина, який оголосив християнство законною (313 р.), а потім і протегованою релігією (324 р.). До цього спорадичні, але часто жорстокі гоніння сприяли гуртуванню християнської громади перед загрозою ворожого оточення. Утім, коли держава припинила переслідування й хрещення вже не було пов'язане з ризиком, єдність вірян почала слабшати, особливо коли християнами почали ставати дуже різні люди, причому не завжди з причин, пов'язаних із вірою. За цих умов дискусії про положення віровчення і релігійні ритуали перетворилися на один із способів задоволення особистих амбіцій і на засіб вираження соціальних та інших суперечностей. Донатисти в Африці, аріани в Єгипті й Сирії

⁸¹ Поряд із твердженням про те, що всі людські душі рівноцінні в очах Господа, треба зазначити й те, що вірянами в перші сторіччя християнства були здебільшого представники міської населення і нижчих верств. Навіть після того, як підтримка держави зробила християнську віру привабливою для багатих і можновладних осіб, такі групи, як єгипетські ченці, що не раз кидали виклик імперській владі, зберігали відчуття спільності з міськими незаможниками.

Попри військову автократію, у Римській імперії пізнього періоду та у Візантії раннього періоду суспільство загалом було демократичнішим, аніж за часів ранньої Римської імперії. Селяни, пройшовши службу в армії, нерідко обіймали найвищі посади в імперії; керівники держави і вищі сановники церкви нерідко походили з низів. Автократія і демократія набагато ближчі одна до одної, ніж це здається на перший погляд, про що нам має нагадувати політична історія XX ст. н.е.

були першими в довгому переліку груп інакомислячих, що порушували єдність християнської церкви.

Релігійні суперечки мали багато аспектів. Сам імператор Константин зробив спробу залагодити суперечності з донатистами й аріанами; при цьому він ніколи не забував про вплив своєї імператорської влади для підтримки доктрини, оголошеної істинною. Відтак ересь стала засобом утілення прихованої опозиції до центральної влади. Суперництво головних єпископатів — римського, александрійського, антіохійського і константинопольського — також живило богословські розбіжності. Крім того, форм ересі іноді набував суспільний протест, або ж вона ставала виразом культурної самосвідомості народів, які не повністю розчинилися в імперії, наприклад берберів у Північній Африці або арамейськомовних сирійців. Однак ці факти не повинні приховувати реального страху теологів, який лежав у основі суперек і стояв за прагненням повернути всіх еретиків у справжню віру та перешкодити поширенню псевдовчень, — страх, що Бог перебере цю справу та скарає облудних пророків і тих, хто їм потурав.

Зі складнощами визначення істинних догматів віри тісно перепліталася потреба створити церковну ієрархію і ввести її в наявну світську систему влади. Ранньохристиянські громади самотужки вирішували свої справи, звертаючись за межі громади лише за неформальною допомогою або радою. Незабаром — а можливо, і від самого початку — кожна місцева церковна громада передала верховенство влади над собою в руки єпископа; і єпископи великих міст прагнули в той чи той спосіб впливати на місцеві церкви в цій області. Мірою того, як церковна юрисдикція ставала більш визначеною, вона прагнула вписатися в наявний політичний устрій, особливо після того, як християнство стало панівною релігією імперії. Ураховуючи ці тенденції, другий Всесвітній собор (381 р.) ухвалив передати під владу константинопольського єпископа практично всі території Малої Азії та Балкан, обґрунтовуючи своє рішення тим, що «Константинополь — це новий Рим»⁸².

Апостольське спадкоємництво становило інший — із богословського погляду переконливіший — ґрунт, на якого могла спиратися церковна ієрархія. За цим принципом, римський єпископ мав себе за наступника апостола Петра, першого серед апостолів, фундатора християнської церкви в Римі. Тому папа римський Лев Великий (440–461 рр.) уважав, що наділений правом пропонувати власне розуміння істинного християнського вчення для розв'язання суперек про християнські доктрини, які роздирали церкву на сході імперії. Коли Халкідонський собор (451 р.) ухвалив послання папи Лева, він вирішив розцінити це як визнання верховенства Риму. Своєю чергою, єпископи східної частини імперії вбачали в цьому крокові вияв верховенства Всесвітнього собору, де всі єпископи мали рівне право голосу.

⁸² S.Runciman, *Byzantine Civilization*, p.109.

Antile Denkmäler, III, 20.

РИМСЬКИЙ ІМПЕРАТОР (можливо, IV ст.)

Ця величезна бронзова статуя з Барлетти, Італія, ймовірно, зображає імператора Валентиніана (364–375 рр. н.е.), хоча ця думка і не беззастережна. Подібно до Августа, імператор зображений у військовому вбранні; однак відносна грубість деталей, гордовитий і суворий вираз обличчя яскраво демонструють зміни, що сталися у сфері управління Римською імперією від часів принципату до епохи деспотизму. Метою художника, ймовірно, було показати надлюдську велич і силу, тоді як за часів Августа реалістичніший, людяніший портрет імператора цілком міг передати спокійний дух влади.

Урешті, принцип соборності, що його завжди підтримувала східна церква, був на практиці модифікований участю імператора в церковних соборах. Імператор Константин головував на першому Всесвітньому соборі, скликаному в Нікеї (325 р.), і його думка там повністю переважала⁸³. Спадкоємці Константина часто брали участь у богословських суперечках; влада й могутність імператора дозволяли йому диктувати свою волю у вирішенні і церковних, і світських питань⁸⁴. Отож, і імператор у Константинополі, і папа в Римі претендували на першість у розв'язанні церковних питань і розглядали собор як засіб затвердження своїх рішень, а не як суверенний законодавчий орган. Суперечки між прихильниками соборності та прихильниками папської концепції ніколи не припинялися і створювали постійну напруженість між латиномовною західною церквою, яка зазвичай підтримувала Рим, і грекомовною східною церквою, яка здебільше підтримувала рішення, що їх виносили собори.

Розбіжності між греко- та латиномовною церквами відображали загальніші тенденції до поділу в Середземномор'ї. Адміністративні реформи Діоклетіана (284–305 рр.) переділили імперію на Східну і Західну. Однак на Балканах і вздовж Дунаю Східна імперія охоплювала важливі латиномовні області. Латину було чути на вулицях і в залах засідань Константинополя ще довго після того, як грецька мова зникла з ужитку в Західній імперії⁸⁵. Але після захоплення західних провінцій германськими племенами, а території Балкан — слов'янами латина поступово зникла в Східній імперії, що стала нарешті Візантійською. У грецькій частині майже не знали латини, а на заході — грецької, і це посилювало ворожість між романськими народами і греками, що стало відмітною рисою християнського світу середньовіччя.

У VI–VII ст. іще один культурний і мовний поділ набував дедалі більшого значення. Серед населення Єгипту й Сирії, де еллінізм наклався на раніший культурний шар, виникла активна відроза як щодо еллінського язичництва, так і щодо церковно-політичного тиску Константинополя. Цей дух знайшов відображення в прихильності до запропонованої монофізитами відповіді на запитання про природу Христа⁸⁶. Навіть після того, як Халкідонський собор (451 р.) оголосив таке трактування

⁸³ Див. Eusebius, *Life of Constantine*, III, 6-15. У книзі добре показано благоговіння, що його виказувала більшість єпископів, які зібралися в Нікеї, перед могутністю імператора.

⁸⁴ Утім, були й винятки. Наприклад, Амвросій, єпископ Мілана (помер 397) примусив імператора Феодосія публічно накласти на себе епитимію за різанину, влаштовану в Салоніках. Таке розуміння пасторських обов'язків, яке виявив Амвросій, знайшло принципову підтримку на Заході, де цивільна влада після V ст. була слабкою й недієздатною, а єпископи автоматично перетворились на політичних і духовних лідерів своєї пастви.

⁸⁵ Рідною мовою Юстиніана, наприклад, була латина, хоча він народився в місті Ниш на території сучасної Югославії.

⁸⁶ Згідно з цим трактуванням, Христос повністю божественний за своєю суттю й лише прийняв вигляд людини, не заплямувавши своєї божественної суті.

Silvana Editoriale d'Arte, Мінан.

ІМПЕРАТРИЦЯ ФЕОДОРА

Фрагмент знаменитої мозаїки з церкви Сан-Вітале в Равенні, що зображає імператрицю Феодору та її почет. Холодна велич, погляд удалину, дивовижна реалістичність портрета надають йому особливої сили. Байдужість художника до натуралістичного зображення деталей фігур становить різочу протилежність саме таким реалістичним подробицям, що цікавили мистецтво еллінізму.

еретичним, єпископи й народ «сирійського» Сходу не здалися покірно; втручання імператора і церковних ієрархів з метою виробити теологічні догми, прийнятні для обох сторін, тільки внесли нові розбіжності в суперечку. Випадкові сутички і гоніння робили жорстокою боротьбу, доки в VII ст. перемога мусульман не звільнила ці країни від церковного і політичного впливу Константинополя.

Спори про догмати віри і невизначеність ієрархії всередині церкви спричинили появу численних трактатів полемічного та богословського змісту, які, поряд із церковними гімнами, проповідями, історією християнства, життєписами святих і коментарями до Біблії й склали громіздку, але часом разючу християнську літературу того періоду. Одним із видатних письменників тієї доби був Августин (помер 430), чиї коментарі до Біблії, трактати з різноманітних питань віровчення, твори «Сповідь» і «Про Град Божий» являють собою високоінтелектуальну основу, на базі якої поступово розвинулося західне християнство. Церква на Сході не мала жодного настільки впливового письменника. Грецька церква була знана своїми богословами, які пропонували більш різноманітні, хоч і менш авторитетні трактування доктрин християнства.

Цей період також відомий своїми подвижниками. Святі, ченці й відлюдники мали велику популярність, і примирення їхніх подеколи ексцентричних богословських положень із встановленими церковними догмами створювало серйозні проблеми для офіційної церкви. Однак св. Пахомій (близько 290–345) зібрав у чернечі громади відлюдників, які жили в пустелях Єгипту, і довів, що полум'я аскетизму та містичні видіння можна приборкувати впорядкованим укладом. Трохи згодом св. Василь (329–379) розробив статут чернечих громад, який поступово став загальноприйнятим для грецької церкви на Сході. На Заході чернецтво поширювалося набагато повільніше; лише 529 р. статут, розроблений св. Бенедиктом Нурсійським, започаткував виникнення чернецтва і в латинській частині імперії. Чернецтво залучало багатьох інтелектуалів, даючи їм можливість відмовитися від мирської суєти і присвятити життя вдосконаленню душі й розуму. Поступово, мірою того, як світські освітні установи занепадали, монастирі, особливо на Заході, ставали головними центрами навчання.

Опанувавши майже повністю культурне життя Римської імперії, християнство відкинуло велику частину язичницької культури минулого, змінило те мале, чим воно скористалося, і водночас зберігало зв'язок із давньогрецькою та римською літературами. Граматики класичних мов вивчали в церковних навчальних закладах так само, як і раніше в язичницькій школі, тож попри ростучі відмінності між розмовною і літературною мовою як у латині, так і в грецькій принаймні деякі з учених мужів іще могли читати Гомера (на Сході) і Вергілія (на Заході). Поряд із спадковістю в літературі ще більше значення мала спадковість у царині права. На початку свого правління імператор Юстиніан наказав

провести кодифікацію законів, прийнятих у імперії. На основі цього кодексу, що містив також коментарі до основних положень законів, було видано збірник «*Corpus juris civilis*» («Зведення цивільного права»), який згодом відчутно вплинув на розвиток юридичної теорії та законодавчої практики Європи.

* * *

Християнське мистецтво Східної Римської імперії справляє на наших сучасників сильніший вплив, аніж література, наука, риторика та релігійна практика того періоду. Скульптура припинила розвиватися, оскільки християнська церква мала підозру, що вона дуже близька до ідолопоклонства; натомість візантійська архітектура й мозаїка того часу можуть з успіхом суперничати з мистецтвом будь-якої світової цивілізації. Уважається, що джерела візантійського мистецтва походять із Сирії або Персії. Так чи так, а принципи натуралістичного зображення, властиві еллінізму, було повністю знехтувано. Навпаки, для створення різючих образів Христа і святих, або імператора та його двору, використовувався спрощений малюнок і багатий колорит. Використання мозаїки зі скла чи іншого кольорового матеріалу, зазвичай золотої фольги, викладеної на тлі, створювало ефект леління кольорів, вдало передаючи відчуття вічного й неземного, що його візантійські майстри прагнули висловити за допомогою символічних образів у своїх композиціях.

Архітектори, як і майстри мозаїки, не хотіли обмежувати себе старим елліністичним або римським стилем. Традиційну для церковної архітектури (принаймні у Західній імперії) римську базиліку з довгим залом, прикрашеним колонами, заступили нові архітектурні форми, що їх візантійські архітектори запозичали в Сирії, Вірменії та Месопотамії. Собор Святої Софії — найбільша церква, зведена Юстиніаном у Константинополі, дає уявлення про радикально нові форми церковної архітектури, з її хрестоподібним фундаментом і домінуванням величезного центрального склепіння, прикрашеного приголомшливим образом Вседержителя, що втілювало самі небеса для натовпу зібраних унизу вірян⁸⁷.

Приголомшливий перехід культури Риму від натуралізму й раціоналізму, властивого еллінізму, до позатойбічності й містицизму, який стався в V–VI ст., не мав аналогів у тогочасній світовій історії. Цивілізації Індії, Середнього Сходу і Китаю ніколи не переживали такої різкої зміни раніше сформованих принципів⁸⁸. Нестабільність європейської культури зберігалася навіть після прийняття Європою християнства; сучасна західна культура і суспільство так само відрізняються від культури християнського світу III–VI ст., як християнський світ відрізнявся від свого

⁸⁷ Charles Diehl, *Manuel d'art byzantine* (2d ed., Paris: Éditions A.Picard, 1925), I, 9–23 і далі; O.M.Dalton, *East Christian Art* (Oxford: Clarendon Press, 1925), pp.1–14 і далі.

⁸⁸ Перетворення жадібних арійських воєвків на аскетів «Упанішад», можливо, було також приголомшливим. Однак це сталося ще до того, як стиль життя Індії повністю подолав рівень варварства.

ІНТЕР'ЄР СОБОРУ СВ. СОФІЇ

На фотографії показано інтер'єр великого собору Юстиніана в Константинополі в той період, коли цей собор використовувався як мечеть. Цим пояснюється присутність медальйонів із цитатами з Корану і відсутність мозаїчних прикрас, що їх турки зафарбували як вияви ідолопоклонства. Принцип споруди високо піднесеної головної бані, проте, можна побачити: видно дві несучі аркові опори бані.

язичницького минулого. Незвичайну нестабільність унаслідок різних коливань від однієї крайності до іншої фактично можна розглядати як найхарактернішу ознаку європейської цивілізації.

Д. ОКРАЇНИ ЦИВІЛІЗОВАНОГО СВІТУ В 200–600 РР. Н.Е.

За винятком Австралії та внутрішніх територій півдня Африканського континенту, де переважала культура кам'яного віку і населення полювало невеликими групами, як це робили їхні предки справдана, решта територій, освоєні людиною, почали відчувати на собі вплив цивілізованого світу, хоча в 200–600 р. н.е. цей вплив іще не був дуже вагомим.

На території Східної Африки зі згасанням римської міжнародної торгівлі в II ст. Ефіопське царство захопило контроль над Бабель-Мандебською протокою. Після здобуття цієї стратегічної позиції Ефіопське царство дістало можливість повністю контролювати торговельні шляхи в Аравійському та Червоному морях. У IV ст. населення Ефіопії прийняло християнство, а згодом у VI ст., його приклад наслідувала й сусідня Нубія. Далі на південь уздовж узбережжя Африки переселенці з Індонезії, які нині становлять малагасійське населення Мадагаскару, відігравали важливу роль у розвитку торгівлі й колонізації. Тоді ж на іншому боці континенту в III–IV ст. на землях Західного Судану почався розквіт королівства Гана за рахунок сільського господарства і торгівлі золотом із землями на північ від Сахари. Тоді тропічні ліси в басейні Конго були, імовірно, заселені племенами, які розмовляли мовами банту; їхнє вирубно-вогневе рільництво значною мірою ґрунтувалося на тропічних культурах, завезених із далекої Індонезії⁸⁹.

Проникнення степового стилю мистецтва на територію Німеччини і Скандинавії засвідчило можливість впливу цивілізації на північні землі Євразії, укриті лісами і тундрою. Коштовні прикраси, знайдені в похованнях, слугують тут головним доказом; однак сама цінність цих прикрас є достатнім свідченням досить високого рівня розвитку варварських племен на цих територіях із властивими йому початками соціальної диференціації та політичного об'єднання⁹⁰. У Сибіру знахідки в похованнях під Мінусінськом також підтверджують вплив культури степів на цю лісову країну — процес, що почався забагато сторіч до

⁸⁹ Див. George Peter Murdock, *Africa: Its Peoples and Their Culture History* (New York: McGraw-Hill, 1959). p.45 і далі. Метод Мердока, що описує поширення культурних рослин та інших культурних артефактів, не можна вважати бездоганим, однак його книга може розцінюватися як істотний внесок у вивчення історії Африки доісламського періоду. Див. Diedrich Westermann, *Geschichte Afrikas: Staatenbildungen südlich der Sahara* (Cologne: Greven, 1925), 276-301 і далі; E.Wallace Budge, *A History of Ethiopia* (London: Methuen & Co., 1928), I, 52-103, 204-64.

⁹⁰ M.I.Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, pp.189-91, 206-8.
32-11-642

цього, можливо, завдяки золотим розсипам на Єнісеї, що приваблювали торговців і золотошукачів⁹¹.

Далеко на Заході кельтська країна Європи в V–VI ст. переживала надзвичайний культурний розквіт. Так само, як і в Ефіопії на іншому кінці Римської імперії, морські шляхи сполучали, хоч і нерегулярно, кельтські поселення Бретані, заходу Британії та Ірландії із середземноморськими центрами цивілізації. Життя св. Патрика (помер 461), який народився у Вельсі, дістав освіту в Галлії, а жив у Ірландії, ілюструє важливість цих морських зв'язків.

Стрімкий розвиток ірландської християнської культури, що зробив Ірландію основним центром християнства, за рівнем освіти перевершуючи навіть Галлію, може бути характерним прикладом впливу християнства на суспільство, яке виходило з періоду варварства⁹². Тоді як Британія й континентальна Європа раз по раз зазнавали набігів варварів, віддалене розташування Ірландії захищало її рано розвинену християнську культуру від впливу варварства. Коли ж набіги вікінгів зі Скандинавії порушили ізоляцію Ірландії, ірландська цивілізація загинула і країна перетворилася на віддалену єпархію латинського християнства, зберігаючи водночас безліч дивовижних і чудернацьких звичаїв. Але перед тим, як вона зникла, ірландська християнська культура частково поширилася на Британію та континентальну Європу. Місіонери, першим із яких був св. Колумбан (помер 597), принесли культуру ірландського християнства до Шотландії та Північної Англії, а звідти далі — на північний захід Європи.

* * *

У той період у Америці також існували два великі центри культури — один у гірських районах Центральної Америки, а інший — у долинах на узбережжі та гірських районах Перу. Формуванню цих культур передував період кількатисячорічного розвитку. Кукурудза, основний продукт харчування населення, вирощувалася в Мексиці ще до 2500 р. до н.е., а перші поселення на цій території датуються 1500 р. до н.е. Аналогічний розвиток, щоправда, з деяким відставанням, спостерігався і на території Перу, оскільки культура кукурудзи, як і інші засадничі технології, потрапила до Перу з півночі тільки в 700 р. до н.е.⁹³ Якщо це так, то культура Перу, як і культура стародавніх єгиптян, компен-

⁹¹ Див. René Grousset, *L'Empire des steppes*, pp.109-10.

⁹² Окремі характерні риси ірландського християнства закорінені в кельтському друїдизмі; за друїдами стояли стародавні мегалітичні культури Західної Європи. Наприклад, високий соціальний статус святих в Ірландії, особлива увага, яка приділялася навчанню в монастирях Ірландії, підозріло нагадують відомості про друїдське (і мегалітичне) жрецтво.

⁹³ Gordon R. Willey, «Prehistoric Civilizations of Nuclear America», *American Anthropologist*, LVII, pp.571-93; G.H.S. Bushnell, *Peru* (New-York: Praeger, 1957), pp.52-53.

сувала деяке відставання швидшим розвитком⁹⁴. Так чи так, але класична цивілізація майя, схоже, виникла в гірських районах Гватемали практично одночасно з формуванням порівнянних класичних культур у Центральній Мексиці та Перу⁹⁵.

Усі три цивілізації мали багато спільного. Як і у стародавніх шумерів, жерцям, вірогідно, належала головна роль у суспільстві, оскільки на всіх трьох територіях найважливішими пам'ятками є храми, піраміди, священні дороги та інші культові споруди. Кожне з цих суспільств мало свій стиль — як художній, де відмінності можна спостерігати легше за все, так і, схоже, загальний стиль життя.

Цивілізація майя була зосереджена в якомусь десятковій, або трохи більше, церемоніальних центрів, створених у джунглях Гватемали і сусідніх районів Мексики. Між жерцями різних громад мав відбуватися своєрідний обмін знаннями для збереження виробленого художнього стилю й підтримки інтелектуального розвитку, передусім для вдосконалення дивовижно докладного і точного календаря. Селянські громади були зосереджені навколо великих храмових центрів, існуючи за рахунок примітивного сільського господарства, що вимагало, утім, лише мінімуму зусиль для отримання необхідної кількості продукції⁹⁶. Користуючись невідомими нам методами і засобами, жерці мобілізували селян у вільний від турбот про врожай час на будівництво грандіозних споруд і утримували штат професійних скульпторів і металоремісників. Крім того, жерці майя розробили систему письма та ліку, яка використовувалася, зокрема, в астрономічних обчисленнях і для складання календаря.

Навколо ядра цивілізації майя розвивалася низка спільнот, які запозичали велику частину технічних досягнень майя. Та лише на плато Центральної Мексики, навколо сучасного Мехіко, до 600 р. було споруджено храмовий комплекс, порівнянний зі спорудами майя. Архітектурний стиль і мистецтво цієї цивілізації відрізнялися від цивілізації майя, але соціальний устрій у них, мабуть, був схожий.

⁹⁴ Перу періоду інків, тобто з XIV до початку XVI ст. н.е., нагадувало Єгипет фараонів величезною концентрацією політичної та економічної влади в одних руках. Сталінська Росія XX ст. — це найближчий до нас приклад із довгої вервечки режимів, які — свідомо чи ні — прагнули «наздогнати і перегнати» більш розвинені цивілізації, вдавнись до централізації влади і загального примусу.

⁹⁵ Хронологія цивілізації майя може бути відтворена з високою точністю завдяки тому, що розшифрована писемність майя досить добре дозволяє читати дати, карбовані на церемоніальних стелах; крім того, фахівці віднедавна вміють досить точно переводити календар Майя на сучасні дати. Так, з достатньою точністю можна твердити, що найдавнішу відому стелу датовано 9 квітня 328 р. Див. J.Eric S.Thompson, *The Rise and Fall of Maya Civilization* (Norman, Okla.: Oklahoma University Press, 1954), p.53.

⁹⁶ Встановлено, що сучасний індіанець майя мав би працювати 48 днів на рік, щоб прогодувати себе і свою сім'ю. Оскільки методи сільського господарювання на півострові Юкатан, де мешкають зараз ці індіанці, мало змінилися з давніх часів, вони, либонь, мали у своєму розпорядженні такий же вільний від селянської праці час і в період будівництва грандіозних церемоніально-храмових комплексів старовини. G.H.S.Bushnell, *Peru*, p.41.

Географія Перу зумовила різноманітніші форми розвитку. Долини коротких річок, що збігають із вершин Анд у Тихий океан, є місцями концентрації перуанських цивілізацій. Ці долини переділені пустельними землями, але у верхній течії, високо в горах, також є долини і плато, сприятливі для розвитку цивілізованих спільнот. Географія визначає і значні відмінності між стародавніми цивілізаціями Перу і цивілізацією майя — сільське господарство в Перу вимагало іригаційних споруд, а кукурудзяні поля майя зрошувалися дощами. Перуанці, мешкаючи на високогір'ї, також саджали картоплю і розводили лам, не відомих жителям Центральної Америки.

На 500 р. у Перу оформилися щонайменше три цивілізації класичного типу: у прибережних долинах на півночі й на півдні та на високогірному плато біля озера Тітікака. Стародавні жителі Перу виявляли чудеса іригаційного мистецтва та інженерної майстерності в будівництві терас. Жерці не мали тут незаперечної влади — у північних долинах (і, можливо, в інших місцях) важливу роль відігравали воїни. Політична влада характеризувалася високою мірою централізації, що природно для місцевості, де життя залежить від обмежених водних ресурсів, які необхідно суворо контролювати. Однак, на відміну від майя, індіанці Перу не створили письма, їхні скульптури грубіші й не такі численні. З цієї причини тут немає тієї інформації для археолога щодо релігії та міфології, яку дають кам'яні монументи майя, хоч її частково заступають дані, отримані під час вивчення глиняного посуду⁹⁷.

Кажучи загалом, рівень цих американських цивілізацій 600 р. н.е. порівнянний із рівнем стародавніх річкових цивілізацій Месопотамії, Єгипту та Індії III тис. до н.е. У 600 р. цивілізація майя тільки входила в смугу свого розквіту. У Перу, де хронологія менш надійна, класичний період почався приблизно тоді ж. Це дозволяє зробити висновок про запізнення виникнення староамериканських цивілізацій більш ніж на 3500 років, порівняно з цивілізаціями Старого Світу, — і цей розрив цивілізаціям Нового Світу подолати не пощастило. Крім того, деякі основні елементи розвитку, властиві Євразії, не знайдено в Америці, як-от: наскельний живопис, колесо, чорна металургія. Усе це ставило американських індіанців у невигідне становище поряд із їхніми євразійськими сучасниками. Хоч би які стимули, запозичені з-за океану, сприяли розвиткові культури Нового Світу, усе ж американські цивілізації залишалися незалежними і паралельними культурними явищами. Історія американських індіанців не мала життєво важливих зв'язків із сучасними їй подіями на євразійській історичній арені аж до XVI ст., коли іспанці вдерлися в Новий Світ тільки для того, щоб знищити його цивілізації.

⁹⁷ Крім цитованих джерел, використовувалися також: G.Morley, *The Ancient Maya* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1946); Walter Krickeberg, *Alt mexikanische Kulturen* (Berlin: Safari Verlag, 1956); Hans Dietrich Disselhoff, *Geschichte der altamerikanischen Kulturen* (Munich: Verlag R.Oldenbourg, 1953).

Розділ IX

ВІДРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОГО СХОДУ
В 600–1000 РР. Н.Е.

А. ВСТУП

Протягом сімох сторіч Середній Схід був переділений між Римом і персами — за межу правила верхня течія Євфрату та Сирійська пустеля. Цей кордон виявився на диво стійким. Попри численні війни, він не зазнавав жодних істотних змін з 64 р. до н.е., коли Помпей утвердив владу Риму в Палестині, Сирії й Анатолії, і до 636 р. н.е., коли Халід ібн аль-Валід розбив армію Візантії біля річки Ярмук і знову відсунув кордон римських володінь до Анатолії. Невдовзі арабські завойовники захопили Месопотамію (641 р.), вдерлися до Єгипту (642 р.), а на 651 р. завоювали Персію і скинули династію Сасанідів.

Дивною є швидкість цього завоювання, але ще дивнішою видається стійкість змінених культурних кордонів і те переселення народів, яке почалося після їх зміни. Середній Схід — колиска найдавнішої цивілізації землі, згодом поглинений хвилику елліністичної культури і переділений політично між Римом і Персією, знову став об'єднаним. У новій політичній реальності на цих землях невдовзі затвердився ісламський культурний синтез, який увібрав елементи всіх цивілізацій, що існували на цьому перехресті ойкумени протягом попереднього тисячоліття. У новій мусульманській імперії, безперечно, були певні регіональні відмінності, особливо коли до неї ввійшли такі далекі землі, як Іспанія (до 711 р.) та індійська провінція Синд (до 715 р.). Однак на всій цій території переважали одна мова і одна віра. З огляду на центральну роль релігії в цьому унікальному культурному синтезі, найкраще назвати це явище «ісламською цивілізацією».

Утім, не можна твердити, що політичне й культурне відродження Середнього Сходу повністю повернуло минулу культурну перевагу цього регіону над іншими цивілізаціями планети. Ісламська культура та ісламське суспільство не мали таких очевидних переваг, аби переконати представників інших культурних традицій припасувати стиль свого життя до мусульманської моделі. Нічого схожого на змішання елементів віддалених культур, на кшталт такого, що породило художній стиль Гандхари або китайський варіант буддизму, не спостерігалося в ісламському світі в період до 1000 р. Окремі особи та спільноти або приймали іслам, або відкидали його. Не існувало ніякого проміжного варіанта, не можна було вибирати окремі елементи ісламу та адаптувати їх до місцевих

культурних традицій. Причиною, очевидно, можна вважати ту базову, основоположну роль, яка відводилася релігії не тільки в ісламській цивілізації, а й у сусідніх із нею християнській та індійській. Цивілізації, побудовані на базі релігійної доктрини, вимагають ортодоксальності, а вона, своєю чергою, визнає тільки одну культурну модель, відкидаючи інші як еретичні або такі, що ведуть до ересі¹.

Центральна роль релігії для життя Європи, Середнього Сходу та Індії в перші сторіччя мусульманської епохи додавала взаємовідносинам трьох великих цивілізацій певної жорсткості. За наявності релігійної догми навіть найтісніші й триваліші контакти представників різних вірувань мало впливали на їхні культурні переваги. Наблизившись одна до одної так, як ніколи ні до, ні після цього періоду, цивілізації Євразії, проте, існували в умовах культурної взаємоізоляції: кожна з них була впевнена, що в невірних не може бути нічого, що могло б становити інтерес для носія справжньої віри. Тільки після 1000 р. у цивілізованому світі знову почав розвиватися вільніший культурний обмін.

Прецінь, на Далекому Сході збереглися ліберальніші й не такі догматичні культурні традиції. У період династії Тан (618–907 рр.) у Китаї спостерігався розквіт культури, мабуть, найбухливіший і найрізноманітніший за всю його тривалу історію. У той період буддизм проминав стадію пристосування до китайської культури, а послідовники традиційних шкіл даосизму і конфуціанства частково переглядали і трансформували догми своїх вірувань у світлі ідей і практики буддизму. Ще один імпульс культура Китаю дістала від степових народів, які вже вийшли зі стану примітивного варварства і внаслідок свого вигідного географічного положення змогли передати Китаєві елементи культури доісламської Персії. У той період під дією зовнішніх стимулів відбувався розквіт китайської літератури і мистецтва, а вплив Китаю став ще відчутнішим у Кореї, Японії, Юньнані, Тибеті та в сусідніх степових землях.

Розквіт у період династії Тан багато чим нагадував те, що відбувалося в Індії за доби Гуптів. Однак культура Китаю періоду династії Тан не здобула за межами країни такого визнання, як культура епохи Гуптів. Причина, найвірогідніше, полягала в тому, що виразно догматичні релігії народів Західної Азії ставили непроникну психологічну перешкоду на шляху китайської культури на захід. Вплинуло й те, що зменшилося значення Великого Шовкового шляху після того, як візантійське шовківництво стало достатньо розвиненим, аби задовольняти попит ринку Середземномор'я². Але між Китаєм і Західною Азією все ж таки іс-

¹ Індуїзм, звісно, був менш догматичним і більш толерантним, аніж християнство чи іслам. Однак нетерпимість ісламу, що розглядав — принаймні в принципі — усі індійські релігії як ідолопоклонство, захищала індусів від впливу ісламської цивілізації, аж поки політична влада ісламських правителів не сягнула в XI ст. земель за Індом.

² Кокони шовкопряда ввозили контрабандним шляхом із Китаю до Візантії в період 552–554 рр., і на кінець сторіччя шовківництво у Візантії вже було добре розвинене. Див.

нували певні військові й комерційні контакти; релігійні забобони не змогли перешкодити поширенню таких китайських технічних секретів, як, наприклад, секрет виготовлення паперу, що його араби отримали від військовополонених, захоплених у Центральній Азії (751 р.).

Отже, іслам не порушив чотириполюсної культурної рівноваги в Євразії, він лише чіткіше визначив кордони окремих її складників і посилив значення Середнього Сходу. Спершу арабське завоювання, по суті, лише відновило стародавню культурну демаркацію³ і перетворило поточний культурний баланс у регіоні так, що той набув форм, які вже існували раніше. І це не дивно для Середнього Сходу, якому властива здатність самовідновлюватися.

У перші сторіччя мусульманської епохи карта культур Євразії зазнала другої істотної зміни. За ці сторіччя процес експансії цивілізацій вихопився за рамки досить вузької «смуги цивілізації», яка на початку того періоду простяглася крізь усю Євразію від Атлантики до Тихого океану з деякими вельми незначними відгалуженнями. На півдні Мухаммед уперше перетворив Аравію в невідлучну частину цивілізованого світу. Крім того, негритянські держави в Західному Судані, мусульманські громади на Східноафриканському узбережжі та нові або відновлені держави в Кашмірі, Тибеті, Бірмі та Юньнані розширили зону цивілізованих або напівцивілізованих народів і заповнили майже всі проміжні території, які правили за своєрідні буфери під час контактів провідних цивілізацій Євразії. Одначе, за винятком Аравії й Тибету, на землях яких виникли блискучі, але недовговічні імперії, усі ці нові держави на південному краю ойкумени мали другорядне значення для світового культурного балансу так само, як і деякі давніші країни — Ефіопія, Нубія та індуїстські царства в Південно-Східній Азії.

У степових і вкритих лісами просторах на півночі проникнення цивілізації відіграло істотнішу і, зрештою, революційну роль. Тривалий час степ був цариною войовничих варварів, і починаючи з XVIII ст. до н.е. цивілізовані народи неодноразово зазнавали набігів степовиків. Кочове життя перешкоджало встановленню стабільної політичної єдності та економічної диференціації, необхідної для розвитку цивілізації. Цей чинник не зник і після 600 р., але умови все ж істотно змінилися, що посилювало вплив цивілізації на степові народи. Великі й порівняно стійкі племінні об'єднання виникли в степах, наприклад, авари, болгари, хозари

G.F.Hudson, *Europe and China* (London: Edward Arnold & Co., 1931), pp.120-22; R.S.Lopez, «Silk Industry in the Byzantine Empire», *Speculum*, XX (1945), 1-42.

³ За винятком Анатолії, яка раніше була під владою персів, а на той час входила до сфери впливу Візантії (часто номінально), перше мусульманське завоювання відбувалося майже повністю в межах тих земель, які колись належали Перській і Карфагенській імперіям. Напівзабута ворожість до еллінських завойовників, які колись придушили стародавню культуру народів, що населяли ці землі, безумовно, полегшувала завдання перших мусульман і водночас визначала кордони першого завоювання.

та уйгури. За допомоги набігів, стягнення данини та мирного торговельного обміну степові народи отримували у своє розпорядження товари з цивілізованих країн. Ці товари слугували цілям консолідації племінних союзів (за їхньої допомоги купувалася лояльність членів союзу) і знайомили широкі верстви кочовиків із благами цивілізації⁴.

Торгівля часто відкривала можливості для проникнення інших, нематеріальних аспектів цивілізованого життя. Зокрема, увагу степових народів привертала чужі релігійні ідеї та інституції. За цим часто ставалося навернення в чужу віру, щоправда, не завжди у віру найближчих цивілізованих сусідів, оскільки таке могло призвести до втрати власної духовної незалежності. Так, хозари прийняли юдаїзм, а уйгури стали маніхейцями⁵, зберігши в такий спосіб власну духовну унікальність в очах сусідніх цивілізованих народів і набувши переваг, що дала їм цивілізована релігія, — грамоти і засад законності, які доповнювали й перевершували традиційні племінні ритуали.

На Далекому Заході Європи не було степів, які відділяли б територію північних лісів від цивілізованих і напівцивілізованих земель на південь від Дунаю і на захід від Рейну. Однак войовничість племен із європейських лісів була порівнянна з тією, яка вирізняла східні степові племена, — обидві ці групи завойовували собі місце на закраїнах цивілізованого світу схожими методами. Знання й товари, здобуті грабунком, у вигляді данини або завдяки торгівлі з цивілізованими народами змінили скандинавів, германців і слов'ян іще сильніше, ніж тюркськомовних степовиків, оскільки в лісовій зоні були можливості для сільського господарювання. З початком аграрної діяльності ці племена переходили до осілого цивілізованого життя, яке пережило особливо бурхливий розвиток у цих віддалених лісах після 1000 р.

Отже, поширення цивілізації на євразійські ліси та степи поступово зсунуло центри військової та економічної сили на північ і в період після 1000 р. стало ґрунтом для радикальної експансії тюрків і монголів на суходолі, а європейців — на суходолі та морі.

Б. МУСУЛЬМАНСЬКИЙ СВІТ ДО 1000 Р.

Близько 613 р. нічим особливо не прикметний мешканець торговельного міста Мекки на ім'я Мухаммед (близько 570–632) почав за-суджувати багатобожжя своїх одноплемінників і підносити молитви новому богові. За три роки до того Мухаммеда, до того часу вже цілком зрілого чоловіка у віці близько 40 років, почали відвідувати дивні ви-

⁴ Служба найманцями в арміях цивілізованих країн була ще одним важливим каналом поширення цивілізації.

⁵ Релігія Мухаммеда — схожа, хоч і набагато значніша та оригінальніша адаптація релігії цивілізованого світу до місцевих умов.

діння. Після тривалих духовних пошуків він пересвідчився, що голос, котрий вчувався йому під час видінь, був голосом архангела Гавріїла, який наказував йому донести волю Аллаха до арабів. Мухаммед скорився і передав своє прозріння у формі натхнених поетичних рядків. Невелика частина містян повірила йому, але більшість кепкувала і вимагала дива на підтвердження його пророчої місії.

Таким був скромний початок мусульманської релігії. І проте, менше ніж за 20 років Мухаммед зміг згуртувати майже всю Аравію в нову релігійно-політичну спільноту. Ця спільнота, успішно придушивши сепаратистські прагнення і ворожнечу з-поміж окремих племен, уже через два десятиріччя після смерті Мухаммеда змогла захопити найбагатші візантійські провінції та повністю знищити державу Сасанідів. Ніколи ні до, ні після Мухаммеда жоден пророк не домагався так швидко так багато, і ніколи діяння однієї людини не змінювали так швидко і радикально ходу світової історії. Натхненими промовама, особистим прикладом і створеною ним організаційною структурою ісламу Мухаммед заклав ґрунт абсолютно нового способу життя, який протягом двох сторіч привернув до себе значну частину людства, і сьогодні мусульмани становлять приблизно сьому частину населення планети.

Теми перших проповідей Мухаммеда були дивовижно простими. Він проповідував існування одного бога, Аллаха; казав, що настане Судний день, коли гнів Аллаха впаде на невірних, і стверджував, що обов'язок кожного виконувати волю Аллаха, передану через його пророка.

Аллах спершу був задуманий як той самий бог, який виявив себе раніше через Ісуса та інших юдейських пророків. У перші роки своїх пророцтв Мухаммед, напевне, уважав, що юдеї та християни визнають у ньому останнього і найістиннішого посланця цього бога. Тільки коли він зі своїми послідовниками перебрався до Медини (622 р.) і наразився на ворожість осілих тут раніше гебрейських племен, він усвідомив свою помилку. Мухаммед зробив із цього висновок, що юдеї та християни настільки спотворили або забули божественні прозріння, що заперечують неспотворене їхнє уявлення. Після цього він оголосив себе істинним пророком релігії Авраама, якому приписав створення стародавньої святині Кааби, що була однією з основ комерційного значення Мекки. Виходячи з цього, він зробив Каабу в Мецці центральним місцем поклоніння нових вірян замість Єрусалима, якого на першій стадії своїх пророцтв оголосив основним утіленням святості на землі⁶.

Згідно з Мухаммедом, Аллах був всемогутнім творцем і охоронцем світу. Він був також носієм вищої доброти і прихильності до тих, хто відповідав йому покірною і вдячністю у вигляді молитви, добродійності

⁶ Зміст прозрінь Мухаммеда свідчив про його знайомство з деякими біблійними оповідями, що їх він, можливо, чув біля багаття під час своїх мандрів із торговельними караванами до кордонів Сирії та Палестини.

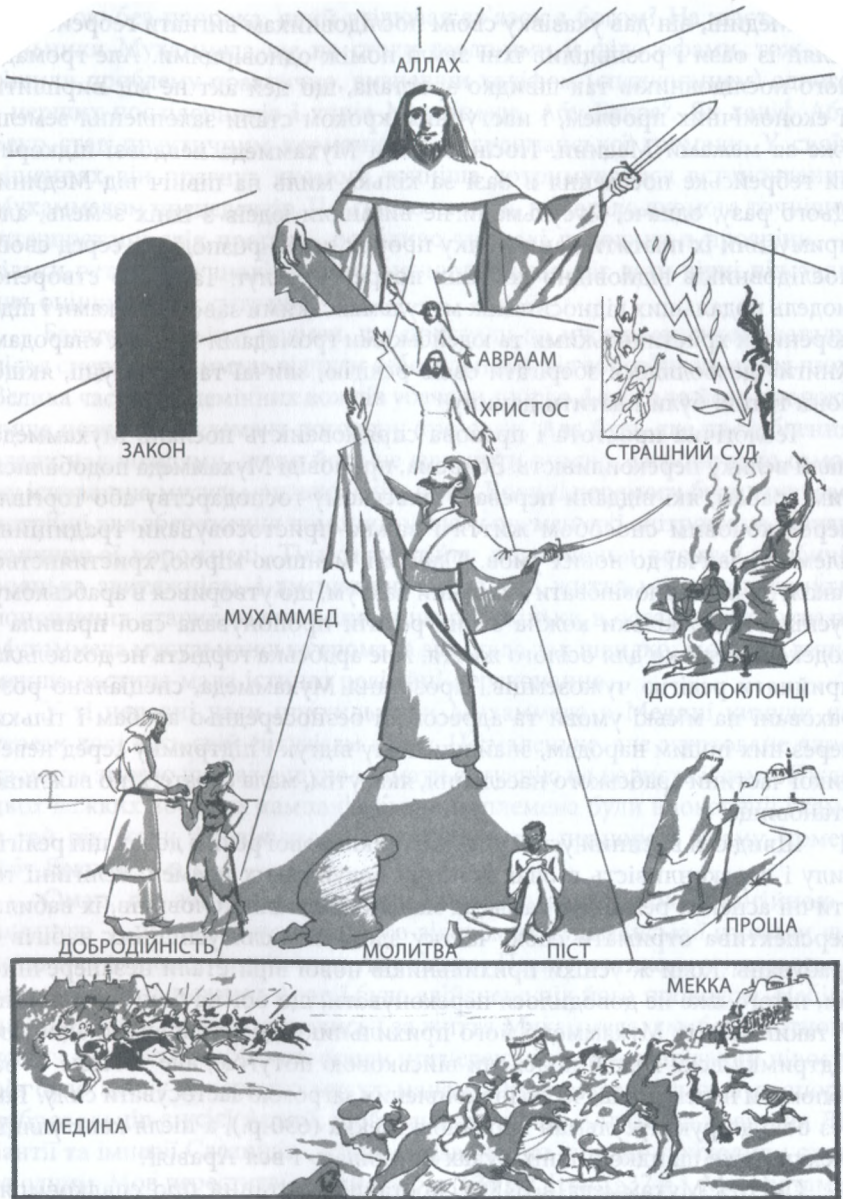
та очищення. Як і перші християни, Мухаммед проповідував неминучість Судного дня, коли настане кінець світу, мертві підведуться з могил і всі постануть перед богом, а він судитиме їхні справи, вирішуючи, куди відправити — у рай чи в пекло.

У Мецці Мухаммед був приватною особою, яку захищав від ворогів учення лише вождь його племені, але коли він у 622 р. вирушив до Медини, його становище значно змінилося. Мухаммеда запросили до Медини ворогуючі між собою арабські селяни, яким була потрібна авторитетна стороння людина, здатна їх розсудити. Переселення з Мекки до Медини — хіджра — згодом стало вважатися початком мусульманського літочислення, і відтоді Мухаммед виконував публічні функції. Так спільнота одновірців стала автономною політичною силою, дивовижно змінюючи політичне й культурне життя спершу в Аравії, а потім і на всьому Середньому Сході.

У Медині пророк зіткнувся з новими проблемами, і його натхненні пророцтва поступово перетворилися на своєрідну законотворчість. Поступово почали вимальовуватись і межі нового богоцентричного способу життя — ісламу⁷. Центром мусульманської самодисципліни є молитва — п'ять разів на день. Молитва містить ритуальне втілення покори перед богом, виражене в низці канонічних жестів, які закінчуються тим, що молільник падає долу, і полягає у виголошенні через певні проміжки кількох молитовних текстів. Крім того, Мухаммед проповідував обов'язкову добродійність, піст від світанку до смерку в місяць рамадан, а після повернення до Мекки — прощу до цього міста і поклоніння святині Каабі. Він також забороняв пити вино та їсти свинину. Усе це, поряд із законами щодо спадщини, шлюбу, поділу здобичі, розв'язання суперек серед одновірців та інших практичних питань, дуже швидко перетворило невелику, але швидко ростучу мусульманську громаду в неординарне суспільство з унікальною внутрішньою дисципліною.

Мета життя мусульманина — служити богові, виконуючи його розпорядження точно й беззастережно. На практиці це означало беззаперечне підкорення Мухаммедові, посланцеві Божому. Воєнні успіхи полегшили прийняття такої покори, оскільки громада вірян швидко стала набагато сильнішою за будь-якого суперника в Аравії. Непримиренна ворожість до невірних зміцнювала внутрішню дисципліну нової релігійної спільноти. Певну роль тут, ясна річ, відігравав священний жах перед божеством, властивий ідолопоклонцям, але й те, що ядро вірян, яке прийшло з Мухаммедом із Мекки, не мало ніякої економічної підтримки в густонаселеній оазі Медини, також не могло не жити їхньої релігійної нетерпимості. Дарів навернених жителів Медини було недостатньо для підтримки громади, і Мухаммед відряджав своїх послідовників до пустелі перехоплювати каравани, що прямували до Мекки і з Мекки. Обурені

⁷ Цей термін означає «підкорення» або «покура» (волі божій).

ІСЛАМ

цим мешканці Мекки, утім, не змогли протистояти цим мусульманським грабуванням, оскільки різні групи містян ворогували одна з одною і не були спроможні згуртуватися для відсічі.

Коли Мухаммед збагнув, що не здобуде підтримки гебрейської коло-

нії в Медині, він дав указівку своїм послідовникам вигнати гебрейських селян із оазису і розподілив їхні землі поміж одновірцями. Але громада його послідовників так швидко зростала, що цей акт не міг вирішити її економічних проблем, і наступним кроком стали захоплення земель уже за межами Медини. Послідовники Мухаммеда невдовзі підкорили гебрейське поселення в оазисі за кілька миль на північ від Медини. Цього разу, однак, мусульмани не виганяли юдеїв з їхніх земель, але примусили їх платити данину, яку пророк потім розподіляв серед своїх послідовників відповідно до їхніх потреб і заслуг. Так було створено модель подальших відносин між мусульманськими завойовниками і підкореними християнськими та юдейськими громадами — їм як «народом Книги» дозволялося зберігати свою релігію, звичаї та інституції, якщо вони готові були платити данину.

Теологічна простота і правова спрямованість послань Мухаммеда мали велику переконливість. Зокрема, проповіді Мухаммеда подобалися тим арабам, які віддали перевагу сільському господарству або торгівлі перед кочовим способом життя і важко пристосовували традиційні племінні звичаї до нових умов. Юдаїзм і, меншою мірою, християнство також почали заповнювати духовний вакуум, що утворився в арабському суспільстві, оскільки кожна з цих релігій пропонувала свої правила і кодекс поведінки для осілого життя. Але арабська гордість не дозволяла прийняти релігію чужоземців. Прозріння Мухаммеда, спеціально розраховані на міські умови та адресовані безпосередньо арабам і тільки через них іншим народам, знайшли тому відгук і підтримку серед невеликої частини арабського населення, яка, утім, мала стратегічно важливе становище.

Швидкий військовий успіх послідовників нової релігії додав цій релігії силу і переконливість в очах кочових бедуїнських племен. Релігійні та етичні аспекти релігії Мухаммеда мало хвилювали кочовиків, їх вабила перспектива отримати свою частку здобичі після успішних набігів і грабувань. Коли ж успіхи прихильників нової віри стали незаперечними, нікого вже не доводилося переконувати, що бог на боці мусульман. У такий спосіб Мухаммед і його прихильники досить швидко здобули підтримку всієї Аравії подеколи військовою потугою, але частіше — за допомоги переговорів, часто підкріплених загрозою застосувати силу. Так без бою до рук мусульман перейшла Мекка (630 р.), а після капітуляції Мекки дуже швидко в їхніх руках опинилась і вся Аравія⁸.

Смерть Мухаммеда в 632 р. поставила питання про спадкоємця. Доки пророк був живий, усі визнавали його рішення як передану волю богу і непокора була відступництвом. Однак як же духовно керувати

⁸ Мої тези про блискуче сходження Мухаммеда ґрунтуються головню на інформації з трьох книг: Tor Andrae, *Mohammed: The Man and His Faith* (New-York: Barnes & Noble, 1957); W.Montgomery Watt, *Muhammad at Mecca* (Oxford: Clarendon Press, 1953); W.Montgomery Watt, *Muhammad at Medina* (Oxford: Clarendon Press, 1956).

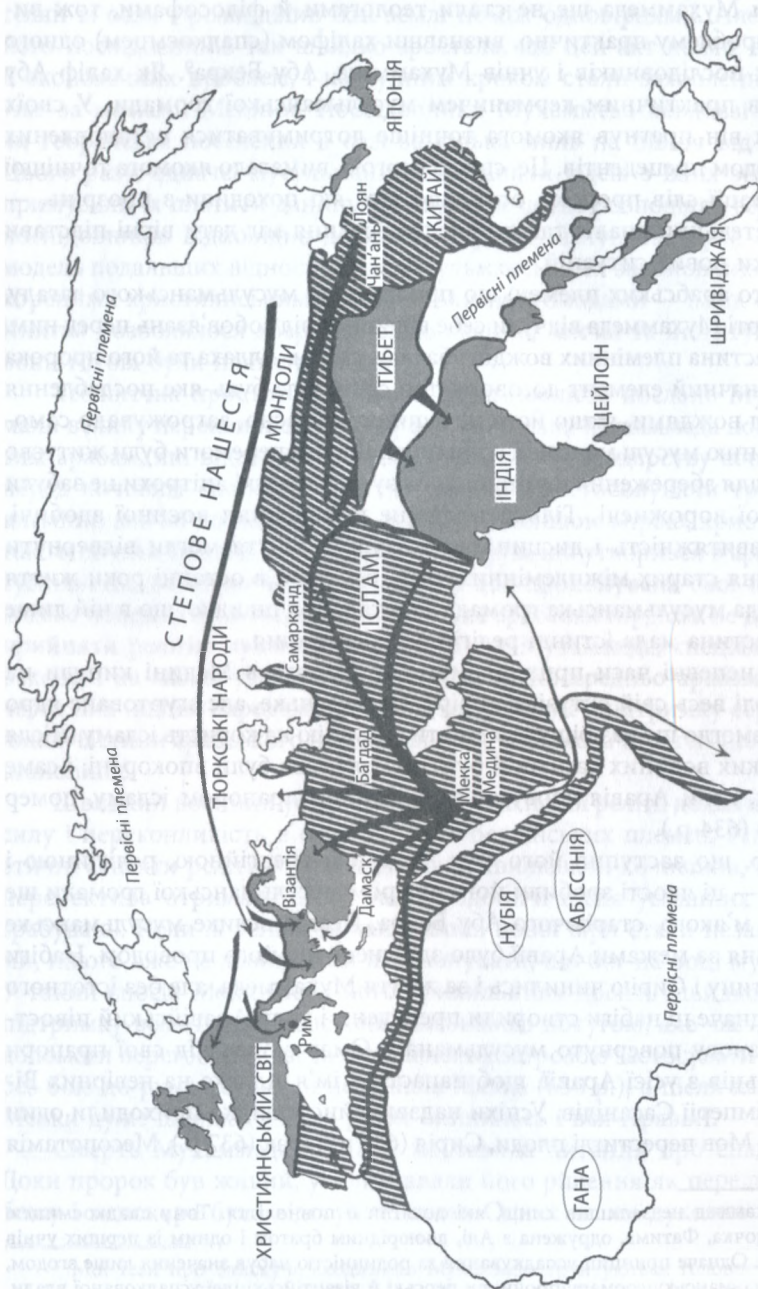
громадою без пророка, який втілював зв'язок з богом? На щастя, прихильники Мухаммеда ще не стали теологами й філософами, тож вирішили проблему практично, визнавши халіфом (спадкоємцем) одного з перших послідовників і учнів Мухаммеда, Абу Бекра⁹. Як халіф Абу Бекр став практичним керманічем мусульманської громади. У своїх рішеннях він прагнув якомога точніше дотримуватися встановлених Мухаммедом прецедентів. Це, своєю чергою, вимагало якомога точнішої інтерпретації слів пророка, особливо тих, які походили з прозрінь, — тільки ретельний аналіз такого висловлювання міг дати вірні підстави для оцінки нових ситуацій.

Багато арабських племен, що пристали до мусульманського загалу, після смерті Мухаммеда відчували себе вільними від зобов'язань перед ним. Велика частина племінних вождів убачали у вірі в Аллаха та його пророка лише незначний елемент договору про союз. Але будь-яке послаблення влади над вождями, якщо його не зупинити вчасно, загрожувало самому існуванню мусульманської спільноти. Воєнні перемоги були життєво потрібні для збереження неміцного союзу племен, які анітрохи не забули колишньої ворожнечі. Тільки постійне поповнення воєнної здобичі, вояцька звитяжність і дисципліна похідного життя могли відвернути поновлення старих міжплемінних чвар, оскільки в останні роки життя Мухаммеда мусульманська громада зростала так швидко, що в ній лише менша частина мала істинні релігійні переконання.

У ті непевні часи прихильники Мухаммеда в Медині кинули на терези долі весь свій ентузіазм і віру. Це маленьке, але згуртоване ядро громади змогло ще раз рішуче зламати ситуацію на користь ісламу. Після двох важких воєнних кампаній бунтівні племена були впокорені; і саме в той рік, коли Аравія знову об'єдналася під прапором ісламу, помер Абу Бекр (634 р.).

Омар, що заступив його, був людиною енергійною, релігійною і владною — ці якості зробили його лідером мусульманської громади ще за життя м'якого, старіючого Абу Бекра. Перше велике мусульманське завоювання за межами Аравії було здійснене під його проводом. Набіги на Палестину і Сирію чинились і за життя Мухаммеда, але без істотного успіху. Однак ці набіги створили прецедент, і коли Аравійський півострів було знову повернуто мусульманам, Омар зібрав під свої прапори добровольців з усієї Аравії, щоб напасти в ім'я Аллаха на невірних Візантії та імперії Сасанідів. Успіхи надзвичайно швидко приходили один за одним. Мов перестиглі плоди, Сирія (636 р.), Ірак (637 р.), Месопотамія

⁹ Мухаммед не залишив синів, які досягли б повноліття. Тому спадкоємицею його була дочка, Фатима, одружена з Алі, двоюрідним братом і одним із перших учнів Мухаммеда. Однак принцип успадкування за родинністю набув значення лише згодом, коли в мусульманську громаду проникли перські й візантійські ідеї успадкованої влади. У доісламській Аравії цього принципу дотримувалися не суворо — вождем арабського племені не могла стати дитина або недосвідчена у справах управління людина.

ПОШИРЕННЯ ІСЛАМУ ДО 750 Р.

(641 р.), Єгипет (642 р.) і Персія (651 р.) упали в руки мусульманських завойовників. Після таких переконливих успіхів навіть найбільш скептично налаштовані араби повірили у велич і могутність Аллаха.

Невдоволення, що нагромадилося через візантійських і перських збирачів податей в Іраку, Сирії та Єгипті, а також давній опір місцевого населення релігійним ортодоксам обох великих імперій, звісна річ, проклали дорогу першому мусульманському завоюванню. Однак лише цим не можна пояснити факт, що бедуїнські племена під проводом арабських містян завдали поразки професійним арміям Персії та Візантії. Безперечно, обидві імперії відчували брак грошей¹⁰ і втому від тривалої виснажливої війни (606–630 рр.); крім того, Візантія одночасно вела тяжку війну проти аварів на своїх північних кордонах. Але факт залишається фактом: кепсько озброєні араби, діючи на великих відстанях і малими силами, завдали нищівної поразки кращим грецьким і перським арміям. Звісно, мобільність арабських загонів і майстерність їхніх полководців відіграли свою роль, але визначальними чинниками їхнього успіху були дисципліна і мужність, а ще — закорінена в серцях воїнів упевненість у незмінному заступництві Аллаха, покріплювана кожною новою перемогою¹¹.

Найманий убивця обірвав життя Омара 664 р. Наступним халіфом став Осман, голова родини Омейядів, яка здавна відігравала важливу роль у справах Мекки. Мабуть, його вибрали як найслабшого й найменш

¹⁰ Персію роздирали жорстокі внутрішні суперечності між аристократією, простим людом і монархом, про що свідчить релігійний революційний рух маздакізму. Одним із чинників, що загострили ці суперечності й виснажили імператорську скарбницю, був занепад торгівлі шовком на початку VII ст., коли розведення шовкопряда на місці дозволило Візантії обійтися без ввезення шовку з Китаю. Перси тривалий час були посередниками в торгівлі шовком, і це давало прибуток містам імперії Сасанідів і скарбниці загалом. Безпрецедентний розмах наступу на Рим у довгій війні 600–630 рр. міг бути спробою перського монарха компенсувати військовою здобиччю втрати скарбниці внаслідок припинення надходжень податку з караванів, що везли шовк до Сирії. Без фінансових надходжень імператор не міг утримувати регулярну армію для стримування домагань перських феодалів. Відсутність хронік часів Сасанідів робить будь-які припущення про становище цієї монархії досить спекулятивними, однак легкість арабського завоювання мусить передбачати певну внутрішню слабкість противника.

¹¹ Інформація про озброєння, чисельність військ, тактику ведення війни та інші подробиці першого арабського завоювання досить обмежена. Див. Reuben Levy, *The Social Structure of Islam* (Cambridge: Cambridge University Press, 1957), pp.407-45; Friedrich W.Schwartzlose, *Die Waffen der alten Araber* (Leipzig: J.C.Hinrichs, 1886); *Encyclopedia of Islam*, s.v. «Yarmuk», «Nehawand», «Al-Kadisiya».

Слід також зазначити, що щоденна молитва могла справляти на армію в похідних умовах такий же психологічний вплив, як сучасний стройовий вишкіл. Визначені жести і колективний речитатив молитви п'ять разів на день могли сприяти виникненню почуття солідарності в лавах військ і виховувати навичку беззастережного підкорення командирів, який попервах був водночас і священником. Безперечно, такі вправи сприяли подоланню хронічної біди союзу кочовиків — міжплемінного розбрату і непокори наказам. Крім того, переконаність у тому, що смерть у битві в ім'я Аллаха є запорукою потрапляння до раю, додавала мужності й відваги кожному воякові.

небезпечного для кількох радників, які зібралися після смерті Омара, щоб вибрати його наступника. Відповідно до старої арабської традиції Осман скористався владою в інтересах своєї сім'ї, призначаючи родичів на кращі посади в новій імперії. Але Османа також убили 656 р., і тоді Алі, двоюрідний брат і зять Мухаммеда, зробив спробу утвердити своє право на халіфат. Почалися п'ять років розладу та усобиць, оскільки не всі вважали законним обрання Алі. Його основним суперником був Муавія, правитель Сирії з роду Омейядів, влада якого залежала від лояльності арабського залогу в цій провінції. Основну військову підтримку Алі дістав з Іраку, але арабські солдати двох залог не хотіли воювати між собою.

Суперечка закінчилася без зіткнення сторін, але один із невдоволених прибічників Алі вбив його 661 р.¹² Муавія, єдиний претендент на трон халіфа, який залишився живий, оголосив столицею нової мусульманської імперії Дамаск, і халіфи династії Омейядів правили з цього міста до 750 р.

Мусульманська воєнна експансія тривала до 715 р., хоч і не так стрімко, як за Омара. Згодом в армію арабів влилися навернені в іслам перси та бербери, і за їхньої допомоги владу ісламу було утверджено в далекій Іспанії та менш віддалених східних областях за Амудар'єю і Синдом. Після цього почалися поразки. У 714 р. тюрки вдерлися в район Амудар'ї та змусили арабів залишити цю територію майже на два десятиріччя. У 733 р. вождь франків Карл Мартелл розбив арабів біля Тура і мусульмани відійшли за Піренеї. Набагато важливішою за ці локальні поразки була невдала облога Константинополя. Основним силам Омейядів пощастило відрізати місто від навколишніх земель майже на рік, з 717-го по 718-й. Загроза загибелі нависла над усією Візантією, але Константинополь витримав, облогу було знято і мусульмани вперше зазнали серйозної поразки.

Переможні війни, приносячи багату здобич і данину підкорених народів, стримували племінну та особисту ворожнечу серед арабів: ті, кому забракло місця біля трону в Дамаску, могли повністю задовольнити свої прагнення в прикордонних провінціях. Але коли експансія зупинилася, динамічна рівновага, яка тримала разом мусульманську спільноту від днів приходу Мухаммеда до Медини, порушилася. Як ніколи раніше, спалахнули на повну силу внутрішня ворожнеча і протистояння фракцій, племен і окремих областей, посилені та ускладнені суперечностями між релігійними доктринами і сектами. Кульмінацією цього багатобічного

¹² Згодом серед правовірних мусульман з'явиться безліч легенд, пов'язаних з Алі та його сином Хуссейном, який загинув 680 р., б'ючись проти Омейядів. По деякім часі в ісламі станеться розкол на головні течії шіїтів і сунітів, основою якого виявилось питання про право спадкоємців Алі на халіфат. Однак одразу по загибелі Алі його прихильники, схоже, були дуже нечисленними.

протистояння стало повалення 750 р. династії Омейядів і утвердження при владі Аббасидів.

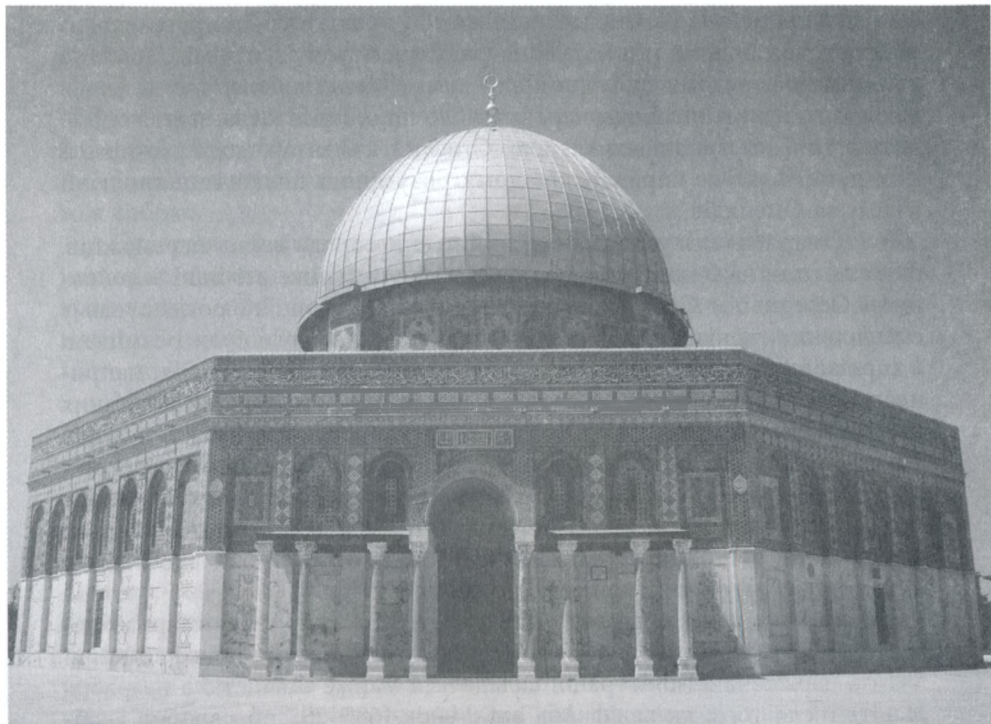
Протистояння, що привело до порушення цілісності мусульманського світу після 715 р., спиралося на два основні суперечності. Першим було суперництво між Сирією та Іраком — кожна з країн претендувала на лідерство в імперії; по-друге, зіграли свою роль тертя між арабами та іншими народами, що прийняли іслам. Менш явною, але не менш важливою була релігійна суперечка щодо принципів керівництва спільнотою та її внутрішнього устрою. Стислий коментар щодо кожного з цих пунктів може сприяти кращому розумінню політичної еволюції ісламу за Омейядів.

1. Омар першим установив принцип винагороди воїнів-переможців. Замість того, щоб давати їм землі, як чинили майже всі інші завойовники Середнього Сходу, він платив солдатам гроші та розміщував у спеціальних гарнізонних містах. Найважливіші залоги були розміщені в гарнізонних містах на краю пустелі або в нових поселеннях, наприклад Куфа в Іраку або Кайраван у Північній Африці, а також у таких старих містах, як Дамаск у Сирії чи Басра в Іраку. Цей принцип давав низку переваг: він відповідав правилу ділити здобич і данину серед послідовників учення, встановленого Мухаммедом; він утверджував владу правителів над армією, оскільки гроші можна було припинити платити в будь-який день, і він гуртував мусульман, створюючи своєрідний острівець істинної віри в океані невірних.

Гроші для армії надходили від податей, що їх збирали старими візантійськими чи перськими методами ті самі збирачі. Майже до кінця VII ст. державна адміністрація складалася майже повністю з неарабів. Навіть після того, як халіф Абд аль-Малік (685–705 рр.) зробив арабську офіційною мовою, чиновники, як і раніш, належали до того чи того підкореного народу і часто сповідували християнство або юдаїзм. Це свідчить про те, що стара лінія розділу між римською Сирією і перським Іраком пережила арабське завоювання. Усвідомлення відмінності між двома провінціями, живе серед населення загалом, наголошувалося відмінностями в адміністративному устрої та складі чиновників і посилювалося за рахунок ворожнечі різних арабських племен, що стояли залогами в цих провінціях. Тож в Іраку не вщухали заворушення за Омейядів, коли центр імперії був у Сирії¹³.

2. Політика створення спеціальних військових залог, яку проводив Омар, відображала відмінності між арабськими і неарабськими воїнами. Крім того, оскільки воїни з одного племені зазвичай билися в одному загоні під командуванням свого вождя і під час залогової служби жили

¹³ Те, що Алі влаштувався в Іраку, породило в цій країні безліч пов'язаних із ним здогадів і тлумачень, створивши в ній благодатний ґрунт для релігійних сект, які підтримували Алі.
33-11-642

МЕЧЕТЬ РАНЬОГО ПЕРІОДУ

Храм на скелі в Єрусалимі стоїть на землі, де раніше був Храм Соломона. Омар наказав збудувати на цьому місці просту дерев'яну мечеть одразу після захоплення міста, але основні контури будівлі на цьому знімку відповідають пізнішій споруді, здійсненій з волі халіфа Абд аль-Маліка (685–705 рр.). Помітна схожість цієї мечеті з візантійськими культовими спорудами. Однак восьмикутне зовнішнє подвір'я мечеті незвичайне, якщо не унікальне. Споруда багато разів перебудовувалася. Декоративну плиткову мозаїку на стінах було додано вже в XVI ст., баню перероблено після пожежі в XV ст. Отже, зберігся лише загальний план споруди епохи Омейядів.

в одному місці, їхнє розосередження по окремих центрах давало змогу зберігати старий племінний поділ. Власне, владна структура халіфату за Омейядів спиралася на негласну конфедерацію вождів арабських племен, які визнавали халіфа як першого серед рівних, і на бюрократію, успадковану від Візантії та Персії. Разючі воєнні успіхи арабів живили їхню національну гордість і зберігались у племінних переказах. Тому Омейяди не робили систематичних спроб повернути в іслам християн, юдеїв і зороастрійців, які жили в імперії. Навпаки, араби вважали небажаним навертати в мусульманство дедалі більше людей з підкорених народів. Навернені не платили податку, встановленого для невірних, і це негативно позначалося на коштах, із яких сплачувалися гроші арабським залогам. Крім того, навернені не вписувались у племінну структуру, що становило основу мусульманської спільноти. Їх могло прийняти під свій захист якесь арабське плем'я на правах вільних людей або мандрівників, однак повні права міг дістати тільки народжений у племені. Водночас іслам виголошував рівність усіх істинно вірян, оскільки вони вважалися рівними перед богом і мали перед ним однакові обов'язки.

Тут виникала суперечність між племінними законами та ісламом. Цілком природно, що навернені прагнули дістати повні права на догматах ісламу, але арабські племінні традиції не могли цього допустити. Влада Омейядів спиралася на підтримку вождів племен, які командували військами імперії, і халіф не міг задовольнити вимог навернених мусульман. Навпаки, уряд уживав заходів, спрямованих на запобігання втрат для імперської скарбниці за рахунок навернених мусульман, і навіть намагався переконати їх далі платити податки. Тому більшість навернених мусульман готові були підтримати рух за рівність з арабами в ім'я суворого дотримання заповітів пророка.

3. Самі араби також не були носіями чистого ісламу з неухильним дотриманням усіх його догматів. Релігійна громада — така, як у Медині за життя пророка, — була радше ідеалом. Було важко наслідувати цей ідеал, коли влада ісламу поширилася так значно. Очевидним наступним кроком мало стати збереження і вивчення всіх висловів пророка. За халіфа Османа вони були зібрані воедино в Корані. Окремі вислови Мухаммеда збирали за принципом їхньої тривалості, від коротких до довгих, — і тут було порушено хронологію, а загальний текст став сумбурним і важким для сприймання¹⁴. Крім того, невдовзі почали вважатися священними вчинки пророка та його звичайні слова, якщо їх переказували надійні свідки, а також вчинки і слова його найближчих однодумців. Ця спадщина, ретельно перевірена на автентичність і забезпечена коментарями, що враховували всі можливі обставини, в які може

¹⁴ Коран було перекладено багато разів, але в англійському перекладі його літературна цінність виявлялася майже втраченою. З погляду літературних переваг кращим можна вважати переклад: A.J.Arberry, *The Holy Koran* (London: Allen & Unwin Ltd., 1953).

потрапити мусульманин, згодом стала основою шаріату — священного закону ісламу¹⁵. Незабаром утворилася верства знавців мусульманського права, улемів, яка попервах була зосереджена переважно в Медині та розглядала особливо складні справи й суперечки простих мусульман.

Бажання побожних правовірних зробити своє життя і життя всіх мусульман взірцем служіння волі Аллаха серйозним чином впливало на суспільне життя. Ті, хто присвятив себе служінню богові, не могли залишити без уваги проблему спадкоємця пророка або задовольнитися її розв'язанням на засадах практичних міркувань, як було зроблено при виборі халіфами Абу Бекра та Омара. Благочестива спільнота вірян потребувала обраного богом лідера, а не просто призначеного головувати племінного вождя, як усі правителі династії Омейядів, котрі виразно мало відповідали уявленню про богообраність. Одна з духовних шкіл наполягала на тому, що тільки нащадки доньки Мухаммеда Фатими, дружини Алі, мають божественне благословення, необхідне, щоб вести за собою правовірних; інші вважали, що спадкоємці Алі від Фатими чи будь-якої з інших його дружин можуть претендувати на цю роль, треті — що тільки узгоджена думка всієї спільноти може назвати справді побожного і законного халіфа; до того ж у релігійних колах побутувало й багато інших, часом анархічних, ідей, пов'язаних із цим питанням. Мабуть, єдиним, у чому сходилися всі думки, було те, що Омейяди узурпували владу халіфа і дотримувалися принципу успадкування трону за народженням, який не спирався ні на племінні, ні на релігійні традиції.

Релігійна доктрина, опозиційна щодо чинної влади, очевидно, мала підтримку всіх невдоволених груп населення імперії Омейядів. Влада не могла придушити це невдоволення, не зачепивши релігійних почуттів. І Омейядам доводилося з цим змиритися. Так тривало до 744 р., коли суперечки про успадкування трону перетворилися на хвилю громадських заворушень і переворотів, які не вщухали десятиріччями. Переможцем

¹⁵ Не дивно, що пряме тлумачення Корану і хадисів (Священного переказу) виявилось недостатнім для застосування в усіх випадках. Тоді ісламські законники прийняли узгоджену думку спільноти мусульман як додаткове джерело законотворчості на тій підставі, що Аллах не може допустити, щоб помилялися всі правовірні. Ще однією основою було прийнято юридичні аналогії, щоб розширити коло справ, які вирішуються за шаріатом. Ці два додаткові принципи внесли в мусульманський закон елемент неоднорозності та гнучкості. Ще один елемент гнучкості дало довільне тлумачення хадисів.

Одже, протягом перших двох сторіч існування ісламу було розроблено дійове зведення законів, яке регулювало майже всі події в житті складного урбанізованого мусульманського суспільства на Середньому Сході. Чотири ортодоксальні школи законодавців унесли в це зведення неістотні зміни, однак, якщо справа знаходила своє відображення або отримувала інтерпретацію в цьому зведенні священних законів, вердикт, винесений згідно з ним, не можна було ні скасувати, ні модифікувати. Зрештою, це виявилось серйозним гальмом для розвитку мусульманського світу — закони його відрізнялися таким ступенем жорсткості, який ніколи не був властивий юридичній системі західного світу.

у цій боротьбі вийшов представник клану Аббасидів¹⁶ із Мекки, і він прийняв титул халіфа так само без підстав, як до нього Омейяди. Але Аббасиди спромоглись усунути деякі джерела невдоволення, що живили опозицію до їхніх попередників.

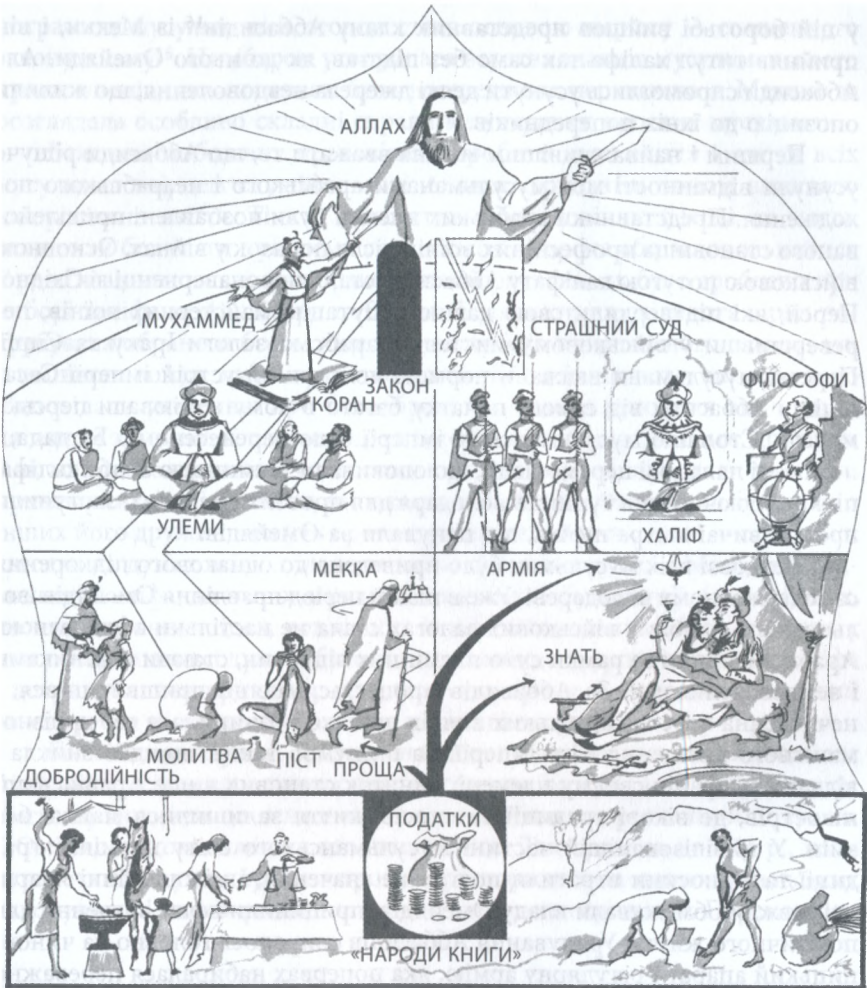
Першим і найважливішим можна вважати те, що Аббасиди рішуче усунули відмінності між мусульманами арабського і неарабського походження. Представники арабських племен були позбавлені привілейованого становища професійних воїнів після поразок у війнах. Основною військовою потугою халіфату Аббасидів стали новонаверненці зі Східної Персії, які підтвердили свою давню репутацію майстерних воїнів, перевершивши у військовому мистецтві арабські залоги Іраку та Сирії. Перські мусульмани вважали нормою політичний устрій імперії Сасанідів, і Аббасиди від самого початку багато в чому копіювали перську модель. Столицю мусульманської імперії було перенесено до Багдада, і помпезні палацові церемоніали, що оповивали таємницею особу халіфа, підкреслюючи недоступність володаря для простих смертних, заступили прості звичаї шагра шейха, що панували за Омейядів.

Невдовзі всіх мусульман було приведено до однакового підкорення самодержавному володареві. Уже в пізній період правління Омейядів ізольованість арабів у військових залогах стала не настільки абсолютною. Араби виходили за рамки суто племінних відносин, стаючи власниками і землевласниками. За Аббасидів процес асиміляції пришвидчився, і нечисленна верства арабських вояків швидко розчинилася серед різноманітного населення міст імперії. За цих умов також швидко зникла і відданість арабів своєму племені; виняток становив лише Аравійський півострів, де вікові традиції та спосіб життя залишилися майже без змін. У цивілізованішій частині мусульманського світу племінні традиції та відносини втратили політичне значення, і міжплемінні чвари, які завжди обмежували владу Омейядів, припинили всяке значення для політичного життя. Урядування Аббасидів спиралося головню на чиновницький апарат і регулярну армію, яка попервах набиралася переважно з воявоначої перської аристократії. Арабські привілеї, безперечно, постраждали за нового режиму, але неарабські мусульмани досягли при ньому всіх своїх цілей.

Спершу успіх Аббасидів спирався на підтримку прихильників Алі — шіїтів¹⁷. Проте халіфат Аббасидів з погляду суворої ісламської традиції був не більш законним, аніж халіфат Омейядів, і другий халіф дому Аббасидів аль-Мансур (754–775 рр.) був змушений придушити великий заколот шіїтів. Одначе його спадкоємець, халіф аль-Махді (775–785 рр.) зміг налагодити відносини з більшістю благочестивих радикалів. Власне,

¹⁶ На Далекому Заході мусульманського світу, в Іспанії, політична влада Аббасидів не визнавалася, хоча правителі дому Омейядів, які царювали там з 756 р., не проголошували себе халіфами до X ст.

¹⁷ Аббасиди були нащадками Алі та широко цей факт рекламували.

КОМПРОМІС АББАСИДІВ

аль-Махді визнав юрисдикцію улемів у вирішенні більшості питань повсякденного життя. Натомість улеми прийняли втішну для них доктрину про те, що влада спирається на них у своїх неперервних зусиллях сформувати суспільство за заповідями бога. Сидячи на базарах як приватні, але авторитетні особи, шановані суспільством за побожність і знання, вони тлумачили Священний закон і застосовували його в конкретних випадках. Крім того, улеми були організаторами публічних молебнів і вихователями нового покоління. Загалом, саме вони були справжніми спадкоємцями пророка. Порівняно з ними роль халіфа в палаці, його солдатів, збирачів податей і чиновників була другорядною. Тому питання

про те, хто здійснюватиме світську владу і захищатиме суспільство, можна було безпечно вирішити з міркувань суто практичної зручності.

Мусульмани, що прийняли цей компроміс, почали називатися сунітами, і саме вони становлять більшість у мусульманському світі. Вони відмовилися від певної частини прагнень ідеального бажаного богові суспільства. Деякі мусульмани не визнали цього компромісу й далі сподіваються на такий світоустрій, де халіф та його слуги будуть повними виразниками волі божої, як за славних днів Медини. Ці секти поклали свої надії на ту чи ту лінію роду Алі та виступали проти Аббасидів на тих самих підставах, що й їхні попередники, виступаючи проти Омейядів.

Утім, релігійно-політична рівновага, започаткована першими Аббасидами, протрималася майже сторіччя. Змішання народів сприяло розквітові ісламської культури, найвиразнішому при дворі халіфа в Багдаді. Потужне економічне піднесення супроводжувалося встановленням досить сталого миру і порядку. Купці й ремісники прагнули догодити примхливим смакам багатіїв; розвивалася торгівля з країнами Євразії¹⁸. Мусульманські купці відвідували Індію та Китай і проникали глибоко в степові й лісові області на півночі. Християни також потрапляли до сфери мусульманської торгівлі, здебільшого через гебреїв-посередників, які мали змогу підтримувати відносини обабіч кордону між релігіями.

* * *

Спроба переінакшити життя людей згідно з волею Аллаха, яка привела до таких важливих наслідків у політиці, чималою мірою позначилась і на культурній сфері. У своїй радикальній формі релігія ісламу з підозрою ставилася до будь-якої діяльності поза її інтересами. Істина і краса полягали в Корані — будь-яке інше джерело, що походило всього лише від людини, могло тільки відвернути від приємних богові занять. Це вело до відкидання всіх доісламських культурних досягнень, зокрема й християнських та юдейських релігійних текстів, які, на думку мусульман, містять спотворену версію божественних прозрінь. Отже, сфера мусульманської культури залишалася дуже вузькою: вивчення Корану, хадисів і арабської мови як мови ісламу стали єдино дозволеними інтелектуальними вправами.

Усе ж таки минуле не забувається так швидко і повно, як того вимагає релігія. Арабські воїни і далі високо цінували сильно стилізовану арабську поезію, успадковану від язичницьких часів і присвячену уславленню благородних подвигів і походження. На час Аббасидів аристократичний ідеал, виражений у цій поезії кочовиків, злився з перськи-

¹⁸ До X ст. банківська система, створена гебреями, дозволяла переказувати кошти акредитивом на великі відстані, а фінансові запити халіфів задовольнялися за рахунок позик у великих банкірів Багдада під заставу очікуваних надходжень з усіх провінцій. Див. Walter Fischel, «The Origin of Banking in Medieval Islam», *Journal of the Royal Asiatic Society* (1933), pp.339-52, 569-604.

ми куртуазними традиціями і породив світський, аристократичний і благородно-войовничий стиль життя, що перебував у різкій суперечності з пуританськими ідеалами радикального благочестя. Залишилися також деякі пізнання в грецькій філософії та науці, хоча лише в професійних колах. Грецька традиція як язичницька і християнська, що спиралася на логічні міркування, кидала постійний виклик вірі, ґрунтованій на Корані та хадисах. І нарешті, неортодоксальна релігія і містицизм також робили свій внесок у суперечності всередині ісламської культури.

За часів Омейядів побожні мусульмани, захоплені ідеєю довшеного суспільства під заступництвом бога, змогли ізолювати своє суспільство від зовнішніх культурних впливів Середнього Сходу. Кілька мудреців визначили принципи шаріату протягом усних дискусій поміж себе, переважно в Медині, а потім їхні учні й послідовники проголошували ці принципи по всій імперії без будь-яких компромісів і за повного ігнорування всіх інших інтелектуальних і моральних систем. За Аббасидів схема зазнала змін. Коли більшість улемів домовилася з режимом і перебрала відповідальність за керівництво щоденним життям підданих величезного халіфату, вони вже не могли, як перше, повністю ігнорувати культурну спадщину греків і персів. І все ж радикально налаштоване духівництво пішло лише на невеликі поступки. У перше сторіччя правління Аббасидів було зроблено офіційний запис чотирьох великих канонів шаріату, відмінних лише в кількох пунктах і визнаних нарівно з ортодоксальними. Така кодифікація Священного закону додавала більшої жорсткості релігійному регулюванню життя мусульман, і це сталося саме тоді, коли ісламські вчені вперше були вимушені сприйняти серйозно логіку та абстрактну філософію греків і коли політичний компроміс з Аббасидами не дозволяв їм далі оголошувати витончених придворних, які наслідували старі перські звичаї, зрадниками справжнього ісламу.

Служителі бога не відмовилися від своїх домагань на душі всіх мусульман, але на практиці тим, хто віддавав перевагу куртуазному або раціонально-філософському ідеалові, було надано певні обмежені соціальні ніші, де їм дозволялося ризикувати безсмертям своїх душ. Двір халіфа та аристократія стали основним осердям цих неортодоксальних традицій. У решті халіфату, за винятком забобонів і залишків прадавніх вірувань на рівні усних переказів, домінували ісламська релігія і шаріат.

Мусульманським аристократам було не складно узгодити елементи язичництва з ідеалами ісламської культури. Основою їхньої освіти була арабська мова з її тонкощами і нюансами, проте й добре знання Корану та початкове — законів шаріату також уважалися необхідною частиною освіти аристократа. Ця освіта відрізнялася від релігійної тільки акцентами — від ученого улема також вимагалось добре знати арабську, необхідну для правильного розуміння Корану. Однак аристократичний культ літературної мови, що органічно містив знання історії, географії,

природних наук і, передусім, язичницької арабської поезії, різко контрастував з освітою улемів. Крім того, розкішні умови життя поміщиків і придворних не сприяли святості, хоч аскетизм, якого Мухаммед відкрито засуджував, і не входив до мусульманських ідеалів. Щодо цього суперечності між лицарськими і релігійними ідеалами мали радше непрямий характер, а не форму лобового зіткнення.

Зовсім інший характер мали ці суперечності щодо філософів, багато з яких аж явно стримано ставилися до релігії, даної в прозріннях, і вважали Мухаммеда принаймні людиною, яка вульгаризувала істину, прикрасивши метафізичні постулати облудністю, щоб здобути підтримку неуків. Релігійні мужі натомість ставилися з відвертою недовірою до аргументів філософів, на практиці, одначе, визнаючи, що ці люди можуть бути корисні як астрологи або лікарі. Як такі, навіть неблагонадійні мусульмани — а про християн та юдеїв годі було й казати — знаходили притулок при дворах імперії та своїми ідеями і знаннями робили внесок до мусульманської культури.

Не можна було повністю ігнорувати і вплив грецької спадщини¹⁹. Подібно до ранніх християн, побожні мусульмани відчували себе зобов'язаними довести рацію свого вчення через логічні міркування. Отож, теологія виборолала собі певне місце в ранньому ісламі, хоча ніколи не досягала такого блиску, як християнські теологічні та богословські праці. Більшість мусульман воліла робити релігійні висновки з буквального прочитання Корану й хадисів і з підозрою ставилася до міркувань щодо божества поза буквою священних книг²⁰.

Видається парадоксом, що ісламська культура до 1000 р. була повністю ізольована від своїх цивілізованих сусідів, попри постійні й тісні контакти. Цей парадокс легко пояснити. У провінціях домінували улеми, і їхнє вчення, ґрунтоване на Корані, шаріаті й хадисах, було звернене винятково до правовірних або тих, хто хотів перейти в іслам. Світ освіченої аристократії та філософів був зосереджений при дворах правителів, спершу в Багдаді, а після 861 р., коли халіфат став розпадатися,

¹⁹ Ця спадщина була опосередкована через християнську теологію і полеміку з ісламом, а також проникала безпосередньо через язичницьку філософію. Див. Louis Gardet and M.M. Anawati, *Introduction à la théologie musulmane, essai de théologie comparée* (Paris: Librairie Philosophique, 1948), pp.37ff.

²⁰ Основним теологічним питанням за часів Аббасидів було питання про те, чи є Коран непрореченим словом божим і, отже, частиною божественної суті, чи він виник у певний час і, отже, був витвором божим, а не його суттю. До середини IX ст. халіфи підтримували останній постулат, але думка народу, підкріплена подеколи вуличними заворушеннями в Багдаді, перемогла, і радикальний постулат про те, що Коран є частиною божественної суті, став офіційною доктриною.

До певної міри ця зміна доктрини відображала поразку раціоналістичнішого підходу раннього ісламу, прихильники якого, наприклад, намагалися відмахуватися від антропоморфних місць у Корані на тій підставі, що Богу, єдиному, вічному і трансцендентному, за логікою, не властиві людські межі. Див. Gardet and Anawati, *Introduction à la théologie musulmane*, pp.47-60.

і при дворах інших правителів, які копіювали звичаї палацу халіфа²¹. До 1000 р. ці обмежені, хоча й блискучі, центри освіти мало впливали на ісламський мир загалом, а про вплив на християнський світ, Індію чи Китай годі було й казати. Іслам видавався зовнішньому світові безкомпромісною законодавчою і теологічною системою, яку можна сприймати тільки як єдине ціле.

Попри обмеження, вишукана елегантність арабської придворної поезії та римованої прози, поряд із великими філософськими і науковими трактатами придворних філософів, завоювали почесне місце в історії світової культури, можливо ще й тому, що ніде, крім мусульманського світу, у IX–X ст. не зберігся дух (і глибоке знання) елліністичної науки й філософії.

На жаль, арабська література загалом, як і Коран, дуже багато втрачає в перекладі. Доісламські поетичні канони були дуже жорсткими, і до того ж Мухаммед не виявляв прихильності до язичницьких поетів. Тому мусульманське завоювання не знайшло того відображення в поезії, на яке воно заслуговувало. Згодом у розкоші палаців халіфа поезія повернула собі минулу прихильність. Старі язичницькі канони було видозмінено, і вишукана лірика, оспівуючи вино й кохання, стала відображенням стилю життя можновладного двору. На X ст. цей новий стиль досяг досконалості та його доповнили вільноримовані розповіді, есеї і поминальні тексти²².

Із пам'яток мистецтва Омейядів і Аббасидів мало що збереглося — у головних містах цих імперій змінювалося населення, їх часто руйнували й відновлювали. Але можна стверджувати, що в архітектурі та оформленні мусульманських палаців і навіть мечетей переважав стиль Візантії та імперії Сасанідів. У палацах Омейядів у Сирії та Іраку було знайдено фрески й мозаїки, що їх можна легко прийняти за елліністичні. Заборона зображати людину була в той період не більш ніж релігійним постулатом, і тільки в X ст. із мусульманського мистецтва почали зникати зображення людей. Кажучи загалом, тріумф мусульманського мистецтва в 1000 р. залишався справою майбутнього²³.

Арабська наука і філософія напряму походять від греків із деякою

²¹ Залежність світської літератури, філософії та науки від заступництва двору халіфа пояснює досить дивне, на перший погляд, географічне розміщення центрів арабської науки і літератури. Вони розташовувалися по краях мусульманського світу, у Персії та Іспанії, починаючи з X ст. У цих країнах двір був здавна і постійно незалежним від центральної влади.

²² Див. H.A.R.Gibb, *Arabic Literature, an Introduction* (London: Oxford University Press, 1926), pp.14-81; R.A.Nicholson, *A Literary History of the Arabs* (Cambridge: Cambridge University Press, 1930). У блискучому перекладі англійською Ерик Шредер дав приклади жанрів арабської літератури та опис мусульманського суспільства того часу: Eric Schroeder, *Muhammad's People* (Portland, Me.: Bond Wheelwright Co., 1955).

²³ Див. George Marcais, *L'Art de l'Islam* (Paris: Larousse, 1946), pp.19-60; M.S.Dimand, *A Handbook of Muhammedan Art* (2d ed.; New York: Metropolitan Museum of Art, 1944),

часткою ідей з Індії. Майже до кінця IX ст. основним завданням арабських учених було опанування елліністичної спадщини. Наприклад, халіф аль-Мамун (813–833 рр.) заснував у Багдаді «Будинок мудрості», де організував переклад арабською багатьох праць із грецької, перської (пехлеві) та санскриту. Ця робота тривала, доки основні праці грецьких філософів і вчених, а також деякі найважливіші санскритські й сирійські тексти, не було перекладено. Нові праці спершу зводилися до коментарів великих — Аристотеля, Галена або Птолемея, а також до компіляційних науково-енциклопедичних праць.

До кінця IX ст., однак, учені вже почали писати і свої праці, сильно наслідуючи стародавній еллінський дух. Симбіоз індійських, вавилонських²⁴ і елліністичних ідей сприяв відкриттям і розробленню деяких наукових приладів, наприклад, точних ваг, астролябії та перегінного куба. На початку IX ст. математик аль-Хорезмі першим почав застосовувати індійські (ми звемо їх арабськими) цифри²⁵ для розроблення нових видів обчислень. Лікар Разі (помер близько 925), який написав велику медичну енциклопедію та багато інших праць меншого обсягу, проводив хімічні досліди, що вирізнялися дивовижною для того часу відсутністю ідей з арсеналу алхіміків. Ще дивовижнішими постають радикальні ідеї вченого-енциклопедиста аль-Фарабі (помер 952), який заперечував усі форми релігії, даної в прозоріннях, і зробив метою свого життя побудову єдиної філософської системи на основі поглядів, викладених Платоном і Аристотелем.

Географія та історія викликали в оборонців ісламу менше підозр, аніж філософія та інші науки, і тому на X ст. вони досягли високого рівня. Провідним географом того часу був аль-Масуді (помер 957), який склав опис географії світу на основі власних численних подорожей і записів інших мандрівників. Загальна історія аль-Табарі (помер 923) викладала події у світі від створення світу до 915 р. На радість тогочасним науковцям, аль-Табарі, як вимагала того релігія, скрупульозно виклав усі конфліктні напрямки ранньоісламського періоду.

Отже, теоретично нерозв'язний, але практично зручний компроміс між ортодоксальними улемами з їхніми законами шаріату, освіченою аристократією з її вишуканою літературою та філософами з їхнім раціоналістичним підходом створив умови для першого періоду розквіту

pp.7-25, 85-91, 132-35; Ernst Diez, *Die Kunst der islamischen Völker* (Berlin: Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 1917), pp.7-10.

²⁴ У Харрані (Північна Месопотамія) збереглося товариство вчених-язичників, які могли передати мусульманським науковцям математичні знання, успадковані від стародавніх вавилонян. Див. A.Mieli, *La Science arabe* (Leiden: E.J.Brill, 1938), pp.84-85.

²⁵ Ці цифри згадує сирійський єпископ уже 662 р., а в перекладі «Сиддханті» з санскриту арабською, зробленому за халіфа аль-Мансура (754–775 рр.), індійський спосіб арифметичної нотації наводиться на покоління раніше, ніж аль-Хорезмі використав ці цифри в новому численні. Див. George Sarton, *Introduction to the History of Science*, I (Washington: Carnegie Institute of Washington), pp.493-530.

арабської культури за Аббасидів. Утім, мірою того, як високе прагнення присвятити життя служінню богові перетворювалося на пересічне використання шариату для розв'язання щоденних проблем, ті, хто істинно вірують, природна річ, удавалися до пошуку нових шляхів. Мухаммед недвозначно заперечував чернецтво як шлях служіння богові, тому в період раннього ісламу не існувало інституційної ніші для тих подвижників, яким було замало дотримання законів шариату. Крім того, ідеали аскетизму, що їх культивували християнські та буддійські ченці, довго зберігалися як стимул праведного життя на Середньому Сході й за мусульман, і незабаром у рамках ісламу почали виникати розкольніцькі течії. Організаційні форми розвивалися повільно, але окремі містики з'явилися вже за Омейядів. За Аббасидів їхні голоси стали помітнішими, і вони почали розроблення нового положення ісламу — постулату особистої та неопосередкованої любові до бога. У Корані Аллах виступає переважно як прекрасний, великий, грізний і тільки іноді як людинолюбець, як об'єкт любові й поклоніння. Отож, ранні мусульманські містики балансували на межі ересі, проголошуючи близькість із богом на засадах містичного досвіду. Це виходило далеко за рамки офіційних постулатів Корану.

Проте містична течія ісламу, суфізм, задовольняла глибинні духовні потреби і набирала силу мірою того, як правовірний іслам замикався в рамках жорстких законів. Окремі містики мали безліч учнів і репутацію святих, що безпосередньо спілкувалися з богом. Деяких із них вшанували після смерті, і могили святих поступово набували в ісламі такого ж значення, як у християнстві²⁶. Між містиками та ортодоксами були незгоди до XII ст., коли їх стлумив теологічний підхід, що допускав особисте, містичне ставлення до бога як доповнення до звичайного шляху, описаного в Корані, Священному переказі та Священному законі.

Сумнівна правовірність раннього містицизму означала, що адепти суфізму асоціювалися з розкольніцькими сектами ісламу. Попри явні розкольніцькі тенденції, ці секти в другій половині VIII ст. були вже досить добре організовані. Незгодні з компромісом Аббасидів виступили з ідеєю про те, що в кожному поколінні ореол божественної влади сходять на якогось представника роду Алі, а носії цієї влади, імами — єдині правосильні вожді мусульманського світу. Виникли, утім, суперечки про того, хто ж є істинним імамом, а різні шіїтські секти, що оформилися після 765 р., відрізнялися одна від одної тим, кого визнавали носієм цієї вищої влади.

Одна з екстремістських шіїтських сект, ісмаїліти, дозволяла алегоричне тлумачення Корану і, отже, торувала шлях усіляким відхиленням від ортодоксальної релігії. Рух ісмаїлітів пішов у підпілля і розробив

²⁶ Про суфізм див.: A.J.Arberry, *Sufism: An Account of the Mystics of Islam* (London: Allen & Unwin, Ltd, 1950).

складну систему посвячення в таємниці віри. Вищі керівники секти визнавали християнство та юдаїзм як гідні прояви божественної істини, а звичайні члени секти, мабуть, вивчали недосконалості кожної з релігій, даних через прозріння. Ісмаїліти розвинули активну місіонерську діяльність у мусульманському світі. Вони використали етнічні й соціальні суперечності й невдовзі стали реальною загрозою для офіційної релігії. До кінця IX ст. кілька керівників сект ісмаїлітів досягли влади у віддалених провінціях імперії; почалися постійні повстання ісмаїлітів, що спиралися, очевидно, на міських ремісників у Сирії та Месопотамії²⁷. Фатиміди, секта ісмаїлітів у Північній Африці (909–972 рр.) і Єгипті (968–1171 рр.), досягли найбільших успіхів: вони були першими, хто спромігся порушити релігійно-політичну єдність ісламу, відкидаючи владні повноваження халіфа в Багдаді та проголосивши свої претензії на цей титул 909 р.²⁸

Друга значна група шіїтів визнавала як істинних імамів інших родичів Алі та була набагато ближчою до ортодоксальної доктрини. Ці шіїти ніколи не брали до рук зброї для заколоту. Коли останній з імамів, визнаних ними, помер 837 р., не залишивши спадкоємця, ці «дванадцятники»²⁹ обмежувалися лише засудженням продажною епохи, яка не дозволяла законному керманичеві мусульман зійти на землю³⁰.

Розколи, звісна річ, послабили позиції Аббасидів. Крім того, у другій половині VIII ст. добре озброєні бунтівники на околицях халіфату практично завойовували незалежність своїх провінцій. Сирійсько-Іракська метрополія залишалася під владою Багдада до 945 р. (щоправда, влада ця була дещо номінальною), але сам Багдад контролювали тюркські воїни-раби, які від часів халіфа аль-Мутасима (833–842 рр.) стали опорою влади халіфів. Халіфи не могли ні повернути сектантів до лона правовірної релігії, ні придушити заколоти. Зрештою розпад центральної

²⁷ Швидке поширення особливого виду ремісничих гільдій, які іноді набували політичного значення в мусульманському світі, починаючи з X ст., можна вважати зовнішньою ознакою зростання цього руху шіїтів. Див. Bernard Lewis, «The Islamic Guilds», *Economic History Review*, VIII (1937), 22–26. Нез'ясована історія релігійних революційних рухів в епоху Сасанідів (маніхейства і маздаїзму) може бути своєрідним аналогом зростання популярності цих ісламських сект.

²⁸ Рід Фатимідів брав початок від Фатими, дочки Мухаммеда і дружини Алі, і з покликанням на своїх могутніх предків претендував на роль імамів істинної віри. Коли вони досягли влади в Північній Африці, уся секта ісмаїлітів визнавала їхнє лідерство. Згодом, коли їхнє становище правителів змусило їх піти на компроміс і відмовитися від найрадикальніших постулатів учення ісмаїлітів, прихильники чистої віри від них відколотися. Про ісмаїлітів див. Bernard Lewis, *The Origins of Isma'ilism* (Cambridge: W.Heffer & Sons, 1940).

²⁹ Вони визнавали 12 імамів після Алі.

³⁰ Жалобний ритуал по Хуссейнові, синові Алі, убитому 680 р. під час заколоту проти Омейядів, став основним у молитвах «дванадцятників». Деякі частини цього ритуалу дуже нагадували елементи стародавніших релігій Середнього Сходу, які мали ритуал смерті й воскресіння бога родючості.

влади дав змогу спершу перським (945 р.), а потім тюркським (1055 р.) пройдисвітам захопити владу в Багдаді, тоді як десятки провінцій, розкраяних в етнічних і релігійних конфліктах, боролися за владу в імперії Аббасидів.

Утім, розпад імперії не перервав процесу розвитку ісламської культури. Безліч дрібніших держав, що виникли після розпаду, дала вченим і літераторам ширші можливості: вони могли тепер користуватися заступництвом більшої кількості володарів. Децентралізація науки і втрата вченими привілейованих посад при дворі халіфа призвели до того, що філософія, наука і література вдалися до узгодження своїх ідей з офіційною теологією, законами шаріату і містичними течіями ісламу.

Натомість вторгнення тюркських племен із північних степів додало ісламові нової войовничої енергії, що скоро виявилась у прикордонних конфліктах мусульманського світу з сусідами-християнами та індуїстами. Отож, і в культурно-релігійному, і у військово-політичному сенсах іслам вступив до нової фази свого розвитку приблизно в 1000 р.³¹

В. ХРИСТІЯНСЬКИЙ СВІТ

Протягом перших шести сторіч існування християнство поширювалося концентричними колами, мов хвилі на воді, від свого історичного центру зародження в Палестині. Експансія християнства на захід, до Європи і до Північної Африки, відбувалася паралельно. Водночас, хоча й менш активно, розширення відбувалось у східному напрямі, до Месопотамії, Вірменії, на Кавказ, а також на південь у бік Намібії та

³¹ На додачу до книг, що цитуються окремо, у питаннях ранньої історії ісламу я звертався також до таких авторів: H.A.R.Gibb, *Mohammedanism: An Historical Survey* (New York: Mentor Books, 1953); H.A.R.Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia* (London: Royal Asiatic Society, 1923); Bernard Lewis, *The Arabs in History* (2d ed.; London: Hutchinson, 1954); Alfred Guillaume, *Islam* (Harmondsworth: Penguin Books, 1954); Ignac Goldziher, *Vorlesungen über den Islam* (2d ed.; Heidelberg: Carl Winter, 1925); Gustave E. von Grunebaum, *Medieval Islam: A Study in Cultural Orientation* (2d ed.; Chicago: University of Chicago Press, 1953); G. von Grunebaum (ed.), *Unity and Variety in Muslim Civilization* (Chicago: University of Chicago Press, 1955); G. von Grunebaum, *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition* («American Anthropological Association Memoirs», No.81 [April, 1955]); Carl Brockelmann, *History of the Islamic Peoples* (New York: G.P.Putnam's Sons, 1947); Edward G.Browne, *A Literary History of Persia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1956); T.W.Arnold, *The Preaching of Islam* (2d ed.; London: Constable & Co., 1913); T.W.Arnold, *The Caliphate* (Oxford: Oxford University Press, 1924); Berthold Spuler, *Iran in früh-Islamischer Zeit* (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1952); A.J.Wensinck, *The Muslim Creed* (Cambridge: Cambridge University Press, 1932); Maurice Gaudefroy-Demombynes, *Muslim Institutions* (London: Allen & Unwin, Ltd., 1950); M.Gaudefroy-Demombynes, *Le Monde musulman et byzantin jusqu'aux Croisades* (Paris: E. de Boccard, 1931); Louis Gardet, *La Cité musulmane, vie sociale et politique* (Paris: J.Vrin, 1954). Особливо завдячую я, однак, досі неопублікованій праці «Manual of Islamic Civilization», складеній G.S.Hodgson за курсом лекцій «Введення до ісламської цивілізації» («Introduction to Islamic Civilization»), прочитаним у Чиказькому університеті.

Абіссинії. Посилення ісламу, що настало за хвилину зміни віри християн і переходом їх до магометанства, повністю змінило географію розподілу цих релігій, позбавивши християн можливості вільно та безпечно поширювати свою віру на периферії мусульманського світу. Християнство відступило з давніх центрів свого виникнення, і лише на крайніх флангах Леванту — у гірських районах Абіссинії та на Кавказі — утворилися однорідні християнські спільноти, що існували навіть у тривалі періоди мусульманських завоювань³².

Якби Константинополь потрапив до рук мусульман, а цього двічі ледве не сталося³³, європейське християнство могло спіткати аналогічне розосередження по окремих ізольованих територіях. Витручені з Середземномор'я, однорідні у своїй вірі християнські громади змогли б вижити лише у віддаленій лісовій глушині та безкрайніх степах Північно-Західної Європи. Однак того разу мури столиці Константина на Босфорі витримали. Саме з цієї причини європейський християнський світ як географічно, так і культурно зміг пережити сусідство такого впливового суперника, як іслам.

Утім, загроза з його боку все ж спричинила радикальні зміни. До 717–718 рр., які стали особливою віхою в історії, Візантія боролася на смерть за контроль над морем проти омейядських халіфів. Усі три спроби мусульман установити контроль над Середземномор'ям провалилися. Після перенесення столиці ісламу до Багдада Аббасиди відмовилися від цих спроб. Але тоді ж мусульмани ввірвалися до Середземномор'я з заходу, позбавивши Візантію її останньої цитаделі на півночі Африки (698 р.), завоювавши велику частину Іспанії та частину Нарбонської Галлії (717 р.).

Поки християнський світ із величезними зусиллями та хитким успіхом боровся проти ісламу, виникла загроза нової хвилі нашествия кочовиків із півночі. Утворення конфедерації тюркських племен у Монголії та в Алтайсько-Уральському регіоні між 552 р. і 565 р. спричинило переселення величезних орд кочовиків, відомих в європейській історії як авари, на південні закаріни нинішньої Росії. Там їхні сили об'єдналися з силами

³² Безперечно, численні громади християни і далі існували в межах територій, підкорених ісламом. Лише за Аббасидів вони стали релігійною меншиною, часто обмеженою особливими указами щодо діяльності та щодо прав. Хоча в деяких випадках вони непропорційно вирізнялися своїм становищем і впливом, ці уламки християнства були вже не складовими частинами навколишнього ісламського світу, а хіба що сектами в межах ісламського соціуму.

³³ У період між 673 р. і 680 р. флот халіфа встановив блокаду Константинополя безпосередньо з боку Мармурового моря. Тільки використання «грецького вогню» (легкозаймистої суміші, можливо, тільки-но винайденої, точний хімічний склад якої досі невідомий) змусило мусульманський флот відійти. Як ми вже знаємо, у 717–718 рр. мусульмани знову блокували Константинополь, цього разу і з суходолу, і з моря. Місто було врятоване тільки після того, як внутрішні потрясіння піднесли на імперський трон умілого полководця Лева III.

кочовиків, що заселили ці райони ще раніше. У 567 р. авари вторглися на рівнини Угорщини, знищивши одне з германських племен — гепідів і змусивши інше плем'я — лангобардів тікати на південь. У наступному сторіччі аварські вершники не раз спустошували цілі області в глибині Балкан, неодноразово з'являючись навіть безпосередньо під стіни Константинополя. Ці рейди аварів спричинили надалі дві етнічні зміни з далекосяжними наслідками: окупацію Італії лангобардами (568 р.), що позбавило можливості Візантію правити цим півостровом, і витручення селян, що розмовляли латиною і грецькою, у безпечніші зони в горах і на узбережжі. Їхні місця почали займати слов'яни, які підтримували своє існування примітивним сільським господарством із випадковим вибором оброблюваних земель і зі знаряддями виробництва, не дуже відмінними від тих, що їх дорійці використовували в Греції за 1500 років перед тим³⁴.

Внутрішні усобиці, що їх розпалювала китайська дипломатія, привели до розпаду величезної Тюркської конфедерації невдовзі після 630 р. Але частина членів конфедерації, більшість із яких були на сході, хутко створила нові, хоч і менші, та все ж величезні політичні структури на просторах між Кавказом і пониззям Волги. Найбільшими з цих держав були Волзька Булгарія і Хозарський каганат. У кожному з цих утворень домінували тюркськомовні племена, хоча, зрозуміла річ, були й інші мовні групи. Приблизно в середині VII ст. хозари, вірогідно, завдали поразки волзьким булгарам, підпорядкувавши частину з них своєму правлінню і змусивши інших тікати на захід у пониззя Дунаю, де вони й

³⁴ Яким чином слов'яни повністю витрутили (або заступили) народи, що раніше заселяли Балкани, залишається предметом наукової суперечки й досі. Автор праці: J.P.Fallmerayer, *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters* (Stuttgart: J.G.Cotta, 1830) доводив, що сталася повна слов'янізація півострова. Розглянути зведення аргументів «за» і «проти» цього твердження можна в праці: A.A.Vasiliev, *History of the Byzantine Empire* (new ed.; Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, 1958), I, 176-79.

Загалом, скоріше за все, правильним є твердження про те, що коли слов'янська колонізація захоплювала зони із середземноморським кліматом, щоразу відбувалася їхня швидка еллінізація (або латинізація, як на Адріатичному узбережжі). Це, імовірно, пояснюється тим, що відмінна соціальна одиниця древніх слов'ян, задруга, була кепсько пристосована для робіт у напівкомерційному сільському господарстві Балкан, де переважали виноград і маслини. Задруга переважно об'єднувала кілька невеликих за розміром сімей, пов'язаних правом успадкування від загального предка; прибутки і втрати від господарювання ділилися між усіма членами задруги. Цей вигляд соціальної одиниці, імовірно, приносить істотні переваги в натуральному господарстві за умов, близьких до анархії, коли життя та здоров'я членів громади були в постійній небезпеці. При цьому окреме сімейне господарство, яке за римським правом було звичайним суб'єктом господарської діяльності серед колишніх народів Балкан, легко могло зникнути в разі втрати старшого чоловіка в сім'ї. Таке, або подібне, лихо в задрузі не призводило до зникнення господарства, оскільки інші члени об'єднання, звісна річ, підтримали б удову і зберегли її дітей.

Про задругу див. у праці: Philip E.Mosley, «The Peasant Family: The Zadruga, or Communal Joint Family in the Balkans, and Its Recent Evolution», in Caroline F.Ware (ed.), *The Cultural Approach to History* (New York: Columbia University Press, 1940), pp.95-108.

з'явилися 679 р. Після цього становище в західному степові залишалося відносно стабільним ціле сторіччя³⁵.

Візантійська дипломатія зробила все можливе, щоб використати Хозарський каганат як противагу у своїх відносинах і з булгарами, і з мусульманами. Імператори сприяли розвиткові торговельних відносин із хозарами і не цуралися шлюбів із хозарськими принцесами. Однак Візантія виявилася неспроможною запобігти створенню на рівнині в пониззі Дунаю могутньої держави, де, тікаючи на захід, булгари знайшли свою нову батьківщину. Згодом булгари, змішуючись із підкореними слов'янами, асимілювались і переймали мову слов'ян. Відтак розрізнені слов'янські племена на сході й у центрі Балкан створили таку централизовану військово-політичну структуру, якої раніше вони не знали. Можливість використати відносно численні людські ресурси для поповнення армії зробили Болгарську державу найгрізнішим суперником Візантії в IX і X ст.

Тим часом схожі, хоч і менш радикальні, переміщення народів відбувалися в Західній Європі. Королівством франків, заснованим Хлодвігом (помер 511), керували його спадкоємці до 751 р., хоча фактично після 638 р. королі з правлячого дому Меровінгів панували тільки номінально. Королівство було переділене між двома гілками королівського роду, але насправді влада перебувала в руках войовничої місцевої знаті. Основною політичною постаттю того часу був особливий керівник королівського палацу — майордом. Саме він користувався тими королівськими правами, які знать ще не встигла узурпувати. У 687 р. Піпін Геристальський як майордом дістав право на управління обома палацами кожної з королівських гілок Меровінгів і, скориставшись нагодою, ефективно возз'єднав Франкську державу. Навіть більше, він конфіскував майно своїх противників, які жили переважно в колись римській провінції Галлія, і передав його своїм новим прихильникам із Прирейнських земель у Німеччині. Це було рівносильним другій хвилі германського вторгнення; колишні франкські правителі Галлії на той час стали, принаймні частково, латинізованими³⁶.

³⁵ Хозари вступили в тяжку боротьбу проти мусульман, і на якийсь час після серйозної військової поразки хозарський хан навіть змушений був прийняти іслам (737 р.). Заворушення, пов'язані з переворотом Аббасидів (737–751 рр.) привели до послаблення ісламського тиску; це виявилось в тому, що правляча верхівка хозар прийняла юдаїзм. То була демонстрація духовної незалежності як від ісламського, так і від християнського світів.

Мої зауваження відносно історії західного степу в той період спираються на праці: René Grousset, *L'Empire des steppes* (Paris: Payot, 1939), pp.124-42, 226-38; D.M.Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1954), pp.41-170.

³⁶ У 732 р. Карл Мартелл, син Піпіна і його спадкоємець, вирішив поширити процес конфіскації майна, розпочатий його батьком, на церковні землі в Галлії. Але він благочестиво дозволив прелатам зберегти номінальне володіння цими землями, вимагаючи від єпископів і настоятелів монастирів, аби прибутки від церковних земель повністю

Тоді як франки з незначним успіхом намагалися зберегти елементи римської культури й адміністрування в Галлії, водночас паралельно скеровуючи на шлях до цивілізації суто германське суспільство прирейнських земель, відбувся дивний процес зміни релігії та розвитку культури на островах Британії. Християнська культура кельтів в Ірландії досягла апогею розвитку в VI і VII ст. Успіх ірландських місіонерів у Шотландії та на півночі Англії був продовжений на континенті св. Колумбаном (помер 615). Саме він заснував три найвідоміші й найвпливовіші монастирі на континенті: Люксей у Бургундії, Святого Галла на південному березі Боденського озера і Боббіо в Північній Італії. Друга хвиля місіонерської діяльності досягла Британських островів у 597 р., коли папа Григорій I Великий (у православній традиції Григорій Двоєслов (близько 540–604). — *Прим. пер.*) відрядив із Риму до Кента св. Августина. Вислідом цього було те, що дві дещо різні форми християнства, одна з яких походженням із Риму, а інша — з Ірландії, вступили в боротьбу за першість в Англії. На синоді в Уїтбі (664 р.) англійська церква вирішила справу на користь римської версії християнства. Після цього англосаксонські королівства Англії, зокрема Нортумбрія, де ірландський вплив був особливо сильним, досить швидко перейняли культурні традиції християнського світу в латинському варіанті³⁷. На VIII ст. англосаксонська релігійна культура і побожність населення були значно вищими, ніж у Галлії.

* * *

Після 750 р. християнський світ дістав перепочинок від постійних зазіхань і вторгнень ззовні. На сході Візантія використала свою морську потугу, щоб перервати торговельні контакти ісламських Сирії та Єгипту з іншою частиною Середземномор'я. Відтак купецькі шляхи зсунулися

передавалися воїнам. Передбачалося, що за наказом Карла люди, які утримувалися за рахунок прибутків з цих земель, встануть під його знамена, маючи коней і обладунки. У такий спосіб значні загоны катафрактів, або, вдаючись до звичної, європейської назви, рицарів, були вперше створені на Франкській землі.

Порівняно з колишніми піхотинцями-германцями було зроблено величезний технічний крок уперед. Кінні загоны використали високу рухливість, як на полі бою, так і на марші. Це було відомо ще з тих часів, коли люди вперше опанували їзду верхи. Ще істотношою виявилася здатність завдавати могутніх ударів, використовуючи стремена і атакуючи зі списом напереваги. При цьому в удар списа вкладалася повна вага людини і коня, і тільки аналогічно споряджений вершник, який мчав назустріч, міг сподіватися протистояти такій силі. Щоб така тактика бою була ефективною, потребувалися довге навчання воїнів і надзвичайно дорогі зброя і спорядження. Саме з цієї причини і знадобилася започаткована Карлом Мартеллом конфіскація власності. Див. працю: Lynn White, *Medieval Technology and Social Change* (Oxford: Clarendon Press, 1962), 1-38, де ефективно узагальнюються результати попередніх дискусій.

³⁷ Теодор із Тарса, архієпископ кентерберійський у 669–690 рр., був значною мірою відповідальний за перехід англійської церкви повністю в лоно римського папства. Його кар'єра, що почалася в Малій Азії, де народився св. Павло, і тривала спершу в Римі, а потім у Кентербері, демонструвала реальну єдність християнського світу в цей період, незважаючи на всю його політичну роздробленість.

на північ. Кримські порти Візантії стали важливими торговельними центрами, що зв'язали Північ зі Сходом спершу по лісових ріках Русі, а згодом — крізь відкриті степи Поволжя. Трапезунд на південному березі Чорного моря став добре впорядкованим портом легального ввезення чи вивозу товарів, що надходили через Багдад із портів Перської затоки. Аббасидських халіфів така схема торгівлі влаштувала; нові ділові відносини, що їх устанавлювала Візантія, вели до збільшення значення та успіху Іраку з одночасним зниженням впливу колишніх опорних пунктів Омейядів у Сирії та Єгипті³⁸.

У західному християнському світі перемоги Піпіна Геристальського над його суперниками природним чином зумовили створення Каролінгської імперії. Його онук, Піпін Короткий, першим дав офіційний титул владі, яку мав і він, і його попередники, — 751 р. він проголосив себе королем. Його син і спадкоємець Карл Великий (768–814 рр.), поширив владу франків до таких далеких меж, яких не було перевищено ніколи. За доби Карла Великого армія франків, що складалася з селянської піхоти, підкріпленої грізними професійними загонами кінноти, вела воєнні кампанії практично щороку. Вона підкорила Саксонію на північному заході Німеччини; форсувавши Ельбу, вдерлася в землі слов'ян, навіть зруйнувала ставку аварів в Угорщині. На півдні франки анексували королівство лангобардів у Італії та витрутили мусульман за Піреней. Ці воєнні успіхи дали змогу Карлові кинути прямий виклик імперським прерогативам Константинополя — і він зробив це, прийнявши в Римі з рук папи корону «імператора Римлян» на Різдво 800 р.

Карл Великий і його попередники на вернули в християнство всі германські народи Європи (крім Скандинавії). Упертих саксонців на вертали франкські мечі, а для більш миролюбних народів — фризів, баварців, тюрингів — християнські церкви створювалися зусиллями

³⁸ Арчибальд Льюїс у праці *Naval Power and Trade in the Mediterranean 500-1100*, pp.89-131, доводив, що то була справжня економічна війна Візантії, яка почалася 693 р., але набрала сили лише після 718 р., коли флот Візантії знову зміг патрулювати морські простори. Саме ці дії Візантії перервали економічні зв'язки Франкського королівства з Левантом. Ці зв'язки підтримувалися ще з часів Меровінгів і спиралися на торгівлю рабами і лісовими товарами для потреб виробництва на Сході. Візантія ж завжди мала в розпорядженні рабів і лісові товари, що надходили з надлишком із Північного Причорномор'я, і не потребувала ніякого постачання з Галлії. З цієї причини морська могутність Візантії шкодила і франкській, і сирійській економіці. До того ж політична конкуренція між франками і візантійцями в Італії не сприяла тому, щоб Візантія спокійно споглядала торгівлю, яка давала додаткове джерело прибутків франкам, збільшуючи силу Каролінгської держави.

Отже, Льюїс поставив із ніг на голову відому тезу Піренна, поклавши відповідальність за згорання торгівлі між Сирією та франками не на арабські завоювання, як це зробив Піренн, а на меркантилізм візантійської політики. Див. Henri Pirenne, *Mohamet et Charlemagne* (7th ed.; Paris: Félix Alcan, 1937); Robert S.Lopez, «East and West in the Early Middle Ages: Economic Relations», *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, III (Florence: G.C.Senisoni, 1956), 113-63; Bryce Lyon, «L'Œuvre de Henri Pirenne après vingt-cinq ans», *Le Moyen Age* (1960), 437-93.

місіонерів, таких як св. Вілліброрд (помер 738) або св. Боніфаций (помер 754). Франкські правителі щедро підтримували зусилля місіонерів, дозволяючи, наприклад, передавати чималі землі новозаснованим монастирям і єпископатам. Християнська віра, отже, поряд із зростанням соціальної диференціації суспільства, поступово залучала германські племена до латинізованого кола південніших країн³⁹.

Отож, видно, що відносна захищеність християнського світу від зовнішніх вторгнень протягом другої половини VIII ст. давала можливість і Візантії, і франкам глибше проникнути до континентальної Європи. Візантійське проникнення відбувалося головню через торгівлю, а франки поширювали свій вплив військовою потугою і за рахунок навернення підкорених народів у нову віру, але як наслідок і на Сході, і на Заході географія християнства розширилася, а його соціальне значення істотно зросло.

І все ж із погляду християнства загалом усі ці досягнення було зведено нанівець виникненням гострого конфлікту між латинською і грецькою частинами християнського світу. Візантійський імператор Лев III Ісавр (717–741 рр.) започаткував у 726 р. розбіжності, вилучивши з церков образи Христа, Богородиці та християнських святих. Така боротьба проти поширеної релігійної традиції спричинила опір усередині країни, особливо в середовищі ченців; ці дії також засудили папа і весь латинський християнський світ. Утім, власті Візантії забороняли ікони до 787 р., коли церковний собор відновив шанування релігійних образів. Потім з 815 р. імператори знову схилилися до іконоборства, і лише 843 р. з поверненням до колишньої політики іконошанування ця релігійна суперечка закінчилася⁴⁰.

Іконоборство знаменувало початок фундаментальних змін у від-

³⁹ Християнізація пришвидшувала процес соціальної диференціації в германському суспільстві: християнське вчення не тільки звеличувало владу і святість особи короля, а й самим принципом ієрархічної церковної організації запроваджувало нову, неплеменну і авторитарну концепцію соціального устрою суспільства в найвіддаленіших куточках держави.

⁴⁰ Які сили стояли за іконоборством, до кінця не зрозуміло. Лев III був професійним військовиком із типовою для сходу Малої Азії кар'єрою. Він доступився до влади завдяки військовому заколотові, позбавивши влади Феодосія III під час облоги Омейядами Константинополя в 717–718 рр. Його іконоборство, можливо, було викликане його особистими релігійними переконаннями чи бажанням відвернути ісламську критику християнського ідолопоклонства. Можливо, він прагнув примирити пуританські почуття й переконання, властиві східним районам Малої Азії, звідки вербували до армії Візантії найуміліших воїнів, а можливо, він просто хотів позбавити монастирі частини їхніх влади та багатства. Звісно, була значна підтримка іконоборчої політики імператора, особливо в армії, але всі відомості про це настільки повно знищили, переімігши, іконошанувальники, що відновити причини і мотиви іконоборства практично неможливо. Див. А.А.Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, I, 251-58, 263-64; P.J.Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople: Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire* (Oxford: Clarendon Press, 1958), 111-25, 214-25.

носинах папства з Візантією. Після розпаду Західної Римської імперії римські папи постійно відчували потребу в дипломатичній або військовій підтримці Константинополя в боротьбі проти остготів, котрі сповідували аріанство, і проти варварських племен лангобардів. Це істотно обмежило папську незалежність. Однак на VIII ст. відродження Франкської монархії на північ від Альп давало можливість римським папам маневрувати між двома великими державами християнського світу. Зокрема, папа Стефан II досяг видатного успіху 754 р., прибувши до двора Піпіна Короткого, щоб помазати того на королівський франкський престол — у такий спосіб освятивши титул, що його Піпін узурпував за три роки до цього. Відтак вдячний Піпін вдерся до Італії та, розбивши лангобардів, ворогів римського папи, затвердив владу останнього на території всієї Італії від Равенни до Кампанії. Коли цей союз між Франкською монархією і папством завершився коронуванням Карла Великого імператором Священної Римської імперії, ритуал якого здійснив папа Лев, ображена Візантія вже нічого не могла вдіяти⁴¹.

* * *

Незабаром після смерті Карла Великого розширення тріщини у відносинах між східною і західною частинами християнського світу припинилося, позаяк обидві вони зазнали атак ззовні. Передусім, південний фланг християнства раптово став вразливим, коли Візантія втратила контроль над морськими протоками після появи ісламських держав на півночі Африки. Це було продемонстровано 827 р., коли мусульманські пірати захопили Крит і водночас сталося вторгнення до візантійських володінь у Сицилії. За одне покоління руси — воїни і крамарі, спустившись ріками Росії (автор книги, написаної в 60-ті рр. XX ст., уживає цей термін для позначення території колишнього Радянського Союзу. — *Прим. ред.*) до Чорного моря і, кинувши виклик морському пануванню Візантії, уже 860 р. безпосередньо взяли в облогу Константинополь. Ослаблений флот Візантії не міг ефективно ні боротися проти русів, ні захищати Середземноморське узбережжя від ісламських піратів і пройдисвітів⁴².

⁴¹ У 812 р., передаючи значну територію на північно-східному узбережжі Адріатики, східний імператор визнав і, отож, узаконив право Карла Великого на його титул.

⁴² У 904 р. друге за величиною місто Візантійської імперії, Салоніки, було захоплене і розграбоване під час морського набігу мусульман. Лише захоплення самого Константинополя могло дати переконливіший доказ падіння візантійської морської могутності.

У книзі: A.Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean*, pp.120-31 автор висунув цікаву гіпотезу щодо причин такого занепаду візантійського флоту. Він пояснював те, що сталося, принципово неправильною торговельною політикою, яку імперія вела на початку VIII ст. Ця політика, як уважав Льюїс, обмежувала морське підприємництво греків і заморожувала сирійську та єгипетську торгівлю. Оскільки руйнувався грецький торговий флот, місце, що звільнилося, одразу стало займати напівпіратське підприємництво італійських і північноафриканських браконьєрів, яких уже не можна було контролювати з Константинополя. Матеріальні та людські ресурси військово-морських

Зусилля мусульман урешті-решт спричинили зниження ефективності торговельних обмежень, запроваджених Візантією, та стимулювали швидкий розвиток і процвітання всього узбережжя Північної Африки. Торгівля через пустелю Сахару, забезпечуючи середземноморські держави золотом і рабами, зумовила виникнення перших держав Чорної Африки в областях на південь від Сахари. У мусульманській Іспанії також настав золотий вік тільки після того, як було зруйновано панування Візантії в Середземномор'ї.

Той факт, що від початку IX ст. і Візантія, і Франкська держава зазнавали труднощів на своїх суходільних кордонах, допомагає пояснювати успіхи мусульманського світу на морі. Ослаблення тиску Омейядів на хозар після 744 р. привело до того, що Хозарська конфедерація племен розширилася в усіх напрямках. Хозарські орди чинили набіги в Закавказзі, підкорили великі, хоч і точно невідомо, які саме, території півдня Росії, та збурили нову хвилю переселень кочовиків на захід. Імовірно, 893 р. хозари разом із своїми союзниками з Сибіру розбили печенігів, які займали територію між ріками Волгою і Уралом. Печеніги втекли на захід і осіли на території мадярів, конфедерації фіно-угорських і тюркських племен, котрі як союзники хозар на той час, найвірогідніше, розташовувалися в середній частині російського степу. Мадяри, своєю чергою, зсунулися на захід і 895 р. досягли найдалшого краю європейського степу — Угорської рівнини. Печеніги за ними не пішли і залишилися між низинами Дунаю та Дніпра⁴³. Обидва нові сусіди християнських народів одразу ж розпочали набіги та грабування, широкі й повсюдні, хоча час від часу Візантія вдавалася по допомогу диких печенігів у боротьбі проти напівцивілізованих болгар, які, користуючись послабленням військової потуги візантійців, відновили свої напади на Константинополь у 913–924 рр.

На той час, як хозари виганяли залишки орд своїх суперників крізь степи на клопіт слабо захищеного християнського світу, інший центр неспокою виник у Скандинавії. Починаючи з кінця VIII ст., хоча на повну силу їхні дії розвернулися лише в IX ст. і X ст., дружини вікінгів на своїх кораблях, вийшовши зі скандинавських ф'юрдів, пройшли з вогнем і мечем уздовж і впоперек усього західного християнського світу. Мала осада суден дозволяла вікінгам заходити далеко в річки Середньоевропейської рівнини, тому навіть внутрішні області конти-

сил Візантії скорочувалися доти, доки зміна потужності торгового флоту драматично не засвідчила зміну рівноваги сил у Середземномор'ї на 827 р. Ця цікава теза, можливо, не тільки підозріло нагадує сучасні ліберальні ідеї про режим міжнародної торгівлі, а й відповідає істині.

⁴³ Географічні подробиці цих переміщень до кінця не з'ясовані. Але див. D.M.Dunlop, *History of the Jewish Khazars*, pp.196-204; C.A.Macartney, *The Magyars in the Ninth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1930); George Vernadsky and Michael de Ferdinandy, *Studien zur ungarischen Frühgeschichte* (Munich: Verlag R.Oldenbourg, 1957).

ненту не були захищені від розграбувань. На сході Європи річки Росії надавали найширші можливості, і скандинавські річкові розбійники швидко встановили політичний контроль над усіма водними шляхами Росії⁴⁴. Встановивши владу русів, які, за переказами, закликали цих скандинавів, вони незабаром зіткнулися на південному сході з хозарами. Зрештою, руси здобули перемогу. Приблизно за сторіччя після того, як у середній течії Дніпра було засноване могутнє військове і торговельне укріплення (862 р.), руси вже були спроможні захопити і розграбувати столицю Хозарського каганату на Волзі (965 р.). Хозари вже ніколи не змогли оговтатися від того удару, можливо тому, що основний прибуток від торгівлі між північними лісовими країнами і цивілізованим світом півдня вже перейшов із рук хозар до русів⁴⁵.

Держава Каролінгів розпалася під ударами вікінгів, угорців і арабів. Але Візантія вижила, частково за рахунок розумної дипломатії, яка часто нацьковувала одного з ворогів на іншого, частково за рахунок фінансової сили, яка була результатом її торгівлі, і частково завдяки військовим резервам і військам у Малій Азії. Відродження візантійського добробуту стало очевидним після 867 р., коли на трон зійшов талановитий полководець, який під ім'ям Василя I заснував Македонську династію.

Найзначущою подією для східного християнського світу в той час

⁴⁴ Монети Сасанідів, Омейядів і Аббасидів, що їх знаходять у Скандинавії, доводять існування значної торгівлі між Близьким Сходом і Скандинавією в дивовижно ранні періоди історії. Проникнення русів ріками крізь територію Росії, можливо, почалося наприкінці VIII ст., але схоже, що приблизно на 840 р. корінне населення відтрутило їх. Лише повторне закликання варягів пізніше, 862 р., коли виникла потреба в їхній військовій майстерності для захисту від вторгнення хозар (а може, й угорців) дало їм можливість відчутти власну владу. Див. George Vernadsky, *A History of Russia* (new rev.ed.; New Haven, Conn.: Yale University Press, 1944), pp.19-30; Archibald R.Lewis, *The Northern Seas: Shipping and Commerce in Northern Europe, A.D. 300-1100* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1958), pp.270-74; S.F.Cross, «The Scandinavian Infiltration into Russia», *Speculum*, XXI (1946), pp.505-14; F.Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe* (London: Polish Research Center, 1949), pp.5, 61-64.

⁴⁵ Своім успіхом руси, можливо, завдячували перевазі в живій силі, оскільки воїни-варяги хутко асимілювалися, як і болгари, у середовищі слов'ян, якими вони й правили. Основну частину населення держави русів складали ослілі селяни, а влада хозар, імовірно, поширювалася тільки на кочові утворення, за визначенням набагато менші за чисельністю.

Тактика і стратегія річкової війни і торгівлі залишаються цілкомито нез'ясованими. Якщо переважали рукопашний бій і абордаж, то наявні в кочовику переваги ведення воєнних дій на суходолі втрачали значення в боротьбі за контроль над водними шляхами і торгівлею. Вершники кочовиків, звісна річ, могли непокоїти каравани суден, обстрілюючи їх із луків з берега, але вони навряд чи могли так зупиняти просування суден. Винятки становили випадки, коли пороги унеможливлювали подальше просування або виникла необхідність перетягти судна волоком із однієї річкової системи в іншу. Більшість волоків пролягала крізь лісисто місцевість, у верхів'ях російських річок і поза контролем кочовиків. Території, де були пороги, подібні до тих, що на Дніпрі поблизу сучасного Дніпропетровська, являли собою відкриті степи та були ареною відкритого зіткнення кочовиків і русів за контроль над водними шляхами.

було хрещення слов'ян. 863 р. святі Кирило і Мефодій ризикнули проповідувати християнство в глибині Центральної Європи серед жителів Чехії та Моравії⁴⁶. Щоб полегшити своє завдання, св. Кирило адаптував грецький алфавіт під особливості місцевої мови і в такий спосіб дав слов'янам писемність. На відміну від римської церкви, яка зробила латинську мову єдиною законною мовою служби та адміністрування, грецькі ієрархи були готові дозволити використання живих мов у літургійних цілях. Відповідно, коли в Болгарії було прийнято християнство (після 865 р.) і в його орбіту ввійшов численний слов'яномовний народ, було розроблено нову літературну мову, церковнослов'янську, безпосередньо ґрунтовану на болгарській мові. Наприкінці IX ст. виявилось, що східний християнський світ став двоєдиним, складаючись із грецької та слов'янської спільнот, так само як і християнський Захід свого часу розділився на народи, які розмовляли латинськими і германськими мовами. Наступного сторіччя хрещення слов'ян Русі (989 р.) розширило кордони християнського світу на північ, у лісові зони Східної Європи, та збільшило значення слов'янського елемента в греко-слов'янському культурному сплаві, на якого перетворилося східне християнство.

Якийсь час хрещені слов'яни, здавалося, мали намір підкорити саму Візантію. Прийняття християнства не позбавило болгарських монархів від претензій на імператорський трон Константинополя: навпаки, краще знайомство з благами візантійської цивілізації лише загострювало амбіції. У IX і X ст. ці дві імперії розв'язали низку дедалі кривавіших воєн, кульмінацією яких стало завоювання і приєднання Болгарії імператором Василем II (1014 р.). Протягом X ст. візантійська армія спромоглася відбити в мусульман і приєднати північ Сирії (968 р.) і Вірменію (1020 р.), хоча ці успіхи радше можна пояснити прорахунками ісламської політики, ніж реальним збільшенням військової потуги Візантії. Відновлена лише частково морська потуга Візантії також виявилася спроможною відвоювати Кіпр і Крит, хоча ні ісламські, ні італійські пірати так ніколи й не визнали військово-морської переваги візантійців.

Західна Європа була набагато повільнішою у спробах подолати наслідки варварських і мусульманських набігів IX ст. І все ж у другій половині X ст. процес повернення втрачених територій став помітним. Поменшало набігів вікінгів, оскільки в Скандинавії поступово виникали державні утворення — королівства. Вони своєю чергою приймали християнство і в такий спосіб протягом другої половини X — початку XI ст. ставали, принаймні частково, цивілізованими суспільствами. Тоді ж Оттон Великий, король Німеччини, завдав угорцям нищівної поразки (955 р.), а вже наступне покоління мадярів у 1000 р. прийняло християн-

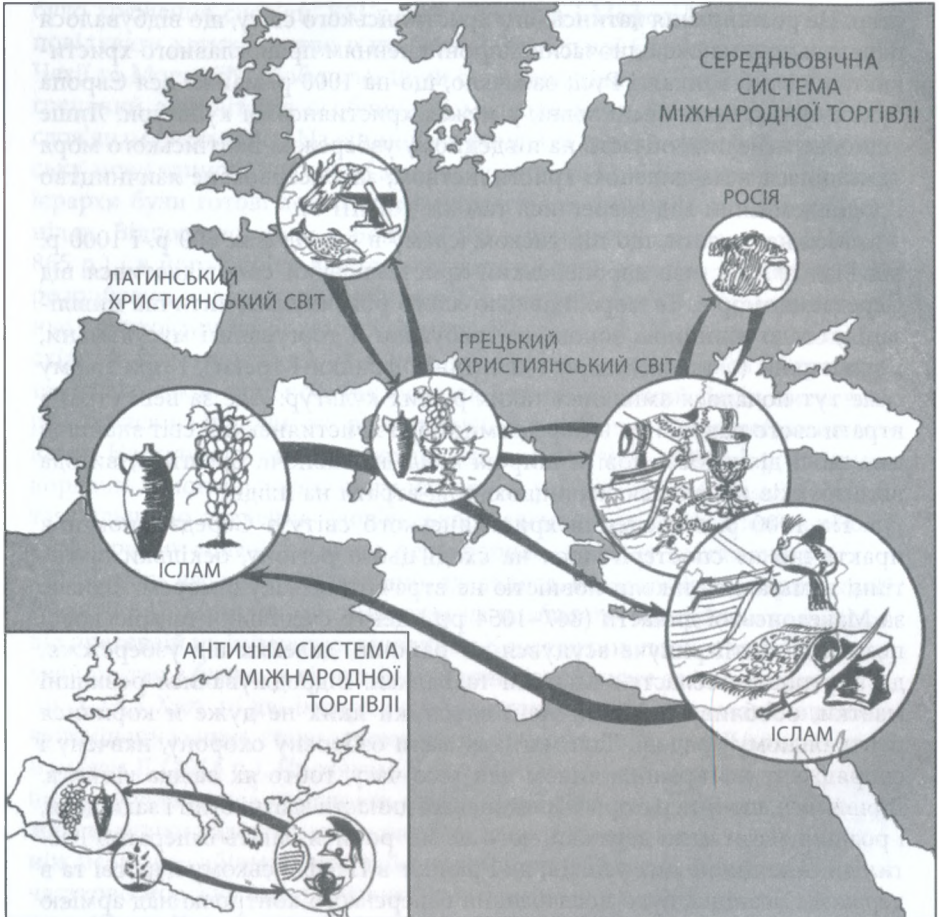
⁴⁶ Див. Matthew Spinka, *A History of Christianity in the Balkans: A Study in the Spread of Byzantine Culture among the Slavs* (Chicago: American Society of Church History, 1953), pp.22-56.

ство. Це розширення латинського християнського світу, що відбувалося паралельно з майже одночасним проникненням православного християнства в глиб Балкан і Русі, означало, що на 1000 р. майже вся Європа була зібрана, принаймні зовні, у межах християнської культури. Лише відносно невелика область на південному узбережжі Балтійського моря залишилася незачепленою християнством; законсервоване язичництво і родоплемінний лад збереглися там аж до XIII ст.

Можна сказати, що під тиском ісламу в період між 800 р. і 1000 р. від Різдва Христового європейський християнський світ відкотився від Середземномор'я. Те море, навколо якого розвинулася антична цивілізація, стало нічийною зоною, де грабували й торгували і мусульмани, і християни (а також маври і єгиптяни, франки і греки), і при цьому саме тут почалося змішання таких різних культур. Але за всіх утрат і втрати свого панування в Середземномор'ї християнський світ знайшов для своєї діяльності нові й широкі землі на півночі. Зрештою, вигода від набутків виявилася значнішою, ніж втрати на півдні.

На 1000 р. витіснення християнського світу з Середземномор'я практично не спостерігалось на сході цього регіону, оскільки візантійці намагалися ніколи повністю не втрачати зв'язку з морем. Однак за Македонської династії (867–1054 рр.) центр суспільної та військової потуги Візантії рішуче зсунувся до районів, далеких від узбережжя, до внутрішніх областей Анатолії та Балкан. Відроджувалися розкішні маєтки, особливо в Малій Азії, власники яких не дуже й корилися центральному урядові. Такі магнати мали озброєну охорону, навчену і споряджену найкращим чином для того часу, тобто як важка кіннота. Виявилось, що імператори Македонської династії здатні були і захищати, і розширювати межі держави, чого не міг робити навіть імператор Юстиніан. Але ціною цих успіхів, як і раніше в Парфянському царстві та в державі Сасанідів, було послаблення імперського контролю над армією і суспільством загалом. Зокрема, уже на початку правління імператора Василя II Болгаробійцю двічі мало не скинули бунти в армії, організовані анатолійськими магнатами, а по його смерті в 1025 р. процеси розмивання центральної влади були яскраво продемонстровані складними зіткненнями інтересів земельної та міської аристократії, кожна з яких домагалася контролю над імперським урядом.

Під владою імператорів Македонської династії устрій візантійського суспільства змінився і набув чималої схожості з аналогічними структурами сасанідської Персії. Міста і грошова економіка не зникли з візантійської сцени; однак міський елемент зазнав деградації із занепадом морської могутності держави. Водночас розосередження наземних військ по сільській місцевості дієво сприяло зростанню влади провінційної аристократії. Отже, значне посилення військ на кордонах держави, які й забезпечили територіальні розширення в період Македонської династії, залежало від структурних зрушень усередині візантійського суспільства.

АНТИЧНА І СЕРЕДНЬОВІЧНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОЇ ТОРГІВЛІ ДО 1000 Р.

Саме ці структурні зсуви зрештою і стали фатальними для влади імператорської бюрократії.

Географічні й соціальні зміни в межах латинської половини християнського світу були набагато значнішими й радикальнішими. У VIII ст. узбережжя Північного моря і Ла-Маншу заступило латинському Заходові і в політичному, і в культурному сенсах Середземномор'я як найактивніший центр суспільного життя. Цьому сприяли і зміни, що сталися в Англії, і становлення Франкської держави, і розрив комерційних зв'язків із Левантом. Крім того, запровадження істотних удосконалень в європейському суднобудуванні (як-от вертикального кормового стерна)⁴⁷ дало змогу мореплавцям поступово долати вітри і припливи, які за

⁴⁷ Lynn White, «Technology and Invention in the Middle Ages», *Speculum*, XV (1940).

римських часів практично унеможливлювали судноплавство в північних морях. Те, що відбувалося, дозволяло півночі й заходів Європи мати переваги, порівнянні з тими, що їх Середземномор'я так довго надавало лише півдню. Великі відстані та необхідність перетинати чужі території вже не були непереборними — торгівля і сполучення стали дешевшими і доступнішими. Величезна кількість судноплавних річок, що текли Європейською рівниною на північ, значно розширювала можливості торговельного постачання водним шляхом. Нічого схожого в Середземномор'ї не було — лише Ніл та ріки Росії могли запропонувати порівнянні за довжиною внутрішні маршрути.

Утім, на 1000 р. ці географічні переваги ще залишалися значною мірою потенційними. Економічне життя на півночі Європи було примітивним, а виробли різних областей континенту не відрізнялися настільки, щоб з'явився стимул до торгівлі. Навіть більше, першим плодом цих новацій у кораблебудуванні й навігації був спалах масового піратства, в якому вікінги відіграли чоловічу роль. І все ж саме протягом цього періоду культурного застою, політичного розпаду та економічного відставання в розвиткові було створено методи й інституції, які згодом привели до небувалого піднесення середньовічної Європи і надали латинському Заходів рис, абсолютно відмінних від античного або візантійського суспільства. Доцільно розглянути три грані цього суспільного устрою, що постав досить раптово: 1) досягнення в сільському господарстві; 2) воєнні досягнення; 3) особлива роль піратської торгівлі.

1. СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО. За часів Римської імперії велика частина Середньоевропейської рівнини була вкрита болотами й незайманими лісами. За цих умов рільники могли обробляти лише відносно сухі схили пагорбів, а також піщані ґрунти, які швидко висихали. Вогкість атлантичного клімату та обмеженість природного дренажу положистих низовин зберігали підвищену вогкість земель протягом року настільки довго, що методи обробітку ґрунту, розвинені в сухому кліматі Середнього Сходу і Середземномор'я ще в давні часи, виявилися непридатними на землях Північної Європи. Виняток становили лише кілька областей з особливо сприятливим ґрунтом, таким як вапняк і лес. Завдання дренажу було зрештою вирішене за допомоги важкого плуга з відвалом, який, перевертаючи землю і прокладаючи борозну, створював штучні гребені й канавки навіть на абсолютно плоскій поверхні оранки. Так видалялася надмірна вода з найнепридатніших орних земель. Можливо, германці якоюсь мірою використали подібні пристрої ще в римські часи, але важкі плуги з відвалом не знаходили широкого застосування до кінця V ст. і не стали основою сільського господарства Західної Європи до X ст.⁴⁸

⁴⁸ Основний доказ цих тверджень спирається на вивчення форми орних ділянок; важкий плуг із відвалом важко розвертати, тому з ним краще було працювати тільки

Попри очевидні вигоди такого плуга на вологих і глинистих ґрунтах, які переважали на Середньоевропейській рівнині, така довга затримка в його використанні пояснювалася тим, що оранка таким плугом передбачала наявність тягової сили в три-чотири, а то й більше биків. Крім того, важкі плуги з відвалом не могли ефективно використовуватися на малих, квадратних ділянках орних земель, які переважали в сільськогосподарських частинах Європи. Мало хто з селян мав повну упряжку, щоб скористатися перевагами такого плуга, і тільки спільне використання тягових тварин (а також зміна форми полів і зміна прав землеволодіння) могли уможливити цей довшіший тип обробітку землі. Отже, за часів, коли розбій і грабіж руйнували встановлені раніше права на земельну власність, могли знайтися люди, які побажали об'єднати свої ресурси і перерозподілити права власності на землю відповідно до нового способу господарювання. За цих або подібних обставин спільне господарювання давало істотні переваги. Тому в IX і X ст., коли Північно-Західна Європа найбільш жорстоко потерпала від набігів вікінгів і угорців, виник новий тип організації сільського виробництва, відомий як маноріальний (помісний). Цим було створено певний технічний базис, який незабаром дав змогу європейським селянам виробляти значний надлишок сільськогосподарської продукції на землях, які в минулі віки лежали поза використанням⁴⁹. Отож, щільне заселення півночі Середньоевропейської рівнини селянами-рільниками було тепер гарантоване, і це означало, що середньовічна Європа дістала сільськогосподарську базу, досить міцну, щоб підтримувати й численну військову аристократію, й існування сильних міст⁵⁰.

на видовжених полях. Подробиці див. у Marc Bloch, *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française* (Paris: A. Colin, 1952); Lynn White, «Technology and Invention in the Middle Ages», 141-59; *Cambridge Economic History of Europe*, I, 127-32, Charles Singer (ed.), *A History of Technology*, II, 86-93.

⁴⁹ Той факт, що історія маєтків переважно вивчалася з юридичного погляду, заступає ті фундаментальні технологічні зміни, які сталися в європейському сільському господарстві IX–X ст. Особиста залежність селян від господаря маєтку існувала ще за римської епохи і була збережена; але замість обробітку малих ділянок землі незалежними селянськими господарствами або експлуатації рабів для обробітку великих площ зрілий середньовічний маєток мав абсолютно іншу технологічну основу у вигляді важкого плуга з відвалом, об'єднання тягових тварин, що передбачало і обробіток довгих, вузьких смуг орної землі на відкритих просторах. Моє розуміння значення технологічної основи середньовічної маєткової системи отримане значною мірою з чудової та надзвичайно плідної дискусії в праці: C.S. and C.S. Orwin, *The Open Fields* (Oxford: Clarendon Press, 1938). Див. також Lynn White, *Medieval Technology and Social Change*, pp.39f.

⁵⁰ Рівний клімат і вологе літо Північно-Західної Європи — дар Гольфстріму — дозволяли сіяти зернові і навесні, і восени. Це означало, що сезонні характеристики, які впливають на обробіток ґрунту під посів, помітно відрізнялися від середземноморських. Рільник узбережжя Середземного моря міг орати лише протягом трьох або чотирьох місяців, а середньовічний орач Північно-Західної Європи не випускав плуга з рук протягом майже цілого року. Зупинявся він тільки взимку, коли відсутність необхідного корму для його тварин послаблювала їх і вони не могли виконувати тяжких робіт, а крижана

Це освоєння Середньоевропейської рівнини, разом із підкоренням північних морів, створило економічну базу для піднесення Північно-Західної Європи до такого рівня процвітання, влади і культур, який перевершив той, що існував у давніх центрах середземноморської цивілізації. Переміщення на північ політичного і культурного центру західного світу стало не скороминущим епізодом зміни політичної географії з VII по X ст., а постійною особливістю європейського суспільства.

2. **ВОЄННІ ДОСЯГНЕННЯ** Північно-Західної Європи з IX по X ст. безпосередньо залежали від виробництва сільськогосподарського надлишку, що його забезпечувала новостворена маноріальна система. Для цього з селян стягувалися оброки й повинності на утримання численного класу професійних військовиків, оснащених і навчених за найвищими вимогами того часу, — важкої кінноти. Оскільки потреби цього класу були спершу досить простими, а новий тип сільського господарювання — відносно вельми продуктивним, то навіть не дуже заселена і економічно примітивна Європа була здатна утримувати порівняно велику кількість рицарів.

Ця соціальна модель була далеко не новою у світі: Персія організувала подібну систему для захисту провінцій від набігів кочовиків майже за тисячу років до цього; і як ми бачили, Македонська династія в тодішній Візантії розвивалася в тому ж напрямку. Однак створення інституту рицарства глибоко змінило становище латинського християнського світу щодо найближчих сусідів. Коли жорсткий панцир професійних рицарів сперся на сільськогосподарське суспільство Північно-Західної Європи, розбійники й пірати хутко втратили свою початкову перевагу. Їхні свавілля та грабунки слабшали і врешті припинилися. Безперечно, протиборчі загони рицарів могли розорити землі один одного; і цей вид міжособної війни став чимось на кшталт місцевого звичаю, поширившись, як і феодална система, крізь усю Західну Європу з її центру виникнення на півночі Франції⁵¹. Але навіть у цьому випадку таке місцеве безладдя було

земля не дозволяла працювати в полі. Улітку, коли частина полів засівалася зерновими культурами, дільниці, залишені під пар, потребували оранки й підготовки до сівби озимих; восени і рано навесні поля з яровими вимагали такої ж постійної уваги.

Як вислід, сталося збільшення площі, яку середня селянська сім'я мала орати, з величини в 5-10 акрів для афінської сім'ї в V ст. до н.е. до 30 акрів у середньовічній Англії. Крім того, оскільки робоча сила могла тепер використовуватися рівномірніше протягом року, окрема селянська сім'я мала змогу виробити набагато більший надлишок зерна, ніж це було доступне в античні часи. Постачання зерна для столиці й міст завжди було проблемою і для стародавніх греків, і для римлян; а от для середньовічної Європи тільки в разі місцевого неврожаю виникала проблема забезпечення міст харчуванням. Такий стан справ відкривав шлях до інтенсивнішої урбанізації суспільства, неможливої за античних часів.

⁵¹ Повне падіння авторитету королівської влади на цих теренах у IX ст. полегшило створення систем місцевої самооборони. Більш-менш умовна система ієрархії сеньйорів і васалів спускалася вниз від короля, додаючи подоби законності тому, що в ті часи було вельми жорстокою реальністю. Інша причина того, що розвиток раннього феодалізму

набагато менш руйнівним, аніж набіги варварів; а незабаром найбільш войовничі та активні представники стану рицарів знайшли застосування своїй силі в далеких походах і завоюваннях. Європейська експансія таким чином отримала нову й надзвичайно ефективну основу у військовій технології, оскільки європейські рицарі показали загалом свою перевагу над військовими силами будь-якого сусіднього суспільства⁵².

3. ПІРАТСЬКА ТОРГІВЛЯ. Було цілком очевидно, що піратство швидко втратило привабливість, коли жертви знайшли спосіб протистояти або навіть атакувати нападників. Але коли стало бракувати власних сил для захоплення цінностей, торгівля запропонувала альтернативний піратству спосіб набуття чужоземних товарів. Коливання між грабунком і торгівлею в історії⁵³, зрештою, відбувалися неодноразово, і це було зрозуміло, бо навіть успішні пірати рідко захоплювали те, що їм було треба для власного споживання, тож, звісна річ, вони продавали здобич, аби купити бодай такі життєво необхідні речі, як зброя чи їжа⁵⁴.

Отже, з розвитком дійового місцевого самозахисту в Західній Європі кораблі й десанти піратів повільно і прогнозовано поступилися торговельному мореплавству та в'ючним обозам. Важливим тут є духовна неперервність звичаю пірата ІХ ст. і європейського купця Х ст. Зрозуміла річ, що купці й пірати часто мінялися місцями, переходячи від однієї ролі до іншої залежно від обставин. Але навіть коли торгівля стала дедалі роз-

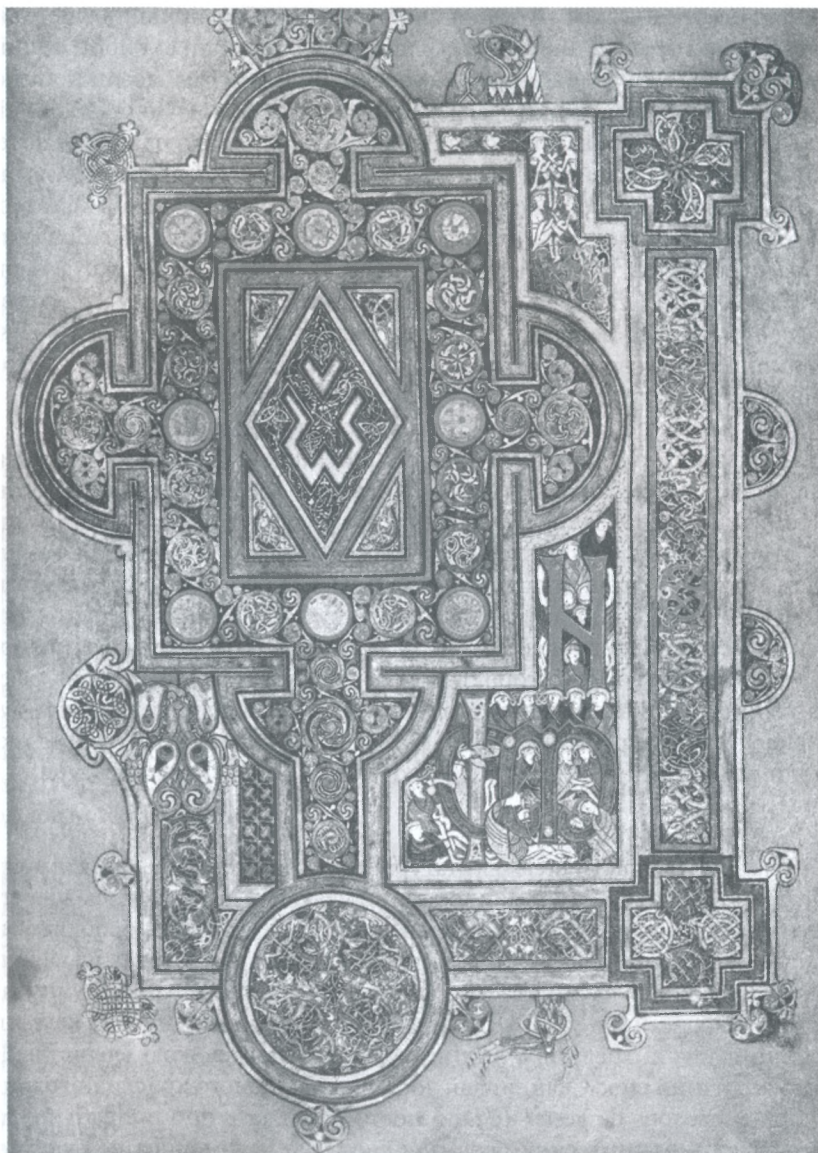
відбувався саме тут, на півночі Франції, полягала в тому, що місцеве селянство переважно походило від римських колонів, які не мали племінної згуртованості та втратили здатність до самозахисту. Тому вони не квапилися чинити опір будь-кому досить сильному, а часто і просто самозваному рицареві, який оголошував себе паном.

У сутю германських областях на схід племінна згуртованість іще лежала близько до поверхні; одноплемінники так легко не погоджувалися з залежністю й підлеглістю. І це створювало відповідні труднощі для племінних герцогів (або королів Німеччини) у спробах знайти кошти для утримання достатньої кількості рицарів. Але селянин як основа армії, як це було у війську Карла Великого, не міг устояти проти рухомих ударних сил противника — уторських вершників, дружин вікінгів або, як тепер, проти рицарів французького зразка. Отже, старомодна військова організація саксонських імператорів (919–1024 рр.) поступово звільнила дорогу маєтковому рицарству. Але зростання феодалізму в Німеччині також передбачало зниження ефективності влади германського короля, так само як це сталося раніше у Франції.

⁵² Ця перевага значною мірою спиралася на унікальне використання європейцями стрімен і списів для збільшення потенційних можливостей удару, при цьому ігноруючи лук, який в інших арміях залишався основною зброєю кавалерії. Див. Lynn White, *Medieval Technology and Social Change*, 1-38. Перевага, яку франки віддавали рукопашній сутичці та нищівному ударові, принесла в часи розквіту середньовіччя стародавню традицію ведення війни, яка мала джерела ще в мікенській цивілізації. Про необхідність битися на місцевості, де дерева були такими численними, що заважали ефективно використовувати стріли, традиційне європейське презирство до металюної зброї див. вище.

⁵³ Зворотним прикладом є кар'єра ранніх послідовників Мухаммеда, що походили з околиць торговельного міста, але почали набіги й завоювання, вирізняючись небаченим успіхом.

⁵⁴ Повчальні замітки про торгівлю вікінгів див. A.R.Lewis, *The Northern Seas*, pp.282-86ff.

Триніті коледж (Trinity College), Дублін.

ІРЛАНДСЬКЕ ЄВАНГЕЛІЄ

Це — титульний аркуш Євангелія від св. Луки в Кельській Біблії, розписаний фарбами в VIII ст. в Ірландії. Отже, він створений за часів, коли християнська культура ірландців досягла апогею розвитку, напередодні набігів вікінгів, які зруйнували майже все, що було створено ірландськими монастирями. Чудова геометрична точність і складність малюнка цієї сторінки немов б'є джерелом, ладна прорватися крізь важкі маргінеси грайливими вихрами та орнаментами із завитків, натякає на вразливу вишуканість раннього розвитку ірландської цивілізації між V і IX ст.

важливішим заняттям за будь-яких, хоч і найнеймовірніших, обставин, організовані групи мандрівних купців, як і їхні піратські попередники, уважали навички володіння зброєю справою честі, самі дбали про свою безпеку і самі розв'язували суперечки у своєму колі. Вони також ставилися до селян і знаті тих країн, де перебували, як до чужих — потенційних жертв шахрайства, якщо вже не суто меча. Зрештою торговельні громади знаходили собі місце постійного перебування. Місце вибиралося з міркувань зручності — часто поблизу ставки єпископа або, рідше, під стінами абатства чи феодального замку. З таких центрів, як із зерна, зростали міста Північної Європи. Зростання міст відбувалося головню після 1000 р., але основні та найістотніші інституційні та психологічні форми північноєвропейського міського життя були сформовані за доби хаосу, коли піратство поступово переростало в торгівлю.

У Візантії, на Близькому Сході, в Індії та Китаї характер містян істотно різнився від характеру тих, хто ще недавно були розбійниками, а далі став добродесними містянами Північно-Західної Європи. Торговці й ремісники цивілізацій Євразії передусім обслуговували смаки вищих верств: чиновників, поміщиків, правителів. Вони підтримували стабільність і справно платили податки — за це могли сподіватися на авторитет політичної влади і на її захист. Агресивний, безжалний і бундючний менталітет західноєвропейських крамарів був зовсім іншим. Відмітні характеристики пізнішої історії Заходу беруть початок саме з цього факту, бо коли основні завдання економічного і військового виживання було вирішено, то в Європі, як в інших місцях цивілізованого світу, саме міста стали основними центрами і прискорювачами розвитку культури.

* * *

На 1000 р. християнська культура, як і все християнське суспільство загалом, перебувало в стані оборони, шукаючи і намагаючись зберегти фрагменти минулого, рідко зважаючи на щось нове, особливе або здатне привернути увагу інших цивілізованих народів. Ірландська культура, можливо, була винятком, і до вторгнення вікінгів, які зруйнували острівні монастирі в VIII і IX ст., ірландці успішно поєднували кельтські усні літературні традиції з латинською і навіть грецькою вченістю. Так само героїчний епос Скандинавії доби вікінгів та його християнізований аналог «chansons de geste» (епічні поеми), свідчать про привабливе для тогочасного смаку буяння первісної сили. Усе ж ці явища не були центральними для європейського християнського світу. Звернене думками в минуле вчення Візантії, що зупинило свій захоплений погляд на християнських отцях церкви, але з випадковими проблисками язичництва й античної старовини, а також наївні перекази про чудеса і проповідь папи Григорія Великого набагато характерніші для культурного життя християнського світу загалом.

Отож, попри спорадичні сплески, християнська культура в період

між 600 р. і 1000 р. перебувала в глибокому занепаді, майже повністю ізольована від мусульманського світу релігійними забобонами, а на Заході — ще й культурним проваллям між напівварварськими франками і дедалі урбанізованішими мусульманами Іспанії.

Г. ІНДІЯ

Бурхливе зростання ісламу в VII–VIII ст. привело до оточення та ізоляції індійського світу, але відторгнутою виявилася лише провінція Синд у пониззі Інду. Перемога мусульман над китайцями на річці Талас (751 р.) долучила середньоазійські оази на півдні від Гіндукушу до сфери впливу ісламу й у такий спосіб поставила майже неоторну перешкоду на суходільному шляху з Індії до Китаю. Морський флот мусульман у VIII ст. також почав домінувати в Індійському океані⁵⁵, різко обмеживши контакти Індії морем з індо-буддійськими колоніальними територіями Південно-Східної Азії та Китаєм. Але хоч іслам майже повністю оточував Індостан на суходолі й морі, північні краї вздовж Гімалаїв залишилися поза досяжністю мусульман. Тут індійська експансія не припинялася. Кашмір і Бенгалія невдовзі після 600 р. стали могутніми державами, запозичивши релігію і культурні традиції з Індії. Після того як китайські повстанці влаштували в 879 р. різанину мусульманської громади в Кантоні, мусульманське панування на південних морях почало занепадати. Відповідно відродилося мореплавання в Індії, але на той час розвиток національних культур країн Південно-Східної Азії досяг такого ступеня індивідуальності, що подальші культурні запозичення за індійськими моделями припинилися.

Об'єднання могутніх держав на північних окраїнах додало індійській політиці нового характеру. Жодна з цих держав не була достатньо сильною, щоб об'єднати всю північ Індійської рівнини, але кожна з них була в змозі не допустити, щоб цього досяг суперник. Такий тип рівноваги політичних сил у регіоні зумовлював ситуацію надзвичайно складну, якщо не сказати — калейдоскопічно заплутану. Захист кордонів від ісламу після того, як мусульманське завоювання Синду в 712 р. було закінчене, уже не становив серйозної проблеми. Це означало, що індійські правителі звільнилися для участі у внутрішніх чварах, майже не озираючись на загрозу ззовні.

Оскільки держави Індії не мали глибокого коріння в соціальному тілі індійського суспільства, політична роздробленість і викликані нею постійні міжусобні війни не дуже позначалися на населенні загалом. Міста процвітали, а індійська культура далі розвивалася в напрямку, визначеному ще за династії Гуптів. Відроджувався індуїзм: більшість

⁵⁵ Див. George Fadlo Hourani, *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1951), pp.51–84.
35-11-642

тамільських творців релігійних гімнів, що зробили так багато для надання нової енергії стародавнім індуїстським обрядам, стали відомими лише після 600 р.; канонічні зібрання їхніх творів, пристосовані для літургійного використання в храмових церемоніях, не було створено до кінця X ст.⁵⁶

Інституційно індуїзм самоорганізувався навколо храмів, що пропонували доступнішу і популярнішу альтернативу монастирям, які залишалися основними центрами буддизму. Індуїстські храми, власне, стали осередками дуже різних аспектів культурної діяльності. Не тільки священики, архітектори чи художники, а й танцюристи, співаки, учителі й письменники — усі стали групуватися в межах храмових комплексів. Здається, що царські двори як культурні установи почали відігравати лише підпорядковану роль, коли зміцніли індуїстські храми Індії. Державна і суворо централізована культура часів Гуптів зазнала відповідних перетворень: релігія і боги вийшли на передній план, а нерелігійні інтелектуальні аспекти діяльності, такі як математика й астрономія, розвиток яких раніше був вельми перспективним, починали втрачати значення⁵⁷. На X ст. деякі з храмів досягли величезних розмірів і стали щедро вбраними спорудами. Характерною особливістю цих храмів була ретельно опоряджена центральна башта, що підносилася над святилищем. Проте й усі допоміжні споруди, внутрішні подвір'я та стіни прилеглих до храму споруд суцільно були вкриті справді надзвичайними за багатством прикрасами. Спорудження храмів як основного способу вираження культури індуїзму, можливо, було стимульоване асиміляцією доарійських соціальних відносин і суспільних ідеалів у високу культуру Індії. Таке призначення храмів багато в чому відповідало передбачуваній ролі подібних інституцій у стародавній цивілізації Інду, не кажучи вже про те, що, можливо, прообразом усіх цих структур є шумерська храмова громада⁵⁸. У сфері релігійного вчення піднесення тантризму можна розцінювати як атавістичне явище — відродження старих сільських забобонів на рівні розвиненої культури, оскільки магічна й чуттєва

⁵⁶ K.A.Nilakanta Sastri, *A History of South India from Prehistoric Times to the Fall of Vijayanagar* (Madras: Oxford University Press, 1955), pp.361-63.

⁵⁷ Немає жодних доказів, що між храмом і двором виникали якісь непорозуміння. Найвеличніші храми були засновані царськими сім'ями і підтримувалися щедрим наданням їм земельної власності та інших джерел прибутку. Можливо, це робилося для того, щоб підкреслити божественну велич правителя.

⁵⁸ Згідно з працею: K.A.Nilakanta Sastri, *A History of Southern India*, pp.57-59, дравіди прийшли до Індії з Каспійсько-Перського регіону — з того ж району, імовірно, походили й шумери. Про вірогідні зв'язки між цивілізаціями Інду та Месопотамії див. вище.

Сільські вірування і релігійна практика могли зберігати елементи індуїстських та інших дуже давніх традицій, таких, наприклад, як храмова проституція, хай у дуже малих масштабах. Дерев'яні храмові будови не мали залишити жодних слідів для археології, але, можливо, вони стали опорою для тієї соціальної, а не архітектурної, моделі, навколо якої і створювалися індуїстські храми VI і подальших сторіч.

ІНДУЇСТСЬКІ ХРАМИ

Храм, зображений угорі, був споруджений приблизно в 1000 р. У цей період простоту зведених раніше споруд було повністю змінено використанням ретельно виконаних зовнішніх прикрас і, передусім, появою масивної башти над похмурих приміщенням у центрі храму, де був образ божества. Розмаїте багатство деталей показано на фотографії нижче, яка зображає центральну башту іншого храму, зведеного трохи раніше.

тантрична культова практика походила просто з неолітичних ритуалів родючості. Складні теорії, що їх індуїзм і буддизм побудували навколо найвulgарніших і найнищіших тантричних обрядів, аби знайти місце тантричній практиці на шляху до порятунку, показували дивовижну загальність індійської релігії⁵⁹.

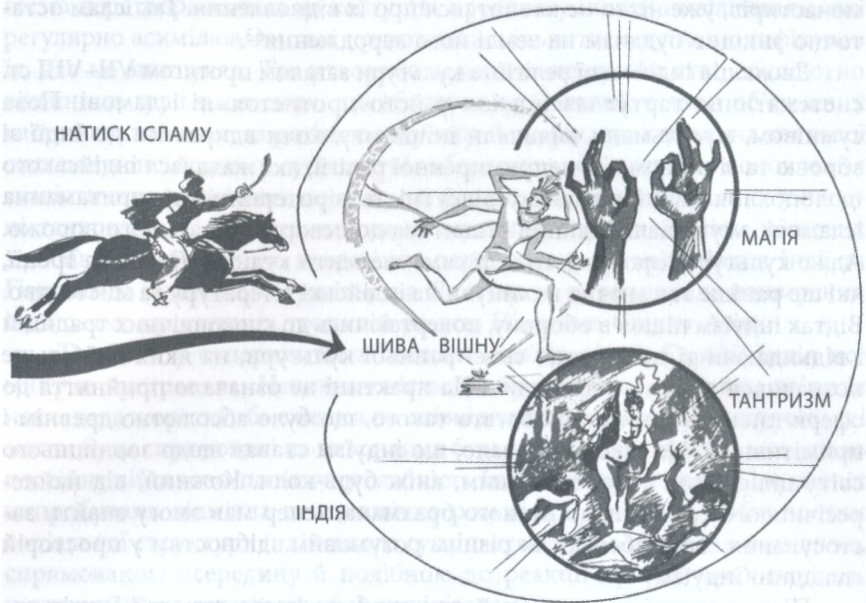
Тантричні ідеї почали набувати популярності приблизно в V ст., але досягли свого розквіту лише в VII–VIII ст. До того часу різні таїнства, заклинання й ритуали, розроблені, щоб контролювати як людське тіло, так і фізичний світ, а зрештою — викликати особисте ототожнення з божеством, стали найхарактернішою особливістю індійського благочестя. У певному сенсі така тантрична практика знецінювала колишні релігійні цінності, обіцяючи звичайним людям ті дивні сили, що їх індійські святи довго шукали в аскетизмі. Але, подібно до демократизації безсмертя в єгипетській релігії за кілька сторіч до цього, привабливість таких ідей була непереборною; з їх поширенням чернецтво та багато інших, давніших форм аскетизму втрачали сенс існування.

Мірою того, як індуїзм охоплював безліч неосвічених і піддатливих до найрізноманітнішої містики жителів сільських районів, розроблення філософського богослов'я водночас і збагачувало, і стабілізувало основні теоретичні положення вчення. Найбільш відомим і впливовим релігійним філософом Індії того часу був Шанкара (близько 800 р.). Він діставав своє натхнення в «Упанішадах», намагаючись звести їхнє розмаїття в інтелектуальну систему, а потім поширити свої побудови на загальноприйняті релігійні течії того часу. Основним принципом його філософії був безкомпромісний монізм, який зводив багатогранність і мінливість світу до простої ілюзії. Існування низки загальнопоширених культів, поданих як різні вияви ілюзорності світу, виправдовувалося тим, що вони допомагали людям із високим інтелектуальним розвитком пізнати певний Абсолют, який стоїть за кожним таким виявом. Інші індуїстські філософські школи суперничали з тією, яку благословляв і звеличував Шанкара, але основні філософські пошуки індуїзму відтоді розвивались у напрямках, котрі запропонував і визначив саме він⁶⁰.

Кінцевим підсумком розвитку тантризму та філософії індуїзму став підриг самостійного існування буддизму в Індії. Той факт, що тантризм одночасно процвітав і в рамках буддизму, і в середовищі індуїзму, починав стирати відмінність між ними. Крім того, чернечий спосіб життя

⁵⁹ Європейське відунство демонструвало деякі цікаві паралелі з тантризмом і, можливо, також походило з вірувань неолітичного періоду. Див. Henry T.F.Rhodes, *The Satanic Mass: A Sociological and Criminological Study* (London: Rider & Co., 1954); Margaret A.Murray, *The Witch Cult in Western Europe* (Oxford: Oxford University Press, 1921); Elliott Rose, *A Razor for a Goat: A Discussion of Certain Problems in the History of Witchcraft and Diabolism* (Toronto: University of Toronto Press, 1962).

⁶⁰ Див. Surendranath Dasgupta, *A History of Indian Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1951), I, 429-39.

ІНДІЯ І ІСЛАМ ДО 1000 Р.

почав утрачати значення в суспільстві, де тантризм здобув загальне визнання як короткий шлях до надприродного⁶¹ і де поважний образ Будди давно був прийнятий в індуїстському пантеоні як утілення Вішну. Тому буддизм поступово був поглинений масивом релігійності індійського суспільства, звідки він вийшов, і вижив як самостійне релігійне вчення та організація лише на периферії індійського світу — на Цейлоні, у Бірмі й Тибеті⁶². Але безпосередньо в Індії буддизм став лише оболонкою до кінця X ст., і коли мусульманські завойовники розграбували залишки

⁶¹ Звісно, залишилися окремі особи, які нехтували цей простіший шлях. Цікаво зазначити, що Шанкара підривав буддизм не тільки інтелектуальним синтезом усіх індуїстських традицій, а й введенням монастирів як інститутів відлюдництва в індуїзмі. Перше брахманізм повчав, що лише в старості, після виконання всіх зобов'язань перед сім'єю, людина могла присвятити себе досягненню святості. У цій ситуації завжди знаходилася купка молодших, нетерплячих і одержимих релігійністю людей, які йшли в буддистські монастирі. Шанкара забезпечив релігійний притулок у системі індуїзму, заснувавши щонайменше три індуїстські монастирі. Хоча слід визнати, що чернецтво ніколи не мало серйозного значення в індуїзмі.

⁶² У Південно-Східній Азії буддизм проіснував поруч із індуїстськими культурами набагато довше, ніж безпосередньо в Індії. Див. G.Coedès, *Les États hindouisés d'Indochine et d'Indonesie* (Paris: E. de Boccard, 1948), pp.205-7. Оскільки Тибет був джерелом найважливіших елементів і для буддизму, і для індуїзму, цей регіон має особливу репутацію. Див. H.G.Quaritch-Wales, *The Making of Greater India* (London: Bernard Quaritch, Ltd., 1951), тут особливо вирізняє ті природні елементи вчень, що їх Coedès значною мірою ігнорує.

монастирів, уже ніхто не клопотався про їх відновлення. Так іслам остаточно знищив буддизм на землі його зародження⁶³.

Еволюція індійської релігії та культури загалом протягом VII–VIII ст. систематично гартувала індуїзм у його протистоянні ісламові. Поза сумнівом, мусульмани виявляли ініціативу, коли вдиралися до Індії зі зброєю та зі словом тієї непримиренної релігії, яка жахалася індійського ідолопоклонства. При цьому відсутність віротерпимості, притаманна ісламові, змушувала індійців ставитися до всього чужоземного ворожо. Адже культура ісламу містила ті самі елементи культур Персії та Греції, які ще раніше так значно вплинули на індійські літературу та мистецтво. Відтак індуїзм пішов в оборону, повертаючись до споконвічних традицій і відкидаючи ті положення своєї ранньої культури, на яких найбільше позначився чужоземний вплив. На практиці це означало прийняття до сфери письмової культури багато такого, що було абсолютно древнім і примітивним. Це також означало, що індуїзм ставав щодо зовнішнього світу ціліснішим і монолітнішим, аніж будь-коли. Кожний, від найпересічнішого селянина до вченого брахмана, тепер мав змогу знайти застосування своїм абсолютно різним розумовим здібностям у просторій спадщині індуїзму⁶⁴.

Після великої ери експансії, яка зробила Індію династії Гуптів однією з найрозвиненіших країн свого часу, індійське суспільство загалом замкнулося в собі та з упертим консерватизмом чіплялося за синтез індуїстських релігійних ідей, що сформувалися приблизно до IX ст. Висока артистична майстерність, хитромудре вчення і яскраве релігійне почуття — усе це підтримувалося багатою і розвинутою економікою.

І все ж вічна політична слабкість Індії зробила субконтинент легкою здобиччю для чужоземних завойовників. А далі, у наступні сторіччя, політична залежність спершу від ісламу, а потім і від європейських правителів підтвердила цю позицію культурного консерватизму і самодостатності, зробивши індуїстську Індію пасивною ділянкою у світовій рівновазі сил майже до наших днів⁶⁵.

Вплив примітивних народів зсередини могутньо посилював ісламський тиск на індійську цивілізацію ззовні. Лісові племена мірою того, як їхні члени почали переселятися до великих спільнот сіл і міст, з готов-

⁶³ Джайнізм Індії протистояв рухові тантризму набагато більше і цим зберіг свою окремішність, але тільки як секта, кількість членів котрої була обмеженою, а розміщення локалізоване переважно на півдні та заході Індії. Іншою, чіткішою релігійною групою були парси, послідовники зороастризму, які тікали до Індії від мусульманського завоювання в період між VIII і X ст. Вони збереглися дотепер як невелика громада, переважно навколо сучасного Бомбея.

⁶⁴ Сила унікального індуїстського поєднання атаківістично ритуалізованих почуттів з найбільшою метафізичною тонкістю добре передано в останньому розділі роману E.M.Forster, *Passage to India* (London: Edward Arnold & Co., 1924).

⁶⁵ Див. аналогічний шлях розвитку єгипетської цивілізації приблизно від 1100 р. до н.е. до римських часів.

ністю перетворювалися на касту. На противагу іншим цивілізаціям, які регулярно асимілювали такі примітивні спільноти, індуїзм модифікував їх, але не знищував. Так утворилося величезне суспільство абсолютно відмінних груп населення, що зберегли свої звичаї, вільно об'єднаних кастовою системою та релігією індуїзму. Ясна річ, що існування кастової системи в індійському суспільстві забезпечувало і постійне поновлення атавістичних релігійних понять, які й знайшли своє вираження у вченні тантризму. Ті самі принципи вимагали мінімальної зміни місцевих звичаїв, і це полегшило входження окраїнних територій півдня Індії та Гімалаїв до індійського суспільства. Як і перше, це визначило поширення індійських культурних традицій на всю Південно-Східну Азію.

Та все ж у суперництві з іншими цивілізаціями Євразії Індія неминуче програвала. Невизначеність її внутрішніх соціальних зв'язків накладала жорсткі обмеження на співвідношення енергії та ресурсів, які могли бути спрямовані на виконання будь-якого завдання. Це визначало постійну військово-політичну слабкість Індії. І перед загрозою зовнішніх випробувань відмітна психологічна реакція, відповідна особливостям соціальної структури індійського суспільства, була винятково пасивною, спрямованою всередину й подібною до реакції примітивних народів, котрі раптом заштовхують у цивілізоване коло.

Д. КИТАЙ І ДАЛЕКИЙ СХІД

Засвоївши зовнішні вияви китайської цивілізації, тюрки і монголи, які захопили північ Китаю, проте, зберегли властиву кочовикам схильність до війни. Тому одразу по возз'єднанні Китаю в 589 р. під владою нової династії Суй китайська військова потуга виявила себе значніше, ніж протягом попередніх шести сторіч. Створена за давньою моделлю Конфуція бюрократія, яка стягувала податки і підтримувала вояцьку верству, просотану духом і методами степової війни, стала справді страхіливою силою і змогла швидко й успішно простерти китайське панування далеко на захід. На початку VIII ст. служителі сина неба зіткнулися з послідовниками Мухаммеда в районі на схід від Амудар'ї.

Династія Суй, що об'єднала Китай, не спромоглася зібрати плоди цього великого успіху; другий імператор династії став останнім. Невдоволення селян безжальними воєнними податями та постійною вимогою робочої сили на громадські роботи поєдналося з напруженням через невдалу війну проти Кореї (612–614 рр.), і династія впала. Бунти спалахнули в багатьох частинах країни, але в 618 р. один із вождів повстанців захопив верховну владу і заснував династію Тан. Наступний імператор династії Тан, Тай-цзун (Лі Шимін; 627–649 рр.), був першим, хто простер новонабуту силу Китаю в глибоку Азію. У 630 р. Східний тюркський каганат визнав його сюзеренітет, а через 12 років більшість племен на схід від Каспійського моря вчинили так само. Перегородом Тай-цзун за-

кріпив контроль над оазами Середньої Азії, а в 668 р. його спадкоємці нарешті підкорили Корею.

Протягом кількох подальших десятиріч хвиля палацових переворотів, що збіглися з повстаннями тюрків і раптовим злетом нової, сильної у військовому аспекті держави в Тибеті, спричинила тимчасову втрату Китаєм своєї могутності. Але після 715 р. стабілізація правління династії Тан за імператора Сюань-цзуна (Лі Лунцзи; 712–756 рр.) дала змогу Китаєві за допомоги тюркських союзників створити серйозні перешкоди для просування мусульман за Амудар'ю⁶⁶. Між 747 і 749 рр. китайські війська провели низку успішних воєн на кордонах Індії, утвердивши своє панування над Кабулом і Кашміром. Але після 751 р., коли в битві на річці Талас мусульмани розбили китайську експедиційну армію, контроль династії Тан над Середньою Азією було втрачено. Того ж року китайське вторгнення в Юньнань зазнало неуспіху; а новий союз кочових племен, кидани (китаї), розбив третє імператорське військо, відряджене на північно-східні кордони. Ця низка подій стала поштовхом до могутнього військового повстання, яке спалахнуло в 755 р. і паралізувало Китай на цілих вісім років⁶⁷.

Танська династія змогла пережити цей період, але зберегла свою владу лише завдяки втручанню тюркських (уйгурських) військ⁶⁸. І надалі імператори династії Тан політично залежали від уйгурів. Вони відмовилися від спроб установити панування в прикордонних районах Китаю за допомоги військової потуги і замість цього підтримували мир із кочовиками сплатою данини і дипломатичними зусиллями. Ця політика, можливо, якоюсь мірою відображала зменшену схильність населення Китаю до війни, мірою того як спадкоємці диких і войовничих кочовиків, що доступилися до влади в Китаї, згодом піднялися на абсолютно інший культурний рівень. Це також відображало і внутрішню слабкість політичного правління пізньої династії Тан, оскільки під час і після великого повстання 755–763 рр. центральний уряд почав утрачати реальну владу в провінціях. Різні місцеві воєначальники захоплювали владу на місцях і, б'ючись між собою, правили провінціями як особистою власністю, лише час від часу виявляючи увагу до волі імператорів.

Остаточне падіння династії Тан 907 р. мало лише символічне значення, оскільки фактично реальна влада імператорів зникла набагато

⁶⁶ Китаїці не застосовували власних військ у боротьбі проти мусульман до 751 р. У 715 р. вони просто підбурювали своїх тюркських союзників у центральних районах степу підтримувати місцевих князків у їхній боротьбі проти арабів.

⁶⁷ Ґрунтовніший аналіз соціальних сил, що діяли під час цього повстання, див. у праці: Edwin G. Pulleyblank, *The Background of the Rebellion of An Lu-shan* (London: Oxford University Press, 1955).

⁶⁸ Внутрішні потрясіння в 743–744 рр. поставили на чолі Східного тюркського каганату замість старих лідерів нове плем'я, уйгурів, але народи, що належали до двох тюркських конфедерацій, були, власне, тими самими.

раніше. Поновлення вторгнень на півночі Китаю між 936 р. і 960 р. повторило, хоч і в меншому масштабі, події, що призвели свого часу до падіння династії Хань; але загроза поневолення варварами, імовірно, полегшила об'єднання всього Південного та Центрального Китаю після 960 р. династією Сун. За допомоги морального відродження державних чиновників перші імператори династії Сун були здатні зберегти лояльність тих, хто міг покласти край пануванню місцевих воєначальників, які правили ще від часів пізніх імператорів Тан. Однак імператори династії Сун не змогли відновити владу в північних провінціях, які залишилися в руках варварів до приходу династії Мін (1368–1644 рр.).

* * *

Далекосяжні зміни в економіці Китаю уможливили воєнні перемоги раннях імператорів династії Тан і підтримували розкішний блиск танської культури. У ранні часи китайської історії долина Хуанхе та деяких із її приток становила початковий центр китайської цивілізації. Буйна рослинність і вологіший клімат півдня країни становили серйозну перешкоду для діяльності китайських рільників, звиклих до лесових ґрунтів півночі. Тому навіть після поширення імперського правління династії Хань на південь потенційні багатства регіону залишалися недовикористаними. Але в тривожні часи між 200 р. і 600 р. біженці з більш незахищених північних областей рушали на південь. Їх було багато, і крок за кроком вони здійснили величезну роботу, розчищаючи непрохідні джунглі та прокладаючи необхідні зрошувальні та дренажні канали. Рисові поля почали заповнювати земельні простори від річкових і озерних берегів і мілин, де вони спершу були сконцентровані, аж поки на VII ст. не покрили всієї долини Янцзи. Величезне населення цього району не тільки було здатне прогодувати себе, а й створювало істотний надлишок продовольства.

Аналогічна за масштабом робота з меліорації була здійснена на тисячу років раніше в долині Хуанхе, унаслідок чого окремі клаптики родючих земель перетворилися на єдиний зрошуваний простір. Саме ця важка праця терплячих китайських селян забезпечила правителям династій Цинь і Хань сільськогосподарську базу та економічний сенс існування їхніх імперій, оскільки єдиною рацією для збереження централізованого правління була необхідність зводити й підтримувати складні іригаційні споруди на всьому просторі річкової долини. Правителі Суй і Тан відрізнялися від своїх імперських попередників тим, що мали два опорні регіони господарювання: один у долині Хуанхе, а інший, навіть продуктивніший, у долині Янцзи.

Ефективне використання надлишків продовольства, виробленого на півдні, потребувало розвинутої системи внутрішнього сполучення. Відповідно імператори Суй і Тан створили цілу мережу каналів, найважливішим із яких був Великий канал, що з'єднав Янцзи і Хуанхе.

Грандіозну технічну споруду було закінчено 611 р. за допомоги мільйонів селян, зігнаних на роботу. Це уможливило переправу величезних партій рису та інших товарів із півдня до імператорських столиць Чан'ань і Лоян на півночі країни. Зерносховища було закладено в місцях, зручних для зберігання й розподілу зерна та інших товарів; контролював їх лише уряд; управління збором, транспортуванням і розподілом товарів стало, отже, головною функцією імперської бюрократії. Ця широка мережа торговельного обороту імперської власності досягла своєї вищої ефективності в VIII ст.⁶⁹

Якщо урожай певного року був звичайним, то бюрократична система забезпечувала імперський двір такою кількістю зерна, яка явно перевищувала його потреби. Тому приблизно на середину VIII ст. чиновники імперії почали обмінювати надлишки зерна на різні предмети розкоші⁷⁰, попит на які при дворі був фактично необмеженим. З цієї причини було створено або значно розширено в усіх областях Китаю ринок для наймайстерніших виробів, чудових шовків, порцеляни, лакованих речей та інших товарів. Провінційні чиновники, маючи особисті надлишки харчів, швидко обмінювали продовольство на вироби місцевих ремісників — їх було простіше перевозити, та й приймали їх при дворі прихильніше, ніж сільськогосподарську продукцію. Природна річ, що при цьому істотно розширилися та збільшилися класи ремісників і торговців. Ніколи раніше міста в Китаї (якщо це були не імператорські столиці), здається, не мали великого значення. Але епоха Тан стала свідком повсюдного зростання міст, яке відбувалося завдяки великим надлишкам продовольства в південних районах і циркуляції товарів відповідно до побажань імператорського двору і чиновників.

Поширення грошової економіки супроводжувалося зростанням провінційних міст. Хоча монети в Китаї були відомі протягом багатьох сторіч, грошовий обіг широко застосовувався тільки після того, як стала очевидною зручність вираження прибутків у вигляді стандартної та легкої міри вартості. Офіційні дані свідчать, що, наприклад, 749 р. тільки 3,9% усього прибутку уряду складала готівка, натомість 1065 р. вона зростає до 51,6% прибутку, який до того ж і сам значно збільшився⁷¹.

⁶⁹ Про розвиток півдня Китаю і системи каналів див. Ch'ao-ting Chi, *Key Economic Areas in Chinese History* (London: Allen & Unwin, Ltd., 1936), pp.133-30 і далі; Pulleyblank, *Background of the Rebellion*, pp.27-28, 32-38; Hans Bielenstein, «The Census of China during the Period 2-742 A.D.», *Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm, Bulletin, XIX* (1947), 125-62 і особливо карти народонаселення, подані наприкінці цієї статті.

⁷⁰ «Стара історія династії Тан» (Chiu T'ang Shu, 84.1.b) повідомляє, наприклад, що 742 р. спеціальний імператорський уповноважений у справах суходільного і водного транспорту визначив, «що кормове зерно в громадських зерносховищах префектур і округів мусить бути продане за товари для розваг». Цитується за Pulleyblank, *Background of the Rebellion*, p.36.

⁷¹ Edward A.Kracke, *Civil Service in Early Sung China, 960-1067* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1953), p.13.

Можливість перевозити товари на великі відстані та грошова економіка, звісна річ, сприяли розвиткові регіональної спеціалізації, міра якої залежала від розподілу сировини і рівня кваліфікації ремісників. Крамарі знайшли собі нову сферу застосування — як посередники між імператорським двором і реальними виробниками, вчасно доповнивши офіційний товарообіг розлогою торговельною мережею⁷². Частковий розпад централізованого управління в пізній період правління династії Тан ще більше розширив можливості для приватного підприємництва. Створення власних столиць найбільшими воєначальниками пізнього періоду Тан прискорило зростання провінційних міст, які незабаром витримували порівняння з імперськими столицями.

Зміни відносин земельної власності були менш виразними, але, імовірно, мали величезне значення. У ранній період правління династії Тан, імовірно, значну частину селянства становили незалежні землевласники. Особливо це спостерігалось в північних областях імперії, де численні варвари міцно облаштувалися протягом попередніх сторіч. Війська перших завойовників династії Тан склалися переважно з селянського ополчення, посиленого тюркськими допоміжними загонами і поставленого під оруду професійних вояків. Але вільні селяни, що служили в армії раннього періоду Тан, мабуть, поступово втратили свою земельну власність, можливо, за рахунок позбавлення боржників права викупу закладеного майна. Принаймні 737 р. імператор перетворив своє військо на регулярну армію, значною мірою набраною з варварів і під їхнім командуванням.

Великий заколот 755–763 рр., розпочатий прикордонним воєначальником, під чією орудою була армія, складена з варварів, вірних лише йому особисто, яскраво продемонстрував слабкість такої системи.

⁷² Про розвиток торгівлі і міст див.: Stefan Balasz, «Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der T'ang Zeit» *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin*, XXXIV (1931), 21-25; XXXV (1932), 37-73. Роль буддійських монастирів у розвитку грошової економіки і неофіційної торгівлі була дуже важливою. Ці установи зосереджували вельми значні багатства, зібрані за рахунок пожертвувань і підношень, і відтворювали в зменшеному масштабі діяльність самого імператорського двору, купуючи розкішні предмети для культових церемоній (і для використання в побуті ченців) скрізь, де тільки це було можна. Лихварство також стало важливою частиною діяльності монастирів. Див. *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin*, XXV (1932), 15-21; Jacques Gernet, *Les Aspects économiques du Bouddhisme dans la société chinoise du Ve au Xe siècle* (Saigon: École Française d'Extrême-Orient, 1956), pp.149-84.

Буддизм, певна річ, проник до Китаю крізь торгові міста Середньої Азії. Отже, комерційна і фінансова активність буддійських монастирів у певному сенсі являла собою просто перенесення на китайський ґрунт моделі економічного обміну, яка давно була відома в Західній Європі. При цьому, природно, відбувалося подальше пристосування цієї моделі до особливостей системи, властивої Китаєві. Зверніть увагу на спосіб, яким буддійські художні стилі, що спершу просто копіювалися в їхній первинній формі, поступово підлаштувалися під естетичне сприйняття китайців. Економічний внесок буддизму в китайський спосіб життя, можливо, був настільки ж важливим, як і виразніший вплив буддизму на китайське мистецтво.

Повстання було придушене тільки за рахунок звернення по допомогу до ще дикіших варварів з іще дальших окраїн китайського світу. Після цього імператори династії Тан виявилися істотно від них залежні. До кінця правління Тан, коли до постійного військового безладдя додалися безмірні побори лихварів і власників землі, бідуювання селян призвели до низки запеклих повстань (особливо в 874–883 рр.). І все ж політичні та військові негаразди початку X ст., здається, не похитнули основ панування знаті й великих землевласників над китайським селянством; тож коли династія Сун хоч певною мірою відновила мир у Центральному й Південному Китаї після 960 р., селяни покійно залишилися під соціальною п'ятою панівних класів⁷³.

* * *

На 1000 р. китайське суспільство досягло того, що може бути названо його формою нового часу. Аж до XX ст. подальший його розвиток лише збільшував масштаб, але ніколи не зумів змінити ті основні особливості соціального устрою, які окреслилися на початку II тис. н.е. Це дало китайській цивілізації певні переваги порівняно з цивілізацією Далекого Заходу, що дуже добре засвідчило захоплення Марко Поло чудесами Піднебесної. Надалі, однак, вади китайської соціальної системи дозволили Європі піти далеко вперед порівняно з Далеким Сходом. Коротке порівняння із середньовічною Європою може прояснити розуміння обмежень у соціальному порядку китайського суспільства нового часу.

По-перше, приблизно з 1000 р. європейське сільське господарство стало залежати від відносно великого зосередження тяглових тварин, необхідних для оранки важким плугом вологих і глинистих ґрунтів. Таке витратне використання тваринної сили потребувало досить екстенсивного рільництва і дозволяло окремому селянинові продукувати порівняно великий надлишок. Для порівняння нагадаємо, що китайський обробіток вологих ґрунтів долини Янцзи спирався переважно на використання в полі сили людських м'язів. Китайське сільське господарство підтримувало набагато вищу щільність населення і забезпечувало набагато більший урожай, аніж будь-коли знала Європа. Але при цьому виробництво відрізнялося низькою продуктивністю, оскільки китайські селяни, переважно, працювали без використання тваринної сили, яка так побільшувала зусилля європейського селянина⁷⁴. Тому європейський тип сільського

⁷³ Див. Pulleyblank, *Background of the Rebellion*, pp.27-29, 61-74; J.Gernet, *Aspects économiques du Bouddhisme*, pp.126-38; S.Balasz, «Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der T'ang Zeit», XXXIV (1931), 61-92; Denis Twitchett, «Lands under State Cultivation under the T'ang», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, II (1959), 162-204.

⁷⁴ Відмінності в сільському господарстві Європи й Китаю не були такими різкими в епоху Тан, як у пізніші періоди. Рис тільки набував провідне місце серед зернових культур Китаю, і тільки розведення рису привело до досягнення інтенсивним рільництвом городнього типу його повного масштабу. І все ж 624 р. офіційну норму для селянина, який обробляв земельну ділянку в Китаї, було визначено приблизно в 12 акрів, тобто в

господарства передбачав можливість (не обов'язково реалізовану) вищого рівня життя для більшості людей, оскільки розрив між прожитковим мінімумом і виробництвом продуктів на одну людину, зайняту працею на землі, був набагато більшим у Європі, ніж у Китаї⁷⁵.

По-друге, порівняно низький рівень споживання селян у китайському суспільстві призводив до обмеження ринку ремісничої продукції вищими класами поміщиків і чиновників. Важлива роль уряду і придворних у організації системи забезпечення і формуванні попиту на особливу продукцію ремісників підкреслювала цю тенденцію і приводила до концентрації кваліфікованих ремісників, що виготовляли предмети розкоші, у місцях, зручних для високопоставлених осіб держави. Ця особливість контрастувала з раннім європейським ремісничим виробництвом, яке надавало важливого значення випусковій продукції повсякденного попиту, як-от вовняні тканини, копчений оселедець, залізний чи сталевий інструмент і зброя⁷⁶. Уся ця продукція виготовлялася для ринку з набагато ширшим соціальним залученням.

По-третє, крамарі вважалися в Китаї людьми з сумнівною репутацією. Конфуцій ставив їх на найнижчі соціальні щаблі, разом із солдатами та представниками інших професій, фактично вельми необхідними, але в ідеалі абсолютно зайвими професійними групами. Той факт, що багато торговців у ранні часи китайської історії були чужоземцями — согдійцями, персами, арабами, уйгурами, — лише відображав і підтверджував цю традиційну думку. Крім того, характерною рисою китайської економіки була тенденція зводити діяльність торговців до ролі улесливців і догоджувачів смакам придворних, високопосадовців і багатих поміщиків, оскільки саме ці соціальні групи тільки й мали істотну купівельну спроможність. За таких обставин не дивно, що урядова політика рідко враховувала інтереси торговців. Ось чому успішні торговці охочіше інвестували свій капітал у земельну власність, аніж у виробництво, щоб змінити свій соціальний статус і стати поміщиками. Усе це ускладнювало

2,5 раза менше за 30 акрів, що припадали на європейського виробника. Фрагментарні статистичні дані свідчать, що фактичні наділи не сильно відрізнялися від цієї величини. Див. S.Balasz, «Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der T'ang Zeit», XXXIV (1931), 44-52.

⁷⁵ Клімат був другим і дуже важливим чинником відмінності в рівні сільськогосподарського виробництва в Європі та в Китаї. Поширення європейського сільського господарства в період раннього середньовіччя на північний захід долучало до сфери цивілізації території з порівняно низькими температурами. Потреба простого біологічного виживання в таких областях визначала споживання більшої кількості харчових продуктів і складнішого устрою житла й одягу, ніж це було потрібно в теплішому кліматі. Поширення китайського сільськогосподарського виробництва протягом тих самих сторіч ішло від регіонів із холодним кліматом до тепліших, де гранично низькі рівні споживання їжі, примітивні житло й одяг були сумісні з можливістю вижити.

⁷⁶ І знову різниця в географічному становищі Китаю та Західної Європи посилювала глибокі відмінності; для Китаю, здається, завжди був характерним дефіцит металів (особливо заліза), на противагу поширеності заліза та інших металів на заході Європи. Див. Balasz, «Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der T'ang Zeit», XXXV (1932), 23-25.

появу справді великих торговельних капіталів і відвертало Китай від активної торгівлі з іншими країнами⁷⁷.

Особлива відмінність між Далеким Сходом і Далеким Заходом полягала в тому, що, попри розвиток великих міст, значну регіональну спеціалізацію і наявність висококваліфікованого класу ремісників, усі ці особливості китайського життя нового часу було успішно вплетено в давніші сільськогосподарські суспільні відносини. Верстви торговців і ремісників Китаю ніколи не прагнули кинути виклик престижеві й цінностям бюрократії та земельної знаті. Натомість у Північно-Західній Європі перетворення торговельних спільнот на піратські банди в IX–X ст. від самого початку давало їм відчуття як незалежності, так і справжньої ворожості щодо земельної аристократії. Європейські торговці не догоджали нікому: вони прагнули стати сильними самі по собі та дуже швидко досягли успіху. На XIII ст. в Італії, а на XVI ст. і в критично важливих центрах півночі Європи купці вже стояли біля керма держав і використовували державну владу у своїх цілях, що було просто неімовірно в конфуціанському Китаї.

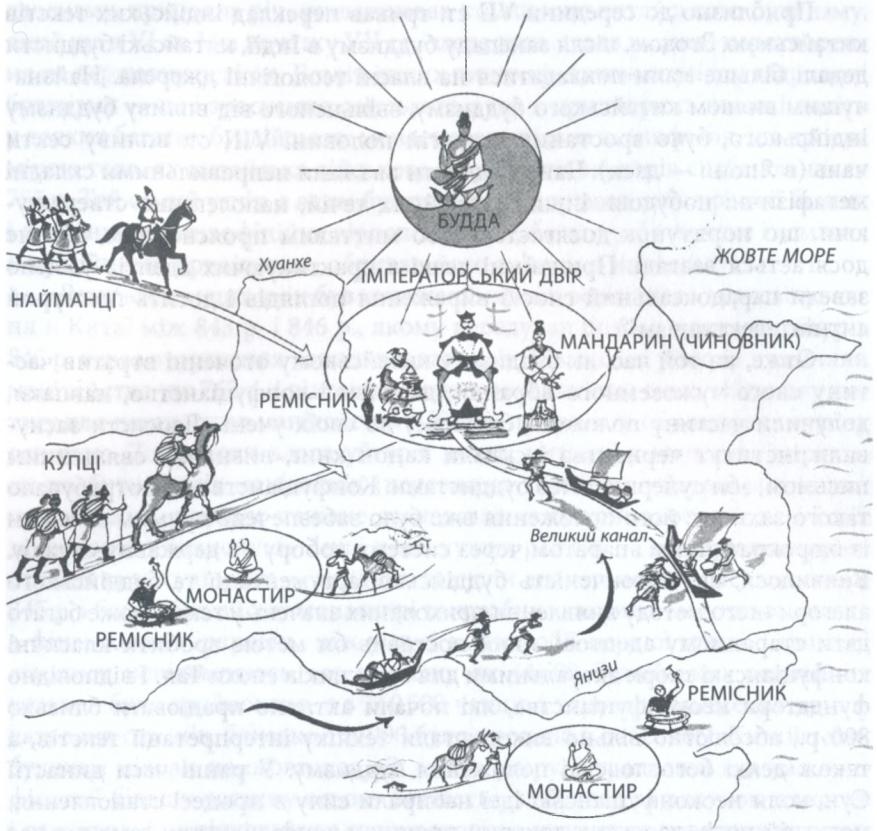
Ефект слабкості торговельного класу в Китаї значно послабив соціальний і політичний вплив низки важливих технологічних досягнень, в яких Китай помітно перевершував увесь світ до 1000 р. Винаходи паперу, порцеляни, книгодрукування і чорного пороху не чинили ніякого впливу на китайське суспільство загалом⁷⁸. Але повне і сміливе використання цих винаходів залишилося за більш вільним і менш зарегульованим суспільством Західної Європи, де ніяка всеосяжна бюрократія і ніяка незаперечна соціальна ієрархія не стримували їх справді революційного застосування.

* * *

Було цілком природно, що структура китайського суспільства глибоко впливала на характер китайської культури в епоху династії Тан. Імператор і його оточення завжди були головними покровителями образотворчого мистецтва; крім того, буддійські й даоські монастирі, а також приватні особи, часто мали і кошти, і схильність протегувати створення (чи навіть самим створювати) витворів мистецтва, праць релігійного чи філософського спрямування. Велика частина надбань мистецтва й літератури, що збереглися від того періоду, походить з одного із цих джерел

⁷⁷ Див. Ping-ti Ho, «Salt Merchants of Yang-chou: A Study of Commerical Capitalism in 18th Century China», *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XVII (1954), 130-68.

⁷⁸ Папір уперше було виготовлено за часів династії Хань, виробництво порцеляни досягло досконалості в танський період, друкування в Китаї почалося 756 р., а хімічні речовини було вперше використано як військову вибухівку в 1000 р. Див. T.F.Carter, *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward* (2d ed.; New York: Ronald Press, 1955), pp.82-85; L.Carrington Goodrich and Feng Chia-sheng, «The Early Development of Firearms in China», *Isis*, XXXVI (1946), 114-23.

СТРУКТУРА ТАНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

або з кількох одночасно і переважно слугувала примхливим смакам освічених і вільних від повсякденної роботи класів. До 1000 р. у межах величезного масиву китайських літературних пам'яток спостерігалися лише незначні вияви народнішої, міської літератури середніх верств.

Релігійна політика перших імператорів династії Тан вирізнялася терпимістю. Імперське заступництво було збережене для буддистів, даосистів і послідовників Конфуція, але в купецьких кварталах великих імперських столиць Чан'аня і Лояна змішалися всі — маніхейці, несторіани, християни, зороастрійці й мусульмани. Присутність таких чужинських елементів, безперечно, робила свій внесок у зближення всіх цих релігій. Щоправда, були певні суперечності між стародавніми китайськими релігійними школами та прозелітичними релігіями порятунку. Але в епоху Тан існувала тенденція вільної взаємодії між трьома основними релігіями — даосизмом, конфуціанством і буддизмом, і це зближувало всі ці релігії.

Приблизно до середини VII ст. тривав переклад індійських текстів китайською. Згодом, після занепаду буддизму в Індії, китайські буддисти дедалі більше мали покладатися на власні теологічні джерела. Найзначущим виявом китайського буддизму, звільненого від впливу буддизму індійського, було зростання в другій половині VIII ст. впливу секти чань (в Японії — дзен). Чань-буддисти вважали неправильними складні метафізичні побудови інших релігійних течій, наполегливо стверджуючи, що порятунок досягається або миттєвим проясненням, або не досягається взагалі. Принаймні деякі з практикуючих адептів умисно завели парадоксальний спосіб вираження поглядів і досить похмурий антиінтелектуалізм⁷⁹.

Отже, на той час, як буддизм у китайському оточенні втратив частину свого чужоземного вбрання, даосизм і конфуціанство, навпаки, долучили частину положень буддизму до своїх учень. Даосисти заснували інститут чернецтва і склали канон книг, визнаних священним письмом, аби суперничати з буддистами. Конфуціанство не потребувало такого захисту: його положення вже було забезпечене прямим зв'язком із бюрократичним апаратом через систему добору на державну службу. Виявилось, що витонченість буддійської аргументації та буддійського алегоричного методу виявлення прихованих значень у тексті може багато дати старанному адептові, який поставив би метою зробити класичні конфуціанські твори актуальними для сучасників епохи Тан. І відповідно фундатори неоконфуціанства, які почали активно працювати близько 800 р., абсолютно вільно використали техніку інтерпретації текстів, а також деякі богословські положення буддизму. У ранні часи династії Сун, коли неоконфуціанські ідеї набирали силу в процесі становлення, могутній потік даоських доктрин проник у конфуціанство саме під час застосування буддійських методів тлумачення старих конфуціанських текстів⁸⁰.

Змішування і перехресне запозичення основних положень трьох головних інтелектуальних традицій Китаю не зближувало позицій прихильників цих релігій. Навпаки, неоконфуціанство давало таке тлумачення класичних конфуціанських творів, яке мало кращим чином спростовувати буддизм; і даосизм розвивав свої основні положення з тією ж метою. Агресивніший дух реконструйованого конфуціанства⁸¹ і

⁷⁹ Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy*, II, 385-406. Популярність чань-буддизму, можливо, відображає основну суперечність між витонченими абстракціями висновків індійців і темпераментом китайців і японців. Китайський і японський інтелектуальний темперамент, можливо, склався протягом тривалого часу під впливом конкретних посилань, до яких постійно вдавалось ідеографічне письмо.

⁸⁰ Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy*, II, 407-33.

⁸¹ Основний напрям атак на буддизм був добре висловлений у відомому есеї Хань Ю (768–824 pp.). «Як сини вони не ставилися до своїх батьків, як годиться ставитися до батьків, і як піддані вони не ставилися до своїх правителів, як годиться ставитися до

даосизму, природна річ, ускладнював становище китайського буддизму, який ще в VI ст. і на початку VII ст., здавалося, стояв на межі перетворення на державну релігію. Безліч інших чинників також сприяли підризові буддизму — це і зростання світського духу в придворних колах і навіть у деяких багатих буддійських монастирях, сильна ксенофобія, що зростає мірою того, як китайська військова міць проти варварів слабшала після 755 р. Той самий успіх, з яким буддизм перетворював себе з релігії бідних і покірних у напівофіційне віросповідання, багато забезпечене і землею, і офіційними привілеями, обривав його зв'язки з народом⁸².

Результатом цих змін був жахливий спалах релігійного переслідування в Китаї між 843 р. і 846 р., якому передував розпад держави уйгурів 840 р. через вторгнення зовнішніх варварів. Правителі уйгурів прийняли маніхейство ще 762 р. і відтоді використовували всю свою військову потугу для поширення маніхейства в Китаї, при цьому обкладаючи країну даниною. Тому, коли влада уйгурів впала, китайці у відповідь вирішили позбутися всіх маніхейців (переважно торговців-уйгурів або інших чужоземців), тривале панівне становище яких трималося на силі їхніх закордонних захисників. Інші носії чужих релігій — несторіани, зороастрійці та мусульмани — невдовзі зазнали аналогічних переслідувань; а 845 р. і багаті буддійські монастирі також було закрито, можливо, більше з фінансових міркувань, ніж у дусі ксенофобії першої хвилі. Офіційні літописи повідомляють, що не менш як 44 600 буддійських релігійних установ було зруйновано, а з 260 500 ченців і черниць, занесених до податкових списків, близько 150 000 було продано в рабство⁸³. Китайський буддизм ніколи не оговтався від цього удару. Утративши під час конфіскації більшу частину всього багатства, набутого за рахунок пожертв і дарувань, і не відновивши своїх володінь, коли уряд повернув частину майна монастирям, буддизм відновився в Китаї різко послабленим і не маючи колишньої ваги. Обряди й молитви на захист простого народу від злих духів стали головними в практиці буддистів — а для такої суспільної послуги даосизм був пристосований набагато краще. Китайський буддизм, що вижив головно у формі чань-буддизму, здебільшого зберігся у віддалених областях країни і поза її межами — в Японії та Кореї⁸⁴.

правителів... Вони ставлять правила варварів вище за вчення минулих царів, стаючи чи не такими ж варварами». Цит. за Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy*, II, 410.

⁸² Автор праці: J.Gernet, *Les Aspects économiques du Bouddhisme*, pp.240-98 описує змінену соціальну роль буддизму в найбільш проникливій і переконливій формі. Дуже схожий процес розпаду послабив за кілька сторіч до цього індійський буддизм.

⁸³ O.Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, II, 498. Ці статистичні дані, можливо, перебільшені.

⁸⁴ Маніхейство вижило протягом іще кількох сторіч серед уйгурів, які досягли успіху в створенні свого царства в басейні ріки Тарім після того, як їх вигнали з основних степових районів. (У цьому історичному пункті тюркські мови заступили індоєвропейські, якими раніше розмовляли в Центральній Азії.) Зороастризм фактично зник, християнство несторіанського гатунку збереглося лише як релігія меншини в середньо-36-11-642

КИТАЙСЬКИЙ БОДХІСАТВА

Ця статуя, яку було створено між 550 і 577 рр. н.е., демонструє успішне засвоєння чужоземних буддійських художніх канонів китайськими скульпторами. Явно та безпомилково простежуються індійські й середньоазійські віяння в манері зображати зачіску і одяг, а також і в усій позі святого. Проводячи порівняння з подібною статуєю, відлітою за сторіччя до цього, видно, наскільки більш китайським став цей пізніший витвір завдяки не тільки зміні виразу обличчя і пропорцій статуї, а й докладнішому малюнку брижів одягу. Те, що раніше помилково тлумачилось як декоративна умовність реалістичного зображення, тепер стало умисно стилізованим візерунком, натяком на монолітність, приховану за легким драпіруванням.

Бурхливий розквіт індійських богословських роздумів урвався, а буддизм перестав бути важливим елементом високої культури Китаю.

Отже, після 845 р. у Китаї вже ніякі чужоземні релігії більше не кидали серйозного виклику ні конфуціанству, ні даосизму; і до епохи Сун (після 960 р.), неоконфуціанство ввібрало достатньо з даосизму, щоб остаточно стерти колишнє протиставлення між цими релігійними традиціями. Тим же способом, яким конфуціанство поглинуло легалістів, моністів та інші течії, що суперничали в епоху Хань, за династії Сун неоконфуціанство, увібравши найважливіші догмати буддизму і даосизму, стало офіційною інтелектуальною системою Китаю. Це була перемога знаті над торговими і військовими чужинцями, а також перемога споконвічної китайської традиції над метафізичними релігіями порятунку душі, що прийшли із Західної Азії. Відторгнення буддизму, з його невикорінними чужинськими аспектами, забезпечило китайській цивілізації певну міру єдності й неперервність розвитку, до якої жодна з цивілізацій Євразії ще навіть не наблизилася. Водночас монолітна природа неоконфуціанського синтезу обмежувала подальший розвиток китайської культури вужчими рамками, ніж випали будь-якій із численних інтелектуальних традицій ісламського чи християнського світу⁸⁵.

У Китаї природознавство, особливо астрономія, математика і медицина, дивним чином залишилися незаторкнуті чужоземним впливом в епоху Тан, і це при тому, що індійські наукові праці були добре відомі в Китаї, а деякі індійські астрономи навіть досягли високого положення на імператорській службі. У той період китайські астрономи зробили безліч різних уточнень у спостереженнях, а також чудово вдосконалили прилади для спостережень за рухом небесних тіл. Але близький зв'язок між астрономією та прогнозуванням — офіційно астрономи мали лише тлумачити божу волю та передбачати дні затемнень та інших незвичайних явищ — можливо, був достатнім, аби захистити традиційні китайські методи від руйнівних закордонних впливів⁸⁶.

Еволюція високих мистецтв у Китаї в 600–1000 рр. відбувалася

азійських оазах, але майбутнє Центральної Азії було пов'язане з могутньою експансією релігії Мухаммеда.

⁸⁵ Якщо розвиток культури Індії в цьому періоді може бути правильно описаний як атавістичний рух до своїх доарійських і доцивілізованих джерел, то консолідація Китаю навколо сильно модифікованого конфуціанства має розглядатись як менш радикальний, але схожий атавізм, націлений, проте, не в доцивілізацію, а в зникомий, «чистіший», обмеженіший період в минулому. Зумисне обмеження китайської культурної традиції в період відродження конфуціанства стало виразнішим згодом, коли китайська наукова критика відкинула багато неоконфуціанських переусвідомлень класичних конфуціанських творів. Абсолютно інші наслідки Ренесансу та Реформації в Європі будуть розглянуті в одному з подальших розділів.

⁸⁶ Індійський астроном, призначений керівником королівської астрономічної служби в першій половині VIII ст., переклав низку індійських текстів, де роз'яснювалися правила запису десятинної системи числення, таблиці значень функції синуса та інші дані індійської математичної астрономії, але все це китайці зігнорували. Див. Kiyoshi

паралельно з інтелектуальною та релігійною історією епохи. У ранній період династії Тан буддійська скульптура і живопис іще спиралися на індійські або середньоазійські прототипи⁸⁷. На VIII ст., утім, з'явився виразно китайський стиль буддійського мистецтва; деякі зі скульптур того періоду чітко відображають згасання релігійного натхнення на тлі більш світського духу. Після 845 р. буддійське мистецтво вижило лише на окраїнах Китаю, де релігійне переслідування було менш жорстким⁸⁸.

Різке припинення діяльності буддійських митців одразу ж по закритті монастирів 845 р. не призвело до остаточного зникнення буддійського мистецтва в Китаї. Навпаки, як неоконфуціанство змогло взяти гору тільки із запозиченням деяких рис буддизму, так і китайське світське мистецтво оформилося тільки після багатьох запозичень із буддійських прототипів. Це особливо видно в живописі, основному виді мистецтва⁸⁹ подальшої китайської цивілізації. Різко контрастуючи з фантастичними, напівгеометричними зображеннями ранніх китайських стилів, буддійський живопис намагався подати людські постаті та обстановку візуально однозначним способом і передати сюжет, якого зміг би «прочитати» навіть необізнаний. Спеціальні живописні засоби для виконання цих завдань були загалом задовільно розроблені ще в VIII ст., коли процвітали ранні китайські художники. Протягом IX і X ст. китайські митці навчилися зображати простір як єдине та узагальнене ціле, хоч і не користуючись лінійною перспективою, відкритою в Європі XV ст. для виконання аналогічних завдань. Натомість ландшафт на китайських картинах зображався з повітряних точок, що рухались у просторі зору, передаючи відчуття огляду широких просторів і водночас пропонуючи глядачеві певний настрій і захоплюючи його око витончено прикрашеною поверхнею картини. Цей високий, вишуканий, вразливий і роздумливий стиль відображав характер усього подальшого живопису Китаю, хоча пізніші автори продовжували роботу над удосконаленням його деталей⁹⁰.

Yabuuchi, «The Development of the Sciences in China from the Fourth to the End of the Twelfth Century», *Cahiers d'histoire mondiale*, IV (1958), 337-39.

⁸⁷ Відомий китайський пілігрим Сюаньцзан привіз із Індії в 645 р. не тільки санскритські тексти, а й справжні образи Будди. Сасанідський стиль, властивий центральноазійським оазам, також мав явний вплив на китайське мистецтво.

⁸⁸ Див. Ludwig Bachhofer, *A Short History of Chinese Art* (New York: Pantheon, 1946), pp.63-80; Lawrence Sickman and Alexander Soper, *The Art and Architecture of China* (Harmondsworth: Penguin Books, 1956), pp.53-77.

⁸⁹ Можливо, головне пояснення цього факту полягає в тому, що живопис тісно пов'язаний з каліграфією, оскільки обидва вони виконуються за допомоги пензля. Знатна й освічена людина могла, отже, стати художником без втрати своєї гідності; і справді, великі художники були вельмишановними людьми. Починаючи приблизно з 500 р., вивчення літератури, що описувала життя і творчість відомих живописців, твердо увійшло в конфуціанську літературну традицію.

⁹⁰ Див. Osvald Siren, *Chinese Painting* (New York: Ronald Press, 1956-58).

У літературі та музиці класичні форми композиції, закладені ще в епоху Хань, були збагачені всебічними новинами протягом раннього періоду династії Тан. Унікальний характер китайської писемності та природні мовні бар'єри гарантували красному письменству порівняно стійкий захист від чужоземного впливу, але придворні згадки про танці, пісні й музику свідчать про культурні запозичення від степових загарбників у попередні сторіччя⁹¹. Крім того, народні й попервах дещо дискредитовані пісні й оповідання вулиць забезпечували натхнення поетам-новаторам. Лі Бо (701–762) і Ду Фу (712–770) були одними з найраніших і найвідоміших поетів, що посідали високе становище в суспільстві. Саме вони розвинули поетичні форми, виводячи їх із найпростіших джерел, створюючи довершені, іноді дещо химерні, поетичні твори. У вищій мірі парадоксально, що поетична умовність, вироблена цими та іншими майстрами, виявилась у X ст. вихолощеною тим, що кожна досить освічена людина знатного походження з необхідністю мусила стати поетом. Тому, коли ввійшло в норму правило, згідно з яким екзамен на ранг імператорського чиновника вимагав написання вірша відповідно до суворо затвердженого канону та з визначеним змістом, поезія стала настільки добре регульованою, що вже не могла процвітати, хоч і продукувалася величезна кількість припасованих віршів. Ліризм, який протягом кількох поколінь проривався крізь старі звичаї та норми, щоб вразити читача високою особистою, часто автобіографічною, нотою⁹², був, отже, м'яко повернений в рамки конфуціанської релігійної традиції.

Багато інших літературних форм, попри будь-що, стійко продовжували існувати, хоч і не завжди в повному обсязі. Хроніки, есеї, збірники різних оповідань і коментарі до текстів класичних творів — усе це склало величезний масив літературних творів із багатою різноманітністю стилів, хоча значна їх кількість зникла в минулих сторіччях⁹³.

Іншою важливою особливістю епохи Тан і раннього періоду династії Сун було сповнене елегантності нічне життя. Професійні актори, музиканти, танцюристи розважали імператорський двір і знать, а на нижчому рівні задовольняли потреби селян, торговців та інших менш привілейованих груп населення. Керамічні зображення в стилі куртуазних красунь дають деяке уявлення про староминулі вечірки, коли співачки демонстрували своє чарівне мистецтво. Популярна поезія та історії кохання розповідали — що було характерним — про екстравагантний

⁹¹ E.D.Edwards, *Chinese Prose Literature of the Tang Period* (London: Arthur Probsthain, 1937), I, 30-40, 60-72.

⁹² Див. біографію Лі Бо, підґрунтям якої є його вірші та їх аналіз, наведений у праці: Artur Waley, *The Poetry and Career of Li Po* (London. Allen & Unwin, Ltd., 1950).

⁹³ Мої зауваження про досягнення китайської літератури спираються на праці E.D.Edwards, *Chinese Prose Literature of the Tang Period*; James R.Hightower, *Topics in Chinese Literature* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1950); Herbert A.Giles, *A History of Chinese Literature* (New York: D.Appleton & Co., 1901).

потяг знатних молодих людей до співачок низького походження і подавали картини розкошів, витонченого і вишуканого життя, зупиняючись лише перед переданням сцен найзатятішої розпусти.

* * *

Багатство і витонченість китайської цивілізації в період династії Тан і ранніх імператорів Сун було чимось на зразок золотого віку в довгій історії Китаю, хоча неперервність і загальний консерватизм китайської традиції позбавляють цей час наголошеної винятковості. Крім того, догматична несприйнятливість ісламу до будь-яких язичницьких досягнень зумовила те, що культура династії Тан не змогла вплинути на тогочасні цивілізації Євразії, як це раніше спромоглися зробити еллінізм та Індія епохи Гуптів. Тож неабияка привабливість досягнень цивілізації Китаю мала вплив тільки в межах вузького кола країн Далекого Сходу. І цей стан зберігався аж до монгольського завоювання в XIII ст., яке викликало деякий інтерес до майстерності китайців у іншій частині цивілізованого світу.

У китайському впливові на Японію, Корею та сусідні варварські держави не було, звісно річ, нічого нового; і в період між 600 р. і 1000 р. китайська експансія тут тривала, як і перше. Головним набутком для сфери впливу китайської цивілізації була Юньнань, де незалежна держава успішно протидіяла китайським арміям, але не встояла перед чарівністю китайської культури⁹⁴. Протягом тих же сторіч індійські держави Південно-Східної Азії розширилися в глиб континенту від узбережних рівнин і долин річок, де вони виникли⁹⁵. Так, наприклад, долина ріки Меконг стала центром, з якого велике державне утворення наприкінці IX ст. розширило свої межі на північ, до кордонів Юньнані. Це привело культуру, створену на індійських традиціях, до прямого контакту з державою, де щойно перемогла китайська культурна традиція⁹⁶. Подібні контакти в східному напрямку, уздовж узбережжя Індокитаю та на захід, крізь кордон між Бірмою та Юньнанню, відбувались і раніше. Відтак у Південно-Східній Азії утворилася більш-менш протяжна прикордонна зона між двома зонами — супутницями двох великих цивілізацій. Примітивні форми соціальної організації, звісно, збереглися, утворивши острівці в лакунах дедалі більшої мережі цивілізованих і напівцивілізованих спільнот.

Уздовж північної дуги китайського кордону, одначе, цивілізоване

⁹⁴ O.Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, II, 448-51, 501-4. Юньнань залишалася політично незалежною до XIII ст.

⁹⁵ Величні храми та інші релігійні споруди, побудовані в цих країнах, були (принаймні деякі з них) рясно прикрашені виразною скульптурою, створеною в індійській традиції, але соціальна система, що підтримувала це високе мистецтво, залишалася досить хиткою. Див. G.Coedès, *Les États hindouisés d'Indochine et d'Indonesie*, pp.202-9.

⁹⁶ Див. G.Coedès, *Les États hindouisés d'Indochine et d'Indonesie*, pp.167-78, 188-201.

ПИШНІСТЬ І ЕЛЕГАНТНІСТЬ ІМПЕРСЬКОГО КИТАЮ

Статуетка на верхньому малюнку датується епохою династії Суй (581–618 рр.). Поданий нижче настінний живопис скопійований у печері на заході Китаю і датується пізнім періодом династії Тан (618–912 рр.). Обидва ці зображення дещо повідомляють про пишноту, велич і витонченість життя при імператорському дворі в Китаї. Тонко передано зарозумілість, майстерно виконане вбрання і натяк на хіть у статуетці відкриває те, що закритий паланкін живописно приховує від простих очей: високе мистецтво вишуканої краси. Живописна картина відтворює хід урочистої процесії, в центрі якої — імператорський намісник і його дружина. Аби передати пишність усього обряду, митець зобразив почет із вершників і виступ жонглерів і танцюристів. Буддисти першими принесли в Китай ідею використати мистецтво для розповіді історій саме так (ще два панно, не відтворені тут, доповнюють зображення процесії). Але світський зміст і життєрадісність цих зображень показують, з якою досконалістю китайці переробили цей специфічний чужоземний вплив за династії Тан.

Oswald Siren, Arts anciens de la Chine: La Sculpture de l'époque Han à l'époque Ming.

Oswald Siren, Chinese Painting.

розширення дедалі більше перетинало географічний кордон між степом і рільничими територіями, які так довго прив'язували китайський спосіб господарювання до зрошуваної землі. Тюркські каганати, з якими Китай межував на півночі, а надто держава уйгурів, існування якої охопило 745–840 рр., уже не були просто варварськими ордами. Подібно до хозар, їхні одноплемінники на іншому краю тюркського світу — уйгури засвоїли чимало рис цивілізованих спільнот аж до письма, вищої релігії та певною мірою досить стійкої системи державного управління. Як і хозари, вони доповнили свій традиційно кочовий спосіб життя, додавши до розведення тварин річкову й караванну торгівлю. Такі торговельні шляхи перетинали степ не тільки зі сходу на захід, а й з півночі на південь, зв'язавши зони заповідних лісів Євразії з цивілізованими центрами півдня. Безумовно, такі несприятливі кліматичні умови в східних степах робили місцеві цивілізації вразливішими, ніж культурні спільноти в більш сприятливому природному середовищі Південно-Східної Європи в той самий період історії. І все ж зростання культурного впливу Китаю і народів центральноазійських оаз на лісові райони і степ Маньчжурії та Східного Сибіру було незаперечним.

Аналогічні зміни сталися і в Тибеті, увівши його до кола спільнот із напівцивілізованим способом життя. Розвиток Тибету, який почався досить різко, на початку VII ст. привів до об'єднання країни в царство з величезною військовою потугою. Коли влада Китаю в Центральній Азії в середині VIII ст. похитнулася, тибетські загони вступили в боротьбу за центральноазійські міста, виборюючи їх у мусульман Східної Персії. Успіхи тибетців були настільки значними, що незабаром вони створили імперію від гирла Гангу і через Інд на північ до озера Балхаш, а на схід — до великого вигину ріки Хуанхе. До 860 р. віддалені області відпали від цієї імперії, але ядро держави Тибет вижило і збереглося.

В основних рисах тибетці запозичали свою релігію з Індії, а світську культуру з Китаю, забарвлюючи те й те власними, рідними традиціями. Під егідою буддизму почалася систематична і величезна за розмахом праця над перекладом текстів, що містили корисні знання, з санскриту тибетською мовою. З цією метою цар Тибету в 632 р. навіть відрядив одного зі своїх міністрів до Індії безпосередньо для того, щоб створити чи бодай підшукати відповідний алфавіт для тибетської мови. «Патріотична реакція» місцевих жителів у період між 836 р. і 842 р. загрожувала повним викоріненням буддизму в Тибеті; але до середини X ст. було досягнуто досить стійкого синтезу буддизму з місцевою релігією бон. Цей сплав відомий під назвою ламаїзм⁹⁷. Займаючи щодо культури проміжну ланку між Індією та Китаєм і спираючись на захист високих гір, Тибет легко забезпечував свою політичну незалежність.

⁹⁷ Див. Helmut Hoffmann, «Tibets Eintritt in die Universalgeschichte», *Saeculum*, I (1950), 258-79.

На північному сході китайський вплив не мав ніякої конкуренції з боку індійських або перських культурних традицій; отже (хоча багато базових елементів культури, зокрема мова, завжди залишалися відмінними від китайських), цивілізації Кореї та Японії несли на собі чіткіше виражений китайський знак, аніж інші прикордонні з Китаєм території.

Корея найменше долучилася до сфери впливу китайської культури до часів династії Хань і довго виступала посередницею між Китаєм і Японією. Міграція з півночі — аналогічна тій, що спричиняла рух варварських народів на півночі Китаю між III і VI ст., — привела до утворення могутньої та войовничої держави на півночі Кореї. Корея успішно протистояла зазіханням імператорів династії Суй, але внутрішні чвари змусили корейців визнати китайський сюзеренітет у 668 р. Щоправда, імператори династії Тан переважно задовольнялися більш-менш символічною владою над цим регіоном.

Радикальна відмінність між корейською та китайською мовами була основною причиною, що слугувала збереженню самотньої корейської культури. Хоча китайське письмо є ідеографічним і, подібно до знайомої нам системи чисельного позначення, може читатися будь-якою мовою, у VII ст. корейські вчені винайшли допоміжні символи для відображення специфічних закінчень, прийменників і сполучників корейської мови⁹⁸, що використовувалися спершу як примітки або позначки на маргінесах у китайських текстах, а зрештою розвинулися в незалежний корейський алфавіт. Це забезпечило Кореї її окремішню літературну традицію. Повнолення політичного безладдя в Кореї відбувалося паралельно з крахом династії Тан в Китаї. Однак 935 р. нова корейська династія об'єднала весь півострів; і коли Китай, зі свого боку, знову заявив про себе як про могутню державу під управлінням династії Сун (960 р.), обидві країни відновили політичні та культурні відносини. Тепер Корея була вже вразно менш залежною від Китаю, ніж за часів Тан. Необхідність мирних взаємин із державою киданів, яка межувала і з Кореєю, і з Китаєм на півночі, стримувала династію Сун од відвертої спроби встановити політичне панування в Кореї. Крім того, нова династія Кореї прийняла буддизм, підкреслюючи автономію місцевої культури і захищаючи Корею від неоконфуціанства династії Сун. Свого часу таким же чином маніхейство захищало Уйгурське царство від китайської культурної переваги⁹⁹.

⁹⁸ У китайській мові немає прийменників і закінчень, але всі ці елементи граматики мали критичне значення в інших мовах, як-от корейська і японська. Отже, виникла потреба запровадити допоміжну систему знаків, яка належно оформилася у вигляді складової абетки. Зрештою, запроваджені літерні системи позначок і привели до розроблення в Кореї абсолютно нового, повністю оригінального корейського алфавіту. Цей процес був полегшений, а можливо і викликаний, заняттями з вивчення санскриту, що їх організовували буддисти для тих, хто шукав чистих джерел їхньої релігії.

⁹⁹ M. Frederick Nelson, *Korea and the Old Order in Eastern Asia* (Baton Rouge, La.: Louisiana State University Press, 1945), pp.28-57; Homer B. Hulbert, *The History of Korea* (2 vols.; Seoul Methodist Publishing House, 1905).

Схоже, що перший імпульс у русі до цивілізації Японія дістала з Кореї. Першою ознакою цього послужило проникнення буддизму в 552 р., хоча нова релігія не здобула надійного статусу в Японії до 587 р. Відтоді зміцнення централізованої влади і пристрасне прагнення опанувати досягнення китайської цивілізації йшли поруч. Прямі дипломатичні відносини між правлячими дворами Китаю та Японії було вперше встановлено 607 р.; після цього японські дипломатичні місії прибували до Китаю регулярно і досить часто. Ремісники та актори, переписувачі й перекладачі супроводжували дипломатичних сановників у складі цих місій. Усе краще з китайської культури, усе, що могло вважатися корисним на батьківщині, запозичалось і привозилося додому, до Японії. Відтак протягом періоду Нари (646–647 рр.)¹⁰⁰ в Японії розвинулися поки ще слабкі елементи придворної культури. Поезія та живопис у китайському стилі процвітали майже так само, як у самому Китаї. Управління, придворна ієрархія, імператорський протокол — усе було досить точно змодельоване за подобою династії Тан.

На X ст., одначе, почала набирати силу виразно японська версія культури. Складове спрощення китайського письма вперше дало змогу письмово зафіксувати фонетику японської мови¹⁰¹. У той же час влада японського імперського двору почала поступатися грубій силі провінційних феодалів, які лише злегка засвоїли китаїзовану культуру столиці. Найпрекраснішою пам'яткою культурного звільнення Японії з-під влади китайських літературних моделей став роман «Оповідь про принца Гендзі» («Гендзі-моногатарі»)¹⁰², створений на початку XI ст. Мурасакі Сікібу, панією з імператорського оточення. Написаний японською мовою, лише з окремими вкрапленнями китайських слів, «Гендзі-моногатарі» — шедевр світової літератури: повна життя історія кохання, що зобразила вишукані почуття вищого світу. Але невдовзі імператорська влада впала, і в пані Мурасакі не знайшлося гідних спадкоємців з-поміж мешканців двору, який швидко став не більш ніж позолоченою кліткою¹⁰³.

* * *

Зрештою, розширення сфери китайського культурного впливу в епоху Тан і ранній період династії Сун, разом із одночасною експансією індійської та мусульманської¹⁰⁴ цивілізацій, мали заповнити майже всі

¹⁰⁰ Назву період дістав від імператорської столиці, якою було тоді місто Нара.

¹⁰¹ Японські слова записувалися за допомоги китайських ієрогліфів із використанням еквівалентів, заснованих на збігові значення ще з V ст. Ця система, утім, не більше годилася японцям, аніж корейцям.

¹⁰² Переклад англійською Arthur Waley, *The Tale of Genji* (Boston, New York: Houghton Mifflin Co., 1935).

¹⁰³ Ці прикінцеві зауваги щодо Японії ґрунтуються на праці: G.B.Sansom, *Japan: A Short Cultural History* (rev. ed., New York: Appleton-Century, 1943), pp.64-255.

¹⁰⁴ Мусульманське проникнення до західних і центральних степів буде викладене

прогаліни, які раніше відділяли головні цивілізації Азії одну від одної. Прикордонні зони заповнилися державами і народами, культури яких були лише частково автономними і залежали від культур чільних цивілізацій континенту. Характерно, що ці народи — уйгури, хозари, тибетці, корейці та ін., — використали писемність, релігію, військово-політичний устрій своїх найближчих сусідів для того, щоб протистояти входженню саме до цих сусідніх держав¹⁰⁵. У раніші періоди історії культурне поглинання було звичайною долею прикордонних варварських народів, а тепер перетин зон впливу різних цивілізацій Євразії став настільки сильним, що для первісних народів з'являлася можливість вибору різних видів цивілізації. Можливість такого вибору спровокувала посилення варварського опору з метою здобути більші переваги в разі асиміляції з будь-якою з сусідніх цивілізацій. Це додавало Євразії доволі незвичного, нового культурного вигляду, порівнянного з погляду складності хіба що зі створеними ще в II тис. до н.е. цивілізаціями-супутницями навколо Месопотамії та Єгипту.

Е. ЗОВНІШНІ ОКРАЇНИ

Розширення Євразійської ойкумени між VII і X ст. створило широкую і майже неперервну смугу цивілізацій Старого Світу, що простяглася крізь величезну територію від Атлантики до Тихого океану і від Індійського океану до заповідних зон лісової півночі. До 1000 р. тільки тонка смуга крайньої півночі з розсіяними по ній мисливцями і пастухами північних оленів залишилася майже незачепленою впровадженням сільського господарства і торгівлі. На іншій території Євразії народи степів і глухих лісів зустрілися з одним, а іноді й з кількома видами цивілізованого життя.

Протягом тих же сторіч купці успішно проривалися крізь бар'єр Сахари на південь. Дедалі ширше застосування верблюдів, які з'явилися на півночі Африки ще за часів Римської імперії, дало змогу організувати масштабнішу караванну торгівлю, ніж раніше. Спокусою, яка переважно вабила господарів караванів, що йшли на ризик і небезпеки, перетинаючи пустелі, були золото і раби. Збільшення торговельного потоку крізь пустелі Сахари, своєю чергою, стимулювало виникнення складніших суспільств у Чорній Африці. Племінні вожді та їхні представники нама-

в наступному розділі; цей процес почався ще 1000 р., але всі його наслідки виявилися вже після цієї дати.

¹⁰⁵ Імперія киданів, яка контролювала найпівнічніші області Китаю з 907 р., дала добрий приклад, наскільки свідомо така політика могла здійснюватися. Внутрішній дуалізм цієї держави, який, здається, умисно підтримувався, щоб дозволити киданам зберегти їхню соціальну й культурну самобутність у зіткненні з Китаєм, був ретельно проаналізований у праці: Karl A. Wittfogel and Feng Chia-sheng, *History of Chinese Society, Liao (907-1125)* (Philadelphia: American Philosophical Society, 1949).

галися монополізувати постачання золота і рабів, і в цьому процесі вони прагнули зорганізувати діяльність в якомога більших масштабах і з постійною регулярністю. Гана, найперша держава, організована на шляху караванних маршрутів, вірогідно, у VIII ст. підкорилася новій династії, і то був приклад передання влади від берберських до негритянських правителів. Тоді ж у районах, прилеглих до Західної Африки, сільські спільноти почали підтримувати інші, конкурентні центри політичної та комерційної влади. Ці держави запропонували широкі можливості для розвитку гірничої справи, військової діяльності й кораблебудування і в такий спосіб заснували тіньову протоцивілізацію на території більшій, ніж будь-коли займала Гана¹⁰⁶.

На сході, у ранній ісламський період, Африка також побачила істотне поширення комерційного підприємництва на великі географічні області. На VIII ст. арабські мореплавці повністю витрутили весь попередній торговельний рух уздовж Африканського узбережжя, і низка поселень, навіть розташована на далекому півдні Софала, швидко набула мусульманського вигляду. Сюди арабські торговці спільно з місцевими племінними вождями звозили золото, рабів і слонову кістку з внутрішніх районів для відправлення вантажних партій до портів Індійського океану. Утім, за можливим винятком Зімбабве¹⁰⁷, усі ці торговельні операції явно не тягли ніяких помітних змін для традиційної соціальної організації народів Східноафриканського плоскогір'я¹⁰⁸. Аж до кінця I тис. тропічні ліси Екваторіальної Африки і напівпустелі півдня континенту залишалися майже незатрученими прогресом цивілізації. Племена банту, які жили з примітивного вирубно-вогневого рільництва, поширювали його, пересуваючись крізь лісові простори басейну Конго. Племена, що існували завдяки примітивному полюванню, рушали далі

¹⁰⁶ Див. E.W.Bovill, *Caravans of the Old Sahara: An Introduction to the History of the Western Sudan* (London: Oxford University Press, 1933), pp.43-47, 59-63; Diedrich Westermann, *Geschichte Afrikas, Staatenbildungen südlich der Sahara* (Cologne: Greven Verlag, 1952), pp.72-76; J.D.Fage, *An Introduction to the History of West Africa* (Cambridge: Cambridge University Press, 1955); George Peter Murdock, *Africa: Its Peoples and Their Culture History* (New York: McGraw-Hill, 1959), pp.72-73; J.Spencer Trimingham, *A History of Islam in West Africa* (London: Oxford University Press, 1962), pp.20-22.

¹⁰⁷ Датування великих кам'яних споруд у Родезії, які є залишками кількох міст, — предмет суперек. Автор праці: G.P.Murdock, *Africa: Its Peoples and Their Culture History*, pp.209-11 уважав, що ці залишки датуються VII ст. В іншій праці: G.Caton-Thompson, *The Zimbabwe Culture* (Oxford: Clarendon Press, 1931) наведено дані на користь IX-X ст. Автори книг: D.Westermann, *Geschichte Afrikas*, pp.412-16; H.A.Wieschoff, *The Zimbabwe-Monomotapa Culture in Southeast Africa* (Menosha: George Banta, 1941) твердили, що ці споруди були збудовані в XIV ст. Усі погодилися з тим, що видобуток золота був економічною базою для виникнення цих міських або напівміських центрів.

¹⁰⁸ Про початок проникнення цивілізації на схід Африки див. R.Coupland, *East Africa and Its Invaders* (Oxford: Clarendon Press, 1938), pp.1-41; Zoë Marsh and G.W.Kingsnorth, *Introduction to the History of East Africa* (Cambridge: Cambridge University Press, 1957), pp.1-12.

на південь і схід, як робили це їхні предки спрадавна. Такий же консерватизм переважав і в іншій великій зоні Старого Світу, вільній від впливу цивілізації, в Австралії.

Протягом тих же сторіч простори Тихого океану стали ареною одного з найдивовижніших у всій історії людства переселень народів. Віддалені коралові атоли та ізольовані вулканічні острови, іноді за сотні океанських миль від найближчого материка, стали місцем мешкання людей. У деяких випадках навіть на надзвичайно далеких островах виникали суспільства з досить складною структурою. Вони розселилися від однієї групи островів до іншої внаслідок випадкового плавання, коли шторм чи якась інша форс-мажорна подія порушувала заплановане плавання. Підхоплені вітром і хвилями човни з усім їхнім вмістом легко могли бути занесені за сотні, навіть за тисячі, миль. При цьому багато команд склалися винятково з чоловіків і, отже, не могли заснувати жодних перспективних поселень; утім, коли на борту траплялися жінки, випадок міг привести до виникнення нової острівної громади. Увесь процес мало чим відрізнявся від розсіяння насіння кульбаби з попутним вітром. Приголомшлива для вчених різноманітність племен Мікронезії та Меланезії є вислідом саме такого способу розселення, яке почалося задовго до 600 р. н.е. Але найразючіша, з переходами на найдальші відстані, міграція жителів Полінезії, мабуть, відбувалася переважно між 600 р. і 1000 р.¹⁰⁹

Жителі Полінезії, імовірно, ніколи не планували рейсів, довших за 200 або 300 миль, оскільки їхні методи навігації були вкрай примітивними, щоб припустити успіх плавання на великі відстані. Але факти, коли мандрі траплялися на дальші відстані, означали, що далеке плавання здійснювалося вимушено, незалежно від втрати судном орієнтації під час подорожі. Несподівані контакти з Америкою, як і з Азійським материком, звісно, мали місце, тож жителі Полінезії встановили тонкий, але цілком реальний культурний контакт у всьому тихоокеанському регіоні. Випадки, коли сам факт такої подорожі мав важливі наслідки, були дуже рідкісними. Лише коли корабель і його команду викидало на родючий і незаселений острів, або мореплавці сходили на берег, де місцеве населення бажало чи було спроможне набути щось із культурних цінностей чи новинок, тільки тоді такі рейси залишали помітний слід. Загальніший культурний обмін відбувався, коли каное з віддаленого місця привозило незнайомий вид рослини або тварину як частину свого дорожнього провіанту. Нерівномірний і складний розподіл культурних рослин і свійських тварин по тихоокеанських островах часто є чутливим індикатором діапазону і характеру контактів, що тимчасово виникали,

¹⁰⁹ Можна наважитися на припущення, що створення опорних поплавців було настільки ефективним, що уможливило такі далекі рейси полінезійців. Каное-катамарани, належно забезпечені продовольством і стерном, можуть витримувати навіть жорстокий шторм і пливати або дрейфувати досить довго.

зв'язуючи узбережжя і ці острови в минулому, ще до того, як європейці прийшли та ускладнили місцеву екологію, завізши багато нових видів рослин і тварин¹¹⁰.

У Новому Світі класичний період розквіту американських цивілізацій тривав кілька сторіч починаючи з 600 р. У Гватемалі та прилеглих частинах Мексики класичні культові центри цивілізації майя зростали і чисельно, і за складністю структури. Але в середині IX ст. храми майя було один за одним залишено; джунглі повернулися назад і вивповнили широкі внутрішні подвір'я, дороги і ступінчасті піраміди. Не існує жодної зваженої гіпотези стосовно причини, з якої майя залишили ці терени. Можливо, набіги з півночі зруйнували віру в богів, які не змогли захистити своїх людей і вберегти їх від звичайних, земних ворогів. Можливо, загарбники¹¹¹ принесли в жертву весь склад вищих священників і в такий спосіб урвали поклоніння старим і ретельно розробленим культам. Це могло статися навіть за умови, що при цьому звичайні люди й далі зберігали свою віру в колишніх богів. Але з огляду на відсутність будь-яких ознак насильства в пустельних і залишених містах імовірніше, що священники просто не змогли відвернути поширення простішої й популярнішої релігії. Можливо, нова релігія переконала кожного селянина в тому, що йому поталанить зберегти родючість своїх кукурудзяних полів і захистити їх, здійснюючи відповідну і, головне, неофіційну церемонію замість дорогої ритуальної служби з марнотратними священниками. У XVI ст. європейці знайшли з-посеред народів майя тільки такий, особистісний культ, для якого ретельно розроблені й складні храмові центри, споруджені в раніші часи, стали просто непотрібними.

На віддаленішій півночі перебіг подій був менш очевидним. Мексиканське нагір'я та деякі узбережні райони бачили піднесення і крах величких релігійних центрів. Ці споруди можна приблизно віднести до того самого періоду, що й храмові комплекси майя. Майже напевно мексиканські храмові споруди були зруйновані під час вторгнення більш войовничих варварських племен із півночі. Принаймні під час розкопів

¹¹⁰ Автор праці: Andrew Sharp, *Ancient Voyagers in the Pacific* (Wellington, N.Z.: Polynesian Society, 1956) аргументовано спростував помилкові уявлення щодо характеру та району мореплавства полінезійців, що існували перше. Значний список звітів про рейси з випадковим дрейфовим рухом, які сталися протягом перших десятиріч європейської присутності в південних морях, досить переконливо аргументують такий висновок: заплановані рейси завжди мали відносно малу дальність, а далекі подорожі, що пояснювали розселення полінезійців, були випадковими. Тур Гейердал у своїй праці *American Indians in the Pacific* (Stockholm: Bokförlaget Forum AB, 1952), що цікаво, аргументовано спростував висновки Шарпа, див. *Aku-Aku* (Chicago: Rand McNally, 1958), pp.371-77.

Про розселення рослин і про загадки, створювані ними для ботаніків, див. George F. Carter, «Plants across the Pacific» («Society for American Archaeology Memoirs», No.9 [1953]), pp.62-72.

¹¹¹ Існують сліди привнесених, мексиканських лейтмотивів у деяких зразках пізнього різьбярства майя.

на ділянках, що належали до пізнішого періоду, знайдено палаци, подібні своєю монументальністю до храмів, а залишки скульптур указують на те, що на місці попередньої релігії, яка приділяла велику увагу астрономії та врожайності овочів, постав новий, кровожерливий культ. Наприкінці X ст. одна з гілок цієї давньомексиканської цивілізації утвердилася на території майя і створила великий релігійний і політичний центр в Чичен-Іца на півострові Юкатан. У пам'ятках Чичен-Іца старі мотиви мистецтва майя сплітаються з давньомексиканськими, але точність і витонченість камінного різьблення, а також повнота астрономічних знань і календаря поступаються зразкам класичної культури майя.

Хронологія пам'яток у Перу вельми неточна. У період між 500 р. і 1000 р.¹¹² виникла й поширилася майже по всій території Перу культура Тіауанако, названа так за великим культовим комплексом в Андах. Не можна стверджувати напевно, чи ця культура була свідченням завоювання та створення нової імперії, чи вона була проявом нового релігійного руху, що заступив стару релігію. Мабуть, ступінь войовничості все ж таки зріс, а художній рівень знизився порівняно з попереднім¹¹³.

Як і в Старому Світі, у Мексиці та Перу цивілізовані спільноти впливали на відсталіше населення в межах досяжності. Подроблиці цього впливу не з'ясовано. Але сільськогосподарські поселення, що виникали більш-менш усталено на одному місці, поширювалися на широкій території Північної та Південної Америки, і скромні підмурки культових комплексів, що нагадують давньомексиканські, мабуть, почали виникати до 1000 р. навіть у таких віддалених місцях, як південний схід сучасних Сполучених Штатів Америки.

¹¹² Деякі вчені заперечують і цю хронологію.

¹¹³ Gordon R.Willey, «The Prehistoric Civilization of Nuclear America», *American Anthropologist*, LVII (1955), 571-93; J.Alden Mason, *The American Civilizations of Peru* (Harmondsworth: Penguin Books, 1957), pp.12-107; Wendell C.Bennett and Junius B.Bird, *Andean Culture History* (New York: American Museums of Natural History, 1949), pp.153-201; G.H.S.Bushnell, *Peru* (London: Thames & Hudson, 1956), pp.65-102; Walter Krickeberg, *Altmexikanische Kulturen* (Berlin: Safari Verlag, 1956), pp.283-487; J.Eric S.Thompson, *The Rise and Fall of Maya Civilization* (Norman Okla.: University of Oklahoma Press, 1954), pp.56-118; G.C.Vaillant, *The Aztecs of Mexico* (Harmondsworth: Penguin Books, 1950), pp.65-82.

Паралелі, які, мабуть, існують між центрально- і південноамериканськими культурами, можна пояснити прямими (можливо, морськими) і непрямими контактами, однак сильна подібність між американськими і ранніми месопотамськими цивілізаціями ставить набагато істотніше запитання. Мілітаризація і культурно-інтелектуальний занепад цивілізації американських індіанців між 600 р. і 1000 р. нагадує період в історії Месопотамії, що почався з правління Саргона Аккадського, і ця паралель стає ще виразнішою, якщо прийняти гіпотезу про те, що імперіалістичному періодові передувало вторгнення варварів до старих центрів цивілізації.

Чи достатньо такої паралелі для визначення загального закону екологічної періодизації в історії цивілізацій?

Розділ X

СТЕПОВІ ЗАВОЙОВНИКИ І ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДАЛЕКИЙ ЗАХІД У 1000–1500 РР.

А. ВСТУП

Дві події різко змінили рівновагу сил в ойкумені в першій половині тисячоліття, що почало відлік з 1000 р. Першою стало нашестя народів тюркського, монгольського і тунгусо-маньчжурського походження з євразійських степів, що досягло свого піка в XIII ст. під час завоювань Чингізхана та його наступників; другою — сходження енергійної цивілізації в Західній Європі.

Розглядаючи обидві події, слід визнати, що рух степових народів був набагато помітнішим. Набіги та руйнівне завоювання цих варварів вплинули на розвиток майже всього цивілізованого світу. Тільки території на зовнішніх кордонах цивілізації: Японія, частина Південно-Східної Азії, крайній південь Індії, а також Далекий Захід Європи — змогли уникнути політичного панування завойовників, які прямо чи опосередковано походили зі степів. За масштабом загарбаних територій тільки успіхи бойових колісничників бронзової доби (XVIII–XV ст. до н.е.) можна порівняти з цим нашестям¹. Ось чому індоєвропейські варвари на початку історії степових народів і варвари алтайського етносу на вершині її ділять між собою славу завойовників, чії перемоги позначилися на майбутній історії цілої Євразії.

Завоювання монголів, які прокотилися від Китаю до Східної Європи, від меж сибірських лісів до Яви, Бірми і Пенджабу, змішали елементи всіх головних цивілізацій Старого Світу і зробили це так радикально, як ніколи раніше. Задовго до цих подій тюркські воїни, захопивши спершу споконвічні території ісламу і просуваючись до християнських та індійських земель, започаткували тісну взаємодію трьох великих цивілізацій Західної Євразії. Коли монголи додали до цієї взаємодії китайські елементи, взаємне проникнення високорозвинених культур Старого Світу досягло географічної межі.

Проте культурне змішання і запозичення у світовому масштабі не стало найважливішим наслідком тюрксько-монгольського загарбання.

¹ Велике переселення народів у III–VI ст. майже не торкнулося Індії. Завойовники залізного віку (XI–IX ст. до н.е.) також не залишили в Індії чи Китаї якихось помітних слідів свого перебування. Отож, хоча ці події й порівнянні в масштабі окремих регіонів, вони не вплинули радикально на історичну долю цивілізації в усій Євразії.

Інертні, з разючими структурою й старовиною мусульманська, індійська та китайська цивілізації могли лише непрямо і деякою мірою зазнати змін, спричинених цим завоюванням. Тільки на Далекому Заході Євразії, де світ латинського християнства ще не створив стабільного і спертого на духовний підмурівок способу життя, де люди були досить гнучкими психологічно, щоб перебирати навички побуту й ремесла навіть із далекого Китаю — а про мусульманських і візантійських сусідів годі й казати, — була можливість різнобічно заґрунтувати молоду цивілізацію. Це було добрим знаком долі для розвитку Європи. Народи Західної Європи вітали й переймали новачі ззовні, тоді як численніші та давніші цивілізовані суспільства Азії (і південного сходу Європи) уже не могли цього зробити. Утім, старі цивілізації не були єдині щодо реагування на вторгнення варварів. Якщо казати стисло, іслам став тим чинником, який зробив цивілізованими нових господарів Середнього Сходу; Китай і Росія, які терпіли, а потім позбулися чужинських правителів, прагнули вкласти себе в рамки психологічної захисної формули «патріотична реакція»; натомість Індії та християнській Візантії, неспроможним вигнати загарбників, довелося пристосуватися до правління ісламізованих тюрків.

Отже, через зміну ролей, що взагалі типово для історії, ісламська цивілізація, яка потерпіла більше за інших від набігів кочовиків і завоюницьких походів, почала набирати силу, беручи енергію зі збурення старих відносин, принесеного вторгненням степових завойовників. Ясна річ, що далекосяжна внутрішня трансформація ісламської цивілізації була необхідна, перш ніж з'явився більш або менш прийнятний спосіб життя, котрий задовольняв би як нових тюркських (чи монгольських) правителів, так і давніші та цивілізованіші народи Середнього Сходу. Коли ж цей процес трансформацій було завершено, переможність ісламізованих степовиків, примножена на нову енергію місіонерства, властиву суфізмові, спричинила грандіозну територіальну експансію ісламу, який ринув за межі своєї споконвічної території та вдерся до Малої Азії, Східної Європи, районів Субсахарської Африки, охопив велику частину Індії, Південно-Східної та Середньої Азії, навіть частину Китаю.

Ми настільки звикли сприймати історію з переважно європейської позиції, що дивовижний розмах і потужність цієї ісламської експансії, яка частково стала прообразом подальшого просування західноєвропейської цивілізації, часто обминають нашу увагу. Однак вдумливий та інформований спостерігач XV ст. не міг не дійти висновку, що скорше іслам, аніж далеке й тоді порівняно нерозвинене суспільство європейського Далекого Заходу, був покликаний панувати над світом протягом наступних сторіч. У XV ст. світ латинського християнства охоплював порівняно обмежену територію; його можливості й прагнення до експансії щойно почали окреслюватися; мистецтво і культура, хоч і наближалися до потрібного рівня досконалості, ще не були порівнянні з

тим, що було вже давно відомо цивілізаціям Азії. Однак наш уявний спостерігач зробив би неправильне припущення. Не іслам, а Західна Європа виявилася тією силою, яка порушила чотириполюсну рівновагу Євразійської ойкумени та вивела обидві Америки, Південну Африку й Австралію на орбіту цивілізації Старого Світу.

Озброєний знаннями про події, що вже відбулися, історик нашого часу може сподіватися виявити деякі особливості західноєвропейської цивілізації, які стали прямими чинниками впливу на її приголомшливий розквіт. Середньовічна Європа заслуговує на особливу увагу як колыска, де виникла цивілізація, яка задомінувала у світовому масштабі, хоча тоді Європа мало в чому виявляла свій майбутній потенціал. Становлення на території, раніше населеній напівварварами, цивілізації, порівнянної в багатьох аспектах з іншими світовими цивілізаціями, саме собою привело до зміни світової рівноваги. Піднесення цивілізації в Західній Європі заслуговує на друге місце за впливом на зміну культурного балансу Євразії між 1000 р. і 1500 р., віддаючи першість лише рухові степових народів.

Б. ЕКСПАНСІЯ СТЕПОВИХ НАРОДІВ

На 1000 р. степовий градієнт працював на повну силу вже протягом тринадцяти або чотирнадцяти сторіч, виявляючись у спорадичному русі на захід одного за одним степових народів у пошуках кращих пасовищ і сприятливіших умов життя. Вислідом було змішання мов на просторах Азії — спершу індоєвропейські народи, потім тюрки і нарешті монголи мігрували на захід. Однак зміни спостерігалися тільки в мовах, а економічна, політична та військова організації кочовиків залишалися майже незмінною.

Проте в сторіччя перед 1000 р. знання про цивілізоване життя дедалі сильніше проникали в середовище степових кочовиків. Тісніші контакти з селянами і містянами були завжди вигідними для кочовиків — крупи, тканини, метали і прикраси були цінними доповненнями до тих доволі обмежених продуктів, що їх кочовики мали від тваринництва і полювання. Тому мірою посилення цих контактів унаслідок торгівлі й служби найманцями в арміях цивілізованих держав² мешканці степу

² Прикметною рисою ісламського суспільства було широке використання рабів як воїнів, що захищали особисту владу правителя. Цей звичай походив з інституту індивідуального господарства, що спиралося головню на працю рабів, тому правитель, державній владі якого загрожували непокірні магнати й інші бунтівники, волів озброїти своїх рабів і збільшити їхню кількість, поки вони не ставали його особистою регулярною армією. Першим, хто зробив так, був, вірогідно, халіф аль-Мутасим (833–842 рр.), який вирішив, що феодалі з Хорасану, які служили охоронцями в його попередників — Аббасидів, ненадійні, тому краще замінити їх рабами-тюрками. Див. Reuben Levy, *The Social Structure of Islam* (Cambridge: Cambridge University Press, 1957), pp.417-18. Раби-тюрки,

здобували ширші знання про багатства і чудеса цивілізованих країн, і відповідно посилювався вплив Китаю, країн Середнього Сходу і Візантії на цих грізних степових воїнів.

Проникнення кочовиків до районів, населених осілими народами, було найлегшим на Середньому Сході, де сільськогосподарські угіддя Східної Персії майже непомітно переходили в степ. Там кочовики могли далі вести своє звичне життя на межі районів з осілим населенням і випасом худоби на полях після жнив. При цьому вони отримували від сільського і міського населення предмети цивілізованого життя через торгівлю або як данину. Водночас міста і селища просувались у глиб степів, зростаючи навколо торговельних пунктів, куди кочовики приходили обмінювати хутра, тварин і рабів на продукти цивілізації. Так поступово розмивався кордон між степами й культурними землями, і згодом тюркськомовні народи проникли в середовище перського населення, просунувши межу тюркських мов далеко на південь від Аральського і Каспійського морів. Ці тюркськомовні племена переймили іслам і деякі звичаї мусульман, але не загубились у мусульманському світі. Почуття переваги, засноване на їхньому чудовому володінні військовою справою, утримувало їх від повної асиміляції, і вони, як більшість войовничих степових народів, зберегли свою мову³.

Два інші чинники також сприяли натуралізації тюрків у мусульманському світі як окремого, але не ворожого етносу і частково зумовили

можна припустити, були взяті в полон у міжплемінних війнах серед степових народів і продані мусульманським торговцям. Такого звичаю не існувало в Китаї, де найманцями при правителях служили не окремі особи, а цілі племена і навіть племінні об'єднання, і де інституту воїнів-рабів не існувало.

³ Див. W.Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion* (2d ed.; London: Oxford University Press, 1928), pp.235-58, 391-93; W.Barthold, *Histoire des Turcs d'Asie centrale* (Paris: Maisonneuve, 1945), pp.47-124.

Вразливість перського кордону з боку степів у X і подальших сторіччях контрастувала з тим, як успішно боронили цей кордон парфяни і Сасаніди свого часу. Цей факт не можна пояснити змінами в техніці ведення війни: важка кавалерія в обладунках зберігала певну перевагу над стрільцями-степовиками, як і перше. Причина, очевидно, полягала в тому, що войовничі поміщики і дворяни перських прикордонних областей, які тримали в страху і покорі степові народи в перші сторіччя християнства, втратили свій військовий запал. Зростання міст у Хорасану та за Амудар'єю — відмітна риса мусульманського періоду; можливо, ці поміщики перебралися до міст, ближче до вигод цивілізованого життя, втратили військові чесноти предків і не могли або не хотіли протидіяти тюркам. Змінений стиль життя перського дворянства донесла до нас перська поезія X і подальших сторіч, поезія, якій властиві елегантність і витонченість, але ніяк не воєнський дух. Порівняйте аналогічну трансформацію кельтських аристократів Галлії з воїнів на римських патриціїв, коли в цій провінції в період із II ст. до н.е. до II ст. н.е. спостерігалось зростання міст. Як стверджував Бартольд, економічні й політичні чинники, що приводили до розорення поміщиків і підносили торговців у містах Хорасану та на землях за Амудар'єю, пришвидшили процес розкладання перської землевласницької знаті. Див. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Conquest*, pp.307-8. Крім того, іслам вимагає міських умов, оскільки той, хто живе далеко від мечетей і знавців шариату, не може адекватно виконувати свій релігійний обов'язок.

їхній воєнний і політичний успіх на Середньому Сході. Один із них полягав у тому, що, коли тюрки вперше виникли як грізна сила в ісламському світі, майже скрізь при владі в ньому були шиїти. Природним чином тюркські вожді, переймаючи іслам, ставали сунітами, щоб зберегти свою духовну окремішність від найближчих цивілізованих правителів. Однак доктрина сунітів була ортодоксальною за доби ранніх халіфатів, і сунітами залишалася більшість мусульман. Потрапляючи під владу тюрків, багато мусульман уважали, що вони полишають ересь і повертаються до славної релігії минулого⁴.

Другим позитивним чинником стала ісламська концепція священної війни, яку вели *gazi* — особливі носії віри, чия хоробрість на полі битви була різновидом святості. Завойовницькі походи мусульман пропонували тюркам цю почесну, повністю природну для їхньої войовничості, роль. Грабунки і героїчне самозвеличення для більшості тюркських племен мали вище значення, ніж релігійність і служіння Аллахові, бо тюрки, як і багато кращих воїнів Омара, ніколи не сприймали надто серйозно ідеал розбудови суспільства з волі Всевишнього. До того ж походження перших арабських завойовників нагадувало кочове минуле тюрків. Усе це полегшувало пошуки відповідної ніші для цих хоробрих варварів і дозволяло цивілізованим мусульманам скеровувати військове мистецтво тюрків проти своїх християнських та індуїстських сусідів⁵.

Сукупність цих географічних, релігійних і культурних обставин і привела до масового входження тюркських племен у мусульманське суспільство. Починаючи з XI ст. тюрки становили більшість ісламських правителів і воїнів, вийшовши на чоло ісламської експансії як до земель християн, так і до Індії⁶.

У Китаї цей тип поступової експансії варварів і захоплення ними влади зсередини, який спостерігався в ісламському світі після X ст., був би абсолютно неможливим. Ні конфуціанські, ні буддійські традиції не передбачали воякам почесних місць. Тибетський варіант буддизму, до якого монголи схилилися ще від часів Чингізхана (помер 1227) і якого остаточно переймили в XVI ст.⁷, не міг залучити будь-кого в китайському суспільстві під знамена відновлення споконвічної віри і минулої слави. Ще більше значення мало те, що між Зовнішньою Монголією і культурними землями Китаю лежала пустеля Гобі. Це обмежувало спорадичні контакти монголів і китайців Внутрішньою Монголією, тоді як у Зовнішній Монголії, де переважно жили степовики, суворість клімату диктувала

⁴ Порівняйте аналогічні переваги франків із німецькими племенами, які стали християнами-аріанами.

⁵ Про значення традицій священної війни в Османській імперії раннього періоду див.: P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (London: Royal Asiatic Society, 1938), pp.42-43.

⁶ Порівняйте відносини між німецькими варварами і римськими християнами в IV ст.

⁷ René Grousset, *L'Empire des steppes* (Paris: Payot, 1939), pp.592-93.

суто кочовий спосіб життя, іноді доповнений полюванням. Навіть знаючи про привабливі риси китайської цивілізації, степове населення не могло ними скористатися⁸. Політика всіх китайських правителів зводилася до того, щоб, наскільки можливо, триматися від варварів подалі. Кочові племена могли ввійти в бюрократичну структуру китайського суспільства тільки в ролі віддалених і невибагливих торгових партнерів, і будь-яка група, яка відмовлялася прийняти цей скромний статус, могла завоювати собі місце в китайському суспільстві тільки війною⁹.

Відносна непроникність китайського кордону визначила відмінності в схемі проникнення кочовиків до Китаю від моделі проникнення тюркських племен до Персії. Щоб конфедерація племен змогла подолати систему захисту китайських кордонів, вона мала показати досить високий рівень внутрішньої організації та дисципліни. Коли такій конфедерації таланило захопити китайську територію, вожді племен прагнули зберегти ті якості організації, які принесли їм перемогу. Їхня сила залежала від військового мистецтва й організації, тому дуже інтенсивне запозичення китайських звичаїв могло зруйнувати основу їхньої влади. Ціла плеяда чужоземних завойовників робила помітні спроби ізолювати кочовиків від впливу китайського способу життя. Китайські правителі робили те саме¹⁰.

Такі спроби протистояти впливові китайського оточення суперечать людській природі, однак вони були життєво необхідні завойовникам, щоб у межах їхньої власної патріотичної політики збереглася китайська система управління і завойовники могли за її допомоги правити підкореним населенням. А це, своєю чергою, означало, що владні важелі для відновлення майже незіпсованого китайського уряду і суспільства завжди

⁸ Див. В. Vladimirtsov, *Le Régime social des Mongols* (Paris: Maisonneuve, 1948), pp.39-56. Ніяка пустеля Гобі не могла перешкодити проникненню китайського впливу на північ, і з X ст. у Маньчжурії відбувалося значне змішання кочового і осілого населення. Див. Karl A. Wittfogel and Feng Chia-sheng, *History of Chinese Society: Liao, 907-1125* (New-York: Macmillan Co., 1940), pp.53-58, 115-25. Глибина соціально-економічних змін під час проникнення кочовиків до Маньчжурії порівнянна зі змінами, що відбулися на тюрксько-перському кордоні в той же період.

⁹ Відносини Візантії з кочовиками півдня Росії та Придунайської рівнини радше нагадували китайську, ніж перську модель, та оскільки ніякого великого прориву візантійських кордонів кочовиками в IX ст. не було (можливо, завдяки відхиленню основних потоків міграції степових народів на південь, на землі, підвладні ісламу), можна знехтувати описом зв'язків Візантії з печенігами, половцями та ін. Цікаві подробиці цих прикордонних стосунків див. у праці: F.Dvornik, «Byzantium and the North» in Michael Huxley (ed.), *The Root of Europe: Studies in the Diffusion of Greek Cultures* (London: The Geographical Magazine, 1952).

¹⁰ У праці Wittfogel and Feng, *History of Chinese Society: Liao, 907-1125* наголошено відмінності в ступені ізоляції кочовиків від китайського суспільства за різних чужоземних завойовників. Так, чжурчженські правителі (1115–1234 рр.) допускали тісніші контакти з китайцями, ніж кидани (907–1125 рр.), які завоювали північ Китаю; маньчжури (1616–1912 рр.) більш схилилися до покитаєння, ніж монголи (1206–1368 рр.). Ці дані уточнюють картину, але не впливають на загальний висновок.

залишалися під рукою. Свобода і багатство означали майже неминуче розкладання військової й політичної системи завойовників, і коли процес заходив досить далеко, було неважко організувати місцевий опір чужинським зайдам під китайським проводом, граючи на ненависті місцевого населення до загарбників. З цього почалася династія Мін (1368–1664 рр.), яка покінчила з монгольським володарюванням. Вигнавши ненависних загарбників, правителі цієї династії методично знищили чи не всі сліди сторічного входження монголів у життя китайського суспільства.

Тюркське володарювання на Середньому Сході мало стійкіші й вагоміші наслідки. Перед тим як здобути політичну владу, тюрки вже тривалий час жили по краях ісламського світу й переймали мусульманство. Вони не були настільки чужі своїм завойованим підданам, як монголи китайцям. І не так просто було їх позбутися. В ісламських країнах, на відміну від Китаю, не було готової нетюркської системи державного управління¹¹, тож будь-яке послаблення військової сили однієї групи правителів негайно відкривало дорогу до влади іншій групі тюрків, що прийшла зі степів пізніше.

* * *

Можна точніше схарактеризувати ритм цих подій, якщо вирізнити три фази набігів кочових племен: 1) захоплення тюрками політичної влади в ісламському світі з одночасним проривом в Індостан і християнський світ (1000–1200 рр.); 2) монгольське завоювання, почате Чингізханом (1206–1227 рр.); 3) поновлення влади тюрків на Середньому Сході, а також повторна мусульманська експансія до Індії та Європи (1300–1500 рр.).

1. Тюркські держави, що виникли в мусульманському світі в XI–XII ст., були здебільшого недовговічними. Одна з найстабільніших держав — султанат турків-сельджуків, що протримався лише півсторіччя (103–1092 рр.) і потім розпався на десятки ворогуючих територій. Успішнішим виявилось об'єднання Єгипту, Сирії та Іраку під владою Саладіна (1169–1193 рр.), чому сприяла реакція мусульман на перемоги франків у Першому хрестовому поході (1097–1099 рр.). Невдачі Третього хрестового походу (1189–1192 рр.) продемонстрували ефективність держави Саладіна. Після смерті останнього з цієї династії в 1250 р. тюркські війни-раби, відомі під назвою мамелюки¹², установили в Єгипті

¹¹ У мусульманському світі опір мав характер релігійних сектантських рухів (шиїтських сект). Асасини, які створили і підтримували з 1090 р. по 1256 р. розсіяний серед населення таємний сектантський рух, доклали дуже багато зусиль, щоб скинути владу турків-сельджуків, апелюючи при цьому як до антитюркських, так і до антисунітських настроїв. Див. Marshall G.S.Hodgson, *The Order of Assassins* (Gravenhage: Mouton, 1955).

¹² У праці: A.N.Poliak, «Le Caractère colonial de l'état mamelouke dans ses rapports avec la Horde d'Or», *Revue des études islamiques*, IX (1935), 231-48 висунуто цікаву гіпотезу про те, що режим мамелюків був, власне, заморською колоніальною імперією черкесів і

своєрідний олігархічний режим, який з успіхом володів усією імперією Саладіна аж до 1517 р.

Основною подією тюркського наступу на християнський світ була битва біля Манцикерта 1071 р., коли сельджуки здобули вирішальну перемогу над Візантією і зміцнили свою владу над осередковим Анатолійським нагір'ям¹³. На іншому краї мусульманського світу син тюркського раба-воїна Махмуд із Газні чинив набіги на Пенджаб і долину верхнього Гангу (998–1030 рр.) зі своєї бази в Північному Афганістані. Його напади вторували шлях мусульманському завоюванню в усій Північній Індії. Одначе влада мусульманських воїнів і шукачів пригод на південь від Гімалаїв не відзначалася стійкістю до 1206 р., коли перші правителі з тюркських воїнів-рабів сіли на трон у Делі та встановили режим, що нагадував режим, установлений згодом мамелюками в Леванті¹⁴.

2. Военна лихоманка охопила в XIII ст. велику частину Євразії. Її осереддям стали степові райони Зовнішньої Монголії — саме там знялася друга хвиля нашестя кочовиків. Це нашестя різко відрізнялося від раніших проникнень тюрків на Середній Схід, оскільки монголи прийшли як орда диких і жорстоких варварів, що ставилися до своїх жертв як до мисливської здобичі в сезон щорічного великого полювання — їх або приборкували, або вбивали, залежно від обставин.

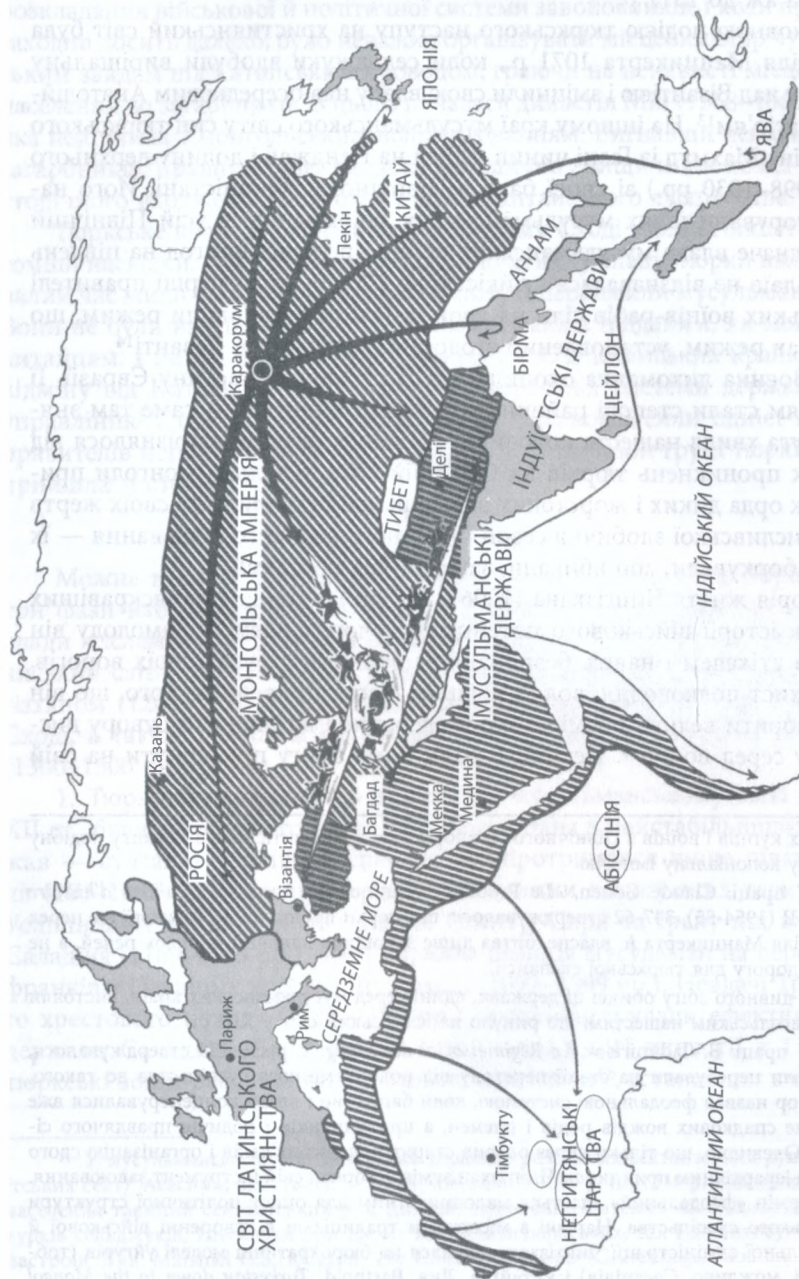
Історія життя Чингізхана (1206–1227 рр.) — одна з найяскравіших сторінок історії військового потенціалу кочових племен. Замолоду він побував утікачем і навіть безпорадним бранцем у руках своїх ворогів, одначе хист полководця, воля і вояцьке щастя привели до того, що він зміг створити велику племінну конфедерацію і встановити сувору дисципліну серед воїнів¹⁵. Перемоги дали йому змогу повернути на свій

тюркських купців і воїнів з Північного Причорномор'я, яка витіснила з Леванту подібну франкську колоніальну імперію.

¹³ У праці: Claude Cohen, «Le Problème ethnique en Anatolie», *Cahiers d'histoire mondiale*, II (1954-55), 347-62 стверджувалося, що тюрки проникли до Анатолії ще перед битвою біля Манцикерта й, власне, битва лише закріпила наявний порядок речей, а не відкривала дорогу для тюркської експансії.

¹⁴ З дивного збігу обидві ці держави, єдині серед мусульманських країн, вистояли перед монгольським нашестям, що ринуло на ісламський світ у XIII ст.

¹⁵ У праці: B.Vladimirtsov, *Le Régime social des Mongols*, pp.56-158 стверджувалося, що монголи перебували на стадії переходу від родоплемінного суспільства до такого, якого автор назвав феодальною системою, коли багатство і влада концентрувалися вже в руках не спадкових вождів родів і племен, а прихильників і родичів правлячого сімейства. Очевидно, що тільки через розрив старих родових зв'язків і організацію свого війська за ієрархічним принципом Чингізхан зумів створити свій інструмент завоювання. Відтак термін «феодальний» здається малопридатним для опису політичної структури монгольського суспільства. Нарівні з місцевими традиціями в створенні військової й територіальної адміністрації Чингізхан спирався на бюрократичні моделі уйгурів (тобто врешті, можливо, Сасанідів) і китайців. Див. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Conquest*, pp. 386-93; George Vernadsky, *The Mongols and Russia* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1953), pp. 92-137.

МОНГОЛЬСЬКА ЕКСПАНСІЯ В ПЕРІОД ДО 1300 Р.

бік колишніх недругів, і доки успіх йому сприяв, воїнам степів, попри зрозуміле прагнення до здобичі, було не вигідно нарікати на сувору дисципліну. Його армії здійснили низку походів на ті райони Китаю, Середнього Сходу та Європи, які були ближчі до степів. Майстерність воєначальників, мобільність і те, що сьогодні назвали б штабною роботою, давала монголам перевагу над будь-якими ворогами. Аж до смерті Чингізхана в 1227 р. його армія, не знаючи поразок, захопила величезну територію від Волги до Амуру, згуртувавши племена в могутній військовий союз¹⁶.

За нащадків Чингізхана набіги за здобиччю поступилися регулярнішій експлуатації завойованих країн. Але напади тривали: Східна Європа стала даницею монголів після 1241 р., Персія, Ірак і Анатолія — після 1258 р., Китай був повністю завойований до 1279 р. Після цього воєнний потяг монголів став вщухати. У 1260 р. єгипетські мамелюки завдали поразки монголам у палестинській пустелі та вигнали їх із Сирії. У 1281 р. невдале вторгнення до Японії поклато край монгольської експансії на схід. У 1285–1303 рр. султани з Делі відбили декілька монгольських набігів, але втратили частину Пенджабу. У 1292 р. монгольське вторгнення на Яву було успішним, 1297 р. вони захопили Бірму, але їхня влада в цих віддалених районах тривала недовго і не залишила істотних слідів.

3. Три старші сини Чингізхана правили частинами великої імперії свого батька без підтримки армії, командування якою перейшло до

¹⁶ Із монгольським завоюванням не було пов'язано жодних технічних удосконалень озброєння, однак воїни Чингізхана успішно переймали нову зброю, зустрінуту у ворогів. Так, катапульти, побудовані мусульманськими ремісниками, монголи застосовували в облозі китайських міст, а винайдений у Китаї порох, мабуть, використали в Угорщині.

Ударною потугою монголів була кавалерія; легка кавалерія стрільців, попервах характерна для монгольської армії, швидко була доповнена важкоозброєними катафрактами, що дозволило поєднати силу вогню та удару. Тактика зводилася до оточення ворога, що нагадувало звичну тактику монголів під час щорічного великого полювання, коли всі чоловіки племені утворювали коло нагоничів і, поступово стискаючи його, гнали дичину до зручного для забою місця. Цей метод полювання вимагав чіткої координації дій усіх учасників, і його можна вважати кращими навчаннями для монгольських командирів і солдат, оскільки мисливці й воїни були ті самі люди.

Монголи перевершували армії цивілізованих держав не кількістю (часто їх було менше) і не зброєю, а мобільністю й координацією дій на дуже далеких відстанях. Вони могли переміщатися колонами, що розосередилися на будь-якій місцевості, підтримуючи постійний зв'язок, аби об'єднатися в бойовий порядок у потрібний момент і в потрібному місці. Субедей, монгольський воєначальник, який очолював вторгнення до Європи 1241 р., міг не піклуватися про підтримку зв'язку і координації між частинами його армій, що наступали на Польщу і Угорщину, незважаючи на те, що їх переділяли Карпатські гори. Європейській армії не досягли такого рівня координації до кінця XIX ст. У монголів були відмінні гінці-зв'язківці, чудова глибока і флангова розвідка. Відіграла свою роль і дивна витривалість воїнів і коней, вирощених у суворих умовах монгольського степу. Огляд монгольської військової організації й тактики див. у праці: H.Desmond Martin, *The Rise of Chingis Khan and His Conquest of North China* (Baltimore, Md.: John Hopkins Press, 1950), pp.11-47.

молодшого брата¹⁷. Відтак у всіх західних регіонах імперії монголів на передній план знову вийшли тюркські народи. Вони від самого початку входили як одна з частин до військової машини монголів, і тепер, з огляду на чисельну перевагу, монгольська мова швидко поступилася місцем тюркським діалектам у правлячій верхівці всіх частин імперії на захід від Монголії. Зміну мови супроводжували культурні зміни. Коли перша спустошлива хвиля монгольського нашестя відринула, почав діяти давній механізм асиміляції кочовиків ісламською цивілізацією. Уже 1257 р. хан Золотої Орди з району Волги почав схилитися на бік ісламу та уклав союз із єгипетськими мамелюками проти монгольського хана в Персії¹⁸. У 1295 р. іслам переймили перські хани, і наступного сторіччя він став панівною релігією в древніх оазах басейну ріки Тарім і проник навіть до осередкових степових областей. За цих умов не відігравали великої ролі історичні процеси, які призвели до падіння монгольської династії в Персії (1349 р.) і дали тимчасову владу різним тюркським і тюрксько-монгольським правителям. Це означало, що в середовищі ісламу поновилися ті хаотичні політичні процеси, які живили мусульманську експансію до християнської Європи та Індії.

Залежно від успіхів чи поразок того чи того воєначальника в степових землях на Середньому Сході та в Північній Індії з дивовижною швидкістю виникали і зникали ісламські держави. Найвідомішим із цих воєначальників був Тимур (1360–1404), тюрк і мусульманин, який уважав себе спадкоємцем і наступником Чингізхана та перетворив жорстокість, притаманну монгольським кочовикам, на засіб політичного тиску. Тільки імперія мамелюків у Єгипті та Сирії (з 1382 р. її правителями були вже не тюрки, а черкеси) та Османська імперія (1284–1921 рр.) вистояли і зберегли незалежність і внутрішню стабільність.

Культурне та економічне життя в серці ісламського світу, безперечно, страждало від хаосу та безладдя в ньому, але вони не припинили експансії ісламу. Навпаки, нескінченні конфлікти в мусульманському світі породжували нових і нових воїнів, які, зазнавши поразок у Персії та Центральній Азії, були готові спробувати щастя як борці за віру проти християн та індуїстів. Отож, конфлікти в мусульманському світі притягали окремих воїнів і військові формування зі степів, а потім виштовхували їх до кордонів.

Найбільшу вигоду від цієї міграції воїнів мали мусульманські пра-

¹⁷ Згідно з мусульманськими істориками, кожному зі старших синів було виділено по чотири тисячі воїнів, а у молодшого сина під орудою було 129 тис. (Barthold, *Turkestan down to the Mongol Conquest*, p.404). Але й за такого нерівномірного розподілу військової сили імперія зберегла свою цілісність до 1294 р., коли помер онук Чингізхана хан Хубілай.

¹⁸ Суперечки між ханами Золотої Орди і Персії виникли через контроль над Азербайджаном і Кавказом (Grousset, *L'Empire des steppes*, pp.475-76; B.Grekov and A.Iakoubovski, *La Horde d'Or* (Paris: Payot, 1939), pp.76-82).

вители Індії та Османські султани. До 1500 р. мусульмани завоювали велику частину Індії¹⁹. Тоді ж Османська імперія об'єднала під своєю владою Малу Азію і частину Балканського півострова на південь від лінії Сава—Дунай, за винятком кількох венеціанських анклавів на узбережжі Адріатики і Пелопоннеському півострові. Однак на 1500 р. воєнне щастя зрадило степовим народам. З'явилася вогнепальна зброя і завдяки їй вмілому використанню в бойових діях Османська імперія здобула найблискучіші перемоги після середини XV ст.²⁰ Тільки-но у війні почала застосовуватися вогнепальна зброя, степові народи втратили всі свої бойові переваги. Таку зброю можна було виготовляти тільки в цивілізованих країнах за наявності палива, металів, хімічних речовин і майстерних ремісників, яких степовики не мали. Крім того, сторіччя традиційного володіння луком з коня викликали в них стійке неприйняття іншої зброї, навіть коли купці з цивілізованих країн могли доставляти її до кочовищ. Ситуація ускладнювалась і тим, що нова зброя порушила давнє співвідношення між кіннотою і піхотою²¹. Згодом, коли піхота цивілізованих держав, озброєна вогнепальною зброєю, змогла на рівних зустрічати найлютішу атаку найдисциплінованішої кінноти кочовиків, остання втратила своє військове та історичне значення²².

¹⁹ Остання з могутніх у військовому аспекті індуїстських держав, Вігосудагар, заснована 1335 р., упала тільки 1565 р.

²⁰ Знамениті загони яничар, що набиралися після 1438 р. переважно з християнських підданих імперії, були озброєні мушкетами близько 1500 р. Уже в облозі Константинополя 1453 р. турки-османи успішно застосовували артилерію. Див. David Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom* (London: Vallentine, Mitchell, 1956), Appendix II. Про вогнепальну зброю в Індії див. Syed Abu Zafar Navdi, «The Use of Cannon in Muslim India», *Islamic Culture, the Hyderabad Quarterly Review*, XII (1938), 405-18.

²¹ До кінця XVI ст. рушніці були дуже важкими й незручними, і вершник не міг ними користуватися. Навіть коли з'явилися кавалерійські пістолети, їхня вогнева потужність значно поступалася мушкетам, якими були озброєні піхотинці.

З іронії долі монгольське нашествя прискорило розроблення вогнепальної зброї. Китайські дослідники з використанням вибухових речовин і примітивних гармат випередили аналогічні розроблення в Європі та інших країнах, і певно, що китайський досвід надихав європейських зброярів і артилеристів. Але без імперії монголів в Азії такі стимули надовго затрималися б чи взагалі ніколи не здійснилися б.

Піонерська роль Китаю в зброярській справі описана в працях: L. Carrington Goodrich and Feng Chia-Sheng, «The Early Development of Firearms in China», *Isis* XXXVI (1946), 114-23; Wang Ling, «On the Invention and Use of Gunpowder in China», *Isis*, XXXVII (1947), 160-78. В останній праці наведено дані про те, що монгольське нашествя на Східну Європу в 1240–1241 рр. могло стати для європейців першою нагодою спостерігати застосування пороху в гранатах, запущених за допомоги катапульта. Уявна схожість між формою перших європейських гармат (див., наприклад, працю: Charles Oman, *A History of the Art of War in the Middle Ages*, Vol II [Boston and New York: Houghton Mifflin Co., n.d.], Pl. XXIX) і китайських знарядь, «відлитих із чавуну у вигляді гарбуза зі стінками завтовшки два дюйми» (Goodrich and Feng, p. 117), свідчить про те, що європейські ремісники якимось чином дізналися про винаходи китайських зброярів за десятиріччя після великих походів монголів, коли, як доводять «Подорожжя» Марко Поло, пересуватися Євразією було порівняно легко.

²² Приголомшливі діяння тюрків і монголів були в центрі світових історичних

В. РЕАКЦІЯ ІСЛАМСЬКОГО СВІТУ НА ЕКСПАНСІЮ СТЕПОВИХ НАРОДІВ

1. ПОЛІТИЧНА І СУСПІЛЬНА РЕАКЦІЯ

Тюркське проникнення у світ ісламу поряд із закінченням монгольського нашествия порушило компроміс між релігійним ідеалом суспільства праведників та імперськими інтересами, досягнутими на початку правління Аббасидів. Після того як монголи знищили Багдадський халіфат (1258 р.), годі було й казати про якесь політичне єднання²³. Навіть більше, схильність до насильства та інтриг, характерна для тюркських пройдисвітів, і неприйняття ісламу, типове для перших монгольських правителів, прирікало на крах будь-яку спробу узгодити щоденну політичну реальність із принципами релігії. У нових державах управління частково будувалося за старими перськими моделями, частково спиралося на племінні відносини, але передусім у державних інституціях панувала загальна підозрілість і властива правителям-ошуканцям недовіра до всіх, як і не прихована ніякою мораллю боротьба за владу.

Однак ранньоісламський ідеал суспільства праведників не згас у серцях правовірних мусульман. Час від часу реформатори та войовничі пророки, такі як династії Альморавідів (1061–1147 рр.) і Альмохадів (1130–1269 рр.), правителів Північної Африки і мусульманської Іспанії, старанно намагалися втілити в життя ці принципи, але всі їхні спроби не мали успіху. Необхідність консолідувати політичну владу вимагала від них компромісів за рахунок релігії. Але на рівні суспільства ідеї мусульманства жили і процвітали попри глибоке розчарування, принесене політичним процесом.

Навіть дуже далекі від релігії правителі дозволяли діяльність навчителів шаріату й суддів священного ісламського суду. Для розв'язання суперек між приватними особами в мусульманському суспільстві не існувало іншої юридичної системи²⁴. Отож, вивчення Священного закону тривало, і за будь-якого правителя його тлумачі й адепти могли

подій, однак схожі драматичні події відбувалися в Північній Африці та Іспанії, де плеяда завойовників-варварів із регіону Сахари захопила мусульманський Далекий Захід і реорганізувала там політичну систему. Утім, племена берберів зіткнулися лише з однією розвиненою цивілізацією та не могли виконувати роль «переносників культури», як тюрки і монголи в Євразії. Бербері-завойовники виконували функцію «носіїв цивілізації» лише щодо негритянського населення Західного Судану.

Див. Ibn Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, Franz Rosenthal (trans.) (3 vols.; New York: Pantheon, 1958). У цій праці занепад національної культури Північної Африки в XIV ст. приписано набігам кочовиків.

²³ Спадкоємець дому Аббасидів утік до Єгипту та був визнаний правлячим там мамелюками халіфом, але інші мусульманські держави здебільшого відмовлялися це визнати. Див. T.W. Arnold, *The Caliphate* (Oxford: Clarendon Press, 1924), pp.87-120.

²⁴ Навіть у ті періоди, коли монгольські правителі Персії сповідували певну комбінацію шаманізму та буддизму, ісламським законникам дозволялося застосовувати закони

розраховувати на шанобливе ставлення і навіть на високі посади²⁵. Під час паломництва до Мекки і навчання в престижних закладах Медини студенти й викладачі Священного закону з усіх кінців мусульманського світу мали можливість спілкуватися та цим консолідувати транснаціональну спільність мусульманських теологів і правознавців.

Одначе мірою того, як шаріат перетворювався на складне зведення правил повсякденного життя, глибоко релігійні мусульмани почали відкидати таке механічне утвердження святості в житті правовірних. Шлях суфізму, що пропонував містичне єднання з богом, являв собою альтернативу спробам регулювати кожен буденну дрібницю божественними настановами. Попри дуже особистий характер їхнього вчення, послідовники суфізму, дервіші й факіри, поступово зробили його публічним. Для заснування секти послідовників суфізму достатньо було відомого святого і кількох його учнів, які визначали більш-менш чітко ритуали і життєві правила своєї пастви. У XI–XII ст. численні секти послідовників суфізму виникали по всьому мусульманському світі, але тільки деякі з них проіснували достатньо довго чи мали вплив на досить великій території.

Ремісничі цехи та інші міські братства часто робили ритуали суфізму центральним дійством своїх зборів. Такі групи іноді підіймали населення на боротьбу проти дрібних тиранів, накинених мінливістю воєнних часів. Але ця політична опозиція до влади тюркських воєвод не змогла перерости в міське самоврядування. У XIV ст. кілька міст Анатолії та Персії, мабуть, мали автономію, схожу на незалежність вільних міст Європи того ж часу, але це було радше винятком. Стабільні владні структури навряд чи можна було створити на базі товариств, що присвятили себе передусім екстатичному єднанню з Богом. Коли минала тимчасова криза, адепти суфізму поверталися до вищої мети людських прагнень — культивування містичних візій, забуваючи про самоврядування та оборону. Отже, управління клопоталися військовики, а гільдії, братства і секти дервішів тільки іноді ставали ефективною протипагою до свавілля влади²⁶.

шаріату для розв'язання суперек і ведення справ серед мусульман. Див. Bertold Spuler, *Die Mongolen in Iran* (Berlin: Akademie Verlag, 1955), pp.375-76.

²⁵ Життя знаменитого мандрівника Ібн Баттуті (1304 — між 1368 і 1377) може добре проілюструвати міжнародний характер мусульманської науки та юриспруденції. Народжений у Марокко, він практикував мусульманське право в Індії та на Мальдівських островах, а повернувшись наприкінці життя на батьківщину, мав там не менший авторитет. Попри відмінності в способах правління і звичаях, закони шаріату — принаймні, у принципі — діяли в усіх мусульманських країнах, і знавець цих законів міг практикувати скрізь. Див. Ibn Batuta, *Travels in Asia and Africa*, H.A.R.Gibb (trans.) (London: George Routledge & Sons, 1929).

²⁶ Див. Franz Taeschner, «Beiträge zur Geschichte der Achis in Anatolien (14-15 Jht)», *Islamica*, IV (1929), 1-47; Bernard Lewis, «The Islamic Guilds», *Economic History Review*, VIII (1937), 20-37.

Відсутність наукових даних унеможлиблює загальну оцінку економічної ситуації в мусульманському світі до 1500 р.²⁷ Акти насильства, звісна річ, заважали торгівлі; значну кількість великих і багатих міст було розграбовано, а деякі й повністю знищено. Крім того, після X ст. мусульманський флот більше не панував на Середземному морі, і там утвердилися ростучі міста-держави Італії. Проте мусульманські міста ще процвітали. Утрати в одній частині ісламського світу компенсувалися розквітом нових столиць, збагатілих на війсьній здобичі та прикрашених митцями й ремісниками, привезеними звідусіль могутніми завойовниками. З одного боку, постійні заворушення, як у Єгипті XV ст. за правління мамелюків, призводили до економічного занепаду, але з іншого — розквіт відносно стабільних нових держав, як-от Османської імперії, сприяв торгівлі й нагромадженню.

З огляду на ці суперечливі факти важко зробити загальний висновок щодо економічної ситуації в мусульманському світі між 1000 р. і 1500 р. Видається, утім, що Ірак і Сирія, які були економічною та політичною опорою ранньомусульманської цивілізації, утратили свої позиції, а Персія і Анатолія, навпаки, піднеслися. Зокрема, тяжкі часи переживала іригаційна система Месопотамії, коли на тих родючих просторах точилася боротьба за владу між тюркськими пройдисвітами. Систему каналів не підтримували в належному стані близько ста років до монгольського нашестя (1258 р.), унаслідок чого солончаки, болота, гола пустеля і вбогі пасовища почали виникати на колись родючих землях²⁸. Такий занепад стародавньої коліски цивілізації не віщував нічого доброго для соціально-економічного розвитку всього мусульманського світу, хоча він частково й компенсувався економічним піднесенням в Анатолії та на Балканах після утвердження Османської імперії²⁹.

²⁷ Див. Claude Cohen, «L'Histoire économique et sociale de l'Orient musulman medieval», *Studia Islamica*, III (1955), 93-115.

²⁸ Див. Thorkild Jacobson and Robert M. Adams, «Salt and Silt in Ancient Mesopotamian Agriculture», *Science*, CXXVIII (1958), 1257. Головною проблемою було те, що мул, який наносився на поля сторіччями, підіймав їхній рівень вище за рівень каналів. Якщо не передбачити достатньої кількості відповідних каналів, збиток також міг бути значним, але ця проблема існувала від самого початку дії іригаційної системи Месопотамії, і її можна було усунути за один сезон, провівши широкомасштабні земляні роботи. Інакше стояла справа з підвищенням рівня полів. Її можна було вирішити, тільки проривши нові великі канали, а такий складний технічний проект був до снаги лише сильній централізованій владі. Сучасний Ірак лише нині, у другій половині XX ст., почав реалізацію проекту, необхідного, аби довести розвиток сільського господарства в цьому регіоні до рівня перших сторіч християнської ери.

²⁹ Класична греко-римська цивілізація мала схожий цикл економічного занепаду стародавніх центрів і піднесення та розквіту колишньої периферії. Історія цукрових плантацій Карибського басейну згодом повторила цю модель. Натомість технічні чинники в усіх трьох випадках були абсолютно різними.

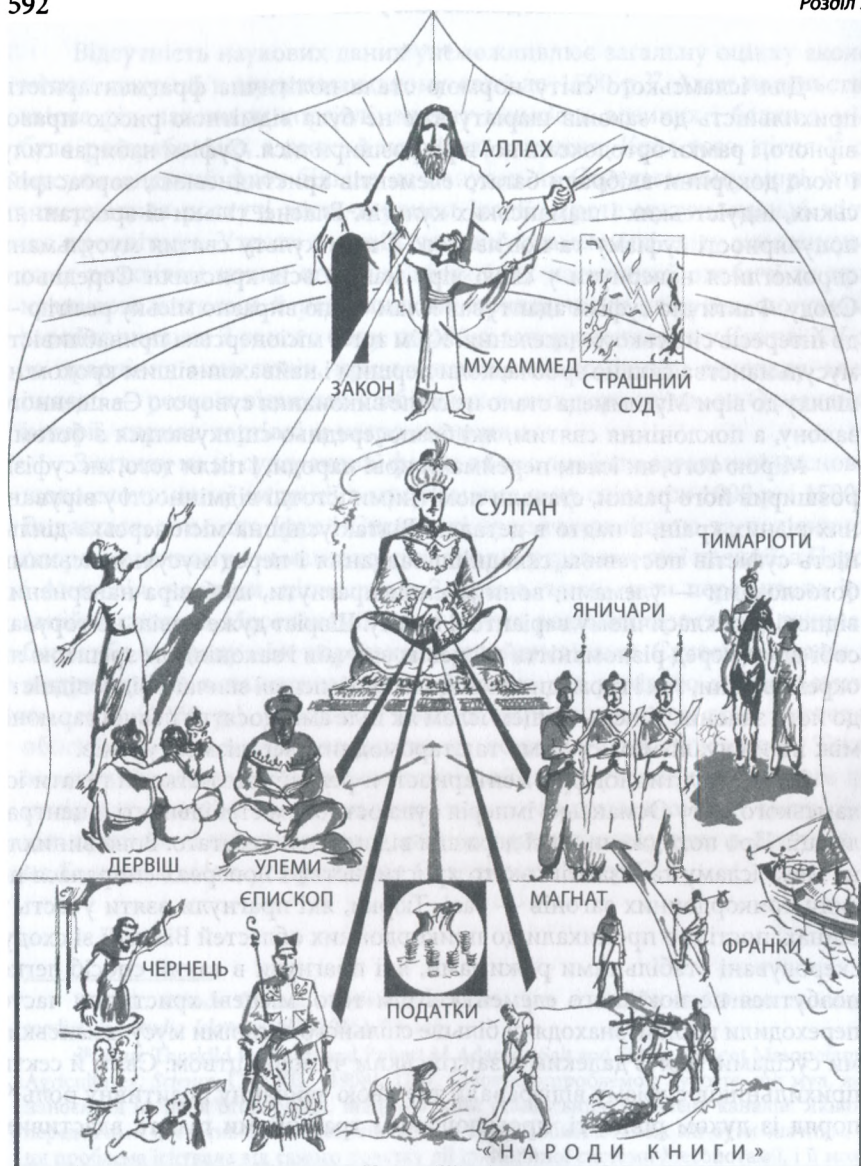
* * *

Для ісламського світу нормою стала політична фрагментарність; прихильність до законів шаріату вже не була відмітною рисою правдивного, і рамки ортодоксальної віри розширилися. Суфізм набирив силу, і його доктрини ввібрали багато елементів християнських, зороастрійських, індуїстських і шаманських культів. Власне, тільки зі зростанням популярності суфізму та пов'язаного з ним культу святих мусульмани спромоглися повернути у свою віру майже всіх християн Середнього Сходу. Фактично суфізм адаптував іслам — цю виразно міську релігію — до інтересів сільського населення. Крім того, місіонерська привабливість мусульманства сильно зросла, коли першим і найважливішим кроком на шляху до віри Мухаммеда стало не сліпе виконання суворого Священного закону, а поклоніння святим, які безпосередньо спілкувалися з богом.

Мірою того, як іслам переймали нові народи, і після того, як суфізм розширив його рамки, ставали помітними істотні відмінності у віруваннях різних країн, а надто в деталях. Відтак успішна місіонерська діяльність суфістів поставила складніші завдання і перед мусульманськими богословами — улемами; вони мусили прагнути, щоб віра навернених відповідала класичному варіантові ісламу. Шаріат дуже повільно торував собі шлях серед різноманіття місцевих звичаїв і законів, але зрештою як окремі віряни, так і громади приводили свої місцеві звичаї у відповідність до його законів. Кінець-кінцем іслам як ціле зміг досягти певної гармонії між індивідуалізмом суфізму та старомодним легалізмом улемів.

На тлі політичної фрагментарності й релігійної хисткості решти ісламського світу Османська імперія була островом стабільності й централізації. Про походження цієї держави відомостей небагато. Вона виникла на межі ісламу та візантійського християнства і попервах спиралася на силу прикордонних загонів — газі. Тюрки, які прагнули взяти участь у війнах, постійно проникали до прикордонних областей Візантії зі сходу, скеровувані стабільними режимами, які прагнули в такий спосіб легко позбутися неспокійного елемента. Крім того, місцеві християни часто переходили в іслам, знаходячи більше спільного зі своїми мусульманськими сусідами, ніж із далеким візантійським чиновництвом. Святі й секти прихильників суфізму відігравали тут свою звичайну позитивну роль³⁰, поряд із духом рівності, проголошеним традиціями газі та властивим

³⁰ Орден дервішів (бекташі), якого згодом асоціювали з яничарами — османськими воїнами-рабами, вирізнявся своєю широкою віротерпимістю навіть серед прихильників суфізму. Бекташі вчили, що іслам, християнство та інші релігії, власне, не відрізняються одна від одної, позаяк усі вони — тільки незавершені спроби висловити і цим закріпити містичний досвід божества. Ця доктрина, безперечно, сприяла наверненню в іслам, оскільки йшлося не про заперечення християнства, а про відмову від його винятковості. Див. J.K.Birge, *The Bektashi Order of Dervishes* (Hartford, Conn.: Hartford Seminary Press, 1937); F.Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultan* (Oxford: Clarendon Press, 1929), I, 159-66.

СТРУКТУРА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

цехам і братствам, що мали велику вагу в суспільстві на ранньому етапі становлення Османської імперії.

Коли, однак, Османська держава стала імперією з великою територією, вождь газі — султан зіткнувся зі звичайною проблемою закріплення свого завоювання. Його воїни були ненадійними підданими, і їх можна

було втримати в покорі, тільки відряджаючи в щорічні воєнні походи проти християн. Султани звернулися до традиційного ісламського інституту сімейних рабів для створення структури управління, але при цьому вміло модифікували цей інструмент влади в традиціях газі. Сім'ю рабів було перетворено на своєрідну освітню установу для навернення християнських хлопчиків у мусульманство. Ця система стала діяти регулярно з 30-х рр. XV ст., і у вигляді сім'ї навернених у мусульманство рабів султани Османської імперії набули могутню протипагу бунтарським схильностям своїх вільних підданців.

Поступово значення вільних газі меншало, а роль сім'ї рабів ставала дедалі значнішою. Однак наприкінці XVI ст. загартована в боях мусульманська кавалерія все ж становила ядро армії Османської імперії³¹. Узимку ці воїни жили у своїх маєтках, а під прапори султана ставали на час літніх кампаній. В умовах рівноваги, забезпеченої рабами, з одного боку, і воїнами — з іншого Османська імперія зростала й міцніла. Успадкування трону завжди було проблемою, та енергійні правителі династії Османів змогли зберегти за собою владу в імперії, граючи на суперечностях двох основних складників її військової потуги.

У своїх зусиллях перетворити прикордонну вольницю на велику мусульманську імперію перші османські султани вдавались і по допомогу улемів³². Це привело до деяких цікавих наслідків. З одного боку, посилюючи роль шаріату в Османській імперії, улеми збільшували розрив між християнством і мусульманством, який був незначним у ранній період османської експансії. З іншого боку, Священний закон наказував бути терпимим до «народів Книги» і забороняв насильне втручання в справи християн та юдеїв, стримуючи прагнення газі зятяті нападати на всіх невірних. Отож, неосвічені воїни прикордоння попервах віддали свої позиції сім'ї рабів, а згодом — і правовірним сунітським улемам. Крім того, навернення в іслам християнських підданих майже припинилося, за винятком тих, хто був навернений через сім'ю рабів³³. У другій половині XIV ст. масове навернення християн в іслам спостерігалось тільки у віддалених гірських місцевостях, таких як Боснія, де наявність богомільської ереси, схоже, цьому сприяла, або Албанія, де постійні війни створювали сприятливий ґрунт для традицій газі.

³¹ Загони християнських васалів, які воювали під орудою своїх вождів, спершу також були важливим компонентом військової потуги Османської імперії. Але така ситуація збереглася лише в румунських провінціях, а в інших місцях султани призначали турецьку адміністрацію і віддавали землі в нових провінціях своїм воєначальникам. Тож після 1450 р. християнські васали вже не відігравали важливої ролі в турецькій армії.

³² У містах Брусса і Нікея, які були першими важливими центрами, захопленими турками (1326 і 1331 рр.), одразу після завоювання було створено вищі духовні школи для виховання необхідної кількості богословів і суддів для нової держави. Див. Abdulhak Adnan, *La Science chez les Turcs Ottomans* (Paris: Maisonneuve, 1939), pp.9-11.

³³ Значне зростання впливу православ'я також зменшило привабливість суфізму для балканських християн.

Коли Мехмед II Фатіх (Завойовник) 1453 р. захопив Константинополь, він установив там режим подвійного управління, передавши православному патріархові широкі юридичні та інші повноваження щодо його християнських підданих. Християнське духовництво в такий спосіб дістало над християнами владу, подібну до тієї, яку мали щодо мусульман улеми. Крім того, султани скопіювали християнську духовну ієрархію для улемів і запровадили суворіший державний контроль за їхньою діяльністю, ніж це міг зробити до них будь-хто з мусульманських правителів.

Османська імперія не мала рівних серед сучасних їй мусульманських держав. В Іспанії мусульмани Андалузії не змогли протистояти наступові християн із півночі та в 1492 р. утратили свій останній оплот, Гранаді, коли сила Османської імперії майже досягла апогею. У Центральній Азії, Персії та Індії плеяда войовничих ошуканців так і не змогла створити стабільну державу, можливо, тому, що їм бракувало опори у вигляді традицій газі, які підтримували Османів од початку та були істотним елементом режиму після 1500 р., у період розквіту імперії³⁴.

2. ЗМІНИ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ

Політична фрагментація та влада тюрків не відразу змінили інтелектуальний і культурний клімат мусульманського світу. Приблизно до кінця XI ст. зберігався поділ на богословські науки ісламу, раціоналістичну філософію та науку греків, куртуазну белетристику придворних кіл. Навіть такі неосвічені військовики, як Махмуд із Газні, завойовник Індії, широко протегували науки і мистецтва, доходячи навіть до викрадення найвидатніших їхніх представників у конкуруючих дворів. Отже, ні насильство, ні перевороти не вплинули істотно на розвиток культури. Політична фрагментація лише примножила низку гоноровитих правителів, ладних протегувати знаменитостям. Три найбільші інтелекти мусульманського світу жили серед політичного неспокою. Лікар і теолог Ібн Сіна (Авіценна; 980–1037) провів велику частину свого життя в Східній Персії, де сильніше за все відчувався тиск тюркських завойовників, так само, як математик і дослідник індійської філософії аль-Біруні (Альберуні; 973–1046); на іншому краю мусульманського світу Ібн Рушд (Аверроес; 1126–1189) пережив завоювання Іспанії Альмохадами. Обсяг знань у працях цих та інших учених за складністю та системністю був рівний або перевершував знання, накопичені в елліністичній Александрії.

Кажучи загалом, на XII ст. мусульманські вчені опанували наукову спадщину своїх грецьких та індійських попередників і додали до неї

³⁴ Мої нотатки щодо політики Османської імперії спираються головню на інформацію невеликої праці: Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (London: Royal Asiatic Society, 1957). Див. також А.Н. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1913); Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit* (Munich: F.Bruckmann, 1953).

нові знання, особливо видатні в математиці, хімії, медицині й оптиці, та узгодили їх із доктринами мусульманства. Великі систематизатори грецької науки Аристотель, Гален, Евклід і Птолемей окресли загальні межі мусульманської науки, але численні нові знахідки та деякі принципи цієї науки вихопилися далеко за межі, задані грецькими попередниками³⁵.

Суперечності між раціоналістичною філософією та ісламською теологією вимагали розв'язання. Деякі положення, наприклад, про те, чи є наш світ вічним чи був колись створений, становили непримиренну суперечність. Логічно було б одній із шкіл піти на поступки в цих питаннях, і саме це сталося. Раціоналістична філософія схилилася перед релігійною догмою, однак цьому передувала боротьба ідей, і теологія перемогла тільки після того, як озброїлася інструментами логіки, доводячи марність людського пізнання. Вирішальним чинником перемоги офіційної релігії став її союз із популярними релігійними догмами суфізму. Цей союз знайшов своє вираження в працях найбільшого і, поза сумнівом, найвпливовішого теолога ісламу аль-Газалі (1058–1111).

За Аббасидів багдадська чернь укупі з віроломними ісламськими правниками поклала край першій спробі створити раціональну мусульманську теологію. Однак за часів юності аль-Газалі навіть консервативні знавці шаріату вступили на небезпечний шлях теологічних дебатів, аби спростувати раціоналістичну філософію. В їхніх руках Аристотелева логіка слугувала засобом довести неможливість досягнення істини через раціональні міркування. Аль-Газалі був вихований у цій традиції, але на вершині блискучої кар'єри професора богослов'я в Багдаді пережив глибоку особисту кризу і став піддавати сумніву те, чого навчав. Зрештою він звернувся до містичного досвіду. Відмовившись від посади в Багдаді, став простим адептом суфізму, проголошуючи розчинення особистості в богові. У немолодому віці аль-Газалі почав писати і вчити по-новому, стверджуючи, що людина спроможна осягнути бога. Він твердив, що богословське дискутування — лише зручний засіб знайти містичний шлях пізнання, осягаючи помилки філософів та інших учених, які не визнавали релігії³⁶.

Повне заперечення логіки, проголошене аль-Газалі, стало нормою для всієї подальшої мусульманської теології. Систематичний антиінтелектуалізм відкрив широкому дорогому містикам суфізму і дав змогу улемам

³⁵ Див. George Sarton, *Introduction to the History of Science* (Washington: Carnegie Institution, 1931), I, II; Aldo Mieli, *La Science arabe* (Leiden: F.J.Brill, 1939), 90-216.

³⁶ Аль-Газалі написав свою коротку біографію (переклад Ватта): W.Montgomery Watt, *The Faith and Practice of Al-Ghazali* (London: Allen & Unwin, Ltd, 1953), pp.19-85. Див. також Louis Gardet and M.M.Anawati, *Introduction à la théologie musulmane* (Paris: J.Vrin, 1948), pp.67-76; A.J.Wensinck, *La Pensée de Ghazzali* (Paris: Maisonneuve, 1940).

Ті методи, якими через сторіччя папа Іннокентій III зміг підпорядкувати ентузіазм францисканців офіційній католицькій церкві, схожі на методи аль-Газалі, хоча християнським аналогом аль-Газалі радше можна вважати св. Бонавентуру, містичного теолога-францисканця.

здобути суспільну підтримку в боротьбі проти раціоналістичної вільної думки. У цій недружній атмосфері спроба Ібн Рушда переглянути і відродити вчення Аристотеля залишилася в мусульманському світі майже непоміченою³⁷. Історія мусульманської науки і філософії з XII по XV ст. може бути символічно відображена в назвах трьох книг: «Руйнування філософії» аль-Газалі, «Руйнування руйнування» Ібн Рушда, де він відвів людській логіці більшу роль, ніж аль-Газалі, і набагато менш значущої праці «Руйнування руйнування руйнування», написаної людиною на ім'я Ходжа Заду (помер в 1487 або 1488) за дорученням султана Мехмеда II Фатіха (Завойовника), який наказав своєму слугі вирішити суперечку на користь аль-Газалі.

Остаточним підсумком цієї інтелектуальної революції, отже, стало придушення будь-яких зачатків нововведень у мусульманській науці й філософії. Відпала необхідність використання грецької, а згодом — індійської інтелектуальної спадщини в мусульманській науці для навчання лікарів і астрологів, яка існувала на початку правління Аббасидів. З'явилися авторитетні навчальні посібники, що містили всі необхідні професіоналам знання. Що ще могло знадобитися лікареві, якщо у нього під рукою був «Канон» Ібн Сіні? Зрештою, якщо над усе цінується містичний досвід, проста людська логіка втрачає сенс. Оскільки нічого істотного вже, як уважалося, відкрити неможливо, безплідна гра з уже встановленими істинами і визнаними доктринами могла лише виправдати ту недовіру, з якою офіційна теологія ставилася до науки й філософії³⁸.

³⁷ Значення Аверроеса в історії філософії полягало в його стимуляційному впливові на теологів католицизму, які знали його як еретичного, але вельми цікавого мислителя. Аристотель був давно відомий мусульманським філософам, але його доктрину спотворили неоплатонічні нашарування пізнього римського періоду. Заслуга Аверроеса полягала в тому, що він звільнив Аристотеля від цього чужого нашарування і дозволив паризьким теологам почати революцію в християнській філософії на більш-менш автентичній основі філософії Аристотеля.

³⁸ І все ж навіть у рамках традицій суфізму логіку не можна було повністю відкинути. Робилися спроби системного викладу доктрини, кроків і етапів містичного шляху з широким використанням термінології й метафор неоплатонізму, які в деяких випадках набували високоінтелектуальної абстрактної форми. Див. Reynold Alleyne Nicholson, *Studiea in Islamic Mysticism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1921), pp.77-142; A.J.Arberry, *Sufism* (London: George Allen, 1950), pp.93-105.

Розквіт містицизму в мусульманському суспільстві можна порівняти з інтелектуальними течіями в Індії VII-VI ст. до н.е. або в Римській імперії в перші сторіччя християнства. Той, хто не є містиком, схильний шукати пояснення цього явища в марності прагнень людини в цьому світі, і глибокі трансформації мусульманської філософії можна приписати крахові ідеалу побудови на землі суспільства, що цілком скероване божественним промислом. Коли політична реальність призвела до того, що не можна було і мріяти про таке суспільство, мусульмани відмовилися від крайнощів секуляризму, до яких вдалися згодом багато лідерів Західної Європи, і замість цього звернулися до містицизму.

Складнощі міського життя, де знеособлена невизначеність ринкових відносин по-

Отже, з фатального збігу обставин мусульманська наукова думка зупинилася у своєму розвитку саме в XII–XIII ст., коли в Західній Європі почала прокидатися інтелектуальна активність. Механічне запам'ятовування і хорове читання, прийняті в мусульманських навчальних закладах (медресе)³⁹, різко відрізнялися від кипіння думки в університетах Західної Європи. Існування сотень медресе, часто добре фінансованих і укомплектованих викладачами, закріпило вплив офіційної релігії на мислення мусульман. Тільки у сферах, далеких від священних наук, тобто в історії та географії, поталанило вижити вченим, які не забули колишнього блиску мусульманської науки. Тут свідченням можуть бути праці Ібн Баттуті (помер між 1368 і 1377) та Ібн Халдуна (помер 1406).

Теософські дискусії, звісно, як і перше, велися в середовищі суфізму, поза стінами медресе, і якоюсь мірою в опозиції до їхнього офіційного курсу. Тому коректніше було б казати, що після XII ст. інтелектуальна енергія ісламу розділилася між дедалі жорсткішим схоластичним офіційним канонам і вільною аморфною традицією містицизму, яка розвивалася далі. Утім, ця традиція знайшла своє краще втілення в літературі, яка в країнах ісламу ще довго процвітала після занепаду науки і філософії.

Традиції та ідеї суфізму сильніше виявили себе в перській, ніж в арабській поезії, але й арабська література не припинила активного розвитку. Наприклад, в Андалузії в XI ст. виникла нова поетична форма римованих строф, яка згодом поширилася на весь арабський світ. На початку XIII ст. популярні усні оповідки базарів і караван-сараїв мусульманського світу оформилися в літературні твори в таких, скажімо, збірках, як «Тисяча й одна ніч», де в переважно світській манері викладалися пригоди шахраїв і крамарів, принців і красунь⁴⁰.

Прецінь, справжню славу мусульманській поезії принесли перські поети. У IX–X ст. перська стала літературною мовою на основі усної мови

силувалася воєнними розграбуваннями, можуть пояснити психологічну привабливість містичного шляху. Якби починаючи з XI ст. міста мусульманського світу переживали занепад, то економічні труднощі й розчарування могли б стати плідним ґрунтом для містицизму. На жаль, відсутність даних про економіку мусульманського світу цього періоду не дозволяє підтвердити це припущення фактами.

³⁹ Ці навчальні заклади вперше були організовані в Персії та Іраку в XI ст., заступивши неформальні школи права й теології, які організовувалися раніше при знаменитих теологах і правознавцях. Однак, як стверджується в праці W.Barthold, *Histoire des Turcs d'Asie centrale* (Paris: Maisonneuve, 1945), р.48, у цих навчальних закладах давніша історія, що пояснює розквіт науки в таких містах, як Бухара. З II по VIII ст. у районі Амудар'ї процвітали навчальні заклади, які звалися медресе та були мусульманським варіантом буддійських освітніх закладів. За буддійськими школами в районі Амудар'ї стоять своєю чергою, індійські школи, коріння яких веде, зрештою, до «Упанішад».

⁴⁰ H.A.R.Gibb, *Arabic Literature*, pp.60-114. Порівняйте з фабльо (народний жанр середньовічної французької літератури — переказ анекдотичної події в прозі або віршах. — Прим. пер.), що з'явилися на той час в Європі, і китайськими міськими оповідками періоду династії Сун.

і стародавніх творів, записаних письмом пахлаві. Першим із великих перських поетів уважався Фірдоусі (помер 1020), головним твором якого був поетичний епос, що оспівував перських героїв від найперших часів до мусульманського завоювання. Поезія Фірдоусі мала радше патріотичний, ніж благочестивий характер, але його послідовники зосередили зусилля на витончених віршах, оспівуючи в мінливих образах чи то земне кохання, чи то небесну любов. Із цієї причини їхньою творчістю можна інтерпретувати або як алегоричне передання містики суфізму, або як гедонічне уславлення плотських радощів. У деяких творах виразно чути релігійну тему, як, наприклад, у віршах Румі (помер 1273), фундатора одного з найвідоміших орденів дервішів в Анатолії. Інколи чітко простежуються гедоністичні мотиви, як, наприклад, у віршах, що приписуються Омарові Хайяму (помер 1123)⁴¹. Між цими двома полюсами лежить творчість Сааді (помер 1291) і Хафіза (помер 1390), причому твори останнього виглядають дещо відокремлено через постійну невизначеність щодо прославлення кохання.

Значення перської поезії для мусульманського світу важко перебільшити. Досягнення перських поетів відтрутили арабську, що вважалася винятковою мовою поезії. За влади турків арабську мову було обмежено сферою богослов'я, турецька стала мовою адміністрації та армії, а от перську визнали мовою поезії та культури. Отож, рицарський ідеал ранньомусульманського суспільства втілювався через перську мову, доповнений містикою суфізму, ідеалами плотської та божественної любові.

Отже, у певному сенсі мусульманська культура XI–XII ст. успішно переробила і синтезувала ті течії, які раніше розвивались окремо і навіть заходили в суперечність між собою. Містика суфізму проникла в богословські науки улемів, внесла елемент духовності в ідеал рицарства і здобула перемогу над раціоналістичною філософією. Політична карта мусульманського світу залишалася роздробленою, але й у цій ситуації суфізм живив дух газі та міських братств, що відіграли таку значну роль у розбудові Османської імперії.

Османська імперія стала найвпливовішою державою Середнього Сходу в той час, коли дух суфізму почав слабшати і мусульманський світ загалом жив за рахунок культурного капіталу минулого. Можливо, звивисті шляхи містицизму було пройдено до останньої межі; можливо, вульгаризація містичного досвіду в колективних ритуалах і поклонінні святим позбавила суфізм його ранньої інтелектуальної сміливості; можливо, політична і соціальна підтримка зовнішніх правил та умов-

⁴¹ Омар Хайям був математиком і астрономом, відомим, головним чином, завдяки складеному ним за часів правління сельджуцького султана Малік-шаха (1072–1092 рр.) винятково точному календареві. Він міг писати вірші; утім, видається, що цю збірку приписали йому завдяки його репутації вільнодумця в епоху, коли вільна думка зазнавала дедалі більших гонінь. Див. Edward G. Browne, *A Literary History of Persia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1956), II, 246–59.

ностей ісламу підірвали життєздатність суфізму; причиною могло стати і процвітання, що відновилося в мирних містах Османської імперії, позбавивши суфізм питомого ґрунту розчарування в повсякденному житті й пов'язаного з цим прагнення збагачувати істину через містичні прозріння. За будь-якої причини фактом залишається те, що в той період, коли Західна Європа бралася до великого історичного прориву, мусульманський світ виявився закутий офіційними законами шариату та супутніми дисциплінами, з одного боку, і напівофіційною доктриною суфізму — з іншого. Ні те, ні те не могло бути джерелом інтелектуального відродження — їхні інертна маса і нескінченна складність гальмували будь-який почин. Ці дві частини духовного життя були настільки чітко визначені, що будь-яка заміна однієї з них загрожувала б загибеллю всій структурі. Тотальне заперечення також було немислиме, оскільки воно привело б до духовного вакууму та втрати культурної ідентичності. Отже, самий успіх об'єднання розрізнених елементів мусульманської культури в рамках суфізму в XI–XIII ст. зумовив уповільнений прогрес і остаточний застій мусульманської думки, який тривав майже до нашого часу.

* * *

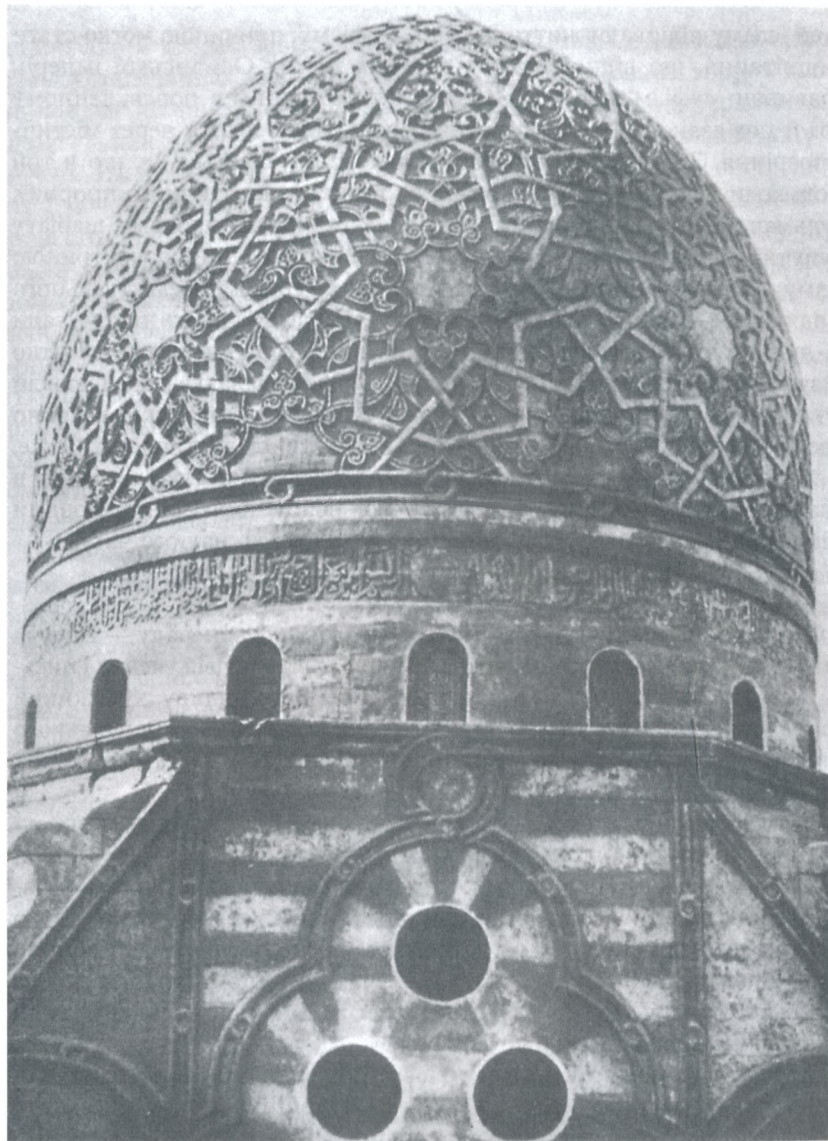
Образотворче мистецтво та архітектура уникли занепаду — їм була притаманна висока активність і після 1500 р. На відміну від учених і письменників, ісламські митці не уникали чужоземного впливу: художники використовували у творчості елементи китайського та європейського мистецтва, а архітектори — твори своїх візантійських та індійських попередників.

Історія мусульманської архітектури складна, і в ній багато незрозумілого. Унаслідок реконструкції основних мусульманських міст будівлі раннього періоду були просто знищені. Багато мусульманських завойовників X–XV ст. були великими будівничими, і там, де збереглося багато мечетей, як, наприклад, у Каїрі, артистизм і архітектурна майстерність удосконалювалися навіть після 1500 р.⁴² Мусульманська архітектура Османської імперії, Персії та Індії зберегла свій новаторський дух і стилістичну різноманітність до XVII ст.⁴³

Архітектуру можна вважати головним суспільним мистецтвом ісламу, оскільки медресе, мечеті, палаци і фортеці були важливі як для релігійного, так і для світського життя мусульманського суспільства. Скульптура й живопис, що посідали таке видатне місце в західній культурній традиції, відігравали іншу роль у мусульманській культурі через заборону, накладену релігією Мухаммеда на зображення. Скульптура так

⁴² Див. R.H.C.Davis, *The Mosques of Cairo* (Cairo: Middle East Publications, n.d.).

⁴³ Див. Georges Marçais, *L'Art de Islam* (Paris: Larousse, 1946), pp.109-89; Percy Brown, *Indian Architecture: Islamic Period* (Bombay: D.B.Taraporevala Sons, 1942; Ernst Diez, *Die Kunst der islamischen Völker* (2d ed.; Berlin: Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 1917), pp.71-185.

Lehnert & Landrock, Succ. K. Lambelet, Каїр.

БАНЯ КАЇРСЬКОЇ МЕЧЕТІ

Ця дбало прикрашена баня належить мечеті, яка послужила останнім притулком мало-відомому мамелюкському султанові Єгипту Каїт Бею (1472–1474 рр.). На прикладі цієї споруди добре видно спадкоємність архітектурного стилю творців Храму на скелі, що засвідчив жорсткий консерватизм ісламу, дотримуваний від часів завершення вибудови цього релігійного вчення. І все ж, якщо бути точним, то слід зазначити: цікавий візерунок химерного різьблення, що ним прикрашено баню, передбачає вияв високого рівня майстерності творців. Арабески не надто складні, аби утруднити їх сприйняття на певній відстані, здалеку, і водночас вони не настільки прості, щоб не збудити бажання пильно і довго їх вивчати.

тісно асоціювалася з ідолопоклонством, що її в мусульманських країнах завжди було обмаль. Живопис спромігся вижити попри заборони, що-правда, лише у вигляді напівтаємного мистецтва для приватних зборів, заохочуваних деякими правителями і багатими придворними. Власне, ісламський живопис більше належав до домашніх ремесел нарівні з керамікою, килимарством, ткацтвом і виготовленням меблів. Усі ці ремесла досягли дивовижної досконалості в період з 1000 до 1500 р. і згодом⁴⁴.

Майже всі мусульманські фрески було знищено разом із палацами, що їх вони прикрашали, однак ілюстрації, що збереглися в манускриптах, частково можуть дати уявлення про рівень розвитку живописного мистецтва ісламу. Основною школою живопису була перська, заснована на мистецтві Сасанідів, маніхейців і буддистів. Перські живописці використали також окремі аспекти китайського стилю після монгольського завоювання XIII ст. і ставили сміливі експерименти з перспективою та іншими елементами образотворчої техніки європейського Ренесансу. У XIV ст. вони вже виробили свій індивідуальний синтетичний за природою стиль, а в XV–XVI ст. мусульманська школа сягнула піка розвитку. Неповторна гама фарб і чіткість малюнка перських мініатюр ставлять їх в один ряд із найбільшими світовими шедеврами. Ці мініатюри переважно ілюстрували збірки перської поезії і як такі потрапляли в усі кутки мусульманського світу, де мешкали поціновувачі цієї поезії⁴⁵.

Г. ІНДУСИ, ХРИСТІЯНИ ТА ЮДЕЇ ПІД МУСУЛЬМАНСЬКИМ ПРАВЛІННЯМ

1. СЕРЦЕВИНА МУСУЛЬМАНСЬКОГО СВІТУ

Попри привабливість ісламу як релігійного вчення і низку практичних переваг, яких набували наवरнені в цю панівну віру, терпимість, властива Коранові щодо послідовників Біблії, дозволяла вижити й існувати християнським і гебрейським громадам на Середньому Сході протягом багатьох сторіч після завершення мусульманського завоювання. Навіть хрестові походи, успіх яких 1099 р. поставив на якийсь час під сумнів військову перевагу мусульман і спричинив загострення суперечностей між віросповіданнями в Леванті, не призвели до масового переслідування християн у мусульманських державах. Однак уже в XIII ст. через вторгнення монголів мирне співіснування релігійних спільнот на Близькому Сході зазнало радикальних змін.

⁴⁴ Цікаві відомості можна знайти в праці: M.S.Dimand, *A Handbook of Muhammedan Art* (2d ed.; New York: Metropolitan Museum of Art, 1944).

⁴⁵ Особливо сильний вплив мали перські мініатюри на мусульманську Індію, де на основі імітації перських виникла власна школа мініатюр. Див. T.W.Arnold, *Painting in Islam* (Oxford: Clarendon Press, 1928); Laurence Binyon, *The Spirit of Man in Asian Art* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1936), pp.105-43; Arthur Upham Pope, *A Survey of Persian Art* (London: Oxford University Press, 1958).

Ще до зіткнення з ісламом монголи вже зустрічалися і з буддизмом, і з християнством несторіанської гілки серед уйгурів та інших тюркських народів Сходу. Віддаючи належне особливостям цих цивілізованих релігій, вожді монголів особливим чином скористалися елементами ритуального чину буддизму і християнства на додачу до своїх родових шаманських обрядів. Відтак, коли монголи стали правителями на Середньому Сході, вони спершу підтримали християн у їхнім протистоянні ісламській більшості. Така стратегія мала цілком певне політичне обґрунтування — оскільки мусульмани чинили опір своїм завойовникам-іновірцям, то лояльність вдячних християн являла собою цінний політичний капітал⁴⁶.

Навернення правителів Персії в іслам 1295 р. призвело до тривалого і запеклого переслідування «зрадницьких» християнських меншин мусульманами. Почалися масові виселення і вбивства, примусове навернення в мусульманство; унаслідок цих акцій християнські громади Іраку і Сирії втратили своє значення. На 1300 р. лише кілька гірських районів цього регіону залишилися безпечними для християн⁴⁷. В Єгипті, який уник завоювання монголів, і в Анатолії, де політика завойовників не змогла збудити серйозної релігійної ворожнечі, християни вижили і як впливова релігійна меншина збереглися донині, але в районі Сирії та Месопотамії, у глибокому тилу мусульманського світу, християнські спільноти після 1300 р. за кількістю вірних перестали бути помітними⁴⁸.

Юдеям у мусульманському світі вижити було набагато легше, ніж християнам, попри те, що вони також потерпали від переслідування і насильства юрмищ у XIII і XIV ст. Ще до нашестя монголів Месопотамія була головним інтелектуальним, релігійним і економічним центром гебреїв і залишалася такою до часів правління Сасанідів. Після цього вже жоден центр юдаїзму особливо не вирізнявся і не мав очевидної

⁴⁶ Коли перший переляк, викликаний вторгненням монголів до Центральної Європи (1241 р.), минув, латинський християнський світ став покладати великі надії на можливі переваги навернення монголів у християнство. Захід навіть організував кілька спроб за допомогою місіонерів похрестити великого хана. Звіти про мандрівки деяких із цих місіонерських експедицій є основним джерелом історичних відомостей про Азію в XIII — на початку XIV ст. Див. W.W.Rockhill (ed. and trans.), *The Journey of William of Rubruck. ... with Two Accounts of the Journey of John of Pian de Carpine* (London: Hakluyt Society, 1900); Christopher Dawson (ed.), *The Mongol Mission* (London and New York: Sheed & Ward, 1955); Leonard Olschki, *Marco Polo's Precursors* (Baltimore, Md.: Johns Hopkins Press, 1943).

⁴⁷ Економічні мотиви, імовірно, відігравали певну роль в ініціюванні цього гоніння за віру, оскільки християни зазвичай були лихварями і крамарями. Це, звісно, викликало до них ворожість із боку селян і міських низів. (Пор. з традиційною роллю гебреїв в Європі.) Крім того, якщо ми припустимо, що воєнні негаразди в XIII і подальших сторіччях призводили до серйозних економічних проблем, то стане зрозумілим, що економічні мотиви для нападок на християн завжди знаходилися.

⁴⁸ Див. Pierre Rondot, *Les Chrétiens d'Orient* (Paris: J.Peyronnet), pp.78-79, 144-45, 154-55; William H.Shedd, *Islam and the Oriental Churches* (Philadelphia: Presbyterian Board of Publications, 1904), pp.196-204 і далі.

переваги, хоча різні гебрейські громади надалі підтримували зв'язки, як і раніше, усупереч політичним кордонам.

Копти, іоанніти, несторіани та інші християнські секти Леванту винятково дбайливо берегли власні традиції, щоб протистояти впливові поглядів і світосприйняття, переважних у навколишньому щодо них мусульманському суспільстві. З гебреями все відбувалося інакше. Вони, хоч і розвивали свою стародавню спадщину — Закон (Тору), як її інтерпретували й застосовували покоління вчених рабинів⁴⁹, усе ж таки не завадили людям, подібним до Мойсея та Маймоніда (Моше бен Маймон; 1135–1204), принести свіжі віяння різних учень на доволі заповнені поклади знань учених рабинів. Маймонід був професійним лікарем і створив низку трактатів з медицини, але популярність він здобув значною мірою своїми працями як богослов і філософ. Він прагнув примирити раціоналізм Аристотеля (в арабському трактуванні) з релігійними прозріннями Біблії. Його думка приголомшливо перегукувалася з думкою його сучасника і соратника з Андалузії, Ібн Рушда. Але при тому, що пізніші мусульманські богослови здебільшого відвернулися від суворого раціоналізму Ібн Рушда, праця Маймоніда «Дороговказ у ваганні» істотно вплинула на пізніших мислителів юдаїзму (та й латинського християнства також).

Попри тісні контакти з навколишнім величезним мусульманським світом, юдаїзм виявився здатним зберегти свою соціальну та інтелектуальну окремішність, підтримати існування юдейської літератури. Давньогебрейська мова залишалася живою в середовищі філософів, нею склалися твори художньої літератури⁵⁰, квітло живе дерево поезії. Крім того, гебреї розселилися і поза межами ісламських територій, увійшовши до християнського світу і створивши низку віддалених поселень в Індії та Китаї. Гебрейські торговці й мудреці підтримували зв'язки попри кордони, що переділяли мусульманський і християнський світи. Цим юдеї поставили себе в становище посередників, готових поширити деякі аспекти ісламської цивілізації в Західній Європі, щойно Європа буде готова до цього.

2. ІНДІЯ

Збільшення релігійної однорідності серцевини ісламського світу компенсувалося постійним і масованим припливом нових спільнот, що їх

⁴⁹ Схожість загального характеру і цілей священних книг юдейської та мусульманської релігій, можливо, полегшила долю гебрейських мислителів у інтелектуальному житті ісламського світу. Про схожість між Торою і Кораном — основними священними текстами гебреїв і мусульман див.: S.D.Goitein, *Jews and Arabs* (New York: Schocken Books, 1955), pp.59-61; Abraham I.Katsh, *Judaism and Islam: Biblical and Talmudic Backgrounds of the Koran and Its Commentaries* (New York: New York University Press, 1954).

⁵⁰ Маймонід писав арабською; його праці одразу ж перекладали івритом і розповсюджували переважно цією мовою.

воєнна експансія мусульман об'єднувала під своїм пануванням. У Східній Європі відносини між мусульманськими велителями та їхніми новими християнськими підданими зводилися до вже відомих моделей; але ситуація в Індії була абсолютно іншою. Для мусульман, згідно з законами їхньої віри, індуїсти та буддисти не були «народами Книги» і вважалися ідолопоклонниками — саме з цієї причини їх було вилучено зі сфери дії традиційної релігійної терпимості. Крім того, у багатьох індуїстських храмах і монастирях було зосереджено величезні багатства, коштовності, що зумовлювало спокусу розглядати їх як об'єкт грабунку. Тож ісламське проникнення до Індії спершу набуло форми священних воєн за віру, де релігійне неприйняття ідолопоклонства надихнуло переможні армії мусульман на розграбування та знищення головних релігійних центрів північної частини Індії⁵¹. Як ми вже бачили, буддизм упав під таким натиском, але індуїзм, глибоко вкорінений у повсякденному житті та релігійності індійського народу, пережив утрату своїх храмів і з честю витримував періодичні гоніння з боку мусульман.

Майже два сторіччя проминули між завоюванням Махмуда із Газні (998–1030 рр.) та встановленням більш-менш стабільної ісламської держави на півночі Індії після рішучих перемог Мухаммеда Гурі (1175–1206 рр.). Відтоді поширення ісламу відбувалося швидше, поки на 1313 р. мусульманські держави не виникли на всій території Індії. Приблизно в 1335 р. патріотична реакція знайшла вираження в індуїстському царстві Віджаянагар, яке вигнало мусульман із півдня; але вся північна та осередкова частини Індії залишалися підкореними в нестабільнім скупченні ісламських правителів.

Зрозуміла річ, що певна зміна ставлення мусульман до ідолопоклонників була необхідною умовою для будь-якої ситуації, за якої спільно мешкали завойовники та їхні підданці-індуїсти. Практично мусульманські правителі в Індії, виявивши релігійну терпимість, хутко надали індуїстам тих самих прав, що їх мали християни, юдеї та зороастрійці в інших ісламських державах. Крім того, оскільки вони завжди були в меншості щодо своїх підданців, чимало багатих індуїстів зберегли свій вплив, а багато хто з них навіть служив в арміях мусульман. І навпаки, індуїстські правителі Віджаянагару тримали у своїй армії корпус мусульманських найманців, а з-поміж ісламських правителів на півночі країни вони знаходили собі не тільки ворогів, а й союзників⁵².

Протягом перших сторіч свого правління в Індії мусульмани дивовижно мало вплинули на культурні традиції своїх земель. Можливо, велика частина індійського населення розглядала мусульман лише як ще одну касту і саме з цієї причини просто нехтувала той виклик, що

⁵¹ Цікаво, що позиція і поведінка мусульман дивним чином повторювали реакцію арійів на релігійні обряди індуїстської цивілізації.

⁵² B.A.Saletore, *Social and Political Life in the Vijayanagara Empire* (Madras: B.G.Paul & Co., 1934), I, 395-414.

його іслам кинув їх традиційній системі релігії та суспільному ладові⁵³. І все ж чужоземне правління неминуче вносило певні зміни до стану справ на місцевій сцені. Наприклад, знищення храмів на півночі Індії зупинило схильність, що саме з'являлася була в індуїзмі, — кристалізуватися навколо храмових культових церемоній. Це відкривало шлях до створення примітивніших релігійних сект навколо людей з особливою святістю — харизмою або релігійним шалом. Такі релігійні течії з культом фанатичного поклоніння певному божеству розповсюдилися по всій півночі Індії. А ще раніше, 1000 р., подібний культ укоренився серед тамілів на півдні Індії. Рівнобіжний розвиток філософії, найвідомішим представником якої був Рамануджа (близько 1100 р.), кинув виклик абстрактній безсторонності метафізичного монізму Шанкари, пропонуючи ретельно обмірковані докази на користь монотейстичної світобудови. Рамануджа визнавав нарівні з існуванням брахмана реальність емпіричного світу та індивідуальних душ. Цей альтернативний підхід розвивали надалі опоненти Шанкари в рамках Веданти, основної філософської школи Індії⁵⁴.

Мусульманські правителі загалом не були вельми зацікавленими в наверненні своїх індійських підданців у іслам, оскільки це могло зменшити збір податків. Однак за часів поширення суфізму чимало праведників переконали значну кількість індусів перейти на іслам. Особливо сприйнятливими до закликів суфійських місіонерів виявилися найнижчі верстви міст. Серед цих верств сільські традиції й почуття статусу були слабшими. Тому індуїстське вчення, визначаючи їхню належність до нижчих каст індійського суспільства, ускладнювало для себе суперництво з віровченням, за яким кожна людська душа була рівна перед богом. Іслам перемаг також серед численних доцивілізованих народів Бенгалії, які в процесі входження в культуру індійського світу часто віддавали перевагу релігії Мухаммеда перед системою індуїзму, котра ранжувала їх на самісінький низ кастової ієрархії.

Зміна віри, певна річ, не змінювала старого способу життя населення навіть після входження до ісламського кола. З цієї причини всі зусилля змінити норми життя і привести їх у відповідність зі Священним законом досягали лише обмеженого успіху навіть серед правовірних сунітів Індії. Натомість еретично налаштовані шіїтські секти, перебуваючи на позиціях містики з традиціями не обов'язковості закону, давали змогу дуже добре пристосуватися до індійських звичаїв. Так, наприклад, одна з індійських гілок ісламу вважала, що Алі був земним утіленням бога

⁵³ Див. А.В.М.Habibullah, *The Foundation of Moslem Rule in India* (Lahore: S.Muhammed Ashraf, 1945), pp.272-308.

⁵⁴ Див. М.Hiriyanna, *The Essentials of Indian Philosophy* (London: Allen & Unwin, Ltd., 1949), pp.175-99; S.Dasgupta, *A History of Indian Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1956).

ШИВА У ТАНЦІ

Між XII і XIII ст., коли цю статую Шиви було виконано, індуїстська іконографія прийшла до своїх традиційних і завершених форм. М'яко окреслений контур фігури виводить походження художнього стилю ще з часів Гуптів, а можливо, і від мистецтва цивілізації стародавнього Інду. Такі резонанси з минулим Індії пояснюють, наскільки успішною могла бути реакція індуїзму на виклик ісламу. Навіть після систематичної відмови від будь-яких виявів індійських культурних традицій, що стали чужими, багата й різюча спадщина минулого втілилася тут у бронзі.

Вішну⁵⁵. Священнослужителі суфізму багато перебрали з традицій індуїстського аскетизму і започаткували таке явище, як мандрівні дервіші. Ці групи блаженних блукали всією країною, не пов'язані ніякою певною дисципліною, і не корилися ніяким релігійним структурам.

Оскільки іслам поступово проникав у тканину індійського суспільства, індуїстам-мислителям ставало дедалі важче ігнорувати головний виклик мусульманської віри, який закидав їм ідолопоклонство і визнання кастових відмінностей⁵⁶. Починаючи з XV ст. кілька індійських релігійних течій намагалися очистити індуїзм від цих вад і знайти точки стику між ворожими релігіями. Першим великим реформатором, який діяв у цьому напрямку, був Раманандра (близько 1400 р.), популярний проповідник, який відкинув зовнішні, санскритські покривала індуїзму, перейшовши у своїх проповідях на рідну мову індійців. Він також ігнорував кастові забобони і ввів поклоніння богіві Рамі як живій особі у вигляді пристрасної молитви. Іншим знаним релігійним проповідником у середині XV ст. став Кабір, який, можливо, був одним із учнів Раманандри. У своєму запереченні індійської традиції Кабір пішов набагато далі, ніж Раманандра. Він відкидав переселення душ і критикував вияв усіх зовнішніх форм релігійності — чи то обрізання в мусульман, чи то ідолопоклонство індуїстів. Він оголосив, що індуїсти й мусульмани насправді вклоняються тому самому богові, і цим привабив на півночі Індії значну кількість послідовників з обох конфесій. Сикхи вважають Кабіра засновником їхнього роду, хоч їхня релігійна течія з відмітними і характерними для сикхів рисами виникла лише через два-три покоління під проводом Нанака (помер 1538)⁵⁷. Сполучну нитку історичної спадковості між Кабіром і Нанаким відновити неможливо, але все ж сикхи можуть із повним правом твердити, що вони були справжніми наступниками Кабіра, у тому сенсі, що саме вони, як і він, прагнули об'єднати індуїстів і мусульман у рамках єдиного релігійного співтовариства.

Але традиційні релігії індійців були настільки глибоко закорінені в повсякденному житті народу, що змінити їх було не просто. Зрештою, зусилля щодо зближення індуїзму з ісламом не взяли гору. Розмаїття індуїстських божеств і сект пережило знищення північних храмів, а головним відгуком на всі релігійні та інтелектуальні випробування ісламу стала просто поява ще однієї релігійної секти — сикхів.

⁵⁵ Marshall G.S.Hodgson, *The Order of the Assassins*, pp.277-78; J.N.Hollister, *The Shia of India* (London: Luzac & Co., 1953), pp.356-57.

⁵⁶ Ісламський монотеїзм у зіставленні з індуїстським багатобожжям не створював особливих проблем, оскільки індійська філософія вже давно скоротила кількість божеств у традиційному пантеоні індуїзму, зводючи їхню множинність лише до виявів абсолютної дійсності, — така доктрина не сильно відрізнялася від суфійського трактування ісламу.

⁵⁷ Деякі інші релігійні групи, як мусульмани, так і індуїсти, уважають Кабіра своїм основоположником. Див. Charles Eliot, *Hinduism and Buddhism* (London: Edward Arnold & Co., 1921), II, 262-66.

3. ПРАВОСЛАВНИЙ ХРИСТИЯНСЬКИЙ СВІТ

У перші два десятиріччя XI ст. православний християнський світ, здавалося, мав такі міцні позиції, яких ніколи не було від часів Юстиніана. Візантія успішно дала відсіч мусульманському нашествю на споконвічно егейські території, навіть здійснила невеликий, але цілком успішний контрнаступ на півночі Сирії та у Вірменії. У 989 р. прийняття київським князем християнства відкрило широкі простори на північ від Чорного моря для проникнення туди всіх досягнень візантійської цивілізації. Уже 1018 р. імператор Василь II завдав поразки давньому ворогові — Болгарському царству та об'єднав греків і слов'ян Балканського півострова під єдиною імператорською владою. Ці досягнення на тлі політичної роздробленості мусульманського світу та відсталості в розвитку латинського християнського світу, здавалося б всебічно убезпечували Візантійську державу.

І все ж чотири сторіччя по смерті Василя II (1025 р.) принесли лише довгу низку бід. Ми вже бачили, як мусульманський світ нарощував військову могутність, інтегруючи до свого середовища тюрків і монголів; і православний християнський світ став однією з основних жертв цього другого, грандіозного розширення ісламу. Швидко піднесення латинського християнського світу після 1000 р. від Різдва Христового було для православ'я не менш небезпечним. Франки, як називали візантійці все латинське християнство, були для них навіть більш неприйнятними ворогами, ніж мусульмани. Саме франки вимагали, щоб православні відмовилися від власних переконань і обрядів, тоді як ісламські правителі дозволяли православній церкві самостійно порядкувати свої справи, вимагаючи лише сплати податків і визнання зверхності ісламської політичної влади⁵⁸. За цих обставин щоразу, коли православні мусили вибирати між турецьким (або, як на Русі, монгольським) і західним пануванням, у переважній більшості випадків вибір був не на користь франків. Цей факт значною мірою забезпечив успіх турків на Балканах і допоміг установленню стабільного панування монголів над руськими князівствами⁵⁹.

Занепад Візантії та Київської Русі багато в чому був наслідком вну-

⁵⁸ Іоанн Дамаскин (помер близько 752), чільний апологет християнства того часу, жив безпосередньо в халіфаті й загалом стверджував, що іслам — просто одна з ересей християнства, і це було загальноприйнятим поглядом православної церкви. Отже, відповідно до цієї доктрини богослов'я можливостей для вибору було не надто багато; доводилося вибирати між ісламськими еретиками і латинськими віровідступниками. При цьому обидва вчення відхилялися від істини, але те, що в окремих положеннях латинського Догмата віри це було менш помітним, ніж у Корані, робило латинське відступництво більш підступним, а тому й небезпечнішим.

⁵⁹ Мешканці Заходу принаймні хоч інколи зазначали гіркоту цих розбратів. Петрарка, наприклад, писав: «Турки — вороги, але греки — віровідступники і гірші за ворогів». Цитата з А.А. Vasiliev, *A History of the Byzantine Empire* (new ed.; Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, 1952), p.671.

трішньої слабкості перед військовою потугою турків, монголів або франків. Розпад Київської Русі на десяток чи більше ворожих князівств зробив порівняно легким проникнення кочовиків із Прикаспію та Волги до Причорноморського степу. При цьому русичів відтрутили назад до північних лісів. Коли 1054 р. останній могутній правитель Києва помер, українські степи виявилися під владою тюркських орд кипчаків. Це відрізало руські князівства, які вижили, від можливого контакту з Візантією і переділило православний мир на дві половини⁶⁰. За покоління православний християнський світ зазнав іще серйознішого удару, коли Візантія повністю втратила контроль над Анатолійським плоскогір'ям, яке перейшло під владу іншої гілки тюркських народів — турків-сельджуків.

Турки, наче кліщами, охопили Чорне море з півночі й півдня, оточивши в такий спосіб Візантію в XI ст., причому ворожі зазіхання виявив тоді ж і Захід. Норманські авантюристи захопили візантійські володіння в Італії між 1042 р. і 1071 р.⁶¹, звільнили Сицилію від мусульман 1090 р. і спрямували головний удар на Балканський півострів в 1081–1085 рр. Водночас Венеція намертво придушила всю візантійську торгівлю, частково своїми комерційними підприємствами, а в деяких випадках просто за рахунок військової та морської потуги. В обмін на допомогу Венеції на морі проти вторгнення норманів візантійські імператори в 1082 р. надали венеціанським купцям чималі торгові привілеї, аж до повного скасування торговельного мита. Природна річ, що візантійські піддані не могли скласти комерційну конкуренцію італійцям з усіма наданими

⁶⁰ Русичі називали їх половцями, візантійці — куманами, самі себе вони називали кипчаками. Згодом їх було долучено до складу Монгольської держави (Золотої Орди); у цій якості відомі як татари, або тартари. Див. R.Grousset, *L'Empire des steppes*, p.242. Вторгнення кипчаків до руського степу за значенням має бути прирівняне до вторгнення мадярів до Угорщини в IX ст., яке відрізало Візантію від західних слов'ян, а зрештою — звело нанівець усю місіонерську роботу святих Кирила і Мефодія в Моравії. Поява кипчаків в Україні привела до витіснення низки кочових племен, таких як печеніги, гузи та ін., на рівнини нижнього Дунаю. Ці міграції, отже, створювали непрохідний бар'єр між глибинними областями православного християнського світу і його північними, колоніальними територіями. Новоприбульці-язичники могли б бути поступово введені в православний світ наверненням у християнство, якби в процесі підкорення монголами вони не стали ісламізованими. Так трапилося, наприклад, з кипчаками, оскільки їхні вожді прийняли православ'я раніше, ніж з'явилися монголи. Але як частина Золотої Орди кипчаки все одно в XIV ст. стали мусульманами. Усе це свідчило про розділення православного християнського світу на дві окремі частини — Візантію і Русь.

⁶¹ Папське заступництво щодо норманів як протизвага діям німецьких і візантійських імператорів допомогло зробити остаточним розкол 1054 р. між папством і всесвітнім патріархом. Усі попередні розбіжності між Римом і Візантією дістали остаточне оформлення; будь-яка спроба знайти компроміс у питанні про пріоритет латинського розуміння основних догматів віри зазнавала краху. Той факт, що візантійський імператор більше не мав підвладних територій в Італії, насправді означав, що папство вже не могло здобути якихось вигод із будь-якого компромісу. Усі поступки відтак мали виходити з боку православ'я — і фактично будь-які дії, що на них римські папи давали згоду, майже автоматично ставали неприйнятними для більшості православних християн.

їм привілеями. Згодом, намагаючись послабити «мертву хватку» Венеції, Візантія в 1155 р. зробила подібні поступки й Генуї. Не випадково, що й інші італійські міста прагнули перетворити Візантію на простого пішака в конкурентній боротьбі італійського комерційного імперіалізму⁶².

Такі воєнні поразки становили разуючий контраст успіхам Візантії попереднього сторіччя. Було зрозуміло, що одним із джерел такої слабкості є зростання великих станів, виведених повністю або частково з-під нормального оподаткування⁶³. Власники таких станів, особливо в Малій Азії, перетворилися на воєнізовану аристократію з приватними арміями, здатними підтримувати хронічну непокору імператорському урядові. Так Візантійська імперія в XI ст. виявилася під загрозою того ж виду політичного розпаду, який зруйнував Аббасидський халіфат у X ст.⁶⁴ Оскільки великі стани й далі збільшувалися, дрібні землевласники, що становили опору армії за Македонської династії, зникали або переходили в підкорення місцевим магнатам. Центральний уряд при цьому був вимушений дедалі більше покладатися винятково на найманців.

Сам собою такий стан не був би критичним, якби імператори могли забезпечити збір достатніх податкових сум для підтримки величезних армій і флоту. Але в XI ст. таких можливостей бракувало. Ретельне вивчення візантійських міських хронік ще має бути здійснене, але вже зараз можна повірити твердженням, що найзначніші зміни в характері міського життя призвели до того, що торговці й ремісники виявилися неспроможними поповнювати державну скарбницю достатньо, щоб зберегти імперію сильною. У самому Константинополі міська аристократія, що домінувала на сцені міського життя, здобувала прибутки головно від пільг свого офіційного становища, а вже потім — від орендної плати за землю. Деякі історики доводять, що державні палацові перевороти, якими рясніла візантійська історія після смерті Василя II у 1025 р., віддзеркалювали боротьбу за владу між воєнізованими магнатами Малої Азії та міськими чиновниками і рантьє Константинополя⁶⁵.

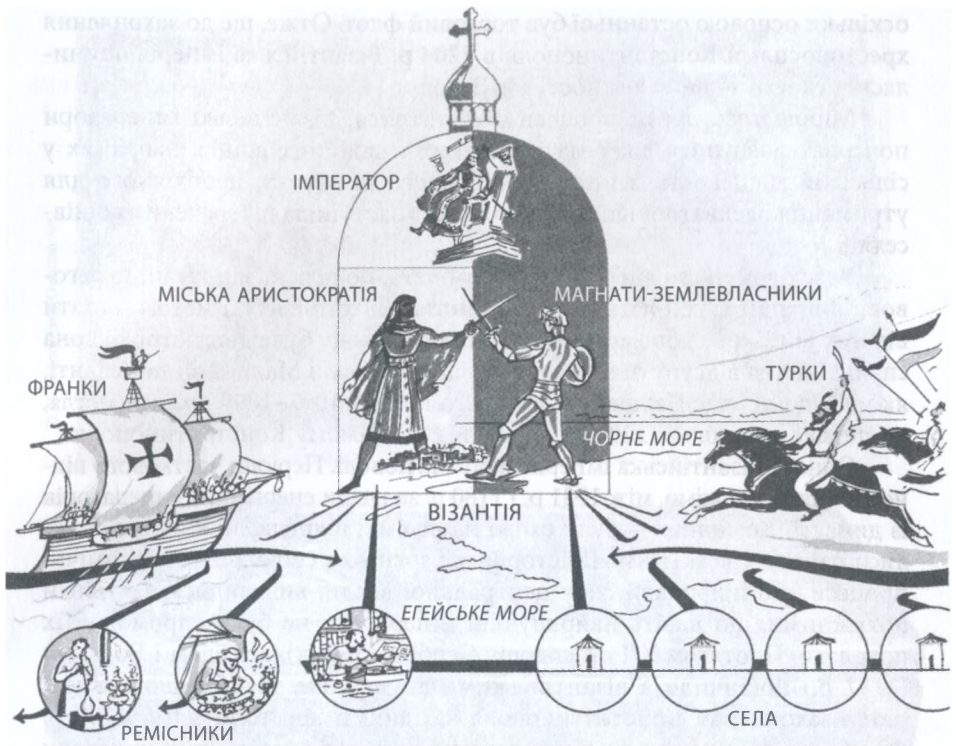
Торговці й підприємці, найвірогідніше, не могли сподіватися на процвітання своїх підприємств за влади рантьє й чиновників. Кошти, виручені від успішних торговельних та інших економічних операцій, доводилося вилучати з ненадійної сфери економічних ризиків і вкладати в купівлю офіційних посад або в надійні операції з нерухомістю.

⁶² Див. Peter Charanis, «Economic Factors in the Decline of the Byzantine Empire», *Journal of Economic History*, XIII (1953), 412-24.

⁶³ Див. George Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (Brussels: L'Institute de philologie et d'histoire orientales et slaves, 1954).

⁶⁴ Пор. подібну еволюцію Парфянської, Сасанідської та Каролінгської монархій.

⁶⁵ Див. Richard Busch-Zantner, *Agrarverfassung, Gesellschaft, und Siedlung in Südosteuropa* (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1938), pp.60-61; George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (Oxford: Basil Blackwell, 1956), pp.280-333; A.A.Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, pp.351-54.

ЗАНЕПАД ВІЗАНТІЇ

У крайніх випадках, коли податковий тягар зростав до нестерпного, ставало вигідніше купувати урядові посади, ніж вкладати гроші в будь-яку економічну активність. Усі ці посади були вигідні лише тому, що їх посідачі могли вільно обдирати народ.

Уряд ставав величезною помпою, що перекачувала величезні багатства невеликій групі приближених осіб, чиї добробут і розкоші приховували жадібність режиму, яка й становила його сутність. Оподаткування легко переходило в конфіскацію майна, і збирачі податків незабаром стали схожими на мародерів і грабіжників. Економічне виродження та радикальний занепад торгівлі й ремесел виявилися неминучими наслідками такої політики.

Важко сказати, до якої міри узвичаїлася ця хибна практика в житті Візантії після 1000 р. Однак очевидно, що італійці невдовзі почали доминувати в отриманні прибутку від торгівлі. Протягом XI і XII ст. вони витіснили візантіїців спершу з Егейського, а потім і з Чорного морів. Крім зниження прибутків від торгівлі та збитків, завданих переміщенням торговельних посередників до Італії, така зміна системи міжнародної торгівлі означала неминучий крах візантійської морської могутності,

оскільки основою останньої був торговий флот. Отже, ще до захоплення хрестоносцями Константинополя в 1204 р. Візантійська імперія опинилася в економічній залежності від Заходу.

Мірою того, як ці процеси розвивалися, візантійські імператори попервах позбулися джерела слухняних і надійних воїнів, набраних у сільській місцевості, а потім і грошового прибутку, необхідного для утримання адекватної найманої сили, яка заступила б утрачених воїнів-селян.

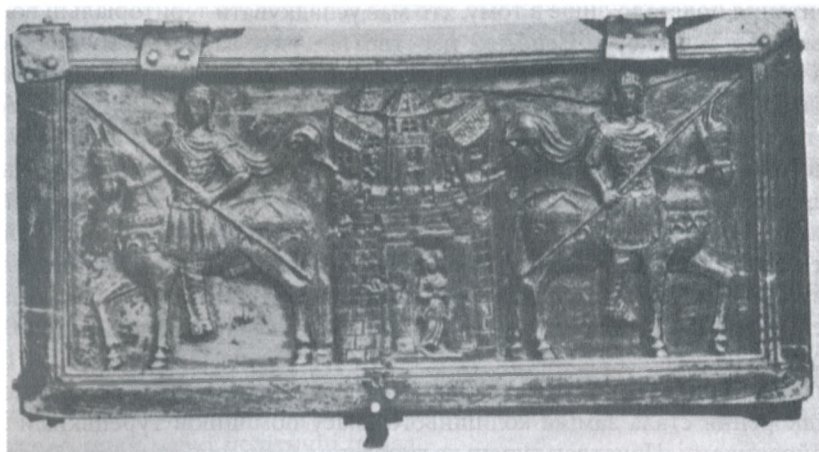
Унаслідок цього знецінювалася монета; почалися заплутані переговори з правителями латинського християнського світу з метою дістати від них військову допомогу. Але допомога Заходу була двогострою: вона справді могла відсунути межу поширення ісламу в Малій Азії та Леванті, як це було під час Першого хрестового походу 1097–1099 рр., але могла, як це вже трапилося 1204 р., ударити й по самому Константинополю.

Однак Візантійська імперія вмирала поволі. Періоди часткового відновлення — скажімо, між 1081 р. і 1180 р. за влади енергійних імператорів із династії Комнінів, — були схожі на стрімкі відродження, які траплялися раніше у візантійській історії; але зрештою соціальні й економічні процеси, що підривали силу центральної влади, виявлялися настільки потужними, що навіть найрішучіші імператори не були спроможні їх подолати. Протягом XII ст. спершу Сербія (1167 р.), а згодом і Болгарія (1187 р.) покінали з візантійським пануванням. Найбільшою бідою стало захоплення Константинополя західними хрестоносцями 1204 р. Франкські ошуканці володіли містом до 1261 р., навіть перекроювали частину найбагатших територій європейської частини Візантії, утворюючи там особисті герцогства. Просунулися в межі Північно-Західної Малої Азії, де зберігалася грецьке правління та влада імператора, вони не змогли. Але навіть після того, як грецький імператор повернув свою столицю, території, якими він правив, являли лише розкидані рештки колишніх володінь, не більше ніж номінально залежні від Константинополя.

На XIV ст. політична слабкість Візантійської держави, замішана на релігійних і соціальних суперечностях⁶⁶, була очевидною для всіх.

⁶⁶ Ознак гострої ворожості між панівними і нижчими верствами Візантійської держави було достатньо ще з XII ст. Спершу конфлікт набув форми релігійного протистояння зилотів (ревнителів) і політиків, течій усередині церкви. Ватажками зилотів були ченці, які прагнули зробити церкву вільною від будь-якого світського контролю. А політики, контрольовані освіченими діячами церкви та чиновниками з міських верхів, віддавали перевагу традиційній підлеглості церкви державі; причому деякі з них були навіть готові домовитися з папством про військову і дипломатичну допомогу з Заходу. Богословські суперечності в трактуванні релігійних учень, як-от суперечка з ісихастами, виникли згодом, і на XIV ст. ці розбіжності призвели до того, що в кількох містах імперії спалахнула справжня соціальна революція. Найбільші хвилювання сталися у Фессалоніках, де з 1342 р. до 1349 р. під проводом зилотів існувала радикальна демократична республіка, яка успішно протистояла Константинополю. Турки-османи взяли Салоніки

O. M. Dalton, Early Christian Art.

ВІЗАНТІЙСЬКІ ВОЇНИ

Подані на фотографіях зразки різьблення прикрашають кришку і лицьовий бік скриньки зі слонової кістки. Виконана у Візантії, напевне, в XI ст., ця скринька, імовірно як воєнна здобич, дісталася одному з франків під час Четвертого хрестового походу і потрапила до Франції, де нині й зберігається серед скарбів кафедрального собору в Труа (Шампань). Добре видно вже повністю сформовані стремена та озброєння катафрактів, а також їхні альтернативні види зброї: спис, меч (або лук). Але найбільше вражає навмисний архаїзм зображень на цих пластинах. Мало того, що лейтмотив полювання на лева походить із давньої, ще асирійської, традиції, коли царі справді полювали на левів, так іще й шолом стрільця являє собою класичний давньогрецький шолом, а озброєння всіх чотирьох воїнів цілком відповідає давньоримським зразкам. Як і частина візантійського суспільства, художник безперечно відчував потребу насамперед зберегти (а насправді — відродити) доблесть минулого, ніж відтворити чи відобразити поточні події.

Питання полягало лише в тому, хто має успадкувати територіальні володіння. Це могло бути Сербське царство, відкрите латинському впливові та засноване на владі сільської аристократії, або Османська імперія, яка більше брала силу в міських традиціях, відданих примітивній рівності й ворожих щодо невірного Заходу. Турки вирішили це питання 1389 р., розбивши сербських рицарів у битві на Косовому Полі. І часто грецькі, сербські та болгарські селяни вітали турецьких завоюювачів як визволителів від тиранії поміщиків-християн⁶⁷. Це робило перемоги турків незворотними, а поразки — лише тимчасовими. Захоплення Константинополя 1453 р. було символічним і мало величезне психологічне значення, але турецька сила вже повністю домінувала на Балканах задовго до того часу.

Для сільських районів Балкан негайним результатом османського підкорення стала заміна колишнього класу поміщиків турецькими завоюювачами. Попервах турецьке гноблення було для селянства істотно менш обтяжливим, аніж за християнських панів. Турецькі вершники більше звикли жити за рахунок воєнної здобичі, а не за рахунок панщини, тому було звичайною справою, коли, вирушивши в далекі воєнні походи, турки залишали селян самих на себе на всі літні місяці⁶⁸. Кількість міського населення помітно зросла, і схоже, що зміцнення Османської держави викликало зростання торгівлі й ремесел, хоча б за рахунок підтримки певного рівня спокою в сільських районах і руйнування тієї економічної залежності від італійської знаті, яка існувала раніше⁶⁹.

Християнське населення Балкан певною мірою погодилося з турецьким правлінням, уважаючи його кращим за беззастережну покору латинському Заходові, єдину альтернативу після поразки Сербії. Мехмед II Фатіх пішов назустріч своїм православним підданам, надавши широкі повноваження і привілеї православної церкві, яка, відкинувши всі компроміси з римським католицизмом, стала головним прапороносцем православної самосвідомості⁷⁰.

через 11 років після того, як усі ці революційні вияви було придушено. Див. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, pp.659-84.

⁶⁷ Див. F.Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris: A.Colin, 1949), pp.509-11.

⁶⁸ Richard Busch-Zantner, *Agrarverfassung, Gesellschaft, und Siedlung in Südosteuropa*, p.63.

⁶⁹ Див. Omer Lufti Barkan, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I (1958), 9-36.

Значна міграція євреїв з Іспанії та інших частин Європи до Османської імперії, можливо, була і знаком, і причиною досягнення успіху міського населення. Іспаномовні євреї стали помітними постатями в комерційній діяльності Османської імперії на XVI ст. Див. I.S.Emmanuel, *Histoire des Israelites de Salonique* (Paris: Librairie Lipschutz, 1935); M.Franco, *Essai sur l'histoire des Israelites de l'empire Ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours* (Paris: Librairie A.Durlacher, 1897).

⁷⁰ Під владою турків православна церква мала набагато ширшу автономію і глибо-

* * *

Інший широкий сегмент православного християнського світу, Русь, хоча політично і розпалася в XIII ст. під натиском монголів, усе ж постала в XV ст. як сильне, єдине та економічно активне суспільство саме в той час, коли Візантійська держава конала в смертельній агонії.

Коли в XIII ст. православні князівства Русі були затиснуті між ростучою силою латинського Заходу, в особі тевтонських рицарів⁷¹, і нашествия монголів, більшість руських князів віддали перевагу монгольському пануванню⁷². Для такого вибору вони мали причину. На відміну від рицарів з їхньою релігійною нетерпимістю, монголи надали православної церкві повну свободу в питаннях віри та звільнили священників і церковні землі від податків. Крім того, монгольські хани підтримували владу князів — настільки, наскільки ті були покірними верховному правителю монголів, — проти знаті й простолюду, які в Київській Русі частково мали певні політичні права.

Русичі досягли значних успіхів у своєму розвитку в період правління монголів. Попервах монголи (або як їх називали на Русі — татари)⁷³ збирали данину за допомоги спеціальних збирачів з-поміж монголів, але на початку XIV ст. почали зобов'язувати до цієї функції руських князів. Отже, почав організовуватися формально підвладний монголам, але практично незалежний адміністративний апарат князівського управління. Постійно тривала величезна робота з освоєння глухих земель, зарослих лісом, і перетворення їх на сільськогосподарські угіддя. Незабаром русичі припинили селитися тільки по річкових берегах і жити лише з полювання, як то було за старокиївських часів. Хоча першим вислідом монгольського завойовання було розорення багатьох руських міст і перехід торгівлі по руських ріках до купців із Центральної Азії, торгівля на Русі не зникла, і до кінця XIV ст. русичі знову контролю-

ший внутрішній світ, аніж за пізніх візантійських імператорів, які, починаючи з 1274 р., неодноразово присилювали церкву до релігійних угод із Римом в останній надії на порятунок із Заходу.

⁷¹ Орден хрестоносців було створено на Балтійському узбережжі 1229 р.

⁷² Александр Невський (помер 1263), який отримав своє почесне ім'я на знак перемог над західними загарбниками в період з 1237 р. по 1242 р., був саме з тих, хто поділяв таку позицію й і підкорився владі монголів. Згодом, у XIV і XV ст., пішов зворотний процес, оскільки з поширенням влади Польсько-Литовської держави на західні землі Русі багато представників знаті зробили вибір на користь Заходу, переходячи в католицизм і полонізуючись.

⁷³ Татарами називали сукупність народів, з яких складалася тюрксько-монгольська Золота Орда. Вона, своєю чергою, була однією з чотирьох земель, що їх сини Чингізхана дістали в спадок після розділу імперії монголів. Відносно тісна співпраця між великим ханом у Китаї та правителями Золотої Орди тривала в XIV ст., значною мірою з огляду на спільну ворожість до правителів володінь монголів. Наймані російські війська, наприклад, регулярно відряджалися великому ханові, щоб посилити його збройні сили, і, як свідчить випадкове посилання, при ханському дворі в Пекіні існувала спеціальна Російська канцелярія ще 1332 р. George Vernadsky, *The Mongols and Russia*, p.87. Про Золоту Орду див. також: B.Grekov and A.Iakoubovski, *La Horde d'Or* (Paris: Payot, 1939).

вали всі торговельні шляхи на Волзі⁷⁴. Тому, коли після 1419 р. Золота Орда почала розпадатися, її уламки вступили в боротьбу з уже сильно централізованими та енергійними руськими князівствами, провідним серед яких було Велике князівство Московське.

На 1480 р., коли московський князь Іван III (1462–1505 рр.) офіційно відмовився визнати татарське панування, завдав поразки ворогуючим російським князям і взяв титул царя, росіяни вже змінили баланс сил між лісовими і степовими землями Східної Європи. Єдина централізована держава з численним сільськогосподарським населенням, енергійною торгівлею і розвиненим виробництвом вогнепальної зброї дала змогу московітам розширити своє панування глибоко в степ і на цілий Сибір у разюче короткий час⁷⁵. Але самим росіянам у XV ст. і XVI ст. довелося з неймовірними зусиллями стримувати тиск, що поновився з боку Західної Європи, а саме — Швеції та шляхетської Польсько-Литовської держави.

Релігійне життя Росії тривалий час було тісно пов'язане з Візантією, оскільки російські церковні ієрархи напряму були підпорядковані константинопольському патріархові. Але священнослужителі Російської церкви відмовилися прийняти далекі поступки, зроблені константинопольським патріархом в угоді про унію з Римом 1439 р. Саме з цієї причини Російська церква стала автокефальною. Незабаром сам Константинополь загинув під натиском турків. Побожне населення Росії побачило в цьому знамення Боже, кару грекам за зраду православ'я в спробах знайти допомогу на розкольніцькому Заході. Поступово набула сили ідея про те, що Москва залишилася єдиним пристановищем православ'я, успадкувавши царську мантию християнської імперії Константина, який правив у Новому Римі на Босфорі. Відповідно 1492 р. митрополит Зосима вперше публічно проголосив Москву «третім Римом»⁷⁶.

⁷⁴ Див. George Vernadsky, *The Mongols and Russia*, p.543.

⁷⁵ Використання вогнепальної зброї в Росії вперше зафіксоване 1376 р. Того року московське військо випробувало на собі дію нової зброї під час облоги міст Вольської Булгарії. За чотири роки потому сама Москва вже була захищена гарматами, які, можливо, були привезені з Чехії. На 1450 р. арсенали, обладнані для виробництва середніх і невеликих гармат, існували в Москві та Твері. Згідно з Георгієм Вернадським (*The Mongols and Russia*, p.278), Тимур, пройшовши територією Золотої Орди в 1391–1395 рр., зруйнувавши основні її міста та розігнавши містян-ремісників, завдав величезної шкоди татарам у справі розвитку вогнепальної зброї. Коли прийшов час виготовляти нову зброю, досвідчені майстри, необхідні для виготовлення гармат, виявилися в Самарканді або інших місцях. При цьому ремісники Москви залишилися практично неушкоджені. Можливо, саме це прискорило зміну балансу сил між Російською і Татарською державами. Іншою причиною в зміні сил було впровадження ручної вогнепальної зброї, яка зробила піші війська росіян сильнішими за кочову кінноту татар і дала можливість використати переважну чисельність населення аграрного суспільства Русі проти досить обмеженої кількості татарських кіннотників. (Про крах переваги військових колісниць бронзового віку в суперництві з піхотинцями віку залізного див. вище.)

⁷⁶ Та обставина, що Іван III побрався з племінницею останнього візантійського

* * *

Зарозумілість домагань Москви щодо звання «третього Риму» (як і сумнівність права на такий титул) виходить із визнання того, що примітивне життя російських міст і селищ не мало нічого спільного з блиском життя, що його культивував Константинополь. Попри занепад Візантійської імперії, її інтелектуальне й художнє життя процвітало як ніколи раніше. Імовірно, цей розквіт культури був наслідком зосередження багатства і влади в руках міських чиновників і рантье, у середовищі яких цілком слушно вкоренилося живе відчуття спорідненості з класичним минулим. Принаймні візантійське мистецтво і література становили дуже енергійний елліністичний Ренесанс протягом XI ст.

Історична наука, що надихалася безпосередньо Геродотом і Фукидидом, явила собою, можливо, найдивовижніший результат цього класичного відродження⁷⁷; але існували праці й з філології, а також величезне розмаїття творів поезії й прози, написаних представниками освічених верств населення Візантії. Прагнення творити мовою древніх і показне використання наукових посилань на класичні твори утруднюють розуміння тогочасних творів сучасним читачем. Вони багато в чому схожі та, власне, стали поштовхом до творів гуманістів Італії в XIV і XV ст.

Уся ця вчена словесність містила чималий елемент штучності. Абсолютно іншим був народний епос «Дігеніс Акрит», імовірно, створений (а можливо, просто скомпільований) у XI ст. на основі балад, що оспівували подвиги візантійських воїнів у битвах проти арабів. Ця поема достовірно відтворила дух військового побуту мешканців прикордонних земель, життя тих, хто був опорою імператорського війська за часів імператорів Македонської династії⁷⁸.

Якщо «Дігеніс Акрит» пронизаний народним духом мешканців країн держави, то тогочасні богословські суперечки дозволяють зрозуміти, що займало думки людей ближче до центру імперії. Для простого люду візантійських вулиць ченці були головними виразниками сподівань. Багато хто з них походив із низів і не відзначався книжковою вченістю, але натомість був упевнений, що можна знайти порятунок душі в містичній релігії та в новому, аскетичному служінні Господу, яке в XIV ст. набуло поширення серед ченців Афонського монастиря і в багатьох інших місцях. Частина освіченої еліти візантійського суспільства також твердо стала на позиції нової релігійної течії. Так, св. Григорій Палама (помер 1360)

імператора, додавала певної ваги домаганням Москви на право бути істинною наступницею поваленого Константинополя. Див. V.O.Kluchevsky, *A History of Russia* (London: J.M.Dent & Sons, 1912), II, 16-25; William K.Medlin, *Moscow and East Rome* (Geneva: E.Droz, 1952), pp.78-80.

⁷⁷ Див. Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinische Literatur* (Munich: Carl Beck Verlag, 1891), pp.78-107.

⁷⁸ Грунтовний огляд візантійської літератури подано в праці: Norman F.Baynes and H.St.L.B.Moss, *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization* (Oxford: Clarendon Press, 1948), pp. 221-52.

Paul Hamlyn Publishers, Ltd.

НАШ ГОСПОДЬ І СПАСИТЕЛЬ ІСУС ХРИСТОС

(У православній іконографії такий тип ікони має назву «Спас Нерукотворний Мокра борода». — Прим. пер.)

Ця ікона, написана в Новгороді, у Росії, приблизно в 1500 р., схоже, якимось чином увібрала містичний дух, що панував над православними церквами з XV ст. Відгомін язичницької старовини, що його можна знайти на попередній ілюстрації, більше не цікавить художника. І все ж принцип, згідно з яким мистецтво відображає минуле, не знехтувано; просто перевага початкової моделі пересунулася на мозаїки ранніх сторіч візантійського християнського мистецтва. Проте використання світлотіні для передання тримірності очей і носа виказує вплив художніх зразків італійського Відродження. Отже, у цій іконі ми можемо роздивитися Святу Русь, що вже бавиться технічними способами Заходу, аби ще виразніше виявити свої відмінності від нього.

захищав правильність уявлень ченців про Бога з великою ерудицією і діалектичною витонченістю. Його праці були сповнені потужною силою переконання, тому що особиста духовна практика та аскетичні самообмеження дозволяли йому пізнавати Бога безпосередньо. Надихнувшись у своїх переконаннях такою духовною практикою, Григорій Палама та його послідовники здійснили чудове оновлення православного богослов'я та рішуче реформували ієрархію православної церкви⁷⁹.

Переможний успіх цього релігійного руху краще увідповіднив ієрархію православної церкви до народних уявлень, аніж це було раніше, коли рафіновані священнослужителі, наближені до престолу аристократи Константинополя, керували церквою, як і державою. Ба більше, містичне бачення Бога, розділене тисячами вірян, додало православ'ю емоційної сили, здатної підтримати окрему людину за будь-якої особистої кризи. Такою популяризацією православного віросповідання можна пояснювати достоту дивовижний факт, що зовсім мало хто з християн був навернений у мусульманство в європейських провінціях Туреччини, тоді як незадовго перед тим масовий перехід у мусульманство в Анатолії був справою цілком звичайною⁸⁰.

У мистецтві очевидніше, ніж у літературі, відобразився взаємозв'язок між різними культурами — візантійською, італійською, вірменською,

⁷⁹ Понинішнім результатом цієї розбіжності щодо ісихазму, як називалася боротьба між містицизмом ченців і схильними до політики прелатами, стало те, що представники чернецтва перебрали контроль над патріархатом і всіма вищими посадами церковної ієрархії. До XIV ст. було звичайним для парафіяльних священників (або навіть іноді для нашвидку освячених мирян) підноситися до звання єпископа або патріарха. Але після того, як суперечку про ісихазм виграла партія ченців-містиків, високі церковні посади посідали тільки вихідці з чернецтва. Це стало ще однією ознакою, яка відрізняє православну церкву від католицької (латинської). Див. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, pp.656-76; Baynes and Moss, *Byzantium*, pp.114-16.

⁸⁰ У Малій Азії народне невдоволення вилилось у течію суфізму, представлену мусульманськими праведниками. В Європі християнські ченці відіграли схожу роль, випередивши мусульманський містицизм тільки на кілька десятків років. Ченці Афона, підтримані міськими низами, здобули перемогу над прихильниками партії політиканів і дістали всі вигоди контролю над патріархатом на той час, як турки, уже використавши народне невдоволення проти землевласницьких і правлячих класів Візантії, установили своє правління на європейському боці проток. Крім того, між мусульманською і християнською містикою існував важливий взаємозв'язок. Візантійські містики, мабуть, знали способи контролю над диханням і численного повторення імені Всевишнього — раніше ці способи використали суфісти, а ще раніше — аскети-індуїсти. Навіть більше, зв'язок мирян із рухом ісихазму свідчив про близькість цієї релігійної течії до діяльності державців у Анатолії. Див. L.Gardet, «Un problème de mystique comparée: la mention du Nom divin-dhikr-dans la mystique musulmane», *Revue Thomiste*, 1952, pp.642-79; 1953, pp.197-216; G.G.Arnakis, «Gregory Palamas among the Turks», *Speculum*, XXVI (1951), 104-16; Jean Meyendorff, *St.Gregoire Palamas et la mystique orthodoxe* (Paris: Editions du Seuil, 1959), pp.64, 85, 108-9, і далі. Соціальні та економічні передумови, на основі яких і виник рух православного містицизму, залишилися, однак, так само нез'ясованими, як і щодо руху суфізму. Можливо, економічні негаразди, особливо серед нижчих міських класів, могли провокувати виникнення кожного з них.

перською. У XI ст. на вершині грецького мистецького Ренесансу опинився безпомилково реалістичний стиль живопису, що свідчив про незмінну привабливість античних зразків. Відтоді виникла низка місцевих художніх шкіл, до яких можна зарахувати живописців раннього Відродження у Венеції та Сієні. Іконопис у Русі й на Криті, фрески в церквах Сербії, Македонії, Італії, а також деякі зразки світського живопису та мозаїки були могутнім джерелом сили й різноманіття мистецтва православного світу. Турецьке завоювання перервало цю художню традицію в центральних районах Візантії, але по краях імперії, на Криті⁸¹, що став володінням Венеції, та в Росії інтенсивний розвиток мистецтва тривав аж до XVI ст.⁸²

Набагато істотніше вплинуло турецьке завоювання на розвиток візантійської літератури та релігійні дискусії. Освічений клас чиновників і їхнє найближче оточення, ті, хто, власне, становили коло літераторів Константинополя, припинив існування; залишилася лише церква, цілком задоволена своєю спадщиною. Енергія містиків пішла на спад, причому набагато швидше, ніж зростала свого часу, оскільки православ'я Балкан знайшло спокій під османським правлінням. І росіянам, заклопотаним створенням і захистом своєї просторої держави, не вистачало енергії ні для розвитку літератури та різновидів інтелектуальної творчості, ні для релігійних розбратів. Отож, висока культура православного християнського світу сильно потьмяніла (якщо не зважати на ще сяйне світло образотворчого мистецтва), оскільки вона більше не могла стримувати енергійний натиск західноєвропейської цивілізації. Потужність Османської імперії та Московської держави викликали повагу на Заході; але після 1500 р. культура православного світу, яка за раннього середньовіччя була значно вищою, ніж у напівварварських країнах католицького християнства, уже не могла життєдайно впливати на своїх західних сусідів.

Д. ДАЛЕКИЙ СХІД

1. КИТАЙ

Традиційна хронологія китайської історії по періодах правління імператорських династій мало сприятлива для періодизації, прийнятій у цьому розділі, оскільки і 1000 р., і 1500 р. за християнським календарем абсолютно довільно розривають список імператорів найзначніших китайських династій. Безперечно, одним із основних чинників, що робить п'ять сторіч історії Китаю між 1000 р. і 1500 р. схожими з історією За-

⁸¹ Доменікос Теотокопулос (відомий під ім'ям Ель Греко, помер 1614) був найвідомішим учнем критської школи.

⁸² Див. О.М. Dalton, *East Christian Art* (Oxford: Clarendon Press, 1925), pp.234-47 і далі; N.P.Kondakov, *The Russian Icon* (Oxford: Clarendon Press, 1927).

хідної Євразії та впливають на весь Далекий Схід, є наслідок тюркського і монгольського нашествия зі степових районів Азії на Китай, як і на світ ісламу, православного християнства і, певною мірою, індуїзму. Але Китай зазнавав подібних небезпек ще з часів Четвертої династії; постійні переходи влади між спадковими правлячими династіями і династіями степових правителів у період між 1000 р. і 1500 р. цілком вписуються в довгу серію династичних переворотів, які почалися ще за часів династії Хань і тривали аж до XX ст.

Однаке межа 1000 р. певним чином символізує початок глибоких змін у китайській соціальній історії. Приблизно в той час, коли реорганізацію бюрократичної системи перших правителів династії Сун було повністю завершено, Китай досяг нової соціальної та економічної структури суспільства. При цьому, як це було засвідчено надалі, встановилася стійка тривала рівновага між сільськими й міськими частинами суспільства — тобто між чиновниками, поміщиками й селянами, з одного боку, і торговцями й ремісниками — з іншого.

Соціальний розвиток китайського суспільства можна розглядати як своєрідне змагання між інтересами сільськогосподарських районів і міських верств. Містяни зробили помітний крок уперед у своєму розвитку в пізній період династії Тан, протягом якого центральний уряд був практично повністю дезорганізований. Але загалом, за китайською імперською традицією, держава була прихильною до верств поміщиків і чиновників; і після 960 р., коли за династії Сун відновилася потужність централізованого бюрократичного апарату, ця підтримка значно посилила одну зі сторін рівноваги. Усе ж, тільки коли династія Мін міцно затвердила себе в усьому Китаї (близько 1450 р.), перевага централізованої влади і конфуціанської бюрократії, що походила значною мірою з класу поміщиків, була повністю гарантована. Між 1000 р. і 1450 р. суспільний устрій Китаю балансував на межі фундаментальних змін, порівнянних із піднесенням буржуазії в середньовічній і ранній новій історії Європи. Утім, перетворення так ніколи й не здійснилися, і зрештою суспільний устрій з переважанням класу поміщиків і чиновників, організований ще за династії Сун і відновлений в період династії Мін, став у новий час системою китайського суспільства, зберігшись аж до XX ст.

Перше відоме потрясіння, що порушило рівновагу торговельних і земельних інтересів, сталося в Китаї після втрати імператорами династії Сун півночі країни внаслідок захоплення її чжурчженями 1127 р. Відкинутий назад до традицій і ресурсів півдня, Китай у пізньому періоді династії Сун продемонстрував помітний розвиток прибережної та морської торгівлі. На південному узбережжі Китаю та по берегах Янцзи зросли величезні міста, а безліч торговельних кораблів Китаю плавали всією Південно-Східною Азією та Індійським океаном⁸³. Розвиток морської

⁸³ Див. Jung-pang Lo, «China as a Sea Power», *Far Eastern Quarterly*, XIV (1955), 489-

торгівлі спричинив, своєю чергою, появу багатьох важливих новацій у морській справі — заміна пластинчатих вітрил із бамбука вітрилами з бавовни, уведення в конструкцію корабля висувного кіля, помітне збільшення розмірів судів, а також винахід компаса⁸⁴.

Ці вдосконалення знизили ризик океанських плавань до розумної межі навіть за несприятливих погодних умов і дали змогу китайським кораблям відтрусити судноплавство мусульманських купців, які тривалий час контролювали торгівлю на південних морях. Під час своїх кампаній на півдні Китаю монголи (династія Юань, 1260–1371 рр.) належно оцінювали морський потенціал китайців, оскільки до їхніх планів входило вторгнення на Яву і до Японії. Крім того, порівняно високий статус, що його мали купці в монгольському суспільстві, міг сприяти тому, що судновласники півдня Китаю встановили дуже вигідні торговельні зв'язки з Південно-Східною Азією та Індією. Офіційні обмеження цієї торгівлі на тій підставі, що вона призводить до вивезення з країни надмірної кількості дорогоцінного металу, очевидно, уводилися лише спорадично та були абсолютно марними⁸⁵.

За династії Мін (1368–1663 рр.) встановився набагато жорсткіший державний контроль за морською торгівлею. У 1405–1433 рр. кілька великих морських експедицій, очолених або організованих імператорським евнухом Чжен Хе, установили китайську гегемонію над визначальними комерційними центрами Індійського океану — Малаккською протокою, островом Цейлон, Калікутом; над Ормузькою протокою і входом до Перської затоки було встановлено дещо менш певний суверенітет. Китайські флотилії відвідали також узбережжя Східної Африки⁸⁶. Приблизно 250 кораблів і тисячі людей взяли участь у цих експедиціях. Відбувалися вони з імператорським розмахом, який далеко затьмарював перші від-

503. Розвиток китайського мореплавства в період між XII і XV ст., можливо, спирався на давні, ще докитайські, морські традиції південного узбережжя Китаю. Якщо це так, то зліт і падіння китайської морської могутності, можливо, демонструє невдалу врешті спробу зберегти давні традиції півдня в зіставленні з абсолютно іншими, пов'язаними із землею, китайськими традиціями півночі.

⁸⁴ Компас уперше згадується в китайських джерелах кінця XI ст. Китайці не тільки відкрили властивість намагніченої голки вказувати певний напрям, а й розробили цілу родину конструкцій компаса: від простого розміщення намагніченої голки в блюдці з водою до використання осі обертання, встановленої в корпусі компаса над картою напрямків. Див. Li Shu-hua, «The South-Pointing Carriage and the Mariner's Compass», *Tsing-hua Journal of Chinese Studies*, n.s., I (1956), 63-113. Про китайські компасні карти див. W.Z.Mulder, «The Wu Pei Chih Charts», *T'oung Pao*, XXXVII (1944), 1-14.

⁸⁵ W.W.Rockhill, «Notes on the Relations and Trade of China with the Eastern Archipelago and the Coasts of the Indian Ocean during the Fourteenth Century», *T'oung Pao*, XIV (1913), 473-76; XV (1914), 419-47; Jung-pang Lo, «China as a Sea Power». Піднесення значущих китайських об'єднань комерсантів і ремісників у Південно-Східній Азії датується вже післямонгольськими часами.

⁸⁶ J.J.L.Duyvendak, «The True Dates of the Chinese Maritime Expeditions in the Early Fifteenth Century», *T'oung Pao*, XXXIV (1938), 341-412.

відування Індії та Америки європейцями сторіччям пізніше. Утім, попри успіх експедицій Чжен Хе і успішне повернення з жирафами та іншими чудасіями, попри підкорення правителів острова Цейлон та інших далеких країн, імператор 1424 р. раптом віддав наказ про припинення таких подорожей⁸⁷. Згодом, мабуть, як побічний наслідок палацових інтриг навіть пам'ять про ці незвичайні експедиції було з успіхом витравлено. Уряд дійшов до того, що заборонив будувати морські судна, можливо, тому, що в приватних руках вони використовувалися для піратства або контрабанди і вже не могли належно оподатковуватися й контролюватися портовим чиновницьким апаратом. Відтоді узбережжя Китаю було віддане на розграбування японським і малайським піратам, які надовго, з XV ст., зробили Китайське море місцем ненадійним і небезпечним для миролюбних крамарів.

Китайці, поза сумнівом, мали всі технічні можливості⁸⁸, аби випередити португальців у Індійському океані. Світова історія набула б абсолютно іншого перебігу, якби Васко да Гама 1498 р. виявив могутню китайську колоніальну імперію, що володіла б головними портами і стратегічними протоками Індійського океану. Якби купецькі громади Південного Китаю були полишені на добру волю чи дістали підтримку імперського уряду, то саме така китайська імперія могла б зустріти португальських першовідкривачів. Але імператорський двір династії Мін був далеко від південного узбережжя Китаю, звідки вирушали китайські армади на початку XV ст. Правителів набагато більше цікавили проблеми, пов'язані з поновленням набігів монголів на північно-західні кордони, ніж будь-які потенційні вигоди за рахунок енергійного використання нових методів у мистецтві мореплавства⁸⁹. Саме тому в критичний момент правителі

⁸⁷ Це рішення згодом було змінено, щоб дозволити зробити ще один, останній похід. J.J.L.Duyvendak, «The True Dates of the Chinese Maritime Expeditions», pp.388-90.

⁸⁸ Імператорський указ 1393 р. встановлював, що кожний військовий корабель повинен мати на борту чотири гармати калібру «розміром як миска для рису», двадцять гармат меншого калібру, десять бомб, двадцять ракет і тисячу гарматних ядер. Jung-pang Lo, «China as a Sea Power», p.501.

⁸⁹ Автор праці: Duyvendak, «The True Dates of the Chinese Maritime Expeditions», pp.395-99 приписав відмову від планів поновлення походів Індійським океаном, що пропонувалися приблизно між 1465 і 1487 рр., ворожістю мандаринів імператорського двору до евнухів, тих, кого на підставі подвигів Чжен Хе ототожнювали з експансіоністською політикою на морях. Див. Jung-pang Lo, «The Decline of the Early Ming Navy», *Oriens Extremus*, V (1958), 149-68.

Суперництво придворних кланів, звісна річ, могло визначити імператорську політику, але винесене рішення не було ірраціональним, оскільки мандарини мали вагомі аргументи проти розпилення імперських сил на заморські пригоди. У 1421 р. столицю імперії Мін було перенесено на північ, до Пекіна, і уряд провів низку кампаній у Монголії з метою запобігти відновленню монгольської конфедерації. І все ж 1449 р. монголи захопили в полон самого імператора. Відродження часів Чингізхана було на часі. З огляду на такі небезпеки хіба можна було спрямовувати кошти на морські підприємства, які не обіцяли безпосередньої вигоди? Про події на китайсько-монгольському кордоні див.

Китаю не тільки відмахнулися від можливості відігравати активну роль на морі, але фактично заборонили приватні морські підприємства.

Іншою особливістю соціального розвитку Китаю протягом тих сторіч виявилось те, що він спирався на традиційні цінності й сільськогосподарську частину суспільства. За династії Мін вони виявилися настільки сильними, що взяли гору над інтересами торговців і міського населення. Сільське господарство починаючи з XI ст. також здобуло нові широкі ресурси. Безіменні селяни були першовідкривачами нових сортів рису, які, дозріваючи за шістьдесят днів або навіть раніше, приносили два врожаї в один сезон з однієї земельної ділянки. Крім того, ці швидкостиглі сорти вимагали набагато менше води, ніж інші культури. Тому схили, укриті терасами, де зрошування було можливе тільки у весняний період, тепер успішно могли бути перетворені на рисові чеки. Це давало змогу істотно збільшити розмір посівних площ під інтенсивне виробництво зерна, особливо на пагорбах Південного Китаю⁹⁰. Так продуктивність китайського сільського господарства збільшилася в кілька разів, спричинивши водночас зростання населення сільських районів. Завдяки цьому землевласники підтримували, ба навіть збільшували, свою соціальну значущість у китайському суспільстві загалом.

Таке посилення інтересу до земельної власності означало, що клас дворянства, який ще з часів династії Хань був основним провідником конфуціанських традицій і прихильником усього справді китайського, зміг досить легко зберегти своє становище в суспільстві стосовно до торговців та інших низів. Криза виникла при владі монголів, оскільки, як усі інші кочовики, вони традиційно шанували купців. Чингізхан і його спадкоємці легко надавали спеціальні привілеї та високі державні посади заморським купцям, таким як Марко Поло. Багато хто з чужоземців поєднували комерційну активність із відкупом податків та іншими фіскальними операціями, що тільки посилювало ворожість до них серед китайського населення загалом. Тож коли 1368 р. монголів було вигнано з Китаю, чиновники-дворяни здобули широку підтримку, утверджуючи старий конфуціанський принцип, згідно з яким купці є неминучим, хоч і потрібним, злом у суспільстві. На практиці це означало закріплення офіційного нагляду та контролю над усією комерційною діяльністю, що засвідчило плавання Чжен Хе Індійським океаном і повне підкорення

D.Pokotilov, *History of the Eastern Mongols during the Ming Dynasty from 1368 to 1634*, Rudolf Loewenthal (trans.) (Chengtu: Chinese Cultural Studies Research Institute, 1947).

⁹⁰ Ping-ti Ho, «Early Ripening Rice in Chinese History», *Economic History Review*, IX (1956-57), 200-218. Нові сорти були, очевидно, отримані за рахунок схрещування з рисом, завезеним з Індокитаю, оскільки цей вид рису вирізнявся стійкістю до посухи. Поява такого сорту закордонного рису була помічена китайськими письменниками 1012 р., коли він з'явився в пониззях долини Янцзи з Фуцзяні. Згодом цей рис і кілька нових швидкостиглих сортів, отриманих із нього, поступово поширилися в більшості районів Китаю.

інтересів торгівлі передбачуваним інтересам держави, доказом чого стало раптове припинення мореплавства після 1438 р.

Перемогу інтересів чиновників і поміщиків у Китаї закріпила постійна слабкість моральної позиції класу торговців, які не мали жодних аргументів, аби відкинути конфуціанське звинувачення в соціальному паразитизмі. Набагато підступнішим було конфуціанське правило, за яким можливість стати суспільним керівником залежала від освіти й високих моральних якостей, оскільки ця обставина відкривала широкі перспективи для будь-якої людини з гарною освітою. Саме з цієї причини купецькі родини, справи яких стояли успішно, купували земельну власність, відмовлялися від торгівлі на користь становища рантє й використовували вільний час, що з'являвся у них, для вивчення класичних конфуціанських творів. У такий спосіб родини, яких сусіди розцінювали як суспільних паразитів-кровопивців, за одне покоління могли перетворитися на високоповажних представників дворянства. Спонукальні причини такого вибору були досить сильними, і тисячі родин піднімалися конфуціанськими щаблями успіху⁹¹. Але така відкритість китайського суспільства для просування вгору призводила до того, що обезголовлювала купецтво і практично клала край розвиткові масштабної торгівлі й виробництва, для яких у 1000 р. Китай був технічно набагато краще підготовлений, аніж будь-яка інша частина цивілізованого світу⁹².

* * *

На політичному і культурному рівні схожий виклик старим китайським традиціям досяг апогею під владою монголів, але потім, за династії Мін, швидко зійшов нанівець. Монголи, як ніколи перше, посилили зв'язок Китаю із заходом Євразії. Протягом перших десятиріч правління монголів великий хан залучив безліч чужоземців із Центральної Азії, Середнього Сходу, Русі, навіть із Західної Європи для служби в Китаї. Доки столиця залишалася в Каракорумі на півночі Монголії, північ Китаю було переділено між монгольськими намісниками, які керували своїми новими володіннями так, як уважали за потрібне. Оскільки монгольські вельможі були зобов'язані постійно перебувати на військовій службі, то самі вони не могли безпосередньо керувати своїми володіннями. Вони зазвичай доручали це купецьким гільдіям із Центральної Азії (уйгурам і багатьом іншим), які платили певну суму за право збирати з китайців

⁹¹ Edward A. Kracke, «Sung Society: Change within Tradition», *Far Eastern Quarterly*, XIV (1955), 479–88, Ping-ti Ho, *The Ladders of Success in Imperial China* (New York: Columbia University Press, 1962).

⁹² Пор. із соціальною винятковістю європейської та японської аристократії, чия соціальна перевага спиралася на декларовану старовинність роду. Як зазначив Тойнбі, гноблені меншини, подібно до європейських містян середньовіччя і раннього нового часу, іноді могли здобути несподівану вигоду.
40-11-642

ДИНАСТІЯ ХАНЬ 202 р. дон.е. – 225 р.н.е.

ДИНАСТІЯ СУН 960–1279 рр. н.е.

МОНГОЛИ 1280–1365 рр. н.е.

ДИНАСТІЯ МІН 1365–1649 рр. н.е.

ЗМІНА РІВНОВАГИ В КИТАЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

мита й податки⁹³. Але після 1264 р., коли столицю було оголошено Пекін, хан Хубілай вирішив відновити колишню китайську податкову систему⁹⁴. Це передбачало відновлення централізованої імперської

⁹³ Пор. із роллю мусульманських купців із Західної Азії як відкупників податей і торговців у Русі протягом перших десятиріч монгольського панування.

⁹⁴ Herbert Franz Schurmann, *Economic Structure of the Yüan Dynasty* (Cambridge,

бюрократії та набір на державну службу посадовців традиційним способом екзаменів із класичних конфуціанських творів. Китайці, однак, обіймали здебільшого підлеглі посади, тоді як чужоземці незалежно від походження, на кшталт Марко Поло, посідали вищі державні посади. Зрозуміла річ, що монгольські імператори не довіряли своїм китайським підданам, але практично основна маса корінного населення мала справу з чиновниками нижчих рангів, тому народом знову керували китайці на китайській зразок.

Ось чому для мільйонів китайців відновлення бюрократії на півночі Китаю та поширення влади монголів на південні райони країни після 1279 р. просто значило, що життя відновило свій звичайний плін. Позаяк кількість монголів та інших не китайців⁹⁵ завжди була малою супроти мільйонів китайців, а більшість із них у культурному сенсі мала нижче становище, то суспільство й культура Китаю зазнали під владою монголів вельми незначних змін. Коли завоювання втратили свою військову потугу після зміни приблизно трьох поколінь, розжирівши на хлібах можновладдя, повстання корінного населення поставило біля керма влади нову китайську династію Мін. Слідом за цим китайці цілеспрямовано зреклися всіх чужоземних звичаїв, і тільки на закраїнах імперії, як-от у провінції Юньнань, котра й до цього ніколи повністю не входила до китайської спільноти, залишалися сліди чужоземного впливу⁹⁶.

Реальна вага розгалуженої на всю Азію мережі комунікацій, яку монголи створили протягом свого завоювання, не тільки виявилася в межах Китаю, а й визначила проникнення до мусульманських і християнських країн деяких важливих елементів китайської технології, особливо чорного пороху, компаса та книгодрукування⁹⁷. Значення всіх цих винаходів

Mass.: Harvard University Press, 1956), pp.2-8.

⁹⁵ У 1270 р., коли завоювання Китаю було майже закінчене, а кількість загарбників у країні стала найбільшою (тобто ще до того, як міжетнічні шлюби розчинили чужоземний характер армії), в Китаї було близько 390 тис. таких «військових» сімей. Це становило приблизно 3% від китайського населення, оскільки, як показав перший перепис населення, проведений за монголів 1290 р., було щонайменше 13 млн сімей платників податків. Див. Herbert Franke, *Geld und Wirtschaft in China unter der Mongolen-Herrschaft* (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1949), pp.128-29.

⁹⁶ Раніше незалежне царство Наньчжао в сучасній провінції Юньнань у 1255 р. було підкорене монголами і згодом включене в створену ними китайську державу. У 1274–1279 рр. хан Хубілай довірив цю провінцію губернатору-мусульманинові, завдяки якому, мабуть, мусульманство пустило тут міцне коріння. Див. Marshall Broomhall, *Islam in China* (London: Morgan & Scott, 1910), pp.123-25. Схоже утвердження ісламу в Східній Бенгалії, на окраїні індійського світу, відбувалося протягом тих же сторіч. Досі обидва ці регіони зберегли різкі відмінності від навколишніх культурних світів Індії і Китаю.

⁹⁷ Жодних документальних доказів поширення цих винаходів із Китаю ніколи не було й, імовірно, ніколи не буде виявлено, оскільки ремісники й торговці зазвичай не писали книг. Якби Марко Поло не потрапив у полон до генуезців і не використав свій час у в'язниці для викладу своєї кар'єри при дворі хана Хубілая, нічого з його незвичайних пригод взагалі не було б нам відомо. І все ж і до, і після Марко Поло багато тисяч ремісників і торговців пересувалися вздовж і впоперек володіннями монголів, і з

для західноєвропейської історії навряд чи можна перебільшити, але в самому Китаї їхній вплив був порівняно невеликим. Книгодрукування допомогло підтримати освіту та спонукало літературний розквіт у пізні періоди династій Тан і Сун, воно допомогло таким популярним літературним жанрам, як драма і роман, розвинути у великі літературні форми писемності. Проте структура китайського суспільства виявилася настільки консервативною, що змогла притлумити поширення нових ідей, подібних до тих, котрі вирували в європейському книговиданні на початку XVI ст. Друк у Китаї просто краще поширював ідеї минулого і в такий спосіб зміцнював інтелектуальну спадщину Стародавнього Китаю, роблячи суспільство загалом стабільнішим і розширюючи коло причетних до світу літератури.

Винахід пороху також не зміг істотно змінити життя в Китаї. Усе сталося саме навпаки. Коли гармати дали можливість імператорським військам швидко руйнувати навіть найпотужніші фортеці ворога, піднесення провінційних воєначальників, які в пізній період династії Тан розбухували всю країну, стало неможливим. Тому реалізувати старі ідеали централізованої держави, покірної єдиному правителю, стало набагато простіше. Ефект нової зброї полягав скорше у збереженні старих ідеалів, а не набутку нових⁹⁸. Отож, як ми вже бачили, ні компас, ні вдосконалення в мореплаванні не змогли змінити відносин Китаю з

розповіді тих, хто зміг повернутися, можна було дістати корисні здогадки або навіть точні відомості про дивні навички китайців.

Обставини, що пояснюють швидке поширення чорного пороху і компаса з Китаю в межі мусульманського і християнського світу досить очевидні. І мусульмани, і християни виробляли й використовували чорний порох уже в середині XIV ст.; морський компас досяг Середземномор'я майже сторіччям раніше морським шляхом крізь південні океани, а не суходолом, як чорний порох.

Випадок із книгодрукуванням важчий. Цей винахід було зроблено набагато раніше в Китаї, ніж в інших країнах (ксилографія — у VIII або IX ст., друкарський шрифт — у XI ст.). Але залучення до цієї технології християнського світу було відкладене до XV ст., а в ісламських країнах (де забобони довго забороняли друковане відтворення) — аж до XVIII ст. Ключ до розуміння цієї затримки полягає, мабуть, не в тому, що бракувало знань — мусульмани, звісно, були добре знайомі з технологією друку за багато сторіч до того, як вони почали її використовувати, та й християни мали широкі можливості опанувати цей метод набагато раніше, ніж Гутенберг надрукував свою відому Біблію 1456 р. Радше за все, це запізнення спричинила уповільненість, з якою проникали з Китаю знання про технологію виробництва паперу. Допоки не з'явився дешевий матеріал, на якому можна було відтворювати друкований текст, технологія друку не давала переваг порівняно з ручним відтворенням. Було підраховано, наприклад, що кожна копія Гутенбергової Біблії, надрукована на пергаменті, вимагала обробки шкур приблизно 300 овець. Thomas Francis Carter, *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward* (New York: Columbia University Press, 1925), p.204. Але секрети виготовлення паперу досягли прирейнських земель не раніше XIV ст. Там само, с.85.

⁹⁸ Від часів монгольського володарювання і аж до XX ст. Китай зберігав політичну єдність і уник тривалих місцевих заворушень, які раз по раз охоплювали цю землю в давніші часи. Це було чудовим досягненням для такої великої країни, як Китай. Гармати й конфуціанство зробили це можливими.

іншою частиною світу на тривалий термін, попри гідну захоплення серію морських походів Чжен Хе до Індійського океану.

* * *

Технологічні новації та контакти з іншими державами виявилися неспроможні на більше, ніж просто зачепити поверхню життя Китаю між 1000 р. і 1500 р. І це було почасти наслідком китайського способу мислення, який розглядав усе чужоземне як варварське. Частково це відображало реальну перевагу китайців у кількості населення, багатстві та знаннях порівняно з будь-якою іншою частиною світу. Аналогічно китайська літературна та інтелектуальна традиція теж була значною, а з огляду на її старовину передбачалося, що вона вища за будь-яку іншу в частинах цивілізованого світу. Отже, китайська культурна еволюція спокійно розгорталася за власними принципами, не згадуючи про існування зовнішнього світу.

Розвиток неоконфуціанської філософії, який почався ще до 1000 р., тривав кілька сторіч і прийшов до свого завершення протягом XII і XIII ст. Філософи обговорювали багато метафізичних проблем, таких як співвідношення форми і змісту, руху і спокою, але завжди головним у роздумах китайців стояло основне практичне питання — як вести мудре і праведне життя. Ця життєва спрямованість походила безпосередньо від самого Конфуція і рідко вела до власне абстрактних категорій. Буддійські та даоські мотиви, що чувалися на ранніх стадіях неоконфуціанства, відійшли на другий план, коли такі філософи, як Чжу Сі (1130–1200), який був найяскравішою зіркою на неоконфуціанському небосхилі, створили добре обґрунтований ідеал життя, здатний протистояти як в інтелектуальній, так і в емоційній сфері буддійським і даоським міфам і метафізиці⁹⁹.

Китайська література в сунський і монгольський періоди була збагачена появою драми¹⁰⁰ та белетристики повсякденною мовою, зверненою певною мірою до буднів міського життя. Згодом ці народні літературні форми хутко потрапили під домінування літераторів, вихованих у конфуціанських традиціях; а заповіді Конфуція замкнули п'єси і романи в досить вузьких рамках почуттів та ідей¹⁰¹.

Можна сказати, що мистецтво не зазнало помітної зміни ні щодо характерних особливостей, ні щодо змісту й тем. Живопис залишався улюбленим захопленням знаті та фахом для обраних. Практика художни-

⁹⁹ Fung Yu-lan, *History of Chinese Philosophy*, II; J.Percy Bruce, *Chu Hsi and His Masters* (London: Arthur Probsthain, 1923).

¹⁰⁰ Текст китайських п'єс читався на розспів, а самі вони більше скидалися на європейську оперу, ніж на європейську драму.

¹⁰¹ Див. Herbert A.Giles, *A History of Chinese Literature* (New York: D.Appleton & Co., 1901), pp.256-91; J.R.Hightower, *Topics in Chinese Literature*, pp.84-102; Adolf Zucker, *The Chinese Theater* (Boston: Little, Brown, 1925), pp.3-42.

Смітсонівський інститут (Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art), Вашингтон.

Konchi, Kioto.

КИТАЙСЬКІ МУДРЕЦІ

Знатний китаєць літнього віку на малюнку зліва, як личить, поштивий до вищих та сповнений готовності прийняти шану від нижчих, різюче контрастує з настроєм свободи у людини справа, котру природа зачаровує саме тим, що дозволяє забути про визнані суспільством обов'язки. Обидві картини датуються XI ст. Вони мають на думці єдність суперечностей конфуціанства та даосизму, що панували в китайському інтелектуальному житті з IX до XIX ст. Каліграфічний напис справа — невідлучна частина мистецького витвору, що сповіщає глядачу чин, ім'я та вік людини, яку зображено на портреті.

ків того часу наслідувати шедеври періодів Тан і раннього Сун настільки гарантувала спадковість мистецького стилю, що сучасним науковцям часто досить важко встановити автентичність раних робіт на тлі їхніх пізніших копій¹⁰². Досконалість, вишуканість і спеціалізація (наприклад, деякі художники малювали винятково гілки бамбука) вирізняли творчі школи та окремих майстрів у період правління монголів і династії Мін. Але всі вони залишались у межах художніх форм старовини і в такий спосіб відображали той склад думки, який домінував скрізь у житті й творчості китайського вченого класу.

Поки цей клас залишався чільним у китайському суспільстві, не випадало чекати значних змін, вони майже й не відбувалися. Попри зникнення багатьох географічних перешкод у монгольський період, котрі раніше завжди ставали на заваді бодай спорадичним контактам з іншими великими цивілізаціями Євразії, Китай залишився, відповідно до власного вибору, в ізоляції від решти світу.

2. КИТАЙСЬКЕ ПОРУБІЖЖЯ

Масштаби і пишність цивілізації Китаю тривалий час викликали поміж його найближчих сусідів почуття захоплення та бажання наслідувати його в усьому. У період між 1000 р. і 1500 р. Корея та Центральна Маньчжурія, а також Аннам і Юньнань дедалі більше розвивали тісні відносини з китайською культурною метрополією, не втрачаючи, щоправда, свого самобутнього значення. Починаючи від монгольського періоду Маньчжурія та Юньнань керувалися як питомі частини Китаю, але особливий військовий режим у Маньчжурії, де змішалися китайці, тунгуси і монголи¹⁰³, та переважання мусульман в Юньнані вирізняли ці прикордонні зони Китаю з-поміж інших. Корея була залежною державою, що корилася будь-якій династії на півночі Китаю, причому мова залишалася основним бар'єром на шляху до повного культурного поглинання Китаєм. Вищі класи Кореї прагнули здолати цю перешкоду, наслідуючи в усьому імператорське оточення та останні віяння китайської моди¹⁰⁴. Аннам на півдні вперто не корився і погоджувався на статус данника лише тоді, коли монголи або династія Мін перебували

¹⁰² Сутність цього явища добре виражена в сентенції, записаній Чжао Менфу (1254–1322), — високим чиновником, що служив при ханові Хубілаї та чотирьох його наступниках: «Найважливішою якістю в живописі є дух старовини. Якщо він відсутній, то робота не є вартою, навіть якщо вона вправно виконана... Мої картини можуть здатися абсолютно простими і виконаними навіть недбало, але справжні знавці зрозуміють, що вони вельми близькі до старовинних зразків і тому можуть розглядатися як чудові. Кажу це для знавців, а не для неуків». Цит. за Osvald Siren, *Chinese Painting* (New York: Ronald Press, 1958), IV, 19.

¹⁰³ Franz Michael, *The Origin of Manchu Rule in China* (Baltimore, Md.: Johns Hopkins Press, 1942), pp.12-58.

¹⁰⁴ M.F.Nelson, *Korea and the Old Order in Eastern Asia* (Baton Rouge, La.: Louisiana State University Press, 1945).

на піку могутності. Проте китайські культурні моделі домінували навіть у періоди політичної незалежності Аннам.

Суворі географічні умови унеможливили створення чогось більшого, ніж протоцивілізація, у Монголії й Тибеті. Ці обставини, а також прагнення залишатися духовно незалежними від Китаю зумовили незначне проникнення китайського способу життя до цих земель. Тибетський ламаїзм, наприклад, завжди зберігав знання індійських джерел своєї віри і в такий спосіб ефективно чинив спротив покитаєнню, апелюючи до традицій конкурентної великої цивілізації. Етична сила ламаїзму лише зросла в XIV ст., коли реформаторський рух захопив багато монастирів країни і запровадив суворішу інтелектуальну та аскетичну дисципліну серед ченців. Ця реформована «жовта церква», названа за кольором чернечого вбрання, стала основною в пізній тибетській історії¹⁰⁵.

Географічно віддалена Японія запропонувала значно плідніший ґрунт для розбудови цивілізації та за часів Нари (646–794 рр.) успішно перенесла китайські моделі придворного життя й високої культури на острови. І все ж японці не були схильні до сліпого і масового запозичення. Замість того щоб, як у Кореї, швидко перебрати найдрібніші деталі китайського стилю, японці між 1000 р. і 1500 р. створили власне світське суспільство та культуру. Ставши вже не просто провінційною копією імперської пишності Китаю, цивілізація Японії була водночас тісно з нею пов'язана і мала переважно китайське коріння.

Між IX ст. і XII ст. бюрократичний уряд ранньої Японської імперії, створеної за зразком Китаю часів династії Тан, поступився місцем військовому режимові, за якого влада спиралася на право земельної власності та особисту відданість між паном і васалом. Такий режим вельми скидався на європейський феодалізм. У Японії з'явився прошарок професійних воїнів, самураїв, які створили свій кодекс честі та безпосередньо забезпечували правові санкції мечем, якщо вони вихоплювалися за межі юрисдикції сеньйора, що стояв над ними. Дотримання цього кодексу честі вирізняло самурая з-поміж решти населення. Міжусобиці стали хронічними і переривалися тільки великими війнами між конкуруючими коаліціями магнатів і їхніх васалів. За такої політичної ситуації військова служба набула високого престижу, і це склало прямий контраст із китайським презирством до військової служби.

На XIV ст. важливими елементами японського суспільства стали

¹⁰⁵ Після того як хан Хубілай переймив тибетську форму буддизму, ламаїзм залишався офіційною релігією монголів у Китаї, доки існувала правляча династія. Потім, коли монголів із Китаю було вигнано, релігія великого хана, мабуть, утратила свій офіційний статус у Монголії та повторно відродилася лише в XVI ст. за сприяння монгольських князів, які прагнули утвердити й централізувати свою владу над непокірними родовими вождями. Див. D.Pokotilov, *History of the Eastern Mongols during the Ming Dynasty* (Chengtu: Chinese Cultural Research Institute, 1947), pp.155-37. Про тибетський буддизм див. також L.Austine Waddell, *The Buddhism of Tibet* (London: W.H.Allen, 1895), pp.5-76.

міста. На додачу до ремісників, які обслуговували місцеві ринки, міста залучали велику кількість вільних самураїв. Часто, утративши свої родові землі через заворушення в сільських районах, вони виходили в море як пірати або купці. Ясна річ, що міста, котрі породжували таких грізних підприємців, як японські пірати, радикально відрізнялися від порівняно мирних і покірних міст Китаю, Індії та Середнього Сходу. Таких негостинних і самовпевнених містян, як у Японії, можна було знайти хіба що на Далекому Заході¹⁰⁶.

Буддійські монастирі, особливо секти дзен, являли собою певний соціальний місток між міським населенням і самураями з сільської місцевості. Ченці поділяли мілітаризм свого історичного часу, іноді самі брали зброю до рук. Як великі землевласники, монастирі постійно брали участь у військово-політичних протиборствах феодалних правителів. І ті самі монастирі відіграли також роль перших організаторів багатьох вельми ризикованих підприємств за морем. Часто саме монастирі служили тихою гаванню для старих або переможених самураїв, надаючи почеснішу альтернативу, ніж будь-яке інше міське ремесло, відкрите для воїнів. В інтелектуальному плані доктрина дзен давала самураям істотну підтримку божественних сил і таке необхідне доповнення досить туманним етичним заборонам з їхнього власного морального кодексу.

Суспільству, настільки відмінному від китайського, неминуче було складно залишатися в тісних межах запозичених форм китайського втілення, і тому незабаром почали складатися нові, власні культурні форми. При цьому японці ніколи не втрачали почуття захвату перед китайською культурою. Саме з цієї причини в межах японської культури розвивався певного роду дуалізм. Мала частина населення в провідних центрах метрополії та імператорський двір і далі культивували виразно китайське мистецтво у формі класичної поезії та живопису. Водночас самураї, які були представничими постатями провінції, і містяни вагалися між зневагою до витонченості китайського мистецтва та зачаруванням ним.

На XV ст. піднесення провінційних міст дало інтенсивній культурній діяльності трохи ширший ґрунт. У міському оточенні споконвіку власне японські та запозичені китайські творчі стилі почали відображатися один в одному і при цьому взаємодіяти інтенсивно, як ніколи, оскільки раніше художні контакти обмежувалися імператорським оточенням. Унаслідок таких процесів дозріли японський живопис і драма. Живопис і далі перебував під впливом стилів часів Сун, хоча художники вже розвивали суто японські теми. З іншого боку, драма була абсолютно вільна від китайських прототипів. У ній використовувалися дуже різні теми, запозичені з легенд і переказів про героїв-самураїв, а також народні ритуальні танці та народна поезія.

¹⁰⁶ Містян Європи XIV ст. відрізняло від їхніх сучасників у Японії те, що піратством вони переймалися за кілька сторіч перед тим.

Релігійні перетворення в Японії віддзеркалювали ту саму мішанину стилів. Секти японського буддизму виникли з китайських аналогів і на основі китайських попередників, але на японському ґрунті вони здобули власний характер і виразність. У XII і XIII ст. з'явилося чимало релігійних проповідників, які закликали до змін і сповідували реформований буддизм «істинного царства». Вони вважали, що вірним не потрібні посередники в спілкуванні зі Всевишнім і навіть критикували монастирі, розглядаючи їх як перешкоди на шляху до порятунку душі. Секти «істинного царства» були організовані за зразком громади і апелювали передусім до бідних і сумирних. Іноді сектанти провокували запеклі зіткнення з найстарішими буддійськими монастирями, а в XV ст. піднімали народ на повстання, які протягом кількох десятиріч розхитували панування самураїв.

Дзен-буддизм, який укоренився в Японії невдовзі після 1200 р., поділяв деякі з догматів сект «істинного царства» в тій частині, де вони відкидали облуду чернечої вченості та ритуалу. Але дзен відрізнявся від популярних сект тим значенням, якого він надавав осяянню, духовному досвіді та пріоритету особистого вибору над суспільною дисципліною та побожністю. Емоційність колективних зборів була абсолютно чужою для традиції дзен, яка надалі тісно пов'язувалася з верствою самураїв.

Буддизм у таких формах тільки віддалено споріднений з його китайськими або індійськими прототипами, навіть там, де богословську близькість можна простежити. Унікальність японського релігійного життя надалі ілюструвалася збереженням споконвічно японської релігії синто, пов'язаної з богинею сонця. Після тривалого майже повного забуття¹⁰⁷ релігія синто знову сперлася на міцні підмурки в XV ст., коли священнослужителі головного храму богині переусвідомили традиційну міфологію в термінах пантеїзму, вивповнивши синтоїзм богословським змістом, порівнянним за витонченістю з теологією буддійських сект. Замість суто імперського обряду з обмеженим колом учасників у особі імператора та його оточення, як за попередніх сторіч японської історії, релігія синто тепер була звернена до широких верств. Навіть більше, наголошуючи унікальність Японії — землі, створеної на початку світу, якій начебто протегує богиня сонця, популяризація синто зверталася до ростучого почуття японської національної самосвідомості¹⁰⁸.

Отож, як у релігійному житті, так і в інших сферах вияву культури Японія в XIV і XV ст. стала незалежною від Китаю. Відтоді й надалі на

¹⁰⁷ Той факт, що імператор своїм походженням пов'язаний з богинею сонця і тому в китайському дусі синівської поваги мусить підтримувати святилище свого божественного предка, був, можливо, основним засобом, за допомоги якого синтоїзм вижив під час першого натиску релігійних ідей з Китаю.

¹⁰⁸ Ці зауваження про культуру Японії значною мірою ґрунтуються на праці: G.B.Sansom, *Japan: A Short Cultural History* (New York: Appleton-Century, 1943), pp.256-400.

Далекому Сході існували дві окремі, хоч і тісно пов'язані, цивілізації. Китай уже не був незаперечним і єдиним центром високої культури в Східній Азії. Це означало початок фундаментальних змін Євразійської ойкумени. Аналогічні зміни, хоч і в меншому масштабі, відбувалися на іншому, протилежному краю Євразії, де виникла незалежна і помітно відмінна від інших цивілізація Західної Європи.

Е. ДАЛЕКИЙ ЗАХІД

1. ВСТУП

Порівняно з цивілізованими спільнотами Азії європейська цивілізація була позначена виявами нестійкості у своєму розвитку. Піднісшись до надзвичайних висот за часів класичної античності, вона зазнала такого ж різкого падіння після краху Римської імперії на Заході. Слід наголосити, що перебіг історії Китаю, Індії, навіть Близького та Середнього Сходу відрізнявся більш згладженою траєкторією розвитку. Попри викладені відмінності у формах їхнього релігійного, художнього та інтелектуального вияву, цивілізовані народи Азії, принаймні на місцевому рівні, завжди являли собою досить стійке підґрунтя для своєї цивілізації. Складні соціальні структури, що крили в собі певний тип економічної та культурної спеціалізації, пережили всі конфлікти часу починаючи з II тис. до н.е. (а на Близькому та Середньому Сході цей відлік почався навіть з III тис.). За винятком східної частини Перського плоскогір'я, такі складні спільноти протягом тривалого часу ніколи не відступали з широких географічних просторів. Навпаки, географічне положення і соціальна база азійських цивілізацій мали тенденцію до постійного розширення, хоч і зі зміною швидкості цього процесу.

В Європі натомість повсюдне поширення елліністичної цивілізації змінилося радикальним відрухом. Саме з цієї причини до VIII — початку IX ст. н.е. регіон цивілізованих спільнот був за площею не набагато більшим, ніж вихідний район єгейської колиски, з якого і почалося розповсюдження елліністичної культури за 1400 років перед тим. Від цієї початкової віхи імператори Македонської династії відновили візантійську військову міць, а далі, як ми вже бачили, розпочалось і культурне відродження. Після цього культурне життя Візантії процвітало, попри всі політичні й військові негаразди, аж доки турки не взяли Константинополь 1453 р. Але багатства християнської та класичної спадщини Візантії як такі виявилися заважким дарунком для подальших поколінь. Через своє знання й шанування древніх, як християнських, так і язичницьких, світочів культури письменники і художники Візантії не спромоглися досягти тієї яскравості, сили й наступального пориву, які перше характеризували греків, а в період після 1000 р. від Різдва Христового — латинський Захід.

Для порівняння зазначимо, що європейський дикий Захід XI ст. перебував у набагато вигідніших умовах. Оскільки складники античної, візантійської та мусульманської цивілізацій лежали поза межами досяжності жителів Західної Європи, вони напряду успадкували те суспільство, де майже всі обтяжливі інституції цивілізації зводилися до вельми немудрих відносин примітивного рільництва. Тому європейці могли будувати свою цивілізацію з чистого аркуша, беручи на власний вибір будь-які елементи різної культурної спадщини своїх сусідів. Крім того, всесвітні домагання римсько-католицької церкви, поряд із воєнними успіхами, яких незабаром досягли війська франків на всіх своїх кордонах, давали західним європейцям тверде переконання у своїй перевазі, яка відкидала і рабське наслідування цивілізованіших сусідів, і острах того, що взагалі кожне запозичення наражає на небезпеку їхню духовну незалежність. З'явилося суспільство, напрочуд відкрите будь-яким новаціям, яке демонструвало впевненість у собі, захоплення чудесами цивілізованого світу та нетерпляче прагнення до багатства, слави і знань, хоч би звідки вони походили. Відтак за два-три сторіччя Європа піднялася до рівня цивілізації, порівнянної з рівнем розвитку суспільства в будь-якій іншій частині світу.

Західна Європа використала також вигоди свого географічного положення, які вперше висвітили технічні удосконалення за період варварства (500–900 рр.). Широкі й родючі рівнини, що оброблялися плугом з відвалом, порізана лінія морського узбережжя, численні судноплавні річки, доступні для суден, спроможних витримати небезпеку атлантичних вітрів і припливів, надлишок деревини і металів, особливо заліза, та багато іншого — усе це робило свій внесок у швидке піднесення Західної Європи.

Варварська спадщина, як далеких вторгнень бронзового віку II тис. до н.е., так і ближчих вторгнень германців, скандинавів, степових кочовиків I тис. н.е., робила європейське суспільство набагато войовничішим за будь-яке інше цивілізоване суспільство на земній кулі, можливо, за винятком хіба що японського. У підґрунті була, звісно, і греко-римська та юдейсько-християнська минувшина, але вплив її був значно послаблений періодом варварства і не міг прислужитися підмурівком для пізньої середньовічної та сучасної європейської цивілізації. Надбання, що його успадкували європейці, було наскрізь пронизане суперечностями. Європейці стояли перед нерозв'язаними і, можливо, нерозв'язними суперечностями між пріоритетом територіальної структури як природної одиниці людської організації та претензією церкви на управління людськими душами, між вірою і розумом як винятковими засобами пізнання істини, між натуралізмом і метафізичною символікою як ідеалом мистецтва. Варварський компонент європейської традиції постійно вносив й інші суперечності: насильство проти закону, національне проти латинського, державне проти християнського. Але всі ці полярні анти тези

були вбудовані в самісіньке осердя європейського суспільства і ніколи не були ні витручені з життя, ні остаточно розв'язані.

Безперечно, можливо, що західна цивілізація містила у власній структурі більше різних, часто несумісних, елементів, аніж будь-яка інша цивілізація світу; і постійний, непогамовний розвиток Заходу, що неодноразово відкидав власні потенційно класичні розв'язання, можливо, віддзеркалював протиріччя, глибоко закладені в самій її суті. Пізно вийшовши на історичну сцену й несучи в собі плетиво несумісних явищ, висока цивілізація Далекого Заходу Євразії досі ще не знайшла стану спокою, хоча перебудовувалася вже тричі. Ніяка інша цивілізована спільнота ніколи навіть не наближалася до стану такої ворохобної нестійкості й не чинила такої збудливої дії на власне оточення. Саме в цьому набагато більше, ніж окремо в інтелектуальному, інституційному чи технологічному вияві можливостей, постає унікальність західної цивілізації.

2. БОРОТЬБА ЗА ПОЛІТИЧНИЙ ПОРЯДОК

У X ст. жителі Західної Європи здобули певні успіхи в протидії варварським нападам, які спорадично порушували спокій їхнього політичного та економічного життя протягом більш як п'ятох сторіч. На 1000 р. експансія вже була в розпалі. І все ж перестановка сил у рівновазі між латинським християнським світом і сусідніми з ним ісламом, православ'ям і варварськими народами не принесла миру і ладу європейському суспільству. Ліки від нападів варварів — місцевий самозахист, забезпечений добре озброєними, але часто недисциплінованими рицарями¹⁰⁹, — були не набагато кращими за саму хворобу. Послаблення зовнішнього тиску просто дало змогу місцевим феодалам нападати один на одного з тією ж несамовитою енергією, яку раніше вони вкладали у відсіч варварам.

Аналіз заплутаних і майже суцільних конфліктів у подальші сторіччя виявив боротьбу чотирьох взаємоне прийнятних сторін, орієнтованих на певний рівень політичної інтеграції. При цьому кожна протиборча сторона в політичній боротьбі твердо дотримувалася тоталітарних традицій грецького поліса, вимагаючи абсолютної лояльності від жителів більш чи менш чітко окресленої території. На одному кінці протистояння знаходився ідеал (1) християнського світу, що на практиці означав тільки латинський християнський світ, керований римським імператором і/або римським папою. Протистояли такій постанові питання (2) монархи різних народів, (3) феодалні князівства, як світські, так і духовні, і (4) міста-держави. На кожному рівні кожна політична структура прагнула

¹⁰⁹ У X ст. цей опис стосувався передусім півночі Франції. Тільки наступного сторіччя рицарство стало помітною верствою в сусідніх країнах, таких як Англія, Німеччина та Іспанія. Такі землі, як Скандинавія, кельтські закраїни Британії й Середземномор'я, ніколи не побачили справжнього розквіту рицарства, оскільки в них був досить розвинений широкий спектр інших суспільно-військово-політичних інституцій.

збільшити свою силу, і в результаті більшість різних союзів і угруповань згодом породжували нескінченно складні та мінливі комбінації рівноваги сил.

На 1059 р. баланс цієї рівноваги сил визначав альянс між римським імператором — тобто наймогутнішим володарем Центральної Європи — і прелатами церкви в Німеччині, а іноді й в Італії. Цей союз був спрямований проти світських князів Німеччини¹¹⁰ і візантійського впливу в Італії. Зони поза конфліктом — Північна Іспанія, Франція, Англія, Скандинавія, Польща та Угорщина — лише непрямо взаємодіяли з цією політичною системою. Ці країни переважно розвивалися окремо, але в протилежних напрямках. У Франції та на півночі Іспанії простежувалося переважання політичної роздробленості, мірою того як місцеві володарі збирали нові князівства для себе в плутанині міжусобиць¹¹¹. У відсталіших областях на півночі та сході, в Англії, Данії, Норвегії, Швеції, Польщі та Угорщині спостерігалось поступове політичне об'єднання в племінні союзи та конфедерації, що поступово переростали в національні монархії¹¹².

Повалення такої політичної структури Європи почалося тоді, коли потужний реформаторський рух у церкві, підтриманий монастирями Ключійської конгрегації (заснована 910 р.), захопив папський престол. Центральна ідея реформаторів полягала в тому, що церква, щоб належним чином виконувати свою духовну місію, мала здобути незалежність від світської влади. Відповідно 1075 р. римський папа Григорій VII безпосередньо зазіхнув на основи імперської влади в Німеччині, вимагаючи, щоб імператор поступився йому своїм традиційним правом призначати єпископів. Аби здійснити таку програму, папство мусило об'єднатися безпосередньо з німецьким феодальним режимом і з місцевими італійськими державами¹¹³, які здавна були невдоволені імперськими зусил-

¹¹⁰ У будь-якому конфлікті частина світських правителів Німеччини була зобов'язана встати під імператорські прапори, оскільки феодалізм сприяв місцевій ворожнечі. У процесі неладу імператорська влада, освячена високим авторитетом церкви, в імперських і особистих справах завжди розраховувала на гарантовану підтримку більшості єпископів і абатів. І в більшості випадків духовництво забезпечувало достатню підтримку для імператора, щоб упоратися з норовливими світськими васалами.

¹¹¹ Статус французького короля походженням від Карла Великого теоретично зберігся. Але після 987 р., коли перший Капетинг зійшов на французький трон, король перетворився просто на одного з кільканадцяти місцевих правителів, чії домагання на сюзеренітет над усією Францією задовольнялися лише тоді, коли це було вигідно в провінціях. З іншого боку, в Іспанії жодна правляча династія не пережила мусульманського завоювання і сталося розосередження влади як теоретично, так і на практиці.

¹¹² Цікавим аналогом Священної Римської імперії була морська імперія, яка недовго проіснувала з центром у Данії та розпалася одразу по смерті короля Канута 1035 р. на окремі королівства Англії, Данії, Норвегії та значну кількість набагато менших державних утворень на Балтійському узбережжі.

¹¹³ На півночі Італії папство стало захисником міст-держав у їхній боротьбі проти імперських і феодальних конкурентів. У Південній Італії виникло сильне централізоване норманське королівство, створене авантюристом Робертом Гвіскардом та його синами.

лями, спрямованими на об'єднання й централізацію держави. Попри наполегливі зусилля кількох імператорів поспіль зберегти або навіть розширити свою владу, на середину XIII ст. імперський уряд зазнав повного краху, і папство постало як єдиний виразник політичних ідеалів об'єданого християнського світу.

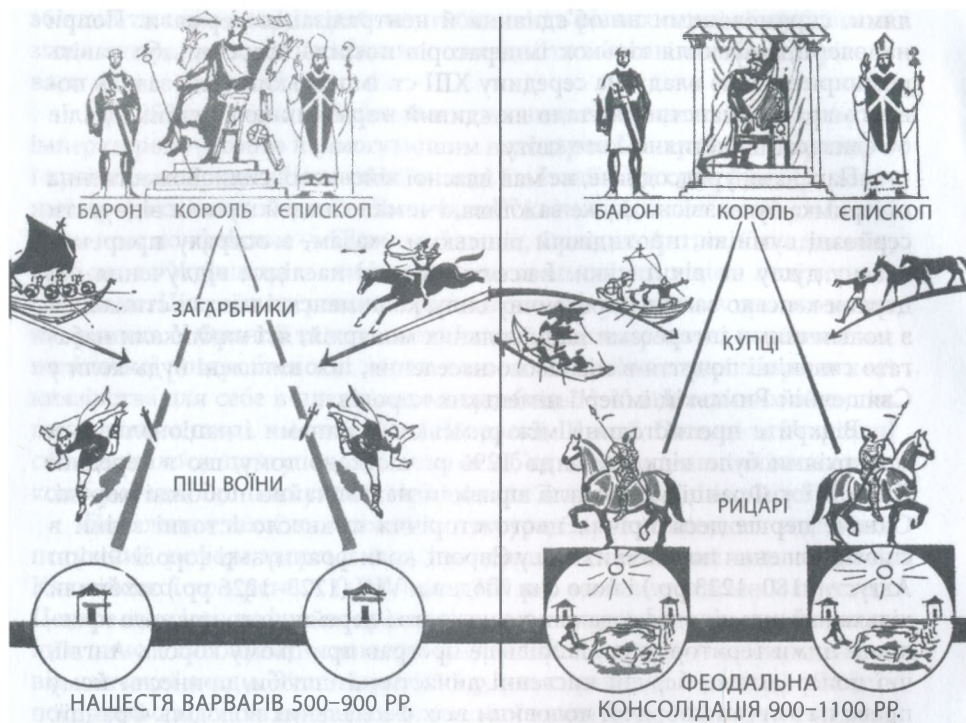
Папський уряд, однак, не мав власної військової сили. Божественна підтримка була, звісно, дуже важлива, і чимало людей мусили відчувати серйозні сумніви, протидіючи папським указам, з остраху приректи власну душу на вічні муки. І все ж жажливі наслідки відлучення від церкви кепсько заступали фізичну силу, коли папські накази стикалися з політичними інтересами національних монархій, які викликали набагато сильніші почуття в місцевого населення, ніж виявлені будь-коли у Священній Римській імперії німецьких королів.

Відкрите протистояння між римськими папами і національними монархіями було відкладене до 1296 р. частково тому, що в середині XIII ст. і у Франції, і в Англії правили надзвичайно побожні королі. Однак перше десятиріччя цього сторіччя принесло істотні зміни в співвідношення політичних сил у Європі, коли французькі королі Філіпп Август (1180–1223 рр.) і його син Людовік VIII (1223–1226 рр.) захопили кілька найсильніших феодальних князівств і перейшли до прямого правління цими територіями. Найбільше програв при цьому король Англії, чії попередники, беручи численні династичні шлюби, принесли йому права на титули добрячої половини всіх феодальних володінь Франції. Відтак було створено відносно однорідні й порівняно могутні національні держави — як у Франції, так і в Англії. Приблизно тоді ж остаточний крах імператорської влади в Італії та Німеччині звів ці країни до гурту безлічі дрібних територій і міст-держав.

Коли королі Франції та Англії почали у своїх володіннях збирати з духовенства нові податки грошима, одразу виник прямиий конфлікт інтересів між папським престолом і щойно створеними національними монархіями. Спроба папи римського Боніфация VIII (1294–1303 рр.) заборонити таке порушення церковного імунітету успіху не мала. З 1303 р. папський престол перемістився з Рима до Авіньйона, поставивши під сумнів незалежність своєї юрисдикції відвертим колабораціонізмом із французькою монархією.

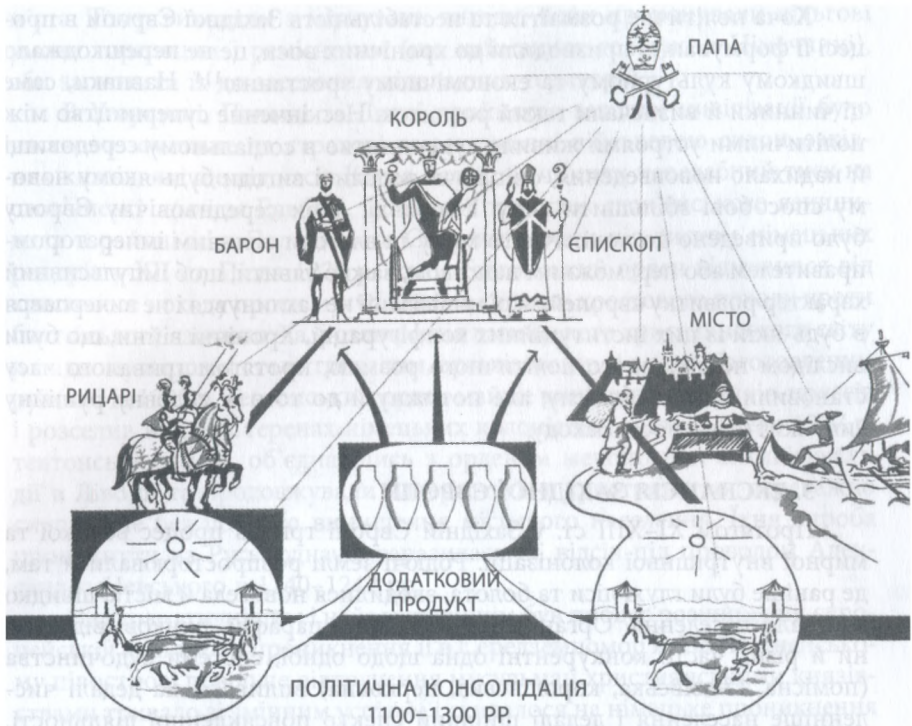
Секрет новоз'явленої сили французької та англійської монархій значною мірою пояснювався негласним союзом короля з містянами дер-

Папський престол вступив у союз із цією новою державою подібно до того, як у минулому папа Стефан II домігся союзу з двором Каролінгів, який саме набирав сили. Загарбання норманами Південної Італії не тільки давало римським папам вигідну для них військову противагу вторгненню німецьких армій з півночі, а й назавжди розвіяло загрозу візантійського втручання в Італії. Отже, папський престол звільнявся від давньої залежності від німецьких імператорів, що виникла ще за часів їхньої спільної боротьби проти Візантії.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДАЛЕКИЙ

жави, які погоджувалися платити податки до королівської скарбниці в обмін на гарантії їхніх корпоративних свобод і королівське заступництво в протистоянні з місцевими феодалами. Королівський захист, навіть якщо платою за нього слугувала певна втрата контролю над міськими справами, здавався французьким і англійським містянам набагато привабливішим, ніж анархія, що панувала в Італії та Німеччині. Щоправда, розгул анархії мав позитивні аспекти для жителів міст, оскільки крах центральної влади в Італії та Німеччині дав змогу багатьом містам цих країн утвердитися як повноправним суверенним суб'єктам. У Скандинавії, Польщі та Угорщині, де міське життя було менш розвиненим, а національні монархії відповідно слабшими, також переважав той самий тип політичного союзу між королем і містянами. Іспанія була особливим випадком. Тривала війна проти мусульман у Південній Іспанії, закінчена лише 1492 р., зумовила тісне згуртування між монархами і дворянами, причому набагато міцніше, ніж будь-де в Європі. При цьому кілька найбільших міст Іспанії, виступаючи як проти королів, так і проти великої знаті, прагнули повної автономії за італійською моделлю. Коли міждинастичні шлюби дали змогу об'єднати всі держави півострова, крім

ЗАХІД ЗА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Португалії, під владою єдиної правлячої родини, в Іспанії також виникла могутня національна монархія, але з тією особливістю, що конфлікти між містянами і монархом були набагато частішими, ніж співпраця.

Національні держави, які з'явилися в різних частинах Європи на XV ст., мали попереду довге і славне майбутнє; але все ж саме міста-держави, які виникли на півночі Італії, у Південній і Західній Німеччині й уздовж узбережжя Північного та Балтійського морів, були центрами економічного і культурного розвитку в XIV і XV ст.

Навіть у війні й політиці, де значення мала груба сила, федеральні ліги вільних міст на кшталт Ломбардської ліги та Ганзейського союзу чи модифіковані федеральні утворення на взір швейцарських округів або Голландської республіки, що виникла згодом, могли іноді на рівних протистояти навіть національним державам. У 1300–1494 рр., коли Франція атакувала Італію, демонструючи свою значну військову перевагу над італійськими містами-державами, в Європі встановилася політична рівновага між економічно відсталими національними державами по краях і сукупністю невеликих, але надзвичайно активних і енергійних об'єднань міст-держав у центрі західного християнського світу.

Хоча політичне розмаїття та нестабільність Західної Європи в процесі її формування призводили до хронічних воєн, це не перешкоджало швидкому культурному та економічному зростанню¹¹⁴. Навпаки, саме ці чинники й визначали такий розвиток. Нескінченне суперництво між політичними устроями живило суперництво в соціальному середовищі й надихало нововведення, обіцяючи особливі вигоди будь-якому новому способу збільшити силу. І справді, якби середньовічну Європу було приведено до політичного миру та злагоди сильним імператором-правителем або переможним папством, важко уявити, щоб імпульсивний характер розвитку європейської цивілізації не захлинувся і не вичерпався в будь-якій із цих інституційних конфігурацій. Хронічні війни, що були вислідом нездоланого політичного розмаю, протягом тривалого часу становили вельми болісну, але потужну й до того ж головну рушійну силу життєздатності Заходу.

3. ЕКСПАНСІЯ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Протягом XI–XIII ст. у Західній Європі тривав процес великої та мирної внутрішньої колонізації. Родючі землі розпросторювалися там, де раніше були глухі ліси та болота, зводилися нові села й міста, швидко зростало населення. Організація церковних парафій, ринкові відносини й різні, часто конкурентні одна щодо одної, системи судочинства (помісна, князівська, королівська, церковна) впливали на дедалі численніше населення і дедалі ширший спектр повсякденної діяльності. Цей внутрішній розвиток визначив створення сукупності відносин і залежностей, яка зв'язала все західне суспільство у взаємочинну цілість. Така система давала змогу латинському християнському світові зосереджувати величезні сили — або у вигляді багатства і людських ресурсів, або у тонших формах інтелектуального і художнього потенціалу — для реалізації спільної справи.

Ця внутрішня консолідація західноєвропейського суспільства підтримувала важливий процес територіального розширення. У період між XI ст. і XIV ст. навернення в християнство Угорщини, Польщі, Данії, Норвегії, Швеції та Литви створило широкий пояс територій на північних і східних кордонах Німеччини, що ввійшли в межі латинської цивілізації. На цих землях установлення церковної ієрархії за римським зразком означало проникнення західноєвропейської культури та зміцнення королівських прерогатив запровадженням поняття суверенітету згідно з римським правом. Далі слідував розвиток торгівлі, оскільки королі постійно шукали джерела грошових прибутків, що їх правителі більш західних, стосовно згаданих вище, країн отримували, оподатковуючи

¹¹⁴ Немає сумніву, що й інші суспільства вперше зазнавали подібного розквіту в часи воєнних лихоліть. Наприклад, шумерські міста на початку III тис. до н.е., китайські держави в VIII–III ст. до н.е., грецькі міста-держави в VI–IV ст. до н.е.

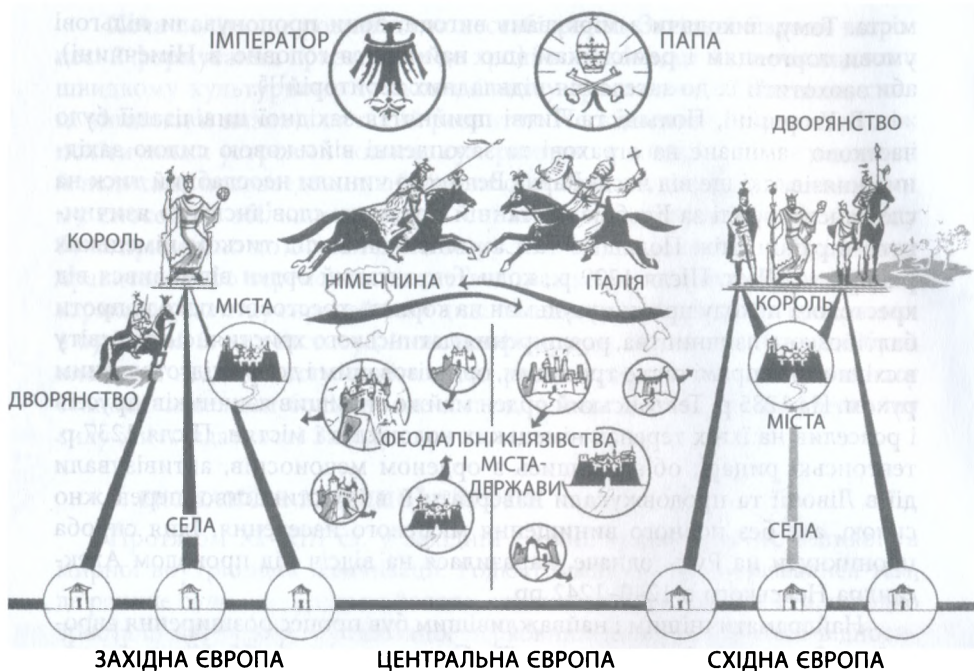
міста. Тому, виходячи з міркувань вигоди, вони пропонували пільгові умови торговцям і ремісникам (що наймалися головню в Німеччині), аби заохотити їх до заселення підвладних територій¹¹⁵.

В Угорщині, Польщі та Литві прийняття західної цивілізації було частково замішане на страхові та захопленні військовою силою західних князів, які ще від часів Карла Великого чинили неослабний тиск на слов'янські землі за Ельбою. Останній притулок слов'янського язичництва в районі між Польщею та Саксонією зник під тиском німецьких рицарів у XII ст. Після 1229 р., коли Тевтонський орден відмовився від хрестового походу проти мусульман на користь хрестового походу проти балтійського язичництва, розширення латинського християнського світу в східному напрямі стало тривалим, організованим і добре підготовленим рухом. На 1285 р. Тевтонський орден майже винищив язичників-пруссів і розселив на їхніх теренах німецьких колоністів і містян. Після 1237 р. тевтонські рицарі, об'єднавшись з орденом мечоносців, активізували дії в Лівонії та продовжували наvertати її в християнство, переважно силою, але без повного винищення місцевого населення. Їхня спроба проникнути на Русь, одначе, наразилася на відсіч під проводом Александра Невського в 1240–1242 рр.

Найдраматичнішим і найважливішим був процес розширення європейської культури і проникнення її в Середземномор'я. На Піренейському півострові повільне відтрусення мусульман християнськими князівствами тривало зі змінним успіхом і скидалося на німецьке проникнення за Ельбу. Боротьба майже повністю зосередилася на суходолі; ні флот, ні міста не брали участі в християнських перемогах. Те саме відбувалося під час завоювання норманами Південної Італії в 1041–1071 рр., а також під час Першого хрестового походу (1096–1099 рр.), коли після довгого й ризикованого пересування суходолом у мусульман було відвойовано узбережжя Леванту. І все ж тоді, у критичний час облоги Антіохії, італійські кораблі прибули для підтримки хрестоносців; італійці після перемоги своїх одновірців змогли швидко укласти вигідну торговельну угоду.

Відтоді до кінця XV ст., коли турки Османської імперії розпочали будівництво військово-морського флоту, італійські кораблі панували у Середземномор'ї. Згодом війська, що брали участь у хрестових походах, починаючи з Третього (1189–1192 рр.), пересувалися від Італії до Леванту тільки морем. А коли хрестоносці в 1204 р. захопили Константинополь, італійські морські й комерційні підприємства долучили до зони своїх

¹¹⁵ Скандинавські міста були заселені місцевим населенням, а в Польщі оружні зіткнення з німецькими герцогами, які намагалися захопити слов'янські землі на схід від Ельби, робили німецьких містян почасти ненадійними. Тому виявлялася гостинність до гебрійських іммігрантів, які приносили з собою майстерність міського ремісництва і дещо з німецької культури, і при цьому їх не можна було запідозрити, зважаючи на погроми, влаштовані після поразки учасниками хрестових походів, у прагненні потрапити під німецьке політичне панування.

ПОЛІТИКА ЗАХІДНОГО ХРИСТИЯНСЬКОГО СВІТУ

дій також Чорне море. Процвітання Венеції, Генуї та, хоч і меншою мірою, решти італійських і навіть деяких міст по інший бік Альп вельми істотно спиралося на торгівлю з Левантом. Без економічної підтримки художнього та інтелектуального розвитку, якому сприяла торгівля, без процвітання міст-держав відродження культури Італії, яке ми сьогодні називаємо Ренесансом, відбуватися не могло.

Однак давніші цивілізовані народи Східного Середземномор'я, як мусульмани, так і православні, були глибоко обурені франкським пануванням. І це обурення зробило певний внесок в успішну боротьбу османських турків за об'єднання Анатолії та Балкан проти латинського Заходу. Згодом, коли турки захопили Константинополь 1453 р., італійські міста втратили свій привілейований статус скрізь у Леванті, зберігаючи вплив лише на кількох островах, утримуваних силами франків. Небагом почалася морська війна (1465–1479 рр.) між Туреччиною та Венецією, унаслідок якої венеціанці втратили більшість своїх володінь в Егейському морі¹¹⁶. Місцеве суперництво, як торговельне, так і морське, виникло знову, коли було скинене італійське панування, і невдовзі мусульманські

¹¹⁶ Венеціанська дипломатія домоглася вигод навіть із поразки, оскільки турки особливим договором підтвердили право Венеції торгувати з Левантом. Див. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge* (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1885), II, 324-26.

пірати, що діяли з портових баз Північної Африки, кинули виклик владі італійців навіть у Західному Середземномор'ї.

Саме так було повалено першу заморську імперію¹¹⁷ Західної Європи, що впала перед турками. Проте у відповідь на цей відступ європейської експансії купці, місіонери, солдати, обійшовши земну кулю, зробили океани світу головними шляхами європейської міжконтинентальної експансії. Успіх цієї другої, океанської, фази європейської експансії за масштабом затьмарив колишні зусилля на Балтиці й у Середземномор'ї та знаменував настання нової ери як у світі, так і в європейській історії.

4. ПІДНЕСЕННЯ КУЛЬТУРИ: ПІЗНЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Невгамовна енергія західного військового, економічного і політичного підприємництва охоплювала мистецтво і філософію. Енергійне поглинання тих положень мусульманської та візантійської культури, які цікавили західну думку, було тільки прелюдією до феноменального спалаху творчої активності, сповненого свіжістю юності. Дух молодечої зухвалості, що його зазвичай приписують західним рицарям, повністю підходить для характеристики не менш ризикованих інтелектуальних пригод св. Ансельма (помер 1109) і П'єра Абеляра (помер 1142). Спрямовані вгору склепіння готичних соборів є візуальним утіленням того ж почуття, високо піднесеного завзяття.

У культурному становленні Західної Європи в період між XI ст. і XV ст. спостерігаються три фази. Спершу можна вирізнити період, коли злиття енергії церкви та піднесення міст забезпечили основу динамічного й послідовного процесу опанування елементів високих цивілізацій мусульманського світу та Візантії з одночасною адаптацією цієї спадщини до умов та інтересів Заходу. Це явище досягло кульмінації, — а далі й кризи — у період між перебуванням на престолі папи Іннокентія III (1198–1216 рр.) і папи Боніфация VIII (1294–1303 рр.). Потім настав час, коли погіршення відносин між церковниками і містянами стлумило ранню гармонію. Це сталося тоді, коли спроби церкви контролювати активність у художній сфері стали скорше гальмом, аніж стимулом у творчості, і коли вияв світського духу дістав підтримку в колах містян. На північ від Альп цей період тривоги і зміни орієнтирів тривав протягом

¹¹⁷ Тут не беруться до уваги імперія північних морів, імперія вікінгів, яка не тільки охопила Скандинавію та Британські острови, Нормандію та річкову систему Русі, а й простяглася до Атлантики, Ісландії (колонізована близько 874 р.), Гренландії (колонізована 985 р.), Північної Америки (відкрита до 1000 р.). Але вікінги навряд чи могли вважатися носіями західної цивілізації в той час, коли вони створювали свою імперію. Коли Скандинавія ввійшла в межі латинського християнського світу, бурхлива енергія вікінгів хутко зійшла нанівець. Так чи так, а Ісландія та Гренландія переймили християнство, і поселення в Гренландії ще існували, хоч і в скрутному стані, до XV ст. Невеликі загони норвезьких авантюристів, схоже, дісталися Північної Америки в районі Великих Озер, але при цьому вони втратили контакт з європейським суспільством і, здається, не залишили жодного помітного сліду серед індіанців — жителів цього континенту.

усього XV ст., але в Італії набагато раніше почала окреслюватися третя фаза розвитку. Італійські міста були набагато сильнішими і мали більший контакт з нехристиянським світом, аніж їхні аналоги за Альпами. Тому не дивно, що світський стиль життя, для якого догмати християнського вчення та його практика дедалі більше ставали неприйнятними, поступово почав переважати в Італії, причому набагато раніше, ніж у північних областях Європи. На кінець XV ст. ця культура Відродження, або Ренесансу, глибоко проникла навіть у папське оточення та почала безпосередньо впливати на королівські двори і великі столиці півночі Європи.

За першої фази цього культурного розвитку все здавалося можливим; на півночі Франції виник потужний культурний центр, де набули остаточної форми не тільки європейський феодалізм, а й схоластична філософія та готична архітектура. Зубожіння в період варварства унеможливило спорудження монументальних будов із каменю, але вже в XI ст. спершу чернечі, а потім і кафедральні собори почали зводити по всій Західній Європі як наочні символи реформи церкви і відродження її до життя. Церкви візантійського типу, з характерною центральною банею, набули поширення в Західній Європі ще від часів Каролінгів, але в XI ст. перевагу віддали старій римській церковній базиліці, головною особливістю якої був центральний прямокутний зал із двома рядами колон. Додання поперечного нефу до стандартного плану базиліки зумовило хрестоподібну форму основного плану будівлі, яка, поряд із вільною орнаментациєю фасаду, з опорами у вигляді веж і скульптурою, створила стиль, відомий тепер як романський.

Структуротворні принципи романського стилю встановлювали певні обмеження на ширину і висоту осередкового нефа, оскільки будь-яке збільшення ваги даху і надбудов вимагали збільшення товщини стін або додаткових рядів колон. Навіть більше, позаяк стіни були єдиною конструкційною основою, не можна було зробити вікна великими, щоб вони могли пропускати багато світла. Готичний стиль, який зародився на півночі Франції протягом XII ст., розв'язував обидва ці завдання, концентруючи вагу даху і надбудов у вибраних точках, від яких великі муровані контрфорси переносили навантаження на землю. Ребра жорсткості, які переводили навантаження від даху до контрфорсів, створювали ефектний декоративний малюнок, ще більш разючий, бо великі вікна під цими структуротворними елементами пропускали достатньо світла, щоб показати деталі внутрішнього оздоблення храму.

Готична архітектура хутко поширилася в Англії, Німеччині та прилеглих слов'янських країнах і менше — в Італії та Іспанії. Сусідні міста намагалися перевершити одне одного, будуючи якомога вищі й величніші церкви в цьому новому стилі. Будівництво більшості великих європейських соборів було почате в XII і XIII ст.; утім, багато з них ніколи не було закінчено — згодом смаки змінилися і пристрасть до декоративних

СВЯТА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА

Верхній елемент цього вітража з кафедрального собору в Пуатьє зображає воскреслого Христа на небесах серед ангелів і святих, що вшановують його. У центрі, пануючи над усією композицією, розп'яття, а нанизу мученицька смерть св. Петра, князя апостолів і фундатора святої Римської католицької церкви. Саме так художник зміг подати фундаментальні положення вчення середньовічної церкви в оформленні одного-єдиного вікна.

деталей затьмарила первинну простоту структурних ліній готики, приховавши їх під шаром химерних декорацій.

Іншою величною пам'яткою цього часу стала схоластична філософія — спроба визначити та пояснити сутність християнського вчення. Піонерами цих зусиль були такі люди, як св. Ансельм і П'єр Абеляр, які розглядали латинську інтелектуальну спадщину крізь призму ранніх християнських переконань. До цього вони додавали викладені в радикальній і сміливій формі докази своїх власних міркувань. Такий підхід до богослов'я і метафізики спричинив чимале збурення в допитливих і вільних головах, що збиралися в Парижі та інших центрах схоластичного вчення і дебатів.

Щойно їхню інтелектуальну цікавість було пробуджено, жителі Заходу виявили, що мусульмани мають давню культуру мислення та багатства освіти, які далеко перевершують усе доступне латиною. Виникли постійні школи перекладачів, які напружено працювали, перекладаючи скарби знань з арабської для латинського світу. Толедо став основним місцем цієї діяльності, але паралельна робота здійснювалася на Сицилії та, хоч і в менших обсягах, у Салерно, Саламанці й Венеції. Перекладачі для своєї роботи відшукували практичні знання та не були зацікавлені в белетристиці. Саме з цієї причини вони сконцентрувалися на перекладі праць із медицини, математики, астрономії, оптики, філософії. Клопоталися вони також енциклопедичним збиранням відомостей про природний і надприродний світи.

У XII ст. Ібн Рушд (Аверроес) і Маймонід відродили до життя основні принципи філософії Аристотеля. Богослови ісламу, які шанували власні способи мислення і з повагою ставилися до інших авторитетних джерел, сприйняли це відкриття байдуже, але на латинському Заході, де люди тільки-но починали осягати тонкощі й складнощі інтелектуального життя, логічний метод і системна обґрунтованість філософії Аристотеля справили враження справжнього прозріння. Аристотель запропонував картину світу, яка конкурувала з традиційними для християн уявленнями (для латинського Заходу вони були пов'язані в основному з переконаннями св. Августина). Що й казати, язичницька філософія виявилася такою значною та заворожливою, настільки апелювала до сил розуму, що нехтувати її було неможливо. Деякі священнослужителі боялися цих нових думок і намагалися оголошувати поза законом їхні вивчення. Але навіть осуд папи не міг зупинити величезну цікавість і сміливе прагнення до пізнання, що охопило університети.

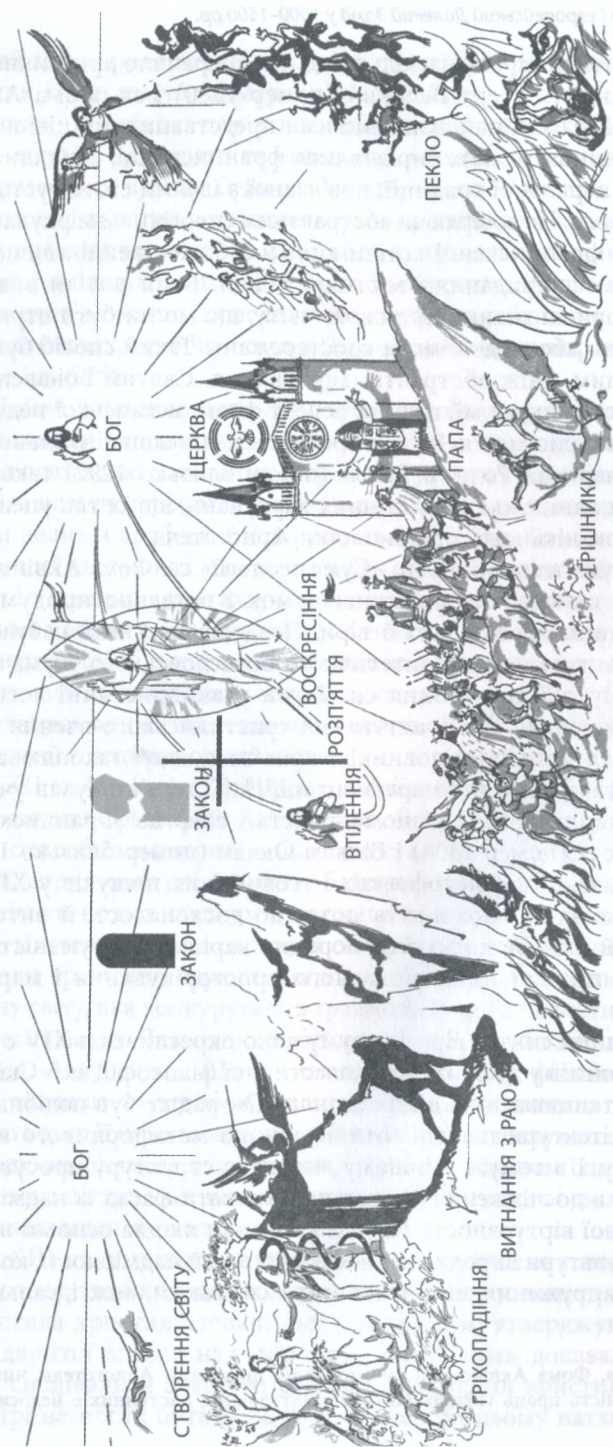
У XIII ст. унаслідок влиття в західне мислення настоянки з ідей Аристотеля виникли дві конкуруючі інтелектуальні традиції. Перша, що містила християнізовані ідеї Аристотеля, утверджувала пріоритет боговідкритої істини над простими людськими доказами — у такий спосіб сподівалися зберегти основні положення християнського вчення, котрі не могли бути доведені, — але при цьому натхненно вірила в

людський розум тією мірою, наскільки це не суперечило християнській істині. Домініканці Альберт Великий (помер 1280) і св. Фома Аквінський (помер 1274) були найвизначнішими представниками цієї школи мислення. Інші, з-поміж яких вирізнялися францисканці, схилилися до інтелектуальної церковної традиції, пов'язаної з ідеями св. Августина, а зрештою — Платона. Не довіряючи абстрактним силогічним міркуванням за Аристотелем, францисканці хотіли вірити в божественні явища, що осягаються через споглядання і містичні вияви. Вони воліли вивчати обмежені, але корисні знання чуттєвого світу, що могли бути отримані експериментально або за допомоги спостережень. Такий спосіб був для них прийнятнішим, аніж абстрактні міркування. Святий Бонавентура (помер 1274) наголошував містичний аспект францисканської недовіри до послідовників Аристотеля; Роберт Гроссетест, єпископ лінкольнський (помер 1253) і чернець Роджер Бекон (помер близько 1292) також не довіряли довгим ланцюжкам силогічних міркувань, що їх так упевнено вибудовували домініканські прихильники Аристотеля.

У своїй монументальній праці «Сума теології» св. Фома Аквінський дав величезний список авторитетних думок і ретельно продуманих відповідей з питань моральності й віри. Невдовзі ця книга набула напівофіційного статусу найавторитетнішого богословського тлумачення християнства. Чудові досягнення св. Фоми у використанні логіки й термінології Аристотеля для трактування християнського вчення мало що залишили для його послідовників, крім того, щоб захоплюватися мудрістю та елегантністю його аргументації¹¹⁸. Ті, хто атакував учення Аристотеля, виявили більшу різноманітність і енергію. Францисканці, такі як Дунс Скотт (помер 1308) і Вільям Оккам (помер близько 1349), зберегли пошвавленість філософських і теологічних пошуків у XIV ст. І все ж таки вже за їхнього життя потяг до досконалості й витонченості, виявлений ними в дискусіях, породив карикатури гуманістів на схоластів як на прихильників показного просторікування і марного доскіпування.

Середньовічний синтез віри і розуму явно окреслився в XIV ст. Такий абсурдний вислів у душі пізньої схоластичної філософії, як: «Скільки ангелів можуть танцювати на вістрі шпильки?», радше був подібний до надчутливої архітектури пізньої готики, ніж до метафоричного вияву здорового глузду. І в тому, і в іншому випадках структуру просування та головну мету в дослідженнях почав перекривати фасад із надмірних прикрас і показної віртуозності. І все ж у той час, як два основні вияви християнської культури вироджувалися в дрібниці й надмірності, колишня атмосфера напруження між духовним і світським, між ідеальними

¹¹⁸ У цьому св. Фома Аквінський був подібний до самого Аристотеля, чия систематична завершеність праць гнітила його інтелектуальних наступників недосяжною досконалістю.

ДЕНЬ СТРАШНОГО СУДУ

НОВИЙ ЗАПОВІТ

СТАРИЙ ЗАПОВІТ

РАЙ

ХРИСТИАНСЬКИЙ СВІТОГЛЯД

християнськими ідеями і чимось, що майже не формулювалося, земним, поцейбічним, знайшла помітне втілення в літературі розмовними мовами і в народних віруваннях.

* * *

Це напруження видно навіть поміж величними побудовами юриспруденції. Римське право, зафіксоване Юстиніаном латиною, ніколи повністю не було забуте на Заході; але воно набуло нового значення на початку XII ст., коли Ірнерій (помер близько 1130) зробив обов'язковим систематичне вивчення Кодексу Юстиніана в Болоньї. Римське право забезпечило аргументоване і послідовне виконання правил юриспруденції, як у побутових випадках цивільних відносин, так і в розв'язанні та врегулюванні суперек. Це збігалось зі змінами структури суспільства в процесі швидкого переходу до менш особистісних засад. Безперечно, існування вже готової правової системи правосуддя, набагато досконалішої за плутанину місцевих правничих норм, які дозріли в Європі на той час, значно полегшило і прискорило відновлення цивілізованих структур у західноєвропейському житті.

У середньовічній Європі римське право мало й інші функції. Насамперед, оскільки система юридичних установ містила загальновизнані принципи природного та божественного судочинства, це стало найдієвішим знаряддям політичної централізації. Першими використали таку можливість папи, створивши зведення канонічного права, для якого близьким зразком послужив римський кодекс. Виконання та застосування цього зведення законів було покладене на ієрархію церковних судів. Юрисдикція канонічного права не була обмежена лише священнослужителями; питання віри і моралі, а також суперечки щодо церковної власності потрапляли до сфери її застосування. Знавці канонічного права спиралися у своїй роботі на відновлення сили папського престолу в період між XI і XIII ст., забравши під церковну юрисдикцію безліч обставин приватного та суспільного життя.

Але раціонально складене і систематизоване зведення законів було зброєю двогострою. Світські правителі також могли використати його для розширення своєї влади над підданими. Протистояння з церковними судами було неминучим. І хоча папство спромоглося покласти край спробам німецьких імператорів перебрати монопольне право на судочинство в рамках канонічного римського права, папська юридична система не змогла подолати новітніх правової та адміністративної систем французької та англійської монархій. Навіть після того, як Боніфаций VIII був принижений королем Франції 1302 р., юридична та адміністративна система церкви не розпалася. Незабаром королі та римські папи дійшли згоди і переділили права юрисдикції над духовенством і мирянами, об'єднавши свої сили проти феодальної та муніципальної юрисдикції. Цей компроміс між світським і церковним використанням закону залишався чинним аж до Реформації.

Народна література з її непідробною природністю за самою своєю суттю відображала клопоти й тривоги широких верств населення по-вніше, ніж це могли зробити католицьке вчення церкви та університети. Скандинавські й англосаксонські саги та героїчні поеми старофранцузького епосу «chansons de geste» утілювали героїчні ідеали рицарської верстви. Але слідів християнства в ранніх із них небагато. Героїчна поезія крок за кроком поступалася місцем романам, в яких рицарство вже приймало хрещення, а груба сила воїна супроводжувалася гречністю добре вихованої людини. І водночас розвивалася альтернативна традиція, передана в піснях трубадурів, які в нових формах відновили стару антитезу між язичницькими і християнськими ідеалами, вихваляючи подружню зраду, оспівуючи прекрасних панянок і гедоністичну зануреність у світське повсякдення придворних кавалерів.

У народній літературі від самого початку діяли містяни. Багато фавль, наприклад, славили кмітливість простих людей, а священики в них часто поставали об'єктом глузування. І все ж містяни не були байдужими до закликів християнства; деякі з релігійно-повчальних вистав, що розігрувалися перед міською аудиторією, викликали просте, але щире благоговіння. Починаючи від Данте (помер 1321), містяни знайшли літературний голос, який піднісся над невибагливими переказами фавль і простодушними текстами міраклів (середньовічна релігійно-повчальна вистава, темою якої є диво, що його здійснювали якийсь святий або Діва Марія. — *Прим. пер.*). Якщо італійські сонети Данте являли собою християнську версію вишуканої любові, оспіваної трубадурами, то велика епічна оповідь «Божественна комедія» — чудовий парадокс поєднання в поемі, причому сповненій надзвичайно глибоких знань, крайньої антиклерикальності й водночас глибокого християнського почуття.

Народні релігійні рухи ілюстрували напруження між духовенством і містянами найвизрашніше і найбезпосередніше. Наприкінці XII ст. у північній частині Італії та Південній Франції виникла низка різних ересей. Спершу їх прихильно сприйняли ткачі, а згодом — інші групи ремісників. Найпомітнішими з-посеред таких еретиків були катари¹¹⁹. Як суворі релігійні охоронці моралі, вони вимагали від християн крайнього аскетизму і твердої громадської побожності. Коли аргументи й напущення було вичерпано, ересь катарів жорстко придушили Альбійоїськими хрестовими походами (1208–1229 рр.).

Утім, аби гідно зустріти випробування, що їх еретичні секти запропонували церкві, самої сили було замало. Домініканський і францисканський жєбруці ордени опікувалися підняттям духу християнства

¹¹⁹ Катари (відомі в Південній Франції ще як альбійоїці), вірогідно, запозичили вчення від богомилів із Балкан чи, зрештою, від маніхейства, яке таємно вижило, попри наполегливі переслідування, в Іраку та прикордонних із ним областях іще від часів Сасанідів. Уважаючи матеріальний світ породженням диявола, катари засуджували все земне, закликали до аскетизму, викривали католицьке духівництво.

і католицтва серед містян Європи. Своїми проповідями, милосердям і прикладом благочестя ченці прагнули допомогти містянам краще зрозуміти сутність християнської віри та досягнути норми поведінки християнина. Римський папа Іннокентій III довго вагався, перш ніж дозволити існування мирського братства, яке утворилося навколо св. Франциска Ассизького (помер 1226), оскільки містичні видіння, чудодійна сила та ексцентрична зневага соціальними умовностями з боку святого, котрий сам був мирянином, оминули як звичайні канали оголошення святим, так і владу офіційної апостольської ієрархії. Крім того, вимога св. Франциска щодо жебрущого статусу членів ордену хоч і не прямо, але зачіпала царський стиль життя прелатів церкви. І все ж зрештою папа дав благословення новому ордену й у такий спосіб залучив на бік церкви величезний релігійний ентузіазм св. Франциска та створеного ним ордену.

Бурхливий вияв релігійності францисканцями постійно створював проблеми для посадових осіб церкви, чії численні компроміси з миром глибоко ображали релігійний ригоризм спіритуалів — духовних францисканців XIV ст. Основне питання, що відділяло ченців-францисканців од церковної ієрархії, було здатне викликати могутній емоційний вибух, оскільки францисканці-спіритуали стверджували відкрито те, що раніше лише передбачалося в рухові ордену. Це засадниче положення полягало в тому, що наявність власності була несумісною з прикладом життя Христа і апостолів, чіими спадкоємцями, за визначенням, були єпископи: «Не може людина володіти, бо володіє тільки Бог». Ця доктрина крила в собі пряму вказівку на неприпустимість мирського багатства та реальної, практичної влади церкви в миру; це також піддавало сумніву законність всеосяжного характеру панівної церкви. Поставало питання: «Чи можна у будь-чому взагалі довіряти людині, яка збилася зі шляху настільки далеко?» Тому церква піддала анафемі вчення про апостольську бідність. Але найвпертіші екстремісти все ж відмовлялися визнавати правочинність такого рішення — голоси багатьох із них переривала лише страта. Навіть серйозні переслідування не могли придушити критику збагатіння та повної відсутності духовних інтересів у духівництва. Хоча ці високі релігійні вимоги «істинно» вірних (як і раніше в катарів) були в підпіллі, вони знову з'явилися на світ у повному обсязі, але вже тільки з настанням Реформації.

Але ще небезпечнішим, аніж відкрита ересь, для офіційної релігії був дух релігійної байдужості або скептицизму, який знайшов собі прихисток у деяких верствах міського населення в XIII і подальших сторіччях. Скептики зазвичай не демонстрували відсутності своїх релігійних переконань і не чинили відкритої протидії церкви. Натомість вони присвятили себе «кращим аспектам життя», незалежно від того, чи визначалися ті в поняттях багатства, влади або краси. Мірою того, як така позиція набувала більшого поширення, прелати церкви, особливо в

Італії, часто сходили до мирських цінностей, причому іноді робили це з особливим ентузіазмом, зводячи релігію до ритуальних дій і марнослів'я узвичаєних фраз. Цей внутрішній розпад італійської церкви разом із життєздатністю релігійного ригоризму на півночі Європи підготували ґрунт для вибуху Реформації в XVI ст.

Перш ніж стався цей радикальний і драматичний розлом у європейській релігійній єдності, світський дух життя італійських містян породив привабливий стиль самовираження в культурі Ренесансу. Після XIV ст. деякі вчені вирішили відродити класичну латину в усій її Цицероновій чистоті. Цей наголос на латину відтягнув увагу від арабської та праць із класичної дидактики, що ними так переймалися європейські вчені XII і XIII ст., і висунули на передній план художню літературу. Такий інтерес привів італійських гуманістів, як вони себе називали, до стану близької гармонії з сучасними їм літературними колами Візантії, чий заняття власною класичною літературою звернули увагу частини італійців на багатство грецької літературної спадщини, майже забутої в Західній Європі з IV ст. Але латинська і грецька літератури вперше дали бачення життя, не обтяжене прозріннями релігії, і наприкінці XV ст. деякі найсмівливіші гуманісти свідомо порвали з християнством. Одні, як Нікколо Макіавеллі (помер 1527), хизувалися своїм безвір'ям. Інші, як Піко Делла Мірандола (помер 1494), намагалися зберегти віру, модифікуючи традиційні християнські догмати в пантеїстичному напрямку.

Хронічна нездатність утриматися від класичних алюзій та інших доказів книжкової вченості зробила більшість із написаного гуманістами абсолютно непривабливим для читача з сучасним смаком. Але образотворче мистецтво не було схильне до такого. Класичних прикладів живопису не існувало, а в скульптурі й архітектурі митці Ренесансу лише ненавмисно вихоплювалися за межі своїх (переважно другорядних) класичних моделей. Перші зусилля італійців були здебільшого спрямовані на досягнення реалістичнішого ефекту. Мазаччо (помер 1428) запровадив світлотіньове ліплення — згодом перероблене в засоби повітряної перспективи — для передання об'ємності зображення. Близько 1435 р. Леон Баттіста Альберті (помер в 1472) сформулював геометричний метод обчислення законів лінійної перспективи. Це дало художникам змогу організувати зображувані фігури в межах ілюзорного простору — картини, яка нескінченно тяглася вдалину до точки сходження. До кінця XV ст. у живопису сталися зміни, пов'язані з поширенням цих нових засобів, і художники вже перейшли від реалізму до драматичного перебільшення та спотворення зображень, віщуючи появу бароко.

Ця справді чудова ясність нового і явно західного стилю живопису крила в собі витончену математизацію зображення простору та інтелектуальне освоєння інтуїтивного досвіду оптичних спостережень. Італійські художники, отже, випередили застосування математичного опису в природничих науках, яке склалося цілком тільки в XVII ст.

Мистецтво і світське життя Італії в період Ренесансу, пронизані духом пошуку незнаного, знайшли розуміння на півночі від Альп ще до 1500 р., передусім у придворних колах. Але загалом Північно-Західна Європа втрапила у своєрідну пастку. У XIV і XV ст. люди у Франції, Англії та Німеччині дедали більше обурювалися жорсткістю інституційних та інтелектуальних рамок, з таким блиском створених їхніми предками в XII і XIII ст. Але вони не могли чи, можливо, не бажали відкинути або прорватися крізь обмеження, накладені цією спадщиною. Протягом XIV–XV ст. середньовічна європейська цивілізація, здавалося, от-от досягне стабільності в районі її зародження, в її колисці на півночі від Альп. Але тільки-но почала виявлятися ця можлива класична визначеність європейського суспільства та його культури, як одразу ця єдність зазнала випробування на розрив двома революційними силами — Ренесансом і Реформацією.

Щоправда, ще до цього розколу багато ознак у житті трансальпійського суспільства свідчили про те, що середньовічна європейська цивілізація застигла в мертвій точці. Зростання міст, наприклад, значно сповільнилося, частково через епідемію чуми (1348–1350 рр.)¹²⁰ і Столітню війну (1337–1453 рр.), але також і з інших причин. Більшість міст Північно-Західної Європи підпали під владу міцних невеликих олігархій, які жили за рахунок традиційних монополій і ренти, аж ніяк не прагнучи започатковувати новації будь-якого спрямування: економічного, культурного чи політичного. І тільки по краях латинського християнського світу, уздовж Балтійського узбережжя і в раніше менш розвинених регіонах, наприклад у Південній Німеччині, енергійний розвиток міського життя тривав у XIV ст. і XV ст.

Вияви невдоволення цією соціальною системою, що обмежувала свободу людини, були абсолютно різними. Селянські повстання відбувалися паралельно з бунтами упосліджених верств міського населення, але всі ці народні рухи зазнали поразки, принаймні частково, через те, що у повсталих ніколи не було жодної продуманої програми реформи. Психологічним відчуженням від установленого соціального порядку можна частково пояснити виникнення ереси лолардів у Англії, критику

¹²⁰ Серйозні демографічні наслідки «чорної смерті» заслуговують на особливу увагу. Недавні дослідження оцінюють скорочення населення в Провансі не менш ніж на 50% із подальшим повільним відновленням на 1470 р. Див. Edouard Baratier, *La démographie provençale du XIIIe au XVIe siècle, avec chiffres de comparaison pour le XVIIIe siècle* (Paris: S.E.V.P.E.N., 1961). Див. також працю: Josiah Cox Russell, «Late Medieval Population Patterns», *Speculum*, XX (1945), 157–171.

Прихід чуми більш-менш збігається з роком відкриття ширших і частіших контактів крізь усю Євразійську ойкумену під час монгольського завоювання XIII ст., подібно до того, як це було з пандеміями II ст. н.е. при змиканні ойкумени, викладеному в розділі VII. Можливо, що відновлення і стабілізація європейського населення після руйнівних наслідків епідемії чуми стали можливі в XIV–XV ст. лише тому, що раніше населення вже зазнавало впливу епідемій, які спалахували в II ст.

Фонди Національної галереї (Trustees of the National Gallery), Лондон.

ФЛАМАНДСЬКИЙ МІСТЯНИН

Самовпевненість, розкіш і спокійна гідність цих представників середнього класу характеризувала одну з основних відмінностей між Далеким Заходом та іншими цивілізаціями світу. Ян Ван Ейк написав цей портрет Яна Арнольфіні та його дружини 1434 р. Того ж року він став придворним художником Філіппа Доброго, герцога Бургундії. Той факт, що людина з купецького кола могла найняти того самого художника, який отримує замовлення від вельможі рівня Філіппа Бургундського, свідчив про дуже високий статус купецтва в Європі.

церковної практики, надихнута Джоном Уїкліфом (помер 1384), і подібний гуситський рух у Чехії. Свідчення, подані в поемі «Оповідь про Петра Плутаря» (близько 1370 р.), також повідомляють дещо в тому ж дусі. (Алегорична поема «Оповідь про Петра Плутаря» — повна назва «The Vision of William Concerning Piers the Plowman» — написана 1362 р. і відбила настрої селянства в період повстань XIV ст.; авторство поеми приписується англійському поетові Вільяму Ленгленду (близько 1300–1400). — *Прим. пер.*) І навіть зовні ортодоксальні вияви побожності містиків, подібних до тих, які демонстрували «Брати комуни» в Нідерландах, відбивають розчарування у світі й невдоволення формальною релігією та духівництвом. («Братами комуни» називали братство, яке створив Герард Гроот (1340–1384) — голландський проповідник; народився в Девентері й навчався в Паризькому університеті, а згодом у Німеччині та Польщі, де вивчав богослов'я, медицину та астрономію; як мандрівний проповідник, він виступав проти заборон на переклад Святого Письма з грецької та латини мовами інших країн; переклав псалми голландською, а 1376 р. з групою однодумців продовжив роботу над перекладами. Створене ним братство жило комуною, усередині його панували чернечі правила в дусі ордену св. Августина. — *Прим. пер.*)

І все ж було б невірним припустити, що трансальпійська Європа після 1300 р. дійшла до стану культурного заціпеніння. Багато соборів, будівництво яких затяглося, були закінчені саме в XIV і XV ст.; тривала боротьба за інтелекти між схоластичною логікою та містичною побожністю, не вщухали народні повстання. І в той же час на картинах Ван Ейка зображалося і пихате рицарство двору Філіппа III Доброго (помер 1467), і тиха елегантність фламандських містян, і все це не дуже програвало порівняно з величним блиском і сміливістю італійської культури. І все ж зрозуміло, що, за винятком Італії, цей період не належав до кращих в історії Європи.

5. УНІКАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Оскільки європейська цивілізація після 1500 р. відіграла у світі революційну роль, то варто поставити запитання: чим середньовічна Європа відрізнялася від сучасних їй цивілізацій в інших частинах світу? Пропонуємо два типи розгляду цього питання.

Почнімо з того, що з XI ст. жителі Західної Європи, не вельми обтяжені власним надбанням, познайомилися з класичною спадщиною мусульманського та візантійського світів. Швидкість і старанність, з якою вони засвоювали цю чужоземну спадщину, не мала ніякої аналогії в історії цивілізацій, за винятком, можливо, асиміляції греками досягнень східної цивілізації в VI ст. до н.е. Цілеспрямованість, з якою європейці вивчили те, що стародавніші цивілізації вивчили ще раніше, дали змогу

європейським новачкам просунути там, де їхні азійські сучасники ще тільки намагалися усвідомити людські досягнення, — зробити те, до чого спонукала їх грецька спадковість. Римське право, грецькі наука і філософія та церковна підтримка для осмислення духовного вчення і світу — усе це сприяло такому розвитку. Математизація методу відтворення простору в мистецтві Ренесансу та вимірювання часу за допомоги винайдених механічних годинників (XIII ст.) стали важливими і дуже вдалим символами нових можливостей, відкритих для європейців. Жодна інша цивілізація не створила таких точних інструментальних засобів для узгодження людських почуттів і зусиль.

Друге: участь населення в економічному, культурному і політичному житті в Західній Європі була набагато ширшою, ніж в інших частинах цивілізованого світу. Основним продуктом європейської торгівлі були не предмети розкоші, створені для жменьки багатіїв, як в азійських цивілізаціях. В Європі переважно торгували предметами загального призначення: зерном і оселедцем, вовною і грубою тканиною, металами і деревиною — увесь асортимент товарів призначався для набагато ширшого кола споживачів. Культурні запити широких верств населення: духівництва, титулованого дворянства, містян і певною мірою навіть селянства лежали в основі літературного вияву в середньовічному європейському суспільстві. Усе хоч якось порівнянне з цими процесами в інших євразійських цивілізаціях виявлялося на поверхні лише під час скороминущих криз. Попри владу земельної аристократії в сільських районах Європи та олігархів у містах, порівняно велика частина чисельності населення брала участь у війнах і політиці середньовічної Європи. Такого не було ніде в цивілізованих спільнотах Азії, за винятком, можливо, лише тогочасної Японії. Так, наприклад, воїни, озброєні списами, завербовані з міст Північної Італії, а згодом із сіл Швейцарії, постійно кидали виклик військовій перевазі рицарів і дворянства починаючи з XII ст. У XIV ст. кращі французькі рицарі не змогли перемогти англійських стрільців, найнятих спершу в бідних прикордонних районах Вельсу. Що ж до політики, то такі представницькі установи, як англійський парламент, французькі Генеральні штати та всесвітні собори церкви, репрезентували дуже широкі соціальні групи на найвищих рівнях політичного процесу.

За такого стану справ було можливо мобілізувати в межах європейського суспільства набагато більші людські ресурси, ніж у рамках жорсткіших ієрархічних спільнот інших цивілізованих країн. Демократичне волевиявлення в Греції класичного періоду засвідчило можливості навіть невеликої спільноти вільних людей і громадян. Західна Європа не була настільки вільною та сповненою творчих можливостей, але саме тут ми можемо виявити стимуляційний вплив обставин, які викликали до життя щонайрізніші сили величезної кількості людей із загальної маси

всього населення. Цього ніколи не могло б статися в суспільстві, де при владі стояли лише кілька окремих осіб з однаковим світоглядом, нехай навіть набагато вишуканішим.

Ж. ОКРАЇНИ ОЙКУМЕНИ

На 1000 р. велику частину Центральної та Північної Євразії було залучено до кола цивілізованої торгівлі. Залишилася неохопленою тільки арктична тундра, смуга кочових стад північного оленя, рибалок і мисливців. Протягом подальших п'яти сторіч на півночі Європи, особливо в Росії, зона сільськогосподарських земель істотно збільшилася, просувшись у глиб лісів. Аналогічний процес відбувався також, хоч і менш інтенсивно, у вкритих лісом районах Далекого Сходу, у Маньчжурії, у долині Амуру та в Японії. У цьому розділі я вже намагався показати, що в той самий час варвари степів на пізній стадії свого розвитку були тісно пов'язані з цивілізованими спільнотами півдня Євразії через комерційні та військові зв'язки. При цьому вони відігравали критично важливу роль в історії всієї Азії та Східної Європи.

На південному фланзі євразійських цивілізацій простяглася широка смуга територій, лише злегка заторкнутих, а в деяких випадках і абсолютно незайманих впливом цивілізацій аж до 1000 р. Це — уся Південна Африка, Австралія з прилеглими островами; невеликі острівці примітивного способу життя зберігалися в глухих дощових лісах уздовж Меконгу й у долинах навколишніх рік. Австралія та прилеглі острови були цілковито відірваним світом, але в Африці й Південно-Східній Азії військове та комерційне проникнення цивілізації істотно змінювало карту культур між 1000 р. і 1500 р. Основним агентом цього проникнення був іслам унаслідок того, що саме мусульмани контролювали тоді всю торгівлю крізь Індійський океан і Сахару.

У Південно-Східній Азії цивілізовані держави існували приблизно від початку християнської ери. У 1000 р. три індієтські держави: морські імперії Шривіджайя на Суматрі та Маджапахіт на Яві, а також річкова імперія кхмерів у пониззі Меконгу переділили політичну сцену цього регіону з покитаєною державою в Аннамі. Величезні пишні храми, рясно прикрашені чудовими, надзвичайно виразними скульптурами, досі залишаються пам'ятками багатства, майстерності й побожності народів цих трьох держав. Однак у XIII ст. варварські тайські племена зруйнували імперію кхмерів, і тоді ж ченці-буддисти з острова Цейлон, а також мусульманські місіонери з Індії почали підривати основи давніших релігійних систем. Загалом діяльність буддистів була успішною у внутрішніх районах, тут вони навернули тайські племена у свою версію індійської культури (XIV ст.), тоді як іслам виграв боротьбу на узбереж-

жі та островах, навіть таких далеких, як Мінданао на Філіппінах (XIV і XV ст.)¹²¹.

Основні перетворення в Африці сталися в 1000–1500 рр. Попервах на заході Африки мусульманські держави заступили язичницьке негритянське царство Гана після розграбування його Альморавідами (1076 р.) — пуританською ісламською сектою, що перетворилася на гурт завойовників. Серед головних спадкоємців Гани була негритянська мусульманська держава Малі, яка досягла свого розквіту на початку XIV ст. і розпалася 1488 р. під тиском іншого ісламського завойовника, що прийшов цього разу з Марокко. Економічним підґрунтям негритянського суспільства було сільське господарство в західноафриканській савані, але торговельні зв'язки крізь пустелю Сахару з північним Африканським узбережжям завжди були особливо важливими. Організовані в рамках держави гірничі копальні приносили стільки золотого піску, що коли правитель Малі здійснив хадж до Мекки 1324 р., то він так щедро платив золотом, що знизив ціну цього металу в Аравії на ціле десятиріччя наперед.

Наступна зміна на африканській сцені була пов'язана з міграцією бантумовних пастуших племен, яка відбувалася вздовж західноафриканського гірського хребта в основний ареал дощових лісів на заході та в центрі Африки. Ці переміщення почалися задовго до 1500 р. і, можливо, були посилені за рахунок міграції племен, що тікали від мусульманського тиску з північного заходу. Цей процес чимось нагадував переходи кочовиків і кінних орд крізь євразійські степи, які відбувалися ще раніше (банту, утім, не мали коней), і, можливо, дістав схожий поштовх, тобто набуття навичок культури скотарства від цивілізованіших сусідів (можливо, Нубії) сукупно з розвитком войовничості, яка була потрібна, щоб узгодити менталітет цих народів з їхнім новим кочовим способом життя. Принаймні банту легко досягли військової переваги над корінними жителями Східної та Центральної Африки і наприкінці XV ст. вийшли до річки Замбезі. У той же час інші язичницькі негритянські народи проникли на узбережжя Гвінеї та Дагомеї, де заснували низку дрібних держав. Арабська торгівля з внутрішніми районами континенту від морських портів східного узбережжя згорнулася. Банту з їхньою військовою майстерністю виявилися набагато менш зручними торговельними партнерами, ніж попередні тутешні мешканці¹²².

¹²¹ Піднесення ісламу в Південно-Східній Азії було пов'язане з переходом морської могутності й комерційного домінування до Малакки — нової держави, заснованої, імовірно, у XIV ст., яка перейшла в іслам у XV ст. Див. D.G.E.Hall, *A History of South East Asia* (New York: St Martin's Press, 1955), pp.37-186; J.C. van Leur, *Indonesian Trade and Society* (The Hague: W. van Hoeve, 1955), pp.44-117; G.Coedès, *Les États hindouisés d'Indochine et d'Indonesie* (Paris: E. de Boccard, 1948).

¹²² Занепад міст Зімбабве і копалень, можливо, став наслідком завоювання банту, хоча деякі вчені твердять, що, навпаки, саме з їхньою появою в Родезії було створено великомасштабні гірничі розробки.

Був також і третій, головний орієнтир в африканській культурній історії — консолідація ісламу на північному сході континенту. Критичною подією в цьому процесі виявилось мусульманське завоювання та навернення в іслам християнського Нубійського царства, яке закінчилося на початку XV ст. Мусульмани також виграли боротьбу за контроль над узбережжям Червоного моря, замкнувши християн у гірських районах Ефіопії. Але самі зусилля, потрібні, щоб протистояти мусульманським зазіханням і уникнути долі Нубії, сприяли розквітові й приході до золотого віку Ефіопії в період між кінцем XIII і початком XVI ст. Саме тоді література амхарською мовою та витончені мистецтва процвітали, як ніколи до або після, у цьому ізольованому щодо культурних відносин суспільстві.

Отож, коли європейці почали досліджувати узбережжя Африки, більшість районів цього континенту вже потрапила під вплив цивілізації. Західна Африка була окраїнною територією ісламу; у період свого розквіту варварські племена банту зайняли центральний гірський хребет континенту, а на північному сході ісламські держави переділили освоєні райони з християнською Ефіопією. Справді первісні спільноти вижили тільки в глухих районах екваторіальних лісів Конго і на далекому півдні¹²³.

* * *

В обох Америках найважливіші зміни в розвитку цивілізацій Мексики, Центральної Америки та Перу сталися між 1000 р. і 1500 р., коли старі культурні центри розвинулися в міські агломерації. Слід зазначити, що всі соціально-економічні моделі цивілізацій корінних народів Америки завжди значно відрізнялися від моделей, знайомих нам у Старому Світі. Ринкові відносини були розвинені слабо. У високоінтегрованій імперії інків, наприклад, обмін товарами підлягав політичному контролю. Чиновники збирали продукти харчування і готові ремісничі вироби у виробників, а потім розподіляли ці товари як плату за військову чи адміністративну службу або виконання трудової повинності. Незначний обмін товарами між ремісниками і селянами відбувався; але, мабуть, у Новому Світі ніколи не існувало окремої верстви, аналогічної професійним торговцям євразійських цивілізацій.

Політична історія Нового Світу нарешті стає відносно зрозумілою. У Мексиці виникла низка войовничих і протиборчих міст-держав, наступників жрецької держави тольтеків. Одна з них, Теночтітлан, у союзі

¹²³ C.W.Bovill, *Caravans of the Old Sahara* (London: Oxford University Press, 1935), pp.4-183; Diedrich Westermann, *Geschichte Afrikas* (Cologne: Greven Verlag, 1952), pp.356-62, 382, 390-91 і далі; A.H.M.Jones and Elizabeth Monroe, *A History of Ethiopia* (Oxford: Clarendon Press, 1955), pp.44-79; J.C. de Graft-Johnson, *African Glory* (London: Watt & Co., 1954), pp.68-126; R.Coupland, *East Africa and Its Invaders* (Oxford: Clarendon Press, 1938), pp.2-43; G.P.Murdock, *Africa: Its Peoples and Their Culture History* (New York: McGraw-Hill, 1959).

з двома меншими містами, поширила свою військову зверхність над іншими на початку XV ст. У подальші десятиріччя це ацтекське місто закріпило панування на досить великій території в Центральній Мексиці завдяки щорічним воєнним експедиціям, які частково були націлені на грабунок і захоплення земельних володінь, але завжди виправдовувалися, принаймні теоретично, необхідністю принести в жертву богам достатню кількість людських життів. Ацтеки не знищували місцеві племена, саму організацію та структуру міст-держав, але фактично імперська влада воїнів Теночтітлану завжди була нестійкою, як виявилось під час вторгнення Кортеса в їхні володіння 1519 р.

На території народу майя політична роздробленість заступила стару єдність. Політична перевага міста Чичен-Іца, встановлена незабаром після 1000 р., приблизно 1200 р. була зруйнована і замінена аналогічною гегемонією іншого міста — Майяпана. Коли іспанці з'явилися на американській сцені, ця нова гегемонія вже також згасла (приблизно 1450 р.), залишивши Юкатан і землі майя на території сучасної Гватемали політично роздробленими між дрібними протиборчими державами.

Перу було єдиним місцем у Новому Світі, де велика і справді консолідована держава вчинила серйозний опір іспанцям. Там у XV ст. інки захопили перше незалежні міста-держави і дрібні територіальні утворення для того, щоб створити централізовану імперію. Вони організували навдивовижу всепроникне й систематизоване управління переможеними країнами, сконцентрувавши всю владу в руках великого інки та його найближчих родичів. Чудова інженерна майстерність, особливо в шляховому будівництві, доводила здатність режиму організувати й контролювати працю своїх підданих, але система 1527 р. не витримала, коли розбіжності щодо престолонаслідування паралізували весь адміністративний апарат. З простого збігу саме того року Пісарро кинув своїх відчайдухів на підкорення Перу¹²⁴.

Ані в мистецтві, ані в технологіях — а лише ці види діяльності цивілізацій корінних народів Америки легкодоступні для сучасної експертизи — не було помічено якихось досягнень між 1000 р. і 1500 р. Більшість експертів виявила занепад художньої майстерності відтоді, коли милітаризоване правління заступило жрецький характер суспільного ладу, що існував раніше. Звісно, коли з'явилися іспанці, жодна з цивілізацій Нового Світу не була досить міцною політично, а потенційні сили корінних народів континенту ніколи не були об'єднані настільки міцно, аби протистояти жменьці європейських загарбників. І при цьому не схоже, щоб культурне життя цивілізацій індіанців особливо процвітало чи породжувало глибокі внутрішні потреби у свідомості простих людей.

¹²⁴ А може, і ні. Епідемія віспи, поширюючись слідом за іспанцями в Новому Світі, можливо, спустошила землі інків і створила династичну кризу, яка так сильно допомогла Пісарро.

Разюче швидкий успіх іспанських місіонерів у залученні місцевого населення до основних, хоч і вельми поверхових, положень християнства не міг би відбутися, якби основна маса населення мала глибоку і щире відданість традиціям своїх імператорів і жерців. Тому втрати в культурі людства, пов'язані з іспанським знищенням корінних американських цивілізацій, не видаються такими вже великими. Хто може сказати, що могло б у цьому місці виникнути за сторіччя й тисячоліття? Але в 1500 р. реальні досягнення цивілізацій Нового Світу здавалися мізерними порівняно з досягненнями Старого Світу¹²⁵.

¹²⁵ G.C.Vaillant, *The Aztecs of Mexico* (Harmondsworth: Pelican, 1950); Walter Krickeberg, *Altmexicanische Kulturen* (Berlin: Safari Verlag, 1956); J.Eric Thompson, *The Rise and Fall of Maya Civilization* (Norman, Okla.: University of Oklahoma Press, 1954), pp.84-130; J.Alden Mason, *The Ancient Civilizations of Peru* (Harmondsworth: Pelican Books, 1957), pp.93-230; Hans Dietrich Desselhoff, *Geschichte der Altamerikanischen Kulturen* (Munich: Verlag R.Oldenber, 1953), pp.76-201, 303-48.

ЧАСТИНА ІІІ

ЕПОХА ПАНУВАННЯ ЗАХОДУ
ВІД 1500 Р. Н.Е. ДОНИНІ

ЗАГАЛЬНЕ ВВЕДЕННЯ

1500 р. н.е. добре символізує настання сучасної епохи як у всьому світі, так і в історії Європи. Незадовго до цієї дати технічні новації в мореплаванні, запроваджені португальцями за часів принца Генріха Мореплавця (помер 1460), зробили прийнятними небезпеки Північної Атлантики з її штормами і течіями. Після приборкання цих небезпечних водних просторів для європейських моряків більше не було недоступних морів і берегів, яких вони боялися б, крім укритих кригою. Один за одним сміливі капітани відкривали доти неznані моря, і з-поміж них Колумб (1492 р.), Васко да Гама (1498 р.) і Магеллан (1519–1522 рр.) були лише найвідомішими.

У висліді Атлантичне узбережжя виявилось зв'язаним із більшістю інших берегів землі. Те, що раніше було найдальшим краєм Євразії, менше ніж за життя одного покоління стало центром світових морських шляхів, впливаючи і зазнаючи впливу всіх людських спільнот, що жили в межах досяжності мореплавання. Відтак тисячолітня рівновага поміж євразійських цивілізацій виявилась різко порушеною й протягом трьох сторіч зміненою навпаки. Захисний океанський бар'єр між Америками та іншим світом раптово зруйнувався, а работоргівля вкинула велику частину Африки під вплив цивілізації. Тільки Австралія та деякі дрібні острови Тихого океану залишалися на якийсь час незаторкнутими, але вже на кінець XVIII ст. вони також почали відчувати на собі силу європейського мистецтва мореплавання та європейської цивілізації.

Західна Європа, звісна річ, виграла більше за всіх від таких надзвичайних змін у світових відносинах, причому як у матеріальному, так і в ширшому сенсі, оскільки вона перетворилася тепер на першорядний осередок, куди стікалися всі новації. Це дало змогу європейцям запозичити в інших народів знаряддя, які їм сподобалися, і спонукало до переусвідомлення, перероблення та винаходів нових пристосувань із використанням власних зрослих культурних надбань. Найпоказовішими жертвами нової світової рівноваги стали американські цивілізації Мексики та Перу, оскільки їх брутально спустили до відносно простого сільського рівня, відколи іспанці знищили або упослідили їхню правлячу еліту. У Старому Світі мусульмани втратили своє становище в центрі ойкумени, коли караванні шляхи були витіснені океанськими. Тільки на Далекому Сході вплив нового сузір'я світових відносин попервах був незначним. Китай не вбачав великої різниці в тому, що торгівля з іншими країнами, яка регулювалася традиційними формами, перейшла з рук мусульман до рук європейських торговців. Але тільки-но європейська

енергія експансії почала загрожувати їхній політичній незалежності, спершу Японія, а згодом і Китай вигнали порушників спокою та закрили свої кордони від нових зазіхань. І все ж на середину XIX ст. навіть така свідомо обрана ізоляція не могла більше триматися. Цивілізація Далекого Сходу — одночасно з первісними культурами Центральної Африки — почала хитатися під дією щойно індустріалізованого європейського (і позаєвропейського) Заходу.

Ключем до світової історії з 1500 р. є дедалі більше політичне панування попервах Західної Європи, а потім суспільства європейського типу, яке розрослося, стало обабіч Північної Атлантики і простяглося на схід крізь простори Сибіру. При цьому аж до початку XVIII ст. старі суходільні кордони азійських цивілізацій зберігали чималою мірою своє минуле значення. І Індія (з 1526 р.), і Китай (близько 1644 р.) ставали об'єктом завойовницьких набігів крізь ці кордони, а Османська імперія ще не вичерпала своєї експансійної потуги майже до кінця XVII ст. Тільки в Центральній Америці та в західній частині Південної Америки європейцям поталанило створити в той період великі заморські імперії. Отже, 1500–1700 рр. слід розглядати як період переходу від старої суходільної до нової океанської моделі всесвітніх відносин, період, коли європейська заповзятливість змінила, але ще не зруйнувала чотирибічну рівновагу Старого Світу.

У подальший знаменний період 1700–1850 рр. сталася рішуча зміна балансу на користь Європи, що не торкнулося, однак, Далекого Сходу. До західного світу долучилися два великі його краї: Росія завдяки петровським реформам і Північна Америка внаслідок колонізації. Менш масштабні паростки європейського суспільства вкорінилися тоді ж у найпівденнішій частині Африки, у південноамериканській пампі та в Австралії. Індію підпорядкували європейським законам, а мусульманський Середній Схід уник цієї долі лише завдяки внутрієвропейському суперництву. Варварський заповідник степів Євразії втратив останні крихти військового і культурного значення з активізацією процесу завоювання і колонізації з боку Росії та Китаю.

Після 1850 р. швидкий розвиток промисловості на основі механічної тяги величезною мірою збільшив політичну й культурну перевагу Заходу. На початку цього періоду далекосхідна цитадель не встояла перед гарматами західних кораблів, а кілька європейських держав розширили та зміцнили колоніальні імперії в Азії та Африці. Хоча європейські імперії після 1945 р. розпалися, а окремі національні держави Європи було витручено з позиції центру політичної сили внаслідок злиття народів і країн, що відбувалося під егідою американського і радянського урядів, слід визнати, що від кінця другої світової війни боротьба за заохочення та перебрання науки, технологій та інших елементів західної культури надзвичайно посилилася в усьому світі. Отже, повалення Західної Європи з трону, на якому вона так недовго правила світом, збіглося (і було

викликано) з безпрецедентним швидким позахідненням усіх народів Землі. Піднесення Заходу ще й досі здається далеким від апогею; неочевидно також, хай навіть і в найвужчому політичному сенсі, що ера переваги Заходу минула. Американська і російська закраїни європейської цивілізації з військового погляду залишаються набагато сильнішими від інших держав світу, тоді як сила реорганізованої у федеральному дусі Західної Європи потенційно вища, ніж у зазначених двох держав, і залишається меншою лише внаслідок труднощів з узгодженням загальної політики держав, які по-старому чіпляються за атрибути свого занепаłego суверенітету.

* * *

З висоти середини ХХ ст. розвиток західної цивілізації після 1500 р. видається найсильнішим вибухом, значно перевершуючи за масштабністю будь-яке схоже явище минулого як за географічними вимірами, так і за соціальною глибиною. Сучасну історію Європи характеризувало неперервне і прискорене самоперетворення, що складалося з безладної суміші взаємоконфліктних ідей, інституцій, спрямувань і винаходів. З нещодавно набутою інституціоналізацією усвідомленого нововведення у вигляді промислових науково-дослідних лабораторій, університетів, військових генеральних штабів і всіляких комісій з планування зростання темпів технічних і суспільних змін залишатиметься постійною характерною рисою західної цивілізації.

Така здатність до змін додає історії Європи та Заходу останніх сторіч заворожливого і заплутаного характеру. Той факт, що ми є спадкоємцями, але також і бранцями минулого Заходу, які потрапили в самісінький центр непередбачуваних і неймовірно далекосяжних потоків, не полегшує завдання розставити якомога розсудливіше, якщо не безпомилкові, віхи для давноминулих епох і зниклих цивілізацій.

І все ж треба спробувати написати картину європейської та світової історії за сучасної доби такими ж широкими мазками, якими ми користувалися в цій книзі досі, аби не втратити художні пропорції всієї праці. На щастя, шляхетне військо істориків уже вторувало цей шлях, а тому неважко буде переділити історію Заходу на періоди та схарактеризувати їх з однаковою мірою правдоподібності. Серйозніше ускладнення виникає з огляду на те, що необхідні періоди історії Заходу не збігаються з віхами сучасної світової історії. У цьому немає чогось дивного, бо Європі довелося першій перебудовуватися на новому рівні перед тим, як дія її зрослої сили змогла істотно позначитися в інших частинах світу. Можна, отож, побачити розрив між послідовними самозмінами європейського суспільства та виявами їх на ширшій сцені всесвітньої історії.

Я відповідно розташував подальші розділи по лініях, характерних для історії всього світу. При цьому в кожному розділі робиться своєчасний відхід назад, щоб розглянути окремі трансформації європейського

життя, які випередили й значною мірою викликали новий етап розвитку світу. Так, у розділі, присвяченому періодові 1500–1700 рр., розглядатиметься розвиток Європи тільки до 1650 р., коли вона болісно видобулася зі своєї середньовічної форми. У розділі щодо 1700–1850 рр., в історії світу, буде, утім, розглядатись і Європа, і неєвропейський Захід часів Старого режиму 1650–1789 рр. Завершальний розділ, що стосується процесів 1850–1950 рр., містить аналіз Заходу з 1789 р. по 1917 р. У висновку розглядаються питання, які вважаються визначальними в трансформації західного суспільства з 1917 р., а також робиться кілька припущень щодо можливих наслідків для всесвітньої історії на майбутнє.

Компенсацією за органічну незручність такої схеми може стати манера, в якій вона підкреслює основну динаміку сучасної історії.

Розділ XI

ВИКЛИК ДАЛЕКОГО ЗАХОДУ СВІТОВІ
В 1500–1700 РР.**А. ВЕЛИКІ ЄВРОПЕЙСЬКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА ЇХ СВІТОВІ НАСЛІДКИ**

На початку XVI ст. європейці з Атлантичного узбережжя мали три могутні талісмани, які дозволили їм за життя одного покоління підкорити всі океани світу та найрозвиненіші райони Америки. Цими талісманами були (1) глибоко вкорінене забіяцтво та нерозсудлива хоробрість, що реалізовувалися за допомоги (2) складної військової технології, особливо в морській справі, а також (3) населення, звичне до тих видів хвороб, які протягом тривалого часу були ендемічними в усій ойкумені Старого Світу.

Про варварське коріння європейської агресивності, що сягає бронзового віку, про збереження за доби середньовіччя військових навичок у купецтва Західної Європи, а також серед аристократів, уже йшлося в нашій книжці. При цьому, якщо пригадати майже неймовірну відвагу та жорстокість Кортеса й Пісарро в Америці, поміркувати про безжалісну агресивність Альмейди та Альбукерке в Індійському океані, дізнатися про ту зневагу, з якою навіть такий освічений європеєць, як превелебний Маттео Річчі, ставився до вихованості китайців¹, стає зрозумілою вся сила європейської войовничості, якщо порівняти її з поведінням і здібностями інших великих цивілізацій землі. Тільки мусульмани та японці можуть витримати порівняння щодо пошани, яку надавали вони військовій звитязі. Одначе мусульманські торговці зазвичай поступалися насильству, яке достоту полюбляли їхні правителі, і рідко наважувалися протистояти йому. Отже, мусульманським торговцям бракувало голої, добре організованої, широкої сили, що стала основним товарним запасом європейських морських торговців у XVI ст. Японці, звісно, могли б схрестити мечі з будь-яким європейцем; але рицарський стиль їхнього військового мистецтва, та ще й з огляду на вкрай обмежену кількість заліза, означав, що ані самураї, ані морські пірати не могли б гідно відповісти бортовому залпові Європи.

¹ «Утеча в них [китайських солдат] не вважається ганьбою; вони не знають, що таке образа; якщо вони сваряться, то лають один одного, як жінки, хапають за волосся, а коли втомляться від колотнечі, то стають добрими друзями, як і перше, не завдаючи один одному ран і без кровопролиття». З листа 1544 р., цит. за G.F.Hudson, *Europe and China* (London Edward Arnold and Co., 1931), p.248.

Панування на морі значно посилило можливості вияву войовничості європейців од початку XVI ст. Але морська перевага Європи сама була наслідком свідомого поєднання науки і практики, що почалося в торговельних містах Італії та досягло зрілості в Португалії завдяки старанням Генриха Мореплавця та його спадкоємців. Із запровадженням компаса (XIII ст.) плавання поза видимістю землі стало регулярною практикою Середземномор'я, а штурманські карти, або портулани, вимагали для таких подорожей зазначити береги, гавані, берегові знаки та напрямки за компасом між основними портами. І хоч малювалися вони від руки, без точних математичних проєкцій, на портуланах дотримувалися досить точні масштаби відстаней. Пречінь, подібним чином складені карти могли застосовуватися для великих відстаней плавання в Атлантиці в тому разі, якби поталанило віднайти спосіб точного визначення найважливіших пунктів уздовж узбережжя. Для розв'язання цього завдання принц Генрих запросив до Португалії декого з кращих математиків і астрономів Європи, котрі виготовили прості астрономічні прилади і тригонометричні таблиці, за допомоги яких капітани могли вимірювати широту нововідкритих місць уздовж Африканського узбережжя. Розрахунок довготи виявився складнішим, і доки в XVIII ст. не було винайдено задовільного морського хронометра, довготу визначали приблизно тільки навігаційним обчисленням. Проте нові способи виявилися дійовими, і уряд принца Генриха дав змогу португальцям виготовляти практичні карти Атлантичного узбережжя. З цими картами португальські мореплавці сміливо могли плавати поза видимістю берега протягом тижнів і місяців і впевнено приводити свої судна до потрібного місця².

При португальському дворі збиралися також систематичні відомості про океанські вітри і течії, одначе вони розцінювалися як найвища державна таємниця, тому сучасні дослідники не можуть з упевненістю сказати, наскільки багато знали перші португальські мореплавці. Тоді ж

² Найвидатнішим прикладом застосування нових методів наукового мореплавства став маршрут, вибраний Васко да Гама для плавання в Індію 1497 р. Він пішов далеко в глиб Атлантики (і напевно наблизився до узбережжя Бразилії), перш ніж повернути на схід на потрібній широті і узяти курс на мис Доброї Надії, відкритий Бартоломеу Діашем лише за 11 років перед тим. Маршрут цей пролягав штильовими тропічними районами — найкоротшим із можливих шляхів далеко від берегів, де прибережні течії або припливи та відпливи могли загрожувати кораблям, що намагалися рухатися за відсутності вітру. У цьому маршруті використовувалися також західні вітри Південної Атлантики на східному відтинку шляху. Флот Васко да Гама перебував поза видимістю землі протягом 96 днів і подолав 4500 миль (7200 км) від берега до берега [значно більше ніж 2600 миль (4200 км), подоланих поза видимістю землі Колумбом за 36 днів]. Васко да Гама досяг берега Африки за 130 миль (210 км) від мису, що було чудовим за точністю досягненням мореплавства з огляду на труднощі взяття пеленга на сонце з корабля, що розгойдується, примітивними інструментами того часу. Див. K.G.Jayne, *Vasco da Gama and His Successors, 1460–1580* (London: Methuen and Co., 1910), p.40; Boies Penrose, *Travel and Discovery in the Renaissance, 1420–1620* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1955), pp.50–51; Henry H.Hart, *Sea Road to the Indies* (New York: Macmillan Co., 1950), pp.128–29.

португальські морські майстри взялися за вдосконалення конструкції суден. Працювали вони «на око», але систематичні обережні експерименти дали змогу підвищити ходові якості, маневреність і швидкість португальських, а згодом (оскільки вдосконалення в судновій архітектурі не можна зберегти в таємниці) інших європейських кораблів. До найважливіших новацій належало зменшення ширини корпусу відносно довжини, установа кількох щогл (переважно трьох або чотирьох), а також використання замість одного вітрила на щоглі, як було перше, кількох невеликих, але краще керованих вітрил. Це давало змогу команді добирати вітрила відповідно до умов вітру та моря, що значно полегшувало управління судном і вберігало його від біди під час раптових штормів³.

Завдяки таким удосконаленням можна було будувати великі за розміром кораблі, а збільшення розміру та міцність конструкції⁴ дозволяли перетворити судна далекого плавання на артилерійські платформи для важких гармат. Отже, на 1509 р., коли португальці вели вирішальні битви за контроль над Аравійським морем поблизу індійського порту Діу, їхні кораблі могли дати могутній бортовий залп на відстань, якої не в змозі були досягнути їхні мусульманські супротивники. За таких умов чисельна перевага ворожого флоту лише давала португальцям додаткові цілі для стрільби. Стара тактика морського бою — таран і абордаж — виявилася майже безпорадною проти гарматного вогню, ефективного на відстані до 200 ярдів⁵.

Третя зброя в арсеналі європейців — хвороби — була не менш ефективною, ніж їхня агресивність і сила металу. Ендемічні європей-

³ Див. Charles Singer *et al.*, *A History of Technology* (Oxford University Press, 1958), III, 471-93.

⁴ У XVI ст. борти європейських судів робилися з дуба, завтовшки до двох футів (60 см) і з подвійною обшивкою з кожного боку міцних шпангоутів.

⁵ На початок XVI ст. кораблебудування в районі Індійського океану досягло дуже високого рівня досконалості й економічності. Легкі судна з пов'язаних рослинними волокнами дощок виявилися настільки добре пристосованими до регулярних вітрів і погоди південних морів, настільки маневреними, швидкими і зручними для заходу в маленькі гавані, що вони й досі використовуються в рибальстві та прибережному плаванні. Але в бою вони виявилися безпорадними проти португальських кораблів, що будувалися з урахуванням суворих умов Північної Атлантики. Докорінні відмінності в конструкції поряд із труднощами в отриманні більшої кількості металу, необхідної для європейської суднової архітектури, не дозволяли мусульманським кораблебудівникам наздогнати європейців, хоча, вірогідно, певні зусилля для повторення їхніх досягнень робилися ще перед тим, як португальці почали інтенсивно контролювати Індійський океан. Див. W.H. Moreland, «Ships of the Arabian Sea c. 1500», *Journal of the Royal Asiatic Society* (1939), pp.63-74, 173-92. Китайські джонки були набагато більшими і масивнішими, ніж мусульманські судна Індійського океану, і могли б добре протистояти європейським кораблям у відкритому морі, якби не брак металу та глибока байдужість, а то й ворожість, китайської та японської влади до морських питань. Та навіть за таких умов піратські флотилії в Південнокитайському морі довго суперничали з майже такими ж піратськими, але відрядженими державою європейськими суднами.

ські хвороби, як-от віспа та кір, були смертельними для американських мешканців, які не мали природженого чи набутого імунітету від таких інфекцій. Буквально мільйонами вмирали вони від цих та інших європейських хвороб. Епідемія віспи, що лютувала в Теночтітлані, коли Кортеса з його людьми було вибито з цитаделі в 1520 р., зіграла вагомшу роль у поразці ацтеків, аніж воєнні дії. Імперію інків також, очевидно, було спустошено й послаблено подібною епідемією перед тим, як Пісарро зміг досягти Перу⁶.

З іншого боку, такі хвороби, як жовта лихоманка та малярія, завдали великих втрат європейцям в Африці та Індії⁷. Одначе кліматичні умови зазвичай перешкождали проникненню нових тропічних хвороб до самої Європи в серйозних масштабах. А ті хвороби, які могли розвиватися в помірному кліматі — тиф, холера, бубонна чума, — були давно відомі в ойкумені, і народи Європи, очевидно, набули певної захищеності щодо них. Поза сумнівом, нові частіші контакти морем із далекими землями мали помітні медичні наслідки для європейців, як, наприклад, епідемія чуми, відомими жертвами якої стали Лісабон і Лондон. Але поступово інфекції, які раніше стрімко призводили до епідемій, ставали просто ендемічними мірою того, як у населення вироблявся достатній рівень витривалості. На 1700 р. європейці успішно відбивали удари, яких завдавав їм посилений унаслідок їхніх же морських подорожей приплив хвороб. Поступово епідемії перестали бути загрозою в демографічному розумінні⁸. Як результат, з 1650 р. (або ще раніше) намітилося прискорене зростання населення в Європі. Навіть більше, наскільки дозволяють судити незавершені дані, у 1550–1650 рр. населення почало швидко рости в Китаї, Індії та на Середньому Сході⁹. Таке прискорене зростання

⁶ P.M.Ashburn, *The Ranks of Death: A Medical History of the Conquest of America* (New York: Coward McCann, 1947), pp.82-87.

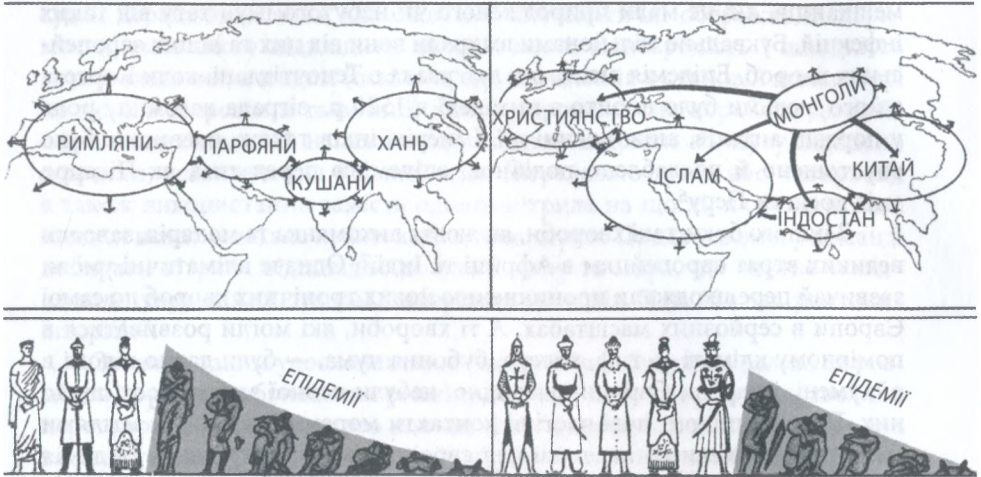
⁷ Ці та інші тропічні хвороби Старого Світу викошували американське населення, коли потрапляли крізь Атлантику з судами, що перевозили рабів. Згодом через це такі райони, як басейн Амазонки і долини островів Карибського моря, стали майже незаселеними. Частковою відплатою американських індіанців європейським завойовникам став сифіліс; одначе медицина не дійшла єдиної думки про те, чи справді сифіліс було завезено з Америки. P.M.Ashburn, *The Ranks of Death*, pp.98-140, 175-90.

⁸ Roger Mols, *Introduction à la démographie des villes d'Europe du XIVe à XVIIIe siècle* (Louvain: Publications universitaires de Louvain, 1955), II, 452. Остання велика епідемія чуми лютувала в Західній Європі в 1663–1684 рр.; окремі спалахи відбувались у Східній Європі, спостерігалася місцева епідемія на півдні Франції в 1724 р. Див. Georg Sticker, *Abhandlungen aus der Seuchengeschichte und Seuchenlehre*, Band I, Erster Teil: *Die Geschichte der Pest* (Giessen: Alfred Töpelmann, 1908), pp.175-236.

⁹ У праці: L.Carrington Goodrich, *A Short History of the Chinese People* (3d. ed., New York: Harper & Bros., 1959), pp.198-99 початок приросту населення в Китаї датується 1570 р. У праці: G.Findlay Shirras, «The Population Problem in India», *Economic Journal*, XLIII (1933), p.61 населення Індії оцінюється в 80 млн осіб 1650 р. і в 130 млн 1750 р. У праці: Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris: A.Colin, 1949), pp.353-57 зазначається швидке зростання населення, що перебувало під османським правлінням у XVI ст. На думку Омера Луфті Баркана, наприклад, на-43-11-642

I. ПЕРШЕ ЗМИКАННЯ ОЙКУМЕНИ: 100 р. до н.е.

II. ДРУГЕ ЗМИКАННЯ ОЙКУМЕНИ: 1200–1400 рр.

ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ

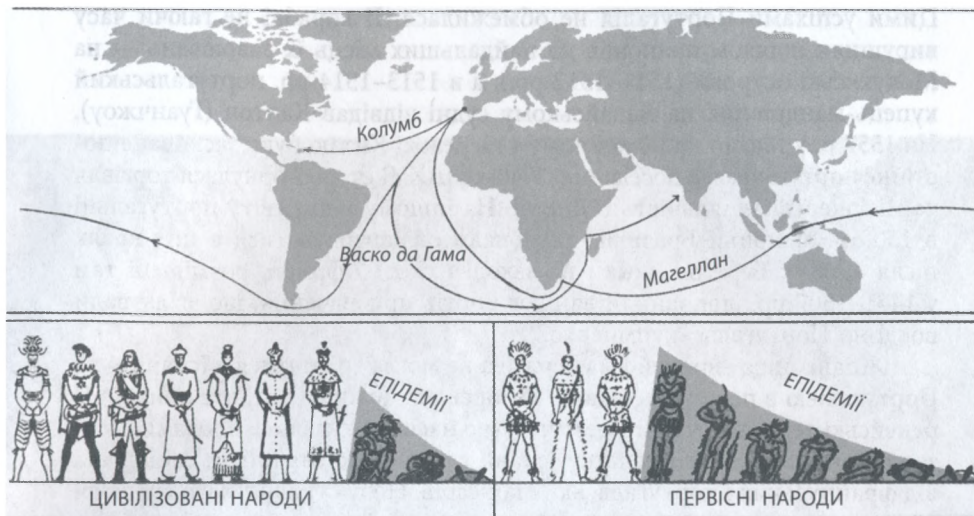
чисельності населення в кожній із великих цивілізацій Старого Світу навряд чи могло бути простим збігом. Приблизно однакові екологічні процеси почали відбуватися в усіх частинах населеного світу, коли наші старі епідемії згасло до рівня ендемічних хвороб¹⁰.

селення Анатолії з 1528 р. по 1580 р. збільшилося на 41%: Omer Lufti Barkan, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I (1958), 30.

¹⁰ Дані про чисельність населення в минулі епохи вельми неточні, хоча демографи згодні з тим, що істотно його зростання, яке триває донині, почалося приблизно від середини XVII ст. Це може бути просто пов'язано з початком своєрідної статистики населення в ті часи в деяких з європейських міст. Див. Walter F. Willcox, «Population of the World and Its Modern Increase», in *Studies in American Demography* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1940), pp.22-52; United Nations Population Division; *The Past and Future Population of the World and Its Continents* (World Population Conference, paper No 243, 1954).

Так чи так, якщо ці розрахунки хоч якоюсь мірою близькі до істини, то зростання населення почалося задовго до того, як з'явилися серйозні досягнення в медицині. Тому нове зростання населення навряд чи можна приписувати науковому контролюванню хвороб. Після завезення до Старого Світу таких американських рослин, як кукурудза, картопля і батат, у деяких регіонах харчові ресурси істотно зросли. Політичне заспокоєння також, очевидно, зіграло свою роль у зростанні народонаселення. І все ж жодне з цих пояснень не може вважатися достатнім, аби зрозуміти цей феномен всесвітнього масштабу. Нам невідомі демографи, які пов'язують зростання населення зі збільшенням імунітету до хвороб з-поміж цивілізованих народів унаслідок тісніших контактів у світі. Див. Raymond Pearl, *The Natural History of Population* (New York: Oxford University Press, 1939); A.M. Carr-Saunders, *World Population* (Oxford: Clarendon Press, 1936); Marcel R. Reinhard, *Histoire de la population mondiale de 1700 à 1948* (Paris: Editions Domat-Montchrestien, 1949). При цьому ретельні дослідження, наведені в праці: Roger Mols, *Introduction à la démographie historique*,

III. ЗМИКАННЯ ВСЕПЛАНЕТНОЇ ОЙКУМЕНИ: 1500–1650 рр.

ЗМІНИ МОДЕЛЕЙ СПОЛУЧЕННЯ

Чудове поєднання войовничості європейців, їхніх морських досягнень і відносно високого рівня спротиву хворобам змінило культурний баланс світу в разуче короткий час. Колумб сполучив Америку з Європою 1492 р., й іспанці кинулися завойовувати та колонізувати Новий Світ із надзвичайною енергією, нечуваною жорстокістю та високим місіонерським ідеалізмом. Кортес знищив державу ацтеків у 1519–1521 рр.; Пісарро підкорив імперію інків у 1531–1535 рр. У наступні покоління менш знамениті, але не менш відважні конкістадори заснували іспанські поселення вздовж берегів Чилі й Аргентини, проникли до гірських районів Еквадору, Колумбії, Венесуели і Центральної Америки, розвідали басейн Амазонки і південь сучасних Сполучених Штатів. Уже в 1571 р. Іспанія здійснила стрибок через Тихий океан до Філіппінських островів і зіткнулася там із морською імперією, яку її сусіди по Піренейському півострову — португальці — тим часом розкидали навколо Африки та по південних морях Східної півкулі.

Експансія Португалії в Індійському океані відбувалася ще швидше. Рівно десять років минуло від завершення Васко да Гамою його першого плавання в Індію (1497–1499 рр.) до вирішальної морської перемоги португальців біля Діу (1509 р.). Португалія негайно розвинула цей успіх, захопивши Гоа (1510 р.) і Малакку (1511 р.), які разом з Ормузом у Перській затоці (зайнятим 1515 р.) слугували їй необхідними базами,

II, 426-59, не залишають сумніву в тому, що епідемічні хвороби серйозно впливали на чисельність населення європейських країн до 1700 р.

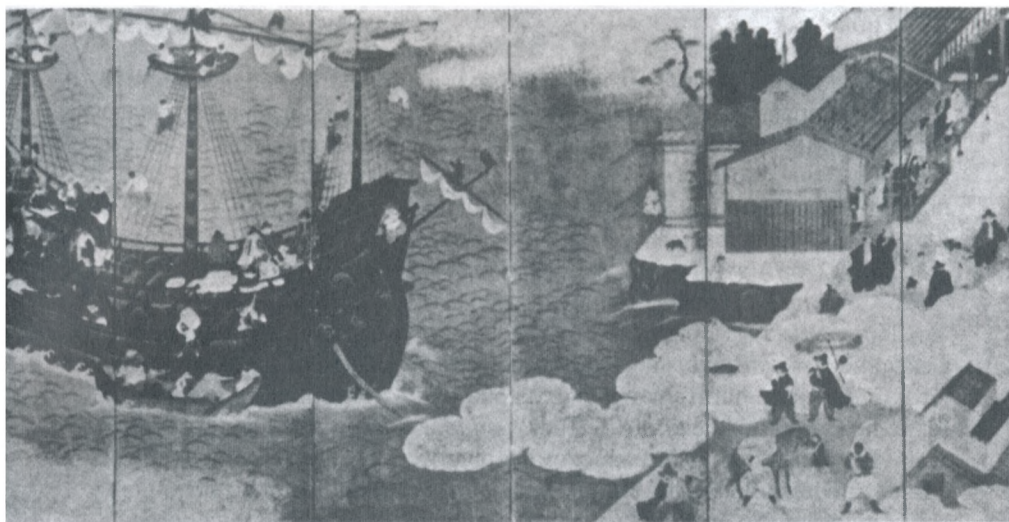
звідки можна було контролювати всю торгівлю в Індійському океані. Цими успіхами Португалія не обмежилася. Її кораблі не гаючи часу вирушили шляхом прянощів до найдальших місць їх завоювань — на Молуккські острови (1511–1512 рр.), а в 1513–1514 рр. португальський купець-мандрівник на малайському судні відвідав Кантон (Гуанчжоу). На 1557 р. у Макао на південному узбережжі Китаю було засноване постійне португальське поселення. У 40-х рр. XVI ст. розгорнулася торгівля та місіонерська діяльність в Японії. На іншому кінці світу португальці в 1500 р. відкрили Бразилію та почали облаштовуватися в цих краях після 1530 р. Берегові пости на заході і сході Африки, розміщені там у 1471–1507 рр., доповнили ланцюг портів призначення, що зв'язували воедино Португальську імперію.

Жодна інша європейська держава не могла зрівнятися з Іспанією та Португалією в перших успіхах у заморських країнах¹¹. Проте обидві піренейські держави недовго безтурботно насолоджувалися плодами своїх завоювань. Від самого початку Іспанії важко було захистити свої судна від французьких і португальських корсарів. Нову страшну загрозу після 1568 р. принесли з собою англійські пірати після першого відкритого зіткнення між англійськими контрабандистами та іспанською владою в Карибському морі. У період з 1516 р. по 1568 р. інша велика морська нація того часу — Голландія, що перебувала під владою правителів Іспанії — Габсбургів, мала привілейоване становище посередника між іспанськими та північноєвропейськими портами. Тому попервах голландський флот не зазіхав на морське панування піренейців.

Рівновага на морі різко змінилася в другій половині XVI ст., коли повстання Голландії проти Іспанії (1568 р.) і подальший розгром Англією іспанської великої армади (1588 р.) знаменували відхід у тінь піренейських морських держав перед північними морськими державами. Напади на голландські кораблі в іспанських портах лише прискорили цей процес, оскільки Голландія відповіла, відрядивши свої судна прямо на Схід (1594 р.), а Англія наслідувала її приклад. Відтоді голландська морська і торговельна міць почала швидко відтручувати португальську¹² в південних морях. Розміщення бази на Яві (1618 р.), загарбання Малакки з вигнанням відти португальців (1641 р.) і найбільших торговельних постів на Цейлоні (до 1644 р.) забезпечили голландцям панування в Індійському океані. У той же період англійські купці закріпилися в Західній Індії.

¹¹ Експедиції з Англії та Франції марно обстежували неплідні й недружні ділянки Північноамериканського узбережжя, сподіваючись відшукати північно-західний шлях до багатств Сходу. Подібні спроби розвідати північний шлях привели до відкриття сполучення між Англією та Росією через Архангельськ 1553 р. Англійські купці могли відтоді спускатися Волгою і далі Каспійським морем аж до Персії.

¹² Португалією в 1582–1640 рр. правили іспанські монархи, і це ставило португальські володіння під подвійну загрозу, оскільки загарбання їх Іспанією було не менш небезпечним, аніж загарбання її ворогами — Голландією, Францією чи Англією.

Музей образотворчого мистецтва (Museum of Fine Arts), Бостон.

ПОРТУГАЛЬЦІ В ЯПОНІЇ

На цій гарній, яскраво розписаній ширмі японський художник кінця XVII ст. передав свої враження від прибуття португальського корабля. Корабель щойно прибув, матроси ще спускаються по снастях, а деякі готуються до висадки. На передньому плані японських сановників, які зустрічають корабель, оповили щільні пасма диму, вірогідно, після гарматного салюту. Довгий хвилеподібний шлейф диму, що вповзає на берег із плавучої гарматної платформи, символізує початковий етап європейського впливу на весь інший світ в епоху великих морських відкриттів.

Колонізація Англією (1607 р.), Францією (1608 р.) і Голландією (1613 р.) материкової частини Північної Америки та захоплення ними ж більшості малих островів Карибського моря підірвали претензії Іспанії на монополію в Новому Світі, хоч їм і не поталанило вибити її бодай з якогось справді важливого району, де вона почувалася твердо.

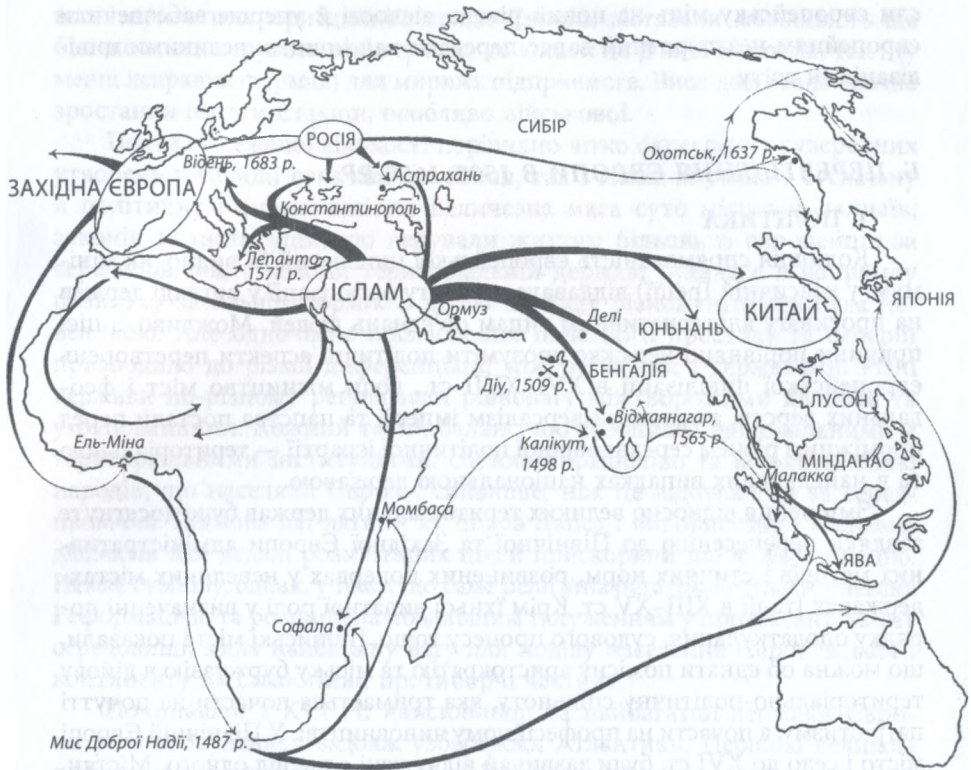
* * *

Без перебільшення надзвичайний порив першого завоювання піренейських держав і не менш чудова місіонерська діяльність, що почалася слідом за ним, знаменували початок нової ери в історії людського суспільства. При цьому слід зазначити, що не всі старіші віхи цієї історії відразу ж сховалися з очей. Рух з євразійських степів і далі впливав на історію, як-от завоювання узбеками межиріччя Амудар'ї та Сирдар'ї (1507–1512 рр.) з усіма його наслідками, завоювання моголами Індії (1526–1688 рр.) і завоювання маньчжурами Китаю (1621–1683 рр.).

Новий режим морів дуже слабо позначився на китайській цивілізації, а експансія мусульманського світу, що була головним чинником світової історії протягом багатьох сторіч до 1500 р., не припинялася і навіть помітно не згасала аж до кінця XVII ст. Своїм завоюванням у далеких морях західноєвропейські країни, зрозуміла річ, оточили мусульманський світ в Індії та Південно-Східній Азії, тоді як просування Росії крізь сибірську тайгу відрізало мусульманські землі з півночі. Таке «випробування» європейської (та європеїзованої) потуги в XVII ст. залишалось незначним і відносно слабким. Мусульмани аж ніяк не були розчавлені величезними європейськими лещатами, а, навпаки, ще здобували важливі перемоги та захоплювали нові території в Південно-Східній Європі, Індії, Африці та Південно-Східній Азії. На початок XVIII ст. мусульмани втратили значні території тільки в західних і центральних степових районах.

Отже, тільки два великі райони земної кулі зазнали докорінних змін протягом двох нових сторіч європейської заморської експансії: райони високої культури американських індіанців і власне Західна Європа. Європейські морські експедиції помітно розширили масштаби та зробили тіснішими відносини різних народів світу, а також познайомили нові народи з руйнівним суспільним впливом високих цивілізацій. Водночас Китай, мусульманські країни, індуси не відхилилися помітно від своїх колишніх шляхів розвитку, а чималі простори суходолу, як-от Австралія та Океанія, тропічні ліси Південної Америки та Північно-Східної Азії майже не зазнали європейського впливу.

Утім, світова історія дістала нову розмірність. Край океану, де європейські мореплавці, солдати, купці, місіонери та поселенці зустрілися з іншими цивілізованими і нецивілізованими народами, почав загрожувати колишньому пануванню євразійського суходільного кордону, де степові кочовики споконвіку випробовували на міцність і непокоїли цивілізовані рільничі народи. Прадавні суспільні устої почали зміню-

ШЛЯХИ МУСУЛЬМАНСЬКОЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ В 1000–1700 РР.

ватися, коли береги Європи, Азії та Америки перетворилися на арену дедалі значніших соціальних процесів і новацій. Хвороби, золото, срібло та деякі корисні сільськогосподарські культури першими вільно потекли новими трансокеанськими каналами сполучення. Їх ввезення мало важливі й далекосяжні наслідки для Азії, Європи й американських країн. Але на початок XVIII ст. лише окремі запозичення почасти незрозумілих методів та ідей переносилися морськими шляхами, що з'єднували тепер чотири великі цивілізації Старого Світу. У таких обмінах Європа частіше отримувала, ніж віддавала, оскільки її народи рухала жива допитливість, ненаситна пожадливість і невгамовний дух авантюризму, істотно відрізняючи їх від самовдоволеного консерватизму китайських, мусульманських та індуських вождів.

Частково внаслідок спонукальних чинників, принесених до Європи з-за моря, але переважно через внутрішні конфлікти на ґрунті її власної різномірної культурної спадщини Європа вступила до епохи справжніх соціальних вибухів у 1500–1650 рр., болісних процесів, які, утім, підне-

сли європейську міць на новий рівень дієвості й уперше забезпечили європейцям незаперечний запас переваги над іншими великими цивілізаціями світу.

Б. ПЕРЕВТІЛЕННЯ ЄВРОПИ В 1500–1650 РР.

1. ПОЛІТИКА

Колишня спрямованість європейської цивілізації (її видно, як мінімум, у класичній Греції) віддавала перевагу організації у вигляді держав на противагу альтернативним типам об'єднань людей. Можливо, з цієї причини порівняно неважко зрозуміти політичні аспекти перетворень європейської цивілізації в XVI–XVII ст., коли місництво міст і феодалних верств, а також універсалізм імперії та папства постали перед проміжним рівнем середньовічної політичної ієрархії — територіальною та в найвдаліших випадках національною державою.

Зміцнення відносно великих територіальних держав було досягнуте завдяки перенесенню до Північної та Західної Європи адміністративних методів і етичних норм, розвинених попервах у невеликих містах-державах Італії в XIII–XV ст. Крім їхньої видатної ролі у визначенні порядку оподаткування, судового процесу тощо, італійські міста показали, що можна об'єднати помісну аристократію та міську буржуазію в дійову територіально-політичну спільноту, яка тримається почасти на почутті патріотизму, а почасти на професійному чиновництві. У Північній Європі місто і село до XVI ст. були зазвичай відчужені одне від одного. Містян, дворян і селян переділяли взаємні недовіра і зневага, а єдині нитки, що виходили від королівського або імператорського уряду, були дуже тонкими й неміцними, щоб навести між ними мости. Однак на середину XVII ст. територіальні уряди значно посилили свою владу в більшій частині Європи, підірвавши відособленість міст і приборкавши звичку аристократії до насильства. Світські правителі також чималою мірою забрали церковні справи до сфери свого управління та примусили навіть селян відчувати силу королівського закону, що його втілює в життя професійне чиновництво. Інакше кажучи, держави Європи нового часу (автор уживає термін «новий час» у звичайному для західної та дореволюційної російської історіографії значенні епохи XVI–XIX ст., причому «ранній новий час» охоплює перші два сторіччя цього періоду, які в радянській історіографії називалися «пізнім середньовіччям»). Радянська історіографія позначала терміном «новий час», або «нова історія», період між англійською революцією (1640 р.) і Жовтневим переворотом у Росії (1917 р.). — *Прим. ред.*) злили в собі середньовічні верстви та створили національні держави на півночі й заході та династичні імперії в центральній і східній частинах континенту. Мірою того як упорядкованіші політичні рамки накладалися на середньовічний лабіринт корпоратив-

них і приватних юрисдикцій, уряди Європи діставали можливість ще більше концентрувати робочу силу та кошти як для військових, так і (у менш яскравих формах) для мирних підприємств. Вислідом стало значне зростання потуги Європи, особливо військової.

Поява обмеженої кількості порівняно чітко окреслених суверенних утворень в Європі означала як більш, так і менш виражену суспільну й політичну різноманітність. Величезна маса суто місцевих звичаїв, законів та інституцій, що керували життям більшості європейців за середньовіччя, у кожній територіальній державі рухалася в напрямку розвитку загальної норми. З цього погляду різноманітність була невеликою. Але одночасне послаблення папського престолу та імперій призводило до різкої диференціації між регіонами і державами. Різні держави по-різному регулювали рівновагу між ворожими класами та угрупованнями. Кожний такий баланс, що зберігався національними й територіальними інституціями, сприяв вирізненню та відокремленню народів, що населяли Європу, сильніше, ніж це відбувалося за середньовіччя. Відмова від латини як *lingua franca* і використання місцевих діалектів для дедалі розмаїтіших цілей прискорили цю диференціацію. Немає сумніву, однак, у тому, що саме релігійна багатоманітність, унесена Реформацією та розширена подальшим галуженням у протестантському середовищі, мала найбільшу вагу для поділу населення Європейського континенту на самостійні, протиборчі частини.

Починаючи з XVI ст. найсильніші та найбагатші держави Європи розташовувалися вздовж узбережжя Атлантики. Першою великою державою тогочасної Європи була Іспанія, де Фердинанд Арагонський (1479–1516 рр.) скористався своїм шлюбом з Ізабеллою Кастильською, щоб злучити два королівства в одну нову могутню державу. Найдієвішим засобом Фердинанд в приведенні окремих королівств і верств його держави до покори стала інквізиція — система церковних судів, призначена для викоренення ересі й наділена з цієї метою повноваженням скасовувати місцевий імунітет і будь-які форми соціальних привілеїв. Оскільки непокоря королівській волі могла свідчити також і про релігійну ересь, старанний інквізитор мав арештувати і допитати такого норовливця. Якщо його релігійні переконання виявлялися задовільними, то його, певна річ, відпускали, але перспектива провести кілька днів, тижнів або років у лещатах інквізиції була вельми загрозливою для внутрішніх противників Фердинанда.

Тісний союз із католицькою церквою був не єдиним джерелом іспанської політичної величі. Нарощенню її сили сприяли американські скарби, а також високопрофесійна армія. Одначе цієї сили виявилось недостатньо, аби нести тягар династичних амбіцій і випадковостей. Коли юний Карл Габсбург заявив претензії на іспанський трон свого діда Фердинанда (1516 р.), він мав за собою землі Габсбургів у Німеччині, бургундську спадщину на Нідерланди і незабаром додав до своєї палітри

владарювання ще й претензії на статус імператора Священної Римської імперії (1519 р.). Унаслідок цього державна політика Іспанії виявилася нероздільно пов'язаною з загальноєвропейськими династичними інтересами Габсбургів і блискучими, але старожитніми імперськими ідеалами. Католицького завзяття, іспанської крові й американського срібла було замало, щоб витримати таку вагу. Навіть після того, як Карл V зрікся престолу (1556 р.) та імператорський титул перейшов до його брата в Австрії, що дало можливість синові Карла Філіппу II (помер 1598) зосередити сили Іспанії на підтримці тільки одного з двох універсальних інститутів середньовічного минулого — папства, іспанці все одно не могли впоратися з прикросами, що їх завдавали Голландія (з 1568 р.) і Англія.

Водночас хрестовий похід Іспанії мав реальні успіхи в Італії, де католицькі реформи було підкріплено крицею та вигострено лезо Контрреформації¹³. Справу середньовічної імперії було, звісно ж, абсолютно втрачено, на 1648 р. вона звелася до становища *Haushmacht*, «сімейної справи», австрійської гілки Габсбургів. При цьому папство та католицизм здійснили разучий злет після періоду релігійної пасивності та політичної слабкості початку XVI ст. значною мірою завдяки іспанській релігійності й політиці Іспанії. Майже повністю викоренивши протестантство в Південній і Східній Європі, владний п'ястук Іспанії, Габсбургів і папства наклав міцний відбиток на релігійну та культурну карту континенту.

* * *

У XVII ст. чільні ролі в Європі перемістилися на північ — до Франції, Англії та Голландії. У Франції Генрих IV (1589–1610 рр.) відновив повновладдя монархії після довгого періоду громадянських і релігійних воєн. Офіційно держава залишалася католицькою, але національні інтереси Франції були старанно відділені від інтересів папи або міжнародного католицизму. Дієвий королівський контроль над церквою у Франції, започаткований ще XIV ст., жорстко й успішно підтримувався, щоб не допустити активізації папського престолу в XVI–XVII ст.¹⁴ Так, Рішельє, перший міністр французького короля і кардинал церкви, без вагань ви-

¹³ Панування Іспанії над Італією було досягнуте зовсім не просто. Деякі папи наполегливо чинили опір, навіть збройний, але марно. Але й у період вищого впливу Іспанії папство ніколи не перетворювалося на родинну каплицю Габсбургів і завжди тримало у своїх руках такі важелі правління, які були недоступні нікому з мирських правителів.

¹⁴ Зрозуміла річ, що саме попередня наявність деякої подібності французької національної церкви до традиційного католицизму була головною причиною остаточної поразки протестантства у Франції. Пропорційно тому, як протестантський рух поступово ототожнювався з бунтівними дворянами та впертими міщанами, налаштованими захищати силою зброї свої права та привілеї проти центрального уряду, не тільки сила королівської влади, а й національні почуття французів і загальне прагнення миру та порядку оберталися проти протестантів. Генрих IV, почавши своє політичне життя як поборник протестантизму, відчув ці настрої та визнав за доцільне перейти в католицитво.

ступив на боці протестантів у Тридцятирічній війні, коли це відповідало інтересам Франції.

Під час панування Людовіка XIII (1610–1643 рр.) Рішельє використав королівське військо для руйнування замків і підкорення міст, які чинили опір централізованому правлінню. Після цього королівська влада вперше стала справді дієвою в усіх частинах Франції. Однак лише після поразки суперечливого повстання, відомого під назвою Фронда, французька форма абсолютної монархії остаточно окреслилася як видатна модель державного управління для Європи нового часу загалом.

На той час влада у Франції почала широко спиратися на професійне чиновництво, набране переважно з середніх класів, і на регулярну армію. Ці звичні інструменти дали змогу французькому урядові жорсткіше контролювати численне й заможне населення, ніж це міг робити будь-який інший європейський уряд. Навіть більше, адміністративне об'єднання країни підтримувалося поширеним почуттям гордості французів за те, що вони живуть у найсильнішому і найцивілізованішому королівстві Європи. При цьому прихильність маси до режиму спиралася також і на крихку рівновагу між теоретично абсолютною владою короля та традиційними привілеями дворян, інтересами містян і правами селян.

Король волів не скасовувати старих політичних інституцій. Частіше він дозволяв їм спокійно згасати до беззмислового стану показних органів, тоді як реальні справи управління перебирали нові адміністративні установи, що створювалися спеціально, аби оминати непідвладні місцеві звичаї та закони. Така обережна політика часто справляла враження адміністративної плутанини, але доки королю Франції слугували енергійні, здібні чиновники, система діяла цілком ефективно, попри вкраплення (а може, навіть завдяки їм) пережитків середньовічного минулого.

Голландія з її федеральною формою правління, що стала продовженням ліги самостійних середньовічних міст, і не менш архаїчний англійський парламентський стиль правління не були на головному напрямку загального політичного розвитку Європи. Хоча, незважаючи на зовнішню архаїчність, обидві ці країни надали середнім класам більше свободи, ніж французька монархія. Звісна річ, що заможні містяни в Голландії прагнули впливати на міське управління, а через нього і на всю державу. В Англії помісні аристократи завжди врівноважували і зазвичай переважали інтереси міст, репрезентовані в парламенті; але представники міст і країни в англійському суспільстві були досить близькими до реалій влади, аби перетворити парламент на чинник, що має вагу в усіх внутрішніх справах. Перемога в англійській громадянській війні (1640–1649 рр.)¹⁵ над королівським абсолютизмом дозволила пар-

¹⁵ Диктатура Кромвеля виявилася лише епізодом в англійській історії, а головним її вислідом стала відроза до військового уряду — і навіть або, можливо, особливо до уряду

ламентові вибороти право нагляду за урядовими фінансами, а контроль за скарбницею дав парламенту можливість контролювати управління державою взагалі. Отже, дворяни й купці Англії здобули набагато активнішу й пряму роль у питаннях великої політики, ніж це могло бути за абсолютної монархії у Франції.

У Центральній Європі оригінальним формам правління в Англії та Голландії відповідала федеральна ліга міських і сільських швейцарських округів, яка також поєднувала в собі зовнішню архаїчність із надзвичайною внутрішньою гнучкістю. У Східній Європі аристократична республіка в Польщі відмовилася від французьких моделей сучасного правління та послабляла королівську владу з кожними виборами на трон. Волею долі східний сусід Польщі, Московія, рушив у протилежному напрямку від європейських норм, оскільки тут самодержавство царів затьмарило права всіх суспільних класів, а за Івана Грозного (1533–1584 рр.) провело щось схоже на соціальну революцію зверху¹⁶.

Попри ці та багато інших аномалій і місцевих особливостей, а також попри все змішання воєн і дипломатії (звісно, значною мірою внаслідок військових потреб), система управління поступово зміцнювалася майже в усіх державах Європи. Це означає, що сила європейської державної системи загалом зростала дуже швидко порівняно з іншим світом, де традиційні політичні системи зазнавали набагато меншого тиску. З найбільшою очевидністю нова європейська державна потуга виявлялась у військовій сфері. Європейські армії навчалися механічною муштрою та великими маневрами, причому і те, і те ретельно планувалося так, щоб домогтися максимальної вогневої потужності навіть у розпал битви. Аналогічні принципи, докладені до морської військової справи, дали змогу флотам, діючим як бойові одиниці, ще більше підвищити й без того приголомшливу силу стрільби одиночних кораблів. За чисельної рівності європейські армії та флоти стали набагато страшнішими інструментами насильства, ніж сили будь-якого іншого цивілізованого народу, за винятком хіба що Японії.

Такі зміни в організації та управлінні збройними силами були частиною загального підвищення ефективності державного управління. Мірою того, як озброєння в Європі ставало досконалішими і дорожчими, монархам було легше монополізувати організоване насильство всередині

«святих». У контексті подальшої історії Європи уряд Кромвеля мав, однак, особливий інтерес і значення, оскільки був одним із перших прикладів появи на державній сцені «однопартійної диктатури» внаслідок соціальної революції, яка мобілізує досі небачену енергію для зовнішніх воєн. Більш ранній приклад режиму гезів у голландських провінціях, подальша французька, а згодом російська революції становлять цікаві паралелі, попри велику різницю в революційних ідеалах. Див. Crane Brinton, *Anatomy of Revolution* (New York: W.W.Norton, 1932).

¹⁶ Росія не може бути повністю віднесена до реальних дійових осіб європейської цивілізації аж до епохи Петра Великого. Нотатки про розвиток Росії в період з 1500 р. до вступу на престол Петра вміщено нижче.

своїх держав, зміцнюючи внутрішню владу. Але навіть зміцнивши свій дім зсередини, правителі не давали собі великого перепочинку в зусиллях щодо оновлення, бо зовнішні супротивники, прагнучи до влади тими ж способами, постійно змушували навіть найсильніші держави розробляти нові й нові військові технології, від яких так явно залежали їхні влада та безпека.

2. ЕКОНОМІКА

Процеси економічного розвитку Європи просувалися паралельно з процесами політичного становлення і диференціації. З виникненням більших утворень і мірою того, як держава доповнювала або витручувала цехове й міське управління, підприємництво дістало більше свободи та можливість розгортатися на ширших територіях. Купці, рудокопи і ремісники могли тепер розширювати географічні масштаби своєї діяльності, не боячись дискримінації з боку місцевої влади як щодо прийшлих і не плутаючись у суперечливих системах права. До того ж усвідомлення більшістю європейських урядів торговельних і фінансових інтересів, а також прямі дії багатьох із них зі створення нових мануфактур і ремесел на своїй території очевидно сприяли прискоренню економічного розвитку. Точніше кажучи, економічна політика тієї або тієї держави зазвичай диктувалася податними і воєнними цілями, війна ж скрізь руйнувала економіку. При цьому до XVII ст. європейські державні мужі твердо засвоїли, що успішна торгівля та промисловість несуть пряму вигоду державі. Намагання офіційної влади захопити торгівлю і ремесла не завжди приводили до бажаних результатів, однак протилежна політика примусу скорочувати торгівлю способом офіційного тиску (ця політика з великим успіхом проводиться в сучасному Китаї) уже не проводилася в Європі.

Уряди країн в інших частинах цивілізованого світу не виявляли подібної турботи про процвітання міського населення, можливо, тому, що соціальний розрив між правлячими кліками, з одного боку, і торговцями й ремісниками — з іншого, був дуже великим. Розрив цей існував не менш реально і в Європі, але не був настільки непереборним. Європейські містяни мали за плечима традицію самоврядування та ефективного захисту своїх прав перед будь-якими чужинцями, і навіть після злиття в ширші рамки національних або династичних держав європейські містяни зберегли чималу частку свого старого політичного впливу. У тих країнах, де було досягнуто найбільших політичних успіхів у XVII ст., середні класи забезпечили собі надійне місце в урядових механізмах і впливали прямим чином на велику політику. Купецькі сини вступали до королівської служби й обіймали високі посади, а значна кількість дворян, утративши багатство, ховали пиху подалі та брали шлюби з дочками банкірів. Так скорочувався розрив між купцями і аристократами, і хоча нова бюрократія наклала руку на багато прав і свобод — колишню

гордість містян і дворян, — обидва ці класи знайшли собі більш або менш задовільне місце в новоствореній державності.

Хоча уряди багатьох країн всерйоз намагалися прибрати до рук торгівлю, зокрема прянощами, європейська торговельна економіка ніколи по-справжньому не була розбита на окремі осередки через ворожість політичних утворень. У XVI–XVII ст. торгівля між різними частинами Європи активізувалася та була доповнена ростучим обсягом торгівлі із заокеанськими країнами. Передусім, товари, завезені здалеку, мали високу питому ціну на одиницю ваги. Перевезення з Північної Італії на склади Південної Німеччини не становило нездоланної перешкоди для такої торгівлі, яка тривалий час була головним напрямом торговельної діяльності в Європі. Як наслідок, прибутки нагромаджувалися в Італії та Південній Німеччині, тож коли давати гроші в борг стало більш-менш пристойним заняттям¹⁷, міжнародні банківські фірми, що відіграли важливу роль у розвитку в Європі гірничої справи та інших видів господарської діяльності, прагнули розмістити свої контори в містах на цьому шляху: Флоренції, Генуї, Венеції, Аугсбургу й Ульмі.

Такий порядок торгівлі та використання фінансів доповнився, а в XVII ст. був відтручений убік переміщенням центру міжнародної торгівлі до Нідерландів. Масові товари, перевезені морським шляхом: зерно, оселедець, тріска, ліс, метали, вовна, вугілля тощо, — становили в північній торгівлі більшу частину, ніж спеції та прянощі, хоча ці та інші товари старої торгівлі також проходили через руки голландських і фламандських купців.

Ще за середньовіччя порізане узбережжя та судноплавні річки Північно-Західної Європи забезпечили істотний розвиток великої торгівлі на далекі відстані. З фінансового ж погляду перевага залишалася за торгівлею предметами розкоші, зосередженою в Італії. Проте, у XVII ст. масова торгівля дешевшими товарами випередила старий стиль торгівлі, і європейська товарна економіка завдяки цьому досягла того безпосереднього вигляду, який вирізняв її з-поміж торгових моделей в інших частинах світу. З одного боку, це означало, що порівняно з іншим світом набагато більша частина загального населення активно вступила в ринок, купуючи товари з далеких країв. Вінцем такої розширеної участі в ринкових відносинах стало те, що зміни цін уже позначалися на широкому полі повсякденної діяльності, спонукаючи європейців розвивати одні та скорочувати інші традиційні заняття, а також опановувати абсолютно нові види діяльності. У європейську економіку було внесено елементи порівняно радикального раціоналізму. Унаслідок того, що ресурси перекидалися з однієї ділянки на іншу відповідно до вимог ринку, стало

¹⁷ Засудження церквою лихварства поталанило пом'якшити за допомоги витонченої казуїстики, оскільки таке засудження твердо спиралося на Старий Заповіт, якого було вкрай важко оминати. Лише тоді, коли християнські принципи втратили всеохопну силу в суспільстві, стало можливим заняття професією, відкрито побудованою на лихварстві.

можливим мобілізувати кошти та зусилля для особливо привабливих справ, наприклад, для торгівлі з Індією, роблячи це набагато швидше й у більших масштабах, аніж була спроможна будь-яка інша цивілізована спільнота. Завдяки цьому ще більше прискорювалося зростання багатства та сили Європи.

У сільському господарстві також позначався вплив розширення та інтенсифікації торговельної економіки. У найактивніших центрах європейського життя розрахунок цін і прибутку почав приводити до змін у сівозміні та в методах обробітку землі, а також у балансі між тваринництвом (вівчарством) і рільництвом. Часом навіть земля та оренда розглядалися як товар для купівлі-продажу. Як вислід, можливо, уперше за всю цивілізовану історію для абсолютної більшості населення життя перестало обмежуватися встановленим із незапам'ятних часів крутообігом традиційних сільськогосподарських робіт. Натомість прийшли зльоти й падіння непередбачуваної ринкової економіки, де хтось міг розбагатіти, деякі домагалися заможного життя, а багато хто ставав убогим, але при цьому і багаті, і жебраки усвідомлювали неминучу невпевненість у завтрашньому дні.

Ціна, особливо для бідних, була, ясна річ, зависокою, але ростуча складна ринкова економіка Європи, спираючись на дешевше перевезення водним шляхом великих вантажів, слугувала могутнім важелем для піднесення європейської сили та багатства до рівня, який перевищував усе, що було досягнуто в будь-якому іншому місці. Технічні успіхи в гірничій справі, у виробництві товарів і транспортуванні зазвичай приносили фінансову віддачу, тож реальне сподівання прибутку врівноважувало й часто перемагало традиційний спротив змінам. Тим часом справді масовий ринок додав європейській товарній економіці енергії, гнучкості й розмаху, рівних яким не було більше ніде.

Відтак швидке зростання цін, спричинене небаченим припливом золота і срібла з Америки, почало діяти як могутній розчинник усіх традиційних економічних і суспільних відносин. Коли ціни подвоювалися, потроювалися і навіть більше протягом одного сторіччя, рантє та наймані працівники, а також уряди відчували на собі серйозне скорочення реальних надходжень, тоді як підприємці збільшували свої прибутки. Ця «революція цін» допомагає краще зрозуміти піднесення середніх класів до політичних висот у Північно-Західній Європі, хоча протилежний перебіг подій в Іспанії показує, що саме лише зростання цін не могло привести до такого висліді. Навіть більше, революція цін вилилась у систематичне порушення традиційних суспільних відносин і внесла серйозну напруженість у традиційні очікування майже всіх верств суспільства. Відчуття тривоги і невпевненості, що охопили людей в епоху, коли ніщо не здавалося надійним, відіграло велику роль у надзвичайних щодо ступеня насильства релігійних і політичних зіткненнях XVI — початку XVII ст.

3. КУЛЬТУРА

Процеси Відродження і Реформації стлумили корінне значення, яке мало злиття давньогрецьких та юдео-християнських елементів у культурній спадщині Європи. Крайні представники кожної з цих культур, підкреслюючи істинність тільки своїх поглядів, заперечували делікатний компроміс між цим світом і потойбічним, розумом і вірою, чуттєвими насолодами і вихованням духу, що їх обстоювали мислителі та художники пізнього середньовіччя¹⁸. При цьому відносини між двома рухами були надзвичайно складними і часто парадоксальними. Протестантські реформатори твердили про досягнення радикального освячення всіх людських намагань перед Богом, але фактично за якісь два покоління домоглися в деяких частинах Європи дисциплінованої старанності в справі збагачення, якої доти світ бачив не часто. Водночас єзуїти, які мали на меті боротися за душі задля Христа і папи, знаходили в язичницькому вченні гуманістів один із найефективніших способів виховання.

Не виключено, що, вдавшись до узагальнення, можна побачити в такому змішанні та боротьбі протиріч, що і релігія, і світське суспільство знаходили нову енергію в зіткненнях одне з одним. У світі, сповненім нових досягнень розуму й водночас охопленим релігійними пристрастями, недбале служіння християнству на словах або його просте заперечення стало настільки ж складним, наскільки й догматична переконаність у спроможності християнського вчення скеровувати людей у всьому й скрізь.

Якщо після 1648 р. пристрасті вщухли, то досягнення розуму збереглися, але при цьому розширилася та поглибилася прихильність народів до тієї чи тієї усталеної форми християнської віри, сперта на розвинені освітні системи під контролем духовенства. Нова атмосфера в громадській думці, що проявилася у другій половині XVII ст. у найактивніших центрах європейської культури, спонукала розум і віру рухатися шляхами, що поступово розходяться. Претензії на відкриття та пред'явлення повної істини (за необхідності — силою) втратили вплив на людські розуми і вже не були питанням практичного керівництва державою. За таких умов ростуча самостійність окремих інтелектуальних сфер прагнула позбавити теологію звичного панування над мистецтвом і наукою, хоча при цьому не кидала виклику традиційним прерогативам релігії.

Результат бурхливої боротьби в XVI — на початку XVII ст. виявився прямо протилежним намірам майже всіх тих, хто брав у ній участь. Саме нездатність європейців домовитися про істини релігії як у межах держав, так і поза ними відкрила дорогу світськості й сучасній науці. У тих державах, де релігійні спрямування епохи Реформації наблизилися до успіху, себто там, де світські та церковні верхи об'єднали зусилля,

¹⁸ Див. Ernst Troeltsch, «Renaissance and Reformation», *Historische Zeitschrift*, CX (1913), 519-56.

щоб домогтися майже довшеної релігійної слухняності, настав певний інтелектуальний застій, що вряди-годи компенсувався художнім блиском. Отож, політична різноманітність Європи перешкоджала потаємному бажанню ледве не всіх інтелектуально небайдужих людей тієї епохи¹⁹, унеможлививши побудову єдиної авторитетної, остаточної та здатної бути встановленою силою кодифікації істини.

З іронії долі виявилось, одначе, що неуспіх із встановленням загальної злагоди, яка могла б скеровувати світогляд, став великим досягненням тієї епохи. Європейці успадкували від пристрасної та сповненої мук боротьби XVI ст. велику серйозність у гонитві за знаннями та порядком. Вони успадкували також і низку невирішених проблем і нових питань, що забезпечили тяглість швидкого інтелектуального і художнього розвитку. Ні інтелектуальне дилетантство, до якого сповзало італійське Відродження в XV ст., ні вулканічний догматизм Реформації XVI ст. не змогли б здолати проблем, поставлених кожним із них для іншого. Колізії та взаємодія Відродження й Реформації, збільшуючи напруженість між несумісними нероздільними величинами в серці європейської культури — давньогрецьким язичтвом та юдео-християнською спадщиною, — множили різноманітність і потенційні можливості, підносили інтелектуальну й духовну енергію Європи на новий щабель.

* * *

Богословські пристрасті періоду Реформації легше зрозуміти, ніж поділяти їх. Коли справи людей більше чи менше відповідають загальним очікуванням, інтелектуальні гіпотези й нові вчення можуть привертати увагу обмеженого кола професіоналів, але пройдуть майже непоміченими для переважної більшості населення. Так було в XIV і в XV ст., коли плани докорінної церковної реформи знайшли підтримку тільки в обмеженій кількості послідовників, коли в італійських інтелектуальних колах вільно поширювалися еретичні думки про природу Бога та людини, коли вчені-гуманісти ставилися з дедалі більшим презирством до схоластичної теології та філософії. Усе це різко припинилося в 1517 р., коли нікому не відомий чернець у далекому німецькому університетському місті наклеїв 95 тез на двері замкової церкви Віттенберга, діючи в кращих традиціях середньовічних академічних диспутів. Але замість диспуту спалахнула вся Німеччина. Зі швидкістю вибуху проповідники та друкарі поширювали дедалі радикальніші погляди Мартина Лютера, поки не тільки Німеччину, а й усю Північну Європу не охопила суперечка. Минуло покоління, перш ніж владики католицької церкви в Римі по-справжньому звернули увагу на виклик Реформації. І коли римська

¹⁹ Рационалісти з математичним складом розуму на кшталт Декарта з таким же, як і богослови, завзяттям дошукувалися абсолютної, незаперечної істини. Але оскільки їх було вельми мало, нам невідомо, щоб будь-хто з них запропонував використати потугу держави для узаконення їхньої істини.

церква перебудувалася, то самовідданість її представників, і передусім єзуїтів, зрівнялася з релігійним завзяттям і перевершила сувору дисципліну протестантів. На 1648 р. після сторіччя сумнівної боротьби встановився міцний поділ континенту на католицькі та протестантські держави: велика частина німецької Європи стала протестантською, тоді як майже вся латинська Європа разом із слов'янською, угорською та ірландською закраїнами середньовічного християнства залишилися вірними Римові.

Складні богословські розходження між протестантами і католиками, а також з-поміж різних протестантських церков спалахнули слідом за крутою хвилею лютеранського руху. Така тонкість врівчення, як точне визначення суті й випадковості в таїнстві причастя або очевидності сили внутрішньої віри в боротьбі з гріховністю, здавалися в той час життєво важливими, хоча незабаром вони вже не привертали до себе уваги. Найважливішим пунктом розбіжностей між протестантами і католиками залишалося питання про природу та джерела релігійної влади. Лютер, Кальвін та їхні послідовники вчили, що священництво доступне всім вірянам, поширюючи в такий спосіб на всіх християн релігійні обов'язки і владу, що їх середньовічна теологія залишала за професійним станом священого духовництва. Реформатори твердили, що церковна служба накладає певні обов'язки і відповідальність, але не дає особливих прав роздавати чи позбавляти рятівної божої благодаті. Благодать сходить від самого Бога на тих, хто вибраний ним для порятунку від прокляття, якого вони заслужили, а єдиною справжньою силою в питаннях релігії є слово самого Бога, записане в Біблії. Завдання духовництва полягає в тому, щоб викладати й пояснювати Боже Слово, прищеплювати віру мирянам і чекати з надією дива божої благодаті.

Задля точності слід зазначити, що коли лютеранська і кальвіністська церкви знайшли свою форму, практичні наслідки цих учень уже не були очевидними. Учення та обряди, виведені лютеранськими і кальвіністськими священнослужителями з Біблії, у багатьох деталях відрізнялися від врівчення та літургії римської церкви. При цьому всі вчення догматично тлумачили люди, які не дозволяли собі сумніватися в богословських питаннях і були підготовлені до накидання своїх поглядів силою, якщо це дозволяли політичні умови. Проте, заперечуючи монополію професійного духовництва на надприродну силу, протестантські теологи опинилися в скрутному становищі, коли дехто дійшов інших висновків щодо Святого Письма. У висліді яскраво вираженою рисою протестантства від самого початку стали численні секти та розколи. А коли деякі відійшли від боротьби за безперечну релігійну істину, вважаючи за краще вивчати світ і його дива взагалі без богословських припущень, протестантське духовництво накинuloся зі своїх кафедр на таке відхилення від вічної людської проблеми, але виявилось (принай-

мні логічно, з погляду свого ж власного визначення влади священника) неспроможне перешкодити цьому.

Відтак безпосереднє, особисте й відрубне спілкування вірян із Богом, що лежало в основі протестантського руху на його початку (1517–1525 рр.), було швидко притлумлене створенням ортодоксальних протестантських церков, які виявилися такими ж авторитарними, як і католицька ієрархія, ба навіть більш тоталітарними щодо вимог віри. При цьому індивідуалістична слабкість залишилася на споді протестантських настанов і відкрито виявилася лише тоді, коли протестантські меншини облишили слухати офіційну релігійну владу, посилаючись на ту ж таки Біблію, до якої апелювали всі протестанти. Складність із досягненням згоди на основі Біблії сприяла розширенню меж віротерпимості в протестантських державах. У католицьких краях простору для віротерпимості було значно менше з тієї причини, що вища релігійна влада в особі папи та канонічне право не були такими невизначеними²⁰, як Святе Письмо протестантства.

Незалежно від того, прискорила Реформація панування розмаїття думок і віротерпимості в протестантських державах чи ні, не викликає сумніву той факт, що, переділивши Європу на протиборчі табори, протестантство вивело на арену нову низку релігійної багатоманітності у сфері європейської цивілізації. Така різноманітність викликала сумніви щодо повної адекватності тієї чи тієї окремої релігійної або інтелектуальної системи, і така ситуація кидала набагато більший виклик майбутній думці, ніж будь-яка інша, здатна виникнути, поки устрій церкви залишався недоторканим.

У питаннях політики і протестантська, і католицька Реформація прямо сприяли просуванню світської влади за рахунок папства та імперії. Протестантські правителі конфіскували церковні володіння та часто переводили духівництво на становище найманих службовців держави.

²⁰ Близькість протестантства XVI–XVII ст. до лібералізму та індивідуалізму в тому вигляді, в якому вони розвивались у XVIII–XIX ст., легко перебільшити. Німецькі протестантські держави залишалися прив'язаними до суворой ортодоксальності за часів, коли Англія й Голландія дали місце інакомисленню; і навпаки, Франція за всього її державного католицизму в XVII ст. і згодом була осередком великого релігійного й інтелектуального розмаїття. Лише коли вплив Іспанії та єзуїтів протягом Контрреформації дістав простір для дії, католицизм в Італії, Австрії та Польщі став таким жорстким, як йдеться в моєму тексті.

Загалом, землі, де міські середні класи досягали більшої ваги в суспільстві, ставали найтерпимішими з інтелектуального та релігійного поглядів. Можливо, розвиток Голландії, Англії та Франції пояснюється скорше саме цією обставиною, ніж релігійною належністю їхніх урядів. Навіть приклад Італії, що здається найкращою ілюстрацією задушливої дії Контрреформації на свободу думки, також може розглядатися як відображення занепаду міського підприємництва в цій країні.

З іншого боку, Макс Вебер у своїй знаменитій праці пов'язує політичне і соціальне піднесення середніх класів у Європі на північ від Альп із моральною дисципліною кальвіністів.

Навіть у католицьких країнах, де церква зберегла за собою частину своєї власності, папство було змушене поступитися дуже широкими повноваженнями місцевим правителям у таких сферах, як призначення духовництва, оподаткування церковного майна і судова влада над священнослужителями. Відтак почали формуватися абсолютно різні національні або державні церкви навіть в універсальних рамках католицизму. І хоча міжнародні утворення на кшталт ордену єзуїтів прагнули перешкодити дробленню церкви за національною ознакою, навіть єзуїтам довелося домовлятися зі світськими правителями і, діючи помірковано, вони досягли найблискучіших успіхів, завоювавши довіру королів.

Протестантство послужило також закликком до єднання в боротьбі німецьких князів проти намірів Габсбургів підпорядкувати Німеччину своїй імперії. Суто релігійні об'єднання впливали, але не керували насправді союзами, що успішно створювалися протягом Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.), яка зруйнувала імперські амбіції. Так, католицька Франція об'єдналася з еретиками і турками, коли цей крок їй продиктувала загальна ворожнеча до Габсбургів. З іншого боку, окремі князі в Німеччині не один раз ставали на бік Габсбургів у власних інтересах. До кінця війни територіальні князі Німеччини стали справді суверенними, але не внаслідок власної сили, а завдяки виступові Швеції, Франції та інших держав проти Габсбургів. Отже, остаточний крах середньовічної ідеї імперської єдності (а опосередковано — крах німецького націоналізму, що зароджувався), а також і не меншою мірою розвал всесвітньої церкви можна приписати впливові німецької Реформації.

* * *

Гучний шум Реформації і Контрреформації помітно відрізняється від тонких співів сирен Відродження. Хоча звуки сирен були також пронизливими. Їх можна було чути навіть серед вулканічних пристрастей і бунтів, спричинених релігійним розбратом, і вони мучили багатьох із тих, кого не могли перемогти. Краса, створена уявою та мистецтвом людини задля самої себе, та істина, переслідувана розумом, який скинув окуви, незалежна від якоїсь зовнішньої влади, були привабливими навіть для тих, хто відчайдушно чіплявся за релігійну і духовну визначеність. Коли такі ідеали знайшли чіткий і безкомпромісний вираз, як це сталося в Італії в XV ст. і в Північній Європі на початку XVI ст., від них уже ніяк не можна було відмовитися. Люди робили вибір між цими ідеалами й гучними вимогами релігії часом болісно, як Еразм (помер 1536), Паскаль (помер 1662) або Мільтон (помер 1674), часом із приємним почуттям звільнення, як Лойола (помер 1556), Кальвін (помер 1564) і Декарт (помер 1650), а часом без якоїсь видимої внутрішньої боротьби, як, наприклад, Шекспіра (помер 1616), Сервантеса (помер 1616) і Френсиса Бекона (помер 1626).

Можливо, тому що так багато основ старого європейського сус-

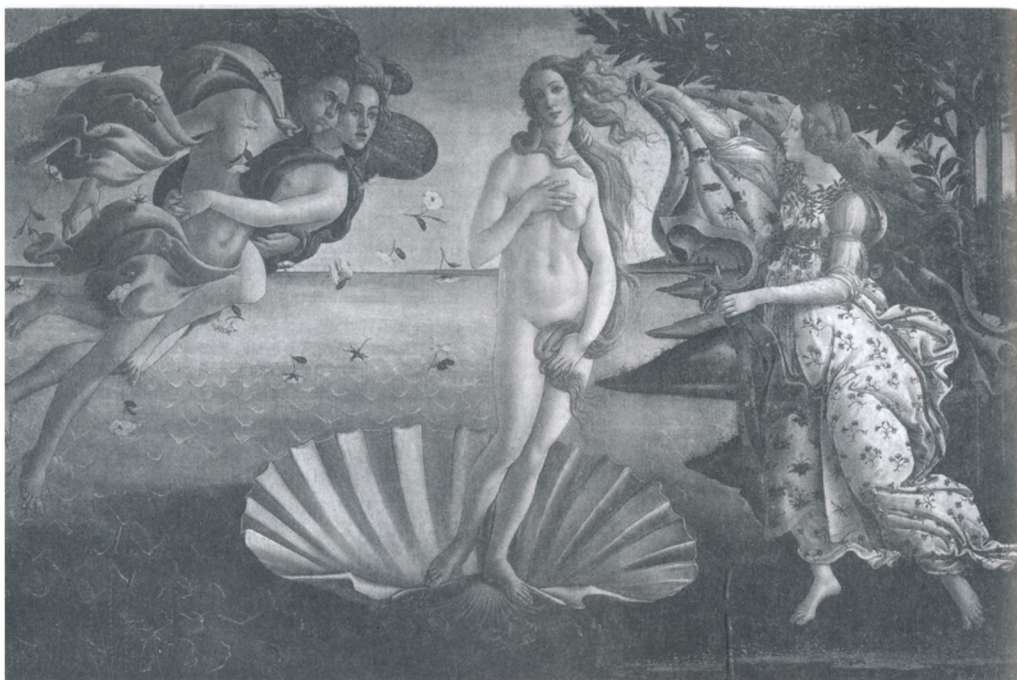
пільства й цивілізації було поставлено під сумнів, ця епоха виявилася надзвичайно плідною в мистецтві й літературі та дала життя точним природничим наукам. Жодна подальша епоха не була настільки революційною, і ніколи більше європейська культура так виразно не підносилася на новий рівень.

Прогрес культури рухався у двох протилежних напрямках. Мистецтво і література прагнули відокремлення в самобутні національні школи, тоді як науки і ремесла зберігали загальноєвропейський характер, хоча при цьому й зростали професійна незалежність і самостійність мислення. Обидва шляхи розвитку виводили чільних європейських представників культури з-під влади певного всеосяжного філософсько-богословського світогляду, чим і пояснюється безліч протиріч у європейській культурній спадщині та досягненнях.

Народні мови Іспанії, Португалії, Франції, Англії та Німеччини знайшли свою окреслену літературну форму в XVI–XVII ст. Сервантес і Лопе де Вега (помер 1635) в Іспанії, Камоенс (помер 1580) у Португалії, Рабле (помер 1553) і Монтень (помер 1592) у Франції, Лютер (помер 1546) у Німеччині, Шекспір, Мільтон і перекладачі Біблії короля Якова (1611 р.) надали їй своїм мовам. В Італії, де народна мова раніше знайшла літературне втілення, ці сторіччя в даному сенсі зіграли лише другорядну роль. А в Центральній і Східній Європі літературні діалекти прив'язали, коли Контрреформація придушила всією вагою латинської, німецької та італійської літератури ще ніжні й несмілі паростки, випущені різними місцевими слов'янськими мовами.

В образотворчому мистецтві мовний бар'єр не ізолює національні школи одну від одної, і переконливий приклад італійських стилів у живопису й архітектурі залюбки сприйняли і за Альпами. Хоч і в цих краях художники Голландії, Німеччини створили власні національні школи, незважаючи на те, що такі основоположні засоби, як математична і повітряна перспектива, світлотінь та ідея про те, що живопис має так копіювати природу, щоб створювати ілюзію оптичного досвіду (а ці засоби та ідеї зародились і досягли повного розквіту в XV–XVI ст.), додавали загальної єдності всім самостійним європейським школам живопису. Архітектура в Північній Європі була консервативнішою, італійське бароко переважно обмежувалося католицькими країнами, тоді як у країнах протестантських варіації старого готичного стилю трималися аж до другої половини XVII ст.

Розвиток науки, техніки та ремесел у Європі відбувався не через регіональну або національну диференціацію, а завдяки поділу на спеціальні дисципліни та галузі знань і навичок. Проте запозичення та взаємний вплив новонароджуваних дисциплін характеризувалися масштабністю. Наприклад, математика прагнула посісти серед наук чільне місце, яке колись належало Аристотелевій логіці. Так з'явилися математична географія і картографія, математична фізика, математична астрономія та

Галерея Уффіці (Uffizi Gallery), Флоренція.

ВІДРОДЖЕННЯ І РЕФОРМАЦІЯ

Ці три картини ясно вказують на складні зв'язки та сили, що об'єднували процеси європейського Відродження і Реформації. Полотно Боттічеллі «Народження Венери» цілком свідомо виконане в язичницькому і класичному дусі. Портрети чотирьох євангелістів Дюрера повертають нас до біблійних часів у не менш усвідомлений спосіб. У кожному з цих творів бачимо реалістичний ідеал мистецтва та використання техніки перспективи для створення ілюзорного об'єму, де постаті мають свободу рухатися навколо. При цьому Венера Боттічеллі відчуває себе не дуже вільно оголеною, як це мало б бути властиво язичницькій богині кохання. Євангелісти Дюрера — серйозні, напружені, сповнені внутрішньої роботи думки, хоча при цьому їм бракує трансцендентного погляду й твердості в божественній вірі, характерних для російських ікон того часу. У цих трьох творах відобразилася безмірно плідна невизначеність європейської культури в XVI ст.

Оригінали зберігаються в Баварському державному музеї (Bayerische Staatsgemaldesammlungen), Мюнхен.

Християнська спадщина

Елліністична спадщина

Елліністична спадщина

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Християнська спадщина

ВІДРОДЖЕННЯ

КУЛЬТУРА ЄВРОПИ

(після Декарта) математична філософія. Латина й надалі залишалася загальноприйнятою мовою вчених, тож республіка вченості, яка сконцентрувалася переважно в Італії, але мала міцний другий центр у Голландії, легко долала національні та місцеві мовні бар'єри.

Швидкий прогрес природничих наук у Європі значною мірою пояснювався поширенням звички перевіряти теорії ретельними вимірами, спостереженнями, а принагідно й експериментом. Такий підхід передбачав відмову від віри в авторитет успадкованої вченості, а деякі вияви нових віянь, як, наприклад, розтин людського тіла й практичні досліди у фізиці та оптиці, також кидали виклик давнім упередженням освічених людей щодо можливості забруднити руки чимось, крім чорнил²¹.

Слід наголосити, що за часів, коли експериментальний метод досяг рангу догми, астрономи й фізики взялися за активні спостереження і точніші вимірювання тільки після того, як Коперник (помер 1543) висунув альтернативу традиційним теоріям Птолемея та Аристотеля для вченого світу, причому зробив це не на підставі спостережень і вимірювань, а спираючись на логічну простоту і естетичну симетрію. Його геліоцентрична теорія народилася, як видається, частково зі знання

²¹ Точні спостереження та винахідливі досліди викликали довіру в простих, неосвічених людей, та й у деяких освічених теж. Однак при цьому були й сильні розуми, які стійко чинили опір висновкам, спертим на здатні помилятися органи чуттів, і твердили, що таким висновкам бракує логічної визначеності теорій, скрупульозно виведених із самоочевидних первнів. У разі конфлікту не виникало жодних сумнівів у тім, хто мав перевагу. Італійські астрономи, які відмовлялися заплямувати свій розум, якщо подивляться в телескоп Галілея, були, отже, не ірраціональними, а просто суворо логічними.

1000–1700 РР.

того, що деякі з древніх, особливо Аристарх, обстоювали таке пояснення небесного руху, а частково через моду на піфагорійський числовий містицизм і культ сонця, що сповідувався в італійських інтелектуальних колах в роки його навчання в Падуанському університеті.

Інтелектуальні нахили Коперника були не просто його особистою ексцентричністю, оскільки піфагорійсько-платонічна традиція позначилася на багатьох, якщо не на більшості, першопрохідців тогочасної математичної науки, принаймні аж до епохи Ньютона (помер 1727). Звісно, не було б перебільшенням сказати, що двері для точних вимірювань і спостережень явищ природи в Європі XVII ст. були відкриті зіткненням між схоластичною ортодоксальністю Аристотелевої фізики та різноманітністю новонабутого піфагорійсько-платонічного математичного містицизму. За наявності на полі битви альтернативних гіпотез точні вимірювання рухів планет і докладні математичні розрахунки, засновані на таких спостереженнях, набули значення як засоби розв'язання суперечки між протилежними теоріями. Навіть більше, оскільки захисники ідей Піфагора і Платона взяли за намір руйнувати усталену наукову доктрину, саме вони її очолили похід за новими даними. Так, наприклад, Йоганн Кеплер (помер 1630) присвятив життя скрупульозним розрахункам у надії звести музику сфер до математичних формул. Завдяки незвичайному успіхові він знайшов частину того, що шукав, у простій елегантності своїх законів руху планет, хоч і не відповів на головне своє запитання: як розрізняються гармонічні відносини параметрів орбіт планет?

Слід мати на увазі, що і вимірювання, і спостереження ввійшли

в життя зовсім не з чорного ходу. Прогрес таких прикладних наук, як гірництво, гідротехніка, кораблебудування, друк, лиття гармат, виробництво скла тощо, географічні відкриття, які привернули увагу Європи до нових рослин і тварин, поява в Європі дивовижних виробів чужоземних майстрів, як-от китайської порцеляни або індійської бавовни, навели Френсиса Бекона (помер 1626) на думку, що у природи ще багато таємниць, які спостережливий розум може розкрити та застосувати на практиці, якщо тільки заходиться спостерігати, нотувати й порівнювати явища природи. Такий оптимістичний емпіризм знайшов аналогічний ґрунт у медицині, де найпростіші анатомічні та клінічні спостереження розвінчали масу загальноприйнятих ідей щодо фізіології та лікування хвороб і поранень. При цьому навіть у медицині зверхність Парацельса (помер 1541), який творив, головню, під впливом неоплатонічного містицизму та махрової самозакоханості, допомогла розчистити шлях для детальних праць Везалія (помер 1564) з анатомії людини і Вільяма Гарвея (помер 1657) з фізіології. Оспорюючи стародавній авторитет Галена, Парацельс дав життя альтернативній теорії у своїй науці, подібно Коперникові в астрономії.

Другою запорукою успіхів точних наук став швидкий розвиток приладів, що розширили природні можливості людських органів чуттів. Такі пристрої, як телескоп (винайдений 1608 р.), мікроскоп (близько 1590 р.), термометр (близько 1592 р.), барометр (близько 1643 р.) і маятниковий годинник (близько 1592 р.), додали нового масштабу й точності спостереженням і вимірюванням фізичних явищ²². Винахід нових знаків для математичних записів мав подібну дію завдяки спрощенню розрахунків. Навіть більше, значно узагальненіші знаки часто підказували нові дії та нові взаємозв'язки, що були надійно приховані за недосконалістю старих виразів або складністю колишніх методів розрахунку. Аналогічним чином використання гравюр і малюнків для ілюстрування трактатів з ботаніки, географії, медицини тощо дозволило записувати й передавати спостереження певної людини з точністю, недосяжною за допомоги самих тільки слів.

Звичай емпіричної перевірки теорії, використання (і винахід) удосконалених приладів, а також математичний склад розуму, що вийшов із піфагорійсько-платонічної традиції, сполучилися в особі Галілео Галілея (1564–1642), який більше за інших заслужив право вважатися батьком сучасної європейської науки. Виведені Галілеєм закони земного руху, приголомшливі відкриття, зроблені ним за допомоги телескопа (плями на сонці, супутники Юпітера), його винахідливі досліди та ретельні вимірювання в поєднанні з упорядкованими (і часом помилковими) теоретичними поясненнями того, що він відкрив, вивели європейську

²² Див. A. Wolf, *A History of Science, Technology, and Philosophy in the 16th and 17th Centuries* (New York: Macmillan Co., 1935), pp.71-120.

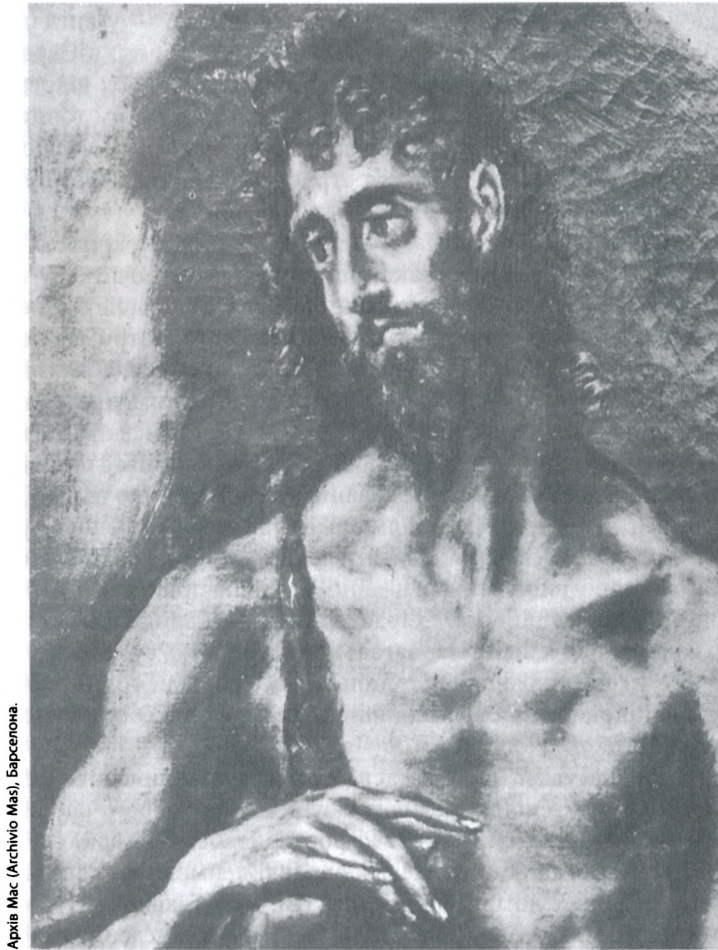
фізичну науку на шлях відкриттів, який ще не був вичерпаний або покинений. Незважаючи на засудження його астрономічних висновків папською інквізицією, європейський інтелектуальний світ неухильно змінювався під впливом його праць не менше, ніж під впливом літературного мистецтва та полемічної майстерності, з якою він висловлював свої думки.

До часів Галілея середньовічна, вишикувана логікою і теологією в стрункий світогляд ієрархія наук виявилася зруйнованою невпинними пошуками фахівців. Нові авторитетні узагальнення не виникали, хоча закони Ньютона впритул підійшли до цього в астрономії та фізиці. На відміну від своїх середньовічних попередників, учені й винахідники XVI і XVII ст. обмежувалися зусиллями, потрібними, щоб зрозуміти лише децицію дійсності за раз, залишаючи осторонь великі питання релігії й філософії. Швидке зростання обсягу даних, отриманих спостереженнями й дослідним шляхом, постійно спричиняло сумнів у правильності старих понять і появу нових. Отже, у півдужині чи більше окремих наук встановилося самопідтримуване коло дедалі складнішої фахової діяльності. За таких обставин усі зусилля вбгати наукову теорію в ті чи ті авторитетні рамки були приречені на неуспіх, навіть якщо їм надавалася підтримка церковною владою, енергійними твердженнями про непогрішність Святого Письма або суворою дисципліною картезіанського сумніву й апріорної дедукції.

* * *

Велич досягнень європейської культури в XVI–XVII ст. поряд із невторимністю і розмахом релігійних, політичних і суспільних зрушень цієї епохи викликає почуття цікавості та здивування. Колишні стосунки між людьми, старий спосіб думок і старі шаблони почуттів і побожності втратили свою звичну твердість, а особистий геній відповідно розширив свої рамки так, як цього ще ніколи не бувало в історії цивілізації. У кожному конкретному випадку звичай і потреба позбулися своєї колишньої зручної точності у визначенні того, що слід думати й що належить робити. Замість цього окремі особи і групи дістали можливість вибору. Почали виявлятися надзвичайно широкі людські можливості. Висоти і глибини людського духу знайшли якнайрізноманітніше втілення, коли невідточені здібності людини зіткнулися з несприятливою та неминучою невизначеністю. При цьому європейці скористалися всіма перевагами багатой культурної спадщини, довершеною технікою і стимулюючою дією контактів по всьому світові для вирішення проблем швидкого розпаду суспільних і культурних рамок їх середньовічного минулого.

У стародавньому світі в Римській імперії відбулося піднесення християнства як реакція цивілізації на руйнування традиційного суспільства, аналогічно тому, як сталася релігійна революція в Китаї за часів династії Хань. У XVI ст. індустська Індія та Європа знайшли в релігії

Així Mac (Archiwio Mac), Barcelona.

НОВІ ВИСОТИ І ГЛИБИНИ

Деталь картини Ієроніма Босха (помер 1516) «Пекло» — зліва і голова св. Іоанна Хрестителя пензля Ель Греко (помер 1614) — праворуч показують контрастні аспекти пошуків європейцями визначеності напередодні небаченого суспільного і культурного перевороту, що ознаменував вступ до епохи нового часу. Босх зображав вади почуттів із захопленою огидою. Такий живопис веде в підсвідомі глибини людського духу — глибини, що виявилися незвичайно близькими до відкритого вираження в період бурхливого переходу Європи від середньовічної до нової форми. Картина Ель Греко, з іншого боку, утілює злиття земної пишності та прагнення до неземного, що встановилось у католицькій Європі в XVII ст. Ель Греко використовував тут витончену майстерність художників італійського Відродження, щоб втілити оновлене релігійне бачення католицької реформації. Він досяг задуманого ефекту, вільно йдучи від ідеалу оптичної точності, подовжуючи обличчя, збільшуючи очі й іншими способами створюючи образ, що нагадує критсько-візантійський художній стиль, з яким він познайомився замолоду. Таке змішання грецької манери, італійської техніки та іспанської релігійності є чудовим взірцем культурної відкритості Західної Європи — відкритості, в якій криються таємниці та ступінь її сили, що зростає в ранній період нового часу.

відповідь на розпад свого культурного світу: в Індії — у вигляді індуїзму, який емоційно ожив і набув широкої популярності, в Європі — у вигляді Реформації і Контрреформації. Європа до того ж відреагувала на руйнування свого середньовічного порядку створенням точних наук і світської літератури, мистецтва бароко та раціоналістичної філософії, і в цьому крилися паростки сили для стрибка до світського суспільства, що стало головною рисою подальшої історії Європи.

Багатоманітність реакції на суспільну і культурну кризу в Європі XVI–XVII ст. легше зрозуміти, якщо взяти до уваги початкову подвійність європейської культурної спадщини. Однак Європа не була єдиною частиною світу з подібною подвійністю. Китай також отримав подвійне культурне надбання після виповнення його буддистами, а взаємовплив конфуціанства та буддизму, поза сумнівом, став істотним чинником зростання для подальшої китайської культури. Мусульманський світ також від самого початку зазнавав культурного роздвоєння між елліністичною та давньосхідною спадщиною. Не завадить зазначити, що взаємодія між цими різними культурними течіями в Китаї та на Середньому Сході зазвичай обмежувалася вузькими інтелектуальними колами, що залишалися порівняно вишуканими і явно не мали пристрасної й різкості, крайнощів і нерозсудливості, характерних для європейського процесу. Цей контраст пояснюється загальною стійкістю суспільної форми китайського і середньовічного суспільств, які завжди ґрунтувалися на полярному становищі землевласників і селян, з одного боку, і населення міст — з іншого.

Слід мати на увазі, що наведені пояснення залишають осторонь чинник особистого генія та стимулюючу роль, яку окремі особи здатні відіграти в критичних ситуаціях. Реформація без Лютера, езуїти без Лойоли або сучасна наука без Галілея справді неймовірні. Вада історичних праць, подібних до цієї, полягає в тім, що унікальний особистий життєвий шлях чи особливо важливий момент у мисленні тієї чи тієї особи можуть бути легко перекриті вагою неточних узагальнень.

Навіть після того, як належним чином розглянуто всі сприятливі обставини й умови, завжди залишається елемент непередбачуваної несподіванки в справах людини. Елемент цей набуває особливо великих розмірів у ситуаціях, подібних до тих, з якими зіткнулися європейці в XVI — на початку XVII ст., коли людська велич, як і ницість людей, бурхливо розквітли на сприятливому ґрунті духовної невизначеності. Здивування, що виникає в разі таких масштабних виявів людських можливостей, являє собою необхідне визнання особистих і колективних обмежень, у рамках яких повинні жити всі люди. Ми всі — і весь світ XX ст. особливо — є витворами та спадкоємцями та жменьки геніальних особистостей ранньої епохи сучасної Європи, бо саме вони визначили особливий й відмінний сучасні схильності європейців, зокрема західних, а тепер — на вельми істотному рівні — і світової цивілізації.

В. КРАЇНИ ОБАБІЧ ЄВРОПИ: АМЕРИКА ТА РОСІЯ В 1500–1850 РР.

1. АМЕРИКА

Взаємодія між європейською цивілізацією і цивілізацією американських індіанців у XVI–XVII ст. була на рідкість однобічною. Іспанці знайшли небагато привабливого для себе в питомих американських культурах і за винятком таких корисних місцевих рослин, як кукурудза, тютюн і картопля²³, мало що перебрали в підкорених народів. Що ж до самих індіанців, то військова перевага завойовників була надзвичайно посилена занепадом духу місцевих вождів, чиї правічні устої та правила виявилися зовсім непридатними для протистояння іспанським ідеям, іспанським хворобам та іспанській потузі. Отже, найвища політична й культурна організація імперій ацтеків та інків зникла майже враз, коли жерці та воїни, які підтримували ці структури, втратили віру у свої традиційні суспільні та культурні системи. Замість того, щоб наполегливо триматися звичних ідей і настанов, індіанці заворожено корилися словам місіонерів і наказам чиновників. Вони виявилися такими покірними, що християнство закріпилося в Мексиці та Перу трохи швидше, ніж за життя одного покоління.

Піонерами іспанської Америки стали місіонери, коли вщухла золота лихоманка конкістадорів. Оскільки єзуїти, домініканці та францисканці полювали не на золото, а на душі, їм було легше проникати в порівняно первісні райони, такі як Парагвай або долина ріки Оріноко, де вони заснували прекрасні місіонерські володіння. Приголомшливий характер європейської техніки²⁴, а також католицького ритуалу та доктрини, самовідданість (не позбавлена часом своєї вигоди) тисяч священників і ченців, дивовижна піддатливість менталітету американських індіанців перед картиною майже повного розвалу їхніх колишніх суспільних систем — усе це сприяло успіхові іспанських місіонерів. На кінець XVII ст. вогнища незайманого язичтва в межах контролю іспанців були нечисленними і сильно розкиданими на території. У кожному значному місті красувалися великі церкви дивовижної архітектури, а індіанці зберігали лише залишки своїх колишніх релігій, передягнутих, іноді цілком свідомо, у християнські вбрання²⁵.

²³ Навіть ці культури посіли в Європі значне місце тільки після 1650 р.

²⁴ Див. працю: Alfred Métaux, «The Revolution of the Ax», *Diogenes*, No.25 (Spring, 1959), pp.30-31, де містяться цікаві зауваження щодо ролі металевих знарядь праці та зброї в успіху іспанських місіонерів.

²⁵ Успішна діяльність християнських священників, можливо, виявилася пережитком Доколумбової епохи, оскільки прості індіанці переносили на нових володарів надприродне шанування, яке вони колись складали священнослужителям інків, ацтеків та інших народів.

Запанування іспанських порядків і світської культури йшло пліч-о-пліч із поширенням християнства. Система законності й політичних взаємовідносин на рівні вище сільського стала швидко будуватися за іспанським зразком, а в найдоступніших індіанських селах нові економічні шаблони, що їх запроваджували іспанці, швидко відтручували традиційне натуральне господарство. Напівпримусова праця на іспанських панів у рудниках і на ранчо вимагала робочої сили з сіл, тож на кінець XVII ст. самостійні села Доколумбового типу залишалися тільки в окремих районах гір, пустелі чи джунглів²⁶.

Уряд Іспанії та багато місіонерів на місцях сумлінно намагалися захистити права індіанського населення, що потрапило під іспанське правління. Іспанські підприємці були менш педантичними й знаходили способи забезпечувати собі індіанських працівників для рудників і плантацій, як маючи офіційні дозволи, так і без них. Незвичні та часом дуже важкі умови праці призводили до загибелі частини індіанських працівників, але неперервне нашествя європейських хвороб було набагато спустошливішим. З іронії долі спроба заповнити нестачу робочої сили за рахунок негритянських рабів з Африки тільки посилила проблему через появу ще й африканських хвороб. Вислідом стало різке вимирання населення. За деякими оцінками, населення Центральної Мексики, яке 1519 р. становило 11 млн, скоротилося до 2,5 млн на 1600 р.; позаяк вимирання тривало, 1650 р. населення становило близько 1,5 млн²⁷. Наведені цифри за всієї їх приблизності виразно пояснюють деморалізацію корінного населення та легкість, з якої чисельно невелика іспанська меншина²⁸ накідала йому свої культурні й економічні засади.

²⁶ Charles Gibson, «The Transformation of the Indian Community of New Spain, 1500–1810», *Cahiers d'histoire mondiale*, II (1954–55), 581–607.

²⁷ S.F.Cook and L.B.Stephens, «The Population of Central Mexico in the 16th Century», *Ibero-Americana*, XXXI (1948), 1–48. Раніші оцінки первинного населення та його скорочення не настільки точні. Див. працю: Angel Rosenblat, *La Población Indígena de América desde 1492 hasta la Actualidad* (Buenos Aires: Institución Cultural Española, 1945), pp.57, 92 щодо Мексики, а також загальну таблицю (з тієї ж праці, р.109) по всьому Новому Світові.

²⁸ Кількість іспанців (разом із метисами) у Центральній Мексиці на 1646 р. становила лише 114 тис. за оцінкою Вудроу Бора, автора праці: Woodrow Borah, «New Spain's Century of Depression», *Ibero-Americana*, XXXV (1951), p.18. Бору зазначав, що зі зменшенням індіанської громади кількість метисів зростала, причому вони порівняно не страждали від епідемій, що винищували індіанське населення. Така ситуація означала, своєю чергою, дедалі більшу експлуатацію індіанців, тоді як чиновники, духівництво, землевласники та шахтовласники іспанського походження гидували, як і перше, ручною працею за прикладом перших іспанських поселенців. Для цього було потрібно руйнувати корінні сільські та міські громади, у чому й полягала політика іспанського уряду в перші десятиріччя правління. З іншого боку, латифундії, що оброблялися боржниками-пеонами, і рудні, де також застосовувалася примусова праця, стали провідними економічними та суспільними інституціями, тоді як навіть представники вищих класів у містах поринали в шляхетну бідність. Разюча схожість із трансформаціями, що відбувалися в пізньому римському суспільстві, може дати загальну відповідь на питання про виродження націй унаслідок нищівної дії нових хвороб, що сталося в обох випадках.

Далі по кордонах іспанської імперії в Новому Світі розпад індіанського суспільства був не таким різким і глибоким. Так, у Чилі араукани протистояли іспанській військовій силі два десятки років, перш ніж були розбиті; войовничі племена в північній частині Мексики часто непокоїли іспанців протягом усього XVII ст. Ще більш ізольовані громади, як-от войовничі племена Північної Мексики, уникли глибокого порушення своїх традиційних устоїв, навіть коли виявилися під іспанським пануванням.

Однак на великих рівнинах Північної Америки, куди не дістала іспанська сила, швидкі суспільні перетворення спричинили поширення конярства. Племена, що жили на території пасовищ або поблизу, почали полювати на буйволів верхи, що дало їм змогу значно збільшити здобич порівняно з пішими мисливцями. Це був лише початок докорінних суспільних змін, оскільки племена, що перебралися до прерій і пересіли на коней, мали також переглянути і пристосувати чималу частину суспільних звичаїв до напіввійськового, напівкочового способу життя²⁹.

Коли в XVII ст. поселення французів, англійців і голландців на Атлантичному узбережжі Північної Америки почали розростатися, індіанці східних лісових районів відчули на собі ті самі хвороби та гноблення, які так серйозно позначилися на їхніх побратимах в іспанській Америці. Французи, як і іспанці, приділяли значну увагу місіонерській діяльності серед індіанців Канади, тоді як голландці й англійці надали це заняття ексцентричним одинакам і здебільшого ставилися до індіанців як до ворогів або як до легковірних партнерів у торгівлі. Французи загалом підтримували кращі стосунки з індіанцями, ніж їхні англійські суперники, однак французькі хвороби були не менш спустошливими, хоч і передавалися людьми, які бажали індіанцям добра. Міцні напої посилили вплив воєнної поразки, економічної експлуатації та хвороб. Унаслідок всього цього докорінний суспільний устрій індіанців був уражений гнітючою апатією, яку час від часу порушували спонтанні та марні повстання як на французькій, так і на англійській території поселень.

Змішані з расового погляду спільноти виникли на більшій частині території іспанської та португальської Америки і склалися з європейців, індіанців і вкраплень африканців. Досить поширена практика надання волі пом'якшувала рабство в цих районах, а католицька церква заохочувала шлюби білих іммігрантів з індіанцями як засіб проти стаєвої розпусти. Однак у південних англійських колоніях і на більшості

²⁹ Можна помітити цікаву іронію в тому, що популярним зображенням життя індіанців, поширеним у Сполучених Штатах і в більшій частині сучасного світу, є карикатура на культуру рівнинних індіанців, які перебували в процесі адаптації до змін в їхньому новому житті, коли з'явилися ковбої зі значною часткою західної цивілізації та принесли нищівний ефект.

Одним із найцікавіших моментів у поширенні конярства з-поміж рівнинних індіанських племен є схожість із процесом розвитку кінного кочівництва в Євроазії.
45-11-642

островів Карибського моря наявність вивезених з Африки рабів сприяла створенню вкрай поляризованого дворасового суспільства. Суворі расові забобони та рабське становище майже всіх африканців перешкождали змішаним шлюбом, принаймні офіційним. Така дискримінація все ж не заважала змішуванню крові, але діти від батьків різних рас успадковували становище матері. Мулати й індіанські метиси були, отож, вилучені з білої громади. На іспанських (і з деякою відмінністю на португальських) територіях встановився тонший і менш жорсткий принцип расової дискримінації. Нечисленні уродженці Європи посідали вище становище в суспільстві, за ними йшли чисті нащадки європейців, а нижче стояли різні расові суміші, створюючи суспільну піраміду, де численні расові відмінності означали, що жоден бар'єр не може стати таким же непереборним, як ті, котрими темношкірі відокремлені від білих в англійських, голландських і французьких колоніях³⁰.

В Аргентині та в розташованих на півночі англійських і французьких колоніях індіанці були дуже відсталими й вельми нечисленними, щоб бути значним джерелом робочої сили, а плантаційне сільське господарство на праці чорних рабів було не вигідним. Тому в Новій Англії та в колоніях на середньому узбережжі Атлантики тяжко працювати на розчищенні лісів і в рільництві доводилося самим поселенцям, а в Аргентині тим-таки прибулим європейцям випадала легша праця на ранчо. У такий спосіб у цих районах виникли міцні європейські спільноти, багато в чому схожі на родинні громади Старого Світу в їх основах і цінностях. Найочевиднішою відмінністю між спільнотами Старого

³⁰ Різне ставлення вихідців із Піренейського півострова та англійців до змішання рас може якоюсь мірою пояснюватися різницею в правовій і релігійній спадщині; однак важливішим чинником була пропорція жінок з-поміж білих. Оскільки звичаї в Іспанії та Португалії вимагали суворого нагляду за незаміжніми дівчатами, до колоній виїжджало мало жінок. В Англії ж більш вільні сімейні та домашні звичаї дозволяли незаміжнім жінкам вирушати за піонерами в колонії в достатній кількості, щоб підтримати правило, за яким білий чоловік може одружитися гідно тільки з білою жінкою. Обмежена кількість білих жінок означала, що тільки суворі заходи, як-от громадський осуд або остракізм, могли б відвернути чоловіків, яким не дісталися білі жінки, від одруження з індіанками чи негрятками. Вислідом стало виникнення чіткого кольорового кордону та серйозних, емоційно забарвлених расових забобонів у питаннях відносин статей, характерних для півдня Сполучених Штатів та інших англійських рабовласницьких колоній.

Добрим прикладом служить історія кольорового бар'єру в Індії. Доки британські жінки не почали приїздити до Індії в значній кількості, кольорового бар'єра в Індії не існувало зовсім. Однак британські дружини в Індії взяли за виховання чіткої «кольорової» свідомості та встановлення соціальної дискримінації в британській громаді в Індії. Усе «значення існування» тісного кола білих жінок, привезених за велику ціну з Англії для життя в далекій і чужій країні, будувалося на спорудженні такого бар'єра проти прийняття корінних жінок як дружин.

Той, хто спостерігав за американськими чи британськими солдатами в заморських країнах, навряд чи легко повірить, що в англо-американській культурі, законах чи забобонах є якісь речі, що сприяють расовій дискримінації в статевих питаннях і можуть істотно вплинути на поведінку *за відсутності білих жінок*.

ПІВНІЧНА ЄВРОПА

СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКА ЄВРОПА

ЖИТТЯ ВДОМА

ЖИТТЯ ЗА МОРЯМИ

СТРУКТУРИ СІМЕЙНОГО ЖИТТЯ ТА ЗМІШАННЯ РАС

та Нового Світу була слабкість або відсутність класу аристократів в Америці, за винятком рабовласницьких районів. Не менш важливою була й строкатіша релігійна картина Нового Світу внаслідок того, що англійський уряд дозволив релігійним меншинам вільно виїжджати до колоній. При цьому Франція, як і Іспанія, обмежувала імміграцію правовірними католиками та підтримувала сувору релігійну покору у своїх величезних володіннях.

Французький та іспанський уряди тримали свої колонії в жорсткій політичній і економічній залежності від метрополій. На відміну від них влада Англії дозволяла колоніальному самоврядуванню розвиватися в широкому масштабі, частково тому, що конституційні труднощі та громадянські війни в Англії середини XVII ст. відвернули її увагу від справ у Америці. Без пильного нагляду та контролю з боку метрополії на поверхню спливала тенденція до встановлення в суспільстві рівно-

правності, яка є в глибині будь-якого суспільства, де населення невелике, а землі вдосталь, що додавало англійським колоніальним урядам чіткого демократичного забарвлення.

Зрештою вільніші, не вельми виструнчені й демократичніші моделі англійських колоній дістали великі можливості для розвитку. З одного боку, у XVI–XVII ст. турбота Іспанії про свої американські володіння привела до істотної вигоди. Тяжкі умови життя в Новій Англії були не до порівняння з розкішшю Ліми або Мехіко. Витонченим манерам при дворі віце-королів у Мексиці й Перу, пишності церков у стилі бароко в мексиканських провінціях, освітній і добродійній діяльності іспанських місій нічого не можна було протиставити в лісовій глушині Массачусетсу. З іншого боку, за такі досягнення доводилося платити. За короткий час демографічний і економічний занепад підірвали велич колоніального життя Іспанії; економічному піднесенню подальших сторіч не поталанило виправити ситуацію. Скуте, обмежене та пов'язане священниками, чиновниками, законниками і землевласниками, постійно кероване з Мадрида іспано-американське суспільство зазнало тяжких мук, коли самозвані захисники іспано-індіансько-негритянського суспільства Америки пересварилися один з одним, а підлеглі класи вже не сприймали опіку над собою з покірністю перших двох сторіч³¹.

2. РОСІЯ

Експедиції та відкриття європейців у XVI–XVII ст. не обмежувалися тільки далекими морями. У ті самі десятиріччя, коли іспанці відкривали Новий Світ, італійці, німці, голландці та англійці почали аналогічний рух із відкриття для Західної Європи Росії. Хоча російські православні князівства, звісна річ, сусідували з латинським християнським світом із XIII ст., а ганзейські купці заклали великі поселення в Новгороді та деяких інших російських містах у XIV–XV ст., такі контакти були обмежені за масштабом, а випадків проникнення в глиб російської території було замало. Коли ж Москва стала політичним центром чималої держави, російські хутра та деревина почали приваблювати азартних торговців із Заходу саме тоді, коли мінеральні багатства Нового Світу прискорили освоєння тих територій іспанцями.

³¹ Крім окремо зазначених праць, я вивчав такі книги з історії Латинської Америки: C.H.Haring, *Trade and Navigation between Spain and the Indies in the Time of the Hapsburgs* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1918); C.H.Haring, *The Spanish Empire in America* (New York: Oxford University Press, 1947); Julian H.Steward and Louis Faron, *Native Peoples of South America* (New York: McGraw-Hill, 1959); William Lytle Schurz, *This New World: The Civilization of Latin America* (New York: E.P.Dutton, 1954); Philip Ainsworth Means, *Fall of the Inca Empire and the Spanish Rule in Peru, 1530–1780* (New York: Scribner's Sons, 1932); Herbert Ingram Priestley, *The Coming of the White Man* (New York: Macmillan Co., 1929); John Collier, *The Indians of the Americas* (New York: W.W.Norton, 1947); H.A.Wyndham, *The Atlantic and Slavery* (London: Oxford University Press, 1935).

Природна річ, Росія не була настільки ж відсталою щодо Західної Європи, як американські індіанці. Докорінні російські устої та культура легко пережили загарбання Москви поляками в 1610 р., тоді як цивілізації ацтеків та інків незворотно руйнувалися під тиском іспанських конкістадорів. Але попри цю різницю, Росія, як і Америка, стала з XVI ст. за країною Західної Європи не тільки в географічному сенсі, а й тому, що найгостріші проблеми, які поставали перед російським суспільством, стосувалися питання про те, як витримати тиск європейців і їхньої цивілізації.

Московські правителі попервах гостинно приймали західних купців і всіляких пройдисвітів, цінуючи майстерність і технічні знання, які ті несли з собою. При цьому від самого початку існувала й загадка російського розуму та душі, які з силою відкидали чужоземний вплив у ім'я православ'я та самодержавства. Мірою того, як перевага західних націй над російською цивілізацією ставала очевиднішою, ставлення Росії до них набувало дедалі боліснішого двоїстого характеру. Суперечливе ставлення часто розривало душу окремих людей, тож кожне звернення до Заходу виглядало лише тимчасовим, а відмова від західного впливу щораз уважалася остаточною. У XVI ст., коли контакти з Західною Європою були все ще слабкими, і до того, як західна загроза православній культурі й суспільству стала явною, росіяни загалом були досить готові до того, щоб засвоювати ті чужоземні засоби майстерності й знання, які здавалися вищими за їхні власні. Однак у першій половині XVII ст., після того, як напад Польщі унаочнив небезпеку з Заходу, виникла протидія і на чоло вийшло прагнення ховатися за самобутнє російське минуле.

Глибока іронія долі, пов'язана з військовими потребами, послабляла всі зусилля Росії, спрямовані на опанування західної майстерності. Російський уряд ніколи не міг абсолютно спокійно нехтувати загрозою від будь-якої зміни західної військової технології. До того ж зусилля з перенесення всього арсеналу західних озброєнь на російський ґрунт вимагали швидких змін у наявних суспільних відносинах і в практичному житті. Це, своєю чергою, спонукало, якщо не вимагало, вдаватися в масовому порядку до насильницьких заходів як до найпростішого способу примусити народ коритися волі верхів. При тому, що технічний розрив між росіянином і західним суспільством скорочувався, масове застосування сили натомість розширювало провалля між суспільним устроєм Росії та західних держав. Отже, термінові намагання Росії копіювати західні технології унеможливили повне перебрання досягнень західної культури. Навіть більше, масове застосування урядом заходів примусу для досягнення цілей, які здебільшого були незрозумілі російському селянству, спричинили сильний стихійний опір більшості російського народу, який, змушений коритися, ніколи повністю не міг змиритися в душі з тяжкою неволею, до якої його вкидала держава.

Такого роду дилеми почали виникати в період правління Івана III

(1462–1505 рр.), який започаткував дипломатичні зносини з деякими із західних держав і запрошував чужоземних майстрів і архітекторів (переважно з Венеції) для спорудження в Москві кам'яних палаців і церков. Іван IV Грозний (1533–1584 рр.) був гостинним до англійських купців, які прибували через Архангельськ, і надав їм спеціальні торгові привілеї. Навіть у XVII ст., коли неприйняття Заходу досягло апогею, перший цар із династії Романових Михайло Федорович (1613–1645 рр.) запросив голландця для налагодження збройової справи в Тулі, аби забезпечити надійне постачання зброї своєму військові.

Незважаючи на те, що перевага Заходу в техніці нікого не залишала байдужим, слід мати на увазі, що майстри і промисловці, яких Росія запрошувала або допускала на свою територію, мали слугувати тільки її інтересам. Ефективність контролю, під яким перебували чужоземці, визначалася силою двох центральних інститутів російського суспільства — православної церкви і московського самодержавства. При цьому демонструвати таку силу перед зростанням виклику Заходу було нелегко. Через те і російській церкві, і Російській державі доводилося вживати радикальних заходів для послаблення тиску Заходу, і в цьому процесі їм не поталанило уникнути серйозних внутрішніх заворушень.

* * *

Російську церкву наприкінці XV — на початку XVI ст. розривали сильні протиріччя. Пристрасні захисники кожної дрібки тогочасних форм російського православного обряду та віри вели жорсткі сутички з тими, хто прагнув корінних перетворень. Реформатори попервах діяли поодиночі та більш-менш таємно, за що противники таврували їх словом «жидовствующие», що звучало скорше як зневага, ніж відповідало суті їхніх дій. Не встигли піддати їхні ідеї анафемі, як спалахнула нова суперечка щодо того, чи мають право церкви і монастирі володіти землями³². З цього питання московські законники посіли двозначну позицію, оскільки вони вагалися між знадою конфіскувати широкі володіння церкви, як це пропонували радикали, і урочистим прославлянням пишної влади, що було головною нотою консервативного табору. Суперечка призвела до висловлення діаметрально протилежних поглядів на власне призначення церкви. Критики православної верхівки хотіли, щоб духівництво наслідувало Христу й апостолам і жило в упокоренні та бідності разом із народом, тоді як їхні противники бажали, щоб церквою керували побожні та грамотні священики, які дисциплінували б і виховували пересічне духівництво та вивели б церкву в перші лави захисників від чужоземної ересі й гріха. Зрештою Василій III (1505–1533 рр.) став на бік

³² Пор. політику протестантської церкви в питаннях конфіскації більшої частини церковних володінь і кризу, викликану «духовними» францисканцями за два сторіччя до цього. Що ж до зв'язків між російськими реформаторами та німецькими протестантами, то якщо такі й існували, відомостей про них немає.

консерваторів і зажадав од війська й чиновників придушення критиків, радикалів і реформаторів.

Проте й така політика наражалася на підводні камені. Російські боговідправні книги та обряди значно різнилися, позаяк за минулі сторіччя перекладачі та переписувачі зробили в них чимало помилок і виправлень. Здавалося б, необхідно привести все до єдиного вигляду, однак автентичних норм не можна було відтворити без критичного вивчення написаного, на що російське духовництво тоді не було здатне. Отже, виникла потреба звернутися до чужоземних учених. Але така думка суперечила глибокому переконанню, винесеному з часів падіння Константинополя (1453 р.), що тільки Росія зберегла православну віру в її чистоті. Тому, коли одна церковна партія запросила до Росії вченого, який навчався в Італії, на ім'я Максим Грек, щоб привести російські церковні книги у відповідність із грецькими оригіналами, розігралася нова буря, і нещасний учений закінчив свої дні (1556 р.) в одному з далеких монастирів.

Проблема загострилася після 1568 р., коли в Річі Посполитій (Польсько-Литовській державі) активізувалися єзуїти, озброєні науковим багажем Контрреформації. Вони швидко досягли успіху в боротьбі з польськими протестантами, а потім звернули свою увагу на численних православних. Ступінь ученості й благочестя православної верхівки України (велика частина якої була тоді в складі Польсько-Литовської держави) був вельми низьким. Православне духовництво було на практиці неспроможне дієво протистояти єзуїтам, що спиралися на силу королівської влади і дворянства. Ось чому в 1595 р. більшість православних єпископів України та Литви погодилися на унію з Римом за умови, що їм дозволять зберегти старослов'янський обряд. Так виникла уніатська церква, викликавши глибокий страх і ворожість у російському православному духовництві, яке вбачало в уніатстві компроміс із папством і повторення відступництва (Флорентійська унія 1439 р.), яке призвело до падіння Константинополя.

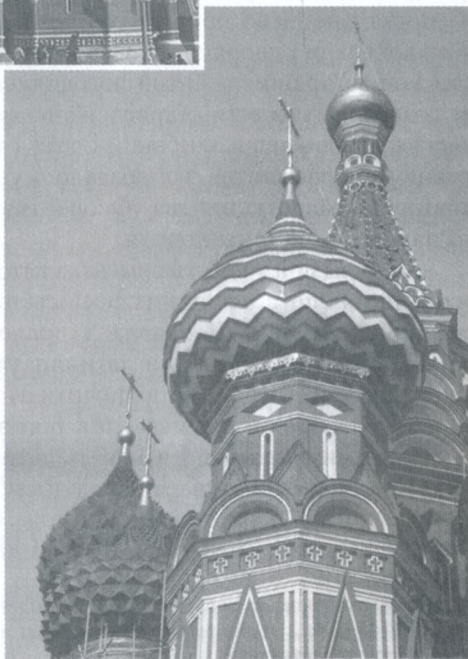
Але докази й ученість римських католиків спростовувати було важко, особливо якщо в офіційних російських церковних книгах траплялися очевидні помилки. Щоправда, у православ'я був один сильний засіб, який міг витримати наступ латинян: глибока старожитність грецького християнства. Треба було відновити зусилля з реорганізації російських церковних обрядів і приведення боговідправних книг у відповідність із грецькими зразками. І в 1653 р. патріарх Никон³³ офіційно розпочав реформи. Аби спростувати нападки єзуїтів, Никону потрібно було «обі-брати єгиптян», користуючись методами розбору текстів, в яких великими майстрами вважалися римські католики. Гірше за все, на думку

³³ Митрополит московський був вивіщений до сану патріарха після переговорів (1588–1590 рр.) з чотирма православними патріархами Константинополя, Антіохії, Александрії та Єрусалима.

ХРАМ ВАСИЛІЯ БЛАЖЕННОГО В МОСКВІ

Іван IV Грозний (1553–1584 рр.) збудував цей храм на знак підкорення ним Казанського й Астраханського ханств. Перед нами постає стара Московія: церква і держава, об'єднана в самій ідеї собору, що його збудував самодержець на честь воєнних перемог. Риси візантійської, перської, італійської та російської середньовічної архітектури злучились і вилилися в дивовижний за гармонією та колоритом результат. Цей архітектурний подвиг відобразив у цеглі й камені не менш чудовий політичний подвиг, яким Іван Грозний і його найближчі попередники перетягли татарських і європейських чужоземців на службу Росії та використали їхні технічні знання для зміцнення і розширення московського самодержавства.

його православних противників, було те, що люди, здатні скористатися такими методами, усі вчилися в Києві або десь-інде в середовищі, зіпсованому тісними зв'язками з західними єретиками.

Відтак російське православ'я на довгий час розкололося, оскільки владолюбний Никон і такі самі непоступливі й фанатичні за духом його противники³⁴ не визнавали компромісів. Навіть після того, як Никон посварився з царем і був позбавлений сану, його політику продовжили церква та держава. Утечі й вислання старообрядців, які супроводжували офіційне переслідування тих, хто не приймав реформ Никона, лише поширили розкол на всю Росію. Старообрядські секти пішли в підпілля, чинячи звідти впертий опір своїм переслідувачам, в яких вони вбачали посланців і навіть утілення антихриста. Отож, російське православ'я стримало наступ Заходу тільки ціною серйозного розколу, викликаного наміром засвоїти за один раз науку, яку Захід досягав поступово протягом чотирьох-п'яти сторіч.

* * *

Як і церква, Російська держава переживала сильні потрясіння та труднощі, намагаючись упоратися з нападами з-за кордону та внутрішньою анархією. У 1564 р. цар Іван IV³⁵ розв'язав терор проти спадкової аристократії (боярства), забираючи її землі та роздаючи маєтки людям, які перебували на військовій і державній службі. У такий спосіб цар хотів створити військо й систему управління, здатні перемогти його чужоземних ворогів. Видатних успіхів домогся він на Сході. Так, російські війська почали захоплювати Сибір і відкрили Волгу для російської торгівлі після завоювання Казанського і Астраханського ханств (1552 р., 1556 р.). Однак у протистоянні з Польщею і Швецією Росія мала перемоги лише зрідка, і за царювання Івана IV поступилася деякими зі своїх територій західним сусідам.

Після смерті Івана IV правління його невмілого сина та низки самозванців призвело до періоду безвладдя, відомого в російській історії як Смута (1584–1613 рр.). Тут змішалися криваві змови в середовищі вищого боярства, прагнення козаків до грабежів і наживи, сліпий гнів гноблених селян³⁶, увінчані плутаним, але масовим єднанням з право-

³⁴ Див. повчальний життєпис протопопа Аввакума, який став головним вождем «старовірів»: *The Life of the Archpriest Avvakum by Himself*, trans. Jane Harrison and Hope Mirrlees (London: Leonard & Virginia Woolf, 1924). На думку Джеймса Г.Біллінгтона (розмова 1962 р.), згубний вплив гебрейських громад Росії, коли Шаббатай Цві оголосив себе месією, що спричинило надзвичайний неспокій у 1666–1667 рр., став важливим джерелом месіанства поміж старовірів. Про Шаббатай Цві див. нижче.

³⁵ Іван IV першим офіційно прийняв титул царя, хоча він і вживався до цього неофіційно. Титул був, зрозуміла річ, зміненою формою римського цезаря і означав, що Москва вважала себе імперською спадкоємицею Рима і Константинополя.

³⁶ Наслідком зусиль Івана IV із метою максимальної мобілізації сил проти зовнішніх ворогів стало обмеження для простих селян на пересування країною. Земля, подарована

славним минулим Росії в боротьбі проти загарбників із католицької Польщі. Більше всіх виграли від такої реакції народу патріарх московський Філарет і його син Михайло Романов, який, посівши російський трон (1613–1645 рр.), відновив самодержавство та служиле дворянство як основи правління Російською державою.

У XVI ст. російські правителі експериментували з напівнезалежними органами місцевого самоврядування та з земськими соборами, дорадчими органами в складі представників вищого чиновництва, дворянства, міщан і духівництва, однак ці органи зійшли зі сцени за перших Романових. Їхні аналоги у Франції — провінційні збори і генеральні штати — тоді ж поступалися централізованій владі абсолютної бюрократичної монархії. Отже, зовні політичний розвиток Росії впритул наблизився до передових країн Західної Європи. Однак замість складної рівноваги між монархом, дворянством і буржуазією, на яку спирався французький абсолютизм, російське самодержавство осіддало закріпачене, гноблене й переважно невдоволене селянство та деспотично ставилося до міщан і духівництва. Тільки створене самодержавством служиле дворянство могло добитися, щоб держава прислухалася до його бажань; але навіть і цю верству, хоч би як необхідну цареві, можна було примусити танцювати під дудку вольового правителя. Видно, що, попри зовнішню подібність, російське самодержавство і французький абсолютизм насправді дуже різнилися.

За перших Романових Росія прагнула стлумити чужоземний вплив настільки, наскільки це дозволяла її безпека. Це означало, що хоча в чужоземцях і мали потребу як в інструкторах з підготовки війська і в зброярах, що хоча чужоземні купці потрібні були для збуту хутра, яке приносило скарбниці істотний дохід³⁷, проте всіх чужоземців тримали наскільки можливо на безпечній дистанції. Їм виділялися для мешкання спеціальні слободи в Москві й інших містах, до них ставились із загальною підозрою як до небезпечних еретиків. Жива цікавість і скорше прихильність, з якої Іван Грозний погодився на приїзд до Росії першого англійця, зникли. При цьому протяжний і відкритий суходільний російський

новому — служилому дворянству, була непотрібною за відсутності працівника на ній, тому уряд мав примусити селян працювати на нового господаря. Для цього вживалися різні заходи: жорсткіше призначення боргових і трудових зобов'язань, запровадження колективної відповідальності селян за податі, заборони поміщикам наважляти ціну за роботу селянської сім'ї проти ціни іншого поміщика тощо. До середини XVII ст., коли всі ці перетворення закінчилися, більшість російських селян опинилися в становищі гноблених кріпаків на межі з рабством. Суворість законів пояснювалася легкістю, з якою невдоволений селянин міг піти крізь один із відкритих кордонів Російської держави та влаштуватися в сибірській тайзі або в південних степах, де козацькі ватаги готові були прийняти таких новобранців.

³⁷ Автор праці: Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade, 1550–1700* (Berkeley, Calif.: University of California Press, 1943), р.122 уважав, що прибуток від державної торгівлі хутром і від податків на приватних торговців становив до 10% від загальних прибутків держави в XVII ст.

кордон із Заходом не дозволяв повністю запобігти проникненню настирливих чужоземців, як це могли зробити, наприклад, японці. Попри всі зусилля уникнути чужоземного впливу, Росія виявилася міцно втягнутою в дедалі ширше коло небезпечно могутньої та вельми привабливої західноєвропейської цивілізації.

Водночас російське самодержавство, сперте на військову потугу, мало дуже вигідне становище на південних і східних кордонах країни, оскільки зусилля, необхідні для відбиття нападу із заходу, забезпечили російській військовій і політичній машині остаточну перевагу над усіма суперниками в Сибіру та дозволили Москві відірвати велику частину України від Польської держави, яка розвалювалась у другій половині XVII ст.³⁸ Амбіції Росії та болісні відносини з Західною Європою дістали чудову компенсацію на інших кордонах і виразно перетворили Росію на напівзахідну державу стосовно до відсталіших народів лісових і степових районів Північної Азії³⁹.

Г. ЗМІНА СВІТОВОГО БАЛАНСУ В 1500–1700 РР.

1. МУСУЛЬМАНСЬКИЙ СВІТ

До кінця XV ст. навернені в іслам степові воїни, скориставшись допомогою мусульманських місіонерів, купців і місцевих мусульман, захопили серце православного християнства, проникли глибоко до Індії та принесли мусульманські віру та культуру в провінції Китаю. Навіть в Субсахарській Африці та на південних околицях Азії, що простяглися далеко за межі дальності польоту стріли степових воїнів, купцями і місіонерами поталанило багатьох повернути в іслам на початок XVI ст. Енергія мусульманської експансії не згасла, коли нечисленні європейці обійшли навколо Африки та встановили свою перевагу в Індійському океані. Мусульманські воїни і купці разом із суфійськими святими та вченими богословами продовжували, як і до XVI ст., завойовувати нові

³⁸ Той факт, що більшість козаків мали православне коріння та неприязнь до католицької політики Польщі, став важливим чинником у залученні України до московського табору. Слід урахувувати, що вільні громади козаків не могли вижити як самостійні утворення, причому знада стати поміщиками, чим спокушали козацьку старшину і Польща, і Росія, перешкоджала цьому, більшість козаків уважали за краще об'єднатися з православною Руссю, ніж із католицькою Польщею.

³⁹ У тому, що сказано про ситуацію в Російській державі, я спираюся переважно на таку працю: Michael T. Florinsky, *Russia: A History and an Interpretation* (New York: Macmillan Co., 1955), Vol. I. Крім праць, що зазначаються окремо, було використано такі видання: S. Platonov, *Histoire de la Russie* (Paris: Payor, 1929), pp. 167-487; W. E. D. Allen, *The Ukraine: A History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1940); Gunter Stökl, *Die Entstehung des Kosakentums* (Munich: Isar Verlag, 1953); Frederik C. Conybeare, *Russian Dissenters* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1921); James Mavor, *An Economic History of Russia* (2d ed.; London and Toronto: J. M. Dent & Sons, 1925), Vol. I; Serge Bolshakoff, *Russian Nonconformity* (Philadelphia: Westminster Press, 1950).

території та нових вірян протягом XVI–XVII ст. І хоча воєнні перемоги мусульман після 1700 р. стали рідшими, тиха пропаганда ісламу та навернення в нього не припинилися аж до наших днів.

Навіть більше, суспільна підтримка, на яку спиралася мусульманська експансія до XVI ст., діяла в майже незмінному вигляді протягом подальших двох сторіч. Так, у 1507–1515 рр. узбецькі кочовики вдерлися до міст межиріччя Амудар'ї та Сирдар'ї, як це робила не одна племінна конфедерація до них. Залишки колишньої правлячої верхівки цього району — тюрки, що асимілювалися в перській культурі, ворогуючі один з одним спадкоємці Тимура, ринули на південь, у долини Північної Індії, де заснували імперію Великих Моголів⁴⁰. Майже в той самий час 1565 р. мусульманські правителі у Південній Індії, набравши війська в Туркестані та Ірані, об'єдналися для загарбання Віджаянагару — останньої сильної індуїстської держави. Іслам здобув перемогу і на Яві, де в 1513–1526 рр. об'єднання мусульманських узбережних князівств скинуло індуїстський уряд внутрішньої частини острова та почало поширювати свою віру в глиб території. Інші острови й узбережні території Південно-Східної Азії, особливо ті, де активно велася торгівля, у період з XIV ст. по XVIII ст. також були залучені до орбіти ісламу⁴¹.

Практично такі ж місіонерські процеси відбувались і в Судані — західній частині Африки, де купці й праведники, підтримані такими мусульманськими державами, як Тімбукту, Кано, Борну, Марокко, спорадично поширювали іслам, навіть у періоди воєн між собою⁴². У Східній Африці мусульманські торговельні міста переважно від початку XVI ст. були під португальським пануванням, однак кочові мусульманські племена проникали глибоко всередину території (головно, на півночі регіону), незважаючи на те, що узбережжя було під контролем християн⁴³.

⁴⁰ Піднесення сильної Перської держави було також частково викликано узбецькою загрозою. Усе здійснювалося відповідно до дуже давніх прецедентів із тією різницею, що то був останній в історії випадок, коли степові народи із Західної Азії виявилися спроможними скинути цивілізовані уряди та привести в дію ланцюгову реакцію створення держав у Індії та на Середньому Сході. Завоювання маньчжурами Китаю в наступному сторіччі можна віднести до подій такого самого стибу.

⁴¹ Центральним пунктом цієї торгово-місіонерської діяльності була Малакка аж до 1511 р., коли тут з'явилися португальці. Після цієї дати розсадниками ісламу стали багато інших другорядних центрів. Див. D.G.E.Hall, *A History of South East Asia* (New York: St Martin's Press, 1955), pp.176-85; G.Coedès, *Les États hindouisés d'Indochine et d'Indonesie* (Paris: E. de Boccard, 1948), pp.382-86, 398-411. Досягнення мусульман у будівництві держав на засадах торгівлі й місіонерства у Південній Азії вельми нагадують діяльність, розгорнену перше індуїстами та буддистами в тих самих районах. За територіальними масштабами розмах мусульман був ширшим, ураховуючи, що вони дійшли до Борнео та Мінданао, однак у Японії та на Лусоні їх випередили християнські місії.

⁴² J.Spencer Trimingham, *A History of Islam in West Africa* (London: Oxford University Press, 1962), pp.93-103, 121-47.

⁴³ George Peter Murdock, *Africa: Its Peoples and Their Culture History* (New York: McGraw-Hill, 1959), pp.138-41, 320-24.

Навіть у християнській Європі, де культурний і військовий опір ісламові був набагато сильнішим, ніж в Африці чи Азії, Османська держава спромоглася відтрусувати християн аж до початку XVIII ст. Османські війська захопили велику частину Угорщини в 1526–1543 рр. і створили кільце залежних держав навколо Чорного моря. Після періоду заворушень (1579–1623 рр.), коли у зв'язку з хитами османської системи спадкування престолу виявилася паралізованою центральна влада, новий султан (1623–1640 рр.) провів переможну війну, але цього разу проти іншої мусульманської імперії, що виникла в Персії. По завершенні ще одного періоду слабкого правління рішучий і войовничий великий візир Мухаммед Копрюлю розв'язав ще одну (як виявилось, останню) кампанію військової експансії у Європі (1656 р.), яка згасла 1683 р. після облоги Відня⁴⁴. Така хода історії, здавалося, приносила успіх мусульманській експансії, яка відтрусувала християнство, хоч воно й виникло раніше ісламу. Усі правовірні мусульмани могли почуватися впевнено, принаймні до перемоги Австрії біля Зента в 1697 р., настільки, що тисячолітня боротьба проти християнства, складалася, як і в минулому, на користь мусульман.

І все ж, попри таке приголомшливе продовження процесів попередніх сторіч, на початку XVI ст. мусульмани зазнали трьох серйозних поразок, наслідків яких так і не змогли подолати. До цього призвели війни держав Піренейського півострова проти ісламу в Середземному морі, у районі Атлантичного й Індійського океанів, зміцнення Московської держави, унаслідок якого ханства західних степів уже не могли протистояти російській військовій потугі, а також глибокий розкол між сунітськими та шиїтськими сектами, що виник після перемог шаха Ісмаїла Сефеві.

Останнє з названих потрясінь, безперечно, сучасники сприймали як найсерйозніше, а зміни, що сталися в ісламі, викликані або посилені суперництвом сунітів і шиїтів, вочевидь підтверджують цей висновок. Війни проти Іспанії та Португалії забрали значну частину сил Османів, але на кінець XVI ст. турки могли привітати себе з відбиттям цієї загрози. Тоді ж мусульмани Індійського океану — не без допомоги Османів — позбулися загрози з боку португальців стосовно їхнього політичного й торговельного завоювання у Південній Азії. Що ж до Російської держави, то ісламському світові не поталанило організувати скільки-небудь значної відсічі. Проривання ісламу в західних степах було тісно пов'язане з долею

⁴⁴ Таке відродження сили Османів за великого візира Мухаммеда Копрюлю не лише встановило владу султана на Криті (1669 р.) і Поділлі (1676 р.), а й повернуло фактично до підкорення Туреччині давнішні держави-сателіти — Трансильванію (з 1661 р.), Молдавію та Валахію (з 1658–1659 рр.). Зусилля Австрії з метою відшкодувати втрату впливу Габсбурзької імперії в Трансильванії привели до війни 1661–1664 рр., що завершилася на користь Туреччини. Спроби Польщі зупинити просування Османів закінчилися тим, що Поділля відійшло до Туреччини.

тюркської кінноти, чия традиційна перевага перед осілим населенням зникла з початком часів вогнепальної зброї. Проте на 1676 р., коли Росія й Туреччина вперше набули спільний кордон, залишки колишніх степових імперій слугували буфером між центрами мусульманської та російської сил. Тому певний час великі мусульманські держави могли без ризику ігнорувати нового, але все ще далекого суперника на півночі.

Іберійський хрестовий похід і відповідь мусульманського світу. Хрестові походи в Іспанії почалися раніше й тривали довше, ніж у будь-якій іншій частині Європи, навіть іще до падіння останньої мусульманської держави на півострові в 1492 р. Іспанія і Португалія вирушили воювати морем до Африки. Португальці зміцнили напроти Гібралтару ще 1415 р. і втримували різні ділянки узбережжя Західної Африки аж до 1578 р. Головною метою всього португальського задуму щодо Африки було обійти мусульман і зв'язати християнську Європу з легендарним християнським царством пресвітера Іоанна. І хоча царство пресвітера Іоанна, на розчарування, стислося до розмірів напівварварської Ефіопії (куди португальці дісталися сухоходом уже 1493 р., а південним морським шляхом 1520 р.), морські успіхи Португалії в Індійському океані дали їй змогу перекрити торговельні шляхи мусульман у південних морях. У той же період Іспанія відновила воєнні дії проти мусульман, завоювавши попервах Гранаду (1492 р.), а по деякім часі перенісши їх до Північної Африки (1509–1511 рр.). Коли Карл V приєднав землі Іспанії до володінь Габсбургів у Німеччині та Нідерландів, Іспанія виявилася непрямо залученою до третього фронту проти мусульман — на Дунаї.

Османська імперія відповіла рішучими діями на загрозу Габсбургів. На суходолі Сулейман Кануні (Законодавець; 1520–1566 рр.) розширив кордони імперії аж до Карпат. На Середземному морі довга та безрезультатна боротьба закінчилася 1578 р., коли укладений між Іспанією та Туреччиною мир, який спершу вважався тільки передихом, виявився тривалим модус вівенді внаслідок виснаження фінансових можливостей Іспанії та ведення нею бойових дій на інших фронтах. Незважаючи на перемогу християн біля Лепанто (1571 р.), Туреччина могла цілком пишатися остаточним успіхом, оскільки вона втримала, зонайменше, під своїм номінальним контролем Туніс і Алжир, а також зберегла перевагу в Східному Середземномор'ї, відвойованому нею у Венеції в XV ст.

Ісламові не поталанило досягнути схожих вирішальних успіхів у Індійському океані. Хоча турецькі флотоводці подолали серйозні географічні перешкоди⁴⁵, щоб спорядити три великі експедиції проти Португалії (1554–1556 рр., 1563 р., 1586–1589 рр.), вони не змогли ліквідувати

⁴⁵ Суднобудування на Червоному морі не могло вестися з розмахом з огляду на брак лісу. Тому турецькі кораблі будувалися з матеріалів, що їх привозили сухоходом крізь Єгипет із Малої Азії або Сирії.

морську перевагу португальців у південних морях⁴⁶. Проте на другу половину XVI ст. ініціативні дії місцевих мусульманських мореплавців сприяли відновленню у Південній Азії торгівлі мусульманських купців майже в колишніх розмірах. Унікаючи портів, що були під контролем португальців, і беручи на борт достатньо зброї, щоб стлумити азарт випадкових нападників, мусульманські судна легко прослизали повз португальські патрульні кораблі. З погляду мусульман зусилля португальців із підтримки їхньої переваги на морі звузилися в той період до розмірів терпимих піратських нападів. І справді, мусульмани настільки успішно вислизали з-під контролю португальців, що ще до кінця сторіччя ті відкрили свої порти мусульманським судам, уважаючи портове мито вигіднішим, аніж здобич від піратства і війни⁴⁷.

Панування в Середземному морі та Індійському океані поступово переходило від іберійських держав до голландців, французів і англійців. Їхні успіхи пояснювалися значною мірою офіційним позитивним ставленням до них мусульманських правителів, які вбачали в них солідну противагу Іспанії та Португалії. Так, наприклад, 1536 р. Франція дістала торговельні переваги як учасниця франко-османського воєнного союзу проти Габсбургів, укладеного того ж року. Англійська Левантійська компанія домоглася подібних пільг 1580 р. У 1597 р. у Східному Середземномор'ї (під французьким прапором до 1612 р.) з'явилися голландці, які швидко склали конкуренцію і французам, і англійцям⁴⁸. У такий спосіб голландські й англійські купці дісталися до Індії, користуючись захистом договорів, укладених із Моголами та іншими мусульманськими правителями. Навіть більше, беручи до уваги первинну залежність від доброї волі мусульман, протестантські держави навмисно утримувалися від місіонерської діяльності, яка була основною особливістю експансії з Іберійського півострова⁴⁹.

Отже, діяльність французьких, голландських і англійських купців на мусульманських землях, незважаючи на те, що вона велась із заступництвом місцевих правителів, підготувала ґрунт для майбутнього

⁴⁶ Останню з названих експедицій було відряджено до східного узбережжя Африки, де вона назавжди відкинула португальські сили з північної частини цього узбережжя. Остаточна поразка турецького флоту (біля Момбаси) стала вислідом як бунту на судах, так і натиску португальських кораблів. Див. F.Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, р.1019. Праця Броделя є фундаментальним дослідженням історії боротьби іберійських і мусульманських держав, особливо в останні півсторіччя.

⁴⁷ B.Schrieke, *Indonesian Sociological Studies* (The Hague: W. van Hoeve, 1955), I, 45.

⁴⁸ Braudel, *La Méditerranée*, pp.483-502; Paul Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVII siècle* (Paris: Hachette, 1896), pp.xi-xxxiii.

⁴⁹ Симптоматичним для ранніх відносин між протестантськими торговельними компаніями та мусульманськими правителями був той факт, що голландці відібрали Малакку в португальців 1641 р. тільки завдяки допомозі суходільних сил, наданих їм султаном Джохору. З іншого боку, на Яві та інших островах Ост-Індії, підкорених Голландією, її присутність викликала марні, але запеклі «протихрестові походи» мусульман. Див. D.G.E.Hall, *A History of South East Asia*, pp.252-82.

європейського володарювання. Особливо яскраво це виявилось в Індії та Ост-Індії (Індонезії), де ще в XVII ст. торговельна активність англійців і голландців почала приводити до істотних змін в економіці азійських країн. Великі голландські й англійські торговельні компанії наполегливо розвивали в Європі попит на східні товари, такі як індиго, бавовняні тканини та селітра з Індії, шовк, чай і порцеляна з Китаю, арабська кави та перські килими, а зростання популярності цих товарів у Європі швидко і серйозно вплинуло на виробничу систему Азії.

Голландські й англійські купці не вдовольнялися торгівлею між Європою та азійськими країнами, а активно й наполегливо прагнули розвивати торгівлю та промисловість у самих «Індіях». Їхньою метою було зробити вигідною внутрішню торгівлю в Азії. Особливо європейські компанії потребували прибутків з Азії, щоб обмежити безперестанний відплив золота і срібла з Європи, що викликало тривогу урядів європейських країн. Вивіз дзвінкої монети з Європи не можна було стримати (якщо не припинити ввезення нових східних товарів); поки в Азії не з'явиться смак до європейських товарів. Однак до другої половини XVII ст. європейські товари були зазвичай непридатними для азійських ринків і часто виглядали грубими та необробленими порівняно з місцевою продукцією. Навіть після того, як європейські майстри навчилися імітувати деякі види азійського шовку й винайшли довші методи виробництва, азійський ринок для європейських товарів залишався дуже вузьким, а отже, тиск на торговельні компанії з метою примусити їх добувати гроші в самій Азії залишався вельми сильним.

Наслідки для економіки азійських країн у деяких випадках були приголомшливими. Голландці, наприклад, широко запроваджували раціональні методи сільського господарювання на Яві та сусідніх островах, налагодивши вирощування яванцями-селянами чайних кущів, цукрової тростини та прянощів. Своєю чергою, англійці помалу встановлювали широкий управлінський контроль над текстильниками Західної Індії. Видаючи невеликі суми ткачам як аванс, англійські агенти могли зазначати типи товарів, які їм були потрібні, а розмір наданих коштів безпосередньо регулював кількість одягу, що надходив на ринок. Вироблені в такий спосіб товари пропонувалися потім на продаж європейськими посередниками не тільки у Європі, а й у прибережних країнах Африки і на південному узбережжі Азії, а також в Японії та Китаї, себто там, де відкривалися вигідні ринки. За таких економічних умов почали швидко розвиватися відсталі раніше райони, як-от Філіппіни і східне узбережжя Бенгальської затоки. Європейські торговці, об'єднані в могутні, добре оснащені компанії, повсюдно захоплювали дедалі вирішальніший контроль над великою торгівлею, тоді як місцеві підприємства поступово відтручувалися назад, до дрібної місцевої торгівлі⁵⁰.

⁵⁰ Див. W.H. Moreland, *From Akbar to Aurangzeb: A Study in Indian Economic History*

Економічне проникнення Європи в Османську імперію відбувалося набагато повільніше. Хоча слід зазначити, що на кінець XVII ст. французькі, англійські та голландські кораблі здійснювали основну масу далеких торгових перевезень із турецьких портів. Модель обміну турецької сировини на європейські готові вироби прирікала Схід на економічну пасивність. Несприятливий соціальний статус купців у Османській імперії, які перебували в залежності від військових і чиновницьких кіл, котрі здебільше ставилися до їхніх інтересів байдуже або й вороже, перешкоджав і зрештою унеможливив для підданих султана підтримання широкомасштабної торговельної діяльності та суперництво з європейськими купцями. Прибутки посередників од продажу товарів з Азії внаслідок завоювання європейцями океанів різко скоротилися, і після такого повернення до традиційного економічного становища Середнього Сходу у світі місцеві ремісничі й торгові підприємства виявилися не в змозі утримати провідне місце у світовій торгівлі. Проте до самого початку XVIII ст. європейські купці рідко могли просунутися далі османських портів унаслідок того, що внутрішня торгівля залишалася в руках місцевих торговців, а після 1592 р. торгівля на Чорному морі стала вотчиною Османів⁵¹.

На початку XVIII ст. ніхто не зміг би передбачити кінцевих наслідків європейської торговельної потужності. Хрестові походи іберійських держав дістали відсіч у Середземному морі та згасли в Індійському океані, а політичні наміри Голландії, Франції та Англії щодо торговельного проникнення в ісламські землі ще не були очевидними. Отже, мусульмани мали, напевне, достатні підстави сподіватися, що тверда прихильність давнім зразкам життя слугуватиме їм і надалі, як слугувала в минулому.

(London: Macmillan & Co., 1923); Bal Krishna, *Commercial Relations between India and England, 1601–1757* (London: George Routledge & Sons, 1924); J.C. van Leur, *Indonesian Trade and Society* (The Hague: W. van Hoeve, 1955), pp.159-245.

⁵¹ Мені не поталанило знайти якісь задовільні історичні дані щодо економічного розвитку Османської імперії та імперії Сефевідів. Можна зазначити такі: Paul Masson, *Histoire du commerce français*; A.C.Wood, *A History of the Levant Company* (London: Oxford University Press, 1935); H.A.R.Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society and the West* (London: Oxford University Press, 1950), Vol.I, Part I, pp.294-313. Бродель (*La Méditerranée*, pp.616-43) передбачає як гіпотезу дію «сеньйоріальної реакції», що поширилася Середземномор'ям від Іспанії крізь Італію до Туреччини, і свідчить про «зраду буржуазії», яка воліла скуповувати землі, ніж клопотатися ненадійними торгівлею та ремісництвом. З іншого боку, Траян Стоянович («The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History*, XX (1960), 234-62) наводить факти піднесення торговельної активності підданих Османської імперії в період від XIV по XVIII ст.

До появи нових праць щодо економічної історії Османської імперії було б передчасно висувати певні думки стосовно суспільного й економічного перетворення Середнього Сходу, які могли сприяти послабленню його торгових позицій відносно Європи в XVI–XVII ст. Слід зазначити при цьому дуже велику подібність між колоніальним становищем Візантії після XII ст. щодо італійських торговельних міст і відносинами османських територій з Північно-Західною Європою після кінця XVII ст.

За всіма ознаками наступ Європи на іслам провалився, як провалилися колись середньовічні хрестові походи. Здавалося, не було приводу для тривоги, причин для проведення реформ і підґрунтя для сумнівів у істотній перевазі шляху мусульман.

Розквіт Росії та його наслідки для ісламу. Коли 1480 р. Іван III Московський домігся політичної незалежності від Золотої Орди, татари були настільки послаблені внутрішніми чварами, що виявилися неспроможними протиставити йому щось більше, ніж марну демонстрацію військової потуги. Відтак на 1517 р. Московія і Польсько-Литовська держава розібрали між собою всі російські князівства, які раніше були залежні від татар, і обидві ці держави почали швидко поширювати свій вплив на південні степові райони.

У XVI ст. незалежні козацькі гурти в південних степах сформували непокірні республіканські об'єднання, що здавалися на короткий час здатними утворити силові центри проти Варшави і Москви⁵². Однак у XVII ст. просування Росії, Польщі та Туреччини в степ дедалі сильніше підривало незалежність козаків. Козацька старшина вважала вигідним об'єднуватися з тим чи тим сусіднім урядом, дістаючи натомість плату за військову службу й гарантії від Польщі та Росії (але не від Туреччини) визнання їх поміщиками і панами над голотою. Після складних маневрів між Росією, Польщею та Туреччиною козацькі спільноти врешті висловилися 1681 р. за об'єднання з Росією, унаслідок чого так звані реєстрові козаки, тобто чоловіки, унесені до спеціальних військових реєстрів, утворили боєздатні допоміжні сили російського війська. Зражені власними вождями, пересічні козаки були зведені до стану кріпаків. Таким чином вольниця перших козацьких гуртів, яка не визнавала ніякої влади, пішла з поверхні життя, щоб згодом спалахувати у вигляді стихійних селянських повстань у XVII–XVIII ст. (Можна залишити на сумлінні автора численні неточності цього абзацу, досить значні, щоб викликати протест, але, проте, вони не ухиляються від основної логіки викладу. — *Прим. ред.*)

Задовго до зміцнення своєї влади в Україні Росія завоювала Казанське (1552 р.) і Астраханське (1556 р.) ханства, відкривши все Поволжя для російських поселень і торгівлі. Слідом за цим перші купці й проїдисвіти перейшли Уральські гори та почали встановлювати владу Росії у верхоріччі Обі (1579–1587 рр.). Згубні розбрати в мусульманському

⁵² Козацькі загони були суходільним еквівалентом піратських команд, які влаштувалися в той же період у Вест-Індії, Південнокитайському морі та вздовж «Берберського» узбережжя Північної Африки. Як і укріплені селища козаків, піратські осередки розташовувалися в таких місцях, де їх не могла потривожити організована сила держави. Істотна залежність козаків у постачанні (зброєю та набоями) від осілих сільськогосподарських громад вельми скидалася на залежність піратів у постачанні їх від цивілізованих портів.

ханстві Сибіру зробили перемогу Росії відносно легкою. Перед нею відкривалися простори тайги і тундри, населені переважно первісними і невойовничими народами, а також горностаєм та іншою хутровою звіриною. Російським агентам неважко було примусити корінне населення добувати хутро та віддавати його як данину. Опанувавши санне пересування крижаними ріками і перетягання вантажів волоком від однієї ріки до іншої, російські дослідники й ошуканці вже не зустрічали нездоланих перешкод на всьому шляху до Охотська на березі Тихого океану, куди вони вийшли в 1638 р.⁵³

Успіхи Росії в західних степах і сибірській тайзі, а також просування ламаїзму в центральних⁵⁴ і східних степах сприяли значному відсуненню північного кордону ісламу в XVI–XVII ст. Великі мусульманські держави не робили серйозних зусиль, щоб вплинути на перебіг подій⁵⁵. Персія, цей природний вартовий воріт до центральних степів, вела тяжку боротьбу проти Османської імперії та не мала зайвих сил. Бухарська узбецька імперія, прийнявши суворо ортодоксальний і обмежений варіант сунізму, активно придушувала місіонерський дух суфізму, що приніс ісламові в попередні сторіччя його головні успіхи в навіренні степових народів. Самі степи були бідними та безперспективними, особливо після того, як караванні шляхи в Азії втратили колишнє значення, поступившись новим морським і річковим шляхам далеко на півдні й півночі від Центральної Азії. У представників мусульманської цивілізації, отже, залишалося небагато можливостей проникати в степові простори. Культурний і релігійний вакуум, що утворився, відповідно заповнювався тибетським ламаїзмом.

Отже, іслам зазнав своїх перших серйозних поразок у степах Східної Європи та Центральної Азії, тоді як у районах, що зазнавали прямого наступу Заходу, мусульманські імперії, як і перше, переможно розширювали свої кордони.

⁵³ John F. Baddeley, *Russia, Mongolia, and China* (2 vols.; London: Macmillan & Co., 1919), I, lxix, lxxiii; Robert J. Kerner, *The Urge to the Sea: The Course of Russian History* (Berkeley and Los Angeles, Calif.: University of California Press, 1946), pp.66-88; Raymond H. Fischer, *The Russian Fur Trade, 1550-1700* (Berkeley and Los Angeles, Calif.: University of California Press, 1943).

⁵⁴ Цей процес став помітною поразкою мусульманських місіонерів. Територія басейну річки Ілі, заселена калмиками, була свого часу мусульманською; однак іслам відступив, коли узбеки, що жили в цих краях, рушили на південь і захід до Трансоксанії, залишивши ці землі тоді ще язичникам калмикам.

⁵⁵ У 1659 р. Османська імперія спорядила експедицію з метою відкинути Росію з нижньої Волги та злучитися з силами середньоазійських ханств, залишивши в тилу шийтську Персію. Однак заколот яничарів і розбрат із кримським ханом, який, можливо, побоювався за свою незалежність, якби Османи укріпилися на флангах його володінь, привели до того, що Османська імперія відмовилася від цієї ідеї. Цікаві коментарі про значення цього нерішучого підприємства та його провал див. у праці: A. J. Toynbee, *A Study of History*, VIII, 225-27.

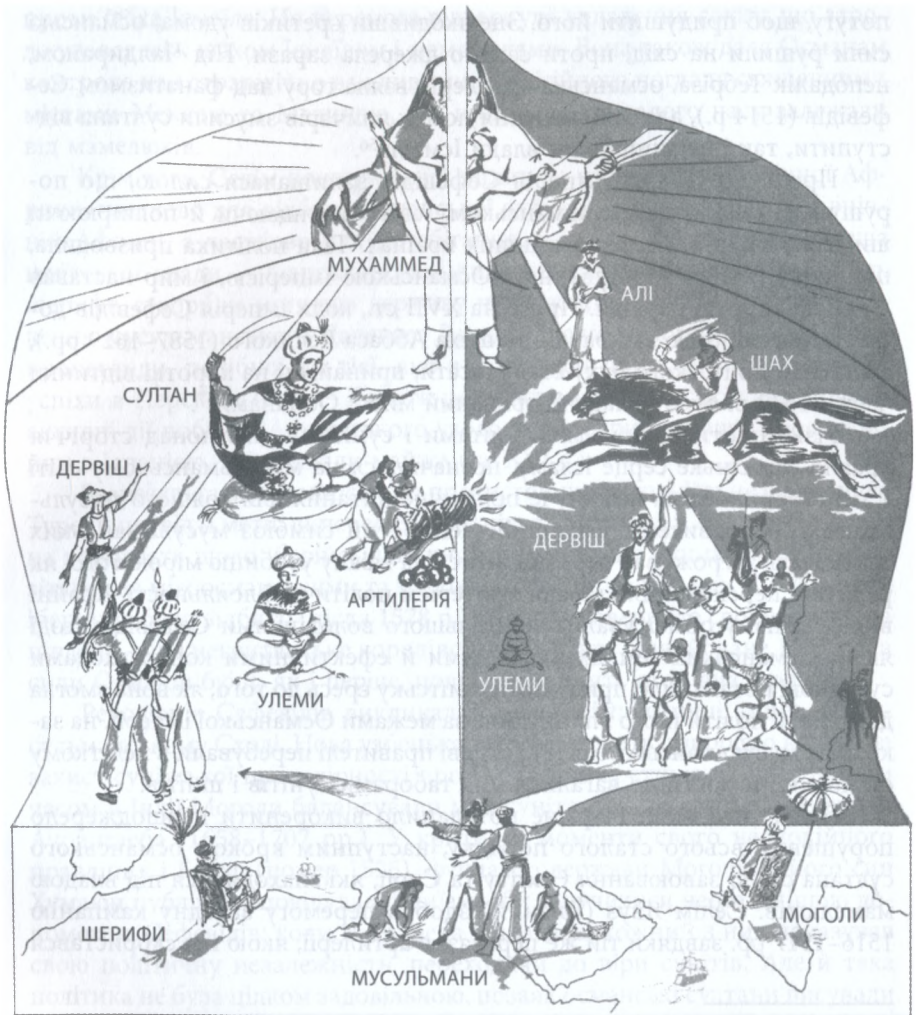
Конфлікт між сунітами і шиїтами та його наслідки для ісламу.

Різні за поглядами секти, що їх мусульманське вчення певною мірою довільно окреслило в спільноті правовірних, розділились у питанні щодо законності правонаступництва пророка на два основні угруповання: шиїтів, які вважали, що спадкування має йти тільки за лінією зятя Мухаммеда — Алі, і сунітів, які визнавали законність влади Абу Бекра, Омара, Османа та їхніх спадкоємців у халіфаті. З появою численних суфійських орденів, братств та інших релігійних об'єднань основна суперечка ускладнилася ще більше. Чіткі її межі почали розмиватися зі збільшенням різнорідних релігійних груп, котрі були побожними, як шиїти, але залишалися сунітами в питаннях визнання законності трьох перших халіфів. Заплутаність посилювалася ще й тим, що, хоча шиїти залишалися меншиною в переважній частині мусульманського світу, імітація ними сунітської ортодоксальності з одночасним розкриттям прихованих істин тільки надійним посвяченим дала змогу різноманітним шиїтським громадам поширитися по всіх мусульманських землях. За таких умов тривалий час між сектами ісламу зберігалася не проста рівновага, яка порушувалася на місцевому рівні, коли якась особлива свята людина домагалася суворого дотримання правил або ж з'являвся якийсь фанатик, котрий віщував прокляття всім, хто ігнорував його богословські засади.

Політична нестабільність на мусульманських землях після X ст., часті випадки нестійкого захоплення влади турецькими воєначальниками, що переділяли її в багатьох частинах ісламських земель, сприяли збереженню цієї релігійної рівноваги, оскільки небагато правителів хотіли чи зважувалися викликати бунт, занадто енергійно домагаючись релігійної покірності. Османська держава не була винятком, оскільки султани, хоча й пристали на підтримку сунітської ортодоксальності, зробивши сунізм державною релігією в XV ст., усе ж таки не поривали відносин із різними громадами дервішів, чия релігійна пристрасть так сильно допомогла розширенню Османської імперії на перших етапах.

Релігійну та політичну рівновагу ісламу було різко порушено 1499 р., коли фанатична шиїтська секта, керівники якої вже кілька сторіч жили поряд із південним краєм Каспійського моря, почала здобувати одну за одною запаморочливі перемоги. Почавши зі зменьки гарячих послідовників, ватажок секти Ісмаїл Сефеві швидко створив фанатичне й могутнє військо, сам залишаючись при цьому непримітним, протягом року захопив Тебріз і оголосив себе шахом (1500 р.). Потім були нові перемоги, а 1506 р. усе іранське плато об'єднали під прапором нового завойовника. У 1508 р. Ісмаїл установив свою владу над Багдадом і над більшою частиною Іраку, а 1510 р. завдав жорстокої поразки середньоазійським узбекам, зміцнивши свій східний кордон.

Секрет цих успіхів полягав у релігійному фанатизмі воїнів Ісмаїла, який після кількох поколінь підпільного проповідування шиїзму увін-

РОЗКОЛ ІСЛАМУ НА СУНІЗМ І ШІІЗМ

чався такими приголомшливими перемогами. З огляду на силу своїх шіїтських переконань Ісмаїл піддавав переслідуванню всіх мусульман-сунітів, що потрапляли під його владу, і надавав могутню підтримку поширенню шіїзму як у своїй новій державі, так і поза її межами. Навіть більше, перемоги Ісмаїла надихали багатьох прихильників шіїзму відкрито виступати в різних частинах мусульманського світу, зокрема в Східній Анатолії, де кинутий ними виклик не міг залишитися без уваги з боку османського султана. Так, 1514 р. в Анатолії спалахнув масовий бунт шіїтів проти Османів і султанові довелося зібрати всю військову

потугу, щоб придушити його. Знешкодивши єретиків удома, османські сили рушили на схід, проти самого джерела зарази. Під Чалдираном, неподалік Тебриза, османська артилерія взяла гору над фанатизмом Сефевідів (1514 р.), але заворушення поміж яничарів змусили султана відступити, так і не знищивши влади Ісмаїла⁵⁶.

Протягом XVI ст. імперія Сефевідів залишалася силою, що порушувала спокій у мусульманському світі, захищаючи й поширюючи шийтське вчення в себе та в інших країнах. Така політика призводила, природна річ, до ворогування з Османською імперією, і мир наставав лише на короткі періоди. Проте на XVII ст., коли імперія Сефевідів досягла свого апогею за правління шаха Аббаса Великого (1587–1629 рр.), фанатизм шийтського руху став згасати, принаймні на короткі відтинки часу, і 1639 р. було укладено тривалий мир з Османами⁵⁷.

Різке протистояння між шийтими і сунітами, яке понад сторіччя краяло самісіньке серце ісламу, позначилося на мусульманському світі й перетворилося на неминуче політичне питання для кожного мусульманського правителя. Колишній непростий симбіоз мусульманських сект скрізь загрожував перетворитися на важку усобицю мірою того, як релігійні переконання ставали критерієм політичної лояльності. Крайні вияви шийзму обмежувалися здебільшого володіннями Сефевідів, тоді як на османських землях жорсткими й ефективними контрзаходами султанові поталанило придушити шийтську ересь до того, як вона змогла досягнути політичного впливу. Але за межами Османської імперії, на за-країнах мусульманського світу місцеві правителі перебували в нелегкому становищі й постійно вагалися між таборами сунітів і шийтів.

Після того як 1514 р. не поталанило викоренити першоджерело порушення всього сталого порядку, наступним кроком османського султана стало завоювання Єгипту та Сирії, які знаходилися під владою мамелюків. Селім Явуз (Грізний) здобув перемогу за одну кампанію 1516–1517 рр. завдяки тій же перевазі в артилерії, якою він скористався

⁵⁶ Корпус яничарів був тісно пов'язаний з орденом дервішів Бекташи, і можливо, їхні стосунки з цією різномірною таємною шийтською громадою стали причиною небажання забезпечити вирішальну перемогу сунітів. Нам невідомі прямі підтвердження цієї думки, хоча загалом принципова віротерпимість, характерна для ордену Бекташи, дозволяла його членам спілкуватися з тими, хто прагне до бога, незалежно від шляху, яким вони йшли до нього. Див. John K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes* (Hartford, Conn.: Hartford Seminary Press, 1937).

⁵⁷ Суперництво Османів і Сефевідів мало велике значення для Європи. З 1606 р. по 1639 р. Османська імперія зосередилася на війні проти Персії та відповідно послабила натиск на християнську Європу, що фактично дозволило відбутися Тридцятирічній війні. За взаємною згодою Габсбурги й Османи повернулися один до одного спинами, щоб сконцентруватися на зусиллях винищити ересь у своїх релігійних громадах. Кожна зі сторін була настільки виснажена цією боротьбою, що мусульмансько-християнські війни в придунайській Європі всерйоз відновилися аж під кінець XVII ст., коли 1683 р. турки розпочали другу облогу Відня.

проти шаха Ісмаїла. Ця перемога відвернула укладення союзу, що зароджувався між шахом Ісмаїлом і мамелюками. Вона також дала Османам контроль над стратегічно важливими з релігійного погляду священними містами Меккою та Мединою, які протягом тривалого часу залежали від мамелюків.

Крім того, Селім поширив свій вплив на узбережжя Північної Африки, частково для відбиття іспанської загрози мусульманській Північній Африці, а частково для запобігання експансії ще одного вогнища шийтської влади — марокканської династії шерифів Сааді. До 1511 р. шерифи створили могутню державу на основі племен і міського населення мусульманського Далекого Заходу, діючи за допомоги релігійної пропаганди, подібної до тієї, яка в ті ж часи приносила такі яскраві успіхи в Персії та Іраку⁵⁸. Того ж року османські морські сили почали активні дії поблизу Алжирського узбережжя, спричинивши морські війни з Іспанією, які тривали майже все XVI ст.

Безрезультатність морського протистояння з Іспанією не відвернула Туреччину від її мети: випередити Іспанію та Марокко в Алжирі⁵⁹. Спільна ворожість щодо іберійських християн допомогла уникнути прямого зіткнення між османськими та марокканськими державами. Коли натиск іберійців було відбито (після 1578 р.), Марокко звернуло свої погляди на південь — на негритянське королівство Тімбукту (завойоване 1591 р.), а сили Османів були, як і перше, повністю зайняті на інших фронтах⁶⁰.

Революція Сефевідів викликала складніші політичні зміни на мусульманському Сході. Нова узбецька держава досить природно встала на захист сунітської правовірності проти сусідніх еретиків Сефевідів. Тим часом в Індії Моголи балансували між сунітами і шиїтами аж до епохи Аурангзеба (1658–1707 рр.). У критичні моменти свого неспокоїного правління і Бабур (помер 1525), фундатор держави Моголів, і його син Хумаюн публічно сповідували шиїзм, аби заручитися необхіднішою допомогою Сефевідів; коли ж потреба відпадала, кожен з них показував свою політичну незалежність, переходячи до віри сунітів. Але й така політика не була цілком задовільною, позаяк османські султани висували

⁵⁸ Для руху Сааді головним стимулом була священна війна проти португальського й іспанського вторгнення на Африканське узбережжя, і для цього не були потрібні спонуки з боку Сефевідів. Проте з погляду Османської імперії одночасне виникнення сильних шийтських держав на сході й заході, коли прихильники шиїтів у межах імперії готували бунт, виглядало, звісна річ, загрозливим. Про цей період історії Марокко, різко відмінний від загального становища в мусульманському світі, див. Coissac de Chavrebière, *Histoire du Maroc* (Paris: Payot, 1931), pp.268-94.

⁵⁹ Турки претендували також на владу сюзерена над самим Марокко, одначе це скорше були плани на майбутнє, ніж реальність тих днів. Див. Braudel, *La Méditerranée*, p.995.

⁶⁰ Alphonse Gouilly, *L'Islam dans l'Afrique occidentale française* (Paris: Larousse, 1952), pp.62-63.

ИСЛАМ У XVII СТ.

Мініатюри, що наведено тут, виконано при дворі могольського імператора Джахангіра (1605–1627 рр.). На мініатюрі зліва Джахангір обіймає шаха Сефевідів, а біля їхніх ніг лежать лев і вівця. Художник відобразив політичне та духовне примирення сунітів і

Обидва малюнки — Смітсонівський Інститут (Smithsonian Institution, Freer Gallery of Art), Вашингтон.

шиїтів, припинення індійсько-іранського суперництва. На мініятурі праворуч імператор зображений на своєму троні. Він приймає книгу (можливо, Коран) з рук мусульманського священика в присутності двох європейців та індіста. Молитовна поза темноволосого європейця з бородою вказує, що він, можливо, прибув по дозвіл на торгівлю (чи якийсь інший привілей) від могутнього мусульманського правителя Індії.

туманні претензії на верховенство над усією сунітською спільнотою на противагу підтримці, що її надавали шіїтам Сефевідів⁶¹.

Відтак династія, що вела родовід від Чингізхана й Тимура та дивилася на Османів і Сефевідів просто як на вискочнів, не могла почуватися добре ні в стані сунітів, ні в стані шіїтів. І тільки імператор Акбар (1556–1605 рр.) зміцнив владу Моголів. Установивши тверде й ефективне правління над усією Північною Індією, він заявив претензії на незалежну релігійну владу⁶². Син Акбара Джахангір не дуже переймався питаннями релігії та, отже, підтримував набагато кращі відносини з мусульманськими богословами, ніж його батько. Слід зазначити при цьому, що, зовні дотримуючись вимог сунізму, уряд не ставав на бік ані сунітських, ані шіїтських улемів, доки імператор Аурангзеб (1658–1707 рр.) силою зброї не підтримав сунітів. Його військо розбило шіїтських правителів Південної Індії, розширивши імперію Моголів до найбільших її розмірів. Одначе згодом релігійне завзяття Аурангзеба послабило імперію, оскільки його нетерпимість до індуїстського ідолопоклонства призвела до масових народних виступів у Центральній Індії, а мусульмани були настільки переділені боротьбою сунітів і шіїтів, що вже не могли вести узгоджені дії проти наступу індуїзму⁶³.

⁶¹ Титул халіфа, тобто спадкоємця пророка як голови правовірних на землі, утратив точність свого первинного значення на XVI ст. Сунітські правознавці схиляються до думки, що справжній халіфат зник у XIII ст., коли монголи знищили залишки держави Аббасидів. Отож, періодичне долучення титулу халіфа до переліку різних офіційних титулів османських султанів не має великого значення. Так іменували й інших мусульманських правителів. Проте політична мусульманська теорія, як сунітська, так і шіїтська, закликала до об'єднання правовірних в єдину політичну спільноту, і будь-який правитель, що претендував на релігійну законність, як це, безперечно, робили османські володарі, мав прагнути всесвітнього володарювання в рамках ісламу, хоч якою туманною була б ідея такого володарювання. Про халіфат і його стосунок до османських султанів див. H.A.R.Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, Vol.I, Part I, pp.26-38; T.W.Arnold, *The Caliphate* (Oxford: Clarendon Press, 1924), chap.xi.

⁶² Точний характер релігійної політики Акбара та її мотивів є предметом для дискусій. Як видається, сам Акбар був людиною широких поглядів, що дошукувалася істини в релігії та з цікавістю слухала представників будь-якої віри в межах свого кругозору, хоча в слухності тієї чи тієї з них він не був повністю переконаний. Він зібрав навколо себе знавців і пробував обряди і правила, взяті з різних джерел. Цілком можливо, що Акбар ставився до цієї групи як до певного суфійського ордену, а себе вважав її фундаментом і зверхником. Така еkleктична і напівтаємна поведінка обурювала ортодоксальних мусульман і завдавала страждань християнським місіонерам, що споглядали це, але сприймалася як явище цілком природне будь-яким індуїстом. Див. F.W.Buckle, «A New Interpretation of Akbar's 'Infallibility Decree' of 1579», *Journal of the Royal Asiatic Society* (1924), pp.590-608; M.L.Roychourdour, *The State and Religion in Mughal India* (Calcutta: Indian Publicity Society, 1951), pp.67-118 і далі; Sri Ram Sharma, *The Religious Policy of the Mughal Emperors* (Oxford University Press, 1940), pp.15-69; Arnulf Camps, *Jerome Xavier S.J. and the Muslims of the Mogul Empire* (Schöneck-Beckenried, Switzerland: *Nouvelle Revue de Science Missionnaire*, 1957), pp.51-91; Aziz Ahmad, «Akbar, Hérétique ou Apostat?» *Journal Asiatique*, CCXLIX (1961), 21-35.

⁶³ У політиці Аурангзеба, як це було і з Акбаром, могли відігравати певну роль

Серйозніше шиїзм торкнувся Азербайджану, Персії та Іраку, оскільки саме в цих країнах Ісмаїл і його послідовники доклали значних зусиль для перебудови суспільства на своїх релігійних засадах. Труднощі не забарилися, коли вони взялися встановлювати новий режим, оскільки, як і багато інших революціонерів до і після них, Сефевіди швидко виявили, що грубе сектантське завзяття саме собою було недостатньою базою для правління. Тоді Ісмаїл закликав шиїтських богословів і вчених-правознавців з усіх кінців мусульманського світу, де вони знайшли собі притулок, і наказав їм (як за два сторіччя перед тим за аналогічних обставин османські султани використали сунітських правознавців) скласти правила, за якими повинні жити його послідовники та піддані. Релігійні противники, аж до суфійських братств, орденів дервішів і, звісно, усіх сунітських громад, жорстоко винищувалися — так само безжално, як приблизно тоді ж нищилися монастирі в протестантській Європі. Не дивно, що імператорське оточення та шиїтські богослови швидше дійшли згоди в тому, що слід знищувати, ніж у тому, що треба створювати. Шахи неохоче розлучалися з найменшими зі своїх прерогатив навіть на користь духівництва, а борці за чистоту шиїзму не схильні були пробачати відхилення навіть тим, хто більше за інших симпатизував шиїзму. Сварки з шахським оточенням тільки посилювали енергію, з якою шиїтські поширювачі ідеї «дванадцяти імамів» укорінювали з-поміж населення принципи своєї віри⁶⁴. Маючи репутацію людей чудодійної сили, яким відкрита воля бога, шиїтські богослови потужно впливали на широкі народні маси, аж поки їхні переконання не стали перетворюватися на засіб контролю дій самого шаха⁶⁵.

Система світського правління та військова організація розвивалися не так швидко. Так тривало доти, доки за правління шаха Аббаса Ве-

особисті релігійні переконання. При цьому слід мати на увазі, що до того моменту, коли він зійшов на індійський трон, влада Османів була послаблена, і тому Аурангзеб міг сподіватися посісти місце султана на чолі всієї сунітської спільноти. Завоювання Аурангзеба в Південній Індії з винищенням безбожників і еретиків ясно вказували на нього як на справжнього халіфа та ватажка правовірних, а отже, могли відбуватися саме з цією метою. Учені-правознавці навіть за межами його володінь справді іменували його цим титулом. H.A.R.Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, Vol.I, Part I, p.35. Див. також прекрасну працю Азіза Ахмада: Aziz Ahmad, «Moghulindien and Dar-al-Islam», *Saeculum*, XII (1961), 266-90; John Norman Hollister, *The Shia of India* (London: Luzac and Co., 1953), pp.126-40.

⁶⁴ Спрошені вчені книги відігравали роль короткого катехісису християнської церкви в Західній Європі. З питання про шиїтську богословську літературу та приклади типових релігійних книг див. у праці: E.G.Browne, *History of Persian Literature* (Cambridge: Cambridge University Press, 1920), IV, 368-411.

⁶⁵ Судячи з мови його тюркських поем, Ісмаїл постає людиною, яка стверджує, що він — не більше і не менше, як утілений бог, і тюркські племена, що стали під його знамена, напевно, вірили в це. Ці твердження не були, однак, офіційним поглядом прихильників ідеї «дванадцяти імамів», котрі заявляли, що Сефевіди — лише нащадки сьомого з дванадцяти законних імамів і відповідно стоять трохи ближче до бога, ніж звичайні люди. Див. Hans Robert Roemer, «Die Safawiden», *Saeculum*, IV (1953), 31-33.

ликого племінну основу війська Ісмаїла⁶⁶ та його врядування не було змінено й урівноважено створенням регулярної армії, що набиралася переважно з грузинів і вірмен, навернених в іслам, за зразком яничарського корпусу Османів⁶⁷.

Жорсткі реформи, що їх проводили Сефевіди, були безпрецедентними як для Османської імперії, так і для держави Моголів. Суніти давно змирилися з релігійним розмаєм, і в народі більше не виникали спалахи сунітського фанатизму, які могли б спричинити релігійні революції на кшталт тієї, яка змінила Персію в XVI ст. Різномірні ордени дервішів були дуже тісно сплетені з основами Османської держави, щоб їх можна було спокійно знищити⁶⁸, а після повстання та різанини 1514 р. шиїти, які вижили на османських землях, вдавалися до звичайного для них засобу порятунку, зовні дотримуючись сунітських звичаїв. Коли в такий спосіб небезпеку відкритих виступів було усунено, сунітська громада з її терпимим характером не припускала й думки про жорстоку Контрреформацію, на кшталт тієї, що саме починалася в католицькій Європі. Османські султани обмежувалися адміністративними запобіжними засобами. Так, Сулейман Кануні (1520–1566 рр.) удосконалив і розширив ієрархічну структуру улемів імперії, дав кошти сунітським навчальним закладам і зазвичай усією вагою свого уряду стояв на боці чіткіше сформульованого сунізму. Завдяки таким зваженим законодавчим заходам релігійні та політичні інституції Османської імперії досягли вигляду, в якому вони зберігалися практично без змін протягом більш як двох сторіч⁶⁹.

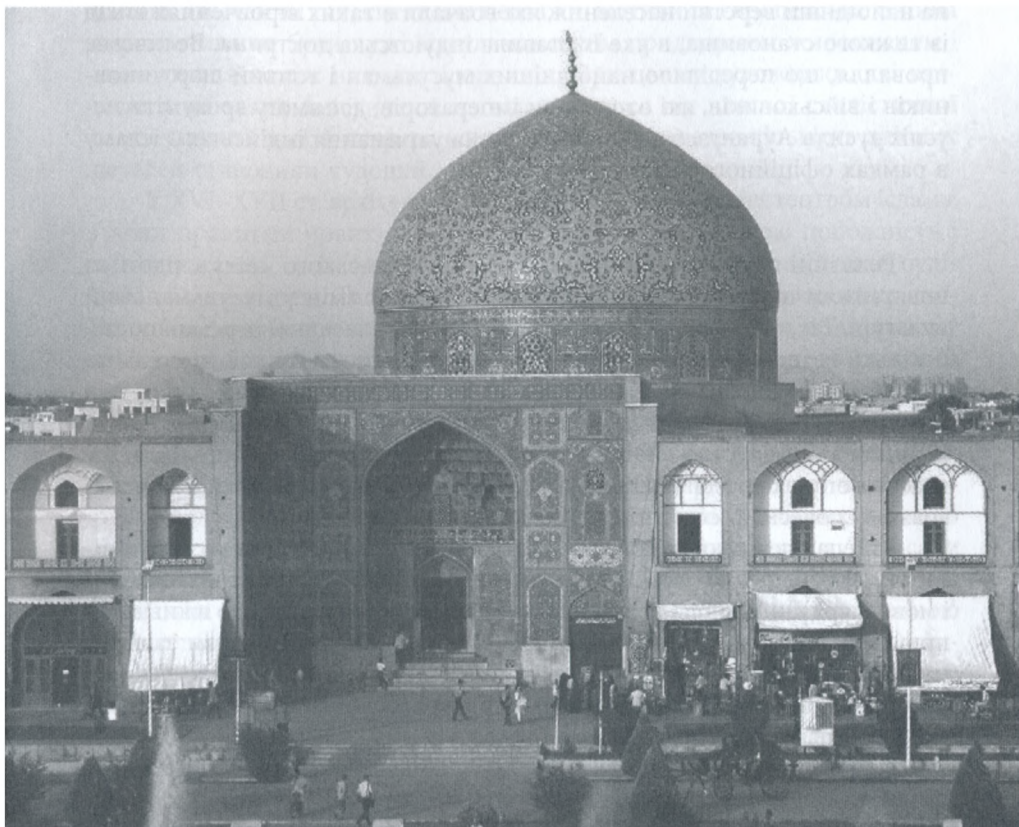
Схожої форми досягли інституції Моголів за імператора Акбара (1556–1605 рр.). Він побудував свій двір і центральну адміністрацію за зразком перських, але не перешкоджав користуватися в селах і містах місцевими звичаями. Він дозволив деяким індуїстським кланам і місцевим феодалам — раджпутам — чинити правосуддя на місцях. Однак у вищих сферах правління панування залишалося за мусульманами. Строкатість релігій в імперії являла собою делікатну проблему. У XVII ст. сунітські містики та різні об'єднання індуїстів і мусульман мали вплив

⁶⁶ Ядром перших сил Ісмаїла були сім тюркських племен з Азербайджану.

⁶⁷ Sir Percy Sykes, *A History of Persia* (2d ed.; London: Macmillan & Co., 1921), II, 175-76; Laurence Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty* (Cambridge: Cambridge University Press, 1958), pp.18-22. До царювання Аббаса в персів не було артилерії та вогнепальної зброї в піхоти. Аббас отримав їх за посередництва європейських купців і авантюристів, зокрема, двох англійців — Роберта і Ентоні Шерлі.

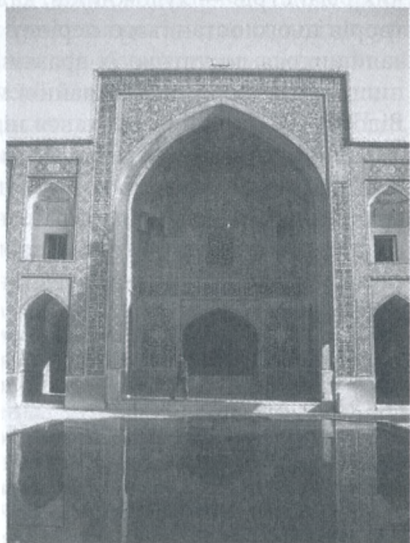
⁶⁸ Треба було, наприклад, зважати на яничарів, які могли стати на захист своїх духовних наставників — дервішів Бекташи. Інші ордени дервішів підтримували подібні стратегічні відносини з міськими гільдіями в столиці та в провінціях, зокрема в Анатолії.

⁶⁹ A.H.Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1913). У праці: H.A.R.Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, попри назву, наведено найкращий аналіз релігійної політики Османів, що проводилася в період, якого ми розглядаємо.

ПЕРСЬКА МЕЧЕТЬ І МЕДРЕСЕ

Обидві будівлі прикрашають місто Ісфаган — столицю Сефевідів. Мечеть (фото вгорі) споруджена 1621 р. шахом Аббасом Великим. Медресе (праворуч), збудоване 1710 р., є символом життєвої енергії перського мистецтва, що зберігалася до останнього часу. Зовнішнє оформлення обох будівель — важлива частина всього ансамблю, адже Ісфаган виглядає, як місто-сад для царської насадоди. Басейни й широкі площі для ігор та інших масових церемоній свідчать про майстерність архітекторів і про самодержавну владу шаха, що зумів дати життя новому місту.

на найбідніші верстви населення, які вбачали в таких віровченнях вихід із тяжкого становища, в яке їх ставила індуїстська доктрина. Величезне провалля, що переділяло найбідніших мусульман і тонкий шар чиновників і військовиків, які оточували імператорів, дає змогу зрозуміти неуспіх зусиль Аурангзеба, спрямованих на утримання індійського ісламу в рамках офіційного сунізму⁷⁰.

* * *

Релігійні та політичні трансформації ісламського світу слідом за повстанням шіїтів привели й до певних різких змін у мусульманській культурі. Так, у літературі вичерпалися джерела класичної перської поезії, оскільки нетерпимий фанатизм не міг поєднуватися з тонкою чуттєвістю та релігійною двозначністю. Знання творчості великих перських поетів і наслідування їхнього стилю були важливим елементом в освіті людей із вищого суспільства в Османській імперії та в державі Моголів, але у власних опусах догідливі віршувальники підмінювали справжню тонкість зразків словесною спритністю і квітчастим кліше.

Занепад перської літератури якоюсь мірою компенсував розвиток літератури турецькою (в обох її формах — османській і середньоазійській) і мовою урду — різновид гінді з запозиченнями з перської, що вживалася при дворі Моголів. Як носії поезії, ці новітні літературні мови зазнали найсильнішого впливу перських зразків, однак деякі твори турецької прози, як, наприклад, чудові мемуари Бабура, справляють ефект свіжого подиху в павутині традиційного багатослів'⁷¹.

Розквіт великих імператорських мусульманських дворів у Туреччині, Персії та Індії означав надійніше та найщедріше заступництво для зодчих і майстрів — художників, каліграфів, килимарів та ін. І хоча багато творів цього останнього періоду ісламської художньої величі втрачено, залишилося достатньо їх зразків, що справляють незабутнє враження пишності й смаку, надзвичайної майстерності й дивовижного колориту. Відомо, що живопис уважався підозрілим із релігійного погляду та належав у мусульман до нижчих мистецтв, однак у XVI–XVII ст. придворні художники в Персії та Індії намагалися вихопитися за рамки своєї традиційної сфери — прикрашання рукописів і розписування ванних кімнат, створюючи портрети, картини на історичні й навіть релігійні (!) сюжети. Таке прагнення, очевидно, спиралося на приклади Європи та

⁷⁰ Див. Jadunath Sarkar, *Mughal Administration* (Calcutta: M.C.Sarkar & Sons, 1920); W.H.Moreland, *India at the Death of Akbar* (London: Macmillan & Co., 1920), pp.31-94; R.C.Majundar et al., *Advanced History of India* (London: Macmillan & Co., 1958), pp.554-65; J.N.Holister, *The Shi'a of India* і т.д.

⁷¹ Ці мемуари перекладено англійською мовою Аннетт З.Біверідж, див. Annette S.Beveridge (4 vol.; London: Luzac & Co., 1912–21). Турецьку літературу і літературу урду подано, можливо, з надмірним захопленням і з розлогими перекладними уривками в праці: E.J.W.Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, II, III (London: Luzac & Co., 1902, 1904); Ram Babu Saksema, *A History of Urdu Literature* (Allahabad: Ram Narain Lal, 1940).

Китаю, але, так чи так, китайські пейзажні мотиви та європейська лінійна перспектива не були чужі мусульманським придворним живописцям і знаходили з-поміж них послідовників. При цьому художники, які вдавалися до таких запозичень, не відмовлялися від власної стилістичної самобутності, в якій яскрава кольорова гама та щедра кількість дрібних деталей становили чудовий, чарівний для ока образ.

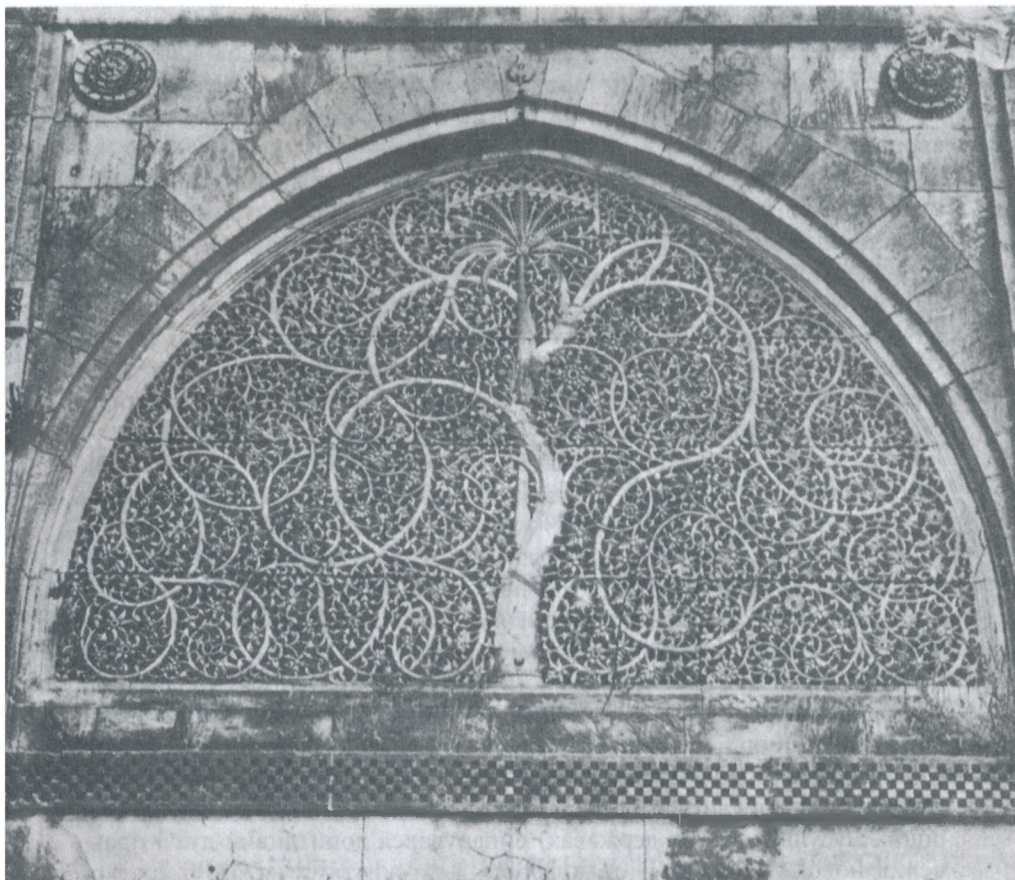
У XVI–XVII ст. архітектура залишалася великим мистецтвом ісламу, і коли правителі нових імперій побажали увічнити свою побожність і велич у камені, усім мусульманським світом прокотилася хвиля будівельної активності. Твори перських та індійських архітекторів вирізнялися подеколи надзвичайною витонченістю та красою як у загальному плані, так і в деталях. Індійський мавзолей Тадж-Махал, збудований імператором Джаханом у 1632–1653 рр., і царська мечеть в Ісфагані, зведена для шаха Аббаса Великого на два десятиріччя раніше, являють собою всесвітньо відомі взірці мистецтва і смаку архітекторів і майстрів, якими ці правителі оточували себе. Будинки в Персії та Індії часто споруджувалися серед ретельно розпланованих садів, розбитих навколо ставків і басейнів і прикрашених кипарисами та квітниками. Такі сади були острівцями прохолоди, кольору й елегантності на місцевості, що знемагала від спеки й пилу, вони були такою ж неодмінною частиною всього твору мистецтва, як і сама будівля. Архітектура в Османській імперії була традиційно монументальнішою та стриманішою, витриманою у візантійському стилі. Цей стиль передбачав підкреслений замкнений внутрішній простір — чи мечеть, чи палац, — тоді як перський, а надто індійський стилі характеризувалися акцентом на зовнішніх декоративних і театральних ефектах, а також на навколишньому оточенні. Отже, порівняно суворі кліматичні умови Константинополя відповідали суворості сунітського вчення, якому пасувала монументальна і масивна архітектура в османських володіннях, різко відмінна від розкішних, майже жіночо витончених будівель у Персії та в імперії Моголів⁷².

Той, хто знайомиться з мусульманським мистецтвом XVI–XVII ст., помічає розмаїття палацової культури, відображене кожним із стилів, а дивлячись на змішання перських, турецьких, арабських, індієстських, китайських і європейських елементів, а також на вдале об'єднання багатьох стилів мистецтва з такої різноманітності, важко повірити, що мусуль-

⁷² З питань мусульманського мистецтва цього періоду використано таку літературу: E.B.Havell, *Indian Architecture from the First Mohammedan Invasion to the Present Day* (London: John Murray, 1913); Heinrich Glück and Ernst Diez, *Die Kunst des Islam* (Berlin: Propyläen-Verlag, 1925); Arthur Upham Pope, *An Introduction to Persian Art* (London: Peter Davies, 1930); Arthur U.Pope (ed.), *A Survey of Persian Art* (6 vols.; London: Oxford University Press, 1938–1939); Sir Thomas W.Arnold, *Painting in Islam* (Oxford: Clarendon Press, 1928); Percy Brown, *Indian Painting under the Mughuls* (Oxford: Clarendon Press, 1924); L.A.Mayer, *Islamic Architects and Their Works* (Geneva: Albert Kundig, 1956); Hermann Goetz, *Bilderatlas zur Kulturgeschichte Indiens in der Grossmogulzeit* (Berlin: Dietrich Reimer & Ernst Vohsen, 1930).

Музей прикладного мистецтва (Musée des Arts Décoratifs), Париж.

Державний секретаріат у справах Співдружності (Бібліотека Індійського офісу) (Secretary of State for Commonwealth Relations (India Office Library)) і Р.Б.Флемінг і Ко (R.B.Fleming & Co., Ltd.), Лондон.

ПЕРСЬКИЙ КИЛИМ ТА ІНДІЙСЬКЕ ВІКНО

Витончені лінії та чіткий орнамент цих двох візців мусульманського мистецтва XVI ст. свідчать про приголомшливу витонченість майстрів з їхніми віковими традиціями. Такому рівневі досконалості в XVI–XVII ст. Європа ще не могла протиставити нічого.

манська культура і цивілізація перебували в стані занепаду від початку XVI ст. Мусульманська література з її захопленням грою слів і міцними шорами з боку богословів і законників, які тішилися гострослів'ям між сунітами і шиїтами, виглядає, звісна річ, менш привабливою для смаку західного читача, однак і тут розквіт нових діалектів як літературних носіїв може, очевидно, сприйматися як ознака постійної здатності до зростання.

Не викликає сумнівів той факт, що за всіма стандартами, опріч лише одного, а саме: стандарту, установленого сучасним розвитком європейської цивілізації, іслам перебував у стані процвітання, а з урахуванням того, що гострота релігійних конфліктів у XVII ст. притлумилася, мусульмани могли цілком уважати, що вони успішно проминули всі знегоди, що загрожували їхній спільноті на початку XVI ст. як зсередини, так і ззовні. Вислідом стала надмірна самозаспокоєність щодо світу невірних — європейців та ін., тоді як несхитний внутрішній консерватизм стояв твердою перешкодою для будь-яких новацій.

Звернений за своєю сутністю в минуле характер ісламського права й обрядової системи, поза сумнівом, зумовлював таку негнучку позицію мусульманського світу. При цьому жорстокі зіткнення між сунітами і шиїтами в XVI ст. ще сильніше прив'язували мусульман до старих догматів про істину та налаштовували на зневагу до тих елементів у ісламській інтелектуальній спадщині, завдяки яким можна було б менше відставати від ланцюга небачених революційних перетворень у культурній і економічній сферах⁷³. Дух, схожий на дух італійського Відродження, утвердився при дворі Мехмеда Фатіха⁷⁴ та Акбара, однак Селім Явуз і Сулейман Кануні вживали заходів для викоренення небезпечних думок в Османській імперії, Аурангзеб намагався робити те саме в Індії. Успіхи Сулеймана тут були настільки значними, що в Османській імперії (і в інших мусульманських державах) випарувався допитливий дух і прагнення нового, які в XVII ст. в Європі дали життя сучасній літературі й науці. Саме в цьому набагато більше, ніж у втраті прибутків од по-

⁷³ Жахливої безодні релігійних хитань, що розчахнулася перед сунітською спільнотою, поталанило уникнути скорше в інституційний, ніж в інтелектуальний спосіб. Після того як інтелектуальний виклик ересі було зустрінuto відкритим утвердженням минушини, виявився заступленим шлях для конструктивніших відповідей на подальші інтелектуальні виклики. Навіть більше, найпереконаніші й найосвіченіші суніти дійшли висновку, що некритичне сприйняття релігійної істини — то єдине міцне в інтелектуальнім аспекті положення; і що менш критичним буде ставлення, то краще. Однак без полеміки інтелектуальна міць Османської імперії почала швидко згасати, а улеми дедалі менше могли вважатися повновладними господарями навіть їхньої власної інтелектуальної спадщини. Така інтелектуальна слабкість виявилася високою платою за захист сунізму від ересі. Цікаво, що інтелектуальна енергія мусульман залишилася явно вищою в Персії та Індії, де релігійні суперечки мали запеклий характер (особливо в Індії).

⁷⁴ Див. Abdulah Adnan-Adwar, «Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey», in T.Cuyler Young (ed.), *Near Eastern Culture and Society* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1951), pp.121-22.

середництва в торгівлі прянощами, полягає головна причина проблем ісламу в сучасну епоху.

Такому результату вельми сприяла соціальна структура ісламського світу. Нові ідеї наражалися на несприйнятливий ґрунт у державах, що спиралися на невеликий клас чиновників і військовиків, набагато вищих за обтяжене податками селянство. Рабська покірність містян чиновникам і землевласникам була постійно характерною для суспільства Середнього Сходу від II тис. до н.е., а Османська імперія та імперія Моголів самим розмахом своєї імперської структури лише закріпили таку модель суспільних відносин. Тільки в імперії Сефевідів, де поширення шиїтського вчення зумовило деяку вагу народного чинника в політичному балансі та де залишки тюркського племінного ладу слугували противагою царській бюрократії, політикам поталанило створити трохи ширшу соціальну базу.

Релігійний розкол між сунітами і шиїтами, що стався в XVI ст., не став домінуючою соціальною ознакою у світі ісламу. Але, спонукаючи султанів до визначеного прийняття сунітського вчення, він міг сприяти ще більшому розриву між сільським і міським населенням. У XVII–XVIII ст. ремісники й торговці в Османській імперії сприймали різні форми інших релігійних вірувань, а ордени дервішів, відірвані від підтриманих державою освітніх закладів і від вищого мусульманського вчення, дедалі більше просотувалися духом забобонів і чаклування⁷⁵.

До такого висліду призвело поглиблення провалля між сунітською верхівкою та пересічними містянами й міщанами, а також придушення шиїтського повстання. Отже, у цьому аспекті, як і в плані безпосередніх політичних і культурних наслідків, розкол на сунітів і шиїтів виявився центральною подією історії ісламу в XVII–XVIII ст. Порівняно з ним протистояння з Європою було несуттєвим.

2. ПРИГНІЧЕНІ РЕЛІГІЙНІ СПІЛЬНОТИ В МУСУЛЬМАНСЬКОМУ СВІТІ

Індуїстська Індія та буддійська Південно-Східна Азія. Попри політичний занепад індуїзму в XVI ст., переважна більшість індуїстів зберігала вірність своїй стародавній релігії та способові життя. Загарбання країни Моголами лише трохи торкнулося простих селян і міських жителів, які ставилися до мусульман у своєму середовищі як до ще однієї касти. Головною ланкою зв'язку уряду з населенням — збирачами податків — керували переважно індуїсти, бо тільки вони знали на всіх лабіринтах традиційних земельних систем і податних списків. До того ж у багатьох районах індуїстська аристократія зберегла свої володіння, і, як ми бачили, імператор Акбар навіть допускав раджпутів у свої офіційні вищі кола в армії та чиновництві. Отож, політичне панування

⁷⁵ Gibb and Bowen, *Islamic Society*, I, Part II, 179-206.

мусульман в Індії істотно не впливало на спадкоємність життя індуїстів з усією їхньою прадавньою старовиною.

І все ж перехід політичної влади до чужої релігійної спільноти призводив до збідніння високої індуїстської культури. Зокрема, будівництво індуїстських храмів велося коштом скарбниці, а тому припинилося, коли правити почали мусульмани. Тільки на крайньому півдні, де політичний контроль мусульман ніколи не був більш ніж номінальним, тривала деяка архітектурна діяльність. Крім того, вищі індуїстські класи прагнули набути зовнішнього блиску перської культури своїх мусульманських сюзеренів, навіть якщо й залишалися при цьому вірні своїй релігії. Найяскравішим продуктом такого змішання культур був живопис раджпутів, оскільки завдяки застосуванню перської художньої техніки в зображенні індуїстських божеств і героїв незабаром виникло мистецтво, що відрізнялося за стилем від свого прототипу та мало власну чарівність.

Як уже зазначалося, релігійний синкретизм індуїстських і мусульманських традицій значно випереджав завоювання Моголів. Так, сикхи, найбільша з сект, які прагнули примирити обидві віри вищим прозрінням, зробили в XVII ст. цікаву спробу перетворень. Їхній канон священних писань було офіційно закрито 1604 р. Одразу ж після цього сикхська знать вступила в конфлікт із владою Моголів, а громада взялася за зброю так рішуче, що коли в XVIII ст. імперія розпалася, сикхи виявилися найсильнішими наступниками Моголів у Пенджабі. За цей успіх довелося дорого заплатити, оскільки перетворення сикхської громади на військову державу означало на ділі відмову від прагнення раних сикхських учителів до загального порятунку душ. Розмаїття індуїстської релігійної традиції та вироблені офіційні заповіді ісламу не могли бути зведені до тонкої нитки покори сикхським гуру, незалежно від того, наскільки переконливо виправдовувалося їхнє вчення успіхами в битвах.

Набагато істотнішими для індуїстської громади були народні вірування та літературна творчість, які не піддавалися вченим визначенням, але мали найсильніший емоційний вплив на своїх послідовників. До XVI ст. розмаїття місцевих індуїстських правил існувало для більшості населення у вигляді простих звичаїв, які рідко оформлювалися письмово чи якимись визначеннями. Стародавнє вчення брахманів, хоч і не було відкинута, мало важило для неписьменних, яким санскрит був недоступний, і брахманські претензії на суспільні привілеї з посиленням на санскритські традиції не завжди легко сприймалися нижчими кастами. Однак у XVI ст. індуїзм пережив процес життєво важливого реформування. Святі мужі й поети не тільки скоригували спрямованість народних вірувань, а й спромоглися надати літературної форми діалектам Північної Індії та почали використовувати їх для релігійних проповідей, які тоді ж різко посилювалися. Відтак індуїзм дістав могутню емоційну підтримку, яка забезпечує йому постійну прихильність переважної більшості індійців і донині.

Видатну роль у цьому процесові зіграли три постаті: святий «відродженець» Чайтанья (помер 1534), індуїстські поети Тулсидас (помер 1627) і Сурдас (помер 1563). Твори поетів і діяльність секти, що сформувалася навколо харизматичної особи Чайтанья, привели до виявів високоемоційного шанування одного, окремо взятого, божественного втілення, хоча вибір його з безлічі інкарнацій, що оспівуються в традиційній індуїстській міфології, у різних адептів різнився.

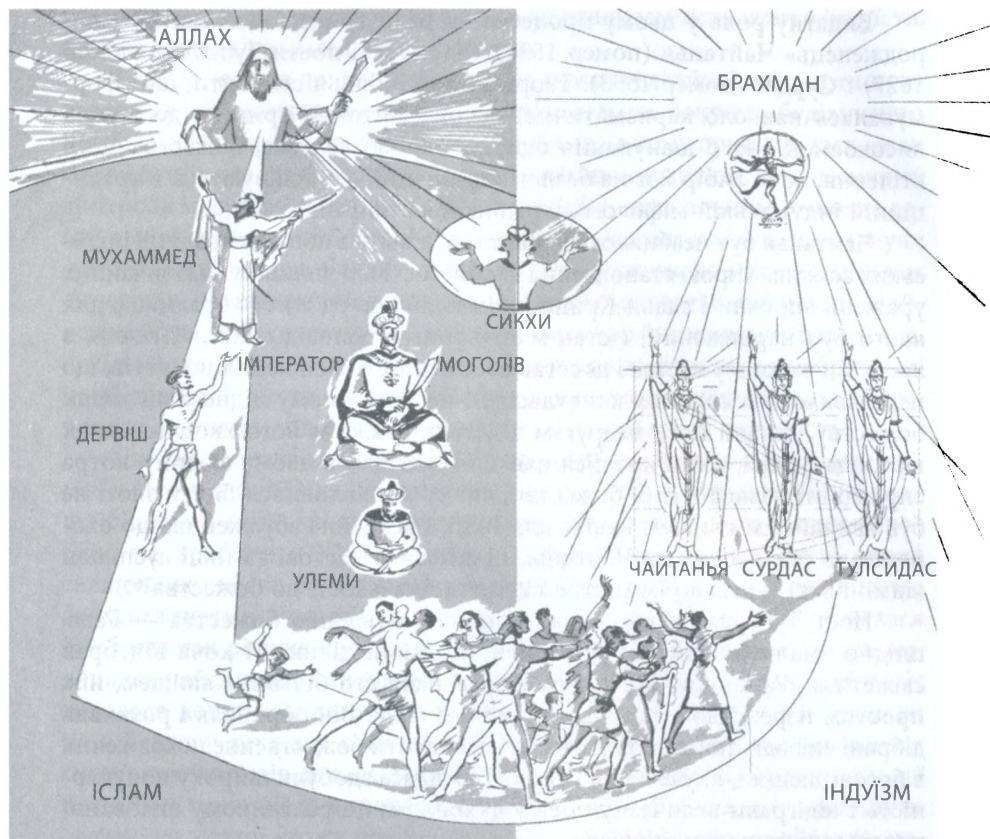
Чайтанья був неабиякою особистістю навіть з погляду традиції індійських аскетів. Мірою становлення особистості під впливом надзвичайних уражень від сили і слави Кришни він відійшов од життя брахмана, для якого був народжений, і став мандрівним проповідником. Легкість, з якою він входив у екстаз і досягав абсолютного звільнення почуттів, що передавалося в сильних конвульсіях і нескінченному піднесенні хвали божеству, давали його недругам підстави вважати його хворим, однак юрмища людей, що збиралися навколо, вбачали в ньому людину, котра справді втілювала в собі божество, якому він вклонявся. Бог у плоті не був звичайним явищем навіть для Індії, і релігійне збудження, що охоплювало послідовників Чайтанья, нівелювало кастові та інші суспільні відмінності й давало їм гостре відчуття близькості до божества⁷⁶.

Поет Тулсидас ревно служив іншому втіленню божества — Рамі, плідно змальовуючи його подвиги та славні діяння. І хоча він брав сюжети з «Рамаєяни», його поеми були набагато більшим явищем, ніж простим перекладом з санскриту мовою гінді. Він обробляв і розвивав дібрані епізоди, постійно прагнучи наголосити божественне походження в богові-людині, яку славив. Поеми Тулсидаса здобули широку популярність і відіграли величезну роль у духовному та релігійному вихованні подальших поколінь індуїстів.

Вельми схожою за характером була творчість Сурдаса, в якій міфи про дитинство Кришни, зокрема історії про його юнацьке кохання до пастушки, були перетворені на алегорію любові божества до людей. Згодом Сурдаса запросили до двору Акбара, а його релігійні погляди й почуття дуже нагадували сплетення божественної та плотської любові, яка протягом тривалого часу виповнювала перську поезію та мистицизм

⁷⁶ Чайтанья проповідував, головно, в Бенгалії, де ще недавно нерозвинені народності перебували в процесі входження в індійське суспільство. Такі племена здебільшого стояли на нижчому рівні індійської кастової системи, і деякі з їхніх звичаїв уважалися нечистими з погляду дотримання обрядів. Цим пояснюються успіхи ісламу в Бенгалії ще до Чайтанья, однак рух, який почався внаслідок його діяльності, зупинив поширення ісламу в цій частині країни. Для людей, котрі хоч раз відчули на собі емоційне піднесення збудженого натовпу, який побачив божество в плоті, ісламські обряди й віровчення навіть у суфійських формах являли собою нудний і нецікавий замінік. А з урахуванням того, що послідовниками Чайтанья на перших етапах цього руху активно відкидалися кастові відмінності, було підірване й одне з основних джерел привабливості ісламу.

Див. історичний приклад перемоги чернечої та народної віри ісихастів у православ'ї, що зупинила просування ісламу на Балканах.

ВІДРОДЖЕННЯ ІНДУЇЗМУ

суфізму. Можливо, частково внаслідок такого чужоземного нашарування його вплив на релігійне сприйняття подальших поколінь виявився не настільки яскраво вираженим, як вплив Тулсидаса.

Згідно з індуїстською традицією, і Рама, і Кришна були аватарами бога Вішну, а послідовники Чайтаньї вважали його ще одним утіленням цього ж бога. Отже, громади, що зросли під впливом Чайтаньї та двох великих індуїстських поетів, були майже сумісні щодо вчення, оскільки кожна з них могла твердити, що фактично вони вклонялися тій самій божественній реальності, хоч і в різних виявах. При цьому кожна громада, зосереджуючись майже винятково на вибраній нею формі божества, практично створила окрему секту з власними обрядовими правилами та приписами, відтучуючи інші види різноманітної індуїстської спадщини. Так, частину своїх послідовників втратив Шива, а різні заклинання й ритуали для отримання божественної допомоги випаровувалися в запалові

особистого поклоніння дуже людяній і водночас високобожественній істоті на ім'я Рама, Кришна чи Чайтанья.

У жодній із цих сект учення та обряди брахманів не відігравали якоїсь ролі. Проте стара санскритська традиція зберігалась і мала велику повагу серед усіх, крім послідовників Чайтаньї, тож брахманів, як і перше, запрошували на сімейні учти з приводу народження дітей, весіль, смертей і в інших особливих випадках повсякдення. Беручи до уваги, що скарби санскритського вчення були неприступними для переважної більшості населення, індуїзм як практична релігійна система почав спиратися на нову літературу, написану діалектами, і ввійшов у сімейні церемонії, народні процесії та в інші барвисті вияви релігійності⁷⁷.

Ці процеси зумовили популярність індуїстської віри на протигагу спокусливості й суворості ісламу. Тепло і колорит релігії, побудованої на ідеї бога-людини, з якою в моменти релігійного душевного піднесення може ототожнити себе бідна, нікчемна людина так само, як і багата, навряд чи потребували підтримки формального богослов'я. Живий особистий досвід мільйонів, що живився та вироблявся масовими обрядами, які зазвичай відбувалися на очах у всіх, сам утверджував себе. Ані суворість традиційного знання брахманів, ані рутинна храмових обрядів більше не могли втримувати індуїзм у своїх рамках. Релігійність народу було врятовано від банальності й убогості її магічних виявів. Людина, яка хоч раз особисто й безпосередньо бачила живого бога індуїзму, хоч би як вбраного, ставала після цього несприйнятливою до мусульманської, християнської чи будь-якої іншої релігійної пропаганди. Так індуїзм уник занепаду та руйнування, що їх зазнав індійський буддизм п'ятьма сторіччями раніше.

Одначе згадані вище перетворення не змогли зміцнити індуїзм за морями, і іслам витрутив культ Шиви з Південно-Східної Азії. Він зберігся лише на далекому острові Балі. Буддизм, навпаки, вижив на Цейлоні (Шрі-Ланці), у Бірмі та в Сіамі (сучасний Таїланд). З давніх часів на Цейлоні містилась особливо шановна буддійська святиня, а центральна роль храму в Канді для буддизму всієї Південно-Східної Азії сприяла збереженню цієї віри на Цейлоні. Найважливішим було те, що буддизм став осердям сингальської культурної самобутності, яка слугувала протигагою тамілам, котрі прийшли на острів з Індійського субконтиненту зі своєю індуїстською вірою. Такі сили сприяли збереженню буддизму в Бірмі та Сіамі, оскільки народи цих країн трималися своєї релігії вже тому, що вона захищала їх зусібч од мусульманських громад. З'ява ев-

⁷⁷ Див. K.B.Jindal, *A History of Hindi Literature* (Allahabad: Kitab Mahal, 1955), pp.52-155; Dinesh Chandra Sen, *History of Bengali Language and Literature* (Calcutta: University of Calcutta, 1911), pp.398-565; F.E.Keay, *A History of Hindi Literature* (Calcutta: Association Press, 1920), pp.19-72; Surendranath Dasgupta, *A History of Indian Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1922-55), IV, 384-95; Melville T.Kennedy, *The Chaitanya Movement* (Calcutta: Association Press, 1925).

ропейських торговців і місіонерів стала новим і тривожним чинником у житті Бірми, а надто Сіаму. Однак після періоду імперської експансії та суперництва в XVI ст. обидві країни замкнулись у своїх кордонах, обмежили контакти з чужоземцями та прагнули через політику ізоляції звести до мінімуму тиск мусульман і європейців⁷⁸.

Християни в мусульманських країнах. У XVI ст. на основних ісламських територіях залишалися лише дрібні вкраплення сирійських і коптських християн. Вони робили коло землі у віддалених гірських районах або ж ремісничували в містах, відіграючи дуже незначну роль в османському суспільстві. Більші християнські громади збереглися в Грузії, Вірменії та на Балканському півострові. Грузія втримувала політичну автономію під керуванням царів із місцевих династій, які небезпечно балансували між османським і перським союзництвом. Наприкінці XVII ст. румунські провінції Молдавія і Валахія часто лише номінально перебували під османським контролем. Однак анатолійські вірмени, а також греки та слов'яни на Балканах жили в умовах прямого османського правління. Це не означало, утім, повної втрати самостійності, оскільки священники грецької, сербської та вірменської церков виконували чимало обов'язків, що в Західній Європі покладалися на уряди. Християнське духовництво розв'язувало суперечки між одновірцями, коли сільських звичаїв виявлялося недостатньо. Священники виступали посередниками між християнською громадою і османською владою. Ще однією важливою ланкою між османськими чиновниками та християнським населенням були відкупники, у значній кількості християни.

У XVII ст. почала швидко зростати роль товарного сільського господарства. Найважливішими культурами в рільництві були бавовна, тютюн, пшениця і кукурудза. Сільськогосподарські підприємці, зацікавлені в максимальному збільшенні прибутків від землі, силою змінювали традиційні способи селянського господарювання, особливо в родючих долинах східної частини Балкан. Зазвичай товарне виробництво сільськогосподарських продуктів сприяло збільшенню поміщицької частки із загального обсягу врожаю на шкоду інтересам селян⁷⁹.

⁷⁸ Сіам відвернувся від решти світу лише після надзвичайного періоду загравання з Францією. Центральну роль у цій справі відіграв грецький авантюрист, відомий під ім'ям Фолкона. Уродженець острова Кефалінія, він вирушив на Схід і служив у британській Ост-Індській компанії, але потім перейшов до французів і прийняв католицизм. У Сіамі він домогся довіри короля та кілька років практично тримав у своїх руках зовнішню політику. Він використав своє становище для введення в Сіам французьких озброєних підрозділів і місіонерів, тож при дворі Людовіка XIV уже плекали мрію про навернення в християнство всього Сіамського королівства. У 1668 р. стався палацовий переворот, що коштував Фолконові життя, а невдовзі французи залишили Сіам. Див. W.A.R.Wood, *A History of Siam* (London: T.Fisher Unwin, 1926), pp.189-216; D.G.E.Hall, *A History of South East Asia*, pp.297-315.

⁷⁹ Такі зміни спричинили різке зниження частки військових землевласників і, як

Ще однією життєво важливою віхою для християнського селянства став 1638 р., коли османська влада припинила забирати в рабство християнських юнаків, яких навчали для служби при дворі та в армії. Це означало кінець своерідної данини, яка часто збурювала селянські сім'ї. Прецінь, для османського суспільства загалом таке рішення вилось у згубну втрату соціальної мобільності. Розрив між християнами і мусульманами, землевласниками і селянами, селом і містом у XVII ст. і надалі серйозно розширювався. Оскільки всі державні чиновники перші 12–20 років свого життя жили в християнських селах і зазвичай зберігали певні стримані симпатії до своєї колишньої нації та віри⁸⁰, політика управління не могла відображати тільки інтереси мусульманських землевласників і міських угруповань суспільства. Коли ж, навпаки, до військ і державного апарату почали набирати дітей мусульман, до того ж батьки багатьох із них уже належали до військової та державної верхівки, така політика припинилася. Селяни-християни стали об'єктом узаконеного та беззаконного гноблення. Енергійні селянські юнаки, які раніше могли розраховувати на високе становище в державі, вимушені були вдаватися до розбою, і прихована, стримана за нормальних умов, ворожнеча між селянином-християнином і поміщиком-мусульманином, що не виявлялася в ранній період існування Османської імперії, почала переділяти й послабляти суспільство загалом. Можливо, ці явища більше, ніж інші окремі чинники, підірвали та зруйнували державність Османів, але їх наслідки в XVII ст. тільки починали даватися взнаки.

У XVI–XVII ст. культура християн в Османській імперії досягла своєї нижньої позначки. Церковні ієрархи та деякі міські торговці, банкіри й відкупники, котрі становили верхівку християнського населення, в основному були задоволені привілеями, наданими їм за османського устрою. Часто вони навіть не поступалися турецьким феодалам і чиновникам у гнобленні своїх одновірців. Відлуння релігійних суперек, які так сильно розбурхували християнство на Заході в період Реформації, ледь сягало православних. Утім, давнє народне упередження проти латинських еретиків посилювало духовну й інтелектуальну байдужість продажних інтриганів, які стояли на чолі православної церкви, коли посади відкрито

наслідок, скорочення турецьких кавалерійських частин в османських військах. Нові землевласники були мусульманами, переважно міського походження, зобов'язаними своїм становищем переважно особистим зв'язкам із високопоставленими персонами. Законність багатьох прав на землю викликала явні сумніви. Див. Richard Busch-Zantner, *Agraverfassung, Gesellschaft und Siedlung in Sudosteuroopa* (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1938), p.63; Jovan Cvijic, *La Péninsule balkanique: géographie humaine* (Paris: A.Colin, 1918); L.S.Stravrianos, *The Balkans since 1453* (New York: Rinehart, 1958), pp.138-42; Traian Stoianovich, «Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600–1800», *Journal of Economic History*, XIII (1953), 398-411.

⁸⁰ Великий візир Мухаммед Соколлі, який керував Османською імперією з 1560 р. по 1579 р., використав свою владу для відновлення сербського патріархату в Печі та призначив свого брата першим патріархом.

купувались у султана або його великого візира. Зусилля патріарха Кирила Лукаріса, спрямовані на ефективнішу боротьбу проти католицизму через реформування православ'я на кальвіністський зразок, були успішно сплундровані його ворогами, які переконали султана стратити його за надуманим звинуваченням (1638 р.). Після цього ієрархи грецької церкви зосередилися на прихильності до себе османської влади, з презирством відкидаючи все західне як ересь.

У той час як міські культурні традиції балканських християн перебували в стані такого застою, жива селянська культура розквітала в горах «дикого заходу» півострова, де в героїчних баладах змальовувалася поразка сербського рицарства на Косовім Полі (1389 р.) і подвиги високочесних лісових розбійників. Прещінь, балканські християни практично нічого не створили на вищому рівні в літературі, мистецтві чи науках. Лише в кількох монастирях зберігалися нечисленні залишки минулої візантійської, сербської та болгарської пишності у вигляді покинутих бібліотек і занепалих церков⁸¹.

Гebreї в мусульманських країнах. XVI ст. можна вважати золотим віком для гебреїв Османської імперії. Багато з них знайшли тут прихисток від переслідування з боку Іспанії та Португалії. Приносячи з собою не тільки капітал, а й торговельні зв'язки та дух заповзятливості, вони дуже швидко досягли значного становища в економічному житті Османської імперії. Так, наприклад, Йосиф Назі здобув довіру султана та відіграв важливу роль у фінансових і дипломатичних справах османського уряду протягом більш ніж двох десятиріч (1553–1574 рр.)⁸².

У XVII ст. намітився, утім, сильний спад, оскільки занепад у торгівлі Османської імперії позначився на гебреях помітніше, ніж на інших громадах. Економічні труднощі, своєю чергою, стали трампліном для надзвичайного зльоту Шаббатая Цві, який заявив 1666 р., що він є довгоочікуваним месією, і це привело в стан шаленого збудження гебреїв у всій Османській імперії та поза її межами. Вислідом стала дискредитація всіх гебреїв у очах султана, який перестав довіряти їхній політичній лояльності. Це дало змогу просунути на стратегічні посади в османському суспільстві, що їх раніше обіймали переважно гебреї, грекам і вірменам. Так, наприклад, християни стали банкірами османської влади, надаючи турецьким пашам кошти, необхідні для купівлі посад, і широко винагороджуючи себе складними процентами у вигляді різноманітних офіційних привілеїв, вигідних операцій і місць відкупників. Греки стали також основними перекладачами та посередниками для турків у справах із

⁸¹ Турки особливо вороже ставилися до християнської архітектури й зазвичай не давали дозволу на спорудження нових церков. Вони також перешкоджали ремонтів старих будівель, установлюючи для цього спеціальні дозволи.

⁸² Див. Cecil Roth, *The House of Nasi: The Duke of Naxos* (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1949).

власними християнськими підданими та західними європейцями. Отож, у другій половині XVII ст. основна маса гебрейської громади складалася з гноблених торговців, бідних ремісників і знехтуваних товмачів. Від привілейованого та стабільного становища попередників майже нічого не залишилося⁸³.

3. ДАЛЕКИЙ СХІД

Китай. З погляду Пекіна «варвари південних морів» з Європи, які почали з 1513 р. подеколи з'являтися в портах Південного Китаю і на 1557 р. заснували постійну базу в Макао, були найменшим із лих з-поміж тих, які дедалі більше порушували спокій династії Мін. Центральний уряд поступово втрачав контроль над країною, поки його протягом якихось шести десятиріч (1621–1683 рр.) не заступило правління варварів-завойовників із маньчжурських лісів і степів на північному сході. Такі зміни навряд чи перевернули Китай докорінно, оскільки маньчжурські завойовники XVII ст. були набагато більше «покитаєними» до захоплення Китаю, ніж більшість їхніх попередників з-поміж варварів. Відповідно життя та державні органи в Китаї зазнали змін менших, аніж після колишніх вторгнень варварів.

Хоча характер життя Китаю загалом не змінився, новий режим на морях, провіщений прибуттям перших португальських купців до Кантона 1513 р., мав важливі наслідки для китайського суспільства, і на кінець XVII ст. нові морські зв'язки привнесли в життя Китаю елементи бродіння, які почали, вірогідно, роз'їдати з глибини традиційну структуру. Утім, ці явища виявилися не одразу. Навпаки, 1700 р. Китай був, як і перше, великим і щасливим, а його стародавні засади, мистецтва та звичаї перебували в доброму активному стані.

Перехід від династії Мін до маньчжурського правління цілком відповідав історичним прикладам, оскільки звичні проблеми китайських династій, які довго перебували при владі, поступово підірвали й династію Мін. Тяжка та несправедлива податна система поєднувалася зі страхами й амбіціями чиновників, які втратили прихильність двора, тож могли збурювати бунти в провінції, а військова складова імперії, ще численна й грізна, уже не була згуртованою, бо її верхівка загрузла в трясовині палацових інтриг⁸⁴.

Природним вислідом такої внутрішньої слабкості стало те, що моментом скористалися варвари. До давніх ворогів китайців — монголь-

⁸³ Traian Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History*, XX (1960), 244-48.

⁸⁴ Дивовижну історію про те, як успішний морський воєначальник, що почав свою кар'єру з відновлення влади Китаю в прибережних водах, утратив посаду і життя внаслідок таких інтриг, подано в праці: C.R.Boxer, *South China in the 16th Century, Being the Narratives of Galeote Peireira, Fr.Gaspar da Cruz, Fr.Martin de Rada (1550-77)* (London: Hakluyt Society, 1953); pp.xxvi-xxix.

ських і маньчжурських племен на північному сході — додалися японські та європейські морські пірати, при цьому китайські бунтівники часто допомагали і тим, і тим. Наприкінці XVI ст. слабкість Китаю стала причиною для Японії, яка незадовго перед тим об'єдналася за військового диктатора Хідейосі та вирішила покріпити місцеві успіхи піратів масовим вторгненням на материк. Однак після кількох років переможних, але позбавлених логічного завершення воєнних дій у Кореї смерть Хідейосі (1598 р.) змусила японців відступити. Ці події не змогли, проте, зупинити просування маньчжурів. Утворивши після 1615 р. міцну конфедерацію, вони почали захоплювати китайські поселення в Південній Маньчжурії (1621 р.) і взяли Пекін рішучою операцією в 1644 р.: маньчжурські війська ввійшли в Пекін як союзники «вірного» імператорові династії Мін генерала, але, захопивши столицю, відмовилися визнавати верховенство Мін і проголосили нову династію — Цин. Останні прихильники династії Мін продовжували боротися аж до 1683 р., а після того, як вони були переможені чи змушені здатися, до Китаю повернулися мир і злагода, виникла основа для нового періоду процвітання, надійності й стабільності.

Маньчжури відновили китайську адміністрацію в усіх цивільних сферах, але військову справу тримали у своїх руках. Кращі регулярні частини стояли по всій імперії в стратегічно важливих пунктах. Якщо простими солдатами, крім маньчжурів, в армії служили і монголи, траплялись і деякі китайські підрозділи, то у вищому командуванні були тільки маньчжури. Докладалися свідомі зусилля, щоб традиції, обмундирування та вишкіл маньчжурських воїнів відрізнялися від китайських, тож протягом кількох поколінь варварська сила та військова дисципліна нових господарів Китаю дозволяли їм принаймні навіювати Тибету й Монголії страх, якщо й не завжди тримати в повній покорі.

Усі ці події повністю відповідали попередній історії країни. Кожна нова китайська династія прагнула контролювати західні й північні прикордонні землі, і всі варварські завойовники рано чи пізно визнавали переваги відновлення китайської адміністрації в осередкових районах країни. У цьому можна було вбачати й симптоми послаблення степових народів, коли у своїй боротьбі з організованою військовою системою цивілізованих держав маньчжурам довелося зіткнутися з новим суперником за вплив на степових кочовиків — Росією. Передові козацькі загони простерли щупальця Російської держави на сибірську тайгу ще на початку XVI ст., а надалі не без успіху прагнули розповсюдити свій вплив на південні степові райони Центральної та Східної Азії. Але центри російської влади були дуже далеко, а російські війська були цілком зайняті на Заході, тому після кількох сутичок між обома імперіями вони домовилися (Нерчинський договір 1689 р.) про розмежування зон впливу на Далекому Сході з метою врегулювати караванну торгівлю між Сибіром і Пекіном. За цим договором, Зовнішня Монголія та осередкові степові

райони залишалися нічийними. Китайські сили згодом просунулися глибше в Центральну Азію, і Кяхтинським договором (1727 р.) Росія була вимушена визнати юрисдикцію Пекіна над останніми великими оплотами політичної влади кочовиків⁸⁵. Ніколи раніше китайським династіям не щастило так успішно зміцнити свої кордони з кочовиками.

Однаке дотримання традиційних засобів незабаром уже виявилось недостатньо для захисту китайських берегів. Японські пірати та європейська морська потуга набагато перевершували все, з чим колишнім китайським урядам доводилося будь-коли стикатися, а морська імперія, створена поблизу південного узбережжя Китаю піратським ватажком Коксингою⁸⁶, виявилася такою загрозою, якій традиційній китайській військовій машині протистояти було важко⁸⁷. Основним принципом китайської дипломатії був все ж таки принцип «поділяй і володарюй», і, ввічливо домовляючись із настирливими європейськими морськими купцями, і династія Мін, і маньчжури забезпечували собі потрібну противагу місцевим піратським силам⁸⁸. Набагато серйознішою щодо послаблення небезпеки з моря була політика японського уряду, що ставала дедалі ворожішою до морських розбійників, які понад сто років наводили жах у китайських морях самою лише згадкою про японців. Вінцем цієї політики став указ 1638 р., що офіційно забороняв японцям

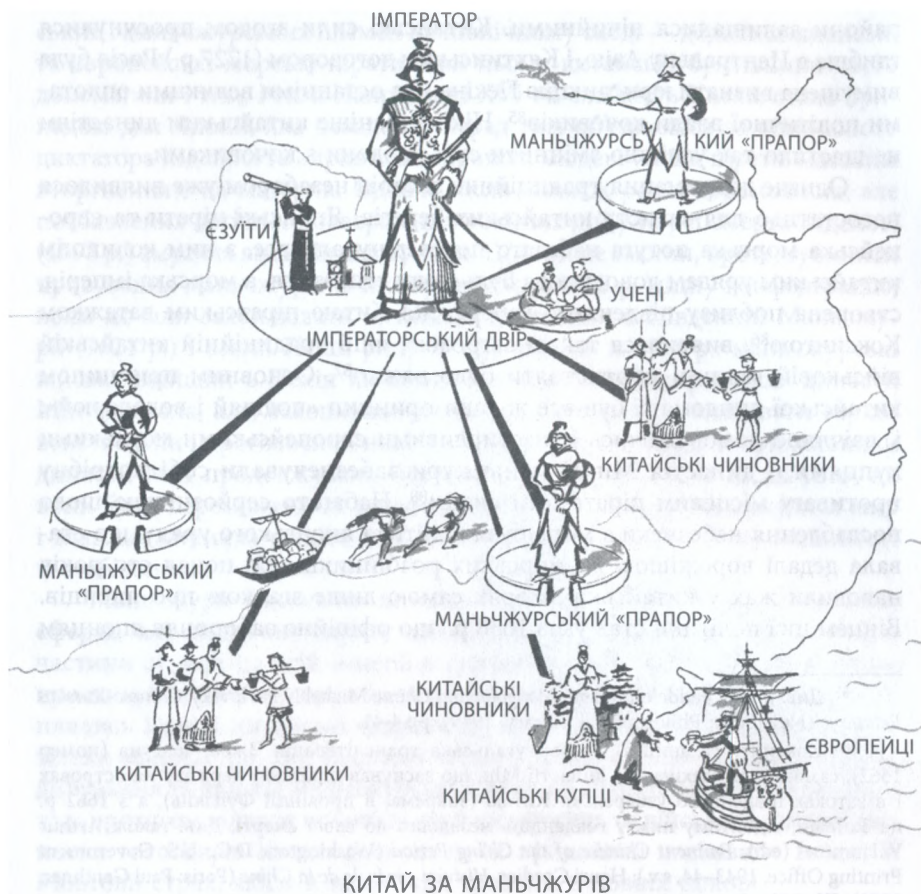
⁸⁵ Див. John F. Baddeley, *Russia, Mongolia and China*; Michel N. Pavlovsky, *Chinese-Russian Relations* (New York: Philosophical Library, 1949), pp.4-41.

⁸⁶ Коксинга (Кошинга) — португальська транслітерація Чжен Ченгуна (помер 1662), самозваного захисника династії Мін, що заснував піратську державу на островах і в затоках південного узбережжя Китаю (зокрема, в провінції Фуцзянь), а з 1662 р. на Тайвані, відбитому ним у голландців незадовго до своєї смерті. Див. також Arthur W. Hummel (ed.), *Eminent Chinese of the Ch'ing Period* (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1943-44, s.v.); Henri Cordier, *Histoire générale de la Chine* (Paris: Paul Genthner, 1920), III, 262-65.

⁸⁷ Китайські морські сили діяли подеколи успішно, а їхні військові кораблі іноді навіть брали гору в зіткненнях із португальськими, як, наприклад, у 1520–1522 рр. Але зашкарубле імператорське оточення з його недалекосяжними, зверненими тільки на суходіл поглядами ніколи не приділяло належної уваги морській силі держави. Кинутий напризволяще флот неминуче ставав джерелом поповнення сил для піратів, ще більше посилюючи підозріле до нього ставлення з боку двора. Див. P. A. Tschepe, *Japans Beziehungen zu China seit den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1600* (Jentschoufu: Verlag der katolischen Mission, 1907), pp.216-307.

⁸⁸ Як видається, поселення в Макао було засноване завдяки угоді між місцевими китайськими чиновниками та португальцями, які зобов'язалися використати свої судна проти піратів. Див. Boxer, *South China in the 16th Century*, pp. xxxv-xxxvi; Tien-tse Chang, *Sino-Portuguese Trade from 1514 to 1644* (Leyden: E. J. Brill, 1934), pp.86-91.

Цікаво зазначити, що угоди Китаю з Росією, оформлені договором 1689 р., а також місцеві й менш офіційні угоди з Південному Китаї з португальськими, голландськими та британськими купцями здебільшого відповідали такій же моделі. Китай мав за краще домовлятися з більш далекими силами, щоб забезпечувати собі можливість ліквідувати безпосередню місцеву загрозу. З погляду Китаю, отже, зачіпки європейців у Південному Китаї були лише застосуванням перевіреної часом дипломатії до постійних проблем охорони берегів.

залишати їхні острови та будувати морські судна. Так було перекрите головне джерело поповнення піратів людьми та їх постачання. Китай дістав можливість зайнятися пристосуванням своїх озброєнь до таких нападів, відбивати які вони не могли з огляду на одвічну зосередженість на захисті суходільних кордонів від кінноти кочовиків.

Отак, значною мірою завдяки випадковості (оскільки заходи Японії проти морського розбою будьяки викликані внутрішньою політичною ситуацією) і частково дипломатичною хитрістю китайському уряду поталанило зменшити загрозу з моря. Після 1683 р., коли внук Коксинги здав Тайвань маньчжурам і тим припинив існування останнього публічного оплоту прихильників династії Мін, спорадичні напади піратських джонок і європейських купців-піратів на південному узбережжі Китаю стали розглядатися лише як справи місцевого масштабу. Аж до 1759 р. основні військові зусилля Китаю зосереджувалися на його західних

кордонах, де традиційне завдання підкорення й управління кочовими спільнотами вирішувалося традиційними ж методами, але з більшим, ніж звичайно, успіхом.

На відміну від монголів Чингізхана, маньчжури абсолютно не мали контактів з якимись іншими цивілізаціями, крім китайської. Унаслідок цього, захоплюючи поступово Китай, вони з мінімальними труднощами засвоювали всю широту китайської культури. При цьому під гладкою поверхнею китайського державного устрою почали виявлятися повільні, практично непомітні зміни, спричинені європейською торгівлею та відкриттями. На початку XVIII ст. ці новації досить легко добудовувалися в структуру китайської цивілізації та не послабляли, а радше зміцнювали імперію. Ті європейські новації, які важко вписувалися в китайські традиції, просто відкидалися як негідні уваги.

Найбільшою новацією, яку слід приписати завоюванню європейцями океанів, стало ввезення до Китаю американських продовольчих культур. Протягом XVI–XVII ст. завезений до країни батат, невибагливий до ґрунтів і високоврожайний за інтенсивного рільництва, дав змогу обробляти схили пагорбів та інші неродючі й непридатні для рису землі⁸⁹. Соціальний ефект цього нововведення поряд із впровадженням інших нових культур (кукурудзи, арахісу, тютюну, «ірландської» картоплі тощо) виявився рівним вислідові поширення швидкостиглого рису в XI–XIII ст. З'явилася можливість обробляти нові ширші площі, особливо у Південному Китаї. Це, своєю чергою, сприяло підвищенню впливу поміщиків у китайському суспільстві загалом, що можна розцінювати як питання критичної ваги в епоху, коли ремісництво й торгівля також помітно йшли вгору.

Іншою важливою зміною в другій половині XVII ст. стало зростання населення. Цьому, безперечно, сприяли нові американські сільськогосподарські продукти та заспокоєння Китаю внаслідок перемог маньчжурів, а також, імовірно, підвищення імунітету до епідемічних хвороб. На початок XVII ст. населення Китаю становило близько 150 млн душ, тобто в 2,5 рази більше, ніж на початку царювання династії Мін (1368 р.). І хоча тривалі політичні заворушення та війни XVII ст. призвели до скорочення населення, основні втрати були заповнені на 1700 р., коли загальне населення Китаю знову сягнуло цифри приблизно в 150 млн⁹⁰.

Китайська торгівля та ремісництво протягом XVI–XVII ст. також зростали. Китайський експорт знайшов нові ринки в Європі й Америці (через Філіппіни); було організовано своєрідне масове виробництво з

⁸⁹ Див. Ping-ti Ho, «The Introduction of American Food Plants into China», *American Anthropologist*, LVII (1955), 191–201.

⁹⁰ Наведені оцінки даються з широкими межами похибки з огляду на сильні розходження в думках дослідників. Ми посилаємося на працю: Ping-ti Ho, *Studies on the Population of China, 1368–1953* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1959), pp.10, 264–66.

деяких видів товарів, як-от фарфорові вироби, для заморських ринків. Наплив мексиканського срібла зняв давню проблему нестачі в Китаї металу для карбування монет. Ці процеси збагатили нових китайських торговців і, очевидно, сприяли зростанню кількості ремісників, хоч і не спричинили помітних змін у соціальному статусі тих чи тих груп. Поки сільське господарство розвивалося на рівних із містом, ніщо не могло зруйнувати старого порядку підкорення торговців і ремісників класові поміщиків і чиновників, а вся китайська традиція, політика уряду й навіть найвищі цінності, випечені самими містянами, були спрямовані на збереження такої суспільної ієрархії.

* * *

Культурні процеси в Китаї точно віддзеркалювали стійкість китайського суспільства загалом. Новації, коли вони мирно вписувалися в наявні шаблони думки й почуттів, сприймалися активно, незалежно від того, чи походили вони з міських вулиць, як це трапилося з крутійською прозою, що влаштувалася в китайській літературній культурі в XVII ст., чи були принесені європейськими варварами, як дуже цікаві нові відомості з математики, астрономії та географії. Окремі китайські художники експериментували також із європейською лінійною перспективою та світлотінню, а придворним дуже подобалися годинники з боем та інші механічні іграшки, що їх роздавали на подарунки єзуїт-місіонери в Пекіні.

Зазначимо, що такі вияви інтересу до закордонних речей не мали абсолютно ніяких наслідків. Чужоземні погляди й техніка залишалися не більше ніж речами, що викликають цікавість, анітрохи не здатними порушити те самовдоволення, з яким освічені китайці споглядали свої культурні надбання. Зрештою, головним завданням було зберігати цю високу спадщину сумлінним шануванням предків як у мистецтві, так і в науках. Офіційною доктриною держави залишалося неоконфуціанство, і хоча письменники серйозно розходилися поміж себе в тлумаченні вчення Конфуція, усі вони були згодні з тим, що основні зусилля мають спрямувати на більшу відповідність «класиці Хань» через зближення буддійської та даоської течій. Така напівусвідомлена архаїчність⁹¹ навряд чи вела до відриву від неоконфуціанських ідеалів; вона лише почасти

⁹¹ Енергія, з якою китайські вчені цинської (маньчжурської) епохи прагнули очистити древнє вчення, частково пояснювалася, вірогідно, певним психологічним страхом перед новими та незрозумілими перспективами, що їх відкривали європейська вченість і наука. Аналогічна захисна реакція, спрямована на рихтування місцевого культурного панцира за допомоги звернення до старої істинності, виникла в Росії за патріарха Никона в той самий період. Сіам, Бірма та Японія реагували на тиск Європи переважно однаково — підтверджуючи значення своєї власної стародавньої та споконвічної культури. Тільки Китай домогся якоїсь певної вигоди від такого негативного і, по суті, ескапістського ставлення, відточуючи знаряддя своєї літературної освіти до рівня, навряд чи досягнутого кращими європейськими філологами.

обмежувала сміливість ранніх інтерпретацій класики, зосереджуючи увагу на ретельному аналізові слів і їх значенні⁹².

Отже, на 1700 р. торговий, військовий і місіонерський тиск Європи на традиційний китайський уклад успішно стримувався відновленням державним устроєм Середнього царства. Інтелектуальні виклики, що їх приносило нове дихання світу, здебільше залишалися поза увагою. Китайські політичні проблеми успішно вирішувалися традиційними методами, а економічні зміни лише зміцнювали китайське суспільство.

Японія. Попри збереження примарної імператорської влади, Японію в 1500 р. було переділено на численні феодалні володіння, раз по раз спалахували громадянські війни. Громади мілітарних ченців оспорювали владу самурайських родів, а під керівництвом буддійських сект навіть прості селяни час від часу бралися за зброю. Морський розбій, організований володарями узбережних князівств і зграями міських авантюристів, доповнював безладдя на суходолі. Піратські банди чинили спустошливі набіги в глиб території Китаю, підіймаючись навіть по Янцзи до Нанкіна, якого тримали в облозі 1559 р., а японські кораблі виходили часом в Індійський океан. Протягом XVI ст. дедалі більші об'єднання самурайських родів надимали масштаби воєнних дій, а більша майстерність і

⁹² J.R.Hightower, *Topics in Chinese Literature* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1950); pp.68-70; Fung Yu-lan, *History of Chinese Philosophy*, II, 592-672; Osvald Siren, *A History of Later Chinese Painting* (London: The Medici Society, 1938); II, 70-77 і далі; Cyrus H.Peake, «Some Aspects of the Introduction of Modern Science into China», *Isis*, XXII (1934–35), 173-77. Роль місії єзуїтів, яка прибула до Китаю 1582 р. і облаштувалася при імператорському дворі 1601 р., оцінити важко. З одного боку, члени місії посідали високе становище в офіційній ієрархії, а Адам фон Шаль, який очолював місії в 1640–1664 рр., мав надзвичайний особистий авторитет у першого маньчжурського імператора, який посів драконів престол за хлопчиком і вбачав у єзуїтові одночасно друга та наставника. У праці: Alfons Vāth, *Johann Adam Schall von Bell, S.J., Missionar in China, Kaiserlicher Astronom und Ratgeber am Hofe von Peking, 1592–1666: Ein Lebens und Zeitbild* (Cologne: J.P.Bachem, 1933), р.192 висловлюється навіть таке припущення, що фон Шаль був фактичним правителем Китаю в 1651–1660 рр., оскільки сам імператор не вельми переймався керуванням державою.

Попри всі їхні придворні зв'язки, усю користь для уряду як астрономів, інженерів і математиків, щирість проповідування християнського вчення та зусилля для пристосування християнських звичок до китайських звичаїв, ідеї й навички єзуїтів залишалися, схоже, просто екзотикою в очах освічених китайців і ніколи не вкорінювалися за межами дуже вузького кола. Очевидно, традиційне виховання та освіта були настільки добре організовані, що у простих людей не було часу на новації. Див. Arnold H.Rowbotham, *Missionary and Mandarin: The Jesuits at the Court of China* (Berkeley and Los Angeles, Calif.: University of California Press, 1942). Критичний досвід єзуїтів, можливо, сприяв стимулюванню «школи ученості Хань» в її нападках на буддійські вкраплення до творів Конфуція. Див. Herrlee G.Creel, *Confucius, the Man and the Myth* (New York: John Day Co., 1949), pp.258-59. Проте зв'язок цей міг бути радше зворотним, і єзуїти самі використали нападки китайських учених на елементи буддизму в конфуціанстві як ефективну зброю проти недружньої християнству частини традиційної китайської культури. Див. Kenneth Scott Latourette, *A History of Christian Missions in China* (New York: Macmillan Co., 1929), pp.196-97.

організованість цих професійних воїнів незабаром допомогли вигнати буддійських ченців і селянські ополчення з полів битв. Зміцнення військової системи⁹³ не припинилося з перемогою самураїв, оскільки на 1590 р. усі військові клани були вимушені визнати верховенство самозваного диктатора Хідейосі (помер 1598). Після тимчасової перерви, коли Хідейосі марно, але вперто намагався за допомоги піратів повністю захопити Китай, його наступники, сьогуну роду Токугави, ліквідували єдиний, що залишився, оплот незалежної військової сили, заборонивши виходити в море та будувати кораблі (1626–1628 рр.).

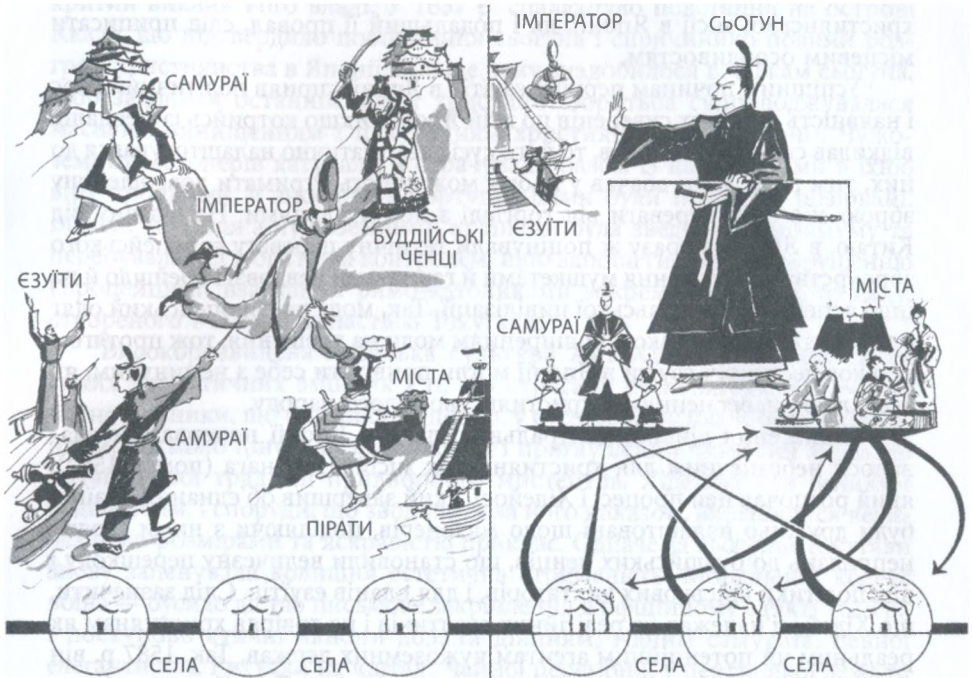
Завдяки цим заходам в Японію повернулися мир і злагода. За цим настало економічне процвітання, що з іронії долі дало змогу купецтву повернути багато з того, що було втрачено на полях битв. Позбавлені через настання мирної епохи своїх занять самураї кинулися в марнотратство та безнадійно загрузли в боргах. Фінансисти й купці, зі свого боку, використали багатство для підтримки міської культури середніх класів, яка була більш енергійною та чуттєвою і знаходилась у стані напівсвідомленого протистояння суворому кодексові самураїв. Отже, міста перебрали ту роль, яку раніше в історії японської культури відіграв імператорський двір, і запропонували альтернативу життєвому ладові, якого шанувала, хоч і не завжди дотримувалася, військова земельна аристократія.

Такі стрімкі й різкі зміни в японському суспільстві спричинили сильні вири та зустрічні течії, тож дії правителів, які заступали один одного у вищих сферах влади, мусили враховувати розвиток подій. Хідейосі, який почав свою кар'єру підручним конюха і став урешті деспотичним диктатором, чії накази не обговорював ніде і ніхто в Японії, протягом усього свого життя проводив нестримну агресивну політику. Фундатор сьогунату Токугави — Ієясу — був людиною абсолютно іншого складу, і його політика виявилася набагато менш грандіозною, ніж політика його друга й попередника. Його метою та метою його наступників було зміцнення внутрішньої сили проти всіляких ворогів, а не поширення величі Японії поза її межами. Хідейосі намагався злучити самурайські традиції з такими ж кровожерливими традиціями морських піратів. Ієясу мав за краще використати свою владу над самураями, що дістали з його рук право збирати податки з селян, проти морських піратів і всіх самовільних мілітарних провідисів. Отже, експансійна, спрямована назовні самовпевненість епохи Хідейосі скоротилася до вузьких турбот прихильників лінії внутрішнього розвитку про збереження свого привілейованого становища в японському суспільстві перед загрозою можливих суперників. Для здійснення таких перетворень був потрібен

⁹³ Запровадження вогнепальної зброї європейського зразка значно вплинуло на перемогу центральної влади, оскільки виробництво мушкетів і гармат монополізувати було набагато простіше, ніж виробництво мечів. Див. Delmer M. Brown, «The Impact of Firearms on Japanese Warfare», *Far Eastern Quarterly*, VII (1948), 236-53.

ЕПОХА ДО ПАНУВАННЯ ТОКУГАВИ

ЕПОХА ТОКУГАВИ

ЯПОНІЯ В 1500–1650 РР.

час. Тільки на 1639–1638 рр. обережна політика Токугави дійшла свого логічного завершення, коли третій сьогун закриття Японію для зовнішнього світу та заборонив японським морякам виходити з внутрішніх вод та будувати морські кораблі⁹⁴.

Проведенню такої політики ізоляції сприяла діяльність християнських місіонерів. Португальські авантюристи вперше досягли Японії в 1542 р. або 1543 р., а місіонерська діяльність почалася з прибуттям св. Франциска Ксав'є в 1549 р. Успіх місіонерської пропаганди пояснювався праведністю та владним характером Ксав'є, мужністю, освіченістю та завзяттям його побратимів єзуїтів, а також привабливістю християн-

⁹⁴ Пор. придушення походів вікінгів новопосталими скандинавськими монархіями в XI ст. І в тому, і в тому суспільстві справді успішний пірат автоматично ставав дуже серйозним суперником для центральної влади, щоб його можна було терпіти. Той факт, що в Японії було дуже багато воїнів з розрахунку на кількість маєтків, додавав особливої гостроти політиці сьогуну, оскільки безземельні воїни були очевидно готові виступити проти режиму та знаходили природний вихід для своїх амбіцій в піратських діях за межами країни. Отже, крайні заходи проти морського розбою були необхідними для тих, хто мав омріяні маєтки.

ських обрядів і вчення. При цьому в інших районах цивілізованої Азії подібні місії справляли невелике враження. Отже, незвичайний успіх християнської місії в Японії, як і подальший її провал, слід приписати місцевим особливостям.

Успішним починам перших єзуїтів в Японії сприяв політичний хаос і наявність багатьох суверенів по всій Японії. Якщо котрийсь із феодалів відкидав спроби місіонерів, то його сусід автоматично налаштувався до них, тим паче, коли вбачав у цьому можливість отримати довшенішу зброю або інші переваги від торгівлі з португальцями. На відміну від Китаю, в Японії відразу ж поцінували технічну перевагу європейського зброярства, і захоплення мушкетами й гарматами невдовзі перейшло й на інші аспекти португальської цивілізації. Так, мода на європейський одяг супроводжувалася також поширенням моди на хрещення, тож протягом кількох десятиріч єзуїти в Японії могли привітати себе з неминучим, як здавалося, наверненням у християнство цілого народу.

Піднесення дійової центральної влади в Японії попервах не здавалося небезпечним для християнських місій. Нобунага (помер 1582), який розпочав цей процес, і Хідейосі, який завершив об'єднання країни, були дружньо налаштовані щодо місіонерів, поділяючи з ними гарячу неприязнь до буддистських ченців, що становили величезну перешкоду і для політики військових диктаторів, і для планів єзуїтів. Слід зазначити, що Хідейосі належав до релігійних скептиків і не довіряв християнам як реальним чи потенційним агентам чужоземних держав. Так, 1587 р. він видав указ про вигнання чужоземних місіонерів з Японії, але потім не надав йому чинності, напевне, не бажаючи припинення португальської торгівлі⁹⁵.

Ієясу, який доступився до влади після Хідейосі, був практикуючим буддистом, але, як і його попередник, мав підозри щодо політичних мотивів місіонерів. До того ж поява з 1609 р. в японських водах голландців стала додатковим джерелом зброї та інших західних товарів, і злагода з португальцями здавалася вже необов'язковою. Почалися спорадичні переслідування християнських громад. Більшість японських феодалів, що прийняли хрещення, зреклися християнської віри, а деякі втратили свої володіння. Однак представники окремих найнижчих верств суспільства залишалися неохитними християнами навіть перед загрозою переслідування. Така завзятість викликала сильні побоювання третього сьогуна

⁹⁵ Португальські купці, що діяли з Макао, у другій половині XVI ст. мали особливо вигідне стратегічне місцеперебування. Офіційні зносини між Японією та Китаєм було перервано внаслідок нападів японських піратів на Китайське узбережжя, і мирна торгівля між двома країнами, принаймні офіційно, стала неможливою. Проте китайський шовк та інші предмети розкоші були необхідні для вбрання японських дворян, а на японське срібло, як і перше, чекали в Китаї. Зрештою португальці стали посередниками між двома країнами, перевозячи товари з однієї до іншої та добре заробляючи на цій торгівлі. Див. C.R.Boxer, *Fidalgos in the Far East, 1550–1770* (The Hague: M.Nijhoff, 1948).

Токутави, який побачив у релігійному завзятті японських християн відкритий виклик його владі. У 1637 р. спалахнуло повстання на острові Кюсю, що підтвердило побоювання сьогуна і спричинило повний розгром християнства в Японії. Більше року знадобилося військам сьогуна, щоб захопити останній оплот християн. Боротьба супроводжувалася масовим винищенням і цькуванням християн по всій Японії. Чужоземних місіонерів катували й страчували разом із наверненими в їхню віру японцями, а зносини з португальцями були повністю розірвані. Відтоді торгівля з чужоземними країнами була зведена до мінімуму та перебувала під жорстким контролем, щоб запобігти новому порушенню європейцями взагалі та римо-католиками зокрема політичного ладу, створеного в Японії династією Токутави.

Високорозвинена японська культура XVI–XVII ст. зазнала таких самих драматичних змін, як і ті, що стрясали суспільну арену. Великі воєначальники, що об'єднали Японію, у суспільному плані були вискочними, які мало цінували витончений і приглушений чуттєвий характер китаїзованої традиції придворного мистецтва. Хідейосі був великим будівничим, і споруди, що зводилися за його наказом, вирізнялися величезними розмірами та яскравістю прикрас. Одначе за сьогунів Токутави знову запанувала колишня естетична стриманість. Моральний кодекс воїна — бусидо дістав письмове закріплення в офіційному едикті 1615 р., і поступово етичні канони додали діянням, гідним самураїв, певної елегантності. Ритуали на кшталт чайної церемонії, у центрі якої лежали використання старого, чудового посуду для частування чаєм і милування ним, або стилізованого театру «Но» задавали тон цій новооформленій самурайській естетиці.

Щоправда, криклива вульгарність епохи Хідейосі збереглася в міських центрах, де професійні артисти — гейші, ляльковики, міми театру «Кабукі», акробати та інші догоджали примхам багатих містян. Поезія, проза, драматургія й живопис набули нових форм, одображаючи розкіш і розбещений норов ростучих міст. Традиційні моральні норми рідко відкрито відкидалися, хоча мистецтво й література вирізнялися духом нешанобливості, веселощів, а часом явної сексуальності, що не відповідало стриманому благочестю старої аристократичної Японії. Такі розваги легко знадчували самураїв, відволікаючи їх від суворо дисциплінованого життя людей, чийм ремеслом було насильство.

Уряд сьогуна з підозрою ставився до всієї такої новизни й докладав зусиль, щоб відповідними законами та цензурою обмежувати найяскравіші вияви нового духу. Уряд заохочував неоконфуціанські погляди, і чимало відомих учених намагалися — не без певного успіху — популяризувати ідеї Конфуція. Буддизм, політично виведений з ладу у війнах XVI–XVII ст., занурився в культурний сон, тоді як стародавня релігія богині сонця — синто — стала ґрунтом для згуртування неортодоксальних учених, які відкидали прийняті офіційно неоконфуціанські

доктрини. Та оскільки в синтоїзмі звеличувався імператор як нащадок богині сонця на шкоду владі сьогуна, такі думки не могли не викликати офіційного засудження. Вони, однак, висловлювалися з такою науковою обережністю і так хитромудро, що потреба в жорсткому переслідуванні не виникала.

Отже, після вигнання європейців і знищення християнства Японія увійшла в період цікавої культурної двоїстості. Офіційний світ бусидо, неоконфуціанства та китаїзованих стилів у мистецтві зіткнувся з новою, нерелігійною, міською культурою, нестримуваною чуттєвістю, стихійна сила якої виразно протистояли благочестю та стриманості, що офіційно підтримувалися. Такі виразні відмінності, утім, не зашкодили, щоб хитроплетений баланс японського суспільства й культури, усталившись за перших сьогунів Токугави, зберігався більше трьох сторіч.

Тибет, Монголія, Середня Азія. У період, коли Японія продовжувала свій незалежний шлях розвитку поряд із континентальним Китаєм, відбувалися цікаві та винятково нез'ясовані зміни в тибетському та монгольському суспільствах. Центральним явищем стало поширення ламаїстської «жовтої» церкви серед практично всіх монгольських племен. «Жовта» церква виникла в XIV ст. і вирізнялася вимогою безшлюб'я та суворої дисципліни ченців. На початку XVI ст. «жовта» церква підпорядкувала собі тибетський уряд, коли її голова — великий лама з Лхаси став своєрідним керівником царського палацу й перебрав політичну та релігійну владу в краї.

На кінець XVI ст. чимало монгольських племен почали визнавати владу «жовтої» церкви, а на початок XVII ст. більшість їх було наведено в цю віру. Китайський уряд намагався чинити дипломатичний вплив на вищих пастирів цієї церкви; точних даних про те, наскільки успішними були ці спроби, немає. Наприклад, релігійна верхівка ламаїстів, вірогідно, доклала руку до зміцнення значної конфедерації калмиків, яка зі свого центру на річці Ілі протистояла найсміливішим воєнним заходам китайського уряду аж до 1757 р., коли епідемія віспи довершила дію китайських військ і поставила крапку на політичному існуванні нескорених кочовиків. Після цього Тибет відмовився від двозначності попередніх десятиріч у відносинах із сильнішим сусідом і підкорився Китаєві.

Хоч би якою була роль ламаїзму в кочових об'єднаннях XVI–XVII ст., релігія, як видається, прислужилася захистові степовиків від духовного панування їхніх цивілізованіших сусідів, навіть за епохи, коли розвиток військової техніки позбавляв азійських кочовиків звичного для них значення у світовій історії⁹⁶.

⁹⁶ Див. John F. Baddeley, *Russia, Mongolia, and China*, I, Ixxiv–Ixxxiii. Свого часу такої же меті прислужилося маніхейство в уйгурів та юдейство в хозар.

4. АФРИКА

На початок XVI ст. Субсахарська Африка була знайома з цивілізованим світом тільки завдяки посередництву мусульман, оскільки ізольовані християнські держави Ефіопії та Нубії були ледве здатні протистояти тискові мусульман на власні кордони та не могли суперничати з ісламом у впливовості на всю Африку. Ситуація змінилася, коли португальці обігнули мис Доброї Надії, налагодили торгівлю та заснували морські стоянки в зручних місцях на узбережжі Африки. Народи Африки виявилися затиснутими між європейським та ісламським світом і в окремих випадках могли вибирати той чи той з них. І мусульмани, і християни активно провадили работоргівлю, тож хіжацькі звички неодноразово зводили нанівець зусилля місіонерів у африканських племенах і царствах. Отже, язичтво зберігалось, а часом і відроджувалось і після офіційного навернення в християнство чи іслам.

Аж до XVIII ст. проникнення європейців у Африку мало вельми поверховий характер. У Західній Африці, де встановився іслам і сторіччями існували одна за одною безліч місцевих держав та імперій, європейці просто займали деякі узбережні стоянки, з яких могли вести работоргівлю. Просуваючись далі на південь, португальці відкрили великі за територією царства в басейні річки Конго або в межиріччі Замбезі й Лімпопо в Східній Африці. Однак ці держави були порівняно слабкими, і навіть навернення їхніх правителів у християнство дало незначні результати. І королівство Конго, і імперія Мономатапа в Східній Африці розпалися або практично втратили своє значення протягом XVII ст., попри підтримку португальців (а можливо, і з цієї причини).

У XVI–XVII ст. Африка зазнала двох важливих видів економічних змін. По-перше, у багатьох частинах континенту почали розвиватися тваринництво й кочовий спосіб життя, чого там доти не було або ж вони існували в незначних масштабах. Рухаючись північними районами Судану, від східного краю Африки до Марокканського узбережжя, кочові племена розширювали своє середовище мешкання часом за рахунок осілих сільськогосподарських громад. Кочовики були мусульманами, хоч і відверто примітивного рівня, але їхній рух означав проникнення ісламу дедалі глибше в Африку. До того ж язичницькі племена банту переміщалися зі своїми стадами худоби на південь східними нагір'ями Африки в напрямку до мису Доброї Надії. Їхнє просування змушувало первісні мисливські племена бушменів і готтентотів шукати собі надійні притулки і на відміну від нашестя кочовиків на півночі забезпечувало помітні переваги в технічному рівні використання навколишнього середовища.

По-друге, в Африку було завезено чимало сільськогосподарських культур, скорше за все на тих кораблях, які постачали до Нового Світу

рабів. Кукурудза, маніок, батат, арахіс, кабачки й какао хутко посіли провідне місце в африканському сільському господарстві, а перші три з цих видів почали стрімко поширюватися просторами континенту. Очевидно, швидкому освоєнню цих нових продуктів сприяли схожість клімату Африки та Центральної й Південної Америки, а також нестійкий характер городнього сільського господарства, що переважало в Африці, оскільки експериментам з новими рослинами не перешкоджала тверда сівозміна чи усталені сільськогосподарські правила.

Поява просторих територіальних держав у Центральній і Східній Африці, вихід скотарів, кочовиків і напівкочовиків на широкі простори континенту, опанування американських продовольчих культур означали тісне з'єднання Африки з іншим світом. Важливою зв'язною ланкою була работоргівля, що набула набагато більших розмірів, коли запаси робочої сили американських індіанців для плантацій і копалень були виснажені та довелося замінювати її африканськими рабами. І мусульманські, і європейські работоргівці діяли в глибині континенту, грубо вдираючись у одвічний лад сільських і племінних громад і захоплюючи сотні тисяч безпорадних жертв. Їхні дії були жорстокими, однак без такого безжалісного насильства африканські спільноти не змогли б так швидко повстати від свого первісного сну. Можливо, здатність африканських народів витримати вплив європейського політичного й економічного панування в XIX ст. пояснюється тим, що їхні предки вже відчували на собі й пережили грубе руйнування работоргівцями їхніх корінних соціальних засад⁹⁷.

Д. ВИСНОВОК

У період з XVI по XVIII ст. євразійський світ розширився, увібравши окремі частини Америки, велику частину Субсахарської Африки й усю Північну Азію. Навіть більше, у самому Старому Світі Західна Європа почала випереджати всіх суперників, перебравши на себе роль найактивнішого центру географічної експансії та культурного оновлення. Безперечно, революційна самозміна Європи перетворила середньовічні рамки західної цивілізації на нову й набагато могутнішу структуру суспільства. Слід зазначити, що мусульманські, індійські та китайські землі не зазнали серйозного впливу нової енергії, що виходила від Європи. Аж до початку XVIII ст. життя в цих районах оберталось навколо старих традицій і звичних проблем.

Велика частина іншого світу, якій бракувало загальної самодостатності мусульманської, індійської та китайської цивілізацій, гострі-

⁹⁷ G.P.Murdock, *Africa*, pp.284-327, 364-68, 392-405, 410-21 і далі; D.Westermann, *Geschichte Afrikas*, pp.94-208, 211-75, 288-92, 390-97, 412-16 і далі; J.Spenser Trimmingham, *A History of Islam in West Africa*, 141-47 і далі.

ше відчула на собі зіткнення з європейцями. У Новому Світі такими контактами були попервах позбавлені керівних інституцій, а згодом знищені суспільства американських індіанців, однак в інших районах із сильнішою місцевою владою та опором виявлялася дивовижно стійка реакція. У таких різних країнах, як Японія, Бірма, Сіам, Росія та деякі регіони Африки, початковий інтерес і ентузіазм, з яким часом сприймалися європейська техніка, ідеї, релігія або мода на одяг, протягом XVII ст. змінилися політикою відчуження та свідомою ізоляцією від європейського впливу. Аналогічним духом були пройняті відродження індуїзму в Індії та реформа ламаїзму в Тибеті й Монголії, оскільки і там, і там йшлося про те, щоб захистити місцеві культурні цінності від чужинського впливу, хоча походив він насамперед від мусульман і Китаю, а не від Європи.

Незначна кількість областей на планеті залишалися незацепленими неспокійними силами цивілізації. Але до початку XVIII ст. до списку значних населених районів, що залишалися поза межами ойкумени, належали Австралія, джунглі Амазонки та північно-західна частина Північної Америки, хоч і вони вже відчували поштовхи суспільних струсів, викликані наближенням цивілізації.

Ніколи перше в історії світу суспільні зміни не відбувалися настільки швидко. Щільні й тісні контакти крізь океанські простори земної кулі забезпечували постійний взаємовплив основних культур людства. Спроби обмежити спілкування з чужоземцями та застеретися від порушення спокою через них, особливо від неспокійних і безжальних представників Заходу, були приречені на провал, оскільки зміни в західній європейській цивілізації та, зокрема, розвиток її техніки швидко посилили тиск, що його Захід міг чинити на інші народи землі. Історію світу з XVI ст. можна розглядати як перегони між дедалі більшою здатністю Заходу підпорядковувати собі решту світу й дедалі відчайдушнішими зусиллями інших народів відкараскатися від Заходу, чіпляючись сильніше, ніж раніше, за власну культурну спадщину, або ж, коли такі спроби не мали успіху, запозиченням деяких аспектів західної цивілізації, особливо техніки, у надії знайти спосіб зберегти свою самостійність.

Розділ XII

ХИТКА СВІТОВА РІВНОВАГА
В 1700–1850 РР.

А. ВСТУП

До 1700 р. багатство і потужність, зосереджені в руках Європи, набагато перевищували все, що могли мати інші цивілізовані спільноти на Землі, а європейське суспільство досягло хиткої рівноваги, що спиралася на посилення й розширення підприємництва як на своїй території, так і поза її межами. Найбільший простір для європейської експансії становив Новий Світ, хоч увага європейців не обминала жодної іншої частини населених територій планети. У період з 1700 р. по 1850 р. такі великі райони, як Північна Азія, Австралія, Південна Африка, Індія і Левант, перетворилися тією чи тією мірою на сателітів європейської політико-економічної системи. Тільки на Далекому Сході великі цивілізовані спільноти зберігали повну самостійність, але навіть і там Китай і Японія починали входити в смугу внутрішніх криз, що готували ґрунт для остаточного розпаду традиційного суспільного ладу, чинного на Далекому Сході на початку другої половини XIX ст.

Тисячолітня рівновага ойкумени між цивілізаціями Середнього Сходу, Індії, Китаю та Європи остаточно порушилася тільки на середину XIX ст. На той час, коли примножена промисловою революцією потуга Заходу злучилася з колишньою енергією європейської експансії, правителі інших народів і цивілізацій на землі почали відчувати, що їхньому власному минулому забракло деяких важливих чинників. Доти, одначе, мусульмани та індієсти майже без винятку вірили, що цінності їхніх цивілізацій можуть бути збережені недоторканими навіть перед очевидною військовою та економічною перевагою Європи. А от на Далекому Сході питання про те, як реагувати на присутність Заходу, ще гостро не стояло. Політика втримання європейців на шанобливій відстані здавалася цілком ефективною, тож Китай і Японія не вважали за необхідне міняти успадкований уклад і традиції, щоб упоратися з Заходом. Період 1700–1850 рр. є, отож, проміжним етапом у піднесенні Заходу, коли європейці запанували над матеріальним, але ще не домоглися великого впливу на розуми переважної частини населення земної кулі.

Цей етап світової історії частково збігся з промисловими і демократичними¹ революціями в історії самої Європи. Два ці революційні

¹ Цей термін запозичено з праці: R.R.Palmer, *The Age of the Democratic Revolution: A*

рухи різко розладнали компроміси Старого режиму Європи, привівши до гарячкового процесу самоперетворення західної цивілізації, що нагадував колишній розпад середньовічних європейських інститутів та ідей часів Відродження і Реформації. Поза сумнівом, і промислова, і демократична революції зініціювали глибокі зміни в західному суспільстві ще до середини XIX ст., а ростуче багатство і сила, якими вони наділяли людину європейської культури, уже починали позначатись і на решті світу. І все ж ці процеси поки ще відносно слабо окреслювали майбутнє, бо до другої половини XIX ст. європейський вплив на інші народи планети значною мірою був відлунням Старого режиму. Залізниці та інші пристрої нової техніки на механічній тязі почали зумовлювати зміни навіть європейського суспільства тільки з середини XIX ст., а нові ідеї політичної лояльності та відповідальності, проголошені в 1776 р. і 1789 р. під час американської та французької революцій, проникали в незахідний світ ще повільніше.

З огляду на сказане, у цьому розділі, як і в попередньому, Європа та інші частини світу розглядатимуться в хронологічному проміжку часу, відмінному від іншого змісту розділу. Після викладу поширення суспільств європейського типу на новий ґрунт і аналізу європейського Старого режиму (1650–1789 рр.) ми перейдемо до дослідження впливу європейського Старого режиму на мусульманську, індуїстську та далекосхідну цивілізації (1700–1850 рр.).

Б. СТАРИЙ РЕЖИМ У ЄВРОПІ В 1650–1789 РР.

Вестфальський мир, що завершив Тридцятирічну війну (1648 р.), а також такі його наслідки, як Піренейський мир між Францією та Іспанією (1659 р.) і реставрація монархії Стюартів в Англії (1660 р.), знаменували нову еру в історії Європи. На кінець XVII ст. релігія дедалі більше ставала особистою справою, а мистецтво управління державою почало повертатися в бік відвертішої, але також і стриманішої боротьби за багатство і владу. Серією мовчазних компромісів пом'якшувалися або приховувалися колишні принципові конфлікти, а нові або відновлені інститути врівноважували, розв'язували або придушували зіткнення інтересів, що зберігалися ще в досить сильній формі в європейських державах.

Така змінена атмосфера стала перемогою здорового глузду та духовного виснаження перед невіддатливим розмаїттям і недоладностями європейського культурного пейзажу. Своєю чергою, послабити зусил-

Political History of Europe and America, 1760–1800 (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1959), аби змалювати зміни в політичній думці та практиці, що здійснювалися в західному світі наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Очевидно, що найяскравішим, але аж ніяк не єдиним вираженням таких змін стали американська і французька революції.

ля, спрямовані на з'ясування, а потім і зміцнення єдино правильного вчення, допомогла здатність європейців скеровувати свою невтомну енергію в навколишній світ. На сході й на заході, на суходолі й на морі кордони були відкритими. Звідусіль заповзятливих спокушали можливості величезного багатства, яке можна здобути, територій, які можна заселити, авантур, в які можна поринути. Отож, у Європи в руках був готовий до дії «випускний клапан». Непогомовні особи часто могли вирватися з полону буденного життя, вирушаючи подалі від рідних місць, а висхідна зазвичай крива добробуту означала, що сумніви, пов'язані з коливаннями ринку, були прийнятними, якщо не зручними, для тих, хто залишався вдома.

За таких обставин пошуки абсолютної істини, позначені таким розмахом і пристрастями в XVI — на початку XVII ст., припинили порушувати громадський лад і також стали сферою професійних інтелектуалів. Відмінності в підходах і акцентах між богословами й ученими належно врегулювалися не всеохопною логічною систематизацією, а наданням кожному фахові надійної інституційної ніші в суспільстві та забезпеченням громадянам можливості більш або менш вільно обговорювати розбіжності. У кожній європейській державі існувала державна церква, що висловлювала офіційну нетерпимість до ересі, а офіційна цензура на публікації фактично зберігалася навіть у Франції. При цьому закон і реалії життя дедалі більше розходилися, попри спалахи релігійних переслідувань, як це було, наприклад, за скасування Людовіком XIV Нантського едикту (1685 р.).

Такі ж нелогічні, але ефективні компроміси між монархією, аристократією, купцями та простолюдцями втілювалися в досить стабільних політичних інституціях у всіх державах Європи, тоді як у господарському житті новаторська, захоплююча, раціоналізуюча діяльність капіталістів і компаній, створених як державні концесії, проникала в старі форми цехової організації, не викликаючи різкої протидії. Отож, безладна алогічність Старого режиму, яку так висміювало нове покоління раціоналістів і представників суспільних учень, спливала на поверхню частинами та без перешкод. Проте вона довела свою життєздатність і високу ефективність як суспільна система.

Найочевиднішим виміром ефективності Старого режиму були його успіхи стосовно неєвропейського світу. З огляду на те, що європейські інституції та ідеї тяжіли до фактичної рівноваги, уряди потребували менше часу на внутрішні справи, а держави по закраїнах Європи здобували відповідно більше свободи для прикордонної й колоніальної експансії. Вивільнялися сили для нових форм господарського і військового устрою, що їх розвивали європейці в XVI — на початку XVII ст., зокрема акціонерних компаній і регулярної армії та флоту. Використовуючи таку організацію на вістрі своїх дій, європейці глибоко проникали в слабші суспільства майже в усіх частинах земної кулі.

Експансія за кордоном сприяла і, можливо, навіть підтримувала відносну стабільність у Європі, і ця стабільність посилювала натиск Європи поза її межами. Унаслідок цього процесу на кінець XVIII ст. Європа перетворилася на гігантське суспільство обабіч Атлантики, яке сягало далеких меж євразійських степів і дісталось протилежного боку земної кулі. Така розширена Європа стала центром широкої політико-економічної могутньої системи, що захопила велику частину мусульманського та індійського світів і оточила далекосхідну цитадель. Одне слово, Європа стала Заходом.

Єдиною аналогічною подією в історії світу був розквіт космополітичної цивілізації на Середньому Сході між 1500 р. і 500 р. до н.е. Тоді також серія ударів із Месопотамії поза її межі вкинула у величезний казан перше незалежні цивілізації та культури. Єгипет, Анатолія, Персія з країнами грецького та індійського світів втратили свою самостійність і злились у вирі месопотамського космополітизму. Зазначмо все ж, що наведена аналогія є не зовсім точною. Європейська експансія здійснювалася імперськими завойовниками, які не діяли один за одним, а йшли різними шляхами з політично переділеного центру. Той факт, що Європа рушила в райони з невибудованим укладом і слабкою внутрішньою організацією, дав змогу розпочати масову міграцію та заселення з уведенням широких і часто віддалених зон у розширене «західне» ціле. Паралеллю цього процесу в мініатюрі може служити колонізація греками та фінікійцями стародавнього Середземномор'я. Хоч і в цьому випадку, за винятком Сицилії, панування фінікійців і греків над корінним населенням ніколи не було настільки переважним, щоб призвести до знищення суспільства, яке вже існувало. Європейська ж колонізація, навпаки, часто вела саме до такого висліді, можливо, більшою мірою через смертоносну дію незнайомих хвороб на місцеве населення, ніж унаслідок свідомої політики.

З міркувань ясності здається доцільнішим розглянути послідовно європейську експансію на нові території (1), посилення європейського впливу в зоні Америки та Росії (2), стан Старого режиму на його батьківщині (3). Запропонований розподіл є, зрозуміла річ, штучним. Читач не повинен випускати з уваги тісний взаємозв'язок між експансією за межами тієї або тієї держави та крихкою рівновагою в центрі.

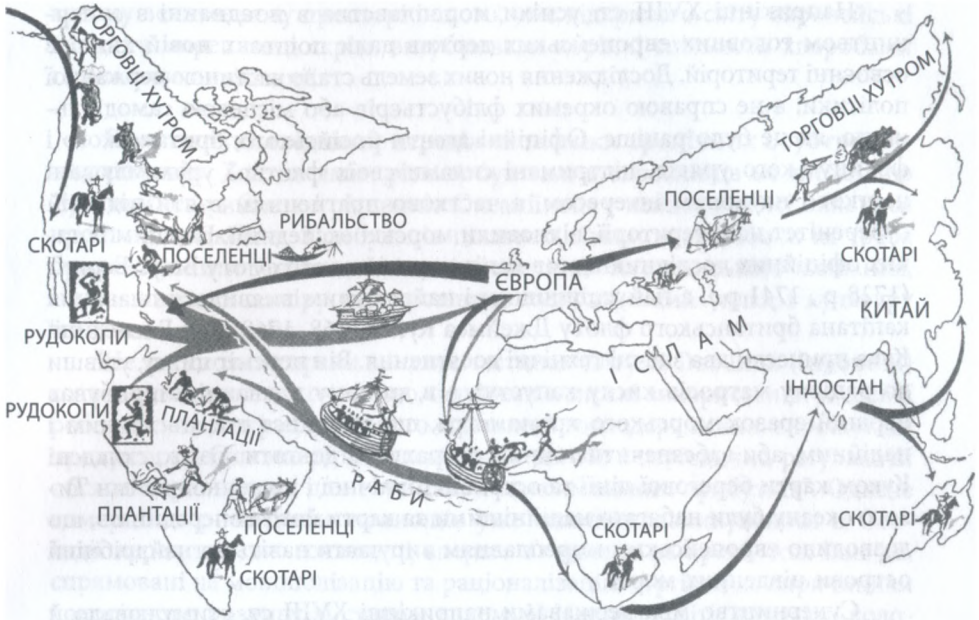
1. ЄВРОПЕЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ НА НОВІ ТЕРИТОРІЇ

Аспекти європейської експансії в XVII–XVIII ст. можна звести, не вдаючись до надмірно різкої схематизації, до трьох видів використання земель і народів, з якими європейці вступали в контакт. Відповідно до першого і найважливішого з них європейці продовжували проникати в райони, де вже наявні місцеві продукти і вироби мали цінність для європейських чи інших цивілізованих ринків. У 1650–1789 рр. найваж-

ливішими з таких товарів було хутро з холодних північних районів Азії й Америки, а також золото і алмази з бразильських джунглів. По-друге, у деяких тропічних і субтропічних зонах, зокрема у Вест-Індії та Ост-Індії, європейці перебудовували місцеву економіку для виробництва товарів, що мали попит на світовому ринкові. Це передбачало грубе порушення чинних суспільних відносин, оскільки європейське підприємництво спиралося на рабство та інші форми примусової праці, а іноді призводило до масового переміщення населення. По-третє, у країнах з помірним кліматом, передусім у Північній і Південній Америці й у західних районах євразійського степу, європейські поселення перетворювалися на справжні розсадники європейського стилю суспільства, навіть якщо їх і відділяли від Європи тисячі миль.

Освоєння земель, торгівля та суперництво націй. У середині XVII ст. океанські експедиції майже припинилися, хоча залишалися недослідженими простори Тихого океану. На той час спершу іспанці й португальці, а згодом голландці вже розвідали найбагатші й найвигідніші в комерційному аспекті частини землі. Подальші експедиції вздовж берегів Північної Америки або в напрямку Австралії дали змогу відкрити лише безперспективні та нерозвинені райони, де не варто було розраховувати на прибуткову торгівлю. Отож, кораблі можна було використати з більшою віддачею на вже усталених торговельних шляхах, а не розпочинати ризиковані, повні випадковостей, невідгідні подорожі не позначеними на карті маршрутами. Відсутність способів точного визначення довготи означала, що навіть коли судно збивалося з курсу й підпливало до нових земель — а це, певна річ, траплялося набагато частіше, ніж свідчать записи, які дійшли до нас, — то надійної можливості повторити плавання до такого берега не існувало. Оскільки тривалий похід закінчувався для екіпажу цингою через брак вітамінів у корабельному раціоні, експедиції крізь великі морські простори на кшталт Тихого океану були дуже небезпечними, і виправдати їх могла тільки впевненість у великій вигоді від торгівлі.

На суходолі тим часом полювання за хутром швидко просувало далі російські, французькі, а після створення 1670 р. компанії Гудзонової затоки й британські факторії. Зі своїх баз у Квебеку французи вийшли в район Великих озер, а потім рушили на захід од Верхнього озера в глибок Північноамериканського континенту (Радісон і Грозельє, 1658–1659 рр.) і на південь по Міссісіпі (Ла-Саль, 1679–1683 рр.). Британці, які ще не опанували способів пересування й виживання в суворих районах Північної Арктики, задовольнялися попервах тим, що трималися ближче до Гудзонової затоки. Що ж до Росії, то її експансія характеризувалася навіть більш приголомшливими темпами, ніж французька. Вийшовши в 1639 р. до Тихого океану в районі Охотська, подальші російські експедиції спустилися Амуром аж до його гирла (1649–1653 рр.), а Колимою — до

ЕКСПАНСІЯ ЄВРОПИ В 1500–1850 РР.

Арктики, вивівши край Сибіру на Камчатку (1648–1656 рр.)². Слідом настала явна перерва в розвідці нових земель, бо жменьці шукачів пригод, які зробили такі кроки в незнане, був потрібен час, щоб організувати збір хутра та подолати неймовірні труднощі з перевезенням його до ринків збуту.

Відносно швидкому проникненню в глиб Бразилії в XVII–XVIII ст. сприяла гонитва не за хутром, а за золотом. Попервах загони метисів ішли в джунглі в пошуках рабів, проте виявлення на континенті золота й алмазів (1695 р.) спричинило «золоту лихоманку» в джунглях Амазонки. Відтак у XVIII ст. Бразилія стала однією з перших у світі країн із видобутку золота, і групи золотошукачів, прагнучи відкрити нові жили, перетинали країну аж до Анд, засновуючи невеликі поселення вздовж численних приток Амазонки, навіть у тих місцях, де золота й не було³.

² Raymond H. Fisher, *The Russian Fur Trade* (Berkeley and Los Angeles, Calif.: University of California Press, 1943), pp.43-45. Існують сумніви щодо того, суходолом чи морем про-сувалася остання з цих експедицій. Якщо морем, то Берингову протоку (хоч і не визначену як протока) було відкрито за три чверті сторіччя до першого плавання Беринга.

³ Суперництво португальців з іспанцями на півдні та з французами на півночі змусило також португальців розширювати свої поселення на Бразильському узбережжі. Див. Bailey W. Diffie, *Latin-American Civilization: Colonial Period* (Harrisburg, Pa.: Stackpole Sons, 1945), pp.652-81; Felix Reichwein, *Sugar, Gold, and Coffee: Essays on the History of Brazil* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Library, 1959), pp.88-117.

Наприкінці XVIII ст. успіхи мореплавства в поєднанні з суперництвом головних європейських держав дали поштовх новій хвилі в освоєнні території. Дослідження нових земель стало частиною державної політики, а не справою окремих флібустьєрів або місцевою самодіяльністю, як це було раніше. Офіційні агенти російського, британського і французького урядів, підтримані силами своїх флотів і урухомлювані частково науковим інтересом, а частково прагненням взяти під свій суверенітет нові території, відновили морські експедиції. Першим із таких офіційних дослідників став капітан російського флоту Вітус Беринг (1728 р., 1741 р.), а найуспішнішим і найдальшим виявилось плавання капітана британського флоту Джеймса Кука (1768–1769 рр.). Експедиції Кука принесли два значні технічні досягнення. Він переміг цингу, увівши до раціону матросів кислу капусту⁴, а в другому плаванні випробував перший зразок морського хронометра, що виявився досить міцним і надійним, аби забезпечити точний розрахунок довготи. Отож, складені Куком карти берегової лінії та островів північної і південної частин Тихого океану були набагато надійнішими за карти його попередників, що дозволило європейським мореплавцям вирушати навіть на найдрібніші острови південних морів.

Суперництво між державами наприкінці XVIII ст. стимулювало й освоєння суходолу. Російські торговці хутром не забарилися скористатися відкриттями Беринга на Алясці, заснувавши факторії спершу на Алеутських островах, а згодом і на континенті. Почувши про просування росіян, торговці хутром із Монреаля кинулися своєю чергою на нові землі та заявили права на далекі райони Північно-Західної Канади (експедиція Александра Маккензі до Арктики 1789 р.). З тієї ж причини іспанці просунули свою лінію поселень на півночі від Мексики вздовж Тихоокеанського узбережжя до Каліфорнії (заснування Сан-Франциско 1775 р.) і Британської Колумбії (заснування Нутки 1789 р.). Отож, наприкінці XVIII ст. російські торговці хутром і дослідники, які рухалися на схід, зустрілися з британськими торговцями (які посіли місце французів у Канаді після 1763 р.) на лінії канадських Скелястих гір. Вони переділили між собою Арктику та ввели тундру і лісисті райони приполярних земель у річище цивілізованої торгівлі. У той же період росіяни та іспанці проводили аналогічну діяльність на всьому Тихоокеанському узбережжі Америки.

Отже, на початок XIX ст., коли організовані експедиції, споряджені європейськими флотами, досліджували переважно Світовий океан, oprіч укритих кригою полярних зон, тільки внутрішні райони Субсахарської Африки й Австралії залишалися terra incognita для європейців. А на

⁴ Див. Christopher Lloyd, *Captain Cook* (New York: Roy Publishers, n.d.), pp.93-95, 120. Капітанові Куку неодноразово доводилося вдаватися до канчука, «кішки-дев'ятихвостки», аби примусити впертих матросів їсти таку чудернацьку страву. Ефективніший сік лайма (рід лимона) почали вживати на британському флоті лише в наступному поколінні.

всьому величезному просторі іншого, уже відкритого світу європейські купці та мореплавці скрізь вигублювали корінні спільноти хворобами та благами цивілізації.

Плантації та свідомий переділ економіки тропічних і субтропічних районів. Хоч би яким різким був вплив європейців на мисливців Арктики, на рибалок і рільників Океанії, він у певному сенсі виявився просто випадковим. Прибульців цікавило тільки хутро або ж їм треба було поповнити запаси та екіпажі після тяжкого океанського плавання, і вони не мали наміру перекроювати господарський уклад і культуру місцевого населення.

Не так стояли справи в інших частинах світу. В Ост-Індії (Індонезії) голландці виявилися, очевидно, першими в справі використання місцевої робочої сили для раціонального сільського господарювання, вирощуючи продукти спеціально для заокеанських ринків і періодично регулюючи обсяги виробництва для отримання максимальних прибутків⁵. Одначе комерційне розведення прянощів уже здавна практикувалося в Ост-Індії перед тим, як голландці вперше з'явилися на арені, тож їхні дії, спрямовані на монополізацію та раціоналізацію торгівлі, не спричиняли докорінного розриву зі старим ладом. У Новому Світі, навпаки, колоніальне сільське господарство не могло спиратися на наявні робочу силу чи знання. Португальські цукрозаводчики, що перебралися з островів Мадейри⁶ до Бразилії, завезли першу тростину в Америку близько 1520 р., і ця культура прижилася настільки добре, що іспанці незабаром наслідували цей приклад у деяких узбережних зонах Карибського басейну. Отже, первні цієї діяльності в другій половині XVIII ст. були залишені далеко позаду швидким розвитком плантацій цукрової тростини на островах Карибського моря, де попервах англійці, згодом французи і, нарешті, голландці впровадили сувору раціональну комерційну систему сільського господарства, сперту на рабську працю.

Розвиток виробництва цукру на островах Карибського моря сприяв надзвичайно вигідній трансатлантичній торгівлі, бо кораблі могли везти дешеві тканини та інші промислові товари до узбережжя Африки, де вони обмінювалися на рабів, яких із чималим прибутком збували на

⁵ Банда, Амбон і Тернате — основні райони виробництва гвоздики в Ост-Індії — були завойовані голландцями з 1621 р. по 1657 р., а коли серед серйозних суперників з'явився Макасар, його також було переможено 1669 р. Остров'ян примушували вирощувати стільки гвоздики, скільки могли поглинути ринки в Європі, Індії та Китаї, причому така політика вимагала по черезно розширення і скорочення плантацій. Див. J.H. Parry, *Europe and a Wider World, 1415–1715* (New York: Hutchinson's University Library, 1949), pp.154–56; B.H.M. Vlekke, *Nusantara: A History of the East Indian Archipelago* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1943), pp.138–39, 145.

⁶ Цукор став важливим продуктом на Мадейрі за часів пізнього середньовіччя, причому познайомили з ним європейців мусульмани, які завезли цукор із району Індійського океану.
49-11-642

Карибах або на континенті, а потім поверталися з вантажем американського цукру та рому для продажу в Європі. У цьому крамарському трикутнику ост-індська довговолокнуста бавовна й індиго виявилися менш цінними, хоча й важливими, товарами. До того ж тріска з Нью-фаундленду, деревина й зерно з Нової Англії та колоній Середньої Атлантики знайшли великі ринки збуту на островах Карибського басейну, де сільське господарство стало незабаром настільки спеціалізованим, що основні сільськогосподарські культури було занедбано. Отож, обидва кінці Атлантики виявилися пов'язаними між собою активною торгівлею, сконцентрованою навколо крихітних Підвітряних і Навітряних островів у Карибському морі⁷.

Менш вигідні, але все ж великі плантації, де використовувалася рабська праця негрів, улаштувалися в південних англійських колоніях на Американському континенті й уздовж Бразильського узбережжя. На іншому кінці світу ще від самого початку XVIII ст. голландці надавали в Ост-Індії дедалі більшого значення сільському господарству як додатковому чинникові їхніх успіхів у торгівлі. Основою сільського господарства ставали нові продукти й передусім кава. Господарство вели окремі голландські плантатори, у деяких випадках приїжджі китайські підприємці, але в більшості випадків — місцеві феодалі, від яких вимагалось постачати певну кількість кави або інших продуктів голландцям як своєрідну данину. Праця в Ост-Індії зазвичай формально не була рабською, але місцеві «регенти» на Яві часто вдавалися до сили, щоб примусити свої підданих вирощувати кавові дерева та інші нові культури, які вимагалися від них⁸.

Розширення європейських поселень. Осідаючи в різних частинах світу, європейці ставали причиною низки змін суспільних структур у землях, де вони влаштовували свої поселення. Жорстоке рабство на цу-

⁷ Економічне значення цих найдрібніших клаптиків землі в XVIII ст. просто вражає. Уже 1773 р. офіційні дані свідчили, що торгівля Британії з Вест-Індією була ширша, ніж із континентальними колоніями Північної Америки, а весь далекосхідний товарообмін далеко відстав за обсягами від торгівлі з цими маленькими островами. Див. таблиці, складені Ериком Вільямсом: Eric Williams, *Capitalism and Slavery* (Chapel Hill, N.C.: University of North Carolina Press, 1944), pp.225-26.

Протягом XVII–XVIII ст. вирощування цукрової тростини підірвало родючість ґрунту, і острови, які першими взяли за цю культуру, уже не могли вирощувати її з такими ж малими витратами, як ті райони, де вона з'явилася згодом. Тому на кінець XVIII ст. британські «цукрові» острови почали поступатись у конкуренції французьким, а в XIX ст. занепало й французьке острівне цукровиробництво (а також колишньої французької колонії Гаїті) під тиском Куби і Пуерто-Рико, які залишалися володіннями Іспанії. Так цукор рухався по ланцюжку островів Карибського моря подібно до «золотої лихоманки», залишаючи позаду себе виснажену землю, зuboжіле населення та серйозно порушене у своїх підвалинах суспільство. Ліквідація рабства в XIX ст. мало сприяла розв'язанню соціальних проблем, створених цим процесом.

⁸ В.Н.М. Vlekke, *Nusantara*, pp.179-85.

крових плантаціях Вест-Індії та примітивна рівноправність на кордонах Нової Англії являли собою крайні вияви спектра, в якому можна було розрізнити багато інших проміжних суспільних форм. Безжалісне рабство на Барбадосі переходило в дещо м'якші умови неволі на іспанських і португальських плантаціях в Центральній Америці та Бразилії. Неокріпацтво в Східній Європі та примусова праця індіанців у іспанській Америці являли собою м'якшу форму примусової праці, принаймні офіційно, якщо не насправді, і в цьому випадку політика Іспанії знову виявлялася м'якшою, коли сила урядових заходів залишалася на боці прав індіанців. Найняття робітників на кілька років за договором (поширена в старій Вірджинії практика) і вислання злочинців до Австралії чи Сибіру посідають місце посередині в цьому спектрі. Зрештою, вільний поселенець колонії, подарованої будь-кому Британією, який платив відкуп аристократові-землевласнику, і дрібний фермер Нової Англії, який мав землю на повних правах власності, мали особисту свободу, що поступалася тільки вищій формі анархії таких людей, як американські піонери Заходу, сибірські й канадські мисливці за хутром, бразильські бандьєрос, гаучо в аргентинській пампі, українські козаки чи іспанські морські пірати.

На будь-якій території, що розширюється, головною проблемою завжди є брак робочої сили. Для її розв'язання застосовуються діаметрально протилежні методи: жорстокий примус для підтримки соціального розшарування або ж не менш необмежена свобода, що веде до повернення нового варварства з його рівноправ'ям. У кожній політиці є свої переваги і свої вади. Жорстке насильство може застосовуватися для того, щоб підтримувати фахівців, необхідних суспільству, якщо воно взагалі хоче існувати. Так, без безжалісних підприємців не могли б створюватися плантації, а без професійного класу військовиків не можна було б захистити сільськогосподарські поселення в західних частинах євразійських степів. До того ж вищі класи, що тримаються на примусовій праці, можуть швидко досягнути порівняно високого рівня культури й додати суспільству загалом зовнішнього блиску вишуканості, якого не можна досягнути в інший спосіб. Такі здобутки легко зменшувати в епоху демократії, коли люди готові більше співчувати рабам або кріпакам, аніж симпатизувати їхнім господарям. Але піднесення цивілізації відбувається передусім тільки через експлуатацію праці однієї групи населення іншою, і за рахунок такого процесу цивілізовані суспільства могли неодноразово подолати географічні бар'єри, як це було за давніх часів у гетській Малій Азії та римській Галлії чи згодом в іспанській Америці або російській Україні. При цьому завжди зберігаються негативні аспекти такого насильницького поширення цивілізації, бо культура, що вилучає з кола своєї дії більшість населення, обов'язково буде неміцною.

Мабуть, нас набагато більше приваблює другий елемент названої альтернативи: глибокий егалітаризм. Хоча слід мати на увазі, що грубе

АЛЬТЕРНАТИВИ ДАЛЬНІХ РУБЕЖІВ

наси́льство таких суспільств, спрямоване проти безпорадних корінних жителів, що виливається в п'яні бійки між самими піонерами, означало також ско́чуння колись цивілізованого населення до стану варварства. Попри те, що вони були озброєні рушницями, виготовленими на цивілізованих заводах, європейські переселенці не обтяжували себе практично ніякими законними й культурними обмеженнями цивілізованого суспільства. Кажучи точніше, цивілізоване життя поступово приходило слідом за брутальними піонерами через соціальну диференціацію, освіту та технічний прогрес. Навіть більше, цей процес відбувався, поза сумнівом, швидше й рівномірніше, ніж подібний процес культурного просотування освіченої аристократії. У цьому полягає фактична перевага анархічної волі закраїн над її альтернативою у вигляді масового примусу. Отже, протягом XVII–XVIII ст. переваги занурення в анархію залишалися майже цілком потенційними, тоді як менш масштабні успіхи примусу були очевидними й незаперечними. Поза сумнівом, витончена вишуканість аристократичної Вірджинії, Нової Іспанії, Угорщини та Росії, заснована на примусовій праці, набагато переважала скромні первні цивілізації в районах уздовж морського узбережжя Нової Англії.

При цьому Нова Англія та колонії Середньоатлантичного узбережжя Північної Америки компенсували свою культурну відсталість порівняно великою кількістю європейських (або, радше, колишніх європейських) поселенців. Ні в якому іншому кінці світу більше не виникало таких великих і щільних сільськогосподарських громад. Утім, у XVIII ст. було

помічено істотне зростання іспанського населення в районі Ла-Плати в Аргентині, а в Південній Бразилії португальські переселенці заволоділи величезними територіями. І в тій, і в тій зонах над традиційним сільським господарством переважало скотарське ранчо, тож поселення залишалися порівняно незначними. У Канаді французькі фермери трималися берегів затоки Св. Лаврентія, а райони в глибині лісів почали освоюватися лише наприкінці XVIII ст. переважно силами торі, прихильників британської корони, які тікали від американської революції. У Південній Африці голландські колоністи висадилися біля мису Доброї Надії 1652 р. Коли британці захопили цю колонію в 1795 р., голландські фермери проникли вже далеко в глиб території, а біля самого мису утвердилася велика сільськогосподарська громада (яка незабаром переросла в місто Кейптаун. — *Прим. ред.*). У 1789 р. перші англійські поселенці прибули до Австралії. Отож, за винятком Нової Зеландії, уперше колонізованої 1840 р., усі основні заморські центри європейських поселень почали розвиватися раніше від кінця XVIII ст.

Переміщення європейських поселенців за океани мало приголомшливий характер і було важливим для майбутнього; водночас заселення західних євразійських степових просторів, очевидно, передбачало більшу міграцію, але не було настільки значним у зміні культурного балансу світу. У XVII–XVIII ст. мільйони першопроходців розорювали родючі землі між Центральною Угорщиною та Західним Сибіром. По краях цього руху на схід анархічні умови життя були схожі з тими, що склалися в Новому Світі. Так, російські поселенці в Сибіру піддавалися контролю тільки номінально і вели суворе життя мисливців, рибалок або рільників, багато в чому схоже на життя американських поселенців на Далекому Заході. Але все ж таке життя було нетиповим. У західних степах великі європейські поселення змогли виникнути тільки після того, як Австрія та Росія оружно витрутили мусульманських скотарів і воїнів із цього району. В Угорщині це сталося після 1699 р., а з району України мусульманська державна потуга пішла тільки внаслідок анексії татарського Криму Росією в 1783 р.

Здобувши гору над колишніми мусульманськими володарями західного степу, австрійський і російський уряди могли вільно розпоряджатися знову завойованими, але мало заселеними землями на свій розсуд. Заселення західних степів відбувалося трьома способами. На більшій частині Угорщини й України великі наділи передавалися знатним дворянам, що мали вплив при дворі; вони заселяли нові райони, принаймні частково, кріпаками зі своїх же густіше заселених земель. Уздовж кордонів з Османською імперією та Персією Австрія та Росія вдалися до утворення воєнізованих, вільних селянських громад під особливою імперською юрисдикцією. На такі поселення можна було покластися в плані захисту їхніх власних володінь від набігів ззовні. Принаймні ні російських козаків, ні австрійських граничарів, які звикли носити зброю

і вступати в сутички з татарами або турками на кордонах, навряд чи можна було легко перетворити на кріпаків. Отож, серби, хорвати, румуни й інші народи, що жили на австрійському військовому кордоні, а також реєстрові козаки Південної Росії продовжували мати особисті свободи в обмін на обов'язкову військову службу в спеціальних полках⁹. Третій спосіб полягав у тому, щоб залучати поселенців з-за кордону, пропонуючи їм землі на особливо вигідних умовах. Таку політику проводила Австрія в Банаті, а Росія — у окремих специфічних районах України. Мірою того, як займалися землі, що були порожніми, як військові поселення, так і вільні селянські громади, утворені під егідою імперії, починали потрапляти під п'яту феодалів. У деяких випадках цьому сприяла внутрішня диференціація серед поселенців, як це було з козаками, але іноді офіційним актом уряду вільні раніше громади віддавалися на дуже умовну милість придворних фаворитів¹⁰.

І все ж слід навести особливий приклад, коли освоєння європейцями заморських земель не увінчалось такими великими успіхами. Колонізація Ірландії Кромвелем і його попередниками не привела до переходу англійського суспільства через протоку Св. Георгія. Дикі ірландці, вимушені харчуватися самою лише картоплею, могли працювати на нових землевласників за меншу ціну, ніж англійські або навіть шотландські поселенці. Цим вони зберегли демографічну перевагу, хоча й ціною жалюгідної економічної залежності від чужої в культурному значенні аристократії¹¹. Попри відмінність офіційних форм, суспільні моделі Ірландії XVIII ст. були схожі на моделі Східної Європи та південних колоній Північної Америки в тому, що стосується різкої поляризації між привілейованим класом землевласників, які належали до європейської цивілізації, і незделеною в культурному плані, психологічно відчуженою масою сільськогосподарських працівників.

⁹ Британці комбінували ці способи, прагнучи упокорити жителів шотландських гір після повстання 1745 р. Подібно до своїх сучасників серед російського та угорського дворянства, вожді шотландських кланів отримували в дар великі маєтки, а всі претензії «тубільців» на землю в різкій формі відкидали англійські закони. Водночас багато членів кланів рекрутувались у спеціальні шотландські полки, які використовувались, щоправда, не для місцевої оборони, як це було в Росії чи Австрії, а більше для виконання британських імперських завдань в усьому світі. Утім, якщо взяти до уваги, що російські козаки та австрійські прикордонні частини також воювали далеко від кордонів, які вони охороняли в звичних умовах, то фактична різниця між ними була незначною.

¹⁰ Див. Henri Marczali, *Hungary in the Eighteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1910), pp.46-61; W.E.D.Allen, *The Ukraine* (Cambridge: Cambridge University Press, 1940), pp.206-32; Boris Nolde, *La Formation de l'empire russe* (2 vols.; Paris: Institut d'études slaves, 1952-55); Konrad Schünemann, *Oesterreichs Bevölkerungs-Politik unter Maria Theresia* (Berlin: 1935).

¹¹ Див. W.H.McNeill, «The Influence of the Potato on Irish History» (unpublished Ph.D. dissertation, Cornell University, 1947).

2. ЗАЛУЧЕННЯ РОСІЇ ТА АМЕРИКИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СТИЛЮ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Експансія європейської цивілізації після 1648 р. тривала не тільки у вигляді захоплення нових земель, а й через прищеплення європейського стилю життя в районах за межами Європи, які перебували у сфері її впливу. На 1789 р. цей процес поширився на великі терени Росії та Нового Світу, зробивши їх повноправними членами того, що зрештою має називатися вже західною, а не просто європейською, цивілізацією. Долучення Америки й Росії до політичної цілості Заходу з центром у Європі збільшило розмаїття та розбавило або, можливо, навіть погіршило якість західної цивілізації. При цьому попри відмінності, що зберігалися між старими центрами європейської цивілізації та країнами поза її межами, принципова спільність культури дедалі більше об'єднувала американців, західних європейців і народи Росії, ставлячи їх відрубно щодо цивілізованих спільнот решти світу.

Залучення Росії та Америки до європейського стилю цивілізації відбувалось абсолютно різними способами. Перш ніж Росія змогла сприйняти Захід, вона мала відмовитися від багатьох елементів власної культурної спадщини внаслідок бурхливого та болісного процесу. Навпаки, американські нащадки європейських іммігрантів просто переробляли те, від чого їхні предки різною мірою відмовилися в суворих умовах життя піонерів, тому повернення до європейської цивілізації відбувалось у них без глибоких психологічних потрясінь.

І в Росії, і в Америці культурний прогрес був справою відносно невеликих соціальних груп. Однак в Америці провідники культури спиралися на добровільну підтримку або принаймні пасивну згоду іншого населення, тоді як у Росії насадження європейської техніки, мистецтва і моди викликало глухе обурення більшості населення, котре погано або зовсім не розуміло нового культурного середовища, яке перебирали можновладці. До того ж культурний процес в Америці просувався без певного усвідомленого плану, завдяки стихійним діям окремих осіб або груп, які були особисто зацікавленими чи бачили можливість збагатитися через повніше прилучення до європейської цивілізації. А в Росії цей процес прибрав форму примусової кампанії, що її свідомо проводив уряд, попервах відверто прагнучи збільшити свою військову потугу.

Наслідки цього культурного процесу відрізнялися такою ж мірою, як і методи його здійснення. До кінця XVIII ст. Америка і Росія продемонстрували Європі нові крайнощі свободи і деспотизму. Кожна з цих крайнощів суперечила алогічним компромісам, закладеним у підмур'я європейського Старого режиму, і кожна з них у власний спосіб сприяла його падінню.

Іспанська Америка. Ослаблення іспанського панування в Європі було символічно позначене відновленням національної незалежності

Португалії після 1640 р. і несприятливими умовами Піренейського миру, укладеного 1659 р., хоч іспанська імперія у Європі протрималася до 1713–1714 рр., а заморська імперія зберігалася майже незайманою аж до XIX ст. Такій ситуації сприяли династичні чинники та консервативні дії дипломатії рівноваги сил у поєднанні з внутрішньою міцністю та імперськими традиціями Іспанії.

Подвійна система ієрархічної церкви і централізованої бюрократії, керована довіреними особами іспанської корони, утримувала іспансько-американське суспільство в суворих і традиційних рамках аж до третьої чверті XVIII ст. Американські індіанці залишалися слухняними і не мали культурних або політичних керівників, які могли б ефективно протистояти іспанському пануванню¹². Але навіть і в цьому ретельно контрольованому й на перший погляд застиглому суспільстві відбувалися далекосяжні зміни. Першою та найголовнішою з них було те, що паралізуюча деградація індіанського населення приблизно з 1650 р. уже не підривала добробут Мексики і, можливо, Перу. Можна передбачити, що американські індіанці почали набувати на той час кращий імунітет до європейських і африканських хвороб. При цьому зростала чисельність стійких до хвороб метисів, частка яких згодом почала переважати в загальному населенні. У зворотному напрямі процес попервах розвивався повільно, однак в останні десятиріччя XVIII ст. намітилося дуже швидке зростання населення, що своєю чергою привело до приголомшливого піднесення економічної активності: рентабельність рудень піднялася до небаченого доти рівня, досягли процвітання сільське господарство і торгівля¹³.

Економічній експансії сприяли широкомасштабні адміністративні реформи, що проводилися в XVIII ст. з ініціативи нової династії Бурбонів в Іспанії¹⁴, і особливо — рішуча лібералізація регулювання торгівлі. У 1774 р. іспанські колонії вперше отримали дозвіл на вільну торгівлю між собою. Через чотири роки було видано додаткові декрети, що дозволяли двадцяти чотирьом іспано-американським портам вільну торгівлю з будь-яким портом Іспанії. Цим було покладено край винятковим правам Кадіса в Іспанії, Картахени, Портобелло та Веракруса в

¹² Це твердження видається загалом слушним, попри спорадичні повстання індіанців. Найбільше з них сталося в Перу в 1780–1781 рр. під проводом людини, яка назвалася нащадком царського роду інків. Примітивніші племена, зібрані в місії, часто намагалися вирватися від своїх нових добродіїв, однак іспанські представники примушували їх повернутися без масового застосування сили.

¹³ Див. статистичні дані, зібрані в праці: Bailey W. Diffie, *Latin-American Civilization, Colonial Period* (Harrisburg, Pa.: Stackpole Sons, 1945), pp.381, 439-40, 450-55 і далі; R.A. Humphreys, «The Fall of the Spanish American Empire», *History*, XXXVII (1952), 213-27.

¹⁴ Про докладне і дуже цікаве дослідження впливу ініціативи уряду Іспанії на гірничу промисловість Мексики див. працю: Clement G. Motten, *Mexican Silver and the Enlightenment* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1950).

Америці на контроль за суднами, що перевозять товари між колоніями і метрополією.

Вільніша торгівля та загальне економічне піднесення в іспанських колоніях забезпечили процвітання значного класу купців, дрібних торговців і осіб вільної професії. Таке зростання середнього класу наклало новий відбиток на інтелектуальне та культурне життя колоній. Незважаючи на те, що в XVII–XVIII ст. в іспанській Америці існували солідні навчальні заклади, а деякі з них запровадили сучасні програми, аж до вивчення таких світил, як Декарт, Ляйбніц і Ньютон¹⁵, навчання все ж таки залишалося неефективним, обмеженим вузьким колом книжників. Утім, наприкінці XVIII ст. широкі кола іспано-американського суспільства почали цікавитися новими ідеями, що народжувалися в Європі, і, як скрізь у світі, купці та люди вільних професій торували шлях засвоєнню новацій Просвітництва. Під впливом цих інтелектуальних досліджень такі люди дедалі критичніше ставилися до свого навколишнього суспільства. Особливо гостро вони відчували систематичну дискримінацію з боку іспанського уряду, який призначав на високі посади в колоніях винятково іспанців із метрополії.

З появою значного середнього класу та початком інтелектуального піднесення, яке поширилося за межі кола професійних учених, іспанська Америка стала набагато більш європеїзованою, ніж будь-коли. Неперервний відступ суто індійської культури перед тиском місіонерів сприяв тому ж вислідові. Расове змішання, звісна річ, відділяло нове суспільство від його європейської моделі. Великі території, масове застосування примусової праці (як кабала за борги, так і безправне рабство), а також надзвичайний економічний¹⁶ і культурний вплив церкви, як і перше, відрізняли іспанську Америку від деяких частин Європи. Щоправда, такі риси американського суспільства скидалися на умови, що існували в самій Іспанії та мали близьку подібність до іншого флангу західної цивілізації — Східної Європи.

Бразилія та Північна Америка. Португальська Бразилія та британські колонії в Північній Америці мали щось спільне, що відрізняло їх від іспанської імперії Нового Світу. У політичному плані вони характеризувалися глибокою децентралізацією, і серйозні заворушення в метрополії (громадянська війна в Англії 1642–1649 рр., повстання в Португалії проти Іспанії 1640–1659 рр.) змушували колоністів у серед-

¹⁵ С.Н.Наринг, *The Spanish Empire in America*, pp.235ff.

¹⁶ Церква сама мала землі й також надавала позики необережним землевласникам. Як наслідок, за деякими оцінками, близько чотирьох п'ятих земель у Новій Іспанії належали церкві або перебували у неї в заставі. С.Н.Наринг, *The Spanish Empire in America* (New York: Oxford, 1952), pp.190-91. Крім того, орден єзуїтів став чималою підприємницькою і торговою силою, позаяк він розпоряджався продукцією своїх індіанських місій, окремі з яких, наприклад у Парагваї, процвітали й перетворилися на вельми великі товариства.

ині XVII ст. розраховувати переважно на власні сили¹⁷. У Бразилії, як і в південних англійських колоніях, домінувала плантаційна економіка, заснована на рабській праці. І на тій, і на тій територіях групи самоврядних піонерів на кордонах то визнавали, то відмовлялися визнавати політичне керівництво власників плантацій з узбережжя.

І все ж загалом подібність цих двох суспільств була скорше уявною, ніж реальною. Бразильська аристократія, яка пишалася своєю військовою та сексуальною доблестю, зневажала і тяжку працю (доля рабів), і інтелектуальну освіченість (поле діяльності для священників), докорінно відрізнялася від землевласників Вірджинії або Південної Кароліни. Попри урядові реформи, розпочаті наприкінці XVIII ст. деспотичним і «поінформованим» головою португальського кабінету маркізом де Помбалом, а також істотне економічне зростання, до кінця сторіччя Бразилія значно відрізнялася від інших суспільств. Зокрема, індіанська та негритянська культури, хоч вони й вплелися в португальську традицію, зберігали свою самобутність і енергію настільки, що подібного явища не було ніде в Новому Світі¹⁸.

Навіть наприкінці XVIII ст. англійські, колишні англійські та французькі колонії далеко відставали від іспанської Америки. Місто Мехіко з його 112926 жителями в 1793 р.¹⁹ затьмарило все, що тільки було на півночі, і, безперечно, перевищувало за розмірами будь-яке місто сучасної йому Франції та Англії, за винятком Парижа або Лондона. Населення Мексики значно перевищувало населення всіх тринадцяти англійських колоній, узятих разом, а розкіш, витонченість і освіченість вищих класів іспанських колоній перевершували все, що було на той час досягнуто на Атлантичному узбережжі Північної Америки.

При цьому культурно відсталі Нова Англія і колонії Середньоатлантичного узбережжя Північної Америки являли собою зразок найрадикальнішого переходу суспільства європейського типу на новий ґрунт, якого тільки можна було знайти де-небудь у світі. Ці англійські колонії швидко перетворилися з маленьких і відособлених узбережних плацдармів, якими вони були на початку XVII ст., на майже неперервну смугу поселень від Нью-Гемпшира до Джорджії та вглиб до Аппалачів. Населення тут зросло дуже швидко — частково завдяки імміграції,

¹⁷ Так, наприклад, бразильці витрутили голландців зі своєї країни після тривалої партизанської війни 1643–1654 рр. Попервах бразильські повстанці не підкорилися урядові Португалії, який визнав 1641 р. права Голландії на Бразилію, щоб дістати підтримку Голландії проти Іспанії. Див. C.R.Boxer, *The Dutch in Brazil, 1623–1654* (Oxford: Clarendon Press, 1957).

¹⁸ Про Бразилію було використано такі джерела: Diffie, *Latin-American Civilization*, pp.633-753; Gilberto Freyre, *The Masters and the Slaves: A Study in the Development of Brazilian Civilization* (New York: Alfred A.Knopf, Inc., 1946); Lawrence F.Hill, *Brazil* (Berkeley and Los Angeles, Calif.: University of California Press, 1947); Gilberto Freyre, *Brazil: An Interpretation* (New York: Alfred A.Knopf, Inc., 1947).

¹⁹ Diffie, *Latin-American Civilization*, p.453.

але переважно за рахунок природного приросту. На 1790 р., коли було проведено перший перепис Сполучених Штатів, воно налічувало 4 млн осіб, себто трохи менше половини населення Великої Британії.

Цифри вказують на наближення до політичних і культурних умов життя в Європі, зокрема в Англії. Якщо бути точним, то в Новій Англії не було аристократії, а влада монарха була дуже далекою та зазвичай майже не діяла. До того ж близькість відкритого кордону робила землю доступною та сприяла виникненню і збереженню саме фермерських громад, які вирізнялися надзвичайним духом рівноправності. Утім, у старіших поселеннях, особливо в морських портах, на англійських лініях у XVIII ст. почала складатися олігархія таланитих торговців і власників. Ділові навички міцно вкоренилися в Новій Англії та в колоніях Середньої Атлантики, причому зросли вони значною мірою на тому ж пуританському ґрунті, який дав Англії більшість із її найуспішніших ділків. Так, наприклад, судна Нової Англії почали ходити в далекі моря. Велика кількість дешевого лісу та екіпажі суден, привчені до важкого життя та важкої праці кальвіністським ученням, а також кам'яністі ґрунти дозволяли торговельному флоту янки конкурувати з будь-якими суперниками. З іншого боку, промисловість залишалася в зародковому стані аж до американської революції.

Соціальна мобільність і політична свобода панували в англійських колоніях у надзвичайному масштабі. Здібна та енергійна людина могла піднятися швидко й високо, як засвідчила кар'єра Бенджаміна Франкліна (1706–1790). Навіть на півдні плантаційну рабську економіку до певної міри врівноважували глухі фермерські громади, схожі на прикордонні поселення Нової Англії в усьому, крім суворості кальвіністської дисципліни. Можна сказати, що англійські колонії в певному сенсі взяли краще від обох частин світу, позаяк освічений вірджинський аристократ, знайомий зі звичайним (британським) правом і з Джоном Локком, розуміючись на французькій літературі, удаючись до спекуляції на західних землях, активно беручи участь у місцевому управлінні та віддаючи свої сили переважно власній плантації, забезпечував уміле лідерство для віддалених районів, не пануючи на цій сцені настільки, щоб пришвидшити прихід олігархічного правління над громадами. Так само купці, судовласники і ділки північних колоній могли втримувати своє політичне панування тільки до тієї міри, до якої за ними готова була йти сільська частина населення. Порівняно широке виборче право давало можливість значній частині, а в деяких колоніях і абсолютній більшості дорослого чоловічого населення виражати свою волю в політиці. У такий спосіб створювалася атмосфера, яка докорінно відрізнялася від пасивної покійності пересічної маси владі бюрократії, олігархів і духівництва в Латинській Америці та французькій Канаді.

Жорсткість духівництва та богословів пом'якшувала релігійна неоднорідність. Різноманіття церков у колоніях уважалося цілком законо-

мірним, і нікому не спадало на думку накинути якусь єдину конфесію в британській Північній Америці. До того ж у XVIII ст. члени кожної релігійної громади дедалі більше віддалялися від теологічної захопленості своїх батьків — навіть у пуританському Массачусетсі — і брали участь у секуляризації переконань, під впливом яких тоді змінювалася Європа. Це не втримувало обстоювачів чистої віри з-поміж священнослужителів від роздмухування крайніх виразів релігійних почуттів, при цьому деїсти й атеїсти, англіканці, конгрегаціоналісти, пресвітеріани, квакери, римські католики, методисти, баптисти (не кажучи вже про групи, що виникли поза межами англійської традиції, такі як меноніти чи голландські реформати) мусили так чи так уживатися поміж себе. У висліді колоніальне суспільство звільнилося від панування якоїсь однієї церкви або доктрини.

Доки англійські колонії були оточені французами та їхніми індіанськими союзниками на півночі та заході й зазнавали нападу французьких воєнних кораблів або каперів, першорядне значення мав захист британського флоту, а принагідно й регулярних британських військ. Отже, по загарбанні Британією Канади після перемоги в Семирічній війні (1756–1763 рр.) французька загроза практично зникла і відповідно змінилися відносини колоній з метрополією. Спроби британського уряду збирати додаткові податки, розмістити війська в колоніях, регулювати торгівлю в Новій Англії та обмежити владу колоніальних законодавчих органів спричинили бурю протестів. Для обґрунтування спротиву актам британського парламенту наводилися посилення на свободи англійців. Організована непокора британським законам і владі прискорила, проте, народні виступи під прапором прав не просто англійців, а людини, що їх проголошували найрадикальніші теоретики тих днів. І все ж таки спонтанні спалахи насильства натовпу проти торі не спрямували революційний рух убік від загалом законних шляхів з урахуванням того, що патріотична партія переписала закони різних колоній і розпочала експеримент — попервах радше невдалий — з федеративним союзом. Коли ж британські війська спробували відновити порядок і покору, їхні дії поступово спричиняли дедалі різкіший опір, і на 1775 р. відносини між колоністами та британським урядом переросли у відкриту війну. Після багатьох бідувань і випробувань справа революції взяла гору 1783 р. — скорше внаслідок думок, що різко розійшлися в британському уряді, і втручання Франції (яка оголосила в 1778 р. війну Великій Британії), аніж завдяки перемогам обдертих армій Джорджа Вашингтона.

Отож, американська революція принесла плоди в самому сплетенні європейської політики сили й війни, тоді як керівники американської революції виправдовували свої дії, звертаючись до запасів радикальних політичних ідей, які розповсюдилися нещодавно у Європі. Ті самі радикальні ідеї, пом'якшені досвідом, надихали й людей, які писали Конституцію Сполучених Штатів. Теоретичні принципи поділу влади

між законодавчою, виконавчою та судовою гілками, а також розподіл управлінських функцій між місцевою та федеральною владою було оформлено у вигляді реальної конституції, а принципи індивідуальної свободи та правління зі згоди народу гордо виголошено на цілий світ.

У цьому крився могутній виклик Старому режимові в Європі. Американці, здавалося, узялися за генеральну чистку застарілих інституцій, аби створити розумну систему управління. І хоча дехто міг сумніватись у стабільності чи заперечувати принципи нового режиму, ніхто в західному світі не залишився байдужим до американського експерименту. Отож, колишні англійські колонії, хоч би яким великим було їх видиме відставання від іспанської Америки і хоч би яким примітивним було їх життя порівняно з життям європейських аристократів, з подвоєною силою влилися в головний потік європейської думки та практики. Поза сумнівом, приклад американської революції став сильним чинником, що сприяв французькій революції, яка зруйнувала Старий режим у Європі²⁰.

Росія. Посилення сучаснішого, самодержавного та зміцненого у військовому аспекті уряду в Росії стало викликом зовсім іншого штибу для Старого режиму в Європі. Виклик цей не був настільки ж рішучим і безпосереднім, як ідеологічний виклик американської революції. Отож, зростання нової великої військової імперії, що мала у своєму розпорядженні величезну територію та чимале населення, а також (принаймні в принципі) скеровувала всі людські й матеріальні ресурси на служіння державі, явно контрастувало з політично роздробленою та соціально роз'єднаною старою Європою. Лише завдяки використанню нових ресурсів і пошукові нової бази влади способом неперервного самоперетворення такі відносні пігмеї, як Франція та Британія, могли сподіватися на рівне становище з новим російським велетом. Той факт, що протягом XIX ст. демократична та промислова революції створили нові основи для влади й багатства в Західній Європі, залишивши Росію далеко позаду більш ніж на сторіччя, певною мірою приховував характер російського виклику в останні десятиріччя XVIII ст. Власне, російську загрозу для традиційного європейського розмаїття було відсунуто аж до нашого часу.

На 1698 р., коли юний Петро Великий повернувся зі своєї знаменитої мандрівки Західною Європою, щоб розпочати революцію зверху, Росія рухалася неквапом, дотримуючись політики та устрою, заведеного першими Романовими. Зусилля скеровувалися на те, щоб зберегти нешкодженою самобутню російську спадщину, мінімізувавши контакти

²⁰ Взаємозв'язок між двома цими революціями символічно підтверджується хронологією: Джордж Вашингтон обійняв посаду першого Президента Сполучених Штатів 30 квітня 1789 р., буквально наступного дня після дати, установленної для скликання Генеральних штатів у Версалі.

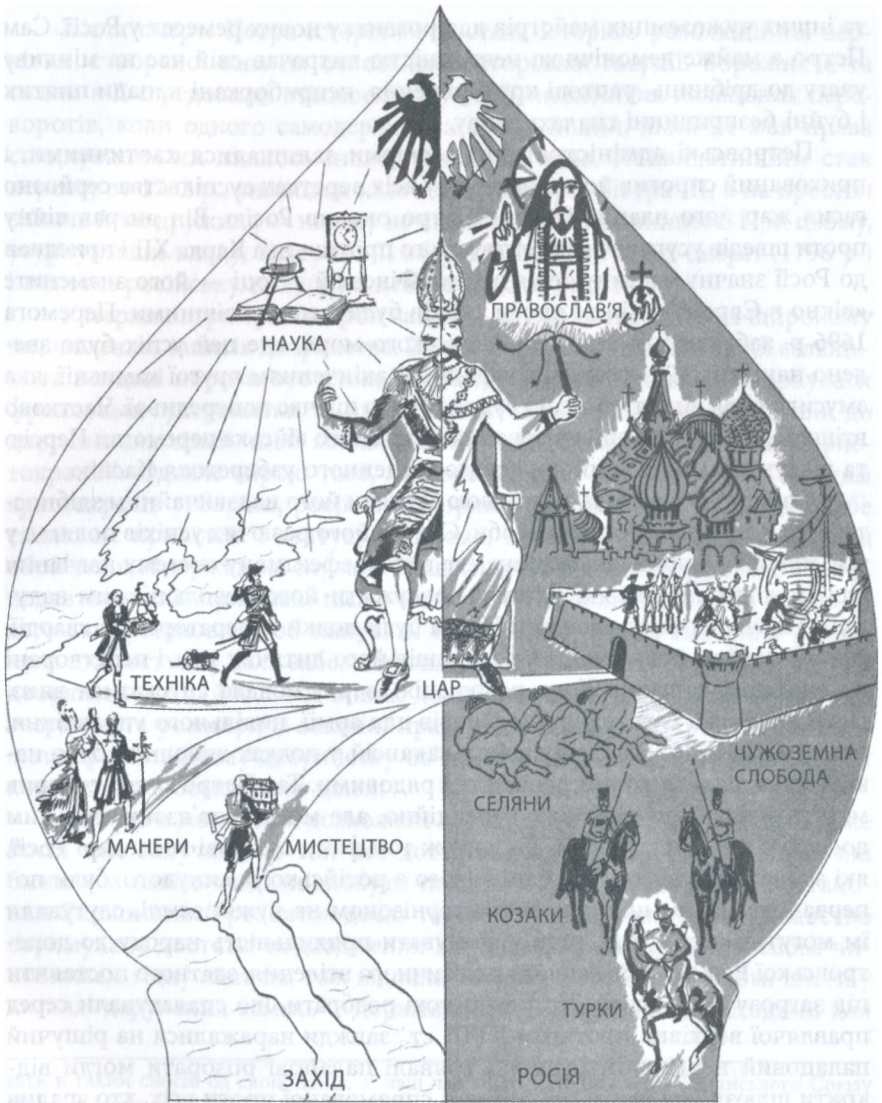
з чужоземцями. Така політика виправдовувала себе в XVII ст. Так, скажімо, роль Росії як центру православ'я допомогла царям дістати права на Східну Україну (1667 р.) після довгої війни проти Польщі, бо козаки вважали за краще мати над собою православного пана, ніж католицького, якщо вже без пана не можна було обійтись.

Однак Петро аж ніяк не піклувався про православ'я, а друзяцькі й гамірні нориви чужоземних колоній у Москві були йому більше до смаку, ніж ритуальне життя російського двору. При цьому його тісні зв'язки з чужоземцями залишалися тільки особистою ідіосинкразією майже на цілий десяток років після того, як він став беззастережним правителем Росії. Але після того, як заколот московських стрільців (1698 р.) підстобнував революційні дії, Петро до кінця життя не шкодував зусиль для перетворення своїх веселих друзяк і авантюристів на достойників Російської держави.

Одна за одною зникали старі прикмети: заборонено бороди й каптани, запроваджено юліанський календар, спрощено алфавіт, скасовано ізоляцію жінок при дворі, на Фінській затоці збудовано нову столицю — Санкт-Петербург. Петро витягнув російських дворян з їхніх вотчин, розставив їх по казармах і розсадив по канцеляріях. Він узявся за адміністративну плутанину Росії, прагнучи сформувати систему управління, схожу на шведські моделі, і навіть насмівився підпорядкувати святу православну церкву світському прокуророві. Повсюдно цар з його зятюю та беручкою енергією заганяв свій народ, хоч як той упирався, на нові шляхи. Подібно до свого попередника Івана Грозного та Сталіна в пізніші часи, особистість Петра на ділі перетворила російське суспільство за чверть сторіччя.

Терором і масовим насильством реформи Петра було зміцнено в Російській державі, чому сприяли також злигодні через тривалу й тяжку війну проти шведів (1700–1721 рр.). Слід зазначити, що Петро та його соратники не змогли б безкарно звільнитися від кайданів старих російських звичаїв і настанов, якби прихильність до старої Русі на той час уже сильно не послабла. Обмежене, але тривале зіткнення з відчутними перевагами європейської цивілізації підірвало міцну та сліпу віру в старі традиції, а офіційна церква була збуреною наскрізь старообрядницьким розколом. Залишалось тільки самодержавство, і коли воно перейшло до рук революціонерів, котрі відкинули російське минуле й вирішили перебрати досягнення європейської цивілізації, то припинили існування та об'єднавчі засади дійового опору.

У центрі всієї бурхливої діяльності Петра стояло дивовижне за цілеспрямованістю прагнення величезної військової потуги. Його урядові реформи були підпорядковані меті набрати, озброїти й утримувати армію і флот, рівні або сильніші від західних держав. Це вимагало не тільки людей і грошей, а й заводів і верфей, математики і практичних навичок, широкої письменності, щедрого заохочення та примусу просуватися

РОСІЯ ЗА ПЕТРА ВЕЛИКОГО

суспільними сходами. Петро набирив кріпаків до армії, на нові збройові заводи на Уралі, на будівництво Санкт-Петербурга. Він закликав також і дворян майже з такою ж непохитністю на службу туди, де необхідно, записував їхніх синів до своїх полків імператорської гвардії. До всього іншого, він наказав купцям перенести свої контори з Архангельська до нової столиці Санкт-Петербурга, призначав шведських полонених на адміністративні посади в російських губерніях і виписав сотні голландців

та інших чужоземних майстрів для розвитку нових ремесел у Росії. Сам Петро з майже демонічною невтомністю витрачав свій час на мінливу увагу до дрібниць, раптові круті рішення, неприборкані напади пиятик і буйні безпричинні спалахи гніву.

Петровські адміністративні реформи залишалися хаотичними, і прихований спротив його новаціям у всіх верствах суспільства серйозно гасив жар його планів. І все ж Петро оновив Росію. Він виграв війну проти шведів усупереч мистецтву свого противника Карла XII і приєднав до Росії значну частину території на Фінській затоці — його знамените «вікно в Європу». Війни проти турків були менш успішними. Перемога 1696 р. забезпечила вихід до Азовського моря, але цей успіх було зведено нанівець 1711 р. катастрофічним закінченням другої кампанії, яка змусила царя віддати все, що було здобуто під час попередньої. Частково втішило, що наприкінці царювання Петра його війська перемогли Персію та відсунули російський кордон до південного узбережжя Каспію.

Справа Петра стала можливою завдяки його надзвичайним здібностям і неврівноваженості як особи. Секрет його разючих успіхів полягав у тім, що він створив неофіційну, але високоефективну систему навчання для молодих людей, які бажали послужити його революційним задумам. Навчальними закладами Петра були полки імператорської гвардії, сформовані на основі ядра з товаришів його дитячих утіх і перетворені на військові частини. Коли революція зверху почала спускатися вниз, Петро набирив із гвардійців офіцерів для армії, цивільного управління, дипломатів та ін. Для заповнення вакансій у полках дворянам було наказано надсилати до них своїх дітей рядовими. Так Петро хутко створив могутню правлячу верхівку, неофіційно, але міцно пов'язану спільним досвідом служби в гвардії. До того ж той факт, що нові господарі Росії, які зі зневагою відкинули багато чого з російського минулого, були попервах не більше ніж крихітним гарнізоном на чужій землі, слугували їм могутнім стимулом, щоб утримувати прихильність народу до допетровської Русі від найменшого політичного втілення, здатного поставити під загрозу їхню владу. Тому жорстокі розбрати, що спалахували серед правлячої верхівки протягом XVIII ст., завжди наражалися на рішучий палацовий переворот. Будь-які тривалі палацові розбрати могли відкрити шляхи для лютої реакції мас, спрямованої проти всіх, хто зрадив стару Русь²¹.

²¹ Історики ще недостатньо досліджували дивну схожість імператорської гвардії з родовою рабською системою в Османській імперії. Хоча солдати гвардії офіційно не були рабами, вони корилися такому ж режимові, як і турецькі яничари й палацові челядинці за часів величі Османів. Навіть більше, зміна мислення, способу життя та моральних засад, що відбувалася з людьми, які залишали свою вотчину в Росії, йдучи на службу в той чи той гвардійський полк, була майже такою ж сильною, як і перетворення християнських юнаків на османських пашів. Як і турки, Петро дозволяв приймати до своїх полків людей дуже різного походження, однак переважали в них чужоземці та сини російських дворян. Мало які селяни погоджувалися служити «антихристу», навіть якщо вони й могли

Після смерті Петра історія Росії стала історією революційної верхівки, створеної ним на основі імператорської гвардії. Ворожнеча та союзи в її середовищі втілювались у серії знаменитих палацових переворотів, коли одного самодержця заступав інший, який не мав права спадкування чи якихось інших законних прав. Найвидатнішим став переворот 1762 р., унаслідок якого було скинуто Петра III, а на престол зійшла його дружина — нікому не відома німецька принцеса. При цьому, узурпувавши владу, Катерина II зберегла її аж до своєї смерті (1796 р.) і підняла російську потугу на небачену доти висоту.

Катерина втримувала трон завдяки дружбі з гвардією та широкому задоволенню запитів дворянства. Ще до її приходу до влади грубі селяцькі та вояцькі нориви оточення Петра почали поступово приборкувати французькі гувернантки та німецькі наставники, яких запрошували до дворянських сімей, щоб навчати дітей мов і манер європейської аристократії²². Одначе мірою того, як вони ширше знайомилися з життям аристократів у Європі, російські дворяни починали вимагати для себе таких же привілеїв і статусу. Зокрема, вони бажали звільнитися від обов'язкової державної служби. Нещасливий чоловік Катерини в 1762 р. надав їм такий привілей, після чого тисячі дворян залишили армію та державні установи, щоб панувати по своїх вотчинах. Катерина розвинула цю поступку далі, забезпечивши юридичний захист від конфіскації дворянського майна і від інших довільних покарань. Вона також підтвердила та розширила законні права дворян на їхніх кріпаків і дозволила провінційному дворянству об'єднуватись у своїх організаціях для конкретних і обмежених цілей.

Катерина могла собі дозволити послабити тиск на дворянство, адже Росія вже залучала на той час достатньо добре освічених людей, які бажали й навіть жадали здобути посади в армії та державних установах. Економічний розвиток досяг такого ступеня, коли самодержавство отримувало достатні надходження від податків, щоб платити своїм чиновникам гідну платню, тож відпала потреба в колишній формі плати у вигляді дарування земель²³. Державна служба залишалася сходами для

піти в такий спосіб од своїх панів. У наш час комуністична партія Радянського Союзу зберегла деякі найважливіші риси обох цих старих інститутів.

²² Див. Émile Naumont, *La Culture française en Russie, 1700–1900* (Paris: Hachette, 1913), pp.85–90. Професійні школи створювалися дуже повільно, і найбільшою з них став пажеський корпус (заснований 1731 р.), який давав можливість молодим дворянам стати до служби в армії (або в урядових установах), не проходячи через гвардію, як це було необхідно за Петра.

²³ Економічний розвиток країни за Катерини мав феноменальний характер. Міське населення зросло з третини мільйона наприкінці царювання Петра до 1,3–2,3 млн жителів на час смерті Катерини. Розширилося сільське господарство, зростала кількість мануфактур, а експорт зріс з 30 млн рублів 1773 р. до 81 млн до кінця життя Катерини. Ці цифри наведено в книзі: Michael T. Florinsky, *Russia: A History and an Interpretation* (New York: Macmillan Co., 1955), pp.561–64. Огляд піднесення економіки в Південній Росії та 50-11-642

просування вгору, оскільки досягнення певного становища в армії або на цивільній службі забезпечувало автоматичне отримання дворянського титулу з усіма офіційними привілеями цього статусу.

Однак унизу суспільних сходів кріпаки не відчули поліпшення свого життя та були визискувані сильніше. Після того як дворян увільнили від обов'язкової державної служби, селяни, природна річ, також гадали, що їх увільнять від необхідності служити дворянам. Це переконання вилізло у могутнє селянське повстання з центром у Південній Росії (1773–1775 рр.), жорстоко придушене владою. Відтоді невдоволення селян перейшло від прямих форм до сектантства та масового пияцтва.

Отож, Росія розділилася на дві дедалі більш чужі одна щодо одної частини суспільства, і розрив між ними ставав як ніколи великим. Привілейоване дворянство, найбагатші представники якого засвоїли образ думок і манери французьких салонів кінця XVIII ст., жили у світі, повністю відірваному від кричущого нещастя і грубості селянського життя. Що освіченішими й цивілізованішими ставали російські аристократи, то тоншими були нитки, які зв'язували їх із власними селянами.

У цьому, безперечно, і полягає головне джерело подальшої слабкості. Однак у XVIII ст. соціальні тріщини між аристократією та народними масами в Західній Європі були майже такими ж глибокими, і на той час суспільна структура Росії не являла собою значної відмінності порівняно із західними державами. До того ж і самі розміри держави грали на користь Росії. Катерина не тільки анексувала майже половину Польщі внаслідок трьох поділів цієї нещасної країни (1772–1795 рр.), а й відсунула кордони Росії до Чорного моря; російські кораблі дістали можливість плавати морем, яке раніше вважалося внутрішнім турецьким, і вільно пропливати крізь протоки (1774, 1783 рр.). Мрії про повне руйнування Османської імперії та про заміну її реставрованою та залежною грецькою імперією на Босфорі залишилися нездійсненими. Проте військова потуга такої великої держави, як Росія, було недвозначно продемонстровано. За Петра Росія заявила про себе як про велику європейську державу, за Катерини вона стала такою.

3. КОМПРОМІСИ СТАРОГО РЕЖИМУ В ЄВРОПІ

Головним переможцем у Тридцятирічній війні стала Франція, яка швидко перетворилася на центр тяжіння Європи. Розкіш двора Людовіка XIV (1643–1715 рр.) свідчила про силу й багатство, вишуканість і витонченість. Аристократи, приборкані постійною присутністю при дворі, втратили старі звички домагатися всього силою. Французькі селяни отримали, отож, можливість дізнатися, що таке мирне життя, а королівські армії пересувалися поза кордонами країни, надаючи дипло-

сусідніх районах подано в праці: Traian Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History*, XX (1960), 234-313.

матам короля засіб, аби пересунути ці кордони в бік Рейну. Німецькі князі, наскільки вони могли це собі дозволити, і Карл II Англійський (1660–1685 рр.), наскільки він наважувався, прагнули повторити успіхи французького монарха. І якщо з військами Людовіка XIV суперничати було важко через брак коштів, то можна було хоча б знайти гідну суперницю його коханкам. Утім, слід зазначити, що військова перевага Франції послабла після 1715 р., коли Англія, з одного боку, і Австрія — з іншого, наростили свою потугу. Одначе французька філософія та література, які досягли приголомшливого розмаху ще в XVII ст., набули в XVIII ст. такого авторитету, який подолав політичні та мовні кордони й освітив усю Європу, а з нею — Америку та Росію.

Від часів занепаду латинського християнства в середні віки соціальна та культурна єдність Європи ніколи не була такою міцною. Відмінності європейської спадщини, що так сильно суперечили одна одній у XVI ст., пощастило знівелювати в XVII ст. за допомоги низки абсолютно нелогічних, але й не менш дійових через це компромісів, що охоплювали політику, суспільство, сферу діяльності мислителів і, менш явно, мистецтво. Рівновага, що виникла у висліді, ніколи не була постійною, міняючись від однієї епохи до іншої та від однієї території до іншої. Навіть більше, вона попервах крила в собі зернину порушення рівноваги, що відбулося в XIX ст. Можна все ж таки спробувати схарактеризувати деякі з основних напрямків і найбільш постійних рис Старого режиму в Європі.

Політичні й суспільні компроміси. Старий режим у Європі ґрунтувався на безлічі територіальних держав, які ревно берегли свій суверенітет. Не визнаючи ніякої зовнішньої влади, правителі таких держав точно так само не визнавали й ніяких меж власної влади на своїй території. Утім, на практиці навіть найабсолютнішим монархам доводилося зважати на інтереси міст, провінцій, привілейованих компаній, гільдій, церкви та інших інституцій у себе в країні, а баланс сил сильно обмежував їхні дії за кордоном.

Суверенітет обмежувався також і відносинами власності. Зазнавши люті релігійних воєн, європейські правителі відмовилися від прямого звертання до глибинної суті дій людини й почали дивитися на начотницьке шаленство, навіяне певним баченням релігійної чи іншої форми істини, як на щось смішне, наївне й відверто небезпечне. Правителі дійшли висновку, що розумніше буде розширювати рамки професіоналізму, на якого можна покластись і який діятиме хоч і прохолодно, але ефективно старими й добре знайомими засобами. Професійні юристи, лікарі, торговці, придворці, поміщики, чиновники, офіцери, а до XVIII ст. і письменники, дотримуючись правил праці та умовностей свого фаху, змінювали життя Європи крок за кроком мірою того, як минало одне десятиріччя за одним, і при цьому вони лише зрідка зверталися до глибин людських пристрастей або до висот людських спрямувань. На-

віть такий теоретично абсолютний, енергійний і амбіційний правитель, як Людовік XIV, був, отож, обмежений у своїх можливостях не тільки союзами чужоземних держав, що стримували його агресивні наміри, а й менш формальним, але набагато міцнішим союзом самостійних або напівсамостійних професійних об'єднань і корпорацій у Франції, кожне з яких наполегливо трималося за свої права, правила й звичаї, у такий спосіб виступаючи стабілізуючою силою в суспільстві. Усталені правила та зовнішня пристойність утримували навіть найабсолютнішого з королів не просто від крутого зламу в країні, а й навіть від самої думки про таке. Теоретично абсолютний суверенітет залишався абсолютно теоретичним.

Міжнародні війни і дипломатія добре ілюструють обмеження суверенітету, властиві Старому режиму. Протягом короткого часу на початку царювання Людовіка XIV Франція перевищувала за силою своїх суперників на континенті, проте баланс було відновлено, коли 1689 р. до антифранцузького великого альянсу приєдналася Англія. Після цього навіть такі великі операції, як розчленування імперії іспанців у Європі (1700–1714 рр.), розгром імперії шведів на Балтиці (1700–1721 рр.) і поділи Польщі (1772–1795 рр.), проводилися з ретельним збереженням балансу сил між основними європейськими державами.

Протягом більшої частини XVIII ст. цей баланс підтримувався паралельним процесом експансії. На заході Франція та Британія багатіли завдяки торгівлі й заморським авантюрам. У Східній Європі Австрія, Пруссія та Росія нарощували сили за рахунок долучення до свого складу слабо організованих і частково незаселених районів по краях європейського суспільства. Зрештою, перевага виявилася на боці держав, більше віддалених од центру Європи. Зокрема, острівна Британія здобула вирішальну перемогу в Семирічній війні (1756–1763 рр.) і відібрала у Франції її володіння в Індії та Америці. На сході Австрія отримала таку ж перевагу в XVII — на початку XVIII ст., коли армії Габсбургів увійшли в Угорщину (1683–1699 рр.) і на Балкани (1714–1718 рр.), відкривши найзахіднішу частину євразійських степів для заселення підданими Габсбурзької імперії. З другої половини XVIII ст., однак, роль Австрії як головного чинника в неперервному процесі експансії на кордонах Європи перейшла до Росії.

При цьому в держав на периферії Європи також були свої слабкі місця. Підкорення, заселення й залучення до цивілізації віддалених земель лягали тягарем на дипломатію та ресурси центру, і вже саме розширення Британської, Австрійської та Російської імперій з їхніми строкатим населенням і різноманітними звичаями часто ставило перед центром нерозв'язні завдання. Повстання в Шотландії (1715 р., 1745 р.), американська революція (1775–1783 рр.), виступи в Угорщині (1703–1711 рр., 1789 р.), озброєні виступи під проводом Степана Разіна (1670–1671 рр.) і Омеляна Пугачова (1773–1775 рр.) у Росії висвітили

труднощі й хиби британського, австрійського та російського урядів на їхній власній території.

У кожній європейській державі вага різних елементів у системі заборон і підтримки балансу час від часу мінялася. У XVII ст. раціоналістичний централізаційний тиск цивільної та військової бюрократії у Франції мав на меті підпорядкувати інші елементи французького суспільства. Так, наприклад, незалежність аристократії було підірвано як роздаванням королівських пенсій і привілеїв, так і прямою узурпацією дворянських прав. Згодом, у XVIII ст., аристократія зажадала повернення їй певної частини її самостійності, узявшись для цього, одначе, не за зброю, а за перо, способом законотворчих аргументів (у парламенті) і теоретичних досліджень (Монтеск'є).

На відміну від Франції, в Австрії церква зберегла більшу незалежність та істотну владу. Середні класи тут були явно слабшими, а окремі землі залишалися самостійними одиницями, слабо пов'язаними в ціле лише загальною вірністю монархії Габсбургів. Адміністративна централізація, з таким успіхом проведена в XVII ст. у Франції, стала головним завданням для австрійської бюрократії від середини XVIII ст., причому її виконання було перерване незадовго до завершення тільки французькою революцією. Іспанія та Португалія переважно рухалися слідом за Австрією, намагаючись запозичити досвід Франції в досягненні політичної та військової величі в середині XVIII ст.

Швеція та Польща, які в XVII ст. відігравали роль великих держав, утратили її в XVIII ст. унаслідок того, що (1) не змогли досягнути такої централізації в управлінні й такої суспільної рівноваги, яких досягла Франція в XVII ст., а також (2) унаслідок обмеженості людських і природних ресурсів²⁴. Аналогічно в XVIII ст. утрачала своє політичне значення й Голландія. Попри територіальну близькість до центру європейської цивілізації, бідні природні ресурси й відносно нечисленне населення не дозволяли їй зберігати статус великої держави. Позиції, що їх здобули свого часу воєнними й дипломатичними діями Швеція, Польща та Голландія, перейшли до рук Британії та Пруссії, чия політика виразно відрізнялася від норм Старого режиму. За дивним збігом період 1640–1688 рр., що став свідком революції згори в Пруссії та знизу в Британії, відіграв вирішальну роль у встановленні специфічного для кожної з цих країн державного й суспільного балансу.

У 1640 р., коли до влади в Бранденбурзі доступився великий кур-

²⁴ Попри нечисленне населення, Швеція до кінця Тридцятирічної війни створила багату й широку Балтійську імперію. Проте шведське дворянство вважало за краще мати свою свободу на своїх землях, як Польща, а сили короля, що протистояли йому, бюрократія й середні класи були неспроможні відвернути розмивання державної влади, що відбувалося з цієї причини. У 1772 р. Швеція була в останній момент врятована державним переворотом від небезпеки перетворитися на безпорадного пішака в руках Росії та/або Пруссії, як це сталося з Польщею.

фюрст Фридрих Вільгельм Гогенцоллерн, Пруссія була бідною далекою провінцією, яку він отримав у володіння від польської корони, а інші його землі були широко розкидані по всій Німеччині. А на час смерті курфюрста (1688 р.) Бранденбург-Пруссія перетворився на державу — військовий табір, де всі наявні ресурси спрямовувалися на утримання численної та боездатної регулярної армії. Фридрих Вільгельм і його наближені не допускали найменших перешкод на шляху до цієї мети. Привілеї дворян, імунітет провінцій і міст, звичаї гільдій і навіть сіл суворо координувалися, коригувалися, а в разі потреби й скасовувалися, аби забезпечити максимальну військову потугу. У висліді бідні, слабкі й розкидані території були згуртовані в єдине адміністративне утворення, здатне не тільки захищати себе, а й стати міцною базою, з якої влада Гогенцоллернів могла поширюватись і на інші землі²⁵.

Наступники великого курфюрста були здібними правителями та виявили чудову цілеспрямованість у зміцненні своєї влади й розширенні території держави. На час Фридриха II Великого (1740–1786 рр.) Пруссія зрівнялася з Францією на полях битв, стала суперником Австрії в Німеччині, союзником Росії та Австрії під час поділу Польщі. Успіхи дозволили пом'якшити майже спартанську жорсткість прусського державного устрою, і скромний добробут, що його ретельно підтримував уряд, аби зібрати податки для посилення війська, почав вилитись у розвиток міст і з'яву привілейованих професійних верств у прусському суспільстві. Отож, до кінця правління Фридриха Пруссія вже менше, ніж раніше, відрізнялася від інших держав континентальної Європи.

Розвиток Англії відбувався інакше. Англійська революція (1640–1688 рр.) установила владу парламенту навіть над королем і прискорила становлення олігархічної системи управління державою. Подальший розвиток, як, наприклад, утворення уряду у вигляді кабінету міністрів, просто збільшив розрив між британськими і континентальними установами. У XVII ст. парламент нагадував архаїчний пережиток середньовіччя, що викликав порушення нормального життя через брак єдності й заважав

²⁵ Той факт, що Бранденбург неодноразово зазнавав спустошення протягом Тридцятирічної війни, а населення більшої частини територій курфюрста чимало набідувалося від окупації шведами та військами інших країн, безперечно, сприяв усуненню опору старих сил тій централізації влади, яку проводив великий курфюрст. Міста були малонаселеними та нечисленими, тож у них не існувало різноманітної цехової структури, як у французькому суспільстві, яка могла б чинити опір революції зверху. До того ж будь-яка політика, хоч би й радикальна, спрямована на запобігання повторенню гіркого досвіду Тридцятирічної війни, зустрічала широке схвалення.

Як і в прикладі з російським царем Петром Великим, не можна не враховувати особистості правителя. Руйнувань, поряд із землями Гогенцоллернів, зазнала велика частина території Німеччини, і міське життя було в ній розвинене слабко. Утім, тільки у володіннях Гогенцоллернів ці передумови спричинили або сприяли радикальній мілітаризації суспільства та системи правління. Такий вислід визначався волею та думками великого курфюрста, який спирався на військові традиції тевтонських рицарів і на всю німецьку ідею «Дранг нах Остен».

сучасному, дійовому урядові своєю дріб'язковістю. На середину XVIII ст. усе ж новомодний британський кабінет, підзвітний парламентові, почав справляти враження навіть на континентальних спостерігачів своєю здатністю вести успішні війни за кордоном, підтримуючи при цьому свободу й лад у себе вдома. Передусім британський парламент захищав принцип, за яким землевласники мають право активно брати участь у створенні законів, виробленні політики уряду й управлінні місцевими справами. Деякі французькі аристократи, зведені до більш або менш декоративної ролі при дворі, і провідні представники французького купецтва та професійних кіл, час від часу висловлюючи невдоволення жорсткістю королівського контролю, починали відчувати, що велич Франції куплено дорогою ціною позбавлення їх політичних свобод. Так, після вмілого ведення британським парламентом Семилітньої війни (1756–1763 рр.) багато хто у Франції почав схилитися до того, що певна перебудова їхніх власних установ у напрямку британського парламентаризму була б корисною.

Система управління Британії та Франції спиралася на щільне сплетення законно існуючих корпорацій і вільних об'єднань, чия консервативна вага обмежувала парламент майже з такою ж силою, як подібні організації у Франції обмежували абсолютну владу короля. При цьому парламентська система забезпечувала стабільніше й тонше узгодження інтересів таких груп, ніж це було б можливо в жорсткіших рамках бюрократичного королівського уряду. Зі зростанням багатства й кількості зазначених груп нові інтереси, як-от інтереси власників плантацій цукрової тростини у Вест-Індії, брістольських работоргівців, поміщиків Норфолка, які вели прогресивне сільське господарство, і власників бавовняної мануфактури, які видісталися з простолюддя Манчестера, могли навіть примусити відчувати свою вагу в парламенті. Такі групи мали змогу наглядати, щоб політика уряду узгоджувалася з їхніми потребами, у межах, що встановлювалися з урахуванням інтересів суперників, також представлених у парламенті. По інший бік система контролю Франції, Австрії, навіть Пруссії, яку вибудовувала бюрократія, набагато слабкіше реагувала на зміни комплексів економічних інтересів і прагнула зберігати свою силу навіть після того, як змінювалися умови. Вислідом ставало відставання і навіть блокування економічних і технічних новин, яким вільна британська система відкривала широкий шлях.

Очевидно, докорінною відмінністю між суспільними моделями Британії та континенту (за винятком Голландії й деяких швейцарських і німецьких вільних міст) були вищий авторитет і самостійність купців і фінансистів. У Франції й на континенті взагалі щасливий ділок поспішав залишити позаду своє минуле життя, чи то прямо придбавши королівський патент на дворянство, чи то відправляючи синів на державну службу, де вони могли сподіватися домогтися дворянства чи набути його завдяки високій посаді. Для цього було потрібно вийти з принизливих

СТАРИЙ РЕЖИМ У ТЕОРІЇ Й НА ПРАКТИЦІ

об'єднань на товарному ринку. В Англії, однак, дворяни регулярно виходили на товарний ринок і брали участь у торговельних операціях, а багаті купці, купуючи маєтки й набуваючи дворянство, необов'язково залишали свою торговельну діяльність, хоча вони скорше ставали фінансистами, ніж практичними ділками. За таких умов марнотратство дворян у Франції та в інших країнах сприяло більшому розпиленню торгового капіталу, ніж в Англії. І навпаки, доступність відносно великої маси капіталу внаслідок взаємопроникнення класів аристократів-землевласників і купців істотно сприяла стрімкому економічному зростанню Великої Британії в XVII–XVIII ст.

Економічному розвитку Англії сприяла також і терпимість до відмінностей у віросповіданні. Після 1689 р. пуританам і послідовникам різних радикальніших релігійних сект було надано певні права, у тому числі право на участь у справах, хоча право на участь у виборах до парламенту, на вступ до університетів і навчання права, богословства, медицини за ними не визнавалося. Громада, що не належала до державної церкви,

характер якої визначався євангелічною релігією та правовим безсиллям, стала коліскою для багатьох найактивніших англійських підприємців, а її представники часто торували шлях економічним новаціям. У Франції ж, навпаки, рішуче прагнення Людовіка XIV усунути ересь зі свого королівства зруйнувало спільноту купців і промисловців — гутенотів, які відігравали в економіці подібну роль. Усе це позначилося на французькій промисловості й торгівлі, а гутеноти, які тікали з країни, збагачували держави, що їх приймали, зокрема Англію та Пруссію.

Георг III (1760–1820 рр.) був останнім англійським королем, який кинув виклик парламентові та намагався правити на власний розсуд. «Король-патріот» скористався своїм правом офіційного призначення на посади, аби провести своїх прихильників до парламенту, сподіваючись у такий спосіб припинити нескінченні сварки між представниками різних угруповань, що становили сутність життя парламенту та його методів узгодження складних інтересів усіх верств британського суспільства. Спроба ця провалилася, оскільки була дискредитована успіхом повстання в Америці (1775–1783 рр.) і нападами божевілья в короля (після 1788 р.). Отже, напередодні французької революції в Британії твердо зміцніли верховенство парламенту, відповідальний уряд у вигляді кабінету міністрів і олігархічне правління країною. Свободи англійців, утілені в хронічному збудженні дискусій у стінах парламенту та поза його межами й підкріплені успіхами економіки та імперської політики, виглядали різким контрастом на тлі шанобливої покірності, якої вимагали монархи континенту від своїх слухняних підданців.

У найбільших територіальних державах Європи Старий режим забезпечував центральну владу, чи то парламенту, чи то монарха, набагато значнішими коштами військової та економічної потуги, ніж будь-коли. Загальне багатство Європи зросло настільки, що надходження від податків були достатніми для утримання та забезпечення великих і сильних регулярних армій і професійного флоту. Такі нові або ширше використані фінансові інструменти, як британські державні боргові облигації та банк Англії (заснований 1694 р.), давали змогу мобілізувати кошти в нових масштабах, залучаючи приватні капітали для державних цілей. Подібного стибу інструменти поряд із створенням акціонерних компаній на початку XVII ст. надали Європі можливості для неперервної економічної експансії та збільшили її військову потугу в усіх частинах світу.

Попри те, що бідні й незаможні відігравали малу роль у розширенні сили та зростанні добробуту Європи, енергійні й здібні особистості нерідко підіймалися на одну-дві сходинки вище суспільними сходами, і навіть найзлиденніші почали виживати частіше. Професіоналізація стримувала спустошливу дію війни. Вирощування нових культур (зокрема, картоплі й кукурудзи), застосування нових способів обробітку землі та вдосконалення транспорту сприяли боротьбі з голодом. Навіть хвороби переставали бути загальним лихом, мірою того як набутий іму-

Національна галерея (National Gallery), Лондон.

ВИЩІ Й НИЖЧІ КЛАСИ ЗА СТАРОГО РЕЖИМУ

Портрет високоповажної дами на тлі сільського пейзажу пензля Томаса Гейнсборо з його класичним стилем різко контрастує з жанровою вуличною сценкою в Лондоні, зображеною Вільямом Хогартом. До промислової революції вся цивілізація будувалася на схожій культурній відмінності між багатими і бідними, освіченими і неосвіченими, господарями і слугами. При цьому визнання цього розриву і розуміння його несправедливості, виражене в картині Хогарта, зрідка зустрічалося раніше й в інших місцях. Можливо, нестійкість Старого режиму, зростання деяких справді великих міст і відповідний перехід від сталих до ринкових відносин сприяли скасування звичних моделей поваги та привели до того, що на кожному рівні суспільних сходів люди стали активніше замислюватися про ненадійність ґрунту під їхніми ногами порівняно з суспільством із виразнішим аграрним ухилом. Наведена паралель із давньогрецькою державою також вказує на вплив розвитку мегаполісів.

нітет і досягнення в царині медичної діагностики і лікування збільшили кількість тих, хто виживався. Відтак населення Європи здійснило стрибок уперед. Незважаючи на страхітливі умови життя в таких містах, як Лондон, де дешевий джин на певний час замінив собою епідемії як головний чинник, що забирав людські життя, нижчі, середні та вищі класи в Європі мали добробут, як рідко колись раніше, завдяки політичним і соціальним компромісам Старого режиму.

Інтелектуальні компроміси. Антагонізм між світським способом мислення та релігійною вірою, так пристрасно виражений у зіткненні ідеалів Відродження і Реформації, знайшов своє практичне, якщо не теоретичне, розв'язання за Старого режиму. Було зроблено зусилля досягнути логічної сполучуваності в суспільстві як єдиному цілому. Дедалі більше європейські держави допускали відхід від старих законів, що вимагали церковного конформізму, і дозволяли громадянам дотримуватися їхніх власних релігійних переконань. Вимагалось хіба що гідно зберігати умовності, а от богохульство та крайні вияви сектантства залишалися забороненими в усіх європейських країнах. Отож, ознаки відчаю, що так сильно виявлялися в сучасках XVI ст. за богословську та метафізичну істину, поряд із беззастережною вимогою ортодоксальності в словах, думках і справах, швидко пішли на спад після закінчення Тридцятилітньої війни. На початок XVIII ст. провідні інтелектуали Європи зосереджували свою увагу на науках і раціоналістичній філософії, а не на богословстві, та вже не прагнули узгодити результати своїх пошуків із християнським ученням.

Частково таку неоднорідну інтелектуальну атмосферу пояснюють феноменальні успіхи раціоналізму та природознавства в XVII ст. Рене Декарт (помер 1650) поставив собі сміливе завдання вивести повноцінну науку з самоочевидних перших принципів, що пояснювали метафізичну, фізичну, біологічну та психологічну дійсність з усією точністю геометричного доказу. Його сучасники Барух Спіноза (помер 1677) і Томас Гоббс (помер 1679) також були зачаровані видимою міцністю та точністю математичної думки й подібно до Декарта намагалися застосовувати методи математики до людських і божественних понять. У наступному поколінні аналогічно мислив Готтфрід Вільгельм Ляйбніц (помер 1716). Попри широке розходження висновків, до яких вели їхні математичні способи міркування, ці та інші мислителі XVII ст. послідовно поширювали царство закону й закономірності на численні нові явища та звужували, або й цілковито відкидали, дію примхи, випадку, успіху і дива. Так, наприклад, і Декарт, і Гоббс твердили, що тварини являють собою автомати, керовані певними законами, а Декарт створив нарис принципів світової машини, щоб пояснити всі явища небесного і земного походження. Міркування Спінози та Ляйбніца були глибшими,

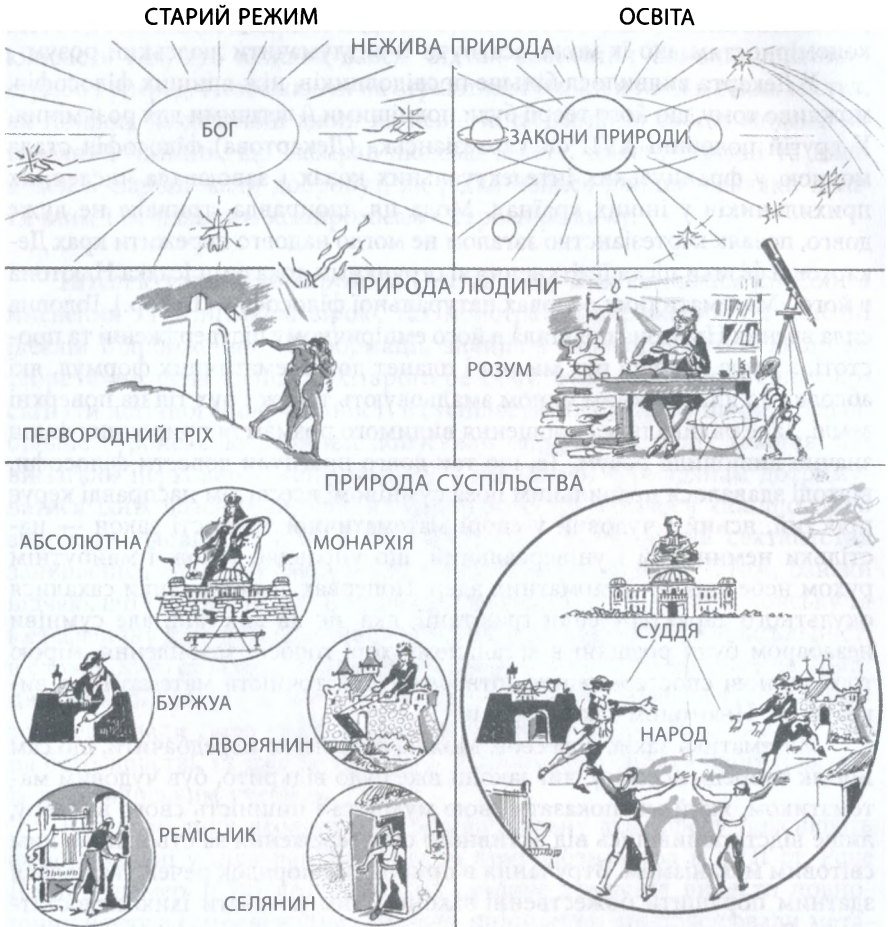
утім, над ними також тяжіло бачення світу, який кориться законам і закономірностям, що їх може досягнути й витлумачити людський розум.

У Декарта виявилось більше послідовників, ніж в інших філософів, можливо тому, що його теорії були повнішими й легшими для розуміння. У другій половині XVII ст. картезіанська (Декартова) філософія стала модною у французьких інтелектуальних колах і завоювала численних прихильників у інших країнах. Мода ця, щоправда, тривала не дуже довго, позаяк картезіанство загалом не могло надовго пережити крах Декартової фізики після її зіткнення зі стрункими доказами Ісаака Ньютона в його «Математичних основах натуральної філософії» (1687 р.). Головна сила вчення Ньютона полягала в його емпіричному підтвердженні та простоті, з якою він звів рух місяця і планет до математичних формул, які абсолютно дивовижним чином змальовують також і рух тіл на поверхні землі. Таке радикальне спрощення видимого розмаїття природних явищ значно вивищило розум. Те, що так довго прагнули довести філософи, відтоді здавалося правильним поза сумнівом: всесвітом насправді керує простий, ясний і чудовий у своїй математичній точності закон — настільки неминучий і універсальний, що управляє також і майбутнім рухом небесних тіл і гарматних ядер. Попервах деякі критики сахалися окультного характеру сили гравітації, яка діє на відстані, але сумніви незабаром були розвіяні в загальному хорі голосів захоплення, мірою того як нові спостереження потверджували точність математично вкладених Ньютоном законів руху.

Математика захистила себе. Можна було легко передбачити, що сам Бог як творець всесвіту, чії закони вже було відкрито, був чудовим математиком, який міг показати свою мудрість і пишність свого витвору, лише відсторонившись від активного спостереження за створеним ним світовим механізмом. Втручання в природний порядок речей уважалося здатним порушити божественні закони і тим показати їхню недостатність. Верховна постать, яка створила таку складну, хоч і дивовижно просту машину, не могла допустити, щоб працю її було зіпсуто довільним втручанням простих людських істот. Такі уявлення про природу, Бога і людину докорінно суперечили християнському вченню. Адже тут не залишалося місця для божественної благодаті, провидіння або первородного гріха, а всесвітові Ньютона було також проблематично знайти відповідне місце для небес і пекла в традиційному їх розумінні.

До того ж логічно було б передбачити, що Бог установив ще й закони поведінки людей, котрі, якщо їх розпізнати, мають забезпечити людству таку ж чудову гармонію життя, як і гармонія фізичної природи. Якийсь новий Ньютон, що розплутає тугий вузол людського феномена та відкриє природний закон суспільства, зміг би в такий спосіб прославити землю до небес, а небеса спустити на землю, як це практично вже зробила фізика Ньютона зі світом неживих тіл.

Такі очікування були рівнозначні докорінній секуляризації хрис-

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ВИКЛИКИ СТАРОМУ РЕЖИМУ

тиянського есхатологічного вчення. Замість того, щоб чекати на друге пришествя Христа, розум безстрашно брався врятувати людство від усіх бід, злочинів і безумств минулого. Попри стійку невизначеність з усіма деталями вищої земної досконалості людства, сміливі кроки прогресу відтоді здавалися реальними, бо хіба людство зрештою не розлучилося з дитинством і не прислухалося до голосу розуму?

Незважаючи на переконливість таких дійсських поглядів, переважна більшість європейців, як і перше, дотримувалися традиційної християнської віри. Причиною цього частково була інерція консерватизму; утім, дійсський світогляд мав серйозні вади, які сприяли істотному посиленню ортодоксальної релігії. Бог як великий годинникар або математик рідко звертався до серця людини та не міг допомогти їй у скрутну годину.

Люди високого і тонкого розуму здригалися від думки про смерть, про механічний всесвіт із нескінченними просторами та законами природи. Найвідомішим із таких людей був Блез Паскаль (помер 1662), який з усією силою нового переконання підтвердив життєву важливість особистого дотику й спілкування з Богом.

Можливо, саме тому, що мовчазна порожнеча ньютонівського нескінченного простору загрожувала поглинанням і повним розчиненням такої маленької планети, як Земля, у XVII–XVIII ст. виникало особливо багато нових релігійних рухів і сект, що наголошували на прямому, емоційно наповненому досвіді спілкування з Богом. У протестантській традиції велику привабливість мали квакери і методисти в Англії та пієтисти в Німеччині, а в католицьких країнах янсенізм і квієтизм також могли б досягнути широкого розмаху, якби засудження з боку папи не спричинило примусової заборони обох цих течій.

Характерна особливість європейського суспільства XVIII ст. полягала в тому, що таким різним поглядам дозволялося існувати поруч більш або менш мирно, а люди ділили свої симпатії між ними і дещо притишеним офіційно-релігійним істеблішментом. Борці за релігійну ортодоксальність, як-от французький єпископ Боссюе (помер 1704), публічно висловлювали глибокий сумнів у новій науці. Інші ж, як англійський єпископ Спрат (помер 1713), захоплено підтримували дух науки. Зазвичай теологи й науковці йшли різними шляхами, залишаючись вірними стандартам і умовності їхніх дедалі відмінніших інтелектуальних традицій. Багато хто, як і сам Ньютон, поєднували нову науку зі старою вірою, то встановлюючи окремі критерії істини для релігії й науки, то користуючись хитромудрими схемами, призначеними для того, щоб визначити місце біблійної космології в новому світі науки або новому світові науки в старій християнській космології.

Не тільки дослідники, а й юристи, лікарі, письменники, філософи, митці тепер вільно могли розробляти методикку і традиції свого фаху без обачливої думки про відповідність результатів релігійної ортодоксальності. Це започаткувало сучасну плюралістичну епоху інтелекту. Такі нові інститути, як Французька академія (заснована 1635 р.) або Англійське королівське товариство (засноване 1660 р.), заохочували літературну та інтелектуальну діяльність і протегували їй, а професійні наукові журнали поряд із книгами та брошурами популяризували наукові результати, передавали нові ідеї й дані всім, кого вони цікавили. Менш формальні об'єднання, як-от завсідники улюбленої лондонської кав'ярні лікаря Джонсона або інтелектуальних салонів Парижа, також відіграли чималу роль у стимулюванні й підтримці розмаїття й активності інтелектуального та художнього життя у Європі.

Ніколи відтоді західний світ як єдине ціле не намагався всерйоз виробити єдину, всеосяжну істину й доктрину, хоч окремі його частини — комуністичний Радянський Союз, нацистська Німеччина і фашистська

Італія — до таких спроб вдавалися. Пам'ять про криваву та марну боротьбу минулих поколінь за відкриття, а потім накидання всеохопної істини допомогли людям примиритися з нелогічністю розмаїття. Більш проникливою та постійною виявилася самостійність різних професій і об'єднань, які підтримували широке розходження між думкою і вірою. Зрештою, можливо, саме це і є найважливішим чинником, адже загальне процвітання та успіхи європейського суспільства вкупі з політичними і соціальними компромісами Старого режиму дозволили порівняно легко прийти до терпимості щодо розбіжностей навіть із важливих питань.

За таких умов думка у Європі досягла надзвичайної плідності й розмаїття. Завдяки невичерпному запасові нових даних від точніших спостережень, за допомоги більш довершених інструментів, ретельнішого аналізу чи внаслідок проникнення в нові райони землі провідні представники інтелектуальної Європи мали вирішувати гігантське завдання вже просто через необхідність підтвердити, упорядкувати й систематизувати дедалі ширший обсяг знань. У цьому, власне, і полягали найбільші завдання природознавства в XVIII ст. У фізиці астроном П'єр Симон Лаплас (помер 1827) і французькі артилеристи продовжили справу Ньютона, застосувавши його механіку небесних і земних тіл до нових явищ. У ботаніці та зоології швед Лінней (помер 1778) і француз Жорж Луї Леклер де Бюффон (помер 1788) взялися до класифікації та систематизації форм рослинного і тваринного життя всього світу. Найбільший теоретичний прорив було довершено в XVIII ст. у хімії завдяки розробленій Джозефом Прістлі (помер 1804) і Антуаном Лавуазьє (помер 1794) новій теорії горіння та сформульованим Лавуазьє принципам збереження матерії в хімічних реакціях.

Зайве казати, що застосування розуму в гуманітарній сфері відбувалося з меншим успіхом, хоч і в цьому плані робилися сміливі зусилля, які приносили свої плоди. Так, наприклад, у вивченні історії блискуче поєднувалися емпіризм і раціоналізм. Протягом XVII ст. учені ціною ретельної праці відновили точні хронологічні рамки класичного і середньовічного минулого Європи з плутанини старих хронік і календарних систем. На довершення всього чернець-бенедиктинець Жан Мабійон (помер 1681) розробив складну методику перевірки автентичності старих рукописів і приблизного їх датування. Унаслідок цих та інших робіт, що велись у XVIII ст., змогли бути створені такі монументальні історичні твори, як «Історія занепаду і руйнування Римської імперії» Едуарда Гіббона, засновані на копіткій дослідницькій праці сотень науковців.

У той час як історична наука піднімалася на новий рівень точності й наважувалася на сміливі узагальнення в тлумаченні подій, істотно знижувалося значення метафізики. Джон Локк у «Досвіді людського розуму» (1690 р.) висловив сумніви в можливості досягнути універсально вірного знання; єпископ Джордж Берклі (помер 1753) і Девід Юм (помер 1776) досліджували питання, порушені Локком, і зазначили нові перешкоди в

досягненні достовірного знання. Імануїл Кант (помер 1804) усе ж таки вивів філософію з глухого кута, куди її скерував критицизм Юма, погодившись із неможливістю пізнання речі в собі, але стверджуючи при цьому, що уважне вивчення структури самого людського інтелекту веде до універсально вірної істини щодо всіх можливих об'єктів людського досвіду. Кант, своєю чергою, відкрив можливості для відродження в Німеччині XIX ст. грандіозних систематичних філософських шкіл, заснованих на впевненості в необхідності аналізу духа, чію активну роль у визначенні реальності він так наполегливо підкреслював.

Труднощі епістемологічного та метафізичного характеру, певна річ, не втримували публіцистів і самочинних філософів XVIII ст. од критики тогочасного суспільства від імені розуму. Під таким прискіпливим поглядом незатишно було багатьом усталеним звичаям та інституціям. Вольтер (помер 1778) у Франції взявся висміювати забобони та фанатизм офіційної релігії, а в Шотландії Адам Сміт стверджував у своєму «Дослідженні про природу і причини багатства народів» (1776 р.), що економічне виробництво і торгівля автоматично прийдуть до своїх найефективніших форм, якщо дати повну волю людській природі, урухомленій розумним користолубством. З цього погляду, втручання держави в господарський процес, яке скрізь практикувалося за Старого режиму, стояло просто на заваді загальному добробуту.

Основи будь-якої політичної влади явно вимагали переусвідомлення людьми, які більше не вірили, що Бог особисто втручається в справи людей. А без божественного провидіння та божественного права монархія ставала просто узурпацією. Альтернативну підставу для легітимізації правління було знайдено в понятті суспільного договору, проте умови такого договору формулювалися з величезними розходженнями. Томас Гоббс (помер 1679) використав поняття суспільного договору для утвердження необхідності абсолютної монархії, тоді як Джон Локк (помер 1704) і Жан-Жак Руссо (помер 1778) виправдовували революцію як відповідне перевизначення умов договору. «Суспільний договір» Руссо був, поза сумнівом, цілком революційною книгою, оскільки в ній висувалася демократична теорія суверенітету й стверджувалося, що повстання є виправданим, якщо уряд не спроможний задовольнити народ, яким керує. Такі теорії, що вимагали фактично скасування старих інституцій і заміни їх раціональним людським суспільством, серйозно підривали Старий режим і всі його застарілі компроміси.

І все ж критики, які висловлювали свої обґрунтовані принципи для заперечення наявних моделей життя, увесь час були в мізерній меншості. Хоча довіра до розуму й прогресу, смутна віра в початкову добродієність природи людини та більш світський світогляд проникали в порівняно широкі верстви населення Європи в XVIII ст., переважна його частина залишалася вірною колишнім шаблонам віри й поведінки. Хоч би якою великою була невідповідність, яку вони могли бачити між християн-

ством і новими поняттями, більшість людей утримувалися від того, аби робити з цих невідповідностей якісь логічні висновки і на словах, і на ділі. Отож, ірраціональність інституцій, яка так сильно обурювала інформованих критиків, знаходила свій інтелектуальний аналог з-поміж більшості самих критиків.

Компроміси в мистецтві. Плюралізм європейського суспільства та думки за Старого режиму виявлявся і в мистецтві. Наприкінці XVII ст. в Англії співіснували високий стиль епічної поеми англійського поета Джона Мільтона «Втрачений рай» (1667 р.) і розбещеність комедії епохи Реставрації, а через сторіччя витончено міський стиль прози Семюеля Джонсона (помер 1784) суперничав із майстерною безпосередністю Роберта Бернса (помер 1796). Традиційно в європейській літературі вирізняють класичний період, за яким настав період романтичний. Мистецтвознавці ж пишуть про три стилі в архітектурі й живопису: бароко, рококо і класицизм. Така класифікація прийнятна, якщо не дуже прискіпливо аналізувати її, але вона навряд чи прийнятна стосовно до таких письменників, як Даніель Дефо (помер 1731), або до голландської живописної школи, і треба завжди пам'ятати, що мінливі стандарти моди та смаку ніколи не могли витрутити класиків літератури на кшталт Шекспіра з англійської сцени чи біблію Лютера з німецьких осель.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. мистецтво та література з вигляду вирізнялися чудовою злагодою, зважаючи на те, що завдяки авторитетові французької культури класицизм поширювався в усій Європі. Великі драматурги, класики Франції П'єр Корнель (помер 1684), Мольєр (помер 1673) і Жан Расін (помер 1699) всерйоз сприймали правила — як у вимові (відповідно до «Словника» Французької академії), так і в композиції (триєдність). У наступні роки менш видатні люди старанно наслідували їх і у Франції, і поза її межами, тож французька мова стала мовою літератури мало не в усій Європі. Лише англійська література залишалася повністю незалежною, дотримуючись при цьому класичних норм стриманості, елегантності, точності, завдяки таким письменникам, як Джозеф Аддісон (помер 1719) і Александер Поп (помер 1744). Нарівні з цією високою, космополітичною, самосвідомою літературною культурою співіснувало величезне розмаїття інших її представників, діапазон яких простягався від гарячкових візій засновника квакерства Джорджа Фокса (помер 1691) до вагомих праць німецького юриста Самуеля Пундорфа (помер 1694).

Французький ідеал класицизму почав явно слабшати у другій половині XVIII ст. Зокрема, в Англії та Німеччині письменники відійшли від французьких взірців і надихалися більше класичною спадщиною Греції або власною національною та середньовічною минувиною. Великими віхами руху в цьому напрямку стали збірник народних балад «Реліквії стародавньої англійської поезії», випущений єпископом Персі (1765 р.), і

пристрасні виступи Йоганна Готтфрида Гердера (помер 1803) за самобутню німецьку літературу, які пустили коріння в мові та мисленні простого народу. Романтизм проголошував спонтанний вислів почуттів єдиним джерелом великої літератури та підкреслював значення національного, місцевого й особистого духу. Такі погляди стимулювали (а можливо, це просто збіг?) раптовий розквіт німецької літератури. Фридрих фон Шиллер (помер 1804) і Йоганн Вольфганг фон Гете (помер 1832) стали центральними постатями відродження німецької літератури, хоча термін «романтизм» не може охопити все розмаїття його творчості, наприклад, Гете.

Подібним чином і в архітектурі мода, що послідовно виникала на бароко, рококо і класицизм, не змогла перешкодити вияву широкої різноманітності в практичних витворах. Зокрема, бароко і рококо напівсвідомо передбачали нові й несподівані ефекти, тож кожний з цих стилів містить величезне розмаїття елементів. У XVIII ст. зазвичай навмисно одночасно застосовувалися екзотичні архітектурні стилі. Скажімо, звичайна англійська садиба могла стояти в оточенні «готичних» руїн (збудованих на замовлення власника, оскільки під рукою не було справжнього замку) і мати дерен, що покриває який-небудь суворий зовні грот, усередині якого добре продуманий інтер'єр у стилі рококо. Пікантний характер таких рішень надалі посилювався індійськими пагодами та китайськими чайними, тоді як у сусідньому селищі вкриті соломою або чорним шифером будинки свідчили про незмінну вірність стародавнім суто місцевим традиціям будівництва.

Живопис менше відображав різноманітний і неспокійний характер європейської культури. Зберігалася, переважно, техніка епохи пізнього італійського Відродження, а звичні сюжети — портрети аристократів, класичні алегорії та релігійні теми також не вийшли за рамки старих традицій. І все ж істотним доповненням до палітри європейського живопису стали пейзажі, де люди зображалися дуже дрібно або й зовсім були відсутні.

Що ж до музики, то на початку XVIII ст. європейці вже мали в розпорядженні широкий спектр нових або вдосконалених інструментів завдяки тому, що спромоглися краще зрозуміти зв'язок між звуковими хвилями та музичними тонами. Добре відрегульований клавикорд Йоганна Себастьяна Баха (помер 1750) — струнно-клавішний інструмент, що дозволяв грати в різних ключах, і сучасна скрипка, удосконалена такими майстрами, як-от Антоніо Страдіварі (помер 1737), стали найпомітнішими серед численних внесків до музичних ресурсів Європи. У висліді було відкрито новий світ інструментальної музики, де старі принципи гармонії діяли й розширилися з урахуванням відмінностей інструментів у тоні й тембрі. Протягом усього XVIII ст. європейські музиканти переймалися розкриттям можливостей, що зросли з появою нових інструментів, і поєднанням інструментальної музики з вокалом.

Бах, Кристоф Вільгальд Глюк (помер 1787), Вольфганг Амадей Моцарт (помер 1791) і Франц Йосиф Гайдн (помер 1809) працювали за твердо встановленими правилами, як і їхні сучасники-письменники. Однак правила гармонії при цьому не було обмежено певними настановами, як у літературі. Вони скорше спрямовували композиторів і публіку в енергійному дослідженні можливостей, що забезпечуються новими інструментами та різноманітними їх сполученнями. Усе це зробило ту епоху одним із найвищих періодів європейської музики.

Елементи нестійкості Старого режиму. Мірою того, як слабшала згадка про релігійні війни й зростали довіра до розуму та віра в прогрес, в європейському суспільстві зростала й нетерпимість до численних проявів несправедливості. Французькі дворяни були настільки невдоволені своєю політичною малозначимістю, що в роки безпосередньо перед французькою революцією очолили виступи проти абсолютної монархії. Їхнє невдоволення відразу знайшло відгук з-посеред представників вільних професій і ділових кіл, яким легко було переконати себе, що вони заслуговують на важливішу політичну роль і більшу вагу в суспільстві. Ідеї свободи, прав людини, гідності особи та навіть суверенітету народу викликали незгоду з наявним станом речей. Однак взаємозв'язок закріплених законом інтересів ускладнював і навіть робив небезпечними зміни, і в цьому змогли пересвідчитися багато людей, зокрема, фанатичний прихильник реформ австрійський імператор Йосиф II (1780–1790 рр.) або гроза юристів у Англії Єремія Бентам (помер 1833).

І все ж не тільки й, можливо, не стільки ідеї розмивали Старий режим. Технічний прогрес, що набрав швидкість у XVII–XVIII ст., зіграв більш безпосередню та істотну роль у зміні суспільства. Техніка поступово входила до життя людей і при цьому не несла сама собою яких-небудь всеохопних планів або мети змінити порядки в суспільстві. Слід зазначити, що деякі мислителі заявляли про тверду віру в благотворний вплив таких поступових змін у техніці. Особливо сприятливою для таких поглядів виявилася англійська емпірична традиція, оскільки такі особистості, як Френсіс Бекон (помер 1626) і фундатори Королівського товариства (1660 р.), дивилися вперед із повним довір'ям до користі, очікуваної від технічних досягнень, отриманих ретельними спостереженнями й дослідженнями. Насправді ж наукова теорія дуже повільно наближалася до тієї точки, коли вона могла б серйозним чином впливати на економічне виробництво. Поки хімія не досягла тієї точності, якої їй бракувало в XVIII ст., абстрактна наука мало впливала на промислове виробництво. Потреба в теорії по-справжньому не відчувалася. Простий, але ефективний емпіризм, утілений у загальній готовності переглядати традиційні засоби, працювати за допомоги нових пристроїв, випробовувати нові операції, матеріали та правила, виявився цілком достатнім для того, щоб у європейській техніці сталися величезні зміни, а темпи цього

поступу значно прискорювалися новими методами фіксування, вимірювання, порівняння і публікацій результатів у спеціальних виданнях.

Основним видом економічної діяльності було сільське господарство, і такі прості засоби, як систематична селекція насіння, виведення спеціалізованих порід тварин і впровадження або поширення таких нових культур, як конюшина, турнепс, картопля, кукурудза, бавовна та тютюн, сприяли величезному зростанню продуктивності фермерських господарств. Спеціальні випробування, що проводилися з метою визначити найкращу форму плуга, та інші новації підвищували ефективність рільництва. Фермери регулярно й з ентузіазмом використовували переваги повторної оранки, прополювання, дренажних пристроїв, унесення в ґрунт гною та інших добрив. Перед у цих процесах вела Англія, оскільки англійські землевласники змогли спонукати своїх працівників застосувати нові методи господарювання, тоді як в інших частинах Європи обмежене звичним порядком селянство далі працювало, як і перше, і дуже повільно перебирало вдосконалені сільськогосподарські засоби.

Будівництво доріг і каналів налагоджувалося значною мірою тим-таки методом проб і помилок, хоча в цьому випадку урядова ініціатива виявлялася набагато сильнішою, ніж у розвиткові сільського господарства. Провідне положення посіла Франція завдяки будівництву придатних для використання за будь-якої погоди доріг і мережі каналів, що зв'язала головні ріки країни в єдину систему судноплавних шляхів. Англія наслідувала цей приклад тільки наприкінці XVIII ст., а решта країн Європи (за винятком Голландії) залишалася далеко позаду. Неухильно вдосконалювалися суднобудування, вагонобудування та будівництво пасажирських вагонів. Для перевезення громіздких і об'ємних вантажів скрізь почали використовувати залізничні вагонетки на людській або кінській тязі.

Раніше основним чинником розвитку техніки була гірничодобувна промисловість. На початок XVIII ст. технічне лідерство в Німеччині перехопили англійські вугільні шахти. Мірою того, як шахти ставали глибшими і збільшувався видобуток вугілля, потреба у важкому підйимальному обладнанні та помпах для запобігання затоплення шахт стимулювала інженерну думку. Потреба в потужних джерелах енергії зініціювала дослідження з паровими машинами. Сконструйована Томасом Ньюкоменом машина (1712 р.) уперше дала змогу використати вугілля для урухомлення шахтних помпових систем. У подальші десятиріччя ефективність таких машин зросла завдяки вдосконаленням їхньої конструкції та швидкому збільшенню розмірів і потужності. У 1760 р. Джеймс Ватт здійснив революційний прорив у конструкції парових машин, застосувавши «гостру» пару для переміщення поршня²⁶. Він

²⁶ У машині Ньюкомена поршень опускався під дією атмосферного тиску, що штовхав його до зони часткового вакууму, створеної конденсацією пари в циліндрі.

запатентував свій винахід 1769 р., але в наступні роки модифікація конструкції машини та її застосування не тільки для відкачування води збільшили її цінність.

Практичні успіхи парових машин визначалися технікою точного формування металу, так, щоб поршень і циліндр могли досить щільно прилягати один до одного для запобігання серйозним утратам пари. Це та інші технічні завдання було вирішено переважно на практиці, в не в теорії, невеликою групою винахідливих майстрів і механіків, які або мали незначну офіційну наукову освіту, або й зовсім не мали її. Постійна праця в майстернях являла собою навчання, а реальна координація робіт, необхідних для широкомасштабного виробництва такої складної механічної системи, як парова машина, була не менш значною, ніж технологічні деталі нового винаходу. Сотням працівників незабаром довелося звикати до порядку у виготовленні маси різноманітних металевих деталей, які в результаті мали скласти машину. Це вимагало точних вимірювань на кожному етапі виготовлення та майстерного володіння терпугом і кронциркулем. Колишня майстерність рук і окомір ремісника виявилися фактично пов'язані разом для отримання результату, якого неможливо досягнути поодиночі без колосальних витрат часу. Сам цей взаємозв'язок було створено небаченим абстрактним і точним поєднанням вимог до розмірів окремих частин — клапанів і їхніх сідел, поршнів і циліндрів, коліс і підшипників, які після складання перетворювалися на парову машину, що діяла.

Значного розвитку досягла також металургія, передусім знов-таки в Англії, де нестача деревини для одержання деревного вугілля довго стримувала виробництво сталі. У другій половині XVIII ст. застосування коксу як нового палива уможливило вирішення цієї проблеми для сталеливарної промисловості. Інші технічні досягнення забезпечили одноріднішу якість і збільшення масштабів виробництва, і мірою здешевлення сталі вона знаходила нові види застосування в будівництві мостів, виробництві будівельних конструкцій і в машинобудуванні. Отож, Англія та Шотландія вже прямували в сторіччя вугілля та сталі, коли вибухнула французька революція.

Найчудовіші технічні досягнення належали, однак, до текстильної промисловості, де низка винаходів — од човника Джона Кея (1733 р.) до прядильної машини Самуеля Кромптона (1774 р.) — дала змогу механізувати прядіння і ткацтво, неймовірно збільшивши цим продуктивність праці та здешевивши готовий одяг. Бавовняна промисловість, яка була для Англії новою та не обтяженою ремісничими традиціями, швидше за інших сприймала методи роботи, що починали застосовуватися. Тож в останні десятиріччя XVIII ст. англійський бавовняний одяг став коштувати дешевше за вироби індійських ткачів навіть у самій Індії.

Отож, Англія та Шотландія випереджали іншу Європу у важливих галузях техніки. Почалася промислова революція, якій судилося змінити

вигляд Європи та світу. І все ж на 1789 р. фабрики й активно працюючі вугільні шахти тільки починали показувати свою силу щодо перетворення людського суспільства. Європа загалом лишалася переважно аграрною, і навіть у Великій Британії перевага сільського господарства ще не бралася під сумнів.

* * *

Старий режим у Європі було повалено не промисловою революцією, не поширенням радикальних політичних ідей, а французькою революцією, причини якої були так само багатогранні, як суспільство, котре вона збурила. При цьому революція та подальші війни могли б не набути таких різких форм без впливу радикальних ідей, що стали популярними в останні десятиріччя Старого режиму, а вплив революції не виявився б таким тривалим, якби принесені нею закони, війни та зміна власності не сприяли вивільненню потуги машин. Політичні події революції (разом із подіями, що передували їм в Америці) прислужилися каталізатором, що закривав елементи нестабільності Старого режиму й примножив їхню дію до такого ступеня, коли почалися процеси перевтілення європейського суспільства. Без усіх тих деталей політичного калейдоскопа у Франції — нерішучості Людовіка XVI, негнучкості французької податкової системи, непокори аристократів, народного невдоволення, ні радикальні ідеї, ні нові способи виробництва не змогли б перетворити європейське суспільство так швидко і так ґрунтовно. Отже, навіть у своїй передсмертній агонії Старий режим демонстрував складне й тонке розмаїття.

В. СПЛЯЧКА МУСУЛЬМАНСЬКОГО СВІТУ В 1700–1850 РР.

Карловицький договір 1699 р., за яким Османська імперія віддавала велику частину Угорщини Австрії, знаменував остаточний поворот у балансі сил між ісламським світом і Європою. Лише за 16 років перед тим, 1683 р., турки вразили й налякали Захід облогою Відня. Утім, після Карловиць Османська держава була вимушена регулярно захищатися та виявлялася хронічно неспроможною протистояти арміям сусідніх європейських імперій. Військова слабкість посилювалася зростанням серйозного розладу всередині країни, де місцеві правителі ігнорували владу султана, а зграї бандитів грабували населення. У той самий період дві інші великі мусульманські імперії також пережили повний драматизму занепад. Зі смертю Аурангзеба в 1707 р. Індія залишилася серед хаосу, де індуїсти, сикхи, мусульмани та британські сили билися між собою над простертим тілом колись гордої та могутньої держави Моголів. По двох роках, у 1709 р., імперії Сефевідів було завдано удару повстанням в Афганістані, а наступні два десятиріччя її існування характеризувалися

повною розгубленістю, поки турки, росіяни, афганці та узбеки відхоплювали собі шматки території колишньої імперії Сефевідів.

Політичний розлад у найважливіших частинах мусульманського світу позначився і на економічному добробуті. До того ж зміна структури міжнародної торгівлі, зокрема зростання імпорту європейського текстилю та інших фабричних товарів, послаблювала традиційне ремісниче виробництво в мусульманських містах. Повна економічна перевага Європи, досягнута завдяки дешевшим товарам машинного виробництва, настала тільки в XIX ст. і остаточно встановилася на 1830 р. Лише після цього почав руйнуватися традиційний уклад життя мусульманських міст. Однак протягом XVIII ст. економіка мусульманських країн (що збереглася в окраїнних зонах Африки та на далеких островах Південно-Східної Азії) і мусульманські державні структури скрізь слабшали та поступалися тискові європейців.

Досвід минулих сторіч не міг підготувати мусульманський світ до такого випробування. До кінця XVII ст. давнє протистояння ісламу та християнства зазвичай оберталось на користь мусульман. Інакше й бути не могло, на думку послідовників Аллаха, чий пророк оголосив, що чітким виявом божественної милості є перемога над невірними. Тому різка зміна ходи історії, яка так виразно і широко настала з початком XVIII ст., поставила мусульман перед розпачливою і нерозв'язною загадкою. Невже Аллах залишив їх? А якщо справді, то чому? І навіть усупереч усім можливим вадам спільності віри, чи можна уявити, щоб Бог виявив прихильність до християнських псів і невірних?

Політичні катастрофи траплялися в історії мусульманського світу та до 1699 р., але вони завжди виявлялися тимчасовими. Навіть нашестя монголів на Ірак і знищення халіфату Аббасидів незабаром закінчилося наверненням ханів у істинну віру та поновленням експансії мусульман на всіх фронтах. Отож, на своє нещастя, у XVIII ст. мусульмани реагували переважно терплячим очікуванням кінця бурі, залишаючись вірними своєму минулому, наскільки це дозволяли обставини.

Коли ж стало зрозуміло, що кінець бурі ніяк не настає, у мусульманських суспільствах почали набирати силу два протилежні підходи. З одного боку, реформатори заявляли, що за минулі сторіччя іслам зазнав серйозних спотворень. Так, наприклад, чистий монотеїзм був затемнений поклонінням і шануванням праведників, привнесених у віру суфізмом. З цього випливало, що тільки енергійне й жорстке утвердження початкових істин релігії в тому вигляді, як їх проповідував сам Мухаммед, може повернути прихильність Аллаха та знову поставити світ на правильний шлях. Найширший рух такого спрямування виник у центральній частині Аравії внаслідок проповідей Мухаммеда ібн Абд аль-Вахаба (1703–1792). Вплив вахабізму досить повільно поширювався в Аравійській пустелі, але рух цей донині залишається важливою час-

тиною реакції мусульман на дилему, яку перед правовірними поставила історія двох останніх сторіч.

З іншого боку, робилися спроби запозичити ті аспекти європейської цивілізації, які забезпечили успіх європейцям. Найочевиднішим із таких чинників було військове мистецтво, і починаючи з 1716 р. османські правителі спорадично намагалися перебудувати турецькі збройні сили на європейський лад. Одначе протягом більш ніж ста років непохитний консерватизм яничарів і улемів зводив нанівець усі такі спроби. Зміни, що їх запроваджували султан або міністр-реформатор, постійно розбивалися через народні бунти в столиці, підтримані бунтівниками з-поміж яничарів. Навіть після 1826 р., коли султан застосував навчену воювати по-європейськи артилерію для розгрому повсталих яничарів у Константинополі, опір реформам залишався загальним і спирався на глибоке коріння в Османській імперії. Безперервні складнощі у зовнішній політиці, поєднані з бунтами всередині імперії та постійними поразками у війнах проти європейських держав, відволікали султанів од завдань, що вимагали рішення для зміцнення військової потуги. На троні імперії не було сильної особистості, здатної здійснити революцію згори, і тому реформи залишалися мертвонародженими. Як і в імперії Моголів в Індії, турецькі правителі намагалися врятуватися копіюванням європейських військових засобів, тоді як різного штибу узурпатори, які витрутили Сефевідів у Персії, використали своє хитке становище при владі для збереження старої суспільної та політичної систем. Навіть в Османській імперії реформи мало кому подобалися. Переважна більшість мусульман перебувала в стані каталепсії та не могла ні інтелектуально, ні практично пристосовуватися до нових умов, що виникли з огляду на військову та культурну перевагу Європи. Сліпий консерватизм, що чіплявся за підточені підмурки перестарілого громадського устрою, паував у мусульманському світі аж до другої половини XIX ст.

1. РЕФОРМИ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ПОВСТАННЯ ХРИСТІЯН

Численні тріщини в суспільстві Османської імперії серйозно ускладнювали спроби провести реформи. В європейських провінціях імперії більшість населення становили християни, і вони більш чи менш свідомо чинили опір турецьким правителям. Араби, що за своєю кількістю значно переважали в азійській частині імперії, були відділені від турок своїми мовою та культурою. Аналогічним чином глибоке провалля переділяло місто і село, а також села, що належали феодалам, і вільні села в горах чи інших віддалених районах. Нарешті, скотарі становили велику частину населення як в європейських, так і в азійських провінціях імперії. Такі групи населення, що частково вели племінний образ життя, а частково жили в більш або менш сталих поселеннях, завжди поводитися неза-

лежніше щодо державних органів правління, ніж це могли собі дозволити рільники з рівнин.

Скотарські й напівскотарські групи населення являли собою резерв людей, завжди готових і охочих удатися до розбою. Маючи мету, здатну реабілітувати грабунок, і керівників, спроможних поєднати проповіді з розбоєм, така готовність могла швидко розростатись у великий оружний заколот. Так у середині XVIII ст. виникла перша імперія аравійських вахабітів, яка почала швидко ширитися, аж поки добре озброєні експедиційні сили з Єгипту не придушили її в 1818 р.²⁷ Подібні групи населення на Балканах — пастухи, погоничі мулів, горці — також відіграли значну роль в історії сербського (1803–1813 рр.) і грецького (1821–1830 рр.) повстань, оскільки воєначальники та кращі бійці в обох випадках вийшли з розбійницьких ватаг, поставлених на службу новій ідеї націоналізму. Речники та носії цієї ідеї не були реакційними радикалами, як вахабіти, а виступали як революціонери, певною мірою заражені знанням і захватом перед Заходом. У найближчій перспективі ця чужоземна зараза стала перешкодою для сербів і греків, відтрутивши керівників од послідовників. Отже, якщо розглядати цю обставину під кутом тривалої перспективи, то якраз прищеплення західних ідеалів забезпечило довгочасну політичну життєздатність національному рухові балканських християн, а не будь-які реакційні заклики про повернення до православної спадщини, аналогічні тим, до яких вдавався вахабізм в ісламському світі.

Абсолютно очевидно, що заклик до освяченого розбою аж ніяк не був єдиною причиною виступів християн і арабів проти їхніх османських панів. Вахабізм почав здобувати популярність серед інтелігенції та містян саме після того, як полишив розбій, і став могутньою силою за межами Аравійського півострова тільки після своєї воєнної поразки²⁸. Неспокійна поведінка християн Османської імперії мала складніші причини. Уже з огляду на саму свою релігію вони були набагато сприйнятливішими до європейських ідей, ніж араби чи турки, особливо після того,

²⁷ Див. Н.Ст. J. B. Philby, *Arabia* (London: Ernest Benn, Ltd., 1930), pp. 8–102. Той самий соціальний механізм було застосовано для утворення імперії Мухаммеда й у формуванні вахабітського руху. Основна відмінність між ними полягала у відокремленні пророчих ідей від практичного політичного керівництва в русі вахабітів, оскільки вчення Абд аль-Вахаба щодо релігійного відродження знайшло військову підтримку в династії Сауда. Відмінність у досягнутих воєнних результатах спричинена тим, що в XIX ст. арабським кочовим воїнам довелося зіткнутися з артилерією та рушницями, а не з млявими військами, з якими билися безпосередні наступники Мухаммеда.

²⁸ Заперечення інтелектуальною елітою поєднання містики суфізму з притаманною сунізму прихильністю до літери закону, що набуло більш або менш офіційного характеру в Османській імперії, стало провідним чинником зростання вахабізму поряд із зрослим усвідомленням етнічних відмінностей між арабами й турками. Див. глибокий аналіз у праці: A. Hourani, «The Changing Face of the Fertile Crescent in the XVIII Century», *Studia Islamica*, VIII (1957), 89–122.

як православна Росія почала суперничати з Османами на Чорному морі. Успішні реформи в самій Росії збудили надію на подібне відродження в православних громадах на Балканах, і вже від початку XVIII ст. російські агенти спорадично, але цілком успішно навіювали думки про відновлення християнської імперії на Балканах під егідою Росії. Коли в 1770 р. у Середземному морі з'явився російський флот і день остаточної розплати з турками здавався зовсім близьким, на Пелопоннесі спалахнуло повстання, яке, утім, було швидко придушене.

Внутрішні зміни в балканській християнській спільноті доповнювали зовнішнє підбурювання християн. У XVIII ст. почали процвітати купецькі громади в Греції та Сербії. Попервах погоничі мулів із балканських гір збагачувалися, доставляючи дрібні товари в нові поселення на угорських, румунських і українських рівнинах. Ця своєрідна караванна торгівля розширювалася мірою того, як організованішим ставав вивіз зерна з цих потенційно дуже родючих районів. Наприкінці XVIII ст., однак, суходільну торгівлю набагато випередила морська. За Кючук-Кайнарджийським договором (1774 р.) Туреччина вперше дозволила російським торговельним суднам плавати Чорним морем і пройти крізь протоки. Повна відсутність російських суден і моряків у цих водах була на перший час скомпенсована діями російських консулів на Балканах, які щедро надавали грекам та іншим християнам право ходити під російським прапором. Відтак перевезення товарів у східній частині Середземного моря, в Егейському та Чорному морях швидко опинилося в руках греків²⁹. Ці купці разом із меншими за чисельністю групами ремісників неминуче стикалися з західними ідеями та ставали тонким, але ефективним «привідним ременем» між православними Балканами та Західною Європою. Вони більше, ніж будь-хто інший, забезпечували ідеями сербське та грецьке повстання та озвучували їхні гасла³⁰.

Слід зазначити, що християни не виступали єдиним фронтом проти мусульманського панування. Зокрема, від кінця XVII ст. греки-фанаріоти³¹ посідали важливе місце в османській адміністрації, працюючи перекладачами й посередниками турків у відносинах з європейськими державами та з християнськими підданими імперії. Влада фанаріотів мала частково й фінансовий характер, оскільки банкіри з їхнього середовища регулярно платили турецьким пашам за посади та надійні значні привілеї, як-от прибуткові місця відкупників. До того ж родини фанаріотів тримали під своїм контролем православний патріархат Константинополя та в середині XVIII ст. прагнули поширити його вплив на раніше самостійні

²⁹ Див. Traian Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *Journal of Economic History*, XX (1960), 234-313.

³⁰ Див. L.S.Stavrianos, «Antecedents to the Balkan Revolution of the Nineteenth Century», *Journal of Modern History*, XXIX (1957), 335-48.

³¹ Буквально — «мешканці Фанара», кварталу в Стамбулі, де розташована резиденція грецького патріарха.

церкви Сербії та Болгарії³². У висліді з 1711 р. турки доручили управляти румунськими провінціями фанаріотам, а ті організували своє правління в Бухаресті та Яссах за зразком напівзабутого візантійського порядку й таємно мріяли про відновлене володарювання Греції на Босфорі³³. Посідаючи таке значне місце в режимі Порти, фанаріоти дотримувалися двох різних поглядів на спроби його повалення. Деякі з них підтримували групи купців у обережних переговорах із Росією, тішилися ідеями французького Просвітництва³⁴ і подумували про відродження минулої слави Візантії. Більшість же поводитися стримано й після 1821 р., коли по закінченні грецького повстання турки поставили під сумнів лояльність усіх греків загалом, вони остаточно втратили свій вплив³⁵.

Усунення фанаріотів (1821–1830 рр.) відкрило дорогу невеликій групі європейськи налаштованих турків до державних посад, що їх доти посідали греки³⁶. Мусульманські реформатори розраховували, що зможуть проникнути в найвіддаленіші частини Османської держави, чого ніколи не змогли б зробити невірні, і коли в 1839 р. Решид-паша проголосив широкомасштабні політичні й соціальні реформи за європейським зразком, «західники» вже фактично захопили правління. Отож, обіцянки Решида залишилися невиконаними, оскільки дуже мало османських чиновників були готові повірити в здоровий глузд або необхідність упроваджувати такий рішучий відрив від османських і мусульманських традицій. До закінчення Кримської війни (1853–1856 рр.) небажання будь-яких змін або відверта ворожисть, з якою турки ставилися до них, практично зводили нанівець усі реформи, започатковані султаном.

Непокірні місцеві владики іноді успішніше ламали застарілі традиції, які так міцно оповили османське суспільство. Такі сатрапи, удаючись до дуже жорстоких методів, спрямованих головно на максимізацію їхньої військової потуги, часто ставали набагато ефективнішими поширювачами європеїзації, ніж султан і центральний уряд. Найбільш значним і успішним серед цих військових авантюристів був Мухаммед Алі, паша Єгипту (помер 1848). Албанець, який піднявся завдяки безжалюбним

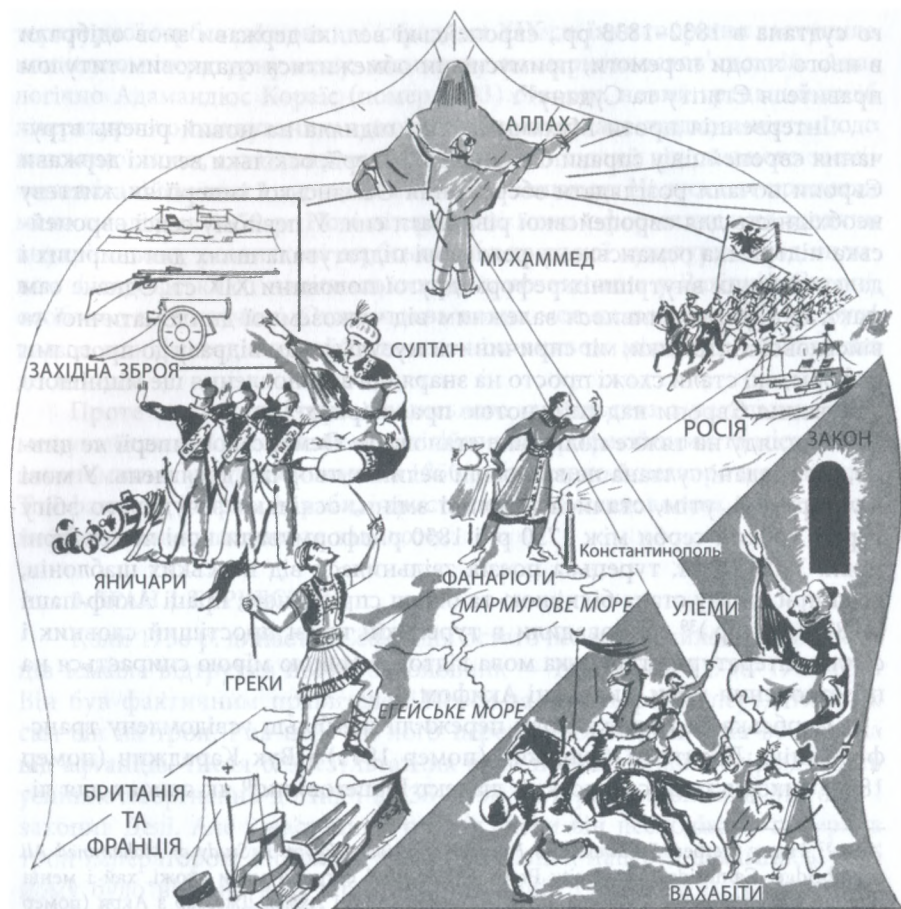
³² Див. Ladislav Hadrovics, *Le peuple serbe et son église sous la domination Turque* (Paris: Presses universitaires, 1947).

³³ Див. праця: L.Sainéan, «Le régime et la société en Roumanie pendant le règne des Phanariotes, 1711–1821», *Revue internationale de sociologie*, X (1902), 717–48, в якій наведено цікаві відомості щодо змішання візантійських і османських порядків у фанаріотських правителів.

³⁴ Див. Nicholas Jorga, «Le despotisme éclairé dans les pays Roumains au XVIIIe siècle», *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*, IX (1937), 110–15.

³⁵ Аналогічне лихо випало й гебрейським громадам Османської імперії після месіанських виступів Шаббатая Цві (1666 р.).

³⁶ Турки майже не вивчали західного суспільства та західної техніки (крім суто військових аспектів) до 1792 р., коли султан уперше відрядив регулярні дипломатичні місії до деяких із головних європейських столиць. Див. Bernard Lewis, «The Impact of the French Revolution on Turkey», *Cahiers d'histoire mondiale*, I (1953), 111–12.

РОЗПАД ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

інтригам до посади османського губернатора Єгипту, Мухаммед Алі 1811 р. організував криваве винищення гарнізону мамелюків і виявився повновладним господарем країни, хоч і продовжував номінально коритися Константинополеві. Він європеїзував армію, реформував адміністрацію та побудував комерційну економіку Єгипту. Він узяв на службу численних європейців (особливо французів) і жорстоко гнобив корінних єгиптян. Його амбіції не зупинялися на кордонах Єгипту: він поширив свій контроль на Аравію (Вахабітська війна, 1811–1818 рр.), Судан (1820–1822 рр.), Крит (1823 р.) і Грецію (1825–1828 рр.). Злучені військово-морські сили Британії, Франції та Росії перервали цю побудову імперії, розбивши флот Мухаммеда Алі біля Наварина (1827 р.). Західні дипломати примусили його вивести війська з Греції, отож, забезпечивши успіх війни греків за незалежність. Коли він захопив Сирію в османсько-

го султана в 1832–1833 рр., європейські великі держави знов одібрали в нього плоди перемоги, примусивши обмежитися спадковим титулом правителя Єгипту та Судану³⁷.

Інтервенція проти Мухаммеда Алі підняла на новий рівень втручання європейців у справи Османської імперії, оскільки великі держави Європи почали розглядати збереження Османської імперії як життєву необхідність для європейської рівноваги сил. У певному сенсі європейська підтримка османському режимові підготувала шлях для ширших і далекосяжних внутрішніх реформ другої половини XIX ст. Однак сам факт, що султан виявився залежним від чужоземної дипломатичної та військової підтримки, міг спричинити мусульманам відразу до програми реформ, які стали схожі просто на знаряддя встановлення ще міцнішого панування Європи над спільнотою правовірних³⁸.

З огляду на тяжке політичне становище Османської імперії не дивно, що піддані султана не виявляли великих творчих досягнень. У мові й літературі, утім, сталися важливі зміни, оскільки з чудового збігу турки, греки і серби між 1750 р. і 1850 р. сформуваали нові літературні мови. У XVIII ст. турецька поезія звільнилася від перських шаблонів, хоча при цьому стала біднішою та більш спрощеною; праці Акиф-паші (1787–1847 рр.)³⁹ запровадили в турецькій прозі простіший словник і стиль. Літературна турецька мова відтоді значною мірою спирається на перетворення мови, виконані Акифом.

Сербська та грецька мови пережили ще більш усвідомлену трансформацію. Доситей Обрадович (помер 1811) і Вук Караджич (помер 1864) використали селянський діалект Герцеговини⁴⁰ як основу для лі-

³⁷ Henry Herbert Dodwell, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Mohammed Ali* (Cambridge: Cambridge University Press, 1931). Інші сатрапи мали схожі, хай і менш успішні кар'єри, як-от Алі-паша з Яніни (помер 1822) і Ахмед Джеззар з Акри (помер 1804). Стислий виклад тривожної політичної історії арабських провінцій Османської імперії та проникливі спостереження щодо соціальних наслідків приватних найманих армій, на яких трималася могутність місцевих правителів, див. працю: H.A.R.Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, Vol.1, Part 1, pp.200-234.

³⁸ На 1841 р. Османська імперія втратила Алжир, загарбаний Францією, Чорноморське узбережжя аж до гирла Дунаю, захоплене Росією, і південну частину Балканського півострова, зайняту незалежним Грецьким королівством під заступництвом Британії, Франції та Росії. Крім того, Сербія була автономним князівством, Єгипет був майже незалежною державою, князівства Румунії були автономними під російським протекторатом, а на сході Ірак, Курдистан і Аравія лише частково контролювалися Константинополем. Однак старе ядро імперії в Європі та Малій Азії з прилеглою Сирією було приведене під управління Константинополя усуненням великої кількості непокірних пашів і місцевих правителів. З цього погляду османські реформи першої половини XIX ст. справді досягли успіху.

³⁹ Див. E.J.W.Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London: Luzac & Co., 1902-05), IV, 3-14 і далі.

⁴⁰ Вибір Герцеговини було зроблено, щоб полегшити зближення сербської мови з хорватською, у такий спосіб максимально відкриваючи Сербію для впливу Заходу, під яким здавна знаходилася Хорватія. На відміну від більшості таких проєктів, цей

тературної сербської мови; до середини XIX ст. їхнє творіння заступило колишню літературну мову, засновану на церковнослов'янській. Аналогічно Адамандіос Кораїс (помер 1833) створив новий грецький засіб літературного спілкування, в якому наголошувалася спадкоємність щодо класичної мови, а словниковий запас був очищений від сильного засмічення італійськими і турецькими запозиченнями. Ці зусилля принесли мало плодів до 1850 р. Нові літературні мови оформилися не завдяки внутрішньому розвитку сербської або грецької культури, а під впливом філософських і національних ідей, розвинених у Західній Європі, особливо в Німеччині. Отже, поява нових мов на початку XIX ст. була радше маніфестацією майбутнього, ніж виявом місцевих культурних досягнень.

Проте стара структура османського суспільства з ретельним розмежуванням між численними релігійними, професійними та місцевими автономними угрупованнями на 1850 р. була явно й незворотно зламана. Той факт, що і турки, і араби, і християни були невдоволені, гарантувало майбутні заворушення та закологи.

2. ІРАН І ТУРКЕСТАН

Коли 1736 р. династія Сефевідів остаточно виснажилася, спадкоємців Ісмаїла відтрусив новий завоювальник — Надір-шах (1736–1747 рр.). Він був фактичним правителем Персії за десять років перед тим, як сам сів на трон, і за цей час його перемогами Персія була врятована від афганців. Після безрезультатних воєн проти турків Надір здійснив успішне вторгнення до Індії (1738–1739 рр.), розбив військо Моголів і захопив Делі. Але з настанням сезону спеки він несподівано повернув трон імператорові Моголів і рушив на північ, наперед домігшись, щоб йому було віддано всю територію на північ і захід од Інду. Звитязні походи до Середньої Азії 1740 р. піднесли Надіра на вершину слави, однак поновлені повстання та війни проти турків, незабаром почали розвалювати нову імперію. На момент його вбивства в 1747 р. вона розсипалася на друзки⁴¹, багато з яких були підібрані новим афганським

виявився життєздатним і уможливив сучасну Югославію. (Нагадаймо, що книгу було написано на початку 60-х рр. XX ст.; порівняйте сучасні спроби переділити літературну сербсько-хорватську мову на сербський, хорватський і боснійський варіанти. — *Прим. ред.*) Якби зближення відбувалося в напрямку болгарської мови, наприклад, навколо македонського діалекту, то в балканських слов'ян спостерігалася б абсолютно інша державна та культурна конфігурація.

⁴¹ Надір-шах проводив цікаву релігійну політику. Посідаючи трон, він відмовився від шийтської віри, глибоко вкоріненої в Персії від початку XVI ст. Згодом він зробив грубу спробу ввести шиїзм у сунізм, намагаючись для цього перекопати або примусити сунітських богословів прийняти шиїзм як п'яту систему ортодоксального закону. Така політика зазнала нищівного провалу, бо ні сунітські, ні шийтські теологи не бажали погджуватися з такою самочинною ліквідацією їхніх відмінностей.

Можливо, Надір прагнув створити панісламську імперію, сподіваючись об'єднати

завойовником — Ахмад-шахом Дуррані (1747–1773 рр.). Імперія Ахмад-шаха простяглася від Аральського моря на півночі до індійських земель на півдні, але й вона так само розпалася невдовзі після смерті свого фундатора. Проте діяльність Ахмад-шаха значно вплинула на політику Індії, оскільки виграна ним битва біля Паніпата 1761 р. у Маратхської конфедерації назавжди послабила індіюстські війська, й Індія виявилася набагато вразливішою, ніж раніше, для загарбання англійцями⁴².

Слабосилі уряди та постійні війни через етнічне суперництво між афганцями, персами й турками після смерті двох великих завойовників продовжували порушувати мир в Ірані й у Середній Азії. Ці розбрати сприяли китайським походам до Східного Туркестану в XVIII ст., а політичне безладдя спомагало зміцненню позицій Росії в зоні Каспію та на Кавказі в XIX ст. У 1835 р. шах сам вступив у тісні відносини з Росією, викликавши цим розгубленість Британії, яка в особливо сумнівні моменти непокоїлася за своє становище в Індії. Прагнучи випередити Росію, британські сили вдерлися до Афганістану (1839 р.), але тільки для того, щоб ганебно відступити, коли виснажилися запаси. Друга каральна експедиція спалила афганську столицю (1842 р.), проте також забралася з країни геть.

Загалом, стара військова традиція Ірану й Туркестану залишалася майже незмінною аж до середини XIX ст. Але нескорені вершники за всієї їхньої відваги й хоробрості вже не могли битися на рівних з арміями, організованими й озброєними за європейським чи китайським зразком. Як наслідок, Китай зі сходу, Росія з півночі, а Британія з півдня неухильно звужували колишню свободу дій мусульманської кінноти. Пускалися в хід гроші, постачання пороху та боеприпасів, щоб саджати своїх і прибирати незручних місцевих князів, а через те, що європейські товари завойовували нові й нові ринки, місцеві ремісники та купці також втрачали ґрунт. Економічний занепад тлумив навіть останні можливості побудувати стабільний політичний лад на місцевих ресурсах. Отож, традиційне суспільство Ірану й Туркестану, попри його віддаленість від Європи, так само не могло протистояти європейській військовій і економічній потузі, як і Османська імперія, що була з цього погляду в гіршому географічному становищі. Політична й економічна слабкість супроводжувалися культурним застоєм або відвертим скочуванням назад⁴³.

Туречину та Індію в одному зі славою відродженому халіфаті. Можна припустити, що він уважав за необхідне примирити дві протиборчі гілки ісламу, вбачаючи в цьому основну запоруку досягнення своєї мети. В особистому житті Надір був повністю, майже наївно, позбавлений релігійності. Див. L.Lockhart, *Nadir Shah* (London: Luzac & Co., 1938), pp.99-100, 278-79.

⁴² Див. W.K.Fraser-Tytler, *Afghanistan* (London: Oxford University Press, 1950), pp.60-69.

⁴³ Див. W.Barthold, *Histoire des Turcs d'Asie centrale* (Paris: Maisonneuve, 1945), pp.188-97; Mary Holdsworth, «Turkestan in the Nineteenth Century» (mimeographed; Central Asian

3. РОЗПАД ІМПЕРІЇ ВЕЛИКИХ МОГОЛІВ У ІНДІЇ

Ще за часів правління імператора Аурангзеба (1658–1707 рр.) владу Моголів почали підривати хронічні повстання. У горах південніше Бомбея група маратхів під проводом Шиваджи (помер 1680) заходилася чинити розбій і збройні напади, яким імператорські війська були не спроможні запобігти. Виголошуючи себе борцями за справу індуїзму проти ісламу, маратхі залучили до своїх лав чимало індуїстських авантюристів і зрештою утворили власну державу. На середину XVIII ст. вони встановили номінальне панування над усією Центральною Індією та стали поряд з іншими претендентами в Індії на спадщину дедалі слабшої влади Моголів.

Після смерті Аурангзеба (1707 р.) сикхи Пенджабу в схожій спосіб позбулися контролю Моголів і мусульман і створили свою державу. На довершення до всього бунтівні губернатори провінцій імперії Моголів утворили цілу мозаїку з незалежних князівств у різних кінцях Індії. Найміцнішим із таких князівств був Гайдарабад у Декані, де постійна необхідність тримати оборону проти сусідніх маратхів допомогла виробити справжній порядок і дисципліну. Зрештою набіги з боку Ірану та Афганістану, вторгнення гуркхів із Непалу завели політику Індії в безвихідь. Імперія Моголів номінально існувала до 1858 р.; утім, низка слабких, розбещених імператорів частіше перетворювала імперську владу хіба що на фікцію навіть довкола столиці.

Такі політичні умови дедалі більше змушували європейські торговельні компанії в Індії спиратися на власні ресурси. Подібно до правителів провінцій самої імперії Моголів, місцеві агенти компаній поступово набували фактичного суверенітету й виходили з-під дійового контролю далеких від них Парижа та Лондона. До сфери діяльності чиновників компаній почала входити не тільки комерційна, а й військова справа, оскільки напади та звірства індійських феодалів вимагали споруджувати форти й посилювати гарнізони, які охороняли європейські поселення. Ураховуючи, що корінним мешканцям можна було платити менше, ніж європейцям, агенти компаній поповнювали своє військо новобранцями з-поміж місцевих жителів, однак командирами над ними ставили європейців. До XVIII ст. навіть невеликі підрозділи таких сипаїв, навчених і екіпованих за європейським зразком, були спроможні перемагати набагато численніші індійські сили⁴⁴. Ця обставина не обминула уваги

Research Center, Oxford, 1959); Lockhart, *Nadir Shah*, pp.276-78. Помітне відродження ісламу, орієнтованого в напрямку вахабітського фундаменталізму, відбувалося в Бухарі в середині XIX ст. — на початку завоювання Росією цього району. На додачу північно-західні ісламські громади (китайські) учинили вкрай небажаний релігійний переворот — «нове вчення», яке попервах привернуло до себе увагу китайських офіційних кіл у 1762 р. і призвело до відкритого виступу проти китайської влади в 1781 р. і 1783 р. Див. H.M.G.D'Ollone, *Recherches sur les Musulmans chinois* (Paris: Leroux, 1911).

⁴⁴ Війська Моголів утратили свої мобільність і дисципліну, і навіть маратхі почали

місцевих правителів, які почали своєю чергою наймати європейських пройдисвітів, сподіваючись створити за їхньої допомоги власні ефективні армії. З погляду європейців це давало їм незаперечні мотиви для втручання у внутрішню політику Індії, оскільки француз, командуючи військом індійського князя, напевно, сприятиме французькій компанії, а англієць чинитиме так само щодо англійських інтересів.

Керівництво як французьких, так і англійських компаній у метрополії аж ніяк не прагнуло організовувати такі авантюри, оскільки занадто амбіційна військова політика позначилася б на їхніх прибутках. Очевидне рішення полягало в тому, щоб окупити воєнну авантюру загарбанням територій, а витрати відшкодовувати за рахунок місцевих податків. Французькі сили під командуванням маркіза Жозефа Франсуа Дюплекса першими застосували таку тактику 1749 р., коли в нагороду за участь у місцевій війні отримали солідний район поблизу Пондішері. Англійці незабаром наслідували приклад французів, а війна, що спалахнула між цими державами в 1756 р., підстобнула їхнє суперництво. Англія мала вирішальну перевагу перед французами, позаяк британський флот контролював моря та міг посилювати й перевозити британські війська, не даючи водночас такої можливості французам. Ця стратегічна мобільність, яку повною мірою використав Роберт Клайв, дозволила Британії витрутити своїх суперників із більшої частини Південної Індії та Бенгалії вже на 1757 р.⁴⁵ Договір, яким було підсумовано Семилітню війну (1763 р.), закріпив поразку французів у Індії, Європі та Америці.

Ця перемога Британії в Індії майже збіглася в часі з битвою поблизу Паніпата (1761 р.), де, як уже зазначалося, маратхі зазнали нищівної поразки від афганців. Їхній подальший швидкий крах спричинив військовий і політичний вакуум в Індії. Місцеві сили не могли протистояти військам Ост-Індської компанії, а знайти привід для втручання в політику Індії було справою нескладною. І справді, коли компанія взяла владу над територією до своїх рук, питання захисту кордонів і запобігання посиленню недружніх сусідніх князівств дуже швидко збіглися з прагненням працівників компанії ще більше розширити в Індії землі, які були під британським контролем.

Керівництво Ост-Індської компанії продовжувало чинити опір анексії нових територій у більших масштабах, і суспільна критика пожадли-

відчувати на собі висліди такого послаблення, бо розкішне життя та розбрати окремих угруповань вождів не забарилися позначитися на їхній боездатності. Набагато сильнішими виявилися іранці й афганці, судячи з їхніх успіхів у Північній Індії, але нестійка політична ситуація в їхніх країнах не дозволила їм надовго затриматися в Індії.

⁴⁵ Справді вражає той факт, що європейці билися та здобували вирішальні перемоги в цих війнах малими силами. У Клайва налічувалося 200 європейців і 300 індійських сипаїв, коли в 1751 р. він виступив на Аркот і знищив позиції французів у районі Мадраса — Пондішері. Аналогічним чином битва біля Плессі (1757 р.), в якій британці здобули свій перший великий плацдарм у Бенгалії, уважалася за стандартами європейського військового мистецтва XVIII ст. не більш ніж сутичкою.

вості й користолюбства її працівників у Індії часом могла затримувати просування компанії на нові території. Однак ані заперечення парламенту, ані адміністративні реформи, що обмежували можливості особистого збагачення за рахунок Індії, не могли відвернути спорадичного втручання британських сил у справи тієї чи тієї з індійських держав. За винятком північно-західної частини Індії, де афганці та інші войовничі племена чинили наполегливий опір, британська воєнна інтервенція наражалася лише на слабку відсіч, тож на 1818 р., коли маратхи зазнали остаточного краху, Ост-Індська компанія досягла беззастережного панування над усім субконтинентом. Та навіть і тоді чиновники компанії безпосередньо управляли лише невеликою частиною Індії. Інша територія контролювалася за допомоги союзів із місцевими князями, чия політика перебувала під наглядом британських резидентів, приписаних до дворів.

Легкість британського завоювання допомагають зрозуміти такі обставини. По-перше, мусульманські правителі Індії так і не змогли об'єднатися проти англійців. Через напади афганців ззовні та індуїстські повстання всередині країни багато хто з них волів стати під захист англійців. По-друге, мусульманські правителі не мали широкої підтримки серед своїх підданих, більшість яких були індуїстами. Навіть нижчі класи мусульман не виявляли особливої лояльності до своїх панівних одновірців і не квапилися взяти участь у боротьбі проти європейців.

Проте індійські мусульмани тяжко переживали втрату влади і свого становища. Усе це знайшло приховане вираження в реформованому й оновленому ісламі, близькому до моделі вахабізму⁴⁶, який знайшов широкий відгук і підготував шлях для відкритого невдоволення мусульман, що вилилось у повстання сипаїв 1857 р. Повстання тимчасово похитнуло позиції Британії в Індії, але закінчилося розгромом повстанців і водночас кінцем існування як імперії Моголів, так і її спадкоємиці — Ост-Індської компанії⁴⁷.

4. ІСЛАМ В АФРИЦІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ АЗІЇ

Розлад у старих центрах мусульманської цивілізації не зупинив просування ісламу в Африці. Навпаки, темпи ісламізації зростали, особливо в XIX ст. Навернення в іслам частково проводили торговці й праведники, частково місцеві завойовники, будуючи свої держави на принципах ісламу. Крім того, руйнування племінного укладу життя внаслідок работоргівлі відкривало двері для ісламу в раніше язичницькі райони, оскільки люди, позбавлені старих культурних традицій, часто

⁴⁶ Див. Murray T. Titus, *Indian Islam* (London: Oxford University Press, 1930), pp.178-93.

⁴⁷ Зауваження про крах мусульман в Індії спираються на такі праці: *Cambridge History of India* (Cambridge: Cambridge University Press, 1929), IV, V; R.C. Majumdar et al., *An Advanced History of India* (London: Macmillan & Co., 1958), pp.645-783; *Oxford History of India* (Oxford: Clarendon Press, 1958) pp.455-672; Holden Furber, *John Company at Work* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1948).

знаходили в ісламі привабливий шлях для перебудови свого розумового і духовного світу. Так, наприклад, у Східній Африці несамовиті зусилля, спрямовані на боротьбу за релігійну чистоту, характерні для аравійських вахабітів, дістали живий відгук у скотарських і напівскотарських груп населення. В інших місцях вільні форми віри з суворим відправленням культу та всілякими компромісами з язичницькими звичаями, були очевиднішими⁴⁸.

У Південно-Східній Азії також відчувалося більш енергійне утвердження доктрин мусульманства. І хоча зіткнення з англійцями, голландцями й іспанцями змушували мусульман подекуди до серйозного відступу⁴⁹, повільний процес навернення мешканців материкової частини та віддалених островів розширював географічні рамки ісламу в цій частині світу.

Г. ІНДУЇСТИ ТА БУДДИСТИ В АЗІЇ В 1700–1850 РР.

Від XI ст. дедалі ширша войовничість ісламу в Індії та Південно-Східній Азії в поєднанні з ксенофобією неоконфуціанства в Китаї та Японії змушували індуїстську та буддійську культури здебільшого займати оборонну позицію. Відтак індуїсти та буддисти мали вже тривалий досвід спротиву чужоземному культурному й політичному тискові перед тим, як в Азії почала заявляти себе сила європейців. Цей історичний досвід зберіг свою дієвість і в XVIII — на початку XIX ст. Індуїсти підтримували в собі певну гнучкість мислення та емоційну силу, уперше виявлені ними у відповідь на натиск мусульман у XVI ст. Буддисти ж, навпаки, ховалися за стінами своєї священної рутини, прагнучи звести до мінімуму контакти з прибульцями ззовні, які порушували їхній спокій.

Скрізь страусяча політика буддистів могла щонайбільше відкласти їхній занепад. На Далекому Сході ізоляція, що посилювалася за монастирськими стінами, призвела до поступового зниження значення буддизму в Китаї⁵⁰, в Японії буддизм так само швидко занепад. У Південно-Східній

⁴⁸ Див. John Spencer Trimmingham: *Islam in the Sudan* (London: Oxford University Press, 1949), pp.102-4; *Islam in Ethiopia* (London: Oxford University Press, 1952), pp.104-17; *History of Islam in West Africa* (London: Oxford University Press, 1962), pp.155ff; J.N.D.Anderson, «Tropical Africa: Infiltration and Expanding Horizon» in Gustav E. von Grunebaum (ed.), *Unity and Variety in Muslim Civilization* (Chicago: University of Chicago Press, 1955), pp.261-83.

⁴⁹ В Індонезії сталися два мусульманські повстання, інспіровані фанатичними рухами відродження ісламу: одне 1750 р. на Яві, інше 1820 р. на Суматрі. Обидва були не без великих зусиль придушені голландцями. Подібні рухи в Африці не потребували застосування європейської зброї аж до кінця XIX ст., і найбільші успіхи ісламу в Африці пов'язані з цією обставиною. Щодо питань про ісламські рухи в Ост-Індії (Індонезії) див. праці: B.H.M.Vlekke, *Nusantara*, pp.201, 263; G.W.J.Drewes, «Indonesia: Mysticism and Activism», in G.E. von Grunebaum (ed.), *Unity and Variety in Muslim Civilization*, pp.284-310.

⁵⁰ Деяким винятком можуть уважатися таємні товариства, що дотримувалися в

Азії ситуація була складнішою. Буддизм тут став захистом бірманської та сіамської національної самосвідомості, тож доля релігії була нерозривно пов'язана з долею двох цих народів. Бірманські імперські амбіції спричинили тривалу запеклу війну проти Сіаму, що охопила майже всю другу половину XVIII ст., однак за винятком епізодичної інтервенції Китаю до Північної Бірми (1765–1770 рр.) це протистояння привертало мало уваги ззовні. У XVIII ст. політика обмеження контактів із чужоземцями, що проводилася спершу, утримувала європейців на безпечній відстані, і тому тут не було значних досягнень з огляду на те, що вся енергія Європи й усі її ресурси спрямовувалися на підкорення Індії.

Проте в XIX ст., коли Ост-Індська компанія піднялася на вершину влади, відносини Британії з буддійськими сусідами Індії набули нових барв. На Цейлоні сутички з британцями⁵¹ призвели до знищення буддійського царства Канді в 1815 р. У період з 1768 р. по 1824 р. британці також порушували суверенітет Сіаму, захопили плацдарм у Малайї завдяки домовленостям із місцевими мусульманськими князями⁵². Навіть Бірманська імперія поступилася великою частиною свого узбережжя тим-таки британцям після війни 1824–1825 рр. І все ж ці демонстрації британської сили не змусили буддійських правителів і релігійну верхівку Південної Азії робити якісь серйозні спроби перебудувати їхній спосіб життя. Контакти з європейцями були ще зовсім новими, а буддійські культурні традиції дуже міцними, аби вони могли викликати подібну реакцію. Як і мусульмани, буддисти фізично потерпали від європейської експансії, проте їхній дух залишався нездоланим аж до середини XIX ст.⁵³.

* * *

Індуїстські спільноти Індії, зокрема Бенгалії, аж ніяк не легко піддавалися тискові європейців. Власне, основна маса населення майже бай- дуже поставилася до заміни мусульманського панування християнським навіть у районах, що були під прямим британським правлінням. Релігійне

окремих випадках буддійського (і даоського) учення та почали виявляти свою діяльність у вигляді спорадичних бурхливих народних виступів наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Див. В. Favre, *Les Sociétés secrètes en Chine* (Paris: Maisonneuve, 1933), p.89.

⁵¹ Коли французи захопили Голландію в період революційних воєн, британці захопили голландські володіння на Цейлоні та в Індонезії, і тільки останні з них було повернено Голландії за мирними договорами 1815 р.

⁵² Коли за правління Наполеона Франція анексувала Голландію, Британія окупувала голландську Ост-Індію, щоб випередити французів. Томас Стемфорд Рефлз перебрав обов'язки генерал-губернатора Яви та територій, що належали до неї, і виконував їх з 1811 р. по 1816 р., коли запровадив широкі ліберальні реформи, сподіваючись назавжди прилучити Яву до Британської імперії. Його подальші дії в Малайї стали до певної міри дотуророзрядною заміною Ост-Індії, яку було повернено Голландії 1816 р.

⁵³ Ці зауваження про буддизм у Південній Азії спираються на такі праці: D.G.E.Hall, *A History of South East Asia* (New York: St Martin's Press, 1955), pp.315-460; John F.Cady, *A History of Modern Burma* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1958), pp.3-86; Lennox A.Mills, *Ceylon under British Rule, 1795-1932* (Oxford: Oxford University Press, 1933), pp.1-205.

завзяття, що мало такі палкі прояви в XVI ст., як і перше, залучало мало не всіх індусів, а кастова система дозволяла навіть найпобожнішим і педантичним легко пристосовуватися до присутності європейців у Індії. Обряду очищення після контактів з європейцями, виконаного згідно з давніми ритуалами, було достатньо, щоб надати місце ще одній чужоземній громаді серед усіх різноманітних індуських каст.

На початок XIX ст. ці перевірені часом методи спілкування з чужоземцями досить добре слугували індусам. Мірою того, як слабшала влада турків, персів і афганців, зростала сила англійців і французів. З погляду індусів, одного чужоземця просто заступав інший, як це часто траплялося раніше. Аж до 1818 р. чи навіть згодом здавалося, що європейський вплив на Індію може бути обмежений досить поверховим рівнем, якого досягали й колишні завойовники⁵⁴.

Після вирішального розгрому сил маратхів британцями в 1818 р. зникла будь-яка перспектива появи на руїнах імперії Моголів могутньої індуської держави та стрункої індуської культури. Замість цього британським чиновникам довелося зіткнутися із завданням управління значно розширеною та надзвичайно строкатою індуською імперією. Багато хто з них був переконаний у тому, що невелика купка британців спроможна контролювати величезний субконтинент просто завдяки дотриманню та навіть заохоченню індуських і мусульманських звичаїв і традицій. Інші твердили, що британське правління може бути закріплене тільки ліберальними реформами, які повинні здобути симпатії простого люду, запропонувавши йому вищий рівень справедливості, ніж той, що був раніше. Консервативна політика збереження недоторканими звичаїв країни відповідала бажанням переважної більшості індійців, і поки британське панування над Індією залишалося неміцним, ця політика домінувала в британських кабінетах і в ній визнавалися тільки ті зміни, які диктувалися військовою або фінансовою необхідністю.

До кінця XVIII ст. невелика група англійців, найвидатнішим з яких був Вільям Джонс (помер 1794), захопилася дослідженням індійських мов і літератури. На початку наступного сторіччя британські власті почали виділяти офіційні кошти на підтримку таких досліджень і на навчання індійців у мусульманських та індуських навчальних закладах. Але навіть і за намірів зберегти місцеву систему освіти чужоземці, виховані в традиціях європейської освіти, не могли уникнути зміни багатьох звичних орієнтирів. Так, наприклад, європейські науковці невдовзі зосередили свою увагу на стародавніх пам'ятках індуської літератури значною

⁵⁴ Див. *Cambridge History of India*, IV, 426-27. Виникнення незалежних величезних індуських держав, як-от держава маратхів, у проміжках між владою Моголів і європейців не стало, як здається, значним стимулом для індуської культури. У світських справах правителів маратхів задовольнялися переважно тим, що копіювали розкіш і методи управління своїх попередників Моголів, а в питаннях релігії дотримувалися традиційних індуських обрядових вимог.

мірою тому, що тогочасна філологія прагнула пояснити первинні форми європейської мови через вивчення санскриту. Утім, такі дослідження виявили незліченні розходження між ведичними і сучасними релігійними обрядами і віруваннями. Доскіпливі індуїсти вважали, що майже неможливо оминати питання про те, як примирити народну релігійність і забобони з їх нібито ведичними засадами⁵⁵.

Зрештою думка про те, що індуїстська релігія потребує реформування, дістала обґрунтовані аргументи від самих зусиль прищепити їй відновити знання про її коріння. До того ж цей погляд легко відповідав принципам європейських лібералів, які вимагали гуманістичних змін в індійських інституціях і звичаях. Подальший поштовх до реформ забезпечили християнські місіонери, кількість яких почала зростати в Індії після 1813 р., коли до закону про поновлення привілеїв Ост-Індської компанії було долучено вимогу вільно пускати місіонерів до країни⁵⁶. У християнство перейшло небагато індуїстів, але місіонери все ж таки відігравали важливу роль, підштовхуючи індуїстів на пошуки відповідей у західній цивілізації. Місіонери були першими європейцями, які навчали, проповідували та писали індійськими мовами й говірками. Вони також засновували школи, де світські предмети доповнювали релігійну освіту й так доносили не тільки принципи християнства, а й загальніші європейські ідеї та знання до освічених кіл Індії.

У перші десятиріччя XIX ст. групи британських лібералів і місіонерів спільно виступили проти деяких аспектів індуїстських звичаїв і зажадали офіційної заборони таких обрядів, як саті — самоспалення вдови на похоронному багатті чоловіка. Утім, вирішальне слово належало британцям не повністю. Невелика група індуїстів у Калькутті — яка, прецінь, голосно заявила про себе — також почала вимагати реформування індуїстських законів і звичаїв, і тільки після того, як радикальні погляди були висловлені самими індійцями, реформаторська політика отримала виразну перевагу в офіційних британських колах.

Найпомітнішим з індійських радикалів був бенгальський брахман Раммохан Рай (помер 1833). Підлітком він відвідував індуїстську й му-

⁵⁵ Бажання індуїстів дошукатися джерел своєї релігії могло мати також і неєвропейське коріння. Безперечно, нормальною відповіддю для будь-якої культури, що стоїть під загрозою, є архаїзм. Цікаво зазначити, що абсолютно паралельну реакцію виявили індійські мусульмани, для яких прагнення повернутися до неспотвореної релігії Корану означало наступ на загони послідовників суфізму та індуїстів. У цьому питанні мусульманам не потрібні були стимули від європейців. Приміром, Аравійські вахабіти, з якими зустрічалися паломники, прямуючи до Мекки, здійснили саме таке очищення, не чекаючи західних науковців.

⁵⁶ Ост-Індська компанія, що облаштувалася в Індії завдяки домовленості з владою Моголів, суворо дотримувалася політики заборони християнським місіонерам діяти під її егідою. Проте внаслідок відродження проповідування Євангелія в Англії в останнє десятиріччя XVIII ст. місіонери почали прибувати в Індію, діючи попервах то підпільно, то під захистом датських факторій.

ІНДІЙСЬКИЙ СВІТОГЛЯД БЛИЗЬКО 1850 Р.

сультманську школи⁵⁷, а згодом ґрунтовно опанував англійську й дістав принаймні поверхові знання грецької, гебрійської та латини⁵⁸. Такі лінгвістичні знання дали йому змогу подолати культурний розрив між індійською та європейською цивілізаціями, на що доти виявилися здатними лише кілька європейських сходознавців. Відмовившись ще замолоду від офіційної кар'єри на англійській службі, Раммохан Рай присвятив себе переважно питанням релігії. Його дослідження християнства, індуїзму та ісламу привели його до висновку, що всі ці три віри несуть значною мірою одну ідею — етичний монотеїзм, що нагадував унітаризм Британії та Америки ХІХ ст. З його всеохопного погляду деталі образів і розходження в ученнях не мають значення.

Таке радикально нове тлумачення релігії явно кидало виклик як християнській, так і індуїстській традиції. Раммохан Рай зайшов, отже, у суперечність і з християнськими місіонерами, і з індуїстськими консерваторами. Зрештою він заснував власну релігійну громаду — «Брахма Самадж», за допомоги якої сподівався поширити свої переконання. І хоча

⁵⁷ На 1835 р. британці використовували як адміністративну мову Моголів, тобто перську. Кожен індієць, який прагнув офіційної кар'єри, мусив, отже, знати перську, а тому неминуче отримував вихід до мусульманської культури в широкому розумінні.

⁵⁸ Його рідною мовою була бенгальська, і полемічні статті Раммохана Рая цією мовою стали головною віхою в розвитку бенгальської літератури. Він першим використав бенгальську для серйозних творів у прозі та надав їй форму, прийняту згодом більшістю письменників. Див. J.C.Ghosh, *Bengali Literature* (London: Oxford University Press, 1948), pp.98-115.

Рай навернув у свою віру небагатьох, його вплив сприяв прискоренню реформи індуїстських законів та інституцій. Він започаткував кампанію в літературі проти самоспалення вдів і вимагав від британської влади заборонити цей звичай ще за десять років до того, як вона пішла на це (1829 р.). Так само він закликав британців створювати школи для індіанців, в яких вони могли б вивчати європейські науки. Не чекаючи заходів влади, він витрачав власний час і гроші на організацію приватних шкіл, де пропагувалися його реформаторські ідеї.

У певному сенсі Раммохан Рай був самотнім попередником тих англійзованих представників вищих індійських класів, яким судилося відіграти важливу роль в історії Індії. Попри те, що прямий вплив створених ним організацій так і не набув значного поширення, окремі його послідовники посідали стратегічні позиції в суспільстві й могли підштовхувати британську владу до думки про те, що Англія морально зобов'язана нести блага європейської цивілізації та знань індійським народам. Знаменною подією в цих зусиллях стало рішення Британії (1835 р.) щодо організації державних шкіл для індіанців із навчанням за європейськими програмами англійською мовою. Відкриття таких шкіл, а після 1857 р. і університетів європейського зразка, забезпечило поповнення індійського суспільства людьми, які, подібно до Раммохана Рая, були носіями індійських і європейських культурних традицій. Значення такої освіти та інтерес до неї надзвичайно зросли після 1844 р., коли адміністративною мовою стала англійська, тож молоді індіанці, які сподівалися обійняти офіційну посаду, мусили її вчити.

Наслідки цієї політики почали відчуватися переважно після 1850 р. Доти відбувалося лише закладення підмурівка для повномасштабної взаємодії між європейською та індійською культурами. Переважна більшість індіанців залишалася міцно пов'язаною ланцюгом стародавніх звичаїв, дотримувалася своїх традиційних вірувань і не прагнула зазирнути за межі своїх спадкових каст⁵⁹.

Д. НАБЛИЖЕННЯ КРИЗИ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ В 1700–1850 РР.

1. КИТАЙ

Якщо міряти XVIII ст. традиційно, то для Китаю воно стало одним із найвеличніших. Політична стабільність усередині країни та експансія імперії в напрямі сусідів супроводжувалися стрімким зростанням сіль-

⁵⁹ Було використано такі матеріали: R.C.Majumdar, *Advanced History of India*, pp.812-26; Upendra Nath Ball, *Rammohun Roy: A Study of His Life, Works, and Thoughts* (Calcutta: U.Ray & Sons, 1933); Sophia Dobson Collet, *The Life and Letters of Raja Rammohun Roy* (London: H.Collet, 1900); Sahitya Akademi, *Contemporary Indian Literature* (2d ed.; Calcutta: Ministry of Information and Broadcasting, 1959); J.N.Farquhar, *Modern Religious Movements in India* (New York: Macmillan Co., 1915), pp.1-45.

ського господарства, торгівлі й населення. Мир і добробут прислужилися опертям для масового розвитку освіти та мистецтв, що додавало ваги чималому культурному впливові Китаю на таких далеких від нього варварів, як європейці. З такими досягненнями імперії маньчжурів можна порівняти тільки великі епохи імперій Хань і Тан.

Водночас той успіх, з яким політика маньчжурів повторювала досягнення своїх стародавніх попередників, містив зернину остаточного і повного розпаду суспільного й політичного устрою, якщо зважити, що інституції та відносини, котрі піднесли Китай високо над варварами, які оточували його в колишні часи, у XIX ст. раптом втратили дієвість щодо європейців. Проте до середини XIX ст. криза китайського суспільства залишалася головно внутрішньою і, як усі аспекти маньчжурського державного устрою, повною мірою відповідала старим моделям. Тільки після того, як повільні процеси, що сприяли посиленню продажності чиновників, селянським заворушенням і послабляли військову потугу, підготували ґрунт для цілком традиційного краху, Китай насправді відчув сильну перешкоду через дію європейської цивілізації. До того часу контакти з європейцями лише трохи позначалися на історії Китаю.

Імператор Кансі блискуче зміцнив правління маньчжурів у Китаї протягом свого тривалого царювання (1662–1722 рр.). Головним завданням його наступників було карати чужоземних варварів на зовнішніх кордонах імперії та правити ними. Отож, унаслідок серії нелегких воєн з 1688 р. по 1757 р. китайське правління було поширене на Тибет, Монголію і Східний Туркестан. Після знищення в 1757 р. Джунгарської держави — останньої великої перемоги в Центральній Азії — маньчжурський уряд розпочав політику закриття північно-західного кордону, навіть вдаючись до виселення мешканців прикордонних районів⁶⁰. Інші кордони Китаю мали набагато менше військове значення. Дипломатію рідко доводилося покріплювати воєнними діями (як це було в Бірмі в 1765–1770 рр.), щоб відвернути загрозу з Південно-Східної Азії чи Кореї, і більшість цих держав перебували з Китаєм у відносинах данників, тобто церемоніально визнавали свою від нього залежність⁶¹.

⁶⁰ Китай також часто порушував російську торгівлю всупереч умовам Кяхтинського договору (1727 р.), який визначав відряджати раз на три роки російський караван до Пекіна та регулярну торгівлю в прикордонному місті Кяхта. Після 1762 р. російські каравани припинили приходити в Пекін, і до 1792 р., коли було знову встановлено регулярніші та приязніші відносини, китайці перешкоджали навіть прикордонній торгівлі. Щодо питання про китайсько-російські відносини та політику Китаю в Центральній Азії див. працю: Michel N. Pavlovsky, *Chinese-Russian Relations* (New York: Philosophical Library, 1949), pp.18-40.

⁶¹ Оскільки за китайським протоколом будь-які дипломатичні чи торговельні відносини трактувалися як данина, цей термін був дуже розпливчатим. Бірма і далі офіційно вважалася васалом, попри воєнну поразку Китаю в 1769 р.; так само класифікувалася й Британія. Тільки Росію як спадкоємицю колишніх імперій на північно-західних кордонах Китаю йому годилося вважати рівною, тож Росія не підпадала під цей розподіл. Завдяки

На морських кордонах діяльність європейців обмежувалася суворим контролем, що зводив до мінімуму контакти китайців із чужоземцями та покладав відповідальність за будь-які несприятливі наслідки через присутність європейців на осіб, які були в повній владі місцевих правителів. При пекінському дворі на відносини з європейськими купцями дивилися як на щось дрібне, не варте оформлення офіційними угодами, і відповідно скидали на місцеву владу клопіт стосунків із чужоземцями. До того ж, оскільки пряма участь у питаннях торгівлі для конфуціанського мандарина вважалася принизливою, то навіть і місцеві можливо-владці спорудили посередницький бар'єр між собою та європейцями. Такий бар'єр прибрав форму китайської купецької гільдії, яка з 1720 р. вела справи з усіма європейськими суднами, які прибували в Гуанчжоу (Кантон). У 1757 р. імператор оголосив Кантон єдиним портом, де було дозволено таку торгівлю, офіційно підтвердивши монополію, яку місто практично вже мало певний час⁶².

На 1834 р., коли британський парламент скасував виняткове право Ост-Індської компанії на торгівлю Англії з Китаєм, такий порядок діяв цілком задовільно, оскільки і компанія, і купецька гільдія в Кантоні користувалися своїм монопольним становищем. Власне, монополія китайців була набагато міцнішою, ніж у компанії, позаяк право на торгівлю з Кантоном виборювали й інші європейські держави, а про британських контрабандистів годі й казати. За будь-якої нагоди європейці прагнули домогтися кращих умов торгівлі для себе через розширення кола китайських купців у Кантоні або порушення їхньої монополії, однак усі зусилля виявлялися марними. Тоді європейські купці почали вдаватися до контрабанди, щоб урівноважити легальні переваги китайських монополістів. Після 1800 р., коли китайський уряд заборонив увезення опіуму, але виявився не в змозі забезпечити виконання заборони, ця незаконна торгівля набула великого розмаху. Отак кантонська торгівля в ХІХ ст. утратила офіційний і ретельно контрольований характер, установлений китайською владою в ХVІІІ ст., а натомість почали знов практикуватися нерегулярні, подеколи в супроводі насильства, види торгівлі, що були типовими для перших торговельних операцій європейців на Китайському узбережжі.

Значення чужоземної торгівлі в Кантоні для китайської економіки неможливо перебільшити. Обсяги її, зрозуміла річ, швидко зростали. Чай

такому унікальному статусові тільки Росія мала право тримати постійну дипломатичну і торгівлю місію в Пекіні з 1727 р.

⁶² Британська Ост-Індська компанія відкрила Кантон для торгівлі в 1699 р. як доповнення до старого європейського плацдарму в Макао. Заснована головно на продажу в Китаї товарів з Індії та Південно-Східної Азії, британська торгівля почала швидко поширюватися, підминаючи колишніх португальських і нових європейських суперників. Відповідно, Китай визначив Макао як головний пункт контактів між китайцями та європейцями.

став провідним експортним товаром Китаю, але шовк, лакований посуд, порцеляна та різна екзотика також користувались у Європі великим попитом. Головним предметом китайського імпорту був бавовняний одяг з Індії, поки в XVIII ст. у Китаї не прищепилася звичка палити опіум⁶³. Переважно індійський опіум став для європейців тим першим товаром, якого китайці ладні були купувати у великій кількості. Тому грошей, вивезених з Європи для оплати китайських товарів, потребувалося неухильно менше, аж доки торговельний баланс не схилився на користь європейців, і відтоді почалося викачування китайського срібла. Мірою того, як європейська торгівля зосереджувалася на опіумі, будь-який стимуляційний вплив, що його зростання експорту могло чинити на ремісників і торговців, знівельовувався соціально-руйнівним ефектом звички до опіуму. До того ж, цілком імовірно, що за допомоги різних форм примусу велика частина прибутків від зовнішньої торгівлі потрапляла до рук місцевих правителів, які завжди могли тримати під жорстким контролем кантонських купців, а через них і ремісників — виробників експортних товарів.

Ще однією зброєю Європи в Китаї були християнські місії. Вплив місіонерів різко впав у XVIII ст., причому переважно через суперечки самих місіонерів щодо правильного перекладу християнських богословських положень китайською та щодо того, до якої міри наведені в християнство китайці можуть дотримуватися своїх стародавніх звичаїв. Від самого початку своєї діяльності в Китаї єзуїти твердили, що сімейні обряди шанування предків і народні свята, присвячені Конфуцію, є суто громадськими церемоніями, які не обов'язково суперечать християнській вірі. Інші місіонери, зокрема домініканці, уважали, що таке пристосування до китайського життя несумісне з християнством. Унаслідок державного й особистого тертя спалахнула «суперечка про обряди», яка ускладнилася ще більше, коли сторони звернулися і до папи, і до китайського імператора з проханням її розв'язати. Після деяких вагань папа висловився 1715 р. проти єзуїтів, чим спричинив сильне обурення «сина неба», який став тим часом на бік єзуїтів⁶⁴.

Суперечка мала значні наслідки і в Китаї, і в Європі. У 1708 р. китайський імператор постановив, що всі місіонери повинні прийняти думку єзуїтів або залишити країну; коли ж вірні католики більше не могли до-

⁶³ Опіум був давно відомий у Китаї та в інших країнах, але його використовували як внутрішні ліки. У 1689 р. про паління опіуму повідомляє один голландець, який бачив на Яві, як його змішують з тютюном. До кінця XVIII ст. паління опіуму (без домішування тютюну) дуже поширилося в Китаї. Чимало наркотику продукувалося і в самому Китаї, усупереч забороні імператорським указом 1729 р. Попит на опіум зростав так швидко, що ввезення його через Кантон зросло з 5000 ящиків у 1821 р. до не менш як 30000 у 1839 р. Див. L.C.Goodrich, *A Short History of the Chinese People* (3d. ed.; New York: Harper & Bros., 1959), pp.222-23.

⁶⁴ Виникнувши ще 1628 р., ця суперечка не вщухала аж до 1742 р., коли папа буллою ще раз і вже суворіше заборонив єзуїтам пристосовуватися до китайських звичаїв.

тримуватися цієї позиції, християнські місії в Китаї вимушені були діяти тільки всупереч законові країни. Місіонери й далі потай потрапляли до Китаю, їхні конгрегації ніколи повністю не зникали, але християнство було зведене до становища таємних громад⁶⁵. А в такому становищі воно було звернене майже цілком до бідних і знедолених і зазнавало в кращому разі зневаги влади, а в гіршому — переслідувань.

І все ж імператор дозволив єзуїтам залишатись у Пекіні, а імператор Цяньлун (1736–1796) регулярно звертався до них щодо виконання таких робіт, як проектування палаців і будівництво фонтанів, виготовлення годинників та інших механічних пристроїв. Єзуїти обіймали також офіційні посади астрономів і упорядників календаря, доки папа не розпустив їхній орден 1773 р., після чого їхні завдання перебрав орден св. Лазаря. Утім, будь-яке реальне поєднання зусиль або серйозний інтерес до європейських знань і цивілізації, іще замалий у XVII ст., дедалі менше виявлявся в XVIII ст. Китайські освічені кола були дуже впевнені в надійності місцевих інституцій і дуже твердо переконані в самодостатності власного культурного світу, щоб витратити час на варварські нісенітниці.

У Європі, навпаки, «суперечка про обряди» викликала жвавий інтерес до Китаю в широких колах інтелектуальної еліти. Той факт, що єзуїти у Франції були глибоко залучені до дискусії з янсеністами і галліканцями, загострив суперечку про законність методів праці єзуїтів у Китаї. Відповідно відомості про Китай викликали значне зацікавлення — не тільки тому, що стосувалися його самого, а й як матеріал для дискусій з іншими коріннями та цілями. При цьому знання про Китай, що потрапляли до Європи як другорядний продукт зіткнення, мали істотну побічну дію. Захоплення «китайськими штучками» забарвило стиль рококо, який набув неабиякого поширення в Європі приблизно з 1715 р. Портрети добродійних китайських мудреців, чия духовність не залежала від релігійного прозріння, приваблювали деїстів, а такі риси китайського суспільства, як його вихованість (що викликала зневажливий відгук Річчі в минулому поколінні), відсутність спадкової аристократії та принцип призначення на державні посади на основі відкритого конкурсу — усе це було суголосне радикальним напрямкам думки, що торували собі шлях, особливо у Франції, у XVIII ст. Для Вольтера та деяких інших філософів Китай став взірцем для наслідування в Європі. Хіба не була Піднебесна великою, квітучою та мирною імперією без визискування задля інтересів духовенства і родової аристократії (при цьому конфуціанство розглядалося як дійова й лише трохи за давнена модель раціональної релігії)?

Таке фанатичне захоплення Китаєм, нехай навіть воно походило від власне європейських інтелектуальних і художніх тенденцій, стало,

⁶⁵ Китайське суспільство рябіло такими групами, які зазвичай вбирали соціальне невдоволення в релігійну форму.

проте, помітним кроком від неприязні, страху та зневаги, які зазвичай притаманні людям різних цивілізацій. Жменька європейців, які досліджували складність і витонченість китайської цивілізації в душі симпатії в XVIII ст., були першопроходцями нових і відкритіших зв'язків між культурами. Їхнє ставлення різко контрастувало з повною байдужістю до чужоземного, що панувала в аналогічних інтелектуальних сферах Китаю⁶⁶.

Саме багатство й розмаїття китайської літературної та художньої спадщини, необхідність присвятити ціле життя, щоб опанувати їх, висока нагорода, яку несе з собою успіх у провінційної чи палацової публіки, досить добре пояснюють байдужість китайців до чужоземної науки. Традиційні форми навчання процвітали за маньчжурів у всій країні. Серйозне збирання, систематизація та узагальнення колишніх знань здійснювалися під егідою влади. Дбайливо видані документи й авторитетні коментарі скристалізували давню китайську традицію освіти та забезпечили велику частину матеріалів сучасним синологам.

Віршовані й прозові твори залишалися частиною офіційних випробувань і, як і перше, вимагали доконаного педантизму. Образна проза була найприголомшливішим жанром китайської художньої літератури, оскільки за маньчжурів роман досяг респектабельності всупереч своїм народним джерелам. Твір «Сни червоної кімнати», написаний наприкінці XVIII ст., залишається, на загальну думку, найвизначнішим китайським романом⁶⁷, хоча він був лише одним із багатьох⁶⁸.

Китайський живопис залишався плідним, майстерним і різноманітним. Давньокитайські художники відрізнялися відданістю традиціям старих митців, тоді як сучасні китайські та західні вчені більше цінують

⁶⁶ Мода на китайські речі послабла в останній третині XVIII ст. майже так само раптово, як і виникла. На початку XIX ст. європейські купці, солдати й місіонери на Китайському узбережжі повернулися до більш звичного зневажливого ставлення до «розбещених» китайських порядків, і це ставлення передалося значною мірою всій Європі. З падінням цікавості європейців до Китаю ця порожнечу могла заповнити Індія завдяки захоплюючим відкриттям індоевропейських мовних зв'язків і дослідженням безкраїх просторів староіндійської філософії та містицизму. Те, чим був Китай для філософів XVIII ст., Індія стала для романтиків початку XIX ст. Отож, інтерес і симпатії європейців перемістилися на інший об'єкт, але вони ніколи повністю не переривалися відтоді, як Річчі в Китаї та менш відомі місіонери-єзуїти в Індії на кшталт Роберто де Нобіле (помер 1657) уперше зважилися на спробу зрозуміти іншу цивілізовану традицію зсередини. Цікаво, хоч, можливо, і не дивно, що найближчий сусід Європи та її традиційний суперник — іслам — став предметом вивчення європейців останнім, і навіть сьогодні історики переважно розглядають розвиток ісламу після 1256 р. передусім під кутом його зв'язків із християнством і сучасною Європою. Живучість хрестових походів і джихаду проти хрестоносців пояснюється саме тим, що у європейської та мусульманської цивілізацій було так багато спільного.

⁶⁷ Великий обсяг цього роману перешкодив його перекладові. Див., проте, Tsao Chan, *Dream of the Red Chamber*, Chi-chen Wang (transl.) (New York: Twayne Publishers, 1958): переклад першого розділу та зміст інших.

⁶⁸ Див. Ou Itai, *Le Roman chinois* (Paris: Editions Vega, 1933).

індивідуальну манеру та стилістичні новації. І ті, й ті мали що вподобати в китайському живописі XVIII ст., хоч і китайські, і західні мистецтвознавці XX ст. висловлюють досить невдячну думку, що справжня велич китайського мистецтва належить минулому⁶⁹.

Отож, судячи з усього, китайські цивілізація та держава в XVIII ст. процвітали. Водночас ті самі механізми, що спричинили падіння колишніх династій, уже почали діяти і виявлялися в публічних подіях в останню чверть сторіччя. Головною проблемою було подальше зубожіння селян. Зростання сільського населення вело до надмірного подрібнення земельних наділів, через що в неврожайний рік крихітні господарства не могли прогодуватися⁷⁰. Неминучим вислідом такого становища були безнадійне боргове ярмо та неможливість викупити прострочені заставні. З цієї причини землі потрапляли до рук лихварів із дрібномаєтного дворянства, яким часто таланило уникати сплати податків на землю та перекладати тягар податків на селянські господарства. Тоді ж посилення чиновницької корупції та втрата військової доблесті маньчжурськими воєначальниками, які звикли до легкого гарнізонного життя, зі свого боку сприяли послабленню режиму на тлі зростання невдоволення і розпачу селянських мас⁷¹.

Основною відповіддю на ці обтяжливі обставини були опіум і селянські повстання. Широкомасштабний виступ 1774 р. започаткував довгу низку подібних спалахів, кульмінацією яких стало бурхливе Тайпінське повстання 1850–1864 рр. Такі вияви насильства погіршували економічне

⁶⁹ Див. Osvald Siren, *A History of Later Chinese Painting*, II, 152–227; Laurence Sickman and Alexander Soper, *The Art and Architecture of China*, pp.188–204. Низька оцінка творчості подальших митців видається наслідком невинуватої ідеалізації стародавнього мистецтва, багато зразків якого насправді стали відомі або поціновані завдяки сучасним копіям.

На відміну від літератури XVIII ст. китайський живопис час від часу запозичував західну техніку. До того ж деяких європейців, як, скажімо, єзуїта Джузеппе Кастильйоне (помер 1766), навіть було призначено живописцями при імператорові Цяньлуні. Кастильйоне здобув свою репутацію, привнісши західний натуралізм у загальний китайський стиль композиції. Деякі китайці наслідували його приклад, продемонструвавши так іще раз порівнянню легкість, з якою художні мотиви й засоби можуть перейти від однієї культури до іншої, оскільки мовний бар'єр у цьому випадку неістотний.

⁷⁰ Автор праці: Ping-ti Ho, *Studies on the Population of China, 1368–1953*, pp.270–78 вважає, що населення Китаю зросло зі 150 млн 1700 р. до 313 млн у 1794 р. і сягнуло 430 млн осіб у 1850 р., напередодні кривавого Тайпінського повстання. Він припускає, що «оптимальних умов» з урахуванням технологій того часу було досягнуто в 1750–1775 рр., після чого подальше зростання населення призводило тільки до ще більших злиднів і виявів невдоволення.

⁷¹ Chung-li Chang, *The Chinese Gentry: Studies of Their Role in Nineteenth Century Chinese Society* (Seattle, Wash.: University of Washington Press, 1955), pp.70–141, тут містяться цікаві дані щодо зростання населення в XIX ст. Див. також Wang Yu-Ch'uan, «The Rise of Land Tax and the Fall of Dynasties in Chinese History», *Pacific Affairs*, IX (1936), 201–20; Maurice Meissner, «The Agrarian Economy of China in the Nineteenth Century» (unpublished Master's thesis, University of Chicago, 1955).

Музей образотворчого мистецтва (Museum of Fine Arts), Бостон.

АРИСТОКРАТКА XVIII СТ.

Образ китайської пані, що спілкується з природою під звуки флейти, передає набагато старожитніший, глибше вкорінений і явно набагато надійніший спосіб життя, ніж той, що його втілювали європейські аристократи того ж часу. Коли писалася ця картина, китайські армії здобували перемоги в Середній Азії, куди їхній чобіт не ступав від часів династії Тан, і енергійні зусилля, ужиті, щоб зберегти вірність у словах і в думках, приносили, здається, чудові результати. У цій картині можна бачити винятково витончені мотиви чутливості, можливо, з дещо помітним серпанком непевної тривоги перед підкоренням розміреному декорові китайського суспільства — злі критики називають це упадництвом. Був художник декадентом чи ні, але він влучно передав консервативну аристократичність китайської культури за маньчжурів.

становище країни загалом, уряд витрачав додаткові кошти на каральні заходи з використанням військ, що, своєю чергою, посилювало невдоволення селян.

Зачакловане коло, в якому так борсався уряд, не залишалося без уваги верховної влади. Доброчесні укази проти куріння опіуму та заклики до чиновників бути чесними не викликали заперечень, одначе паралельні зусилля з метою поставити під контроль небезпечне розумування мали більший успіх. Принаймні в 1772–1788 рр. уряд здійснив велику ревізію китайської літератури, спалюючи книги, що містили зневажливі зауваги про маньчжурів або їхніх предків. Деякі з засуджених до спалення книг, очевидно, утрачено назавжди⁷².

Схожий страх перед незалежною думкою стоїть, можливо, і за змінами (1792 р.) в імператорських екзаменах, які складалися з перевірки пам'яті, каліграфії, легкості створення есеїв і поем на задані теми за суворими правилами. Оскільки підготовка до цих випробувань була головною справою в інтелектуальному житті китайців, то зміни дозволяли звузити потенціал думки провідних представників китайського суспільства, обмеживши її політично нешкідливими напрямками⁷³. Зусилля ці виявилися вкрай успішними, бо майже весь освічений клас Китаю зберігав лояльність щодо маньчжурського ладу навіть у ХХ ст.

На 1850 р., коли Тайпінське повстання струсило імперію до самих глибин, урядові контрзаходи виглядали загалом адекватними, щоб імперський дім міг витримати бурю внутрішніх небезпек. Здавалося, що принципові зміни не потрібні, а навмисний акцент на владному минулому Китаю мав, як не без підстав чекали, відвести загрозу розвалу імперії. Китайській самовпевненості було завдано, утім, удару страшної сили в 1839–1842 рр., коли кілька британських воєнних кораблів і морський десант змогли пройти крізь оборону китайських військ майже безперешкодно.

Приводом для цієї демонстрації британської військової потуги стала суперечка щодо правочинства⁷⁴, але за нею крилися принципові розбіжності в поглядах, що викликали на місцевому рівні нескінченні тертя. У 1843 р. британський уряд позбавив Ост-Індську компанію її прав на контроль і управління торгівлею з Китаєм і, зробивши цю торгівлю відкритою для всіх, спробував увести торговельні відносини з Китаєм

⁷² Див. L.C.Goodrich, *The Literary Inquisition of Ch'ien Lung* (Baltimore, Md.: Waverly Press, 1955).

⁷³ Див. Chung-li Chang, *The Chinese Gentry*, pp.174-82; David F.Nivison and A.F.Wright (eds.), *Confucianism in Action* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1959), pp.4-24.

⁷⁴ Один із британських моряків скоїв убивство, але особу винуватця встановити не поталанило, і тоді Китай зі своєю практикою покладати провину за порушення закону й порядку на громаду зажадав видати для покарання будь-якого іншого англієця. Цей приклад найяскравіше ілюструє конфлікт між поглядами європейців і китайців, бо кожна зі сторін, звісна річ, уважала себе правою.

у законні рамки, звичайні для європейських націй. Це вимагало скасування складних обмежувальних правил, які протягом понад сторіччя регулювали торговельні операції між європейцями і Китаєм. Ця зміна британської політики сталася в той час, коли китайський уряд взявся за обмеження й контроль зовнішньої торгівлі ще жорсткіше, ніж раніше. У 1839 р. до Кантона прибув спеціальний уповноважений імператора із завданням ліквідувати незаконну торгівлю опіумом. Унаслідок його енергійних дій у британських та інших європейських торговців було конфісковано принаймні 30 тис. ящиків наркотику. Скарги з обох сторін набули гострого характеру, і суперечка щодо законності заходів стала лише приводом до війни.

Військова слабкість Китаю незабаром змусила уряд імператора прийняти мир на британських умовах. За Нанкінським договором 1842 р. було відкрито чотири нові порти для британської торгівлі, а на додачу стороні-переможниці відійшов Гонконг. Інші європейські держави та Сполучені Штати поквапилися укласти аналогічні договори й розширили при цьому британські умови, забезпечивши звільнення своїх громадян від підсудності китайським органам суду та домігшись офіційних гарантій для діяльності християнських місій у договірних портах.

Такі привілеї ніяк не поєднувалися з традиційним ставленням китайців до чужоземців і купців. Завдане цим договором приниження та засвідчена ним же військова безпорадність перед західними канонерками явно дискредитували маньчжурський режим в очах китайців, хоча при цьому в китайському суспільстві й не виникло значних настроїв, спрямованих на відмову від старих звичаїв. Освічені китайці навряд чи вважали за можливе, щоб Піднебесна навчалася хоч чогось вартого у варварів. Справді, приголомшливі успіхи, ще зовсім недавно досягнуті Китаєм в абсолютно консервативних рамках політики маньчжурів, надзвичайно утруднювали пристосування до нових реалій світу. Тому Китай тільки в ХХ ст. серйозно взявся за перебудову суспільства, з тим, щоб набути спроможність протистояти Заходові⁷⁵.

⁷⁵ Крім книг, що наводяться окремо, у питаннях про Китай було використано такі праці: G.F.Hudson, *Europe and China*, pp.258-357; Henri Cordier, *Histoire générale de la Chine* (Paris: Librairie Paul Genthner, 1920-21), III, IV; Kenneth Scott Latourette, *A History of Christian Missions in China* (New York: Macmillan Co., 1929), pp.120-302; A.H.Rowbotham, *Missionary and Mandarin*, pp.119-301; Antonio Sisto Rosso, *Apostolic Legations to China of the Eighteenth Century* (South Pasadena, Calif.: P.D. & Iona Perkins, 1948); H.B.Morse, *The Gilds of China, with an Account of the Gild Merchant or Co-Hong of Canton* (Shanghai: Kelly & Walsh, 1932); B.Favre, *Les Sociétés secrètes en Chine* (Paris: Maisonneuve, 1933); J.R.Hightower, *Topics in Chinese Literature*, pp.102-13; Ssu-yu Teng and John K.Fairbank, *China's Response to the West* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1954), pp.1-45; John K.Fairbank, «Synarchy under the Treaties», pp.204-34, in John K.Fairbank (ed.), *Chinese Thought and Institutions* (Chicago: University of Chicago Press, 1957); L.Petech, *China and Tibet in the Early Eighteenth Century* (Leiden: E.J.Brill, 1950); Marshall Broomhall, *Islam in China*, pp.129-30, 147-51; Grace Fox, *British Admirals and Chinese Pirate, 1832-69* (London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1940); Adolf Reichwein, *China and Europe: Intellectual and Artistic Contacts in the Eighteenth*

2. ЯПОНІЯ

Історія Японії в XVIII — на початку XIX ст. різко відрізняється від історії Китаю в той же період. Коли китайські війська атакували Центральну Азію, Японія постійно жила мирним життям. Якщо населення Китаю за цей час більш ніж подвоїлося, то населення Японії залишалося стабільним і навіть почало зменшуватися з 30-х рр. XVIII ст. Головна ж відмінність полягала в тому, що китайська культура була фактично монолітною, закритою для впливу ззовні, тоді як культура Японії розвивалася між непримиренними внутрішніми течіями і ставала дедалі сприйнятливою до чужих учень, що їх приносили вітри через море з далеких і близьких країв. Офіційна політика покитаєння ставила мету — і не без успіху — перетворити воїнів на вихованих людей, але вона не змогла перемагти розкутий характер народної культури. Водночас невелика, але з надійними стратегічними позиціями, група японських інтелектуалів розглядала такі альтернативи неоконфуціанській ортодоксальності, як місцева синтоїстська релігія чи західна наука, а митці достовірно відображали напружені взаємини між місцевим, західним і китайським стилями.

З огляду на прискорену й несталу ходу японської історії як до, так і після періоду Токутави, політика суворої ізоляції та внутрішньої стабілізації, що її так успішно витримували сьогуні більше двох сторіч, виглядає чудовим виявом сили. В Японії в XVIII — на початку XIX ст. діяли могутні економічні, політичні та інтелектуальні сили, що підривали хитку рівновагу політичної системи, за допомоги якої перші сьогуні Токутави прагнули зміцнити й захистити свою владу. Система все ж збереглася до 1853 р., і навіть після того, як весь механізм сьогунату було зметено реставрацією інституту імператора в 1867 р., державою і далі керувала військова аристократія, що правила Японією за сьогунів.

Найбільші труднощі сьогунату виникли через зрослі протиріччя між політичною та економічною силами. Клас самураїв, маючи вище політичне становище, потрапив в економічну залежність від купців і лихварів, які офіційно стояли на найнижчих суспільних щаблях. Такому становищу сприяла й політика сьогунів, які вимагали від усіх своїх сподвижників і напівнезалежних феодалів перебувати певний час у міських центрах, тож, виїхавши зі своїх маєтків, навіть найбагатші з них мусили задля живих грошей продати врожай рису купцям і зазнавали сильних зваб екстравагантного міського життя. Крім того, успіх

Century (New York: Alfred A. Knopf, Inc., 1925); Lewis A. Maverick, *China: A Model for Europe* (San Antonio, Texas: Paul Anderson Co., 1946); Donald F. Lach, *Contributions of China to German Civilization, 1648–1740* (Chicago: University of Chicago Press, 1944); Virgile Pinot, *La Chine et la formation de l'esprit philosophique en France, 1640–1740* (Paris: Librairie Paul Genthner, 1932); Earl Pritchard, *Anglo-Chinese Relations during the 17th and 18th Centuries* (Urbana, Ill.: University of Illinois Press, 1929).

сьогунів Токугави в припиненні зовнішніх і внутрішніх воєн обмежував самураям можливість удосконалювати бойові навички, відірвавшись од розкішного неробства.

І феодали, і селяни зазнавали збитків через різкі коливання цін на сільськогосподарські продукти, викликані проникненням грошових відносин у сільське життя, а їх невдоволення зростало з боргами. Розпач селян знаходив вияв у спорадичних бунтах, що спалахували дедалі частіше від кінця XVIII ст. і були виразною ознакою зростання соціальної нестабільності⁷⁶. За допомоги уряду Токугави самураї вдавалися до мудрованих, але не вельми успішних спроб покінчити зі своїми боргами. Псування грошей, контроль над цінами, напучення щодо ощадливості, закони, які мали регулювати витрати, анулювання боргів, а іноді й незаконна конфіскація майна торговців — використовувалося все⁷⁷. Однак такими заходами досягався щонайбільше тимчасовий успіх, бо ті самі знеособлені й малозрозумілі економічні сили незабаром знову вкидали і уряд, і гордовитих самураїв у фінансову залежність від упосліджених торговців.

Інші способи розв'язання фінансових ускладнень самураїв виявилися важливішими для майбутнього. Окремі феодали запроваджували методи інтенсивного господарювання на своїх землях, а в деяких випадках відкривали шахти та нові промислові підприємства. Помітно розширилося шовківництво, і в першій чверті XIX ст. Японія пододала свою залежність од увезення шовку з Китаю⁷⁸. Крім того, аристократичні сім'ї, сидючи без грошей, іноді всиновлювали купецького сина, забезпечуючи собі фінансові надходження, а купцеві — переваги та престиж становища самураїв. Отож, відмінності між самураями і простим народом, на яких трималася державна система Токугави, дещо

⁷⁶ Поширена практика дітовбивства, попри офіційний осуд, підтримувала населення Японії на більш або менш стабільному рівні й, поза сумнівом, берегла японське селянство від повного зубожіння. Див. Ryoichi Ishii, *Population Pressure and Economic Life in Japan* (Chicago: University of Chicago Press, n.d.), pp.3-16.

⁷⁷ Див. George Sansom, *The Western World and Japan* (New York: Alfred A.Knopf, Inc., 1950), pp.144-95. Для боротьби з коливаннями цін випробовувалися схеми постійних резервів, керованих урядом, але для здійснення таких програм бракувало і чесних чиновників, і комерційних навичок, і тому всі ці зусилля ганебно провалювалися. Обговорювалася також теоретична можливість регулювати ціни декретами та маніпуляціями з грошима, але тривалого практичного результату ці заходи також не приносили. Однак обмеження на вивіз металу, особливо срібла й міді, запроваджені в 1715-1742 pp., сприяли тому, що частку Голландії та Китаю в торгівлі було зведено до незначного обсягу, як того й прагнули. Див. Takao Tsuchiya, *An Economic History of Japan* (Tokyo: Asiatic Society of Japan, 1937), pp.206-7.

⁷⁸ Вдосконалення іригації — колеса й голландські помпи для перекачування води, а також деякі новини в рільництві, обмолоті й розмеленні рису давали свої плоди. В японську економіку вводилися нові культури: цукрова тростина, батат, картопля, арахіс, кукурудза, деякі європейські овочі. Аналогічно, завдяки запровадженям урядом податковим пільгам, освоювалися значні площі нових земель. Див. Takao Tsuchiya, *An Economic History of Japan*, pp.154-57.

пом'якшилися. Значне прискорення процесів економічного зростання та стирання відмінностей між верствами суспільства виявилися центральними соціальними змінами в Японії в період після Токугави, хоча почалися вони набагато раніше.

До слабкості, властивій режимові, що спирався на гордий, але збіднілий клас воїнів, гноблене, невдоволене селянство та багату, але політично ненадійну торгово-фінансову олігархію, долучалися старі політичні тріщини, «підклеєні» за сьогунату Токугави. Сильні феодалні князі, як і перше, володіли великими районами Японії, і пам'ять про суперництво їхніх предків із династією-переможницею Токугаваю ніколи не зникала. Мірою того, як занепадали авторитет і дух правителів Токугави, феодалні князі ставали в осереддя потенційно потужної військової опозиції. Проблеми зовнішніх зносин також почали набувати загрозливих розмірів у XIX ст., коли російські, британські, французькі й американські кораблі почали плавати довкола японських берегів. Дедалі частіше ці судна порушували закон, заходячи до японських гаваней під приводом справжніх чи вдаваних проблем, і подеколи капітани домагалися задоволення своїх вимог, погрожуючи силою.

Невеликі, але авторитетні групи японської інтелігенції чітко усвідомлювали слабкість своєї країни та намагалися різними й суперечливими способами подолати труднощі. Офіційні ідеологи режиму неоконфуціанського спрямування прагнули прищеплювати законослухняність і покірливість у всіх верствах суспільства. Моральний осуд і закони про обмеження витрат були тими заходами, які попервах спадали їм на думку для виправлення помилок епохи, але навіть в їхньому власному офіційному неоконфуціанстві таїлися політичні пастки для режиму Токугави. Якщо вищою чеснотою є лояльність до зверхника, то чим можна виправдати поведінку сьогунів з імператором? Історичні дослідження, початі під егідою офіційної влади в конфуціанському дусі, ставили такі ж і ще тяжчі питання, бо, попри будь-яке коригування документів, не виходило бачити владу сьогунів інакше як узурпацію. Відтак почали виникати групи добродесних конфуціанців, які засуджували режим, виходячи з його ж принципів.

Вагомішими все ж таки були ті, хто повністю відкидав неоконфуціанство та офіційну політику покитаєння. Але представники цієї течії розділилися на дві групи: прихильників давніх японських традицій, які прагнули їх відродити й очистити, і тих, хто захоплювався західною цивілізацією та обстоював необхідність перебирати західні знання й технології. Попри очевидні принципові розбіжності, обидва ці табори часто знаходили можливості для спільних дій, оскільки і тим, і тим треба було перемогти одного противника — офіційну владу і вплив китайської традиції. Зрештою, західну медицину, географію, астрономію й математику можна було приймати не задля них самих, а також як свідчення доти непомічених недосконалостей китайського вчення.

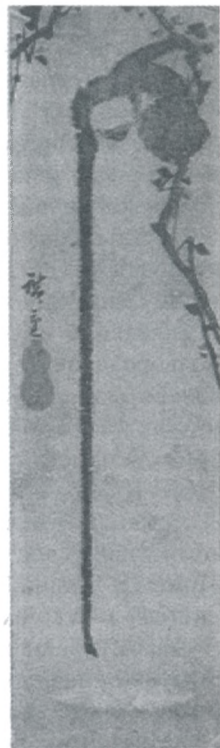
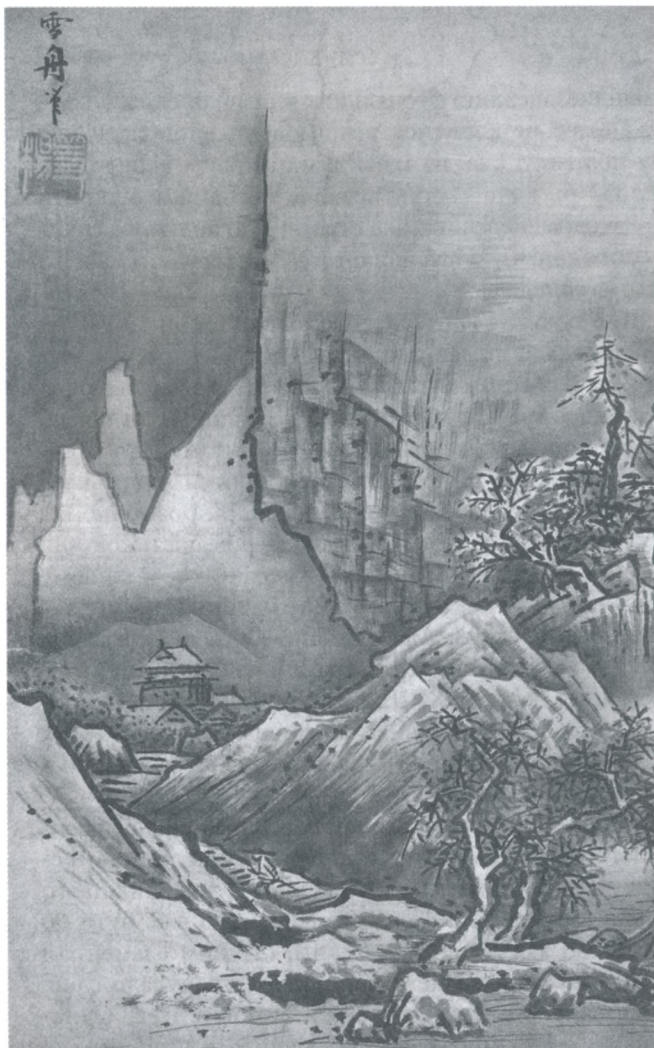
Історичні та археологічні дослідження японського минулого, що їх проводили неоконфуціанські традиціоналісти, служили матеріалом для визначення і трансформації стародавнього синтоїстського культу в релігію, яка могла б витримати порівняння з усім, що походило з Китаю або, у цьому питанні, з Заходу⁷⁹. З огляду на те, що імператорський родовід походив од богині сонця та посідав у синтоїзмі чільне місце, цей культ неминуче переводив думки японців від лояльності сьогуна з його фаворитами до особи імператора, який перебував у суворій ізоляції. Явних прихильників синтоїзму налічувалося порівняно мало до 1850 р., хоча на той час учення та обряди було оновлено й окреслено. Синтоїзм, отож, чекав піднесення, і все було підготовлене для заміни неоконфуціанства, як привілейованої релігії держави, тільки-но режим Токугави зійде зі сцени.

Енергійні старання жменьки людей, які прагнули проникнути в таємниці європейського знання, були ще більш приголомшливими і також виявилися плідними для майбутнього. Цій меті серйозно заважали мовні бар'єри й дуже обмежені можливості спілкування з освіченими європейцями. І все ж за її досягнення взялися з наполегливою рішучістю і ентузіазмом. До кінця XVIII ст. деякі японці не тільки опанували голландську мову, завдяки якій вони знайомилися з європейськими науками, а й випустили також книжки японською, що викладали західні ідеї в таких галузях, як медицина, анатомія, астрономія та географія⁸⁰. Окремі японці усвідомлювали й перевагу західної військової технології. Коли в 1842 р. британці принизили китайську гордість, такі люди здобули незаперечну науку, але не з панічним здивуванням, що охопило сьогуна та його оточення, а з почуттям задоволення. Вони давно вважали, що Японія не може дозволити собі нехтувати знання та майстерність «рудоволосих» варварів, і події засвідчили їхню рацію.

Такі згубні для усталеного порядку ідеї, природна річ, викликали відповідну реакцію. У 1790 р. уряд сьогуна заборонив викладати будь-яку філософію, крім офіційно схваленої неоконфуціанської, і ув'язнив або стратив кількох осіб за порушення цього та схожих указів. Але ці заходи виявилися не більш ефективними, ніж ті, що вживалися для контролю економічних процесів. Приватні особи, маючи подеколи про-

⁷⁹ Навіть у цій загадці японської національної побожності зв'язок між патріотизмом і позахідненням явно спрацював, оскільки ті, хто реставрував синтоїзм, імовірно, запозичали принципи церковної організації та інші поняття в християн. Див. Donald Keene, *The Japanese Discovery of Europe* (New York: Grove Press, 1954), pp.110-11.

⁸⁰ «Голландська вченість» в Японії в XVIII — на початку XIX ст. вирізнялася такою ж додатковою привабливістю, як і китаєзнавство у Франції на початку XVIII ст. В обох випадках знайомство з далеким і малозрозумілим світом приводило до непрямої критики свого суспільства, що було б небезпечно робити прямо і на повен голос. Див. примітки в праці: T.C.Smith, *Political Change and Industrial Development in Japan: Government Enterprise, 1868-1880* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1955), p.2.

Королівський Музей мистецтва народів світу (Rijksmuseum voor Volkenkunde), Лейден.

ТРИ ЯПОНСЬКІ КАРТИНИ

Про стилістичне розмаїття сучасного японського живопису свідчить різкий контраст між цими трьома картинами. Зимовий пейзаж (угорі зліва) Сессю (1420–1506) зображає китайський ландшафт в абсолютно китайському стилі, хоч фахівці можуть наголосити особливості пензля майстра, що додають картині самобутнього характеру. Порівняно грубий портрет селянина (унизу) датований XVIII ст. і виконаний простим народним малярем, але його експресивність підкреслює енергійність японських селян. Дотепна жартівлива картина Хіросіге (1797–1858), що зображає, як мавпа ловить віддзеркалення місяця в морі, є веселою карикатурою на саму Японію з її прагненням пожитися спершу в китайській, а згодом у західній цивілізації.

текцію котрогось із напівнезалежних феодалних князів, продовжували заборонені заняття з метою не коритися режимові та виробляти для Японії альтернативну політику, яка, на їхню думку, краще відповідала б реаліям часу. Тож 1853 р., коли сьогун неохоче погодився відкрити Японію для торгівлі з Заходом, невелика, але стратегічно впливова група японців уже мала на озброєнні чіткі ідеї щодо того, як скерувати назрілу перебудову японського суспільства.

Багате й різноманітне художнє й літературне життя Японії в XVIII — на початку XIX ст. відповідало складності наведених інтелектуальних течій. Стилї живопису, запозичені в китайських митців різних періодів, сусідували, а іноді й змішувалися з місцевими та західними стилями. Кольорова гравюра з суворо натуралістичними елементами, що її виконано в традиційному стилі, стала новітнім досягненням японського мистецтва на той час. Розквітнув також жанр дотепної, розмовної та часом непристойної поезії поряд із драматургією та романістикою. Як і в XVII ст., актори й гейші надихали поетів і художників у їхньому суперництві з офіційно підтриманою, суворішою традиційною модою, що черпала своє натхнення в Китаї. Але подібно до того, як класові бар'єри в Японії Токугави в XIX ст. почали втрачати свою міць, так і в мистецтві чітко окреслені на початку XVIII ст. відмінності в стилях поступово стиралися мірою того, як художники поєднували у своїх творах елементи з народних і офіційних канонів, і навіть експериментували з такою чужоземною західною технікою, як олія.

Мистецтво, як і інтелектуальна сфера, відображало соціальне збентеження та напруженість, причаєні під зовнішньою непорушністю режиму Токугави. З огляду на всі ці обставини тривалість існування цього режиму видається більш дивною, ніж його розпад. Якщо вже бути до кінця точним, то селянство залишалося великим, стійким елементом японського суспільства, що жило на межі виживання, шанувало своїх володарів і залишалося закритим для дивовижних нових ідей. Однак хиткість внутрішнього становища сьогунів виявилась у швидкості й розмахові змін, які відбулися в Японії, щойно країну було офіційно відкрито для чужоземців. Зовнішній вплив став лише поштовхом до вивільнення внутрішніх сил, які прискорили революційні перетворення Японії після 1853 р.⁸¹

⁸¹ Крім книг, що наводяться окремо, під час праці над розділом про Японію було використано таку літературу: George B.Sansom, *Japan: A Short Cultural History*, pp.441-524; E.Herbert Norman, *Japan's Emergence as a Modern State* (New York: Institute of Pacific Relations, 1940), pp.3-35; C.R.Boxer, *Jan Compagnie in Japan, 1600-1817* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1936); George Alexander Lensen, *The Russian Push towards Japan: Russo-Japanese Relations, 1697-1875* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1959), pp.9-306; Masaharu Anesaki, *Religious Life of the Japanese People* (Tokyo: Kokusai Bunka Shinkokai, 1938); Noritake Tsuda, *Handbook of Japanese Art* (Tokyo: Sanseido Co., 1936), pp.218-80; Peter C.Swann, *An Introduction to the Arts of Japan* (Oxford: Bruno Cassirer, 1958), pp.159-213; D.C.Holm, *The National Faith*

Е. ВІДСТУП ВАРВАРСТВА В 1700–1850 РР.

Швидкий наступ цивілізації, особливо західної, приніс зменшення географічних розмірів і політичного значення примітивніших спільнот. У Старому Світі в XVIII ст. остаточно розпалася політична сила степових народів. Росія та Китай переділили степи, причому Китаєві прийшла східна частина, а Росії — багатша західна, тоді як Угорська низовина припала Австрії. Перемога Китаю над конфедерацією калмиків 1757 р. пролунала останнім акордом у цій ері світової історії, ставши останнім випадком, коли цивілізовані армії зіткнулися з серйозним степовим противником⁸².

Остаточна ліквідація варварського і дикого укладу в Америці та Океанії сталася до кінця XIX ст.; при цьому, ураховуючи активне розширення західних кордонів у XVIII — на початку XIX ст., кінцевий розпад індіанських і австралійських племінних спільнот був лише питанням часу. Навіть найменші острови Тихого океану відчули великі соціальні зміни після заходу туди китобоїв, торговців копрою та місіонерів. Тропічні джунглі Південної Америки, Південно-Східної Азії та найбільші острови на південному заході Тихого океану служили географічно більшими районами, де могли знайти собі притулок первісні спільноти; але навіть і цей притулок був ненадійним, бо мисливці за золотом і рабами з цивілізованого світу вільно, якщо не дуже часто, проникали в такі заповідні місця.

На 1850 р. Субсахарська Африка являла собою найбільший єдиний варварський заповідник, що залишився у світі, але й тут швидко поставали цивілізовані та напівцивілізовані суспільства. Мусульманські скотарі та завойовники й далі час від часу підкоряли собі північні частини Судану від Нігеру до Нілу та південні — за рогом Східної Африки. Водночас напівцивілізовані негритянські царства в джунглях Західної Африки розширювали та зміцнювали свою владу, широко вдаючись до організованого постачання рабів і до різних інших форм торгівлі з європейськими ділками з узбережжя. На 1850 р. політична влада Європи почала просуватися вздовж узбережжя та в глиб території ріками, але ці

of Japan: A Study in Modern Shinto (London: Kegan Paul, Trench, Trubner and Co., 1938), pp.44-52; Robert H. Bellah, *Tokugawa Religion* (Glencoe, Ill.: Free Press, 1957).

⁸² Про приєднання Росією України та Нижнього Поволжя вже йшлося. Далі на схід панування Росії над Казахстаном було встановлене низкою угод, підписаних протягом 1730–1819 рр. із чотирма ордами, на які поділявся цей народ, без тяжкої збройної боротьби. Після поразки калмиків казахи пересвідчилися у необхідності домовлятися з тією чи тією великою сільськогосподарською імперією Азії, а Росія була ближча за інших. Див. Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России (М.: Изд-во Академии наук, 1957). Прочитано для мене Джорджем У.Смолі.

Розгром калмицької конфедерації привів надалі Монголію і Тибет до думки щодо відмови від давніх інтриг, спрямованих на звільнення з-під китайського контролю.

плацдарми були вельми дрібними порівняно з величезними просторами Африканського континенту⁸³.

У Східній Африці влада Португалії на північ од Мозамбіку зникла на 1699 р., поступившись силі місцевих повстань і збройного вторгнення з Оману в Південній Аравії. У XVIII ст. нова купецька держава, що спиралася на Оман і його колонію Занзібар, узяла під контроль торгівлю Східної Африки. Раби, захоплені в глибинних районах Африки, слонова кістка і гвоздика з самого Занзібару після 1822 р. стали головним експортним товаром цієї торговельної держави. Утім, британська морська перевага в Індійському океані змусила султана Занзібару піти на різні дедалі суворіші обмеження работоргівлі, тож його влада перестала бути цілком незалежною⁸⁴.

У південній частині Африканського континенту такі військові конфедерації народів банту, як зулуська (з 1818 р.) і матабеле (з 1835 р.), боролися за пасовища з поселенцями голландського походження (бурами). У пошуках нових територій для випасу худоби, а також прагнучи позбутися британського правління на місі Доброї Надії, голландці в 1835 р. здійснили масове переселення на північ, до степової зони, де вони задалегідь звільнили землі для садиб і ферм, а своєю військовою потугою забезпечили достатній приток чорношкірих бранців⁸⁵.

Отож, пересічні рільники та скотарі внутрішніх районів Африки виявилися обкладеними з усіх боків. Звідусіль на них насувалися мусульманські, африканські та європейські потуги, що мали перевагу в політичній і військовій організації та в технологіях. У старого простого укладу не було шансів вистояти перед такими противниками. Тільки географічні перешкоди, посилені африканськими тропічними хворобами та політичним суперництвом самих європейських держав, сприяли тому, що в другій половині XIX ст. ще зберігалися деяка самостійність і культурна незалежність африканських первісних спільнот.

⁸³ Зусилля, спрямовані на припинення работоргівлі, були одним із головних спонукальних чинників європейської політичної присутності в Західній Африці. Не менш важливим чинником була також діяльність місіонерів, тісно пов'язана з гуманітарним рухом проти рабства. Див. J.D.Fage, *An Introduction to the History of West Africa* (Cambridge: Cambridge University Press, 1959), pp.98-133.

⁸⁴ Див. Zoe Marsh and G.W.Kingsnorth, *An Introduction to the History of East Africa* (Cambridge: Cambridge University Press, 1957), pp.16-24.

⁸⁵ Див. Leo Marquard, *The Story of South Africa* (London: Faber and Faber, 1955), pp.74-155.

Розділ XIII

ПІДНЕСЕННЯ ЗАХОДУ: КОСМОПОЛІТИЗМ У СВІТОВОМУ МАСШТАБІ В 1850–1950 РР.

A. ВСТУП

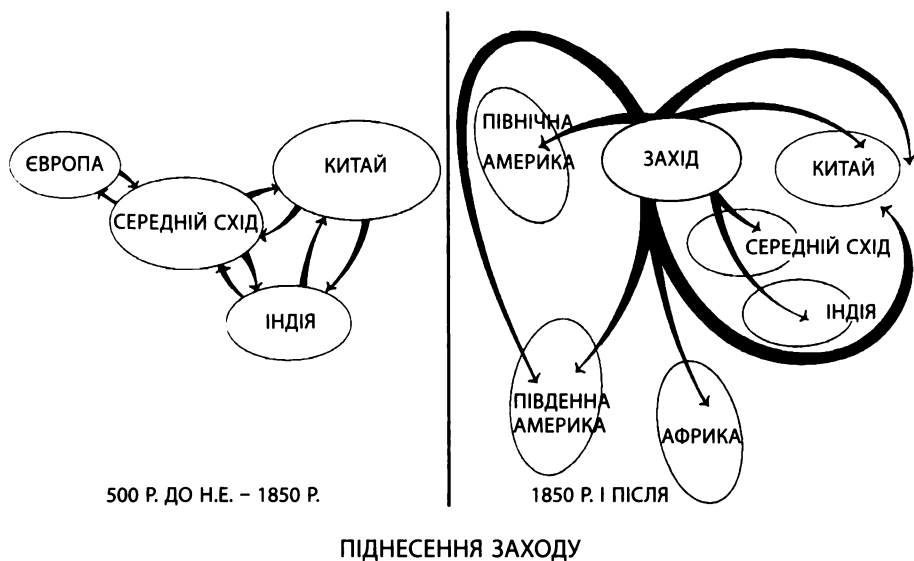
Чотири події, що сталися в середині XIX ст., добре символізують необоротне руйнування традиційного порядку чотирьох найбільших цивілізацій Азії. У Китаї Тайпінське повстання (1850 р.) глибоко струснуло й протягом 14 років роз'їдало соціальний устрій держави, унаслідок чого повернення до імперської політики ізоляції від зовнішнього світу ставало нездійсненним. Водночас унаслідок хай і не такої кривавої, але драматичної революції згори, що почалася 1854 р., Японія ламала обмеження, вигадані сьогунатом Токугави, і відкривала свої кордони для обмеженої чужоземної торгівлі. В Індії в 1857–1858 рр. сипаї відіграли роль могильників старих суспільних засад. Після того як повстання було придушене, школи та залізниці унеможливлювали ставлення індійців до європейців як до особливої касти завойовників; і дедалі більше індійців почали, мов змія, що скидає стару шкіру, відкидати успадковані традиції. Нарешті, Кримська війна (1853–1856 рр.), в якій турки за допомоги англійців і французів здобули перемогу над Росією, зруйнувала набагато більше суспільних підвалин Османської імперії, ніж будь-які минулі поразки. Султанська імперія ніколи перше не знала таких породжених війною нових явищ, як великі борги перед європейськими інвесторами в залізниці, збудовані європейськими інженерами. Однак усе це не гарантувало для всіх підданих Османської імперії формальної рівності й свобод, проголошених урядом 1856 р. на вимогу британського, французького та австрійського послів.

Отож, у кожній із великих азійських цивілізацій революції знизу або згори раптово дискредитували або руйнували старі цінності й звичаї, і в кожному випадку руйнівний вплив був стимульований контактами та зіткненням із Заходом, який уже став на шлях індустріалізації. Навряд чи видасться перебільшенням твердження про те, що протягом десятиріччя після 1850 р. фундаментальна рівновага чотирьох культур ойкумени, яка витримала випробування на міцність протягом двох тисячоліть, нарешті руйнувалася. Замість чотирьох (або п'яти, якщо рахувати Японію) автономних, хоч і взаємопов'язаних, цивілізацій став виявлятися ще неоформлений, але вже непідроблений глобальний космополітизм як домінантна реальність людства.

Значні збіги, що викликали такі величезні зміни у світовій історії протягом менш ніж десяти років, не були цілковитою випадковістю. Японці, які відкрили свою країну чужоземцям, знали про труднощі, що їх тоді зазнавав Китай, і індійські сипаї знали про участь Британії в Кримській війні. У той же час європейська політика щодо Далекого Сходу й Китаю в 1858–1860 рр. характеризувалася англо-французькою співпрацею, яка вперше пройшла випробування в Криму. При цьому щільність, швидкість і регулярність руху мережі світового транспорту до середини XIX ст. досягла такого ступеня, що ніяка цивілізована частина планети не була відділена від іншої більш ніж кількома тижнями; а миттєвий зв'язок за допомоги електричного телеграфу, хоча він став міжконтинентальним лише після прокладення кабелю через Атлантичний океан (1867 р.), був уже в 1850 р. реальністю в багатьох країнах Європи й Північної Америки. Поширення залізниць, які вимагали набагато більше праці для прокладання, дещо запізнювалося порівняно з поширенням телеграфу, але тільки років на десять. На океанах пароплави скрізь заступили вітрильні судна для перевезення стандартних вантажів між 1870 і 1890 рр.

Ці революційні поліпшення на транспорті й у зв'язку були частиною комплексу західної технології, який, швидко розвиваючись, у другій половині XIX ст. став тісно і плідно співпрацювати з теоретичною наукою, яка й сама розвивалася небаченими темпами. Навіть більше, така революція в засобах зв'язку, драматично змінюючи взаємовідносини світових цивілізацій, спиралася на ширшу базу технології, яка, своєю чергою, ґрунтувалася на розвиткові науки; і всі вони залежали від стану суспільства, європейських інституцій і відносин, без яких зв'язок, технологія та наука не змогли б досягнути революційної сили. Однак технологічні зміни перетворювали старі суспільні відносини непередбачуваним і небаченим раніше чином; у певному сенсі можна справді сказати, що в перші десятиріччя XX ст. побічні явища видатних успіхів нової технології (яка стала масовою лише за сто років перед тим навіть у такій передовій країні, як Велика Британія) привели до руйнування старих традицій цивілізації Заходу точно так, як традиції старих цивілізацій Азії було зруйновано за 60 або 70 років перед тим.

Можна сказати, що союз науки і техніки перевернув абсолютно всі цивілізації, які втворювали соціальний пейзаж попередніх сторіч, котрий чітко оформився двома сторіччями раніше, звівши на руїні культур старих обмежених цивілізацій нову, космополітичну, сучасну культуру. Величезні зміни щоденного життя свідчать про подальший процес злиття колись ізольованого сільського населення з населенням міст-мегаполісів. Крім того, руйнування західної цивілізації, яке стало відчутним на початку XX ст., було не повним руйнуванням, а просто подальшою стадією її власної еволюції. Протягом усієї історії драматична нестабільність відрізняла Далекий Захід від цивілізацій Євразії; можливо, нещодавня

історія світу дає приклад цієї давньої схильності до змін, яка впіймала цього разу в пастку не тільки Захід, а й усе людство.

Для тих, хто відчуває себе спадкоємцями західної цивілізації, вибір між взаємовиключними інтерпретаціями нещодавніх історичних подій величезною мірою залежить від особистого смаку й темпераменту, тоді як спадкоємці інших культурних традицій зазвичай віддають перевагу тому поглядові, що цивілізація нового часу відрізнялася від усіх попередніх стилів життя більше, ніж мала до них подібність. Не можна чекати злагоди в цій суперечці, і люди ХХ ст. зі зрозумілих причин не можуть поцінувати поточні події з позицій, не забарвлених емоціями. Уся культурна різноманітність людства нині існує в межах єдиного цілого, тісно взаємодіючи, може мати абсолютно непередбачувані наслідки; і навіть найдалекоглядніші спостерігачі ХХ ст. можуть виявитися так само обмеженими в спробах проникнути в суть навколишнього світу, як витончені греко-римляни I ст. н.е. свого часу виявилися повністю байдужими до майбутньої величі тонкого прошарку перших християнських громад. Але є певні риси, закладені в самій сутності людини, що їх ми обов'язково розділяємо як з нашими предками, так і з нашими спадкоємцями.

Проте й залишаючись у рамках, що їх накладають час, оточення, темперамент, можна казати, що в історії минулого сторіччя дві теми здаються першорядними: 1) зростання контролю людини над неживими формами енергії; 2) збільшення готовності маніпулювати суспільними інституціями та звичаями, аби досягнути бажаних цілей. У термінах, ближчих історикам, можна сказати, що цей розвиток звівся до індустріалізації та політико-соціальних революцій; мовою (можливо, старомод-

ною) суспільного філософа дві основні теми можна з'єднати під одним заголовком — прогрес людського розуму на додачу до природи і людини. Прогрес був найбільш окресленим у науці й технологіях, і водночас прогрес спостерігався, як мені здається, у багатьох важливих аспектах людських відносин. І вища іронія нашого часу полягає в тому, що тоді як міркування філософів відкрили межі нашого знання, праці психологів відкрили ірраціональність природи людини, праці антропологів, соціологів, економістів та інших дослідників суспільства розкрили неохопність соціальних явищ порівняно з людськими спробами їх розраховувати — не кажучи про какофонію мислителів, які запитують, куди, в ім'я чого, з якими цінностями недоладно рухається наполохане людство. Але ця іронія не викликає розпачу. Хоч яка слабка тростинка (мається на увазі Паскалеве порівняння людини з мислячою тростиною. — *Прим. пер.*), розум іще подібний до вістря рапіри, нехай дискусії про інтелектуальні дилеми нашого часу за сторіччя здаватимуться настільки ж цікавими, наскільки й неважливими, як нам нині видаються богословські спори XVI ст. в Європі.

Якщо розглядати прогрес у цілеспрямованому використанні 1) живої і 2) суспільної енергії як центральну тему нової історії, то Європа і Захід потрапляють іще більше в осереддя уваги, ніж раніше, оскільки всі найважливіші новації в технології й суспільній структурі, які розтривожили людство протягом XIX — першої половини XX ст., виникли в західному, і в багатьох випадках в європейському, контексті.

Як і в попередніх розділах, здається доцільним порівняти раніший розвиток Європи з тим, що відбувалося на світовій сцені за кілька десятиріч. Новий режим, який струсив Європу після 1789 р., поєднавши французький політичний і британський індустриальний досвід, додав нових форм і звучання до швидкого зростання Заходу. Крім того, експансія Заходу допомогла рішуче скинути старі стилі цивілізованого життя в Азії близько середини XIX ст. Повних сто років потому незахідний світ боровся за те, щоб пристосувати місцеву культурну спадщину в усьому її різноманітті та багатстві до ідей і техніки, які прийшли з Європи у XIX ст. Новіші типи соціальних і політичних дилем, які поставали з нової технологічної країни чудес електроніки, атомної енергії та ракетобудування середини XX ст., не стали справді актуальними ніде за межами західного світу. Це не означає, що інші народи не зазнали впливу таких змін. Але це означає, що індусти, китайці, мусульмани Середнього Сходу — як і переважна більшість західного людства — не стали тією активною частиною людства, яка створювала новини, що обіцяли надати другій половині XX ст. особливого історичного характеру.

Тому в цьому розділі будуть аналізуватися європейський і західний розвиток з 1789 р. по 1917 р.; зрідка звертатиметься увага на події поточної історії Заходу для переконливості висновків. Зусилля будуть спрямовані на те, щоб розпізнати поворотні пункти в процесі культурної

взаємодії між західним і незахідними світами до 1950 р. Однак 1950 р. не має якогось спеціально особливого значення — він вибраний суто арифметично. Майбутні історики, можливо, віддадуть перевагу 1945 р. або пізнішій даті, коли спробують переділити історію ХХ ст. на найбільш значні для неї періоди.

Б. ЗАХІДНИЙ ВИБУХ У 1789–1917 РР.

1. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗШИРЕННЯ

До початку французької революції в 1789 р. географічні кордони західної цивілізації було визначено з прийнятною точністю. Але на час російської революції 1917 р. ситуація змінилася. Історія Заходу злилася зі світовою історією, але водночас та сама доля спіткала й інші цивілізації, а також спільноти дикунів і варварів — усіх, хто становить людство.

У цьому сплаві народи Заходу мали великі переваги. Тверда віра в цінність власних успадкованих інституцій, а також численність, найсильніша зброя у світі й найрозвиненіша мережа транспорту та зв'язку дала змогу представникам західної цивілізації легко подолати опір інших народів.

Тому протягом кількох десятиріч європейці заселили центр і захід Північної Америки, пампу та прилеглі регіони Південної Америки, велику частину Австралії, Нову Зеландію та Південну Африку. Одночасно в ХІХ ст. відбувалось і розширення кордонів Росії в Сибіру, Середній Азії та на Кавказі. Але політичне й економічне проникнення Заходу далеко перевершувало географічні регіони поселення європейців. На 1914 р. майже вся Африка, Південно-Східна Азія та Океанія опинилися під політичним контролем європейців. Нові плантації й копальні з'явилися навіть у місцях, віддалених від європейської або навіть будь-якої іншої цивілізації. Нові продукти, такі як чай і гума, нікель і нафта, разом із старими, як-от золотом, гарячково добувалися в джунглях, пустелях і арктичній тундрі, як і в більш гостинних регіонах. Навіть торгівля хутром в ХVІІІ ст. знайшла аналогію в ХІХ ст. у вигляді китобійного промислу — мисливці на китів борознили простори сімох морів, збурюючи тубільців Океанії хворобами та брязкальцями, так само як торговці хутром раніше полювали в колополярних землях, збурюючи звірів і місцеве населення.

Цей рух людей і товарів викликав величезні зміни в демографії та культурах світу. Ні природа, ні створені людиною обставини не могли більше протистояти поширенню західної технології та ідеям ніде в усьому населеному світі. Однак, попри значення для світової історії, географічне розширення західної цивілізації в ХІХ ст., здається, не мало критичного значення для історичного розвитку самої Європи. Європейська історія між 1789 р. і 1917 р. визначалася промисловим капіталізмом, що спирав-

ся на використання неживої сили, і політичною революцією, яка мала підмурів'ям нове визначення прав та обов'язків людини. Ці дві головні сили глибоко коренилися в минулому самої Європи, і ні в зародженні, ні в розвитку до 1917 р. вони не мали зовнішнього зв'язку в широкому світі, крім випадкового.

Майже до наших днів — і, можливо, навіть сьогодні — зміни в культурах, викликані космополітичним змішанням людей із різних регіонів земної кулі, розвиваються в одному напрямі: від Заходу до незахідного світу. У висліді незахідні традиції не зробили великого внеску в досягнення сучасної високої культури і думки. Звісно, переконання в перевазі своєї цивілізації наклало відбиток на західну думку — переконання, покріплене нарізною зброєю і канонерськими човнами, — зробивши європейців менш сприйнятливими до чужоземних культурних впливів, і з цього ж погляду більш обмеженими, ніж їхні предки в XVIII ст.¹

2. ПРОМИСЛОВИЙ КАПІТАЛІЗМ

У XIX ст. промисловий капіталізм проминув дві окремі стадії, переділені приблизно 1870 р. Кожна мала певну технологію, характерні організаційні форми та ідеали. Перша стадія найяскравіше виявилась у Великій Британії, друга була географічно більш розмитою, оскільки і США, і Німеччина, а надто Німеччина, були першопрохідцями й зразками для наслідування.

Перша, чи британська, стадія. Технічні аспекти першого етапу промислової революції можуть бути підсумовані у двох словах — залізо і вугілля. Цей тип технології досяг повного вираження до середини століття, коли залізниця, бавовнопереробні фабрики, сотні інших нових або вдосконалених машин і механізмів розпочали роботу. Велика виставка в Лондоні 1851 р. не просто продемонструвала технологічні зміни, що сталися у Великій Британії на той час, а й стала їхнім символом.

Використання вугілля й заліза для промисловості, як і для потреб домашнього господарства, аж ніяк не було новим для Англії XIX ст. Томас Ньюкомен використав вугілля як паливо для двигуна в 1712 р., а залізо вже три тисячі років було звичайним матеріалом для виготовлення знарядь. Новаторство полягало в масштабах, в яких почали вживатися ці матеріали. Було винайдено незліченні нові способи застосувати силу пари в залізних механізмах. Дерев'яні ткацькі верстати, обертові колеса, урухомлювані м'язовою силою людини та розкидані по сільських

¹ Навіть систематичне вивчення примітивних народів та інших цивілізацій, яким завжди клопоталися науковці, прагнуло стати вивченням цікавих соціальних моделей, де й найприхильніший спостерігач, озброєний науковою зацікавленістю, неодмінно залишався відчуженим від об'єкта дослідження. Така науково-соціальна відстороненість придушувала звичайні культурні взаємодії ще ефективніше, ніж це робили раніше релігійні догми.

будиночках, не були схожими на сталеві шпульки й десятки парових ткацьких верстатів, сконцентрованих на бавовняних фабриках ранньої вікторіанської Англії, але в підсумку виготовлялися дешевші та якісніші вироби, ніж ті, що їх отримували, використовуючи ручну працю. Майже такі ж радикальні зміни в інших традиційних галузях — металургії або друкуванні, зростання кількості нових професій, наприклад заводських або залізничних інженерів, глибоко впровадили нові технології в структуру британського суспільства на 1850 р.

Тоді ж кілька чутливих мислителів (Анрі Сен-Симон, помер 1858; Огюст Конт, помер 1857; Роберт Оуен, помер 1858) спробували уявити можливості майбутньої економіки добробуту, де масове застосування неживої сили в індустріальних процесах поклато б край бідності. Однак більшість і далі вважала, що бідність неможливо викоренити і що будь-яке збільшення кількості товарів буде швидко поглинене ростучою кількістю членів суспільства. Звісна річ, що населення Великої Британії в XIX ст. зростало стрімко, і за перші 20 років століття зросло майже на 34%. А протягом століття загалом — з приблизно 10 млн у 1801 р. до 37 млн у 1901 р.²

Дивлячись у минуле з 60-х рр. XX ст. на всі зміни в промисловості, що сталася в Англії приблизно 200 років тому і досягли величезних розмірів трохи більше сторіччя до нашого часу, зміни, що відбулися в економічному і соціальному житті людства, можна порівняти за важливістю з тими, які сталися в неоліті з переходом людини від мисливського способу життя до сільського господарства та вирощування свійських тварин. За часів неоліту свідомо сільськогосподарська діяльність людини змінила природне довкілля, у кілька разів збільшивши обсяг здобутої їжі та доступних джерел енергії, що спричинило радикальне збільшення населення та уможливило концентрацію людей у містах, де фахова спеціалізація привела до виникнення ремесел і витонченого цивілізованого життя. Протягом всієї писаної історії (від глибокої старовини й до наших днів) переважна більшість людей проводила своє життя серед усталеного порядку щоденного і щорічного обробітку землі, потерпаючи від мінливості погоди та стихій, нашеств'я або епідемій і корячись прямиї залежності між урожаєм і тяжкою працею в полі.

Сучасна промисловість іще може встановити досить стійку систему, у межах якої більшість людства існуватиме в близькому майбутньому, але соціальні, політичні й культурні можливості, властиві таким змінам, у ритмі та заведеному порядку людського життя ще остаточно не встановилися і можуть бути предметом вивчення. Отже, важко перебільшити історичні наслідки досягнень вузького кола інженерів, винахідників і тих, хто сприяв їхній діяльності, у кількох провінційних містах Великої Британії наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

² Дані зібрано в праці: «Report of Royal Commission on Population», Cmd.7695 (1949), Table III.
54-11-642

Натомість дуже легко перебільшити важливість інституційних та інтелектуальних досягнень, що їх викликала до життя британська промислова революція. Можливо, такі метафізичні поняття, як пуританська етика, нонконформістська свідомість і дух капіталізму, були необхідними складниками для початку промислової революції; хоча необхідно звернути увагу й на той факт, що в Угорщині, наприклад, ні кальвінізм, ні нонконформізм не спричинили індустріальних наслідків. Велика Британія була щасливою власницею покладів вугілля і залізняку, трудових ресурсів, що могли легко сприйняти новий порядок праці, а також спиралася на винахідників і підприємців, які прагнули розвивати нові ідеї та були здатними добувати гроші, аби вкласти їх у нові машини та види виробництва.

Всеосяжна свобода відносин у структурі британського суспільства, можливо, стимулювала виникнення новацій і дала змогу Великій Британії посісти чільне місце поміж інших націй під час першої стадії сучасного індустріалізму. Цю свободу було успадковано від парламенту, який, обурившись, зруйнував абсолютизм Стюартів у середині XVII ст. Але між 1756 р. і 1815 р. труднощі війни проти Франції сильно похитнули архаїчний парламент Англії³. Різкі зміни в морській торгівлі, що залежала від блискавичних змін місцеперебування військово-морських сил, різкі зміни у вказівках уряду щодо виділення дедалі більших коштів на дедалі складніші засоби ведення війни⁴ та драматичні зміни в кількості грошей в економіці та рівні цін послаблювали традиційну протидію економічним новаціям. За таких умов фінансова винагорода щасливому або майстерному новаторові настільки впадала в очі, що сотні інших амбітних або жадібних людей прагнули перевищити досягнення таких щасливців⁵. Цілком можливо, що в більш регламентованому суспільстві енергійніший офіційний контроль приватної ініціативи та спекуляцій на військових потребах перешкодив би такій швидкій трансформації британської промисловості, яка мала місце наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

Але не існує каталогу загальних умов, які можуть пояснити широкі зміни в справах людини. Окремі особи, спонукані до дії різними мотивами, діяли різними способами, а спільно в підсумку змінили життя в Англії. Гордість за свою майстерність і бажання заслужити повагу

³ З 1756 р. по 1815 р. Британія вела війну проти Франції та різних інших держав, і за весь цей час мирними були тільки 22 роки.

⁴ У 1814 р. у британській армії було 1 062 000 осіб загалом — з ополченням, добровольцями та регулярними військами. Навіть мінімальне утримання такої армії потребувало грандіозних зусиль для економіки країни з 12-мільйонним населенням. Див. W.W.Rostow, *British Economy of the Nineteenth Century* (Oxford: Clarendon Press, 1948), p.13.

⁵ Див. працю: Robert Owen, *The Life of Robert Owen* (2 vols.; London: E.Wilson, 1857-58), у якій показано, як енергійні та заповзятливі люди здобували великі прибутки в бавовняній промисловості в перші десятиріччя XIX ст.

колег-механіків уже самі собою могли бути достатнім стимулом для винахідництва так само, як в інших випадках прагнення заробити гроші. Людина, яка терпляче обробляє метал терпугом, прагнучи зробити гайку гладкою за допомоги майстерності своїх рук і точності окоміру, була так само необхідна для успіху нового механічного обладнання, як і капіталіст, який замовляв нові машини і платив тим, хто працював на них. А винахідник, якщо він не був водночас і капіталістом, як, наприклад, Джеймс Ватт, залежав від співпраці з механіком і капіталістом, поки його ідея не втілювалася в рухомому металі.

У будь-якому обговоренні інституційних новацій раннього промислового капіталізму дуже важливо враховувати, що старі порядки британського суспільства, хоч вони і змінилися під тиском технічних новацій першої половини XIX ст., не хотіли віддавати своїх позицій⁶. Той факт, що ранній промисловий капіталізм з'явився та розквітнув у структурі установ, яка була одночасно комерційною та провінційною, аристократичною та парламентською, острівною та індивідуалістичною, не доводить, що установи такого типу спричинили революцію. Припущення про необхідний взаємозв'язок між зростанням промисловості й заводами та взаєминами, специфічними для Британії (а також для Західної Європи та Північної Америки) є загальною помилкою догматиків-марксистів, лібералів XIX ст. і консерваторів XX ст.

Але це припущення вважалося правдоподібним приблизно до 1870 р., коли пальма індустріальної світової першості почала переходити від Великої Британії до Німеччини й Сполучених Штатів Америки. Адам Сміт (помер 1790) і філософи, що мислили схоже до нього, створили ретельно розроблену і виразну теорію, що показує, як раціональні дії вільно мислячих особистостей у процесі купівлі-продажу приводять до максимального задоволення людських потреб. І оскільки британські установи давали найширший простір саме для такого особистого прагнення задовольнити приватний інтерес, можна виснувати, що надзвичайний промисловий прогрес у Британії прямо зобов'язаний раціональності британських законів у поєднанні з ринковою свободою особистості. Ця філософія вільного ринку стала основоположною ідеєю ліберальної ідеології в середині XIX ст., а в багатьох європейських країнах — гаслом, що об'єднувало всіх, хто атакував закони та інші обставини, котрі стояли на заваді розвиткові промисловості в їхніх країнах.

Однак навіть у XIX ст. факти не відповідали такій теорії. Технологія швидко випередила ліберальні державні структури та знайшла розуміння в абсолютно інших типах суспільства. Індустріалізація Японії — найбільш дивовижний приклад, але навіть у західному світі зростання

⁶ Романи Джейн Остін добре нагадують про те, як війни і революції — індустріальна чи інша — позначалися на провінційному житті. І провінційна Британія до початку другої половини XIX ст. зберігала за собою одне з найважливіших місць як у суспільних відносинах, так і в політиці.

промисловості в Німеччині після 1870 р. і в Росії через два-три десятиріччя вбрало в обладунки сучасної індустріальної технології суспільства, де ліберальні традиції були політично слабкими чи незначними. Крім того, промисловість розвивалася під наглядом уряду та чиновників корпорацій, чий інтерес в успіхах підприємства, якщо його вимірювати персональним збагаченням через частку в прибутках, був часто незначним або зовсім відсутнім.

Навіть більше, у той час, коли промисловість Німеччини і Росії розвивалася дедалі швидше, британські капітани промисловості воліли спочивати на лаврах. Сини успішних промисловців прагнули вести життя, характерне для класу поміщиків. Господарі, які прагнули такого стилю життя, часто не бажали вкладати великі гроші в нове устаткування — навіщо втручатися в те, що й так добре працює? До того ж претензії на аристократизм вимагали відмовитися від активного щоденного управління фабрикою чи заводом, завести будинок у Лондоні або хоча б у Манчестері, а якщо можливо, то й замський будинок, подалі від бруду та гримотіння промислових процесів. Усе це неминуче й дуже сильно розширювало провалля між власниками і робітниками. Плідна в технологічному аспекті співпраця між підприємцями і найманими робітниками в ранніх скромніших майстернях поступово минала. Ще траплялися геніальні механіки, але мало хто з них прагнув, щоб його винаходи були використані для збагачення соціально далеких капіталістів, особливо коли винахід може вигнати на вулицю його товаришів по роботі.

Друга причина втрати Британією лідерства в промисловості полягала у відсутності систематичного зв'язку між теоретичною наукою і технологічними винаходами⁷. Звісно, інколи, коли виникали специфічні труднощі, промисловці радилися з науковцями-теоретиками. Так, шахтовласники уповноважили сера Гемфрі Деві 1815 р. винайти безпечну лампу для вугільних шахт, а професор природознавства Чарлз Вітстон став партнером у першій Британській телеграфній компанії (1837 р.), яка досягла успіху, коли підприємцям знадобилися його знання про електромагнетизм⁸. У наступному поколінні лорд Кельвін, професор університету Глазго, вирішив проблему певних труднощів, що заважали передавати трансокеанські телеграфні повідомлення, а також винайшов компас, який міг працювати на нових залізних кораблях, що будувалися на верфях Глазго⁹, але така співпраця між науковою теорією і технологічною практикою залишалася випадковою, і дуже часто нагальні справи раптово переривали обопільну угоду, коли специфічну проблему було розв'язано.

⁷ Див. Sir Eric Ashby, *Technology and the Academics: An Essay on Universities and the Scientific Revolution* (London: Macmillan & Co., 1958), pp.1-49 і далі.

⁸ Див. Charles Singer et. al., *A History of Technology* (Oxford: Oxford University Press, 1958), IV, 95-96, 656-57.

⁹ *Encyclopedia Britannica*, s.v. «Kelvin».

Фундаментальне сприйняття індустріального процесу вирізнялося статичністю. Як працівники, так і власники вважали, що коли нову технологію випробувано — виготовлено обладнання, технологічні навички засвоєно, ринок для кінцевого продукту встановлено — отже, далі процес може просуватися без значних змін. Але факти ніколи не відповідали такому ідеалові. На самому початку, коли початкові капітальні вкладення були ще незначними, суперник, озброєний новим патентом на поліпшене обладнання, міг легко зруйнувати ситуацію на ринку, знизивши витрати і ціни, і грубі струси, принесені економічними кризами, сприяли видаленню з ринку технічно застарілих підприємств.

Отже, усупереч усім наявним протиріччям, британські промисловці й робітники чекали стабільності або сподівалися на неї. Мірою того, як ростуча складність устаткування та розвиток виробничих процесів збільшували вартість початкових капітальних вкладень, неспокій, викликаний вітчизняною конкуренцією, спадав, але конкуренція із закордонними промисловцями зрештою виявилася не менш тривожною¹⁰. Ідея про те, що технічний прогрес є неперервним, не знайшла місця з-поміж людей, які клопоталися розв'язанням практичних питань у Британії. Їм було важко повірити, що довершені, чудові в роботі машини можуть застаріти. Парадоксальна ідея, що компанія має збільшувати поточні витрати, фінансуючи дослідження та розробки, спрямовані саме на поліпшення виробничого процесу на власних заводах, знайшла визнання в Британії лише насилу й тільки в деяких галузях промисловості перед першою світовою війною.

Британська потуга та національне багатство, можливо, зазнали втрат через такі соціальні й морально-інтелектуальні перешкоди технологічному прогресові. З іншого погляду, ця стабілізація промислового капіталізму, що була зароджувалась і не здійснилася, засвідчила силу та пристосованість старих моделей британського суспільства. Успішні капіталісти і вчені асимілювали традиційні погляди і манери вищих класів, а на іншому краю соціального спектра британські промислові робітники продемонстрували набагато більшу оригінальність, створюючи відповідний їхнім вимогам моральний всесвіт навколо нових установ, таких як паби, професійні спілки, методистська церква.

Якби Британія повністю виявилася надана сама собі, надзвичайний вибух винахідництва і технологічних змін, який досяг піку в першій

¹⁰ Історія виробництва анілінового барвника може служити прикладом викладеного. Після блискучого початку в Британії в 50-х рр. XIX ст. ця промисловість набула значно кращого розвитку в Німеччині в 60-х рр. XIX ст. Тісна взаємодія між німецькими хіміками-дослідниками та індустрією хімічних барвників гостро контрастувала зі становищем на британських фірмах, які, захистившись патентом, прагнули тільки експлуатувати винахід. Цей контраст, більш ніж інший одиничний чинник, дозволив Німеччині посісти провідну позицію в індустрії барвників перед першою світовою війною. Про виникнення британської промисловості барвників див. Singer *et al.*, *A History of Technology*, V, 269-74, 281.

половині XIX ст., зійшов би нанівець і запав би набагато повільніший темп технічної еволюції. Але Британія не була надана сама собі, навпаки, промисловий капіталізм, взаємодіючи з різними установами в інших країнах, зумовив другий, навіть потужніший за перший, імпульс для свого розвитку, і Британія була вимушена пристосовуватися до умов, що склалися.

Друга, або німецько-американська, стадія (до 1917 р.). Технологія, що існувала в другій фазі промислового капіталізму нового часу, охоплювала величезну різноманітність матеріалів і пошуки нових джерел і форм енергії, але провідне становище вугілля й заліза непорушно зберігалось аж до початку першої світової війни. Відмінності, властиві електротехнічній, хімічній, нафтопереробній промисловості, а також кольоровій металургії, поряд із такими різними їх виробами, як автомобілі, радіо, літаки, синтетичний текстиль, тільки починали оформлюватися. Але роль заліза і вугілля, які від початку XIX ст. залишалися королями технології, почала змінюватися. Виявилось, що вугілля можна використовувати не тільки як просте паливо — смоли від його перегонки можна було перетворити на такі різні продукти, як аспірин, фарби, вибухівка. Фундаментальні зміни торкнулися також і використання заліза — після винаходу Бессемером конвертера (1856 р.) стало можливим у масових обсягах отримувати сталь. Сама сталь як хімічна суміш заліза, вуглецю та інших елементів могла бути нескінченно різноманітною за якостями. Хіміки і металурги дістали можливість стандартизувати й точно контролювати якість своєї продукції та відкрили, що мінімальна зміна складників і їх співвідношень дає сталь з величезним спектром властивостей за твердістю, стійкістю до іржі, гнучкістю. Сам термін «сталь» став збірним для різних типів металів зі специфічним використанням. Отже, хоча залізо і вугілля все ще вели перед серед промислових матеріалів між 1870 р. і 1917 р., наприкінці цього періоду хіміки і металурги перетворили цих двох королівських близнюків на комплекс багатьох абсолютно нових речовин.

Отримання спеціальних сталей і похідних вугільних смол є прикладом загального напрямку в технології кінця XIX ст. Нове використання вугілля та заліза полегшувалось і тим, що властивості продуктів, отриманих із них, як і їх зміну, можна було контролювати на молекулярному та субмолекулярному рівнях. Хіміки вихопилися в перші лави технологічного прогресу, перетворивши промислових інженерів на своїх підручних¹¹, і рівень старої технології, яка діяла на рівні маніпуляцій

¹¹ Кар'єра Юстуса фон Лібіха, професора хімії в Гессені та Мюнхені (1824–1873 рр.) яскраво символізує союз між теоретичною хімією і технологією. Крім своїх теоретичних відкриттів, з яких найвідомішими є визначення та аналіз хімічних компонентів, необхідних для зростання рослини, Лібіх викладав значні кількості промислових і комерційних хіміків XIX ст.

на макроматеріальному рівні, утіленому в залізних машинах, був приголомшливо перевищений драматичною мініатюризацією природних сил, використаних у промисловому виробництві. Усвідомлені дії з молекулами, атомами, елементарними частинками (у випадку з електрикою), силами і властивостями вивели технологію на якісно новий рівень, де виявилось можливим контролювати як матерію, так і енергію. Замінивши використання пари як рушія, електрика змогла урухомлювати величезну різноманітність машин, до яких звичайні передавальні шестерні навіть не могли підступитися. Якщо стаціонарний паровий двигун із громіздкими шатунами, клапанами, гримливими рухомими частинами та пасмами пари й диму був механічним архетипом першої стадії сучасного індустріалізму, машина, в якій причину дії не фіксували чуття людини — радіо, трансформатор, електролітична ванна, фотопластина або електрична піч — є символом другої стадії.

Звісно, нові технології не просто заступили старі процеси, як колись паровий двигун заступив м'язову силу тварин і людини. Нові досягнення в старому стилі технології іноді мали велике значення. Збільшення розмірів домен, локомотивів, пароплавів, друкарських пресів мало важливі наслідки для економіки, а винахід автомобілів і аеропланів знаменував зміну людського суспільства, порівнянну з тією, яку принесли залізниці. Але ці поліпшення, навіть такі явні й приголомшливі, скорше були виконанням обіцянок першої стадії промислового капіталізму, ніж провісниками другої стадії — стадії, яка триває і в 60-х рр. ХХ ст.

* * *

Соціальна організація та основні ідеали промислової організації в Сполучених Штатах перед першою світовою війною близько подібні до Англії. США сприйняли багато особливостей британського суспільства, вони були навіть більш замкнені, довіряли урядовцям і чиновникам мінімальні економічні й соціальні функції та не мали, особливо на півночі, виразної диференціації соціальних класів. Задовго до американської революції фінансова винахідливість і ринкова кмітливість міцно утвердилися в суспільстві Нової Англії та штатів Середньоатлантичного узбережжя, а механічна винахідливість янкі не мала рівних у світі. У такому суспільстві промисловий капіталізм нового часу легко пустив коріння, особливо коли залізниці та річкова навігація зробили доступними багаті поклади вугілля та заліза в Пенсільванії та інших внутрішніх регіонах. Величезні природні ресурси Сполучених Штатів і порівняно нечисленне, але швидко ростуче населення зумовили збереження до першої світової війни — і навіть після — атмосфери буму, дуже схожої на ту, що існувала в Англії між 1790 р. і 1850 р. До того ж індивідуалістичні ідеали і практичність американських промисловців були дуже схожі на ті, що визначали ранні етапи вікторіанської епохи, вкриваючи легким нальотом суспільної добропристойності грубу реальність заводського життя.

Кар'єри механіків і підприємців, таких як Томас Едісон (помер 1931) і Генрі Форд (помер 1947), повторювали досягнення Ричарда Аркрайта (помер 1792) і Джеймса Ватта (помер 1819) з більшими фінансовими можливостями та з більшими, як за кількістю учасників, так і за географічним розмахом, масштабами ринку.

Індустріалізацію Сполучених Штатів значно пришвидшив численний і розмаїтий потік іммігрантів. На 1914 р. американський народ став етнічною лігою націй з переважанням європейських елементів, включенням негритянської меншини й бодай символічним представництвом усіх інших великих гілок людства. Культурне розмаїття цієї суміші додало своєрідних рис у суспільне й психологічне напруження, притаманне епосі промислового капіталізму з огляду на перехід від сільського життя до міського. Американське розв'язання цього питання ґрунтувалося на підкресленні англійської культурної спадщини і політичних прецедентах, затушувавши, принаймні на кілька десятиріч, багатоманітність, яку принесли з собою іммігранти, і створивши порівняно гнучку основу, на якій могли взаємодіяти культури різних верств населення.

Індустріалізація Сполучених Штатів відрізнялася від свого британського прототипу також і тим, що тут корпорації швидко стали звичайною формою організації для американських бізнесменів. Для американських корпорацій було характерним перетворення на приватну бюрократію, де влада належала більше чиновникам-керівникам, ніж власникам, що яскраво відрізняло такі корпорації від суворого індивідуалізму, який переважав у Британії під час першої стадії промислового капіталізму. Державне регулювання приватного бізнесу також засвідчило, що могутні компанії, такі як «Стандарт Ойл» Джона Рокфеллера, іноді переростають розміри, припустимі для приватної власності навіть у Сполучених Штатах. Але ці тенденції дістали повніший розвиток у Німеччині, де традиції прусського уряду сприяли помітному впливові на перебіг економічного життя і де прості люди сприймали державних чиновників не як свиней, що годуються податками, здертими з чесних трударів, а як представників трансцендентного явища — держави, в якій (принаймні в принципі, якщо не фактично) приватні інтереси підлягали очищенню в ім'я загального добра.

* * *

Індустріальний розвиток Німеччини був дуже схожий на процеси, що відбувалися в цей час у Сполучених Штатах, частково тому, що обом країнам були потрібні залізниці, аби зробити доступними свої мінеральні багатства, раніше відрізані від переробки проблемами транспортування з внутрішніх областей. Але відносно жорстка класова система в Німеччині, авторитетне і популярне, майже містичне сприйняття держави, переваги німецької системи освіти, розвинена верства ремісників, організованих у цехи, — усе це гарантувало, що сучасна індустрія в Німеччині мати-

ме моральний і соціальний характер, відмінний од відомих у США та Англії.

Найважливішою німецькою новацією було запровадження добре продуманого, свідомого управління процесом індустріалізації. Це управління здійснювалось у трьох різних напрямках, які можуть бути означені як 1) технічний; 2) фінансовий і 3) виховання нової людини.

1. У сфері техніки німці ввели винахідництво в організаційні рамки, зробивши його зваженим, передбачуваним щодо результатів. Велико-масштабна німецька промисловість вийшла на сцену, коли результати хіміків почали збігатися з теоретичним розумінням об'єкта їхньої діяльності й допомогли утвердженню думки про те, що техніку можливо нескінченно поліпшувати. Німецькі хімічні та електричні компанії були піонерами у створенні промислових дослідницьких лабораторій, де працювали науковці, чиї дослідження та експерименти сприймалися не як діяльність допоміжного підрозділу, а як постійна складова підприємства. Отже, кілька німецьких корпорацій інституціювали технічні винаходи встановленням надійного зв'язку між академічною наукою та звичайними фабричними справами. Винагородою стало світове лідерство німецької хімічної та електротехнічної промисловості.

2. У фінансовій сфері німецький уряд установив зону продуманого управління через контроль над ринком, що, принаймні теоретично, спрямовувало рішення промисловців. Тарифи, і передусім точні тарифи на залізницях, використовувалися для підтримки окремих підприємств і оборонної промисловості. І раніше, але особливо після 1866 р., коли Пруссія вперше показала, як досягнути переконливої стратегічної переваги, швидко рухаючи війська залізницею, почали звертати увагу на потенційне військове використання залізниць. Необхідність швидкого розгортання військ уздовж кордонів, що зазнавали небезпеки нападу, стала важливішою за будь-яку фінансову вигоду у визначенні напрямків, де вести будівництво нових залізниць. Таке ігнорування ринкових вимог дало Німеччині змогу не тільки досягнути значних військових переваг загалом, а й після 1879 р., коли держава викупила залізниці в приватних власників, розвинути надзвичайно ефективну транспортну мережу.

Урядові агенти були не просто чиновниками, які контролювали розвиток промисловості. За сприяння держави виникло кілька приватних бюрократій, які мали надзвичайно великий вплив на зростання німецької економіки. Ці приватні ієрархії називалися банками. Їхня влада зростала, оскільки вони фінансували німецьку індустрію, надаючи їй довготривалі позики в розмірах, в яких британські банкіри, котрі неохоче вкладали гроші в машинобудування та будівництво, відмовлялися від кредитування. Можливість таких позик сильно пришвидшила піднесення німецької промисловості після 1870 р.; але був й інший бік цієї монети — банки наполюгали на праві голосу в тих підприємствах, які вони фінансували. Це право здійснювалось переважно введенням пред-

ставника банку до складу правління директорів. Коли банк установив такий початковий симбіоз із різними індустріями та численними підприємствами, незалежність окремих фірм перетворилася на фікцію. Думка банкіра, національного чи навіть міжнародного масштабу, домінувала над рішеннями керівників.

Картелі стали характерними для німецького способу управління промисловістю, де чільну роль відігравали великі банки. Головною метою картелю був контроль над ресурсами і цінами на продаж певних груп товарів із метою збільшити прибуток для індустрії загалом і мінімізувати коливання в потокові товарів і обслуговування, що проходить через промислову структуру. Було звичайним явищем, коли встановлювалася угода про розділ ринку між усіма членами картелю з визначенням частки торговельної участі й ціни, оскільки нерідко той самий товар пропонувався різним класам покупців за різними цінами. Деталі варіювалися залежно від роду промисловості, і в разі неможливості стандартизації продукту принцип картелю, звісна річ, не використовувався. Але у вугільній і сталевій промисловості та в інших провідних галузях німецькі картелі діяли з чимраз більшим успіхом.

Через картелі німецькі фінансові й промислові керівники контролювали ринок (у певних межах), замість того, щоб дослухатися до нього. Під час першої стадії промислового капіталізму просто вважалося, що коливання цін — природне явище ринку, активність підприємств підлаштовувалася залежно від його зростання або спаду, немов у фермерів, що чинять залежно від погоди. Німецькі картелі, звісно, також залежали від змін на світовому ринку в роки перед першою світовою війною¹², але, запровадивши планування випуску продукції та деякі жорсткості щодо цін, вони досягли доти недоступного контролю над фінансовим кліматом.

3. Навіть у Німеччині перед 1914 р. прогрес у вихованні нової людини був нерівним. Утім, німецькі технічні та професійні школи готували учнів ефективніше, ніж будь-які інші у світі; закони соціального страхування Бісмарка також увели новий елемент свідомого управління в мільйони людських життів. Навіть більше, тіньові маніпуляції Бісмарка засобами масової інформації також були попереднім кроком до контролювання думок, яке так поширилося в наші дні.

Важливішим, ніж ці досить боязкі перші кроки, у загальнонаціональному масштабі було те, що власники-підприємці швидко здали позиції верстві професійних управлінців, які не тільки з унікальною ефективністю керували заводами, фірмами, картелями і банками, а й визначали умови свого власного існування створенням управлінської

¹² У співпраці з французькими, голландськими й іншими банкірами та промисловцями картелі діяли відповідно до свого принципу та за межами національних кордонів, регулюючи постачання деяких товарів перед першою світовою війною.

БРИТАНСЬКИЙ СТИЛЬ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

ДОСЛІДЖЕННЯ

БАНКІВСЬКА СПРАВА

ДЕРЖАВА

ПРОМИСЛОВІСТЬ

НІМЕЦЬКИЙ СТИЛЬ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ

ДОСЛІДЖЕННЯ

ПРОМИСЛОВІСТЬ

БАНКІВСЬКА СПРАВА

ЗАЛІЗО

ВУГІЛЛЯ

СПЕЦІАЛЬНІ СТАЛІ

ПОХІДНІ ВУГІЛЛЯ

ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ

еліти з суворою внутрішньою дисципліною та почуттям ліктя, абсолютно відмінними від індивідуалістичного й нічим не прикритого прагнення до грошей, такого характерного для британських бізнесменів початку ХІХ ст. Члени німецької промислової та комерційної еліти розподіляли самі себе в струнку бюрократичну ієрархію та винагороджували самі себе за успіхи й вірність духові своєї кліки просуванням на вищі посади з розширенням влади. Гроші як такі — нагорода і міра успіху на ринку — часто мали менше значення для таких людей, ніж престижність їхнього рангу в товаристві.

Досить вузька олігархія набирала своїх членів із найздібніших і найдисциплінованіших кандидатів, просуваючи їх у службі протягом життя під суворим контролем, і цим дуже нагадувала піраміду державної бюрократії. У такий спосіб насправді промислова та урядова бюрократії частково перекривали одна одну. У Німеччині державні чиновники керували залізницями, шахтами, телеграфом і телефоном, але в той же час найяскравіше виявлялася прихильність державних чиновників до приватних корпорацій, і вона досягала кульмінації в активній і тісній

співпраці між основними промисловими постачальниками і пруським генеральним штабом.

Звісна річ, що приголомшливі досягнення в інженерній психології в XIX ст. сконцентрувались у військовій сфері — і тут впадало в очі німецьке лідерство. У післянаполеонівський період Пруссія була першою з європейських держав, яка зробила військові навчання (принаймні в принципі) звичайними в мирний час, і успіхи, яких досягли пруські солдати-резервісти, діючи під час війни за планами, наперед розробленими офіцерами, здивували всю Європу. Після перемог Пруссії над Австрією 1866 р. і над Францією в 1870–1871 рр. усі континентальні правителі Європи терміново наслідували пруський приклад. У висліді перші тижні першої світової війни принесли дивне видовище величезних людських машин, складених із взаємозамінних частин, які діяли абсолютно надлюдським чином і рухалися відповідно до раніше встановлених і незмінних планів. Мільйони людей, що складали протиборчі машини, діяли так, наче вони втратили розум і свободу волі. Як наслідок, у серпні 1914 р. десятки тисяч людей зустріли свою смерть із радістю, полишивши реальність задля автоматизму сомнамбулічного героїзму.

Подальші роки війни принесли гігантське злиття всіх різноманітних елементів німецького суспільства, яке так енергійно розширювало рамки свідомого контролю над соціальною дією. На 1917 р. після трьох років війни різні групи й елементи бюрократичної ієрархії, які раніше, у мирний час, діяли незалежно одне від одного, стали підлеглі одному (і можливо, найефективнішому) з них — генеральному штабові. Військовики контролювали цивільних урядовців, персонал банків, картелів, фірм і фабрик, інженерів і науковців, робітників, фермерів — кожний елемент німецького суспільства і всі зусилля, не тільки в теорії, а й великою мірою на практиці, були спрямовані на досягнення перемоги у війні.

На 1917 р. карткова система та воєнні потреби заступили ринкові ціни як регулювальників розподілу всіх важливих товарів. Розрахунки потреби в робочій силі, сировині, транспорті й енергії переважали фінансовий контроль і розрахунки. Науковий талант також був мобілізований для розв'язання такого термінового завдання, як фіксація атмосферного азоту, без якого Німеччина не могла виробляти вибухові речовини і добрива. Військова організація імперської Німеччини також поширилася, хоч і не так абсолютно, на території союзників або країн, завойованих німецькими військами. Концентрація потужності держави в ім'я цілей держави таким чином перетворилась, у рамках, окреслених австрійською незібраністю, бельгійським небажанням і балканською відсталістю, на міжнародний тоталітаризм. Під час першої світової війни німці хутко перевершили всі інші нації в досягненні найбільшої концентрації та в нівелюванні людських і механічних ресурсів для воєнних цілей. Поразка 1918 р. спричинила демонтаж військово-адміністративної машини, яка була серцем комплексу влади. Однак демонстрація можливостей

того, чого можуть досягнути рішучі, жорстокі й розумні люди, маючи сильне відчуття ліктя та організовані в згуртовану ієрархію влади, яка концентрує енергію і ресурси всієї нації на досягненні цілей, визначених керівною верхівкою, не давала спокою одним, надихала честолюбство інших і свідчила про настання нової ери у світовій історії¹³.

Кожна західна нація мала свій нюанс у стилі індустріалізму, як і в усьому іншому, тож як британські прецеденти й моделі по різному сприймалися на континенті в першій половині XIX ст., так і німецька модель пізнішої частини сторіччя змінювалася залежно від місцевих традицій, навичок, ресурсів і змагалася з різними моделями, що їх пропонували Британія та/або Франція в Східній і Південній Європі в початковій фазі промислового капіталізму. Але 1917 р. промисловий капіталізм лише почав пускати коріння поза межами Західної Європи та північного сходу Сполучених Штатів. Попри величезний вплив на народи земної кулі, промисловий капіталізм був усе ще екзотичним місцевим паростком, коли перша світова війна грубо і вщент розбила Новий режим Європи.

3. ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

У 1789 р. французькі Генеральні штати, перетворившись на Національні збори, виголосили права людини й увели їх до нової конституції. Так демократична революція, яка вперше здобула своє помітне вираження в британських колоніях у Північній Америці, перенеслася через Атлантику та під сурми вкоренилася в самісінькому серці Європи. За сурмами перших днів минало понад 20 років салютів і феєрверків, унаслідок яких ідеї революції поширилися майже цілою Європою, а також запалили Південну Америку. Аж до першої світової війни перед європейськими політиками на порядку денному стояло питання, як пристосувати успадковане політичне різноманіття до ідей, недавно відкритих у Франції, тобто як секуляризувати, раціоналізувати й реформувати чинні установи у світлі демократичних принципів¹⁴.

¹³ Автор книги: Thorstein Veblen, *Imperial Germany and the Industrial Revolution* (New York: Macmillan Co., 1915), можливо, точніше передає мою концепцію німецького індустріалізму, ніж будь-яка інша книжка. Допомогли також дані з праці: J.H. Clapham, *The Economic Development of France and Germany, 1815–1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1951).

¹⁴ Пристрасні емоції та події, породжені французькою революцією, а також позиція, сила та вага Франції в західному світі після 1789 р. дещо заступили більш ранній американський приклад. З цієї причини здається кращим сконцентруватися тут повністю на Франції й утриматися від обговорення поразок і перемог демократичних ідеалів у Сполучених Штатах. Протягом XIX ст. розвиток Сполучених Штатів був повністю самобутнім, величезною мірою завдяки їх географічному положенню. Американський розвиток став провінційним, як це було в XVII ст., але не в XVIII ст. і не в XX ст. Навіть американська громадянська війна 1861–1865 рр. мала дуже малий вплив за межами США. Рабство і кріпацтво в більшості країн Європи було скасовано ще раніше, ніж у Сполучених Штатах, за винятками штibu Куби та Бразилії, і досягнення військової справи за роки громадянської війни, яка провістила певні особливості битв першої світової

Сама французька революція була зіткана з протиріч. Не кажучи вже про неминучі компроміси на практиці, революційна теорія, підсумована в гаслі «Свобода, рівність, братерство», була пронизана неоднозначністю. Але неоднозначність була і є суттю всіх ефективних політичних гасел, даючи людям із різними поглядами змогу згуртуватися всупереч відмінностям для активних дій. У цьому сенсі революційний рух у Франції ввібрав у себе такі ж різні людські мотиви, як і будь-які минулі потрясіння європейської історії, у тому числі Реформації.

Свобода передусім може означати право більшості подолати всі перешкоди своїм бажанням. Парадоксально, хоч і добре зрозуміло, що свобода може означати навіть право кліки давати просвіту народові, використовуючи звичні інструменти закликів і погроз, але за необхідності відкрито вдаватися до насильства для переконання тих, хто вагається, і для того, щоб запобігти ворогам народу сіяти отруту обману. Але свобода могла означати й прямо протилежне — право особистості здійснювати все, що вона бажає в широких межах практично здійсненого, навіть якщо її поведінка неприємна чи образлива для більшості. Власне, свобода могла означати як радикальне поширення, так і жорстке обмеження урядової влади, і це слово регулярно залучалося до полеміки для виправдання всякої політики.

Рівність і братерство також містили в себе драматичні протиріччя. Що означає рівність? Рівність усіх перед законом, коли всі мають сплачувати однакові податки, зазнавати однакових обмежень і насолоджуватися однаковими свободами? Якщо так, чи справді багата людина рівна бідній і голодній, налаштованій продати свої права за харчі? Чи справжня рівність також вимагає зрівняти економічний статус і перерозподілити власність? І чи будуть багатії після революції рівні перед законом, чи вони будуть ворогами народу, яких необхідно придушувати спеціальним законодавством? Що ж до братерства, то всі люди брати чи тільки французи? Чи, можливо, тільки люди з правильними думками — брати, в оточенні неосвічених або підступних ворогів? Чи братами є тільки добропорядні французи, а представники інших народів не можуть бути членами братерства, навіть якщо поділяють їхні переконання? Ці суперечливі тлумачення були властиві французькій революції від початку і виявилися цілком ясно в перебігу революційної боротьби, коли в лавах революціонерів раз по раз відбувалися подрібнення на фракції.

Немає потреби детально викладати тут заплутану партійну боротьбу та історію коаліцій, що змінювалися як у самій Франції, так і поза її межами у період революції. Достатньо сказати, що після того, як конституція,

війни, залишилися майже непоміченими. За п'ять років по закінченні американської війни Пруссія двічі показала, як перемагати завдяки одній-єдиній добре спланованій военній кампанії. Маючи перед очима пруську модель, професійні військовики Європи та іншого світу не бачили особливих причин вивчати масоване пересування американських громадян в одностроях.

написана Національною асамблеєю, припинила існування і дружні відносини між Францією, Пруссією та Австрією виявилися зруйнованими (1792 р.), розвиток подій почав швидко наближатися до точки кризи. На 1794 р. воєнні успіхи врятували Францію від чужоземного завоювання; але саме вони вкупі з дедалі більшими внутрішніми неладами та ідеологічною панікою і відкрили дорогу честолюбним намірам Наполеона Бонапарта, який захопив владу 1799 р. і правив Францією, посилюючи своє самодержавство, аж поки в 1814–1815 рр. коаліція європейських держав не перемогла та не скинула його.

Тож революція привела не до народного і республіканського правління, а до військової диктатури, за якою настало відновлення монархії. Хоча плин подій зумовив гіркий крах усіх досвітніх сподівань революційних партій, усе ж таки багато з них здійснилися. Масове скасування феодальних прав разом із розподілом земель колишніх власників через конфіскацію, розпродаж власності церкви і знаті зробив Францію ХІХ ст. нацією фермерів. Перерозподіл землі виявився фундаментальним у тому сенсі, що стабілізував французьке суспільство та зробив революцію незворотною. Але практичні селяни¹⁵, господарі своєї землі, дружин і дітей, які занурились у такі практичні важливі справи, як ціни на пшеницю та розмір доччиного посагу, були тільки частиною революційних змін. Миське життя також змінилося з поваленням цехів та інших старозаконних корпорацій і монополій; зміни управління державою і взаємовідносин між державою та окремою особою охопили життя як міста, так і села і можуть бути згадані як найважливіше досягнення французької революції.

Зміни політики перебували в осередку революційних прагнень. Вони полягали у спробі створити уряд, який був би гідний великого і вільного народу, мільйони якого билися за свою революцію, гинучи сотнями тисяч, — принаймні так твердили вожді революції. Жонглювання конституційними нормами, яке пронизувало всю історію Франції з 1790 р. по 1815 р., potwierдило на практиці та без сумніву те, що раніше було тільки радикальною теорією, — що уряд насправді є творінням не Бога чи природи, а людини. Звісно, консерватори й ліберали різко розійшлися у поглядах із приводу того, чи показали революційні досліди з конституцією, що створений людьми уряд може слугувати людям краще, ніж Старий режим. Але було незаперечним, що французи досягли успіхів, попервах за республіки, а згодом під проводом Наполеона, у мобілізації незбагненої енергії, спрямувавши її на служіння національній державі.

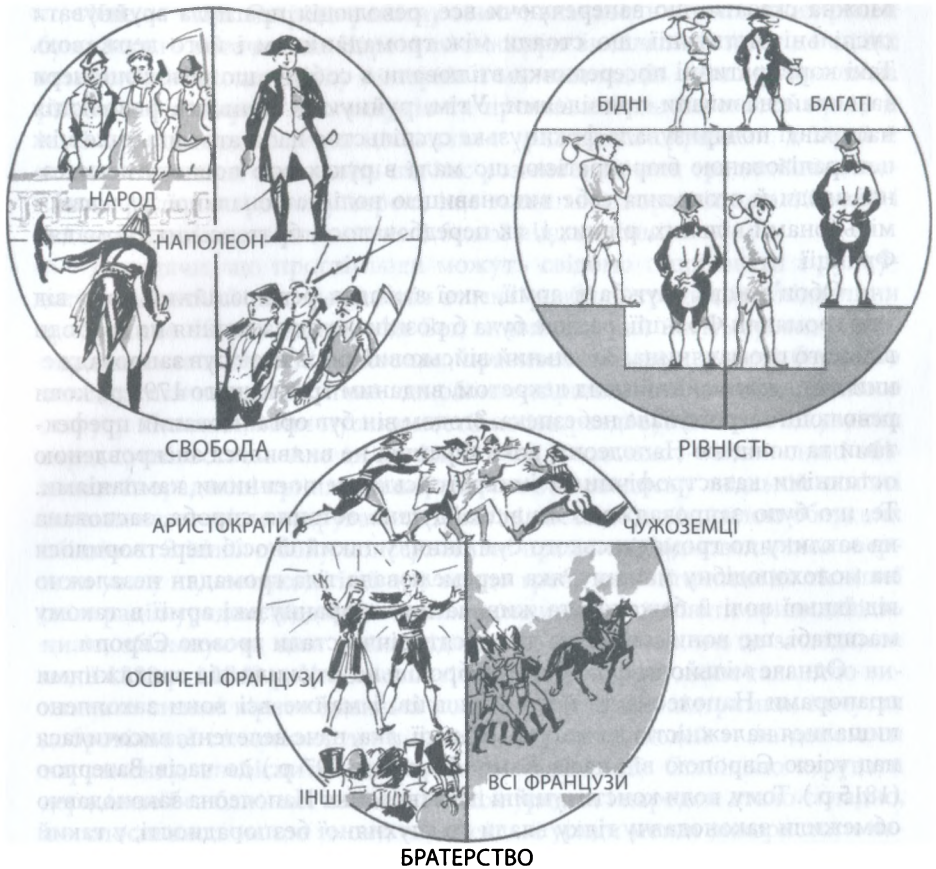
¹⁵ Економічне передбачення, поряд із рівним розділом заповіданого майна, згідно з Кодексом Наполеона, зробило французьке селянство вкрай неохочим стикатися з необхідністю переділяти землю між багатьма дітьми. Тому селяни загалом прагнули обмежити чисельність своїх родин. Порівняно низький темп приросту населення, що сповільнював справді швидку індустріалізацію у Франції, став одним із несподіваних довготривалих наслідків французької революції.

Цей аспект французької революції зробив із неї могутнього близнюка промислової революції, оскільки дуже сильно розширив можливості народів і урядів Заходу.

Французька революція, якщо її розглядати в такому світлі, виглядала дивовижно схожою на відновлення руху до централізації та консолідації, який був характерним для французької монархії за середньовіччя. Але революціонери діяли в ім'я нового й цілковито абсолютного монарха — народу. Теорія, що відкрито проголосила зверхність прав і гідності простолюддя з вулиць або ланів і певною мірою досягла цього, також полегшила суверенному народові можливість через своїх офіційних представників вимагати нового служіння та найбільших жертв від окремих представників цього самого народу. Люди — громадяни й господарі власних прав, що покинули бути слугами короля і знаті, — стали прямо відповідальними за долю держави. Будь-кому, хто не визнавав своїх обов'язків, можна було нагадати про них. Дурнів можна було навіть примусити до свободи силою.

Отже, революційний французький уряд, озброєний демократичною теорією та прищпорений гострою потребою в грошах, товарах, людях, не замислюючись, ламав звичні стримувальні та рівноважні сили, які обмежували абсолютну монархію у Франції за часів Старого режиму. Незаперечні колись привілеї, права та імунітет були відкинуті геть гарячкової ночі 4 серпня 1789 р. і ніколи не відновилися. Невдовзі після цього олігархічне місто й аристократичні провінційні уряди, разом із заплутаним клубком квазіурядових закладів, розсипалися мов самі собою та були замінені спершу різними надзвичайними комітетами, а зрештою — майстерно підігнаною, раціоналізованою, уніфікованою та насамперед централізованою бюрократичною адміністрацією.

З усіх корпоративних організацій і привілейованих груп, які виступали посередниками між центральною владою та особою за Старого режиму, тільки церква ефективно протистояла узурпаторству революційного уряду. Церква втратила свою земельну власність (1790 р.), натомість священники дістали державне утримання. Але це не зробило церкву гілкою урядової бюрократії — влада священників і єпископів поставала не з верховної волі народу, не з держави, а з її апостольської спадщини. Радикальні спроби витрутити християнство завдяки створенню релігії розуму зазнали повного краху, і намагання уряду демократизувати церкву, призначаючи на релігійні посади кандидатів відповідно до бажання народу, висловленого через вільні вибори, успіху не мали. Цивільна конституція духівництва, яка стала законом 1790 р., відкрила у французькому суспільстві шпарину, що існує й досі. Ті, хто відкидав, і ті, хто підтримував зусилля зробити церкву ближчою демократичним принципам, не змогли дійти згоди. Кожна сторона викликала сильні почуття, що виправдовуються інтелектуально суцільними, але абсолютно несумісними теоріями.

НЕОДНОЗНАЧНІСТЬ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Конкордат 1801 р., яким Наполеон уклав мир із папством, не зміг заживити краї в цієї рани. Одразу в післянаполеонівський період римська церква скрізь стала оплотом реакції, суперничати з якою у послідовному консерватизмі могли тільки державні протестантські церкви. Під час демократичної революції, утім, було досягнуто певного різновиду перемоги, навіть над клерикальними реакціонерами. У більшості країн католицької Європи ще до кінця XIX ст. захист цілей і прерогатив церкви передбачали не тільки прелати й монархи, сповнені страху перед революцією, а й політичні партії та асоціації мирян — наприклад, католицькі профспілки, які прагнули отримати широку народну підтримку й у багатьох випадках брали пряму участь у парламентських процесах.

На зорі революції такий проблиск у розв'язанні революційного конфлікту між демократичною і католицькою доктринами вельми скидався на кволий ірраціоналізм Старого режиму, а тому був просто немислимий.

Можна сказати, що заперечуючи все, революція прагнула зруйнувати суспільні інституції, що стояли між громадянином і його державою. Такі корпоративні посередники втілювали в собі те, що революціонери зазвичай називали привілеями. Утім, руйнуючи привілеї, революція насправді поляризувала французьке суспільство набагато сильніше між централізованою бюрократією, що мала в руках всю повноту величезної влади й оголосила себе виконавицею волі національної держави, і мільйонами вільних, рівних і, як передбачалося, братерських громадян Франції.

Обов'язкова служба в армії, якої зажадав революційний уряд від усіх громадян Франції, раніше була б розцінена як зазіхання на свободи вільного громадянина. Загальний військовий обов'язок був запроваджений як надзвичайний захід декретом, виданим тривожного 1793 р., коли революції загрожувала небезпека. Згодом він був організований префектами та поліцією Наполеона, доки Франція не виявилася знекровленою останніми катастрофічними імператорськими воєнними кампаніями. Те, що було запроваджено як відчайдушна остання спроба, заснована на заклику до громадянського сумління, у такий спосіб перетворилося на молохоподібну машину, яка перемелювала тіла громадян незалежно від їхньої волі й бажання та живила ними французькі армії в такому масштабі, що вони майже на два десятиріччя стали грозою Європи.

Однак мільйони французів добровільно служили під звияжними прапорами Наполеона та його маршалів, і майже всі вони захоплено пишалися належністю до могутньої нації, яка, наче велетень, височилася над усією Європою від часів Кампоформіо (1797 р.) до часів Ватерлоо (1815 р.). Тому, коли конституційні перетворення Наполеона законодавчо обмежили законодавчу гілку влади до слухняної безпорадності, у такий спосіб утинаючи шлях, яким, за демократичною теорією, мала бути висловлена воля народу, більшість французів навряд чи шкодували за тим, що й так знаходило мало шанувальників. Голос обраних законодавців під час короткого періоду, коли вони були вільні висловлювати свої думки, став більш схожий на настирливий гамір безвідповідальної школярської сварки, ніж на священні промови суверенного народу, так самовпевнено провіщеного послідовниками Руссо.

Ні поліція, ні префекти Наполеона та короля з династії Бурбонів, що заступив його, не могли відновити дореволюційний зв'язок між урядовцями і народом. Народ Франції вже вимовив багатомільйонними вустами слова про те, що уряд належить йому; і за багато людей вірили в це, щоб їх думкою можна було нехтувати. Звісно, правителі завжди виконували щось із волі та бажання свого народу. Але в більшості випадків досить точний традиційний розподіл ролей правителя і підданців давав змогу правителеві й підданцям ігнорувати один одного, поки зберігалися сталі суспільні зв'язки — традиційний збір податків, церемоніальні знаки поваги, святкові королівські милості тощо.

Уже за часів Старого режиму звичні визначення політичних ролей були досить неточними. Королі та міністри виявляли інтерес до таких некоролівських, на думку монархів і можновладців з інших земель за різних часів, справ, як комерція та промисловість; натомість купці й інші простолюдиці звично цікавилися урядовими справами, а іноді й впливали на них. Але навіть під час розмивання меж традиційних взаємин за Старого режиму король іще залишався королем з волі божої, і його підданці залишалися з волі божої підданими.

Доводячи, що прості люди можуть свідомо створювати і руйнувати політичний лад, революція вщент розбила традиційні підвалини врядування. Коли людина, а не Бог, виявилася, хай навіть трохи, відповідальною за політичні відносини, правителі більше не могли безпечно покладатися на автоматичне шанобливе сприйняття їхнього заведеного статусу. Навпаки, вони мусили постійно виправдовувати своє існування перед суспільством. Але ця політика була й пасткою — невиконані обіцянки та зражені принципи небезпечно залишались у людській пам'яті та мали властивість таврувати тих, хто піднісся до влади силою облудних обіцянок. З іншого боку, консервативні правителі, відмовляючись звертати увагу на новомодні ідеї про те, що треба залучати низи до тіснішої співпраці з урядом, віддавали іншим можливість завоювати прихильність низів, збільшуючи цим ризик відкритого повстання, як це засвідчили події 1830 р. і 1848 р. Успіх мали тільки ті правителі, яким таланило викликати сильні вірнопідданські почуття, ентузіазм підтримки, почуття добровільної самопожертви в чималій кількості людей — за допомоги парламенту, плебісцитів чи особистої чарівності. Стабільно керувати державою без близької взаємності між урядом і народом стало складно, а зголосившись на цю умову, європейські уряди могли використати набагато більшу частину загальної енергії населення, ніж раніше¹⁶.

Нові тісні відносини між народом і урядом були справжнім секретом французької революції. Тільки коли європейські монархи сприйняли революцію як справді величезну й глибоку суспільну ідею, що має безпосередній стосунок і до них, вони змогли зібрати сили, достатні, щоб повалити владу Наполеона. І хоча вони згодом і намагалися відмежуватися від збентеження, викликаного дуже тісними обіймами народу, королі й міністри Європи більше ніколи не заперечували цього нового моменту в місцевості керування державою.

Отже, у XIX ст. уряди або дуже посилені, або дуже послаблені щепленням демократичних принципів і претензій. З одного боку, уряд міг потрапити у складне, напівпаралізоване становище через неконтро-

¹⁶ Кілька міст-держав за класичної античності й середньовіччя досягли такої інтеграції народу й уряду, якої не змогли перевершити європейські національні держави XIX ст. Заслуговує на увагу, що деякі французькі революційні лідери обожнювали республіканські чесноти, ушлякнені в працях латинських істориків, і бажали творити Францію за зразком стародавнього міста-держави Риму.

льований розбрат серед населення країни, як це сталося в Австро-Угорщині. З боку іншого, монарх або міністр міг так майстерно грати на почуттях публіки, що це стимулювало надзвичайні успіхи, як у випадку з Бісмарком. Посилення урядів спостерігалось головню в Північно-Західній Європі. На півдні та сході континенту демократичні ідеї сіяли сумнівні та послаблювали відносно, якщо не абсолютно, імперії Австрії та Росії, створені на суходільних кордонах Європи в XVIII ст.¹⁷

Східні європейські імперії загалом, порівняно з західними державами, набагато відставали в такому питанні, як пробудження енергії дій серед своїх підданих; причина такого стану речей полягала в тому, що держави Західної Європи домагалися своїх величезних успіхів, оскільки суспільне становище середнього класу в країнах Північної Європи було набагато активнішим, ніж будь-де. Юристи, лікарі, крамарі й фінансисти, власники фабрик і рантє діяли як своєрідний привідний ремінь, що з'єднує уряд і широку громадськість, дбаючи про те, щоб перші почули дискусії других. Там, де такі групи були численними, багатими й мали групову самосвідомість, було можливо досягнути ефективного партнерства між урядом і народом. А там, де такі групи були слабкими та боялися вищих класів суспільства, такого партнерства не виникало. Навпаки, чиновники та аристократи й далі владарювали навіть тоді, коли, як в Австрії після 1867 р. і в Росії після 1906 р., обмеження парламентаризму були накинута бюрократичній державі. Таких напівзаходів виявилось абсолютно недостатньо, щоб установити ефективну співпрацю між правителями і підданими як в Австрії та Росії, так і в Османській імперії. Навпаки, в ім'я мовного націоналізму народні політичні рухи роздерли на клапті соціальну й політичну тканину Східної Європи¹⁸.

¹⁷ Цей факт, поряд із географічно окресленою сферою впливу промислового капіталізму протягом століття, або навіть трохи більше, змінив рівновагу впливу держав Західної та Східної Європи — рівновагу, яка в останні десятиріччя існування Старого режиму одночасно зі спробами Росії в політичній організації не відстати від інших європейських держав, здається, явно починала схилитися на Схід. Кримська війна (1853–1856 рр.), в якій французькі та британські експедиційні війська здобули перемогу над Росією на її території, драматизували ці зміни.

¹⁸ Вільний і демократичний устрій не вимагає збігу лінгвістичних, патріотичних і адміністративних кордонів, доказом чому можуть служити німецькомовні французи з Ельзасу, франкомовні бельгійці та швейцарці. Але в Центральній і Східній Європі, де географічне змішання різних лінгвістичних груп було надзвичайно складним, ідея про збіг мовних і політичних кордонів мала величезну підтримку.

Характерна невпевненість, що виникла з крахом сільського способу життя, що існував із прадавніх часів — великою мірою як побічний продукт промислового капіталізму, — додала особливої емоційної енергії націоналізмові кінця XIX ст. Порівняйте з силою подібних нерегульованих соціальних відносин за Реформації. Палкі націоналісти Східної Європи насправді намагалися розповсюдити свої ідеалізовані уявлення про життя тісної сільської громади на весь народ. Повна неспроможність національного самовизначення як засобу досягти такої ідилії стала абсолютно очевидною після першої світової війни, і закінчення гострої фази початкового становлення індустріалізованого світу може пояснити значне послаблення мовного націоналізму як складника живої

* * *

Приблизно після 1870 р. Новий режим, проголошений французькою та промисловою революціями, поступово дедалі більше ставав схожий на витручений ним Старий режим. У Західній Європі середні класи посіли центральне місце в суспільстві й політиці, розділяючи владу з чиновництвом (яке формувалося переважно з представників середнього класу) і укладаючи різні декоративні угоди із залишками аристократії. Ідеологічний відгомін гromу французької революції скрізь був приглушений прагматичними компромісами. Різні католицькі партії, утворені з санкції папи, почали входити до складу парламентів, і навіть диктаторськи налаштовані аристократи, такі як Бісмарк, навчилися грати в парламентську гру. Соціальні протилежності, які ще недавно здавалися несумісними, знайшли ґрунт для порозуміння.

Тоді ж почала розростатися нова група привілейованих корпорацій, що набули форми акціонерних компаній з обмеженою відповідальністю. Влада й сила таких компаній часто була величезною, і деякі з найбільших стали справжніми державами в державі. Спілки робітників також почали боротися за майже необмежену владу над своїми членами, або принаймні прагнути її; деякі з найбільш ідеологічно виразних політичних партій, найвідомішою з яких була Німецька соціал-демократична партія, розвинули свою організацію в спосіб життя. Таке розмноження напівавтономних груп у структурі національної держави істотно перешкоджало необмеженому політичному пануванню. Низка прагматичних і нелогічних компромісів між конфліктними інтересами ідеологій стала такою складною, що будь-яка зміна могла перекинути цілу структуру, як це сталося через плетиво різних інтересів та ідей за часів Старого режиму. До того ж напруження першої світової війни висадило ці компроміси в повітря, так само як колись французька революція зруйнувала баланс європейського Старого режиму, а ще раніше середньовічний дім Європи був повалений Реформацією¹⁹.

У ретроспективі легко визначити критичну слабкість у політичній рівновазі, яка виникла між 1870 р. і 1914 р., оскільки, попри сталий розважений баланс інтересів і компроміси між принципами, не було враховано інтересів двох стратегічно важливих груп. Меншу, але чіткішу, становили освічені меншини Східної Європи, які, діставши західну освіту та нахапавшись європейських теорій, побачили, що вони відчужені від соціального всесвіту своєї батьківщини. Крайні та вельми різноманітні соціальні погляди, підживлені в таких людей почуттям ізоляції та роз-

тканини європейського політичного життя після другої світової війни. Небезпечний, іноді політично руйнівний націоналізм в Африці та Азії після 1945 р. з цього погляду повторив більш ранній європейський досвід.

¹⁹ Можливо, книга: Bertrand de Jouvenel, *Du Pouvoir: histoire naturelle de sa croissance* (Genève: Éditions du cheval ailé, 1945) цим аналізом французької революції зробила найбільший внесок у науку, ніж будь-яка інша праця.

пачу, підтримували вулканічне кипіння революційних поривів під поверхнею життя в Східній Європі, а надто в Росії.

Водночас у більш індустріалізованих країнах Західної Європи фабричні робітники не завжди були налаштовані погоджуватися на політичне лідерство середнього класу. Від середини XIX ст. марксиста та інші запропонували промисловим робітникам бачення суспільства, ґрунтоване на їхньому власному способі життя та інтересах. Тому не дивно, що з 70-х рр. XIX ст. соціалістичні аргументи й відозви почали приваблювати велику кількість людей, особливо в Німеччині. Попри весь словесний грім, з яким марксиста засуджували капіталізм і буржуазний уряд, у своїй основі вони ще дотримувалися цінностей і структур демократизованої та компромісної національної держави, яка виникла зі злиття французької революційності зі старішими політичними традиціями. Одностайність, з якою всі, крім російських соціалістів, підтримали війну 1914 р., засвідчує цю думку.

Фатальний збіг обставин у політичній еволюції відрізняв Росію від західних країн. У 90-х рр. XIX ст. ідеологічний екстремізм, який існував у Росії задовго до цього, знайшов своє конгеніальне втілення в марксизмі. Одночасне зруйнування одноманітності сільського життя та виникнення сучасної промисловості почали змінювати селянську відсталість, що вкидало в розпач чутливих та інтелігентних росіян на початку XIX ст. Ініціатива держави щодо скасування кріпацтва й будівництва залізниць і заповзятливість поміщиків, які прагнули запровадити різні технічні та інші вдосконалення в сільському господарстві, — усе це в поєднанні з ростучою кількістю населення збурило сільські закраїни. Коли це сталося, інтелігенція, яка так довго потерпала через «неуцтво і глухоту» селянства, опинилася сам на сам зі сліпим розбурханим велетнем, який невтримно жадав світла. Міські умови також стимулювали зміни, тож царський режим, який ніколи не змирився навіть із французькою революцією, виявив, що йому кинули виклик як ліберали, так і соціалісти, невдоволення яких чинними порядками коренилось у житті міста і села. Програна війна проти Японії, а потім іще більші поразки у війні проти держав Центральної Європи, призвели до виходу на поверхню протиріч російського суспільства, наслідком чого стали революція 1905–1906 рр. і набагато більша революція 1917–1922 рр.

4. ХУДОЖНІ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ

Активність художників та інтелектуалів на Заході між 1789 р. і 1917 р. була дуже інтенсивною й виразною, як в якісному, так і в кількісному різноманітті. Ставлячи під сумнів те, що доти вважалося незаперечним, і прагнучи нових істин тільки задля відкриття свіжих робочих гіпотез, європейці послабили або зруйнували багато старих зв'язків, які систематизували їхнє мистецтво та керували ним протягом століть чи навіть тисячоліть. Так принаймні здається з позицій 60-х рр. XX ст.

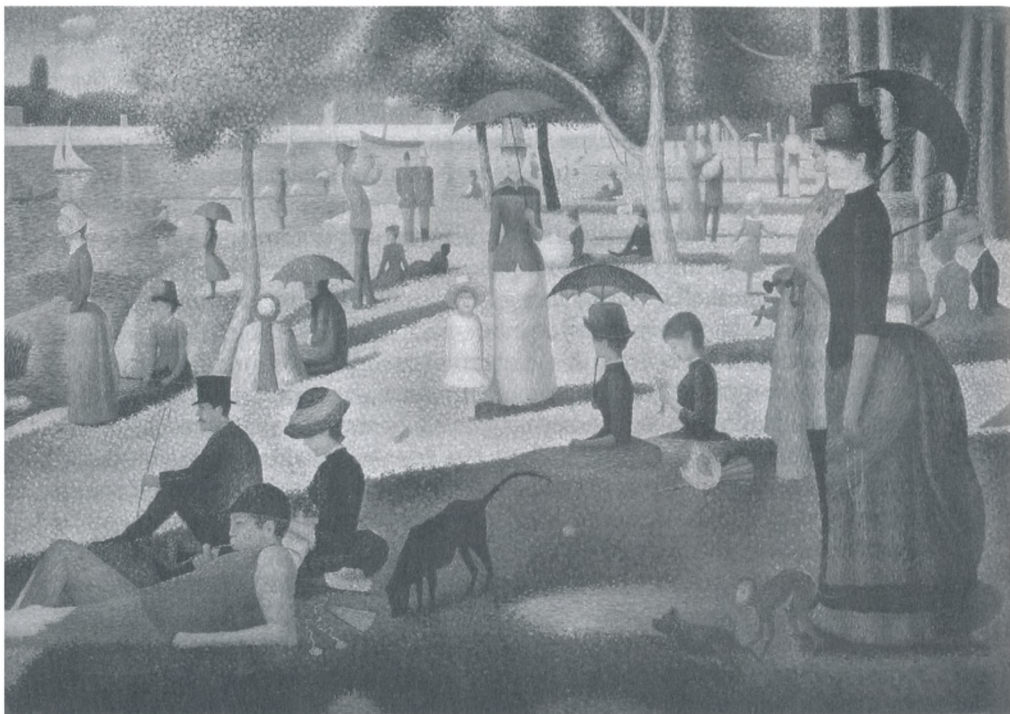
З іншого боку, культурні зв'язки з віддаленими епохами можуть бути частково ілюзорними. Багато що з різноманіття і плутанини просто загубилося й забулося, позаяк для мистецтва і спадщини думки, аби вижити загалом, необхідно пройти крізь фільтр смаків подальших поколінь. На додачу найважливіше те, що збільшення часової перспективи погляду часто зменшує суперечності сторіччя до граней цілого майже так само, як погляд із пташиного польоту, розмиваючи деталі, може перетворити особливості деталей пейзажу на мапу. Проте, через кілька століть головні лінії художнього та інтелектуального розвитку XIX ст. і XX ст. можуть проступити так само чітко й відкрито, як у будь-якій іншій епосі.

За браком такої перспективи легше визначити розпад добре знайомих зв'язків і цінностей, ніж передчувати й осягати вияви нового — якщо воно справді готове з'явитися. Ясна річ, що руйнування минувшини Заходу, або звільнення від неї, досить очевидні. На 1917 р. провідні митці відмовилися від обмежень, накладених принципами перспективи, у рамках яких європейське художнє бачення творило починаючи з XV ст. Фізики модифікували ньютонівські закони руху, обмежуючись якими, європейська наукова думка просувалася вперед із XVII ст. Суворе вершинне інтелектуальне досягнення XIX ст. — бачення світу на засадах еволюційної теорії — підірвало всі традиційні моральні та естетичні стандарти, звело західну думку до рівня пораненої гієни, яка гризе свої нутрощі на очах у всіх. Водночас вибухова енергія, що проявилася таким руйнівним чином, була також і визвольною силою для нових художніх, наукових і філософських поглядів, які виникли на початку XX ст.

* * *

У живописі техніка та засоби використання лінійної та повітряної перспективи для створення ілюзії тривимірного простору були використані задовго до 1789 р., і для сучасного смаку мало з того, що створене пензлем тих, хто далі дотримувався цих принципів, здається важливим і сповненим життя. Експерименти зі світлом і кольором у середині XIX ст. дали імпресіоністам набір нових образотворчих засобів, але тільки в наступному поколінні Вінсент Ван Гог (помер 1890), Поль Гоген (помер 1903), Поль Сезанн (помер 1906) звільнилися від рамок суворих обмежень, що їх накладали вимоги правил перспективи та реалістичного перенесення кольорів. Повна й остаточна відмова від техніки Відродження для створення ілюзії тривимірного простору сталася вже в діяльності наступного покоління, аж перед першою світовою війною, коли кілька художників-авангардистів у Парижі відмовилися від загальноприйнятої, добре усталеної умовності мистецтва в ім'я нового, особистого погляду, який від самого початку був майже незбагненним для розуму та часто не визнавав нічого важливішого, ніж миттєва химера, примха або жартиливий експеримент.

Проте, як будь-яке велике мистецтво, живопис десятиріччя, що

Інститут образотворчого мистецтва Чикаго. Меморіальне зібрання Хелен Берч Бартлетт (Art Institute of Chicago, Helen Birch Bartlett Memorial Collection).

Роден (Phaidon edition).

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ НОВИЙ РЕЖИМ

Міська ідилія, зображена Жоржем Сера (1884–1886 рр.), віддзеркалює середину літа нової європейської системи, коли середній клас Франції та інших європейських міст міг дозволити собі відпочити в неділю, гордий і задоволений висотами цивілізації довкола себе. Техніку Сера, що полягає в створенні зображення за допомогою безлічі різнокольорових точок, було задумано як науковий експеримент, ґрунтований на нових теоріях світла й кольору, але в старіших європейських традиціях, що відмовлялися від оптичної точності. Сера також дав вихід ростищому неспокою в успадкованих формах мистецтва.

Бюст Жоржа Клемансо, створений Роденом до початку першої світової війни, у 1911 р., може бути прикладом передання вищого рівня невизначеності й неспокою. Грубо різьблені, неполіровані скульптурні форми тут є засобом для зображення нескінченної втомленості духу, що виникла, коли революційні істини «Свободи, рівності, братерства» втратили свої ясність і силу.

передувало першій світовій війні, створив видатний зоровий символізм тенденцій, які лежать у самісінькому осерді культурного всесвіту західної людини. Найвагомішим доказом є тенденція, запропонована кількома художниками, які в десятиріччя перед 1914 р. довільно вирвали фрагменти зорових чуттів зі звичного контексту й згодом довільно скомпонували їх у новому порядку поза будь-яким зв'язком із зовнішньою реальністю. Але таке дроблення, часто поєднуючи непоєднане для звичного погляду, точно відобразило те, що трапилося з життями мільйонів людей під час і після першої світової війни. Тому здається, буцімто кілька надзвичайно вразливих душ передчували неминучий подальший розвал режиму західної цивілізації, який уже не був Новим, і таким робом вони символічно прагнули сповістити прийдешне за допомоги мистецтва.

Сьогодні, ретроспективно, здається очевидним, що вся конструкція західного суспільства, неідеально підігнана протягом ХІХ ст. до реалій промислового капіталізму та ідей демократії, почала хилитись і руйнуватися навіть перед 1914 р. Війна 1914–1918 рр. зрушила величезні брили традицій і загальноприйнятих норм поведінки, подібно до того, як Північний океан ламає кригу навесні — кожна плавуча крижина тверда й знайома, як винні пляшки та гітари на картинах Пікассо, і кожна здатна до руху і до поєднання — як ті пляшки та гітари — разом з іншими рухомими фрагментами зруйнованого минулого. Крига ще не завмерла, і до нових морозів ще чимало часу; і зусилля тоталітарних диктатур реорганізувати культурний всесвіт своєчинною силою та далекосяжними декретами поки що не мають успіху. Старанні зусилля художників ХХ ст. реорганізувати видиму реальність, чого вони так прагнули, здається, не досягли тривалих стилістичних успіхів, що також, можливо, стало містичним дзеркалом, в якому правдиво відобразилося суспільство.

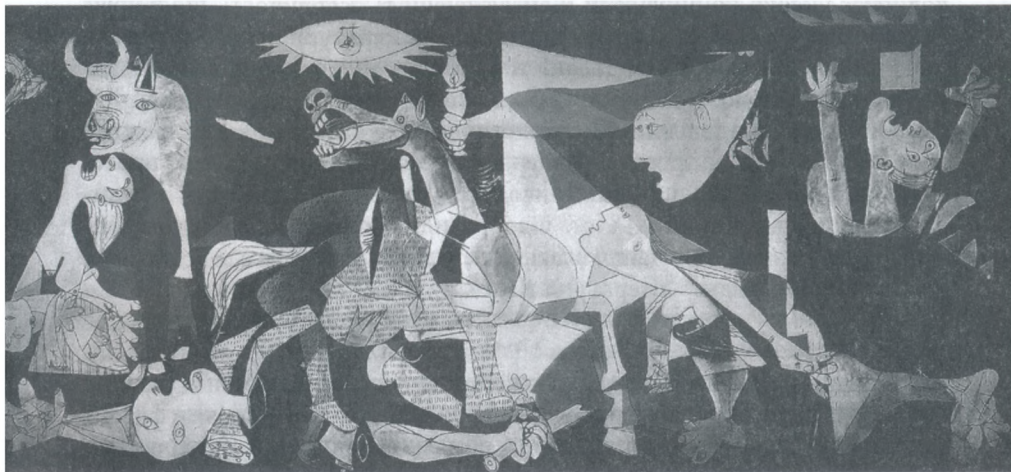
Серед мистецтв музика стояла на протилежному від живопису полюсі, але її розвиток між 1789 р. і 1917 р. був подібний до розвитку живопису. На початку того періоду музика, ще не вичерпавши можливостей восьмитонового гармонійного ряду, який давав можливість величезній кількості різних інструментів грати разом у будь-яких комбінаціях і окремо, почала швидко розвиватися. Людвіг ван Бетховен (помер 1827), Йоганн Брамс (помер 1897) і Рихард Вагнер (помер 1883), як і багато менш ушлюблених композиторів, чудово використали ці можливості. Проте перед початком першої світової війни, в атмосфері невизначеності, європейські композитори почали експериментувати з розмірами і гармонією, виходячи за межі успадкованих традицій; водночас мелодії, що чулися по американських пабах, та інші музичні експерименти вливали африканські ритми в західну музику, вони являли собою також драматичний, хоч і не такий свідомий, відрив від класичної традиції західної музики. Атональність і джаз, хоч вони й походили від протилежних крайнощів — інтелектуальної та чуттєвої, — прагнули (мов паралельні прями у неевклідовому просторі) зустрітися в точці, полярно протилеж-

ній правилам гармонії та ритму, як їх визначала європейська музична традиція початку XVIII ст.

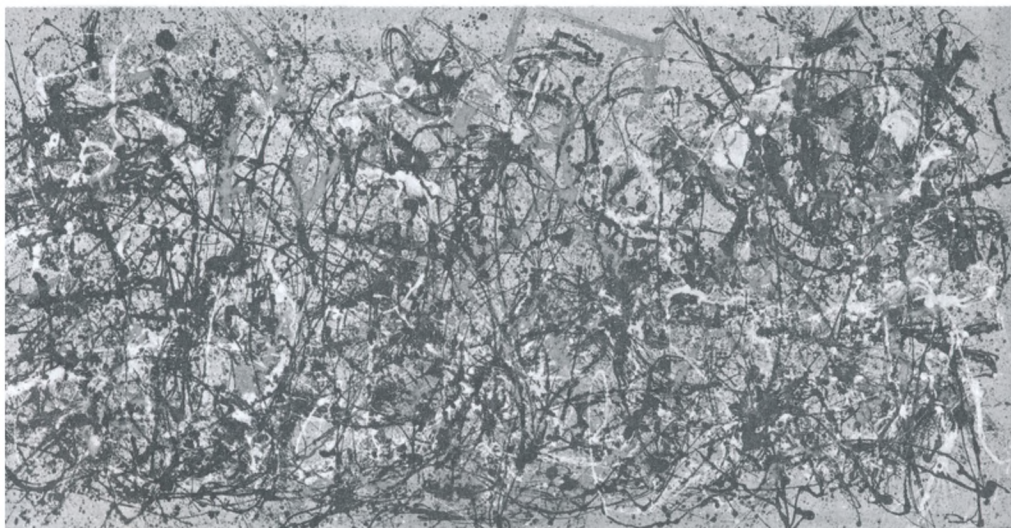
Різні напрями літератури і таких основних мистецтв, як скульптура й архітектура, перебували десь між крайнощами, репрезентованими передчасним ентузіазмом, з яким митці відкинули старі правила свого ремесла, і зверхньою байдужістю, з якою майже всі європейські музиканти оцінювали експерименти з джазом і атональністю перед першою світовою війною. Неважко знайти попередників радикального відходу. Достатньо згадати таких стовпів літератури, як романіст Марсель Пруст (помер 1922), драматург Артур Шнітцлер (помер 1932) або поет Олександр Блок (помер 1921), чи пригадати грубо різьблені скульптури Огюста Родена (помер 1917) і драматично спрощені форми ранніх скульптур Константина Бранкузі (помер 1957). Одночасно в архітектурі фантазії з кривих ліній і цементу Антоні Гауді (помер 1926) і ширяючі гордовиті хмарочоси, створені з використанням сталюого каркасу, Луїса Саллівана (помер 1926) разом, хоч і в різній манері, заперечували традиційні обмеження, накинута частково смаками, а частково технічними можливостями старих будівельних матеріалів і методів. Але до першої світової війни такі люди залишалися винятком. У Західній Європі головний потік літератури, скульптури й архітектури продовжував текти у звичному річищі, прокладеному переважно в XV–XVI ст., коли вперше постали національні літературні мови, а також набір ренесансних скульптурних і архітектурних тем.

Проте в Росії існувала могутня література, де першим світилом був Олександр Пушкін (помер 1837), яка протягом XIX ст. сягнула вершини своєї досконалості. Майже всі великі російські письменники демонстрували суперечливе ставлення до культурних традицій Західної Європи²⁰. Той факт, що багато мешканців Західної Європи перед 1917 р. почали відчувати подібну невизначеність у своєму ставленні до культурної спадщини, свідчить, що у творчості російських письменників XIX ст. (мов у Фукидіда в Афінах V ст. до н.е.) почали звучати різке сучасні ноти. Федір Достоєвський (помер 1881), наприклад, передбачив багато з того, що видається характерним для XX ст. Це не так дивно, як здається на перший погляд, оскільки руйнування російської культурної самобутності внаслідок революційних реформ Петра Великого поставило росіян психологічно попереду західноєвропейських націй, чия культура зберігалася довше. Тому в той час, коли західноєвропейці ще не сумнівалися в питомій перевазі своєї культурної спадщини, покоління російських інтелектуалів часів Достоєвського вважало неможливим легко й автоматично прийняти якийсь єдиний культурний всесвіт. Достоєвський та інші прагнули відкинути і прийняти досягнення західної цивілізації,

²⁰ Те саме є слухним, хоч і не в таких гострих формах, і для американських письменників, наприклад Марка Твена (помер 1910).

Музей сучасного мистецтва (Museum of Modern Art).

Метрополітен-музей. Фонд Джорджа А.Херна, 1957 (Metropolitan Museum of Art, George A. Hearn Fund).

ПРИСТРАСНІ СУМНІВИ ДВАДЦЯТОГО СТОРІЧЧЯ

Фрагментована карикатура зорового сприйняття в Пікассо й абстрактні плями фарби в Джексона Поллока схожі пристрасним запереченням техніки та умовностей європейського мистецтва і поділяють неспокій і шаленство духу, яке можна знайти в історії європейського мистецтва хіба що в живопису Ієроніма Босха. Досвід XVI ст., коли на європейському Далекому Заході в муках народжувалася нова історія, становив найгостріший шок, якого зазнав європейський культурний лад перед тим, як ідеї та події XX ст. перетворили стільки старих незаперечних істин у сплутаний клубок сумнівів і страхів, зовні яскраво виражений у цих двох картинах.

водночас високо поцінуючи й зневажаючи ті особливості, що відрізняли Росію від Заходу. Під час будівництва культурного всесвіту такі протиріччя могли бути подолані тільки свідомими зусиллями, більш або менш довільно. Але добре зважена згода після болісного вибору — щонайбільше незадовільний психологічний сурогат для беззастережної віри в нерозривний процес культурного успадкування — може, проте, бути дивовижно плідною для високого мистецтва і глибокої думки. Російські письменники XIX ст. відобразили вищість і переваги своєї культурної позиції, мов нашої власної, передбачили багато з характерних особливостей західної літератури XX ст.

* * *

Західна наука переживала такий же період неспокою, як і західне мистецтво. У період між французькою та російською революціями фізики та їхнє наукове оточення розробили винятково могутній і дивовижно стрункий світогляд — світогляд, який поєднав масштабність бачення з найретельнішою точністю деталей і до того ж підтверджений експериментами і новітніми технологіями. Головні напрями цієї наукової структури було встановлено в XVII ст., коли тогочасні фізики сконцентрували увагу на вивченні матерії в русі, що попервах набуло класичних форм. Але протягом XIX ст. розмах і складність їхніх теоретичних систем було настільки розширено, що люди почали мріяти про можливість представити все знання в такому ж вигляді.

Наукові знання розвивалися у двох напрямках: 1) відкриття нових законів, які об'єднували в одне велике ціле явища, що раніше вважалися непов'язаними; 2) застосування вже відомих законів фізики до нових класів явищ. Перший напрям дав такі досягнення, як закон Джеймса Джоуля (помер 1889), що встановив відношення між роботою та теплом, і математичні узагальнення Джеймса Кларка Максвелла (помер 1879), який об'єднав різні форми вже відомої променистої енергії (світло, променисте тепло тощо) у континуум електромагнітного випромінювання. Другий шлях привів до застосування методів і теорій експериментальної фізики до таких наук, як хімія, астрономія, біологія, генетика і геологія, — у кожному випадку до свідомо очікуваного успішного результату.

Ці досягнення прагнули звести явища до розрахованих і вимірних випадків у межах математично сконструйованого Всесвіту, визначеного чотирма основними умовами — матерією, енергією, простором і часом. До публікації 1905 р. першої праці про теорію відносності Ейнштейна (помер 1955) час і простір залишалися математично однорідними й абсолютними сутностями, як запропонував Галілей і визначив Ньютон. Концепція матерії, з іншого боку, хоч і з різними ускладненнями, на кінець XIX ст. була значно вдосконалена й утратила свою непорушність. На початку XIX ст. учено відділили поняття молекули від поняття атома, і близько середини XIX ст. розробили методи аналізу атомної структу-

ри молекул із дедалі більшою точністю. Наприкінці століття хіміки й фізики об'єднали зусилля, щоб проникнути в атом, який тоді ще вважався кінцевим, неподільним станом матерії. У першому десятиріччі ХХ ст. електрони (відкриті Джоном Джозефом Томпсоном; помер 1940) заступили атоми як кінцеві будівельні блоки матерії, і водночас суцільний атом перетворився на мініатюрну Сонячну систему з електронами, що рухаються по планетних орбітах навколо твердого (або порівняно щільного) ядра.

Метод, завдяки якому вчені ХІХ ст. розпорошили звичайну тверду матерію на хмару послідовно дедалі менших і дедалі розсіяніших часток, відповідав методові, за яким вони зробили саму енергію відчутнішою. Сам термін «енергія» потребував абсолютно нового визначення. Точні обчислення²¹ встановили енергетичну рівнозначність між такими зовні відмінними явищами, як хімічні реакції, рух видимих часток, рух молекул і електронів, тепло, звук, світло, магнетизм, і нововідкритими видами випромінювання, як-от радіохвилі та рентгенівське проміння. Принцип збереження енергії за будь-яких змін фізичного стану уможливно завбачив Герман Людвіг Фердинанд фон Гельмгольц (помер 1894) у 1847 р. Кожне відкриття в наступній половині ХІХ ст. явно підтверджувало цей принцип і давало нові його приклади.

Перетворення незмінної матерії, що так успішно відбувалися під контролем хіміків, здається, мали явні паралелі з перетворенням енергії, яка раніше теж уважалася незмінною та зробилася спеціальним об'єктом дослідження фізики. Розподілення матерії та енергії в просторі й часі визначало світ фізики в ХІХ ст. Це був комфортабельний інтелектуальний світ, дещо неприязний для емоцій. Обережно визначені терміни, ретельно проведені обчислення та експериментальне підтвердження математично оформлених гіпотез — усе це було елегантне викладено в закритих і логічно самоузгоджених системах, які майстерно й точно пояснювали всі фізичні явища — з деякими бентежними загальновідомими винятками.

Наприкінці ХІХ ст. цих бентежних винятків побільшало, і багато засадничих концепцій класичної фізики стали абсолютно нечіткими. За деяких обставин енергія виявляла себе як випромінювання часток, виявляючись тільки в постійних квантах — цей термін у 1900 р. запропонував Макс Планк (помер 1947). Матерія виявилася здатною в деяких випадках розпадатись, а в деяких процесах потужно випромінювати радіацію — явище, що вперше спостерігав Антуан Анрі Беккерель (помер 1908) у 1896 р. І ще важче було розібратися будь-кому, за винятком кількох фізиків, як пов'язані час і простір. Уперше розв'язання цього

²¹ Плюс деякі суто метафізичні винаходи, скажімо, потенційна енергія, яку надали випадковій книжці на камінній полиці, аби пояснити, звідки береться енергія, необхідна, щоб вона впала.

питання запропонував Альберт Ейнштейн (помер 1955) у спеціальній теорії відносності (1905 р.), що спробувала пояснити (крім усього іншого) постійність швидкості поширення світла в будь-якому напрямку, навіть коли її розраховує спостерігач, який стоїть на швидко рухомій платформі, наприклад, на Землі, що рухається своєю орбітою. Таку постійність швидкості спостерігали 1887 р. Альберт Міхельсон (помер 1931) і його колега Едуард Вільямс Морлі (помер 1923). Це здавалося фундаментально несумісним з концепцією Ньютона про абсолютність простору і часу, оскільки відповідно до звичайної логіки промені світла, що поширюються в тому ж напрямі, куди рухається Земля, мають рухатися швидше, ніж промені, що поширюються в протилежному напрямі, оскільки швидкість Землі слід додати до абсолютної швидкості променів у одному випадку й відмінусувати в іншому.

Несподіване розв'язання цих суперечностей затьмарило елегантну зрозумілість фізики XIX ст. Матерія, енергія, час і простір — чотири основні складники, на яких стояла вся структура, стали незбагненними з позицій класичної фізики. Тож на той час, коли перша світова війна розірвала Європу, недостатньо зрозуміла матерія-енергія, здавалося, містично перетворилася на будь-яку з різних просторово-часових координат — евклідову, гіперболічну або сферичну, а можливо, і на кілька відразу.

Навіть більше, онтологічний статус матерії-енергії був далеким від чіткого розуміння. Електрон, що народився 1897 р., швидко потяг інші субатомні частки. Квант енергії Планка виявився явно плідним, і два зустрічно перехідні поняття — хвиля-частка і частка-хвиля — злилися так, що їх було неможливо передати через поняття звичного тривимірного світу. Ще сумнівнішою здавалася можливість застосувати до існуючого насправді Всесвіту мережу координат, розроблену для апріорного обчислення простору-часу.

Для людини, яка не належала до загалу фізиків, усе це виглядало так, наче метафізика та містика перенеслися від вівтарів до лабораторій, вправно підтвердивши їхнє древнє панування над математикою. Усе це для звичайної розумної людини виглядало кабалістичним нісеніттям, що суперечило інтуїтивним знанням про матеріальний світ, проте давало змогу продукувати технологічні дивовижі. Тут магія об'єднувала сили з математикою, і яка магія могла перевершити цю — Всесвіт мав підкоритися правилам людської думки та поводитися відповідно до суворой математичної логіки²².

²² Думка, загальна для XVII, XVIII і XIX ст., полягала в тому, що чуття (загострені приладами для вимірювання, візуального збільшення та посилення здібностей людини в той чи той спосіб) передбачали можливість вільного теоретизування вченими й застосування їхніх теорій на практиці, і це здавалося основою всіх наукових досліджень. В експериментах із проникнення до субатомної реальності та в астрономії людські чуття могли відчувати явища, якими наука цікавилася лише вряди-годи. Довгий і ламкий ланцюг

Навряд чи можна уявити більш екстраординарну революцію думки, що пройшла від самовдоволених обмежених фізиків XIX ст. до безладних сумнівів XX ст., навіть при тому, що нові перспективи, відкриті фізиками в першому десятиріччі XX ст., насправді не спростовували класичну теорію, а тільки обмежували її певним рівнем застосування.

Фізична наука, звісно, не була єдиною течією інтелектуальних прагнень, що виникла між 1789 р. і 1917 р. У певному сенсі можна сказати, що стиль мислення математичної фізики був просто грубим анахронізмом у спробах прогнозувати результати наукових досліджень універсальних і вічних законів, сильно нагадуючи математичний детермінізм XVII ст. До того ж такі прогнози були навряд чи сумісні з єдиним баченням реальності, яке вперше в XIX ст. стрімко посіло центральне місце й побачило всі явища — чи то закони фізики, чи людського суспільства — у процесі нескінченного розвитку. Ідея розвитку стимулювала зліт філософії та раніше пригнаної історії, яка спробувала вишикувати події в інтелектуально привабливі послідовності, менш стрункі, ніж проста симетрія фізиків, але дуже привабливі для деяких мислителів саме своєю несподіваною нерегулярністю, несплучністю та плутоною незавершеністю.

Від часів Геродота історія була визнаною гілкою літератури. Але історія традиційно змальовувала дії людей, обмежуючись політичними і воєнними подіями. До XIX ст. навряд чи ставилися серйозно до того факту, що все у Всесвіті, як і сам Всесвіт, має свою історію. Але на початку XIX ст. це традиційне обмеження, накладене на царину історії, було відкинута. Георг Вільгельм Фридрих Гегель (помер 1831) та інші філософи підняли до рівня загального принципу ідею про те, що розвиток у часі є унікальним, роблячи деякі речі можливими тільки в якийсь конкретний час і неможливими перед ним або після нього. Це дало історикам нову програму — не просто записувати незвичайні події, що відбулися в переважно незмінному людстві та природі, як Гіббон, а спробувати зрозуміти внутрішню еволюцію людської думки й суспільства, постійно прагнучи визначити нові потенційні можливості, які виникають у потокові часу.

Карл Маркс (помер 1883) — найбільш відомий соціальний теоретик, який розвинув філософію Гегеля до простої, але правдоподібної схематизації долі людства та його історії. Запропоноване Марксом розуміння стадій розвитку людства в минулому і майбутньому — від рабства через кріпацтво, фінансову експлуатацію вільного ринку до ідеальної свободи соціалістичного і комуністичного суспільства — було звернено як до

припущень між слідами на фотографічній пластинці, наприклад, і будь-якою реальною подією на субатомному рівні, може бути зрозумілий тільки як уже раніше записаний, і навіть більше — те, що вчені бачать на пластинці, передбачено математично і всі очікування виникають із теорії, яка дедалі більше здається схожою на біблійне визначення християнської віри: «Віра є здійснення очікуваного й упевненість у невидимому» (Гebreї, 11:1).

власне промислових робітників, так і до іdealізму інтелектуалів, що розгубилися перед необхідністю усвідомити навколишні події. Марксизм швидко став релігією, вельми привабливою для людей, які нещодавно різко змінили одноманіття сільського життя на невпевненість буття міського та промислового.

Історичне розуміння подій привело також до вибуху традиційних релігійних уявлень. Християнство, розглянуте в контексті таємничих релігій Римської імперії, утратило свою унікальність, а Біблія, ставши об'єктом тих же критичних канонів, що їх історики застосовували для дослідження інших текстів, кинула бути словом Бога, продиктованим кільком вірним записувачам, а навпаки, перетворилася на витвір людини, виповнений текстовими помилками. Точність і повнота християнської доктрини протягом європейської історії постійно змінювалася, і в цьому не було нічого нового. Але, відмовляючи Біблії у високому філософському змісті та концентруючи увагу на текстових деталях, новий «високий» критицизм виявився найжахливішим противником християнства, на якого йому будь-коли випадало наразитися. Релігійний модернізм, який спостеріг людське розуміння божества та саморозкриття Бога людині як доповнювальні й поступальні процеси, що відбуваються в часі, являв собою одну крайню реакцію на дух нового часу, а емоційне заперечення результатів, отриманих «високим» критицизмом, і наполягання на повній владі традиційної догми — іншу.

Плідність розуміння історичних подій в їхньому розвитку не обмежувалася історичними і соціальними науками. У біології сталася справжня революція, коли Чарльз Дарвін (помер 1882) зібрав розрізнені факти біологічної еволюції, навіть відомі до нього іншим натуралістам, але не усвідомлені ними, в єдину систему й зі своїми висновками виклав у відомій праці «Походження видів» (1859 р.). Теорія Дарвіна об'єднала всі живі організми в межах єдиного еволюційного процесу. Еволюція органічного світу потребувала запаморочливо тривалого періоду, але геологи ще раніше, спершись на дослідження гірських відкладень, запропонували такий масштаб часу для існування Землі, а палеонтологи до і після публікації книги Дарвіна виповнили величезне провалля в часі, яке так жахливо роззахнулося перед людиною. Людське життя та історія виглядали карликами перед грандіозністю геологічного та біологічного часу. Але це було не просто зняковіння людської свідомості перед тривалістю еволюції. Дарвінова картина еволюції біологічних видів не робила винятків і для людини²³. Звівши людину до рівня інших тварин, до об'єкта, який підлягає тим самим законам природного добору й боротьби за виживання, Дарвін підривав засади не тільки релігії та соціального порядку, а й усю витонченість людської культури. Також не бракувало послідовників теорії, котрі робили висновки, від яких

²³ У своїй праці «Походження людини», оприлюдненій 1872 р., Дарвін прямо висловив те, що вже заклав до своєї першої великої праці.

утримувався сам Дарвін, і переносили концепції природного добору та боротьби за виживання на суспільство загалом, виправдовуючи жорстокий економічний індивідуалізм у себе на батьківщині та безжалний імперіалізм поза її межами.

Історичне бачення, що попервах використовувалося для пояснення людини та її діяльності, поширившись на всі живі суб'єкти й саму планету, перетворилося на основну тему, що привертала суспільну увагу, а спроби застосувати історизм для вивчення космосу, яке ледве почалося на 1917 р., стали вершиною цього методу й учинили ефект, порівняний із революцією Коперника. Для астрономів, які прагнули розуміння процесів розвитку Всесвіту, холодний доказ виникнення та згасання незліченних зірок водночас означав і припущення існування незлічених сонячних систем у різних стадіях розвитку та безперечно існування інших галактик, об'єднаних у групи, які, своєю чергою, об'єднуються в ще і ще більші групи. Такий еволюційний погляд зводив Сонце, Землю, життя та людину загалом — а про окремих осіб годі й казати — до несутірно малої значущості, бентежачи навіть розуми, уже налаштовані на масштаб буття, властивий системі світобудови Коперника та Ньютона²⁴. Така зміна масштабу сприйняття історії, накинута сукупно працями істориків і археологів, які відродили до життя стародавні цивілізації Середнього Сходу, біологів, геологів і палеонтологів, які показали людині панораму біологічної еволюції, а також астрономів і математиків, які почали вивчати нескінченність, дала нову актуальність старому сумніву щодо величі й сенсу справ людини, такої неймовірно самотньої під холодними зірками на старечій землі, чиї тваринні предки та примітивні попередники виявилися настільки близькими до неї.

Така макрокосмічна величезність була лише одним з аспектів еволюційного погляду на світ, який утвердився до кінця XIX ст. Подібно до класичної фізики, еволюційний погляд, який так переможно став предметом обговорення на початку сторіччя, перед першою світовою війною перетворився на об'єкт гострої мікрокосмічної критики філософів і психологів. Філософи виявили дедалі більше труднощів, коли переконували самих себе в тому, що Кант задовільно вирішив проблему знання, проте намагання вдосконалити його анатомію влади та обмежити розум породжували дедалі пристраснішу прихильність до епістемології та прагнення відобразити можливості знання як такого. Однак учені та історики далі клопоталися своєю справою, не звертаючи на них уваги, тож філософські дилеми сторіччя залишалися більш або менш внутрішнім питанням самої філософії. Не так було з проблемами, що їх порушували психологи, маючи справу як з непохитністю суджень розуму, так і з екстравагантною поетичністю уяви, яка змінює норми

²⁴ G.J. Whitrow, *The Structure and Evolution of the Universe: An Introduction to Cosmology* (New York: Harper Torchbooks, 1959) — ця книга уможливила з'яву багатьох із цих абзаців.
56-11-642

розуму щодо людських дій. Зигмунд Фройд (помер 1939) був найважливішим першопрохідцем. Зі спостережень над поведінкою людини в ненормальних ситуаціях Фройд виснував, що причини, які керують діями людини, лежать у сфері підсвідомого. Свідомість відповідно стає зовнішнім, спотвореним і деформованим дзеркалом реальності, що часто приховує від нас істину.

Такі погляди, безперечно, зв'язували людину з тваринами та нижчими формами життя, як це зробив Дарвін. Це суперечило оптимістичним визначенням людської природи та розуму, що їх дала демократична революція. Крім того, такі погляди також сприяли виникненню простого питання, що дошкуляло філософам — як людина може взагалі точно знати? Якщо розум живиться та керується інстинктивними спонуканими у вигляді спорадичних неконтрольованих імпульсів і переплітається з ними, то що залишається від спроможності охопити всю навколишню реальність і розуміти її?

Фройд не був самотнім серед тих, хто прагнув скинути з престолу розум. Соціальні теоретики, такі як Фридрих Ніцше (помер 1900), Жорж Сорель (помер 1922) або Вільфредо Паретто (помер 1923), незалежно один від одного дійшли до розвінчання розуму; а зверхники реальних людей — передусім офіцери найефективніших європейських армій — завжди знали, що рамки законів розуму завжди виявляються завузькими, коли справа стосується поведінки великої маси. Художники, своєю чергою, заперечуючи традиції свого мистецтва, заперечували і його раціональність, переходячи від тривимірного зображення простору до двовимірного, і всі їхні нові методи сильно позначалися несвідомим, глибини якого намагався виміряти Фройд, яке давно вже використовували політики і військовики та яке соціальні теоретики почали визнавати як щось більше, ніж просто язичницькі пережитки чи особливі примітивні риси, котрі мають зникнути з розвитком цивілізації.

* * *

Будь-який огляд завжди легковажить живучою сталістю соціальної сцени, на якій, власне, і відбуваються події, надмір наголошуючи новації та збурення. Але навіть із таким недосконалим поясненням і беручи до уваги мільйони людей, чий життя виявилися абсолютно не зачепленими тонкістю науки, а розуми абсолютно не переймалися новими думками, пригадавши також ту респектабельну більшість, яка ніколи не цікавилася, що роблять мартопляси — художники, котрі сусідують з нею в Парижі чи інших містах, пам'ятаючи про здатність суспільних інституцій і звичаїв переживати відрив од свого соціального коріння й навіть досягати успіху у ворожому оточенні, усе ж такі можна сказати, що західна цивілізація в першому десятиріччі ХХ ст. перед першою світовою війною пережила критичний етап іще раніше, ніж перед нею розчухнулася безодня війни та революції. Коли мистецтво й гуманітарні науки, економісти й політики

Чиказький інститут образотворчого мистецтва. Дарунок пана і пані Мермонт
(Art Institute of Chicago. Gift of Mr. and Mrs. Arnold H. Maremont).

ПЕРЕДВІЧНА ЖІНКА

Ця скульптура, створена Генрі Муром (помер 1986) у 1957 р., дає візуальний приклад первісної примітивності, що започаткувала наше розуміння жіночності. Імовірно, художник мав намір вийти за межі зорового сприйняття, створити образ, що резонував би з підсвідомим. Художня універсальність може також бути пояснена тим, що всі чоловіки успадкували загальне ядро підсвідомих схильностей. Таке розуміння виразно звільняло художника від західної та будь-якої іншої традиції мистецтва. Це привело — чи бодай мало привести — високий інтелектуальний досвід у прямий контакт із темними схованими поривами, що лежать глибоко під видимою основою культурного розмаїття людства як культурного явища. У такій статуй знаходить візуальне втілення науково обґрунтована відмова від культурних обмежень ХХ ст.

всі гуртом так твердо виступають проти тих самих шаблонів, це не тільки збільшує можливість досягнути кінцевої мети, а й яскравіше показує їхнє розмаїття. Інерція мільйонів, які проживали свої життя в рутині, звісна річ, накладає певні обмеження на розуміння тонкощів політичних і економічних честолюбних прагнень, але коли культурні лідери західної цивілізації почали так послідовно залишати старі причали, питанням часу стало таке: коли масова інертність перетвориться на енергію маси й потече новим шляхом? Перша світова війна та російська революція, можливо, пришвидшили цей процес, але, безперечно, не створили цієї кризи. Новий режим, проголошений французькою революцією, став старим. Було абсолютно очевидним, що західне (а ймовіріше, світове) суспільство та культура можуть змінитися — або паніка й невизначеність запанують у світі.

В. НЕЗАХІДНИЙ СВІТ У 1850–1950 РР.

У середині XIX ст. у мусульманському, китайському, індуському та японському світах стався крах традиційних стилів життя. З цього погляду народи країн Субсахарської Африки й власне Захід відставали від азійських народів приблизно на півсторіччя, позаяк і стиль життя племен Африки, і стиль життя західного середнього класу відхилилися від зіткнення з загальною кризою аж до самого кінця XIX — початку XX ст. Принаймні в певному сенсі, крах кожного з незахідних світів був наслідком впливу західної технології. Лише коли непроникна мушля звичних традицій і переконань дала тріщину, розуми африканців і азіатів стали чутливими до віянь чужоземної доктрини, дали ідеям Заходу змогу почати суперничати з технологією в справі перетворення місцевої культурної сцени.

Суспільні та державні інституції, що уособлювали звичаї й традиції, були фортецями консерватизму й підносилися стовпами стабільності на тлі розбурханої соціальної панорами світу. Але ці інституції завжди були суто місцевими, тому їх тогочасну взаємодію з новаціями космополітизму слід вивчати щодо конкретного регіону. Перед тим як узятися за це завдання, видається правомірним детально зупинитися на чинниках, що торкалися всього, або майже всього, світу й витворили мережу глобального космополітизму, до якої втрапили примітивні культури та стародавні цивілізації в 1850–1950 рр.

1. ЗМІНА ФОРМИ ТА СТИЛЮ ОЙКУМЕНИ

Протягом 1850–1950 рр. зміни в самій суті транспорту викликали й зміни загальної картини ойкумени. Відстані зменшилися, дороги для по-дорожжєй поліпшилися, центри реальної та політичної влади змістилися. Звісно, це був лише один із аспектів загальної технологічної революції

недавнього часу, але специфічно важливий. Але визначаючи, що від чого важливіше, не слід забувати, що транспорт і зв'язок завжди окреслювали основні рамки, в яких існувало людське суспільство. Тільки масштаби були іншими, хоча масштаб може бути вирішально важливим, і величезний розмах сучасної мережі механічного транспорту та миттєвість засобів зв'язку витворили глобальний космополітизм.

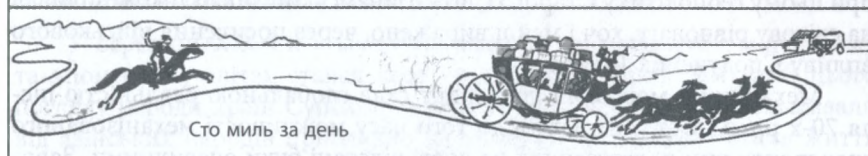
Кожна зміна в механічному транспорті різко скорочувала відстані між різними частинами земної кулі. Зокрема, поява механічних суден, які попервах виготовлялись із заліза, а згодом — із сталі, посилила важливість трансокеанських ліній, оскільки морський транспорт став дешевшим і надійнішим, ніж раніше. Прокладення великих трансокеанських каналів крізь перешийки Суецу (1869 р.) і Панамі (1914 р.) впливало в тому ж напрямі; але канали оновили важливість старих шляхів пересування²⁵. Суецький канал повертав Середньому Сходові його колишню важливість як центру перетину доріг східної півсфери, круто змінивши при цьому геополітику Старого Світу. Панамський канал також впливав на світову рівновагу, хоч і менш виражено, через посилення військового впливу Сполучених Штатів.

Механічний морський транспорт став глобальною реальністю після 70-х рр. XIX ст., але навіть до того часу можливості механізованого транспорту при перевезеннях на довгі відстані були очевидними. Заводи, що виготовляли матеріал для залізних суден, також запропонували матеріал для будування парових коней із заліза, які починаючи з 1869 р. із брязкотом рушили крізь континенти. Але залізниці були не єдиним винаходом — у більшості регіонів планети телеграф на десятиріччя або два випередив залізничний транспорт і після першого великого залізничного буму в 50-х рр. XIX ст. пришвидшився процес поліпшення транспорту та зв'язку, з'явилися автомобілі, вантажівки, трубопроводи, телефон, радіо і телебачення.

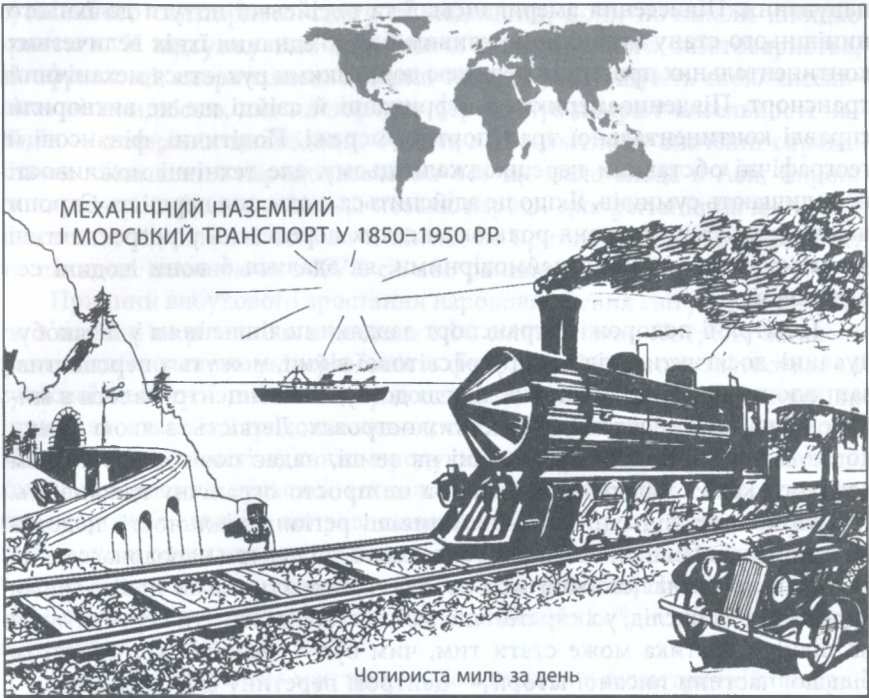
Протягом короткого часу поліпшення в наземному транспорті посіли лідерство Західної Європи в ойкумені. Найбільше нових винаходів було в Європі, де також сконцентрувалися технічні й фінансові можливості їх використання. Перші користувачі транспорту та зв'язку, навіть у неєвропейських регіонах світу, часто мали європейське походження. Західні підприємці потребували нового й дуже потужного засобу для проникнення в глибокі континентів від узбережних портів, де раніше зазвичай концентрувалися контакти з іншими народами.

Але якщо дивитися на цей процес із позиції майбутнього, то відкриття внутрішніх районів для швидкого, дешевого й незалежного транспорту

²⁵ Іспанська колоніальна адміністрація воліла здійснювати перевезення мулами через Панамський перешийок, аніж довшим маршрутом навколо мису Горн, так само як караванні шляхи Середнього Сходу з'єднували Індійський океан із Середземним морем задовго до того, як було прокладено морський шлях уздовж Атлантичного узбережжя Африки.

СТИСНЕННЯ СВІТУ

таїло в собі небезпеку, що Західну Європу буде скинуто з трону світового панування. Піднесення американської та російської потуги до їхнього нинішнього стану було б неможливим без об'єднання їхніх величезних континентальних просторів мережею доріг, якими рухається механічний транспорт. Південноамериканці, африканці й азійці ще не витворили справді континентальної транспортної мережі. Політичні, фінансові й географічні обставини перешкоджали цьому, але технічні можливості не залишають сумнівів. Якщо це здійсниться, колишня першість Європи на суходолі та нещодавня роль океанських перевезень у ретроспективі здаватимуться так само неймовірними, як здалися б вони людині середньовіччя.

Повітряні подорожі й транспорт завдяки поліпшенням у літакобудуванні, досягнутим під час другої світової війни, можуть у перспективі запропонувати третю альтернативу людству, яке концентрувалося в минулому на континентах і океанських островах. Легкість, з якою літаки долають усі перешкоди, розкидані на землі, надає повітряним трасам великого кола глобальне значення, а не просто океанічну важливість. Навіть більше, відтоді, як найважливіші регіони діяльності людства змістилися до Північної півкулі, усі найзначущі центри народонаселення та влади на землі пов'язані між собою трансарктичними повітряними шляхами. І як вислід, усі стратегічно важливі зони планети пересунулися на північ. Арктика може стати тим, чим був Середній Схід протягом більшої частини писаної історії — центром перетину світових доріг.

Зміни в розташуванні транспортних шляхів і відповідний зсув стратегічно важливих точок були, можливо, менш важливими, ніж загальне стиснення земної кулі, яке зробило всіх людей сусідами. Міжгір'я та водні простори навколо островів виявилися неефективною перешкодою для нового транспорту. Але ні в джунглях Нової Гвінеї, ні в пустелях Південної Африки, ні в екваторіальних лісах Амазонки, ні в тундрі та Північному океані немає умов для підтримки великих людських культур. І якщо ці регіони з якоїсь причини стануть у майбутньому важливими для зовнішнього світу, щупальці сучасних транспорту та зв'язку автоматично цілковито притягнуть їх і космополітизм нашого сторіччя неблаганно поглине народи, які мешкають там.

Другий повсюдний вплив технології полягав у прискоренні зростання населення скрізь на планеті. Значне зменшення чисельності первісних і напівпервісних народів, які зіткнулися зі зброєю, мікробами та психологічно-соціальним розпадом, принесеними цивілізованими прибульцями, був скороминущим. Такі народи або зникли за порівняно короткий час, або почали відновлювати свою чисельність за час, потрібний для біологічної та культурної реорганізації. Навіть більше, народи, які пережили таку зустріч, скоригували структуру сім'ї до вимоги відшкодувати втрати, викликані впливом цивілізації. Отже, коли

такі громади навчилися здобувати нехай найменшу вигоду з поліпшення суспільного санітарного стану та медицини, вони починали швидко зростати. У підсумку такі нові члени цивілізованого співтовариства, як африканці, американські індіанці та маорі, збільшують свою чисельність зі швидкістю, яка на порядок перевищує приріст чисельності народів — ветеранів цивілізації. Однак в абсолютному значенні справді значне збільшення народонаселення все ще мало місце в Азії, Європі та на неєвропейському Заході, позаяк народи цих регіонів почали своє зростання від більшої основи й ніколи не припиняли збільшення своєї чисельності починаючи з XVII ст. або раніше.

Причини вибухового зростання народонаселення світу ще не повністю з'ясовані та різняться в деталях між спільнотами. Потрібні загальні факти, щоб пояснити універсальність феномена. Можливо, застосування сучасної медичної технології було одним із таких чинників, котрий як сприяє зростанню народонаселення, так і дозволяє контролювати його. Збільшення кількості наявних продуктів харчування, що стало наслідком застосування сучасної технології та пом'якшення ефекту місцевих неврожаїв завдяки доправленню допомоги сучасним транспортом і збільшенню ефективності урядових заходів для полегшення становища в проблемних зонах, одночасно з відносно високим рівнем миру й стабільності, а також малих втрат у сучасних війнах²⁶ — усе це сприяло порушенню сталої рівноваги.

Оскільки населення має тенденцію зростати в геометричній прогресії, то коли ніщо не перешкоджатиме його зростанню, це приведе людство до невимовного збільшення. Така перспектива є об'єктом пильної уваги й обговорення. Просте планування темпів зростання населення робить очевидним, що порушення екологічної рівноваги, наявне нині, не може тривати нескінченно довго й вимагає жорстких обмежень, а про необхідність установаження твердих соціальних і економічних обмежень годі й казати²⁷. За будь-якого майбутнього демографічне зростання посилює стиснення планети, виповнюючи людьми малонаселені місцевості, які колись відділяли й частково ізолювали одне від одного суспільства та цивілізації.

²⁶ Абсолютні втрати в першій і другій світових війнах, звісно, були величезними, але в співвідношенні з кількістю людей, причетних до подій, і передусім у співвідношенні з можливою кількістю жертв серед цивільного населення, втрати двох останніх воєн здаються помірними.

²⁷ Демографічні та екологічні наслідки започаткування сільського господарства під час неоліту дають змогу поглянути на сучасне демографічне зростання з нової перспективи. Збільшення населення набагато перевершувало те, яке сталося в нещодавньому минулому з огляду на поліпшення агротехнік. Але початкові темпи приросту населення серед рільників скоротилися за кілька сторіч, коли кількість земель, легкодоступних для обробітки, почала скорочуватися. Війни й убивство новонароджених, укупі з менш жорстокими звичаями, спрямованими на обмеження народжуваності, а також хвороби й голод установили жорстку рівновагу між кількістю населення та засобами прожитку.

Ці аспекти сучасної технології та людської екології поряд із кругообігом товарів крізь широкі світові простори остаточно сплітають усі сегменти людства один з одним.

* * *

Зі збільшенням якості зв'язку збільшується і швидкість поширення ідей. Звісно, потокові ідей почасти перешкоджають мовні й політичні бар'єри, релігійні та сектантські суспільства обмежують проникнення нових ідей до своїх громад, а відмінності в місцевих і класових звичаях, давніх традиціях чи особистих пристрастях — усе впливає на їх поширення у світі, а часом призводить до нерозуміння або жажливого перекручення²⁸. Утім, у деяких сферах знання, а надто в природних і прикладних науках (особливо в інженерній справі), іноді успішно співпрацюють люди, які належать до різних культурних традицій і мають різні особисті уподобання.

Інша складність полягає в тім, що багато хто з найбільш освічених і витончених людей не відчуває в собі впевненості після того, як виявили навколо себе більш ніж один всесвіт значень і цінностей і не мають впевненості в тому, котрий із них переможе в зіткненні. Також типово й те, що діти, які прийняли свою традиційну форму поведінки — мусульманську, індуїстську, китайську, християнську або ще якусь, — у подальшому житті стикаються з раціоналістичними, світськими, критичними та релятивістськими елементами сучасного мислення. І вони виявляються неспроможними сприйняти обидві частини світу, що відкрився їм, як рівноцінні, не в змозі повністю відмовитися від сприйнятого або реально сприйняти дві фази свого досвіду.

Це не обов'язково має заподіювати певні страждання та психологічний дискомфорт. Людина може належати одночасно двом різним культурним світам, якщо вільно розмежувати ситуації, коли прийнятне використання норм поведінки однієї традиції, від ситуацій, коли більш прийнятною є інша традиція. Однак таке розмежування не завжди можливе. Навіть більше, за критичних обставин вимоги однієї системи можуть суперечити іншим, призводячи до раптових стрибків у поведінці людини, і це має множинні й не завжди передбачувані наслідки для всіх залучених у ситуацію²⁹. У масі ж такий чинник нестабільної індивідуальної поведінки міг би слугувати детонатором спалахів сліпої люті натовпу.

Але справи у світі стоять не так похмуро, як це може здатися.

²⁸ Навіть у межах західноєвропейського світу відмінність у мовах унеможлиблює довершеність перекладів. А той, хто читає відгуки на написане ним самим, часто доходить висновку, що точне передання висловленого й того, що мається на увазі, навіть між людьми одного фаху та мови трапляється рідко.

²⁹ Див. майстерне вивчення цієї проблеми в праці: E.M.Forster, *A Passage to India*.

Світські надії й теорії Заходу, який залучив розуми більшої частини населення планети, оптимістичніші. Подібно до ідеалів ранніх релігій, вони демонструють свою стабільну силу, навіть стикаючись із поразками та розчаруваннями. І зрозуміло, що люди всіх національностей, які хоч раз відчули вплив понять рівність, братерство і свобода в будь-якій з їхніх інтерпретацій, ні за яких обставин не зможуть їх забути. Перспектива існування людини вільної, ситої, добре одягнутої та забезпеченої житлом, як члена вільного й миролюбного суспільства, який має голос у визначенні політики його уряду й робить внесок у загальний добробут, є привабливою практично для кожного. Вона має ту перевагу, що її можна спростити або уточнити практично будь-як і узгодити з настроями будь-якої аудиторії.

Особистості, які приймають бачення такого майбутнього людства, виявляють, що борються зі страхітливим відривом ідеалу від реальності. Цей розрив є таким величезним, що практичні дії в недосконалому світі можуть видатися просто безнадійними або навіть вимагати настільки активних дій проти тих, кому вигідне збереження усталених відносин, що здатні перетворити добру справу на лиху. І оскільки його досягнути нелегко, світське бачення Царства Божого на землі не втрачає свого відлуння. Навпаки, легко реалізовані ідеали швидко втрачають силу натхненника до дії, тоді як нереалізоване натхнення для деяких людей має давати й даватиме сили посеред жорстокої битви. У запалі такої боротьби невідповідність досягнутого тому, чого прагнули ідеали, непокоїтиме тільки критично налаштованих мислителів, і навіть вони ніколи не будуть повністю впевнені, що кінцева мета не виправдовує того, що мало бути зроблене.

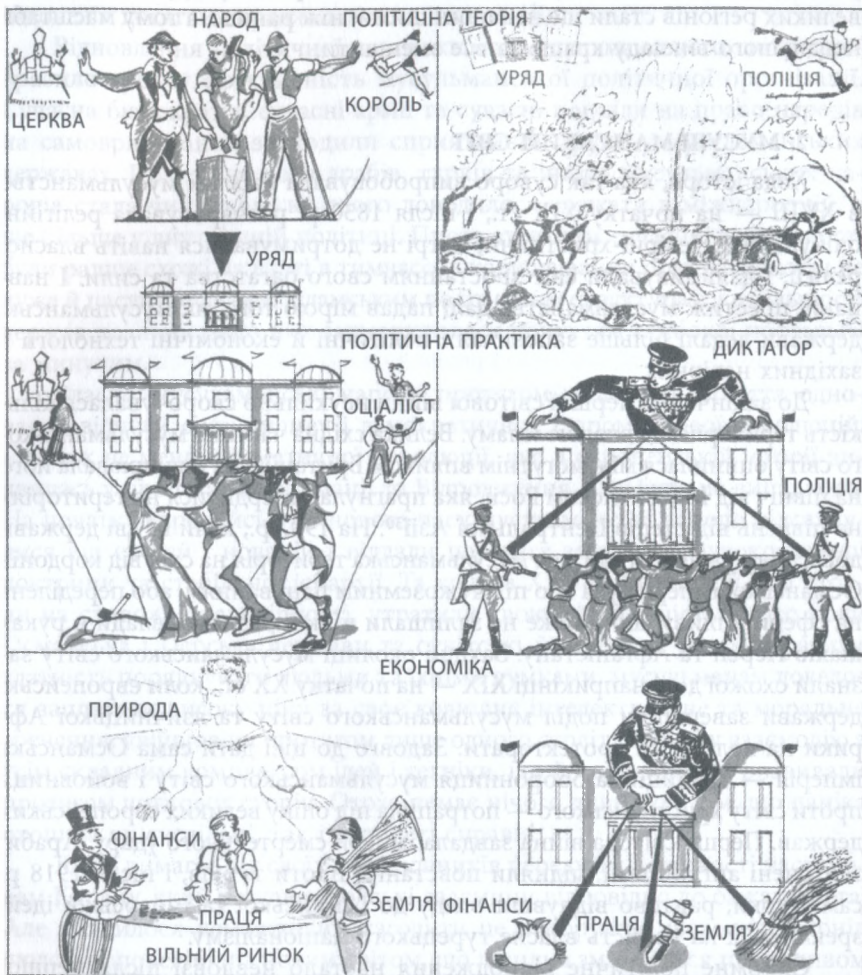
Навіть побіжний аналіз воєн і революцій, політичних і соціальних реформ і рухів, а також безлічі добродійних організацій, служб соціального забезпечення та місіонерства протягом сторіччя починаючи з 1850 р. показує, як багато людей щиро бажали та були налаштовані наполегливо працювати, страждати й навіть, якщо необхідно, померти в боротьбі за побудову раю на землі. Ліберали, націоналісти, соціалісти, комуністи — усі вони на політичній сцені неухильно прагнули до свого розуміння ідеалу, і величезна кількість інших людей спрямовували свої особисті зусилля на зміну тієї чи тієї ділянки соціальної сфери, сподіваючись, що добровільні дії величезної кількості особистостей успішніше наблизять свободу, рівність і братерство для всіх членів суспільства, і їхня мрія згодом може здійснитися.

Край цьому ще не настав і не може бути передбачений. Зрештою людина, безперечно, дійде іншого бачення світу, проте, попри недосконалість мирського ідеалу соціального щастя, навіть якщо він і втілиться в людських спільнотах, істинним залишиться те, що універсальність і сила такого бачення світу серед людей кінця XIX — початку XX ст. була провідною характерною особливістю початку доби космополітизму.

Поширення промислового капіталізму й наслідки розвитку механічного транспорту та зв'язку в ойкумені було більш відчутним; однак зміна людських ідей про те, як можна й належить учинити з багатством, що збільшилося, і могутністю промислового капіталізму, була не менш важливою. Отже, сили-близнюки — промислова та демократична революції, — які визначали ходу західної історії з 1789 р. по 1917 р., а також боротьба за світове панування між 1850 р. і 1950 р., можливо, триватимуть і в майбутньому.

Починаючи з 1917 р. західний світ заклопотаний тим, що намагається вирішити проблеми й протиріччя, породжені французькою революцією та Жовтневим переворотом у Росії, чого не можна сказати, принаймні зараз, про решту світу. Там, де слова «Свобода, рівність, братерство» не втілені в більш або менш ефективні суспільні інституції, а залишаються радше ідеалом, якого треба прагнути, гасло Жовтневого перевороту «Мир, земля, хліб» розглядається лише як варіант гасла французької революції, а не як заклик, що йому суперечить. Дилеми свободи, які так багато значать для людини Заходу, котра є спадкоємицею французької революції та скептично ставиться до Жовтневого перевороту, мабуть, набагато менш важливі для людей, в яких іще попереду довгий шлях до реальних соціальних перетворень, породжених двома великими політичними потрясіннями сучасної Європи.

Принаймні до середини ХХ ст. революційні течії в країнах, що не належать до західного світу, стояли на одній філософській платформі, хоч і з деякими місцевими відмінностями. У всіх цих країнах програми революційної діяльності жилися ідеями французької революції та Жовтневого перевороту, стикаючись із старими засадами соціальної ієрархії та старими уявленнями про людську природу й призначення людини. Окремі революційні діячі не дотримувалися постійно якоїсь однієї ідеології, кидаючись з однієї крайності в іншу. Відтак окремі суспільства втратили властиву їм перше культурну та інституційну ідентичність. У всьому світі, укупі з Європою, можна було спостерігати таку реакцію на революційні зміни: від (1) підкресленого, іноді на межі істерії, повторного утвердження старих норм поведінки та моральних цінностей до (2) наполегливих спроб реформувати сьогодення через повернення більш або менш щирої первинної чистоти ідей, дій та інституцій; (3) пасивність перед монументальним значенням волі, яке, мабуть, лише підкреслювалося окремими спалахами буремної активності; (4) активна змовницька діяльність у вигляді таємних товариств, що існували в тісному симбіозі з таємними поліціями; (5) відверте жорстоке прагнення до особистої влади та багатства в осіб, що позбулися будь-яких моральних принципів, і (6) відданість ідеї на межі аскетизму. Святі й негідники, боягузи й герої, а також звичайні люди, іншими словами, людство в усій різноманітності його темпераментів перебувало під впливом нечуваного раніше розмаїття стимулів, неспроможне витворити стійку й послідовну

ДЕМОКРАТІЯ ТА КОМУНІЗМ

реакцію на їх вплив. Звідси випливає, що історичні узагальнення щодо великих регіонів стали ще ненадійнішими, ніж раніше, а тому масштаби подальшого викладу краще за все зменшити.

2. МУСУЛЬМАНСЬКИЙ СВІТ

Хода історії, яка так суворо випробувала на злам мусульманство в XVIII — на початку XIX ст., і після 1850 р. розчарувала релігійні очікування. Невірні-християни, котрі не дотримувалися навіть власної релігії, і далі дивували світ зростанням свого багатства та сили. І навпаки, престиж мусульманства далі падав мірою того, як мусульманські держави дедалі більше запозичали політичні й економічні технології в західних невірних.

До закінчення першої світової війни неухильно скорочувалася кількість територій під владою ісламу. Велика східна частина мусульманського світу опинилася між могутнім впливом Британії, яка поширювала його на північ від Індії, і тиском Росії, яка прагнула утвердитися на територіях на південь від степів Центральної Азії³⁰. На 1907 р., коли ці дві держави досягли дружньої угоди, уся мусульманська територія на схід від кордонів Османської імперії була або під чужоземним пануванням, або переділена на сфери впливу, що майже не залишали ніякої реальної влади в руках шахів Персії та Афганістану. Західні околиці мусульманського світу знали схожої долі наприкінці XIX — на початку XX ст., коли європейські держави завершили поділ мусульманського світу та язичницької Африки на колонії та протекторати. Задовго до цієї дати сама Османська імперія — традиційна оборонниця мусульманського світу і войовниця проти світу християнського — потрапила під опіку великих європейських держав. Перша світова війна завдала імперії смертельного удару. Араби, заохочені англійцями, підняли повстання проти турків, і після 1918 р. самі турки, раптово відчувши огиду до османської та імперської ідей, зреклися їх на користь власне турецького націоналізму.

Скромне політичне відродження настало невдовзі після першої світової війни. Успішно кинувши виклик британській імперській політиці, націоналісти Туреччини та Саудівської Аравії досягли реальної незалежності. Персія та Афганістан також розширили свою незалежність, звільнившись від впливу як Британії, так і Росії. У 30-х рр. XX ст. тривала втрата європейськими державами впливу на арабські країни; але

³⁰ Мусульманська громада Китаю також сильно постраждала, коли китайські імперські власті жорстко придушили повстання в Юньнані, Туркестані та Ганьсу в другій половині XIX ст. Систематичне винищення мусульман, особливо в Юньнані, значно зменшило їхню кількість у Китаї. Див. Martin Hartmann, *Zur Geschichte des Islams in China* (Leipzig: Wilhelm Heims, 1921); G.Cordier, *Les Musulmans du Yunnan* (Hanoi: Imprimerie Tonkinoise, 1927).

тільки після другої світової війни Марокко, Туніс, Єгипет, Пакистан та Індонезія досягли справжньої незалежності³¹.

Відновлення політичної незалежності мусульманського світу відобразило зрослу ефективність мусульманської політичної організації. Сучасна бюрократія, сучасні армії та сучасні погляди на право народів на самоврядування знаходили сприятливий ґрунт у мусульманських державах. Політична воля арабів, турків та інших мусульманських народів стала чинником, на якого доводилося зважати в міжнародній, а ще більше у внутрішній політиці. Проте атрибути сучасної державності були радше схожі на взяті в тимчасове користування прикраси, котрі не дуже й пасували давнім ісламським політичним структурам, і в більшості держав лояльність до них захмарювалася почуттям глибокої ностальгії за минулим.

Власне, мусульманські народи протягом минулого століття одночасно відчували силу впливу і демократичної, і промислової революцій, а також не менш драматичної революції, яка в європейській історії виявилася у процесах Реформації та Відродження. І це було не випадково. На початку європейського нового часу мусульманські народи відсахнулися від ересей і новацій і віддали перевагу затишкові автократичної доктрини та стабільної ієрархії. Та коли в XIX ст. інституції, що стояли на сторожі правовірності, утратили свою ефективність, себто коли Османська і Перська держави та сунітські й шийтські улеми втратили здатність порядкувати людьми та їхніми думками, мусульманам довелося заплатити високу ціну за своє колишнє інтелектуальне та моральне зречення, увійшовши протягом лише одного століття в різку взаємодію з усім складним комплексом ідей і техніки, що його європейці розвивали протягом чотирьох сторіч. Отож, немає нічого дивного в тім, що паніка охопила як суспільні, так і особисті справи!

Іслам вимагає від своїх послідовників передусім покірності настановам Корану, який регулює людські взаємини відповідно до бажань Бога. Але виявилось неможливим узгодити це непорушне зведення законів людської поведінки з новим світом, що швидко змінюється під впливом західних технологій, і протистояти секуляризації мислення в XIX ст. і XX ст. Крім того, енергійність і завзятість мусульманських докторів богослов'я, які твердо пильнували вимоги Корану про неможливість змінити його канон хоч на крапку, поставили сучасних мусульман у розпачливе положення, залишаючи їх сам на сам з усіма питаннями, що випливають із невідповідності вимог Корана поточним змінам³².

³¹ На 1962 р., коли закінчилося французьке правління в Алжирі, тільки Росія та Китай у Середній Азії утримували владу над великою кількістю мусульман.

³² Звісно, робилися спроби переусвідомити Коран, але без особливої енергії та без особливого успіху. За справу взялися богослови або скорше правознавці-«модерністи», з яких найвідомішим був Мухаммед Абдо (помер 1905) з Єгипту, а також мислителі, які пропонували радикальніше філософське переусвідомлення значення ісламу, подібно до

І позаяк відмова від старої релігії означала втрату культурної само-свідомості, багато кому, навіть людям освіченим, виявлялося нелегко подолати жорсткі межі традиційного ісламу³³.

На рівні особистості звичайна реакція на несумісність ісламської ортодоксії та сучасної думки приводила до ретельного розкладання свідомості по полицях³⁴. Нешире прославляння ісламу й таких західних ідеалів, як демократичне правління, сполучене з постійною нездатністю слідувати бодай чомусь із цієї віри, — усе це було суспільним еквівалентом особистого роздвоєння свідомості найбільш освічених мусульман. Необхідне було зусилля, щоб видістатися з такого внутрішньо нестійкого становища. Радикальна секуляризація держави в Туреччині та російській Середній Азії сталася під час кемалістської (1919–1923 рр.) і більшовицької (1917–1922 рр.) революцій. У 1925 р. Персія також стала на шлях менш радикальної, але цілком явної політики секуляризації після вступу на престол шаха Рези. На іншому кінці спектра вахабіти-пуритани, що прагнули ісламізації абсолютно всіх аспектів життя людини через повернення до моделей примітивного мусульманського суспільства, доступилися до влади в Аравії з перемогою Абд аль-Азиза Ібн Сауда (1919–1925 рр.).

Тільки майбутнє надасть нам можливість побачити результати цих експериментів. У Туреччині реакція проти безбожжя Мустафи Кемаля стала очевидною в 50-х рр. XX ст. Але інформація про мусульманські спільноти Радянського Союзу та Китаю дуже неповна, аби дійти якихось висновків. З іншого боку, релігійний запал вахабітського руху в Саудів-

індійського мислителя Мухаммада Ікбала (помер 1938), забезпечивши альтернативу заскнілому консерватизмові традиційних мусульманських богословів. Див. працю: Mohammed Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam* (Oxford: Oxford University Press, 1934), написану англійською. У праці: G.E. von Grunebaum, «Attempts at Self-Interpretation in Contemporary Islam», in *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition* (American Anthropological Association, Memoir No.81 [April, 1955]), pp.185-236 проаналізовано чимало подібних спроб реорганізувати старий іслам і суспільство. Див. також: Wilfred Cantwell Smith, *Islam in Modern History* (New York: Mentor Books, 1957).

³³ Не можна сказати, наскільки слабшали традиційні ісламські переконання, але апіорі можна сміливо твердити, що турецькі, іранські й арабські селяни залишалися набагато глибше зануреними в традиційному старожитньому ісламському благочесті, ніж їхні урбанізовані співвітчизники, особливо ті, хто дістав освіту.

На закраїнах мусульманського світу, головню в Африці й деякою мірою в Південно-Східній Азії, іслам зберіг свою самовпевненість. У цих регіонах іслам запропонував людям, які залишали традицію племінної та місницької організації, шлях до цивілізованого життя, особливо привабливий відтоді, як почалися їхні виступи проти християнства панівних європейців. Див. есей про Тропічну Африку й Індонезію: Gustave E. von Grunebaum, *Unity and Variety in Muslim Civilization* (Chicago: University of Chicago Press, 1955), pp.261-310; Jean-Paul Roux, *L'Islam en Asie* (Paris: Payot, 1958), pp.251-74; Alphonse Gouilly, *L'Islam dans l'Afrique occidentale française* (Paris: Larousse, 1952), pp.267-92.

³⁴ Формально освітня система Єгипту відображала цей компроміс, довіряючи релігійну освіту випускникам мусульманського університету аль-Азхар, при цьому водночас запрошуючи для викладання «нових» наук учителів, які здобули освіту в Європі.

ській Аравії, потрапивши під золотий дощ розвіданих нафтових родовищ, дещо вщух. Можливо, найбільший інтерес становить Пакистан. Ця країна виникла 1947 р. саме як мусульманська держава, сенсом існування якої була мусульманська віра більшості її громадян. Навіть більше, завдяки школам і армії британської Індії багаті громадяни Пакистану виявилися набагато обізнанішими щодо західної культури, ніж будь-який інший такий прошарок у мусульманському світі. Якщо можливо було де-небудь досягнути злиття між західними та ісламськими ідеями й звичаями, то, схоже, саме тут. Утім, успіх аж ніяк не був сліпучим. Пакистан, як і інші мусульманські держави світу, здається, опинився в становищі країни, яка знайшла Священний закон класичного ісламу настільки ж обтяжливим, наскільки й неминучим — принаймні поки що³⁵.

Промисловий капіталізм вплинув на мусульманський світ менше, ніж демократична революція. Західні товари, вироблені машинами, уже скрізь зруйнували ручне виробництво, і західні підприємці долучили до місцевої економіки деякі важливі галузі переробної промисловості, передусім нафтову. Через брак послідовності й далекоглядності в мусульманських політичних вождів ісламські підприємці до 1950 р. лише малою мірою впровадили сучасну промисловість в ісламських країнах. Навіть коли держава робила зусилля задля стрімкої індустріалізації, як це було в кемалістській Туреччині, успіхи виявилися незначними, оскільки відповідно до давніх традицій населення вважало торгівлю та економічне регулювання менш важливою справою релігійних меншин — євреїв, вірмен і греків³⁶.

3. ІНДУЇСТСЬКА ІНДІЯ

Сприйняття західних ідей індусами загалом проходило набагато легше, ніж у мусульман. Задавнена ворожість не відділяла Індостан від Заходу; індуська більшість населення не брала на себе клопіт із при-

³⁵ Див. Leonard Binder, *Religion and Politics in Pakistan* (Berkeley, Calif.: University of California Press, 1961).

³⁶ Крім цитованих вище, у дослідженні мусульманства мені вельми прислужилися такі праці: Wilfred Cantwell Smith, *Modern Islam in India: A Social Analysis* (London: Victor Gollancz, 1946); George E. Kirk, *A Short History of the Middle East* (London: Methuen & Co., 1948); George Antonius, *The Arab Awakening* (London: Hamish Hamilton, 1938); T. Cuyler Yong (ed.), *Near Eastern Culture and Society: A Symposium on the Meeting of East and West* (Princeton: Princeton University Press, 1951); H. A. R. Gibb (ed), *Whither Islam?* (London: Victor Gollancz, 1932); H. A. R. Gibb, *Modern Trends in Islam* (Chicago: University of Chicago Press, 1947); Richard N. Frye (ed.), *Islam and the West* ('s Gravenhage: Mouton, 1957); A. J. Arberry and Rom Landau, *Islam Today* (London: Faber & Faber, 1943); Alfred Bonne, *State and Economics in the Middle East* (London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1948); David S. Landes, *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt* (London: Heinemann, 1958); Richard A. Pierce, *Russian Central Asia, 1867–1917* (Berkeley, Calif.: University of California Press, 1960); Vincent Monteil, *Les Musulmans soviétiques* (Paris: Éditions du Seuil, 1957); Olaf Caroe, *Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism* (London: Macmillan & Co., 1953); Walter Z. Laquer, *Communism and Nationalism in the Middle East* (New York: Praeger, 1956).

воду британської перемоги над мусульманськими володарями в Індії. Відсутність суворої релігійної доктрини в індуїзмі дала змогу індусам легше розібратись із західною культурою на основі її власних гідностей або принаймні уникати паралізуючих зіткнень між західними ідеями та настановами мусульманського священного закону³⁷. Крім того, західна присутність в Індії була набагато багатобічнішою та яскравішою, ніж в інших частинах Азії, й Індія набула багатьох західних атрибутів — систему освіти за британським зразком, знамениту індійську цивільну адміністрацію, сучасні зведення законів, армію, поліцію, економічне підприємництво та зв'язок. Ці інституції набагато збільшили можливості як для європейців, так і для індусів вивчити досягнення їхніх культур.

Британська присутність в Індії як така вже давала можливість змінити індійське суспільство, надавши способи прийняття західного стилю та спеціальну винагороду тому, хто його прийняв. Британці поступово звели корінних індійських правителів і всю правлячу верхівку до статусу маріонеток або просто усунули їх. Адміністративна влада під британським наглядом перейшла до рук індусів, які здобули освіту на Заході. Водночас для здійснення британського володарювання були потрібні й представники інших професій. Такі люди, чия праця часто потребувала тісного контакту з англійцями й чия кар'єра залежала від того, як працівники виправдають сподівання англійських патронів, мали сильні мотиви персонально перебирати західний спосіб життя. І оскільки обов'язки реального адміністративного управління було покладено саме на таких індусів, які асимілювали західні манери найбільш ефективно, це зробило вплив такого англійзованого прошарку непропорційно великим проти його частки в населенні Індії та проти того, чого він міг би досягнути без британської підтримки.

З цієї, а можливо, і з інших причин індуїзм, який із чотирьох головних стародавніх цивілізацій світу на початок сучасної ери постраждав найбільше, гнучкіше реагував на спричинені західною цивілізацією зміни у своїй спадщині, ніж мусульмани або (принаймні до 1950 р.) Китай. Промислова та демократична революції мали свої аналоги в Індії, і через сплетення характерних особливостей британської та індуської культур обидві дістали додатковий поштовх для розвитку.

³⁷ Різні індійські обряди, та й саме індійське благочестя, звісна річ, входили в гостру суперечність зі світоглядом і відносинами Заходу. Однак студенти, які навчалися в Калькутті або Лондоні й перетворились у напівзахідників і борців проти забобонів, повертаючись додому, могли, знову зіткнувшись із місцевими й сімейними звичаями традиційного індійського оточення, пристосуватися до них. І навпаки, іслам проголошував універсальну дівість і через те не залежав, принаймні в теорії, від місцевих обрядів і соціальних обставин, що не було властиво індійським звичаям. Іслам не міг бути знятий і випраний, як одяг, тоді як індуїзм міг, принаймні без серйозної логічної непослідовності, бути застосований до соціальних обставин, з якими він виявлявся співзвучним, і відкинутий в іншому випадку, коли його традиційна застосовність була недостатньою для задоволення поточних потреб.

* * *

Промисловий і економічний розвиток Індії з 1850 р. по 1950 р. визначався протиріччями між політичними практикою та принципом. Під крилом влади й престижу британської адміністративної машини політичний принцип матеріалізувався в індійській цивільній адміністрації, а згодом у низці підлеглих їй провінційних служб. Але британський політичний принцип обмежувався рамками урядової активності, робив головний акцент на внутрішньому порядку й захисті кордонів, залишаючи без уваги приватне підприємництво. Очевидно, що поєднання британського лібералізму XIX ст. з дійовою, централізованою, можновладною бюрократією, дуже схожою на ту, що існувала в східних імперіях Європи в XVIII ст., мало спричинити серйозні аномалії; Індія зазнала їх уповні.

Кажучи загалом, суперсучасність постійно поєднувалася з прадавньою старовиною, в яку уряд волів не втручатися. Економічні й технологічні досягнення, котрі, як було вирішено, належали до юрисдикції уряду, запроваджувалися швидко й систематично в таких масштабах і з такою мірою раціональності, що це перевершувало будь-що бачене в Англії. Чудовий приклад результатів такої діяльності — мережа залізниць в Індії. Широкомасштабне будівництво відбувалося відповідно до плану, затвердженого генерал-губернатором 1853 р. Попри вагання з переданням доріг у державну чи приватну власність і невдале застосування двох стандартів колії, офіційний контроль над індійськими залізницями був дуже пильним і зробив залізничну мережу вельми розвиненою, вседозагальною. На кінець XIX ст. майже 50 000 миль пролягли субконтинентом³⁸. Іригаційні роботи, особливо в Пенджабі, становили інший аспект діяльності британської адміністрації у сфері економіки, тоді як шляхи, портове та міське будівництво опинилися поза її увагою.

З іншого боку, приватний сектор залишався упослідженим. Сільські звичаї відгороджували величезну більшість індійців від усіх переваг і нових можливостей, які відкривали перед ними новий транспорт і технології. Більшість індійців залишалися дуже далекими від економічного складу та напряму думок, аксіоматичних для ліберальних теорій британської адміністрації. Навіть багаті купецькі класи зазвичай віддавали перевагу старому традиційному лихварству або прямому вкладенню грошей у земельну власність перед промисловими чи іншими незвичними формами економічної активності. Як наслідок, нові промислові підприємства й компанії, що виникали в той час, контролювали переважно європейці, парси або інші чужоземці. Ліберальні економічні принципи, які успішно функціонували в Британії, де був міцний клас підприємців,

³⁸ Перенесення столиці з Калькутти в Делі 1911 р. стало символом нової основи влади та нового принципу економічного й політичного розвитку, принесеного залізницями. Морські порти, такі як Калькутта, Бомбей і Мадрас, більше не могли бути місцезабудуванням адміністрації, яка керувала величезною внутрішньою територією Індії.

далеко не так успішно спрацьовували в Індії, де стрімке зростання сільського населення дорівнювало (якщо навіть не перевершувало) темпам зростання сільськогосподарської та промислової продукції. Фабрична промисловість ставала реальністю в Індії з 80-х рр. XIX ст. Текстильна, як бавовняна, так і джутова, промисловість була першою важливою галуззю тогочасної індустрії, а за нею слідували металургія (сталеливарна промисловість з 1913 р., алюмінієва з 1944 р.), а також фабрики й заводи інших галузей³⁹.

Голод і війна змінили суперечність між бюрократією, яка діяла за принципом найбільшого сприяння тим приватним особам, котрі брали діяльну участь в економіці країни, і летаргійним байдужим суспільством, яке, за рідкісним винятком, навіть не уявляло собі, як почати діяти на терені нових, незнаних економічних можливостей. Принцип людинолюбства спонукав британських чиновників зробити все можливе, аби відвернути небезпеку голоду, яка завжди загрожувала, коли послаблення мусонів призводило до зменшення опадів нижче певного рівня. Спеціальне зведення законів про голод, складене 1883 р., визначало певні кроки, виконання яких оберігало від значних жертв у сезони неврожаю. За цим законом чиновники зобов'язані були робити кроки, спрямовані на імпорт і поширення продовольства в регіонах, які потерпали від голоду, і організувати певні роботи, плата за які давала б змогу підтримувати населення, потерпіле від голоду. Завдяки вжитим заходам виявилось можливим позбутися деяких традиційних для Індії спричинюваних голодом бідувань, попри дедалі більший брак площ, придатних для рільництва, що ставало явним із 70-х рр. XIX ст.

Перша і друга світові війни спричинили значно більший відступ від звичних методів управління. Обидві ці події переконали в уразливості Індії — навіть тимчасове порушення каналів забезпечення різними продуктами з Англії мало несподівано сильні неприємні наслідки для індійської армії та уряду. Тому чиновники енергійно взялися за термінові програми розвитку або збільшення місцевих запасів тисяч найменувань — недовго й без великого успіху під час першої світової війни, а потім систематичніше й з чималим успіхом під час другої світової війни. Це потребувало спеціального бюрократичного втручання, щоб загрозами, умовляннями й підтримкою спонукати приватних підприємців діяти в дусі нових економічних відносин, якщо це видавалося простішим, ніж організувати державні підприємства.

Після другої світової війни, коли Індія стала політично незалежною, стару стриманість уряду в сфері економіки вже було далеко відтручено на користь змішаного типу економіки, де і приватні, і суспільні підприємства функціонували в межах системи урядового регулювання, яке

³⁹ До кінця другої світової війни, за деякими дослідниками, Індія посіла шосте місце в списку найрозвиненіших індустріальних держав. Vincent A. Smith, *The Oxford History of India*, Percival Spear (ed.) (3d ed.; Oxford: Clarendon Press, 1958), p.835.

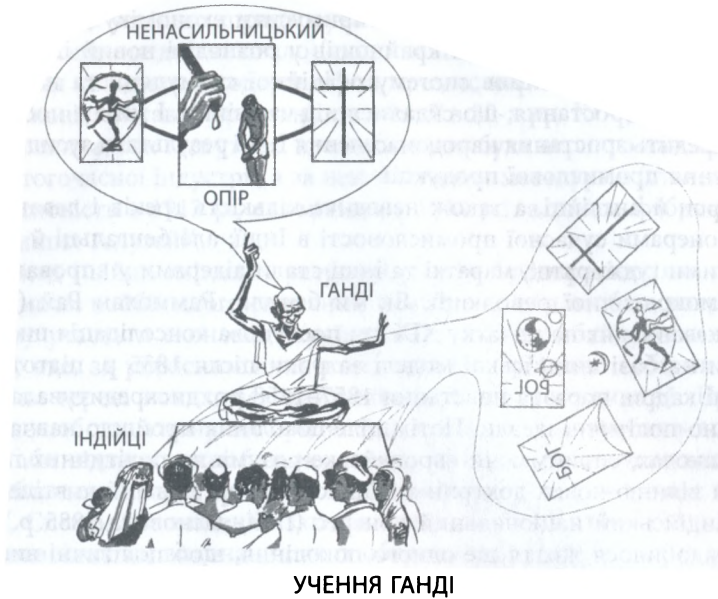
мало на меті допомогти чи навіть примусити економіку до розвитку промисловості. Після деяких крайнощів у розподілі новий індійський уряд відновив і розширив систему офіційної стимуляції та напрямки економічного зростання, що склалися під час війни. І ми ще побачимо, чи випередить зростання народонаселення Індії результати зусиль задля збільшення промислової продукції.

Парси й англійці, а також невелика кількість греків і левантійців були піонерами сучасної промисловості в Індії; але бенгальці й невдовзі за ними гуджаратці, маратхі та інші стали лідерами у впровадженні ідей демократичної революції. Як ми бачили, Раммохан Рай (помер 1833) указав шлях на початку XIX ст.; поступова консолідація шкільної системи на базі англійської моделі за роки після 1835 р. підготувала потрібні кадри; поразка повстання 1857–1858 рр. дискредитувала старі соціально-політичні ідеали. Потім ціле покоління пройшло навчання в нових школах, сприймаючи європейське розуміння політичних прав, і завдяки віянню нових доктрин знайшло своє організаційне втілення в партії Індійський національний конгрес (ІНК; заснована 1885 р.). Однак знадобилося життя ще одного покоління, щоб політичні вислови протесту й петиції доповнилися масовими демонстраціями, натхненням демагогів-ораторів і прихованим тероризмом.

Утім, таємні осередки, паролі й активність революційних студентських товариств у Калькутті в 1905–1907 рр., як і парламентський спосіб дій самого ІНК, спиралися на закордонні моделі та досить мало сприйняли від свого індійського оточення. Перший сучасний і водночас питомо індійський політичний рух виник після першої світової війни під проводом Мохандаса Карамчанда Ганді (помер 1948). У ньому харизматично поєднувалися індійська й західна святість, що дало йому титул «Магатма», тобто велика душа; заворушення, якими він керував, поєднуючи рішучу громадянську непокору з емоційною відмовою від насильства, принесли Індії незалежність 1947 р.

Думка Ганді та його дії ефективно злили індуїстський аскетизм із християнським пацифізмом і демократичним секуляризмом. Порівняно різні погляди, іноді злучені у свідомості однієї людини, а іноді втілені в окремих особах або групах, сплавлялися у форму індійського національного руху та партії ІНК. Таке змішання питомих індійських і екзотичних західних ідей і методів було новим явищем. До того ж раніше не існувало такого масового руху, який підняв би величезну більшість індійського міського населення, охоплюючи всі його класи та впливаючи навіть на сільське населення, і був би здатний не вщухати протягом тривалого часу на досить високому, але добре контрольованому емоційному рівні.

Ці досягнення зробили реальністю демократичну теорію, відповідно до якої кожна звичайна людина повинна мати право голосу в політичних справах. Однак послідовники Ганді були міцніше об'єднані у своїй опозиції правлінню Британії, ніж у підтримці певних позитивних програм.

УЧЕННЯ ГАНДІ

Зусилля задля відродження ремісничого виробництва не входили в економічні плани нового індійського уряду, і, звісна річ, у холодному світлі точних розрахунків ручна прядка Ганді не могла розв'язати проблему бідності в Індії. До того ж виступи Ганді за надання прав касті недоторкливих збурили глибоку опозицію серед релігійних консерваторів. На додачу до всього, масовий характер руху Ганді лякав індійських мусульман і провокував їх на попервах начебто безнадійні, але зрештою успішні вимоги про створення окремої, особливої держави — Пакистану.

Майбутнє покаже, як гуманні та високочесні ідеали переживуть час і як вони вписуватимуться в демократичні, парламентські рамки індійського уряду, як узгоджуватимуться з поінформованим деспотизмом бюрократичного планування, з усіма пристрастями, що виникають із релігійних і мовних відмінностей і економічних труднощів, закладених у диспропорціях між зростанням населення та економічним розвитком. Утім, підводні камені майбутнього навряд чи небезпечніші, ніж перешкоди недавнього минулого, що їх змогли подолати індуси. У масштабах, які можна порівняти тільки з Китаєм, уряд і суспільство Індії запропонували приклад інтерпретації західних і місцевих ідей, технології та суспільних інституцій. Тільки час покаже справжній результат, але дивлячись із 60-х рр. XX ст., можна впевнено сказати, що західні елементи в Індії вкоренилися. Починаючи з 1947 р. західна соціальна революція XX ст., здається, злилася з індійською національною революцією, зробивши Індію однією з учасниць і партнерів у всесвітньому, космополітичному соціальному процесі з центром на Заході.

Появу Індії як повноправного учасника космополітизму ХХ ст. може повністю підтвердити мистецтво. Рабіндранат Тагор, чия поезія сплвила європейські, санскритські та бенгальські літературні форми й ідеї, був одним із тих, хто здобув світове визнання, і неможливо сказати: міне згодом мода на його творчість чи літературна спадщина Тагора існуватиме вічно?⁴⁰

4. КИТАЙ

Розвиток Китаю в період від спалаху Тайпінського повстання 1850 р. і до встановлення комуністичного контролю над країною 1949 р. багато в чому нагадує відомі з історії заміни однієї імператорської династії іншою. Багато віддалених районів Маньчжурської імперії відколотися від Китаю, тоді як довга череда внутрішніх повстань і успішних чужоземних вторгнень розстрожили серцевину китайських володінь. Міжнародна політика уряду китайських комуністів, яка починаючи з 1949 р. прагнула відновити китайський вплив на навколишні країни, такі як Тибет, Корея та В'єтнам, також відповідала принципам, виробленим в імператорській період.

Навіть більше, комуністична ієрархія партії та уряду вельми скидалася на попередню конфуціанську ієрархію вчених і чиновників, навіть у манері їхньої співпраці під час практичного виконання влади. Справді, тоталітарний державний соціалізм, як і ті, що з'явилися починаючи з 1917 р. у європейських країнах під прапорами марксизму та нацизму, виявляв значну схожість із традиційними китайськими бюрократичними методами, принципами й розпорядженнями. Практика надання широких повноважень освіченим і спеціально дібраній еліті, принцип використання державної влади для досягнення користі для народу загалом і виправдання цим навіть найжорстокішого придушення інакодумців, а також забобонність щодо такої нечисті, як спекулянти та баришники, чужоземці та іновірці, були загальними як для добродійних конфуціанців, так і для істинних комуністів і відданих нацистів.

Інший головний інститут китайського суспільства — сім'я також

⁴⁰ Крім книг, цитованих вище, я також використав праці з індійської історії: Abdullah Yusuf Ali, *A Cultural History of India during British Rule* (Bombay: D.B. Taraporevala Sons, 1940); Nirad C. Chaudhuri, *The Autobiography of an Unknown Indian* (New York: Macmillan Co., 1951); Romesh Chunder Dutt, *An Economic History of India in the Victorian Age* (2d ed.; London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., 1929); J.N. Farquhar, *Modern Religious Movements in India* (London: Macmillan & Co., 1929); Atulchandra Gupta, *Studies in the Bengal Renaissance* (Jadavpur: National Council of Education, Bengal, 1958); J.C. Ghost, *Bengali Literature* (London: Oxford University Press, 1948); Percival Griffiths, *The British Impact on India* (London: Macdonald, 1952); Percival Griffiths, *Modern India* (London: Ernest Benn, Ltd., 1957); R.C. Majumdar et al., *An Advanced History of India*, pp.829-1004; Lewis S.S. O'Malley, *Modern India and the West* (London: Oxford University Press, 1941); K.M. Panikkar, *A Survey of Indian History* (3d ed.; Bombay, Calcutta, New Delhi, Madras: Asia Publishing House, 1956); William Theodore de Bary, *Sources of Indian Tradition* (New York: Columbia University Press, 1958).

перебула сторіччя 1850–1950 рр. так само, як вона пережила економічні труднощі й політичні потрясіння інших періодів. Гучне зречення конфуціанського родинного благочестя, яке стало впадати в очі після 1917 р., призвело до відкидання синівського обов'язку багатьма освіченими молодими китайцями, які воліли не помічати свого зв'язку з попередніми поколіннями, а в деяких регіонах Китаю промисловий капіталізм, зароджуючись, ще більше, хоч і не так очевидно, спотворював старі сімейні відносини⁴¹. Але традиційні взаємини й зобов'язання, що їх навіть після 1917 р. продовжували насаджувати в середовищі збурених хвилею молодих китайців, виявилися незвичайно міцними та гнучкими. Сімейні зв'язки часто заявляли про себе навіть серед тих, хто замолоду недвозначно проголошував своє заперечення конфуціанської формули синівського обов'язку.

Проте ця приголомшлива неперервність традиції не дає підстав уважати, що в XIX ст. і XX ст. Китай просто проходив звичний етап історичного циклу. Починаючи з 1917 р. китайська високоосвічена меншина з дедалі більшою одноставністю та енергією відкинула весь комплекс конфуціанського кодексу життя з його старожитніми поняттями про пристойність, манери й політику. Зрештою характер китайського життя визначився радикальним впливом драматичного перемикавання лояльності, тим паче що інтелектуальна еліта змогла легко перебрати старі китайські політичні інституції, аби використовувати їх надалі для нових цілей.

Усі ідеали, сповідувані освіченими китайцями, прийшли безпосередньо з космополітичної культури Заходу. Навіть у XIX ст. Тайпінське повстання (1850–1864 рр.), яке вдарило в самісіньке серце Маньчжурської імперії, проголошувало ідеали християнського братства, хоча даоські та буддійські елементи, від самого початку сплавлені з християнськими мотивами, мірою досягнення успіху повстання ставали дедалі виразнішими⁴². Після принизливої воєнної поразки від японців 1895 р. покоління революційних лідерів, з яких найбільш відомим був Сунь Ятсен, майже панічно кинулося шукати нові обереги державного й національного порятунку. Світові великі держави пропонували очевидні моделі, і стало остаточно видно, що західні народи, а на той час і Японія, організували свої суспільства набагато успішніше, ніж Китай. Відповідно Сунь Ятсен та інші революціонери почали шукати західних політичних і економічних ідей (часто профільтрованих крізь Японію). Вони діяли дуже наївно, глибоко не розбираючись ані в класичній китайській, ані в західній

⁴¹ Див. Hsiao-tung Fei, *Peasant Life in China: A Field Study of Country Life in the Yangtse Valley* (New York: Oxford University Press, 1946), pp.233-35 і далі; Chow Tse-tung, *The May Fourth Movement: Intellectual Revolution in Modern China* (Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1960), pp.257-59.

⁴² Див. Eugene Powers Boardman, *Christian Influence upon the Ideology of the Taiping Rebellion, 1851-64* (Madison, Wis.: University of Wisconsin Press, 1952).

культурних традиціях. Після 1917 р. Жовтневий переворот у Росії запропонував інше й дуже спокусливе⁴³ джерело чужоземного натхнення; і з 1949 р. комуністична ідеологія успішно захопила інтелектуальну та політичну монополію в континентальному Китаї.

Уся ця ідеологічна непостійність буяла на тлі доволі скромних інституційних змін. На межі сторіч політика уряду та конфуціанського дворянства, які зберігали соціальне лідерство в глибинці, була спрямована на мінімізацію будь-якого впливу Заходу та його присутності в Китаї. Після 1842 р., коли британські військові судна вперше примусили китайську владу пристосовуватися до чужоземних комерційних і дипломатичних методів, і ще виразніше після 1858–1860 рр., коли поновилося проникнення Британії та Росії, примусивши Китай збільшити привілеї чужоземцям, його правителі вже не могли навіть претендувати на те, що заморські варвари — то їхні данники. Хоча більшість мандаринів звисока дивилися на найбільші порушення етикету, наївний етноцентричний універсалізм конфуціанства забороняв визнання рівності — і поготів переваги — будь-яких альтернативних систем суспільства й цивілізації.

Розбурхане, а потім насилу загашене полум'я Тайпінського повстання зробило енергійні й далекосяжні реформи чоловім питанням для китайського уряду. Вислідом деяких із них стали перебудова й оснащення арсеналів, армій і військово-морських сил за прикладом західних держав. Однак офіційні реформи виявилися недостатніми, і не тільки через наслідки Тайпінського повстання та неприйняття їх консервативними розумами, але переважно тому, що вони самі мали половинчастий характер. Їхньою головною метою було зберегти старий порядок, і коли нове починало цьому порядку загрожувати, уряд просто відмовлявся від них. Для того щоб дати Китаю армію, озброєння, промисловість і засоби зв'язку, з якими він відчував би себе досить незалежним, була потрібна набагато глибока модифікація китайського суспільства, ніж того хотіли реформатори 60-х рр. XIX ст.⁴⁴

В останні роки XIX ст. події прискорили крах конфуціанського режиму. Перемога Японії 1895 р. і поразка боксерського повстання в 1900–1901 рр. іще раз принизили Китай як державу та переконали в необхідності корінних змін навіть тих, хто люто чинив опір, дотримуючись освячених сторіччями догм. Реформи проводилися в багатьох

⁴³ Привабливість марксистсько-ленінської доктрини в Китаї сильно нагадувала привабливість різних екзотичних релігій для народів, які перебували на закраїнах тієї чи тієї сталої високої цивілізації. Так само, як уйгури віддали перевагу маніхейству або хозари юдаїзму, а не будь-якій ортодоксальній вірі їхніх цивілізованих сусідів, китайці та інші горді неофіти західноцентричного космополітизму абсолютно передбачувано віддали перевагу комунізмові перед будь-якими іншими сталими ортодоксіями Заходу. Тільки так неофіт міг протистояти своїм учителям і одночасно вчитись у них.

⁴⁴ Див. Mary Clabaugh Wright, *The Last Stand of Chinese Conservatism* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1957).

напрямах. Ті зміни, яких зазнавав апарат управління протягом досить тривалого часу як до, так і після зречення від престолу останнього імператора Маньчжурської династії в 1912 р., зазвичай мали поверховий характер і виявилися неефективними для посилення потужності Китаю. Однак у системі освіти зміни були глибокими й драматичними та досягли мети — перетворення інтелектуального клімату в країні. Скасування імператорських екзаменів, заснованих на знанні претендентом конфуціанської класики, різко поклато край методів, яким правляча верхівка відбирала претендентів на долучення до свого складу протягом більш ніж двох тисячоліть. Завдяки цьому честолюбні молоді люди, які раніше були приречені ціле життя вивчати класику Стародавнього Китаю, ринули в освітні установи Заходу. Ідеологічна какофонія та сум'яття, що супроводили відрив від традиційної опори, звалилися на тисячі китайців, чие дитинство та ранні роки навчання пройшли в традиційних рамках, і вони виявилися підхопленими вихором чужоземних ідей, зрозумілих тільки наполовину⁴⁵. Але для будь-кого, хто пережив такі потрясіння в юності, будь-які моральні, політичні або інтелектуальні погляди та прихильність у пізньому періоді життя виявилися основою для почуттів внутрішньої незручності й таємної моральної слабості. Як наслідок, навіть найбільш емоційно виражені переконання могли різко поступитися новомодній доктрині, яка обіцяла ще швидший порятунок від болісних вагань у думках і неефективності дій. Масовий вступ до лав гоміндану в 20-х рр. XX ст. і згодом комуністична консолідація в Китаї уможливилися тільки завдяки такому виду інтелектуальної мінливості.

Але попри запал, з яким китайські інтелектуали й політики обговорювали західні ідеї, їхній вплив на Китай до 1950 р. був поверховим. Величезна маса китайського селянства, яке становило 80% населення, була, мов великий океан, рівень якого не могли помітно вивищити струмочки західних товарів і місіонерських проповідей. Тимчасовий успіх Тайпінського повстання, постійна слабкість маньчжурського режиму, зліт і падіння гоміндану та успіх комуністів у 1930–1940 рр. повернув вісь селянського невдоволення проти орендодавців, збирачів податків і всіх, хто був класово вищими за селян, більшість із яких жили в містах, забезпечуючи собі там захист і повчаючи звідти⁴⁶. Але подібне часто траплялося в історії Китаю і раніше мірою наближення кожної династії до

⁴⁵ Десять мільйонів китайців здобували освіту за західним зразком 1917 р. Див. Chow Tse-tung, *The May Fourth Movement*, pp.379-80. Дивно усвідомлювати, що така людина, як Мао Цзедун, починала життя в повністю конфуціанському оточенні та прийняла марксизм тільки в 27-річному віці. Інші лідери китайських комуністів у своєму житті також подолали провалля між старим і новим режимами — факт, який гарантує, що багато з минулого буде перенесене в будь-яке майбутнє, яке зможуть створити китайські комуністи.

⁴⁶ Емоційні, але докладні дослідження зібрано в праці: M.P.Redfield (ed.), *China's Gentry: Essays in Rural-Urban Relations by Hsiao-tung Fei* (Chicago: University of Chicago Press, 1953).

свого кінця. Жорстокість, голод і хвороби, які переважали в китайських широких сільських регіонах у першій половині ХХ ст., були не більш ніж традиційним, хоч і жорстоким, засобом нівелювання диспропорцій, що збільшилися між землею, рентою, податками та населенням. Наявність західних фабричних товарів, наприклад бавовняного одягу й гасу, могла загострити біди селянства у відсталих регіонах Китаю, руйнуючи сільські ремесла; міські ремісники також потерпали через те, що смаки багатой частини населення змінилися на користь екзотичних західних виробів. З іншого боку, зовсім нові або такі, що розширилися, промисли, як-от виробництво тунгового масла, вольфраму, чаю та шовку для західних і світових ринків збільшували можливості заробітку для тих же класів.

Сучасна машинна індустрія почала робити в Китаї перші скромні кроки в 40-х рр. ХІХ ст. і дістала значне прискорення тільки після 1895 р., коли договір про закінчення японо-китайської війни надав чужоземцям право зводити заводи та фабрики на китайській землі, водночас надаючи привілеї в торгівлі товарами, що імпортували з-за кордону. Перша світова війна перервала постачання з Європи й тим дала тимчасовий поштовх розвитку китайської промисловості, особливо у виробництві бавовняного одягу, але конкуренція з Японією, а також фінансова та загальна нестабільність міжвоєнного періоду перешкодили прискореному розвитку сучасної промисловості в Китаї. Такі великі сучасні міста, як Шанхай і Тяньцзінь, не перетворилися на великі індустріальні комплекси, але залишилися провідними торговельними та фінансовими центрами, значною мірою під контролем чужоземців.

Залізниця в Китаї не відігравала такої важливої ролі, як, наприклад, в Індії. Широкомасштабне будівництво почалося тільки в першій декаді ХХ ст., і створення доріг, що злучили важливі пункти країни в єдину мережу, супроводжувалося лютою боротьбою та інтригами між різними європейськими фінансовими групами, які інвестували будівництво цих залізниць. Ба більше — навіть там, де залізниця було побудовано, вони функціонували нерегулярно через фінансовий і адміністративний безлад і постійні військові дії⁴⁷.

Широкомасштабні та успішні зусилля задля створення в Китаї сучасних промисловості й транспорту мали бути відкладені до появи справді ефективного уряду, спроможного встановити в країні мир. Це сталося 1925 р., коли гоміндан доступився до влади в Китаї, але незабаром поновилися атаки японців (1931 р.) і заворушення в провінціях. Мир настав знову тільки 1949 р. Отже, на той час промислова революція торкнулася тільки країн Китаю. Основа старих економічних відносин у місті й на селі залишалася незачепленою. Західна присутність у Китаї спровокувала надзвичайно бурхливе піднесення китайської економіки,

⁴⁷ Див. E-tu Zen Sun, «The Pattern of Railway Development in China», *Far Eastern Quarterly*, XIV (1955), 179-99.

схоже на те, що його в XIII ст. зініціювали монголи, але це ще не була фундаментальна трансформація.

Тільки після того, як Китай закінчив традиційний цикл еволюції від одного сильного політичного режиму до іншого, західний космополітизм дістав можливість стати віч-на-віч із традиційними китайськими суспільними інституціями в широкому масштабі. І доки традиційні соціальні диспропорції в китайському суспільстві викликали традиційну реакцію у вигляді насильства та безладдя, вістря західного економічного проникнення було притуплене; і всі гарячі дебати серед освіченої меншини — про прихильність до західних форм і глибокої важливості їх для майбуття Китаю — мали обмаль практичного впливу на негайне застосування західного промислового капіталізму. Справді глибока й вирішальна суперечність між китайською та західною цивілізаціями — справа майбутнього. Саме вона обіцяє найважливішу культурну взаємодію XX ст. і, можливо, XXI ст.

У сторіччя таких гострих змін, коли моральні, як і економічні й політичні, стандарти постійно мінялися, проблематично чекати розквіту високої та безтурботної культурної творчості. Проте серед важливих реформ, особливо щодо письма, був проект Ху Ши (1919 р.) щодо прийняття народної мови як стандарту для мови літературної та пізніша пропозиція комуністів створити алфавіт для китайської мови. Міцні інтелектуальні та наукові традиції Китаю сприяли запровадженню там західної науки й освіти, частково завдяки зусиллям місіонерів, частково завдяки студентам, які навчалися за кордоном, у західних університетах. Особливо в царині китаїстики поєднання китайських методів і засадничих західних передумов часто виявлялося дуже плідним. Утім, порівняно з великим минулим сторіччя 1850–1950 рр. виявилось нижчим рівнем у культурних досягненнях Китаю⁴⁸.

⁴⁸ Крім цитованих вище книг, було використано такі праці, присвячені Китаю: George C. Allen and Audrey G. Donnithorne, *Western Enterprise in Far Eastern Economic Development: China and Japan* (London: Allen & Unwin, Ltd., 1954); G.E. Hubbad, *Eastern Industrialization and Its Effect on the West* (London: Oxford University Press, 1938); Kuo-heng Shih, *China Enters the Machine Age* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1944); Li Chien-nung, *The Political History of China, 1840–1928* (Princeton, N.J.: Van Nostrand, 1956); E.R. Hughes, *The Invasion of China by the Western World* (London: Adam & Charles Black, 1937); Ssu-yu Teng, *New Light on the History of the Taiping Rebellion* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1950); Siang-tseh Chiang, *The Nien Rebellion* (Seattle, Wash.: University of Washington Press, 1954); Meribeth E. Cameron, *The Reform Movement in China, 1898–1912* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1931); Hu Shih, *The Chinese Renaissance* (Chicago: University of Chicago Press, 1934); F.F. Liu, *A Military History of Modern China, 1924–49* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1956); Étienne Balasz, «Les Aspects significatifs de la société chinoise», *Asiatische Studien*, VI (1952), 77–87; Franz H. Michael and George E. Taylor, *The Far East in the Modern World* (New York: Henry Holt & Co., 1956); Kenneth Scott Latourette, *A History of Christian Missions in China* (New York: Macmillan Co., 1929); Chiang Monlin, *Tides from the West: A Chinese Autobiography* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1947); Y. Chu Wang, «The Intelligentsia in Changing China», *Foreign Affairs* (1958), 315–29.

5. ЯПОНІЯ

За часів сьогуната Токугави японська цивілізація виявляла дивну двоїстість, балансує між протилежними крайнощами. Моральний ідеал воїна з усіма його спартанськими вимогами заходив у суперечність із потуранням своїм солодким бажанням «пливучого світу», і між цими двома моральними кодексами не існувало середнього шляху. Японія була офіційно закрита для зовнішнього світу; однак цікавість до голландської вченості могла подолати величезні перешкоди. Знову ж таки, особисті, спадкові пута японського феодалізму лише маскували, але не могли приховати нитки бюрократичної адміністрації в кожному з 60 чи близько того окремих феодальних ленів, або територій кланів, що на них було переділено Японію. Але більш болісним був поділ між економічною та політичною владою, що дав змогу процвітати нищим крамарям, тоді як селяни та воїни, що стояли вище за них на традиційній суспільній драбині, потерпали від постійної убогості. Отже, напружені, але стабільні стосунки між імператором і сьогунатом символізували дуалізм, який прототипував усе японське життя. Святий і безвладний монарх, шанований як джерело влади й оточений павутинням ритуалу, чомусь терпів, і його терпіли спадкоємці таланитих головорізів початку XVII ст., і сьогунат роду Токугави, які правили Японією важкою рукою за допомоги цілої армії чиновників, шпигунів і солдат, майстерно балансували на вістрі суперечливих інтересів різних людей, класів і кланів.

Тільки одного бажання, висловленого в палаці сьогуната, було достатньо, щоб зберегти рівновагу між такими нібито несумісними інтересами. І коли таку рівновагу було порушено, як, наприклад, у 50-х рр. XIX ст., коли конфлікти між ворожими кліками, які намагалися встановити свій вплив над спадкоємцем, навіть така незначна непередбачена випадковість, як поява «чорних» кораблів комода Пірі (1853–1854 рр.), спричинили далекосяжні глибокі зміни в японському суспільстві та цивілізації.

Реорганізація японської політики й економіки перед другою світовою війною показала світові небачений приклад успішного реагування на європейські стимули — успішного в сенсі можливості нації спершу протистояти, а далі й дати відсіч західним націям, чий кораблі й торгівля прискорили падіння режиму Токугави. Однак політика швидкого й масованого освоєння західних техніки та технологій не знімала внутрішніх протиріч, властивих Японії Токугави. Навпаки, успіх, з яким японці запозичали різні аспекти західної цивілізації — особливо у виробництві військової техніки та промисловості — залежав від жонглерського мистецтва балансувати між старими і новими елементами. Майже незачеплена, зафіксована в старих зразках, суто японська соціальна ієрархія з певними моделями поведінки для представників різних соціальних рівнів дала змогу маленькій групі вождів протягом одного покоління довести

до кінця зміни військових і економічних інституцій і реконструювати політичну систему Японії за західним зразком⁴⁹.

* * *

Психологічне напруження внаслідок раптової зміни в поведінці, незбагненної для сторонніх, виникло в Японії задовго до закінчення її ізоляції 1854 р. Завзяття, з яким японці попервах прийняли, а згодом вигнали португальців, і набагато більш ранній ентузіазм, з яким японський імператорський двір сприйняв китайську цивілізацію в VI ст. і подальших сторіччях, а також різка повна зміна японських відносин і дій щодо США та інших чужоземних націй у нинішньому столітті — усе це здається лише частиною та уможливорює припущення, що здатність до радикальних і раптових змін поведінки відображає приховані характерні особливості психології японців⁵⁰.

Не кажучи вже про особливості японського суспільства, самий той факт, що Японія переймала велику частину своєї високої культури та технічного мистецтва від Китаю протягом більш ніж тисячолітнього періоду, був сприятливим для запозичення західних ідей і технологій у XIX і XX ст. Їхні попередники вже немовби визнали перевагу чужоземців у деяких речах, тобто відкриття того, що європейці перевершують їх у

⁴⁹ Китайська ідеологічна мінливість перед лицем порівняно міцної інституційної стабільності була антитезою ситуації в Японії. Парадоксально, але ідеологічна стабільність в Японії зберігалася завдяки організованій нестабільності інститутів, здійснюваній лідерами-самураями. Відповідно швидкість інституційних змін стала можливою тільки завдяки традиційним цінностям і оновленим міфам і символам суворой соціальної дисципліни.

Пор. європейські радикальні революції періоду Реформації, проведені в ім'я відновлення стародавніх ортодоксій.

⁵⁰ Дві цікаві спроби кинути промінь на особливості японського життя, щоб пояснити різкі повороти в японській історії, використовуючи при цьому дві різні схеми дослідження, було наведено в працях: Ruth Benedict, *The Chrysanthemum and the Sword* (Boston: Houghton Mifflin Co., 1946); Robert N. Bellah, *Tokugawa Religion: The Values of Pre-Industrial Japan* (Glencoe, Ill.: Free Press, 1947).

В європейській історії така традиція, як дуелі, є яскравою паралеллю з нещодавньою національною поведінкою японців. Розуміння точок схожості може навіть зробити зрозумілишими драматичні зміни в ставленні японців до чужоземців. Дуелі на початку нового часу було обмежено до рамок неписаного, але суворо дотримуваного кодексу поведінки фехтувальників, чие традиційне місце швидко ставало непотрібним у суспільстві. Законодавці звичаїв, які створили Дуельний кодекс, намагалися, власне, пристосувати самих себе і своїх послідовників до дедалі більш чужого, урбанізованого та організованого світу, зводячи емоційні крайнощі до церемоніальної сварки і примирення. Японські самураї, такі ж фехтувальники, пережили суворішу перебудову свого способу життя протягом минулого століття. На відміну від європейців, проте, вони виявилися здатними повести за собою весь народ у своїй вірності японському еквівалентові Дуельного кодексу. Можливо, дуже швидкий перехід Японії від феодального до космополітичного соціального порядку уможливив таке досягнення самураїв, тоді як повільніша еволюція, як та, що мала місце в Європі, могла б, розширюючи японське суспільство, уберегти різні його класи від прийняття самурайського кодексу для нації загалом.

знаннях і майстерності, не було шоком для японської самосвідомості. І як їхні предки вподобали все китайське, так і тогочасні японці стали ентузіастами в прийнятті Заходу.

Нарешті, певна узгодженість між японцями і західними цивілізаціями полегшувала прийняття в Японії західних моделей. На XIX ст. варварську войовничість на Заході та в Японії було організовано (а в Японії майже приборкано) бюрократичним урядом. Але японський «шлях воїна», з його поняттями про честь і соціальну вищість, мав майже точні аналогії в європейському житті, і що було, можливо, навіть більш вирішальним, в обох суспільствах цінності й стосунки професійних військовиків значною мірою поділяли й підтримували інші верстви. Селяни й містяни в Японії, як і їхні сучасники в Європі, були більш схильні слідувати цим шляхом, ніж терпіти принуки від аристократичних фахівців у жорстокості.

Японці запропонували цікавий парадокс: в їхній державі ідеологічний (і емоційний) консерватизм прислужився як принциповий інструмент радикальної трансформації інституцій держави. Відтак промислова та демократична революції мали різні міри успіху, бо хоча японська технологія і здійснила стрибок уперед починаючи з 1885 р., демократична революція, попри зовнішні конституційні форми, майже не торкнулася традиційної японської ієрархії аж до 1945 р.

* * *

Після нетвердого старту в 80-х рр. XIX ст. засновані на механічній потузі промисловість і транспорт на початок першої світової війни дали Японії можливість вступити в змагання з європейськими та американськими товарами на всьому Далекому Сході. У період між війнами японці продовжували розширювати сферу своїх комерційних операцій і на 30-ті рр. XX ст. підійшли до суперництва зі своїми конкурентами у світовому масштабі. І навіть більше — індустріальна база, необхідна для тогочасної армії, військово-морських і військово-повітряних сил, швидкими темпами розвивалася не тільки власне в Японії, а й у нещодавніх завоюваннях імперії — у Кореї (1910 р.) і Маньчжурії (1931–1932 рр.).

Японська індустріалізація не слідувала за європейськими зразками. Держава відіграла роль більш централізуючу та владну роль, ніж у будь-якій європейській країні. Тому рішення промисловців завжди узгоджувалися з потребами національної військової потуги. Щодо цього японська індустріалізація немов передувала російському комунізмові. Але на відміну від пізніших комуністичних урядів, японці надавали свободу безлічі малих підприємців, які діяли в традиційних рамках ремісництва та родинних відносин. Були дві спроби пристосувати ці одвічні моделі промисловості до сучасних умов. По-перше, легкі інструменти, що урухомлюються електричними моторами, заступили ручні та значно збільшили випуск продукції. По-друге, поширення товарів, вироблених

на маленьких ремісничих фабриках і в майстернях, доручалося великим фірмам, або, якщо дивитися на це з іншого боку, великі торговельні фірми замовляли товари маленьким майстерням.

А оскільки вони поставали перед необхідністю отримати позики для подолання проміжку між купівлею і продажем, то невдовзі маленькі підприємства виявилися залученими до справді великомасштабної мережі великих підприємств — банків, металургійної та іншої важкої промисловості, будівництва та експлуатації шахт, кораблебудівних компаній тощо. Ці інструменти модернізації контролювало вузьке коло олігархії — дзеркальне відображення політичної олігархії, яка контролювала японський уряд. Відносини між тими, у чиїх руках була економічна і політична влада, завжди залишалися дуже тісними, і часто ці дві еліти зливалися завдяки шлюбам між їхніми представниками. Звісно, великі родини підприємців, такі як Міцуї та Міцубісі, набули свого значення в останні десятиріччя XIX ст., перебравши управління підприємствами, занедбаними офіційною владою. Малі, майже символічні, суми запитувала держава за побудовані заводи, але нові приватні власники, що переживали почуття відповідальності перед політичними вождями держави та були залежними від них, уважали своїм обов'язком робити кроки, необхідні або корисні державі⁵¹. Відтак консолідація могутньої та багатой економічної олігархії зменшила необхідність прямого втручання держави в економіку, хоча державні арсенали й далі виробляли деякі типи озброєння, особливо нові або експериментальні моделі.

Отже, хоча техніка та машинне виробництво були західними, суспільно-економічна організація, яка пускала в рух нову машинну технологію, майже виключно залишалась японською. Це означало, зокрема, суворе дотримання правил чесності й пристойності як між начальниками і підлеглими, так і в інших соціальних відносинах. Отож, промислова революція в Японії мала особливий соціальний характер, який позбавив сучасний індустріалізм його природного, на думку дослідників європейської історії, супутника — демократичної революції⁵².

Суворі ієрархічна соціальна структура, що збереглася в Японії, зробила акумуляцію капіталу, необхідного для інвестування в промисловість, порівняно легкою. Уряд фінансував перші кроки індустріальної модернізації податковими надходженнями, тобто коштом селян. Згодом, коли під керівною рукою уряду оформилася фінансово-індустріальна олігархія, монополістичні ціни на товари та послуги як у межах країни, так і за кордоном дали змогу сконцентрувати достатні фінансові ресурси в небагатих руках. Утім, ці монополісти були енергійними підприєм-

⁵¹ Таке розуміння економіки знайшло точне віддзеркалення в статуті, написаному фундатором корпорації Міцубісі. У статті 4 читаємо: «Керувати всіма підприємствами з погляду національних інтересів». Див. Bellah, *Tokugawa Religion*, p.187.

⁵² Див. цікавий аналіз у праці: James C. Abegglen, *The Japanese Factory: Aspects of Its Social Organization* (Glencoe, Ill.: Free Press, 1958).

цями, жили досить скромно, саме цим заохочуючи інших утримуватися від показних розкошів і стимулюючи утворення капіталу як на верхніх, так і на нижніх соціальних щаблях⁵³.

* * *

В Японії ніколи не відбувалося революції в західному розумінні цього слова. Феодали та воїни, які скинули режим Токугави в 1867 р. і відновили на троні імператора Мейдзі, явно не були прихильниками народного уряду. Навіть коли 1889 р. японці запровадили написану на західний кшталт конституцію, з повним набором виборного парламенту, кабінетом міністрів і незалежною судовою гілкою, політична вага пересічних громадян була зменшена запровадженням обмежень на юридичні повноваження законодавчого органу. Звісно, реалії політики, що обертається навколо феодалських родів і давньої системи місцевої та сімейної кругової поруки, були ще далі від демократичної практики, задекларованої в Конституції Мейдзі.

З часом кланова відданість слабшала, і традиційна соціальна ієрархія японського суспільства почала втрачати свою міцність. Отже, хоча Конституція Мейдзі проіснувала до 1945 р., внутрішня реальність японської політики ставала дедалі складнішою. Загальне виборче право для чоловіків (1925 р.) розширило електорат і дозволило вискокнчям суперничати зі старовинними родами за політичне лідерство всередині країни. У 30-х рр. ХХ ст. військова кліка почала незалежно впливати на урядову політику. Але всупереч таким змінам у традиційній таблиці про ранги, досить вузьке коло олігархів продовжувало залаштунково визначати японську політику до 1945 р.

Після поразки у другій світовій війні Японія виявилася на деякий час під контролем американських окупаційних сил. Нова японська конституція, проголошена за сприяння американців 1947 р., була абсолютно демократичною — у стилі Сполучених Штатів. Однак залишається сумнівним, що японські поняття про самосвідомість, суспільство та взаємовідносини різних верств поряд з усіма формально визнаними правилами суспільної поведінки між нерівними верствами справді дозволили б щось більше, ніж просто декларувати рівність, індивідуалізм і фундаментально чужі ідеали, так ретельно прописані в конституції⁵⁴.

⁵³ Провідні родини економічної олігархії мали самурайське походження та привнесли до економічного менеджменту значну дозу спартанської персональної етики самурайського кодексу. Робити гроші, щоб досягнути становища, яке впадає в очі, — усе це ніколи не було спонукальним мотивом дій в Японії. Колективне марнотратство на військові цілі — то інша річ.

⁵⁴ Такий стислий виклад еволюції японської політики протягом 1850–1950 рр. викликаний її дивною складністю. Починаючи з 70-х рр. ХІХ ст. завжди знаходилося кілька японців, які захищали західні ліберальні ідеї, у перше десятиріччя свого існування і знов у 20-ті рр. ХХ ст. члени таких сект відігравали обмежену, хай і негативну, роль, стимулюючи своїх опонентів до драматичніших, енергійніших і ризикованіших дій. І 58-11-642

Хоча не сталося нічого, що близько нагадувало б демократичну революцію, яка відбувалася в інших народів, в японському уряді мали місце дві напівреволюційні зміни. Перша з них — відновлення влади імператора — була, на перший погляд, реакційним державним переворотом, учиненим групою молодих самураїв, багато з яких починали своє життя в скромних умовах, а деякі вже мали чиновницький досвід місцевого адміністрування перед тим, як перенести свою енергію на національний рівень. Це були люди, котрі хотіли реставрувати імператорську владу й вигнати чужоземців, які почали індустріальну модернізацію Японії. Вони також розробили важливі адміністративні зміни, що мали об'єднати всі феодалні лени Японії періоду Токугави під егідою центрального уряду та стлумити правові засади феодалізму через викуп прав землевласників і самураїв за державні цінні папери. Насправді це було логічним закінченням неповної бюрократичної централізації, на якій перші сьогуни роду Токугави побудували свою владу і яку їхні спадкоємці зберігали майже незмінною протягом двох століть.

Драматична реорганізація японського військового класу становила дуже важливий аспект реставрації Мейдзі. Гонорові самураї, неосвічені сумирні селяни й навіть покидьки японського суспільства — усіх було записано до нової японської армії, яка створювалася за європейським зразком, де всі вони мали коритися офіцерові імперської армії так само беззастережно, як раніше корилися своєму місцевому соціальному зверхникові. Перенесення об'єкта традиційного шанування та покірливості на офіцерський корпус відбулося дуже успішно. При цьому людина будь-якого походження, ставши офіцером імператорської армії, здобувала німб командира, що сяяв у віках завдяки дисциплінованій жорстокості аристократів і вояків, спрямованій проти решти японських верств. Так армія стала соціальним ескалатором, особливо для селянських дітей, які дістали можливість завдяки професійним чеснотам досягти статусу, що колись належав спадковим самураям⁵⁵.

Унаслідок такого становища молоді армійські офіцери виявилися найрадикальнішими відчайдухами, невдоволеними політикою уряду. Висловлюючи почуття величезної частки сільського населення Японії, армійські екстремісти склали одну з важливих груп, спроможних заступити ще не досить міцних олігархів, які контролювали партійну політику. У цьому сенсі вони виявилися демократичним елементом в японській політиці. Навіть більше, вони були готові діяти поза межами встановленої соціальної ієрархії для досягнення своїх настанов. Опозиція з боку цього військового угруповання, підтримана небезпекою народного невдоволення та втілена в терористичних актах та інших подібних насильницьких

після закінчення американської окупації марксизм у формі західного соціалізму або російського комунізму почав відігравати аналогічну провокативну роль.

⁵⁵ Офіцерський корпус військово-морських сил все ж таки залишався набагато аристократичнішим.

діях, обмежувала свободу маневру японських політиків у другій половині 30-х рр. ХХ ст. і відіграла велику роль у просуванні Японії до війни проти Китаю і, зрештою, до її вступу в другу світову війну. Цей процес був, можливо, найближчим до демократичної революції з усіх процесів, що відбувалися в Японії перед другою світовою війною.

Ще неможливо передбачити наслідки другої японської напівреволюції у верхах, здійсненої між 1945 р. і 1952 р. генералом Дугласом Макартуром і його американськими та японськими ставлениками. Здається неймовірним, що ієрархічна система японського суспільства просто зникне, хоча вона й може дещо похитнутися під впливом воєнних поразок, виявившись дискредитованою оружним програшем режимові, руйнівним впливом післявоєнного американського прикладу й економічним пожвавленням. І також іще до кінця не ясно, чи зможе поєднання західної технології з майже незмінною японською соціальною структурою порушити стійку рівновагу або, зрештою, промислова революція вимагатиме загальної та драматичної реорганізації японського суспільства. Питання в тому, чи справді демократична та промислова революції в Європі в ХІХ ст. і ХХ ст. були пов'язані певними абсолютно неминучими взаємовідносинами, чи їх можна ефективно переділити на невизначений час, як японці переділили їх на 60 років до 1945 р.?

* * *

Соціальні та психологічні перешкоди, які розбили традиційну культурну виразність Китаю та інших незахідних народів, в Японії діяли менш інтенсивно, тому що японці виявилися спроможними зберегти свою політичну й духовну незалежність від Заходу. Обсяг японської художньої та літературної творчості, отже, залишався величезним. А от традиційні мистецтва Японії продемонстрували нездатність до розвитку й почали перетворюватися на старожитні скам'янілості, ба навіть розкладатися. Заімпортовані новації — архітектурні, наукові, літературні — не досягли справді великого розвитку. Тому японці, подібно до більшості іншого світу, пройшли кризь порівняно занепадницький період культурного існування між 1850 р. і 1950 р. Звісна річ, що досягнення японців значно відрізняються від культурного стану менш щасливих цивілізованих народів Азії, головню в демократизації літературної культури завдяки доступу загальної письменності⁵⁶.

⁵⁶ Крім цитованих вище книг, я брав дані про Японію з таких праць: Hugh Borton, *Japan's Modern Century* (New York: Ronald Press, 1955); George B.Sansom, *The Western World and Japan*; Thomas C.Smith, *Political Change and Industrial Development in Japan: Government Enterprise, 1868–1880* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1955); William W.Lockwood, *The Economic Development of Japan: Growth and Structural Change, 1868–1938* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1954); E.Herbert Norman, *Japan's Emergence as a Modern State* (New York: Institute of Pacific Relations, 1940), а також *Soldier and Peasant in Japan: The Origin of Conscriptio* (New York: Institute of Pacific Relations, 1943); Jerome B.Cohen, *Japanese Economy in War and Reconstruction* (Minneapolis, Minn.: University of Minnesota Press, 1949); 58*

6. ІНШІ ЧАСТИНИ СВІТУ

Із кількох тисяч різних культурних спільнот, що існували в середині XIX ст., дуже багато надалі розчинилися в групах, які їх чисельно та еволюційно перевершували. Загальна кількість виразно розрізаних спільнот у середині XIX ст. залишалася досить великою, і навіть у середині XX ст. існує величезна різноманітність інституцій і відносин. Кожне суспільство, велике чи мале, як і перше, далі по-своєму реагувало на нові стимули, можливості й небезпеки; але західний космополітизм, що виник як вислід демократичної та промислової революцій, не дав спокою жодному куточкові планети.

Величезне розмаїття, достатнє для насолоди будь-якого антрополога, залишалося присутнім у житті людства. Утрата європейцями (і американцями) своїх колоній після другої світової війни зробила багатоманіття соціальних умов людства навіть більш приголомшливим, аніж тоді, коли колоніальна адміністрація намагалася вбгати в єдині рамки різні частини земної кулі. Революційні рухи XX ст. у деяких латиноамериканських країнах також акцентували існування американських індіанців як значної соціальної спільноти. Мексиканські художники, надихнуті революцією 1911 р., вводили старі індіанські мотиви в модерні художні й архітектурні стилі й у такий спосіб успішно вливали примітивізм Нового Світу в репертуар сучасного космополітичного мистецтва⁵⁷. Але інші сфери духу, де відбувалося злиття західного й місцевого мистецтва та мислення, ще не привернули пильної уваги або виявилися неспроможними запропонувати щось для збагачення і так уже переобтяженого космополітизму XX ст.

F.C.Jones, *Japan's New Order in East Asia: Its Rise and Fall, 1937-45* (London: Oxford University Press, 1945); Inazo Nitobe et. al., *Western Influence in Modern Japan* (Chicago: University of Chicago Press, 1931); Fujii Jintaro, *Outline of Japanese History in Meiji Era* (Tokyo: Obunsha, 1958); Charles David Sheldon, «Some Economic Reasons for the Marked Contrast in Japanese and Chinese Modernization», *Kyoto University Economic Review*, XXIII (1953), 30-60; Yukio Yashiro, *2000 Years of Japanese Art* (London: Thames & Hudson, 1958); George M.Beckmann, *The Making of the Meiji Constitution: The Oligarchs and the Constitutional Development of Japan, 1868-1891* (Lawrence, Kan.: University of Kansas Press, 1957); Shibusawa Keizo, *Japanese Society in the Meiji Era* (Tokyo: Obunsha, 1958); Irene B.Taeuber, *The Population of Japan* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1958).

⁵⁷ Хосе Ороско (помер 1949) і Дієго Рівері (помер 1957) принаймні подобалося претендувати на звання спадкоємців ацтеків і тольтеків тією же мірою, як і європейського минулого. Навпаки, примітивізм Старого Світу, насамперед західноафриканський, був відкритий європейцями незадовго до першої світової війни.

ВИСНОВКИ

Навесні 1917 р. Сполучені Штати Америки вступили в першу світову війну. Восени того ж року більшовики в Росії скинули царський уряд і вивели свою країну з війни. Ці події зробили 1917 р. поворотною віхою в історії, визначивши нову фазу розвитку західної та світової цивілізації, яка характеризується перетворенням Росії на комуністичну країну, досягненням Сполученими Штатами статусу світової держави, зменшенням ролі Західної Європи як незаперечного центру й арбітра західної цивілізації та величезним прогресом можливостей маніпулювати як людиною, так і різними видами енергії.

Абсолютно очевидно, що найважливіші зміни, пов'язані з цими подіями, сталися після 1917 р. як у розмаху, так і в сфері охоплення політики.

А. РОЗМАХ ПОЛІТИКИ

Дві наддержави — за стандартами західноєвропейських національних держав — 1917 р. заявили про себе, задекларувавши конкурентні панацеї для продажного, імперіалістичного і схибленого на війні світу, доведеного до цього стану європейським Новим режимом. На 1945 р. ні вільсонізм, ні ленінізм уже не були блискучою новою монетою. Але збільшення значення металу, за виробництвом якого Сполучені Штати та Радянський Союз перевершили всіх суперників, повністю компенсувало потьмяніння ідеологій протягом минулого покоління. На кінець другої світової війни тільки ці два гіганти могли забезпечити виробництво озброєнь для ведення сучасної війни, спираючись винятково на власні ресурси. Оскільки складність і дорожнеча озброєнь зросли, відповідно зменшилася можливість відновити занепаду могутність різних держав Західної Європи та їхньої ролі в реальному забезпеченні малих країн.

Піднесення Сполучених Штатів і Радянського Союзу до світового лідерства після другої світової війни — тільки новий приклад історичного феномена: переходу військово-політичної влади від раніше цивілізованих націй, які не змогли ефективно організувати свій тил, до закраїнних земель. Машинна технологія, яка за одне покоління підняла Західну Європу на вершину світового панування, тепер, мов Зевс з античної міфології, раптом безжалісно змінила своє ставлення до бать-

ків. З 1917 р., а надто з 1945 р., транспорт, перероблення та розподіл продукції, характерні для складного комплексу сучасного промислового капіталізму, уже не вкладалися в рамки національних держав старої Європи. У 1945 р. володіння половиною континенту дало Сполученим Штатам і Радянському Союзові більш або менш задовільну основу для військової переваги; але навіть володіння в такому масштабі виявилися б неадекватними, якби певний силовий центр захотів домогтися успіху в ефективному об'єднанні ресурсів ще більших регіонів. Іншими словами, сучасна промисловість і транспорт почали надмірно винагороджувати просто за володіння великими географічними просторами.

Логічним завершенням такого зростання політичного масштабу могло б стати встановлення єдиної світової верховної влади. Будь-яка світова війна, якби сталася в найближчому майбутньому, поки на рингу є два суперважкі бійці, могла б призвести до такого вислід¹. Упевнено можна сказати, що технічна можливість досягти світового панування вже є в руках людства. Монополізація надпотужної зброї через організацію центральної влади, що заслуговує на довір'я, була б достатньою для того, щоб замінити організовані військові потуги окремих держав верховною владою. Такий розвиток видається можливим навіть у найближчому майбутньому.

З іншого боку, перехід політичної домінанти від таких за територією держав, як Франція, Британія або Німеччина, до наддержав, що розпросторилися на половину континенту, може підготувати ґрунт для майбутньої рівноваги сил, на кшталт тієї, що існувала за Старого режиму в Європі. Нова сім'я світових держав може долучити до свого складу Китай, Індію, можливо, Бразилію та деякі інші, ще політично не оформлені, держави, які займають великі території континентального масштабу (тобто Об'єднана Європа, або, що менш реально, Об'єднаний Середній Схід, або Об'єднана Африка), які відіграватимуть провідні ролі поряд із двома наддержавами, уже присутніми на сцені.

¹ Загальне знищення людства й усіх вищих форм життя радіоактивним забрудненням атмосфери здається абсолютно реальним. З іншого боку, більшість сучасних видів жахливого за потужністю озброєння легко вразливі. Дедалі більша складність озброєння дедалі більше ускладнює його застосування та контроль над ним. Для армій і цілих націй виникає можливість раптового паралічу через відсутність постачання чи неправильну команду. Іншими словами, транспорт і зв'язок — ахіллесова п'ята держав, які мають сучасне озброєння; тотальна перемога або тотальна поразка можуть настати, як це було в другій світовій війні, коли населення та виробничі потужності переможених виявляться зруйнованими ще до власне воєнної поразки. Сучасні збройні засоби також дуже дорогі у виробництві та вразливі з тієї ж причини, з якої вищі організми та складне обладнання мусять платити за свою ефективність вразливістю перед усіма видами порушень, які не можуть заподіяти шкоди нижче організованим і простим структурам, де функції не залежать від злагодженої взаємодії безлічі частин.

Б. СФЕРА ОХОПЛЕННЯ ПОЛІТИКИ

Зміна політичних масштабів, що стала вислідом двох світових воєн, комуністичної та інших тоталітарних революцій ХХ ст., здається безповоротною як для майбутнього соціального ландшафту, так і для розширеного охоплення політикою. Усе, що винайшов генеральний штаб Німеччини ще в 1917–1918 рр., як надзвичайні заходи для розв'язання всіх численних проблем, котрі виникли через необхідність кинути всі ресурси на воєнні завдання, для російських комуністів стало нормою як під час війни, так і в мирний час. Революційні змовники, які в 1917 р. захопили владу в Росії, не просто змусили слугувати собі традиційні державні апарати — армію, поліцію, бюрократію, але й поставили під свій контроль банки, заводи, сільське господарство, засоби зв'язку, а також газети, профспілки, політичні партії та асоціації. Революційна держава навіть удавалася до невільницької праці, коли для бажаного державі розподілу людських ресурсів закликів і напучень виявлялося недостатньо.

Отож, економіка тут розчинилась у політиці, яка справді почала збігатися з самим життям людським, оскільки, принаймні в принципі, мистецтво, література, відпочинок і сімейне життя були поставлені на службу комуністичній меті, яку визначав і якою маніпулював згорі звивистий залежно від часів і обставин «курс партії».

Країни, які уникли небезпек комуністичних революцій, не зазнали такого швидкого та радикального розширення сфери політики, хоча в більшості європейських держав (і в Японії) соціалістичні, націоналістичні й фашистські рухи швидко набирали силу в міжвоєнні роки. Гітлерівська Німеччина в загальних рисах лише трохи відставала від сталінського Радянського Союзу щодо підпорядкування людської діяльності політичним цілям. Під час другої світової війни більшість консервативних демократій, де ліберальні сумніви традиційно обмежували владу держави в мирний час, знайшли доцільним підпорядкувати економіку та багато інших аспектів соціальної діяльності воєнним цілям, тобто певній політичній меті, яка загалом не відрізнялася від тих, яких прагнули більш насильними, жорстокими й тоталітарними засобами німецькі нацисти та радянські комуністи.

Так само, як у ХІХ ст. у деяких країнах відмінність між економікою та політикою майже зникла й затушувалася в інших, старіша відмінність між миром і війною стала не такою яскраво вираженою. Звичайні (тобто мирні й військові) методи та організаційні моделі, розвинені радянськими комуністами та німецькими нацистами, сильно нагадували англо-американську економічну, політичну та військову співпрацю під час другої світової війни. Ретельне стратегічне та економічне планування було властиве всім трьом системам влади. Робота з кадрами перетворювала окремих людей і групи (взвод, дивізія) на взаємозамінні

частини, а промислове виробництво давало танки, літаки, вибухівку, вантажівки та недоторканий запас суворо відповідно до пріоритетів і графіків затверджених стратегічних планів. Нарешті, сконцентрована атмосфера терміновості, надзвичайного стану та кризи підтримувала психологічний стан захвату й піднесеності як серед керівників, так і серед виконавців².

Військові моделі соціальної організації в США, звісно, уже не переважали після 1945–1946 рр., коли американську мобілізаційну машину було демонтовано, але досвід другої світової війни, безперечно, залишив глибокі сліди. Те, що здалося б абсурдним за десять років до війни, стало природним і прийнятним після неї. Отже, відповідальність уряду за економічний стан, субсидії науковим дослідженням, розвиток атомної технології та гарантоване забезпечення адекватною роботою інженерів визнавалася майже незаперечною. У кожному з цих і в багатьох інших випадках дії уряду надихалися військово-політичними міркуваннями, які зазіхали на стару владу вільного ринку, встановлену ліберальною економічною теорією, і відтручували її. Величезне збільшення збройних сил США й надзвичайне ускладнення їхньої техніки могутньо розвивалися в одному напрямку, у супроводі зростання всього необхідного для забезпечення армії, посилення принципів військової ієрархії та податкової бюрократії, прикріпленої до значних часток населення та економіки.

Після другої світової війни, коли навіть такі консервативні країни, як США, швидко поширювали норми політико-військової юрисдикції на громадян, комуністичний диктаторський режим у Радянському Союзі почав помітно послаблювати революційне впровадження одностайності в думках і діях різних верств. Відносна свобода для фахівців, кожний з яких у своєму фахові був вільний від більш ніж формальної поваги до марксизму-ленінізму, настала в СРСР ще до смерті Сталіна 1953 р. А далі було зроблено певні зусилля, щоб звільнити письменників та інших діячів мистецтва від пут затвердженого курсу партії. Якщо такий розвиток триватиме, надалі можна чекати, що зростання добробуту,

² Ґрунтовніші зауваження щодо цього див. у праці: W.H.McNill, *America, Britain, and Russia: Their Cooperation and Conflict, 1941–46* (London: Oxford University Press, 1954), pp.747–68. Деякі, можливо, навіть більшість, із цих спостережень придатні й для Японії, так само як і для Сполучених Штатів, СРСР і, можливо меншою мірою, до Німеччини та Великої Британії. Одначе планування війни японцями переважно ґрунтувалося на ретельній попередній підготовці — прусська формула перемоги в 1866 р. і 1870 р. — і на бульдожій упертості в прагненні зберегти все досягнуте. Нестача морських торговельних суден і багато іншого починаючи з 1941 р. утруднювали нормальне функціонування японської індустрії та збройних сил, тож японські планувальники й адміністратори навряд чи мали шанс показати, на що вони здатні. Німецькому воєнному плануванню також були притаманні деякі особливості японського консерватизму: німецький генеральний штаб розраховував на коротку війну, як у 1866 р. і 1870–1871 рр., і тому спирався тільки на ті запаси, які були під рукою на початку кожної воєнної кампанії. Усе це — цікавий приклад того, як спадкоємці великого минулого вагалися в разі необхідності змінити сталі методи, аби пристосувати їх до змінених умов.

ПОЛІТИЧНА ПЕРЕБУДОВА В 1918–1950 РР.

складність і витонченість радянського суспільства приведуть до того, що у другій половині ХХ ст. ми побачимо поступове зближення радянської та американської соціальних систем, кожній з яких важко втримувати рівновагу між суперечливими вимогами мирного добробуту й військового протистояння.

Така еволюція могла б повторити взаємодію між французькою революцією та європейським Старим режимом. Поступове пом'якшення твердості доктрини — це, поза сумнівом, доля всіх успішних революцій. Розмаїття людства завжди несумірне за часом життя та різноманіття з будь-яким одним ідеалом. Експорт успішної революції можуть відвернути тільки ті, хто ладен і здатен запозичити в революціонерів принаймні деякі секрети їхньої сили. Такою була історія Європи ХІХ ст. Зразки революційної зміни та адаптація консерватизму, схоже, повторюються в більшому масштабі західного світу ХХ ст.³

³ Той факт, що зближення внутрішніх соціальних порядків двох головних діючих осіб «холодної війни» в середині ХХ ст. існує не у вакуумі, а у світі, де безліч інших держав у той же час виборюють владу, багатство, безпеку й у багатьох випадках саме існування, може ускладнити, але може й пришвидшити цей процес. Голодні й

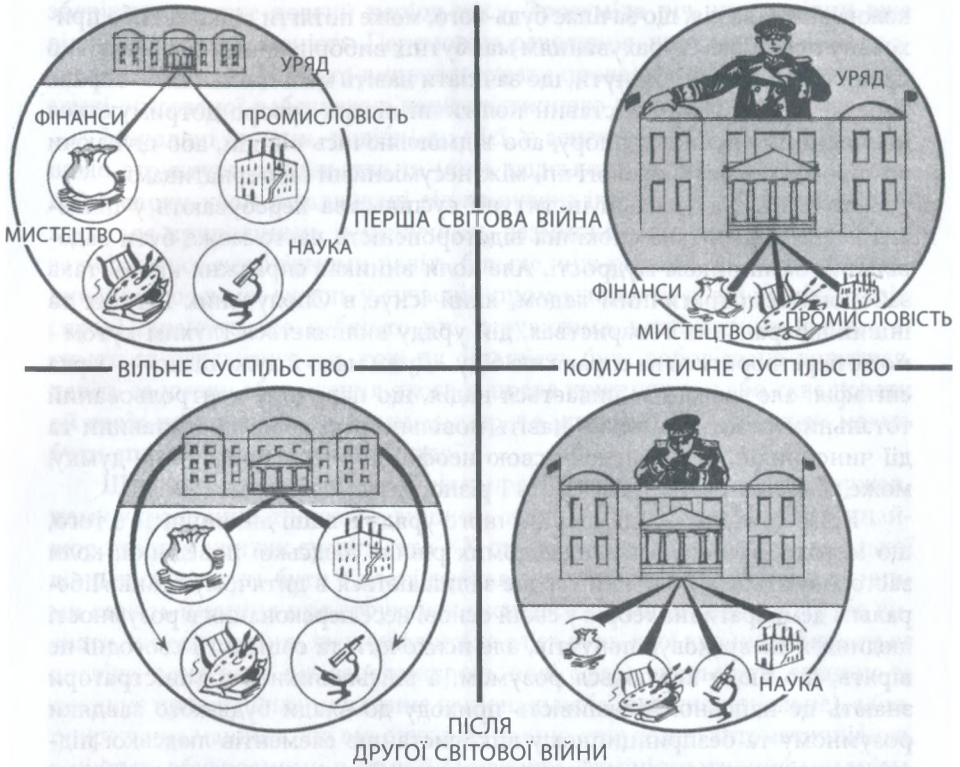
Російська революція не просто нагадувала французьку, а й виявилася її наступним логічним кроком. Суттю французької революції була спроба змити, мов хвилю, старі привілеї в майнових правах і корпоративні перешкоди до концентрації політичної влади в руках народу, аморфність величі якої неминуче передавала право практичного здійснення влади або парламентові, або кабінету міністрів, або диктаторові. Так і російська революція, як це добре видно сьогодні, бурхливо змела старі майнові та станові інтереси, які перешкоджали зосередити владу — політичну, економічну, моральну — у руках тієї ж таки обоженної абстракції — суверенного народу. І, як і перше, народ передав свою владу — як твердили самозвані вожді — групі ідеологічних і адміністративних фахівців, організованих у партію, побудовану за принципом суворої ієрархії. Якщо французька революція довела, що політичні установи та влада створюються самими людьми, російська революція з бездоганною логікою дії продемонструвала, що соціальні та економічні інституції також створюються людьми і, навіть більше, можуть так само зазнавати масової та цілеспрямованої реконструкції. У переінакшеному російському суспільстві тріумфуючі комуністи геть зневажили природне право власності, що прийшло з XVIII ст., і грубо відкинули громадянські свободи XIX ст. Навіть природа, в яку так вірили ліберальні мислителі, у головах мільйонів росіян поступилася комуністичним маніпуляціям, так само як божественне право монархів упало в революційній Франції за сторіччя з чвертю перед тим.

Абсолютно зрозуміло, що російська революція успішно сконцентрувала владу в донині небачених військово-політичних і економіко-психологічних масштабах так само, як це свого часу зробила французька революція. Одначе в обох випадках можна було сперечатися про те, чи є життя людини за революційних, раціональних, довільно створених інституцій справді повнішим, ніж за старих, більш різноманітних до-революційних інституцій. І в обох випадках старі моральні дилеми болісно загострювалися порівняно зі старими часами, коли влади в розпорядженні людини було менше, а вірогідний результат був не таким жахливим.

В. ДИЛЕМИ ВЛАДИ

Образно кажучи, насправді народ ніколи не контролював свій уряд ні в США, ні десь-інде, навіть усупереч тому фактові, що за часів Джефферсона та Джексона офіційна влада, чиновники й можливі політичні

скривджені аутсайтери, наприклад китайці, можуть колись підштовхнути СРСР і США в обійми одне одного, як це зробили німці під час другої світової війни. І це може створити потенційно набагато вибуховіше політичне співвідношення сил, що переділяє світ за расово-культурними ознаками набагато різкіше, ніж російсько-американська поляриність 50-х рр. XX ст.

УРЯД І СУСПІЛЬСТВО ПІСЛЯ 1917 Р.

альтернативи були обмежені ліберальними принципами XIX ст. Що ж до адміністративних молодих серединах XX ст., то їх лише насилу могли контролювати фахівці, які присвятили цій справі весь свій час. Але навіть у тих країнах, де немає урядової монополії на засоби масової інформації, уряд частіше з успіхом, ніж без нього, може умовити суспільство погодитися зі своєю політикою чи навіть розпалити гарячий ентузіазм на її підтримку.

Однак залежність сучасних демократичних урядів від майстерного маніпулювання громадською думкою накладає обмеження на спроби офіційної влади досягнути тиранічного панування. Зрештою, не кожен налаштовується на самогубство. Летаргія великих посадових осіб, що знайшла підтримку в суспільному неучті, іноді може привести до того, що справи якось залагодяться. Проте благоговійне побоювання уряду зачепити інтереси впливових груп, які чинять тиск на політику частіше за все способом закулісних інтриг, стримує його від спроб установити тиранію вдома, а також від будь-якого нового політичного курсу, оскільки

кожна важлива дія, що зачіпає будь-кого, може потягти відкриту або приховану протидію. З урахуванням майбутніх виборів політики абсолютно правильно можуть збагнути, що зачіпати навіть малі меншини — справа небезпечна. За таких обставин політичні лідери суворо дотримуються концепції найменшого опору, або відмовляючись від дій, або шукаючи компроміси, навіть ідеологічні, між несумісними альтернативами.

Коли внутрідержавні інституції суспільства перебувають у цілковитому порядку, така спокійна відстороненість часто може бути задовільним заміном мудрості. Але коли виникає справжня криза, така заборона демократичним ладом, який існує в Сполучених Штатах та інших ліберальних товариствах, дій уряду виявляється глухим кутом і може перетворитися на справжню біду. «Дуже мало й дуже пізно» — гірка епітафія, але завжди залишається надія, що народ, не контрольований тотальним режимом, нехай навіть повільно реагуючи на обставини та дії чиновників, висловлюючи свою неофіційну й напівофіційну думку, може зберегти рятівну гнучкість і різносторонність думки та дії.

Крім того, дилема демократичного уряду в наші дні виникає з того, що методи, засновані на підсвідомих рівнях людської поведінки, коли застосовуються в політиці, усе ще залишаються в дитячому стані. Ліберальна демократична теорія у своїй основі несе переконання в розумності людини й не враховує почуттів, але психологи та соціологи сьогодні не вірять, що люди керуються розумом, а військовики й адміністратори знають це напевно. Можливість приходу до влади будь-кого завдяки розумному та безпринципному використанню елементів людської підсвідомості не дозволяє з поблагливим оптимізмом дивитися на майбутнє демократії.

Невідповідності між теорією та фактами, ідеалом і реальністю також стосуються комуністичних режимів, можливо, навіть у різкішій формі. Маркс і Ленін перебрали відповідальність стверджувати, що тільки-но революція змете приватну власність на засоби виробництва, людський розум і доброзичливість автоматично посядуть чільне місце після короткого перехідного періоду. Але й наближення п'ятдесятирічного ювілею російської революції не виявило очевидності комуністичної ідилії. Навпаки, комуністичні уряди регулярно обмежують прагнення людей, придушують народні рухи і гноблять окремих громадян, стверджуючи, що керівництво краще знає, що таке добро, права і що правильно та необхідно. Можливо, комуністам не пощастило, що твори основоположників містять таке сильне засудження гноблення, а також утопічні пророцтва щодо вільного й ситого майбутнього життя. Жорстокі реалії перших комуністичних дій — примусові позики та високий обсяг капіталів вкладень, що вимагали безжальної експлуатації селянства з метою отримання капіталу для реконструкції промисловості — виявили й надзвичайно загострили відмінності між рожевою мрією та сірим фактом, між благородним натхненням і потворною дійсністю, і ці труднощі

зберігаються вже довгий період часу. Зрозуміла річ, що росіяни вже відчувають напруженість. Переможна революція, що «застаріла», не дозволяє невизначено довго виправдовувати провали в спробах досягнути землі обітованої небезпекою капіталістичного оточення.

Моральні дилеми, подібні до цієї, є аспектами основного питання щодо структури суспільства та мети людського життя, яке мучить людей в епоху, коли успадковані від минулого інституції та звичаї вже не здаються природними, неминучими, незмінними. Ієрархія та контроль залишаються необхідними навіть більше, ніж раніше, бо складна координація людських зусиль у сучасній промисловості, уряді та військовій справі гарантує, що небагато хто керуватиме, плануватиме й намагатиметься передбачувати, тоді як більшість буде зобов'язана коритися, навіть за умови збереження якогось права критикувати або схвалювати дії своїх начальників. Але хто має право управляти ким? І куди мають бути спрямовані людські зусилля?

Що більше сфер людської діяльності можуть бути піддані державному управлінню, то доленоснішими стають ці питання. Можливо, найжорсткіший критик суспільства ХХ ст. скаже: що більше сфер людської діяльності можуть бути піддані державному управлінню, то безглуздішими стають питання про структуру суспільства та цілі людини. Треба визнати, що мірою того, як управлінська еліта будь-якої країни набирається досвіду, вона бере під свій контроль нові сфери діяльності людини та поєднує приватні плани в єдине національне (або наднаціональне), а бюрократична машина, що виконує такі плани, стає дедалі автоматичнішою, з цілями, вбудованими в саму її структуру. Адміністративний механізм, як і інші спеціалізовані інструменти, може робити лише те, для чого він був побудований. Наукова класифікація кадрів дозволяє, навіть потребує, взаємозамінності частин цього апарату; отже, окремі призначення та звільнення з посад ні на що не впливають, доки вони не досягають, за обсягом або частотою, критичного значення. Адміністративна всеохопність в її загальній структурі та роботі, ба навіть у загальних напрямках політики, залишається незалежною від особи окремого чиновника. Навіть енергійні реформатори на високих посадах, формально відповідальні за такі величезні бюрократичні структури, можуть розраховувати лише на те, щоб трохи відхилити вбік загальний курс руху.

Справді масивна бюрократія, така, яка нині є в будь-якій сучасній державі, сама стає укоріненим інтересом, причому сильнішим і краще розташованим стратегічно, ніж будь-який приватний укорінений інтерес минулого. Такі угруповання характеризуються живим почуттям корпоративного самозбереження, утіленого в складних правилах, вироблених попередниками, і в процедурах, що набувають форми напівсвященного ритуалу. Вони охороняють зручний консерватизм звичного та надають сучасній бюрократії можливості придушити навіть бунтівний порив суспільних і технічних змін, які живляться сучасною наукою. Отже, мірою

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА СУЧАСНОЇ ДИКТАТУРИ

того, як усі корпоративні одиниці урядової бюрократії зростають і переплітаються одна з одною, як усередині, так і між сучасними суверенними державами, можливості й потреби — як завжди робилося — можуть стати адекватним сурогатом соціальної теорії. Підтримуючи неперервну роботу, адміністративна рутинна може зробити раціональне визначення цілей надмірним.

Якщо й коли загроза міжнародної війни припинить збуджувати людство й уже не спонукатиме чиновників різних політичних угруповань до активніших дій, можна чекати, що бюрократична рутинна підпорядкує собі всі частини планети. У порівняно короткий час невисловлений, але практичний лозунг «Бюрократи всіх країн, об'єднуйтеся, вам нема чого втрачати, крім своїх посад» гарантовано загальмує нинішній запаморочливий темп змін. Обережний принцип: «Робити те, що правильно або принаймні зручно» і правило, яке каже: «Ця дія вимагає дозволу з анкетою в трьох примірниках на потрібному бланкові, який може бути виданий лише після того, як комісія вищого рівня розгляне Вашу пропо-

зицію», скрізь набудуть чинності без необхідності ухвалювати офіційний закон. За такого режиму теоретичні дилеми та моральні питання, що краяли світ у середині ХХ ст., розтануть у думках людей, як розтанув Чеширський кіт на очах у Аліси.

Багато залежить од того, коли — якщо колись узагалі — настане така бюрократична стабільність. Можливо, наступним кроком на шляху, започаткованому російською революцією, до перетворення людини буде зміна людського генома, щоб отримати спеціалізовані види недо- і надлюдей. Теоретичні знання наших днів, імовірно, ще не дають змоги так коригувати еволюцію людини. Потенційні результати поліпшення ефективності й суспільної дисципліни видаються величезними. Будь-яка революція, що вдалася до раціоналізації та прискорення еволюції людини, може, отож, подібно до попередніх революцій, примусити інших взяти щось з її арсеналу. Якщо це станеться, людина майбутнього може сильно відрізнятись від нас, як відрізняються свійські тварини від своїх диких предків. І таке постлюдське людство може розвинути спеціалізацію за зразком сучасних бджіл, мурах або термітів.

Можна сподіватися, що збережена норавливість людської природи та суспільства — якщо не людської генетики, — здатна унеможливити подальше існування царства продуманого управління. Той факт, що навіть кращі плани щодо управління людськими справами часто провалюються, указує на можливість зберегти людське милосердя. І навпаки, період такого спокою може бути просто перехідним, під час якого людські спільноти проходять свій шлях із дикого стану в поточний момент у свійське майбутнє. І поки людина перебуває в дикому стані, ми не можемо знати напевно, який неуспіх у першій чи тисячній спробі переробити зародкову плазму людини відповідно до плану доведе, що подвиг цей за своєю сутністю був неможливий. Цей дамоклів меч може виснути над людством нескінченно довго. Кожний новий досвід влади порушує старі питання: хто? для чого? У новому порядку значущості. Зрештою, «Хто приборкує кого?» відрізняється від «Хто контролює кого?» тільки мірою відповідальності між двома частинами одного цілого, що вступили у взаємодію.

Двогостра природа влади не криє в собі нічого нового щодо людських справ. Усі нові важливі винаходи, що звільняють людину від необхідності організовувати й здійснювати владу, будуть постійно обмежуватися правилами її використання. Колись мисливець презирливо ставився до першого рільника, приреченого на тяжку працю в полі, і протягом подальших століть варварські вільні народи завжди зневажали рабську поведінку своїх цивілізованих сучасників. Хоча таке ставлення ніколи не зупиняло розпросторення сільського господарства й цивілізації. Історію цивілізації, як я намагався показати в цій книжці, можна розуміти як низку великих науково-технічних досягнень, спрямованих на здійснення дедалі більшої влади, зокрема й такого тонкого моменту,

як реальна влада прекрасного в мистецтві та мисленні, так само як і грубішої та брутальнішої форм влади.

Тому видається неймовірним, що поточне та перспективне збільшення можливостей людини організувати й здійснювати владу постійно обмежуватиметься настановами проти її використання. Зухвали авантюристи, які роблять спроби організувати нові джерела влади, можуть завжди вступити в конфронтацію навіть із сусідами, які неохоче їх сприймають, поставивши останніх перед вибором — загинути або робити так, як їм наказано. Влада, отже, поглинає слабші центри влади або стимулює суперників нарощувати свою міць. Цей факт — і це не менш важливо, ніж визначення самого терміна «влада», — домінував протягом усієї історії людства. Політично, економічно, соціально — і, можливо, хоча ми й сподіваємося, що це не так, біологічно — розвиток владних структур швидко просувається до своєї вищої точки. Земна куля не безмежна, і якщо протиборчі політико-соціально-економічні системи влади нашого часу зіллуться в єдине ціле під склепінням світового суверенітету, рушійні сили, що спонукають людину розвивати нові джерела влади, вичерпаються. Природна річ, залишаться великі завдання соціального й економічного поліпшення та матиме попит майстерність регулювання пропорції населення та розвитку ресурсів, і все, що настане далі, можливо, буде спрямоване на відновлення руйнацій, завданих війнами. І для цього достатньо звичних методів, запасу інтелекту та рішень, уже добре відомих людству. І тільки-но таке первинне урегулювання буде успішно здійснене, стійкі прихильники цього процесу, набагато стійкіші, ніж непохитна китайська бюрократія, визначатимуть щоденне життя світового космополітичного суспільства.

Більш цікавою та багатогранною для віддаленого майбутнього є нерозв'язана й за наших часів іноді навіть жорстоко придушувана проблема влади естетики. І поки люди залишаються в межах людської природи протягом відомого історії періоду, вони можуть сподіватися знайти прекрасне в мистецтві та мисленні. Навіть у найнефективніше бюрократизованому світі, що його може намалювати уява ХХ ст., ще залишалися б терени, можливо, навіть необмежені, для уяви та інтелектуальної гри. Релігія — можливо, перебранна у новий незбагнений одяг — могла б знову прийти сама до себе як чинна сила, що підтверджує особисту безпеку та підтримує соціальну солідарність. Могли б також розквітнути витончені мистецтва та красне письменство, якби сталі моделі життя дали змогу відкрити їхні значення та символіку, об'єднуючи митців з їхніми шанувальниками тісніше, ніж це навіть можливо уявити собі сьогодні. Наука також продовжила б свій теоретичний розвиток і вдосконалення, але непохитний консервативний бюрократичний соціальний порядок є найбільш невідповідним для швидкого впровадження наукових відкриттів у нові технології. Технологічний і, можливо, науковий прогрес розвився б набагато повільніше, якби основні ідеї не викликали

Музей сучасного мистецтва (Museum of Modern Art), Нью-Йорк, і Національний музей сучасного мистецтва (Musée Nationale d'Art Moderne), Париж.

КІНЕЦЬ І ПОЧАТОК

Нав'язлива усмішка цього рельєфу, вирізьбленого на спинці ліжка, що його створив Жорж Лакон 1892 р., поєднує надзвичайно тонкі спроби європейських інтелектуальних зусиль проникнути в підсвідомість людини та майстерні відгомони християнського міфу про рай і первородний гріх. При цьому художник обрав форму, що нагадує стиль примітивного африканського мистецтва. Цей зоровий каламбур відображає конвульсії людства XX ст. Бо великий змій, який витворює обличчя людини з кілець свого тіла, сплітаючись від болю і ковтаючи власний хвіст, дивним чином нагадує інтелектуалів нашого часу, які використовують свою свідомість і раціональні здібності для того, щоб відкрити темне несвідоме психічне — царство, яке зв'язує нас так тісно з примітивним. Вони більше не можуть довіряти раціональному, але натомість дають розумові з'їсти самого себе, висуваючи аргументи розуму на користь його безпорадності.

суспільного неспокою, а також послабнув би чи зник дратівливий неспокій, спричинений технологічними новаціями.

Таке очікуване майбутнє — кінцеве створіння всесвітнього космополітизму, яке, порівняно з метушнею та нуртуванням нашого часу, буде набагато стабільнішим. Відповідні політичні рамки для такого суспільства можуть виникати раптово — унаслідок перемоги чи поразки у війні або поступово — унаслідок послідовної інкапсуляції особливої рівноваги світової влади в рамках ростучої ефективності міжнародної бюрократії. Але не є важливим, як саме це станеться, — космополітизм майбутнього, поза сумнівом, нестиме західний відбиток. Принаймні в його початковій стадії будь-яка держава буде немов частиною імперії Заходу. Це було б так, навіть якби незахідному світові випадково пощастило отримати повний контроль над світовим політико-військовим впливом, — він мав би знову запроваджувати такі західні характерні особливості, як індустріалізм, наука та суспільне виправдання влади за допомоги її захисту тією чи тією політичною вірою. Отже, «Піднесення Заходу» може слугувати стенографічним викладом кінцевого підсумку історії розвитку людського співтовариства до певного часу⁴.

Не треба далеко шукати історичних паралелей такої стабілізації бентежного й хаотичного громадського порядку. Римська імперія стабілізувала елліністичний світ, монополізувавши військову потугу. Династія Хань у Стародавньому Китаї як останній доказ у боротьбі проти масових заворушень у державах, які не хотіли коритися, вдалася до створення імператорської бюрократичної структури, котра витримала випробування часом і, частково змінена й обмежена, дійшла до наших днів. Протиборчі держави в XX ст. явно керуються таким розв'язанням своїх конфліктів, за винятком, звісна річ, неминучого для нашого часу апокаліптичного бачення вибуху ядерної бомби й страждань опроміненого людства.

* * *

Тягар невизначеності нашого часу та драматичний масштаб альтернативних можливостей явно пригноблюють думки багатьох чутливих людей. Утім, може надихати й небачена гнучкість справ людини. Далекоглядність, обережність чи хоробрість ніколи раніше не могли настільки загострити життя подальших поколінь. Добросесність і мудрість людей у всіх частинах світу рідко коштували дорого, але вони сподівалися самим фактом свого життя підтвердити загальні ідеали, що їх проголошують усі — або майже всі — світові лідери.

Той факт, що тупість, зло та безчестя так само посилювали владу, не повинен збочувати наші думки. Скорше ми повинні впізнавати їх

⁴ Піднесення Заходу, як визначено в заголовку цієї книги, тільки пришвидшується мірою того, як народи Азії та Африки звільняються від європейського домінування, бо саме опанування західних техніки, відносин та ідей дало їм змогу зробити це.

як неминучу частину дедалі ростучого добра. Тільки великі небезпеки породжують великі перемоги. А без можливості поразки всі людські досягнення були б прісними. Наш світ, звісно, не гарантований ні від поразок, ні від небезпек. І це дає такі можливості вияву героїзму, яких не існувало в усій попередній історії.

За кілька століть люди, певна річ, дивитимуться на наш час як на золотий вік безприкладних технічних, інтелектуальних, інституційних і, можливо, навіть художніх досягнень. Життя Афін за часів Демосфена, Китаю — за Конфуція та Аравії — за Мухаммеда було жорстоким, ризикованим і неоднозначним — надії боролися проти страхів, великі справи творилися на краю біди. Ми належимо до цього високого суспільства й маємо вважати себе щасливими, що живемо в одному з великих століть світової історії.

ПРЕДМЕТНО-ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аббас Великий 726, 731-733, 735
 Аббасиди 476, 512, 516, 517, 519-522, 524-527, 529, 535, 578, 588, 595, 596, 730, 808
 Абд аль-Азиз Ібн Сауд 896
 Абд аль-Малік 513, 514
 Абеляр П'єр 645, 648
 Абіссінія 510, 527, 584
 Абіссінське нагір'я 296
 Абу Бекр 509, 516, 724
 Аванті 373
 Аввакум 713
 Август 401, 403, 404, 475, 479, 491
 Августин св. 488, 494, 530, 648, 649, 657
 Агель 57
 Авіньйон 639
 Авраам 56, 210, 211, 505, 507
 Авреліан 469
 Австралія 296, 297, 316, 497, 573, 578, 659, 666, 667, 678, 761, 762, 766, 768, 771, 773, 847
 Австрійська імперія 788
 Австрія 682, 691, 717, 773, 774, 787-791, 807, 841, 860, 863, 868
 Австро-Угорщина 868
 Агамемнон 248, 249, 273
 Аддісон Джозеф 802
 Аденська протока 367
 Аджанта 454
 Адріан 469
 Адріанополь 308
 Адріатика 533, 587
 Азенкур 398
 Азербайджан 586, 731, 732
 Азійський материк 49, 573
 Азія 30, 34, 49, 60, 64, 68, 114, 150, 155, 157, 174, 195, 277, 304, 306, 307, 320, 325, 345, 350, 352, 354, 370, 388, 395, 409, 551, 571, 577, 578, 587, 602, 621, 627, 635, 658, 659, 667, 679, 715, 717, 720, 721, 723, 756, 766, 843, 844, 846, 869, 889, 915
 Західна 42, 157, 219, 277, 281, 282, 346, 347, 352, 354, 377, 382, 391, 413, 415, 416, 429, 502, 563, 626
 Мала 142, 144, 145, 151, 166, 204, 242, 249, 250, 260, 296, 300, 320, 342, 345, 346, 349, 351, 352, 355, 389, 390, 420, 488, 490, 530, 532, 535, 537, 577, 587, 610, 612, 619, 718, 771, 814
 Передня 189
 Південна 157, 460, 717, 719
 Південно-Східна 31, 40, 150, 158, 226, 296, 297, 303, 307, 313, 440, 442, 457, 458, 460, 503, 545, 549, 551, 566, 576, 577, 621, 622, 659, 678, 716, 739, 743, 808, 819-821, 826, 827, 841, 847
 Північна 715, 760, 762
 Середня 31, 354, 395, 400, 401, 413, 425, 472, 552, 555, 577, 758, 815, 816, 847, 896
 Центральна 32, 57, 64, 110, 157, 221, 277, 278, 298, 303, 313, 314, 366, 369, 373, 382, 391, 404, 409, 440, 457, 462, 465-468, 472-474, 483, 488, 503, 561, 563, 568, 586, 594, 615, 625, 723, 748, 749, 826, 835, 894
 Азов 342
 Азовське море 784
 Азорські острови 304, 306
 Аїд 364
 Акарнанія (Епір) 324
 Акбар 730, 732, 738, 739, 741
 Акиф-паша 814
 Аккад 28, 88-92, 95, 99, 107, 127, 176, 187, 393
 Акра 814
 Албанія 593
 Александр Македонський 30, 179, 226, 308, 312, 339, 341, 342, 344-347, 349, 351, 355, 356, 370, 378, 408, 414, 431, 483
 Александр Невський 615, 643
 Александрія Єгипетська 346, 354, 358-361, 363, 364, 367, 392, 414, 450, 460, 489, 594, 711
 Алеппо 176
 Алеутські острови 768
 Алжир 719, 727, 814, 895
 Алі 509, 512, 513, 516, 517, 519, 524, 525, 605, 724
 Алі-паша 814

- Аллах 505, 507, 509, 511, 516, 518, 519, 524,
 580, 592, 742, 808, 813
 Алтай 157, 303, 309, 397
 Алтайсько-Уральський регіон 527
 Альберт Великий 649
 Альберті Леон Баттіста 654
 Аль-Біруні (Альберуні) 594
 Альбукерке 670
 Аль-Газалі 595, 596
 Аль-Мамун 523
 Аль-Мансур 517, 523
 Аль-Масуді 523
 Аль-Махді 517, 518
 Альмейда 670
 Аль-Міна 345
 Альморавіди 588, 660
 Альмохади 588, 594
 Аль-Мутасим 525, 578
 Альпи 389, 533, 644-646, 655, 691, 693
 Аль-Табарі 523
 Аль-Фарабі 523
 Аль-Хорезмі 523
 Аляска 768
 Амазонка 673, 675, 761, 767, 888
 Амвросій 492
 Аменхотеп III 194
 Аменхотеп IV див. Ехнатон 190
 Америка 33, 35, 43, 49, 50, 56, 282, 297, 304,
 306-308, 573, 623, 661, 662, 666, 670, 673,
 675, 679, 687, 703, 708, 709, 765, 766,
 768-770, 775, 777, 787, 824
 Південна 296, 575, 667, 678, 705, 760,
 841, 847, 861
 Північна 46, 296, 302, 575, 645, 667, 678,
 705, 761, 766, 770, 772, 774, 777, 778,
 844, 847, 851
 Центральна 305, 442, 498, 500, 675,
 760
 Амон 124, 190, 191, 193, 195
 Амоній Саккас 461
 Амос 198, 213
 Амудар'я 112, 113, 163, 282, 354, 366, 387,
 470, 474, 512, 551, 552, 579, 597, 678,
 716
 Амур 441, 585, 659, 766
 Анаксимандр 272
 Анаксимен 272
 Анатолійське нагір'я 583, 609
 Анатолія 50, 142, 145, 153, 161, 166, 167, 173,
 179, 184, 196, 351, 415, 429, 430, 481, 501,
 503, 537, 583, 585, 589, 590, 598, 602, 619,
 644, 674, 725, 732, 765
 Англія 33, 45, 149, 152, 229, 379, 498, 530,
 538, 541, 637-639, 646, 655, 676, 678, 682-
 684, 691, 693, 706-708, 721, 763, 777-779,
 787-790, 792, 793, 799, 802, 804-806, 818,
 823, 825, 827, 848-850, 855, 857, 899,
 900
 Андалузія 594, 597, 603
 Анди 307, 500, 575, 767
 Андра 392
 Аннам 297, 314, 382, 459, 631, 632, 659
 Ансельм св. 645, 648
 Антигоніди 347
 Антіох III Великий 351
 Антіох IV Епіфан 351, 355, 417
 Антіохія 350, 354, 392, 414, 420, 643, 711
 Аньянь 157, 279-281
 Апенніни 388
 Апіс 364
 Аполлон 406, 427
 Аппалачі 778
 Аравійська пустеля 50
 Аравійське море 133, 367, 443, 497, 672
 Аравійський півострів 31, 113, 142, 151,
 509, 517, 810
 Аравія 31, 41, 57, 113, 185, 401, 503, 505,
 506, 508, 509, 660, 808, 813, 814, 842,
 896, 931
 Аральське море 391, 579, 816
 Аргентина 675, 706, 773
 Аргос 248, 251, 253, 336
 Ардашир 468, 476, 478, 484, 485
 Арджуна 449
 Аристарх Самоський 361, 697
 Аристотель 245, 321, 332, 333, 335, 341,
 485, 523, 595, 596, 603, 648, 649, 693,
 696, 697
 Аристофан 330
 Аріан 479
 Аркадія 318
 Аркот 818
 Аркрайт Ричард 856
 Арктика 766-769, 888
 Артаксеркс II 208
 Артур 390
 Аруні 236
 Архангельськ 676, 710, 783
 Архімед 361
 Ар'ябхата 453, 454
 Асклепій 330, 364
 Ассирійська імперія 29, 162, 163, 170, 172,
 176, 177, 180, 181, 183-185, 203, 300,
 301
 Ассирія 92, 97, 162, 163, 169, 171, 180, 183,
 214, 301, 347
 Астраханське ханство 712, 713, 722
 Астрахань 679
 Атлантика 33, 58, 148, 150, 184, 304, 306,

- 307, 503, 571, 645, 666, 667, 671-673, 681,
705, 706, 765, 770, 779, 861
- Атлантичний океан 68, 156, 158, 306, 307,
391, 392, 584, 717, 844
- Атон 190-193
- Атталіди 352
- Аттика 249, 251, 259, 320, 321, 335, 345
- Аттіла 315, 470, 474
- Аутсбург 686
- Аурангзеб 727, 730, 731, 734, 738, 807,
817
- Афганістан 354, 394, 395, 406, 583, 807, 816,
817, 894
- Афіни 237, 245, 251-253, 256-265, 270, 276,
319-326, 328-331, 333-337, 339, 344, 356-
359, 364, 414, 874, 931
- Африка 24, 33, 148, 149, 184, 226, 296, 306,
316, 343, 344, 368, 460, 471, 497, 533, 660,
661, 666, 667, 671, 675, 676, 704, 706, 715,
716, 718, 720, 759-761, 769, 808, 842, 845,
884, 885, 894, 921, 930
- Екваторіальна 41, 297, 572,
- Західна 68, 367, 572, 661, 718, 841
- Південна 297, 578, 659, 762, 847, 888
- Північна 61, 110, 403, 526, 527, 534, 588,
645, 718, 722, 727
- Східна 150, 151, 316, 497, 622, 660, 841,
842
- Субсахарська 24, 31, 42, 296, 577, 715,
759, 760, 768, 841, 884
- Центральна 660, 667
- Ахайя 251, 253
- Ахеменіди 203, 204, 208, 301, 346, 354, 366,
453, 482, 483, 485
- Ахілл 254
- Ахмад-шах Дуррані 816
- Ахмед Джеззар 814
- Ахура Мазда (Ормузд) 205-208
- Ашвагхоса 427
- Ашока 370-376, 387, 408, 409
- Ашшур 92, 142, 184, 199, 203
- Ашшурбаніпал 189, 299
- Ашшурнасірпал 170
- Баб-ель-Мандебська протока 460, 497
- Бабур 727, 734
- Багдад 510, 517, 519, 521, 523, 525-527, 531,
584, 595, 724
- Багдадський халіфат 588
- Бактрія 351, 354, 370, 396, 397, 404, 406,
470, 471, 478
- Балі 743
- Балкани 390, 472, 480, 490, 492, 528, 529,
537, 590, 608, 614, 620, 644, 652, 741, 744,
788, 810, 811
- Балканський півострів 245, 470, 587, 608,
609, 744, 814
- Балтика 645, 655, 788
- Балтійська імперія 789
- Балтійське море 148, 537, 641
- Балх 406
- Балхаш 468, 568
- Банат 774
- Бань Гу 367, 436
- Барбадос 771
- Басра 513
- Бах Йоган Себастьян 803, 804
- Бейрут 196
- Беккерель Антуан Анрі 877
- Бекон Роджер 649
- Бекон Френсис 692, 698, 804
- Бенгалія 443, 545, 605, 627, 679, 741, 818,
821
- Бенгальська затока 158, 228, 313, 367, 443,
458
- Бенедикт св. 242, 494
- Бентам Єремія 804
- Беотія 251
- Беринг Вітус 767, 768
- Берингова протока 49, 767
- Берклі Джордж 800
- Бернс Роберт 802
- Берос 431
- Бессемер 854
- Бетховен Людвіг ван 873
- Бірма 243, 297, 425, 458, 459, 503, 549, 566,
576, 584, 585, 743, 744, 752, 761, 821,
826
- Бісмарк 858, 868, 869
- Близький Схід 355, 365, 366, 370, 387, 389,
391, 395, 535, 544, 601, 635
- Блок Олександр 874
- Боденське озеро 530
- Болгарія 340, 529, 536, 612, 812
- Болгарське царство 608
- Болонья 651
- Бомбей 550, 817, 899
- Бонавентура св. 595, 649
- Боніфачій VIII 639, 645, 651
- Боніфачій св. 532
- Борнео 297, 459, 460, 716
- Борну 716
- Боснія 593
- Боспорське царство 342
- Боссюе 799
- Босфор 471, 527, 616, 786, 812
- Босх Ієронім 701, 875
- Боттічеллі 694
- Бразилія 131, 671, 676, 767, 769, 770, 771,
773, 777, 778, 861, 918

- Брамс Йоганн 873
Бранденбург 789, 790
Бранкузі Константин 874
Брахмапутра 228
Бретань 498
Британія 33, 148, 184, 246, 313, 390, 470, 471, 474, 498, 530, 637, 770, 771, 780, 781, 788, 789, 791-793, 813, 814, 816, 818, 819, 821, 824-826, 844, 850-854, 856, 861, 894, 899, 901, 905, 918
Британська Колумбія 768
Британські острови 530, 645
Бродель 719, 721
Брусса 593
Будда 165, 220, 227, 230-232, 237-244, 272, 331, 332, 371-373, 406, 407, 409-411, 422-428, 447, 450, 454, 465, 486, 549, 564
Бурбони 776, 866
Бургундія 530, 656
Бухара 597, 817
Бухарест 812
Бхаті 450

Ваал 211, 213
Вавилон 81, 87, 93, 95, 97, 99, 104, 106-108, 136, 161, 163, 173, 176, 178, 180, 183, 184, 186, 188, 189, 195, 196, 199, 201-203, 215, 217, 219, 226, 271, 287, 290, 418, 462
Вагнер Рихард 873
Ваді-Гаммамаг 113, 120
Валахія 717, 744
Валентиніан 491
Валерстайн Імануїл 26, 33
Ван Гог Вінсент 871
Ван Ейк Ян 656, 657
Ван Ман 399, 400, 435
Варлаам 426
Варнава 420
Варшава 722
Василій III 710
Василь I 535
Василь II Болгаробійця 536, 537, 608, 610
Василь св. 494
Васко да Гама 623, 666, 671, 675
Ватерлоо 866
Ватт Джеймс 805, 851, 856
Вашингтон 131
Вашингтон Джордж 780, 781
Везалій 698
Вей 380
Вейхе 280, 283
Велика Британія 779, 780, 792, 807, 844, 848-851, 920
Велике князівство Московське 616
Великий канал 32, 553, 559, 626

Великий Шовковий шлях 30, 221, 314, 366, 377, 392, 409, 425, 462, 502
Великі Моголи 315, 716, 817
Великі озера 645, 766
Вельс 498, 658
Венесуела 675
Венеція 339, 609, 610, 620, 644, 648, 686, 710, 718
Веракрус 776
Вергілій 433, 494
Вернадський Георгій 616
Верхнє озеро 766
Вест-Індія 722, 766, 770, 771, 791
В'єтнам 297, 302, 382, 458, 459, 903
Вігосудагар 587
Відень 679
Віджаянагар 604, 679, 716
Візантія 469, 472, 475, 478, 480-482, 489, 501-503, 509-511, 512, 515, 522, 527-537, 541, 544, 577, 579, 581, 583, 584, 591, 608-611, 613, 616, 617, 619-621, 635, 639, 645, 654, 812
Вілліброрд св. 532
Вільямс Ерик 770
Вірджинія 771, 772, 778
Вірменія 151, 354, 395, 396, 401, 402, 495, 526, 536, 608, 744
Вігстон Чарлз 852
Віттенберг 689
Вітфогель Карл 379
Віфінія 342, 344, 352
Вішну 369, 416, 423, 424, 449, 451, 452, 455, 456, 549, 607, 742
Волга 528, 534, 535, 585, 586, 601, 616, 676, 713, 723
Вольська Булгарія 528, 616
Вольтер 801, 829

Габсбурги 341, 676, 681, 682, 692, 718, 719, 726, 788, 789
Гаврііл 505
Гаїті 770
Гайдарабад 817
Гайдн Франц Йосиф 804
Галатія 352
Гален 433, 453, 523, 595, 698
Галікарнас 334
Галілей Галілео 696, 698, 699, 702, 876
Галілея 422, 432
Галлія 390, 397, 403, 470, 471, 498, 527, 529-531, 579, 771
Гана 497, 510, 572, 660
Ганг 68, 156, 225, 226, 228, 232, 238, 242, 312, 370, 373, 425, 443, 568, 583
Ганді Мохандас Карамчанд 231, 901, 902

- Гандхара 406-409, 501
 Ганнібал 389, 390
 Ганьсу 55, 283, 395, 894
 Гао-цзи 381, 382
 Гарвей Вільям 698
 Гартвелл Роберт 23
- Гауді Антоні 874
 Гвардафуй 296
 Гватемала 499, 574, 662
 Гвінея 460, 660
 Гвіскар Роберт 638
 Гегель Георг Вільгельм Фридрих 879
 Гейердал Тур 308, 574
 Гейнсборо Томас 795
 Гекатей 270
 Геліополіс 120, 122, 191
 Гельмгольц Герман Людвіг Фердінанд фон 877
 Генрих IV 682
 Генрих Мореплавець 666, 671
 Генуя 686, 610, 644
 Георг III 793
 Геракліт 271
 Гердер Йоганн Готтфريد 803
 Гермес 337, 338
 Герне Жак 23
 Геродот 128, 171, 224, 259, 300, 309, 320, 322, 323, 334, 335, 397, 436, 617, 879
 Герцеговина 814
 Гесіод 104, 264, 269, 271
 Гете Йоганн Вольфганг фон 803
 Гетська імперія 29, 140, 162, 173
 Гіббон Едуард 800, 879
 Гібралтар 61, 718
 Гіза 128
 Гімалаї 224, 228, 244, 440, 443, 545, 551, 583
 Гіндукуш 228, 308, 368, 369, 395, 404, 406, 442, 473, 545
 Гіне-Гелдерн 304, 307
 Гіппарх Нікейський 363
 Гіппократ 335
 Глазго 852
 Глюк Кристоф Віллібальд 804
 Гоа 675
 Гоббс Томас 796, 801
 Гобі 580, 581
 Гоген Поль 871
 Гогенцоллерни 790
 Голландія 676, 678, 682-684, 691, 693, 696, 719, 721, 778, 789, 791, 805, 821, 836
 Голландська республіка 641
 Гольфстрім 540
- Гомер 104, 155, 224, 250, 261, 264, 267, 269-273, 334, 337, 449, 494
 Гонконг 834
 Гор 121, 122, 124, 126, 128, 192
 Гораций 365, 433
 Гордон-Чайлд В. 25, 133
 Горн мис 885
 Гранада 594, 718
 Гранік 345
 Греко-Бактрійське царство 395, 404, 406
 Гренландія 306, 645
 Греція 30, 87, 104, 108, 145, 155, 165, 167, 175, 184, 185, 220-224, 231, 244, 245-247, 249-254, 256-271, 273-275, 277, 295, 308, 309, 318-326, 332, 336-346, 351, 352, 355, 356, 357, 364-366, 383, 387, 389, 401, 403, 528, 550, 658, 680, 802, 811-813
 Григорій I Великий 530, 544
 Григорій VII 638
 Григорій Палама св. 617, 619
 Грозельє 766
 Гроот Герард 657
 Гроссетест Роберт 649
 Грузія 744
 Гуанчжоу див. Кантон 676, 827
 Гудзонова затока 766
 Гупті 434, 440-460, 467, 502, 545, 546, 550, 566, 606
 Гутенберг 628
- Дабс Гомер 436
 Давид 175, 212, 213, 217, 418
 Давньогрецька держава 174, 175
 Дагомея 660
 Далекій Захід 34, 155, 670, 727, 773, 844, 875
 Далекій Схід 34, 43, 221, 279, 302, 310, 666, 667, 748, 762, 820, 844, 911
 Дамаск 176, 184, 420, 510, 512, 513
 Даниїл 213
 Данія 67, 638, 642
 Данте 652
 Дарвін Чарльз 880-882
 Дарданельська протока 247
 Дарій III 346, 349
 Дарій Великий 178, 185, 201, 207, 208, 301, 308, 319, 374
 Дворіччя 103, 162
 Девентер 657
 Деві Гемфрі 852
 Декан (Деканське плоскогір'я) 151, 443
 Декарт Рене 689, 692, 696, 777, 796, 797, 817
 Делі 583-585, 679, 815, 899
 Делос 253, 356

- Дельфи 253, 262
 Деметра 264
 Деметрій 404
 Демосфен 322, 325, 336, 931
 Дефо Даніель 802
 Децій 469
 Джахан 735
 Джахангір 728, 730
 Джебель-ель-Арак 115, 123
 Джексон 922
 Джефферсон 922
 Джонс Вільям 822
 Джонсон Семюель 799, 802
 Джорджія 778
 Джоуль Джеймс 876
 Джохор 719
 Джунгарська держава 826
 Діаш Бартоломеу 671
 Діва Марія 208, 652
 Діодор Сицилійський 374
 Діоклетіан 469, 481, 492
 Діоніс 264, 326, 338
 Діу 672, 675, 679
 Дніпро 470, 534, 535
 Дніпропетровськ 535
 Доброї Надії мис 671, 679, 759, 773, 842
 Дон 470, 309
 Донгшон 156, 297, 304, 307
 Достоевський Федір 874
 Ду Фу 565
 Дун Чжунсю 382
 Дунай 55, 68, 318, 389, 396, 403, 439, 469,
 470, 472, 478, 479, 492, 504, 528, 529, 534,
 587, 609, 718, 814
 Дюплекс Жозеф Франсуа 818
 Дюрер 894

 Евбея 253
 Евдокс Кнідський 361
 Евклід 361, 595
 Еврипід 324, 326, 327, 328, 337, 341, 396
 Егейське море 29, 142, 147, 148, 150, 184,
 244, 245, 247, 249, 250, 253, 314, 319,
 320, 339, 351, 442, 481, 482, 611, 644,
 811, 813
 Едісон Томас 856
 Езра 217
 Ейнштейн Альберт 876, 878
 Екбатани 184
 Еквадор 675
 Елам 112
 Елвін Марк 23
 Елевсин 253, 264
 Еллада 334, 365

 Ель Греко (Доменікос Теотокопулос) 620,
 701
 Ельба 314, 531, 643
 Ельзас 868
 Емпедокл 276
 Енліл 81, 85
 Епір 253, 324, 342, 352, 373, 388
 Еразм 692
 Еретрія 253, 254, 258, 259
 Есхіл 327
 Етрурія 343, 388
 Ефіопія 422, 441, 442, 475, 497, 498, 503,
 661, 718, 759
 Ехнатон (Аменхотеп IV) 169, 190-195

 Євразія 22, 24, 33, 53, 64, 66, 69, 114, 155,
 156, 158, 165, 220, 222, 278, 279, 296, 297,
 298, 307, 308, 310, 312-316, 368, 369, 370,
 388, 391, 394, 395, 411, 413, 429, 436, 437,
 439, 440-442, 467, 470, 473, 475, 476, 497,
 500, 502, 503, 519, 544, 551, 555, 563, 566,
 568, 571, 576-578, 583, 587, 588, 621, 625,
 631, 635, 637, 659, 666, 667, 705, 844
 Європа 22, 30, 31, 33-35, 41-44, 46, 49, 50,
 57, 61, 66, 110, 114, 148, 153, 155, 165,
 166, 222, 224, 231, 232, 238, 243, 253, 274,
 279, 296, 298, 301, 304, 308, 310, 666-671,
 673, 675, 678-693, 696-702, 706, 717, 718,
 720-723, 731, 732, 734, 737-739, 747, 751,
 753, 760-765, 767, 770, 772, 775-777, 779-
 781, 785-788, 790, 793, 796, 799, 800-803,
 805-809, 814, 816, 818, 821, 828-830, 841,
 844-848, 851, 860, 861, 865-870, 878, 888,
 889, 892, 899, 907, 911, 915, 918, 921
 Західна 33, 63, 148, 150, 152, 301, 666-
 668, 670, 679, 708, 709, 714, 715, 744,
 760, 781, 811, 815, 861, 870, 874, 885,
 888, 917
 Північна 693, 707
 Східна 152, 277, 682, 684, 693, 771, 774,
 777, 861
 Центральна 84, 684, 693, 870
 Євфрат 70, 71-73, 82, 85-89, 92, 110, 112,
 116, 159, 162, 168, 184, 273, 355, 391,
 394, 501
 Єгипет 114, 116, 118-121, 123, 129, 136, 159,
 160, 162, 163, 167, 169, 173, 176, 178, 184,
 189, 194-196, 198, 223, 247, 351, 355, 403,
 480, 499, 511, 765, 814, 895
 Єзекїл 215, 217
 Єнісей 155, 498
 Єремія 198, 213
 Єрихон 112
 Єрусалим 212, 215, 217, 218, 355, 418-421,
 432, 505, 514, 711

- Загрос 50, 94, 138, 151
 Закавказзя 401, 534
 Замбезі 660, 759
 Занзібар 842
 Заратустра (Зороастр) 198, 203-210, 432, 485, 486
 Зевс 270, 336, 337, 364, 404, 917
 Зенон 328
 Зент 717
 Зімбabwe 572, 660
 Золота Орда 586, 609, 615, 616, 722
 Зосима 616
- Іберійський півострів 719
 Ібн Баттута 589, 597
 Ібн Рущд (Аверроес) 594, 596, 603, 648
 Ібн Сіна (Авіценна) 594, 596
 Ібн Халдун 597
 Іван III Московський 616, 709, 722
 Іван IV Грозний 684, 710, 712-714, 782
 Ієсус 754, 756
 Ізабелла Кастильська 681
 Ізраїль 204, 211, 212, 214, 215, 219
 Ілі 395, 723, 758
 Ілія 213
 Інд 68, 69, 112, 113, 130-137, 145, 151, 156, 157, 185, 222, 223, 225, 226, 228, 282, 312, 315, 370, 375, 376, 391, 502, 546, 568, 606, 815
 Індійський океан 30, 33, 68, 151, 156, 226, 307, 367, 392, 437, 460, 545, 571, 572, 584, 621, 622-624, 629, 659, 670, 672, 675, 676, 715, 717-719, 721, 753, 842, 885
 Індія 24, 29-33, 41, 42, 60, 63, 67, 96, 110, 113, 130, 131, 135, 150, 157, 158, 165, 184, 185, 220-233, 235, 237, 238, 243-245, 251, 272, 277, 279, 295, 297, 308, 312, 313, 315, 316, 318, 331, 346, 351, 352, 367-377, 379, 382, 383, 387, 391, 394-396, 398, 404, 406, 408, 410, 411, 413-415, 422, 423, 425, 426, 428, 431, 434, 436, 437, 440-461, 465-467, 471, 473, 483, 488, 495, 500, 502, 510, 519, 522, 523, 544-546, 548-552, 560, 563, 564, 566, 568, 576, 577, 580, 582, 583, 586, 587, 589, 594, 596, 599, 601, 603-607, 622, 623, 633, 635, 659, 667, 673, 675, 676, 678, 687, 699, 702, 706, 715, 716, 719, 720, 727, 729-731, 734, 735, 738-741, 761, 762, 788, 806, 807, 809, 815-823, 825, 828, 830, 843, 845, 894, 897-903, 907, 918
 Індокитай 314, 458, 459, 566, 624
 Індонезія 296, 297, 313, 440, 457, 458, 497, 720, 769, 820, 821, 895
 Індостан 545, 582, 674, 767, 897
 Індра 135
- Іннокентій III 234, 595, 645, 653
 Інь див. Шан 279
 Іоанн 718
 Іоанн Хреститель, св. 701
 Іоанн Дамаскин 608
 Іов 218, 430
 Іонічне море 253
 Іонія 201, 249-251, 253, 272, 273
 Іпатій 420
 Ірак 77, 92, 509, 511-513, 517, 522, 531, 582, 585, 590, 597, 602, 652, 724, 727, 731, 808, 814
 Іраклій 480
 Іран 50, 63, 163, 204, 221, 298, 301, 345, 716, 815-817
 Іранське плато (нагір'я) 50, 110, 153, 157, 163, 167, 179
 Ірландія 66, 304, 390, 441, 442, 498, 530, 543, 774
 Ірнерій 651
 Ісайя 198, 213, 215, 217, 218
 Ісида 126, 364, 417, 432
 Ісин 87, 95, 97
 Ісландія 304, 645
 Ісократ 336
 Іспанія 44, 46, 246, 314, 403, 470, 471, 501, 512, 522, 527, 534, 545, 588, 594, 614, 637, 638, 640, 641, 646, 675, 676, 678, 681, 682, 687, 691, 693, 703, 704, 706-708, 717-719, 727, 746, 763, 771, 776-778, 789
 Ісса 349
 Ісус (Христос) 417, 419-422, 484-486, 505
 Ісус Навін 212
 Ісфаган 733, 735
 Італія 33, 87, 274, 276, 312, 314, 324, 328, 340, 342-344, 387, 388-390, 403, 469-472, 480, 491, 528, 530, 531, 533, 558, 590, 609, 611, 617, 620, 638-641, 643, 644, 646, 652, 654, 655, 657, 658, 671, 680, 682, 686, 691-694, 711, 721, 800
 Іуда 175
- Йордан 112
 Йосиф II 804
 Йосія 214, 215
- Кааба 505, 506
 Кабір 607
 Кабул 552
 Кавад 487, 488
 Кавказ 151, 153, 526-528, 586, 816, 847
 Кавказькі гори 152
 Кадіс 776
 Казанське ханство 712, 713, 722
 Казань 584

- Казахстан 63, 395, 841
 Каїн 57
 Каїр 599
 Кайраван 513
 Калідаса 450, 454
 Калікут 622, 679
 Каліфорнія 768
 Кальвін 690, 692
 Калькутта 823, 898, 899, 901
 Камбіз 163, 178, 319
 Камоенс 693
 Кампанья 342, 533
 Кампоформіо 866
 Камчатка 767
 Канада 705, 768, 773, 779, 780
 Канарські острови 148, 304, 306
 Канберра 131
 Канді 743, 821
 Канишка 425, 427
 Кано 716
 Кансі 826
 Кант Іммануїл 801, 881
 Кантон (Гуанчжоу) 545, 676, 747, 827, 828, 834
 Канут 638
 Капетинги 638
 Каппадокія 352
 Караджич Вук 814
 Каракорум 584, 625
 Карибське море 49, 590, 673, 676, 678, 706, 769, 770
 Карія 349
 Карл II Англійський 787
 Карл V (Габсбург) 682, 718
 Карл XII 784
 Карл Великий 531, 533, 542, 638, 643
 Карловіці 807
 Кармель 43
 Каролінги 535, 610, 639, 646
 Карпати 585, 718
 Картахена 776
 Карун 87, 112
 Карфаген 258, 296, 342, 343, 351, 388-390
 Кархемиш 176, 184
 Каспійське море 161, 351, 352, 396, 551, 579, 676, 724, 784, 816
 Кастильйоне Джузеппе 831
 Катерина II 785, 786
 Катон 389
 Катулл 433
 Каутилья 374
 Кашмір 503, 545, 552
 Квебек 766
 Кей Джон 806
 Кейптаун 773
 Кельвін 852
 Кемаль Мустафа 896
 Кент 530
 Кентербері 530
 Кеплер Йоганн 697
 Кефалінія 744
 Київ 609, 713
 Київська Русь 608, 609, 615
 Кирил Лукаріс 746
 Кирило св. 536, 609
 Китай 22-25, 27, 30-35, 40, 43, 55, 63, 64, 67, 157, 165, 220-223, 243, 249, 277-288, 290, 291, 295-297, 302-305, 307, 309, 310, 313-315, 318, 331, 366-369, 377, 379-383, 386-388, 391, 393-395, 397, 398-403, 405-407, 409, 411, 412, 425, 428, 429, 431, 435-442, 444, 452, 457-459, 462, 463, 465-468, 471-473, 475, 484, 495, 502, 510, 511, 519, 522, 544, 545, 551-558, 560, 561, 563, 564, 566-571, 576, 577, 579-582, 584, 585, 603, 615, 620, 621-625, 627-635, 666, 667, 673, 674, 676, 678, 679, 685, 699, 702, 715, 716, 720, 735, 747-754, 756, 758, 761, 762, 767, 769, 816, 820, 821, 825-836, 838, 840, 841, 843-845, 894-896, 898, 902-908, 910, 915, 918, 930, 931
 Китайське море 623
 Кіпр 246, 536
 Кір Великий (Перський) 162, 163, 165, 178, 203, 208, 215, 217, 301, 319
 Кір Молодший 324, 325
 Кіренаїка 373
 Кіш 85, 87, 88
 Клавдій Готський 469
 Клайв Роберт 818
 Клемансо Жорж 872
 Кносс 144-147, 246, 247, 253, 339
 Кобленц 439
 Кодр 251
 Коксинга (Кошинга, Чжен Чегун) 749, 750
 Колима 766
 Колумб 306, 666, 671, 675
 Колумбан св. 498, 530
 Колумбія 768
 Комніни 612
 Конго 497, 572, 661, 759
 Константин 469, 471, 479, 481, 482, 489, 490, 492, 616
 Константинополь 480, 490, 492, 494-496, 512, 527, 528, 531-534, 536, 587, 594, 610, 612, 614, 616, 617, 619, 620, 635, 643, 644, 679, 711, 713, 735, 809, 811, 813, 814
 Конт Огюст 849
 Конфудій 165, 220, 272, 285-287, 292-295,

- 331, 377, 381-385, 429, 435, 551, 557, 559,
629, 752, 753, 757, 828, 931
Коперник 696-698, 881
Кораїс Адамандіос 815
Корея 314, 382, 387, 400, 440, 466, 502, 551,
552, 561, 566, 569, 570. 631, 632, 748,
826, 903, 911
Коринф 253, 258, 260, 265, 344, 359, 366,
388, 389
Коринфська затока 248
Корнель П'єр 802
Кортес 662, 670, 673, 675
Кос 431
Косово Поле 614, 746
Кохінхін 297, 458
Кошала 225, 228
Красс 396
Крес 398
Крил 286
Крим 344, 773, 844
Крит 63, 96, 142, 144-148, 189, 245, 249, 269,
297, 533, 536, 620, 717, 813
Кришна 449, 741-743
Кромвель 683, 684, 774
Кромптон Самуельс 806
Кротон 274, 275
Ксенофан 271
Ксенофонт 325, 330, 335
Ксеркс 171, 178, 208, 224, 319, 323
Ктесифон 392, 483
Куба 770, 861
Кубанська долина 152
Кук Джеймс 768
Куми 342
Кумран 462
Курдистан 814
Куфа 513
Кушанська імперія 391, 392, 395, 396, 411,
442, 462, 474, 484
Кюсю 757
Кяхта 826
- Лавуазьє Антуан 800
Лагаш 75, 86, 87, 97
Лаконіка 253
Лакон Жорж 929
Ла-Манш 538
Лаплас П'єр Симон 800
Ла-Плата 773
Ларса 87, 95
Ла-Саль 766
Ласко 47
Лаціум (Лаціо) 137, 342
Лев III Ісавр 481, 527, 532, 533
Лев Великий 490
- Левант 145, 196, 246, 247, 249, 314, 345,
527, 531, 538, 583, 601, 603, 612, 643,
644, 762
Леклер де Бюффон Жорж Луї 800
Ленгленд Вільям 657
Ленін 924
Лепанто 679, 718
Литва 642, 643, 711
Лі Бо 565
Лібіх Юстус фон 854
Ліван 28
Лівій 433
Лівія 120, 373
Лівонія 643
Лідія 180, 184, 260
Лікурґ 256, 257
Ліма 708
Лімпопо 759
Лінней 800
Лісабон 131, 673
Лойола 692, 702
Локк Джон 779, 800, 801
Лондон 131, 673, 778, 795, 796, 817, 848,
852, 898
Лопе де Вега 693
Лоян 280, 285, 292, 392, 510, 554, 559
Лугальзаггісі 87, 88, 97
Лука св. 543
Луксор 120
Лусон 679, 716
Лхаса 758
Людівік VIII 639
Людівік XIII 683
Людівік XIV 744, 764, 786-788, 793
Людівік XVI 807
Лютер Мартин 689, 690, 693, 697, 702.
802
Ляйбніц Готтфрід Вільгельм 777, 796
- Мабійон Жан 800
Маврикій 479
Мавсол 349
Магавіра 238, 239, 244
Магадха 225, 228, 370, 376, 392
Магеллан 666, 675
Мадагаскар 297, 460, 497
Мадейра 769
Маджапахіт 659
Мадрас 818, 899
Мадрид 708
Мазаччо 654
Маздак 478, 488
Маймонід (Моше бен Маймон) 603, 648
Майтрейя 426
Майяпан 662

- Макао 676, 747, 749, 756, 827
Макартур Дуглас 915
Македонія 165, 308, 323, 324, 337, 339, 341-343, 347, 351, 352, 354, 365, 373, 457, 620
Македонська династія 535, 537, 541, 610, 617, 635
Макіавеллі Нікколо 376, 654
Маккавеї 351, 417
Маккензі Александр 768
Максвелл Джеймс Кларк 876
Максим Грек 711
Малабарське узбережжя 231
Малайя 367, 458, 821
Малакка 660, 675, 676, 679, 716, 719
Малаккська протока 622
Малі 660
Малік-шах 598
Мальдівські острови 589
Мальта 148, 156
Манефон 364, 431
Мані 478, 485-487
Мантинея 325
Манцикерт 583
Манчестер 791, 852
Маньчжурія 391, 468, 568, 581, 631, 659, 748, 911
Маньчжурська імперія 903, 904
Мао Цзедун 295, 906
Мардук 81, 97, 104, 107, 178, 187, 188, 199, 364, 431, 484
Марк Аврелій Антонін 401, 458
Маркс Карл 386, 879, 924
Мармурове море 253, 527, 813
Марко Поло 33, 556, 587, 624, 627
Марокко 589, 660, 716, 727, 759, 895
Мартелл Карл 512, 529, 530
Массачусетс 708, 780
Маурії 370, 374, 376, 443, 444, 448
Махмуд із Газні 583, 594, 604
Мегара 257
Мегасфен 230
Медина 27, 505-510, 512, 515, 516, 519, 520, 584, 589, 727
Межиріччя див. Месопотамія 95
Мейдзі 913, 914
Мекка 27, 504-508, 510, 511, 517, 589, 660, 727, 823
Меконг 68, 566, 659
Мексика 303, 304, 307, 315, 498, 499, 574, 575, 661, 662, 666, 703-705, 708, 768, 776, 778
Мексиканське нагір'я 574
Меланезія 573
Мемфіс 120, 122, 124, 125, 184, 274
Менандр 426
Менес 114, 117, 123, 127
Мен-цзи (Менцій) 385
Мердок 497
Меровінги 397, 529, 531
Мертве море 418
Месопотамія 22, 27-29, 67, 70-74, 76-82, 84, 85, 87-90, 92-96, 98, 100, 101, 103-110, 112-121, 126, 127, 129-133, 135, 141-143, 145, 147, 151, 153-155, 157-162, 166, 167, 169, 170, 173, 175, 176, 178, 179, 183-186, 195, 196, 204, 219, 221-223, 248, 273, 279, 280, 290, 318, 322, 351, 354, 355, 395, 396, 401, 413, 415, 428, 432, 438, 462, 468, 476, 481, 482, 484, 487, 495, 500, 501, 509, 523, 525, 526, 571, 575, 590, 602, 765
Мефодій св. 536, 609
Мехіко 499, 708, 778
Мехмед II Фатіх (Завойовник) 594, 596, 614, 738
Мікени 223, 245-247, 249, 253, 259, 264, 273
Мікронезія 573
Мілан 492
Мілет 253, 258, 274
Мільтон Джон 18, 200, 692, 693, 802
Мін 34, 553, 582, 621-627, 631, 747-751
Мінданао 660, 679, 716
Мін-ді 409
Мінос 144, 146, 247
Мінусінськ 497
Міссісіпі 766
Мітанні імперія 159, 162, 173, 196
Мітра 208, 416, 426, 428
Мітрідат 395
Міхельсон Альберт 878
Мицубісі 912
Мицуюї 912
Мозамбік 842
Мойсей 210-212, 217, 420, 603
Молдавія 717, 744
Молуккські острови 676
Мольєр 802
Момбаса 679, 719
Монголія 154, 301, 302, 309, 391, 393, 394, 396, 400, 468, 527, 580, 583, 586, 623, 625, 632, 748, 758, 761, 826, 841
Моноатапа 759
Монреаль 768
Монтень 693
Монтеск'є 789
Моравія 536, 609
Морлі Едуард Вільямс 878
Москва 616, 617, 708-710, 712-715, 722, 782

- Московія 684, 712, 722
 Мохенджо-Даро 130-135, 375
 Моцарт Вольфганг Амадей 804
 Муавія 512
 Мур Генрі 883
 Мурасакі Сікібу 570
 Мухаммад (Мухаммед) 31, 32, 136, 206,
 313, 315, 331, 503-509, 512, 513, 515, 516,
 518, 521, 522, 524, 525, 542, 551, 563,
 591, 592, 599, 605, 724, 725, 742, 808,
 810, 813, 931
 Мухаммад Ікбал 896
 Мухаммед Абдо 895
 Мухаммед Алі 812-814
 Мухаммед Гурі 604
 Мухаммед ібн Абд аль-Вахаб 808
 Мухаммед Копрюлю 717
 Мухаммед Соколлі 745
- Набонід 189
 Наварин 813
 Навігрянні острови 770
 Навкратіс 120, 184
 Навуходоносор 201, 202, 207, 215, 484
 Нагарджуна 427
 Нагасена 426
 Надір-шах 815, 816
 Назарет 417, 419
 Назі Йосиф 746
 Намібія 526
 Нанак 607
 Нанкін 753
 Наньчжао 627
 Наполеон Бонапарт 863, 865-867, 821
 Нара 570, 632
 Нарамсин 93, 94, 98, 154
 Нарбада (Нармада) 133
 Натан 175, 213
 Неемія 217
 Непал 817
 Несторій Сиріянин 484
 Никон 711, 713, 752
 Ниш 492
 Нігер 841
 Нідерланди 657, 681, 686, 718
 Нікея 492, 593
 Ніл 68, 69, 112-114, 116-118, 120, 121, 126,
 130, 133, 136, 145, 151, 156, 163, 169, 173,
 174, 184, 185, 189, 364, 367, 539, 841
 Німеччина 301, 497, 529, 531, 536, 542, 637-
 643, 646, 655, 657, 681, 686, 689, 692, 693,
 718, 790, 799, 801, 802, 805, 815, 848,
 851-853, 856-860, 870, 918-920
 Ніневія 163, 184, 204, 267, 299, 307
 Ніппур 85, 87
- Ніцше Фридрих 882
 Нобіле Роберто де 830
 Нобунага 756
 Нова Англія 706, 708, 770-772, 778, 779,
 780, 855
 Нова Гвінея 888
 Нова Зеландія 773, 847
 Нова Іспанія 772, 777
 Новгород 618, 708
 Норвегія 638, 642
 Нормандія 645
 Нортумбрія 530
 Норфолк 791
 Нубія 118, 120, 162, 173, 296, 497, 503, 510,
 660, 661, 759
 Нутка 768
 Нью-Гемпшир 778
 Ньюкомен Томас 805, 848
 Ньютон Ісаак 697, 699, 777, 797, 799, 800,
 876, 878, 881
 Ньюфаундленд 770
- Об 722
 Обрадович Доситей 814
 Озирис 121, 122, 124, 126, 364
 Океанія 306, 678, 769, 841, 847
 Оккам Вільям 649
 Окс див. також Амудар'я 366
 Олімп 253, 264, 270, 272, 273, 275, 337
 Олімпія 253, 336, 337
 Оман 842
 Омар 724, 509, 511-514, 516, 580
 Омейяди 511-517, 519, 520, 522, 524, 525,
 531, 532, 534, 535,
 Ориген 461, 489
 Оріноко 703
 Ормуз 675, 679
 Ормузд див. Ахура Мазда 205
 Ормузька протока 622
 Ороско Хосе 916
 Орфей 204, 264
 Осія 213
 Осман 511, 512, 515, 724
 Османи 594, 717, 721, 725-727, 730-732,
 811
 Османська імперія 315, 586, 587, 590-594,
 598, 599, 614, 620, 643, 667, 718, 721, 723,
 724, 726, 732, 734, 735, 738, 739, 745, 746,
 773, 784, 786, 807, 809, 810, 814, 816, 843,
 868, 894, 895
 Остін Джейн 851
 Ост-Індія (Індонезія) 719, 720, 766, 769,
 770, 820, 821
 Оттон Великий 536
 Оуен Роберт 849

- Охотськ 679, 723, 766
- Павло св. 420-422, 530
- Павсаній 319
- Пакистан 354, 895, 897, 902
- Палестина 43, 120, 159, 161, 163, 168, 169, 174, 175, 186, 198, 210, 211, 217, 247, 351, 356, 415, 417-419, 420, 421, 480, 501, 505, 509, 526
- Пальміра 460
- Панама 885
- Паніні 371, 434, 452
- Паніпат 816, 818
- Палініан 433
- Парагвай 703, 777
- Парацельс 698
- Паретто Вільфредо 882
- Париж 131, 584, 648, 778, 799, 817, 871, 882
- Паріс 155
- Парменід 328
- Парупатій 132
- Парфія 351, 352, 355, 391, 395, 396, 405, 413, 476, 480
- Пасаргади 184
- Паскаль Блез 692, 699, 846
- Паталіпутра 374
- Патрик св. 498
- Пахомій св. 494
- Пекін 584, 615, 623, 626, 747-749, 752, 826, 827, 829
- Пелопоннес 249, 251, 253, 323, 325, 587, 811
- Пелопс 246
- Пенджаб 226, 370, 576, 583, 585, 740, 817, 899
- Пенсільванія 855
- Пергам 351, 352, 358-360
- Перикл 323, 325, 328, 358
- Персеполис 184, 201, 267, 366, 374, 483
- Персі 802
- Персія 97, 157, 171, 201, 204, 224, 301, 308, 319, 342, 343, 346, 347, 351, 367, 370, 374, 394-398, 408, 411, 413, 428, 432, 440-442, 457, 462, 467, 468, 473, 474, 475, 478, 481-484, 488, 489, 495, 501, 502, 511, 515, 517, 522, 541, 550, 568, 579, 581, 585, 586, 589, 590, 594, 599, 602, 717, 723, 726, 727, 731, 732, 734, 735, 765, 773, 784, 802, 809, 815, 894, 896
- Перська затока 72, 85, 112, 113, 179, 367, 531, 622, 675,
- Перська імперія 29, 141, 162, 163, 165, 181, 183-185, 312, 345
- Перське плоскогір'я 635
- Перу 303, 304, 315, 442, 498-500, 575, 661, 662, 666, 673, 703, 708, 776
- Петрарка 608
- Петро св. 419, 490, 647
- Петро I Великий 684, 781-786, 790, 874
- Петро III 785,
- Південна Кароліна 778
- Підвітряні острови 770
- Пікассо 873, 875
- Піко делла Мірандола 654
- Пінгрі Девід 454
- Піпін Геристальський 529, 531
- Піпін Короткий 531, 533
- Пірей 320
- Піреней 153, 512, 531
- Піренейський півострів 643, 675, 706, 717
- Пірі 909
- Пірр 388
- Пісарро 662, 670, 673, 675
- Пісистрат 259, 264
- Пісистратида 260
- Піфагор 274, 275, 328, 697
- Планк Макс 877, 878
- Платей 165, 253, 320, 323
- Платон 237, 276, 293, 328-333, 361, 483, 523, 649, 697
- Плессі 818
- Плотін 461
- Плутарх 126, 396, 433
- По 390
- Поволжя 531, 722, 841
- Полань Карл 103
- Полібій 351
- Полінезія 297, 573
- Поллок Джексон 875
- Польсько-Литовська держава (Річ-Посполита) 615, 616, 711, 722
- Польща 585, 638, 640, 642, 643, 657, 684, 691, 709, 713-715, 717, 722, 782, 786, 788-790
- Помбал де 778
- Помпей 501
- Пондішері 408, 818
- Понт 352
- Поп Александер 802
- Портобелло 776
- Португалія 641, 671, 675, 676, 693, 706, 707, 718, 719, 746, 776-778, 789, 842
- Праджапаті 234
- Пракситель 337, 338
- Прибалтика 469
- Приск 474
- Прістлі Джозеф 800
- Протагор 329
- Пруссія 788-791, 793, 857, 860, 862, 863

- Пруст Марсель 874
 Пта 122, 124
 Птолемей 179, 347, 350, 351, 354, 364, 373, 374
 Птолемей 433, 453, 523, 595, 696
 Птолемей I Сотер 364
 Птолемей II 367
 Пуатьє 647
 Пугачов Омелян 788
 Пуерто-Рико 770
 Пунт 118
 Пуфендорф Самуель 808
 Пушкін Олександр 874
- Ра 122, 124, 190, 191
 Рабле 693
 Равенна 493, 533
 Радісон 766
 Радянський Союз (СРСР) 300, 533, 785, 799, 896, 917-920, 922
 Разі 523
 Разін Степан 788
 Рама 449, 742, 743
 Раманандра 607
 Рамануджа 605
 Раммохан Рай 823-825, 901
 Рампура 375
 Рамсес II 194, 195
 Расін Жан 802
 Рас-Шамра 164
 Реза 896
 Рейн 318, 403, 439, 441, 468, 469, 471, 474, 475, 504, 787
 Решид-паша 812
 Рим 171, 250, 253, 258, 318, 323, 342, 343, 351, 355, 358, 365, 367, 369, 387-391, 395, 401, 405, 429, 431, 437, 468-470, 473-475, 489, 490, 492, 501, 511, 530, 531, 616, 689, 690, 711, 713, 867
 Римська імперія 30, 130, 176, 267, 313, 391, 392, 402-404, 411, 413, 420-422, 429, 432, 438, 440, 457, 459, 471, 478, 481, 483, 484, 488, 489, 491, 494, 495, 498, 539, 571, 596, 635, 699, 880, 930
 Рівера Дієго 916
 Ріо-де-Оро 296
 Річчі Маттео 670, 829, 830
 Рішельє 682, 683
 Родезія 572, 660
 Роден Огюст 872, 874
 Родос 253, 358
 Рокфеллер Джон 856
 Романов Михайло 710, 714
 Романови 710, 714, 781
 Росія 63, 300, 301, 303, 310, 340, 394, 396, 499, 527, 533-535, 538, 539, 577, 616, 618, 620, 659, 667, 676, 678, 680, 684, 708, 709-715, 718, 722, 723, 748, 749, 752, 761, 765, 766, 772-775, 781, 782-790, 811-814, 816, 826, 841, 843, 847, 852, 868, 870, 874, 892, 894, 895, 905, 917, 919
- Румі 598
 Румунія 814
 Руссо Жан-Жак 801, 866
 Русь 313, 314, 531, 536, 537, 608, 609, 615, 616, 620, 625, 626, 643, 645, 715, 782, 784
- Сааді 598, 727
 Сава 587
 Саксонія 531, 643
 Саладін 582, 583
 Саламанка 648
 Саламін 165, 257, 320, 323
 Салерно 648
 Салліван Луїс 874
 Салоніки 253, 492, 533, 612
 Самос 253, 274
 Самудрагупта 443
 Санкт-Петербург 782, 783
 Сан-Франциско 768
 Санчі 392, 409, 410, 454-456
 Саргон 28, 80, 84, 88, 89, 91, 93-95, 97, 98, 100, 101, 127, 133, 138, 139, 150, 162, 393, 575
 Саргон II 170
 Сарди 184
 Сардинія 145, 246
 Сарнатха 375, 454
 Сасаніди 203, 398, 428, 432, 453, 462, 467, 468, 470, 472-474, 476, 478, 480-489, 501, 505, 509, 511, 517, 522, 525, 535, 537, 579, 583, 601, 602, 652
 Саудівська Аравія 894, 896
 Саул 174, 175, 212, 213
 Сахара 31, 50, 148, 306, 316, 497, 534, 571, 588, 659, 660
 Св. Георгія протока 774
 Св. Лаврентія затока 773
 Светакету 236
 Священна Римська імперія 533, 638, 639, 682
 Сезанн Поль 871
 Селевк I 370
 Селевкіді 108, 308, 347, 350-352, 354, 355, 373, 395
 Селім I Явуз (Грізний) 726, 727, 738
 Сен-Симон Анрі 849
 Септимій Север 401
 Сера Жорж 872

- Серапіс 364, 417, 432
 Сербія 612, 614, 620, 811, 812, 814
 Сервантес 692, 693
 Середземне море 68, 120, 138, 144, 148, 151, 161, 269, 296, 308, 482, 584, 590, 717-719, 721, 811, 885
 Середземномор'я 30, 61, 139, 145, 148, 150, 177, 184, 185, 199, 232, 258, 296, 313, 316, 318, 320, 321, 342, 343, 347, 351, 366, 367, 369, 377, 387, 389, 402, 405, 406, 408, 409, 411, 426, 430, 433, 437, 440, 442, 457, 458, 460, 468, 474, 475, 492, 502, 527, 530, 534, 537-540, 643-645, 671, 765
 Середній Схід 21, 22, 24, 27, 29-35, 43, 49-53, 56-61, 63-70, 110, 112, 113, 136-141, 150, 152.-155, 157, 159-163, 165-167, 172-177, 179-186, 193, 196, 198, 199, 201, 203, 204, 212, 214, 219-224, 226, 230-232, 238, 244, 246, 247, 249, 251, 254, 259, 267, 271-273, 276-280, 283, 300-303, 310, 312, 313, 315, 316, 318, 351, 369, 375, 394, 411, 431, 432, 437, 438, 472-474, 495, 501-503, 506, 513, 520, 524, 539, 577, 579, 580, 582, 583, 585, 586, 591, 598, 601, 602, 625, 633, 635, 667, 673, 702, 716, 721, 739, 762, 765, 845, 846, 881, 885, 888, 918
 Сессю 839
 Сефеві Ісмаїл 717, 724
 Сефевіди 721, 726-728, 730-733, 739, 807-809, 815
 Сибір 46, 53, 63, 121, 155, 278, 309, 395, 411, 497, 534, 568, 616, 667, 679, 713, 715, 723, 748, 767, 771, 773, 847
 Сидон 184, 199
 Сикіон 336
 Сима Цянь 435
 Синай 118, 129, 210
 Синд 501, 512, 545
 Сиракузи 358, 361
 Сирдар'я 112, 113, 282, 354, 366, 387, 391, 472, 474, 678, 716
 Сирія 30, 87, 118, 155, 159, 161, 162, 164, 168, 169, 173-175, 184, 186, 197-199, 246, 345, 351, 355, 415, 481, 484, 489, 492, 495, 501, 509, 511-513, 517, 522, 525, 530, 531, 536, 582, 585, 586, 590, 602, 608, 726, 813, 814
 Сицилія 246, 274, 312, 324, 335, 342-344, 533, 609, 648, 765
 Сичуань 303
 Сіам (Тайланд) 243, 458, 743, 744, 752, 761, 821
 Сіена 620
 Скандинавія 314, 497, 498, 531, 534-536, 544, 637, 638, 640, 645
 Скелясті гори 768
 Скіфія 308, 309
 Скотт Дунс 649
 Сміт Адам 801, 851
 Сміт Сирил 166
 Сократ 329, 330, 333
 Соломон 175, 212, 514
 Солон 257, 270
 Сомалі 118
 Сорель Жорж 882
 Софала 572, 679
 Софокл 326, 327, 337
 Спарта 245, 251, 253, 256, 257, 260, 263, 269, 319, 323, 356, 359
 Спіноза Барух 796
 Сполучені Штати Америки (США) 19, 20, 227, 475, 575, 675, 705, 706, 779-781, 834, 848, 851, 855-857, 861, 885, 910, 913, 917, 918, 920, 922-924
 Спрат 799
 Стагіра 333
 Сталін 782, 920
 Стефан II 533, 639
 Страдіварі Антоніо 803
 Стюарти 850
 Субедей 585
 Судан 296, 497, 503, 588, 716, 759, 813, 814, 841
 Суец 885
 Сузі 87, 184, 204, 346, 350
 Суй 465, 471, 472, 551, 553, 567, 569
 Сулейман I Кануні (Законодавець) 718, 732, 738
 Суматра 459, 659, 820
 Сун 23, 24, 32, 553, 556, 560, 563, 565, 566, 569, 570, 597, 621, 626, 628, 631, 633
 Сунь Ятсен 904
 Сурдас 741, 742
 Сусрута 453
 Сюаньцзан 564
 Сюань-цзун (Лі Лунци) 552
 Ся 279
 Тагор Рабіндранат 903
 Таїланд 743, 758
 Тайвань 749, 750
 Тай-цзун (Лі Шимін) 551
 Талас 545, 552
 Тан 23, 467, 472, 476, 502, 551-556, 558-560, 563-567, 569, 570, 621, 628, 631, 632, 826, 832
 Тар 50
 Тарім 157, 303, 462, 561, 586
 Тарс 420, 530
 Тацит 433, 468

- Твен Марк 874
 Твер 616
 Твід 318
 Тебріз 724, 726
 Тезей 251
 Тель-Амарна 120, 195
 Тель-Асмар 77, 80
 Темза 45
 Теночтілан 661, 662, 673
 Теодор із Тарса 530
 Теофраст 333
 Тибет 243, 314, 502, 503, 510, 549, 552, 568,
 584, 632, 748, 758, 761, 826, 841, 903
 Тибр 389
 Тигр 70-73, 82, 87-89, 93, 110, 112, 116, 138,
 273, 483
 Тимофей 364
 Тимур 586, 616, 716, 730
 Тихий океан 49, 150, 158, 185, 297, 303, 304,
 306-308, 391, 500, 503, 571, 573, 666, 675,
 723, 766, 768, 841
 Тіауанако 575
 Тіглатпаласар III 176
 Тімбукту 584, 716, 727
 Тір 176, 199
 Тіртеї 269
 Тітікака 500
 Тоба 468, 471
 Токугава 754, 755, 757, 758, 835-838, 840,
 843, 909, 913, 914
 Толедо 648
 Толстов С.П. 282
 Томпсон Джон Джозеф 877
 Трансільванія 717
 Трапезунд 531
 Траян 439, 479
 Троя 155, 247, 253
 Тревор-Ропер Г'ю 19
 Труа 613
 Тула 710
 Тулсидас 741, 742
 Туніс 718, 895
 Тур 512
 Туреччина 619, 644, 717, 718, 721, 722, 727,
 811, 816, 894, 896, 897
 Туркестан 157, 303, 314, 716, 815, 816, 826,
 894
 Тутанхамон 192, 193, 266
 Тюдори 379
 Тюркський каганат 472, 568
 Тяньцзінь 907
 Угарит 196, 197
 Угорська рівнина 472, 534, 841
 Угорщина 301, 470, 528, 531, 585, 609, 638,
 640, 642, 643, 717, 772, 773, 788, 807,
 850, 868
 Удджайн 396
 У-ді 367, 382, 398
 Уїкліф Джон 657
 Уїтбі 530
 Уйгурське царство 569
 Україна 55, 64, 303, 609, 711, 715, 722, 771,
 773, 774, 782, 841
 Ульм 686
 Ульпіан 433
 Ульфіл 474
 Умма 86, 87
 Ур 56, 79, 87, 95, 97, 98, 105, 132, 142, 210
 Урал 534, 783
 Уральські гори 44, 396, 722
 Урій Гетянин 175
 Урук 83
 Урукагіна 86, 97
 У-Таячи 397
 Фалес Мілетський 271, 272
 Фатима 509, 516, 525
 Фемістокл 261, 320
 Феодора 493
 Феодосій III 492, 532
 Ферганська оаза 391, 397
 Фердинанд Арагонський 681
 Фессалія 253, 318
 Фессалоніки 612
 Фіви 120, 124, 127, 136, 184, 323, 325, 341,
 359
 Фідій 336, 337
 Філарет 714
 Філіпп 339, 341, 342, 347
 Філіпп II 682
 Філіпп III Добрий 656, 657
 Філіпп Август 639
 Філіппіни 313, 660, 675, 720, 751
 Філон Александрійський 418
 Фінікія 175, 184, 199, 343
 Фінська затока 782, 784
 Фірдоусі 598
 Флоренція 686
 Фокс Джордж 802
 Фолкон 744
 Фома Аквінський св. 649
 Форд Генрі 856
 Фракія 165, 253, 324, 342, 344
 Франклін Бенджамін 779
 Франкська держава 529, 531, 533, 534, 538
 Франциск Ассизький св. 653
 Франциск Ксав'є св. 755
 Франція 33, 44, 47, 148, 340, 541, 542, 613,
 637-639, 641, 646, 651, 652, 655, 673, 676,

- 678, 682-684, 691-693, 707, 714, 719, 721,
763, 764, 778, 780, 781, 786-793, 799, 801,
802, 805, 807, 813, 814, 821, 829, 838, 850,
860-864, 866, 867, 872, 918, 923
- Фридрих II Великий 790
Фридрих Вільгельм Гогенцоллерн 790
Фройд Зігмунд 882
Фукидід 322-324, 328, 329, 334, 335, 436,
617, 874
Фу-сянь 444, 446
Фуцзянь 624, 749
- Хозарський каганат 528, 529, 535
Хайям Омар 598
Халід ібн аль-Валід 501
Халкіда 253, 254, 258
Хамат 176
Хаммурапі 29, 82, 87, 95-101, 106-108, 119,
159, 161, 162, 172, 174, 176, 179, 180, 185,
187, 188, 290
Ханаан 211, 213, 417
Хань 30, 220, 291, 295, 297, 381-385, 392,
393, 398-401, 403, 409, 412, 429, 435, 436,
439, 440, 459, 463, 466, 475, 553, 558, 563,
565, 569, 621, 624, 626, 674, 699, 752,
753, 826, 930
Хань Ю 560
Хараппа 130, 131, 133-135
Харран 210, 523
Харша 467
Хафіз 598
Хеопс (Хуфу) 128
Херонея 337
Хефрен 128
Хідейосі 748, 754, 756, 757
Хіросіге 839
Хлодвіг 471, 474, 475, 529
Хогарт Вільям 795
Ходжа Заду 596
Хорасан 578, 579
Хорватія 814
Хоремхеб 169, 195
Хосров I 483, 488
Ху Ши 908
Хуанхе 32, 63, 64, 68, 156, 157, 221, 277, 278,
280, 291, 476, 553, 559, 568
Хубілай 586, 626, 627, 631, 632
Хумаюн 727
Хуссейн 512, 525
- Цейлон (Шрі-Ланка) 243, 373, 425, 448, 510,
549, 584, 622, 623, 659, 676, 743, 821
Цин 286, 748
Цинь 280, 302, 380-384, 387, 388, 393, 399,
401, 435, 475, 553
- Цицерон Марк Туллій 433, 654
Цю Енши 367
Цяньлун 829, 831
- Чайтанья 741-743
Чалдиран 726
Чан'ань 280, 307, 510, 554, 559
Чандрагупта I 443
Чандрагупта II 443, 444, 450
Чандрагупта Маурій 226, 230, 370, 374,
376
Чарака 453
Червоне море 113, 115, 120, 185, 367, 460,
497, 661, 718
Чехія 536, 616, 657
Чжан-цань 366
Чжао Менфу 631
Чжен Хе 622-624, 629
Чжен Ченгун 749
Чжоу 67, 280, 283, 285-287-289, 290-292,
302, 303, 377-380, 383, 399, 401
Чжоу-гун 292
Чжу Сі 629
Чилі 675, 705
Чингізхан 22, 24, 315, 576, 580, 582, 583,
585, 586, 615, 623, 624, 730, 751
Чичен-Іца 575, 662
Чорне море 138, 161, 296, 314, 320, 342, 469,
474, 481, 482, 531, 533, 534, 608, 609, 611,
644, 717, 721, 786, 811
Чу 280, 291
- Шаббатай Цві 713, 746, 812
Шаванн Едуард 436
Шаль Адам фон 753
Шамаш 106
Шампань 613
Шан (Інь) 156, 157, 279-287, 289, 291
Шанкара 452, 548, 549, 605
Шанхай 907
Шаньдун 291
Шапур I 485, 486, 488
Шапур II 470
Шарп 306, 308, 574
Швейцарія 658
Швеція 148, 155, 616, 638, 642, 692, 713,
789
Шекспір 692, 693, 802
Шива 132, 369, 416, 423, 424, 451, 452, 456,
458, 549, 606, 742, 743
Шиваджи 817
Шиллер Фридрих фон 803
Шило 175
Ши-хуанді 380, 381, 385, 393, 401
Шнітцлер Артур 874

Шотландія 306, 498, 530, 788, 801, 806
 Шредер Ерик 522
 Шривіджайя 510, 659
 Шумер 60, 67, 73, 76, 85-92, 94-97, 99, 107,
 109, 113, 141, 170, 176, 187, 201, 204,
 210, 212, 442
 Юань 622
 Югославія 492, 815
 Юдея 212, 214, 215, 219, 239, 352, 432
 Юкатан 499, 575, 662
 Юліан 481
 Юлій Цезар 390, 401
 Юм Девід 800, 801
 Юньнань 382, 502, 503, 552, 566, 627, 631,
 679, 894
 Юпітер 698
 Юстиніан 441, 472, 475, 478-480, 483, 492,
 494-496, 537, 608, 651

Ява 576, 585, 622, 659, 676, 679, 716, 719,
 720, 770, 820, 821, 828
 Ягве 175, 197, 210-218, 417
 Якобсен Торкільд 82, 97, 106
 Яков 355, 693
 Яксарт див. також Сирдар'я 366
 Яніна 814
 Янцзи 32, 68, 156, 253, 280, 291, 400, 466,
 476, 553, 556, 559, 621, 624, 753
 Японія 31, 33, 185, 243, 313, 314, 382, 387,
 388, 440-442, 466, 502, 510, 560, 561, 566,
 569, 570, 576, 584, 585, 622, 632-634, 658,
 659, 667, 676, 684, 720, 748, 750, 753-758,
 761, 762, 820, 835-840, 843, 844, 851, 870,
 904, 905, 907, 909-915, 919, 920
 Ярмук 501
 Ясси 812

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

КАРТИ

Виникнення рільництва	68
Стародавня Месопотамія	87
Стародавній Єгипет	120
Морські й суходільні шляхи міграції народів Євразії у 3000–300 рр. до н.е.	156
Середній Схід близько 1700 р. до н.е.	161
Стародавня Індія	228
Стародавня Греція	253
Стародавній Китай, 1500–221 рр. до н.е.	280
Умови навігації для примітивних суден	307
Перше змикання євразійської ойкумени	392
Поширення еллінізму	414
Поширення світових релігій	464
Поширення важкоозброєної кінноти	480
Поширення ісламу до 750 р.	510
Антична і середньовічна система міжнародної торгівлі до 1000 р.	538
Монгольська експансія в період до 1300 р.	584
Шляхи мусульманської та європейської експансії в 1000–1700 рр.	679
Експансія Європи в 1500–1850 рр.	767

СХЕМИ

Річний цикл	62
Перерозподіл господарських ролей між статями	67
Розвиток суспільства Месопотамії	91
Велике суспільство Хаммурапі	102
Еволюція єгипетського суспільства	126
Розвиток цивілізації в землях дощового зволоження	140
Від бронзи до заліза	168
Місцевий економічний базовий рівень на Стародавньому Сході	182
Розвиток монотеїзму	216
Зв'язки між найдавнішими світовими цивілізаціями	223
Індійське суспільство і світогляди	240-241
Розвиток грецького суспільства	262-263
Порівняння світогляду Греції та Середнього Сходу	276
Розвиток суспільного ладу Китаю в період з 1500 р. до н.е. до 220 р. н.е.	291
Світ в уяві китайців	384
Китай і степ	399
Світові релігії	427

Структура індійського суспільства	446
Сасанідська Персія	487
Іслам 507	
Компроміс Аббасидів	518
Індія і іслам до 1000 р.	549
Структура танського суспільства	559
Структура Османської імперії	592
Занепад Візантії	611
Зміна рівноваги в китайському суспільстві	626
Європейський Далекий Захід за середньовіччя	640-641
Політика західного християнського світу	644
Християнський світогляд	650
Демографічні наслідки зміни моделей сполучення	674-675
Культура Європи 1000–1700 рр.	696-697
Структури сімейного життя та змішання рас	707
Розкол ісламу на сунізм і шиїзм	725
Відродження індуїзму	742
Китай за маньчжурів	750
Японія в 1500–1650 рр.	755
Альтернативи дальніх рубежів	772
Росія за Петра Великого	783
Старий режим у теорії й на практиці	792
Розпад Османської імперії	813
Індійський світогляд близько 1850 р.	824
Піднесення Заходу	845
Промислова революція	859
Неоднозначність Французької революції	865
Стиснення світу	886-887
Демократія та комунізм	893
Учення Ганді	902
Політична перебудова в 1918–1950 рр.	921
Уряд і суспільство після 1917 р.	923
Теорія і практика сучасної диктатури	926

ІЛЮСТРАЦІЇ

Ручне рубило епохи палеоліту	45
Печерний живопис епохи палеоліту	47
Розписний горщик епохи неоліту	55
Верховні жерці чи божества Месопотамії	77
Відбиток циліндричної печатки	80
Алебастрова ваза	83
Зображення Нарамсина як бога і завойовника	94
Саргон Аккадський і Хаммурапі Вавилонський	100
Допитливий цап	105
Кам'яний ніж, Єгипет	115

Червона керамічна плита фараона Нармера-Менеса.....	123
Хефрен, володар Верхнього і Нижнього Єгипту.....	128
Печатки індської цивілізації.....	132
Статуетки з долини Інду.....	134
Гетський барельєф.....	143
Море і палац Міноса.....	146
Три європейських мегаліти.....	149
Колісниці в дії.....	164
Два обличчя Ассирії.....	170
Що є істина?.....	192
Настрої Єгипту.....	194
Царі людей і тварин.....	200
Мури Вавилону.....	202
Колони Персеполя.....	207
Врата Мікен.....	248
Фаланга.....	255
Грецький період учнівства.....	266
Становлення грецького стилю.....	268
Поява китайського стилю в мистецтві.....	284
Старовинна китайська бронза.....	288
Революція в тактиці кавалерії.....	299
Мистецтво Китаю та індіанців Америки.....	305
Два аспекти класичної Греції.....	338
Експансія еллінізму.....	348-349
Епоха еллінізму.....	353
Зміни у грецькому світогляді.....	359
Вік еллінізму.....	362
Індія Ашоки.....	375
Вища точка еллінізму, Схід і Захід.....	404
Скульптурні стилі Гандхари і Китаю.....	407
Велика ступа в Санчи.....	410
Скіфський і китайський «звіриний стиль».....	412
Мистецтво Індії епохи Гуптів.....	455
Сасанідські воїни.....	477
Римський імператор (можливо, IV ст.).....	491
Імператриця Феодора.....	493
Інтер'єр собору св. Софії.....	496
Мечеть раннього періоду.....	514
Ірландське Євангеліє.....	543
Індуїстські храми.....	547
Китайський Бодхісатва.....	562
Пишність і елегантність імперського Китаю.....	567
Баня каїрської мечеті.....	600
Шива у танці.....	606
Візантійські воїни.....	613

Наш господь і спаситель Ісус Христос.....	618
Китайські мудреці.....	630
Свята католицька церква.....	647
Фламандський містянин.....	656
Португальці в Японії.....	677
Відродження і Реформація.....	694-695
Нові висоти і глибини.....	700-701
Храм Василя Блаженного в Москві.....	712
Іслам у XVII ст.....	728-729
Перська мечеть і медресе.....	733
Перський килим та індійське вікно.....	736-737
Вищі й нижчі класи за Старого режиму.....	794-795
Інтелектуальні виклики Старому режиму.....	798
Аристократка XVIII ст.....	832
Три японські картини.....	839
Європейський Новий режим.....	872
Пристрасні сумніви двадцятого сторіччя.....	875
Передвічна жінка.....	883
Кінець і початок.....	929

ПРО АВТОРА

Вільям Гарді Мак-Ніл (нар. 1917 року) – видатний канадсько-американський історик, дослідник всесвітньої історії. Здобув освіту в Чиказькому університеті, отримавши диплом бакалавра в 1938-му, а диплом магістра в 1939 році. Докторський ступінь здобув 1947 року в Корнельському університеті і відтоді ж почав викладати в Чиказькому університеті, де зараз залишається професором-емеритом. Найвідоміша праця Вільяма Мак-Ніла «Піднесення Заходу» побачила світ 1963 року й була нагороджена Національною книжковою премією в номінації «Історія й біографія» (1964). Серед інших визначних праць історика: «Степове прикордоння Європи (1500–1800 роки): Вивчення східної експансії Європи» (1964), «Епідемії та народи» (1976), «Гонитва за могутністю: Технологія, збройні сили та суспільство після 1000 року н. е.» (1982), «Людська павутина: Огляд всесвітньої історії з висоти пташиного лету» (спільно з сином Джоном Робертом Мак-Нілом, 2003), «Гонитва за істиною: Спомини історика» (2005).

В 2009 році Вільяму Мак-Нілу присуджено Національну медаль США за досягнення в гуманітарних науках із формулюванням «за винятковий талант викладача й науковця при Чиказькому університеті і як авторові понад двадцяти книг, серед яких “Піднесення Заходу”, в якому простежено розвиток цивілізацій за 5000 років писемної історії». 25 лютого 2010 року в Білому домі 92-річний Вільям Мак-Ніл отримав нагороду з рук Президента США Барака Обами.

ЗМІСТ

Передмова до другого видання українського перекладу (2011 р.).....	5
Чому цю книгу треба прочитати саме зараз? Передмова перекладача (2011 р.).....	11
Передмова наукового редактора до першого видання українського перекладу (2002 р.).....	13
«Піднесення Заходу» по двадцяти п'яти роках. Передмова автора до другого видання.....	19
Передмова автора до першого видання.....	37

ЧАСТИНА I

**Епоха культурного домінування Середнього Сходу
(до 500 р. до н.е.)**

Розділ I. На початку	40
Розділ II. Прорив до цивілізації в Месопотамії	70
Розділ III. Дифузія цивілізації: перша фаза	110
A. ВСТУП.....	110
B. ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДОЛИН НІЛУ ТА ІНДУ ДО 1700 Р. ДО Н.Е.....	114
1. СТАРОДАВНІЙ ЄГИПЕТ.....	114
2. ЦИВІЛІЗАЦІЯ ДОЛИНИ ІНДУ.....	130
B. ПЕРЕНЕСЕННЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДО РАЙОНІВ ДОЩОВОГО ЗВОЛОЖЕННЯ: МАЛА АЗІЯ І КРИТ	137
1. ВСТУП.....	137
2. МАЛА АЗІЯ.....	142
3. КРИТ.....	144
Г. ВПЛИВ ЦИВІЛІЗАЦІЇ НА ОКРАЇНИ АГРАРНОГО СВІТУ	147
1. МЕГАЛІТИЧНА ПРОТОЦИВІЛІЗАЦІЯ	148
2. РОЗВИНЕНЕ ВАРВАРСТВО В ЄВРАЗІЙСЬКИХ СТЕПАХ.....	151
Розділ IV. Виникнення космополітичної цивілізації на Середньому Сході в 1700–500 рр. до н.е.....	159
A. ВСТУП.....	159
B. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ	165
B. СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ	172
Г. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА	179
Д. КУЛЬТУРНИЙ КОНСЕРВАТИЗМ І ПРОГРЕС	186
1. ВАВИЛОН	186
2. ЄГИПЕТ	189

3. ЗЕМЛІ МІЖ ЄГИПТОМ І МЕСОПОТАМІЄЮ	196
4. ЗОРОАСТРИЗМ ТА ЮДАЇЗМ.....	204

Розділ V. Становлення периферійних цивілізацій в Індії, Греції та Китаї в 1700–500 рр. до н.е.	220
А. ВСТУП.....	220
Б. ФОРМУВАННЯ ІНДІЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.....	222
В. ФОРМУВАННЯ ГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.....	244
1. ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК	245
2. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ.....	264
<i>Релігія</i>	264
<i>Мистецтво</i>	265
<i>Література</i>	269
<i>Філософія</i>	270
Г. РОЗВИТОК ЦИВІЛІЗАЦІЇ КИТАЮ В ПЕРІОД ДО 500 Р. ДО Н.Е.	277
Д. ЗМІНИ У СВІТІ ВАРВАРІВ НА 500 Р. ДО Н.Е.	295

ЧАСТИНА II

Євразійська культурна рівновага в 500 р. до н.е. — 1500 р. н.е.

Загальне введення.....	312
Розділ VI. Експансія еллінізму в 500–146 рр. до н.е.	318
А. РОЗКВІТ ГРЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ В 500–336 РР. ДО Н.Е.	319
1. ВСТУП.....	319
2. ПОЛІТИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ У 500–336 РР. ДО Н.Е.	322
3. ВДОСКОНАЛЕННЯ ГРЕЦЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ФОРМ	326
<i>Трагедія</i>	326
<i>Філософія</i>	328
<i>Історія і риторика</i>	334
<i>Монументальне мистецтво</i>	336
<i>Висновок</i>	337
Б. ЕЛЛІНСЬКЕ ПРОНИКНЕННЯ ДО ВАРВАРСЬКОЇ ЄВРОПИ.....	339
В. ЕЛЛІНІЗАЦІЯ СХОДУ В 500–146 РР. ДО Н.Е.	344
1. ВІЙСЬКОВИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТИ.....	344
2. СОЦІАЛЬНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ.....	355
Розділ VII. Завершення формування Євразійської ойкумени в 500 р. до н.е. — 200 р. н.е.	366
А. ВСТУП.....	366
Б. ЕКСПАНСІЯ І РОЗВИТОК НЕЕЛЛІНІСТИЧНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ ЄВРАЗІЇ У 500–100 РР. ДО Н.Е.	370
1. ІНДІЯ.....	370
2. КИТАЙ.....	377
3. ДАЛЕКИЙ ЗАХІД: РИМ І ЗАХІДНА ЄВРОПА В 336–146 РР. ДО Н.Е.	387
В. ЄВРАЗІЙСЬКА ОЙКУМЕНА В 100 Р. ДО Н.Е. — 200 Р. Н.Е.	391
1. ПОЛІТИЧНИЙ І СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК	391

2. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК І ОБМІН.....	405
<i>Мистецтво</i>	405
<i>Релігія</i>	411
3. ІНШІ АСПЕКТИ ВИСОКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ ЄВРАЗІЇ	
В 100 Р. ДО Н.Е. — 200 Р. Н.Е.	431

Розділ VIII. Натиск варварів і відповідь цивілізацій

у 200–600 рр. н.е.	440
А. ВСТУП.....	440
Б. РОЗКВІТ ІНДІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В 200–600 РР. Н.Е.	442
1. ПОЛІТИЧНІ ТА СУСПІЛЬНІ УМОВИ.....	442
2. КУЛЬТУРНІ ДОСЯГНЕННЯ.....	447
<i>Мова</i>	447
<i>Література</i>	448
<i>Релігія і філософія</i>	451
<i>Наука</i>	452
<i>Мистецтво</i>	454
<i>Інші аспекти індійської культури</i>	456
В. ЕКСПАНСІЯ ІНДІЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ У 200–600 РР. Н.Е.	457
1. ПІВДЕННО-СХІДНА АЗІЯ.....	458
2. СХІДНЕ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я, ПЕРСІЯ ТА ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ.....	460
3. КИТАЙ.....	463
Г. ПІВНІЧНИЙ КОРДОН. ПРОРИВ ВАРВАРІВ І РЕАКЦІЯ	
ЦИВІЛІЗОВАНОГО СВІТУ В 200–600 РР. Н.Е.	467
1. ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ.....	467
2. НАСЛІДКИ МІГРАЦІЙ.....	472
<i>Залучення варварів до цивілізації</i>	473
<i>Зміна військових і політичних установ цивілізації в Західній Євразії</i>	475
<i>Культурні зміни в Персії та Римі</i>	482
Д. ОКРАЇНИ ЦИВІЛІЗОВАНОГО СВІТУ В 200–600 РР. Н.Е.	497

Розділ IX. Відродження Середнього Сходу в 600–1000 рр. н.е.

А. ВСТУП.....	501
Б. МУСУЛЬМАНСЬКИЙ СВІТ ДО 1000 Р.	504
В. ХРИСТІЯНСЬКИЙ СВІТ.....	526
Г. ІНДІЯ.....	545
Д. КИТАЙ І ДАЛЕКИЙ СХІД.....	551
Е. ЗОВНІШНІ ОКРАЇНИ.....	571

Розділ X. Степові завойовники і європейський Далекий Захід

у 1000–1500 рр.	576
А. ВСТУП.....	576
Б. ЕКСПАНСІЯ СТЕПОВИХ НАРОДІВ.....	578
В. РЕАКЦІЯ ІСЛАМСЬКОГО СВІТУ НА ЕКСПАНСІЮ СТЕПОВИХ	
НАРОДІВ.....	588
1. ПОЛІТИЧНА І СУСПІЛЬНА РЕАКЦІЯ.....	588

2. ЗМІНИ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ.....	594
Г. ІНДУСИ, ХРИСТІЯНИ ТА ЮДЕЇ ПІД МУСУЛЬМАНСЬКИМ ПРАВЛІННЯМ.....	601
1. СЕРЦЕВИНА МУСУЛЬМАНСЬКОГО СВІТУ	601
2. ІНДІЯ.....	603
3. ПРАВОСЛАВНИЙ ХРИСТІЯНСЬКИЙ СВІТ	608
Д. ДАЛЕКИЙ СХІД.....	620
1. КИТАЙ.....	620
2. КИТАЙСЬКЕ ПОРУБІЖЖЯ.....	631
Е. ДАЛЕКИЙ ЗАХІД.....	635
1. ВСТУП.....	635
2. БОРОТЬБА ЗА ПОЛІТИЧНИЙ ПОРЯДОК.....	637
3. ЕКСПАНСІЯ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ.....	642
4. ПІДНЕСЕННЯ КУЛЬТУРИ: ПІЗНЄ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.....	645
5. УНІКАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.....	657
Ж. ОКРАЇНИ ОЙКУМЕНИ.....	659

ЧАСТИНА III

Епоха панування Заходу від 1500 р. н.е. донині

Загальне введення.....	666
Розділ XI. Виклик Далекого Заходу світові в 1500–1700 рр.....	670
А. ВЕЛИКІ ЄВРОПЕЙСЬКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА ЇХ СВІТОВІ НАСЛІДКИ	670
Б. ПЕРЕВТІЛЕННЯ ЄВРОПИ В 1500–1650 РР.....	680
1. ПОЛІТИКА.....	680
2. ЕКОНОМІКА	685
3. КУЛЬТУРА.....	688
В. КРАЇНИ ОБАБІЧ ЄВРОПИ: АМЕРИКА ТА РОСІЯ В 1500–1850 РР.....	703
1. АМЕРИКА	703
2. РОСІЯ.....	708
Г. ЗМІНА СВІТОВОГО БАЛАНСУ В 1500–1700 РР.....	715
1. МУСУЛЬМАНСЬКИЙ СВІТ	715
<i>Іберійський хрестовий похід і відповідь мусульманського світу.....</i>	<i>718</i>
<i>Розквіт Росії та його наслідки для ісламу.....</i>	<i>722</i>
<i>Конфлікт між сунітами і шиїтами та його наслідки для ісламу</i>	<i>724</i>
2. ПРИГНІЧЕНІ РЕЛІГІЙНІ СПІЛЬНОТИ В МУСУЛЬМАНСЬКОМУ СВІТІ.....	739
<i>Індуїстська Індія та буддійська Південно-Східна Азія</i>	<i>739</i>
<i>Християни в мусульманських країнах.....</i>	<i>744</i>
<i>Гebreї в мусульманських країнах</i>	<i>746</i>
3. ДАЛЕКИЙ СХІД.....	747
<i>Китай</i>	<i>747</i>
<i>Японія.....</i>	<i>753</i>
<i>Тибет, Монголія, Середня Азія</i>	<i>758</i>
4. АФРИКА	759

Д. ВИСНОВОК.....	760
Розділ XII. Хитка світова рівновага в 1700–1850 рр.....	762
А. ВСТУП.....	762
Б. СТАРИЙ РЕЖИМ У ЄВРОПІ В 1650–1789 РР.....	763
1. ЄВРОПЕЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ НА НОВІ ТЕРИТОРІЇ	765
<i>Освоєння земель, торгівля та суперництво націй</i>	<i>766</i>
<i>Плантації та свідомий переділ економіки тропічних</i>	
<i>і субтропічних районів</i>	<i>769</i>
<i>Розширення європейських поселень</i>	<i>770</i>
2. ЗАЛУЧЕННЯ РОСІЇ ТА АМЕРИКИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО	
СТИЛЮ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.....	775
<i>Іспанська Америка</i>	<i>775</i>
<i>Бразилія та Північна Америка.....</i>	<i>777</i>
<i>Росія.....</i>	<i>781</i>
3. КОМПРОМІСИ СТАРОГО РЕЖИМУ В ЄВРОПІ	786
<i>Політичні й суспільні компроміси.....</i>	<i>787</i>
<i>Інтелектуальні компроміси.....</i>	<i>796</i>
<i>Компроміси в мистецтві.....</i>	<i>802</i>
<i>Елементи нестійкості Старого режиму</i>	<i>804</i>
В. СПЛЯЧКА МУСУЛЬМАНСЬКОГО СВІТУ В 1700–1850 РР.....	807
1. РЕФОРМИ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ПОВСТАННЯ ХРИСТІЯН.....	809
2. ІРАН І ТУРКЕСТАН	815
3. РОЗПАД ІМПЕРІЇ ВЕЛИКИХ МОГОЛІВ У ІНДІЇ	817
4. ІСЛАМ В АФРИЦІ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ АЗІЇ	819
Г. ІНДУЇСТИ ТА БУДДИСТИ В АЗІЇ В 1700–1850 РР.....	820
Д. НАБЛИЖЕННЯ КРИЗИ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ В 1700–1850 РР.....	825
1. КИТАЙ.....	825
2. ЯПОНІЯ	835
Е. ВІДСТУП ВАРВАРСТВА В 1700–1850 РР.....	841
Розділ XIII. Піднесення Заходу: космополітизм у світовому	
масштабі в 1850–1950 рр.....	843
А. ВСТУП.....	843
Б. ЗАХІДНИЙ ВИБУХ У 1789–1917 РР.....	847
1. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ РОЗШИРЕННЯ.....	847
2. ПРОМИСЛОВИЙ КАПІТАЛІЗМ.....	848
<i>Перша, чи британська, стадія</i>	<i>848</i>
<i>Друга, або німецько-американська, стадія (до 1917 р.)</i>	<i>854</i>
3. ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ.....	861
4. ХУДОЖНІ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ.....	870
В. НЕЗАХІДНИЙ СВІТ У 1850–1950 РР.....	884
1. ЗМІНА ФОРМИ ТА СТИЛЮ ОЙКУМЕНИ	884
2. МУСУЛЬМАНСЬКИЙ СВІТ	894
3. ІНДУЇСТСЬКА ІНДІЯ.....	897
4. КИТАЙ.....	903
5. ЯПОНІЯ	909
6. ІНШІ ЧАСТИНИ СВІТУ.....	916

Висновки	917
А. РОЗМАХ ПОЛІТИКИ	917
Б. СФЕРА ОХОПЛЕННЯ ПОЛІТИКИ	919
В. ДИЛЕМИ ВЛАДИ.....	922
Предметно-іменний покажчик	932
Перелік ілюстрацій	949
Про автора	953

Джаред Даймонд

Зброя, мікроби і харч: Витоки нерівностей між народами
2009, 488+32 с.

Головна ідея книги – дослідити дрібномасштабні або зниклі суспільства, зрозуміти механізми їхнього розвитку, зокрема дію географічних, культурних, екологічних і технологічних чинників. Даймонд розкриває первинні історичні причини нерівностей сучасного світу, які, на його думку, криються в глибинах доісторичного минулого людства. На основі масштабних міжконтинентальних порівнянь і залучення широкого спектра останніх досягнень історії, біології, лінгвістики, археології, епідеміології, біогеографії, палеонтології та екології автор намагається пояснити «найзагальнішу схему історії», давши відповідь на наскрізне питання книги: чому суспільства одних частин світу розвинули раніше харчове виробництво, технології, письмо та смертоносних мікробів і завдяки цим перевагам завоювали народи інших частин?

Вільям Мак-Ніл

Піднесення Заходу. Історія людської спільноти
2011, 960 с.

Спенсер Велз

Посіви Пандори: Непередбачена ціна цивілізації
2011

Спенсер Велз звертається до читача з провокативним і вчасним посланням. На його думку, ми перебуваємо в критичній точці історії, коли наша культура може зруйнувати саму суть того, що означає бути людиною. Його прискіпливо обгрунтована й глибока праця дає надію і нарис майбутнього, яке частково спирається на уроки народів, котрі не порвали зв'язків із далеким минулим. Кожен, кому не байдуже майбутнє людства, повинен прочитати цю книжку

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Серія «VIAE HUMANAЕ». Випуск 2

МАК-НІЛ Вільям

ПІДНЕСЕННЯ ЗАХОДУ
Історія людської спільноти

Друге видання українською, уточнене й виправлене

Ілюстрації *Bela Petheo*

Переклад з англійської за ред. *А. Галушки*

Науковий редактор *А. Галушка*

Редактор *Г. Латник*

Коректор *О. Попова*

Оригінал-макет *О. Гашенко*

Підписано до друку 1.08.2011. Формат 60х90/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 60,0. Тираж 800 пр. Зам. №11-642К.

ТОВ НВП «Ніка-Центр». 01135, Київ-135, а/с 192;
т./ф. (044) 39-011-39; e-mail: psyhea@i.com.ua; psyhea9@gmail.com;
www.nika-centre.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №1399 від 18.06.2003

Віддруковано на ЗАТ «ВІПОЛ». 03151, Київ, вул.Волинська, 60.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК №752 від 27.12.2001

Мак-Ніл, Вільям

М15 Піднесення Заходу. Історія людської спільноти / Вільям Мак-Ніл; пер. з англ. – 2-ге вид., випр. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 960 с. – (Серія «VIAE HUMANAЕ»; Вип. 2).

ISBN 978-966-521-595-0

ISBN 978-966-521-594-3 (Серія «VIAE HUMANAЕ»)

«Піднесення Заходу» — головна праця відомого сучасного історика В.Мак-Ніла. У книзі всесвітня історія розглядається як єдине ціле й робиться спроба її інтерпретації на ґрунті концепції взаємопроникнення культур. Мак-Ніл дослідив розвиток індивідуальних суспільних і культурних традицій, але особливу увагу зосередив на процесах, за допомогою яких навички та технології поширювалися від однієї культури чи одного народу до іншої (іншого), що в такий спосіб вело до змін у структурі влади й у соціальній організації. При цьому контакти між різними культурними традиціями не завжди були однозначно позитивними для всіх учасників процесу, оскільки часто відбувалися в контексті воєнних зіткнень чи загарбань.

Розрахована на всіх, кого цікавлять проблеми всесвітньої історії.

Перше видання книги українською мовою побачило світ 2002 року в серії «Зміна парадигми».

УДК 930.85
ББК 63.3(0)-7

«Піднесення Заходу» – один із найяскравіших серед відомих мені викладів всесвітньої історії. Хоча його сюжетна лінія простежує панування Заходу в Новий час, у книзі сповна відображено поширення цивілізації з її колиски на Родючому півмісяці як у східному, так і в західному напрямках. Я переконаний, що будь-який читач цієї книги почне глибше розуміти довгий і заплутаний історичний процес, із якого постав світ, у якому ми сьогодні живемо.

*Арнольд Джозеф Тойнбі,
автор «Дослідження історії»*

Ця книга належить не тільки до категорії найперудованіших і найпроникливіших, а й до категорії найповчальніших і найзахопливіших книг, перед якими ставилася мета викласти й пояснити всю історію людства. [...] Читати її – неабиякий досвід. Він лишає по собі довге відлуння в думках і сіє насіння, яке потім проростає глибокодумними ідеями.

*Г'ю Тревор-Роупер,
співавтор «Винайдення традиції»,
з журналу «New York Times Book Review»*

Мак-Ніл... – один із наших останніх по-справжньому великих учених. За три з гаком десятиліття викладання в Чиказькому університеті він зажив слави за вміння подужати такі монументальні теми, як історія технології та вся історія людства, як-от у «Піднесенні Заходу».

Своїм предметним розмахом, глибиною ерудиції та формулюванням зв'язної картини минулого «Піднесення Заходу» втілює гуманістичну тенденцію в американській науці середини ХХ сторіччя і кличе на захист індивідуальної свободи й економічних можливостей.

*Майкл Ослін,
професор Єльського університету,
з журналу «Forbes»*

ISBN 978-966-521-595-0

9 789665 215950

www.nika-centre.kiev.ua